

4 ct. or. 2860 ^a

2

RIG-VEDA-SANHITA,
THE
SACRED HYMNS OF THE BRAHMAN;
TOGETHER WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACHARYA.

EDITED BY
MAX MÜLLER, M. A.
CHRIST CHURCH, OXFORD.

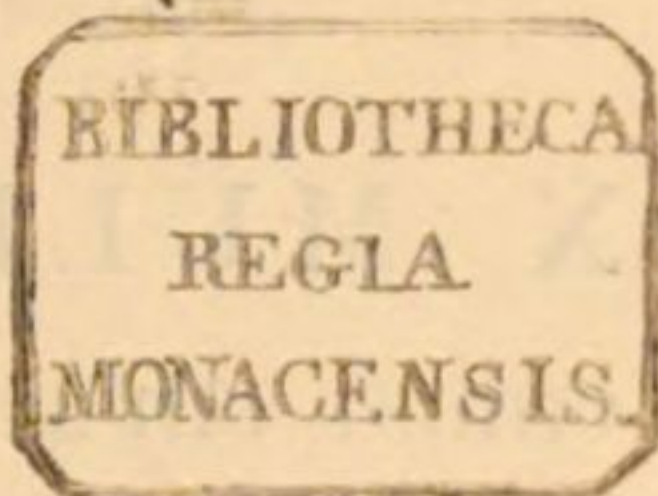
VOLUME II.

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF
THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY.

LONDON,
WILLIAM H. ALLEN AND CO.,
BOOKSELLERS TO THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,
7, LEADENHALL STREET.

1854.

4° A. or. 2860 ^a/₂

OXFORD,

PRINTED BY JAMES WRIGHT, PRINTER TO THE UNIVERSITY.

6 157

TO

RUSSELL ELLICE, ESQ., CHAIRMAN,

MAJOR JAMES OLIPHANT, DEPUTY CHAIRMAN,

WILLIAM WIGRAM, ESQ.,

JOHN LOCH, ESQ.,

CHARLES MILLS, ESQ.,

JOHN MASTERMAN, ESQ.,

J. P. MUSPRATT, ESQ.,

HENRY ALEXANDER, ESQ.,

LIEUTENANT-GEN. SIR J. LUSHINGTON,

HENRY SHANK, ESQ.,

JOHN COTTON, ESQ.,

WILLIAM BUTTERWORTH BAYLEY, ESQ.,

J. SHEPHERD, ESQ.,

M. T. SMITH, ESQ.,

WILLIAM HENRY C. PLOWDEN, ESQ.,

ELLIOT MACNAGHTEN, ESQ.,

THE HONOURABLE W. H. LESLIE MELVILLE,

ROSS DONNELLY MANGLES, ESQ.,

WILLIAM DENT, ESQ.,

MAJOR J. A. MOORE,

J. H. ASTELL, ESQ.,

H. T. PRINSEP, ESQ.,

DUDLEY C. MARJORIBANKS, ESQ.,

DIRECTORS

FOR MANAGING THE AFFAIRS

OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

THIS SECOND VOLUME

OF

THE RIG-VEDA SANHITA

IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

BY THEIR OBEDIENT SERVANT,

OXFORD, 1853.

MAX MÜLLER.

TO

RUSSELL BILLY AND COMPANY

MAJOR JAMES GILBERT AND COMPANY

H. J. GILBERT AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

JOHN GILBERT AND

WILLIAM WILSON AND

THOMAS WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

JOHN GILBERT AND

WILLIAM WILSON AND

A. E. GILBERT AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

WILLIAM WILSON AND

DIRECTORS

FOR MANAGING THE AFFAIRS

OF

THE HONORABLE THE EAST-INDIA COMPANY

THE SECOND VOLUME

OF

THE EAST-INDIA COMPANY

IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

BY THE DIRECTOR GENERAL

WILLIAM WILSON

AND COMPANY

P R E F A C E.

THE principles followed in the first volume in editing the hymns of the Rig-veda, and in restoring the text of Sáyana's Commentary, have been strictly adhered to in the second. My own conviction and the approval of those best competent to judge have not allowed me to adopt a different course, although others have thought Sáyana's Commentary undeserving a critical edition, and the time that has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the country of an author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those rules of critical scholarship which in classical philology have been ratified by the experience of the last three centuries; and though I feel obliged to apologize for the consequent delay in the publication of this second volume, I should be more sorry if I had now to publish it without the conviction that all sources available for the restoration of the text had been fully exhausted.

The MSS. of the Sanhitá and Pada-text of the hymns have been the same for the second as for the first volume, and therefore require no further notice.

The case differs with the MSS. of Sáyana's Commentary. For the first Ashtaka I was able almost always to determine the original reading of each of the three families of MSS. by a comparison of the different members belonging to each; and it was found that in all important passages the readings of the three families, A., B., and C., could be so easily balanced that it rarely remained doubtful which of the three had to give way before the others. On this account it seemed to me unnecessary to publish the *varietas lectionis* for the first Ashtaka; and, with the exception of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in the course of editing so voluminous a work, I have not met, in the many excellent reviews of this edition of the Rig-veda, with any remarks which could on this point have changed my opinion.

In the second Ashtaka, however, this course could be no longer followed. When I began the printing of the second Ashtaka, to represent the A. class I had only one MS. instead of three, and this again was defective to such an extent that it could hardly be used for more than half of the second book. The MSS. of the B. class were the same as for the first Ashtaka; and I had even received a new copy from Bombay, which I call B 3. This, however, proved of little use, as it was but a new transcript of the same original from which Professor Burnouf's MS. had been taken. It could not have been copied from B 1, because this MS. was already in my hands when the new copy was made in India. There can be no doubt, however, that it was copied from a copy of B 1. Most likely the Pandit who parted with his old MS. (B 1.) had a transcript made before he sold the original, and this transcript was copied in B 3. With regard to the C. MSS. it will be seen that three only out of the seven contain the second Ashtaka complete.

Under these circumstances it became impossible to determine with certainty the original reading of each of the three families; nay, for many passages the text of one or even two families was lost beyond recovery. Besides, almost all the MSS. of the second and the following Ashtakas seem to have been less frequently studied in India, and therefore less carefully corrected, than the first Ashtaka. The principal difficulty, however, arose from the defective state of A 2, because the text of the A. class is throughout the whole commentary by far the most authentic, and had been the principal authority for my edition. Before the first Ashtaka was finished I had therefore written to India to obtain a new MS. for the second. After waiting, however, for a considerable time, I received the news that the MS. which Dr. Roer had procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck. Not wishing to retard the publication of the second volume still longer, I began to print with the MSS. then at hand. Most fortunately, in the course of carrying the second Ashtaka through the press, a new MS. was forwarded from India by Dr. Ballantyne, the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares. It was sent to Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is a complete copy of Sáyana's Commentary, and, as far as I know, the most ancient MS. of this author in Europe. The first Ashtaka contains 648 leaves, but has no date. The second has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of this Ashtaka the following date is given : ॥ संवत् १६ ज्येष्ठदि प ३ वे १ संवत् आषाढा २४ वर्षे ॥ This is Samvat

1624 or A. D. 1681. The fifth Ashtaka has 237, the sixth 264 leaves, the last containing again a date; संवत् १६२३ वर्षे ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे पूर्णमास्या पून्यतथौ गुरुवनेः । This is therefore a year earlier, 1623 Samvat, or 1680 A. D. In the seventh Ashtaka, which contains 274, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves on which the date is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this copy to the years 1680 and 1681. The oldest MS. which I had used before was that of the first Ashtaka at the National Library in Paris (A 1.), which bears the date Samvat 1625, or 1682 A. D. Colebrooke's MS. (A 2.) was dated between 1747 and 1760 A. D.; and fragments of the Commentary to the first Ashtaka at the Royal Library in Berlin (A 3.) exhibit their date as Samvat 1664 and 1665, which is 1721-1722 A. D. As all the other MSS. of Sāyana's Commentary are still more modern, this last arrived MS., now in my possession, is therefore the oldest in Europe.

But though it is the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A. class. On comparing it with the other MSS. I found that it belongs to class C., and may in fact be considered as the prototype of all the C. MSS. This would by itself have made this copy extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that in the second Ashtaka considerable portions had been most carefully compared and corrected after a MS. belonging to the A. class. If it had not been for the modern date of Colebrooke's copy, I should have said that the collation had been taken from this very MS. (A 2.) As it is, we must suppose that the Benares MS. was collated with an older A. MS., whence afterwards Colebrooke's copy was taken. As these collations and corrections, which are very numerous, were made in the usual Indian manner, by covering the original text with yellow orpiment and writing the various reading over it, or on the margin, it was possible in many cases to use this MS. as an authority not only for the C. but also for the A. class; a discovery which makes this MS. invaluable, particularly for the second Ashtaka, where the text of the A. MSS. was frequently lost altogether. As to the C. MSS. they are all, though not immediately, derived from this copy, but *before* it had been corrected by a collation with an A. MS. This can be proved from accidental mistakes and indistinct corrections which occur in this MS., and have afterwards found their way into all the C. MSS. I suppose therefore that this (my own MS. from Benares) had been repeatedly transcribed there before it was collated with an A. MS.; that one of these transcripts was brought to Calcutta, and

that from it most, if not all, of the C. MSS. were taken at Calcutta. Certain it is that C₁, C₂, and C₃. came from Calcutta, and large portions, which were copied for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta, contain literally the same text as the other C. MSS. There are readings, however, which are peculiar to the C. copies, and which do not occur in my Benares MS. Some are found in one or two of the C. copies only. These are either accidental mistakes, or occasional conjectures, which, after finding their way into one copy, were afterwards repeated by successive transcribers. They are useful as indicating the exact relationship of some of the C. MSS., but they can never claim any diplomatic authority. There is another class of various readings which run through all the C. MSS., but which have no guarantee in the old Benares C. They deserve a more careful consideration, for they are evidently old errors, or possibly old corrections. In passages where the C.'s agree among themselves, but differ from the Benares C., this generally agrees with A. These C. readings therefore, as they do not proceed from the Benares C., are in reality only later alterations of the original A. text. Though I have hardly ever adopted the readings of the C.'s, where they differ from the A.'s and the Benares C., I have inserted them in the *varietas lectionis*, because occasionally they seem to contain useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4. (page 445. line 10.) Ca. has प्रेरका वा; the same mistake occurs in A., while all the C.'s have the correct reading प्रेरको वा. It also happens, as has been shown in the Preface to the first volume, that passages originally wanting in the C. family have been supplied from other sources. In this manner C. and A. readings have been mixed up together in one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so as to cause considerable confusion in some parts of Sáyana's work. In later portions of the Commentary some of the C.'s cease to be C.'s, and become A.'s, owing to the writer having changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with the C., in its corrections with the A. MSS., while if it has to be quoted by itself, it will be marked Ca., the *apparatus criticus* became much simplified. The various readings of the C. MSS. have no longer any authority by themselves, but only so far as they agree with the original C. *before* it was collated. The text of the A. MSS. is supplied by Ca., where the A.'s are wanting, and confirmed where they and the corrections in Ca. agree.

It might be asked, why, if the A. MSS. agree with the corrected text of Ca.,

the whole family of the A.'s should not rather be considered as branching off from Ca., *after* the general text of the C. family was corrected as we find it in Ca.? and why the alterations in Ca. should not be taken for independent corrections made by the writer of Ca., instead of being gleaned from a collation with an A. MS.? On all important points the A. MSS. agree with the corrected Ca.; and on minor points it is impossible to deny that slight differences could as well be ascribed to the several copyists of the A. MSS. There are passages, however, which make it impossible to entertain this supposition: Rv. II. 9, 3. for instance, उदीरिष in Ca. has been corrected into उदारिष. Here the C. MSS. have उदीरिष, because they were copied from Ca. before it was corrected. But A. also has उदीरिष. This by itself might be a mistake of the copyist of A.; but this peculiar mistake is not likely to have happened if A. had been copied from Ca., where this very mistake had already been very distinctly emendated. I have selected this passage for another purpose also. It shows that occasionally corrections are made in Ca. which cannot be traced back to A. They generally refer to such palpable errors, as for instance उदीरिष instead of उदारिष; and in these cases it is clear that the intelligent writer of Ca. was guided by his own judgment without looking to the authority of any MS. In order to prove that A. was copied from Ca., it would be necessary to point out passages where corrections in Ca. had been misread by the writer of A. This happens not unfrequently with the C. MSS. Alterations made by the original writer of Ca. were mistaken by the later copyists, and these mistakes are occasionally of such a character that they could only have happened with the very leaf of Ca. before the eyes of the copyist. Now I have not been able to find any evidence of this kind against the A. MSS. Quite at the beginning of the second Ashtaka, for instance (page 1. line 9), Ca. reads ऋषिश्चान्यस्माद्वेति परिभाषया । The writer seeing that he had left out रि between वे ति, made a mark at the top of वे, and wrote रि on the margin. The copyist of the first C. MS. mistook this mark for a vowel, and without looking to the margin wrote ०द्वेति. A. however has ०द्वेरिति. The same happened Rv. II. 6, 4, where Ca. had सूरिविद्वान्. This the original writer himself corrected into सूरिविद्वान्, only that the space did not allow him to do more than to make a mark at the top of वै, and to draw a slight line between र and व. The copyist of C. mistook this for सूरिविद्वान्, which henceforth became the reading of the C. MSS. Indeed it looks very much like सूरिविद्वान् in Ca. A. however reads सूरिविद्वान्. Rv. I. 181, 8. (p. 366. l. 24.) Ca. had originally जलरः

प्रदानविशेषो वा. Accordingly all the C.'s read जलदः. A. however has जलदः, and from it the correction is made in Ca., where, subsequent to the taking of the first C. copy, the र was covered with yellow, and changed into द. जलदः is evidently an old mistake, because it occurs in B. also. Rv. III. 1, 8. (p. 626. l. 14.) the C. MSS. have जनुषा जन्म मनुष्याणां, thus leaving out two lines. The omission was originally made by the writer of Ca., but afterwards supplied on the margin from A. That it was not supplied from B., but from A., can be proved by the words स्वत एव बंधुरिति यावत्, which are not in B., but in A. only. At the beginning of the third Ashtaka (Rv. III. 7, 1.) the invocation in Ca. is simply श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं वागीश etc. It is the same in the C.'s. A 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीश etc. The B.'s have श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश; only B. (Taylor) has a slight correction श्रीगणेशाय etc. Coincidences of this kind though they may seem irrelevant are really the most convincing. Again, Rv. III. 7, 1. (p. 661. l. 7.) A 2. has त प्र य आरुः, while Ca. and the C.'s have the right reading तत् प्र य आरुः. In the same verse (p. 662. l. 3.) A 2. has शितिपृष्ठशब्दस्य; Ca. and the C.'s coincide in giving शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य. Rv. III. 7, 2. (p. 663. l. 11.) Ca. has द्वितीयायां instead of the more primitive reading द्वितीयैकवचनांतस्य, which is in A 2. and B. The C.'s have again द्वितीयायां like Ca. As no case of this kind can be made out against A., it is necessary to regard the corrections in Ca. as collations from a MS. which was connected with the A. class. How A. and Ca. came originally to differ, is hard to say. But as it is impossible to account for the text of the one simply as a corruption of the other, A. and Ca. must be considered as two branches diverging from the original stock of Sāyana's work which is lost to us. A. and Ca. are coordinate, not subordinate, though A. stands higher than Ca. B. also stands independent from A. and Ca. The C. MSS. on the contrary are subordinate to Ca., or, as in later portions of the Commentary, to A., and must therefore be discarded where the evidence for a reading has to be weighed by the authority of MSS. Even in cases where the C. MSS., particularly C 2. and C 5., contain large portions of the Commentary which are taken from an A. MS., they are of very little use for restoring the original text of A., except occasionally in the second Ashtaka where A 2. is defective. Here C 5. (Wilson 74.) has sometimes supplied the deficiency, but the modern date and general incorrectness of this MS. hardly allow us even then to ascribe much weight to its readings.

If we compare the three MSS., A., Ca., and the C.'s at the beginning of the

P R E F A C E.

xi

second Ashtaka, it will be seen that they always confirm our view of their mutual relationship even in the most minute points. In कृतकृत्याः (p. 1. l. 2) Ca. had left out the Visarga, and it is wanting in the C.'s. It was afterwards added in Ca., above the line, कृतकृत्याः, and it stands above the line in A. also. P. 1. l. 6. Ca. had त्रेया instead of ज्ञेया. त्रेया became the reading of the C.'s, while in Ca. it was altered into ज्ञेया, which is the reading of A. P. 1. l. 7. Ca. had शतनामाद्ये, which was corrected by the writer himself (not *secunda manu* or with yellow orpiment) into शतर्चिनामाद्ये. This correction was therefore adopted by the C.'s, and it is also the reading of A. P. 1. l. 8. Ca. had अनुवाकै; one of the vowels was afterwards covered with yellow. The C. MSS. therefore read अनुवाकै; A. has अनुवाके. P. 1. l. 9. we read in Ca. पंचदशर्चि. The C. MSS. adopt this as पंचदशर्चि, while in Ca. it is corrected into पंचदशर्चि as it stands in A. P. 1. l. 10. देवा in Ca. was left out, and added on the margin. It is wanting in the C.'s. P. 1. l. 11. Ca. had प्र वो ऋश्चदेवं. Here the copyist of the first C. MS. must have corrected the mistake, which was indeed very palpable, for the C.'s read वैश्चदेवं, which is also in Ca., but as a correction. P. 1. l. 11. Ca. had अस्य विशेषो लिंगिकः. Thus the C.'s have अस्य विशेषो । लिंगिकः । Ca. was afterwards corrected into विशेषविनियोगो लिंगिकः, but in such a manner that none but a learned copyist could have made out the correction. A. however has the right reading. P. 1. l. 17. Ca. had पातलशीलं, which became the reading of the C.'s. In Ca. it was altered into पालनशीलं, by putting १ over ल, and २ over त, and covering part of त with yellow. A. has distinctly पालनशीलं. Again (l. 18) after रुद्राय, रुत् is left out in Ca., and added from A. in the margin. It is wanting in the C.'s. Afterwards Ca. had originally तद्धेतुभूतं दुरितं द्रवयित्वे स्यंद्रावयित्वे । This was, not at all distinctly, corrected into दुरितं वा तस्य द्रावयित्वे, which is the reading of A. But the old mistake remained in the C.'s. After नामकाय (l. 19), देवाय is left out in Ca. and C.; it was added in Ca. from A. P. 2. l. 1. इषुध्यान् शवू Ca. and C.; इषुध्या शवून् Ca. sec. man., and A. P. 2. l. 3. सह दिवो Ca. and C.; सह दिवो Ca. sec. man., and A. P. 2. l. 5. द्यावापृथिव्योर्मिथ्ये Ca. The *i* in मिथ्ये is covered with yellow in Ca., so that one should expect मिथ्ये, in the C.'s, instead of which they have the correct reading मिथ्ये. On looking more closely, however, we find that the *i*, before it was covered with yellow, was already struck out with ink *prima manu*, which accounts for the adoption of the corrected reading in the C.'s. P. 2. l. 5. अस्तौषि Ca. and C.; अस्तौषि Ca. sec. man. and A. P. 2. l. 6. पतेः Ca. and C.; पातेः Ca. sec. man. and A. Ibidem, पिवात उणादि रुः Ca.; पिवात उणादि रुः C. The text of Ca. is corrected into पिवातेर्वा औणादिको रुः, but in such a confused way, that the writer

of A. could hardly have got his correct text पिबतेर्वा औणादिको ऋः from Ca. P. 2. l. 8. दिव ऊडिदं Ca. and C.; दिवः ऊडिदं Ca. sec. man. and A. P. 2. l. 9. स्तौतिश्छांदसो Ca. and C.; स्तौतिश्छांदसो Ca. and A.; both sec. man. P. 2. l. 10. दधातेः । किः Ca. C.; दधातेः किः । Ca. sec. man. and A. P. 2. l. 10. कृत्स्नरेणां । तोदात्तः Ca. C.; कृत्स्नरेणांतोदात्तः Ca. sec. man. and A. P. 2. l. 10. उदोत्तत्वं Ca. C.; उदात्तत्वं Ca. sec. man. and A.

These are the various readings for one verse only. I have given them in full, partly to show that they confirm my view of the relation of the MSS. in the minutest detail, partly to convince those, who are so eager for a complete *varietas lectionis*, of the entire uselessness of such a compilation.

There is one more MSS. of Sáyana which has come to hand since the publication of the first volume, and which, though rarely quoted in the *varietas lectionis*, deserves to be mentioned here. It was sent to me as a present by Mr. T. Edward Hall of Benares, to whose zealous exertions Sanskrit literature is already greatly indebted. Unfortunately it is but a fragment, beginning with the twenty-seventh Varga of the third Adhyáya of the third Ashtaka, and ending at the end of the third Ashtaka. But it is of great importance in so far as it served to confirm those principles of diplomatic criticism on which all the other MSS. of Sáyana had been previously classified, and according to which their respective weight and authority had been determined. Its title is संवत् १६२४ वर्षे ॥ ॥ आषाढवदि ११ बुधे लिपितं ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ शिवमस्तु सर्वजगत परहितनिरता भवन्ति । भूतगणा दोषा प्रयांतु नाशो स्तु सर्वत्र सुखी भवतु लोकाः ॥ ॥ कल्याणं भूयात् ॥ This shows that its age is exactly the same as that of Ca.; Samvat 1624, or A.D. 1681. Its readings would therefore have had considerable weight whether they coincided with any of the three classes or not. But on a close examination it was found that not a single reading, not even a mistake, occurred in this MS. which was not known already from the A. MSS. Nay, I feel almost convinced that Colebrooke's A. MS. was copied directly from the fragment which is now in my possession. Rv. IV. 2, 13. (vol. III. p. 18.) the whole explanation of the thirteenth verse had been left out in Aa., but was afterwards added so as to cover the whole margin, not without giving rise to many ambiguities by the indistinctness of the letters. All these ambiguous letters are reproduced with the greatest exactness in Colebrooke's MS., where the explanation stands no longer in the margin, but forms part of the Commentary. A still clearer case occurs Rv. IV. 4, 4. (vol. III. p. 35.) Here also the Commentary on verse 4. had been left out in Aa., and been supplied as far as the space allowed on the margin. We have first two long lines at the top of the page. After this the text is con-

tinued on the margin of the right side, then on the margin of the left, and one line is placed under the last line of the text. I give as exact a copy of it as possible :

अथ चतुर्थी ॥ उदग्ने तिष्ठेति । तिग्महेते तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अग्ने उत्तिष्ठ रक्षोहननार्थं उद्य
तो भवत् । शत्रून्प्रति आ तनुषु । ज्वालासंधं विस्तारय । तेस्तैजः संघैः अमितान शत्रून् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान य
ष्टांतः अतसं
न । यथा शु
न्कमनार्द्रम
तंस काष्ठं द
हसि तद्वत्
उपता त । उप
दाहे लोटि हे
स्तुत्योरिति
तातडादेशः ।
धक्षि । दहे लो
टि बहुलं छंद
सीति शपो लु
क् हो ढ इति ढ
त्वं भष्भावः षढोः कः सीति कत्वं निघातः ॥

मिति ह्रीं
द्वि प्यमा
नाग्ने यः पुमा
न् नो स्माक
मरातिं भा
वप्रधानो नि
र्देशः आरा
तित्वं शाश्वतं
चक्रे कुरुते
अरातिम
दानं वा कुरु
ते तं पुमांसं
नीवा न्यग्भू
तं धक्षि द
ह । तत्र ह

This is reproduced in Colebrooke's MS. (A 2.) in the following manner :

॥ चतुर्थी ॥ उदग्ने तिष्ठेति ॥ तिग्महेते तिग्मास्ती - हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अग्ने उत्तिष्ठ रक्षोहननार्थं
उद्यतो भवत् । शत्रून्प्रति आ तनुषु ज्वालासंधं विस्तारय तस्तैजःसंघैः अमितान शत्रून् न्योषतात् नितरां दह हे
समिधान स"ष्टांतः अतसं न । यथा शुन्कमनार्द्रमतं स काष्ठं दहसि तद्वत् उपताता उप दाहे लोटि हेस्तुत्योरिति तातडादेशः
धक्षि । दहे लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् हो ढ इति ढत्वं भष्भावः षढोः कः सीति कत्वं निघातः ॥

"द्विमिति ह्रीं प्यमानाग्ने यः पुमान् नो स्माकमरातिं भावप्रधाने निर्देशः अरातित्वं शाश्वतं चक्रे कुरुते तं पुमांसं नीवा
न्यग्भूतं धक्षि दहा तत्र ह"

If we compare the readings of the two MSS., and remember that both came from Benares, there can hardly be a doubt that the latter (A 2.) was copied directly from Aa. It is clear that the writer of Colebrooke's MS. was misled by the marginal notes of Aa., that he left out all that was written on the right margin, and went on from the end of the second line to the third line on the left margin. After having proceeded to the end of the verse he became aware of his mistake, and then added the whole omitted passage on the margin. This is nearly convincing. But there are other points to show that A 2. is a direct descendant of Aa. The क्ष्ण in तीक्ष्ण is very indistinct in Aa.; a blank is left in A 2. The घ in ज्वालासंधं looks, according to Aa.'s style of writing, very much like घ; A 1. has घ. In

उपतात् । the Virāma under त is covered in Aa. by the णि of the next line; the writer of A 2. did not perceive this, and thus altered त् into ता. In Aa. the marked णि in the fourth line is meant as a correction of the marked णि in the third. The writer of A 2. began his marginal notes with the fourth line, mistook the third as an addition to come in after the marked णि, and thus wrote णिमिति ह्रीं instead of निद्रिह्रीं. शत्रवं in Aa. would look exactly like शाशनं to one not familiar with the peculiar style of writing used in these marginal notes; in A 2. we find शाशनं. Other coincidences between Aa. and A 2. require no explanation. The only real difference between the two is निरंतरं in A 2. instead of नितरं in Aa.; a mistake evidently produced by the distraction of the writer, and the omission of the passage between कुरुते and कुरुते. This will be sufficient to show that Aa. is really the prototype of the A. MSS., and that therefore, if the whole of this MS. could have been recovered, it would have rendered to the A. class the same service which was rendered to the C. class by Ca.

VARIETAS LECTIONIS.

Maṇḍala I. Sūkta 122.

Ashtaka II.

Page 2. l. 9. (I. 122, 1.) कर्मण्यधिकरणे च ॥ सप्तम्यधिकरणे च A. B. C. See Pāṇ. III. 3, 93, and II. 3, 36.

P. 4. l. 8. (122, 4.) प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य A. Ca. प्रकर्षणध्वनियुक्तस्य C. प्रकर्षेण ध्वनियुक्तस्य B.

P. 5. l. 25. (122, 7.) अवरुंधाना B. अवरुडा A. C.

P. 8. l. 13. (122, 11.) Instead of लट्, B. has लुङ्, A. and C. लङ्. If it were लङ्, the termination तः (i. e. त) would not be व्यत्ययेन; if it were लुङ्, the शपो लुक् could not be called छान्दसः ।

P. 9. l. 12. (122, 12.) येषु is omitted in A. B. C.

P. 9. l. 14. (122, 12.) Instead of लेटि, A. B. C. have लोटि.

P. 10. l. 1. (122, 13.) Instead of त्रतेरौणादिक उसिः, B. has औणादिको स्तुन्, A. and C. कोऽस्तुन्.

P. 10. l. 3. (122, 13.) किं प्रसाधयति A. C. प्रसादयति B.

P. 10. l. 4. (122, 13.) न प्रसाधयति ॥ संप्रसाधयति A. Ca. प्रसाधयति C. राजायति B.

P. 10. l. 6. (122, 13.) किं साधयति A. Ca. किं-धयति C. किं सादीयति B.

P. 10. l. 17. (122, 14.) °तरमेव चाकंतु A. Ca. °तरमेव वा चकंतु C. °तरमेव वा चाकतु B. l. 18. आचकंत्विति A. आचाकंत्विति Ca. प्रोवाचकं C. आसाचकं B.

P. 13. l. 17. (123, 4.) प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं ॥ प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपं A. Ca. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं C. प्रतिहतमुद्योगप्रकाशनरूप B.

P. 15. l. 17. (123, 7.) परिष्पयितोर्वा ॥ परिष्पयितोर्वा B. परिष्पयितोर्वा A. Ca. परिष्पितोपि C.

P. 16. l. 4. (123, 8.) न दृश्यते A. Ca. B. नश्यते C.

P. 16. l. 5. (123, 8.) All the MSS. read स चैकविंशतिघटिकाभिः पडिंशतिपराभिश्च संमितः । except B., which has पराभि संमितः । There is no doubt a mistake in this part of the Commentary. A day consists of 60 Ghatikás, a Ghatiká of 60 Kalas, a Kala of 60 Nimeshas, a Nimesha of 30 Tatparas: cf. Bháskara's Gunitádhyáya, I. 21, translated by Dr. Roer; Journal of the Asiatic Society of Bengal, No. CXLV. p. 55. Now if, according to Sáyaṇa, the sun's daily course is 5059 Yojanas, which is the equatorial circumference of the earth, (cf. Bentley, Historical View of the Hindu Astronomy, p. 185,) the thirty Yojanas which are ascribed to the duration of twilight cannot correspond to 21 Ghatikás and 26 Paras, even if it were possible to take Para in the sense of Tatparas. The numbers 21, 26, however, are such that they seem to be based on calculation, though on a very inaccurate one. For

$$30 \text{ Yojanas} = \frac{30}{5059} \times 60 \times 60 \text{ Kalas}$$

$$= 21 + \frac{1761}{5059}$$

$$\text{And } \frac{1761}{5059} \text{ Kalas} = 60 \times \frac{1761}{5059} \text{ Nimeshas}$$

$$= 20 + \frac{4480}{5059}$$

$$\text{or } 30 \text{ Yojanas} = 21 \text{ Kalas} + 20\frac{4480}{5059} \text{ Nimeshas.}$$

We get still nearer to Sáyaṇa's numbers if we put the approximate value $\frac{1}{168}$ for the fraction $\frac{4480}{5059}$. This gives $30 \text{ Yojanas} = 21 \text{ Kalas} + 25\frac{1}{2} \text{ Nimeshas}$.

P. 16. l. 10. (123, 8.) उदिता B. C. (?) उदितो A. Ca.

P. 16. l. 23. (123, 8.) यमकोट्यां ॥ यवकोट्यां A. Ca. B. ययवकोट्यां C. Cf. Reinaud, Mémoire sur l'Inde, p. 341; and Rája Rádhakanta's Sabda-Kalpa-Druma s. v.

P. 17. l. 19. (123, 10.) जनान्तिके विवसना A. Ca. B. वसना C.

P. 21. l. 18. (124, 3.) सम्यगानयित्री (सम्यग्मानयित्री is a misprint) सम्यगनयित्री A. Ca. सम्यगमनयित्री B. सम्यगनयित्री C. If the causative of अण् could be formed with a short अ, the reading of A. would be correct.

P. 25. l. 2. (124, 7.) तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेदक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति A. Ca. There is evidently a mistake in the grammatical construction of this sentence. It lies either in चेद् or in संताड्य. No help is to be derived from the various readings of the MSS. B. has चेदक्षैः; C 2. reads यदीयं रिक्थं लभते चेदक्षैः संतोड्य ।; C 5. तां सभ्या विद्या विचार्य and संताड्य. The Commentary on the Nirukta is of no use for the grammatical restitution of the text, but as it explains the custom alluded to by

Sáyana, I shall give here some extracts from it. गर्तः सभास्थानुरिति । अक्षनिवपनपीठमित्यर्थः । गृणातेः स हि सत्यसंगरो भवति । संगीर्यते हि तत्र सत्यं । इदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येवं प्रायेण कितवास्तत्त्वानृतं द्रुवते । तमेवंलक्षणं गर्तमारोहति या स्त्री सा गर्तारुगित्युच्यते । तदेतद्वर्तस्य सभास्थानोरारोहणं रिक्त्यलाभहेतुर्दाक्षिणात्येषुपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धं । तयैव प्रसिद्धा निरुच्यते । देशसमाचारव्यवस्थयापि क्वचिन्मन्त्रार्थो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति । तं सभास्थानुं तत्र कितवमध्येऽवस्थितं यापुत्रा स्त्री यापतिका सारोहति तस्मिन्नुपविशतीत्यर्थः । ततः सा भर्तृबंधुभ्यः सकाशाद्रिक्त्यं लभते । यस्तस्या भर्तृसक्तोऽंशस्तं । एवमसौ सनये लब्धये धनानां गर्तमारोहति ।

P. 26. l. 4. (124, 8.) सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छंतीति Ca. sec. manu. सम्यगागमनहेतवः B. सम्यगमन° A. C.

P. 27. l. 23. (124, 11.) दृष्टोदयो ॥ दृष्टोदयो B. दृष्टा जयो A. C.

P. 29. l. 19. (125, 1.) राजानुचैः B. राजानुचरः A. C.

P. 29. l. 21. (125, 1.) स्वकीये चासन उप° ॥ स्वकीयमासनोप° C. Ca. pr. man. स्वकीयमनस्यमुप° B. स्वकीय चासने उप A. Ca. sec. man.

P. 29. l. 22. (125, 1.) किं नामा B. किं नाम A. C. Ibid. स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तांतं चाचक्षे ॥ मातरं पितरं च स्ववृत्तांतं आचक्ष A. C. मातरपितरं च स्ववृत्तांतं आचक्ष B.

P. 30. l. 1. (125, 1.) राजन्यत्वात् A. Ca. sec. man. C 5. राजत्वात् Ca. pr. man. C. B. Ibid. प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् B. प्रतिग्रहात् A. C.

P. 30. l. 4. (125, 1.) ऋषिरुशिग्नामिकां ॥ ऋषिः उशिग्नामिकां A. B. C. उशिग्नामिकां would better be left out here or in the sixth line.

P. 32. l. 17. (125, 4.) इत्यध्यवसितवन्तमप्युप ॥ इत्यध्यवसितवन्तमप्युप B. इत्यवगतमिति उप A. इत्यवगतमपि उप Ca. C.

P. 32. l. 24. (125, 4.) प्राणिनः Ca. prima manu. C. B. प्राणिनं A. Ca. sec. man.

P. 37. l. 7. (126, 4.) पञ्चा वासावनयन्तः A. Ca. sec. man. - साधानयन्तः C. and Ca. prima manu. ? वासावनयन्तः B.

P. 44. l. 7. (127, 5.) हविरश्नन् ॥ हविरश्नन् A. हविरश्नन् Ca. prima manu. हविरश्नन् C. हविरश्नन्ः Ca. sec. man. हविरश्नन्तः B.

P. 45. l. 2. (127, 6.) अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ एत एवानवग्रह स एव शिष्यते B. एत एवानवाग्रः स एव शिष्यते A. Ca. अत एवानवाग्रः स एव सिष्यतेः C.

P. 47. l. 11. (127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः C. गुणयुक्तविशिष्टः A. B. Ca.

P. 48. l. 10. (127, 10.) Instead of घृतादिहविर्युक्तो read घृतादिप्रबुद्धहविर्युक्तो A. B. Ca. °प्रयुद्ध° C.

P. 49. l. 3. (127, 11.) युक्तेन त्वदायत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः ॥ युक्तेन स्वकीयत्वेन मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । A. Ca. sec. man. युक्तेन त्वदीयत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः Ca. prima manu. C. युक्तेन स्वदायत्ते मनुय्यग्रहयुक्तेनेत्यर्थः B.

P. 54. l. 17. (128, 6.) °रस्तु व्यपदेशमात्रेणेति भावः A. Ca. sec. man. °रस्तु विपदेशमात्रेति भावः Ca. pr. man. C. °रस्तूपदेश° B.

P. 59. l. 10. (129, 3.) रुद्रो वै क्रूरो यदयमग्निरिति । A. Ca. sec. man. रुद्रो वै क्रूरो यदग्निरिति C. pr. man. C. रुद्रो वा एष यः अग्निरिति B.

P. 62. l. 5. (129, 6.) क्षुद्रमिव । क्षेप्तुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति स्रवन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः । B. reads क्षुद्रमिवाक्षेप्तुं शक्यमुदकादिकमिव उदकं यथा तिष्ठति श्रवेन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः । A. has उदकं

यथा तिष्ठति सेवन्नश्यति, and C. तिष्ठति अवन्नश्यति ।. The mistake probably lies in तिष्ठति, instead of which a locative might be expected of a word meaning 'precipice,' or something similar, into which water falls and disappears. Two verbs like तिष्ठति and नश्यति put together without a copula is against the usual style of Sáyana. It would be irregular also to join सवन् or निसवन् to words like निष्ठ (loss, disappearance, end) or विष्ठ (faeces), reading निष्ठनिसवन् instead of तिष्ठति सवन्. Still less could तिष्ठति be taken for a locative, or in the sense of standing water (सरसि).

P. 65. l. 9. (129, 10.) All the MSS. read महते प्रीतये instead of महत्यै प्रीतये. It is possible that Sáyana himself wrote महते, intending to add, as he frequently does, अवसे or रक्षणाय. In this case he would have made the adjective agree, not with प्रीतये, but with रक्षणाय. As it is, the authority of the MSS. must give way before the claims of grammar.

P. 66. l. 12. (129, 11.) Instead of तमिंद्रं देवा न व्यसृज्यंतेत्यादि, B. reads तमिंद्रो देवता द्व सृज्यंतेत्यादि; C. and A. तमिंद्रो देवान् विसृज्यंतेत्यादि. We might read तमिंद्रं देवा व्यसृज्यंतेत्यादि, taking विसृज् in the sense of 'creating,' as it is frequently used in vaidik as well as epic works. This would correspond better with the text of the hymn, where it is said that Indra was created by his father to destroy the evil spirits. The words of the Commentator are probably a quotation from a Bráhmana, and may thus still receive a safer correction.

P. 70. l. 6. (130, 4.) Instead of स्त्रोपयोगाय (A. C.), B. reads यागाय, which with reference to the Yúpa gives a good sense; but it is evidently a later correction of the transcribers. Ca. reads पयोगाय, and has स्त्रो in the margin.

P. 70. l. 27. (130, 5.) Instead of यस्यै कस्मैचित्समर्थाय तदर्थं, A. and Ca. sec. man. read यस्य कस्यचित्समर्थाय तदर्थं, C. यस्य कस्य न समर्थाय तदर्थं. In B. the whole sentence from यथा वा to यद्वा is left out. I have corrected it, because it seemed too ungrammatical for the time of Sáyana to have the pronoun in the genitive joined to a substantive in the dative. Similar barbarisms occur, however, in later works and less erudite authors.

P. 74. l. 14. (130, 9.) ततः करोति पूर्वं A. B. C.

P. 74. l. 24. (130, 9.) यथा त्वोतेन A. C. यथा चोणेनेण B. (चोरेण?).

P. 75. l. 10. (130, 10.) आष्टमिकमाद्युदात्तत्वं A. B. C. It refers therefore to Pán. VIII. 1, 19, and in particular to अपादादौ of VIII. 1, 18. The आद्युदात्तत्वं can be called आष्टमिकं only in a negative sense, or by way of प्रत्युदाहरणं.

P. 78. l. 4. (131, 3.) यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकत्वा° ॥ यस्य गृहामित्यानै° A. यस्य गृहानित्यानै° C. Ca. यस्य गृहानित्यानैमित्तिककाम्यत्वा° B.

P. 78. l. 13. (131, 3.) किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति B. किं हि वचनं न कुर्या नास्ति C. किं हि वचनं न कुर्यानास्ति A. Ca.

P. 79. l. 16. (131, 4.) इमान्यपकार्याणि ॥ इमानि अपकार्याणि A. Ca. इमानि अपकार्याणि C. इमानि अपः कार्याणि B.

- P. 80. l. 6. (131, 5.) युद्धाय हि धीराः संभजंते । A. C. यद्वा ये धीराः संभजंते B.
- P. 80. l. 7. (131, 5.) संग्रामवासिनस्त्वय्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्च ॥ °नः त्वय्यन्यामन्यः C. °नः त्वय्यन्यामन्यां A. Ca. °नः ॥ त्वयि अन्यामन्यां B.
- P. 80. l. 11. (131, 5.) इत्यदादेशे ॥ इत्यादोशे C. इत्यादेशे A. Ca. B.
- P. 80. l. 24. (131, 6.) अपि नाम जानीहि B. अपि नाम तावकमसत् A. Ca. sec. m. नावकमसत् C. Ca. pr. m.
- P. 81. l. 2. (131, 6.) गुणप्रतिषेधाभः ॥ गुणाभावः A. B. C.
- P. 82. l. 10. (132, 1.) Instead of हे मघवन् । मघः सौख्यं । तद्वचिन्द्र, which is the reading of A. and C., B. has the more usual explanation, हे मघवन् धनवचिन्द्र ।
- P. 82. l. 11. (132, 1.) The Commentator explains इन्द्रत्वोताः as a compound without advertent at all to the irregularity of such a composition. The Pada-text does not separate इन्द्र from त्वोताः, and I have therefore left it as one word. If त्वोताः is to be taken in the sense of 'protected by thee,' it must of course be separated from इन्द्र, whilst if इन्द्रत्वोताः is one word, the first part is probably इन्द्रत्व in the sense of 'the power of Indra,' and the whole means 'protected by the power of Indra.' The question is only how far we are allowed to alter the accent of the word. त्वाऽकृतः is a common expression; इन्द्रत्वाऽकृतः occurs but once more in a hymn of Sobhari, VIII. 19, 16, where Sáyana explains it again by इन्द्रेण ईश्वरेण त्वया कृता रक्षिताः संतः ।
- P. 82. l. 14. (132, 1.) The words पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे belong only to B., and may be a later addition. It often happens where Sáyana leaves words in the text without explanation, that the writers of B. supply them by conjecture.
- P. 83. l. 11. (132, 2.) All the MSS. read करोतेः शतरि.
- P. 84. l. 20. (132, 3.) प्रकाशं A. B. C. प्रकारं (?).
- P. 85. l. 14. (132, 4.) तमेव यष्टारं B. The Commentator seems to distinguish between कंचिद्व्रतं, which he explains by अयज्जानं, and दृष्टायंतं चिद्व्रतं, i. e. अस्मासु रोषं कुर्वंतमेव यष्टारं. A. and C. however read कुर्वंतं तमेवायष्टारं.
- P. 87. l. 19. (132, 6.) This quotation from Śaunaka refers to his Rig-vidhāna, of which two MSS. exist in the E.I.H. Collection, No. 1732. Both leave out the second verse from ता जपन् to समश्नुते । which is found, however, in all the MSS. of Sáyana. In the first verse A. Ca. read उभे पुनामीति सूक्ते सप्तर्चस्तु प्रकीर्तिताः । C. सप्तर्च सुप्राकीर्तितोः । I have adopted the text of B. उभे पुनामीति पुरा रिपुष्यस्तु प्रकीर्तिताः । as it coincides with both the MSS. of the Rig-vidhāna, only that 1732 a. reads परा instead of पुरा. For the same reason I have adopted नियच्छति at the end of the third verse; it rests on the authority not only of B., but also of the Rig-vidhāna MSS. 1732 a. and b. A. and C. read निकृति instead.
- P. 88. l. 2. (133, 1.) I am not quite certain whether महीः is explained by उर्वीः । The passage is wanting in B.; A. Ca. sec. m. read महीः तुर्वीः, Ca. pr. m. and C. महीः सर्वाः ।

P. 90. l. 19. (133, 6.) द्युलोक आश्रयभूतः ॥ द्युलोकः आश्रयभूतः B. द्युलोको नामाश्रयभूतः A. द्युलोका-
नामाश्रयभूतः Ca. sec. m. द्युलोकानाश्रयभूतः C. Ca. pr. m. (द्युलोको देवानामाश्रयभूतः ?).

P. 91. l. 1. (133, 6.) विचिंत्याग्निं A. Ca. विविचिंत्याग्निं C. इत्यग्निं B.

P. 91. l. 11. (133, 6.) त्रिसप्तैः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभिरनु° A. Ca. त्रिसप्तैः त्रिभिः सप्तभिर्वा° C.
त्रिसप्तैः सत्वभिः सत्वभिर्वा सत्वभिरनु° B.

P. 93. l. 2. (134, 1.) छांदस उपधालोपः A. C. छांदस नुलोपः B.

P. 93. l. 13. (134, 2.) अभिषवदशा° B. C. अभिषवः दशा° A. Ca. pr. m.

P. 94. l. 17. (134, 3.) ससतीमुपपत्त्या A. C. ससती पत्त्या° B.

P. 94. l. 19. (134, 3.) कर्मव्यग्रेणेषत्स्वपंतं A. C. omitted in B. व्यग्रेण = व्यग्रतया or वैयग्रेण.

P. 97. l. 27. (135, 1.) After नियुता, B. adds नियुद्धिरागच्छेति शेषः । यद्वा.

P. 98. l. 25. (135, 2.) यष्ट्येन A. B. C., not यष्ट्यत्वेन.

P. 101. l. 26. (135, 6.) अभिलक्ष्यासृज्यंत ॥ अभिसृज्यालक्ष्यंत A. Ca. B. अभित्वक्ष्यासृज्यंत C.

P. 102. l. 16. (135, 7.) प्रियतय्यात्मिका A. B. C. instead of the more usual प्रियसत्यात्मिका.

P. 106. l. 11. (136, 2.) संगतमभूत् । A. and C. read संगतोऽभूत्, while B. leaves it out altogether. Perhaps it is a repetition from the preceding line; but if it is at all to be repeated here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs again in all the MSS., line 14, संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्.

P. 106. l. 16. (136, 2.) All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sense, however, would become much clearer if the first यद्यपि was omitted.

P. 106. l. 20. (136, 2.) दधाते । धारयतः । दधाये । A. Ca. दधाये धारयथः । C. दधाये । धारयथः B. And again line 22, दधाये A. C., दधाये B. P. 107. l. 8. also, all the MSS. have सचेये instead of सचेते, but explain it by भवतः ।

P. 107. l. 6. (163, 3.) Here again Sáyana's Commentary follows a different text from that which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. read धारयत्क्षितिं as one word, while Sáyana explains it as two, धारयत् क्षितिं, which is evidently wrong.

P. 108. l. 25. (136, 5.) Here also instead of पातः । परितो रक्षतां ॥ A. C. have पाथः । परितो रक्षतं । B. पातः । परितो रक्षतं । Cf. p. 106. l. 20.

P. 112. l. 9. (137, 2.) सोमासः सोमा—तमिति शेषः । A. Ca., except that they read दध्याश्रयण° and यावभिर°. C. leaves out the whole from दध्याशिरो to दध्याशिरा, and has also यावभिर°. B. has सोमासः सोमाः ग्रावभिः इभिषुताः संपन्नाः अत अयातमिति शेषः । दध्याशिरः ॥ दध्याश्रयणवंतः इमे—तमिति शेषः । only leaving out सोमाः before सुतासो मंत्रेण.

P. 113. l. 7. (137, 4.) केवल औणादिकोऽरिप्रत्ययः ॥ केवल औणादिको अरिप्रत्ययः । A. Ca. B. केवल औणादिको अरिप्रत्ययः । C. See, however, Unádi-Sútra III. 131.

P. 114. l. 7. (138, 1.) इति शेषः । A. B. C.

P. 115. l. 4. (138, 2.) अन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः ॥ अन्नं अधि कुर्वित्यर्थः A. Ca. अन्न अ । धि कुर्वित्यर्थः । C. अन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः । B.

P. 116. l. 8. (138, 4.) पादपूरणः । All the MSS. read here पदपूरणः, and throughout they vary between पद° and पाद°. I have always adopted पादपूरण in the text: cf.

Pāṇ. VI. 1, 134. सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं ॥ VI. 1, 57. गोःपादंति ॥ and VIII. 1, 18. अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ In the Nirukta I. 9., however, we read अत्र ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मितक्षरेषु, and I find no various reading in the MSS. of the Nirukta or of its Commentary. In the Prātiśākhya again we have पादपूरण, as Pr. A. XII. 103. क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥

P. 116. l. 9. (138, 4.) पूषणामेदं । A. Ca. पूषणामेदं C. पूषणमिदं B.

P. 116. l. 10. (138, 4.) ओ इति ॥ अजाः ओ इति । A. Ca. B. अजाः ऊं इति । C. These readings have probably arisen from the word अजाः, which had occurred several times before, and was still in the mind of the transcribers. It is evidently an old mistake. Either it owes its origin to a mere *lusus memoriae*, or, what is more likely, it is a corruption of आङ् उ instead of ओ.

P. 116. l. 14. (138, 4.) यद्वा अघृणे ॥ यद्वा आहृणे A. यद्वा आहृण C. यद्वा आहूयमान B.

P. 118. l. 9. (139, 2.) त्वदुद्देश्यैः and त्वदासक्तेन A. B. C. instead of युष्मद्° or तद्° ।

P. 118. l. 10. (139, 2.) आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः ॥ आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरा° A. C. आत्मीयैरिन्द्रियैः B. But line 11, B. reads अस्मदीयैश्चक्षुरादीन्द्रियैर्नासाद्य°, while A. has अस्मदीयैरिन्द्रियैः मनासाद्य°, C. अस्मदीयैरिन्द्रियैः स नसाद्य°.

P. 119. l. 23. (139, 4.) वां युवयोर्वंधुरे C. वां युवयोर्वंधुरत्वय B. युवां युवयोर्वंधुरे A. Ca. The reading may have been वां युवां युवयो°; but it is not unlikely that Śāyana himself wrote वां युवयो°, though युवां would have made the sentence much clearer. That Śāyana himself had not written युवां, I conclude from this, that वंधुरे, which is here left out in B., is some lines further down wrongly inserted after another वां युवयोः. It is curious, however, that वंधुरे should occur after this second वां युवयोः, not only in B., but in A. also, though in A. it had been inserted in its right place. वां युवां युवयोः would be the best reading, and might be defended by A. and Ca.

P. 119. l. 25. (139, 4.) स्थाम । अस्थापयाम ॥ स्थाम स्थापयाम । B. स्थाम तस्थापयामास । C. Ca. pr. m. स्थाम स्थापयामास । A. Ca. sec. m.

P. 121. l. 25. (139, 7.) आवाहनं । A. B. C.

P. 122. l. 12. (139, 7.) लब्धेव वा लोपस्त इति तलोपः ॥ लब्धेव° Ca. A. (but C^a 5. has ल - व वा.) लब्धेव वा लोपस्त इति लोपः । C. लोपस्त इति तलोपः । B.

P. 124. l. 5. (139, 9.) The last lines of the Commentary contain several difficult passages, probably owing to defects in the original MS. C. leaves out the words from अस्माकं to जन्मा, and instead of संबद्धा यागा वा, A. Ca. read संबद्धा या गावः, B. संबद्धा यागा वा. The most difficult sentence, however, is the following: असौ विशिष्टजन्मा वो यदा योग्ये इति तैर्वक्त्रव्यत्वेन तदधीनत्वं । A. Ca. C. leaves out the first words and begins अथो यदा योग्ये इति निर्वक्त्रव्यत्वेन तदधीनत्वं. B. again has असौ विशिष्टा जन्मा वो यदा योग्ये इति ॥ तैर्वक्त्रव्यत्वेन तदधीनत्वं. None of these readings can be the right one, and I was obliged to write by conjecture असौ विशिष्टजन्मा वो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्त्रव्यत्वेन तदधीनत्वं. दा or द्वा is a common mistake for द्वा in Sanskrit MSS. The sense would be, 'These old sages know my noble descent, and as they live amongst the great Rishis they can tell them

that this man (I myself, Parucchepa,) is of noble origin, and therefore fit to offer sacrifices. In this way our sacrifices may be said to be dependent on them.' Afterwards B. leaves out the words from वाचा to वाचा, while both the other MSS. insert सर्वो जनः before किंच, but without a verb corresponding to it. In B. we have afterwards, after नमामि चेत्यर्थः, the words तथा इन्द्राग्नी गिरा आनमे । ह पूरणः । which occur neither in A. nor C. ह पूरणः refers to the ह in the first Páda; the other words serve as a commentary to that portion of the text of which Sáyana's explanation had been lost in B.

- P. 124. l. 26. (139, 10.) वृष्टुत्पन्नैः B. C. वृष्टुत्पन्नैः A. Ca. वृष्टुत्पादनैः or वृष्टुदकैः ? ॥
- P. 127. l. 2. (140, 1.) ज्ञानविचारकत्वादिति भावः A. C. ज्ञानाति ॥ रेकत्वादिति भावः B.
- P. 127. l. 4. (140, 1.) दृष्टेन ॥ दृष्टेन A. Ca. दृष्टेन C. दृष्टेन B.
- P. 131. l. 8. (140, 8.) इवाकुटिलाः A. B. C.
- P. 131. l. 20. (140, 8.) प्राणयन् रक्षति A. C. प्राणान् रक्षति B.
- P. 132. l. 6. (140, 9.) विवने A. Ca. sec. m. विचरे C. विवारे B.
- P. 133. l. 22. (140, 12.) After दुःखात्मकस्य a word like संसारस्य is required, but is omitted in all the MSS.
- P. 140. l. 12. (141, 9.) विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मित्वायमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभविता सन् A. C. विश्वथा सर्वथा विभुः प्रभुः परिभूः परिभविता सन् B. सर्वथा omitted in B 3.
- P. 141. l. 25. (141, 12.) उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उतशब्दो स च संभावनायां C. उतशब्दोऽत्र संभावनायां A. Ca. sec. m.
- P. 142. l. 3. (141, 12.) चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः A. Ca. sec. m. चंद्ररथः आह्लादरथः B. चंद्ररथः C. Ca. pr. m.
- P. 142. l. 18. (141, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनोति शब्दकर्मा B. शब्दयंतुः पूर्वः । स्तनोति शब्दकर्मा C. शब्दयंतीत्यर्थः । तनोति शब्दकर्मा A. Ca. sec. m.
- P. 142. l. 21. (141, 13.) अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां B. अतिनिः श्रस्त्रं नश्यतु संज्ञायां A. Ca. (नस्यंत Ca 5.) अति निः अस्त्रं नश्यतु शंज्ञायां C.
- P. 144. l. 16. (142, 3.) अद्य क्षणे B. C. आद्युपेक्षणे A. Ca.
- P. 149. l. 3. (142, 13.) यक्ष्यमाणदेवतानां ताः B. यक्ष्यमाणदेवतानां ताः A. Ca. देवतानां ताः C.
- P. 152. l. 10. (143, 5.) वरुणाय ॥ वरुणाय A. Ca. B. रणाय C.
- P. 153. l. 13. (143, 7.) यद्वा प्रतीकमंगं । दीपञ्चालामित्यर्थः B. यद्वा प्रदीपमंगं दीपञ्चालामित्यर्थः A. Ca. deest in C. (लमित्यर्थः Ca 5.)
- P. 153. l. 17. (143, 7.) अनुक्रांतो वा A. B. C. अनाक्रांतो वा ?
- P. 154. l. 22. (144, 1.) आ चतुर्थ्यात्कर्मणोऽभिसमीक्ष्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् ॥ आ चतुर्थ्यात्कर्मणोऽभिसमीक्ष्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् A. Ca. आ चतुर्थ्यात्कर्मणो भिसमीक्ष्यतेदं करिष्य इति युक्तत्वात् C. आ चतुर्थ्यात्कर्मणो भिसमीक्ष्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् B. (आ चतुर्थ्यात् कर्मणो भिसमीक्ष्यतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् Ca 5.)
- P. 157. l. 7. (144, 5.) त्रिशो विशः A. Ca. त्रिशो विशः B. अंगुलयः विषाः परस्मै C. In Rájajayvan's Commentary on the Nighaṇṭu त्रिशः is derived from विश प्रवेशने । क्विपि रेफ उपजनः । He also quotes this passage from the Rig-veda, with the Commentary of Mádhava, which differs, however, from our text : कर्मसु धीयमाना दशांगुलय इति माधवभाष्यं ॥

P. 157. l. 13. (144, 5.) अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ अधिशब्दानर्थके त्वात्वर्थमात्रानुवादी A. Ca. (त्वत् C^a 5.) अधिशब्दो र्थको शत्वर्थमात्रानुवादी C. अधिशब्दो नर्थकत्वात्वर्थमात्रानुवादी B.

P. 158. l. 25. (145, 1.) From the sixth to the thirteenth Sūkta of the twenty-first Anuvāka there is a mistake in the Commentary as to the number of each hymn.

P. 159. l. 8. (145, 1.) यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति । तस्यैव प्रष्टव्यत्वे ॥ स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यत्वे A. B. Ca. यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तस्यैव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तस्यैव प्रष्टव्यत्वे C.

P. 159. l. 15. (145, 1.) असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः A. C. °म्यानपि B. (°म्य नापि साधयितुं शक्तः?)

P. 160. l. 17. (145, 3.) मंचाः क्रोशंतीतिवत् A. Ca. मंचाः क्रोशंतीतिवन् C. मंचाः ॥ क्रोशंतीतिवत् B.

P. 160. l. 22. (145, 3.) तथात्रैव परस्तादास्यते ॥ पुरस्ताद् A. B. C. See, however, l. 161, 6.

P. 168. l. 6. (147, 4.) अन्यान्यप्यस्म° A. B. C. अन्यान्यपि यान्यस्म°?

P. 168. l. 14. (147, 5.) कर्ता A. B. C. कर्तारं?

P. 169. l. 11. (148, 1.) सृष्टा मनोरपत्वं A. C. सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मेनस्त्रीभावे मनोरपत्वं B. and Nirukta.

P. 169. l. 16. (148, 1.) स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति वेति A. Ca. sec. man. स्मृतौ ना सं ज्योतिषां सजो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेनि वेति C. स्मृतो रसान्स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति वा B. and Nirukta.

P. 171. l. 21. (148, 5.) ईहग्रूपा भयेऽपि A. B. C. ईहग्रूपोभयेऽपि? ईहग्रूपा गर्भेऽपि?

P. 172. l. 27. (149, 2.) उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अवोभिः ॥ उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अवोभिः A. Ca. sec. m. उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अवोभिः B. उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः अवोभिः C. उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अवोभिः Ca. pr. m. C^a 5.

P. 173. l. 5. (149, 2.) Instead of प्रापयति, Prof. Wilson proposes प्राणयति, which would certainly be more appropriate; but all the MSS. have प्रापयति.

P. 173. l. 7. (149, 2.) यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते A. Ca. B. यद्यग्निर्न पचेत् ॥ पूरयेद् C. C^a 5. (पूरयेदेव B 3.) I conjecture यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेहो नोत्पद्येत. Prof. Wilson, whom I consulted on this passage, gives the following explanation: "I do not think any conjecture is necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with *id* or तद् for its nominative. 'When Agni does not mature or verily fill (or satisfy), it is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place.' The construction is elliptical, but not unintelligible. With reference, however, to the phrase पञ्चादिदेहाकारेण, देहो might be inserted, but it is not indispensable."

P. 176. l. 24. (150, 3.) In the Chāndogya-upanishad (VII. 10), from which these words are taken, the text is मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा.

P. 177. l. 16. (151, 1.) तच्चैकया द्वित्वादपि स्यात् A. तच्चैकया द्वित्वादभिख्यात् Ca. C. तच्चैकया द्वित्वादभिख्यात् B. The sense is that गव्यवः expresses merely the possession of cows, even where a man possesses (or wishes to possess) only a few of them; गोषु, the

plural, is therefore added to show that many cows are intended. One expects something like तच्चैकगोस्वामित्वादपि स्यात्, or तच्चैकद्वितित्वादपि स्यात्, but neither is quite satisfactory. Prof. Wilson proposes तच्चैकया द्वित्वादि or एकया द्वित्वाद्यपि स्यात्, explaining it by "in this place by one (or the singular), two, three, or more may be;" that is, he who wishes for a cow, means he who wishes for many cows; as Gopati, 'lord of a cow,' means 'lord of many cows,' etc.

P. 180. l. 16. (151, 5.) मेघाच्छत्रे सति ॥ मघच्छत्र सति B. घच्छत्र संति C. घच्छत्रति संति A. Ca.

P. 182. l. 15. (151, 8.) ददाथे इत्यर्थः ॥ ददात इत्यर्थः A. Ca. sec. m. ददत इत्यर्थः Ca. pr. m. C. Ca^a 5. B.

P. 183. l. 4. (151, 9.) न तरत इत्यर्थः ॥ न नरतत इत्यर्थः A. C. न नरत इत्यर्थः B. न रतत इत्यर्थः Ca^a 5.

P. 183. l. 19. (152, 1.) पीनौ A. Ca. sec. m. B. पीतौ Ca. pr. m. C. Ca^a 5.

P. 184. l. 15. (152, 2.) संतोऽपि ॥ संत्यपि A. Ca. B. सत्यपि C. Ca^a 5.

P. 186. l. 21. (152, 6.) यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् ॥ यथाशिष्टं भिक्षेत यथा स कर्मसापनेन रक्षेत् A. C. यथाशिष्टं भिक्षित यथा स कर्मसमापने वक्षेत् B.

P. 187. l. 23. (153, 1.) धीतिभिः स्वकीयैः कर्मभिर्भरन्ति ॥ धीतिभिः स्वकीयैर्भरन्ति A. B. C.

P. 192. l. 22. (154, 4.) The quotation from the Chandogyaśranyaka is evidently made from memory, and therefore not very accurate. As it is difficult to correct Śāyana's text, I add the passage from the original (VIII. 2 and 3): स त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । "तत्तेजोऽसृजत" । तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत । ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त ॥ ॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्मिन्नो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति ॥ Instead of हन्ताहमि°, A. and C. read हतमि°, B. हन्तेम°.

P. 193. l. 6. (154, 5.) B 1. contains sundry marginal notes to this hymn, which, being addressed to Vishṇu, was probably of greater interest to the Brāhmins than hymns to Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One of them has already been received into the text by B 2. and B 3. Both of them add मायावीजादितिरभिगदिते सत्यपि after परमेश्वरस्य. B 1. has as a marginal note to मध्व उत्सः, अमृतस्योत्पत्तिः वर्तते; and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have not found their way into B 3.

P. 193. l. 26. (154, 6.) B 1. has अनायासेन गन्तारः as a marginal note to अयासः ॥

P. 194. l. 24. (155, 1.) सर्वलोक A. B. C. स्वर्लोक? cf. 155, 5.

P. 196. l. 3. (155, 3.) द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं A. C. द्यावापृथिव्योः (संबन्धि in marg.) स्थापितं लिङ्गं सामर्थ्यं B.

P. 197. l. 22. (155, 6.) विविधानेव स्वभावान् A. Ca. sec. m. विविधानेन स्व° Ca. pr. m. C. विविधानैनेकस्व° B.

P. 200. l. 12. (156, 3.) यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णुरेव ॥ यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णुरेव A. Ca. sec. m. यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णुरेव C. एक नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव B.

P. 202. l. 10. (157, 1.) अयुक्षातां. The Commentator seems to have read आ । अयुक्षातां; this in the Sandhi-text gives आयुक्षातां, which is the reading of the MSS.

P. 204. l. 22. (157, 6.) Instead of राथ्येभिः, S 3. has रथ्येभिः ।

P. 205. l. 3. (157, 6.) Before आ वां, A. has the words सर्वत्र रथा युवां, C. सर्वत्र रथवो वां or सर्वत्र रथयो वां. They are wanting in B., and refer to another hymn addressed to the Ásvins.

From the beginning of the third Adhyāya to the end of Varga 13. I possess fragments of a MS. which was procured for me at Calcutta. It is a modern copy, but it contains very useful readings, and the original from which it was copied seems to have been an excellent MS. I ascertained, however, that the Pandit who copied it for me had occasionally inserted corrections of his own. On this account the readings of this MS. ought to be tested by their own intrinsic value only; and in the few cases where the MS. had to be quoted I have called it D., because it cannot claim a place in any one of the three historical families of Sáyana's manuscripts.

P. 208. l. 11. (158, 4.) एवमवध्यं तं त्वैतनो A. C. एवमवध्यं तं त्वितनो B.

P. 208. l. 18. (158, 4.) दशतयो दशवारः ॥ दशतारः A. B. C. दशतयोऽपरिमितावयवः (cf. Pán. V. 2, 42) दशतारः D.

P. 209. l. 24. (158, 6.) वलीपलितगात्रो. All the MSS. read वलीपलितगात्रो, where पलित is too unusual an expression to be retained. However, वलीपलितगात्रो also is not satisfactory, and the reading of D., बलिवलितगात्रो, offers at least a probable conjecture.

P. 212. l. 4. (159, 3.) जङ्गुः । ज्ञातवंतः A. C. sec. m. ज्ञातवंतः B. Ca. pr. m. C.

P. 213. l. 1. (159, 5.) From here to 161, 3. A 1. is wanting (p. 213—218).

P. 214. l. 12. (160, 1.) उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः ॥ °ल्लमयतीत्यर्थः B. °ल्लवमती इत्यर्थः C. °ल्लव-
तीत्यर्थः D. D. explains कवि by शब्दमुदकं, while B. and C. leave it unexplained. शब्द-
मुदकं would be better.

P. 214. l. 13. (160, 1.) वृष्टुदकधारयत्सूयोपिते ॥ धारीवित्सू° B. धारवित्सू° Ca. धारिवित्सू° C. धारित्सू° D.

P. 215. l. 19. (160, 3.) विश्वाहा is not explained in B. and C. D. supplies it as usual.

P. 216. l. 11. (160, 4.) लिटि रेफसामान्यात् Ca. sec. m. रेसामान्यात् B. Ca. pr. m. C. This refers to Pán. VII. 4, 71: ऋकारैकदेशस्य रेफस्य हलन्ते न ग्रहणादिहापि नुट्. D. has रश्नुतिसामान्यात्.

P. 219. l. 19. (161, 4.) D. adds ऋषेरिदं वाक्यं at the beginning of the fourth verse. None of the other MSS. have it.

P. 220. l. 12. (161, 5.) उपहवकाले B. उपहव C. A. or उपद्व.

P. 220. l. 26. (161, 6.) परस्ताच्च ॥ पुरस्ताच्च A. B. C.

P. 221. l. 1. (161, 6.) विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति B. D. विश्वरूपाविति च तस्याश्चपंक्तिमिति केचन A. विश्वरूपामिति च तस्याश्च पंक्तिरिति C.

P. 221. l. 5. (161, 6.) इत्येवमृषिराह ॥ °पिमाह A. B. C.

P. 222. l. 8. (161, 8.) अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं A. B. C. D. writes मंत्रस्यैव° by conjecture. तस्य however refers to ऋषेः.

P. 223. l. 23. (161, 10.) पिंशति । अपर ॥ पिंशति पित्तोः अपरः A. B. C. D. has पिंशति पित्तोरपर. Perhaps पित्तोः belongs to तयोर्न किञ्चिद्, and may have been an old marginal gloss.

P. 226. l. 14. (161, 14.) अंतरिक्षात् after द्युलोकात् would better be omitted; but it stands in A. B. C. D.

P. 226. l. 24. (162, 1.) The words from षड्विंशति to शिष्टा are wanting in A. and C. B. has अधिवपेत् instead of आवपेत्. D. adds अस्मात्पुरस्तात् after the first शिष्टा, with reference to the following इत्यस्मात्पुरस्ताद्वा.

P. 228. l. 2. (162, 2.) After शतृ D. adds यद्वा च्छांदसः शपः श्रुः । एरनेकाच इति यण् ॥

P. 228. l. 17. (162, 3.) I have added the words अहोरात्रे—उक्तत्वात् from D., as the meaning of Sáyana would scarcely be intelligible without them.

P. 229. l. 11. (162, 8.) All the MSS. have अवाप्योरित्यल्लोपः (तल्लोपः B.), though in A. and C. it looks more like अवाप्यो°. I cannot find the passage in Páṇini to which this quotation refers. The rules for the nominative singular of the word in question are Páṇ. III. 2, 71, 1 and 2. श्वेतवहादीनां डस्. D. therefore adds after अल्लोपः the words अवयाः श्वेतवाः पुरोडाशेति निपातितः. Cf. Páṇ. III. 2, 71, 3, and VIII. 2, 67.

P. 229. l. 13. (162, 5.) प्रशस्ता A. B. C. प्रशस्ता D.

P. 230. l. 1. (162, 6.) D. reads उत अपि च ये यूपार्हेस्य छिन्नस्य काष्ठस्य वाढारः ॥

P. 230. l. 7. (162, 6.) बलेन A. B. C. फलेन D.

P. 230. l. 16. (162, 7.) प्राप्तपार्श्वभागः B. प्राप्तपार्श्वभाग A. Ca. प्राप्तापार्श्वभाग C. D. has पश्चाद्भागः, which would correspond better with पृष्ठः.

P. 233. l. 1. (162, 12.) यथास्माभिरश्च उपालम्ब्य एवं स्पृहयन्ति ॥ यथास्माभिरश्च उपालम्ब्य एवं स्पृहयन्ति B. यथाश्चाभिरश्च उपालम्ब्य एवं स्पृहयन्ति A. Ca. यथाश्चाभि अश्च उपालम्ब्य एवं स्पृहयन्ति C. यथास्माभिरश्च उपालम्ब्य एवं स्पृहयन्ति D. यथास्मभ्यमश्चे? or अस्माभिरुपलम्ब्यमश्चे?.

P. 233. l. 7. (162, 13.) मांस्यचन्याः, S. I. 2, 3. P. I. 2. See, however, Prátiśákhya I. 4, 101.

P. 234. l. 1. (162, 14.) यद्वा बंधनं वट् तद्वन्तं प्रदेशं A. C. B. has पट्. Some words are wanting to complete this sentence. तद्वान्प्रदेशः, however, is not likely to have been the original reading.

P. 234. l. 20. (162, 15.) यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्येग्निकृतं A. B. C. यद्वा इष्टं प्रयाजे वीतं प्रीतिरापर्येग्निकृतं D. It would be better to read यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्येग्निकृतं, but the MSS. are against it.

P. 234. l. 21. (162, 15.) अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तं ॥ अभिगूर्तं ये यजामह इत्याग्नेर्युक्तं A. ये यजामह इत्यागूर्त्युक्तं B. ये यजामह इत्यागूर्त्युक्तं D. अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्युक्तं Ca.; lacuna in C. The reading of D. seems the best, and might have been adopted. The आगूः precedes the यान्या, यान्यादावागूर्भवतीत्युक्तत्वात्.

P. 235. l. 7. (162, 16.) Instead of चात्वाले (A. B. C. D.), Prof. Wilson proposes to read चपाले. See verse 6.

P. 235. l. 16. (162, 17.) अर्थतोऽगमनं कुर्वन् A. C. दर्पतो गमनं कुर्वन् B. D.

P. 235. l. 17. (162, 17.) पाष्ण्या requires a gloss, पादाधोभागेन.

P. 235. l. 18. (162, 17.) यत् यस्मात् तस्मात्ते तव; left out in A. B. C., and supplied from D.

P. 236. l. 7. (162, 18.) इदमवद्यमिति A. Ca. इदमेवद्यमिति B. इदमद्यमिति C.? इदमवद्यमिति D.

P. 236. l. 14. (162, 19.) एकः । एक एव । स कः ॥ एक एव तत्स कः A. C. एकः एक एव तत्सकः B. एक एक एव स एकः D.

P. 237. l. 1. (162, 20.) भोगायतनत्वान्नव ॥ भोगाय तन्वः तव A. C. भोगाय तन्वस्तव B. भोगायतनत्वान्नव D.

P. 237. l. 2. (162, 20.) वियोगजनिता D. व्योमजनिता A. B. C.

P. 237. l. 4. (162, 20.) केवलमांसग्रहणेषुः D. केवलमांसग्रहणे A. B. C.

P. 238. l. 10. (162, 22.) समूहार्थं यत् A. B. C. D. According to Pāṇini it should be यः ।

P. 240. l. 9. (163, 3.) दुर्दिनरूपेण A. C. दुर्दिनेरूपेण B. D. has दुर्निरूपेण (दुर्निरूपेण?), which might seem preferable if it rested on the authority of MSS. The same applies to योगादिसाधनं (A. B. C.), instead of which D. has यागादिसाधनं.

P. 242. l. 6. (163, 6.) आदित्यमंडलादप्युपरिभूतैः. A. and C. have पश्यान्पुपरिभूतैः, leaving out the whole sentence between. B. has preserved it, but reads प्रादित्यमंडलादित्युपरिभूतैः. D. reads आदित्यमंडलेष्वुपरिभूतैः ।

P. 244. l. 15. (163, 10.) शीघ्रधावनाय D. श्रीः प्रधावनाय A. B. C.

P. 244. l. 24. (163, 10.) यदापुर्दिष्यं A. B. C. D. or यु. The Nirukta and its Commentary (Durga) have यदापुर्दिष्यं, which corresponds better with the Aorist आक्षिपुः ।

P. 246. l. 17. (164, 1.) द्विपंचाशद्वचं ॥ द्विपंचाशत्तृचं A. B. C.; and again (p. 247. l. 18.) चत्वारिंशद्वचं ॥ चत्वारिंशत्तृचं A. B. C.

P. 247. l. 21. (164, 1.) A. is wanting from 164, 1—164, 16 (p. 247—258).

P. 248. l. 21. (164, 1.) संख्यानि. The Brihad Āraṇyaka, from which this passage seems to have been taken, reads संह्यानि. Cf. Brih. Ār. p. 616.

P. 249. l. 2. (164, 1.) स्वरसत्त्वाभावात् B. Ca. B. in marg. प्रकरणवि रोधी instead of स्वर. प्रकरणविरसत्त्वात्?.

P. 249. l. 15. (164, 2.) किं वस्तुतः सप्त Ca. sec. m. किंच वस्तुतः सप्त C. किंच स्तुतः सप्त B. Ca. pr. m.

P. 249. l. 27. (164, 2.) तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय चतुर्वो यस्य ॥ तिस्रो नाभिस्थानीयाः संबंधानाद्ये ये चतुर्वो यस्य B 1. (तिस्रो संबंधानाद्ययं B 3.) तिस्रो नाभिस्थानीयाः संबद्धा वा त्रय चतुर्वो यस्य Ca. C.

P. 252. l. 8. (164, 5.) तत्कर्षतीति Ca. C. तत्कर्षतीति B.

P. 253. l. 6. (164, 6.) अवाङ्मनसगम्यं B. Ca. C.

P. 253. l. 8. (164, 6.) त्रिविधान् Ca. C. विविधान् B.

P. 253. l. 10. (164, 6.) अविशेषमस्तिनामात्रमेकरूपं ॥ अविशेषमसिगात्रमेकरूपं B. (न on the top of त्र in B 1.) अविशेषमस्तिनामात्रमेकरूपं Ca. C.

P. 254. l. 10. (164, 8.) हलमुखेन ॥ हलमुखे C. वलमुखे Ca. जलमुखे B. हलयुक्तैः?.

P. 254. l. 14. (164, 8.) सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनं Ca. C. सम्यगभिवृद्ध्यैद्धानि रस्यानीति (सुवृष्टि marg.) वचनं ॥

P. 255. l. 24. (164, 11.) द्वादशसंख्याक्रमेपादिराश्यात्मकैर्वा अरैः रथांगावयवैर्युक्तं B. C. The words द्वादशसंख्याक्रमेपादिराश्यात्मकैर्वा seem to be a later addition, inserted in the wrong place. The original reading was probably द्वादशसंख्याकैरै रथांगावयवैर्युक्तं, and after this the words द्वादशसंख्याक्रमेपादिराश्यात्मकैर्वा were to be added.

P. 256. l. 16. (164, 12.) परायत्तं Ca. पर्यायतं B. C.

P. 257. l. 5. (164, 13.) आ तस्युः is not explained in B. or C. except by वर्तत इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal explanation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Sáyana himself.

P. 259. l. 5. (164, 16.) लक्षणोऽस्ति स ई ॥ लक्षणोऽस्ति सः स ई B. लक्षणस्ति स ई C. लक्षणस्त्रिषः स ई A. लक्षणस्त्रिषः स ई Ca. sec. m. (ये pr. m.)

P. 259. l. 9. (164, 16.) लौकिकोक्तिरियं B. लौकिकोऽग्निरयं A. Ca. sec. m. (रि pr. m.) लौकिको निरियं C.

P. 259. l. 23. (164, 16.) इत्युपक्रम्य—मंत्रकृदिति B. A. and C. enlarge on this passage, as happens frequently in quotations from Bráhmaṇas. After उपक्रम्य, A. has first ते, which belonged probably to ते देवानपृच्छंत, and then, after repeating the words from शिशुर्वीगिरसो to आमंत्रयत, A. goes on तं पितरोऽब्रुवन्नधर्मं करोषि etc. C. agrees with A. except that तं पितरोऽब्रुवन् follows at once after उपक्रम्य. In Ca. the words from शिशुर्वा to स उज्जुजयति stand in the margin. A. Ca. and B. have मंत्रप्रद्रष्टुः, C. मंत्रद्रष्टुः. The whole passage from the Tándya-bráhmaṇa (13, 3.) is this: शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृदासीत् । स पितृन् पुत्रका इत्यामंत्रयत । तं पितरोऽब्रुवन्नधर्मं करोषि यो नः पितृन्सतः पुत्रका इत्यामंत्रयस इति । सोऽब्रवीदहं वाव पितास्मि यो मंत्रकृदस्मीति । ते देवानपृच्छंत (देवेषुपृ°) । ते देवा अब्रुवन् एष वाव पिता यो मंत्रकृदिति तद्वै स उज्जयत् ॥ See also Manu II. 151.

P. 261. l. 15. (164, 19.) चक्रथुः कृतवन्तौ तानि; these words are omitted in all the MSS.

P. 262. l. 8. (164, 20.) जीवादन्यो जीवाश्रयणात् B. जीवादन्यो ना जीवाश्रयणात् A. Ca. जीवादन्यो ता जीवाश्रयणात् C. If जीवादन्यो be the right reading, we should perhaps also read जीवात्मा परमात्मनोऽन्यः. A. Ca. and B. however have नान्यः, and C. also has न्नन्यः.

P. 262. l. 10. (164, 20.) वास्तवाभेदं चापे° C. वास्तवभेदं वापे° B. वास्तवभेदं चापे° Ca. A.

P. 262. l. 23. (164, 20.) अनीशया Ca. correct. C. अशनीया A. (शनीया Ca.) ऽनीया B.: cf. Muṇḍaka Upanishad III. 2.

P. 263. l. 6. (164, 20.) न च तद्वावा नास्मो तन्म° A. Ca. C. न च तदा वान्नान्यो B. न च तद्वावान्यत् is not likely to have been the original reading, but neither तद्वावादन्यः nor तद्वावनास्मोः would be much better.

P. 264. l. 5. (164, 21.) मदन्यः A. C. deest in B.

P. 264. l. 8. (164, 21.) परमात्माभूवं ॥ परमात्मा भूतं A. Ca. B. परमात्मभूतं C.

P. 266. l. 9. (164, 23.) शोसावोमिति etc. In explanation of these sacrificial formulæ B 1. gives the following marginal notes: होता प्रातःसवने शोसावोमिति मंत्रेणाध्वर्युमाह्वयते । तस्यायमर्थः । हे अध्वर्यो शोसावः शंसनं कुर्वतः । ओमित्यनुज्ञार्थं । त्वयानुज्ञा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं त्र्यक्षरो मंत्रः । ततोऽध्वर्युः शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृह्णाति । उत्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । होतस्त्वं शंसनं कुरु । तत्वामोदैव । हर्ष एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । एवमुत्तरत्र ज्ञेयं । होता शस्त्रं पठित्वा उक्थं वाचीति चतुरक्षरं मंत्रं ब्रूयात् । मदीयायां वाचि संपन्नं । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरोमुक्थशा इति चतुरक्षरं मंत्रं ब्रूयात् । ओमित्यंगीकारे । उक्थशास्त्वं शस्त्रशंसी भवसीत्यर्थः । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । In the Commentary on Áśvaláyana the following explanation is given: शोसावेति शंसावेत्यर्थः । स एव प्रणवांतः शोसावोमिति पठ्यते ॥ शोसामो दैवेति प्रतिगरो भवति । शंसामो दैवोमिति वा ॥

P. 266. l. 23. (164, 23.) एतदेवैकादशाक्षरं भवति ॥ एतदेवावशाक्षरं भवति A. C. एतदेवादश (द्वा over द) B. The next sentence from अध्वर्यु° to भवति is left out in A. and C. It is not clear how the words of the Hotri can be said to contain eleven syllables except by allowing for Vaidik productions; the words are the same in Áśvaláyana V. 50.

From 164, 24. to the end of the hymn A. is wanting (p. 267—291).

P. 267. l. 13. (164, 24.) एकस्यामृच्यारूढं ॥ एकस्यामृच्यगूढं Ca. C. एकस्यामृच्यागूढं B.

P. 269. l. 6. (164, 26.) यद्धर्म इत्यपत् ॥ यध्वां इत्यपत् B. यध्वर्म इत्युपपत् Ca. C.

P. 269. l. 7. (164, 26.) तत्तद्देशोऽभीष्टः C. तत्तादृशोऽभीष्टः B. Ca.

P. 270. l. 24. (164, 28.) प्रतिपादनभेदाद् Ca. प्रतिभादनभेदाद् C. प्रतिभेदनभेदाद् B.

P. 271. l. 10. (164, 29.) बालकस्यादनस्तनपानादि° ॥ बालकस्याज्जन° Ca. (ज्य° C.) बालकस्यार्जुनपानादि° B.

P. 271. l. 27. (164, 29.) एकत्वाश्रयणेन वा Ca. C. एकत्वाश्रयणेन वा B.

P. 272. l. 21. (164, 30.) The line which the MSS. give here might perhaps be placed before जीवस्य वैलक्षण्यमाह (p. 273. l. 3).

P. 273. l. 1. (164, 30.) B. explains एजत् by a marginal note एज् कंपने.

P. 273. l. 2. (164, 30.) अथैतेषां ॥ अथैतेव Ca. pr. m. C. अथैते B., and in marg. एषः. It should be आ श्रेते च; and this seems to be intended by some indistinct corrections in Ca.

P. 277. l. 4. (164, 36.) महदहंकारौ ॥ मदाकारौ C. मदाहंकारौ Ca. महकारौ B. प्रकृति being written over it.

P. 277. l. 5. (164, 36.) अविकृतिरूपाया विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः ॥ अविकृतिरूपाः विकाराश्रयायाः मूलप्रकृतौ Ca. C. अविकृतिरूपा विकाराश्रयाः मूलप्रकृतौ B. The words अविकृतिरूपा विकाराश्रयाः cannot be applied in their technical sense to the महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तः, but only to the मूलप्रकृतिरविकृतिः. The genitive is better than the locative on account of the following च. In a wider sense अविकृतिरूपाः might be taken as an explanation of अर्द्धगर्भाः.

P. 277. l. 17. (164, 37.) After अनुगतोऽस्मि, B. has अस्ति भाति प्रियमिति; Ca. reads अनुगतो स्ति भातिप्रियमिति, C. भानिप्रियमिति, which is unintelligible. भावत्वमिति or भावित्वमिति is not satisfactory.

P. 277. l. 22. (164, 37.) तदनन्यत्वमारंभशब्दादिभ्य इति Ca. B. C. has आरंभशब्दा°, but आरंभ is the reading of the Vedānta-sūtras, II. 1, 15.

P. 277. l. 24. (164, 37.) यदिव यत्परोक्ष° ॥ यदिवा यदापरोक्षज्ञानं C. B. (ज्ञा corrected in Ca.)

P. 277. l. 24. (164, 37.) After परोक्षज्ञानं, B. leaves out the words from ज्ञानं to जानं. C. has तदित् । तद्वदेवमस्मि इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं (तदित् Ca.)

P. 278. l. 24. (164, 38.) स्थानः । यत् ॥ स्थानत्रय Ca. C. स्थानत्रय B., and in marg. अवस्थात्रय.

P. 279. l. 7. (164, 38.) सात्त्विकजातेः । त° ॥ स चृत्विजाते त° B. स चृत्विजातेः त° Ca. C.

P. 284. l. 16. (164, 44.) छेदनेन नापितकार्यं ॥ छेदनेनापि तत्कार्यं C. B. छेदनं नापितकार्यं Ca., which would have been adopted, if the MSS. had been then at hand.

P. 285. l. 3. (164, 45.) परिमिता ॥ वाक्यपरिमिता B. वाक्यपरिमिता Ca. C.

P. 285. l. 17. (164, 45.) याज्ञिकैः समासातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानं ॥ याज्ञिकैः समाख्यातो नुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं Ca. याज्ञिकैः समाख्यातौ नुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं C. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं B 1. (हेयार्थं B 3.) All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with that of the Kalpa; the former is अनुष्ठेयार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. The quotation इति मंत्राः कल्योऽत ऊर्द्धं is of frequent occurrence in the Bráhmaṇas. B 1. takes it as a quotation from a Sūtra, and has in the margin सूत्र प्रथमाध्याय खं ४. Some of the Sūtras differ very little from the Bráhmaṇas, and some Bráhmaṇas contain considerable portions written in the style of Sūtras. Thus Kumārila says, आरुणपराशरशाखाब्राह्मणस्य कल्परूपत्वं. Sāyaṇa, in his Introduction to the Aitareya-bráhmaṇa, writes कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे समासायते । इति मंत्राः कल्योऽत ऊर्द्धं यदि बलिं हरेदिति. See Prolegomena, p. 144.

P. 286. l. 1. (164, 45.) वाच्यस्य B. स्वाख्यस्य C. रवाख्यस्य Ca.

P. 288. l. 6. (164, 48.) नाभ्यरिहाणि. This is the reading of the MSS., which may be meant for नाभ्यभिधानि or नभ्याभिधानि; but the cerebral *n* seems to point to something else: cf. Pāṇ. IV. 2, 80.

P. 291. l. 19. (165, 1.) The quotation from the Rig-vidhāna required some alterations. A. (which begins again with this hymn) has कया शुभेति पैशून्यं श्रुत्वा चायं नृपद्विजां; C. has कया शुभेति पशून्यं श्रुत्वा चायं नृपद्विजां (Ca. पै°); while the text of the Rig-vidhāna is in one MS. कया शुभेति पाशून्यं कृत्वा चायं नृपद्विजैः, in the other कया शुभेति पैशून्यं कृत्वाचायंनृपद्विजैः.

P. 295. l. 8. (165, 7.) यद्यस्यैव तत्तस्यैव भवतु । तर्ह्यहं ॥ यद्यस्यैव तर्ह्यहं A. C. अद्यस्यैव तर्ह्यहं B.

P. 297. l. 16. (165, 12.) मत्कृतैः ॥ त्वत्कृतैः A. B. C. It might be मत्कृतैः or युष्मत्कृतैः.

P. 302. l. 12. (166, 6.) विक्षेपणशीलं दंती ॥ विक्षेपणशील दंती C. विक्षेपणशीतदेति A. Ca. विक्षेपणशील दंती B.

P. 309. l. 5. From 167, 4—171, 6. A. is wanting (p. 309—328).

P. 315. l. 13. (168, 4.) After अपापाः, Ca. C. give quite a different explanation to the end of the verse: अपापाः समुदनेन पांसु विचुः व्यावयन्ति । चालयन्ति ॥ It seems to refer to अरेणवः, but the text is corrupt.

P. 323. l. 19. (170, 1.) नैव नास्ति B. Ca. C.

P. 324. l. 3. (170, 2.) अस्माननपराधिनः B. अस्मानपराधिनः Ca. C.

P. 327. l. 10. (171, 3.) Between इदं and सुखयंतु B. and Ca. C. have यूयं.

P. 327. l. 20. (171, 4.) अस्माननपराधिनः. B. and Ca. C. have अस्मानपराधिनः.

P. 330. l. 16. (173, 2.) स्वेदुह्यैः स्वायत्तेद्विष्कैः । यद्वा स्वयं प्राप्तेधकं हव्यं येषां B. स्वेदुह्यैः स्वायत्तेद्विष्कैः । यद्वा स्वयंप्राप्तेदू उदकं हव्यं येषां A. Ca. C.

P. 333. l. 3. (173, 6.) वृजनमिव । वृजनेः कर्तनार्थस्येदं रूपं B. वृजनमिव च मे वृजनेः कर्तनार्थस्येदं रूपं A. C.

P. 333. l. 17. (173, 7.) निमित्तेऽर्थे ॥ निमित्तेऽर्थे A. B. C.

P. 333. l. 18. (173, 7.) प्रयतंते ॥ प्रयंत इति A. B. C.

P. 335. l. 21. (173, 11.) तत्सवन ॥ तत्सह A. C. तत्सदनं B.

P. 336. l. 10. (173, 12.) योत्स्यामीति B. नोऽस्मभ्यमीति A. C.

- P. 338. l. 1. (174, 2.) कातरत्वानिंदावन् ॥ कातरयदानिंदावन् B. कातरयत्वानिंदान A. C.
- P. 338. l. 2. (174, 2.) तटाकादीनि ॥ तयछकादीनि A. B. C.
- P. 338. l. 22. (174, 3.) वस्तोर्वस्तुं ॥ वस्ता वस्तुं B. वस्तोः वस्तु A. C.
- P. 338. l. 24. (174, 3.) यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः ॥ यागाद्यनुष्ठानपुर स्थास्यामीत्यर्थः B. यागाद्यनुष्ठानपरास्याम्यामीत्यर्थः A. C.
- P. 340. l. 13. (174, 6.) सचा सह शूर्ताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्वं B. त्वया सह शूर्ताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन तथा अपत्वं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read वहमानाः संति instead of वहमाना ये संति ते प्रपश्यन्. Perhaps वहमानाः संति was the original reading, and ये प्रपश्यन् ते was added as a new sentence: or वाहमानाः । वाहमाना ये संति ते प्रपश्यन्.
- P. 340. l. 16. (174, 6.) क्षिप्रा वर्जिताः ॥ क्षिप्रा वर्जिताः A. B. C.
- P. 341. l. 25. (174, 9.) From here to 180, 7. (p. 360.) A. is wanting.
- P. 346. l. 21. (176, 2.) व्रीह्यादिकमुच्यते Ca. C. व्रीह्यादिकमुच्यते B.
- P. 351. l. 12. (178, 1.) श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः, unless the whole sentence is taken as a parenthesis. Cf. Rv. vol. III. p. 191. l. 13.
- P. 352. l. 21. (178, 4.) तथैव ॥ यथैव B. Ca. C.
- P. 355. l. 15. (179, 4.) निमित्तात्कामात् । निमित्तासंतः कामात्कथं B. निमित्ताः संतः कामात्कथं Ca. C.
- P. 355. l. 26. (179, 5.) The first part of this verse has been lost in the Commentary; none of the MSS. have preserved it. The words अस्मिन्पक्षे etc. however, towards the end of the verse, seem to indicate that Sáyana had given before an explanation of the words हस्तु पीतं. In the same verse (p. 356. l. 5.) B. has यद्वा यमपवर्जनीयतया, Ca. C. यद्वा यामपवर्जनीयतया. Again, instead of कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव, Ca. C. have कामहतः सन् नमिननिरुद्ध एव, and B. कामहतः सनः कामिननिरुद्ध एव.
- P. 357. l. 9. (180, 1.) दीयति तक्तीति ॥ दीयति टक्तीति Ca. C. दीयति तप्तीति B.: cf. Nigh. II. 14.
- P. 357. l. 9. (180, 1.) त्वदागमनकाले B. C.
- P. 358. l. 2. (180, 2.) रथं प्राप्नुय इत्यर्थः ॥ रथं वाप्रय इत्यर्थः Ca. C. रथं वा अय इत्यर्थः B.
- P. 359. l. 2. (180, 4.) तन्नघर्मसकाशात् Ca. C. न पूर्वं घर्मसकाशात् B.
- P. 360. l. 1. (180, 5.) सर्वप्रदेशव्यापित्वं ॥ सर्वप्रदेशवाचित्वं B. सर्वप्रदेशवाचित्वं Ca. C.
- P. 361. l. 18. (180, 8.) After स इव all the MSS. have मध्ये. Either a whole sentence has been dropped, to which मध्ये belonged (संग्राममध्ये), or it was meant to follow after तेषु; तेषु मध्ये प्रयस्तः ॥
- P. 362. l. 1. (180, 9.) वहतः A. B. C., instead of वहयः; a transition from the second to the third person, not unusual in Sáyana.
- P. 362. l. 4. (180, 9.) कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निगच्छति A. B. C.
- P. 365. l. 12. (181, 5) अन्यतमस्य A. B. C., instead of अन्यतरस्य, which would be more correct.
- P. 365. l. 23. (181, 6.) वर्षिता एवेन्द्रः ॥ वर्षिता देवेन्द्रः A. C. वर्षिता देवेन्द्रः B.
- P. 366. l. 21. (181, 8.) स्तुतिवाक् Ca. C. B. स्तुतिर्वाक् A. Ca. sec. m. स्तुतिरूपा वाक्?.
- P. 367. l. 1. (181, 8.) शान्तनात्सेक उदकस्यैव ॥ शान्तनात्सेके उदकस्यैव A. Ca. शान्तनात्सेके उदके उदकस्यैव

B. शांतनात्सेके उदकस्येव C. शांतनात् is probably a mistake; it may be meant for शांतवनात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for आप्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.

P. 367. l. 8. (181, 9.) From here to 188, 6. A. is wanting. The Commentary from 184, 1. to 185, 5, however, is found in A 2. at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 368. l. 6. (182, 1.) पालयितृधनौ C. पालायतृधनौ B.

P. 370. l. 2. (182, 5.) प्रसादफलकराश्विनौ B. प्रसादफलकराश्विनौ Ca. रोश्चि° C.

P. 373. l. 2. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्वान् seems to be a necessary correction.

P. 381. l. 24. (185, 6.) वृष्ट्यादेः देवानां Ca. C. वृष्ट्या देवानां B.

P. 382. l. 24. (185, 8.) तयोरश्विन्यादिवहुमननासंभवादुचितमेव ॥ तयोरश्विन्यादिवहुमननासंभवादुचितमेव B. तयोरश्विन्यादिवहुमनननासंभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 386. l. 15. (186, 4.) सर्वदैव वेत्यर्थः ॥ सर्वदैववार्थः B. सर्वदैववार्थः Ca. C.

P. 389. l. 1. (186, 9.) उत्पादयन्ति ॥ उत्पादयन्तु B. C.

P. 389. l. 2. (186, 9.) सर्वनामवृणोति B. Ca. C. (सर्वो द्यामावृणोति or सर्वमाशृणाति?) line 3. मरु-त्सेना अवृष्ट्या B. Ca. C. करोति B. करोतु Ca. C.

P. 390. l. 4. (187, 1.) In Sāyana's quotation from Śaunaka's Rig-vidhāna there are several readings differing from the MSS. of the Rig-vidhāna: भुंजीत हविकुत्सयन् B. भुंजीत हविकुत्सयन् Ca., but corrected into भुंजीयादविकुत्सितं, which probably would be found to be the reading of A. if a new A. MS. should be discovered. The MS. of the Rig-vidhāna, E. I. H. 1732 a. has भुंजीयादविकुत्सितं; 1732 b. has भुंजीयादविकुत्सितं. Again, विषमप्यमृतं भवेत् B. C.; but Ca. corrected (= A.) has विषमप्यन्नतामियात्, which is the reading of Rig-vidhāna 1732 b., while 1732 a. has अमृतामियात्. Instead of नावाग्यतस्तु, which is the reading of MSS. 1732 a. b., B. has वक्तव्यमेव भुंजीत, C. वक्तव्याय च भुंजीत, corrected into न वक्तव्याय.

P. 393. l. 15. (187, 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it is impossible to complete the sentence except by conjecture. B. reads हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारः क्षीराद्याश्रयणद्रव्यं यवाशिरः यवविकाराश्रय शरीर पीवो वभ ॥ Ca. has हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रय शरीर पीवो भव । This has been corrected by marginal notes. First, after the last अ, ए was put in, which, however, must have been meant to come in after अय; then this ए was blotted out, and a whole line put in after the same letter, एद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रय. The á of द्रव्या is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for यवविकाराश्रयण. But even after this there is no construction in the Commentary, and it is not clear even whether the Commentator referred गवाशिरः and यवाशिरः to भजामहे or to ते. To judge from the MSS., Sāyana seems to have taken these words as accusatives dependant on

यत् or यमंशं. In this case we might read हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरो गोविकारक्षीराद्याश्र-
पणद्वयं यवाशिरो यवविकाराश्रपणद्वयं भजामहे सेवामहे तेन हे वातापे शरीर पीवो भव । The proper
commentary, however, would be this; हे सोम ते तव यत् यमंशं भजामहे सेवामहे । कीदृशस्य तव ।
गवाशिरः । गोविकारक्षीरादिमिश्रितस्य । यवाशिरः । यवैर्मिश्रितस्य च । तेन इत्यादि । मिश्रित is the usual
explanation, although आशिर् is derived from श्रीञ्. See II. 22, 1. यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मि-
श्रितं । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्लिपि अपस्पृश्यामित्यादिना शिर् इत्यादेशः.

P. 393. l. 21. (187, 10.) In this verse again B. leaves out करंभो यः, Ca. reads करंभयः,
and leaves out all between ओषधे त्वं पी° and °ष्टो गतः ॥

P. 397. l. 6. (188, 9.) Before रेतसः, Ca. C. and B. have the words यावन्नो वै (यावन्नो वै?).

P. 399. l. 14. (189, 2.) Ca. has a marginal note with regard to शं योः । यौतेर्विच् । गुणः ।
यो । सुः । इति भट्टभास्कराः. Bhaṭṭabhāskara wrote a Vedabhāṣya (cf. Devarāja's Com-
mentary on the Nirukta), and another grammatical Commentary on the Pari-
bhāṣhās (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, p. 42). He is quoted by Sāyaṇa,
I. 63, 4. I. 71, 4. I. 84, 15, &c.

P. 400. l. 16. (189, 5.) इत्यनयाशयमभिजुहोति Ca. इत्यनयाशमभिजुहोति B. आशयं is explained
as यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयं.

P. 401. l. 7. (189, 6.) The MSS. read विष्पट्, but, as no etymology is given, and as
the word does not occur again in the Rig-veda, it is difficult to say whether it
be meant for विष्पट् or विष्पट्.

P. 402. l. 12. (190, 1.) From 190, 1. to 191, 4. the Commentary of A 2. is found
again at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 403. l. 15. (190, 2.) सर्वे भवन्ति A. B. C. सर्वे व्यक्ता भवन्ति?.

P. 405. l. 18. (190, 6.) हे बहस्पते B. हे ब्राह्मणस्पते A. Ca.

P. 407. l. 3. (191, 1.) अमृतसूर्यैः. Shadguruśishya has the following note: अमृतानि
सूर्यश्चात्र देवता । अमृतसूर्यमिति प्राप्त उत्तरपदवृद्धिश्छांदसी ।

P. 411. l. 12. (191, 10.) The Pada-text has सः । चित् ।, but the Commentator explains
it as सः । ऊं इति । चित् ।, while in the next verse the Pada gives सो इति instead of
सा । ऊं इति ॥

P. 412. l. 10. (191, 11.) विषहर्त्ती A. C. विषहंती B.

P. 412. l. 12. (191, 11.) यद्वेहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीत्युक्तं भवति B. यदेहवृत्तविषं तस्य
शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीत्युक्तं भवति A. C. Both readings are evidently inaccurate; but,
not knowing the character and style of the work from which this quotation is
taken, I find it impossible to propose a more satisfactory reading.

P. 412. l. 23. (191, 12.) सूक्ष्मचटिका ॥ सूक्ष्मचटकिंका B. सूक्ष्मचटकिंका A. C.

P. 414. l. 4. (191, 15.) यावद्विषामगमं तं पाषाणानुधातमनुतिष्ठन्ति तद्विदः ॥ यावद्विषामगमं पाषाणमनु-
तिष्ठन्ति तद्विदः B. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुधातमनुतिष्ठन्ति तद्विदः A. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुधातमनु-
तिष्ठन्ति तद्विदः Ca. pr. m. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुधातमनुतिष्ठन्ति तद्विदः C.

Some of the MSS. of the Sanhitā-text contain a number of hymns, or some-
times single verses, which are not explained by Sāyaṇa, and did not form part

of what the Brahmans consider the canonical text of the Rig-veda. They are called 'Khila,' and in some MSS. 'Pariśiṣṭa.' I have never met with them in the Pada-text of the Rig-veda, and some of the Sanhitā MSS. also omit them. Still some of them may claim a considerable antiquity; and though they are not included in the index of the hymns ascribed to Kātyāyana, there can be no doubt that they were known to Kātyāyana's predecessor, Śaunaka, who was the author of several Anukramaṇīs to the Rig-veda. He mentions the Khilas in general in the introduction to his Anuvāka-anukramaṇī:

एकैकमनुवाकं तु खिलानि ब्राह्मणानि च । संवत्सरे संवत्सरे पठेदहरहः शुचिः ॥

Again, in the third verse of the same Anukramaṇī, between the 13th and 14th Anuvāka of the first Maṇḍala, Śaunaka states distinctly that he does not enumerate the Khailika Anuvākas:

खैलिकानामनादेशोऽस्मिन् ग्रंथेऽनुवाकानां । यस्तु चर्चायते वेदे तस्य संख्येति न श्रुतिः ॥^a

Where the number of the Anuvākas, of the Sūktas, the Vargas, the verses, the metres, and of the single words in the Rig-veda is given by Śaunaka (the words amount to 153826), the Khilas are never taken into account. But the very fact that they were not counted by Śaunaka, and that he himself says so, shows that they existed in his time. The number of hymns in the Śākala-śākhā is 1017, but, as Śaunaka says, exclusive of the Khilas: सहस्रमेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना दश सप्त च पठ्यन्ते. The Bāshkala-śākhā, according to Śaunaka, contained eight hymns more, but again, as he says, exclusive of Khilas: एतत्सहस्रं दश सप्त चैव अष्टावतो बाष्कलकेऽधिकानि । तान्पारणे शाकले शैशिरीये^b वदन्ति शिष्टा न खिलेषु विप्राः ॥ Another proof of the antiquity of these Khila-hymns consists in their being quoted in the Nirukta^c. In Pāṇini the Khilas are not mentioned except in the Gaṇa-pāṭha. Some of the verses which are Khilas in the Rig-veda occur in the text of the Ātharvaṇa. In the Vājasaneyi-sanhitā several entire Adhyāyas are called Khila (XXVI—XXXV), and even in the latest works of the Vaidik period, in the Āraṇyakas and Upanishads, some portions are still marked as apocryphal. The 7th and 8th Adhyāya of the Bṛihadāraṇyaka are called Khila and Pariśiṣṭa in the Commentary (p. 948. ed. Roer), and the whole Yājñikī Upanishad is called by the same name. In the epic poem of the Mahābhārata the Harivaṇśa is reckoned as a Khila.

As I did not insert the Khila-hymns in the printed text of the Rig-veda, I shall give them in the notes at the end of each Maṇḍala. They generally occur

^a This is the original reading, which has afterwards been changed into खैलिकानामनादेशोऽनुवाकानामिह स्मृतः. The Commentary adds, अतोऽत्रोत्तरत्रापि खिलवर्जमृग्यत इति भावः । In

Śaunaka's Ārshanukramaṇī the Khilas seem to have been mentioned.

^b शैशिरीया इति पठन्त्ये ।

^c Cf. Roth, Abhandlungen, p. 31.

at the end of Maṇḍalas and Anuvākas, not of Ashtakas and Adhyāyas, another proof of the early date of their insertion.

At the end of the 9th Anuvāka of the first Maṇḍala the MS. of the E. I. H. 129. (S 3.) gives a Khila. It is counted as the 9th Varga, but in order to adjust the numbers the 20th Varga is counted twice. It does not occur in S 1. and S 2., nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435, 443.

शनैश्चित्सूर्येण आदित्येन सहयसा । अहं यशस्विनां यशो विद्यारूपाया ददे ॥
उद्यन्नद्यमिनो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो धेहि सूर्य ॥
उद्यंतं त्वा मित्रमह आरोहंतं विचक्षण । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ॥

These verses are not to be found either in the Rig, Sáma, Yajur, or Atharva-veda.

At the end of the first Maṇḍala S 1. and S 3. give another Khila. It is not found in S 2., nor in MSS. Bodl. Wilson 429, 435. The accents are given in S 1., but by a person not very conversant with Vaidik grammar.

मा विभेर्न मरिष्यसि परि त्वा यामि सर्वतः । घनेन हन्मि वृश्चिकमहं दंडेनागतं ॥
आदित्यरथवेगेन विष्णुबाहुबलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥
गरुडस्य जातमात्रेण त्वयो लोकाः प्रकंपिताः । प्रकंपिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥
गगनं नष्टचंद्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशति । देवतां ^dभयभीताश्च मारुतो न प्रवायति ^eमारुतो न प्रवायत्यो नमः ॥
भो सर्प भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महाविषाः । ^fजनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्षफलं यथा ॥

The first of these verses, as my friend Dr. Aufrecht informs me, occurs in the Átharvāṇa X. 4, 9, though with considerable changes :

अरसा इहाहयो ये अंति ये च दूरके । घनेन हन्मि वृश्चिकमहं दंडेनागतं ॥

The two last verses occur in the Mahābhārata I. 2190, with some slight alterations :

सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष । जनमेजयस्य यज्ञांते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशवृक्षफलं यथा ॥

Maṇḍala II.

At the beginning of the second Maṇḍala S 2. adds,

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव । शरणं भव भूतेश करुणां कर शंभव ॥

P. 416. l. 4. (II. 1, 1.) यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति ॥ यद्वा आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यत इति A. C. यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति B. Perhaps आशु शीघ्रं शुचा दीप्या सन्यते सेव्यत इति.

^d भयवितस्ता S 3.

^e मारुतो न प्रवायत्यो नमः deest in S 3.

^f जन्मेज S 3.

P. 416. l. 17. (II. 1, 2.) A. is wanting from here to II. 5, 7; II. 1, 2—9, however, is found at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 426. l. 26. (II. 2, 5.) द्यौर्ध्रुलोकांतरिक्षं Ca. C. द्यौर्ध्रुलोके रिक्षं B.

P. 428. l. 1. (II. 2, 7.) After नशब्दश्चार्थे, B. adds प्रादयो र्ध्ववसायेन व्यवहरन्ति ॥

P. 430. l. 19. (II. 3, 1.) समिद्धोऽग्निरग्निना नरा° Ca. C. समिधाग्निरनरा° B.

P. 437. l. 20. (II. 4, 4.) Instead of यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रखा तद्वत्, Ca. C. have यद्वास्याग्नेः संबंधिनी तद्वत् यद्वास्याग्नेः संबंधिनी पुष्टिर्यजमानविषया रखास्तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रखा तद्वत्.

P. 438. l. 26. (II. 4, 5.) यद्वा नभोभिः ॥ स यथा नभोभिः B. Ca. C.

P. 440. l. 22. (II. 5, 1.) प्रयक्षन्. The Pada has प्रस्यक्षन्, the Sanhitā प्रयक्षं जेन्यं; a final न् before palatals is written as Anusvāra in most Vaidik MSS.

P. 441. l. 2. (II. 5, 1.) यमं यमयितव्यं ॥ यमं यमेतव्यं B. Ca. C.

P. 441. l. 3. (II. 5, 1.) वाजिनोऽन्नस्य B. Ca. C.

P. 444. l. 26. (II. 6, 2.) स्तुत्युपबृंहितेन ॥ स्तुत्युपब्रूहितेन A. B. C.

P. 446. l. 26. (II. 7, 1.) तेऽध्वर्यादिभिः ॥ ते अध्वर्यादिभिः A. B. C.

P. 447. l. 9. (II. 7, 2.) उभयविधाया द्विषः ॥ उभयविधायाः विद्विषः A. B. C.

P. 447. l. 9. (II. 7, 2.) पूरय A. C. पूरयः B. Although पर्षि is explained in some passages by पूरय (cf. Rv. I. 174, 9), it was probably meant for पालय in our verse. See also Rv. I. 129, 5.

P. 447. l. 14. (II. 7, 3.) धारा अस्यसुतीरिव त्मनात्मनैवान्यनिरपेक्षेण ॥ धारा अस्यसुतीरिव त्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण A. C. धारा अस्यसुतीरिव त्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण B. Sāyana seems to have read त्मना instead of त्वया. अस्यसुतीः is merely conjectural, and not quite satisfactory because सुतिः is itself a Vaidik word. The whole may be a quotation, though this would hardly be in accordance with Sāyana's usual style of interpretation.

P. 447. l. 15. (II. 7, 3.) अभिक्म्य A. B. C.

P. 447. l. 26. (II. 7, 5.) सेकृभिः ॥ सेवभिः A. C. deest in B.

P. 452. l. 23. (II. 9, 4.) यद्वा मानयिता ॥ यद्वा मनोता A. B. Ca. has मनोता, but the C. MSS. have मानाता, which, as it does not occur in Ca., is evidently a mistake of the first copyist; o, according to the old spelling, being frequently mistaken for á + á.

P. 455. l. 17. (II. 10, 4.) There is an omission in all the MSS. towards the end of the Commentary. After घृतेन च we expect the verb जिहर्षि, which I have inserted to complete the sentence, but instead of which the MSS. give extracts from a Bráhmaṇa. In the usual style of Sāyana such extracts would be preceded by तथा च ब्राह्मणं, while here all the MSS. begin at once and quite abruptly with the words प्रति ह्येष. Another irregularity is this, that the quotation from the Bráhmaṇa refers not only to this, but also to the following verse. A. reads घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि ह्येति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहतं व्यचिष्टमै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमन्नैरन्नादी दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोतीत्येतदरक्षसेत्यहेलमानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मयश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्ना-

भिमृश इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ Ca. has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन् (sec. man. तं) व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवनमनै (sec. man. नै) रत्नादं (sec. man. दी) दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वत प्रत्यंचं (दीप्यमानं struck out, but not in C.) जुहोती (मी C.) तेतदरक्षसेत्यहेलमामानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृश इति म (sec. man. न) ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति । The readings of the C. MSS. are the same as Ca. *prima manu*, with the exception of दीप्यमानं, which is left out in C., and म (sec. man. न), which is omitted. B. has घृतेन च प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन् व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशनवत्तमात्वरत्नादं दीप्यमानमित्येतदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यं (sec. man. त्) च जुहोमीत्येतदरक्षासत्यहेलमानेन मसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशेति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवतीति ॥ As it would have been difficult to restore the text from the MSS. of Sayana's Commentary, it was necessary to collate the Bráhmaṇas, in which these verses are explained. Now the hymn in question is recited by the Hotṛi as part of the Prátaranuváka. We might therefore expect to find Bráhmaṇa explanations in the corresponding part of the Aitareya-bráhmaṇa, II. 24—28. Here, however, no exegetical remarks are made on this particular hymn. As the Udgátri is not concerned with our hymn, we cannot expect to find an explanation of it in the Sāma-veda-bráhmaṇa. The Adhvaryu priest has to use the first two verses of our hymn in the first part of the Agnicayana sacrifice. These hymns, the Ukhásambharana-mantras, are collected in the Taittiríya-sanhitá, IV. 1, and here accordingly we find our verse though slightly modified: जिघर्मि ॥४॥ अग्निं मनसा घृतेन प्रति क्ष्यंतं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन् व्यचिष्टमन्नै रभसं विदानं । आ त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुषस्व । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तनुवा जर्ह्यमाणः । The Bráhmaṇa to this is contained in the following, the fifth book of the Taittiríyakam (V. 1, 3, 2): जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ॥ प्रतिक्ष्यंतं भुवनानि विश्वेनेत्याह । सर्वं ह्येष प्रत्यङ् क्षेति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्मित्याहात्पो ह्येष जातो महान् ॥२॥ भवति ॥ व्यचिष्टमन्नै रभसं विदानमित्याहात्त्रमेवासौ स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा त्वा जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहत्यै ॥ मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन्दधात्यपचितिमान्भवति य एवं ॥३॥ वेद मनसा त्वेतामाप्नुमहेति यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै etc. The last Veda which we can look to for a Bráhmaṇa explanation is the White Yajur-veda. Here we find the two verses in question as 23 and 24 in the eleventh book of the Vájasaneyi-sanhitá, again with slight modifications. The corresponding Bráhmaṇa ought to be in the Ukhásambharana of the Śatapatha-bráhmaṇa, and here indeed we meet with explanations very similar to those given by Sáyana. Prap. 3. Bráhm. 1. Kaṇḍiká 19. we read, आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् ॥ प्रतिक्ष्यंतं भुवनानि विश्वेति । प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि भुवनानि क्षियति ॥ पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्मिति पृथुर्वा एष तिर्यङ् वयसा बृहन् धूमेन व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमित्यनवकाशवंतमन्नैरत्नादं दीप्यमानमित्येतत् ॥१९॥ आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्मीत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोम्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेतेत्यहेलमानेन मनसा तज्जोषेतेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्ह्यमाण इति न ह्येषोऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ Although this is the Bráhmaṇa which Sáyana must have had in his mind when

he wrote his Commentary, it is difficult to account for the differences between the original text and his quotation, unless we suppose him to have quoted from another Śākhā of the Śatapatha-brāhmaṇa. There is no MS. of the Ukhā-sambharāṇa according to the Kāṇva-śākhā in Europe. As it was impossible, therefore, to restore the original reading, I have left the quotation as it stands in Śāyana, merely correcting those mistakes which could be corrected on the authority of the MSS.

The same discrepancy between the text of the Brāhmaṇa and Śāyana's quotation may be observed II. 9, 1. Here the passage referred to occurs in the Śatapatha-brāhmaṇa VI. 3, 3, 7: नि होता होतृषदने विदान इति । अग्निर्वै होता कृष्णाजिनं होतृषदनं विदान इति विद्वानित्येतत् त्वेषो दीदिवान् ॥२॥ असदत्सुदक्ष इति त्वेषो दीप्यमानोऽसदत्सुदक्ष इत्येतददभ्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यदभ्रतप्रमतिर्ह्येष वसिष्ठः सहसंभरः शुचिजिह्वो अग्निरिति सर्वं वै सहसं सर्वभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येतद्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां त्रिष्टुभ्यां तस्योक्तो बंधुः ॥

P. 457. l. 17. From II. 11, 2. to II. 15, 1. A. is wanting.

P. 457. l. 22. (II. 11, 2.) लङि सिपि रूपं ॥ लङि सिचि रूपं B. लङि सि रूपं Ca. C.

P. 458. l. 16. (II. 11, 4.) इतीत्यंरूपेण B. इतीत्येवंरूपेण Ca. C.

P. 458. l. 17. (II. 11, 4.) सुष्टु प्रेरकेण ॥ सुष्टु प्रकारेण Ca. C. B.

P. 461. l. 20. (II. 11, 11.) लिटि रूपं ॥ लङि रूपं Ca. C. B.

P. 462. l. 13. (II. 11, 13.) ये ते तवावस्यवो ॥ तेन अवस्यवो B. ते तव अवस्यवो C. ते तव अस्यवो Ca.

P. 463. l. 11. (II. 11, 15.) इत् एवार्थे ॥ इत् इवार्थे B. Ca. C.

P. 463. l. 14. (II. 11, 15.) पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मत्पालनेन च ॥ पशुपुत्रादिभिरस्मादिभिरस्मान् पालनेन च Ca. पशुपुत्रादिभिरस्माभिरस्मात्पालनेन च B., and sec. manu रस्मदिभिरस्मत्पालनेन च.

P. 464. l. 25. (II. 11, 19.) Instead of सनेम one MS. reads सनेम. See the Commentary. तरंतः, however, is ádyudátta in all the MSS.

P. 465. l. 23. (II. 11, 20.) अर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः ॥ अर्बुदवयः स्पष्टमुक्तं B. Ca. C. See Rv. I. 51, 6.

P. 468. l. 5. (II. 12, 1.) अस्मिन्यज्ञे भवतेर्व्यत्ययेन ॥ अस्मिन्यज्ञे प्रत्यये व्यत्ययेन Ca. अस्मिन्यज्ञे प्रवेक्ष व्यत्ययेन B.

P. 470. l. 5. (II. 12, 5.) The whole passage from तथा च मंत्रे to स इन्द्रोऽस्तीति is left out in Ca. The original reading in Ca. seems to have been तथा च मंत्रेर्नेन्द्रो अस्तीति, but this is corrected into तथा च मंत्रे नेन्द्रो अस्तीति, which became the reading of the C. MSS. In B., where this passage is preserved, mistakes occur towards the end; the MS. has ह्रस्वः । त् तस्मात् अस्मा इन्द्राय स इन्द्रो, and अ is added in the margin.

P. 473. l. 10. (II. 12, 12.) ये च मेऽशिमिविद्विषः ॥ ये च मेश इति द्विषः Ca. C. ये चेर्मेर्शिवतिद्विषः B. Cf. Taitt. Ár. I. 9. अशिमिविद्विषः is explained by Śāyana शिमिः कर्म कृष्णादिकं । तस्य विघातकाः शिमिविद्विषः । तद्विपरीता अशिमिविद्विषः । कृष्णाद्यनुकूलप्रवृत्तयो वायव इत्यर्थः.

P. 481. l. 20. (II. 13, 13.) अंतर्णीतव्यर्थत्वात् C. B. अंतर्भावितव्यर्थत्वात् B. sec. manu in marg. Ibidem स त्वन्यः (?) सत्वत्वं Ca. C. सत्वत्वं B.

P. 483. l. 19. (II. 14, 4.) जने लोपः Ca.; जवे लोपः B.; but neither of the two readings seems right. It might be जनेति लोपः or गमेति लोपः, but even then the elision of the न would not be accounted for.

P. 486. l. 17. (II. 14, 10.) अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । सः स्याद्धातुक इति ॥ अत्र लोपोऽभ्यास-
स्याद्धातुक इति Ca. B. Cf. Pān. VII. 4, 58, and 49.

P. 487. l. 1. (II. 14, 11.) ऊर्द्वं न । ऊर्द्धं दीर्णमूर्द्वं कुसूलं Ca. In the margin Ca. adds मूर्जे
न दीर्ण, which the C. MSS. adopt, reading ऊर्द्धं दीर्णमूर्जे न दीर्णमूर्द्वं. B. has ऊर्द्वं न । उदीर्ण-
मूर्द्वं कुसूलं. The addition in Ca. is taken from the Nirukta, III. 20: ऊर्द्वं कृदरमित्यावप-
नस्योर्द्वमुदीर्णं भवत्यूर्जे दीर्णं वा । तमूर्द्वं न पृथक्ता यवेनेत्यपि निगमो भवति । तमूर्द्वमिव पूरयत यवेन. Roth
has पूरयति, but the Nirukta and its Commentary have पूरयत, MS. 1738. and 357.
The same MS. 1738. reads also उदीर्णं like Sāyana, but the Commentator says, ऊर्द्धं
हि तदीर्णं भवति.

P. 494. l. 20. From II. 16, 6. to II. 23, 11. A. is wanting.

P. 497. l. 19. (II. 17, 3.) प्रथमं मुख्यं ॥ प्रथममुक्त्यं Ca. C. B.

P. 505. l. 24. (II. 19, 2.) इति स्वराणि स्वसराणि ॥ इति स्व इति स्वसराणि Ca. and B.; but स्व इति
is cancelled in B.

P. 508. l. 13. (II. 19, 7.) नितां ह्रस्व इति ह्रस्वः. Instead of this Ca. reads हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति
स्वरः. B. has only हिंस्रवरः. The words हिंसकस्यासुरस्य are evidently repeated from the pre-
ceding line, being an explanation of पीयोः. Therefore we have स्वमिति स्वरः together
with हिंस्रवरः, which leads naturally to a conjecture like नितां ह्रस्व इति ह्रस्वः, though it
cannot be denied that something else also may have stood here in Sāyana's
original. Rv. I. 174, 8, where the same words occur, ननमो वधरदेवस्य पीयोः, no
explanation is given.

P. 509. l. 19. (II. 20, 1.) मनीषा मनस इषया B. मनस ईषया Ca. The MSS. are always
at variance in the explanation of this word. The Nirukta explains मनीषा by मनस
ईषा, but it is hardly credible that Yāska should mean ईषा in the sense of 'pole or
shaft of a plough.' From the manner in which Sāyana explains मनीषा, it would
seem as if he took ईषा either as इषा, in the sense of इच्छा, 'wish, desire;' or as ईशा,
in the sense of 'power.' Both forms, इषा and ईशा, would be ungrammatical; but
in grammatical explanations Indian grammarians are not always grammatical.
In some cases the Commentator has evidently derived मनीषा from मनः and ईश; for
instance, I. 186, 1, मनस ईशितृत्वेन, though here also इषितृत्वेन would not be too much for
Sāyana, and in the majority of cases इष् is indeed best supported by the MSS.

P. 510. l. 18. (II. 20, 3.) फलस्य शमयिता B. Ca. C. यवयिता?

P. 520. l. 21. (II. 23, 2.) C. adds वसत्येषु परं तेज इति उक्ताः, a gloss which occurs neither
in Ca. nor in B., and must therefore be ascribed to the later copyists of the C. MSS.

P. 521. l. 7. (II. 23, 3.) स्वर्गस्य लम्बकं; the MSS. have सर्वस्य लम्बकं. See, however,
Rv. Bh. I. 96, 4.

P. 522. l. 4. (II. 23, 5.) The वा after ध्वरसः seems to indicate the omission of
another word. As ध्वरः occurs but once more in the Rig-veda, IV. 23, 7, where
ध्वरसं is simply explained by हिंसिको, it is difficult to supply the omission.

P. 526. l. 25. (II. 23, 15.) क्तुमत् ज्ञानोपेतं A. C. कर्मसाधनं च विभाति B.

P. 528. l. 3. (II. 23, 17.) After हे ब्रह्मणस्पते all the MSS. (A. B. C.) have ब्रह्मणस्पतिं महो महत चतस्य यज्ञस्य धर्तारि धारके यजमाने, and they omit त्वां to explain त्वा, which I have added after उक्तं. Instead of सारेण A. and Ca. have साधारणं, and भवति instead of भवेति.

P. 536. l. 20. (II. 24, 13.) अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं ॥ अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञः A. B. C.

P. 536. l. 26. (II. 24, 13.) वशाया गोः ॥ वशायागे A. B. C.

P. 537. l. 24. From II. 24, 15. to II. 31, 1. A. is wanting.

P. 545. l. 25. (II. 27, 4.) एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा ॥ एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा B. एवंगुणविशिष्टा ग्रहानु वा C. Ca. The वा, which stands in all the MSS., shows that something is omitted.

P. 548. l. 9. (II. 27, 9.) चृजीकाय स्तोत्राणां Ca. B.; might it be चृजीकाय स्तोत्रे वा?

P. 554. l. 6. (II. 28, 3.) पूर्वमंत्रितांगवद्भावेन ॥ पूर्वमनांगवद्भावेन B. पूर्वमतांगवद्भावेन Ca.

P. 557. l. 25. (II. 28, 11.) अवयुत स्थितो is neither in B. nor in Ca.; it was supplied from II. 27, 17.

P. 574. l. 7. (II. 32, 8.) Instead of एवमुत्तरत्वापि योज्यं (A. Ca.) B. has या सिनीवाली या राका या सरस्वती ता एता अहे. The last sentence इंद्रवरुणेत्यादि belongs only to A. and C.

P. 574. l. 12. (II. 33, 1.) B. leaves out considerable portions of the Commentary. After प्रथमं सूक्तं B. reads गृत्समद चृषिः त्रिष्टुप् छंदः रुद्रो देवता । आ ते पंचोना रौद्रमित्यनुक्रमणिका । तत्र प्रथमा । हे मरुतां पितः रुद्र ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुममेतु । आगच्छतु । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संहशः संदर्शनात्मा युयोथाः । मा पृथक्कार्षीः. Then in marg. “यु मिश्रणामिश्रयोः । लङि छंदसः शपः श्रुः । छंदस्युभययेत्याहं धातुत्वेन डित्वाभावाद्गुणः । अर्वति शत्रुभ्रातृव्यो वा अर्वति श्रुतेः । नोऽस्माकं वीरो” वीर्यवान्पुत्रादिरभिज्ञमेत । अभिभवतु । हे रुद्र etc. Instead of शत्रौ A. reads शत्रुभ्रातृ°; Ca. has शत्रो, altered into शत्रुभ्रातृ°. Instead of पुत्रादिः Ca. and A. have पुत्रो हि.

P. 575. l. 13. (II. 33, 2.) B. leaves out again several portions of the Commentary, principally the grammatical explanations.

P. 581. l. 8. (II. 33, 14.) अप परि वर्जने Ca. A. अपपरी वर्जने C. deest in B.

P. 582. l. 7. (II. 34, 1.) After चालयितारः the C. MSS., but not Ca., have यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः ॥

P. 582. l. 15. (II. 34, 1.) भूम्याख्यो ॥ भूमिणाख्या A. C. deest in B.

P. 583. l. 19. (II. 34, 3.) कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः ॥ कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः A. Ca. कर्णैः कृतैः मेध्यप्रदेशैः B. कर्णैः कृतैर्मध्यप्रदेशैः C.

P. 583. l. 21. (II. 34, 3.) समानवयस्काः A. B. C. It ought to be समानमनस्काः.

P. 584. l. 7. (II. 34, 4.) अनवभराधसः etc. B., which still contains an abbreviated text, reads अनवभं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं. The words from नञ् to the end are marked with two dots over the line, which indicates that they were to be omitted. But as they are evidently taken from the text which we find in A. and C., we may conclude that the shorter text of B. for the last two leaves is the result of an intentional abbreviation.

P. 588. l. 20. (II. 34, 13.) शब्दकारिभिर्वीणाख्यैर्वीणाविशेषैः A. B. C. शब्दकारिभिः स्त्रीख्याख्यैर्वीणाविशेषैः?

P. 588. l. 26. (II. 34, 13.) मेघादुदकं चिंतयंतः A. B. C. मेघादुदकं चिखंतः or सिंचंतः?

P. 592. l. 25. (II. 35, 5.) B., which is complete again, adds हि पूरणः at the end of

verse 5. The same addition occurs at the end of verse 8, where B. alone reads चः पूरणः.

P. 597. l. 23. (II. 36, 1.) उपरिष्ठादेव ताः ॥ उपरिष्ठादेवताः A. B. C.

P. 605. l. 19. (II. 38, 4.) The MSS. of the text have अर्धः or अर्द्धः; Sáyana अर्द्धः.

P. 607. l. 7. (II. 38, 7.) After अरण्येषु the MSS. have यथा. Instead of देवस्य सवितुः A. and Ca. C. have ईशः.

P. 623. l. 12. (II. 43, 1.) Sáyana does not quote the last words of the Sarvānu-krama ताभ्यामृषिर्ध्वनि वाश्रयमानं शकुंतं तुष्टाव. Shadguruśishya explains शकुंतं by कपिंजलाखं पक्षिरूपिणमिंद्रं. The Liṭ of तुष्टाव he explains by अस्तौदिति वाच्ये तुष्टावेत्युपदेशप्रत्यभिज्ञानार्थं । उक्तं हि बृहदेवतायां व्यक्तं । श्रुतं तु पुनरेवैच्छन्निद्रो भूत्वा कपिंजलः । ऋषेर्जिगमिषोराशां ववाशेर्ह्येण दक्षिणां । स तमार्पेण संग्रह्य चक्षुषा पक्षिरूपिणं । एताभ्यामभितुष्टाव सूक्ताभ्यां तु कनिक्कददिति ॥

At the end of the second Maṇḍala S 1. has the following Khila :

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात्कपिंजल ४ ॥

भद्रं वद पुत्रैर्भद्रं वद गृहेषु च । भद्रमस्माकं वद भद्रं नो अभयं वद ॥

भद्रमधस्तातो वद भद्रमुपरिष्ठातो वद । भद्रं भद्रं न आवद भद्रं नः सर्वतो वद ॥

असपत्नं पुरस्तातः शिवं दक्षिणतस्कृधि । अभयं सततं पश्चाद्भद्रमुत्तरतो गृहे ॥

यौवनानि महयसि जिग्युषामिव दुंदुभिः । शकुंतक प्रदक्षिणं शतपत्नाभि नो वद ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावदन्नृणीमासीनः सुमतिं चिकिद्भि नः । यदुत्पतन्वदसि ^h कर्करिष्या बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

S 2. and MS. Bodl. Wilson 429. have not got it, but S 2. adds after Varga 12, पदशिष्टं, a word occurring so frequently in the MSS. instead of परिशिष्टं, that I am almost inclined to take it as a synonyme of Pariśishta. It might mean what is left out in the Pada. S 3. and MS. Bodl. Wilson 435. give the first five verses, both without accents except in the first verse. Neither the Sāma, Yajur, or Atharva-veda contain this Khila. The first verse is quoted in the Nirukta, IX. 5; cf. Roth, Abhandlungen, p. 32, and Notes on Nir. IX. 5.

Maṇḍala III.

Sáyana passes over what Kátyáyana says about the race of Viśvámitra: कुशिकस्त्वैषीरथिरिंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे गाथिनो विश्वामित्रः स तृतीयं मंडलमपश्यत्. According to Shadguruśishya this preamble was meant to vindicate the Rishitva of the family of Viśvámitra: सत्यपवादे स्वयमृषित्वमनुभवतो विश्वामित्रगोत्रस्य विवक्ष्ये-तिहासमाह. This was probably the reason why Sáyana left it out.

P. 632. l. 4. (III. 1, 16.) वटिवयुक्तन्यायेन? A. C. नटिवयुक्तन्यायेन B.

P. 636. l. 4. (III. 2, 2.) प्रभाधनः C. प्रधानः A. Ca. प्रभाधानः B., but altered into प्रधानः.

P. 640. l. 3. (III. 2, 12.) स्वरोहिद्रिः ॥ स्वदेशोभिः A. C. स्वरितो गिनः B.

⁸ कपिंजल S 3.

^h On Karkari and Kárkārīṇa, see Prof. Stenzler, Indische Studien II. 159.

P. 642. l. 9. (III. 3, 2.) Instead of धियावसुः प्रज्ञया व्याप्तः, which is in B., A. and C. read विभावसुः प्रभया व्याप्तः. A. in the text of the hymn has धियावसुः.

P. 646. l. 3. (III. 4, 1.) त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा ॥ त्वष्टुर्याज्ये वमित्येषा A. C. त्वष्टुर्याज्येषु वमित्येषा B., पु struck out manu sec.

P. 646. l. 23. (III. 4, 2.) शरीराणां न पातयितः ॥ शरीराणां न पातः B. शरीराणां पातः A. C.

P. 648. l. 4. (III. 4, 5.) प्रविचरंत । प्रविचरंतु C. विचरंत प्रविचरंतु A. Ca. अभिविचरंत । प्रविचरंतु B.

P. 649. l. 7. (III. 4, 8.) मनुष्यैश्च संगता त्व - इला A. Ca. मनुष्यैश्च संगत C. मनुष्यैश्च संगता इला B.

P. 649. l. 9. (III. 4, 8.) अर्वागाभिमुख्यमेतद्वहिः सदंतु । आसीदंतु ॥ अर्वागाभिमुख्यं एतद्वहिः सदंतु । आसीदंतु A. आयागतिमुख्यं एतद्वहिः सदंतु । आसीदंतु Ca., but with a marginal correction in black ink, अर्वागाभि. आयागतिमुख्यं एतद्वहिः सदंतु आसीदंतु C. आयाति अर्वाक् आभिमुख्यं देवीरिदं एतद्वहिः सदंतु आसीदंतु B.

P. 650. l. 17. (III. 5, 1.) सूक्तत्रयस्य ॥ सूक्तेयस्य A. C. B.

P. 658. l. 11. (III. 6, 9.) बलार्थं अन्नार्थं वा A. Ca. manu sec.; deest in C. B. reads सोम-मुद्दिश्य instead.

Ashtaka III.

From the beginning of the third Ashtaka to the end of the eighth a new MS. comes in, E. I. H. 1861—1864. It was bequeathed in 1822 by Dr. Taylor to the Honourable Court of Directors; and as it was procured at Bombay we might expect that it belonged to the B. class. It is indeed but a repetition of the same MS. which we have in B 1. 2. 3., and therefore of no importance for the restitution of the text. The mutual relation of the different MSS. may be seen from the beginning of the third Ashtaka.

B 1. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 3. has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

B 4. has श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

A 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीशाद्या इत्यादि ॥

Ca. has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 2. has श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 4. has श्रीगणेशाय नमः ॐ वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

C 5. has श्रीगणेशाय नमः वागीशाद्याः सुमनस इत्यादि ॥

P. 664. l. 9. (III. 7, 3.) नील not to be found in the Gaṇa वृषादि.

P. 664. l. 11. (III. 7, 3.) The Unādi-sūtra is given differently by the different MSS. A. has अत्यविचमितमिरभिपनिपतिभ्यः ; C. अत्यविचमितमिरभिलभिपनिपतिभ्यः ; B. अत्यविचमितमिरमिपतिभ्यः.

P. 664. l. 20. (III. 7, 4.) ऊर्जयंतीरवलं बलिन कुर्वत्यः B. ०रवलं बलिं कुर्वत्यः A. अग्निं बलिनं कुर्वतः C.

P. 664. l. 21. (III. 7, 4.) स्तभूयमानं ॥ सभू स्तभनं तमिच्छंतं A. स्तभु स्तभनं तमिच्छंतं C. स्तभू स्तभनं तमिच्छंतं B.

P. 666. l. 21. (III. 7, 6.) व्याज्यर्तिभ्यः कुरिति क्तुः. In A. the words from व्यत्ययेनां० to ०र्तिभ्यः have been omitted. व्याज्यर्तिभ्यः कुरिति क्तुः Ca. व्याजर्तिभ्यः कुरिति क्तुः B. No rule is found in the Unādi-sūtras by which अक्तुः is explained. क्तुः is explained there

by itself, without अक्तुः; Un. S. I. 71. In the next passage where अक्तुः is discussed by Sáyana, he considers it as a báhulaka formation; III. 17, 1. अन्यत एभिरिति बाहुल-
कत्वात् क्तुः करणे । कित्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

P. 667. l. 7. (III. 7, 7.) Between देवानां and व्रता C. adds संबंधीनि.

P. 667. l. 8. (III. 7, 7.) अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्त A. C. अग्नेः प्रसादाद्देविलक्षणान्नवन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त B.

P. 667. l. 10. (III. 7, 7.) गतेः प्रकृतिस्वरत्वं A. B. गतेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं C.

P. 667. l. 17. (III. 7, 8.) Repeated from III. 4, 7.

P. 669. l. 21. (III. 7, 10.) उष दाहे B. उष सुष दाहे A. C.

P. 670. l. 8. (III. 7, 11.) गवादिपशून् संपादयित्री A. B. गवादिपशूनां प्रदात्री C.

P. 670. l. 22. (III. 8, 1.) वैश्वदेवी यूपी वा C. यूपी वा A. B.

P. 670. l. 21. (III. 8, 1.) Ca. has a marginal note on leaf 8^b. The words are हरने-
काच इति यण् । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । अनुष्टुप् । ईषहुःसुषु स्थ इति विधीयमान. They are pre-
ceded by a २, and in the second line there is a mark between कृत्स्नस्य and यूपो. It
is clear that these words did not come from the Kalam of Sáyana; and as
neither A. nor B. has them, they were most probably an incidental remark
made by a Brahman as he was reading or explaining the Veda. All the later
C. MSS. have inserted this line between कृत्स्नस्य and यूपो.

P. 670. l. 26. (III. 8, 1.) यूपपरिव्ययणे C. यूपपरिव्ययमाणे A. B. Some words seem to have
been omitted; we expect यूपपरिव्ययणे युवा सुवासा इत्येषा । यूपे परिव्ययमाणे युवा सुवासाः परिवीत
आगादिति परिदध्यादिति सूत्रितत्वात्.

P. 671. l. 1. (III. 8, 1.) यूपैकादशिन्याम C. यश्चैकादशिन्याम B. स्तवैकादशिन्या A.

P. 671. l. 11. (III. 8, 1.) देवसंबन्धिना मधुना deest in A. B.

P. 671. l. 24. (III. 8, 1.) प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः B. प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः A. C.

P. 672. l. 12. (III. 8, 1.) आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्चेति भष्भावः A. B. In Ca. all
except the last word भावः was omitted, but supplied by a marginal note. The
other C. MSS. have inserted the words in their proper place.

P. 672. l. 13. (III. 8, 1.) क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः ॥ क्षियन्ति निवसन्ति अधिकरणे क्तः A. and
B., except that B. has something like प्ः instead of क्तः. Ca. had the same read-
ing as A., but it was corrected by marginal notes into the reading which has
been adopted in the text.

P. 672. l. 14. (III. 8, 1.) The words from निवास to रुकारः are omitted in A.; those
from उपस्थे to पूर्वपदांतोदात्तत्वं are omitted in A. and Ca., but Ca. has added them
in the margin.

P. 676. l. 14. (III. 8, 6.) निमिम्युः । अवटेषु प्रचिक्षिपुः ॥ निमिम्युः प्रचिक्षिपुः A. Ca. had the
same, but it was corrected into निमिम्युः अवटेषु प्रचिक्षिपुः. B. has निमिम्युः अनंदेषु प्रचिक्षिपुः,
and sec. manu अनंदेषु.

P. 676. l. 21. (III. 8, 6.) स्वधितिः खङ्गः ॥ स्वधिति ह्रस्वः A. C. स्वधितिः ह्रस्वः B. Perhaps the
original MS. had स्वधितिः खङ्गः, which might have given rise to the reading of ह्रस्वः.

P. 677. l. 12. (III. 8, 7.) इति क्षेत्रं यज्ञः ॥ इति क्षेत्रं MSS.

P. 677. l. 17. (III. 8, 7.) व्यंतु. The MSS. agree in deriving व्यंतु from इण् गतौ; but the इकारलोपः, which they likewise agree in (except that A. has नृ इकारलोप), shows that it was derived from वी, which in the Dhātupāṭha is 24, 39, while इण् is 24, 36. From वी we should get वियंतु, and by इकारलोपः, व्यंतु. Śāyana may possibly have given two derivations; one from इण् गतौ, which would give अयंतु, and with व्यकारोपजन, व्यंतु; and a second from वी गति°, making वियंतु, and by इकारलोपः, व्यंतु.

P. 678. l. 22. (III. 8, 9.) दीप्तानि वासांसि A. C. दीप्तानि रशनाख्यानि वासांसि B.

P. 679. l. 12. (III. 8, 10.) प्रतिमुक्तकंटाः ॥ प्रतिमूक्तकटाः B. अमुक्तकंटाः A. प्रमुक्तकंटाः Ca., and ति in marg.

P. 680. l. 1. (III. 8, 11.) सहस्रवल्गुः सहस्रशाखाः संतो A. B. C., but Ca. adds in marg. पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया सहस्रशा°.

P. 680. l. 8. (III. 8, 11.) पादादित्वादिनिघातः A. B. C., but Ca. sec. manu यद्वृत्तयोगादिनिघातः.

P. 680. l. 21. (III. 9, 1.) सुदीदिति ॥ सुदीधिति A. B. C., but B. sec. manu सुदीदिति.

P. 681. l. 9. (III. 9, 2.) वना काननानि. Ca. adds in the margin रक्षितुं.

P. 681. l. 10. (III. 9, 2.) मातृरपो Ca. marg.; deest in A. B.

P. 682. l. 1. (III. 9, 3.) तदुचितफलप्रदानेन B. ते दुचित् । फलप्रदानेने A. C. Ca. sec. manu दुचित् । फलप्रदानेने.

P. 682. l. 3. (III. 9, 3.) सख्ये मैत्रे A. C. सख्ये मित्रत्वे B.

P. 684. l. 4. (III. 9, 6.) विश्वान् । विश प्रवेशन etc. The text has been restored according to the Unādi-sūtras. B., though hardly legible, seems to agree with it, adding only रणि (to form रण). In A. the whole explanation is missing; C. has a number of corrections sec. manu, most of which are unintelligible.

P. 684. l. 6. (III. 9, 6.) क्त्वा । टा । जसादयश्छं ॥ जसाद° A. B. C. Cf. Rv. I. 39, 1.

P. 684. l. 9. (III. 9, 6.) वस्वादित्वात् ॥ वास्वादित्वात् A. C., but Ca. sec. manu वापादित्वात्. B. reads शाखादित्वात्, evidently a later correction.

P. 684. l. 18. (III. 9, 7.) छंदयति छंदयति C. छंदयति छंदयति A. B. Naigh. III. 14. has छंदति छंदयते, with the various reading छंदयति.

P. 684. l. 20. (III. 9, 7.) यद्यस्मात् ॥ यस्मात् A. B. C. After काल एव B. adds यत् यं.

P. 684. l. 21. (III. 9, 7.) दीप्यमानं त्वां पशवो A. C. दीप्यमानं अभिमतफलपशवो B.

P. 684. l. 22. (III. 9, 7.) पञ्चादिलक्षणं फलं B. A. C. omit फलं.

P. 684. l. 23. (III. 9, 7.) इत्येतस्माद्भातोरुपरि रक्° A. C. °द्भातो रक् B.

P. 684. l. 25. (III. 9, 7.) छद अपाकरणे A. अपावरणे Ca. sec. m. अपवारणे B.

P. 685. l. 21. (III. 9, 8.) ईड स्तुतौ । अस्माख्यत्; the two last words have been inserted from the margin of Ca.; they are wanting in A. B.

P. 686. l. 3. (III. 9, 9.) त्रीणि शता त्रीणि शतानि Ca., trīṇi śatā being inserted in the margin. B. A. have only त्रीणि शतानि. In the next following words त्री सहस्राणि is omitted by B., but given by A. C.

P. 686. l. 10. (III. 9, 9.) त्रयस्त्रिंशविति A. त्रयस्त्रिंशविति Ca., and sec. m. शदिति. त्रिंशश्चेति B.

P. 686. l. 13. (III. 9, 9.) त्रयानां दशतां, as before दशानां दशतां. त्रयाणां दशतानां A. C. त्रयाणां दशानां B.

P. 686. l. 15. (III. 9, 9.) शु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्णुदंशोर्नुदश्च । उ० १. १५६. ॥ शु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्नुदशोर्णु-
दश्चेति A. C. °धातोर्नुदश्चेति B.

P. 686. l. 20. (III. 9, 9.) वाक्येननुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ॥ वाक्येननुवृत्तौ इतश्चेदित्वान्निघाताभावः A.
वाक्येननुवृत्तौ इतश्चेत्त्वान्निघाताभावः C. B., omitting this explanation, substitutes भिन्नवाक्य-
त्वान्निघाताभावः, which the margin of Ca. has likewise, with the var. lect. अभिन्न°.

P. 689. l. 12. (III. 10, 5.) इति यप्रत्ययः ॥ इति प्रत्ययः A. B. C.

P. 689. l. 14. (III. 10, 5.) The words from विभक्ते to the end are omitted in A. The
passage is given in B., and Ca. reads in marg. भृञ् भरणे । जुहोत्यादि भृजामित्यभ्यासस्य ईत्वे.

P. 689. l. 25. (III. 10, 6.) स्तुतिरूपास्ता वाच A. C. स्तुतिरूपा वाचो B.

P. 690. l. 2. (III. 10, 6.) अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना ॥ अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना A. Ca. pr. m.
अस्मात्पातृदिवचिदिविचीत्यादिना Ca. sec. m. अस्मात्पातृदिवचिरिचीत्यादिना B.

P. 690. l. 12. (III. 10, 7.) तदर्थं यष्टव्याग्न्यादीन् A. B. C., but the margin of Ca. has यष्ट-
व्यान्देवानग्न्यादीन्.

P. 690. l. 26. (III. 10, 8.) शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मे अस्मभ्यं दीदिहि । यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं
सुवीर्यं. This passage has been supplied from the margin of Ca.; it was probably
left out owing to the repetition of the word सुवीर्यं.

P. 691. l. 3. (III. 10, 8.) समीपवर्ती भव Ca. sec. m. समीपवर्तसिव A. C. समीपे वर्तसि B.

P. 691. l. 8. (III. 10, 8.) °त्वादगुणः A. B. C. °त्वाद् गुणाभावः Ca. sec. m.

P. 691. l. 21. (III. 10, 9.) मयनरूपेण A. B. महंघनरूपेण Ca. sec. m.

P. 691. l. 22. (III. 10, 9.) सोमाद्याहुतिभिः A. B. C. सोमाज्याद्याहुतिभिः Ca. in marg.

P. 692. l. 1. (III. 10, 9.) शिखः । उपधावृद्धिः. The last word supplied from the margin of Ca.

P. 693. l. 20. (III. 11, 3.) अस्यैतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि ।
तारकं खलु । निवर्त्तकमिति यावत् B. अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजः अस्य आकाशदृश्यमानस्य तमसः ।
तरणि हि रेरेकं खलु निवर्त्तकमिति यावत् A. अस्य एतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजः (तरणि हि माकारौ तरण-
स्वभावं सर्वत्र प्रसङ्गस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः marg.) अस्य काशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावह
खलु निवर्त्तकमिति यावत् Ca.

P. 694. l. 16. (III. 11, 5.) तत्कर्मणि A. B. C. तत्तत्कर्मणि margin of Ca.

P. 694. l. 18. (III. 11, 5.) न दाभ्यः A. B. C. Ca. sec. m. अदाभ्यः. The original reading
was probably अदाभ्यो न दाभ्यः.

P. 695. l. 7. (III. 11, 6.) ऽमृक्तः ॥ अत एव अमृक्तः Ca. marg.

P. 695. l. 14. (III. 11, 6.) तु वृत्ति etc.; inserted from the margin of Ca.; the whole
passage being omitted in A. B. has तुः सौत्रो धातुः किप्रत्ययः as a marginal note.

P. 695. l. 15. (III. 11, 6.) श्रूयतेऽन्नमिति Ca. sec. m. श्रूयते कर्मिति A. श्रूयते कर्मणीति B.

P. 696. l. 25. (III. 11, 9.) वाजेषु युद्धेषु A. B. C. Margin of Ca. वाजेषु यज्ञेषु.

P. 697. l. 14. (III. 12, 1.) The words between मूत्रि° and °यस्तृचः are omitted in A.
The Viniyoga of verse 4, तोशा वृत्तहणा, is omitted in A., B., and C., but supplied by
Ca. in the margin.

- P. 698. l. 4. (III. 12, 1.) यद्वा to पिबतं. The whole passage missing in B.
- P. 698. l. 23. (III. 12, 1.) अनादेशप्राप्नौ A. B. C. अनादेशे प्राप्ते Ca. sec. m.
- P. 699. l. 5. (III. 12, 3.) उचितफलप्रदानेनोपछन्दकाविं° Ca. sec. m. °प्रदानेन पापछेदकौ B. °प्रदाने पापछन्दकौ A. C.
- P. 699. l. 12. (III. 12, 3.) इति ऐत्वं ॥ इती टे एत्वं B. इनीर एत्वं A. इतीर एत्वं Ca. sec. m. C. inserts afterwards in the margin पररूपत्वं.
- P. 699. l. 22. (III. 12, 4.) The words from परस्यापेक्षया to दातारौ are supplied from the margin of Ca. B. has the same, but omits परस्यापेक्षया जयशीलौ. The same explanation occurs in Sāyana's Commentary on the Sāma-veda.
- P. 699. l. 26. (III. 12, 4.) लुकि सति ऋः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । उवङादेशः A. The words after इत्यनुवृत्तौ are omitted in Ca., but added in the margin. In B. the words इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसी are struck out.
- P. 699. l. 27. (III. 12, 4.) शीङ्कुशिरुहिजिह्वसृष्टभ्य. This is the reading on which the Unādi-sūtras and Ujvaladatta's Unādivṛitti agree. उहशिरुहिजिह्वसृष्टभ्य A. C. शीङ्कुशिरुहिजिह्वसनिभ्यः Ca. sec. m. हशिरुहिजिह्वसृष्टभ्य B.
- P. 700. l. 19. (III. 12, 5.) उक्थं येषां ते. ते added in the margin of Ca. उक्थमेषां A. B. C.
- P. 701. l. 3. (III. 12, 6.) दासयंत्युपक्षपयंतीति दासा उपक्षपयितारः Ca. sec. m. दासयंति उ दासा उपक्षपयितारः A. दासयंति इति । उ दासा उपक्षपयितारः C. दासयंति इति दासा उपक्षपयितारः B.
- P. 701. l. 22. (III. 12, 7.) क्लिक्त्तौ च संज्ञायां added from the margin of Ca.
- P. 702. l. 4. (III. 12, 8.) परस्परमवियुज्य ॥ परस्परं वियुज्य A. B. C.
- P. 702. l. 5. (III. 12, 8.) सहैव वर्तमानत्वं B. स्नाहे च वर्तमानं A. C.
- P. 702. l. 16. (III. 12, 9.) शतृन्परिभूषयः Ca. marg. शतृन्परिभूषयः A. B. C.
- P. 702. l. 22. (III. 13, 1.) वैश्वामित्रचक्षुषभस्यार्षमग्निदेवताकम् added from B.
- P. 702. l. 24. (III. 13, 1.) The words from विश्वामित्रपुत्र to the beginning of the first verse are omitted in B.
- P. 703. l. 9. (III. 13, 1.) वो युष्मत्संबन्धिने A. C. नो अस्मत्सं° margin of Ca. नो युष्मत्सं° B.
- P. 703. l. 10. (III. 13, 1.) वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्रशस्त्रादि वोकथ्यजातं A. C. वृद्धतमं इदं प्रभूतं स्तोत्रं B.
- P. 703. l. 11. (III. 13, 1.) प्रार्च उच्चारय A. C. प्रार्च उच्चारयत B., and Ca. sec. m.
- P. 703. l. 25. (III. 13, 2.) अग्नेः प्रकाशकत्वेन A. C. अग्नेः प्रयोजकत्वेन B.
- P. 704. l. 1. (III. 13, 2.) From हविषां प्रदातृत्वेन to हविर्वह° only in B., and in the margin of Ca.
- P. 704. l. 15. (III. 13, 3.) कालोपराधेन A. C. कालोपराधेन B.
- P. 704. l. 19. (III. 13, 3.) वः । युष्मत्संबन्धिनं B. वः संबन्धिनं A. C.
- P. 704. l. 20. (III. 13, 3.) आहुतिप्रदानेन ॥ °प्रधानेन B. °सदानेन A. C.
- P. 707. l. 2. (III. 13, 7.) अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकं ॥ बलारो - पदं गत्वादिकं A. C. बलीरोपादयं गत्वादिकं B. बलारोग्यपदं गवादिकं Ca. sec. m.
- P. 708. l. 7. (III. 14, 1.) तस्य पितृत्वादनुदात्तस्वरे धातुस्वरः B., and Ca. sec. m. तस्य पितृत्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः A. C.

P. 708. l. 9. (III. 14, 1.) After छर्दि A. gives part of the explanation of the fourth and fifth verses, from शोचिषा दीप्या to मनसा अंतः. Ca. had the same, but the superfluous passages were remarked in time, and partly cancelled by the copyist.

P. 710. l. 1. (III. 14, 4.) अर्चन् वदन्ति A. C. - वहन्ति B., and Ca. sec. m.

P. 712. l. 1. (III. 14, 7.) अकर्म etc. The grammatical explanation omitted in B.

P. 714. l. 13. (III. 15, 3.) उदित्यनुवृत्तौ ॥ उदित्यनुवृत्तौ A. B. C.

P. 715. l. 8. (III. 15, 4.) एत्वेन ढः inserted from C.

P. 716. l. 2. (III. 15, 5.) सन्निः संनिरुद्धः A. B. सन्निः संभक्ता सं[त]जनीयो वा यद्वा सन्निः संज्ञातः त्वं संनिरुद्धः C.

P. 716. l. 4. (III. 15, 5.) यथा रथो धान्यादिकं A. B. C. Between रथो and धान्यादिकं, Ca. marg. adds गन्ध्यादिकः. धान्यादिकं B. धन्यादिकं A. धनादिकं C.

P. 716. l. 8. (III. 15, 5.) सन्निः पस स्वप्ने B. पेस स्वापै A. सन्निः पसनतेः ज्ञातेर्वा किन् लिङ्गद्वावात् द्विवचनं पस स्वापे Ca. In the third Ashtaka Ca. must generally be taken as the sole representative of the C. class, because the text of the other C. MSS. was mixed by the copyists, and sometimes taken from C., sometimes from A. The other C. MSS. are therefore of little value for determining the original text of Sáyana; and, except where the contrary is stated, C. is henceforth to be regarded as the mark of Ca.

P. 716. l. 20. (III. 15, 6.) तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मति A. B. तथा मर्तस्य मनुष्यस्य अस्य दुर्मति C. अस्य being a correction (sec. m.) instead of शत्रोः as it seems.

P. 716. l. 22. (III. 15, 6.) पा पान इत्येतस्य A. B. पी प्यायेत्येयुङ्लुगस्य लोटि शपो लुगभावश्छांदसः पा पान etc. C.

P. 716. l. 24. (III. 15, 6.) आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन etc. आमंत्रितस्याविद्यमान अतिङ् उत्तरं A. आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन [विद्यमानत्वेन inserted from the margin] अतिङ् उत्तरं C. आमंत्रितस्य विद्यमानत्वेन अतिङ् उत्तरत्वाभावेन B.

P. 717. l. 18. (III. 16, 1.) अयं यजनीयत्वेन A. C. अयं यजमानेन B. sec. m.

P. 717. l. 22. (III. 16, 1.) तत्त्वामित्वात् omitted in B.

P. 718. l. 14. (III. 16, 2.) पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु ॥ पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु B. पृतनासु सेनासु तत् दुरक्षिपेषु क्षितेषु संग्रामेषु A. पृतनासु [सेनासु क्षिपेषु marg.] सेनोपलक्षितेषु संग्रामेषु C.

P. 718. l. 15. (III. 16, 2.) The words between आत्मनो and आत्मनो inserted from Ca., C 2; wanting in A. B.

P. 719. l. 25. (III. 16, 4.) पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः A. B. °हविर्भागस्य सहनशीलः C.

P. 720. l. 1. (III. 16, 4.) यद्वा विश्वानि to पूर्ववत् taken from Ca., where it stands immediately after आनयति, but not sec. m.

P. 720. l. 11. (III. 16, 4.) विश्वेत्यादिषु. The whole passage only in Ca.

P. 720. l. 17. (III. 16, 5.) दारिद्र्याय. Ca. inserts after it अदानाय.

P. 720. l. 18. (III. 16, 5.) तथावीरतायै to संपत्त्यभावस्य विषयभूतात्मा कुरु omitted in A. तथावीरतायै अपुत्रतायै मा कुरु तथा अस्मान् अगोतायै etc. B.

P. 720. l. 22. (III. 16, 5.) द्वेषांश्च ॥ द्वेषांश्च B. द्वेषा च A. द्वेषान् C.

P. 722. l. 13. (III. 17, 1.) After घृतनिर्णिक C. pr. m. has निर्णिकिति रूपनाम । दीप्तरूपः. Cf. Maṇḍala II. 35, 4.

P. 722. l. 18. (III. 17, 1.) बाहुलकत्वात् कुः ॥ बाहुलवा कुः A. C. बाहुलवात् कुः C. sec. m. In B. the whole passage is wanting.

P. 723. l. 11. (III. 17, 2.) त्वन्प्रत्ययेनांतोदात्तः A. C. deest in B. त्वन्प्रत्ययांतो व्यत्ययेनांतोदात्तः may have been the original text.

P. 723. l. 26. (III. 17, 3.) प्रजामेका. The passage is partly corrected after the text of the Átharvāṇa VIII. 9, 13, where, instead of the first रक्षति, we read जिन्वति. प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका रक्षन्नतमेकारक्षतीति A. प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका च तामकारक्षतीति C. sec. m.

P. 724. l. 21. (III. 17, 4.) वार्त्ताहारी C. वार्त्ताकारी A. अन्नकारी B.

P. 724. l. 26. (III. 17, 4.) पादादित्वात् निघातः ॥ पादादित्वात्निघातः A. B. C.

P. 727. l. 15. (III. 18, 2.) संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः A. C. संप्रसारणबलीयस्त्वान्निघातः B.

P. 728. l. 2. (III. 18, 3.) वंदमानस्त्वं स्तुवन्नहं C. वंदमानस्त्वं वंदमामहं A. वंदमानोऽहं B. sec. m.

P. 728. l. 3. (III. 18, 3.) तावदेहि A. C. तावदेहि B.

P. 728. l. 5. (III. 18, 3.) इध्मः B. इध्मं A. C.

P. 728. l. 21. (III. 18, 4.) विश्वामित्रोत्पन्नेषु only from C. but pr. m.

P. 728. l. 22. (III. 18, 4.) एकस्मिन्बहुवचनं C. एक एकस्मिन्बहुवचनं A. एकः एकस्मिन्बहुवचनं B.

P. 728. l. 24. (III. 18, 4.) शं रोगाणां शमनमस्मासु C. शं रोगाणां यं शमनं चास्मासु A. शं रोगाणामुपशमनं चास्मासु B.

P. 728. l. 25. (III. 18, 4.) योर्भयानां यावनं मिश्रणं C. योर्भयानां अमिश्रणं A. योः भयानां अमिश्रणं B.

P. 729. l. 8. (III. 18, 4.) अदिशदि°; C. inserts before it - - इद्रव्रजोगोविचि.

P. 729. l. 9. (III. 18, 4.) दुक्कृन् कारणे A. B. कृत्कारणं C.

P. 729. l. 18. (III. 18, 5.) उत्तमं धनं A. C. धनं wanting in B.

P. 729. l. 20. (III. 18, 5.) खलु भवसि. भवसि added from the margin of C.

P. 731. l. 6. (III. 19, 2.) प्राप्तेर्धनैः सह सन् C. sec. m. प्राप्तेर्धनैः सह A. सह सन् omitted in B.

P. 731. l. 17. (III. 19, 2.) संग्रामयतेरेव C. सन्नामयतेरेव A. सम्मानयतेरेव B.

P. 732. l. 1. (III. 19, 3.) त्वोतो यस्त्वया रक्षमाणः C. त्वोतः स त्वया रक्षमाणः A. त्वोतः तया रक्षमाणः B.

P. 732. l. 4. (III. 19, 3.) अभिमतफलप्रदाने शक्तिमुच्छोः A. C. अभिमतत्वात् फलप्रदानशक्तिमुच्छोः B.

P. 732. l. 5. (III. 19, 3.) प्रभावे महिम्नि A. B. C. adds ऐश्वर्ये.

P. 732. l. 9. (III. 19, 3.) इत्यूठवलोपः C. इत्युट लोपः A. इत्यूठलोपः B.

P. 733. l. 1. (III. 19, 4.) देवानिह ॥ देवमिह A. B. C.

P. 733. l. 16. (III. 19, 5.) पालयिता भवामीति A. C. पालयिता भवानीति B.

P. 733. l. 18. (III. 19, 5.) मृक्षणेषु ॥ मृक्षणेषु A. B. C.

P. 734. l. 13. (III. 20, 1.) सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा A. B. सजोषसः सह प्रीयमाणाः संमिलिता भूत्वा C.

P. 735. l. 6. (III. 20, 2.) After जिह्वाः B. reads स्वहिकादिभेदेन त्रिप्रकारा जिह्वाः; C. also had सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः, but in brackets.

P. 735. l. 21. (III. 20, 3.) धर्मरहितस्य तव. C. inserts here अत्र तैत्तिरीयेऽमृतस्य धर्मेति पाठात्सूत्रकृता अग्ने भूरीत्याग्नेया धाम - - - छदे निर्दिष्टत्वात्तदनुसारेण पूर्वं भाष्यकृतो व्याख्यातवन्तः. The whole

passage, however, is marked as a later addition (sec. m.), though it stands in the text.

P. 735. l. 23. (III. 20, 3.) अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां A. B. अपेक्षितफलप्रद (किं फलं अपेक्षितं इति पृष्टा बंधवो येन तादृश अनुग्रह) विषयाणां C. It seems that many marginal notes existed in the original codex.

P. 735. l. 25. (III. 20, 3.) संदधुः संप्रयुजिरे A. संदधुः संयुजिरे C. संदधुः संदधिरे किंच संप्रयुजिरे B.

P. 736. l. 20. (III. 20, 4.) वृत्तस्य हंता A. B. वृत्तस्य पापस्य हंता C.

P. 737. l. 24. (III. 20, 5.) एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतः वकारस्य रुत्वधत्वपूर्ववर्णानुनासिकादेशा उन्नेयाः C. एवमेकस्मिन्पादे अकारादटि फलः । अकारस्यत्वधत्वपूर्ववर्णानुनासिका उन्नेयाः A. एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि रुत्वपूर्ववर्णानुनासिका उन्नेयाः B.

P. 738. l. 20. (III. 21, 1.) प्रथमः प्रथम ख्याने प्रथतेस्मात्तृतीयादय A. प्रथतेऽस्मात् द्वितीयादय C. प्रथमः प्रथतेस्मात्तृतीयादय B.

P. 739. l. 1. (III. 21, 2.) स्वायत्तधर्मके added from B. and C. pr. m. संगे A. B.

P. 739. l. 3. (III. 21, 2.) मेदसो मेदोरूपस्य C., but pr. m. वपारूपस्य. मेदसो मेदोपेताः मेदसो मेदोरूपस्य A. B.

P. 739. l. 24. (III. 21, 3.) संतौ भवो भवे छंदसीति etc. संतौ भावः तत्र साधुरिति वा भावे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः A. संतौ भवः तत्र साधुरिति वा भवे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः C. B. : Cf. Rv. I. 15, 12.

P. 741. l. 2. (III. 21, 5.) यद्वा to श्रोतंति added from C.

P. 741. l. 6. (III. 21, 5.) दद दान इत्यस्य लटि कित्वादात्मनेपदं A. दद दान इत्यस्य लुङि कित्वादात्मनेपदं C. sec. m. दद has Átmanep. because it is अनुदात्तेत्, Pāṇ. I. 13, 12. डुदान् B.

P. 741. l. 12. (III. 21, 5.) At the end of the 21st Sūkta A. and B. (sec. m.) have खिलं. C. omits the word खिलं, and has instead ब्राह्मणानुसंहितमिदं सूक्तं तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितं.

P. 741. l. 25. (III. 22, 1.) सोमं कामयमान यस्मिन्नग्नौ हुतं सुतं A. सोमं कामयमानः इंद्र यस्मिन्नग्नौ हुतं सुतं C. सोमं कामनः इंद्रं यस्मिन्नग्नौ सुतं B.

P. 742. l. 1. (III. 22, 1.) तमयं वेमवशादतनशीलं C. यंतसयं वेगवशदेतनशीलं A. तं अयं वेगन् शादतनशीलं B.

P. 742. l. 1. (III. 22, 1.) अश्वमिव. C. inserts after it यद्वा सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकं.

P. 742. l. 2. (III. 22, 1.) सोमाद्यनेकप्रकारं A. C. सोमाद्यनेकरूपं B.

P. 742. l. 14. (III. 22, 2.) आहवनीयादिरूपतया. C. inserts after it दाहपाकादिकर्तृतया.

P. 742. l. 18. (III. 22, 2.) कृतवानसि त्वेषो added from Ca.

P. 743. l. 13. (III. 22, 3.) इति धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः A. B. इति धिष्ण्याः प्राणाः । यद्वा धिष्ण्याः स्तुतिः तदहोः प्राणाः । ये धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः C.

P. 743. l. 19. (III. 22, 3.) The text is given from the MSS. of the Śatapatha-brāhmaṇa (Mādhyandina Śākhā). The MSS. of the Commentary read, ते हि सर्वा धिय उष्णंति या रोचने परस्तातानेष सचते A. B. ते सर्वधियं उष्णंति । तानेष सचते C.

P. 744. l. 2. (III. 22, 3.) ह्रस्वादयः ॥ ह्रस्वत्वादयः A. B. C.

P. 744. l. 12. (III. 22, 4.) With the exception of the words पुरीषमर्हतीति पुरीषे भवा वा,

which are added after पुरीषासः, the whole passage as far as सजोषसः has been given from C. A. omits the whole as far as सजोषसः. पुरीषासः सिकतामिश्राः चित्याः अग्नयः प्रवणे-भिर्मृत्खननसाधनभूतैरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः B.

P. 744. l. 16. (III. 22, 4.) प्रयच्छतां A. B. C. प्रयच्छन्त्विति शेषः Ca.

P. 745. l. 26. (III. 23, 1.) जूरी घृणी हिंसावयोहान्योः ॥ जूरीमुरी हिंसावयोहान्योः C. pr. m. जृ व्यत्येयन शतृप्रत्ययः A. B. and C. sec. m.; but there would not be a व्यत्ययः, if शतृ were added to जृ; nor could the *ú* be explained without the addition of बहुलं छंदसीत्युत्वं. Cf. Rv. I. 117, 7.

P. 746. l. 13. (III. 23, 2.) अलूलुडतां C. अलूलुहतां A. विलूलुडतां B.

P. 746. l. 20. (III. 23, 2.) The words from रेवत् to अवणे taken from C. B. omits all from रेवत् to गतिगंधनयोः.

P. 746. l. 26. (III. 23, 2.) द्युयुभ्यां चेति भोजसूत्रेण उप्रत्ययः C. द्युयुवाभ्यां चेति भोजसूत्रेण प्रत्ययः B. द्युयुवाभ्यां चेति भोजनसूत्रेण प्रत्ययः A. The Sūtra could not be found.

P. 746. l. 27. (III. 23, 2.) स्वं स्वमभिमतं C. स्वं स्वं एतं A. B.

P. 747. l. 9. (III. 23, 3.) प्रथनसाधनत्वेन A. प्रथम° B. मंथन° C.

P. 747. l. 10. (III. 23, 3.) हे देवश्रवाः. C. adds आत्मन आमंत्रणं.

P. 747. l. 12. (III. 23, 3.) वशवर्तो A. C. वशकर्ता B.

P. 748. l. 3. (III. 23, 4.) मनुष्यसंचार C. मनुष्यसंचारण B. In A. the passage is omitted.

P. 748. l. 22. (III. 24, 1.) गाथिनो विश्वामित्र A. B. C. गाथिसुतो विश्वामित्र?

P. 749. l. 11. (III. 24, 1.) अस्य लुग्विकरणत्वात्वे न भवतः A. अस्य लुग्विकरणत्वादीत्वेत्वे न भवतः C. अस्यालुग्विकरणे त्वे न भवतः B.

P. 749. l. 23. (III. 24, 2.) यज्ञेषु प्रीतिमान् ॥ यज्ञेषु inserted from C.

P. 749. l. 23. (III. 24, 2.) इलायामीड्यायां ॥ इलायां inserted from C.

P. 750. l. 10. (III. 24, 3.) अग्ने मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे ॥ अग्ने त्वं मम संबन्धस्मिन्यज्ञे C. अग्ने मम संबन्धस्मिन्यज्ञे A. B.

P. 750. l. 11. (III. 24, 3.) जृशृस्तृजागृभ्यः ॥ जागृभ्यः A. B. स्वजागृभ्यः C.

P. 751. l. 26. (III. 25, 1.) तनयोऽसि. C. has after it द्यावापृथिवीभ्यां वा एवं जातां देवाः पर्यगृह्णन्त्विति श्रुतेः जातस्याग्नेः परियहाज्जननीवत्तयोर्मातृत्वं इत्यर्थः.

P. 755. l. 3. (III. 26, 1.) विश्वानरोऽग्निः ॥ विश्वानरः कश्चि C. B. विश्वानरः कश्चित् Ca. A.

P. 756. l. 3. (III. 26, 2.) यद्वा स्पदःशब्देनाध्वा लक्ष्यते B. यद्वां स्पदःशब्देन द्वां लक्ष्यते A. यद्वा स्पदःशब्देन तद्वौलक्ष्यते C.

P. 756. l. 19. (III. 26, 3.) A. omits all between प्रतिदिनं समिध्यते and अयुंजन् in verse 4.

P. 756. l. 21. (III. 26, 3.) जातो B. आत्मजातो C.

P. 757. l. 16. (III. 26, 4.) चालयन्ति ॥ बालयन्ति A. B. चालयन्ति C.

P. 757. l. 17. (III. 26, 4.) अस्मान्नवेर्निद्वेति A. B. C. The Unádi-sūtra I. 48. is तवेर्णिद्वे; Śāyana has changed it to explain the accent. Cf. Rv. I. 35, 4.

P. 757. l. 19. (III. 26, 4.) पृषु सेचने ॥ पृष सेचने C. पृष संधाने A. B.

P. 758. l. 25. (III. 26, 6.) मारुतं तेजो याचामहे. C. has after it यद्वा व्रातं व्रातं वारकं गणं गणं सप्त गणान् ओजो बलं याचामहे.

P. 759. l. 19. (III. 26, 7.) स त्रेधात्मानं व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं A. स त्रेधात्मानं व्यभजत् आदित्यं द्वितीयं (sec. m., but तृतीयं pr. m.) C. स त्रेधात्मानं विभजत् आदित्यं तृतीयं B. The margin of B. adds अग्निं तृतीयं.

P. 759. l. 20. (III. 26, 7.) अवणमननादिनिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् ° A. अवणमननादिनैरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात् ° C. अवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावसाक्षात् B.

P. 759. l. 23. (III. 26, 7.) भोगात्मकं A. C. भोगार्थकं B.

P. 759. l. 24. (III. 26, 7.) अभिधाय वायात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतां inserted from C.

P. 761. l. 2. (III. 26, 8.) अर्चनीयं. C. adds after it निरतिशयानंदलक्षणं.

P. 761. l. 6. (III. 26, 8.) सर्वजगच्च पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् C. जगत् पर्यपश्यत् सर्वतः प्राप्ततयादर्शत् B. In A. the passage is omitted.

P. 761. l. 23. (III. 26, 9.) न कदापि A. C. न क्वापि B.

P. 761. l. 23. (III. 26, 9.) उत्सं. C. has after it लुप्तोपमेतत्.

P. 762. l. 2. (III. 26, 9.) अस्मादुदियमिमृदिभ्यः कृषिभ्यः A. अस्मादुदियमिगृदिभ्यः C. अस्मादुदियमिगृदिभ्यः B. अमि is added here as the radical of अंस. Instead of गुधि, as printed in the Unádi-text (ed. Boehtlingk), गुधि has been adopted from the MS. of Ujjvaladatta.

P. 762. l. 28. (III. 27, 1.) इति तिस्रः सामिधेयः. The two last words were inserted from C., where however they are struck out sec. m.

P. 763. l. 8. (III. 27, 1.) After अंचति C. adds जारयति.

P. 763. l. 15. (III. 27, 1.) सुस्रयुरिति. Ca. has after it आग्नेयपक्षे । हेऽग्ने वस्त्वदर्थमभिद्यवोऽभिगतदीप्तयो हविर्भन्त आसादितैश्चरुपुरोडाशादिभिः सहिता वाजा अन्नानि समिल्लक्षणाणि घृताच्या जुह्वा सह प्रक्रम्यन्ते । प्र वो वाजा इत्यन्वाहानं वै वाज इति देवान[i] देवत्वं । समानमन्यत्.

P. 764. l. 5. (III. 27, 2.) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः. Ca. has after it यद्वा उभयत्र छंदसीवनिपाविति वनिप्.

P. 764. l. 25. (III. 27, 4.) शोचिष्केशः ज्वालाकेशः C. शोचिष्केशः दीप्तज्वालः B. In A. no explanation is given.

P. 765. l. 2. (III. 27, 4.) याच्नार्थः ॥ याच्यार्थः A. B. C.

P. 765. l. 8. (III. 27, 5.) घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति A. C. घृतस्य विलयनद्वारा घृतशोधक इति B.

P. 769. l. 12. (III. 27, 13.) वृषु सेचने corrected. वृषी सेचने A. B. C.

P. 769. l. 21. (III. 27, 14.) तद्वत् C. तद्वतो A. B.

P. 770. l. 6. (III. 27, 15.) वृषाणो वृषाणो A. वृषाणो omitted by B. C.

P. 770. l. 7. (III. 27, 15.) आहुतिद्वारा A. C. वृष्टिद्वारा B. sec. m.

P. 772. l. 4. (III. 28, 3.) तिरोहिते सति. Ca. adds पूर्वेषु स्मृतीयसवनेऽभिषुतं परेषुः प्रातःकाले ह्यमानमीदृशं सोमं.

P. 772. l. 17. (III. 28, 4.) माध्यंदिने मध्यंदिनसंबन्धिनि ॥ माध्यंदिनसंबन्धिनि A. B. C.

P. 773. l. 14. (III. 28, 5.) अन्निति तत्र नानुवर्तनात् ॥ अन्निति तत्रानुवर्तनात् A. In C. अन्निति is left out, but supplied in the margin. In B. all is wanting. The quotation seems to refer to Pāṇ. V. 3, 48.

P. 774. l. 18. (III. 29, 1.) प्रजननमग्निजननसाधन C. प्रजननमग्नेर्ज्वलनसाधन B. प्रजननसाधन A.

P. 776. l. 1. (III. 29, 3.) उत्तरवेद्या उत्पन्नो added from C.

P. 777. l. 7. (III. 29, 5.) मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणं inserted from C.

- P. 777. l. 10. (III. 29, 5.) अग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषामुत्तरक्रतूनां A. C. अग्निपूर्वकत्वात्सर्वमुत्तरक्रतूनां B.
 P. 778. l. 4. (III. 29, 6.) वाह्यालीस्थानेषु C. वाह्यालीस्थानेषु A. वाह्यास्थलीस्थानेषु B.
 P. 778. l. 5. (III. 29, 6.) यामन् यामनि वेगगमने A. C. यामन् याने विशेषवेगगमने B.
 P. 778. l. 7. (III. 29, 6.) तृणानि च A. C. तृणानीव B.
 P. 778. l. 8. (III. 29, 6.) दग्धस्थानानि C. दग्धस्थानानि A. तदंतश्चे स्थानानि B.
 P. 779. l. 8. (III. 29, 8.) उत्तरवेद्या नाभौ B. उत्तरवेद्यां नाभौ A. C.
 P. 779. l. 10. (III. 29, 8.) सुकृतजन्योपभोगस्य A. C. सुकृतजन्योपभोगस्य C. sec. m. कृतजन्योप-
 भोगस्य B.

P. 779. l. 23. (III. 29, 9.) The words धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधं are added from C. In A. these and the following words are omitted.

P. 780. l. 20. (III. 29, 10.) यद्वा to वर्धय wanting in B. After यद्वा C. has गृ शब्दे । गृणंतीति गिरः स्तोतारः । पाठः.

P. 781. l. 17. (III. 29, 11.) पा रक्षणे यद् गतौ पातेः क्तिन् A. पा रक्षणे पद् गतौ वा ख्यंतः क्तिप् C. pr. m.; वा is struck out sec. m. पा रक्षणे पद् गतौ पातेः क्तिन् B.

P. 781. l. 27. (III. 29, 11.) हृभृसृस्तृभृ इति ईमनिन् A. B. C. The Unádi-sútra IV. 149. has हृभृसृस्तृभृ इमनिच्. Cf. Rv. I. 55, 2, where वरीमन् is said to be formed by the औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः. From the root सू, सर्वात्मन् is formed.

P. 782. l. 23. (III. 29, 13.) अयुवः. The etymological explanation is given only by C. In A. the whole passage is wanting.

P. 782. l. 25. (III. 29, 13.) हर्षाद्वस्तद्वयसंपुटेन शब्दं कुर्वति A. Ca. हविर्शब्दं कुर्वति B.

P. 782. l. 26. (III. 29, 13.) हर्षादुद्घोषंति C. हर्षंते घोषंति A. B.

P. 786. l. 22. (III. 30, 1.) प्रयांसीतराख्यपि. C. adds after it धानाकरंभादीनि.

P. 787. l. 2. (III. 30, 1.) सोमपदस्योत्तरवाक्ये A. B. सोमपदस्योत्तरवाक्ये C.

P. 788. l. 3. (III. 30, 3.) वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्त्वं omitted in C.

P. 788. l. 7. (III. 30, 3.) After तुविकूर्मिः there is a lacuna in A. B., which is supplied by Ca. in the following way : संग्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता क्षुधावान् शत्रुविषयहिंसावान् भवतीति शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वृषभ कामानां वर्षक अत एव उग्रः etc. The passage, however, has been given according to C 2.

P. 788. l. 23. (III. 30, 4.) अच्युतानि च्युतिरहितानि C. अच्युतानि च्यवनरहितानि B. अच्युतानि रहितानि A.

P. 789. l. 4. (III. 30, 4.) हंतीति A. C. जिघ्रतीति B.

P. 789. l. 20. (III. 30, 5.) करोषीति यावत् ॥ करोषीति यत् A. B. करोषीति यत् C.

P. 789. l. 20. (III. 30, 5.) लोके प्रसिद्ध एव C. लोके प्रसिद्धः प्रभावः A. B.

P. 790. l. 6. (III. 30, 6.) शत्रून्भिलस्य A. C. अस्मानभिलस्य B.

P. 790. l. 8. (III. 30, 6.) प्रमृणन् हिंसन्. हिंसन् added from C.

P. 790. l. 9. (III. 30, 6.) पलायनपरांश्च A. B. पलायनपरायणांश्च C.

P. 790. l. 14. (III. 30, 6.) आभाक्षास्त्रस्य B. ति अभ्याक्षयस्य A. आभाक्षास्त्रीयाम्य C.

P. 790. l. 23. (III. 30, 7.) निरंतरमैश्वर्यं A. B. निरतिशयमैश्वर्यं C.

P. 791. l. 16. (III. 30, 8.) कंचिदसुरं. C. adds त्वाष्ट्रं वृत्तं.

P. 791. l. 25. (III. 30, 8.) कुण शब्दने A. B. कुण संशब्दने C. The Dhátupáṭha has कुण शब्दोपकरणयोः.

P. 792. l. 6. (III. 30, 9.) अपारां. C. has after it दूडंरूपां, i. e. दूरपारां.

P. 792. l. 7. (III. 30, 9.) भूमिं सामनां समानां C 2. भूमिं सामानां Ca. भूमिं सामनां B. भूमिं समेनां A.

P. 792. l. 8. (III. 30, 9.) यद्वा सम एव साम A. C. यद्वा सम एव सामनुः B. pr. m. साम sec. m.

P. 792. l. 9. (III. 30, 9.) तस्माद्देव साम इति C. तस्माद्वचसमे A. तस्माद्वचसमे B. pr. m. तस्माद्धे वव साम C 2.

P. 792. l. 10. (III. 30, 9.) साम्यवती ॥ साम्यवती C. B. साम्यवती Ca. सम्यवती A.

P. 792. l. 12. (III. 30, 9.) तथांतरिखं to आगच्छतु only in C.

P. 792. l. 15. (III. 30, 9.) सम एव सामः C. सम एव सामं A. B.

P. 792. l. 15. (III. 30, 9.) इष गतौ ॥ इषु गतौ A. B. इषि गतौ C.

P. 792. l. 18. (III. 30, 9.) स्तंभु स्तंभन A. B. स्तंभु रोधन C.

P. 792. l. 21. (III. 30, 9.) क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च B. क्षिपधधातोर्ह्रस्वश्च A. क्षिप् ह्रस्वश्चेति क्षिप् धातोर्ह्रस्वश्च C. Cf. Uṇādi-sūtra II. 59.

P. 793. l. 6. (III. 30, 10.) पुरा हंतोस्तव वज्रप्रहारात्प्राक् A. B. एतादृशो मेघः पुरो हंतोः हननात् वज्र-प्रहारात्प्राक् C.

P. 793. l. 6. (III. 30, 10.) विसिष्टो A. विशिष्टो B. विशिष्टो C.

P. 793. l. 14. (III. 30, 10.) धमतिर्गतिर्कर्म. C. has after it सुरः हननात्प्राक् विविधमगच्छत् तं हत्वा गतिर्गमयितुमार्गान्निति.

P. 793. l. 16. (III. 30, 10.) वल्यते ॥ C. adds यद्वा गोर्जात्येकवचनं गवां व्रजो गोष्ठभूतो वलो नामाकरोदिंद्रः तं पुरुहूतं शब्दायमानास्ता गावोऽभ्यगच्छते आच्छाद्यते etc.

P. 794. l. 12. (III. 30, 11.) After शीघ्रमागच्छेति भावः Ca. adds यद्वा संगतानि वाजानन्वानि अंतरिक्षादाहत्यास्मानभि प्रापयेति शेषः.

P. 795. l. 11. (III. 30, 13.) Between वि and वस्वत्याः Ca. adds पाठः। अक्तोः रात्रेः यामन् यामनि निर्गमने सति विवस्वत्यास्तमांसि विवासनवत्या उषसः. It is one of the many marginal notes which are found in Ca., but which do not occur in the other C. MSS.

P. 795. l. 13. (III. 30, 13.) उषःकालः Ca. काल A. काले B. C.

P. 795. l. 14. (III. 30, 13.) आगात् व्यपैति तदा A. B. C. आगतः तदा Ca.

P. 795. l. 16. (III. 30, 13.) After इन्द्रस्य तवै, Ca. adds यद्वा महिना महिसा युक्तः आगादिति संबंधः तानीन्द्रस्य कर्म कर्माणि सुकृता सुष्ठु कृतानि पुरुणि बहूनि विद्यंते पाठः.

P. 796. l. 3. (III. 30, 14.) यद्यस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं ॥ यद्यस्मादुदकात्स्वादुतरं संभृतं संपादितं A. यद्यस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुत्वकरं संभृतं स्वेन संपादितं Ca. यथा स्मादुदकः स्मा तस्मादुत्वकरं संभृतं स्वेन संपादितं C. यद्यस्मादुदकात्स्वाप्तं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं B.

P. 796. l. 20. (III. 30, 15.) दुष्टमायुधानि B. दुष्टं माधानि A. C. दुष्टशब्दायमानाः माधानि Ca.

P. 796. l. 23. (III. 30, 15.) हह हहि वृह वृहि वृद्धौ A. हहि वृह वृह वृद्धौ A. हह हहि वृद्धौ B.

P. 796. l. 28. (III. 30, 15.) After रिपवः A. has रपवचवसिवक्त्रे; Ca. रपवसिवक्त्रे; C. पच वच-सिचोपधाया; B. sec. m. रप हिंसायां. Might it be रप वचसि व्यक्त्रे?

P. 797. l. 14. (III. 30, 16.) After नय Ca. adds शत्रून्वा वशं नय.

P. 798. l. 2. (III. 30, 17.) कियतोऽनिज्ञायमाण C. कियतो भिज्ञायमान B. कियतो भिज्ञायमाण A.

P. 798. l. 24. (III. 30, 18.) After भवेम Ca. adds यद्वा प्रणेतः स्वस्तयेऽस्माकं च । जितस्त्वं यदा महान्ति बहूनि हवीरूपाख्यन्नानि समासीदसि तदा वयं बृहतो महतो रायो धनस्य संभक्तारो भवेम.

P. 799. l. 14. (III. 30, 19.) गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुच् Ca. A. गादाभ्यामिष्णुजितीष्णुच् C. B.

P. 799. l. 16. (III. 30, 19.) सीयुट आर्द्धधा° A. B. C. सीयुटः सलोपः आर्द्धधा° B. sec. m.

P. 800. l. 4. (III. 30, 20.) प्रख्याने । सिप् ॥ प्रख्याने । किप् A.

P. 800. l. 13. (III. 30, 21.) विदारय before आदियस्व Ca.

P. 802. l. 3-5. (III. 31, 1.) शासद्वहिरित्युच्यते B. All between is left out. In C. the commentary on verse 1. and part of verse 2. is omitted.

P. 802. l. 6. (III. 31, 1.) स मे पुत्रः पुत्रो भवेदिति ॥ पुत्रो पुत्रो भवेत्° A. पुत्रो भवेत् B. Ca. Cf. Manu, IX. 127.

P. 802. l. 7. (III. 31, 1.) नप्यं नमृभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति B. नप्यं नम्रारं पौत्रं गात् गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्त्रीकाराद्द्वौहित्रं नमृभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् गच्छति A. Ca. After गच्छति A. and Ca. add कर्तृकं पिंडदानादिकं गच्छतीत्यर्थः पाठः.

P. 802. l. 11. (III. 31, 1.) तत्पतिं ॥ यत् पतिं A. Ca. विट्पतिं B.

P. 802. l. 11. (III. 31, 1.) यत्र यस्या दुहितुः B. The first explanation from यत्र यस्मिन्विषये to दुःखापगमात् is given in A. and Ca.

P. 802. l. 16. (III. 31, 1.) तया स्वशरीरं A. C. तस्यां स्ववीर्यं B.

P. 803. l. 12. (III. 31, 2.) तु तुरीयकं Ca. तुरीयकं A. तु तृतीयकं B.

P. 803. l. 14. (III. 31, 2.) वह्निं । अविह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोदृत्वात् अवह्निश्च वह्निः A. Ca. वह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया उदर्यत्वात् अवह्निश्च B. The Commentary to the Nirukta says, वह्निं च बध्वा वोढारं पुत्रं अवह्निं चावोद्रीं स्त्रियं । तयोर्द्वयोरपि वोद्वोदोः पुत्रयोरन्यतरः etc.

P. 804. l. 2. (III. 31, 2.) जनेर्णिचि ॥ जनेर्लिङि B. जनेर्लेटि C. जने लीट A.

P. 804. l. 10. (III. 31, 3.) कंपमानो ॥ कं भजयमानो Ca. कं भजयमानो A. कंपमानो B.

P. 807. l. 12. (III. 31, 7.) पूह निरासे A. C. छरणे B.

P. 807. l. 16. (III. 31, 7.) सत्तेर्धातो B. C. सत्तेतो Ca. सत्तेतो A.

P. 807. l. 25. (III. 31, 8.) सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः ॥ प्रतिनिधिः सर्वमिति प्रतिमानं A. Ca. सर्वमिति प्रतिमानं B. C.

P. 809. l. 15. (III. 31, 10.) ते व्याप्यातपिष्ट ॥ ते व्याप्रा वर्तिताः A. ते व्याप्या वर्तिताः B. ते व्याप्यावतिष्ट C.

P. 809. l. 23. (III. 31, 10.) घुष संशब्दने A. C. घुषिर विशब्दने B.

P. 810. l. 9. (III. 31, 11.) क्रमेणासु वसतीति A. B. क्रमेण हविरासु भवतीति Ca. क्रमेण हविष्वासु वतीति C.

P. 810. l. 15. (III. 31, 11.) स्वार्थे घप्रत्ययः Ca. स्वार्थे वृषेदरादत्वात् घप्रत्ययः A. स्वार्थे पृषोदरादित्वात्स्वार्थे घप्रत्ययः C. स्वार्थे पृषोदरादित्वात् घप्रत्ययः B.

P. 811. l. 3. (III. 31, 12.) अंतरिक्षेण विष्कभंतो A. B. अंतरिक्षेण यज्ञेन वा विष्कभंतो Ca.

P. 811. l. 5. (III. 31, 12.) After अस्यापयन् Ca. adds यज्ञैरेव लोकस्थितिरिन्द्रस्य च वृद्धिरिति कीर्तित.

P. 811. l. 8. (III. 31, 12.) Between रोधने and इति निपातनात् all is omitted in A. B.

P. 811. l. 21. (III. 31, 13.) धात् । अकरोत् B. धात् A. C. धात् धारयेत् Ca.

P. 812. l. 12. (III. 31, 14.) प्रापयामः ॥ प्रापयामः हे Ca. प्रापयामहे C. प्रापयामहे A. याचामहे B.

P. 814. l. 8. (III. 31, 17.) कृष्णे ॥ C. adds कृष्णा चाकृष्णा च कृष्णे.

- P. 814. l. 9. (III. 31, 17.) चञ्जुगतयः ॥ C. adds यद्वा चञ्जयसः चञ्जुकर्माण इत्यर्थः.
- P. 815. l. 20. (III. 31, 19.) सन्यसे to इत्यर्थः added from C.
- P. 816. l. 20. (III. 31, 21.) दिशतु A. B. C. अदिशत् Ca.
- P. 816. l. 23. (III. 31, 21.) Before व्रजे गाः etc. Ca. adds द्वाराण्युद्वाह्य गा निरगमयदित्यर्थः.
- P. 820. l. 2. (III. 32, 5.) After हर्यश्च B. adds हरितवर्णाश्चोपेत.
- P. 820. l. 21. (III. 32, 6.) वधेन युद्धेन A. B. C. वधेनायुधेन?
- P. 821. l. 17. (III. 32, 7.) अपरिमिते रोदसी added from B.
- P. 826. l. 4. (III. 32, 14.) Before आह्वयंति Ca. adds धारणार्थं. The passage is left out in A.
- P. 826. l. 23. (III. 32, 15.) तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि ॥ तं सोमं added from C.
- P. 827. l. 14. (III. 32, 16.) सखिभ्यः सखिभिः. Ca. inserts सखीभूपर्वतैर्दृढीकृतमपि गव्यं गोसंबन्धिनमूर्ध्वं गणमारुजः आभग्नवानसि यदा वलेन रुद्धा गाः जेतुमंगिरसां कृते प्रवृद्धोऽसि तदा सर्वेऽपि त्वां न वारयंतीत्यर्थः.
- P. 828. l. 12. (III. 33, 1.) संभेदमाययावनययुरितरे । अथ A. C. संभेदमागत्योत्तितीर्षुः B.
- P. 828. l. 26. (III. 33, 1.) कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा. The MSS. insert after विपाशनाद्वा the following words: हतपुत्रोऽभूत् तमोवृत्तेर्मूर्धोर्विसिष्टस्य पाशा अस्यां व्यपाश्यंत. Cf. Durga's Commentary on Nir. IX. 26: विपाशनाद्वा । किमस्यां व्यपाश्यत । पाशा अस्यां व्यपाश्यंत वसिष्ठस्य मुमूर्षतः । वसिष्ठः किल निममज्जास्यां मुमूर्षुः पुत्रमरणशोकात्तैः पाशैरात्मानं बद्धा । तस्य किल ते पाशा अस्यां व्यपाश्यंत व्यमुच्यंतोदकेन.
- P. 833. l. 14. (III. 33, 7.) Ca. adds at the beginning of the verse इदमृषेर्वाक्यं.
- P. 834. l. 8. (III. 33, 8.) यत्संवादात्मकं ॥ Ca. has after it इन्द्रमाहात्म्यप्रकाशनरूपं वा.
- P. 834. l. 8. (III. 33, 8.) नोऽभीत्य ॥ नोधिष इत्या A. नाधीष इत्या C. मनीषा इत्यादि B.
- P. 836. l. 22. (III. 33, 11.) उत्तीर्णा भवेयुः ॥ Ca. adds तथा कुर्विति शेषः.
- P. 837. l. 14. (III. 33, 12.) Ca. has at the beginning इदमुत्तीर्णस्य विश्वामित्रस्य वाक्यं.
- P. 838. l. 6. (III. 33, 13.) पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीरुक्ताधुनोत्तितीर्षुः A. B. पूर्वमुत्तीर्णो विश्वामित्रो नदीरुक्ताधुनोत्तितीर्षुः C.
- P. 838. l. 7. (III. 33, 13.) युगकीला deest in A. B. C. युग्यकंठ C. युग्यकंठ A. युग्यकड B.
- P. 839. l. 17. (III. 34, 1.) वावृधानो वर्धमानो A. Ca. वावृधानो वर्धयमानो C. वावृधानो वर्धनशीलो B. marg.
- P. 839. l. 17. (III. 34, 1.) भूरिदात्रः । दायते etc. A. C. भूरिदात्रो बहुज्जेदनसाधनयुक्तः B. marg.
- P. 839. l. 19. (III. 34, 1.) आपृणत् । सर्वतोऽतर्पयत् C. आपृणत् । स्वप्रकाशेन पूरितवान् B. marg.; omitted in A.
- P. 840. l. 10. (III. 34, 2.) नहेर्हलोपश्च ॥ महेर्हलोपश्च A. B. C.
- P. 841. l. 13. (III. 34, 2.) धेना जिगातीत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदाहः. In the passage quoted by Sáyana धेना is ádyudátta, as it ought to be, if निच्च is anuvṛitta.
- P. 842. l. 3. (III. 34, 4.) कृपृभ्यां कित्. This Sūtra does not exist in the Unádi-sūtras; cf. III. 148.
- P. 844. l. 24. (III. 34, 8.) धिया स्तुत्या रणयंतः स्तोतारः A. B. धिया स्तुत्या कर्मणा वा रणं येषां ते स्तोतारः Ca.
- P. 845. l. 2. (III. 34, 8.) ससान तत्तल्लोकात्वाग्निभ्यो ददौ A. ससान लोकवासिभ्यो ददौ B. ससान तत्तल्लोकावासिभ्यो ददौ C. ससान असुरेभ्यः समाहृत्य देवेभ्यो ददौ सततल्लोकावासिभ्यो ददौ Ca.

- P. 848. l. 19. (III. 35, 3.) विषसं A. C. व्यघासं Ca. यवसं B.
- P. 849. l. 12. (III. 35, 4.) समानप्रसिद्धी ॥ Ca. inserts before it वेगबलयोः.
- P. 849. l. 14. (III. 35, 4.) सुषुद्धारं A. B. C. सुखकरं Ca.
- P. 853. l. 23. (III. 36, 1.) सुते सुते ॥ Ca. has after it परोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः.
- P. 857. l. 4. (III. 36, 6.) रथ्येव रथिन इव ॥ Ca. adds गंतव्यं देशं.
- P. 857. l. 6. (III. 36, 6.) लताखंडरूपोऽल्पः सोमः A. लताखंडोपेतः सोमः Ca. लताखंडपाल्यः सोमः C. लताखंडजः सोमः B.
- P. 861. l. 24. (III. 37, 4.) आकृषंति ॥ आकृषति A. B. C.
- P. 863. l. 2. (III. 37, 7.) पृतनानामाज्यं पृतनाज्यं ॥ पृतनाज्यं deest in A. B. C.
- P. 863. l. 26. (III. 37, 9.) निषादपंचमेषु चतुर्षु जनेषु A. B. वक्षुरादिषु स्थानेषु Ca.
- P. 865. l. 13. (III. 38, 1.) काष्ठं संस्करोति A. B. रथं संस्करोति Ca. The same has after तद्वत् the words अस्मा इदु स्तोमं संहिनोमि रथं न तष्टेवेति निगमः.
- P. 867. l. 21. (III. 38, 4.) आच्छादयन् added from Ca. B. has धार्यमानः.
- P. 867. l. 24. (III. 38, 4.) महदाश्रयोपेतं A. B. महदाश्रयोपेतं C.
- P. 868. l. 10. (III. 38, 5.) Before वृषभः A. B. C. (but not Ca.) have तयोः पूर्वः.
- P. 870. l. 8. (III. 38, 8.) अमतिं दीप्तिं C. अमतिं कांतिं A. B.
- P. 873. l. 11. (III. 39, 3.) शस्त्रादीनि कर्माणि ॥ Ca. adds यद्वा वपुंषि रूपाणि.
- P. 875. l. 13. (III. 39, 6.) उत्साविण्यां भोगवत्यां गवि ॥ उत्साविण्यां गवि B. उत्सावि गवि A. C.
- P. 882. l. 18. (III. 41, 2.) स्तीर्णमभूत् ॥ स्तीर्णं मरुतं A. स्तीर्णमत Ca. स्तीर्णं मरुत् C. स्तीर्णं B.
- P. 886. l. 21. (III. 42, 2.) नृमन ॥ नृत मन B. नृनमन A. नृनमन C.
- P. 887. l. 20. (III. 42, 5.) अन्नधन Ca. सेनाधन B. sec. m. निधने A. C.
- P. 889. l. 15. (III. 43, 1.) ऽप्यावपनीयं added from Ca.
- P. 889. l. 22. (III. 43, 1.) आ अभिलक्ष्य ॥ अनु अभिलक्ष्य A. B. C.
- P. 890. l. 14. (III. 43, 2.) करणे supplied from C.
- P. 891. l. 14. (III. 43, 4.) अथ धानावत्. After अथ Ca. has परोक्षस्तुतिः.
- P. 891. l. 23. (III. 43, 5.) After हे इन्द्र कुवित् Ca. adds अत्र कुविच्छब्दः कदा इत्यर्थे वर्तते बहुवाची वा.
- P. 895. l. 20. (III. 44, 4.) प्राणहारकं C. प्राणापहारं B. प्रहारकं A.
- P. 896. l. 5. (III. 44, 5.) अभिषुतं सोममपावृणोत् ॥ अभिषुतमपावृणोत् A. B. C.
- P. 896. l. 14. (III. 45, 1.) श्रुत्या A. B. श्रौतो C.
- P. 896. l. 14. (III. 45, 1.) स्मार्तं C. शास्त्रं A. B.
- P. 896. l. 24. (III. 45, 1.) अतिगच्छंति ॥ अभिगच्छंति A. B. C.
- P. 909. l. 16. (III. 49, 2.) युद्धमासाद्य B. युमासाद्य A. युद्धस्य मध्ये C.
- P. 909. l. 18. (III. 49, 2.) न कोऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः ॥ न कोऽप्यस्तीत्यर्थः A. B. C.
- P. 910. l. 3. (III. 49, 3.) सहवा बलवान् A. C. सहवा सहायवान् बलवान् B.
- P. 910. l. 23. (III. 49, 4.) पृष्टः ॥ Ca. adds व्याप्तः.
- P. 916. l. 4. (III. 51, 3.) सत्वासाहं शत्रूणामेव हंतारं A. B. सत्वासाहं सत्यमेव शत्रूणामभिभवितारं C.
- P. 919. l. 22. (III. 51, 9.) इदमनु अनेनानुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः C. इदमनु अनेनानुक्रमेणेत्यर्थः Ca. इदमनु क्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः A. B.
- P. 923. l. 1. (III. 52, 6.) After महय Ca. adds संभावय.

- P. 924. l. 9. (III. 53, 1.) ससर्पैर् ॥ ससर्पैर् A. B. ससर्पैर् C. and the Anukramanī.
P. 925. l. 1. (III. 53, 2.) हारियोजनस्य added from C.
P. 925. l. 26. (III. 53, 3.) दास्व A. C. वदस्व B.
P. 926. l. 13. (III. 53, 4.) Ca. adds after तत्र गृह एव the words यत्र ते जाया तिष्ठति.
P. 927. l. 5. (III. 53, 5.) अत्र स्थितौ रासभस्य हेपारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं C. वाजिनः अश्वः तेषां विमोचनं अत्र स्थितौ रासभस्य शब्दयुक्तस्य रथस्य B.; omitted in A.
P. 927. l. 19. (III. 53, 6.) यद्वा सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति added from C. See the grammatical explanation.
P. 927. l. 25. (III. 53, 6.) Instead of प्रत्ययस्य (C.) A. has गच्ययसी, B. गच्ययसि. Before प्रत्ययस्य a grammatical explanation seems to have been omitted, which might be supplied in the following manner: यद्वा रणो रमणीयः । वशिष्ठोरूपसंख्यानमित्यप्.
P. 930. l. 26. (III. 53, 12.) स्तावयामि C. स्तौमि A. B.
P. 932. l. 2. (III. 53, 14.) शूद्रापत्यैश्च C. शूद्रवित्तैश्च A. B.
P. 932. l. 3. (III. 53, 14.) पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबंधि धनं नैचाशाखं A. B. पातकहेतुत्वेन स नीचाशाखः । तत्संबन्धिधनं नैचाशाखं C.
P. 932. l. 7. (III. 53, 14.) प्रेम्बो वा A. C. प्रेम्बा वा B., which is supported by the authority of the Nirukta and Nirukta-bhāṣya.
P. 932. l. 8. (III. 53, 14.) घरणं A. C. हरणं B. हर्म्ह Nirukta.
P. 932. l. 11. (III. 53, 14.) तत्स्यं A. B. तत्सं C. The MSS. of the Nirukta (E. I. H. 1378. and MS. Paris.) have तत्स्यं; Roth's edition gives तत्संभे.
P. 932. l. 17-20. (III. 53, 15.) The Ślokās are taken from C. They are to be found in Shadguruśishya's commentary on the Anukramanī.
P. 935. l. 27. (III. 53, 21.) The commentary on verses 21—24. was omitted by the writer of A 2. The copyist of MS. Pada 1. omitted the whole 23rd Varga, probably for the same reason for which Durga abstained from explaining the second Pāda of verse 23. This occurs Nir. IV. 14, but Durga declines to explain it because the passage is supposed to contain a curse on Vasishṭha, Vasishṭha being the ancestor of the family to which Durga himself belonged. Durga says, यस्मिन्निगम एव शब्दः (लोभः) सा वसिष्ठद्वेषिणी चृक् अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः अतस्तां न निर्व्रवीमि ॥ In the Anukramanī also it is said, अन्त्या अभिशापार्थाः । ता वसिष्ठद्वेषिण्यः । न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । and Shadguruśishya adds the following quotation from S'aunaka's Bṛihaddevatā to the same effect:

शतधा भिद्यते मूर्द्धा कीर्त्तनेनⁱ श्रुतेन च । तेषां बालाः प्रमीयन्ते^k तस्मात्तास्तु न कीर्त्तयेत् ॥

- P. 935. l. 27. (III. 53, 21.) पुरा खलु only in C.—P. 936. l. 1. केनचित्करणेन only in C.—
P. 936. l. 2. चृग्भिः only in C.—P. 936. l. 2. अभिशापरूपास्ता only in C.—P. 936. l. 9. शौर्येवन् only in C.—P. 936. l. 10. यातयति to लुक् only in C.—P. 936. l. 13. प्रशस्यतराभिः only in C.—
P. 936. l. 13. द्वेष्यो only in C.—P. 936. l. 15. पंचवृत्तिः only in C.

ⁱ कीर्त्तितौ च MS. E. I. H. 1823. कीर्त्तनेन 2396.

^k प्रमीयन्ते E. I. H. 1823. प्रमायन्त 2396.

P. 936. l. 22. (III. 53, 22.) चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं only in C.—P. 936. l. 23. शास्त्रली B. —P. 936. l. 25. प्रयस्ता आपहता B. हे प्रत्यस्तापहता C.—P. 936. l. 26. फेनं मुखात् B. पतुमुखात् C.

P. 937. l. 6. (III. 53, 23.) पुरा खलु only in C.—P. 937. l. 6. प्रयात् B. प्रापत् C.—P. 937. l. 6. मौनिनं only in C.—P. 937. l. 8. मंत्रगणसामर्थ्यं C. मंत्रसामर्थ्यं B.—P. 937. l. 9. पशु मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुभिः वाङ् (perhaps पशुमिव यज्ञे) मन्यमानाः C. B. has only पशुवत् मन्यमानाः.—P. 937. l. 11. एवं to नाहंतीति only in C. वसिष्ठं धिक्करोति B.—P. 937. l. 12. नावाजिनमिति C. अवाजिनं मूर्खं B.—P. 937. l. 12. अवाजिनं वाचां इमो वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं C.—P. 937. l. 14. तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तदा only in C.

P. 937. l. 22. (III. 53, 24.) प्रपित्वं प्रगमनं न जानंति शिष्टैः सह C. प्रपित्वं प्रगमनं ति शिष्टैः सह B.—P. 937. l. 25. चरंति B. व्यापयंति: Ca. व्यापयंति: C.

P. 940. l. 6. (III. 54, 4.) अद्यतनाः C. अन्यतराः B., wanting in A.

P. 940. l. 18. (III. 54, 5.) C. has after प्राप्नोति the words केन मार्गेण देवास्तर्पयितव्या इति.

P. 940. l. 22. (III. 54, 5.) After इत्यभिप्रायः C. adds दिव एषा पृथक्स्तुतिः.

P. 941. l. 12. (III. 54, 6.) सहास्तां तौ व्येतां ॥ सहास्तां तौ ख्येतां Ca. सहास्तां तौ व्येतां C. सह स्तां तौ व्येतां A. सह स्तां तौ व्येतां B.

P. 942. l. 1. (III. 54, 7.) परस्परं द्रुतः. C. has after it कर्मणि कर्तृप्रत्ययः.

P. 945. l. 14. (III. 54, 13.) After द्योतमानाः C. adds द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा; and after मारयितारः the words मनुष्येभ्यो हिता वा.

P. 947. l. 8. (III. 54, 16.) After चारु नाम Ca. has नासत्याविति नामरूपं च.

P. 951. l. 14. (III. 55, 1.) After महदैश्वर्यं Ca. has बृहदेवतायामेव सूक्तं । अस्तौ द्विश्चात्मना सर्वान्मन्यमानः परं पदं । देवानामसुरत्वं तदेकं महदितीर्यन्निति.

P. 954. l. 22. (III. 55, 8.) आऽयत् MSS. आयत् Sáyaṇa.

P. 954. l. 24. (III. 55, 8.) Ca. has at the beginning of the verse अत्र दावाग्निवादः.

P. 957. l. 13. (III. 55, 13.) Ca. after निहितमकरोत् adds the words यद्वा कया भुवा कस्यां भुवि प्रदेशे ऊधःस्थानीयं मेघं निदधे । धारयति । न ज्ञायते । वर्षाकाल एव केवलं दृश्यते मेघः.

P. 958. l. 13. (III. 55, 15.) असाधारणलिंगेनेति C. असाधारणसंगेनेपि B. असाधारणसंगेनोत् A.

P. 959. l. 17. (III. 55, 17.) लोके हि A. C. यथा B.

P. 960. l. 3. (III. 55, 18.) After शूरस्येन्द्रस्य Ca. has सूर्यस्य वा.

P. 961. l. 18. (III. 55, 21.) पुरतो निश्चयेन A. B. पुरतो इन्द्रस्य पुरतो C.

P. 963. l. 10. (III. 56, 1.) यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थानं added from C.

P. 963. l. 11. (III. 56, 1.) अन्यथयितुं A. B. C.

P. 968. l. 1. (III. 57, 1.) विवेकवान् A. B. सत्यानृतविवेकवान् C.

P. 969. l. 9. (III. 57, 3.) धेनवो A. B. नवप्रसूता गावः C.

P. 970. l. 2. (III. 57, 4.) मनवे मनुष्यं C. मनवे अनुष्ठानं A. B.

P. 970. l. 14. (III. 57, 5.) After प्रेर्यते C. adds यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरुची । महत इन्द्रादीनंचति पूजयतीत्युरुची । जिह्वा वाक् देवेष्वहानार्थं प्रेर्यते.

P. 972. l. 26. (III. 58, 3.) किं deest in MSS.: cf. Rv. I. 118, 3.

P. 975. l. 3. (III. 58, 7.) After अहि तिरोहिते Ca. inserts अहि भवं अहजं । पूर्वेष्वुत्तृतीयसवनेऽभिपुतं परेषुः प्रातःकाले.

- P. 978. l. 9. (III. 59, 3.) After वरिमन् Ca. adds उरुतरे.
 P. 981. l. 11. (III. 60, 1.) तेषां भावो A. B. तेषां समूहो C.
 P. 984. l. 8. (III. 60, 5.) वप्सति ॥ वभसति A. B. C.
 P. 984. l. 15. (III. 60, 5.) भसेर्गदेति ॥ भासरादेति A. B. भसेर्गति C. गस Ca. The rule does not occur in the Unádi-sútras.
 P. 984. l. 24. (III. 60, 6.) After अहानि Ca. adds सौत्यानि.
 P. 986. l. 1. (III. 61, 1.) युवतिरित्युपमा A. C. युवतिस्तरुणीत्युपमा B.
 P. 987. l. 3. (III. 61, 3.) From मार्गः to चाविति दीर्घः the text is taken from Ca.
 P. 987. l. 22. (III. 61, 4.) शेलुक् ॥ सा लुक् A. मोर्लुक् B. सोर्लुक् C.
 P. 988. l. 18. (III. 61, 6.) द्युलोकात् A. B. C. द्युलोकादुद्वच्छन्ती Ca.
 P. 989. l. 11. (III. 61, 7.) Before सर्वत्र Ca. has स्वतेजोभिः.
 P. 990. l. 1. (III. 62, 1.) After अभिमन्यमानाः Ca. has बाध्यमानाः.
 P. 990. l. 7. (III. 62, 1.) अन्यस्मै देवाय न तुज्याः ॥ अन्यस्मै देवाय मातृं तुज्याः A. B. C. अन्यस्मै देवाय तुज्याः Ca.
 P. 991. l. 7. (III. 62, 3.) From यद्वा हूयते to हविरिति inserted from C.
 P. 991. l. 11. (III. 62, 3.) After पालयतु Ca. adds यद्वा होत्रा होतुरग्नेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्त्विति.
 P. 993. l. 5. (III. 62, 9.) अत्र सकर्मकत्वात् C. अकर्मकत्वात् A. B.: cf. Pán. I. 3, 29, 3.
 P. 993. l. 8. (III. 62, 10.) The whole passage from दोषो आगात् to द्वे आ विश्वदेव omitted in A. and B.
 P. 993. l. 15-17. (III. 62, 10.) Ca. has the following various readings: it adds सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य after तत्तस्य; द्योतमानस्य after देवस्य; आत्मभूतं after परमेश्वरस्य; तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति after धीमहि. It omits तेजः, which A. B. give after स्वयंज्योतिः.
 P. 993. l. 22. (III. 62, 10.) From ध्येयतया to धीमहि inserted from Ca. P. 993. l. 24. धीशब्दस्य कर्मपरत्वे deest in A. B.
 P. 995. l. 1. (III. 62, 14.) After द्विपाद्वाः Ca. adds प्रजाभ्यः.
 P. 996. l. 7. (III. 62, 17.) युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा ॥ वां दक्षं धनं बलं वा A. B. युवां दक्षस्य धनं बलं वा C.

I CANNOT conclude this second volume of the Rig-veda without acknowledging my obligation for much useful advice and kind assistance which from many quarters I have continued to receive. Professor Wilson has taken the same active interest in this as in the first part, and there is not a sheet that has not received the benefit of his careful perusal. The present volume has not indeed had the advantage of Dr. Rieu's revision, to whom much of the praise bestowed on the correctness of the press in the first is due. But in the latter portion of this volume I have been able to avail myself of the assist-

ance and active cooperation of my learned friend Dr. Aufrecht of Berlin, and the benefit hence derived cannot be too highly valued. I may hope that by his continued assistance I shall be able to bring this edition to an end in a much shorter time than I at first expected. Dr. Ballantyne of Benares, Dr. Röer of Calcutta, Mr. Edward Hall of Benares, and lately Mr. Walter Elliott of Vizagapatam, have all in the most obliging manner assisted me in the execution of my work by the transmission of several most valuable MSS., without which, I fear, I should never have succeeded in accomplishing a work which I commenced without perhaps a full consciousness of all its difficulties. I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanskrit literature, Rāja Radhakanta Deva of Calcutta, with a most valuable present, the *Sabda Kalpa Druma*, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian philology. At Oxford, again, I have had the advantage of the Bodleian Library, where, under the liberal management of Dr. Bandinel, scholars of all countries may avail themselves of the treasures of one of the finest collections in Europe with the same facility as if at work in their own private library.

Nor can any one, perhaps, acknowledge more thankfully than myself the valuable additions lately made to our knowledge of Vaidik literature and antiquities by the combined labours of so many distinguished scholars in India, England, France, and Germany. Many difficulties, against which I had to contend singlehanded in the first volume, have been removed by their publications. On commencing this edition I had first to copy and collate many works continually quoted by Sáyana, or otherwise essential to a full comprehension of the *Rig-veda*. There were then no editions of the other Vedas, of the *Nirukta*, the *Aitareya-bráhmaṇa*, *Ásvaláyana*, and similar works. Yet it would have been impossible to print even the first pages of Sáyana's Commentary without having to a certain extent established a critical text of these writings. Several have since been published, and their text has been settled with an accuracy greater than the limits of my time allowed me even to aim at in these supplementary treatises. Our comprehension of these works has been considerably facilitated either by translations or by notes and indices. The only works from which assistance could be derived when I commenced this edition were Rosen's first book of the *Rig-veda* and some valuable essays by Professor Nève and Dr. Kuhn. At present we have Professor Roth's edition of the *Nirukta*, Professor Benfey's *Sáma-veda*,

Dr. Weber's Yajur-veda, valuable treatises on the Grihya-sûtras by Professor Stenzler, useful indices to the Vedas by Messrs. Pertsch and Whitney, and last, not least, the first specimen of Vaidik lexicography by Roth. Many obscure points in the earliest literature of India have received new light in the first and second volumes of Lassen's classical work on Indian Antiquities. Names formerly known to few have become familiar to all through the indefatigable industry of Dr. Weber. On the whole an entirely new direction has been given to Sanskrit philology, and during the last six years the Vaidik has received greater attention than any other period of Sanskrit literature.

But since the publication of the first volume of the Rig-veda we have suffered one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pali scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit; and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purâna and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Pavie, Foucaux, Roth, Goldstücker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death

the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him; and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rig-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. 'What will Burnouf say?' was my earliest thought, on completing the first volume of the Rig-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशनामकभाष्यसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलगडदेशनिवासिना भट्टमोक्षमूलरेण संशोधिता

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामनुमत्या च

उद्भूतरणाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९११ वर्षे

॥ द्वितीयाष्टकादि तृतीयाष्टकचतुर्थोऽध्यायैकादशवर्गपर्यंतं ॥

ਅਨੰਤਰਿਕ

ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ

ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ

ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ

ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ

ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ

ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ

ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ ਅਨੰਤਰਿਕ

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रक्रिया प्रथमे कांडे साकल्येनोपवर्णिता ।

अत ऊर्ध्वतनी ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मंडले चतुर्विंश-
त्यनुवाकाः । तेषु कदित्येत्यष्टादशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र प्र वः पांतमिति
द्वितीयं सूक्तं । पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्माद्वेषेरिति परिभा-
षया कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । प्र वो
वैश्वदेवमित्यनुक्रमणिका । अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ओं प्र वः पांतं रघुमन्यवोऽंधो यज्ञं रुद्राय मीळहुषे भरध्वं ।

दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥ १ ॥

ओं प्र । वः । पांतं । रघुऽमन्यवः । अंधः । यज्ञं । रुद्राय । मीळहुषे । भरध्वं ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन ऋत्विजो वो युष्माकं पांतं पालनशीलं
पातय्यं वा यज्ञं यागसाधनमंधोऽन्नमाज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । रुत् दुःखं
तद्धेतुभूतं दुरितं वा । तस्य द्रावयित्रे । एतन्नामकाय देवाय मीळहुषे फलस्य

वर्षिचे तदर्थं प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । अहं चेषुध्येव । इषुध्या शत्रून्यथा
निरस्यति तथा वीरैरमित्राणां विविधमीरकैर्वीर्योपेतैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिः
सह दिवो द्युलोकसकाशात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयादप्यसुरस्य निरसि-
तव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं । तमेव देवं रोद-
स्योर्निरोधनवत्योर्द्वावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान्मरुतश्चास्तोषि । स्तौमि ॥ पातं ।
पातमित्यत्र पातेः शत्रु पिबतेवौणादिको ऋः । मीळुषे । दाश्वान् साह्या-
निति क्सुप्रत्ययांतो निपातः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शासिवसीत्यादिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तोषि ।
स्तौतेश्छांदसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयन्तेऽचेतीषुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति
दधातेः किः । कृत्स्वरेणांतोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं ववृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तरीनात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृधध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तरीः । न । अत्कं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहूतिं पत्युः पूर्वाह्वानं ववृधध्या वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भ-
वति तद्वदुषासानक्ताहोरात्रे देवते अपि पुरुधा बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैर्विदाने
ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहूतिं ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाह्वानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छ-
तमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुधा बहुप्रकारं विदाने वर्धनो-
पायाञ्जानत्यौ भवतमिति शेषः । उषासानक्ता । उषासोषसः । पा० ६. ३. ३१. ।
इति पूर्वपदस्योषासादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथ केवलोषा
उच्यते । स्तरीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छन्नो वादित्यः स इव हिरण्यैर्हिरण्यवर्णै
रश्मिभिर्युतं विततं विशेषेण संबद्धमत्कमत्कं संततं वा रूपं वसानाच्छादयन्ती
धारयन्ती सूर्यस्य श्रिया शोभया सुदृशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी
रश्मिभिः खल्वेषा जगद्भासयति । तादृश्युषा अस्मत्पूर्वहूतिं पालयत्वित्यर्थः ।
यद्वा । हिरण्यैर्हितरमणीयैः प्रकाशैर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । व्येजो
निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । स्तरीः । अविनृस्तृ इतीकारप्रत्ययः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मम॑तु॒ नः॒ परि॑ज्मा वस॒र्हा म॒म॒तु॒ वातो॑ अपां वृष॑ण्वान् ।

शि॒शी॒तमि॑न्द्रा॒पर्व॑ता यु॒वं न॒स्तन्नो॒ विश्वे॑ वरि॒वस्य॑न्तु दे॒वाः ॥ ३ ॥

म॒म॒तु॒ । नः॒ । परि॑ऽज्मा । व॒स॒र्हा । म॒म॒तु॒ । वातः॑ । अपां॑ । वृष॑ण्ऽवान् ।

शि॒शी॒तं । इ॒न्द्रा॒पर्व॑ता । यु॒वं । नः॒ । तत् । नः॒ । विश्वे॑ । वरि॒वस्य॑न्तु । दे॒वाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण यद्वा वासकानामाच्छादकानां वृक्षादीनां हंताग्निः । अथवा वसर्हा वासाहो वासरस्य गमयिता परिज्मा परितो गंतादित्यो ममत्तु । मादयतु । तथापां वृष्ट्युदकानां वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्ट्युत्पादको वातो वायुरस्मान्ममत्तु । किंच हे इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्ट्यादिपूरणवान्पर्जन्यः । तौ युवं युवां नोऽस्मान्ममत्तु द्विं वा शिशीतं । तीक्ष्णीकुरुतं । शोधयतमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यन्तु । प्रभूतमन्नं दातुमिच्छन्तु । समृद्धान्नप्रदानेन प्रीणयन्त्वित्यर्थः ॥ ममत्तु । मदी हर्षे । अंतर्भावितव्यर्थाल्लोटि छांदसो विकरणस्य श्रुः । द्विवचनं । शिशीतं । ई हल्यघोरितीत्वं । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒त॒ त्या॒ मे॒ य॒श॒सा॒ श्वे॒त॒ना॒यै॒ व्यं॒ता॒ पां॒तौ॒ शि॒जो॒ हु॒व॒ध्वै॒ ।

प्र॒ वो॒ न॒पा॒त॒म॒पां॒ कृ॒णु॒ध्वं॒ प्र॒ मा॒तरा॑ रा॒स्पि॒न॒स्या॒योः॑ ॥ ४ ॥

उ॒त॒ । त्या॒ । मे॒ । य॒श॒सा॒ । श्वे॒त॒ना॒यै॒ । व्यं॒ता॒ । पां॒ता॒ । औ॒शि॒जः॒ । हु॒व॒ध्वै॒ ।

प्र॒ । वः॒ । न॒पा॒तं॒ । अपां॑ । कृ॒णु॒ध्वं॒ । प्र॒ । मा॒तरा॑ । रा॒स्पि॒न॒स्य॑ । आ॒योः॑ ॥ ४ ॥

औशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थे यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वोच्यते । तद्वन्तौ व्यंता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं पांता पिबन्तावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावन्विनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः । तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादुषःसंबन्धात् द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते । तादृशावन्विनौ श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगत् श्वेतयन्त्या उषसः । तत्संबन्धिनि काले । उषःका-

लीनाह्वानाय यजेयमिति शेषः । हे ऋत्विजः । वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुदकानां नपातं नपातयितारं तासां नप्तरं वाग्निं । अद्भ्य ओषधिवन-
स्पतयः । ताभ्योऽग्निरित्यपां नप्तृत्वमग्नेः । तं देवं प्रकृणुध्वं । करोतिरत्र क्रिया-
सामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुध्वमित्यर्थः । किंच
रास्पिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञंतस्य कृतसकारपकारोपजनस्य
रास्प इति भवति । तदस्यास्तीति रास्पि स्तोत्रं । तद्वान् रास्पिनः स्तोता ।
तस्यायोस्तादृशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं मातरा मातृवद्वितकारिण्यावहोरात्रदेवते
अपि प्रकृणुध्वं । अथवा रास्पिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययश्छांदसः । प्रवर्षणध्व-
नियुक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य निर्माच्यावहोरात्रे प्रकृणुध्वं ॥ व्यंता पांता ।
उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्वै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रुवण्युं । औशिजः । हुवध्वै । घोषाऽइव । शंसं । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुऽतातिं । अग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवा औशिजः कक्षीवानहं वो युष्माकं संबन्धिनं रुवण्युं रवणीयं शब्द-
नीयं शंसं स्तोत्रमाहुवध्वै युष्मदाह्वानायाच्छा वोचेय । आभिमुख्येन ब्रवीमि ।
यद्वाचाप्यश्विनावेवोच्येते । तस्मिन्पक्षे बहुवचनं पूजार्थं । हे अश्विनौ वो
युष्मान् घोषेव । एतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वश-
रीरगतत्वग्रोगस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकर्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः ।
हे देवा युष्मत्संबन्धिने दावन आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे पूष्णे पोषका-
यैतन्नामकाय देवायापि । आकारस्याङोऽनुनासिकश्छंदसीति प्रकृतिभावः ।
अच्छाभिमुख्यगमनेन वोचेय । स्तौमि । वच परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यङ् ।
वच उमित्युम् । किंच । अग्नेर्वसुतातिं तत्संबन्धि धनमपि वोचेय । स्तौमि
तमेवाग्निं ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदेने विश्वतः सी ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिंधुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतं । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं । सदेने । विश्वतः । सी ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रा । सिंधुः । अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा । एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ युवामिमेमानि हवास्म-
दाहानानि श्रुतं । शृणुतं । न केवलमस्मदाहानं उतापि च सदेने यागगृहे
विश्वत उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमेतत्स्तोत्रमपि श्रुतं । शृणुतं । किंच
श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनस्तादृशदानो वा सुश्रोतुरस्मदाहानस्य सम्यक्-
श्रोता सिंधुर्जलाभिमानी देवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राण्यद्भिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः ।
यद्वास्मत्क्षेत्राण्यद्भिः सुक्षेत्राणि सस्यादिसमृद्धानि कुर्वन् नो हवं शृणोतु ।
सुक्षेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः ।
श्रुतमित्यत्र बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पजे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वां । वरुण । मित्र । रातिः । गवां । शता । पृक्षऽयामेषु । पजे ।

श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिं । निऽरुंधानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हे मित्र हे वरुण देव वां युवामहं स्तुषे । स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । युवयोः
संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानं शता शतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवां
संबन्धिन्यसंख्यातगोविषया रातिः पजे कक्षीवति मयि पृक्षयामेषु । पृक्ष इत्य-
कारांतोऽप्यस्ति । पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्त-
भूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते
प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पजे च मय्येव दधानाः प्रीतिं धार-
यंतः सद्य आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुंधानासोऽवरुंधाना अस्मा-
स्वेव स्थापयंतः । यद्वा मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा निरुंधानासः कृतामेव

पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वतोऽगमन् । आगच्छन्तु ॥ रातिः । रा दाने । भावे क्तिन् ।
मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । दधानाः । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
अगमन् । गमेश्छांदसे लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥

॥ अथाष्टमीमृचमाह ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पजेभ्यो वाजिनीवानश्वावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पजेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत्पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः ।
तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुषे । स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं
देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्नेहबंधोपेता मनुष्या
वयं कक्षीवंतः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन सनेम ।
त्वद्वत्तं धनं संभजेम । लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यश्च
देवसंघः पजेभ्योऽंगिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः । पजा वा अंगिरस इति श्रुतेः ।
तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽन्नं । तद्वती क्रिया वाजिनी । तथा तद्वान्भवति ।
यद्वैको मत्वर्थीयप्रत्ययश्छांदसः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वान्नेन तद्वान्भवतीत्यर्थः ।
यश्च देवसंघोऽश्वावतो बहुभिस्तद्वत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः
प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं स्तुष इत्यर्थः ॥ सुवीराः ।
वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य मंत्रे सोमाश्वेत्यादिना
मतुपि दीर्घत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाधुक् ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आप यदी होत्राभिर्चृतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । सुनोति । अक्ष्णयाऽधुक् ।

स्वयं । सः । यक्ष्मं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होत्राभिः । चृत्तऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युष्माकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयष्टा भवतीत्यर्थः । यश्चाक्षण्याधुक् चक्रेण मार्गेण दुहति । अन्यथाप्रकारेण दुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवामपः सोमरसान् न सुनोति । अभिषवं न करोति । युवामतिक्राम्यान्त्यदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाक्षण्या द्रोहः । स मूढो द्विविधो जनः स्वयं यक्ष्मं व्याधिं हृदये स्वचित्ते निधत्ते । स्थापयति । अनुष्ठा-
तृणां भोगान्पश्यन्व्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । लिंगव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् ऋतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञो होत्राभिः । वाङ्मैतत् । स्तुति-
वाग्भिरीमेनं सोमरसमाप । व्याप्नोति । स्तुवन् सोममभिषुणोतीति यावत् । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबंधः ॥ अभिधुक् । दुहेः सत्सुद्विषेति क्विप् । संहितायां भष्भावश्छांदसः । ऋतावेत्यत्र छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

स ब्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्त्रो नरां गूर्तश्चवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाळहसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । ब्राधतः । नहुषः । दंसुजूतः । शर्धस्त्रः । नरां । गूर्तस्त्रवाः ।

विसृष्टरातिः । याति । बाळहसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमंत्रावसानोक्तलक्षणो युष्मत्पूजको जनो दंसुजूतो दांतैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः । अत एव नरां नराणां शर्धस्त्रोऽतिशयेनाभिभविता । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्चवा उद्गूर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा । विसृष्टरातिरर्थिभ्यः प्रदत्तधनः । एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु जन्येषु संग्रामेषु ब्राधतः । महन्नामैतत् । हिंसकान्महतोऽपि नहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शत्रून्प्रति बाळहसृत्वा भृशं सर्ताशंकित-
गमनः सन् सदमित् सदैव याति । गच्छति ॥ दंसुजूतः । दामेर्विच् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्चवाः । गुरी उद्यमने । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । विसृष्टरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन एव शि-
ष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्यृत्तूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः ।

सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बाळ्हसृत्वा । सतेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अध॒ ग॒म॒न्ता॒ नहु॑षो॒ हवँ॑ सू॒रेः श्रो॑ता॒ राजा॑नो अ॒मृत॑स्य म॒न्द्राः ।

न॒भो॒जुवो॑ यन्नि॒रव॑स्य रा॒धः प्र॑शस्तये म॒हिना॑ रथ॒वते ॥ ११ ॥

अध॒ । ग॒म॒न्त॒ । नहु॑षः । हवँ॑ । सू॒रेः । श्रो॑त॒ । रा॒जा॒नः । अ॒मृत॑स्य । म॒न्द्राः ।

न॒भः॑ऽजुवः । यत् । नि॒र॒व॒स्य॒ । रा॒धः । प्र॑ऽशस्तये । म॒हि॒ना । रथ॑ऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्येश्वरा वा हे मन्द्रा मादयितारो यूयममृतस्यामरणस्य सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अमृतस्येत्यत्र बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध अथ श्रवणानंतरं गमन्त । आगच्छत । गमेश्छांदसो लट् । मध्यमबहुवचनस्य व्यत्ययेन तः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधालोपः । किमर्थमागमनं । उच्यते । नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यद्यस्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षाकांतररहितस्य । अथवा निर्गतो मुखादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य रथवते रथवतो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महिना महिम्ना माहात्म्येन । मकारलोपश्छांदसः । तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविलक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये । प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति ॥

॥ अथ द्वादशीमृचमाह ॥

ए॒तं श॑र्धं धा॒म॒ यस्य॑ सू॒रेरि॒त्यवो॑च॒न्द॒शत॑यस्य न॒शे ।

द्यु॒म्नानि॑ येषु व॒सुता॑ती रा॒रन्वि॑श्वे स॒न्व॑न्तु प्र॒भृथे॑षु वा॒जं ॥ १२ ॥

ए॒तं । श॑र्धं । धा॒म॒ । यस्य॑ । सू॒रेः । इति॑ । अ॒वो॒च॒न् । द॒श॑ऽतयस्य । न॒शे ।

द्यु॒म्नानि॑ । येषु॑ । व॒सु॑ऽतातिः । रा॒न् । वि॒श्वे । स॒न्व॑न्तु । प्र॒ऽभृथे॑षु । वा॒जं ॥ १२ ॥

यस्य सूरेर्हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबन्धिनो दशतयस्य दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन

दशावयवस्यान्नस्य नंशे प्राप्नये वयमाहूताः स्म । तस्मै यजमानायैतमिदानीं
दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धाम ।
विदधाम करवामेत्यवोचन् देवाः । धाम । दधातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् ।
वचेरकारस्योम् । अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् । येषु देवेषु द्युम्नानि द्योत-
मानान्यन्नानि वसुतातिर्वसूनां धनानां तातिर्विस्तारश्च वसून्वेव वा रारन् ।
रमन्ते भृशं । तातिः । तनोतेः क्तिनि व्यत्ययेनात्वं । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । यद्वा स्वार्थिकस्तातिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं । ते
विश्वे सर्वे देवाः प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वंतु । ददंतु । प्रयच्छंतु ।
षणु दाने । यद्वा । यस्य सूरः स्वभूतस्य च दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य
सोमस्य प्राप्नये वयमाहूताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन् । यस्मादेवं
तस्मात्प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वंतु । संभ-
जन्तां । वन षण संभक्तावित्यस्य व्यत्ययेनोप्रत्ययः । कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुता-
तिर्वसूनां हविलक्षणां धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजः । वचनव्यत्ययः ।
द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि रारन् । ददति । रा दाने । लेटि छांदसः शपः
ष्टुः । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवा-
भ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

मंदा॑महे द॒शत॑यस्य धा॒सेर्द्वि॑र्यत्पंच॒ बिभ्र॑तो॒ यंत्य॑न्ना ।

किमि॒ष्टाश्च॑ इ॒ष्टर॑श्मिरेत ई॒शाना॑स॒स्तरु॑ष ऋ॒जते॒ नृन् ॥ १३ ॥

मंदा॑महे । द॒शत॑यस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पंच । बिभ्र॑तः । यंति । अन्ना ।

किं । इ॒ष्टाश्च॑ । इ॒ष्टर॑श्मिः । ए॒ते । ई॒शाना॑सः । तरु॑षः । ऋ॒जते॒ । नृन् ॥ १३ ॥

मंदा॑महे । स्तुमो वयं देवान् । मदि स्तुतौ । इदित्त्वान्नुम् । किमर्थं । दशतयस्य
धासेर्दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यद्यस्मात् द्विः पंच दशविधा-
न्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वं । एवंविधमन्नं धारयन्तो दश
चमसाध्वर्यवो यन्ति । होमाय गच्छन्त्याहवनीयं प्रति । यद्वाश्वमेधिकानि दशान्नानि
जुहोतीत्यान्नातान्याज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धार-
यन्तो यन्ति यदा तदा मंदा॑मह इति । न चेष्टाश्चप्रभृतीन्यष्टृन्विहाय कस्मादस्मान्प्र-

त्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तारकान् । तरतेरौणादिक उसिः । नृन्
नेतृन्कर्मणां । एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा किमृजते ।
किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमृजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः
पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च न प्रसाधयन्ति । यद्वा येषां स्तोतृणामस्माकमेते स्तुता
देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशान्तरुषः शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वा-
हकानस्मानिष्टाश्चादयः किं साधयन्ति किमुपद्रवन्ति । न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

हिरण्यकर्णे मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्त्राश्चाकंतूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णे । मणिऽग्रीवं । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्य । आ । जग्मुषीः । आ । उस्त्राः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णे हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णे मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकंठं । एतद्वयं
सर्वावयवस्याप्युपलक्षणं । एवं सर्वागाभरणयुक्तमर्ण अरणीयं रूपं तद्वतं पुत्रा-
दिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वा नोऽस्माकं विश्वे सर्वे देवा वरि-
वस्यंतु । परिचरंतु । प्रयच्छन्वित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो
जग्मुषीः स्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरः स्तुतीरुस्त्राः । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरा-
ज्यादीनि हवींषि च सद्योऽस्मदागमनानंतरमेव चाकंतु । कामयन्तां । छांदसः
शपः श्रुः परस्मैपदं च । यद्वा यङ्लुकि नुगभावः । आचकन्विति वा योज्यं ।
पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः । केष्विति तदुच्यते । अस्मे अस्माकं संबंधिषूभयेषु
स्तोतृषु यष्टृषु च । यद्वास्माकमुभयेष्वैहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषु फलेषु ॥

॥ पंचदशीमृचमाह ॥

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्तयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कक्षीवंतं मशर्शारस्य । मशकीकृत्य भृशं शृणोति शारयति वामि-

चानिति मशर्शरः । एतन्नामकस्य राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाश्चत्वारः
पुत्रा बाधन्त इति शेषः । शिशुशब्दस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणा-
भावः । तथायवसस्य सर्वतः प्राप्तान्नस्यैतन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रा-
स्त्रयस्तेऽपि बाधन्त इति शेषः । हे मित्रावरुणा । एतन्नामानौ देवौ वां युवयोः
संबन्धी रथो दीर्घाप्ताः । अप्स इति रूपनाम । अतिविस्तृतरूपः । स्यूमग-
भस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूरौ न सूर्य इवाद्यौत् ।
द्योततां । उक्तानामस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः । द्युते-
श्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ् । द्युज्यो लुङि । पा० १. ३. ९१. । इति परस्मै-
पदं । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावे हल्ङ्गादिसं-
योगांतलोपौ । यद्वा द्यु अभिगमने । आदादिकः । छांदसे लङ्भुतो वृद्धिर्लुकि
हलीति वृद्धिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

कदित्येत्यस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र पृथू रथ इति तृतीयं सूक्तं
चयोदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । पृथुः सप्तो नोषस्यं त्विति । दीर्घतमसः पुत्रः
कक्षीवानृषिर्ऋषिश्चान्यस्माद्वेषेरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप्
छंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके सूक्ते उषादेवताके ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रता-
वस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । पृथू रथ इति
सूक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ । आ० ४. १४. । इति । तथाश्चिनशास्त्र इदमादिसूक्तद्वयस्य
विनियोगः । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।

कृष्णादुदस्थादर्या विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्थुः ।

कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषादेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो
रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्त-
थाप्युषस्यत्वादुषस इति गम्यते । एनं संनद्धं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो

देवनशीला हविर्भाजो देवा आस्थुः । आस्थितवन्तः । देवयजनं गंतुमारूढा इत्यर्थः । अनंतरं सोषाः कृष्णान्निकृष्टवर्णान्नैशात्तमसः सकाशादुदस्थात् । उत्थिताभूत् । कृष्णं कृथतेर्निकृष्टो वर्णः । नि० २. २०. । इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्या । अरणीया पूजनीया । विहायाः । विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महन्नाम विहाया यद्वा इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय क्षयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्सन्ती । अंधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमो निवारयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुची ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजं । बृहती । सनुची ।

उच्चा । वि । व्यख्यत् । युवतिः । पुनः । भूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषा अबोधि । बुद्धाभूत् । उषः कालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्याधकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम । अन्नं वै वाज इति श्रुतेश्च । यजमानार्थमन्नं संपादयन्ती । बृहती महती सनुची सर्वे जगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सोषा उच्चोच्चैरुन्नता सती व्यख्यत् । विचष्टे । सर्वे जगत्पश्यतीत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिः । मिश्रणशीला नित्ययौवना वा । पुनर्भूः । पुनः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोषाः पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागन् । देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कः । नि० २. २२. । इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यद्य्द्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यत्रा । सुजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उषः । उषःकालाभिमानिदेवते ।
मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वमद्यास्मिन्काले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यत् यं भागं
भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभजासि । विभज्य ददासि । यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषु
मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो
दीयमानत्वादुषसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्मिन्भागविषये दमूना यजमाने-
भ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वेति
निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो वो-
चति । अपापान् यागयोग्यान्ब्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्याय ।
अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासंती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहंऽगृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिषासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रंऽअग्रं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उषोनामैतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे
प्रत्यहं । दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तद्यज्ञगृहमच्छाभिमुख्येन
याति । गच्छति । कीदृशी । अध्यधिकं नाम नमनं प्रहृत्य प्रतिहतमुद्योगं प्रका-
शनरूपं दधाना धारयन्ती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयन्ती । किंच । सिषासंती ।
संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात् । आ-
गच्छति । पूर्वं यातीत्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थं । आगत्य
च वसूनां धनानां हविल्लक्षणानामग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते ।
स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमीमृचमाह ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिण्या रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिण्या । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्र्युषो हे उषो देवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि । स्वसृस्थानीयासि । तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्येत्यर्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि । भगिनीस्थानीयासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्यामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा जमति गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भागिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयंति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. इति । तादृशी त्वं प्रथमेतरदेवेभ्यः पूर्वोत्कृष्टा वा सती जरस्व । स्तुता भव । जरति स्तुत्यर्थः । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः । नि० १०. ८. इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्ति स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दध्नीतीति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी बलीयान् तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया रथेनास्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुर्ंधीरुद्ग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्यार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरतां । सूनृताः । उत् । पुर्ंधीः । उत् । अग्नयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्यार्हा । वसूनि । तमसा । अपःगूळ्हा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्यात्मिका वाच उदीरतां । उद्गच्छंतु । हे ऋत्विज उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वं । तथा पुर्ंधीः पुर्ंधयः । पुर्ं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ता पुर्ंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अयुन्मिषंतु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं । तथाग्नय आहवनीयाद्याः शुशुचानासोऽत्यंतं दीप्यमाना उदस्थुः । उत्तिष्ठंतु । प्रज्वलयंतित्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतो विभातीर्विविधं भासमाना उषस उषोदेवतास्तमसापगूळ्हान्यंधकारेणात्यंतं गोपितानि स्यार्हा स्पृहणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञ-

साधनभूतहविरादीन्याविष्कृण्वन्ति । यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात्स्तोत्रादिकं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥

॥ सप्तमीमृचमाह ॥

अपान्यदेत्यभ्य१न्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तमो॑ अन्या गुहा॑करद्यौ॑दुषाः शोशुचता॑ रथेन ॥ ७ ॥

अप० । अन्यत् । एति० । अभि० । अन्यत् । एति० । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सं । चरेते इति ।

परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारोषाः स्तूयते । विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अहश्च रात्रिश्चोभे संचरेते । समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः । अत्राहः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते । उत्तरत्र मंत्रांतरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आस्मात् । अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः । ऋ० ५. १. ९ । इति । तयोर्मध्येऽन्यद्रात्रिरूपमहरपैति । अपगच्छति । प्रतिलोमं गच्छति वा । अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं । नि० १. ३. । इति यास्कः । अन्यच्च दिवसाख्यमहरभ्येति । आभिमुख्येन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं । नि० १. ३. । इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे संचरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिक्षपयतोर्वा । प्राणिनामहःस्वतीतेष्वायुषः क्षयात्परिक्षपणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याहरेकदेशभूता वोषाः शोशुचता भृशं दीप्तेन रथेनाद्यौत् । द्योतते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वं जगदावृणोति । उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसः स्तुतिः ॥

॥ अष्टमीमृचमाह ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं संचन्ते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊं इति । श्वः । दीर्घं । संचन्ते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशतं । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुं । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्नहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश्य एव । तथा श्व इत् परस्मिन्नप्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश्य एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्यश्चाद्यंतनीभिः । एवमहरंतरेण सादृश्यं । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उषसः स कालः । स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनषष्ट्यधिकपंचसहस्रयोजनानि मेरुप्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति । तस्य तस्य पुरस्तात्त्रिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देसे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगंतव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागांतरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्यैकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः । प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्योषसां बहुत्वाद्बहुवचनं । एवमेकरूपा उषसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचन्ते । प्रतिदिनं सेवन्ते । कियदूरमिति तदुच्यते । त्रिंशतं योजनानि । त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्स्विंशद्योजनं पुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः । किंच । आसां मध्य एकैकोषा लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधि-क्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २. २८. । इति । सद्यस्तदानीमेव स्वोदयकाल एव परियन्ति । परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशस्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्नो यमकोट्यां रोमकविषयेऽर्द्धरात्रः स्यादिति ॥

॥ अथ नवमी ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमा चरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतं । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वाहो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छंती । प्राणिनां प्रज्ञापयंतीत्यर्थः । सोषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता । अत एव श्वितीची श्वेत्यं गच्छंती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णान्निकृष्टात्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशान्नोत्पद्यते तथापि तदनंतरभावित्वात्तत उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयंती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरंती । अलंकारशोभं कुर्वती । यद्वा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरंती कुर्वती । तादृश्युषा अजनिष्टेति पूर्वत्रान्वयः ॥

॥ अथ दशमी ॥

कन्येव तन्वाऽशशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणं ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽइव । तन्वा । शशदाना । एषि । देवि । देवं । इयक्षमाणं ।

संऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विऽभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शशदाना शशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शशदानः शशशाद्यमानः । नि० ६. १६. । इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येकेव । कन्या कमनीया भवति क्रेयं नेतव्येति वा । नि० ४. १५. । इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शशदाना स्पष्टतां गच्छंती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इयक्षमाणं यष्टुमिच्छंतमभिमतं दातुमिच्छंतं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतियौवनोपेता सती पुरस्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मयमाना समीषद्वसंती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यंतं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दंतप्रदर्शनायेषद्वसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोथानि बाहूमूलस्तनादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि संस्मय-

माना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्ष्मांसि ।
वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उषसो नशंत ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वं । कृणुषे । दृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११ ॥

हे उषो देवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः श्रुद्धीकृता योषेव सुसंकाशात्यर्थं
प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि ।
यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृतात्यंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्व-
शरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपूरणोऽत्र विशे-
षस्याभावात् शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । तथा च यास्काचार्यः । मितक्ष-
रेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । इति । यद्वा कमिति सुखवचनः । सुखं
यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः । यत एवं करोष्यतो भद्रा कल्या-
णशीला स्तुत्या वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा
विवासय । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणी-
यत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते तव तद्व्युदसनमन्या उष-
सोऽतीता आगामिन्यश्च न नशंत । न व्याप्नुवन्ति । तथा व्युच्छेति भावः ॥
नशिर्व्याप्तिकर्मा । इन्वति ननक्षेति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

॥ द्वादशीमृचमाह ॥

अश्ववतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषासः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषासः ॥ १२ ॥

अश्वावतीरश्ववत्यो बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः । तथा गोमतीर्बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः । विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नमविरुद्धं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किञ्च भद्रा भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा नाम नमनं सर्वजनानुकूल्यं ब्रह्माना धारयमाणा उषास उषोदेवताः परा च यन्ति । परायन्ति च । तथा पुनरा च यन्ति । पुनरायन्ति च । परस्परापेक्षयोभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनःपुनर्दिनांतरेष्वप्यायन्ति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रंऽभद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुऽहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्ऽसु । च ।

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उषः । नोऽस्मदर्थं सुहवा सुष्वाहूता सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवत्सु । मघमिति धननाम । हविलक्षणधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः । बहुविधानि धनानि संभवन्ति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

उषा उच्छन्तीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमुषस्यं । उषा उच्छन्तीत्यनुक्रांतं । विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उ॒षा उ॒च्छंती॑ समि॒धाने॒ अ॒ग्रा उ॒द्यन्सूर्य॑ उर्वि॒या ज्योति॑र॒श्रेत् ।

दे॒वो नो॒ अ॒त्र स॒विता॒ न्वर्थे॒ प्रासा॑वी॒द्विप॒त्र चतु॑ष्प॒दित्यै ॥ १ ॥

उ॒षाः । उ॒च्छंती॑ । संऽइ॒धाने॒ । अ॒ग्रौ । उ॒त्ऽयन् । सूर्यः॑ । उ॒र्वि॒या । ज्योतिः॑ । अ॒श्रेत् ।

दे॒वः । नः॑ । अ॒त्र । स॒विता॒ । नु॒ । अ॒र्थे । प्र॒ । अ॒सा॒वीत् । द्विऽप॒त् । प्र॒ । चतुः॑ऽप॒त् । इ॒त्यै ॥ १ ॥

एषोषाः समिधानेऽग्रौ । अग्नित्वसामान्येनैकवचनं । अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थे कर्तृप्रयोगः । उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । उच्छंती तमो विवासयन्तुर्वियोरु बहुलं ज्योतिः प्रकाशमश्रेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वदुदयानन्तरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थे नु क्षिप्रमर्थे । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसीत्यादौ । ऋ० ७. ४. ८. । तथादृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं । इत्यै । द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा न इत्या इति संबंधः । अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒मिन॑ती॒ दैव्या॑नि॒ व्र॒तानि॑ प्र॒मिन॑ती॒ म॒नुष्या॑ यु॒गानि॑ ।

इ॒युषी॑णामु॒प॒मा श॒श्वती॑नामा॒यती॑नां प्रथ॒मोषा॑ व्य॒द्यौत् ॥ २ ॥

अ॒मिन॑ती । दैव्या॑नि । व्र॒तानि॑ । प्र॒मिन॑ती । म॒नुष्या॑ । यु॒गानि॑ ।

इ॒युषी॑णां । उ॒प॒मा । श॒श्वती॑नां । आ॒यती॑नां । प्रथ॒मा । उ॒षाः । वि॒ । व्य॒द्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम । व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्यहिंसंती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसंती । आयुः क्षपयंतीत्यर्थः । यद्वा युगानि

युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसन्ती वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धं । किंच । ईयुषीणां गच्छन्तीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसामुपमा ताभिः सहशीत्यर्थः । सादृश्यं च सहशीरिदुश्च इत्युक्तं । तथायतीनां प्रथमा । आगमिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पञ्चादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां रात्र्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यौत् । प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थांमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थां । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषा दिवो द्योतमानात्मकस्य द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । तत उत्पद्यमानत्वादुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि । दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना । तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती । समना सम्यगमनयित्री चेष्टयित्री । अंतर्भावितण्यर्थोऽयं । यद्वा सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । सा तादृशी ऋतस्यादित्यस्य पन्थां पन्थानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजानतीव । प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयन्तीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि ।

अद्भसन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाः ऽ इव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

अद्भऽसत् । न । ससतः । बोधयंती । शश्वत् ऽ तमा । आ । अगात् । पुनः । आ ऽ ईयु-
षीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वैः समीप एवाददर्शि । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शुंध्युवो न वक्षः । अत्र नकार उपमार्थीय उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति । तस्योदाहरणं नंदं देवममंसतेति । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्योदाहरणं दुर्मदासो न सुरायामिति । नि० १. ४. । शुंध्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा शुंध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन्दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच । नोधा इव प्रियाण्याविरकृत । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत् । किंच । अद्भसन्न । अत्राप्युपमार्थीय नकारः । अद्भत इत्यद्भान्नं । तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यद्भसत् पाचिका योषित् ससतो बोधयंती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अद्भेति गृहनाम वरूथमद्भेति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यद्भसज्जननी । सा यथा स्वपतः पुत्रादीनुषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदंती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयंतीयमुषाः । आ ईयुषीणामागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्युवः शुंध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूळ्हंमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूळ्हं काये । शकुनिरपि शुंध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्युव उच्यंते

शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत
एवमुषा रूपाण्याविष्कुरुते । अन्नसदन्नानं भवत्यन्नसादिनीति वान्नसानिनीति
वा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां । स्वपतो बोधयंती शाश्वति-
कतमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. । इति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वे अर्द्धे रजसो अश्वस्य गवां जनिच्यकृत प्र केतुं ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणंती पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्द्धे । रजसः । अश्वस्य । गवां । जनित्री । अकृत । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रथते । वि । तरं । वरीयः । आ । उभा । पृणंती । पित्रोः । उप । स्था ॥ ५ ॥

अश्वस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य । रजः-
शब्दोऽंतरिक्षलोकवाची लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. ।
तस्य पूर्वेऽर्द्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिच्युत्पन्ना सती गवां दिशां रश्मीनां वा केतुं
प्रज्ञानं प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । यद्वा रजसो रंजकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची ।
असृगहनी रजसी उच्येते इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्द्धे
पूर्वस्मिन्भाग उषःकाले गवां वाचां जनित्री जनयिच्युत्पादयित्री । उषःकाले
सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अश्वस्य कर्मसु स्थितस्य
जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु
पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच पित्रोः पालयिच्योर्द्वावापृथिव्यो-
रुपस्थोपस्थ उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थितोभोभे द्यावापृथिव्यौ पृणंती । स्वते-
जसा पूरयंती । यद्वा । उभोभयोः पित्रोरिति संबंधः । वितरं विशिष्टतरं
वरीय उरुतरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथते । विशेषेणैव प्रख्याता
भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः पादपूरणो वा मिताक्षरेष्व-
नर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्केनोक्तत्वात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

एवेदेषा पुरुतमा हृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वाऽशशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

ए॒व । इ॒त् । ए॒षा । पु॒रुऽत॒मा । दृ॒शे । कं । न । अ॒जा॒मिं । न । परि॑ । वृ॒ण॒क्ति । जा॒मिं ।
अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा । शा॒श॒दा॒ना । न । अ॒र्भा॒त् । ई॒र्ष॒ते । न । म॒हः । वि॒ऽभा॒ती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् । इच्छन्द् एवकारार्थः । एवमेवेदानीं भासमानप्रकारेणैव
पुरुतमा विपुलतमात्यंतविस्तृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परि-
वृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न
परिवृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं
वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं । सुखेन सर्वेषां
दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्दर्शयितुं वा । किंच । अरेपसापापया
निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना । शाशदानः शाशाद्यमान
इति यास्कः । स्पष्टतां गच्छतीत्यर्थः । विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती साभादल्पात्पु-
त्रिकादेः सकाशान्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो
मेर्वादेः सकाशान्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत
इत्युक्तं । इदानीमस्मिंल्लोके परमाखादि पर्वतपर्यंतं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अ॒भ्रा॒ते॒व पुं॒स ए॒ति प्र॒ती॒ची ग॒र्ता॒रु॒गि॒व स॒नये॒ धना॑नां ।

जा॒ये॒व प॒त्य उ॒श॒ती सु॒वा॒सा उ॒षा ह॒स्त्रे॒व नि रि॒णी॒ते अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अ॒भ्रा॒ताऽइ॒व । पुं॒सः । ए॒ति । प्र॒ती॒ची । ग॒र्तऽआ॒रु॒गि॒व । स॒नये॒ । धना॑नां ।

जा॒याऽइ॒व । प॒त्ये । उ॒श॒ती । सु॒ऽवा॒साः । उ॒षाः । ह॒स्त्राऽइ॒व । नि । रि॒णी॒ते । अ॒प्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी
सत्येति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोऽलंकारादि-
लाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति ।
तदभावान्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदाना-
दिकं संतानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्व-
दियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्य-
माभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टांतः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवेत्य-
परो दृष्टांतः । गर्त इति गृहनाम । कृदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौ-
चित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारूक् ।

यथा लोके काचिद्गतभर्तृका योषिद्वनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेदक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्ति । किंच । पत्य उशती कामयमाना सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता । पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानंतरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षन्ती तेन सह संक्रीडते । तथेयमुषा अतिनैशेनांधकारेणावृतत्वान्मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीडमाना हस्तेव हसनेवाप्सो दंतस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि निरिणीते । नितरां रिणीते गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योषिन्निस्मृतव्याजेन दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मंत्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभस्याणुर्गुणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सा रोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दंतान्विवृणुते । नि० ३. ५. । इति च ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स्वसा स्वस्ते ज्यायस्यै योनिमरैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

बुच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव वाः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्ते । ज्यायस्यै । योनिं । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्येऽइव ।

विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाऽइव । वाः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवांतरिक्षादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वसृभावः । तथाप्याहः प्राथम्या तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्त्वं । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वस्ते ज्यायस्या उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिमुत्पत्तिस्थानमपररात्ररूपमारैक् । अरिचत् । प्रादात् । प्रेरयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वचाम्नातं रात्र्युषसे योनिमरैगिति । दत्वा चास्या उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृत्यैव गच्छति । ज्यायस्या-

मागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्वा स्वयं तत्संनिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवा-
पगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैषा सूर्यस्य रश्मिभिर्युच्छंती तमो विवासयंत्यंजि
व्यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत् । अंक्ते । अनक्ति प्रकाशयति । किमिव ।
समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समना । ता गच्छंतीति समनगा विद्युतः ।
वा व्राताः । विद्युत्संघा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्य-
रश्मयः । त इव वा व्राताः संघीभूताः । ते यथांजते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥
व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छांदसः ॥

॥ अथ नवमी ॥

आसां पूर्वासांमहसु स्वसृणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहऽसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषासः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वसृभावमापन्नानां स्वयं सरंतीनां वा पूर्वासां पुरातनी-
नामासामुषसां मध्येऽहस्वहःसु प्रतिदिनमपरान्याद्यंतन्युषा पूर्वामतीतदिवससं-
बन्धिनीमुषसं पश्चादनुसृत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अव्यवधानेन गच्छ-
तीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वेवमेवाभ्येति । नव्यसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यस्ता
उषास उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मा-
नुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्योऽस्मे अस्माकं रेवत् बहुधन-
विशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथौच्छन् तथाग-
मिन्योऽप्युच्छंतित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससंतु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत्ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जारयंती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवति । अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वत्युषो हे उषो देवि पृणतो

हविःप्रदानस्मान्यजमानान्प्रबोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धान्कुरु । किंच । पणयो
 व्ययासहिष्णवो वणिजः । पणिवर्णिग्भवतीति यास्कः । पणय इति लुब्धका
 अबुध्यमाना यागादीनकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः ससंतु । स्वपंतु ।
 दीर्घनिद्रा भवंतु । म्रियतामित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं ससंतु त्या अरातयो बोधंतु
 शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. इति । किंच हे मघोन्यस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषो
 मघवद्भ्यो हविल्लक्षणान्नवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवत् धनवत्समृद्धिमदुच्छ ।
 विभाहि । किंच हे सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षप-
 यंती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवत् धनवत्समृद्ध्यर्थमुच्छेति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अवेयमश्चैद्युवतिः पुरस्ताद्युंक्ते गवामरुणानामनीकं ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहंगृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयं । अश्चैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युंक्ते । गवां । अरुणानां । अनीकं ।

वि । नूनं । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहं ऽ गृहं । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषा युवतियौवनोपेतयोषित्स्थानीया । यद्वा सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती ।
 पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यवाश्चैत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनि-
 ग्रहार्थीयो न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ । नि० १. ३. इति यास्कनोक्तत्वात् । तत्कथ-
 मवगम्यत इति तत्राह । इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नाम-
 कानामश्वानां वानीकं समूहं युंक्ते । रथे योजयति । अरुणो गाव उषसां
 श्यावाः सवितुः । निघ० १. १५. इति । यथा लोके वाहनसंनाहं दृष्ट्वा प्रयाण-
 मनुमीयते तथाचापरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते ।
 यद्धारुणानां रश्मीनां समूहं युंक्ते । तथा नूनं निश्चयमेषा व्युच्छात् । तमो वि-
 वर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणाद्यथा लोकेऽश्वसंनाहं दृष्ट्वा-
 दयोऽनुमीयते तथाचापीत्यर्थः । तादृशी सासत्यसत्प्राये नीरूपेऽंतरिक्षे तिरो-
 धायकत्वादशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं
 भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरू-
 पेऽंधकारे प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वचान्वयः ।

तस्मिन्कालेऽग्निराहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहमग्निराहोवाद्यर्थमुप-
तिष्ठते । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपन्न । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि । चिदित्येषोऽपि-
शब्दार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति यास्केनोक्त-
त्वात् । वसतेर्निवासस्थानान्नीडादेरुदूर्ध्वमपन्न । पतन्ति । पूर्ववाक्ये गृहं गृहमु-
पतिष्ठतेऽग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः । किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजोऽन्न-
वन्तोऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुत् उन्मुखा अपन्न ।
गच्छन्ति । तथा मन्त्रांतरं पञ्चदीयत उत्पातयति पक्षिणः । ऋ० १. ४८. ५. । इति ।
एवं सत्यां हे देवि देवनशील उषोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते
यजमानाय तदर्थं । अमेति गृहनाम । अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् ।
यद्वा । अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेता-
मित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । मर्त्याय मनुष्याय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय
भूरि वामं बहु शोभनं धनं वहसि । प्रापयसि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्तोद्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजं ॥ १३ ॥

अस्तोद्वं । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वं । उशतीः । उषसः ।

युष्माकं । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणं । च । शतिनं । च । वाजं ॥ १३ ॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं
प्रार्थयते । हे स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रं तदर्हतीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उषसः ।
यतो यूयं तादृश्यः । अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रे-

णास्तोद्वं । स्तुता भवत । किंच हे उषास उषसः । उशतीः स्तोतृनस्मान् अस्मात्स-
मृद्धिं वा कामयमाना यूयमवीवृधध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किंच हे देवी देव्यो
देवनशीलाः । युष्माकमवसा युष्मात्संबन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसं-
ख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरि-
मितं धनं सनेम । युष्माकृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयम-
प्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं काक्षीवतं । दानस्य स्तूयमानत्वाद्दानदेवत्यं
या तेनोच्यते सा देवतेति परिभाषितत्वात् । चैष्टुभं । उपेत्यादिके द्वे जगत्यौ ।
प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरूपं जगत्यावित्यनुक्रमणिका ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रा॒ता रत्नं प्रा॒तरि॒त्वा दधा॒ति तं चि॒क्त्वा॒न्प्रति॒गृह्णा॒ नि ध॒त्ते ।

तेन॑ प्र॒जां वर्ध॑यमान॒ आयू॑ रा॒यस्पोषे॑ण स॒चते सु॒वीरः ॥ १ ॥

प्रा॒तरि॒ति । रत्नं॑ । प्रा॒तः । इत्वा॑ । द॒धा॒ति । तं । चि॒क्त्वा॒न् । प्रति॑ । गृह्णा॑ । नि । ध॒त्ते ।

तेन॑ । प्र॒जां । वर्ध॑यमानः । आयुः॑ । रा॒यः । पोषे॑ण । स॒च॒ते । सु॒वीरः ॥ १ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरित्यन्वेदा-
भ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेना-
नुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रांतः । प्रभाते भाव-
यव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽतिकमा-
ससाद । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा
स्वकीये चासन उपवेश्यास्य सौंदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन्
कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तांतं चाचक्षे ।
स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य
वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतं निष्कानश्च शतं पुंगवानां
शतं गवां षष्ठ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण
प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽतिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कक्ष्या नामाश्व-
बन्धनी रज्जुः । तद्वान्कक्षीवान् । अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य

राजन्यत्वात्प्रतियहो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विष्णुञ्चाच्च प्रतियह इत्युक्त-
त्वात् । मनु० १०. ७६. । तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष
दोषः । यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिङ्गेन स्वयं वृद्धत्वा-
दपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरु-
शिङ्गामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरटेन महर्षिणा सह रतुं
लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिङ्गामिकां यो-
षितं दासीमित्यवगत्य मंत्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तया सह
रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याय नासत्याभ्या-
मित्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितं । अतोऽस्य क्षत्रियसंबन्धात्कक्षीवानिति ना-
मोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतियहोऽप्युपपन्न एव ॥
इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वनुक्रमण्यां
स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो भावयथ्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्न-
मेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामुच्यधि क्षियतो भाव्यस्येति दा-
तुर्भावयथ्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना
पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ रुद्रास इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन
दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरे-
कत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं । स च कक्षीवानानीतं सर्वं
पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति ॥ स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा
प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले
दधाति । अस्मत्संनिधौ स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान् चेत-
नावान् अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे स्थापयति ।
अनंतरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आ-
युजीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्योषेण
धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं
प्रार्थयते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायंतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्तिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अ॒सत् । सुऽहि॒र॒ण्यः । सुऽअ॒श्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । व॒यः । इ॒न्द्रः । द॒धा॒ति ।
यः । त्वा । आ॒ऽय॒तं । वसु॑ना । प्रा॒तः । इ॒त् । मु॒क्षी॒ज॒या । इ॒त् । प॒दि । उ॒त् । सि॒ना॒ति ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान्भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै राज्ञे प्रदात्रे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजा गोहिरण्याश्वान्नानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धि-प्रार्थनोचितैव । कस्यैवमाशीरिति स उच्यते यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरा-गामिन्नतिथे पुत्र आयतं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यहच्छया गंतारं त्वा त्वां वसुनान्नसाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति । गमनत उत्कृष्टं बध्नाति । गतिं निरु-णद्धीत्यर्थः । प्रतिबंधे दृष्टान्त उच्यते । मुक्षीजयेव पदि । मुच्यमाना सती बंधनं जयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदि गंतारं मृगपक्ष्यादिकमुत्तिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्या-चक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयमंत्रो व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाच्चेति । नि० ५. १९. ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आय॑म॒द्य सु॒कृतं॑ प्रा॒तरि॒च्छन्नि॒ष्टेः पु॒त्रं वसु॑मता॒ रथे॑न ।

अं॒शोः सु॒तं पा॒यय॑ मत्स॒रस्य॑ क्ष॒यत्वी॑रं॒ वर्ध॑य॒ सूनृ॑ताभिः ॥ ३ ॥

आय॑ । अ॒द्य । सुऽकृ॑तं । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रं । वसु॑मता । रथे॑न ।

अं॒शोः । सु॒तं । पा॒यय॑ । मत्स॒रस्य॑ । क्ष॒यत् । वी॑रं । वर्ध॑य । सूनृ॑ताभिः ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्नुमिच्छन् कदा द्रष्टव्यमीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्नोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वद्युरिति तथाप्यद्यायमित्युक्तत्वादर्थोत्पूर्वद्युः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टेरिष्टस्येष्टसा-धनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरु चातारं । पुत्रः पुरु चायत इति यास्कः । कर्तार-मित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन । समृद्धधनवता रथेन

साधनेन । यद्वा तेन सहित इति सहाय्ये तृतीया । किंच तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति निरुक्तं । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियंतो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप॑ क्षर॑न्ति॒ सिंध॑वो मयो॒भुव॑ ईजा॒नं च॑ य॒क्ष्यमा॑णं च॒ धे॒नवः॑ ।

पृ॒णतं॑ च॒ पपु॑रिं च॒ श्रव॑स्यवो॒ घृत॑स्य॒ धारा॑ उप॑ य॒न्ति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । क्षर॑न्ति । सिंध॑वः । मयः॑ऽभुवः॑ । ईजा॒नं । च॑ । य॒क्ष्यमा॑णं । च॑ । धे॒नवः॑ ।

पृ॒णतं॑ । च॑ । पपु॑रिं । च॑ । श्रव॑स्यवः॑ । घृत॑स्य । धाराः॑ । उप॑ । य॒न्ति । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्यानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति । सिंधवः स्यंदनशीलाः प्रस्तुतपयोधाराः । सिंधुः स्यंदनादिति यास्कः । मयोभुवः सुखभावयिच्यः । मय इति सुखनाम । मयः सुगम्यमिति तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयिच्यो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठंतं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणीतं कुर्वंतं च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्यध्यवसितवंतमप्युप उपेत्य क्षरन्ति । स्रवंति । प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यं । स्वर्गवद्गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मातरायधितिष्ठतामपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति । पृणतं पितृन्प्रीणयंतं पपुरिं प्रीणनशीलमिष्टदातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छंत्योऽन्नसमृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः । यद्वा घृतकुल्याः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यन्ति । प्राप्नुवन्ति । प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्षति सिंधवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतं । अर्षति । सिंधवः । तस्मै । इयं । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणाशब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्च सूक्तपरिसमाप्ते सोम-याग एव तैः प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पृणाति । हविरादिदानेन देवादीन्प्रीणाति स नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धमकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको द्युलोकः । तथा श्रूयते । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं चनाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उपरिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमा-कल्पांतं तिष्ठति । यद्वा । अधितिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धौ । तस्मै प्रीणयित्रे पुरुषाय सिंधवः स्यंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षति । गच्छति । रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंचेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति तोषयतीत्यर्थः ॥ दातुर्जीवनसाधकान्नोदकानि रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणाऽवतां । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवतां । दिवि । सूर्यासः ।

दक्षिणाऽवन्तः । अमृतं । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदानृणां । इच्छन् एवकार्थः । तेषामेवार्थ इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्-चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणा-वतामेव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता लोका वा

समृद्धा भवन्ति । किञ्च दक्षिणावन्त एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते । सेवन्ते । यद्वा दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा मृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते । प्राप्नुवन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किञ्च दक्षिणावन्त एवायुः प्रतिरन्ते । अतिदीर्घमेवमायुषं लभन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणन्तः । दुःइतं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुव्रतासः ।

अन्यः । तेषां । परिधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तं । अभि । सं । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं पापं च मारन् । मा प्राप्नुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवेयुः । तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचांद्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातृणां स्तोतृणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षः प्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वांतर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीनप्रीणयन्तमदातारं शोकाश्चित्तपीडास्तत्साधनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं संयन्तु । सम्यक् प्राप्नुवन्तु । वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

अमंदानिति षष्ठं सूक्तं सप्तैत्यनुवर्तनात्सप्तर्चं । आदितः पंचानां कक्षीवानृषिः षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते इति न्यायात् । अंत्ययोः षष्ठी-सप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा । यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्र-

योरभेदात् आ रुद्रास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भा-
वयव्यस्येत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टावेत्येतदविरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव । आदितः
पंच त्रिष्टुभः । अंत्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुक्रांतं । अमंदानिति कक्षीवान्दा-
नतुष्टः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावांत्ये अनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दपत्योः संवाद
इति । उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अमंदान्स्तोमान् प्र भरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत सवान्तूर्तो राजा श्रव इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अमिमीत । सवान् । अतूर्तः । राजा । श्रवः । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधौ सिंधुदेशे यद्वा लक्षणया सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधिक्षियतऽधिनिवसतो
भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः । तस्यामंदान् अनल्पान् स्तोमान्
स्तोत्राणि तन्निष्ठबहुविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिश-
यबुद्ध्या प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । अतूर्तः
केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मदर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूर्यंते सोमा
एष्विति सवाः सोमयागाः । तानमिमीत । संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् ।
किमिच्छन् । श्रवः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्त्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः ।
यतोऽयमार्विज्याद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहु धनं प्रादात् अतस्तं स्तो-
मीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्कान् शतमश्वान्प्रयतान्सद्य आदं ।

शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतं । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतं । अश्वान् । प्रयतान् । सद्यः । आदं ।

शतं । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनां । दिवि । श्रवः । अजरं । आ । ततान् ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्यासुरस्य धनानां निरसितुर्दानशी-
लस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ता-
विशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमित-

वचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतानश्चानध्वगमनस-
मर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः ।
उत्तरमंत्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि
द्युलोके श्रवः कीर्त्तिमजरं शाश्वतीमाततान । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिय-
हीताहं स्वर्गे कीर्त्तिमकरवमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दश रथासो अस्थुः ।

षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सनत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नां ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमंतः । दश । रथासः । अस्थुः ।

षष्टिः । सहस्रं । अनु । गव्यं । आ । अगात् । सनत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नां ॥ ३ ॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावास्तद्वर्णाश्चैर्युक्तत्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूभि-
स्तद्वंतो दश एतत्संख्याका रथासो रथा उपास्थुः । उपस्थिताः । गव्यशब्दो गो-
समूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं षष्ठ्यधिकं सहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् ।
आगतः । तत आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवानह्नां
दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽहनि सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे
समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द
इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति यास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि०
३. २०. । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पज्जाः ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिं । नयन्ति ।

मदऽच्युतः । कृशन्ऽवतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् । अमृक्षन्त । पज्जाः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षी-
वतो गोयूथसहस्रस्य वागे पुरस्तात् शोणा शोणवर्णोपेता अश्वाश्चत्वारिंशत्

एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवंति । तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । युक्ताश्वनि-युक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पंक्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवंतः । कक्ष्याश्वसंबन्धिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् । ताभिस्तद्वन्तः । यद्वा अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवंतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवंतः । पञ्चा घासाद्यन्नवंतः संतो मदच्युतो मदस्राविण उद्धृत्तान् शत्रूणां मदस्य च्यावयितृन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् । कृशनमिति हिरण्यनाम कृशनं लोहमिति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतानत्यान् सततगमनशीलानश्चानुदमृक्षन्त । अध्वश्मजनिनितस्वेदापनयनायोत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वामनु प्रयतिमाददे वस्तीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबंधवो ये विश्वा इव वा अनस्वंतः श्रव ऐषंत पञ्चाः ॥ ५ ॥

पूर्वा। अनु। प्रऽयतिं। आ। ददे। वः। चीन्। युक्तान्। अष्टौ। अरिऽधायसः। गाः।

सुऽबंधवः। ये। विश्वाःऽइव। वाः। अनस्वंतः। श्रवः। ऐषंत। पञ्चाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वं प्रदानमनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि युष्मदर्थमाददे । स्वीकृतवानस्मि । यद्वा पूर्वा प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवाददे । प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । चीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरश्वैर्धनैर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापृथक् निर्देशो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरीश्वरैर्धारणीया बहुमूल्या असंख्याता गाश्चाददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात् वधूमंतो दश रथासो अस्थुरिति दशानां रथानामुक्तत्वादत्र च चीनष्टावित्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वाद्धूविशिष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं । उक्तानामेवानुवदनपक्षे दश वधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायोनिसंबन्धिनो

येषां ते तथोक्ताः । यद्वा शोभनबांधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विशः प्रजाः । तत्र भवा विश्याः । व्रियंत इति वा व्राताः । तकारलोपश्छांदसः । विशां व्राता यथा परस्परमनुरागवंतस्तथैवैतेऽपीत्यर्थः । पञ्चा अन्नवंतोऽगिरसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वंतः शकटवंतो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवंतः संतः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्त्तिमैषंत । इच्छन्ति इच्छन्तु वा । तदर्थमादद इति शेषः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जंगहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽइव । जंगहे ।

ददाति । मह्यं । यादुरी । याशूनां । भोज्या । शता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्या रोमशामप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्या भोगयोग्यैषागधिता आ समन्ताद्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गध्यं गृह्णातेरिति यास्कः । नि० ५. १५. । यद्वा । आगधिता आ समन्तान्मिश्रयन्ती । आंतरं प्रजननेन बाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । गध्यतिर्मिश्रीभावकमेति यास्कः । नि० ५. १५. । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं । उत्तरस्मिंस्तु योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगहे । अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुंचति । अत्यागे दृष्टान्तः । कशीकेव । कशीका नाम सूतवत्सा नकुली । सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुंचति । तथैषापि । किंच भोज्यैषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः । तादृशी सती याशूनां संभोगानां । यश इति प्रजनननाम । तत्संबन्धीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उपोष मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उप० उप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽइव । अविका ॥ ७ ॥

भो पते मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः ।
उपेत्य परामृश । सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा मे मम गोप-
नीयमंगमुपोप परामृश । अत्यंतमांतरं स्पृश । परामर्शभावशंकां निवारयति ।
मे मदंगानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । दभ्रमर्भ-
कमित्यल्पस्येति दभ्रं दभ्रोतेरिति यास्कः । नि० ३. २०. । अदभ्रत्वमेव विशदयति ।
अहं रोमशा बहुरोमयुक्तास्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि ।
रोमशत्वे दृष्टांतः । गंधारीणामविकेव । गंधारा देशाः । तेषां संबन्धिन्यविजा-
तिरिव । तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः । तथाहमस्मि । यद्वा गंधारीणां
गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकात्यर्थं तर्पयंती योनिरिव । तासामा प्रसवं रोमा-
दिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति । अतः सोपमीयते ।
यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रौढां मावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडलेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्निं होतारमिति प्रथमं सूक्तमे-
कादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्घमाग्नेयमात्यष्टं । स हि शर्ध इत्यस्याः
षट्सप्तत्यक्षरातिधृतिः । उक्त्यभिकृतिसंकृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्य-
त्यष्ट्यष्टिषु चतुरुत्तरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्यागेनैकैकमुक्तं छंदो जायते ।
तथा सत्यत्यष्ट्यतिधृती उक्तसंख्योपेते स्यातां । एतत्सर्वं छंदोयंथे चतुःशतमुक्त-
तिरित्यादिसूत्रैः प्रतिपादितं । पि० ४. १. ॥ तथा चानुक्रांतं । अग्निमेकादश परुच्छेपो
दैवोदासिराग्नेयं तु पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्ठीति । सूक्तस्य विशे-
षविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां
पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा प्राकृताभिश्च सह यष्टव्यं । तत्राग्नीध्रस्येषा प्रथमा ।
षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं दध्यङ् ह मे
जनुषं पूर्वो अगिराः । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा प्रथमा ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वतं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा जुहानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । मन्ये । दास्वतं । वसुं । सूनुं । सहसः । जातवेदसं ।

विप्रं । न । जातवेदसं ॥ य । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिं । अनुं । वष्टि । शोचिषा । आऽजुहानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्रण्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा होतारमस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वातारं यद्वा होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतेर्होतैत्यौर्णवाभ इति यास्कः । नि० ७. १५. । अग्निमद्य होतारमवृणीतेति श्रुतेः । अग्निमय आवहेति चाग्नेराह्वातृत्वं प्रसिद्धं । अग्निं होतारं मन्ये । एवं प्रतिविशेषणं मन्य इति संबंधः । यद्वा यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणं । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि । दास्वतं । अतिशयेन दानवतं । वसुं । सर्वेषां निवासहेतुं । सहसः सूनुं । बलस्य पुत्रं । अग्निमंथनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जातवेदसं । जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः । विप्रं न जातवेदसं । जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बहुमन्यते तथा त्वामपि मन्ये । स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ऊर्ध्वयोन्नतयोत्कृष्टया देवाच्या देवान्पूजयन्त्या देवान्प्रत्यक्तया वा कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया । देवान्प्रत्यक्तया कृपेति यास्कः । नि० ६. ८. । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् आजुहानस्य आ समन्ताद्भूयमानस्य सर्पिषः सरणीलस्य घृतस्य विलेपनेन दीप्नस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण भ्राजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वालयामास वष्टि । कामयते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्रं मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्रं मन्मभिः ।

परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावतु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मऽभिः ।
 विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ परिज्मानंऽइव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।
 शोचिःऽकेशं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवंतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् शुक्र दीपज्वालाग्ने यजिष्ठमतिशयेन यष्टुतमं त्वा त्वा
 यजमाना वयं यष्टारो हुवेम । आह्वयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं
 यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरोगोत्रोत्पन्नानां
 मध्ये ज्येष्ठं । यद्वांगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति
 यास्कः । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
 मन्मभिर्मननसाधनैर्विप्रेभिर्विशेषेण प्रीणयितृभिर्मन्मभिर्मन्त्रैः । यद्वा विप्रेभिर्मे-
 धाविभिर्ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च सहिता वयमिति संबंधः । त्वदाह्वानानंतरं परि-
 ज्मानं परितो गच्छंतं द्यामिव सूर्यमिव होतारं देवानामाह्वतारं । केषामर्थे ।
 चर्षणीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थे । यद्वा चर्षणीनां पूर्वं
 मनुष्याणामेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वतारं ।
 तथा शोचिष्केशं । केशवदत्यंतायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं । एवरूपं त्वां
 विशस्त्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये स्वर्गाद्यभि-
 मतफलप्राप्तये प्रावंतु । प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबंधः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्नता दीद्यानो भवति दुहंतरः परशुर्न दुहंतरः ।

वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरं ।

निःषहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्नता । दीद्यानः । भवति । दुहंऽतरः ।

परशुः । न । दुहंऽतरः ॥ वीळु । चित् । यस्य । संऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरं ।

निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं स्तुत एवाग्निर्विरुक्नता विशेषेण रोचनवतौजसा ज्वाला-
 रूपेण बलेन पुरु चित् अत्यधिकमेव दीद्यानो दीपमानो दुहंतरो द्रोग्धृणां
 छेदनाय प्रयुक्तः परशुर्न । परशुरिव । स यथामोघं हिनस्ति तथायमपि । किंच

यस्याग्नेः समृतौ संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत्
 शीर्येत । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीडिति
 दृढनाम । वीळु च्यौलमिति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । वनेव । उदक-
 मिव । उदकं यथाग्निसंयोगे श्रुयति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिरमपि हिनस्ति
 अस्मद्गोधारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमग्निर्निःष-
 हमाणः शत्रून्निःशेषेणाभिभवन् यमते । उपरमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानेव
 नाशयति । तथा कुर्वन् नायते । न गच्छति । शत्रोः सकाशान्न पलायते । तत्र
 दृष्टान्तः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रून्भिभवतीति धन्वसहा धानुष्कः । सहतेरसुन्
 छांदसोऽत्यलोपः । स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः ।
 यद्वा दृढधनुर्वहनक्षमो धन्वसहः । अस्मिन्पक्षे पचाद्यच् । सुपां सुलुगित्याकारः ।
 दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दृढहा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्नये दाष्ट्यवसे ।

प्र यः पुरुणि गाहते तक्षन्नेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणायोजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृढहा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे ।

अग्नये । दाष्टि । अवसे ॥ प्र । यः । पुरुणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।

स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मा अग्नये दृढहा चित् । दृढहान्येव सारवंति हवींष्यनुक्रमेण प्रतिमंचं
 दुः । ददति । ददातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् । यजमाना
 ददति । दाने दृष्टान्तः । यथा विदे । विदुषे परमार्थदर्शिने यथोक्तृष्टानि धनानि
 वितरन्ति दानशीलाः । यद्वा । अयमग्निर्यथा विदे । विंदते । स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो
 दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुरिति । विंदतेच्छांदसः शपो लुक् । लोपस्त
 आत्मनेपदेष्विति तलोपः । किंच सोऽग्निस्तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तैर्मा-
 गैर्यज्ञादिरूपैर्दाष्टि । पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति । दासु दाने । शपो लुक् ।
 किमर्थं । अवसे । तद्रक्षणाय । यद्वा तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजोवद्भिररणिभिर्गमनै-
 रितरदेवानुद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमग्निर्द-

दाति । नयति । किंचाग्नये । इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि यजमानोऽग्नयेऽग्नि-
प्रीतये दाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे । रक्षणार्थं । यद्ययमतृप्तः स्यात्
इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः ।
किंच योऽग्निः पुरुणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि प्रगाहते । प्रवि-
शति । प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वाल्या तक्षत् । तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः । वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति
तथेत्यर्थः । किंचायमग्निः स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नानि व्रीह्यादीन्योजसा
तेजोरूपया ज्वाल्या नि नितरां रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः । री गतिरे-
षण्योः क्रैव्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । तथौजसा स्वकीयेन तेजसा
स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यमित्राणि वा निरिणाति । निःशेषेण गच्छति ।
नाशयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमस्य पृथमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।

आदस्यायुर्यभणवद्भीकु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यंतो अजरा अग्नयो व्यंतो अजराः ॥ ५ ॥

तं । अस्य । पृथं । उपरासु । धीमहि । नक्तं । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् ।

अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । यभणऽवत् । वीकु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तं । अभक्तं । अवः । व्यंतः । अजराः । अग्नयः । व्यंतः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्यास्मै पृथं हविलक्षणमन्नमुपरासु । उपरमंतेऽस्मिन् हवीषीत्युपरा वेदि-
समीपभूमयः । तासु धीमहि । धारयामः । अस्येत्युक्तं कस्येत्याह । योऽग्निर्नक्तं
रात्रौ दिवातरात् अहोऽपि सुदर्शतरः । अत्यर्थं सर्वदर्शनीयो भवति । यतोऽयं
रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते । अ-
तोऽस्मै धीमहि । पुनः कीदृशाय । दिवातरादहः सकाशादेवाप्रायुषे । प्रगतमा-
युर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्मै । असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां
प्राणानादायास्तमेतीति श्रुते रात्रौ सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष इव भवंति ।
अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भ-
वति । अतोऽपि धीमहि । किंच । आत् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो

यतश्चायमप्रायुः । अतः कारणादस्यास्मै तदर्थमायुर्हविलक्षणमन्नं ग्रहणवत्
ग्रहणयुक्तमभूत् । ग्रहणे दृष्टान्तः । सूनवे पुत्राय पित्रोर्वीरु शर्म दृढं सुखसाधनं
गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम शर्म वर्मेति तन्नामसु
पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणाग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह । एतेऽग्नयो भक्तं सेवमा-
नमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुग्राह्या इति बुध्यमाना अवः ।
रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमा-
नेष्वतिशय इत्याह । व्यंतस्तैः प्रत्नं हविरश्रंत अजरा भवन्ति । स्वयं हविषाजराः
संतो यजमानानप्यजरान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्रस्वतीपूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदङ्ब्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आदत् । ह्व्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निस्तुविष्वणिः । तुवीति बहुनाम ।
उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् । बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्व-
लितेऽग्नौ वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुत्पद्यते । ज्वलतीत्यर्थः । ध्वनने
दृष्टान्तः । मारुतं शर्धो न । मरुत्सबंधि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति
तथेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्र इति
कर्मनाम । अप्रो दंस इति तन्नामसु पाठात् । उर्वरासूरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु
वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिः । यष्टव्यः । औणादिकोऽनिक् तुगागमश्च ।
किंच आर्तनासु । आर्तान्करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ।
ण्यासश्रंथो युच् । पा० ३. ३. १०७. । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तासां जयायेष्टनि-
रिष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंच । एवं स्वनयन्नग्निर्हव्याज्यपुरोडाशादीन्यादत् । अग्नि
भक्षयति । छांदसो लुक् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्दातेराङो यमहन इति व्यत्ययेनात्म-

नेपदाभावः । गातिस्थेति सिचो लुक् । छांदसो ह्रस्वः । केवलादेव वा छंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः । अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ आददिः । सर्वत्र हविरादानशीलः । तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा । अर्हणा पूजनीयः ॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं छांदसं ॥ किंच हर्षतो हविर्भक्षणादत्यंतहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतो हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथां पंथानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत । अप्रीणयन् असेवंत वा । किमर्थं । शुभे । शोभनाय । सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गै- तथ्यमैहिकामुष्मिकफलस्याग्नेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणे दृष्टांतः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुख- प्राप्तये पंथानं सर्वैर्गैतथ्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथ्यंतो दाशा भृगवः ।

अग्निरींशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां ।

प्रियां अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ई । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथ्यंतः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईंशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्णिः । एषां ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत् यं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उप- लक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानाविधं । यद्वा द्विता द्विविधायैहिका- मुष्मिकफलायोभयाय ॥ विभक्तेराजादेशः ॥ इमिममग्निं कीस्तासः कीर्तनं कुर्वंतः स्तोतारः ॥ पचाद्यचि छांदसं सत्वं ॥ अभिद्यवोऽभितो द्योतमाना नमस्यंतो नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वंतो भृगवो भृगुगोचोत्पन्ना महर्षय उपवोचंत । उपेत्य ब्रुवंति । किं कुर्वंतः । दाशा दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मथ्यंतः । अरण्यामग्निमंथनं कुर्वंतः । तथा भृगवो भ्रष्टारो हविषां पापानां वा । किं- चाग्निः शुचिर्दीप्तो धर्णिर्धारणकुशलोऽयमग्निरेषां दीयमानानां वसूनां हविल्- क्षणानामीशे । ईष्टे समर्थो भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यद्वा । एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनामीशे । ईष्टे । समर्थो भवति प्रदातु-

मिति शेषः । किंचायमग्निर्मेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् । स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् प्रियान् स्वप्रीतिहेतूनाज्यादीनपिधीन् पर्याग्निपर्यंतं दत्तान्वनिषीष्ट । संभक्तवान् । संभजतां वा । तथा मेधिरो मेधावानसावावनिषीष्ट । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे । अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्ववा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां । त्वा । विशां । पतिं । हवामहे । सर्वासां । समानं । दंपतिं । भुजे । सत्यऽगिर्वाहसं । भुजे ॥ अतिथिं । मानुषाणां । पितुः । न । यस्य । आसया । अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे । आह्वयामः । न केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं । दहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा दंपतिं गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं ॥ दम इति गृहनाम दमे कृत्तिरिति तन्नामसु पाठात् । अकारलोपश्छांदसः ॥ किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आह्वयामः । पुनः स एव विशेष्यते । सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारं । यद्वा गिरो मंचरूपा वहंतीति गिर्वाहस ऋत्विजः । सत्या अवि-संवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ वहिहाधाज्य इत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणामतिथिमतिथिवत्पूज्यं दर्शदितिथिमपेक्ष्यागंतारं वा । किंचास्याग्नेरासया समीपे ॥ आसेत्यंतिकनाम । आसा अंबरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अथा गच्छन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविर्लक्षणान्ममुद्दिश्य । अग्निमुखादेवेतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न । पितुरंतिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं सेवन्ते तद्वत् । किंच वयो नेतार ऋत्विजोऽपि देवेष्वितरेष्विज्यमानेषु मध्य हवींषा ददत्यग्नये ॥ वेतेरौणादिको डिः । विचि वा गुणः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

अध स्मा ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वं । अग्ने । सहसा । सहन्ऽतमः । शुष्मिन्ऽतमः । जायसे । देवऽतातये ।

रयिः । न । देवऽतातये ॥ शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीऽवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहन्तमोऽतिशयेन शत्रूणामभिभविता । तथा शुष्मिन्तमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥ सहेरौणादिकः कनिन् । नाद्वस्येति नुट् ॥ किमर्थं । देवतातये । देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थं । यज्ञनामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योरुत्पद्यसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति । किंच ते तव मद आज्यस्वीकारजनितो हर्षः शुष्मिन्तमः । अतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येनाग्नेर्मदो भवतीति प्रसिद्धं । अपि च ते क्रतुः कर्मविशेषोऽपि द्युष्मिन्तमः । यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु ॥ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि० ५. ५. ॥ अध अतः कारणात् अजर हे जरारहिताग्ने ते त्वां परिचरन्ति यजमानाः । तच्च दृष्टान्तः । श्रुष्टीवानो न । दूता इव । ते यथा वार्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् ॥ छंदसीवनिपाविति वनिप् । छांदसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥ अजर । भक्तानामजरयितुः ॥ अंतर्भावितरण्यर्थात्पचाद्यच् ॥ यद्वा । अजर अस्तोतः । जरा स्तुतिः । असौ न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं स्तूयते । तादृशं त्वां परिचरन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्नये स्तोमो बभूत्वग्ने ।

प्रति यदीं हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जूणिर्होत ऋषूणां ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषः ऽबुधे । पशुऽसे । न । अग्रये ।
 स्तोमः । बभूतु । अग्रये ॥ प्रति । यत् । ई । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।
 अग्रये । रेभः । न । जरते । ऋषूणां । जूर्णिः । होता । ऋषूणां ॥ १० ॥

हे उद्गात्रादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रमग्रये प्रबभूतु ।
 प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ छांदसः शपः श्रुः । अत्वं चाभ्यासस्य । भूसुवोस्तिङीति
 गुणाभावः ॥ कीदृशायामग्रये । महे । महते पूज्याय । सहसा पराभिभवसामर्थ्येन
 तद्वते । उषर्बुधे । उषःकाले प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यान-
 मिति रत्वं ॥ पशुषे । पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽपिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्र-
 दात्रे प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । ई एनमग्निं
 प्रति लक्ष्मीकृत्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु क्षासु सर्वासु
 निवासभूतासु वेदिभूमिषु जोगुवे । अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्लुगंताच्छांदसो
 लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अमंत्र इति पर्युदासादामभावः । क्षेति भूनाम । क्षा
 क्षामेति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋषूणामागंतृणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं जूर्णिः
 स्तुतिकुशलो होताय इतरदेवेभ्यः पूर्वं जरते । स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । ऋषूणां
 महतां धनवतामये रेभो न । वंदीव ॥ ऋषी गतौ । औणादिकः कुप्रत्ययः ।
 नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा ऋषूणामित्येतद्धोतृविशेषणं । ऋषूणां
 ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतेत्यर्थः ॥

॥ अथैकादशी ॥

स नो नेदिष्ठं दृशान् आ भ्राग्रे देवेभिः सचनाः सुचेतुनां महो रायः सुचेतुनां ।
 महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।
 महि स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मथीरुयो न शर्वसा ॥ ११ ॥
 सः । नः । नेदिष्ठं । दृशानः । आ । भ्रा । अग्रे । देवेभिः । सऽचनाः । सुऽचेतुनां ।
 महः । रायः । सुऽचेतुनां ॥ महि । शविष्ठ । नः । कृधि । संऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।
 महि । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यं । मथीः । उग्रः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे अग्रे स त्वं नो नेदिष्ठमत्यंतसमीपे दृशानो वेद्यां दृशानो दीप्तत्वेन
 दृश्यमानो देवेभिः सचना इतरैर्देवैः समानान्नः । अग्निमुखेनैवेतरेषां हविःस्वी-

कारात्समानान्नत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते ।
 सुचेतुना शोभनचेतोवता मया ॥ औणादिक उः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
 पदांतोदात्तत्वं ॥ युक्तेन । त्वदायत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनी-
 यानि रायो धनान्याभर । अस्माकमाहर । हे अग्ने शविष्ठ बलवन्मग्ने नोऽस्मभ्यं
 महि महदन्नं महती कीर्तिं वा कृधि । कुरु । संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात्त-
 देव प्रार्थ्यत इति गम्यते । किमर्थं । संचक्षे । सम्यग्दर्शनीयत्वाय । अस्या अस्याः
 पृथिव्याः संबन्धिने भुजे भोगाय । यद्वा संचक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यं ।
 सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव । अपि तु
 स्तोतृभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि । हे मघवन् अन्नवन्मग्ने सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं
 धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि । कुरु । किंच शवसा बलेन युक्तः सन् मयीः ।
 अस्मद्विरोधिना नाशय ॥ लुङि ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्ष औणा-
 दिक ईकारः । आद्युदात्तश्छांदसः ॥ यद्वा मयीर्मथनवांस्त्वमस्मदर्थं शवसा बलेन
 युक्तो भवेति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । उग्रो न शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा
 बलेन मयीर्भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

अयं जायतेत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परुच्छेप
 ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिश्छंदः । आग्नेयं त्विति तुशब्दस्योक्तत्वादिद-
 मादिमं चाग्नेयं ॥ पृष्ठचस्य षष्ठेऽहन्येतसूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तं । सूचितं च
 षष्ठस्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यं । आ० ८. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव अवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजा । अनु । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अनु । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽइव । अवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । सद्त् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

अयमग्निर्मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत । अरणिमंथनेनोत्पन्नः । की-
दृशोऽयं । होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टुतमः । किमर्थमुत्पन्न इति ।
उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्ष्मी-
कृत्य । न केवलं परार्थमेव अपि त्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीका-
रादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । विश्वश्रुष्टिः । विश्वविषयकर्म-
वान् । कस्मै । सखीयते । सखित्वमात्मन इच्छते । तथा श्रवस्यते । अतिप्र-
सिद्धान्मात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा
सख्यमन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वदयमग्निरपि तस्मै द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंचा-
यमग्निरिच्छस्पद इडाया भूम्याः पदे ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥ धरीमणि सारभूते
स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इति श्रुतेः । एतावती वै पृथि-
वीर्यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशिष्यते । इडस्पदे । इडादेवताया मनोः
पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमंत्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । इडा वै
मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदितीडायाः पदे घृतवति स्वाहेति च श्रुतेः । निषदत् ।
निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । अदब्धः । केनाप्यहिंसितः । होता । होमनिष्पादकः ।
परिवीतः । ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् निषदत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।
स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।
यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २ ॥
तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।
देवऽताता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जा । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।
यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साधोतेः क्विपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमग्निं
वेद्यां स्थापितमपि वातयामसि । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥
वात गतिसुखसेवनयोः । चौरादिकः । इदंतो मसिः ॥ केनोपायेनेति तदुच्यते ।
ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेन यागानुष्ठानेन । यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतेर्यज्ञेन

देवस्य महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्व-
णोत्करमपरेण प्रणीताः । आ० १. १. । इत्यादिसूचोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः
केन । हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन स्तोत्रेणोप-
स्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडा-
शादिबहुहविर्युक्ते देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मत्सं-
बन्धिनामूर्जा हविल्लक्षणानामन्नानामुपाभृत्युपाहरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाहु-
पसृष्टाद्धरतेः क्तिन् । ह्यहोर्भ इति भत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । तादौ
चेत्यनंतरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अया कृपानया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया
हविःस्वीकरणरूपया न जूर्यति । यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न नश्यति । अजरो वर्तत
इत्यर्थः । स इत्युक्तं । क इत्याह । यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरिश्वांतरिक्षसंचारी
वायुः पूर्वं मनवे मनोरथाय परावतोऽतिदूरं गतवत् आदित्याद्भाः । अभासीत् ।
औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूराद्देवमग्निमस्मद्देवयजनं
प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गीं रेतो वृषभः कनिक्कदधद्रेतः कनिक्कदत् ।
शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।
सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥
एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्कदत् ।
दधत् । रेतः । कनिक्कदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।
सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाह्वानानंतरं पार्थिवं
पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव परि परितः । यद्वाभिमुख्यार्थो वा पर्येति ।
गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः । सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं
हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्षिता कनि-
क्कदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । रेतो दधत् । आज्यादिस्वी-
कारेणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिक्कदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स
एव विशेष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वक्षभिरक्ष-

स्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगता शत्रूणां हिंसको वा ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. ॥ किंच सानुषु समुच्छ्रितेषु ॥ सानु समुच्छ्रितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. ॥ तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वग्रय इत्युपरा धिषण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वचान्वयः । किमर्थं । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।
क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।
यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥
सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति ।
क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।
यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽग्निः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा पुरोहित-
वद्यागनिर्वाहकः सन् दमे दमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वाध्वरस्य
नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः ।
किंचायं यजमानोऽपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामव-
जानाति । किंचायमग्निरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां
कर्ता सन् इषूयते । इष्यत इतीषुरन्ममागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं । विश्वा
जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पस्पशे । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीक-
रोति । यतोऽयं घृतश्रीर्घृतं सेवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत । उत्पन्नः ।
यतः कारणात् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् । अतः पस्पश इत्यर्थः । एव-
मग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वह्निर्हविषां वोढा वेधा विविधस्य फलस्य
कर्तोत्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृंचतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येषिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृंचते । अग्नेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इषिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्मना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वे यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविःप्रदानादिरूपे-
णास्याग्नेस्तविषीषु प्रबलासु ज्वालास्ववेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरो-
डाशादीनि पृंचते । मिश्रयन्ति ॥ तविषीति कर्मनाम तविषी श्रुष्ममिति तन्नामसु
पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या । वायूनां संबन्धीनि व्रीह्याद्यन्नानीव ।
वायुषु मेघं निर्भिद्य वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा
पृंचते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने
भोज्या भोग्यादीनि भक्ष्यादीनि यथा दीयन्ते तद्वत् ॥ इषिरशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः ।
ईषणेन वैषणेन वा । नि० ४. ९. । इति ॥ अतः कारणात् स खलु यजमानो दान-
मिन्वति । हविःप्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा स्वयमभिमतं दानमिन्वति ॥ इन्व-
तिर्याप्रिकर्मा । इन्वति ननक्षेति तत्कर्मसु पाठात् ॥ केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च
मज्मना । निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा सोऽग्निरव-
सूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्व-
तीति शेषः । किंच सोऽग्निरभिहुत आभिमुख्येन पापैः ह्रियमाणान् नोऽस्मान्
दुरितात्पापात् चासते । चायते । तथा शंसादतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् । यद्वा
हिंसकात् । अभिहुतोऽभितो ह्रियमाणादघात् दुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा चासते ।
चायते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।
 विश्वस्मा इदिषुध्यते देवचा हव्यमोहिषे ।
 विश्वस्मा इत्सुकृते वारंमृण्वत्यग्निद्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥
 विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।
 श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽचा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।
 विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । व्यृण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । व्यृण्वति ॥ ६ ॥

अयमग्निर्दक्षिणेऽभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेतरे यजमानाय दातव्यं
 धनं दधे । धारयति । कीदृशोऽयं । विश्वः । सर्वैर्गतव्यः । यद्वा विश्वात्मकः ।
 विहायाः । महान् ॥ विहाया इति महन्नाम विहाया यद्वा इति तन्नामसु पाठात् ॥
 अरतिः । ईश्वरोऽरममाणो वाप्रीतिः ॥ अत्र वहिवस्यर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः ।
 चिद्वद्भावादंतोदात्तः ॥ धृत्वा च शिश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति ।
 ददाति ॥ श्रथयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तत्र दृष्टान्तः । तरणिर्न । तरणिरिव तारकः
 सूर्य इव । स यथा स्वोपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् । यद्वा
 तरणिः सर्वस्य तारकः । न शिश्रथत् । यजमानं न श्रथयति न विमुंचति ।
 किंच श्रवस्यया न शिश्रथत् । हवीरूपान्नेच्छयैव न शिश्रथत् । न विमुंचति ।
 अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेणेति भावः । इदानीं
 प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने देवचा देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्मै सर्वस्मा इषुध्यते
 हविरात्मन इच्छत इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कंडादिः ॥ हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रत्नं
 पुरोडाशादिकमोहिषे । सर्वतो वहसि ॥ वहेर्लेटि यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ किं-
 चायमग्निर्विश्वस्मै सुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदा-
 दिनिवारकं वान्नादिकमृण्वति । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंचायमग्निद्वारा
 स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि व्यृण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभि-
 मतानि साधयतीत्यर्थः ॥ व्यृण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा रिविर्गत्यर्थः । इदित्वानुम् ।
 छांदसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विशपतिः ।

प्रियः । यज्ञेषु । विशपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु शंतमोऽत्यंतं सुखतमः । अनिष्टस्य निवारकत्वात् । अत एव हितः । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं विशपतिर्ऋत्वियूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तत्र दृष्टान्तः । जेन्यो न विशपतिः । जयशीलो राजेव । स यथा परसेनाद्युपद्रवपरिहारेण सम्यक् परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमग्निर्मानुषाणां मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि हव्या हवींषीळा कृतानीळायां वेद्यां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते । पतति । आगच्छति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हिंसकस्य भयात्त्रासते । चायते । यद्वा धूर्तेरिति पंचमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हिंसकात् । किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसातः चासते । पालयते । अयष्टारमग्निर्हिनस्तीति प्रसिद्धं । यद्वैकमेव वाक्यं । धूर्तेर्हिंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हिंसातो नोऽस्मान् सोऽग्निस्त्रासते । चायते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविं ।

देवासो रणमवसे वसूयवो गीर्भी रणं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निं । होतारं । ईळते । वसुऽधितिं । प्रियं । चेतिष्ठं । अरतिं । नि । एरिरे ।
हव्यऽवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुं । विश्वऽवेदसं । होतारं । यजतं । कविं ।
देवासः । रण्वं । अवसे । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । वसुऽयवः ॥ ८ ॥

अमुमग्निं होतारमाह्वातारं होमनिष्पादकं वेळते । ऋत्विजः स्तुवंति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयितारं वा । अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमतिशयेन यजमानानां चेतयितारं । यद्वा प्रकृष्टचेतनवंतं । चेत्तृशब्दात्तुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति नृलोपः । अरतिमीश्वरं । तादृशं देवं न्येरिरे । नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्येरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणि-जीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाह्वातारं यजतं यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ इर प्रेरणे इर गतौ इत्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवन-शीला ऋत्विजो रण्वमतिमध्वाशब्दयंतमवसेऽस्य रक्षणाय वसूयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिभी रण्वं रणयंतं रमणीयं वा वसूयवो वसु हवीरूपमन्नमग्नये प्रदातुमात्मन इच्छंतो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टि-छंदस्कं । अनुक्तत्वादिंद्रं । प्रप्रा वो अस्मे इत्यादिके द्वे अतिशङ्कर्यौ षष्ठ्यक्षरोपे-तत्वात् । पाहि न इत्यंत्याष्टिः चतुःषष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । प्र तद्वोचेयमिति षष्ठी-दुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश षष्ठ्यैंद्रवी प्रप्रा वोऽतिश-ङ्कर्यावष्टिरंत्येति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं षष्ठस्येति खंडे सूचितं । यं त्वं रथमिंद्र स यो वृषेति । आ० ८. १. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यं त्वं रथमिंद्र मेधसांतयेऽपाका संतमिधिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसां ॥ १ ॥

यं । त्वं । रथं । इंद्र । मेधऽसातये । अपाका । संतं । इषिर । प्रऽनयसि ।
 प्र । अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनं ।
 सः । अस्माकं । अनवद्य । तूतुजान् । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इंद्र इषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं
 यजमानं प्रति रथं प्रणयसि प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ कीदृशं यजमानं । अपाका ।
 अपाकमनल्पप्रज्ञयाधिकारवंतं ॥ पाकः पक्तव्यो भवतीति यास्कः । नि० ३. १२. ॥
 अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्य अनिंदित यं यजमानं धनविद्या-
 दिना प्रणयसि । प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाल
 एवाभिष्टय आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये ॥ अभिपूर्वादिषेः क्तिन् । शकं-
 ध्वादित्वात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः । समर्थं करोषि ॥
 लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविल्लक्षणमन्नं तद्वतं वा वशः ।
 कामयसे च ॥ वष्टेल्लेढ्याडागमः । तिङ् । परत्वादनिघातः ॥ यजमानेनाहूतः सन्
 शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य
 पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इंद्र अनवद्य अनिंदित सर्वैः स्तूयमान तूतुजान्
 अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थास्त्रिटः कानच् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्या-
 सस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥ सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥
 वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनामस्माकं संबन्धि हविः
 स्वीकुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । इमां वाचं न । अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव ।
 स्तुतिं यथा स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्विषाय्य इंद्र भरहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।
 यः श्रूरै स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।
 तमीशानास इरधंत वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥
 सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः । इंद्र । भरऽहूतये । नृऽभिः ।
 असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ॥ यः । श्रूरैः । स्वः । रिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजं । तरुता ।
 तं । ईशानासः । इरधंत । वाजिनं । पृक्षं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २ ॥

हे इन्द्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टत्वं श्रुधि । अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥
 हेर्धिभावः ॥ यः स्म यः खलु त्वं नृभिर्मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः ।
 पुनस्त एव विशेष्यन्ते । नृभिः संग्रामनयनशीलैः । इन्द्रस्य मरुतां साहाय्यमिन्द्रो
 मरुद्भिर्मरुतो हैनं नाजहुरित्यादिषु प्रसिद्धं । तैः सहितः सन् कासु चित्पृतनासु
 सर्वेषु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु भरहूतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तये प्रकृष्ट-
 हिंसनाय । यद्वा भरहूतये शूरो भव प्रहेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च
 शूराणां प्रकृष्टवधाय च दक्षाय्योऽसि । प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा नृभिर्नृभिर्भ्य-
 जमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाय्योऽसि ।
 समर्थोऽसि । किञ्च यस्त्वं शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिर्नैर्भटैर्वा सहितः सन् स्वः
 स्वयमेव सनिता संग्राममयस्यान्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि ।
 सत्यपि तेषां साहित्येऽन्यनैरपेक्ष्येणैव तरतासीत्यर्थः ॥ तरतेस्तुनि यस्यितस्कभि-
 तेत्यादौ निपात्यते ॥ यश्च त्वं विप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन् वाजं तरता
 तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं
 गमनवंतं पृष्ठं हविल्लक्षणान्नवंतमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज
 इरधन्त । संराधन्ति सेवन्ते । तच्च दृष्टान्तः । वाजिनं वेजनवंतं गमनवंतं पृष्ठं घा-
 साद्यन्नवंतमत्यं न । अश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना पोषयन्ति
 तद्वत् ॥ अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्वावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ।
 इन्द्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः समृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणं । पिन्वसि । त्वचं । कं । चित् । यावीः । अरुं । शूर । मर्त्यं ।

परिऽवृणक्षि । मर्त्यं ॥ इन्द्र । उत । तुभ्यं । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंशसे ।

मित्राय । वोचं । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृच्छीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दस्मो हि । शत्रूणामुपक्षपणकर्ता खलु । अत एव कारणात् वृषणं
 स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवरणवंतं पुटबंधनवदुदकवेष्टनवंतं कं चिज्जलधा-
 रिणं मेघं पिन्वसि । निर्भिद्य सेचयसि । किञ्च मर्त्यं मर्त्यवदरुमरणशीलं गम-

नस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांत यावीः । मिश्रयसि ॥ यौतेश्छांदसे लुङि
 छांदसोऽडभावः ॥ अवर्षणेन गच्छंतं बलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः
 कश्चिद्बलवतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरण-
 शीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि । सर्वतो वर्जयसि ।
 औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इंद्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृथु
 यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं । ब्रवीमि । इंद्र एव विशेष्यते । स्वयंशसे स्वकी-
 ययशोयुक्ताय । तथा दिव उत । त्वदाश्रयभूतायै द्युलोकदेवताया अपि तत्तादृशं
 कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो द्युदेवताया आनु-
 कूल्यात्तस्या अपि वचनं युक्तं । तथा रुद्राय । जगतां दुःखद्रावयित्रे रोदनशी-
 लाय वाग्रये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमग्निरिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीद्य-
 दरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुते रोदनस्वभावत्वं प्रसिद्धं । तस्य चाहुतिद्वारा
 वृध्यनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयंशस इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबंधः
 संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायाग्रय इत्यर्थः । तथा मित्रायाह-
 रभिमानिदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे
 वै मित्रावरुणौ । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति । तथा मैत्रं वा
 अहर्वारुणी रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वं । अत
 एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथनं युक्तं । समृद्धीकाय शोभनसुखयित्रे
 प्रजानां । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथ्विति विस्तीर्णं
 यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्माकं व इंद्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।

अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यं ॥ ४ ॥

अस्माकं । वः । इंद्र । उश्मसि । इष्टये । सखायं । विश्वऽआयुं । प्रऽसहं । युजं ।

वाजेषु । प्रऽसहं । युजं ॥ अस्माकं । ब्रह्म । उतये । अवा । पृत्सुषु । कासु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यं । विश्वं । शत्रुं । स्तृणोषि । यं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । अस्माकमस्मदर्थमिष्टये यागायाभिमतैषणाय वेन्द्रमुश्मसि ।

अभिमतं कामयामहे ॥ वशं कांतौ । आदादिकः । इदंतो मसिः । ग्रहिज्येत्यादिना
संप्रसारणं ॥ यद्वास्माकं सखायमिति संबंधः । कीदृशमिंद्रं । सखायं सखिवदत्यं-
तहितकारिणं समानख्यानं वा । विश्वायुं विश्वेषां यागानां गंतारं । प्रासहं
प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारं ॥ सहेः क्विप् । नहिवृतीत्यादिनोपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं
सर्वदा युक्तं सहायभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशेष्यते । वाजेषु हवीरूपान्नेषु
तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं । यज्ञविधातिनः सहमानं । युजं । अभि-
मतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा । किंच हे इंद्र अस्माकमूतये रक्षणाय ब्रह्म परिवृढं
कर्माव । रक्ष । कस्तत्र विशेष इति तत्राह । कासु चित् पृत्सु संग्रामेषु ॥ पृत्सु
समत्स्विति संग्रामनामसु पाठात्तन्नामत्वं ॥ तेषु त्वा त्वां नहि स्तरते । न हि-
नस्ति । न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स
कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवन्ति शत्रुभावं
न कोऽप्याचरति । अजातशत्रुत्वादित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नि षू न॒मा॒ति॒म॒तिं॒ क॒य॒स्य॒ चि॒त्ते॒जि॒ष्ठा॒भिर॒र॒णि॒भिर्नो॒ति॒भि॒रु॒ग्रा॒भि॒रु॒यो॒ति॒भिः॒ ।

ने॒षि॒ णो॒ यथा॑ पु॒राने॒नाः॒ श्रू॒र॒ मन्य॑से ।

वि॒श्वानि॑ पू॒रोर॑प॒ प॒र्षि॒ वहि॑रा॒सा वहि॑र्नो॒ अ॒च्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । न॒म॒ । अ॒ति॒ऽम॒तिं । क॒य॒स्य । चि॒त् । ते॒जि॒ष्ठा॒भिः । अ॒र॒णि॒ऽभिः । न । ऊ॒ति॒ऽभिः ।

उ॒ग्रा॒भिः । उ॒ग्र॒ । ऊ॒ति॒ऽभिः ॥ ने॒षि॒ । नः॒ । यथा॑ । पु॒रा । अ॒ने॒नाः । श्रू॒र॒ । मन्य॑से ।

वि॒श्वानि॑ । पू॒रोः । अ॒प॒ । प॒र्षि॒ । वहि॑ः । आ॒सा । वहि॑ः । नः॒ । अ॒च्छ ॥ ५ ॥

हे इंद्र कयस्य चित् त्वद्भक्तस्य यजमानस्यातिमतिमतिक्रांतमननं विरुद्ध-
मनस्कं शत्रुं नि षू नम । नितरां सुष्ठु नामय । अस्मत्प्रणतं कुरु ॥ अंतर्भाव-
ित्यर्थोऽयं ॥ हे उग्र उद्गूर्णबल । ऊतिभी रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् तेजिष्ठा-
भिररणिभिर्न । अतिशयेन तेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरिव ॥ तेजस्वच्छब्दादाति-
शयनिक इष्टन् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं वृत्तादिं यथा
नामितवान् तथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वोत्तरचान्वयः । तेजिष्ठाभिररणि-
भिर्न । तेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैर्यथास्मान्योजितवानसि तथोग्राभिः
प्रकाशकाभिरुतिभी रक्षणैर्यागफलभूतैर्नोऽस्मान् नेषि । नयसि । अभिमत-

स्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥ नयतेऽश्वांसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नीतवानसि तथा नेषीत्यर्थः । हे शूर वि-
क्रांत त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति
भावः । यद्वा अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे । किंच । हे इंद्र वह्निर्वृष्ट्या-
दिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पूरोर्मनुष्यस्य यजमानस्य ॥ पूरुरिति मनुष्य-
नाम पूरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तस्य विश्वानि सर्वाण्येनांस्यपपर्षि ।
अपकृत्य पालयसि ॥ पृणातेऽश्वांसः शपो लुक् ॥ अतोऽस्माकमप्यासांतिके देव-
यजनदेशेऽच्छाभिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतम-
पकृत्य पर्षि । अभिमतफलं पूरयसि ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेदवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं ।

अव सवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव सवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयं । भव्याय । इंदवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति ।

रक्षऽहा । मन्म । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुऽमतिं ।

अव । सवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरं । अव । क्षुद्रंऽइव । सवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलायेदवेऽमृतेन सर्वस्य
क्लेदयित्रे तदर्थं तद्वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा प्रवोचेयं । प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासं ।
स्तुतेरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेर्लिङ्गाशिथङ् । वच उम् ॥ कस्य तदिति । य
इंदुरिषवान् एषणवान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति ॥
रेजतिर्गत्यर्थः । रेजति दध्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ आगमने दृष्टान्तः । हव्यो न ।
होतव्य आह्वातव्यो वा हव्य इंद्र इव । प्रायेणेंद्र आगच्छेत्यादिनेंद्र एवाहूयते । स
इव । स एव विशेष्यते । रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता मन्म तेषामेव
कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवेदुः स्वयं
निदः ॥ णिदि कुत्सायां । क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ॥ अस्मन्निदि-

तुर्वैरिणो वधैर्हननोपायैः ॥ हनश्च वध इति भावेऽपि । तत्संनियोगेन वधादेशः ।
 स चादंतोऽतोदात्तः ॥ दुर्मतिं दुर्बुद्धिमस्मत् अस्मत्तोऽजेत । आक्षिपेत् । अवनयेत् ।
 किंच । अघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिकृष्टमव
 स्वस्थानादवाङ्मुखो भूत्वा स्रवेत् । गच्छतु । अधः पतत्वित्यर्थः ॥ अघशंसः स्तेनः ।
 अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् ॥ अवस्रवणमेव प्रार्थ्यते । क्षुद्रमिव । क्षेपुं
 शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति स्रवन्नश्यति तथासावपीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वनेम तद्वोचया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रखं संतं सुवीर्यं ।

दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिंद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होचया । चितंत्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।

रखं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुःऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । इंद्रं । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इंद्रं । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रं । द्युम्नहूतिऽभिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र वयं यजमानास्तत्तादृशं स्तुत्यं तव रूपं । यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव
 गुणान् ज्ञापयंत्या ॥ चिती संज्ञाने । अस्माख्यंताच्छतरि व्यत्ययेन शः ॥ होचया
 होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम संभजेम । यद्वा शब्दयेम । स्तुतिं
 करवामेत्यर्थः ॥ होचेति वाङ्माम होचा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच । एवं
 स्तोतारो वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवन्निद्र रयिं धनं वनेम । संभजेम ।
 कीदृशं रयिं । सुवीर्यं । शोभनसामर्थ्योपेतं । रखं । रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः ।
 संतं । सर्वदा वर्तमानं । यज्ञादिद्वारा बाहुशो दीयमानमपि प्रवर्धमानं । पुन-
 स्तदेव विशेष्यते । सुवीर्यं । शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं । धनेन तेषां संपादयितुं शक्य-
 त्वात् ॥ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ किंच हे इंद्र दुर्मन्मानं दुःखेन मंतुं
 शक्यं त्वां । तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् । सुमंतुभिः शोभनैर्मननैस्तत्साधनैः स्तो-
 त्रैर्वेषा हवीरूपेणान्नेन चापृचीमहि । सर्वतः संपृक्ता भूयास्म । यद्वा । इषान्नेन
 निमित्तेन । पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते ॥ पृची संपर्के । त्लिङि
 छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच यजत्रं यागनिष्पादकमिंद्रं सत्याभिरविसंवा-

दिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिर्द्युम्नहूतिभिः । हरिव आगच्छ मेधा-
तिथेर्मेघेत्याहानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यते । द्युम्नहूतिभिर्हविलक्षणान्नि-
मित्तैराहानैरापृचीमहीति शेषः ॥ द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्र॒प्ता वो अ॒स्मे स्वय॑शोभि॒रु॒ती प॑रि॒वर्गं इ॒न्द्रो दु॑र्म॒तीनां द॑रीम॒न्दुर्म॑तीनां ।

स्व॒यं सा रि॑ष॒य॒ध्वै या न॑ उपे॒षे अ॒त्रैः ।

ह॒तेम॑स॒न्न व॑क्षति क्षि॒प्ता जू॒र्णिर्न॑ व॒क्षति ॥ ८ ॥

प्र॒ऽप्र॒। वः॒। अ॒स्मे इति॑ । स्वय॑शः॒ऽभिः॒। उ॒ती । प॒रि॒ऽव॒र्गे । इ॒न्द्रः । दुः॒ऽम॒तीनां॒।

द॑रीमन् । दुः॒ऽम॒तीनां ॥ स्व॒यं । सा । रि॑ष॒य॒ध्वै । या । नः॒ । उ॒प॒ऽइ॒षे । अ॒त्रैः ।

ह॒ता । ई॒ । अ॒स॒त् । न । व॒क्ष॒ति । क्षि॒प्ता । जू॒र्णिः । न । व॒क्ष॒ति ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः । वो युष्मदर्थमस्मे अस्मदर्थं चायमिन्द्रः स्वयशोभिः स्वकीय-
यशोयुक्तैरुतिभी रक्षणेर्दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो
वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्ता । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ द्विर्भावः
पादपूरणः ॥ यद्वा हे ऋत्विजः । वो युष्मदर्थमस्मे अस्माकं संबंधिभिः स्वयशोभिः
स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् उती उतौ रक्षणे प्रप्ता ।
प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कुत्रेति तदुच्यते । दुर्मतीनां
दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते ।
दुर्मतीनां दुष्टबहुमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमण्यतिशयेन दारयितरि ।
एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति सत्यचैर्भक्षकैरस्मद्विरोधिभिर्या जूर्णिर्जववती सेना ॥
जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वेति यास्कः । नि० ६. ४. ॥ नोऽस्मान् प्रति रिषयध्वै
हिंसितुं ॥ रिषेण्यतात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः ॥ उपेक्ष उपगंतुमस्मान् प्राप्तुं ॥ ईङ् गतौ ।
तुमर्थे क्सेप्रत्ययः ॥ क्षिप्ता प्रेरिता सा सेना स्वयं हतेमसत् । हिंसितैवासीत् ।
न वक्षति । अस्मान्न वहेत् । न प्राप्नोति । तथास्मद्विंसकान् शत्रून्पि पुनर्न
वक्षति । न वहति ॥ वहेर्लेट्यडागमः । सिबहुलमिति सिप् ॥ इन्द्रसामर्थ्येन
तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।

पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तं ऽ ईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टि ऽ भिः । सदा । पाहि । अभिष्टि ऽ भिः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं नः पथास्मत्संबन्धिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा । रक्षो-वर्जितेन । अनेहसा । अपापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचोदितत्वाद्नेहस्त्वं । यद्वा नो ऽ स्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्ट इति परीणसा परितो नडेन राया-स्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् । हे इन्द्र नो ऽ स्मान् पराके ऽ त्यन्तदूरदेशात् स्वर्गलक्षणादासचस्व । समवेतो भव ॥ पराक इति दूरनाम पराके परा-चैरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तथास्तमीके ऽ त्यन्तांतिके देवयजनदेशे सचस्व । अस्मत्प्रतं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । किंच नो ऽ स्मान् दूरात् दूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि । रक्ष । आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि । पालय । यद्वा दूरादयागकाले स्वर्ग एवोषित्वास्मान्पाहि । पालय । आरा-द्यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिः । आभिमुखैर्यागैस्तन्निर्वाहैः । यद्वाभ्यागमनैः । किं बहुना । सर्वकालं याग-काले ऽ यागकाले दूरे ऽ तिके चाभिष्टिभिरभित एषणैः पाहि । सम्यक् परि-पालय ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वं न इन्द्र राया तरूषसोयं चित्त्वा महिमा संक्षदवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्रिषेः कं चिदद्विवो रिरिंक्षन्तं चिदद्विवः ॥ १० ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उग्रं । चित् । त्वा । महिमा । सक्षत् । अवसे ।
महे । मित्रं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमर्त्य ।
अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अद्रिऽवः । रिरिक्षंतं । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान्तरुषसा तरणकुशलेनास्मानापद्म उत्तरीतुं शक्तेन राया
धनेनोद्धर्ता भवेति शेषः । हे इन्द्र त्वा त्वामुग्रं चित् उद्गृह्णबलं संतं त्वामेव महिमा
महत्त्वमस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सक्षत् । सेवते संभजते । उत्कर्षयतीत्यर्थः ।
किमर्थं । अवसे । त्वत्प्रीतये । तत्र दृष्टांतः । महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशा-
रोग्यादिरूपाय मित्रं न । सर्वजनमित्रं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयन्ति
तथेत्यर्थः । यद्वा मित्रं न प्रियहितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यै प्रीतये
संभजन्ते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठ ओजस्वितमातिशयेन बलवन् चातः । रक्षितः ।
अस्मान्पालयितर्वा । अमर्त्य । अमरणधर्मन्निन्द्र । अवितरस्मान्धनेन तर्पयितस्त्वं ।
कं चिद्रथं वेगवंतमारुह्यास्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे अद्रिवः
शत्रूणामतिशयेन भक्षकेन्द्र अस्मदन्यं रिरिक्षंतं चित् अल्पं महांतं वा शत्रुमिति
शेषः । रिरिषेः । बाधस्व । तथा हे अद्रिवः । अद्रेरादत्तर्भक्षक वा शत्रूणां ॥ अद्रि-
वन्नद्रिरादृष्टात्यनेनापि वाक्तेः स्यादिति निरुक्तं । नि० ४.४. ॥ रिरिक्षंतं चित् अत्यंतं
कुत्सितं हिंसंतमपि शत्रुं रिरिषेः । बाधस्व ॥ रिष हिंसायां । छांदसः शपः श्नुः ।
पुनर्ब्रूत्ययेन शः । रिरिक्षंतं । अस्मादेव सनि हलंताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः ।
चिदित्यवकुत्सितः । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० १.४. ।
यद्वा समुच्चयार्थः । कंचिदित्यनेन सह समुच्चीयते ॥

॥ अथैकादशी ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सद्मिहुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।
हंता पापस्य रक्षसंस्त्राता विप्रस्य मावतः ।
अधा हि त्वां जनिता जीजनवसो रक्षोहणं त्वा जीजनवसो ॥ ११ ॥
पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता । सद् । इत् । दुऽमतीनां ।
देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हंता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।
अध । हि । त्वा । जनिता । जीजनत् । वसो इति । रक्षःऽहनं । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे इन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिद्धो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहि ।
 रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम
 उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदैवावयाताधोयापयिता प्रापयितासि । अतः पाहि । अत
 एव हे इन्द्र देवोऽस्मात्स्तुत्या दृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातका-
 नामवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य ॥ रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति
 यास्कः ॥ तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातकोऽसि । यद्वा प्रापस्य
 पापिनो रक्षसो राक्षसादेर्हंतासि । तथा मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो
 यजमानस्य चाता रक्षितासि । अध अतो हेतोर्हे इन्द्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वा
 त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजनयत् । उत्पादित-
 वान् । तथा हे वसो वासयितः । त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहननायोत्पा-
 दितवान् ॥ जनयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय
 हीन्द्रस्यावतारः । तमिंद्रं देवा न व्यसृज्यन्तेत्यादिप्रसिद्धद्योतनार्थो हिशब्दः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

एन्द्र याह्युप न इति दशर्चं चतुर्थे सूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं । अंत्या स नो नव्येभि-
 रित्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुबंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्ट-
 मिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एन्द्र याहि दशांत्या त्रिष्टुबित्यनुक्रमणिका ॥
 पृष्ठचषडहस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्यमेतत्सूक्तं । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । एन्द्र याह्युप
 नः प्र घान्वस्य । आ० ८. १. । इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसि-
 नोऽनुरूपतृचे प्रथमैंद्र याहीत्येषा । महाव्रतस्य पंचविंशतिमिति खंडे शौनकेन
 सूचितं । एन्द्र याह्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत । ऐ० आ० ५. १. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

एन्द्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः ।
 हवामहे त्वा वयं प्रयस्वन्तः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयं । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः ।
 अस्तं । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वन्तः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजऽसातये । मंहिष्ठं । वाजऽसातये ॥ १ ॥

हे इन्द्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् नोऽस्मानुपयाहि । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः । अयं न पुरोवर्त्यग्निरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारान्निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र । तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्यादूरदेशादिवास्मिन्यज्ञे ॥ अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ अमुं देवयजनदेशमच्छाभिप्राप्नुमायाहीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ स यथा विदथानि वेदनान्यनुष्ठेयज्ञानानि यद्वा सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽग्निः । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रमा अस्तमिव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच । प्रयस्वन्तो हविलर्क्षणांनवन्तो वयं यजमानास्त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । सुते । अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति । कीदृशा वयं । सचा । ऋत्विग्भिः सहिताः ॥ सचा सहेत्यर्थं इति यास्कः ॥ आह्वाने दृष्टान्तः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव । तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य संभजनायाह्वयन्ति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः । किंच । मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संयामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाह्वयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीया । तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा सोममिन्द्रेत्येषा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसगस्तातृषाणो न वंसगः । मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धार्यसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोमं । इन्द्र । सुवानं । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसगः । ततृषाणः । न । वंसगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविऽतमाय । धार्यसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहा । विश्वाऽइव । सूर्ये ॥ २ ॥

हे इन्द्र वंसगो वननीयगमनस्त्वं सोमं पिबा ॥ द्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः ॥ कीदृशं तं । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः सुवानं सूयमानं ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ कोशेन सिक्तं । कोशस्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितं । यद्वावतमित्यनेन सह संबंधः । कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्वोचितजलेन पूरितमवतं न । आहावलक्षणमवटमिव । तं यथा वंसगो वननीयगमनो तृषा शीघ्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् । ततृषाणो न वंसगः । यथात्यंतं तृषितो वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामी पुरुष आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तच्चाह । ते तव मदाय तृप्नये हर्यताय विक्रांतिहेतवे कांत्यर्थे वा ॥ हर्य गतिकांत्योः । भृमृहशीत्यादिनातच् ॥ तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय । धायसे । यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय ॥ धाजो वहिहाधाज्य इत्यसुनि णिदित्यनुवृत्तेरातो युगिति युक् ॥ यद्वा ते तव तुविष्टमाय धायसे । अतिप्रभूताय पानाय त्वा त्वामायच्छंतु । आभिमुख्येन गमयंतु । अश्वा इति शेषः । तत्र दृष्टांतः । हरितो न सूर्यः । हरितवर्णविशिष्टा एतन्नामका अश्वाः सूर्यमिव । तं यथातित्वरयाभिमतदेशमभिप्रेरिता वहन्ति तद्वत् । किंच । अहा विश्वा । सर्वाण्यहानि सूर्यमिव । तं यथा त एव प्रतिदिनं वहन्ति । तथास्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अविंदद्विवो निहितं गुहा निधिं वेर्न गर्भं परिवीतमश्मन्यन्ते अंतरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नंगिरस्तमः ।

अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविंदत् । दिवः । निऽहितं । गुहा । निऽधिं । वेः । न । गर्भं । परिऽवीतं । अश्मनि ।

अनन्ते । अंतः । अश्मनि ॥ व्रजं । वज्री । गवांऽइव । सिषासन् । अंगिरःऽतमः ।

अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रो दिवो द्युलोकादानीतं सोममविंदत् । अलभत लब्धवान् । द्युलोकाद्रायत्र्या पक्षिरूपयापहतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । द्युलोकादानयनं तैत्तिरीये तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरदित्यादिषु प्रसिद्धं । स एव विशेष्यते । गुहा निहितं । अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितं । अत एव निधिं निधिस्थानीयं । अनाशमित्यर्थः । आनयने दृष्टांतः । वेः पक्षिणो गर्भं

न । शिशुमिव । यथा कपोतादिस्त्री पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिं-
 श्विदुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्य विंदते तद्वदित्यर्थः । पुनः
 कीदृशं । अश्मनि पाषाणेऽतिमहति विस्तृतेऽनंतेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्व-
 तादौ परिवीतं लताकंटकादिना परितो वेष्टितं । सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्या-
 तिश्य इति तत्राह । अयमिन्द्रो वज्री वज्रवान् गवां व्रजमिव पणिनासुरेणा-
 पहतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा
 द्वारमुद्घाट्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ सनीवंतर्धेति वि-
 कल्पनादिदभावे जनसनेत्यात्वं ॥ अविंदत् । अयमर्थः पणिनेव गाव इत्यादिश्रु-
 तिषु प्रसिद्धः । तथायमिन्द्रः परीवृताः परितो मेघेनावृता इषोऽन्नहेतुभूतस्यो-
 दकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा
 कृत्वेष इष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि परीवृता भूमौ परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण
 मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरो-
 दित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दाहहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षन्नेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।
 संविब्यान ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना ।

तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्चेव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

दहहाणः । वज्रं । इन्द्रः । गभस्त्योः । क्षन्नेऽइव । तिग्मं । असनाय । सं । श्यत् ।

अहिऽहत्याय । सं । श्यत् ॥ संऽविब्यानः । ओजसा । शवःऽभिः । इन्द्र । मज्मना ।

तष्टाऽइव । वृक्षं । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्चाऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो गभस्त्योर्बाह्वोर्वज्रं दहहाणो दृढं गृह्णन् ॥ दह दहि वृद्धौ । लिटः
 कानच् । गभस्ती इति बाहुनाम गभस्ती बाहू इति तन्नामसु पाठात् ॥ किमर्थं ।
 असनाय । शत्रोरुपरि क्षेपणाय । तिग्ममत्यंततीक्ष्णं वज्रं संश्यत् । सम्यक् तीक्ष्णी-
 करोति ॥ शो तनूकरणे । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । छांदसोऽडभावः । यद्वा
 लेटीतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ तत्र दृष्टान्तः । क्षन्नेव । उदकमिव । उदकं यथा
 शत्रूणां निरसनायाभिमंत्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् ॥ क्षन्नेत्युदकनाम
 क्षन् नभ इति तन्नामसु पाठात् ॥ पुनरपि तदेव विशेष्यते । अहिहत्याय ।

अहेर्वृचस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हंतेर्हनस्त चेति क्यप् तकारांतादेशश्च ॥ संशयत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे इन्द्र ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्ष्णैर्बलैर्मज्जना शरीरेण च बलेन संविब्यानः सम्यक् युक्तः सन् ॥ विब्यान इति लिटः कानच् । ग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं ॥ तष्टा वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्ता वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षं निवृश्चति । स्वोपयोगाय नितरां छिनत्ति तक्षणेन तनूकरोति । तथा त्वमप्यस्मासु वक्रमाचरंतं शत्रुं निवृश्चसि । किंच परश्चैव निवृश्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनत्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तैस्त्रिविधैर्बलैर्नितरामस्मद्वेषिणं वृश्चसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वं वृथा नद्य इन्द्र सतवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथान् इव वाजयतो रथान् इव ।

इत ऊतीरयुंजत समानमर्थमक्षितं ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वं । वृथा । नद्यः । इन्द्र । सतवे । अच्छ । समुद्रं । असृजः । रथान्ऽइव ।

वाजऽयतः । रथान्ऽइव ॥ इतः । ऊतीः । अयुंजत । समानं । अर्थं । अक्षितं ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वृथाप्रयत्नेनैव नद्यो नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सतवे प्राप्नुमसृजः । मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि । तत्र दृष्टान्तः । रथानिव । यथा त्वं रथानस्मद्यागं प्रत्यच्छ सतव आभिमुख्येन प्राप्नुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत् । किंच । वाजयतो रथानिव । संग्राममन्नं वेच्छन्तो राजादयो रथानिव । ते यथा संग्रामं प्रत्योषध्यादिकं वाभिसर्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् ॥ क्यजन्तात् शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ किंच । इतोऽस्मत्संनिधिदेशं ॥ द्वितीयार्थे तसिल् ॥ अस्मान् प्रत्यूतीरूत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकमयुंजत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्द उदकविशेषणः सन् नपुंसकलिङ्गः । अक्षितमित्युदकनाम । अक्षितं बहिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । मनवे मनोरथाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं दोग्ध्योऽभवन् । यथा वा जनाय यस्मै कस्मैचित्समर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो

भवन्ति सर्वक्षीरप्रदा भवन्ति । यद्वा जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यो विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्यो भवन्ति । सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः प्रीणनादोहस इत्युपचर्यते । ईहजगदुपकारिवृष्टिप्रद इतीदृस्यैव स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इ॒मां ते॒ वाचं॑ वसू॒यन्त॑ आ॒यवो॒ रथं॑ न धीरः स्व॒पा अत॑क्षिषुः सु॒म्नाय॒ त्वाम॑तक्षिषुः ।
शु॒भन्तो॒ जेन्यं॑ यथा॒ वाजे॑षु विप्र॒ वाजिनं॑ ।

अत्य॑मिव॒ शव॑से सा॒तये॒ धना॒ विश्वा॒ धना॑नि सा॒तये॑ ॥ ६ ॥

इ॒मां । ते॒ । वाचं॑ । वसू॒ऽयन्तः॑ । आ॒यवः॑ । रथं॑ । न । धीरः॑ । सु॒ऽअपाः॑ । अत॑क्षिषुः ।
सु॒म्नाय॑ । त्वां । अत॑क्षिषुः ॥ शु॒भन्तः॑ । जेन्यं॑ । यथा॒ । वाजे॑षु । विप्र॒ । वाजिनं॑ ।
अत्यं॑ऽइव । शव॑से । सा॒तये॑ । धना॑ । विश्वा॑ । धना॑नि । सा॒तये॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं वसूयन्तो धनमात्मन इच्छन्त आयवो दातव्यहवीरूपान्नवंत ऋत्विजः ॥ आयव इति मनुष्यनाम । आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् ॥ त इमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां वाचमतक्षिषुः । संपादितवन्तः । स्वपाः शोभन-कर्मवान् कुशली ॥ बहुव्रीहौ सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं न । रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां सुम्नाय सुखायातक्षिषुः । अनुकूलमुत्पादयन्ति ॥ सुम्नमिति सुखनाम । सुम्नं सुगम्यमिति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हे विप्र मेधाविन्निद्र वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं वेगवन्तं त्वां शुभन्तो गुणैर्दीपयन्तोऽतक्षिषुः । स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । जेन्यं यथा । जयशीलं शूरं यथा भटाः स्तुवंति तद्वत् । यद्वा जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवन्तमश्वं वाजेषु संग्रामेषु यथोत्साहयन्ति तद्वत् । किंच शवसे बलाय धना धनानां सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः ॥ ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि गवा-दिधनानि ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संग्रामे शवसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्राप्त्रये चात्यमिव । सतत-गामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

भि॒नत्पु॒रो न॒वति॒मिन्द्र॒ पू॒रवे॒ दि॒वो॒दा॒साय॒ महि॑ दा॒शुषे॑ नृ॒तो व॒ज्रेण॑ दा॒शुषे॑ नृ॒तो ।
अ॒ति॒थि॒ग्वाय॒ शं॒बरं॑ गि॒रेरु॒ग्रो अ॒वा॒भरत् ।

म॒हो ध॒नानि॑ द॒यमान॑ अ॒जसा॒ वि॒श्वा ध॒नान्यो॒जसा ॥ ७ ॥

भि॒नत् । पु॒रः । न॒वति॑ । इ॒न्द्र । पू॒रवे॑ । दि॒वः ऽदा॒साय॑ । महि॑ । दा॒शुषे॑ । नृ॒तो इति॑ ।
व॒ज्रेण॑ । दा॒शुषे॑ । नृ॒तो इति॑ ॥ अ॒ति॒थि॒ऽग्वाय॑ । शं॒बरं॑ । गि॒रेः । उ॒ग्रः । अ॒व । अ॒भरत् ।
म॒हः । ध॒नानि॑ । द॒यमानः॑ । अ॒जसा॑ । वि॒श्वा । ध॒नानि॑ । अ॒जसा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवेऽभिमतपूरकाय ॥
मनुष्यनामैतत् ॥ महि महते दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे षष्ठ्या
अलुगित्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्या-
कानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिनत् । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो गात्रविक्षेप-
णकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे
हविर्दत्तवते दिवोदासायान्यस्मै वा भिनत् । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं
परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरौ-
णादिको द्वुप्रत्ययः ॥ उग्र उद्गूर्णबल इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्धमथम्रिय-
माणं गिरिमारूढं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरेर्दुर्गमात्पर्वतादेः सकाशादोजसा
स्वकीयेन बलेनावभरत् । अवाङ्मुखमवकृष्यमाणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो
महांति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय राज्ञे साधयन् ॥
दय दानगतिहिंसादानेषु । शपः पित्रादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वरः ॥ न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणि-
मुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन्नावभरत् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इ॒न्द्रः स॒मत्सु॒ यज॑मान॒मार्यं॒ प्राव॑द्वि॒श्वेषु॒ श॒तमू॒तिरा॒जिषु॒ स्व॒मीँ॒ऽहेष्वा॒जिषु॑ ।
म॒न॒वे॒ शा॒स॒द॒व्र॒तान्त्वचं॑ कृ॒णाम॑रं॒धयत् ।

दक्ष॒न् विश्वं॑ त॒नृषा॒णमो॑षति॒ न्य॑र्श॒सानमो॑षति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आर्यं । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतं ऽ ऊतिः । आजिषु ।
स्वः ऽ मीळहेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।
धक्षत् । न । विश्वं । ततृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिंद्रः समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारमार्यमरणीयं सर्वैर्गत-
व्यं प्रावत् । रक्षति ॥ समन्स्विति संयामनाम समत्सु समरण इति तन्नामसु
पाठात् ॥ किंच शतमूतिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षण इन्द्रो विश्वेषु ॥ लिंगव्यत्ययः ॥
आजिषु सर्वेषु स्पर्धानिमित्तेषु संयामेषु यजमानं प्रावत् । तथा स्वमीळहेषु
स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंयामेषु प्रावत् । स्वर्गप्रदानेन रक्षति ।
रण आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते । द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हत इति । अत्रे-
तिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च
कृष्णो दशसहस्रैरनुचैरुपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते । तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः
सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थोऽव-
द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदित्यादिनोपरिष्ठाद्वक्ष्यते । तदत्रोच्यते । अयमिंद्रो मनवे
मनुष्याय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम ।
तद्रहितान् यागविद्वेषिणः शासत् । शिक्षितवान् हिंसितवान् ॥ शासेर्लेट्य-
डागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंधयत् ।
हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिजभोरचीति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदु-
च्यते । धक्षत् भस्मीकरोति ॥ लेट्यडागमः । सिद्धहुलमिति सिप् ॥ तथा
विश्वं ततृषाणमोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिदवशिष्ट-
मिति नेत्याह । अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपि न्योषति । निःशेषेण
दहति ॥

॥ अथ नवमी ॥

सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आ मुषायति ।
उशना यत्परावतोऽजगन्मृतये कवे ।
सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रं । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचं । अरुणः । मुषायति ।
 ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । ऊतये । कवे ।
 सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूदिति
 ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेन्द्रमगणयित्वोद्धृत्वा आसन् । तान् हंतुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमा-
 दायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं
 रथस्य चक्रमादायौजसा शरीरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्रवृहत् । प्रक्षिप्त-
 वान् ॥ वृह उद्यमने । तौदादिकः ॥ किंच । अरुणोऽरुणवर्णोऽत्यन्ततेजोयुक्तः
 सन् । यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं वागु-
 पलक्षितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा ॥ प्रपित्व इत्यासन्ननाम ॥ यद्वा
 वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्वांतो भवति ।
 अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः
 सूर्यो जात उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्रवृहत् । तमोनि-
 वारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं ततः करोति पूर्वं ।
 अरुणस्तद्रथयन्ता प्रपित्वे मन्देहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां जहि भिन्धी-
 त्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ मुषेरुत्तरस्य ओऽहावपि छन्दसि शायजपीति
 शायजादेशः ॥ तदनन्तरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः
 सन् आमुषायति । समन्तान्मुष्णाति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे कवे क्रांतदर्शिन् यत्
 यस्त्वमुशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेरूतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्था-
 नादजगन् । गतवानसि प्राप्तवानसि ॥ गमेः सिपि छांदसः शपः श्रुः । हल्ङ्या-
 दिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं ॥ यद्वा । उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन् ।
 आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखसाधनानि धनान्यादाया-
 स्माकं तुर्वनिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति शेषः ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति
 निरुक्तं ॥ तत्र दृष्टांतः । मनुषेव मनुष्येणेव । यथा त्वोतेन परिवृढाय देशांत-
 रादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामृत्विजां
 विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवल-
 मेकस्मिन्नेव यागदिने किंत्वहा विश्वेव । विश्वान्यप्यहानि । सर्वेष्वप्यहःसु तुर्व-

णिर्भव । यद्वा तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुषं यथा ददासि
तथा सुमन्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

स नो नयेभिर्वृषकर्मन्वृक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
दिवोदासेभिर्दिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥
सः । नः । नयेभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुरां । दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
दिवः । दासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । ववृधीथाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् पुरां दर्तः । असुरपुराणां दार-
यितः ॥ सुबामंचित इति षष्ठ्याः परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य पादा-
दित्वादाष्टमिकमाद्युदात्तत्वं ॥ स तादृशो महानुभावस्त्वं नोऽस्मत्संबन्धिभिर्नये-
भिर्नूतनैरुक्थैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः
शग्मैः सुखैश्चैहिकामुष्मिकरूपैः पाहि । पालय । किंच हे इन्द्र दिवोदासेभिर्दि-
वोदासगोत्रोत्पन्नैः ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ अस्माभिः परुच्छेपैः । यद्वा पूजार्थं बहु-
वचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ववृधीथाः । प्रवृद्धो भव ॥
वृधेर्लिङि छांदसः शपः श्नुः ॥ किमिव । अहोभिरिव द्यौः । द्योतनशील आदि-
त्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति । तथास्मत्स्तुत्यात्यंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

इंद्राय हीति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं । इंद्राय सप्तेत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः ।
अत्यष्टिच्छंदः । इंद्रो देवता ॥ पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्व-
शस्त्र एतत्सूक्तं तृचत्रयं कृत्वारंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमावपेयुः । अत्रायं विभागः ।
आद्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पंचम्याद्या-
स्तिस्रोऽच्छावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । षष्ठेऽहनींद्राय हि द्यौरसुरो
अनम्रतेत्येवमेव । आ० ७. ११. । इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रा-
दीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तात् आदितः षडृच एकैकशः प्रक्षेपणीयाः । षष्ठ-
स्येति खंडे सूचितं । इंद्राय हि द्यौरसुरो अनम्रतेति षड् । आ० ८. १. । इति ॥
महाव्रते निष्केवल्य इंद्राय हीति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । महाव्रत-

स्येति खंडे सूचितं । इन्द्र यात्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत । ऐ०
आ० ५. १. । इति ॥

॥ तत्रेयं प्रथमा ॥

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्रसाता वरीमभिः ।
इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्रत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः ।

द्युम्रऽसाता । वरीमऽभिः ॥ इन्द्रं । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

द्यौर्द्योतनशीलो द्युलोकस्तन्निवासी देवसंघो वा स चासुरो निरसनशीलः ।
शत्रूणामपुण्यकृतामेव तन्निवासात् । इन्द्राय हीन्द्रायैवानम्रत । स्वयमेव प्रहो भव-
ति ॥ नमेश्छांदसे लङि कर्मकर्तर्यात्मनेपदं । न दुहस्तुनमामिति यगभावः । पा०
३. १. ८९. । छांदसः शपः श्चुः । हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः
प्रसिद्धार्थो वा । तथेन्द्रायेन्द्रार्थं मही महती पृथिवी भूमिस्तत्रत्यः सर्वो जनो वा-
नम्रत । उभयत्राश्रयवाचिशब्देनाश्रयी लक्ष्यते याम आगच्छत इतिवत् । केन
साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । किंच द्युम्रसाता द्युम्र-
सातावन्नस्य यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्युक्ता यज-
मानाः प्रहो भवन्ति । किंच । इन्द्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समान-
प्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः ।
इन्द्रमुखेनैवासुरान् जितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सर्वनानि मनुष्याणां संबंधी-
न्यभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानीन्द्राय संतु । इन्द्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा
मनुष्याणामृत्विजां संबंधीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनीन्द्राय हीन्द्रायैव
संतु । इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुंजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पर्षणिं श्रूषस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयंत आयवः स्तोमेभिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुंजते । समानं । एकं । वृषऽमन्यवः । पृथक् ।
स्वर्गिरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ॥ तं । त्वा । नावं । न । पर्षणिं । श्रूषस्य । धुरि । धीमहि ।
इंद्रं । न । यज्ञैः । चितयंतः । आयवः । स्तोमेभिः । इंद्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तद्वत्स्वेकाहाहीनसच-
रूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानास्तुंजते । त्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं
त्वां । समानं । सर्वेषामेकरूपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवः । अभिमत-
वर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः । पृथक् विविच्य स्वस्वयागे किमिच्छंतः । स्वः
स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुंजते । पृथगेव त्वरयंति ॥
तुंजतिर्दानार्थः शिष्यति तुंजत इति तन्नामसु पाठात् ॥ तं तादृशं त्वा त्वां श्रूषस्य
बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा श्रूषस्या-
स्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि ॥ श्रूषमिति बलनाम श्रूषं सह इति तन्नामसु
पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न । पारस्य संभक्ती पूरयित्री वा फलस्य
नावमिव । तां यथा भारवहने स्थापयंति ॥ पार तीर कर्मसमाप्नौ । छंदसि
वनसनेति सनेरिन्प्रत्ययः । पा० ३. २. २७. । पृषोदरादिः । पिपर्तेरौणादिकः सनि-
प्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिंद्रं न
चितयंतः । परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा
नशब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरिंद्रमेवायवो
गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि छांदसः शपो लुक् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वि त्वा ततस्ते मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।
यद्गव्यंता द्वा जना स्वर्गयंता समूहसि ।

आविष्करिंक्रवृषणं सचाभुवं वज्रमिंद्र सचाभुवं ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्ते । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।
सक्षंतः । इंद्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंता । द्वा । जना । स्वः । यंता । संसृजसि ।
आविः । करिंक्रत् । वृषणं । सचाभुवं । वज्रं । इंद्र । सचाभुवं ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमाना विततस्ते । यज्ञं

वितन्वते । यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिनात्मानमुपक्षयन्ति ॥ तसु उपक्षये । छांदसे
 लिटीरयो रे इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यस्य व्रजस्य साता । गवां संबन्धिनी
 यूथस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्राग्निहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारी-
 रीचित्रादिकाम्यवाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यै-
 वार्थित्वादेः सद्भावात्तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन वि-
 द्वत्ताया अभावादत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि
 स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीय-
 चतुर्थ्याभ्यामधिकारणाभ्यां अस्त्येव स्त्रिया अधिकारः स च पत्या सहेति प्रपञ्चित-
 त्वात् जायापती अग्निमादधीयातामित्याधानविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां
 पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५. १५५. । इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रियाः
 पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १. ११. ।
 इति सूत्रकारवचनात् पत्न्यन्वास्त इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयमित्यादिमंत्र-
 विधानाद्यत्र वचनमस्ति तत्रास्त्येव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति
 वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त इत्येतद्युक्तं । कीदृ-
 शास्ते । अवस्यवः । इंद्रायात्मने तृप्तिमिच्छंतः । निःसृजः । निःशेषेण हविस्त्य-
 जंतः । सक्षंतः ॥ सक्षतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते ।
 निःसृजः । फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते ।
 यत् यस्मात्कारणाद्भव्यंता गामात्मन इच्छंतौ ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् ।
 वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वर्यंता स्वर्गं यंतौ गंतुमुद्युक्तौ द्वा जना द्वौ जाया-
 पतीरूपौ जनौ समूहसि । संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा सम्य-
 गनुष्ठितवंतावित्यूहसि । निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठंतीत्यर्थः ।
 किंच हे इंद्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भूतं
 तथा सचाभुवं शत्रुवधादिव्यापारसमर्थ्येन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्करिक्तम् । आ-
 विष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिदं शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।
 शासस्तमिदं मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।
 महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इंद्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।
 ससहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इंद्र । मर्त्यं । अयज्युं । शवसः । पते ।
 मही । अमुष्णाः । पृथिवी । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनोऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाण-
 मेतद्दीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामेव यजन्ति
 ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत्त-
 तक्षुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इंद्र यद्यस्मात्कारणात्
 शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः पुरः शत्रूणां
 पुरीरवातिरः । अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानः ।
 तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगंतात्ताच्छीलिकश्चानश् ॥
 अवातिरः । किंच । हे इंद्र तं मर्त्यं मरणधर्माणामयज्युमयष्टारं यज्ञविघातिनं
 राक्षसादि शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं मही
 महन्ती पृथिवीमिमा अपश्च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहत-
 वानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविघ्नेष्वभिराक्रांतां भूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि
 भित्त्वापहतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानः । हृथन्नेवेमा अप
 इमान्यप्कार्याणि व्रीह्याद्यन्नान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदिक्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।
 चकर्थं कारमेभ्यः पृतनासु प्रवतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णात अवस्यंतः सनिष्णात ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थं । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवतवे ।

ते । अन्यांऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णात । अवस्यंतः । सनिष्णात ॥ ५ ॥

हे इंद्र आत् अत एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय तदभिवृद्धये
 चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरन्ति ॥ किरतेर्यङ्लुगंताद्वात्ययेन शः ॥ सर्वेषु
 सवनेषु वितरन्ति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मदेषु वृषन् सोमजनि-

तमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षितरुशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः
कारणादाविथ । रक्षसि । किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान्
यद्यस्मादाविथ । तर्पयसि । अभिमतेन प्रीणयसि । अतश्चर्किरन् । किंच हे इंद्र
एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्थ । करोषि ॥ करोतेः कर्मणि
घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥ कुचेति तदुच्यते । पृतनासु । संग्रामेषु । किमर्थं ।
प्रवतवे । प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुं । युद्धाय हि धीराः संभजन्ते ॥ वनतेस्तुमर्थे
तवेन्प्रत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ किंच ते तव संग्रामवासिन-
स्त्वय्यन्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्च ॥ अन्यमन्यं प्रतिकर्म व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विर्वचनं ॥
नद्यं नदिं संतोषं समृद्धिं ॥ टुनदि समृद्धौ । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा छांदसो यणादेशः ॥
सनिष्णत । संभजन्ते ॥ सनेर्लेटि सिबहुलमिति सिप् । इट् । व्यत्ययेन पुनः आप्र-
त्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यादादेशे आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । छांदसः टेरेत्वा-
भावः ॥ तथा श्रवस्यन्तोऽन्मिच्छन्तो जयाल्लब्धमन्नं कांक्षन्तः सनिष्णत । संभजन्ते ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिं चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः ।
स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ॥ यत् । इंद्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं संबन्धिनीमस्या उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं
सुत्याहःसंबन्धिनमुषःकालमुतो जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषस्येवास्माकम-
यमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः ॥ हिः पूरणार्थः ॥ गत्वा चार्कस्य हविषः ॥ पूर्व-
वत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषैर्दत्तं हविरुतो
बोधि । अपि नाम जानीहि । किंच स्वर्षाता स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा
संभजनस्थाने यज्ञे हवीमभिराहानैराहूतो भवेति शेषः । अस्माभिराहूतः सन्
उषस्येवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे
वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र मृधो हिंसकाञ्छून् हन्तवे हन्तुं वृषा वर्षिता सन् कामानां

चिकेतसि । अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः । लेट्यडागमः । ना-
भ्यस्तस्याचि पितीत्यत्र छंदसि बहुलमिति वचनाल्लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ तस्माद्भूमः । हे इंद्र मे मम मन्म मननीयं
स्तोत्रमाश्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे । वेधसो मेधाविनः । नवीयसो
नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विशेष्यते । नवीयसोऽति-
शयेन नवनवतः । असाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकं स्तो-
त्रमेव विशिष्टं भवति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयंतं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यं ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नप भूतु दुर्मतिर्विश्वाप भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वं । तं । इंद्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्यं ।

वज्रेण । शूर । मर्त्यं ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अप । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अप । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र तुविजात । अस्मत्स्तुत्या बहुभावमापन्न शूर विक्क्रांत त्वं ववृधा-
नोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान् त्वद्भक्तान्कामयमानस्त्वममित्रयंतमस्मासु शत्रुत्व-
माचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं वज्रेण जहि ॥ हंतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवदत्रा
भादित्यसिद्धत्वात् हेलुगभावः ॥ तमित्युक्तं । कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकम-
घायति । अघं पापं दुःखं वेच्छति । तं जहि ॥ अश्वघस्यादित्यात्वं ॥ किंच हे
सुश्रवस्तम अतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं शृणुष्व । श्रावयास्मद्वाक्यं । कीदृशं
तदिति तदुच्यते । हे इंद्र त्वत्प्रसादात् दुर्मतिरस्मज्जिघांसाविषया दुष्टा बुद्धिर-
पभूतु । अपगता भवतु ॥ छांदसः शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥ न
केवलं हिंसारूपा अपि तु विश्वा सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपापभूतु । तत्र
दृष्टांतः । यामन् यामन्यध्वनि रिष्टं न । अध्वनः श्रमेण हिंसितं परिश्रांतं यथा
दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वदस्मान्बाधमाना दुर्मतिरपगच्छतु । यद्वा या-
मनि मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टमसुरकृतं हिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि । तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

त्वया वयमिति षडृचं षष्ठं सूक्तं । पारुच्छेपमात्यष्टमैन्द्रं । युवंतमित्ययमैन्द्रा-
पार्वतोऽर्चः । त्वया वयं षड्युवंतमैन्द्रापार्वतोऽर्च इत्यनुक्रमणिका ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥ तत्र त्वया वयमित्येषा प्रथमा ॥

त्वया वयं मघवन्पूर्वे धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुथतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं ॥ १ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । पूर्वे । धने । इन्द्रत्वाऽऽज्ञताः । ससह्याम । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुथतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतं । वाजऽयंतः । भरे । कृतं ॥ १ ॥

हे मघवन् । मघः सौख्यं । तद्वन्निद्र त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेन्द्र-
त्वोता अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया रक्षिताः संतः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः ।
छांदसमात्वं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेनायुक्ताञ्छन् सस-
ह्याम । अभिभवेम । तथा वनुथतोऽस्मत्प्रहारायागच्छतः शन्नून्वनुयाम । तेषा-
मागमनात्पूर्वमेव वयं संभजेम । किंच । पूर्वे धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यंतसंनि-
हितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽद्यतनेऽहनि सुन्वते यजमानाय तदर्थमधिवोच । तं
हविःप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेनाङ् । वच
उम् ॥ किंच हे इन्द्र वयं यजमाना भरे संग्रामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य
तज्जयार्थं वाजयंतो हविल्लक्षणान्मुपाचरंतो विचयेम । स्तोत्रादिकं हविरा-
दिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्व्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वां । भरे देवानां
संग्रामेऽसुरजये देवानां सम्यक् भरणे वा कृतं कर्तारं ॥ भर इति संग्रामनाम
भरतेर्वा हरतेर्वा । नि० ४. २४. । इति यास्कः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्त्रन्युषर्बुधः स्वस्मिन्नंजसि त्राणस्य स्वस्मिन्नंजसि ।

अहन्निद्रो यथा विदे शीर्णाशीर्णोपवाच्यः ।

अस्मत्वा ते सध्र्यक् संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्त्रनि । उषःऽबुधः । स्वस्मिन् । अंजसि ।
क्राणस्य । स्वस्मिन् । अंजसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः ।
अस्मऽचा । ते । सध्र्यक् । संतु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे । युद्ध आभिमुख्येन हतस्य
स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनावित्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । आप्रस्या-
पनशीलस्य शत्रुवधायेतस्ततो व्याप्तस्य ॥ औणादिको रः ॥ शूरस्य वक्त्रनि मार्ग-
भूते स्वस्मिन् स्वभूतेऽजस्यभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव विशेष्यते ।
स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि मुखे । महति संग्रामे । यद्वा स्वस्मिन्नंजसि शत्रौ
स्वयमेवाप्रच्छन्नत्वेनागते सत्यहन् । शत्रून् हिनस्ति । कस्य संग्राम इति तदुच्यते ।
आप्रस्यापनशीलस्य आ समन्तादिन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा । उषर्बुध उषःकालेऽनु-
ष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य । क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतेः शतरि छांदसः शपो
लुक् । अस्य यजमानस्य शत्रून् हन् । हिनस्ति । अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्ष्णा
शीर्ष्णोपवाच्यः । सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः ॥ शीर्षश्छंदसीत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे सर्वज्ञाय
शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः । यद्वा यथा विदे । येन प्रकारेण
हंतव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेर्यत्ययेनात्मनेपदं । पुरुषव्यत्ययः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ अथवा यथा विदे । यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं
मारयसि । अतः कारणात्स्तुत्य इत्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे छांदसी विकरणस्य लुक् ।
पूर्ववत्तलोपः ॥ किंच हे इन्द्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि दानान्यस्मत्त्रास्मास्वेव
सध्र्यक् सहैकोद्योगेन संतु । भवंतु ॥ सहपूर्वादंचतेर्चृत्वगित्यादिना क्तिन् । सहस्य
सध्रिरिति सध्यादेशः । अद्रिसध्र्योरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति स
चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितः ॥ किंच भद्रस्य स्तुत्यस्य रात-
योऽस्मासु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्थिराणि संतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तच्चु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्नं यस्मिन्यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयं ।
वि तद्धोचेरध्वं द्वितांतः पश्यन्ति रश्मिभिः ।
स घा विदे अन्विंदो गवेषणो बंधुक्षिप्तो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्नं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृण्वत । क्षयं ।
 ऋतस्य । वाः । असि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अंतरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिः ।
 सः । घ । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तत्तु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविलक्षणमन्नं शुशुक्नमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचेदीप्तिकर्मण एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं प्रत्नथा ते तव स्वं भवति । तथा-
 द्यतनमपि । सर्वदा त्वामेव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेत्यादिनेवार्थे थाल् ।
 लित्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं
 वरणीयं क्षयं स्थानं वेदिलक्षणमकृण्वत । कुर्वन्त्युत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत्
 उच्यते । ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि क्षयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि ।
 यद्वा । ऋतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं स्थानं प्राप्नोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः ।
 अथवा । ऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानं द्युलोकाख्यं वारसि । यजमानं गमयितासि ।
 तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म विवोचेः । विब्रूहि । अध अतः कारणात् द्वितांतर्द्वित्वो-
 पेतयोर्द्वावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति । मेघं निर्भिद्य
 रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्दत्तं हविरादित्यं
 प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया
 स्तौति । स घ स खल्विन्द्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा बंधुक्षिप्तो
 हविःप्रदानादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धाना-
 मेषणकर्ता ॥ इषेर्बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । यद्वा गवेष् मार्गणे । पूर्ववत् ल्युट् ॥
 यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् विदे । विंदते ।
 उदकप्राप्तिप्रकाशं जानाति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरप ब्रजमिन्द्र शिष्यन्नप ब्रजं ।
 ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रंधया कं चिदव्रतं हृणायंतं चिदव्रतं ॥ ४ ॥

नु । इत्या । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । ब्रजं ।
 इंद्र । शिष्यन् । अप । ब्रजं ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।
 सुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायंतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धि कर्मेत्येत्यमुक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव
पूर्वं यथा नु क्षिप्रं प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं । तद्वदिदानीतनमपि स्तुत्यं ॥ नू इत्येत्य-
त्रेषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते । यत्त्वमंगिरोभ्य एतन्नो-
चोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय ब्रजमंतरिक्षे गच्छंतं मेघमपावृणोः । अपवृत-
वानसि । मेघमुद्घाट्य वृष्टिमुत्पादितवानसि ॥ ब्रज इति मेघनाम ब्रजो वराह
इति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हे इन्द्र ब्रजं गवां समूहमयष्टृभ्योऽपहत्य तेभ्य
एवांगिरोभ्यः शिष्टान् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा पणिभिरपहतं विले स्थितं
गवां ब्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतद्वारमकरोः । किंच हे इन्द्र एभ्य उक्तेभ्य
ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वदस्मभ्यमपि
जेषि । धनं संग्रामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ छांदसो विकरणस्य
लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं सुन्वद्भ्यस्त्वदर्थमभिषवं कुर्वद्भ्योऽस्मभ्यं
कंचिद्व्रतं सर्वमप्ययज्वानं यागविरोधिनं रंधय । बाधय । मदधीनं कुर्वित्यर्थः ।
न केवलमयज्वानं किंतु हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ चिदित्यवकुत्सिते ॥ अस्मासु रोषं
कुर्वंतं तमेव यष्टारं स्वयं रोषवंतं वा । यद्वा हृणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव-
्रतमकर्माणं पुनर्हननासमर्थं कुर्वन् रंधय ॥ हृणीङ् रोषे कंडादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूरे ईक्षयन्ने हिते तरुषंतं श्रवस्यवः प्र यक्षंतं श्रवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्धाधे अर्च्यो जसा ।

इन्द्र ओक्थं दिधिषंतं धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सं । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषंतं । श्रवस्यवः ।

प्र । यक्षंतं । श्रवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चति । ओजसा ।

इन्द्रे । ओक्थं । दिधिषंतं । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यत् य इन्द्रः शूरो विक्रांतः सन् जनान् सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः
समीक्षयत् । सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा
तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुःकृतरूपैर्निमित्तभूतै-
स्तत्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति श्रवस्यवोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धने
गवादिरूपे हितेऽभिप्रेते सति । यद्वा हिते धनेऽभिप्रेते सति तरुषंतं । हिंसन्ति

शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्मा । छांदसे लुङि व्यत्ययेन च्लेरङ् । तरतेर्वा लङ्गुकार-
सिप्शपस्त्रयो विकरणाः ॥ तंरतीत्यर्थः । अतः कारणात् श्रवस्यवोऽन्नं हविल-
क्षणमिंद्रायात्मने वेच्छंतः संतः प्रयक्षंत । प्रकर्षेण यजंते ॥ छांदसे लुङि व्यत्ययेन
क्सः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धायेंद्रायैवायुर्हविलक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रा-
दिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयेन
बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थे
तवैकेकेन्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अर्चंति पूजयंति । यद्वा तस्मा इत् यजमा-
नायैव बाधे बले निमित्तभूते सति ॥ बाध इति बलनाम बाधस्तविषीति
तन्नामसु पाठात् ॥ प्रजावत् पुत्राद्युपेतमायुरन्नं लब्धुमोजसा बलेन युक्ता
अर्चंति । इंद्रं पूजयंति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवंतो यजमाना
इंद्र इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोक इत्यर्थः ।
तत्रौक्यमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंत । धारयंति ॥ धिष शब्दे । अत्र
धारणार्थः । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यंते । धीतयः
स्वर्गसाधनकर्मवंतः संतो देवां अच्छा न देवानाभिमुख्येन प्राप्नुमिवौक्यं दि-
धिषंतेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः
सर्वे युवं तमित्येतां जपेयुः । गार्हपत्ये जुह्वतीति खंडे सूचितं । युवं तमिंद्रा-
पर्वता पुरोयुधेति जपंतः । आ० ८. १३. इति ॥

॥ सैषा षष्ठी ॥

युवं तमिंद्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंतं वज्रेण तंतमिद्धंतं ।
दूरे चत्ताय छंत्सद्गहनं यदि नक्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवं । तं । इंद्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तंऽतं । इत् । हतं ।
वज्रेण । तंऽतं । इत् । हतं ॥ दूरे । चत्ताय । छंत्सत् । गहनं । यत् । इ नक्षत् ।

अस्माकं । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्मेघः । तदभिमानि देवः । तौ
युवं युवां पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारौ नोऽस्माकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान्

हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमिन् सर्वमपि शत्रुमपहतं । नाशयतं ॥ हंतेर्लो-
 ऽनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमिन् सर्व-
 मपि शत्रुं हंतुं वज्रेण साधनेन प्राप्तुं । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यत्
 यो वज्रः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ दूरे चत्तायात्यंतदूरदेशे गताय ॥ चातयतेर्वा नाश-
 कर्मणः ॥ नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ ग्रसितस्कभितेत्यादौ निपातनादिडभावः ॥
 तादृशं शत्रुं छंदसत् । छंदयति कामयते हंतुं ॥ छंदतेः कांतिकर्मण इदं रूपं ॥ किंच
 गहनं दुरवगाहं स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनक्षत् व्याप्नोति ॥ नक्ष गतौ ।
 छांदस इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा प्रकृत्यंतरं ॥ इदानीमिन्द्र एव स्तूयते । हे शूर
 शौर्योपेतेंद्रास्माकं विरोधिनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥
 परि परितो विश्वतो विश्वैरुपायैर्दर्षीष्ट । दारयसि । किंच । दर्मा शत्रूणां दारकः ॥
 दारयतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । णिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन्
 उदात्तत्वं । ह्रस्वश्छांदसः । यद्वा दृ भये । घटादित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ तव
 पूर्वोक्तो वज्रो विश्वतः सर्वान् शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट । दारयति । यद्वा दर्मा
 शत्रूणां दारक इन्द्रो दर्षीष्ट । कात्स्न्येन दारयति शत्रून् ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

उभे पुनामीति सप्रचं सप्रमं सूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं । आद्या त्रिष्टुप् । अभिवृग्ये-
 त्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पिशंगभृष्टमित्येषा गायत्री । अवर्मह इत्येषा धृतिः ।
 वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टिः । अत्रानुक्रमणिका । उभे सप्तादौ त्रिष्टुप् ति-
 स्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । उभे
 पुनामीति पुरा रिपुश्चस्तु प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्स-
 मश्नुते । ता जपन् हन्ति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति । ऋग्वि० १. २५. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन दुहो दहामि सं महीरनिद्राः ।

अभिवृग्य यत्र हता अमित्रा वैलस्थानं परि तृळ्हा अशेरन् ॥ १ ॥

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । दुहः । दहामि । सं । महीः । अनिद्राः ।

अभिऽवृग्य । यत्र । हताः । अमित्राः । वैलऽस्थानं । परि । तृळ्हाः । अशेरन् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऋतेन त्वदुद्देश्येन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुनामि ।

लोकद्वयं हिंसकानां तवायष्टृणां वापगमनेन पावयामि । किञ्च भूलोकेऽनिद्रा
 इंद्रविरहितानामाश्रयभूता महीरुवीः । अत एव दुहो द्रोहिणामाधारभूत-
 त्वात्स्वयमपि द्रोघीः संदहामि । संभूयैकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते ।
 यत्र यासु भूमिष्वमित्राः शत्रवोऽभिवृग्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्मा-
 भिरघातिता वा ॥ वृगतिर्गतिकर्मा । छांदसो धातुः ॥ ते सर्वे परि नृळहा हिं-
 सिताः ॥ नृहू हिंसार्थः । ऊदित्वाद्यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः ॥ हिंसिताः संतोऽशे-
 रन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शेतेर्ब्यत्ययेन परस्मैपदं । शीङो रूट् । पा० ७. १. ६. । शीङः
 सार्वधातुके गुणः ॥ वैलस्थानं ॥ विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्म-
 शानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा विलसंबन्धिस्थानं नाग-
 लोकः । तत्र वाशेरन् । यद्वा विल श्लेष इति धातुः । घनर्थे कः । स्वार्थि-
 कोऽण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्त इति वैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं
 श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्दहामीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभिवृग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनां ।

छिंधि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २ ॥

अभिऽवृग्ये । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।

छिंधि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिवो वैरिणां भक्षक यद्वाट्रेर्मेघस्यादर्तरिंद्र त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां
 सेनानां । यद्वा यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां । अथवा यातवो
 रक्षांसि तद्वतीनां सेनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रूणां सेनाः । शीर्षा शीर्षाण्य-
 भिवृग्या चित् अभितः प्राप्य छिंधि । चूर्णय । यद्वा तासां संबंधीनि रथादीनि
 छिंधि । केन साधनेनेति तदुच्यते । वटूरिणा पदा । वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन
 त्वदीयपादेन । अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः
 संबंधिना पादेन । ऐरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलेन येन केन पादेनेत्याह
 महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्वीयेनैरावतसंबन्धिना वा पादेन छिंधि ।
 चूर्णय ॥ वट वेष्टने । खर्जिपिज्यादिभ्य ऊरोलचावित्यूरच्प्रत्ययः । अत इनि-
 ठ्नावितीनिः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अवासां मघवन् जहि शर्धो यातुमतीनां ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसां । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनां ।

वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् आसां यातुमतीनां । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां शर्धो बलमवजहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते शवैररणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने क्षपयेति शेषः । यद्वा वैलस्थानके बिलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृतेऽधोलोके स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचित्क्षुद्रे नेत्याह । महावैलस्थे सर्वैर्गतव्ये महाश्मशाने नागलोके वा । पुनः कीदृशे । अर्मके । कुत्सिते गतासुभिररणीये ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिवृंगैरपावपः ।

तत्सु ते मनायति तत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासां । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽवृंगैः । अपाऽअवपः ।

तत् । सु । ते । मनायति । तत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इंद्र यासां पूर्वमन्त्रोक्तलक्षणानां सेनानां तिस्रः पञ्चाशतः त्रिगुणितपञ्चाशत्संख्यां सार्द्धशतमभिवृंगैरभिगमनैः ॥ वृंगतिर्गतिकर्मेत्युक्तं ॥ अभिगम्यापावपः । नाशितवानसि । हे इंद्र तत्तादृशं सेनावधादिरूपं कर्म सु मनायति । सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्द्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तत्कदिति सु मनायति । अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिन्द्र संमृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशंगऽभृष्टिं । अंभृणं । पिशाचिं । इंद्र । सं । मृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इंद्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं । अंभृणमतिभयंकरं शब्दायमानं ॥ भ्रण शब्दे ।
यङ्लुगंतात्पचाद्यचि छांदसो मलोपश्च ॥ यद्वा महांतमतिप्रवृद्धमित्यर्थः ॥
अंभृण इति महन्नाम अंभृणो माहिन इति तत्र पाठात् ॥ उक्तविधिं पिशाचिं
पिशाचविशेषं । जरामित्येके । संमृण । सम्यक् हिंसय । न केवलं तमेकं किंतु
सर्वं रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं निबर्हय । निषूदय ॥ बृह हिंसायां
चौरादिकः ॥ नामय ॥ वधकर्मैतत् नितोशयति निबर्हयतीति तत्रोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐंद्रतृचस्यावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये ।
षष्ठस्येति खंडे सूचितं । अवर्मह इंद्र वृषन्निद्र । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा षष्ठी ॥

अवर्मह इंद्र दादहि श्रुधी नः श्रुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो
घृणान्न भीषाँ अद्रिवः ॥ शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुयेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभिस्त्रिस्रैः शूर सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इंद्र । दादहि । श्रुधि । नः । श्रुशोच । हि । द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शुष्मिन्ऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उयेभिः । ईयसे ।
अपूरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत । शूर । सत्त्वऽभिः । त्रिऽस्रैः । शूर । सत्त्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे इंद्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महांतं जलधारिणं मेघं महांतं
वृचं वावरवस्तादवाङ्मुखं ॥ पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशश्च । अस्मरुधरव-
रित्युभयथा छंदसि । पा० ८. २. ११. इति रेफः ॥ दादहि । विदारय । किंच नोऽस्म-
द्वाक्यं श्रुधि । शृणु । हे अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । तद्वन्निद्र हि यस्मात्कारणात् द्यौर्द्युलोक
आश्रयभूतः श्रुशोच शोचति वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तत्र दृष्टांतः ।
क्षा न ॥ क्षेति भूनाम । क्षायंति निवसंत्यस्यामिति क्षाः । क्षै जै षै क्षये ।
अधिकरणे क्विप् ॥ क्षा न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव । सा यथा भीषा वृष्ट्यभा-
वात्सस्यादिशोषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृष्ट्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
असुरपक्षं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचत
इत्यर्थः । तस्मात् श्रुधीति पूर्वचान्वयः । भीतौ दृष्टांतः । हे अद्रिवः शत्रूणां
भक्षक । यद्वाद्रिर्वज्रः । तेन तद्वन् हे इंद्र घृणाद्भीषा न । दीप्तादग्नेर्मूर्तितरात्
त्वष्टुभीत्येव । त्वष्टुभीत्या पूर्वं यथा द्यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् । अचेतिहासमाहुः ।

पूर्वं जगति महांधकारेणावृते सति देवा विचिंत्यामिं प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्ट-
रूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो विदस्यन्नुदपद्यत । तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ
विभ्यतुरिति । सचोभे त्वष्टुर्विभ्यतुरित्यादिश्रुतितोऽवगंतव्यः । यद्वा घणः केव-
लोऽग्निः । तस्माद्यथा विभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजेतां रोदसी इत्यादिश्रु-
तितोऽवगंतव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे इंद्र त्वं शुष्मि-
भिर्वलैः शुष्मिंतमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादुभेभि-
रुद्गूर्णैरतित्रूरैर्वधैस्तदुपायैः सहितस्त्वमीयसे । शत्रून् मेघान्वा गच्छसि ॥ ईङ्
गतौ । देवादिकत्वात् श्यन् ॥ यद्वा शुष्मिभिर्वधैरिति संबंधः । हे शूर विक्रांत
सत्वभिरप्रतीत । अवसन्नै रक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रांत । यद्वा
सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कैरनधिगत । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनस-
मर्थानामहननस्त्वं । त्रिसप्तैः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभिरनुचरैरुपेतः सन्
ईयस इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्वनोति हीत्येषा प्रक्षे-
पणीया । तत्रैव खंडे सूचितं । वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसो मो षु वो
अस्मदभि तानि पौंस्या । आ० ८. १. इति ॥

॥ तामेतां सप्तमीमृचमाह ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।
सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवं ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयं । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।

देवानां । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिषासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानाय । इंद्रः । ददाति । आऽभुवं । रयिं । ददाति । आऽभुवं ॥ ७ ॥

हे इंद्र सुन्वन् त्वामुद्दिश्याभिषवं कुर्वन् यजमानः क्षयं सर्वैर्वस्तव्यं गंतव्यं वा
गृहं वनोति हि । त्वत्प्रसादात्संभजते । हिः प्रसिद्धार्थः । किंच सुन्वानो हि सोम-
यागं कुर्वाण एव परीणसः परितो नद्वान् संबद्वान् द्विषो द्वेष्टुनवयजति ।
नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽप्यवजयति । किंच सुन्वान
इत् अभिषवोपलक्षितं यागं कुर्वाणो हे इंद्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवान् अन्नवान्

अवृतः परैरनाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि सिषा-
सति । साधयितुं संभक्तुमिच्छति ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावे
जनसनखनेत्यात्वं ॥ केनेदं लभ्यत इति तत्राह । सुन्वानायेन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं
कुर्वाणाय यजमानाय वायमिन्द्र आभुवं समंताद्भवन्शीलं तथाभुवं पुनर्भवन-
शीलमतिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति । तस्मात्सुन्वानः
सिषासतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडल एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षट्च प्रथमं सूक्तं पारुच्छे-
पमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्यन्त्याष्टिश्चतुःषष्ट्यक्षरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादि-
दमुत्तरं च वायुदेवत्यं । अत्रानुक्रमणिका । आ त्वा षड्वायव्यं त्वन्त्याष्टिरिति ।
विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहंत्विह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।

ऊर्द्धा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहंतु । इह । पूर्वऽपीतये ।

सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्द्धा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवन्तो वा
सामर्थ्यान्नियुत्संज्ञका अश्वाः ॥ रहि गतौ । लिटः कानच् । छांदसोऽनुनासिक-
लोपः ॥ इहास्मिन्यज्ञे वहंतु । प्रापयंतु । किमर्थं । पूर्वपीतये । पूर्ववत्पानाय ।
पुनः किमर्थं । पूर्वपीतये । इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥ मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबन्धि मनोऽनु सूनृता प्रियसत्यात्मिका
स्तुतिरूपास्मदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः ॥
सूनृतेति वाङ्माम सूनृता ब्रह्मेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ ऊर्द्धोन्नता तथा जानती
तव गुणान्विशेषेणावगच्छंती । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं च हे वायो मखस्य यज्ञस्य

दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावने । अस्मभ्यमभि-
मतदानाय ॥ उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौणादिको वनिः । छांदस
उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुद्भिर्युक्तेन रथेनायाहि । आगच्छ ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायुविंदवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो

गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यद्वा क्राणा इरध्यै दक्षं सचंत ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मंदंतु।त्वा।मंदिनः।वायो इति।इंदवः।अस्मत्।क्राणासः।सुऽकृताः।अभिऽद्यवः।

गोभिः।क्राणाः।अभिऽद्यवः॥यत्।ह।क्राणाः।इरध्यै।दक्षं।सचंते।ऊतयः।

सध्रीचीनाः।निऽयुतः।दावने।धियः।उप।ब्रुवते।ई।धियः॥२॥

हे वायो त्वा त्वामस्मदस्माकं संबन्धिन इंदवः क्लेदयितारः सोमा मंदंतु । मा-
दयंतु ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ कीदृशाः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणासः
कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु
कृताः । अभिद्यवोऽभितो द्योतयंतो गोभिर्वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः क्राणाः क्रियमाणा
हूयमानाः । यद्वा गोभिर्गन्तृभिराहवनीयं प्रत्यानेतृभिः क्राणा हूयमानाः ॥ करोतेः
शानच् । छांदसः शपो लुक् ॥ तथाभिद्यवोऽभिगंतारः । हे वायो यत् यस्मात्का-
रणात् । हश्चः प्रसिद्धौ । दक्षमस्मद्यागदेशं प्रति गंतुमुत्साहवंतं समर्धयिता-
रमी त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः
कर्माण्युद्दिश्य सचंते । त्वां संगच्छंते यागदेशं वा । किमर्थं । इरध्यै । प्रापयितुं
परिचरितुं वा ॥ ईर गतौ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः । इरध्यतिः परिच-
रणकर्मा । इरध्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ताः । क्राणाः । स्वव्या-
पारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः ॥ क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः ॥ ऊतयः । रक्ष-
णवंतः प्रीतियुक्ता वा । तथा सध्रीचीनाः । त्वया सहांचंतो गच्छंतः ॥ सहस्य
सध्रिर्विभाषांचेरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनांतोदात्तः ॥ किंच धियः कर्मवंतो
बुद्धिमंतो वा ऋत्विजो यजमाना वोपब्रुवते । उपेत्य ब्रुवंति स्वाभिमतं विज्ञा-
पयंति वा ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वा॒यु॒युं॒क्ते रोहि॑ता वा॒युर॒रु॒णा वा॒यू रथे॑ अजि॒रा धुरि॑ वो॒ळ॒ह॒वे
वहि॑ष्ठा धुरि॑ वो॒ळ॒ह॒वे ॥ प्र बो॑धया पु॒रंधिं॑ जा॒र आ स॑स॒तीमि॑व ।
प्र चक्ष॑य रोद॒सी वास॑योष॒सः श्रव॑से वास॑योष॒सः ॥ ३ ॥

वा॒युः । युं॒क्ते । रोहि॑ता । वा॒युः । अ॒रु॒णा । वा॒युः । रथे॑ । अजि॒रा । धुरि॑ । वो॒ळ॒ह॒वे ।
वहि॑ष्ठा । धुरि॑ । वो॒ळ॒ह॒वे ॥ प्र । बो॑ध॒य । पु॒रं॑धिं । जा॒रः । आ । स॑स॒ती॑ इ॒व ।
प्र । चक्ष॑य । रोद॒सी इति॑ । वा॒स॒य । उ॒ष॒सः । श्रव॑से । वा॒स॒य । उ॒ष॒सः ॥ ३ ॥

अयं वायू रोहिता रोहितवर्णावश्चौ धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युंक्ते । क्वचिद्योजयति । तथा क्वचिदरुणारुणवर्णौ धुरि युंक्ते । तथा-जिराजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचिद्युंक्ते । यद्वैतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युंक्त इति तदाह । वोळहवे । धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठावतिशयेन वोढारावश्चौ ॥ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । टत्वादिकमसिद्धत्वान्निवर्तते । द्विवचनस्याकारः ॥ धुरि वोळहवे । महद्भारं वोढुं । महति भारे वोढव्ये सति पुनःपुनर्वायुग्रहणं । अतो योजनवचनं चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधिं बहुप्रज्ञं सामर्थ्याद्यजमानमिति गम्यते ॥ पुरंधिर्बहुधिरिति यास्कः ॥ तं प्रबोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ ससती-मुपपत्यागमनध्यानेनेषत्स्वपंती पुरंधिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणी योषितमिव । तां यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्ययेणेषत्स्वपंतं यजमानं प्रबोधय । किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्रचक्षय । प्रकर्षेण प्रख्यापय । प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थमुषसो वासय । उषःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः । पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । श्रवसे ॥ श्रव इत्यन्ननाम ॥ तव हवीरूपान्नस्वीकारायोषसो वासय ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तुभ्य॑मु॒षासः॑ शुच॑यः परा॒वति॑ भ॒द्रा व॒स्त्रा त॑न्वते दंसु र॒श्मि॒षु चि॒त्रा न॒व्येषु॑ र॒श्मि॒षु ।
तुभ्य॑ धे॒नुः सं॒व॒र्द्ध॒या वि॒श्व॒ा व॒सूनि॑ दोहते ।
अ॒ज॒न॒यो म॒रुतो॑ व॒क्षणा॑भ्यो दि॒व आ व॒क्षणा॑भ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यं । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दंसु । रश्मिषु ।
चित्रा । नब्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यं । धेनुः । सबःऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।
अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थमुषास उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः शुचयः
शुद्धा दीप्ता वा परावत्यत्यंतदूरदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसेषु कर्मवत्सु । यद्वा गृहना-
मैतत् । अंत्यलोपश्छांदसः । गृहवदाच्छादकेषु रश्मिषु स्वकीयेषु तैर्भद्रा भंदनी-
यानि कल्याणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयन्ति । यद्वा ।
उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताग्निज्वालावत्स्वाग-
ताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते । अग्निज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः ।
उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते । ननु केवलं सा-
धारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नब्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु ॥ एषु स्तुतौ । अचो
यत् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चि-
त्राणि नानावर्णयुक्तान्याश्चर्यभूतानि तन्वते । उषःकाले रश्मीनां नानावर्ण-
त्वादिति भावः । अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वाच्चित्रत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव धेनुर्घृतादिना प्रीण-
यित्री गौः । जातावेकवचनं । सबर्दुघा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥
दुहः कप् घश्चेति कप् ॥ सती विश्वा वसूनि सर्वाणि धनान्याज्यादिरूपाणि
दोहते । स्वयमेव दुग्धे । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि न दुहन्तुनमामिति यग-
भावः । छांदसः शपो लुगभावः ॥ कस्तत्र विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो
दीप्तादंतरिक्षान्मरुत एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवा-
नजनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति तदुच्यते । वक्षणाभ्यः ।
प्रवहणशीलाभ्योऽद्भ्यो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामैतत् ।
वक्षणा रुजाना इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूया इषणंत भुर्वण्यपामिषंत भुर्वणि ।
त्वां त्सा॒री दस॑मानो भग॑मीदृ॒ते तक्क॑वीये ।
त्वं विश्व॑स्माद्भुव॑नात्पासि ध॒र्म॑णासुर्यात्पासि ध॒र्म॑णा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मर्देषु । उग्राः । इषणंत । भुर्वणि ।
 अपां । इषंत । भुर्वणि ॥ त्वां । त्सारी । दसमानः । भगं । ईद्रे । तक्कऽवीये ।
 त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं
 शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्त्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं । उग्रा
 उद्गूणतेजसः सोमा मर्देषु तव मर्देषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि भरणवति याग इष-
 णंत । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शश्रमौ द्वौ
 विकरणौ ॥ किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत । उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुं । अग्नौ हूयमा-
 नस्याहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वाना
 अपां वर्षणमिषंत । इच्छन्ति । किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्सारी त्सरण-
 वान् अत्यंतभीतो दसमान उपक्षीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यज-
 मानस्तक्कवीये तस्कराणां यज्ञविधातिनामन्यत्र गमनायेद्रे । स्तौति ॥ ईड स्तुतौ ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्मात्लोकात् भूतजाताद्वा
 लोकत्रयसंबन्धिनो भयाद्धर्मणास्मदीयहविषां धारणेन पासि । पालयसि । किंच ।
 असुर्यात् असुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्मद्वारणेन पोषणेन वा
 युक्तः सन् । यत एवं करोषि अत स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।
 उतो विहुत्मतीनां विशां ववर्जुषीणां ।
 विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहते आशिरं ॥ ६ ॥
 त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।
 सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्मतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।
 विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्यः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं । तदर्हतीत्यपूर्यः ।
 तादृशः । अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पान-
 मर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यच्च

यत्राभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानं । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विहुत्मतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ततो मतुप्ङीपौ ॥ ववर्जुषीणामनभिमतपापं वर्जयन्तीनां ॥ वर्जयतेर्लिटः क्सुङीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विशां ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबन्धि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा तेषां यष्टृणां विश्वा इत् धेनवः सर्वा अपि गावस्ते त्वदर्थमाशिरमाश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुहे । दुहन्ति स्वयमेव ॥ कर्तरि न दुहन्तुनमामिति यगभावः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलं छंदसीति रुट् ॥ तथाशिरं घृतमुपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करणं द्रव्यं दुहते ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

स्तीर्णे बर्हिरिति नवर्चे सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं । पूर्वत्र तुशब्दाद्वायुदेवत्यं । आ वां रथ इत्यादि ऋक्पंचकमैन्द्रं । सप्तम्यष्टम्यावष्टी । अत्रानुक्रमणिका । स्तीर्णे नव चतुर्थ्याद्याः पंचैन्द्रश्चोपांत्ये अष्टी इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यौ तृचौ प्राकृतयोर्वायव्येन्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्तौ । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णे बर्हिरिति तृचौ । आ० ८. १. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

स्तीर्णे बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते शतिनीभिर्नियुत्वते । तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णे । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते ।

शतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमंतः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णमास्तृतं बर्हिरभिलक्ष्योपयाहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये । हविषां भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवचनं । नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं

नियुतो वायोरिति निरुक्त उक्तत्वात् । तथा शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नियुद्धिरागच्छेति शेषः । यद्वा सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुद्धिर्नियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दीयत इति शेषः । यद्वा तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्धिस्तद्वते देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ इयि चेत्याद्युदात्तत्वं ॥ पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवन्तः । यद्वा स्तोतार ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवन्तः । अयं पिबा मधूनां सुतं वायो इत्यादिमन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंचैते त्वदर्थं सुता अभिषुता मधुमंतो माधुर्योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन् । तिष्ठन्ति । किंच ऋत्वे कर्मणे तत्सिद्धयर्थमस्थिरन् । ऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्ठन्ति । अतस्त्वपिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेच्छांदसे लुङि व्यत्ययेन ऋस्य रन् । स्थाघोरिच्चेति सिचः कित्त्वं धातोरित्वं च । ह्रस्वादंगादिति सिलोपः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्यार्हा वसानः परि कोशमर्षति
शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।
वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयं । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्यार्हा । वसानः । परि । कोशं । अर्षति ।
शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयं । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ अयं सोमो हूयमानः कोशं कोशस्थानीयं ग्रहमर्षति । गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतऋजीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्यार्हा स्पृहणीयानि तेजांसि वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्षति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप् ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्ट्येन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये हूयते । सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं सोममस्मयुरस्माभिस्तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो

वह । नियुत्संज्ञकानश्चान्वहनाय प्रापय । ततः परं याहि । दिवं प्रति गच्छ ।
तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सन्ननुगृह्णन् अस्मान्कामयमानो वा ॥ क्यचि
छांदसेऽत्यलोपे क्वाच्छंदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरं । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयं । भागः । ऋत्वियः । सऽरश्मिः । सूर्ये । सचा ।
अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनं यज्ञं शतिनीभिर्नियुद्भिः सहस्रिणीभिश्च
ताभिः । त्वदीयैरश्वैर्नोऽस्मद्यज्ञमुपयाहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये । त्वदभि-
मतकामाय तत्पूर्तये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादिहविर्भक्षणायाध्वरं
हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः ।
किंचायं तव भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः ।
ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते ॥ छंदसि घस् । पा० ५. १. १०६. । सिति चेति
पदसज्ञा । भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावे यण् ॥ किंच सोमः सूर्य उदिते सति
तस्य रश्मिभिः सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा तैः सहितो
भवति । यतः सूर्य उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । किंच
सोमा अध्वर्युभिश्चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्बहुवचनं । तैर्भरमाणा भ्रियमाणा
अयंसत । नियता अभवन् । किंच हे वायो ते सोमाः शुक्रा अयंसत । अत्यंत-
दीप्ता उद्यताः । अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ वां रथो नियुत्वांन्वक्षदवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ पिबतं मध्वो अंधसः पूर्वपेयं हि वां हितं ।
वायवा चंद्रेण राधसा गंतमिंद्रश्च राधसा गंतं ॥ ४ ॥

आ॒ वा॒ । रथः॑ । नि॒यु॒त्वान् । व॒क्ष॒त् । अ॒व॒से । अ॒भि । प्र॒यांसि॑ । सु॒ध॒िता॒नि । वी॒तये॑ ।
वा॒यो इति॑ । ह॒व्यानि॑ । वी॒तये॑ ॥ पि॒ब॒तं । म॒ध्वः । अ॒ध॒सः । पू॒र्व॒ऽपे॒यं । हि॒ वा॒ । हि॒तं ।
वा॒यो इति॑ । आ॒ । च॒न्द्रेण॑ । रा॒ध॒सा । आ॒ । ग॒तं । इ॒न्द्रः । च॒ । रा॒ध॒सा । आ॒ । ग॒तं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासक्ततयेन्द्रवायू स्तौति । हे वायो त्वामिन्द्रं च वां युष्मान् रथो युवयोः संबन्धी रथो नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैस्तृणान् सन् आवक्षत् । देवयजनं प्रति युष्मानावहतु ॥ वहेर्लेट्यडागमः । सिब्रहुलमिति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः । तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपि वहन्ति । किमर्थं । अवसे । गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थं । प्रयांस्यन्नानि सोमलक्षणानि सुधितानि सुष्ठु गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्यानि वीतय इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्तिन् । मन्त्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं ॥ किञ्च मध्वो मधुररसस्याधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मधुरं सोमं पिबतं । यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं युवयोर्हितं ॥ पातेरचो यदिति यत् । ईद्यतीतीकारः ॥ अभिमतं अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि देव दधिषे पूर्वपेयमित्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्येतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेन्द्रतुरीयार्थवादनाब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयेन समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितं । ऐ० ब्रा० २. २५. । किञ्चागमनसमये हे वायो त्वमिन्द्रश्च चन्द्रेणास्मदाह्लादकेन हिरण्येन राधसा गवादिरूपेण धनेन च सहागतं । आगच्छतं । राधसा रत्नेन धनेन सहागतं ॥ गमेलोर्लोङ् छान्दसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । लुङि च मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ॒ वा॒ धियो॑ व॒वृत्यु॑र॒ध्वराँ॑ उपे॒ममि॑न्दुं म॒र्मृज॑न्त वा॒जिन॑मा॒शुम॑त्यं न वा॒जिनं॑ ।
तेषां॑ पि॒ब॒तम॑स्म॒यू आ॒ नो॑ ग॒न्तमि॑होत्या ।

इ॒न्द्रवा॒यू सु॒ताना॑म॒द्रिभि॑र्यु॒वं म॒दा॒य वा॒ज॒दा यु॒वं ॥ ५ ॥

आ॒ । वा॒ । धि॒यः । व॒वृ॒त्युः । अ॒ध्व॒रान् । उ॒प॒ । इ॒मं । इ॒न्दुं । म॒र्मृ॒ज॒न्त॒ । वा॒जि॒नं ।

आ॒शुं । अ॒त्यं । न॒ । वा॒जि॒नं ॥ तेषां॑ । पि॒ब॒तं । अ॒स्म॒यू इ॒त्य॒स्म॒ऽयू । आ॒ नः॑ । ग॒न्तं । इ॒ह । ऊ॒त्या ।

इ॒न्द्रवा॒यू इति॑ । सु॒तानां॑ । अ॒द्रि॒ऽभिः । यु॒वं । म॒दा॒य । वा॒ज॒ऽदा॒ । यु॒वं ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवायू वां युवां धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणान्यध्वरानुप अस्मदी-
यान्यज्ञान् लक्ष्मीकृत्य ववृत्युः । अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति । किञ्च युष्मदर्थं
वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशाद्गृहान्प्रति गमनवन्तमामिक्षावन्तं वेममिन्दुं पुरतो
वर्तमानं सोमं मर्मजन्त । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयन्ति । मार्जने दृष्टान्तः ।
आशुमतिशीघ्रगामिनमत्यं न । सततं गन्तारं वाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव यथा
स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । किञ्च हे इन्द्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः
शोधितान् सोमान्पिबतं । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहेदानी-
मूत्यास्मद्रक्षणेन सहागतं । आगच्छतं । किञ्च हे इन्द्रवायू अस्मयू अस्मद्यज्ञ-
मिच्छन्तौ युवं युवामद्रिभिर्यावभिः सुतानामभिषुतानां ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥
तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तृप्तये मोदाय वा । यतो युवं युवां
वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारौ । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।
एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्वः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वां । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।
वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं । आश्वः ।
युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्तव चन्द्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वस्मदीयेषु
कर्मसु ॥ ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थाने सुता अध्वर्यु-
भिर्भरमाणास्तैर्भ्रियमाणा गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥
संत आयंसत । आगच्छन्त । युवयोर्नियता भवन्ति । किञ्च त एव सोमाः शुक्राः
शुभ्रा दीप्ता अयंसत । नियता भवन्ति । किञ्चित् आश्वो व्यापकाः सोमा वां
युवां प्रीणयितुमिति शेषः । तिरः पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं वोणामयं
पवित्रमभ्यसृक्षत । अभिलक्ष्यासृज्यन्त । सृष्टा भवन्ति ॥ सृजेः कर्मणि लुङि
लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावोऽमागमाभावश्च ॥ किञ्च

युवायवो युवां कामयमानाः सोमासः सोमा अव्ययाव्ययान्यच्छिन्नानि रो-
माणि पवित्रसंबन्धीन्यविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥ मकारो
लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यति अतिक्रम्य पात्रान्नच्छंतीति शेषः । पुनस्त एव
विशेष्यते । अत्यतिशयेनाव्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमा असृक्षतेति शेषः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र यावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिन्द्रश्च गच्छतं ।
वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरं ॥ ७ ॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । यावा । वदति । तत्र । गच्छतं ।
गृहं । इन्द्रः । च । गच्छतं ।

वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इन्द्रः । च । याथः । अध्वरं ॥ ७ ॥

हे वायो त्वं ससत आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बहून्यजमानान् ॥
शश्वदिति बहुनाम शश्वत् विश्वमिति तन्नामसु पाठात् ॥ अति अतिक्रम्यो-
पेक्ष्यास्मद्यज्ञं याहि । गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह यत्र यावा
वदति । यस्मिन्देसेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं तं देशं प्रत्या-
गच्छतं । गृहं यज्ञगृहं गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका
स्तुतिरूपा वाक् यत्र विददृशे । विशेषेण दृश्यत इत्यर्थः । तत्र गच्छतं । यत्र च
घृतमत्यंतदीपमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति । आहवनीयं प्रति नीयते ॥
रीङ् स्रवणे । दिवादित्वात् श्यन् ॥ तत्र गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेष्यते ।
पूर्णया संपूर्णया पुष्टांगया नियुता ॥ जातावेकवचनं ॥ नियुज्जात्याध्वरमस्मदीयं
यज्ञमायाथः । आभिमुख्येन प्रयाथः । किंच हे वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्म-
दीयं यागं याथः । सहैवागच्छतं । तथास्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठंत जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।
साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय उप दस्यंति धेनवो
नाप दस्यंति धेनवः ॥ ८ ॥

अत्र। अहं। तत्। वहेथे इति। मध्वः। आऽहुतिं। यं। अश्वत्थं। उपऽतिष्ठत। जायवः।

अस्मे इति। ते। संतु। जायवः।

साकं। गावः। सुवते। पच्यते। यवः। न। ते। वायो इति। उप। दस्यंति। धेनवः।

न। अप। दस्यंति। धेनवः ॥ ८ ॥

हे इंद्रवायू अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनियहार्थीयः ॥ मध्वो मधुरसस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्याहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे । धारयतं । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिब्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना उपतिष्ठन्ति । उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयाद्यर्थे । किंच । अस्मे अस्माकं संबंधिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्ते ऋत्विजः संतु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः प्रयोग-कुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मे संतु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इंद्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव सुवते । युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति । दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयन्ति त्वहोहनार्थं ॥ आदादिकः । डिङ्त्वात्तास्यनुदत्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः ॥ जातावेकवचनं । उपलक्षण-मेतत् ॥ यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच । हे वायो इंद्र च यतो गाव एवं सुवते । अतस्ते त्वदर्थं धेनवो नोपदस्यन्ति । नोपक्षीणा भवन्ति । रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवो युष्मत्प्रीण-यिच्यो गावो नापदस्यन्ति । चौराद्युपहारैरुपक्षीणा नष्टा न भवन्ति ॥

॥ अथ नवमी ॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोऽजसोऽंतर्नदी ते पतयंत्युक्ष्णो महि ब्राधंत उक्ष्णः ।

धन्वन् चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियंतवो हस्तयोर्दुर्नियंतवः ॥ ९ ॥

इमे। ये। ते। सु। वायो इति। बाहुऽओजसः। अंतः। नदी इति। ते। पतयन्ति। उक्ष्णः।

महि। ब्राधंतः। उक्ष्णः ॥ धन्वन्। चित्। ये। अनाशवः। जीराः। चित्। अगिराऽओकसः।

सूर्यस्यऽइव। रश्मयः। दुःऽनियंतवः। हस्तयोः। दुःऽनियंतवः ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना

येऽश्वाः संति । ते नदी नंदने द्यावापृथिव्यावंतस्तयोरंतराले तं त्वां पतयंति ।
 पातयंति गमयंति । यद्वा ते तव संबन्धिनोऽश्वाः पतयंति । पतंति यज्ञदेशं
 गच्छंति ॥ पत गतौ चौरादिरदंतः । कीदृशास्ते । बाह्वोजसः । बाहुषु प्रकृष्टव-
 लवंतः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगबला इत्यर्थः । किंच उक्षणः सेक्ताः । युवान
 इत्यर्थः । महि महदतिप्रभूतं ब्राधंतो वर्धमानाः । तथोक्षण उक्षाणः । तत्सदृशा
 इत्यर्थः ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वञ्चित् धन्वन्युदक-
 निर्गमनापादानभूतेऽंतरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अब्याप्ता वा ।
 आकाशे विलंबमकुर्वाणा इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् ॥ चिच्छब्दः पूजायां ॥
 अत्यंतं क्षिप्रगतयः । यद्वा अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आका-
 शमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंच अगिरौकसः । गिरा ओकः स्थानं
 येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ छांदसस्तृ-
 तीयाया अलुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवः । दुःखेन
 नियंतव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवंति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ।
 पूर्वं गिरानिर्याह्यत्वमुक्तं । इदानीं हस्तेनाप्यनिर्याह्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतवः ।
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियंतव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन
 इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया परुच्छेप
 ऋषिः । अत्यष्टिच्छंदः । ऊती देवानामित्यंत्या त्रिष्टुप् । अत्र त्रिष्टुवंतपरिभाषा
 नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणौ देवता ।
 अंत्ययोस्तु तन्मंत्रलिङ्गोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्वंत्ये
 लिङ्गोक्तदेवते अंत्या त्रिष्टुप् । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे सूक्ते मैत्रावरुण-
 देवताके । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्वां स्वादिष्टं मृळयद्वां ।
 ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता ।
 अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र। सु। ज्येष्ठं। निऽचिराभ्यां। बृहत्। नमः। हव्यं। मतिं। भरत। मृळयत्ऽभ्यां।
स्वादिष्टं। मृळयत्ऽभ्यां।

ता। संऽराजा। घृतासुती इति घृतऽआसुती। यज्ञेऽयज्ञे। उपऽस्तुता।
अथ। एनोः। क्षत्रं। न। कुतः। चन। आऽधृषे। देवऽत्वं। नु। चित्। आऽधृषे ॥१॥

हे ऋत्विजो मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रशस्यं बृहन्महदतिप्रवृद्धं नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविलक्षणमन्नं वा प्रभरत। संपादयत ॥ नम इत्यन्ननाम नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत। यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत। पूर्वत्र पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निपेयं हविरिति विवेकः। कीदृशाभ्यां ताभ्यां। निचिराभ्यां। नितरां चिरकालाभ्यां। नित्याभ्यामित्यर्थः। प्रवाहरूपेणेति भावः। किंच मृळयद्वां। स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि सुखयद्वां। तथा स्वादिष्टं स्वादुतरं मृळयद्वां हविः सुखयद्वां। भक्षयद्वामित्यर्थः। कस्तयोर्विशेष इति तत्राह। ता तौ मित्रावरुणौ सम्राजा सम्यग्राजमानौ ॥ राजतेः क्विप्। मो राजि समः क्वाविति समो मकारस्य मकारः ॥ घृतासुती। घृतमासूयत आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ। यद्वा घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वचानुज्ञायते याभ्यां तौ। एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहोरात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धं। किंचैतौ यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानौ ॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथ अपि चैनोरेनयोः ॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च। पा० १.३.१०४। इति गुणाभावेऽतो गुण इति पररूपत्वं ॥ क्षत्रं बलं कुतश्चन कस्मादपि च शत्रो राक्षसादेः सकाशात् कस्मादणुपायाद्वा नाधृषे। आधर्षितुं नाम शक्यं न भवति ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः। किंच तयोर्देवत्वं नू चित् देवभावोऽपि नाधृषे। आधर्षणायोग्यः। यद्वा पूर्वमिवेदानीमपि ॥ नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्केनोक्तत्वात् ॥ आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो भवति। एतयोर्वलं नाधृष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अद॑र्शि गा॒तुरु॒रवे॒ वरी॑यसी॒ पंथा॑ ऋ॒तस्य॒ सम॑यंस्त॒ र॒श्मिभि॒श्चक्षु॑र्भग॒स्य र॒श्मिभिः॑ ।
 द्यु॒क्षं मि॒त्रस्य॒ सा॒दन॑म॒र्यम्णो॑ वरु॒णस्य॒ च ।
 अथा॑ द॒धाते॒ बृह॑दु॒क्थ्यं व॒य उप॑स्तुत्यं बृह॒द्वयः॑ ॥ २ ॥
 अद॑र्शि । गा॒तुः । उ॒रवे॑ । वरी॑यसी । पंथाः । ऋ॒तस्य॑ । सं । अ॒यंस्त॒ । र॒श्मिभिः॑ ।
 चक्षुः॑ । भग॒स्य । र॒श्मिभिः॑ ॥ द्यु॒क्षं । मि॒त्रस्य॑ । स॒दनं । अ॒र्यम्णः॑ । वरु॒णस्य॑ । च ।
 अथ॑ । द॒धाते॒ इति॑ । बृह॑त् । उ॒क्थ्यं । व॒यः । उप॑स्तुत्यं । बृह॑त् । व॒यः ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयस्युरुतरोषा उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिव्या-
 पारायादर्शि । सर्वैर्दृष्टत्वात् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्ग
 आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशैः संगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भज-
 नीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संग-
 तमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते ।
 मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सदनं गृहमंतरिक्षं द्युक्षं दीपानां निवा-
 सस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथार्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ॥
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ द्युक्षं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच
 वरुणस्य त्रिमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैक-
 त्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाश्यमप्यंतरि-
 क्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय
 प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथ अत कारणात् उदितत्वादेवोक्थ्यं स्तुत्यं बृहत् प्रभूतं
 वयो हविल्लक्षणमन्नं दधाते । धारयतः । किंच । उपस्तुत्यमुपेत्य स्तोतव्यं ॥ एति-
 स्तुशास्वित्यादिना क्यप् ॥ बृहत्स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविल्लक्षणमन्नं
 च दधाते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ज्योति॑ष्मती॒मदि॑तिं धार॒यत्क्षि॑तिं स्व॒र्वती॒मा स॑चेते दि॒वेदि॑वे जागृ॒वांसा॑ दि॒वेदि॑वे ।
 ज्योति॑ष्मत्क्ष॒त्रमा॑शाते आदि॒त्या दानु॑न॒स्पती॑ ।
 मि॒त्रस्त॒योर्वरु॑णो यात॒यज्जनो॑ऽर्य॒मा यात॑यज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मती । अदिति । धारयत्क्षिति । स्वःऽवती । आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे ।

जागृऽवांसा । दिवेऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । क्षत्रं । आशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ऽजनः । अर्यमा । यातयत्ऽजनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्ण-
लक्षणां क्षितिमग्नेर्निवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां धारयत् । धारयति । स्वयं
कृतवानित्यर्थः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथा स्वर्वती
यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवती । ईदृशी तामासचेते । मित्रावरुणौ संगतौ भवतः ।
न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशौ तौ । दिवे
दिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ । यज्ञं गंतुमनलसावित्यर्थः । किंच
वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं क्षत्रं बलमाशाते ।
अश्रुवाते । प्राप्तुतः ॥ अश्रोतेश्छांदसे लिट्यनित्यमागमशासनमिति वचनानु-
डभावः । लटि वा छांदसः शपः श्रुः ॥ कीदृशविति तावाह आदित्यादितेः
पुत्रौ दानुनस्पती दानस्याज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ । अभिमतदानस्य पाल-
यितारौ वा ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्त्वं ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ
देवौ । अर्यमाख्यस्तु देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जनः । तयोरेव संबन्धादुभ-
योर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः । मित्रावरुणाव-
होरात्रदेवौ । अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच
यातयज्जनः । यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेष्टाः स तादृशः । यद्वा यात्य-
माना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसा-
क्षितात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः । तादृशोऽर्यमा मित्रा-
वरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वभगो देवो देवेष्वभगः ।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमहं ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयं । मित्राय । वरुणाय । शंतमः । सोमः । भूतु । अवऽपानेषु । आऽभगः ।
 देवः । देवेषु । आऽभगः ॥ तं । देवासः । जुषेरत । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः ।
 तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतऽवाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्हूयमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः पीयमानः सन्
 सुखतमो भूतु । भवतु ॥ छांदसः शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः ॥ अव-
 पानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्यां । किंच
 देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभग आभजनीयः ।
 यद्वा देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथाभगस्तैरेव आ सर्वतो
 भजनीयः । किंच तं सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवा अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत ।
 सेवन्ते ॥ छांदसो ऋस्य रन्नादेशाभावः । बहुलं छंदसीति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते ।
 सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां
 करथः । कुरुतं । सेवेथे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शप् ॥ यद्यस्मात्कारणाद्यदीमहे
 यत्प्राप्नुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईङ् गतौ । दैवादिकः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥
 तस्माज्जुषेरत । तथा ऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणा-
 वीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यो मित्राय वरुणाय विधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं मर्तमंहसः ।
 तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयंतमनु व्रतं ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतं ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणं । तं । परि । पातः । अंहसः ।
 दाश्वांसं । मर्तं । अंहसः ॥ तं । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयंतं । अनु । व्रतं ।
 उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतं । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतं ॥ ५ ॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
 मित्रं वरुणं चाविधत् । परिचरति । तं जनं युष्मत्परिचारकमनर्वाणमद्वेषिणं ॥
 भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः ॥ अनल्पं वानन्यसेविनं परिपातः । परितो रक्षतां ।

कस्मादिति तदुच्यते । अंहसः । न्यूनातिरेकजनितात्पापात् । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु दाश्यांसं हविर्देवतं मर्ते मरणधर्माणमंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवतावेव अपि त्वर्यमा सर्वेषां नियन्ता देव ऋजूयंतं देवेष्वार्जवमाचरंतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्याभिरक्षति । अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेष इति तत्राह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति । परिगृह्णाति । तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसाध्यैराभूषति । सर्वतोऽलंकरोति ॥ भूष अलंकारे भौवादिकः ॥ तमभिरक्षंतीत्यन्वयः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळहुषे ।

सुमृळीकाय मीळहुषे ॥ इन्द्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगं ।

ज्योर्जीवतः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं । वरुणाय । मीळहुषे ।

सुमृळीकाय । मीळहुषे ॥ इन्द्रं । अग्निं । उप । स्तुहि । द्युक्षं । अर्यमणं । भगं ।

ज्योक् । जीवतः । प्रजया । सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । कीदृशाय तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्महतोरुपसंख्या-
नमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ स्तुत्याय । तथा रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां तदभि-
मानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो
वोचं । तथा वरुणायवरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय । तथा मीळहुषेऽभिमत-
फलस्य सेक्ते रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । सुमृळीकाय शोभनसुखयित्रे । पुनः स
एव विशेष्यते । मीळहुषे सुमृळीकायेति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान
ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इन्द्रमग्निं द्युक्षं दीप्ति-
मंतमर्यमणं भगं चोप उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । अस्मदनुग्रहात्
ज्योक् चिरकालं जीवन्तो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना सचेमहि ।
संगता भूयास्म । किंच सोमस्येन्दोरूती ऊत्या सचेमहि । तमपि स्तुत्वा तत्का-
रितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऊ॒ती दे॒वानां॑ व॒यमिन्द्र॑वंतो मंसी॒महि॒ स्वय॑शसो म॒रुद्भिः॑ ।

अ॒ग्निमि॒त्रो वरु॑णः श॒र्म यंस॑न् तद॒श्याम॑ म॒घवा॑नो व॒यं च॑ ॥ ७ ॥

ऊ॒ती । दे॒वानां॑ । व॒यं । इन्द्र॑ऽवंतः । मंसी॒महि॒ । स्वऽय॑शसः । म॒रुत्ऽभिः॑ ।

अ॒ग्निः । मि॒त्रः । वरु॑णः । श॒र्म । यंस॑न् । तत् । अ॒श्याम॑ । म॒घऽवा॑नः । व॒यं । च॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रवंतः प्रीतेनेन्द्रेण तद्वन्तो वयं देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऊती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना मंसीमहि । मन्येमहि । कीदृशा वयं । स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः स्तुत्या हृष्टैर्मरुदेवैरनुगृहीताः । यद्वा देवानामूत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि मन्तारो भवेम सामर्थ्यात्तेषामेव महत्त्वस्य । किंचाग्निमित्रवरुणा देवाः शर्म यंसन् । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मघवानो वयं च तैर्दत्तान्नवंतः संतस्तत्सुखमश्याम । व्याप्नुयाम ॥ अश्रोतेराशिषि लिङि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमतिशाक्करं षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । पूर्वत्र तुशब्दप्रयोगान्मैत्रावरुणौ । अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशाक्करमिति विशेषितत्वात् ।

अत्रानुक्रमणिका । सुषुम तृचमतिशङ्करमिति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रा-
तःसवने प्रउगशस्त्र इदं सूक्तं मित्रावरुणदेवत्यं तृतीयतृचं । सूचितं च । स्तीर्णं
बर्हिरिति तृचौ सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. । इति ॥ तथास्मिन्नेव मैत्राव-
रुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीया । षष्ठस्य प्रातःसवन इति
खंडे सूचितं । सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्वा गंतमुप नः ।

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे ।

सोमासः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मत्वा । गंतं । उप । नः ।

इमे । वां । मित्रावरुणा । गोऽअशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽअशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ आयातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति
चेत् तत्राह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ सुनो-
तेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः ।
तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः ॥
मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. ॥ इमे पुरतो गृहीता
वर्तते । अत आयातं । पुनस्त एव विशेष्यते । इमे सोमासो मत्सराः । मदहेतवो
मादने मात्सर्यवंतो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशौ युवां । राजाना राज-
नशीलौ दिविस्पृशा द्युलोकवासिनौ ॥ हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानमित्यलुक् ॥ ईदृशौ
युवामस्मत्वास्मासु मध्येऽस्मत्पालकौ वा युवां नोऽस्मत्संबन्धिनं यज्ञमुपगतं ।
आगच्छतं । किंच हे मित्रावरुणा एतन्नामानौ देवौ वां युवयोरर्थायेमे सोमा
गवाशिरः । पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैराशिरो मिश्रिताः संजा-
ताः । किंच गवाशिरो गोभिरुदकेभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा गोभिः स्तुति-
लक्ष्णैर्मैत्रैर्मिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमवनयति
शुक्रत्वायेति श्रुतेः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒म आ या॑त॒मि॒न्द॒वः सो॒मा॒सो द॒ध्या॑शिरः सु॒ता॒सो द॒ध्या॑शिरः ।

उ॒त वा॑मु॒षसो॑ बु॒धि सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मि॑भिः ।

सु॒तो मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ पी॒तये॑ चारु॒ऋ॒ताय॑ पी॒तये॑ ॥ २ ॥

इ॒मे । आ । या॑त॒ । इ॒न्द॒वः । सो॒मा॒सः । द॒धिऽआ॑शिरः । सु॒ता॒सः । द॒धिऽआ॑शिरः ।

उ॒त । वा॑ । उ॒षसः॑ । बु॒धि । सा॒कं । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ ।

सु॒तः । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । पी॒तये॑ । चारुः॑ । ऋ॒ताय॑ । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ आयातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिन्दवः क्लेदनसमर्थाः सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्नाश्रयणवन्तः संत इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते अत आयातं । किंच दध्याशिरो धीयमानाशिरः सोमाः सुतासो मन्त्रेण ग्रावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आयातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसद्भावात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुध्युषसः संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविःप्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः । इदानीं वियुज्योच्यते । मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहरभिमानिदेवाय तथा वरुणायारकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोम सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पालनाय । यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानं ॥ यद्वा कर्तरि क्तिच् ॥ पीतये पात्रे ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय वा चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तां वा॑ धे॒नुं न वा॑स॒रीम॑शुं दु॒ह॒न्त्य॒द्रि॒भिः सोमं॑ दु॒ह॒न्त्य॒द्रि॒भिः ।

अ॒स्म॒त्रा ग॑त॒मु॒ष नो॒ऽवा॒चा सोम॑पीतये ।

अ॒यं वा॑ मि॒त्रावरु॑णा नृ॒भिः सु॒तः सोम॑ आ पी॒तये॑ सु॒तः ॥ ३ ॥

तां । वां । धेनुं । न । वासरी । अंशुं । दुहन्ति । अद्रिभिः ।

सोमं । दुहन्ति । अद्रिभिः ॥ अस्मऽत्रा । गंतं । उप । नः । अर्वाचा । सोमऽपीतये ।

अयं । वां । मित्रावरुणा । नृभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबन्धिनमंशुं वल्लीरूपं सोमं दुहन्ति । संपादयन्त्यध्वर्यवः । किमिव । तां प्रसिद्धामग्निहोत्राद्यर्था वासरी सर्वागाच्छादितपयस्कां । बहुक्षीरामित्यर्थः । यद्वा पयश्चादिनाच्छादयित्री ॥ वस आच्छादने । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । यद्वा केवल औणादिकोऽरप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण् ॥ धेनुं न । प्रीणयित्री गामिव । केन साधननेति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः । किंच अद्रिभिस्तैरेव साधनैः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनाप्राप्य रसं दुहन्ति । किंच अर्वाचास्मदभिमुखौ संतौ सोमपीतये सोमपानायास्मत्त्रास्मत्त्रातारौ युवां नोऽस्मदीयं यज्ञमुपगंतं । उपागच्छतं । किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः । अभिषुतः । किंच आ पीतये संपूर्णपानाय सुतः । अत आगच्छतमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

प्रप्र पूष्ण इति चतुर्ऋचं पंचमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पौष्णमित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।

अर्चामि सुम्नयन्नहमंत्यूतिं मयोभुवं ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।

स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयऽभुवं ।

विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १ ॥

तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं प्रप्र शस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा पादपूरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न तंदते । न

हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कारणादहं अहमपि यजमानः सुमयन् सुखमिच्छन् अर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अंत्यूतिं । आसन्नरक्षणं ॥ कादिलोपो बहुलमिति कलोपः ॥ स्तुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुवं । सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पूषा मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजो मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमान इति शेषः । मखो मखं यज्ञमायुयुवे । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा विश्वस्य मनोमिश्रयणे यजमाने किमायतमिति चेत् उच्यते मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यौतेष्ट्यांदसो लिट् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्वे ऋणवो यथा मृध

उष्ट्रो न पीपरो मृधः ॥ हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमांगूषां द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र। हि। त्वा। पूषन्। अजिरं। न। यामनि। स्तोमेभिः। कृण्वे। ऋणवः। यथा। मृधः।

उष्ट्रः। न। पीपरः। मृधः ॥ हुवे। यत्। त्वा। मयःऽभुवं। देवं। सख्याय। मर्त्यः।

अस्माकं। आंगूषान्। द्युम्निनः। कृधि। वाजेषु। द्युम्निनः। कृधि ॥ २ ॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवतं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति स्तोमेभिः स्तोमैः प्रकृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । किंच यथा मृधः संयामानुद्दिश्य ऋणवः । गच्छेः । तथा प्रकृण्वे । यद्वा यथा ऋणवः । अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः ॥ ऋण गतौ । तानादिकः । लेट्यडागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच मृधो हिंसकान्योद्धृन् संग्रामे पीपरः । पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तत्र दृष्टान्तः । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं वोढा पारयति तद्वन्मृधः संग्रामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्योऽहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । सख्याय । समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहूतः सन्नस्माकमांगूषानाघो-

षान् स्तोमान् ॥ आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्कः ॥ द्युम्निनस्कृधि । द्योत-
नवतः कुरु । यद्वा स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि । अस्मात्स्तुत्या प्रीत-
स्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः । किंच वाजेषु संग्रामेषु द्युम्निनोऽन्नवतः कृधि । अस्मद्वैरिणो
जित्वा तेषामन्नं कृधि कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा बुभुजिरे इति क्रत्वा बुभुजिरे ।
तामनु त्वा नवीयसी नियुतं राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरी भव वाजेवाजे सरी भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अवसा । बुभुजिरे ।
इति । क्रत्वा । बुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसी । निऽयुतं । रायः । ईमहे ।

अहेळमानः । उरुऽशंस । सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥ ३ ॥

हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति
क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभा-
वाभावः ॥ संतो भवंतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः ।
यद्वा मेधाविनामैतत् । मेधाविनो यजमाना अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः
संतो बुभुजिरे । भुंजते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा बुभुजिरे ।
भुंजते सर्वे पाल्यंत इति वा ॥ भुजेश्छंदसि लिटि बहुलं छंदसीति रुट् ॥ तां
तादृशी नवीयसी नवतरां स्तुत्यां वा रक्षामनु अनुसृत्य रक्षाया अनंतरं त्वां
नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस बहुधा स्तुत्य
त्वमहेळमानोऽक्रुध्यन् अस्मासु सुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गतव्यो भव ॥
सर्तेरौणादिक इतिप्रत्ययः । आद्युदात्तत्वं ॥ किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संग्रा-
मेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गंता भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्या ऊ षू ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च अवस्यतामजाश्च ।

ओ षू त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।

नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपहृवे ॥ ४ ॥

अस्याः। ऊं इति। सु। नः। उप। सातये। भुवः। अहेळमानः। ररिवान्। अजऽअश्व।
 श्रवस्यतां। अजऽअश्व ॥ ओ इति। सु। त्वा। ववृतीमहि। स्तोमेभिः। दस्म। साधुऽभिः।
 नहि। त्वा। पूषन्। अतिऽमन्ये। आघृणे। न। ते। सख्यं। अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्च पूषन् । अजाश्चेति पूषणमाहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्मा-
 कमस्या अस्यै ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ सातये लाभायाहेळमानोऽक्रुध्यन् अनादर-
 मकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुष्ठु उप भुवः । समीपस्थो भव ॥ रातेष्ठां-
 दसस्य लिटः क्सुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्थिवांसमित्यादौ छां-
 दसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊं इति पादपूरणः ॥ किंच श्रवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं
 हे अजाश्च अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वं । पूषनामेदं । ररिवांश्च सन्
 उपभुवः ॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः ॥ हे दस्म शत्रूणा-
 मुपक्षपयितः पूषन् त्वा त्वां ओ षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥
 वृतेरंतर्भावितरण्यर्थाल्लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्चुः ॥ यज्ञांतरगमनान्निवर्त-
 याम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिः । त्वां प्रीणयितुं
 समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो वृष्टेः क्षारयितः । यद्वा आघृणे
 हविषामाहर्तः स्वीकर्तस्त्वां नह्यतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलम-
 नतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नह्यपहुवे । नैवापनयामि ।
 न त्यजामि सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

अस्तु श्रीषडित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अस्तु श्रीषळेकादश
 वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याश्विन्यस्तिस्र ऐंद्र्याग्नेयी मारुत्येंद्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यत्या
 त्रिष्टुप् पंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभे-
 दप्रयोगे यल्लिंगं सा देवतेति ॥ परुच्छेप ऋषिः । अंत्या त्रिष्टुप् पंचमी बृहती ।
 अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवं । तत्राद्याया विश्वे देवा
 देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐंद्री षष्ठी ।
 सप्तम्याग्नेयी । अष्टमी मारुती । नवम्येंद्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी
 वैश्वदेवी ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्या
 वैश्वदेवतृचे प्रथमा । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । अस्तु श्रीषळो षू णो अग्ने । आ०
 ८. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इन्द्रवायू वृणीमहे ।
यद्वा क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रीषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।
इन्द्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संऽदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यंतु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामग्निमाहवनीयाख्यं धिया प्रज्ञया प्रणयनादि-
कर्मणा दधे । धारितवानस्मि । तच्छर्धस्तादृशं बलवतं वाग्निं यद्वा तच्छर्ध-
स्तादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नु क्षिप्रमावृणीमहे । आभिमुख्येन
संभजामहे । किंच इन्द्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणाद्विवस्वति दीप्तमति नाभा
नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा नाभौ सर्वफलस्य संबंधके
यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः । क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी
नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि । संबध्यते ॥ छांदसः कर्मणि लुङ् ॥ अस्माभिः
प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रीषट् । अस्याः स्तुतेः श्रवणं
भवतु । श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकव-
चनं । अध अनंतरेण धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूपयंतु ।
प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवाँ अच्छा न । अग्न्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्नुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युपयंतु । तेषां समीपं प्राप्नुवंतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्वा त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्याधि सद्यस्वपश्याम हिरण्ययं ।

धीभिश्च न मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । हा । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सद्यऽसु । अपश्याम । हिरण्ययं ।

धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतादादित्यान्त्यत् तदुदकं यद्यस्मात्कारणादधि अधिकमा-
ददाथे । सर्वतो ददथः । कीदृशमुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन सा-
धनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ
खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशे-
ष्यते । दक्षस्य समर्थस्य स्वेन मन्युना । आत्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच
हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥ युवयोः संबंधिनं हिरण्यं हि-
रण्यमयं रूपं ॥ ऋत्वास्त्व्यवास्वेत्यादौ मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्या-
इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण सप्तसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पश्येम । केन साधनेनेति
तदुच्यते । धीभिः । त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः । मनसा चन । त्वदासक्तेन
चेतसा च । स्वेभिरक्षभिः । आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरस्मदीयैरिन्द्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया बहुवचनं ॥

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे युवां स्तोमेभिरित्याश्विनस्तृचः । षष्ठ्येति
खंडे सूचितं । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनावर्मह इंद्र । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रवयंत इव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्याऽयवः ।
युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

पुषायंते वां पवयो हिरण्यये रथे दत्ता हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्रवयंतः इव । श्लोकं । आयवः ।
युवां । हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्वऽवेदसा ।
पुषायंते । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवां स्तोमेभिः स्तोत्रैर्देवयंतो युवामात्मन इच्छंत
आयवः ॥ मनुष्यनामैतत् ॥ यजमानाः श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रा-
वयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कर्वंत इव स्तुवंति ॥ श्लोक इति वाङ्माम श्लोको
धारा इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ते । युवां हव्या हविषाज्यादिनाभ्यायव
आभिमुख्येन गंतारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवींष्याभिमुख्येन प्रापयंतो वा ।
किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबंधिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः
सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अधि अधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृक्षश्चान्न-

मपि युष्मत्प्रसादादधि अधिकं लभन्ते । किञ्च हे दस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ
वां हिरण्यये रथे हिरण्यमये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायन्ते । क्षरन्ति
स्रवन्ति ॥ प्रुष भ्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । छंदसि शायजपीत्यहावपि अः शाय-
जादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः ।
पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । अश्विनो रथस्य मधु-
पूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किञ्च तादृशे हिरण्यये
हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अचेति दस्त्रा व्यु१ नाकमृण्वथो युञ्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।

अधि वां स्थाम वंधुरे रथे दस्त्रा हिरण्यये ।

पथेव यन्तावनुशासता रजोऽंजसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दस्त्रा । वि । ऊं इति । नाकं । मृण्वथः । युञ्जते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।

अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्थाम । वंधुरे । रथे । दस्त्रा । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यन्तौ । अनुऽशासता । रजः । अंजसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दस्त्रा दस्त्रावश्विनौ अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं
तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्युण्वथः । विशेषेण गच्छथः ॥ शत्रूणां गतौ ताना-
दिकः । लेढ्याडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत् । उशब्दोऽवधारणे । यद्वा
नाकं । अकं दुःखं तद्रहितं यज्ञमृण्वथः । विशेषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो
युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथयो दिविष्टिषु स्वर्गस्थैषणेषु द्योत-
नात्मकस्य यज्ञस्थैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युञ्जते । अश्वान्योजयन्ति रथे ।
युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशेष्यन्ते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबा-
काशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किञ्च हे दस्त्रा
अश्विनौ वां युवयोर्वंधुरे बंधुरत्रययुक्ते । युगबंधनाधारः काष्ठविशेषो बंधुरं ।
तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवंधुर इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यमये
रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ छंदसे लङि बहुलं छंद-
सीत्यडभावः । आद्युदात्तश्छांदसः ॥ कीदृशौ । पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंब
आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यन्तौ गच्छन्तौ । लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्त-

त्वात् । अनुशासता । अननुकूलान् शत्रून्नुशासतौ विधेयीकुर्वतौ ॥ शासेः शतरि
जक्षित्यादय इत्यभ्यस्तत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ किञ्च अञ्जसा मुख्यत्वेन
प्रकृष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वतौ ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतं ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दशस्यतं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवां
शचीभिरस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्रौ च दशस्यतं ।
अभिमतं ददेथां ॥ दाश्रु दान इत्यस्येदं छांदसं रूपं । यद्वा दशस्यतिर्दानार्थः कंडादिषु
द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदाचन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि मोप-
दसत् । मोपक्षीणं भूत् ॥ दसु उपक्षये । लुङि पुषादिद्युतादीति च्लेरङ् ॥ न केवलं
युष्मदीयं अपि त्वस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयं दानं वार्थिभ्यः
कदाचन सर्वावस्थायामपि मोपदसत् । उपक्षीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां ।
अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रस्यैन्द्रे तृचे तृतीया वृषन्निद्रेत्येषा । वृषन्निद्र वृष-
पाणास इंदवः सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. । इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थित-
याज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्ट्यं । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः
पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूत्रितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुर-
स्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानंतो यजन्ति । आ० ८. १. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

वृषन्निद्र वृषपाणास इंदव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाह स्तवमान आ गहि सुमृक्कीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्द्रवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः ।
तुभ्यं । सुतासः । उत्ऽभिदः ॥ ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।
गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृषन् वर्षितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इन्द्रवः सोमाः सुताः ।
त्वदर्थमभिषुताः । कीदृशास्ते । वृषपाणासः । अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः ।
अद्रिषुतासः । अद्रिभिर्द्वैः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः । उद्भिदः । उद्भेदका
वर्षस्य । त एव पुनर्विशेष्यन्ते । उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ
तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्थमेवाभिषुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां
मंदंतु । तर्पयंतु । कुत्रेति तदुच्यते । दावने । दानवति यागे । अभिमतदानाय
वा । तथा महे महते चित्राय चीयमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे
धनाय । किंच हे गिर्वाहः । गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ॥ वहिहाधाज्भ्य
इत्यसुन् ॥ गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन् आगहि । आगच्छ । नोऽस्मान्
सुमृळीकः सुष्ठु मृडयिता सन् आगहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो
अग्न इत्येषावपनीयैकीकृत्योभाभ्यां यागः । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । ओ षू णो
अग्ने ऋणुहि त्वमीळितोऽग्निं होतारं । आ० ८. १. इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउग-
शस्त्रे द्वितीया । सूचितं च अस्तु श्रीषळो षू णो अग्ने । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

ओ षू णो अग्ने ऋणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।
यद्ध त्यामंगिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचाँ ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । ऋणुहि । त्वं । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।

राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरऽभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।

वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तरि । सचाँ । एषः । तां । वेद । मे । सचाँ ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मदीयमावाहनं स्तुतिं वेळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् ओ षु
ऋणुहि ॥ ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः ॥ आभिमुख्येनैव

सुष्ठु ऋणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ श्रुत्वा च देवेभ्यो देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञर्विग्न्यामिति घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबंधि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेट्छडागमः ॥ कीदृशेभ्यः । राजभ्यः । राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अचेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं क्षीरं दुदोहेति तदिदमचोच्यते । यत् यां त्यां तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्री गां ह देवा अंगिरोभ्यस्तदर्थमदत्तन । दत्तवन्तः ॥ तन्ननन्ननयनाश्चेति तनादेशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तरि सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नौ सचा इतरदेवेभ्यः साकं विदुहे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बहुलं छंदसीति रुट् । छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । लट्छेव वा लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद । जानाति । अर्यमाहमपि जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

मो षु वो अस्मदिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मो षु वो अस्मदभितानि पौंस्यौ षू णो अग्ने । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषाष्टमी ॥

मो षु वो अस्मदभितानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः । यद्वश्चिचं युगेयुगे नय्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चिचं । युगेऽयुगे । नय्यं । घोषात् । अमर्त्यं । अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुष्टरं । दिधृत । यत् । च । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे मरुतः । वो युष्मत्संबन्धीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्या पौंस्यानि बलानि सना सदातनानि नित्यानि द्युम्नानि प्रकाशयुक्तानि यद्वा सना संभजनीयानि द्युम्नानि धनवन्ति यशोवन्ति वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते । मो इति निपातद्वयसमुदाय उशब्दोऽवधारणे ॥ अस्मदस्मान् मो ष्वभिभूवन् । सुष्ठु मैवाभिभवन् ।

यद्वा अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । उत अपि च । यद्वा द्युम्नानीत्येतदुत्तरत्र
संबध्यते । द्युम्नानि धनानि यशांसि वास्मदीयानि मा जारिषुः । क्षीणानि
मा भूवन् । उत अपि चास्मत्पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनो मा
जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच वो युष्मत्संबन्धि चित्रं चायनीयं ना-
नाविधं नव्यं नूतनं स्तोतव्यं वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति
घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता या-
मनगरादयो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मा-
सु । अस्मास्वेव भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मरुतः यच्च दुस्तरं दुःखेन
तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत तदस्मासु । किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं
तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृष्ठचस्य षष्ठेऽहन्यच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा ।
सूचितं च । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिरा एवमेव माध्यन्दिने । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषा नवमी ॥

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कण्वो अचिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वे मनुर्विदुः ।
तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मह्या नमे गिरेंद्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः । अचिः । मनुः । विदुः ।
ते । मे । पूर्वे । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽर्यतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।
तेषां । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इंद्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् अथर्वगोत्रोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य
पुरातनो वा । अंगिरा अंगारः । तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा अंगारा एवांगिरसोऽभ-
वन् येऽंगारा आसंस्तेऽगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा अंकना
अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः
प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३. १७. इति यास्कः । स च कण्वो मेधावी स चा-
चिर्दुःखत्रयरहितः । अचिर्न चय इति निरुक्तं । ३. १७. । मनुर्मननवान् एतन्नामा
महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्य
जन्म विदुः । जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो लटो वेति ऋसादेशः ॥ किंच ते पूर्वोक्ताः

पूर्वे पूर्वकालीना मेऽस्मत्पित्रादीञ्जानंत इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवंतो यतस्ते
पूर्वे मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ सुपां सुलुगिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्गादीनां देवेष्वितरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्य
आयतिर्दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं
नाभयो जीवेन सह संबन्धवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा तेषु तेष्वेव
वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा वो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । तेषां
दध्यङ्गादीनां पदेनास्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि
महदत्यधिकं नमे । नमामि । सर्वो जनः । किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्
इन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन्नानमे । आभिमुख्येन नमामि स्तौमि ।
नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वा कर्मकर्तरि न दुहस्वुनमामिति
यकः प्रतिषेधः । स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

॥ अथ दशमी ॥

होता यक्ष्वनिनो वंत वार्ये बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारैर्भिरुक्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेध त्मना ।

अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरु सद्मानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वंत । वार्ये । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षऽभिः ।

पुरुऽवारैर्भिः । उक्षऽभिः ॥ जगृभ्म । दूरेऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अध । त्मना ।

अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सद्मानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता दैव्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता यक्षत् । याज्यां पठतु ॥
यजेर्लेट्छागमः । सिब्रहुलमिति सिप् ॥ वनिनो वननवन्तः हविः कामयमाना
वा देवा वार्ये वरणीयं सोमं वन्तः । संभजन्तां ॥ वनतेऽछांदसे लङि व्यत्ययेनात्म-
नेपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छांदसोऽन्त्यलोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिर्बृहतो
मन्त्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युर्दैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं
करोति । कीदृशः सः । वेनः । कामयमानः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारैर्भिर्बहुभिर्वरणीयैः । तथोक्षभिः सेचनसमर्थैरुदकैः ।
तन्निमित्तभूतैर्हूयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पन्नैः । वयं यजमाना दूरआदिशं
दूरदेशे आदिगादेशो यस्य तादृशं ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः । पा० ६. ३. ९. । इत्यलुक् ॥

अद्रेः । जातावेकवचनं । अभिषवसाधनस्य यावन्ः श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभम् ।
 गृह्णीमः श्रोत्राभ्यां । पूजार्थं बहुवचनं । इदानीं परोक्षकृतः । सुक्रतुः शोभन-
 कर्मायं यजमानोऽध अथ यागसंपूर्त्यनंतरमररिंदानि ॥ उदकनामैतत् अररिं-
 दानि ध्वस्मन्वदिति तन्नामसु पाठात् ॥ वृष्टिलक्षणान्युदकानि त्मना आत्मना-
 धारयत् । धारयति ॥ ररिंदाता । नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं
 पिपासोपशमनं ददतीत्यररिंदानि । यद्वा अररिरितश्चेतश्च गमनं । औणादि-
 कोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पृषोदरादिवाद्भिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः ।
 तद्ददतीत्यररिंदान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपोमयाः प्राणा इति श्रुतेः ।
 यद्वा ररिंदानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि । तद्ददतीत्यररिंदानि ।
 अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवा-
 नित्यर्थः । किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायं पुरु पुरुणि बहूनि सद्मानि सदनानि
 सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्यधारयत् । यद्वा बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमध्वर्युरररिं-
 दान्युक्तलक्षणान्यभिषवसाधनान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शो-
 भनप्रज्ञः पुरु सद्मानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा ।
 सूचितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमददाद्रभसं । आ० ८. १. इति ॥

॥ सैषैकादशी ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वं ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्यां । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११ ॥

हे देवासो देवा द्योतनशीला ये यूयं दिवि द्युलोक एकादश स्थ । एकं च
 दश चेत्येतत्संख्याका भवथ । तथा पृथिव्यामधि उपर्येकादश स्थ । एतत्संख्याका
 भवथ । किंच अप्सुक्षितः । तद्धेतुत्वात्तात्स्थं । अप्स्वंतरिक्षे क्षियंति निवसंती-
 त्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्तिप् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ॥ अंतरिक्षवासिनो देवा
 एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ । यद्वा अंतरिक्षस्येयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यं-
 तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्यो

देवतास्त्रिंश एव तथापि महिना महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्यन्ते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबन्धि हविर्वा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश च एकादश । प्रागेकादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. । इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले विंशोऽनुवाकः ॥

एकविंशोऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र वेदिषद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उचथ्यपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षे । आग्नेयं । अंत्ये चिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । दशमी चिष्टुप् जगती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका । वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा औचथ्य आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुबंतं तु चिष्टुब्दशमी वेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ जागते छंदसीदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनशस्त्रे षष्ठां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः । सूचितं च । वेदिषद इति षष्ठां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्रेयं प्रथमा ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भर योनिमग्नये ।

वस्त्रेणेव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्नये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिःऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमःऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधाम्ने प्रियस्थाना-योत्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनद्योतनायामग्नयेऽग्नयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्रभर । प्रहर । प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणेव तेन यथा मार्दवायास्तृणाति तद्वत् मन्मना मननीयेन संभारेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । शुचिं । उत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं । ज्योतीरथं । ज्योतिष आज्यादेरग्नेर्वा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् । शुक्रवर्णं ।

अग्न्युपेतत्वाद्दीपवर्णं । अत एव तमोहनं । तमसोऽंधकारस्य हंतारमज्ञानस्य वा । अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति तद्वत्तमग्निं वासय । निवासय स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं । दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि द्विजन्मा चिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि। द्विऽजन्मा। चिऽवृत्। अन्नं। ऋज्यते। संवत्सरे। ववृधे। जग्धं। ईमिति। पुनरिति।

अन्यस्य। आसा। जिह्या। जेन्यः। वृषा। नि। अन्येन। वनिनः। मृष्ट। वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा । द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ॥ अयमग्निस्त्रिवृदन्नमाज्यपुरोडाशसोमरूपेण विप्रकारमन्नमदनीयमभिऋज्यते । प्राप्नोति । अभित आभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । व्यत्ययेन श्यन् ॥ यद्वा भृज्यते ॥ भ्रजो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच । ई इदं ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपश्छांदसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णे पुनर्ववृधे । अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्धा प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णे संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमग्निर्वृषा वर्षकः सन् अन्यस्य हविष आसा आस्येन जिह्या जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा वर्षिता सन् एकेन रूपेनान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्या तदुपलक्षितया सूचा जेन्यो प्रवृद्धो भवति । तथान्येन दावाग्निरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्निमृष्ट । निमार्ष्टि । दहतीत्यर्थः ॥ मृजेश्छांदसे लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरिते अभि मातरा शिशुं ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयंतं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽप्रुतौ। वेविजे इति। अस्य। सऽक्षितौ। उभा। तरेते इति। अभि। मातरौ। शिशुं।
प्राचाऽजिह्वं। ध्वसयंतं। तृषुऽच्युतं। आ। साच्यं। कुपयं। वर्धनं। पितुः ॥ ३ ॥

अस्याग्नेर्मातरा मातृस्थानीये उत्पादयिच्यावुभा उभे अरण्याख्ये मातरौ
वेविजे। चलतः ॥ ओविजी भयचलनयोः। अस्माद्यङ्लुगंतात् व्यत्ययेनात्म-
नेपदमेकवचनं च। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। चादिलोपे विभाषेति
निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतावग्निसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्राप-
यंत्यौ वा भूमिं। तथा सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छंत्यौ। एवंभूते मा-
तरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमग्निमभितरेते। आभिमुख्येन प्राप्नुतश्च।
कीदृशं शिशुं। प्राचाजिह्वं। प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं। ध्वसयंतं। तमो
नाशयंतं। तृषुच्युतं। अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छंतं। अक्लेशेन योनेः सकाशात्
शीघ्रमुत्पद्यमानं। आ ईषत् साच्यं समवेतथ्यं मृदुकाष्ठचूर्णादिना। कुपयं गोप-
नीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं। उक्तप्रकारैर्लौ-
किकशिशुसाधारणैरुपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मुमुक्ष्वोऽमनवे मानवस्यते रघुदुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः।

असमना अजिरासो रघुष्पदो वातजूता उप युज्यंत आशवः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः। मनवे। मानवस्यते। रघुऽदुवः। कृष्णऽसीतासः। ऊ इति। जुवः।

असमनाः। अजिरासः। रघुऽस्पदः। वातऽजूताः। उप। युज्यंते। आशवः ॥ ४ ॥

मनवे मननवते मानवस्यते मानवानृत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय
तदर्थमध्वर्यादिभिरग्नेर्ज्वाला उपयुज्यंते यज्ञेषु। सूक्तस्याग्नेयत्वादौचित्याज्ज्वाला
इति गम्यते। कीदृश्यस्ताः। मुमुक्ष्वः। मुमुक्षव आहुतिद्वारा यजमानं मोक्तु-
मिच्छंत्यो ब्रह्मलोकं प्रापयंत्यः ॥ जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणाभावः ॥
ज्वालानामाहुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते।
एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् तं नयंत्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः। मुं० उ० १. २. इति। रघुदुवः। क्षिप्रं
गच्छंत्यः। कृष्णसीतासः। कृष्णमार्गाः। उकारः समुच्चयार्थः। जुवः। जवन-
शीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वव्यापारेषु। असमनाः। असमानमनस्काः। काश्चन

प्राङ्मुख्यो गच्छति काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः ॥ व्यत्ययेनैकवचनं ॥
यद्वा असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च
मनोजवा च सुलोहिता या च सधूमवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासः । गमनशीलाः । रघुस्पदः ।
शीघ्रं स्पन्दमानाः । वातजूताः । वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ आशवः । व्यापनशीलाः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृथैरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिः क्रतः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्च सन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयंतः । वृथा । ईरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वर्षः । करिः क्रतः ।

यत् । सीं । मही । अवनिं । प्रा । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्च सन् । स्तनयन् । एति ।

नानदत् ॥ ५ ॥

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्याग्नेस्ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृथा सहैवेरते । सर्वतो
गच्छति । कीदृशास्ते । ध्वसयंतः । तमांसि ध्वसयंतः । तथा कृष्णवर्णमभ्वं महा-
तमभिभवद्गमनमार्गं महि महद्वर्षो रूपं प्रकाशं करिः क्रतः । अत्यर्थं कुर्वतः ।
कस्मिन् काल इति तदुच्यते । यत् यदा मही महीमवनिं भूमिं सीं सर्वतो
मर्मृशत् । पुनः पुनरामृशत् ॥ मृशेर्यङ्गुलुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥
अभिश्च सन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दं कुर्वन् नानदत् अत्यर्थं शब्दयत् ॥
पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेणैति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिल्लेलि-
हानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

भूषन्न योऽधि बभूषु नम्रते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च शुभते भीमो न शृंगा दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभूषु । नम्रते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । शुभते । भीमः । न । शृंगा । दविधाव । दुऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्बभूषु बभुवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलासु वा जगतामधि अधिकं नम्रते । नमति । काष्ठानि प्रविशति ॥ नमतेर्लेट्छडागमः । व्यत्ययेन आ । यद्वा लङि छान्दसः शपः श्रुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न । भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्निव । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्तमेव पालयित्रीः समर्धयित्रीरोषधी रोरुवत् ॥ रौतेर्यङ्लुगन्ताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अत्यर्थे शब्दयन्नभ्येति । अभितो गच्छति । प्रथममोषधीः प्रविश्य पश्चात्प्रबुद्धः सन् तानेव दहतीत्यर्थः । किंच एवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति बलनाम । स्वयं बलमिवाचरन् ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्सलोपौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव सन् तन्वश्च श्रुंभते । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गृभिः केनचिदपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्यहः सन् शृंगं चालयति तद्वदयमपि शृंगाणि शृंगवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थे चालयति ॥ धुनो-तेर्यङ्लुगन्ताल्लिटि रूपं । अस्य च दाधत्यादाविति शब्देन संग्रहो द्रष्टव्यः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ शये ।

पुनर्वर्धते अपि यन्ति देव्यमन्यवर्षः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । संऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सं । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धते । अपि । यन्ति । देव्यं । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽग्निः संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वात्स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा विस्तरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् संगृभायति । संगृह्णात्योषधीः । किंच अयं जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यमित्यवगच्छन्तीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन् आशये । आशेते । आश्रयतीत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनपदेष्विति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवंति तथा वर्धते । देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वाग्निमपि यन्ति । प्राप्नुवंति । यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोः शिर इतिवदौपचारिको गन्तृगन्तव्यभावः । किंच एवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा

सचा अग्निना सह पित्रोर्जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां संभूय द्यावापृथिव्योरन्यत्पूर्वम-
विद्यमानं तेजोमयं वर्षो रूपं कृण्वते । कुर्वेति । लोकद्वयं स्पृशंतीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्द्धास्तस्थुर्ममुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानदत्सुं परं जनयन् जीवमस्तृतं ॥ ८ ॥

तं । अयुवः । केशिनीः । सं । हि । रेभिरे । ऊर्द्धाः । तस्थुः । ममुषीः । प्रा । आयवे । पुनरिति ।

तासां । जरां । प्रमुंचन् । एति । नानदत् । असुं । परं । जनयन् । जीवं । अस्तृतं ॥ ८ ॥

तमग्निमयुवोऽयतः स्थिताः । यद्वा अंगुलिनामैतत् । अंगुलय इवाकुटिलाः
केशिनीः केशस्थानीयोर्द्ध्वाभाविकाष्यार्योपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि । परिरंभं
कुर्वेति खलु । आलिंगंति । किंचैवं कुर्वत्यो ममुषीर्मृता अंगारभावमापन्ना
अपि ॥ म्रियतेः कसुप्रत्ययांतात् ङीपि रूपं ॥ आयव आगच्छतेऽग्नये भर्त्रे पुनः
स्वोपद्रवमजानत्य ऊर्द्धाः प्रतस्थुः । ऊर्द्धमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि
प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निस्तासां ज्वालानां
जरां वयोहानिं प्रमुंचन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदत् जरापरिहाराय मंचयन्नि-
वात्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयमसुं प्राण-
मस्तृतं काष्ठोदकादिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पाद-
यन्नेति । गच्छति । तासां ज्वालानां संनिधिं प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन
रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्विरहेण जीर्णा म्रिय-
माणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वंगाय
चेष्टंते स भर्ता मंचोच्चारणेन जरामपनीयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्ययं
भावोऽत्रानुसंधेयः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुवियेभिः सत्त्वभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पद्भते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासं । परि । मातुः । रिहन् । अहं । तुविऽयेभिः । सत्त्वऽभिः । याति । वि । जयः ।

वयः । दधत् । पत्ऽवते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनी । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावाग्निः स्तूयते । अयमग्निर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमेरधीवासमुपर्याच्छादन-
स्थानीयं तृणगुल्मीषध्यादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहेति प्रसिद्धौ ।
यद्वा मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन्
तुवियेभिः प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो जयो
जयसा जवेन वियाति । विविधं गच्छति । किंच पङ्कते पादवते द्विपदे चतुष्पदे
च वयोऽन्नं तत्तदुचितं दधत् ददत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्रा-
णिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं
रेरिहत् दहन् । किंच श्येनी श्यामवर्णो वर्तन्निर्माणो वियांतमनु अनुक्रमेण
सचते । सेवते । यत्र यत्राग्निर्गच्छति तत्र तत्र मार्गोऽपि कृणो भवति । अहेति
प्रसिद्धौ ॥

॥ अथ दशमी ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्ने । मघवत्सु । दीदिहि । अध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । र्वमेऽइव । युत्सु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे अग्ने अस्माकं मघवत्स्वस्मत्संबन्धिष्वन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदिहि ।
दीप्यस्व । अध अथानंतरं श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अस्मत्प्राण-
नवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र
भवेति शेषः । स उक्तलक्षणस्त्वं शिशुमतीरवास्य । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते ।
शैशववतीर्ज्वाला अपक्षेप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं । युत्सु संग्रामेषु
वर्मेव कवचमिव परिजर्भुराणोऽस्मद्वेष्टुन् पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा युत्सु संग्रामेषु
वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इदमग्ने सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रयो अस्तु ते ।

यत्ते शुक्रं तन्वोऽरोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं अग्ने। सुऽधितं। दुऽधितात्। अधि। प्रियात्। ऊं इति। चित्। मन्मनः। प्रेयः। अस्तु। ते।
यत्। ते। शुक्रं। तन्वः। रोचते। शुचि। तेन। अस्मभ्यं। वनसे। रत्नं। आ। त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः। कीदृशं तत्। दुर्धिताहुष्टं स्थापितात्क-
ठिनात्काष्ठादेरधि उपरि सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तं। मन्मनो मननीयात्प्रियादुचित्
तव हृद्यादपि ॥ उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः ॥ ते तव प्रेयोऽतिप्रि-
यतममस्तु। तत्किमित्याह। हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलिताया
ज्वालायाः शुचिर्निमलं शुक्रं दीप्तं यत्तेजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणि-
मुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं वनसे। अस्मान्संभजस्व ॥ वनतेर्ब्रह्मणेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारिचां पद्वतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीराँ उत नो मघोनो जनाँश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय। नावँ। उत। नः। गृहाय। नित्यंऽअरिचां। पत्ऽवतीं। रासि। अग्ने।

अस्माकं। वीरान्। उत। नः। मघोनः। जनान्। च। या। पारयात्। शर्म। या। च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उत अपि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं
यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं। यज्ञो वै सुतर्मा नौरि-
त्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात्। कीदृशी तां। नित्यारिचां। नियतऋत्वि-
यूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां। पद्वतीं ॥ ह्रस्वनुद्गामिति मतुप उदात्तत्वं ॥
द्रव्यदेवतामंत्रादिरूपपादोपेतां। ईदृशी यज्ञात्मिकां नावं रासि। देहि संपादय ॥
रातिर्दानकर्मा दासति रातीति तन्नामसु पाठात् ॥ सैव विशेष्यते। उत अपि च
या नौरस्माकं वीरानस्मत्संबन्धिनः पुत्रादीन्मघोनो हविल्लक्षणान्नवतः करोति।
जनाँश्च यजमानानस्मानपि या नौः पारयात्। पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारय-
तेर्लेट्याडागमः ॥ जननमरणादिवहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्म-
लोकं प्रापयेत्। एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूय-
माणत्वात्। एवं प्रापय्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत्। परस्यांते
कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तत्वात्। चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अभी नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिंधवश्च स्वगूर्ताः ।

गव्यं यव्यं यंतो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरंत ॥ १३ ॥

अभि। नः। अग्ने। उक्थं। इत्। जुगुर्याः। द्यावाक्षामा। सिंधवः। च। स्वऽगूर्ताः।

गव्यं। यव्यं। यंतः। दीर्घा। अहा। इषं। वरं। अरुण्यः। वरंत ॥ १३ ॥

हे अग्ने न उक्थं शस्त्रमभिजुगुर्याः । आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय । सम्यक् शस्त्रमित्यंगीकुरु ॥ गृ शब्दे । लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः । बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयतां । तथा सिंधवः स्यंदनशीला नद्यश्च स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा । यव्यं । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यंतः प्रापयंतः प्रोत्साहयंतु । तथारुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभूता उषसः । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दं । दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालमिषमिथ्यमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनं वरंत । प्रापयंतु ॥ वृङ् संभक्तौ । अंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयंतु । एतत्सर्वमग्नेः प्रसादादित्यग्नेरेव स्तुतिवादाग्नेयत्वमविरुद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

बळित्थेति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं । अंत्ये त्रिष्टुभौ । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप हूरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयंत ससुतः ॥ १ ॥

बट् । इत्था । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतं । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ई । उप । हूरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेनाः । अनयंत । सऽसुतः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्था इत्थं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषे शरीरव्यवहाराय दाढ्याय धायि । धार्यते सर्वैः ॥

बळित्थेत्युभे अपि सत्यनामनी बट् अत् सत्ता इत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ जाठ-
राग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहसो
जनि । यतः कारणान्मथनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः ।
यदी यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्येस्तेजो मतिर्मदीया बुद्धिरुपहृतते । उपगच्छति ।
उपगम्य वर्तते वा ॥ इह कौटिल्ये ॥ साधते च । तेनैव तेजसा साधयति स्वाभीष्टं ।
किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः सस्रुतः समानं
गच्छन्त्यः सहैव प्रवर्तमानाः ॥ स्रवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयन्त । नयन्ति । निर्व-
हन्ति जगद्व्यवहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबंधिन्यो
मंत्ररूपा वाचः सस्रुतो होवादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयन्त । नयन्ति ।
अग्नेः स्तोत्रं निर्वहन्ति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति । तेजोमयी वागिति
श्रुतेः । अतः कारणान्मतिरुपहृत इत्यर्थः ॥ धेनेति वाङ्माम धेना ग्रा इति
तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पृ॒क्षो व॒पुः पि॒तु॒मा॒न्नित्य॒ आ श॒ये द्वि॒तीय॒मा स॒प्र॒शि॒वासु मा॒तृषु॑ ।

तृ॒तीय॒मस्य॑ वृ॒षभ॒स्य दो॒हसे॒ दश॑प्रमतिं जनयन्त॒ योष॑णः ॥ २ ॥

पृ॒क्षः । व॒पुः । पि॒तुः । मा॒न् । नित्यः । आ । श॒ये । द्वि॒तीयं । आ । स॒प्रः । शि॒वासु । मा॒तृषु॑ ।

तृ॒तीयं । अ॒स्य । वृ॒षभ॒स्य । दो॒हसे॒ । दश॑प्रमतिं । ज॒न॒यन्त॒ । योष॑णः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृक्षोऽन्नसाधकः पाकादिना । वपुर्वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः
पितुमान् हविलक्षणाद्युक्तो नित्यः शाश्वतः । इहशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः
सन् आशये । आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च नि-
वर्तयन्ध्रुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्रशिवासु मातृषु सप्रलोकशिवकरीषु
मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते । मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वा
वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबंधिने दोहसे दोग्ध
आदित्यस्थोदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यमुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये
तृतीयमाशेते । द्युस्थानो वर्तते । यद्वा अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य
संबंधिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थं । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदक-
माकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरंतरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्ष-
काले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्धृत्वं । इहशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं

योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयन्त । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत
इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवंतं पूज्यत्वाय । यद्वा
मथनकाले दशभिरंगुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रये दशदिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

निर्यदीं बुधान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसा क्रंत सूरयः ।

यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ई । बुधात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शवसा । क्रंत । सूरयः ।

यत् । ई । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईमेनमग्निं यद्यस्मात्कारणान्महिषस्य ॥ महन्नामैतत् । महिषोऽभव ऋभुक्षा
इति तन्नामसु पाठात् ॥ महतो यज्ञस्य बुधान्मूलादधानादारभ्य वर्षसः ॥ रूपना-
मैतत् ॥ रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः
सूरयो मेधाविन ऋत्विजः शवसा बलेन मंत्रादिरूपेण शरीरेण वा निष्क्रंत ।
निष्कुर्वन्ति साधयन्ति । उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा एनमग्निं बुधादादितो मथ-
नादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्व-
न्ति ॥ करोतेश्छांदसे लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यत्
ईमेनमेवाग्निं प्रदिवः पुराणात् अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः ।
पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति गुहा
संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वांतरिक्षे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण
मथायति । चालयति । उद्धोधयतीत्यर्थः । यद्वा मातरि फलस्य मातरि यागे
श्वसति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरणयोर्निगूढं संतं प्रादुर्भा-
वायानुक्रमेण मथायति । मथ्नाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवरूपस्तस्मात्स्तो-
तव्य इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र यन्पितुः परमान्नीयते पर्या पृथुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिन्वंत आदिद्यविष्ठो अभवद्गुणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृथुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इन्वंतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । गुणा । शुचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मान्पितुरन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् पर-
मत्वाच्चेतोः । उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः । तदर्थं प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण परितो नीयते ।
पर्यग्निक्रियत इत्यर्थः । यद्वा पितुरुत्पादकात्परमादुत्कृष्टाद्गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः
सकाशादाहवनीयं प्रति प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण नीयते ॥ पर्यनर्थकः ॥ किंच पृक्षुधः
पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः ॥ यद्वा प्रशब्दस्य संप्रसारणं । क्षुध बुभु-
क्षायां । क्विप् ॥ प्रक्षोध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिच्छमाणा वीरुधो दंसु दंतेषु
मध्य आरोहति । आरोहंति । प्रविशंतीत्यर्थः । यद्यस्मादुभा उभावध्वर्युयजमानौ
उभे अरणी वास्याग्नेर्जनुषं जन्मोत्पत्तिमिन्वतः । व्याप्नुतः । स्वीकुरुत इत्यर्थः ॥
इवि व्याप्तौ । इदित्त्वान्नुम् ॥ आदित् अत एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमग्निर्घृणा
यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा घृणा घृणो दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्ता वा
यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आदिन्मातृराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाऽजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तः सन् आदित् पूर्वमंचे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनं-
तरमेव मातृरुत्पादयित्रीर्मातृस्थानीया दश दिश आ अविशत् । सर्वतः प्रवि-
शति । पूर्वत्र दशप्रमतिं जनयंत योषण इत्युक्तत्वात् दिशां मातृत्वं । दिक्षु प्रका-
शेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशेष्यन्ते । यासु मातृष्वहिंस्यमानः परैरपीड्य-
मान उर्विया उर्वतिप्रभूतं विवावृधे । विविधं प्रवृद्धोऽभवत् । तास्वाविशत् ।
यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः सम्यक् पोषितो
लोके प्रकाश्य पुनरागत्य मातरमालिंगति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति
तत्राह । यत् यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः
अत एव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीरनुक्रमेणारुहत् । आरोहति ॥ रुहेऽहं दसो
लुङ् । कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः ॥ उपरि प्रज्वलति । तथा नव्यसीषु
नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पञ्चाङ्गाविनीष्वो-

षधीषु निधावते । नितरां नीचैर्वा गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठा-
नामधस्तादुपरिष्ठाच्च प्रविश्य ज्वलति । तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आदिङ्घोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं ऋजते ।

देवान्यक्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्ते शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगंऽइव । पपृचानासः । ऋजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्ते । शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा देवानां ईदृशमग्निं दिविष्टिषु दिवसै-
षणेषु निमित्तभूतेषु वृणते । संभजते । आदित् अनंतरमेव । तथा पपृचानासो
हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेच्छांदसस्य लिटः कानच् ॥
ऋजते । प्रसाधयन्ति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयन्ति तद्वत् ।
यद्वा महांतं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ऋजतिः प्रसाधनकमेति
यास्कः ॥ यत् यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः क्रत्वा क्रतुना
कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शरीरेण बलेन च युक्तान्देवान्यवहर्तुं नृत्विजो
यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्ते यजमानं शंसं स्तुतिं
च स्तुत्यं वा तं विश्वधा विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति । पूर्वोक्तान्कामयते ।
किमर्थं । धायसे । हविर्लक्षणान्नाय । तस्माद्घोतारमग्निं वृणते ऋजते च ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो ह्यारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्नन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्यारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्नन् । दक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यत् यदायमग्निर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥ यजतः सर्वैर्यष्टव्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् । वितिष्ठते सर्वतो व्याप्नो

भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्त्रा बहुवक्त्रा ॥
वचेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष् । दृश्यहणात्कुत्वं ॥ ह्यारो न कुटिल इव
विदूषणकादिरिव ॥ हूरतेर्यतात्पचाद्यच् ॥ स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते ।
विविधं कुर्वन् वर्तते । तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः । तदा
तस्याग्नेः पत्नम् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजो रंजनात्मको लोक आस्थात् । आ-
तिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषः ।
दहतः ॥ दहेर्लिटः क्सुः ॥ कृष्णजंहसः । कृष्णमार्गस्य ॥ पुनःपुनर्गम्यत इति जंहा
मार्गः । हन्तेर्यङ्लुगन्तात्कर्मण्यसुन् । कुत्वाभावश्छांदसः ॥ शुचिजन्मनः । मंचसहि-
तारण्योरुपन्नत्वात् । व्यध्वनः । विविधज्वालस्यानियतमार्गस्य ॥

॥ अथाष्टमी ॥

रथो न यातः शिक्त्रभिः कृतो द्यामंगेभिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्त्रऽभिः । कृतः । द्यां । अंगेभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्त्रभी रज्जुभिः कृतो बद्धो रथो न रथ इव । स यथा स्वीयैश्च-
क्रादिभिरंगैरीयते तद्वत् यातः स्थापितः सन् अरुषेभिर्गमनशीलैरंगेभिर्ज्वा-
लादिरूपैरवयवैर्द्यामन्तरिक्षमाज्येन दृष्टः सन् ईयते । गच्छति ॥ ईङ् गतौ ॥
आत् प्रवृद्धनन्तरमस्याग्नेस्ते सूरयः सरण्यो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति ।
यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि । दहति काष्ठान् ॥ पुरुषव्यत्ययः । छांदसः शपो
लुक् ॥ किञ्च ज्वलितस्याग्नेस्त्वेषथादीप्रात्तेजसः सकाशाद्वयो गमनवन्तः पक्षिमृ-
गादय ईषते । गच्छन्ति ॥ ईष गत्यादौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ पला-
यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । शूरस्य त्वेषथाद्वय इव । कस्यचिद्विक्रांतस्य दीप्रात्तेजसः
सकाशाद्गीत्या पलायमाना इव । एवमन्तरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा
दावाग्निरूपेण स्तूयते ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शशद्रे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुरान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शशद्रे । अर्यमा । सुऽदानवः ।
यत् । सी । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।
अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो रात्र्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽहरभिमानी देवः शशद्रे । शतयति तमः ॥ शट् शतने । छांदसो लिङ् । बहुलं छंदसीति रुट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ तथार्यमोभ-योर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ यद्वा एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शशद्रे । तीक्ष्णीक्रियन्ते । हिशब्दो मन्त्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । त्वमग्ने वरुणो जायस इति हि मन्त्रांतरं ॥ शदेः कर्मणि छांदसो लिट् । इरयो र इति रेभावः । हि चेति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामग्न्यायत्तत्वं उपपत्तिमाह । यद्यस्मात्कारणात् हे अग्ने सी सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मि-त्रार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेणा-जायथाः । जायसे । प्रादुर्भवसि । तत्र दृष्टान्तः । अरान् रथस्य चक्रान् नेमिर्न वाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवऽतातिं । इन्वसि ।

तं । त्वा । नु । नव्यं । सहसः । युवन् । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां स्तुवते ॥ शशमानः शंसमान इति यास्कः ॥ सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतातिं देवेषु तायमाणं विस्तार्यमाणमिन्वसि । व्याप्नोषि । अस्मत्प्रत्नं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः ॥ इन्वतिर्याग्निकर्मा । इन्वति ननक्षेति तन्नामसु पा-ठात् ॥ हे सहसो युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयित्वा । यद्वा सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण महिरत्न अस्मत्प्रदेय-महद्रमणीयधन नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः

कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु क्षिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविःप्रदानसमये क्षि-
प्रमेव स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भगं न । आदित्यमिव । यद्वा महान्तं राजा-
नमिव । तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥

॥ अथैकादशी ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थे दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिं ।
रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥
अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थे । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णसिं ।
रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । ऋते । आ ।
च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु स्वर्थे सुष्ठुरणीयं दमूनसं दमनीयमुपास्यं ॥ दमेरु-
नसिरित्यूनसिप्रत्ययः ॥ रयिं न पपृचासि । धनं यथा संपृणक्षि । तथा भगं
सर्वैर्भजनीयं दक्षं न उत्साहवन्तं प्रबुद्धं वा धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं
यथा पपृचासि संपृणक्षि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पृची संपर्के । लेट्या-
डागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । योऽग्नी
रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन्यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे
जन्मनी जननाधारभूताबुभौ लोकौ यमति । नियच्छति । तथा सुक्रतुः शोभन-
कर्मायमृतेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं च आ यमति । आयच्छ-
ति । सर्वदा ददाति । यद्वा पूर्वार्द्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया
योज्यं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मंद्रः शृणवच्चंद्ररथः ।
स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥
उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मंद्रः । शृणवत् । चंद्रऽरथः ।
सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयमाह्वानमुत शृणवत् ।
अपि नाम शृणुयात् । यद्वा नोऽस्मान् श्रावयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥

शृणोतेर्लेट्यडागमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा । सुद्योतमानः ॥ द्युत दीप्तौ । अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ जीराश्वः । शीघ्रगमनाश्वः । होता देवानामाह्वाता
मंद्रो मदनशीलश्चंद्रथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो वस्यो
वसनीयः । स प्रसिद्धोऽग्निर्नेषतमैरत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मान्
उत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेट्यडागमः ।
सिबहुलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः कांक्ष-
णीयं स्वर्गमच्छ । आभिमुख्येन प्राप्तुं नेषत् ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरकैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूर्यो अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अकैः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविःप्रदानादिकर्मवद्भिरकैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैरस्तावि । स्तु-
तोऽस्माभिर्यजमानैः ॥ शिमीति कर्मनाम । शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥
कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यग्राज-
मानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः ॥ अमु च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचेम-
मग्निममी च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन
प्रसिद्धा वयमप्यति अत्यर्थं निष्टतन्युः । शब्दयंतु ॥ निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥
इतः परमप्यस्मत्पुत्रपौत्रादयो वयं चाग्निं स्तुम इत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । मिहं न
सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि
छांदसो विकरणस्य श्रुः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. ।
इति षत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

समिद्ध इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्दे-
वता समिद्धोऽग्निः । द्वितीयादीनां तनूनपान्नराशंस इलो बर्हिर्देवीर्द्वार उषा-
सानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीलाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः
स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अंत्याया इंद्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं

सरस्वतीलाभारत्य इति ॥ अत्रानुक्रमणिका । समिद्ध आप्रिय आनुष्टुभमन्त्रै-
 द्रीति ॥ अत्रेधमतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव
 देवतेति कात्थक्यस्य मतं । अग्निरेव समिदादिभिरुच्यते । अतः स एव देवतेति
 शाकपूणेर्मतं । निरुक्ते किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं
 बहुधा प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति
 सिद्धांतितं अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा इत्यादिना । नि० ८. २१. ॥ पशावंगि-
 रोगोचोत्पन्नानामेतदाप्रीसूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडे सूचितं । समिद्धो
 अद्येति सर्वेषां यथञ्च ऋषि वा । आ० ३. २. इति । अत्र यथञ्च ऋषियहणात् ॥ आप्री-
 सूक्तानि त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठाचेयवाध्वश्चगार्त्तमदानि चत्वारि नराशंस-
 वन्ति । मैधातिथदैर्घतमसप्रैषिकानि नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनू-
 नपातन्तीति । तत्रैतत्सूक्तं दैर्घतमसत्वादुभयवत् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अग्र आ वह देवाँ अद्य यतसुचे ।

तंतुं तनुष्व पूर्ण्य सुतसोमाय दाशुषे ॥ १ ॥

संऽइहः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽसुचे ।

तंतुं । तनुष्व । पूर्ण्य । सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्यागदिने देवान् हविषां
 भोक्तृनग्न्यादीनावह । अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय । यतसुचे यागायोद्यतसुचे यज-
 मानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषुतसोमाय दाशुषे हविर्दत्त-
 वते । यद्यपीदानीमेवाहूयन्ते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा
 दाशुष इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्ण्य पूर्वभ्यो देवेभ्यो हितं
 पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व । विस्तारय ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

घृतवतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥ २ ॥

घृतऽवतं । उप । मासि । मधुऽमंतं । तनूऽनपात् ।

यज्ञं । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥ २ ॥

हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नमृत्वं । तद्वान्यज्ञः । अग्निपक्ष आपस्तन्व उच्यंते । ताभ्य ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नमृत्वं । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अग्ने विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां स्तुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यजमानस्य ॥ युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य इति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥ घृतवतं क्षरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुप उपेत्य मासि । निर्मिमीषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माने । आदादिकः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्नस्यापूतस्य शोधयिताद्भुतोऽभूत इव अद्य क्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनार्हः । ईदृशो नराशंसो नरैः कर्मनेतृभिर्चर्तृत्विग्भिः शंसनीयोऽग्निर्दिवो द्युलोकादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्मदीयं त्रिरामिमिक्षति । त्रिवारं समन्तात्सिंचति । स्वादयतीत्यर्थः । यद्वा मधुरेण फलेन त्रिरामिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो द्योतमानो द्युलोकादागत्यानुष्ठीयमानो यज्ञं त्रिरामिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ त्रिवारमागच्छति । त्रिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इत्थितो अग्न आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४ ॥

इत्थितः । अग्ने । आ । वह् । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुजिह्व । वच्यते ॥ ४ ॥

हे अग्ने ईळितः सर्वैः स्तुत्य इण्नामकस्त्वमिहास्मिन्यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं
प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिन्द्रमावह । आह्वय । हे सुजिह्व
घृतपानेन शोभनज्वाल इयं मम मतिर्मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् त्वा त्वा-
मच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं वक्ष्यते । मतिरेवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पूरणार्थः ।
वचेर्यकि संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपस्य वा छंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण् ॥
अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञांगैर्यज्ञसं-
बन्धिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स्तृणा॒नासो॑ य॒तसु॑चो ब॒र्हिर्य॒ज्ञे स्व॒ध्वरे ।

वृ॒ंजे दे॒वव्य॑चस्त॒ममि॒न्द्राय॒ शर्म॑ स॒प्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणा॒नासः । य॒तऽसु॑चः । ब॒र्हिः । य॒ज्ञे । सु॒ऽअ॒ध्वरे ।

वृ॒ंजे । दे॒वव्य॑चऽत॒मं । इ॒न्द्राय॒ । शर्म॑ । स॒ऽप्र॒थः ॥ ५ ॥

स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवांतरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्दभान् स्तृणा-
नास आस्तरंतो यतसुचो नियमितजुह्वादिपात्रा ऋत्विजो देवव्यचस्तममतिशयेन
देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं गृहमिन्द्राय वृंजे । विवर्ज-
यन्ति । संपादयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वि अ॒यंता॒मृता॒वृधः॑ प्र॒यै दे॒वेभ्यो॑ म॒हीः ।

पा॒व॒कासः॑ पु॒रुस्पृ॒हो द्वा॒रो दे॒वीर॑स॒श्चतः॑ ॥ ६ ॥

वि । अ॒यंतां । ऋ॒तऽवृ॑धः । प्र॒ऽयै । दे॒वेभ्यः॑ । म॒हीः ।

पा॒व॒कासः॑ । पु॒रुऽस्पृ॒हः । द्वा॒रः । दे॒वीः । अ॒स॒श्चतः॑ ॥ ६ ॥

द्वा॒रो दे॒वीर्य॒ज्ञस्य॑ द्वा॒राभि॑मानिन्यो दे॒वता॑ विश्रयन्तां । विविधं श्रयन्तु । वि-
वृत्ता भवन्तु । किमर्थं । दे॒वेभ्यः॑ प्र॒यै । प्र॒यातुं॑ दे॒वानां॑ प्रा॒पणाय॑ ॥ प्र॒यै रोहि॑ष्यै
अ॒व्यथि॑ष्यै । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीदृश्यस्ताः । ऋ॒तवृ॑धः । यज्ञस्य
वर्धयिष्यः पूज्याः । पा॒व॒कासः॑ । शोधयिष्यः । पु॒रुस्पृ॒हः । बहु॑स्पृहणीयाः । अ॒स-
श्चतः॑ । असज्यमानाः परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।

यह्नी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।

यह्नी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बर्हिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे ॥ पेश इति रूपनाम ॥ यह्नी महत्यौ अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् ॥ यहुरित्यपत्यनाम यहुः सूनुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋतस्य मातरा यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेवास्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा सुमत् बर्हिरास्तृतं दर्भमा समंतादासीदतां । उपाविशतां । यद्वा ऋतस्येति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदतां । आसाद्य च बर्हिरास्तृतं दर्भं स्वयमेवादत्तां ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्ममद्य दिविस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वालौ जुगुर्वणी भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ यद्गुलुगंतात् क्विपि छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेश्छंदसि वनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः ॥ कवी मेधाविनौ क्रांतदर्शिनौ दैव्या होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ सिध्मं फलसाधनभूतं ॥ सिधेः स्फायितंचीत्यादिना रक् ॥ दिविस्पृशं द्युलोकवासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः । ईदृशं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञमद्य यक्षतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यङ्निर्वाहयतामित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदंतु यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्सु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदंतु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सु विरुद्धलक्षणयामरणेषु देवेषु द्योतनशीलेषु स्तोतृषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वार्षिणा नियता होत्रा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी द्युस्थाना वाक् । तथेळा पार्थिवी प्रैषादिरूपा मही महती सरस्वती । सर इत्युदकनाम तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्तिस्त्रिस्थानवागभिमानिदेवता यज्ञिया यज्ञार्हाः सत्यो बर्हिः स्तीर्णं सीदंतु । उपविशंतु ॥ तिस्र इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

तन्नस्तुरीयमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि धंतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीयं । अद्भुतं । पुरु । वा । अरं । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । धंतु । राये । नाभा । नः । अस्मऽयुः ॥ १० ॥

नोऽस्मदर्थं तत् तादृशं तुरीयं तूर्णं व्याप्यद्भुतं सद्य आविर्भवद्भूतमिव सत् । यद्वा महन्नामैतत् । सारतो महत् पुरु वारं बहूनां प्राणिनामर्थयैवारं अलं समर्थं । यद्वा पुरु वारं बहु प्रभूतं च ॥ वाशब्दश्चार्थः । अरं अलं ॥ त्मना आत्मना पुरु । बहुक्रियाविशेषणमेतत् । ईदृशमुदकं त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता ॥ त्वष्ट-शब्दो यास्केनैवं व्याख्यातः । त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्ति-कर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । नि० ८. १३. इति ॥ तन्नामको वैद्युतोऽग्नि-रस्मयुरस्मान्कामयमानो देवो नः पोषायास्मत्पुष्टये राये समृद्धये च नाभा नाभौ वृष्टेर्वंधके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुक्तलक्षणमुदकं विधंतु । वि-विधं गमयतु ॥ षोऽंतकर्मणि । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनो-तीति षत्वं ॥ यद्वा नो नाभा अस्मत्संबन्धियज्ञनाभावुत्तरवेद्यां राये ॥ षष्ठ्यर्थे

चतुर्थी ॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः ॥
उक्तलक्षणां वृष्टिं मुंचतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यक्षि वनस्पते ।

अग्निर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

हे वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेवाग्ने अवसृजन् स्वैरं वर्तयन्
ऋत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मना आत्मना देवान्हविर्भुज उपयक्षि । उपेत्य
यज ॥ बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ देवो द्योतमानो मेधिरो मेधावान् अग्नि-
राहवनीयो देवेषूभयेषां मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति । प्रेरयति । स्वीकरोति ॥
षूद क्षरणे । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । यद्वा यूपाग्निरेव
परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निर्हवींषि सुष्ठु स्वीकरोति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिंद्राय कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे ।

स्वाहा । गायत्रऽवेपसे । हव्यं । इंद्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते पूष्णा तद्वते ॥ अनो नुडिति नुट् । ह्रस्वनुडभ्यां मतुबिति मतुप
उदात्तत्वं ॥ मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय
वायुदेवाय च । तथा गायत्रवेपसे ॥ वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्द इतरसा-
मोपलक्षणः ॥ गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयेंद्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा
कर्तन । स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोटि तन्ननन्नथनाश्चेति तनवादेशः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स्वाहाकृतान्या गह्युप हव्यानि वीतये ।

इंद्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवंते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । ग॒हि । उप । ह॒व्यानि । वी॒तये ।

इ॒न्द्र । आ । ग॒हि । श्रु॒धि । ह॒वं । त्वां । ह॒व॒न्ते । अ॒ध्व॒रे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र स्वाहाकृतानि । स्वाहेत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेव-
तानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि हवीषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदा-
नात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्वविरुपेत्य वीतये भक्षणायागहि । आगच्छ ॥
गमेश्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इन्द्र
आगहि । स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु ।
यतस्त्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवन्ते । आह्वयन्ति ऋत्विजः । अतः श्रुधि ॥ ह्य-
तेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं । तथा चानुक्रांतं । प्र तव्यसी-
मष्टावाग्नेयं तु तच्चिष्टुबंतमिति । तु तदित्युक्तत्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्याग्निर्देवता ।
अंत्या चिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो
विनियोगः । अग्निष्टोम आग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं ।
अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्र तव्यसी नव्यसीमापो हि षेति तिस्रः । आ० ५. २०. ।
इति ॥ दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्धानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि
च निविद्धानं । तथा चाचार्योऽतिदेश एकाहिकान्युपशंस्य तेषु निविदो दध्या-
देवमेवाग्निमारुते । आ० १०. १०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र तव्य॑सी नव्य॑सी धी॒तिम॒ग्रये॑ वा॒चो म॒तिं सह॑सः सू॒नवे॑ भ॒रे ।

अ॒पां नपा॑द्यो वसु॑भिः सह॒ प्रि॒यो हो॒ता पृथि॑व्यां न्यसी॑दह॒त्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्य॑सी । नव्य॑सी । धी॒तिं । अ॒ग्रये॑ । वा॒चः । म॒तिं । सह॑सः । सू॒नवे॑ । भ॒रे ।

अ॒पां । नपा॑त् । यः । वसु॑ऽभिः । सह॒ । प्रि॒यः । हो॒ता । पृथि॑व्यां । नि । असी॑दत् ।

ऋ॒त्वियः ॥ १ ॥

अहमग्रे तव्यसी तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्री ॥ तवतिर्वृद्ध्यर्थः सौत्रो धातुः ।
अस्मात्तृजंताच्छंदसीतीयसुन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः । छांदस ईकारलोपः ॥

नयसी नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणमुक्तगुणकं कर्म प्रभरे । प्रकर्षेण करो-
मि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायामये । सहसो
बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अद्भ्य ओषधयः
ओषधीभ्योऽग्निरित्यग्नेर्नमृतं । अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्ष-
कत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य
होता होमनिष्पादकः । सोऽग्निर्ऋत्वियः प्राप्नकालः प्राप्नप्रदानसमयः सन्
पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नि-
तरां सीदति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविराग्निरभवन्मातरिष्वने ।

अस्य ऋत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिष्वने ।

अस्य । ऋत्वा । संऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति ।

अरोचयत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽग्निर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन्
तदानीमेव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिष्वनेऽतरि-
क्षसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् । त्वमग्ने प्रथमो मातरिष्वन
आविर्भवेत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि
फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः । तदर्थं । किंच
समिधानस्येधनैः सम्यक् वर्धमानस्याग्नेर्मज्मना ॥ बलनामैतत् ॥ बलवता ऋत्वा
ऋतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण शोचिर्द्यावा पृथिवी च प्रारोचयत् । प्रकर्षे-
णादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्छांदसः ॥ मज्मना ऋत्वा समिधानस्येति वा
योज्यं । प्रबलेन समिधनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंहशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रेजंते असंसंतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसंहशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।

भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजंते । असंसंतः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य स्तूयमानस्याग्नेस्त्वेषा दीपयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः । अविरता इत्यर्थः ॥ नजो जरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुख-
स्याग्नेर्भानवो रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वादत्र विस्फुलिंगा अवगंतव्याः । ते च सुसंहशः
सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः । तथा-
स्याग्नेर्भात्वक्षसः ॥ त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात् ॥
भासमानबलाः ॥ अक्तुरिति रात्रिनामैतत् अक्तुरुर्म्येति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वि-
तीयार्थे प्रथमा ॥ अक्तुं जगदंजकं नैशं तमोऽति अतिक्रम्य सिंधवः स्यंदमानाः
सर्वत्र व्याप्नुवंतोऽसंसंतः स्वव्यापारेष्वस्वपंतोऽविरता अत एवाजरा न रेजंते ।
न कंपंते दाहपाकादिषु न चलंति न चाल्यंते वान्यैः । यद्वा नशब्दो दृष्टान्त-
वचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न
रश्मय इव । ते यथा स्यंदनशीला व्याप्तिमंतोऽक्तुरिति अंजकं तमोऽतिक्रम्या-
संसंतो रेजंते तद्वद्भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीपयोऽपि सर्वत्र रेजंते । कंपंते ।
व्याप्नुवंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

यं । आऽइरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्मना ।

अग्निं । तं । गीऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।

न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं ॥ वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात् ॥
तादृशं यमग्निं भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे
कृत्स्नशब्दः । यद्वा एतावती वै पृथिवीत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभा-
वुत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्मना बलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येने-
रिरे । ईरितवंतः स्थापितवंतः । तमग्निं स्वे स्वकीये दमे गृह उत्तरवेद्यां गीर्भिः
स्तुतिभिराहिनुहि । प्राप्नुहि ॥ हि गतौ वृद्धौ च । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वाव-

चनमिति हेर्लुगभावः ॥ योऽग्निरेको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वो वसुनो
गवादिधनस्य राजति । ईश्वरो भवति प्रदातुमिति शेषः ॥ राजतीत्यैश्वर्यकर्मा
क्षियति राजतीति तन्नामसु पाठात् ॥ तत्र दृष्टान्तः । वरुणो न । वारक आदित्य
इव । स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जंभैस्तिगितैरत्ति भवति योधो न शत्रून्स वना न्युजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतांऽइव । स्वनः । सेनांऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।

अग्निः । जंभैः । तिगितैः । अत्ति । भवति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । न्युजते ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वराय वरणाय निग्रहाय शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते ।
मरुतां स्वन इव । स यथाग्राह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिष्यार्थं प्रबलेनाभिसृष्टा
सेनेव । सा यथान्यैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाशनिर्यथा पतत्येव
न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निस्तिगितैर्निशि-
तैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अंत्यविकारश्छांदसः ॥ जंभैर्दंतैर्दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरत्ति ।
अस्मद्विरोधिनो भक्षयति । तथा भवति । हिनस्ति ॥ भव हिंसायां । यास्कस्त्वाह
भवतिरत्तिकर्मेति । यद्यप्यत्तिभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापि तदवांतरभेदोऽवगंतव्यः ॥
तत्र दृष्टान्तः । योधो न । संप्रहर्ता शूर इव । स यथा शत्रून्भवति भक्षयति तद्वत् ।
किंच सोऽग्निर्वना वनानि वृक्षादिसमूहान् न्युजते । नितरां प्रसाधयति दह-
तीत्यर्थः ॥ न्युजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसद्वसुः कुविद्वसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुविद्वसुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचयस्योक्थस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामयि-
तासत् । भवतु ॥ अस्तेर्लेट्यडागमः ॥ यद्वा उचयस्यैतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य

न इति संबंधः । तथा वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयि-
तृभिर्धनैः काममत्यर्थमभिमतं वा कुवित् अतिप्रभूतमावरत् । आवृणोतु ।
अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लेढ्यडागमः । छांदसो विक-
रणस्य लुक् ॥ अयमग्निश्चोदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये
लाभाय कुवित् बहु तुतुज्यात् त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः ।
छांदसः शपः श्रुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमग्निमया धिया-
नया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋजते ।

इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूःऽसदं । अग्निं । मित्रं । न । संऽइधानः । ऋजते ।

इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णः । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वाज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा प्रतीकमंगं ।
दीपज्वालमित्यर्थः । किंच वो युष्मत्संबन्धिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे
सीदंतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधान इध्मैर्दीपयमान ऋजते ।
प्रसाधयति ॥ ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ इंधानः सम्यग्दीप्यमानोऽक्रो ज्वाला-
समिदादिभिराक्रांतोऽन्यैरनुक्रांतो वा ॥ क्रमेच्छांदसो डः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेद-
यत्सु स्तोत्रेषु निमित्रभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानोऽस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागा-
दिविषयां शुभ्रवर्णा निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वोदु यंसते । उद्योतयत्येव ॥
यमेर्लेढ्यडागमः । सिप् । उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति
तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

अदब्धेभिरहपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रऽयुच्छन् । अप्रयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

अदब्धेभिः । अहपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मास्वप्रमाद्यन् ॥ युच्छ प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिरप्रमाद्यद्भिरनवधानरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः शग्मैः सुखकैः पायुभी रक्षणप्रकारैर्नोऽस्मान् पाहि । रक्ष । किंच हे इष्टे सर्वैरेषणीयाग्ने जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन् अदब्धेभिरहिंसितैरदपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ हप हंप उत्केशे तौदादिकः ॥ अनिमिषद्भिर्निमेषरहितैरनलसस्वभावैः । ईदृशैर्लक्ष्यैर्नोऽस्मान् परि परितः पाहि । पालय । यद्वा उपर्युपरि जायंत इति जाः । नो जा अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो रक्ष । न केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

एति प्र होतेति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं । पूर्वत्राग्नेयं तु तदित्युक्तत्वादित्थमप्याग्नेयं । तथा चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्द्ध्वा दधानः शुचिपेशसं धियं ।

अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतं । अस्य । मायया । ऊर्द्ध्वा । दधानः । शुचिऽपेशसं । धियं ।

अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धाम । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्याग्नेर्व्रतं हविःप्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् प्रैति । प्रकर्षेण गच्छति होतुं ॥ मायेति प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् ॥ कीदृशोऽयं । ऊर्द्ध्वा मुपर्यारूढां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां ॥ पेश इति रूपनाम ॥ धियं प्रज्ञां दधानः । आचतुर्यात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन वर्तमानाः सुचो जुहादीः क्रमते । गृह्णाति । कीदृश्यः सुचः । याः प्रथमं पाचासादनकालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति धातुः ॥ चुंबन्ति भजन्त इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात्सुचः क्रमत इत्यर्थः ॥ हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यद्वा होता देवानामाह्वातायमग्निरस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन् एति यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयं ।

ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचलनादिरूपं कर्म दधानो
धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहूपभृदा-
दिका अभिक्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः
प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्याग्नेर्धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते । चुंबन्ति ।
प्राप्ताः ॥ हशब्दः प्रसिद्धौ । णिसि चुंबने । अदादित्वाच्छपो लुक् । इदित्त्वान्बुम् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सदर्ने परीवृताः ।

अपामुपस्थे विभृतो यदावसदध स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥

अभि । ई । अतस्य । दोहनाः । अनूषत । योनौ । देवस्य । सदर्ने । परिऽवृताः ।

अपां । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः । अधयत् ।

याभिः । ईयते ॥ २ ॥

अतस्योदकस्य दोहना धारा योनावुत्पत्तिस्थाने देवस्य सदर्ने द्योतमानस्या-
दित्यस्य स्थाने परीवृतास्तद्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्योऽभ्यनूषत । अभिनवा
भवन्ति । आभवन्त्येव स्तूयन्ते वा । कदेत्यत आह । यत् यदापामुपस्थ उदकाना-
मुत्संगेऽतर्विभृतो विशेषेण ताभिर्धार्यमाणः सन् आवसत् । आक्रम्य निवसत्य-
यमग्निस्तदानीमित्यर्थः । अध अधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति
सर्वो लोकः । ता विशेष्यन्ते । याभिः सहेयतेऽयमग्निः संगच्छते वा भूमिं ता
अधयत् । विद्युदात्मनोदकानि जगत्पाययत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युयूषतः सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरिचता मिथः ।

आदी भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिचता । मिथः ।

आत् । ई । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसा समानवयस्कौ ॥ वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते ॥ समानसामर्थ्यौ
तदित् तदानीमेव यदा प्रवृद्धो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानं प्रयोजनं

निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरंतौ होत्रध्वर्यू वपुरग्नेः शरीरं युयूषतः स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रैषानंतरं याज्यादिपाठो होतुर्ब्यापारः । वषट्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधेयं । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानं प्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विशेषेण तरितुमिच्छंतौ ॥ तरतेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधत्यादौ निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतो मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिंगतः । तद्वदग्निं साकं होत्रध्वर्यू युयूषतः । आदी अनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन् अस्मत् अस्माकं संबंधिनो रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न । सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यन्ता वोढुर्वाहकस्याश्वादे रश्मीन् । प्रतियहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यमी॒ द्वा सवयसा सपर्यतः॑ समा॒ने योना॑ मिथु॒ना समो॑कसा ।

दिवा॒ न नक्तं॑ पलि॒तो युवा॑जनि॒ पुरु॑ चरन्॒ अजरो॑ मानु॒षा युगा॑ ॥ ४ ॥

यं । ई॒ । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः॑ । समा॒ने । योना॑ । मिथु॒ना । संऽओ॑कसा ।

दिवा॑ । न । नक्तं॑ । पलि॒तः । युवा॑ । अ॒ज॒नि॒ । पुरु॑ । चरन् । अ॒ज॒रः । मानु॒षा । युगा॑ ॥ ४ ॥

यमीमेनमग्निं द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा समाने योना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुना दंपती इवैककार्योद्युक्तौ समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानौ । ईदृशौ होत्रध्वर्यू सपर्यतः । पूजयतः स्तुत्या हविःप्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा न अहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेत्यर्थः । एवं पूज्यमानोऽग्निः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तरुणस्तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबंधीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वोद्दिश्य पुरु चरन् ब्रह्माज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमीं हि॒न्व॑न्ति धी॒तयो॑ द॒श॒ त्रि॒शो॑ दे॒वं म॒र्ता॑स॒ ऊ॒तये॑ ह॒वाम॑हे ।

ध॒नो॒रधि॑ प्र॒वत॑ आ स ऋ॒णव॑त्यभि॒व्रज॑द्भिर्व॒युना॑ न॒वाधि॑त ॥ ५ ॥

तं । ई॒ । हि॒न्व॑न्ति । धी॒तयः॑ । द॒श । त्रि॒शः । दे॒वं । म॒र्ता॑सः । ऊ॒तये॑ । ह॒वाम॑हे ।

ध॒नोः । अ॒धि । प्र॒व॒तः । आ । सः । ऋ॒ण॒व॒ति । अ॒भि॒व्र॒ज॒त् । अ॒भिः । व॒यु॒ना ।

न॒वा । अ॒धि॒त ॥ ५ ॥

दे॒वं द्यो॒तमा॑नं तमे॒नम॑ग्निं द॒श धी॒तयो॑ द॒शसं॑ख्या॒का अंगु॑लयो त्रि॒शो त्रि॒शः
पर॑स्परवि॒ष्टि॒ष्टा हि॒न्व॑न्ति । प्री॒णय॑न्ति मथ॒नका॑ले । तथा म॒र्ता॑सो म॒नुष्या॑ व॒यं
यज॑माना ऊ॒तये॑ र॒क्षणा॑य ह॒वाम॑हे । आ॒हूयामः॑ । कोऽस्य॑ वि॒शेष॑ इत्युच्यते ।
अ॒यम॑ग्निर्ध॒नोर्ध॒नुषः॑ सका॒शात्प्र॑वत आ प्र॒कर्षे॑ण गच्छ॒तो बा॑णानि॒व । तान्य॑था
श॒त्रो॒रु॒परि॑ मु॒चं॑ति ॥ आ इत्यु॒पमा॑र्थे ॥ तद्व॒त्सोऽग्नि॑र्ध॒नुःस्थानी॑यान्निजशरीरसका॒
शात्प्र॑वतः प्र॒कृष्ट॑वेगवतो र॒श्मी॒नृ॒णव॑ति । ग॒मय॑ति ॥ रि॒विर्ग॑त्यर्थः । अ॒त्रांत॑र्भा॒
वि॒त॒ण्य॒र्थोऽयं॑ । इ॒दि॒त्वा॒नु॒म् । छा॒द॒सं रे॒फ॒स्य संप्र॑सारणं । अ॒धि॒शब्दोऽन॑र्थको
धा॒त्व॒र्थमा॑त्रा॒नुवा॑दी ॥ किंच॑ ए॒वं प्र॑वृ॒द्धोऽग्नि॑रभि॒व्रज॑द्भि॒रनु॑ष्ठानार्थम॒भितः॑ संच॒
र॒द्भिर्ज्ञे॑यमर्थम॒भिगच्छ॑द्भिर्वा तदर्थं न॒वा न॒वानि॑ नू॒तना॑नि व॒युना॑ व॒युना॑नि
प्र॒ज्ञा॒ना॒न्यनु॑ष्ठानविषयाण्य॒धित॑ । धा॒रय॑ति । ज्ञा॒पय॑तीत्यर्थः । यद्वा अ॒भि॒व्रज॑द्भि॒
रा॒भिमु॑ख्येन गच्छद्भिर्हो॒त्रादि॑भिः क्रि॒यमा॑णानि न॒वानि॑ व॒युना॑नि प्र॒ज्ञावि॑
शिष्टानि स्तो॒त्रादी॑न्य॒धित॑ । ध॒त्ते ॥ धा॒ज॒श्छा॑द॒से लु॒ङि स्था॒घो॒रि॒च्चे॒ती॒त्वं । उ॒त्तर॑स्य
सि॒चः कि॒त्वं । ह्र॒स्वा॒दं॒गादि॑ति स॒लोपः॑ ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं ह्य॒ग्ने दि॒व्यस्य॑ रा॒ज॒सि॒ त्वं पा॒र्थि॒वस्य॑ प॒शु॒पा इ॒व त्म॑ना ।

ए॒नी॒ त ए॒ते बृ॒हती॑ अ॒भि॒श्रि॒या हि॒र॒ण्य॒यी व॒क्करी॑ ब॒र्हि॒रा॒शा॒ते ॥ ६ ॥

त्वं । हि॒ । अ॒ग्ने । दि॒व्यस्य॑ । रा॒ज॒सि॒ । त्वं । पा॒र्थि॒वस्य॑ । प॒शु॒पाः । इ॒व । त्म॑ना ।

ए॒नी॒ इति॑ । ते॒ । ए॒ते इति॑ । बृ॒हती॑ इति॑ । अ॒भि॒ऽश्रि॒या । हि॒र॒ण्य॒यी इति॑ । व॒क्करी॑

इति॑ । ब॒र्हिः । आ॒शा॒ते॒ इति॑ ॥ ६ ॥

हे अ॒ग्ने त्वं दि॒व्यस्य॑ दि॒वि भ॑वस्य दे॒वादे॑र्विद्युदा॒त्म॒ना वृ॒ष्ट्या॑दे॒र्वा रा॒ज॒सि॒ ।

ईशिषे ॥ ऐश्वर्यनामैतत् ॥ तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादे राजसि ।
 ईश्वरो भवसि । किमन्यतंत्रत्वेन नेत्याह । त्मना । आत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव ।
 तत्र दृष्टान्तः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोध-
 निर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति ।
 किंच यस्मादेवं तस्मात्ते तव बर्हिर्यज्ञमेते प्रसिद्धे एनी एतवर्णे शुभे द्यावापृ-
 थिव्यावाशाते । अश्वुवाते व्याप्नुतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति डीप् तकारस्य नः ॥
 कीदृश्यौ ते । बृहती । महत्यावतिविस्तृते । अभिश्रिया । प्राप्तिश्रये अभितः सेव्ये
 वा । हिरण्ययी । हितरमणीये । वक्करी । अतिकुशलं शब्दयंत्यौ ॥ वचेर्वनिपि
 वनो र चेति डीप्प्रेफौ । छांदसं कुवं । वकि कौटिल्य इत्यस्माद्वा छांदसो नुम-
 भावः ॥ ईदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ बर्हिरश्वुवाते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तच्चो मद्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।
 यो विश्वतः प्रत्यङ्मुसि दर्शतो रखः संहृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥ ७ ॥
 अग्ने।जुषस्व।प्रति।हर्य।तत्।वचः।मद्र।स्वधाऽवः।ऋतऽजात।सुक्रतो।इति।सुऽक्रतो।
 यः।विश्वतः।प्रत्यङ्।असि।दर्शतः।रखः।संऽहृष्टौ।पितुमान्ऽइव।क्षयः॥७॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व हविः प्रीतो भव वा स्तुत्या । किंच तत्तादृशं प्रियकरं
 वचो वायूपं स्तोत्रं प्रतिहर्य । पुनः कामयस्व । हे मद्र मादनशील स्तुत्य वा हे
 स्वधावो हविलक्षणावन् हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्मन्
 शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्मुसि ।
 अभिमत अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः ।
 किंच संहृष्टौ सम्यग्दर्शने रखो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा
 तव संहृष्टौ सत्यां सर्वो जनः क्षयो निवासवान्भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमा-
 निव । अतिप्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैर्वस्तव्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

तं पृच्छतेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । तं पृच्छत पंचांत्या
 त्रिष्टुबिति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्वत्राग्नेयं तु तदित्युक्तत्वादितमप्याग्नेयं । अंत्या

चिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्य वि-
नियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तं पृच्छता स जंगामा स वेद् स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शवसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥

तं । पृच्छत । सः । जंगाम । सः । वेद् । सः । चिकित्वान् । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन् । सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शवसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः तमग्निं पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्यैव प्रष्ट-
व्यमस्ति । तस्यैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह । स जंगाम । स सर्वत्र गच्छति । अत
एव स वेद् । स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारण्येन । नेत्याह । स चि-
कित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । स एवेयते । ज्ञेयसकाशं
गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रमीयते । यद्यजमानस्य
ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानार्थमीयते । सेव्यते ।
तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्रापेक्षिताः
कामाः संतीत्याह । तस्मिन्नग्नौ प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति ।
असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच तस्मिन्नेवाग्नाविष्टय इष्टव्या
भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच सोऽग्निर्वाजस्यान्नस्य शवसो
बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच शुष्मिणो बलवतो राजादेरपि पतिः
स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनैव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृथ्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य ऋत्वा सचते अप्रहपितः ॥ २ ॥

तं । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनैव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृथ्यते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य । ऋत्वा । सचते । अप्रहपितः ॥ २ ॥

पूर्वमन्वेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याह । तमित्
तमेवाग्निं पृच्छन्ति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वजनो न

विपृच्छति । विपरीतं न पृच्छति । पृष्टोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा ॥
इवशब्द एवार्थः ॥ स्वकीययैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत् वदामीत्यादत्ते । तदेव
प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलं । स्वतंत्रेश्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा प्रष्टा धीमान् स्वेन
मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदे-
वाग्निं पृच्छति न तु बहु भाषत इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमग्निः
प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं न मृष्यते । न सहते । तथापरं वचः
स्वोक्त्यनंतरभावि प्रतिवचनं न मृष्यते । यस्मादयमेवंविधस्तस्मादप्रहपितः ।
अप्रहप्तः । यद्वा तेन शिक्षितोऽनुदंडः सर्वो लोकोऽस्य महानुभावस्याग्नेः क्रत्वा
क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमिज्जच्छन्ति जुह्वंस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणवच्चचांसि मे ।

पुरुषैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥

तं । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तं । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणवत् । वचांसि । मे ।

पुरुषैषः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽजतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सं । रभः ॥ ३ ॥

जुह्वोऽस्मदीया जुह्वपभृदादयस्तमित् तमेवोद्दिश्याज्यपूर्णाः सत्यो गच्छन्ति
प्रीणयितुं । यद्वा हूयंत इति जुह्व आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु
स्थितान्याज्यान्यप्याश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुह्व इत्युच्यन्ते । मंचाः क्रोशंतीतिवत् ।
ता अपि तमेव गच्छन्ति । अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैवेतरदेवतार्थमपि
हूयमानं चेति भावः । किंच अर्वतीः प्राप्तिमत्यः स्तुतयस्तमित् तमेवाग्निं गच्छन्ति
सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवैकोऽयमग्निर्विश्वानि मे मदीयानि वचांसि स्तोत्र-
रूपाणि शृणवत् । शृणोति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः । ते देवा
बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तथाचैव परस्ता-
दाम्नास्यते । ऋ० सं० ५. १. ३. । त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्र इत्यादिकोऽस्य
विशेष इत्युच्यते । पुरुषैषो बहुप्रेषभाक् । यद्वा बहुप्रेषणः । सर्वस्याज्ञापयि-
तेत्यर्थः । ततुरिस्तारयिता ॥ तरतेरंतर्यर्थादाहगमहन इति किन्प्रत्ययः । बहुलं
छंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः । अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य । अच्छिद्रोतिर-
विच्छिन्नरक्षणः शिशुः शिशुवन्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां । एवंभूतोऽग्निः
सं रभो यज्ञादिसंरंभवान् सन् आदत्त । आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्थायं चरति यत्समारत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्वातं मृशते नाद्ये मुदे यदी गच्छत्युशतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽआरत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्वातं । मृशते । नाद्ये । मुदे । यत् । ई । गच्छति । उशतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यत् यदाध्वर्युरूपस्थायं चरति । उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति । उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापारं करोति । कदेत्याह । यत् समारत । समगच्छत मथनेनाविरभवत् ॥
समो गम्यच्छीत्यर्तेरात्मनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन् युज्येभिर्योक्तुं
संबद्धुं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार । अरण्योर्गूढः
सन् चचारं । यद्वा युज्येभिरश्वैर्जातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ त्सर छद्मगतौ ।
लिटि णलि रूपं ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं श्वातं श्वातं शतं वा यजमानं नाद्ये नंदनीये
कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायाभिमृशते । अभिमर्शनं करोति
फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्वातं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् ।
कदेति चेत् उच्यते । यत् यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेनमग्निमुशतीः काम-
यमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा गच्छन्ति । प्राप्नुवंति । तदाभिमृशते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स ई मृगो अथो वनर्गुरूपं त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वां ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ई । मृगः । अथः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतऽचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ई स एवाग्निरुपमस्यामुपमायामुपमास्पदायां त्वच्योषध्यादिभिराच्छादि-
तायां वेद्यामुपनिधायि । उपस्थाप्यते । उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगः ।
मार्जयितान्वेषणशीलो वा ॥ मृगो मार्हेर्गतिकर्मणः । नि० १. २०. । इति यास्कः ॥
अथः । आथो गंतव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनर्गुः । वनगामी ॥ ऋच्छ-
तेर्गमेश्चेदं रूपं । यद्वा गमेरेव । उपपदस्य रुडागमश्छांदसः ॥ एवंभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो
मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यब्रवीत् ।

विशेषेण ब्रवीति । उपदिशति ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसु पाठात् ॥ ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतिता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म तत्र साधुः । सत्सु भवो वा सत् फलं तदर्हतीति वा । सम्यक् प्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

त्रिमूर्द्धानमिति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । आग्नेयं पूर्वचाग्नेयं तु तदित्युक्तत्वात् । त्रिमूर्द्धानमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तैष्टुभे छंदसीदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं त्रिमूर्द्धानमिति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्रिमूर्द्धानं सप्ररश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनापप्रिवांसं ॥ १ ॥

त्रिऽमूर्द्धानं । सप्रऽरश्मिं । गृणीषे । अनूनं । अग्निं । पित्रोः । उपऽस्थे ।

निऽसत्तं । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसं ॥ १ ॥

अनयाग्निर्यज्ञरूपेण स्तूयते । त्रिमूर्द्धानं सवनत्रयरूपमूर्द्धानत्रयोपेतं ॥ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्द्घसु बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच सप्ररश्मिं नियामकसप्रच्छंदोयुक्तं । अनूनमविकलं संपूर्णफलं । अग्निमग्निसाध्यमंगनादिगुणयुक्तं वा पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषत्तं । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबन्धिनं यज्ञं दिवो द्युलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पूरयितारं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोच्यते । त्रिमूर्द्घवदत्र क्षित्यंतरिक्षद्युलोकाख्यस्थानत्रयोपेतं लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा । सप्ररश्मिं सप्रज्वालं । अनूनमन्यूनं । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थ उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ॥ निषत्तं । आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां । उक्तलक्षणाविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि स्तुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो

ध्रुवस्य धृतत्वादविचलितस्य दिवो द्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वा सर्वाणि रोचना रो-
चमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीति शेषः । ईदृशमग्निं स्तुहीत्यन्तरात्मनः प्रैषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उक्षा महौ अभि ववक्ष एने अजरस्तस्यावितर्जति ऋष्वः ।

उर्याः पदो नि दधाति सानौ रिहंत्यूधो अरुषासो अस्य ॥ २ ॥

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्थौ । इतः ऽर्जतिः । ऋष्वः ।

उर्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहन्ति । ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २ ॥

उक्षा सेक्ता । फलप्रदातेत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोद्धृतवृषभ-
सहशोऽयमग्निरेने द्यावापृथिव्यावभि अभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नो-
तीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि छांदसः शपः श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।
सिबहुलमिति सिप् ॥ वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनो
देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरो जरारहित ऋष्वो महान् पूज्यः ॥
महन्नामैतत् ऋष्व उक्षा इति तन्नामसु पाठात् ॥ तथा इतर्जतिः प्राप्तरक्षणः
सन् तस्थौ । स्थितो वर्तते । यद्वा उक्तगुणोऽयमितर्जतिरित एव गमनवान्
अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ । वर्तते । तदनंतरमुर्या विस्तृताया भूम्याः
सानौ समुच्छृते प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो निदधाति । पदानि स्थापयति करोति ।
किंचास्याग्नेरुषासोऽरुषा आरोचना ऊधरूधःस्थानीयमंतरिक्षं रिहन्ति लि-
हन्ति । यद्वास्योधरूधःस्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन यजमाना
रिहन्ति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहन्ति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

समानं वत्समभि संचरंती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने ॥ ३ ॥

समानं । वत्सं । अभि । संचरंती इति सं ऽचरंती । विष्वक् । धेनू इति । वि । चरतः ।

सुमेके इति सु ऽमेके ।

अनपऽवृज्यान् । अध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अधि । महः ।

दधाने इति ॥ ३ ॥

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्धर्षहेतुमग्निमभिमुखं संचरंती संचरंत्यौ द्वे धेनू अग्निहितकरणेन प्रीणयित्री पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वग्विचरतः । संचरतः । स्तनपानादिसदृशंधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यक् वर्धयत इत्यर्थः । कीदृश्यौ ते । सुमेके । शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंच अनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ अध्वनो मार्गान् अग्नेः प्रांतप्रदेशान् केशाद्यमेध्यरहितान्मिमाने संपादयित्री । किंच विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महांत्यधि अधिकं दधाने धारयंत्यौ । ईदृश्यावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वग्विचरतः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्ये ।

सिषासंतः पर्यपश्यन्त सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

धीरासः । पदं । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्ये ।

सिषासंतः । परि । अपश्यन्त । सिंधु । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

धीरासो धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्यादयोऽजुर्यमजयमजीर्णमेनमग्निं पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशाद्गार्हपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानामास्पदमेनं गमयन्ति । कीदृशास्ते । कवयः । क्रांतदर्शिनो मेधाविनोऽनूचाना वा । ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणाः । किंचैवंरूपास्ते सिंधुं स्यंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवंतमग्निं सिषासंतः संभक्तुमिच्छन्तः ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः । जनसनखनामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यन्त । परितः पश्यन्ति । श्रुश्रूषन्त इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमग्निरेभ्य एवं कुर्वन्नो नृन् नृभ्यो नेतृभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः ॥ नृन् प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईळेन्यो महो अर्भाय जीवसे ।

पुरुचा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

दि॒दृ॒क्षे॒ण्यः । परि॑ । का॒ष्ठा॒सु । जे॒न्यः । ई॒ळे॒न्यः । म॒हः । अ॒र्भा॒य । जी॒व॒से ।

पु॒रु॒ऽवा । यत् । अ॒भ॒वत् । सूः । अ॒ह । ए॒भ्यः । गर्भे॑भ्यः । म॒घ॒ऽवा । वि॒श्व॒ऽदर्श॑तः ॥ ५ ॥

अयमग्निः काष्ठासु परस्परं व्यावर्तमानासु दशसु दिक्षु दिदृक्षेण्यः । अनुय-
हयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यद्वा द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशेः सनं-
तात्कृत्यार्थे तवैकेकेन्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो
भवति जयशीलो वा । किञ्च प्रदानसमय ईळेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं ।
महो महतो देवादेरर्भायार्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वा जीवसे जीवनाय ।
हविर्वहनेन धनप्रदानेनेति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । यदह यस्मात्खलु
पुरुचा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविल्क्षणा-
वान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमग्निरेभ्यो गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥
एषामृत्विजां गर्भवच्छिशुवदत्यन्तरक्षणीयानां सूरभवत् । प्रसवितोत्पादयिताभ-
वत् । भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबंधः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

कथा त इति पंचर्चे सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमाप्तेयं त्रैष्टुभं । कथेत्यनुक्रम-
णिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिमूर्द्धानमिति त्री-
णीत्यनेनोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

क॒था ते॑ अ॒ग्ने शु॒चय॑न्त आ॒योर्द॑दा॒शुर्वा॒जेभिरा॒शुषा॒णाः ।

उ॒भे य॒ज्ञो॒के त॒नये॑ द॒धाना॑ ऋ॒तस्य॑ सा॒मन् र॒णय॑न्त दे॒वाः ॥ १ ॥

क॒था । ते॑ । अ॒ग्ने । शु॒चय॑न्तः । आ॒योः । द॒दा॒शुः । वा॒जेभिः॑ । आ॒शुषा॒णाः ।

उ॒भे इति॑ । यत् । तो॒के इति॑ । त॒नये॑ । द॒धानाः॑ । ऋ॒तस्य॑ । सा॒मन् । र॒णय॑न्त । दे॒वाः ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धिनो रश्मयः शुचयन्तो दीप्तिं सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयन्त
आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशून्संभक्तारो वा । वायादेरपि शीघ्रं संभ-
क्तार इत्यर्थः । यद्वा समन्ताच्छोषयितारः । यद्वा सर्वे व्याश्रुवन्तः ॥ अश्रो-
तेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । सिच् चेति द्विविकरणात् । आङ्पूर्वादं-
तर्भावितण्यर्थाच्छुषेः शानचि छांदसः शपो लुक् । आशुशब्दात्सनोतेः कर्मण्यण् ॥

ईदृशा रश्मयो वाजेभिरन्नैः सहितमायोरायुरायुथं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनो-
पायेन ददाशुः । ददति ॥ दाशु दाने । छांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृहाणेत्यर्थः ।
रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अन्नायुषी
तोके पुत्रे तनयेऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा तोके पुत्रे तनये तत्पु-
त्रादौ च दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यजमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि
सामन् साम्नि रथंतरादौ रणयंत । रमंते । रमयंति शब्दयंत्येव वा । यस्मा-
दन्नायुःपुत्रादिसहिताः सोमेनेष्ट्वा साम्नि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत
इत्यर्थः । तादृशान्वदीयान् रश्मीन् मामप्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीर्यति त्वो अनु त्वो गृणाति वंदारुस्ते तन्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रऽभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीर्यति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । तन्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविलक्षणान्नेन तद्वन्नग्ने मे मदीयस्य मंहि-
ष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्यास्येदानीं क्रियमाणस्य
वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध ।
बुध्यस्व । स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके त्वः ॥ अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्द्ध-
स्येत्युक्तेतदेवोदाजहार । नि० ३. २०. ॥ एको जनः पीर्यति ॥ वधकर्मैतत् ॥ हि-
नस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनुगृणाति । अनुकूलमुच्चार-
यति । तयोर्मध्ये हे अग्ने वंदारुर्वदनशीलोऽहं ते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं
वंदे । स्तौमि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । उच्यते बृहस्पतिनामानौ द्वावृषी आस्तां । तत्रोच्यस्य
ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्ग-
मनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि
रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्प्रतिरुद्धरेतस्कः सन् शशाप ।
हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यंधो भवेति ।
एवं शप्नो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्तमोव्यथयाग्निमस्तौ-
षीत् । स च स्तुत्या प्रीत आन्ध्रं पर्यहरदिति । तदिदमत्रोच्यते । हे अग्ने ते
तव संबन्धिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः
पुत्रं दीर्घतमसमं पश्यंतोऽधोऽयं अतोऽस्माभी रक्षणीय इत्यवगच्छंतो दुरि-
तादुष्टं प्राप्तादुःखादरक्षन् तान्सुकृतः सुखकर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष ।
रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षि-
तानस्मान् दिप्संतो दंभितुमिच्छंतो रिपवः कामादयो नाह देभुः ॥ अहेति वि-
निपहार्थीयः ॥ न खलु दंभितुं शक्नुवन्ति ॥ दंभु दंभे । अथियंथिदंभिस्वजीना-
मिति वक्तव्यं । पा० १. २. ६. १. इति लिटः कित्वादनिदितामिति नलोपः ।
तस्यासिद्धत्वादेवाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ दभेश्चेति वक्तव्यमिति तौ विधीयेते ॥ यद्वा
सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन ।

मंत्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । द्वयेन ।

मंत्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वं । दुऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान्युष्मद्रक्षितान् योऽघायुर्मरणदिरूपपापेच्छावान् अररि-
रदाता । अस्मद्दानप्रतिबंधक इत्यर्थः ॥ रातेच्छादसस्य लिटः क्सुः ॥ अरातीवा
स्वयमदानवान् ॥ छंदसि वनिप् । तदिच्छतीति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ शत्रुत्वमा-
चरन् यः शत्रुर्द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन ॥ न ददामीति मानसो
मंत्रः । निंदाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मंत्रः । यद्वा मायाहेतुकेन विरुद्ध-
रूपेण द्विविधेन मंत्रेण । यो विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते

तन्न करोति अन्यद्वदतीत्येवं मंत्रस्वरूपद्वैविध्यं । पूर्वं मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः ॥ ईदृशेन मंत्रेण यः शत्रुर्मर्चयति । भर्त्सयति विधेयीकरोति वास्मान् । स मंत्रैकदेशो मानसरूपोऽस्मै पुनर्गुरुरस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गरितास्तु । तथा दुरुक्तैर्दुर्वाक्यैर्निन्दारूपैर्वाचिकैस्तन्वं स्वकीयां तनुमनुमृक्षीष्ट । अनुमार्ष्टु । अनुक्रमेण लुंपतु । यद्वा स द्विविधो मंत्रोऽस्मै प्रयोक्तुरेव गुरुर्गरितास्तु । अन्यान्यप्यस्मन्व्यङ्ग्यकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुर-भाषणानि सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुंपतु । स्वात्मानमेवावृत्य दहत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तः । मर्तं । मर्चयति । द्वयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमान । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः । नः । दुःऽइताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमंत्रे द्विविधकुटिलमंत्रेण कर्ता तन्मंत्रणं प्राप्नोतु मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मंत्रेणास्मान्पाहीत्यग्निः प्रार्थ्यते । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने । यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् मायामंत्रेण प्रकर्षेण जानन् द्वयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमंत्रेण मर्तं मनुष्यं मर्चयति । विधेयीकरोति भर्त्सयति वा । अतस्तादृशाद्भर्त्सनात्तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे स्तवमान स्तूयमानाग्ने स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रक्ष । किंच नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृताय दुर्मंत्र-णप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षी-रित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माङ्गोऽय इत्यङ्भावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

मथीद्यदिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभमाग्नेयं । मथीद्यदित्यनुक्रम-णिका । सूक्तत्रयमध्यस्य तृतीयत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विष्टु स्वर्णं चित्रं वपुषे विभावं ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ई । विष्टः । मातरिष्वा । होतारं । विश्वऽअप्सु । विश्वऽदेव्यं ।
नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विश्वु । स्वः । न । चित्रं । वपुषे । विभाऽवं ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वातारं विश्वाप्सु ॥ अप्स्विति रूपनाम ॥ नानारूपं पार्थिव-
वैद्युतजाठरादिभेदेनाहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा कालीकराल्यादिरूपेण ज्वा-
लानां वैरूपाद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं यदी यमेनमग्निं
मातरिष्वा वृष्ट्यादिनिर्माचंतरिक्षश्चसनो वायुर्विष्टः काष्ठेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत् ।
अमथात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥
पुनः स एव विशेष्यते । यमग्निं मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु विश्वु ऋत्विगू-
पासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये निदधुः । धारयन्ति यजमानाः ॥ मनुष्यशब्दो
निरुक्ते बहुधा निरुक्तः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीध्यन्ति मनस्यमानेन
सृष्टा मनोरपत्यं मनुषो वा । नि० ३. ७. । इति ॥ यद्वा पूर्वं देवा मनुष्यासु
मनोरपत्यभूतासु विश्वु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय
शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण निदधुः । स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः ।
स्वर्णं । स्वरणं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्र-
काशवन्तं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयन्ति तद्वत् ॥ स्वःशब्दं यास्क एवं निरु-
वाच । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्यो-
तिषां स्वृतो भासेति वा । नि० २. १४. । इति ॥ ईदृशं यं निदधुस्तं मथीदिति
पूर्वचान्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ददानमिन्न ददभंत मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषंत विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानं । इत् । न । ददभंत । मन्म । अग्निः । वरूथं । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषंत । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपऽस्तुतिं । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमित् अग्नये कुर्वाणमेव मां
दंभितारो वैरिणो न ददभंत । दंभितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दंभेर्बहुलं छंदसीति
विकरणस्य श्रुः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य
प्रदातुर्मम वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकमयमग्निश्चाकन् । अत्यर्थं कामयते ॥ कन-

तिः कांतिकर्मा । अस्माद्यद्गुलुगंताल्लडि छांदसोऽडभावः । बहुलादेव वा छांद-
सस्तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मान्न दभ्रुवंतीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव
कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयंत इत्याह । उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य
कारोः स्तोतुरस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविःप्रदानादिरूपाणि
जुषंत सर्वे देवाः । अतो न ददभंतेत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नित्ये चिन्नु यं सदेने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।

प्र सू नयंत गृभयंत इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्ये । चित् । नु । यं । सदेने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियासः ।

प्र । सु । नयंत । गृभयंतः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये
चित्सदने नित्य एव गार्हपत्यलक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे । गृह्णति ॥
ग्रहेर्लिटीरयो र इति रेभावः । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं ॥ नित्यं गतश्रियो ध्रियते
नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्राद्गार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते ।
गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयंत्याहवनीयार्थं । धृत्वा
चेष्टावेषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयंत ऋत्विजः प्र सू नयंत । सुष्ठु
प्रणयंति । तत्र दृष्टांतः । ररहाणा रंहसा गच्छंतः ॥ रहि गतौ । छांदसस्य
लिटः कानच् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथवंतस्तत्र नि-
युक्ताः ॥ छंदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वासो न । अश्वा
इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयंति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरुणि दस्सो नि रिणाति जंभैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरुणि । दस्सः । नि । रिणाति । जंभैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्या । असनां । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

अत्र दावाग्निरूपेणायं स्तूयते । दस्स उपक्षपयितायमग्निः पुरुणि बहूनि

वृक्षादीनि निरिणाति । नितरां हिनस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादित्वाद्भ्रस्वः ॥
 केन साधनेनेति तदुच्यते । जंभैः । दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः । आत् दाहानंतरं वने
 वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सन् रोचते । दीप्तो भवति ।
 आत् अनंतरमस्य शोचिर्ज्वाला अनुकूलं वातोऽग्निसखिभूतो वायुरनु द्यून् ॥
 अन्विति वीप्सार्थे ॥ प्रतिदिनमनुकूलं वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तच्च
 दृष्टान्तः । अस्तुः क्षेप्तुः सकाशादसनां गच्छन्ती शर्या न । शरो नाम हिंसासा-
 धनलोहमयमिषुमुखं । तत्प्रचुरां । यद्वा शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठ-
 विशेषः । तद्विकारामिषुमिव । शर्या इषवः शरमय्य इति यास्कः । नि० ५. ४. ।
 यद्वा शर एव शर्या । अथवा शरो हिंसा तत्करोतीति शर्या इषुः । तां यथा
 वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेषणा रेषयंति ।

अंधा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेषणाः । रेषयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दभन् । अभिऽख्या । नित्यासः । ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमग्निं गर्भे गर्भवद्रक्षकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा न रेषयंति ।
 न दुःखयंति । तथा रिषण्यवोऽन्ये हिंसकाः ॥ दुरस्युर्द्विषण्युर्वृषण्यति रिषण्य-
 तीति क्वचि निपात्यते । क्वाच्छंदसीत्युः ॥ न हिंसन्ति । कीदृशास्ते । रेषणाः ।
 हिंसनस्वभावाः । यद्वा तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसन्ति । किंचास्या-
 भिख्या अभितः ख्यातिं माहात्म्यमंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवा-
 पश्या अदृष्टारः । यद्वा विद्वांसोऽप्यभावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृगूपा
 भयेऽपि न दभन् । न दभुवंति न हिंसन्ति । लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति
 भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानन्तीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या
 अविचलितभक्तयः । अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात्स्वयमपि
 नित्या भविष्यन्तीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यन्ते । तादृशा यज-
 मानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् । रक्षन्ति । यज्ञा-
 दिरूपेण भजन्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दैर्घतमसं वैराजमाग्नेयं । दशकास्त्रयो वि-
राळेकादशका वेत्युक्तलक्षणसङ्गावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पद आ ।

उप ध्रजंतमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । इषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी
सोऽग्निर्दन् ददत् अभिमतं प्रयच्छन् ॥ ददातेः शतरि छांदसः शपो लुक् । तस्य
छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥ आ आभिमुख्ये-
नास्मद्देवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंच इनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी
सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्पदभूते वेदिस्थान आ ।
आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा वसुनो निवासयोग्यस्य
धनस्यापीन इति संबंधः । यद्वा वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंच उपध्रजंतमुपगच्छंत-
मेनमभिषवार्थमद्रयो याववंतो यजमाना विधन्ति । परिचरन्त्येव ॥ विध वि-
धाने । तौदादिकः । लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा
पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य संबंधादनिघातः ॥ यद्वा अद्र-
योऽभिषवयावाणः स्वशब्दैरुप उपेत्य विधन्ति । पूजयन्त्येव । आह्लादं जनयं-
तीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा । नरां । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

स तादृशो योऽग्निर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरपि वृषा
सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः

सन्नस्ति । वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्रश्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्धं सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽग्निर्योनौ गर्भाशये सप्ताणः प्रविष्टः सन् शिञ्चीत । निषिक्तं रेतः पारयति । नृपश्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्योनौ पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तते इत्यर्थः । यद्वा योऽग्निर्योनौ न नराणां कर्मसूत्साहयुक्तानां यजमानानामिव ॥ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मस्त्विति यास्कः । नि० ५. १. ॥ तेषां यथा स्वर्गाद्यभिम- तवर्षकः तद्वद्रोदस्योरपि । आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यन्ते । भूलोक- वर्तिनां वृष्टिप्रदानेन द्युलोकवर्तिनां हविःप्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽग्निः श्रवोभिर्हविल्क्ष्णैः सोमाज्यादिभिरन्नैर्निमित्तभूतैर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यज- मानैरविशेषेण सर्वैर्वास्वादितस्वभावः सन् अस्ति । प्रकृष्टो वर्तते । अमुमग्निं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुञ्जत इत्यर्थः । किंच योऽग्निर्योनौ स्वकी- यस्थाने वेदिलक्षणे सप्ताणः प्रविष्टः सन् शिञ्चीत । स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽर्वा ।

सूरो न रुरुक्काञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणी । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अर्वा ।

सूरः । न । रुरुक्कान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

योऽग्निर्योनौ नर्मवती यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिं । यद्वा नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यग्न्यागमनमनीषा विद्यते तां पुरं तत्स्थानमादीदेत् । दीपयति । कीदृशोऽयं । अत्यः । अपेक्षितदेशं प्रत्यतन- शीलः । कविः । क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । अर्वाणकुशलो नभन्यो न नभस्या- काशे भवो नभस्वान्वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः ।

तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनाग्नेर्मित्रादिरूपं त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् इदं मित्रं वरुणमग्नि-
माहुरित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अग्नेरेवेन्द्राद्यात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमंत्रस्यार्थः ।
तादृशोऽयं सूर्यो न सूर्य इव रुरुक्कान् दीप्यमानः ॥ रुच दीप्तौ । छांदसस्य लिटः
क्वसुः ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति । उत्कृष्टं वर्तत इति पूर्वचान्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि द्विजन्मा ची रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ ४ ॥

अभि । द्विजन्मा । ची । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्थात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधस्ये ॥ ४ ॥

अयमग्निर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा मथनात्प्रथमं जन्म ।
उत्पत्त्यनंतरं पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्मेव । एवं द्विजन्मत्वं । अथवा
द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽग्निस्त्री रोचनानि चीणि रोचनानि क्षि-
त्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभिः शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् । न केवलं
चीण्येव किंतु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशु-
चानोऽभितः प्रकाशयन् दीपयन् होता देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टतमः सन्
अपां प्रोक्षण्याद्युदकानां सधस्ये सहस्थाने यागदेश आस्थात् । तिष्ठति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । अवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः । अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हप-
त्यद्वाराहवनीयत्वात् । आह्वाता वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि
वरणीयानि ॥ ईद्वंदवृशंसदुहां एयत इत्याद्युदात्तत्वं ॥ अवस्या अवस्यया ।
अवोऽन्नं हविल्लक्षणं । तदिच्छया ॥ अवः शब्दात् क्यजंतात् अ प्रत्ययादिति भावे

अप्रत्ययः ॥ दधे । धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायाग्नये यो मर्त्यो ददाश । ददाति ।
स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

पुरु त्वेति तृचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घतमसमाग्नेयमौष्णिहं । पुरु तृचमौष्णि-
हमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य विनियोगः ।
अथैतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पुरु त्वा दा॒श्वान्वो॒चेऽरि॒रग्ने॒ तव॑ स्वि॒दा ।

तो॒दस्ये॒व श॒रण॒ आ॒ मह॒स्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दा॒श्वान् । वो॒चे । अ॒रिः । अ॒ग्ने । तव॑ । स्वि॒त् । आ ।

तो॒दस्य॑ऽइव । श॒रणे॒ । आ॒ । मह॒स्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बहु वोचे । यद्वा बहु दाश्वानिति संबंधः । पुत्रं देहि
वित्तं देहीत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दाश्वान्
अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्य-
मिति न मंतव्यं । यतोऽहं हे अग्ने तव स्वित् तवैव आ आभिमुख्येनारिरर्ता
हविरादिप्रापणेन सेवकोऽहं । तत्र दृष्टान्तः । महस्य महतस्तोदस्येव शिक्षकस्य
स्वामिनः शरणे । अस्य गृहे यथा गर्भदासादिरा समंतान्नियतो वर्तते तद्वदहमपि ।
यस्मादेवं तस्मादभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । बहु
दाश्वान्त्वामेवाभिहूयाम्यरिरमित्रं ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव । यदन्यदे-
वत्या अग्नावाहुतयो हूयंत इत्येतदृष्ट्वैवमवक्ष्यत् तोदस्येव शरण आ महस्य तुदस्येव
शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. । इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒नि॒नस्य॑ ध॒निनः॑ प्र॒होषे॑ चि॒दर॑रुषः ।

क॒दा च॒न प्र॒जिग॑तो अ॒दे॒वयोः॑ ॥ २ ॥

वि । अ॒नि॒नस्य॑ । ध॒निनः॑ । प्र॒होषे॑ । चि॒त् । अ॒ररुषः॑ ।

क॒दा । च॒न । प्र॒जिग॑तः । अ॒दे॒वयोः॑ ॥ २ ॥

पूर्वमंत्रे स्वाभीष्टं बहु विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्वविलक्षणेभ्यो दाना-
दिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अथवा सन्निहितत्वाद्वाच इत्यनुषज्यते ॥ अस्म-
दर्थं यद्वज्रिज्ञपन् तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमी-
त्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । अनिनस्य । अस्वामिनः । त्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य ।
तथा धनिनः समयधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते ।
यद्वा यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच । प्र होषे प्रकर्षेण होतुमरूपोऽद-
दतो दक्षिणारूपेण । यद्वा प्र होषेऽनिनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थ-
स्येत्यर्थः । अत्रेनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच
कदाचन प्रजिगतः । कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानस्तुवतः ॥ अत्र चनेति निपात-
द्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे ॥ किंच अदेवयोः । देवा-
नात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः ॥ निंदितानां
स्वरूपनिरूपणेन स्वस्यातादृशत्वात् बहु वोच इत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा
चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदाक-
दाचित्त्वां स्तुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु
वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि ।

प्रप्रेक्षे अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्र । मर्त्यः । महः । ब्राधन्ऽतमः । दिवि ।

प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि द्युलोके
चंद्रः सर्वेषामाह्लादकश्चंद्रसदृशो भवति । यद्वा चंद्र एव भवति । यजमानानां
चंद्रत्वप्राप्तिं छंदोगा आमनन्ति । पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो
राजेति । सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च । तथा मुंडकेऽपि द्युलोकप्राप्ति-
राम्नायते । एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यरश्मिभिर्यजमानं वहन्ति तं नयं-
त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः
सुकृतो ब्रह्मलोक इति च । पुनः स एव विशेष्यते । महो महतोऽपि ब्राधंतमः

प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽग्रे ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षणैव
वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

मित्रं न यमिति नवर्चमेकादशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं मैत्रावरुणं । आद्या
मैत्रेव । अत्रानुक्रमणिका । मित्रं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्याद्येति ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्यां विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रं । न । यं । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्सु । जीजनन् ।

अरेजेतां । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमग्निं शिम्या ॥ कर्मनामैतत् शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ क्रत्वा
प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितं । यद्वा शिम्येत्येतत् क्रि-
यया सह संबध्यते । गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तः ।
अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति । तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं
प्रतिपाद्यते । तच्चैकयाद्वित्वादपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्व इत्यवगमयितुं
गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । गणानां त्वा गणपतिं । तथा
स्वाध्यः सुधाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदथे यागेऽध्वन्त-
रिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं ॥ आप इत्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्ना-
मसूक्तात् ॥ अग्नेरन्तरिक्षोत्पत्तिर्यदग्रे दिविजा अस्यप्सुजा वाप्स्वमे सधिष्टवे-
त्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्य-
मग्निं जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिम्या मथना-
दिकर्मणा जीजनन् । जनयन्ति यजमानाः । यद्वा अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन्
सर्वप्राणानामुपकाराय वृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा
भयंकरशब्देन च रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां । अग्नेः सकाशात्कंप-
नमरेजेतां रोदसी होतृवूर्य इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादि-
तोऽग्निलोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदास्तुतित्वात् । यथा

लोकौ विभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति स्तुतौ पर्यवसानात् ॥ यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्तित एव तथापि द्युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वान्मंत्रस्य मैत्रत्वमविरुद्धं । यद्वा मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽंतरिक्षे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति । शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव योजनीयं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्वा त्यद्वां पुरुमीळहस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चेत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत्।ह।त्यत्।वां।पुरुऽमीळहस्य।सोमिनः।प्र।मित्रासः।न।दधिरे।सुऽआभुवः।

अध।क्रतुं।विदतं।गातुं।अर्चेते।उत।श्रुतं।वृषणा।पस्त्यऽवतः॥२॥

हे मित्रावरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्वां पुरुमीळहस्य बहुलाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभावनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्यदुक्तलक्षणं कर्म प्र मित्रासो न मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्रदधिरे । प्रकर्षेण धारयन्ति ॥ हेति पूरणः ॥ अध अतः कारणाद्गातुं युष्मद्गमनमर्चेते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चेतः पूजयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदेर्लोऽङि व्यत्ययेन शः ॥ उत अपि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः ॥ पस्त्येति गृहनाम पस्त्या दुरोण इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ सदःप्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्याह्वानं स्तोत्रं वा श्रुतं । शृणुतं ॥ छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीळहस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभावनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे । अध अतः कारणात्तस्यार्चेतेऽर्चेतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्र्या शिम्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥

आ।वां।भूषन्।क्षितयः।जन्म।रोदस्योः।प्रऽवाच्यं।वृषणा।दक्षसे।महे।

यत्।ई।मृताय।भरथः।यत्।अर्वते।प्र।होत्र्या।शिम्या।वीथः।अध्वरं॥३॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धि जन्म

जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सकाशात् । द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषा-
मुत्पत्तेः । यद्वा मित्र इति सर्वोपकार्यग्निरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक
आदित्यः । उभयोः पृथिवीद्युस्थानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मित्रदृष्टान्तत्वेनाग्निः
स्तुतः । अत इदमधिगम्यते । अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अग्निं मित्रं
न क्षितिषु प्रशंस्यं । मित्रं वयं सुधितं भृगवो दधुरिति च । प्रवाच्यं स्तुत्यं ता-
दृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना
आभूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । श्लाघन्त इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदी
यस्मादेव कारणात् ॥ अथवा ईमित्यनर्थकः । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वि-
तीत्युक्तत्वात् ॥ ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यत् यस्माच्च कारणादर्वते
युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा उभयत्र कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । तथा च होत्रया स्तुतिरूपया
वाचा शिम्या हविःप्रदानादिकर्मणा च प्रवीथः । प्रकर्षेण प्राप्नुथः । तस्मात्प्र-
वाच्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः ॥ होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सा क्षितिर्सुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युप युंजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र।सा।क्षितिः।असुरा।या।महि।प्रिया।ऋतः।वानौ।ऋतं।आ।घोषथः।बृहत्।

युवं।दिवः।बृहतः।दक्षं।आऽभुवं।गां।न।धुरि।उप।युंजाथे इति।अपः ॥ ४ ॥

हे असुरा असुरौ बलवन्तौ मित्रावरुणौ युवयोर्घा क्षितिर्देवयजनरूपा महि
महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रि-
येति प्रसिद्धं । आसाद्य च हे ऋतावानौ ऋतवन्तौ युवां बृहत्प्रवृद्धमृतमस्म-
दीयं यज्ञमाघोषथः । अवैकल्येन संपादित इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां
बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवहने समर्थं । अथवा बृहतो
दिवो महतो द्युलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ।
दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थमाभुवं सर्वतो भवन-
शीलमपः कर्म सोमयागरूपमुपयुंजाथे । सेवेथे । तत्रत्यं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः ।

उपयोगे दृष्टान्तः । धुरि शरीरबलस्य निर्वाहे तदर्थं गां न । धेनुमिव । तां यथोपयुंजते तद्वत् । यद्वा विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मादत-
माघोषथः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मही अत्र महिना वारंमृग्वथोऽरेणवस्तुज आ सद्यन्धेनवः ।

स्वरंति ता उपरताति सूर्यमा निमुच उषसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अत्र । महिना । वारं । ऋग्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सद्यन् । धेनवः ।

स्वरंति । ताः । उपरऽताति । सूर्यः । आ । निऽमुचः । उषसः । तक्वीःऽइव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां मही महत्यां ॥ सप्रम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ईदूतौ च सप्रम्यर्थे । पा० १. १. १९. । इति प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन या धेनूर्वारं वरणीयं प्रदेशमृग्वथः ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेनारेणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदायः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सद्यन् सद्यनि गोष्ठ आ आश्रिता आगच्छंति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवंकारिता धेनव उपरताति उपरतातौ ॥ सप्रम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्ये सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति । स्वर्येति सुखसंचाराय ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषूपषःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । तक्वीरिव । तक्वा स्तेनः । तस्य वेता गंता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारो युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना मृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्र । यत्र । वरुण । गातुं । अर्चयः ।
अव । त्मना । सृजतं । पिन्वतं । धियः । युवं । विप्रस्य । मन्मनां । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ केशिनीः केशवत्योऽग्नेर्ज्वाला वां युवयोर्ऋताय यज्ञार्थमा-
नूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयंतीत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हे मित्र हे वरुण
युवामुभौ यत्र यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा ॥ गातुरिति पृथिवीनाम
गातुः पूषेत्युक्तत्वात् ॥ अर्चयः । पूजयथः । स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । आगत्य च त्मना
आत्मनैवावसृजतं । वृष्टिमवाङ्मुखं विसृजतं । तथा कृत्वा धियोऽस्मदीयानि
कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य
मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः ॥
इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यति पत्यत इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।
उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्मयू ॥ ७ ॥
यः । वां । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ।
उप । अह । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुमतिं । गंतं ।
अस्मयू इत्यस्मयू ॥ ७ ॥

यो ह । यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः
शशमानः शंसमानो दाशति । हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं
करोति । य एव कविरनूचानः । येऽनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा
कविर्मेधावी होता सम्यक् होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्य-
दक्षिणादिसाधनोपेतः सन् यजति । सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं
सुमतिं शोभनप्रज्ञमुप उपलक्ष्य गच्छथः । प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं
वीथः । कामयेथे । किंच अस्मयू अस्मान् कामयमानौ युवां गिरः स्तुतीरच्छ
अभिलक्ष्य गंतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र
यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वा-
त्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य

तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतीरच्छ
अभिलक्ष्य गच्छतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरंजत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥

युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।

भरति । वां । मन्मना । संऽयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवंतौ वृष्ट्युदकवंतौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ
यज्ञैर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोविकारैः पयश्चादिभिरंजते । व्यंजयन्ति यजमानाः । देव-
भागं यागेषु क्षीरादिभिर्यजन्त इत्यर्थः । यद्वा गोभिरंजते । स्तुवंति । तत्र दृष्टान्तः ।
प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यंज-
यन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मनन-
वता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तेन गिरः स्तुतीर्भरन्ति । संपादयन्ति ।
यस्मादेवं तस्माददृष्यतानभिभववता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ संतौ रेवत्
धनवत्कर्मास्मदीयमाशथे । अश्वुवाथे व्याप्नुयः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अश्वोतेर्लिङ्य-
नित्यमागमशासनमिति वचनादिदभावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशथे नरा मायाभिरितुति माहिनं ।

न वां द्यावोऽहभिर्नोत सिंधवो न देवत्वं पणयो नानश्रुर्मघं ॥ ९ ॥

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशथे इति । नरा । मायाभिः । इतऽउक्ति । माहिनं ।

न । वां । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिंधवः । न । देवऽत्वं । पणयः । न । आनश्रुः ।

मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां रेवत् धनवद्वयोऽन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः ।
यस्मादेवं तस्माद्रेवत् धनवत् । सहदृष्टत्वाद्वय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं
हे नरा नेतारौ युवामाशथे । अश्वुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं ।
मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितुति । इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा ।

माहिनं ॥ महन्नामैतत् ॥ अतिमहत् । ईदृशोर्युवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिभिः । अत्राहःशब्देन रात्रिरभिधीयते द्योशब्देनाहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिता द्यावो दिवसा नानश्रुः । न प्राप्नुवंति । अहश्च रात्रिश्चोभे न तरत इत्यर्थः । उत अपि च सिंधवः स्यन्दनशीला नद्यो न चैवानश्रुः । तथा युवयोर्देवत्वं पणयोऽसुरा अपि नानश्रुः । मघं धनं च नानशिरे । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि संतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । मैत्रावरुणं पूर्वत्र मैत्रावरुणं हीत्युक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । मैत्रावरुणे पशावाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नः । आ० ३. ८. । इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूचितं च युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां । यद्वा पीवसा पीनान्यच्छिन्नानि वस्त्राण्याच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे । अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो ह मननीयाश्च । ईदृशौ युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनृतान्यसत्यान्यप्रियाणि पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगच्छेथे । अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ए॒तच्च॒न त्वो॒ वि चि॑केत॒देषां॒ स॒त्यो म॑न्त्रः क॒विश॒स्त ऋ॒धावान् ।

चि॒र॒श्चिं ह॑न्ति॒ चतु॑र॒श्चिरु॒यो दे॒वनि॑दो ह प्रथ॒मा अ॒जूर्य॑न् ॥ २ ॥

ए॒तत् । च॒न । त्वः । वि । चि॒केत॑त् । ए॒षां । स॒त्यः । म॑न्त्रः । क॒विऽश॒स्तः । ऋ॒धावान् ।

चिःऽअ॒श्चिं । ह॑न्ति । चतुःऽअ॒श्चिः । उ॒ग्रः । दे॒वऽनि॑दः । ह । प्र॒थ॒माः । अ॒जूर्य॑न् ॥ २ ॥

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थं । यद्वा तदनुचरापेक्षया बहुवचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वश्चन एक एवैतद्वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म विचिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशेष्यते । स एकः सत्योऽवाध्यः सत्सु भवो वा मन्त्रो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीय ऋधावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवदित्युक्तं । किं तदित्याशङ्क्याह । चिरश्चिं । अश्चिचयोपेतमायुधं चिरश्चि । तद्वतं ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा चतुरश्चिस्ततोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं । किंतु उग्रः स्वयमुद्गूर्णबलो हन्ति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयोरेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिन्दकास्तु प्रथमाः समर्थाः संतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः श्यनि बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा एषां युवयोरेतदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणा विचिकेतत् । विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अ॒पादे॑ति प्रथ॒मा प॒द्वती॑नां कस्त॒द्वां मि॒त्रावरु॑णा चि॒केत ।

ग॒र्भो भारं॑ भ॒रत्या चि॑दस्य ऋ॒तं पि॒प॒र्त्यनृ॑तं नि ता॒रीत् ॥ ३ ॥

अ॒पात् । ए॒ति । प्र॒थ॒मा । प॒त्ऽवती॑नां । कः । तत् । वां । मि॒त्रावरु॑णा । आ । चि॒केत॑ ।

ग॒र्भः । भारं॑ । भ॒रति॑ । आ । चि॒त् । अ॒स्य । ऋ॒तं । पि॒प॒र्ति । अ॒नृ॒तं । नि । ता॒रीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभाविन्यपात् पादरहितोषाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति चैतीति चोपचर्यते । तत्तादृशं युवयोः प्रसिद्धं

कर्म क आचिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरंतरालस्यैवोषस्त्वादेतत्कर्मत्वं । किं चास्य लोकस्य भारं निर्वाहं गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताभ्यामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । स आहरति चित् । समंतान्निर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं ॥ चिदित्यवधारणे ॥ तत्कथमिति तदुच्यते । ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पूरयति । अनृतमुक्तविलक्षणमंधकारं गमनादिनिरोधं च नितारीत् । नितरति । निमज्जयति । नाशयतीत्यर्थः ॥ शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रयंतमित्परिं जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रऽयंतं । इत् । परिं । जारं । कनीनां । पश्यामसि । न । उपऽनिपद्यमानं ।

अनवऽपृग्णा । विऽतता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुषसां ॥ कनतेः कांति-
कर्मण इज् । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । आमि कन्याशब्दस्य वा छांदसं संप्र-
सारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छंतमेव परिपश्यामसि । वयं परिप-
श्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदंतं न पश्यामः । एतदपि तयोः
सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशेष्यते । अनवपृग्णा अनवपृग्णानि अत एव विततानि
तेजांसि वसानमाच्छादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम
तेजःस्थानभूतं । यद्वा प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानं । ईदृशमादित्यं
युष्मदनुज्ञया संचरंतं पश्यामसि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अनश्चो जातो अनभीशुरवा कनिक्कदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः ॥ ५ ॥

अनश्चः । जातः । अनभीशुः । अवा । कनिक्कदत् । पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः ।

अचित्तं । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणंतः ॥ ५ ॥

स एवादित्योऽनश्वः । यद्यपि शीघ्रगाम्यश्वरहितस्तथाप्यनभीशुरालंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः । तथाप्यर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्रदत् । अत्यर्थं क्रंदयन् ॥ क्रंदेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधत्यादौ निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुरूपर्युपरि समुच्छ्रयणः सन् पतयत् । गच्छति । अचित्रं चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धाम्न्यारोपयंतः । तथा प्रगृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति प्रकर्षेण स्तुवंतो जुजुषुः । सेवंते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालंबांतरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति स्तुवंतीत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्नुधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवासन्नदिति मुरुषेत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवन्तीः । ब्रह्मऽप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवासन् । अदितिं । उरुषेत् ॥ ६ ॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्याग्नेः प्रीणयितारमवन्तीरवन्त्यः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सस्मिन् स्वकीय ऊधन् ऊधस्यापीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ प्यायतेर्णिचि छांदसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्नक्षंतित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां पयस्येति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविर्वयुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विद्वान् जानन् हुतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः पित्वः पितोर्हुतशिष्टस्यान्नस्य तादृगन्नमासा आस्येन भक्षयितुं भिक्षेत । याचेत युष्मान् । किंच विवासन् युवां परिचरन् अदितिमखंडितमन्यूनमेतत्कर्मोरुषेत् । यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथापीपयन्नित्यर्थः ॥

मैत्रावरुणपशौ वपाया एषानुवाक्या । सूचितं च । आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमायातं मित्रावरुणा । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा ववृत्यां ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वां । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । ह॒व्यऽजु॒ष्टिं । नम॑सा । दे॒वौ । अ॒व॒सा । व॒वृ॒त्यां ।

अ॒स्माकं॑ । ब्र॒ह्म । पृ॒त॒ना॒सु । स॒ह्याः । अ॒स्माकं॑ । वृ॒ष्टिः । दि॒व्या । सु॒ऽपा॒रा ॥ ७ ॥

हे देवौ देवनशीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेणावसा रक्षणेन निमित्तभूतेनाववृत्यां । आवर्तयेयं । यद्वा नमस्कारेणावसानेन चाववृत्यां । किंच हे मित्रावरुणौ अस्माकं संबन्धि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संग्रामेषु सह्याः । सह्यात् । शत्रूनभिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रूनभिभवेयमित्यर्थः । किंच अस्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयिची भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां ब्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

यजामहे वामिति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तं दैर्घतमसं चैष्टुभं मैत्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यजामहे वां म॒हः स॒जोषा॑ ह॒व्येभि॑र्मि॒त्रा॒व॒रु॒णा नमो॑भिः ।

घृ॒तैर्घृ॑त॒सू अ॒ध य॒जाम॒स्मे अ॒ध्व॒र्य॒वो न धी॒तिभि॑र्भ॒रन्ति ॥ १ ॥

यजामहे । वां । म॒हः । स॒ऽजोषाः॑ । ह॒व्येभिः॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा । नमः॑ऽभिः ।

घृ॒तैः । घृ॒त॒सू इति॑ घृतऽसू । अ॒ध । यत् । वां । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ध्व॒र्य॒वः । न ।

धी॒तिऽभिः॑ । भ॒रन्ति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य सावयितारौ मित्रावरुणौ महो महान्तौ वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च । कीदृशाः । सजोषाः । समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः । पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्कारोपलक्षितैः । अध अपि च यद्यस्मात्कारणाद्वां युवामध्वर्यवोऽस्मदीया अध्वर्यवोऽपि ॥ अत्र नशब्दोऽप्यर्थः । तेऽपि धीतिभिः स्वकीयैः कर्मभिर्भरन्ति । पोषयन्ति । तस्माद्यजामहे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र॒स्तु॒तिर्वा॒ धाम॒ न प्र॒यु॒क्तिर॒यामि॑ मि॒त्रा॒व॒रु॒णा सु॒वृ॒क्तिः ।

अ॒न॒क्ति॒ यद्वा॑ वि॒दथे॑षु होता सु॒म्नं वां सूरि॑र्वृ॒षणा॒विय॑क्षन् ॥ २ ॥

प्रऽस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।
अनक्ति । यत् । वां । विदथेषु । होता । सुम् । वां । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य प्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृक्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि । यत् यदा तु विदथेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युरनक्ति । हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा होता देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् शस्त्रादिना वामनक्ति । व्यञ्जयति । तदा सूरिर्युष्मन्माहात्म्यविदियक्षन् यागं कर्तुमिच्छन्नहं हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ वां युवयोः सुम् युष्मत्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

पीपाय धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।
हिनोति यद्वां विदथे सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥
पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविःऽदे ।
हिनोति । यत् । वां । विदथे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऋताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषो दात्रे ॥ आतो मनिन्निति विच् । भत्व आतो धातोरित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना बहुक्षीरा सती पीपाय । क्षीरेण पुनःपुनरापायतां ॥ पायतेच्छांदसः प्रार्थनायां लिट् । लिङ्गङोश्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यत् यदा सः प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन् स्तुत्या पूजयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धेतन्नामक ऋत्विगिव विदथे यज्ञे वां हिनोति । हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उत वां विष्णु मद्यास्वंधो गाव आपश्च पीपयंत देवीः ।
उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्देन्वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उ॒त । वां । वि॒क्षु । म॒द्या॒सु । अ॒धः । गा॒वः । आ॒पः । च । पी॒प॒य॒न्त । दे॒वीः ।

उ॒तो इति॑ । नः । अ॒स्य । पू॒र्यः । प॒तिः । दन् । वी॒तं । पा॒तं । प॒य॒सः । उ॒स्त्रिया॒याः ॥ ४ ॥

उत अपि च हे मित्रावरुणौ वां युवामंधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरो-
डाशादिरूपं वा देवीर्द्योतनशीला गाव आपश्च व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च
मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्ध्यर्थं
पीपयन्त । आप्याययन्तु । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यजमानस्य पूर्यः
पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निर्देन् दाता भवत्विति शेषः । अग्नौ हूयमान-
त्वात्सर्वेषामपि हविषां । यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ वीतं । भक्षयतं पुरो-
डाशादिकं । उस्त्रियायाः क्षीराद्यस्त्राविण्या गोः पयसः पयः पातं । यद्वा घनीभूतं
पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

विष्णोर्नु कमिति षडृचं पंचदशं सूक्तं दैर्घतमसं चैष्टुभं वैष्णवं । अत्रानुक्रम-
णिका । विष्णोः षड्वैष्णवं हीति ॥ आभिप्लवषडहेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोम-
वृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । स्तोमे वर्धमान
इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो माचयेत्यच्छावाकः । आ० ७. ९. ।
इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरसंस्थोपगंतव्या आतिरात्रात् ततोऽप्य-
तिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे
सूचितं । मह्यं इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. । इति ॥ आग्निमारुतशस्त्र आद्या
विनियुक्ता । अथ यथैतमिति खंडे सूचितं विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं तंतुं
तन्वन्नजसो भानुमन्विहि । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ सैषा प्रथमा ॥

विष्णोर्नु कं वी॒र्या॒णि प्र॒ वोचं॑ यः पार्थि॑वानि वि॒म॒मे रजांसि॑ ।

यो अ॒स्क॒भा॒य॒दु॒त्तरं॑ स॒ध॒स्थं वि॒च॒क्र॒मा॒णस्त्रे॒धो॒रु॒गा॒यः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कं । वी॒र्या॒णि । प्र । वो॒चं । यः । पार्थि॑वानि । वि॒म॒मे । रजांसि॑ ।

यः । अ॒स्क॒भा॒य॒त् । उ॒त्त॒रं । स॒ध॒स्थं । वि॒च॒क्र॒मा॒णः । त्रे॒धा । उ॒रु॒गा॒यः ॥ १ ॥

हे नरा विष्णोर्ब्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कमतिशीघ्रं

प्रवोचं । प्रब्रवीमि ॥ अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोक्त-
राणि पदानि । नैघ० ३. १२. । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येत-
स्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं ॥ कानि तानीति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि
पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानिन्यग्निवायु-
दित्यरूपाणि रजांसि विममे । विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि
पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंत्रांतरं । यदीदानीं अवमस्यां पृथिव्यां मध्य-
मस्यां परमस्यामुत स्थ इति । तैत्तिरीयेऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य
यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । तस्मात्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं ।
किंच यश्च विष्णुरुत्तरमुद्रततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूत-
मंतरिक्षमस्कभायत् । तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अने-
नांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि
पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे । विविधं निर्मि-
तवान् ॥ रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच
यश्चोत्तरमुद्रततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरा-
दिलोकसप्तकमस्कभायत् । स्तंभितवान् । सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्तंभेः स्तंभुस्तुंभिति
विहितस्य अः छंदसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि
पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्या-
मुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वे-
षां लोकानामुपरिभूतं । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं । सधस्थमुपासकानां सहस्थानं
सत्यलोकमस्कभायत् । स्तंभितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । चेधा
विचक्रमाणः । त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्तेधा क्रम-
णमिदं विष्णुर्विचक्रम इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोरुगायः । उरुभिर्म-
हद्भिर्गीयमानः । अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य वि-
ष्णोर्वीर्याणि प्रवोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तदित्ययमनुरू-
पस्तृचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रि-
यानुरूपौ । आ० ६. ७. । इति ॥ वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूचितं । प्र तत्ते
अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ९. ९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा सूक्ते द्वितीयेषा ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायीः सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्भीषोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुज्जीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणतेः प्रीणतेर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिभीषास्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा । तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलोकस्थायी । यद्वा गिरि मंत्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । श्रूषं । एतु । मन्म । गिरिऽक्षिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्थं । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्मत्कृत्यादिजन्यं महद्बलत्वं मन्म मननं स्तोत्रं ।
मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
कीदृशाय । गिरिक्षिते । वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते । उरुगायाय ।
बहुभिर्गीयमानाय । वृष्णे । वर्षिचे कामानां । एवं महानुभावं श्रूषं प्राप्नोतु ।
कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं
प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयमेक इत् एक एवाद्वितीयः सन् त्रिभिः
पदेभिः पादैर्विममे । विशेषेण निर्मितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यस्य चि पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य । चि । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदन्ति ।

यः । ऊं इति । त्रिऽधातु । पृथिवी । उत । द्यां । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि च्रीणि पदानि पाद-
प्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीयमाणानि स्वधयान्नेन मदन्ति । मादयन्ति तदाश्रितज-
नान् । य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्योतनात्मकमंतरिक्षं च विश्वा
भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा पृथिवीशब्देनाधोवर्ती-
न्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवांतररूपाणि भूरादिसप्तभु-
वनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजा-
तानि त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयवि-
शिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् ॥ तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥
उत्पादितवानित्यर्थः । छंदोगारण्यके । तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप
ऐक्षन्तेति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हन्तेमास्तिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां कर-
वाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा
दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याज्या । अथातिथ्येति खंडे सूचितं । इदं
विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥

॥ सैषा पंचमी ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदंति ।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्यां । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदंति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्या । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः ॥ अंत-
रिक्षनामैतत् । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. इति यास्केनोक्तत्वात् ॥
अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्यां । व्याप्नुयां । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने
देवयवो देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छंतो यज्ञदानादिभिः प्राप्नुमिच्छंतो
नरो मदंति । तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते ।
उरुक्रमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्या-
पकस्य परमेश्वरस्य परम उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वो
मधुरस्योत्सो निषंदो वर्तते । तदश्यां । यत्र क्षुत्तृणाजरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं
नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं
नास्तीत्याह । इत्या इत्यमुक्तप्रकारेण स हि बंधुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां
बंधूभूतो हितकरो वा । तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः । न च पुनरावर्तत
इति श्रुतेस्तस्य बंधुत्वं । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता वां वास्तून् युष्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वां । वास्तूनि । उष्मसि । गमध्वै । यत्र । गावः । भूरिऽशृंगाः । अयासः ।

अत्र । अह । तत् । उरुऽगायस्य । वृष्णः । परमं । पदं । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि
सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोर्गमनायोष्मसि । कामयामहे ।
तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावो
रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वायासोऽयना गंता-

रोऽतिविस्तृताः । यद्वा यासो गंतारः । अतादृशा अत्यंतप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः ।
अत्राह अत्र खलु वास्वाधारभूते द्युलोक उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गीतव्यस्य
स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन
प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभूतमवभाति । स्वमहिम्ना स्फुरति ॥
अयं मंत्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि
वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगा भूरीति बहुनो
नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गत-
मिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्म-
हागतेः परमं पदं परार्द्धस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २. ७. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

प्र वः पांतमिति षट्च षोडशं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वत्र वैष्णवं हीत्युक्त-
त्वाद्द्वैष्णवं । आद्यस्तृच इन्द्रदेवताकश्च । प्र वो जागतं त्विन्द्रश्चाद्यस्तृच इत्यनुक्रम-
णिका ॥ आभिष्वविकेषूक्थ्येषु स्तोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र वः पांतमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पांतं । अंधसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं संबंधि पांतं पालनस्वभावं पातव्यं वांध-
सोऽंधः सोमरूपमन्नं प्रार्चत । प्रकर्षेण संपादयत । कस्मै । धियायते स्तुती-
रिच्छते महे महते शूराय विक्रांतायेन्द्राय । विष्णवे व्यापकायैतन्नामकाय देवाय च ।
कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां
वा ॥ पर्वतशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः पर्ववान् पर्वतः पर्वः पुनः पूणातेः प्रीणा-
तेर्वेति ॥ उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः ।
अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे ॥ पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात् ॥ तत्र तस्थतुः ।
तिष्ठतः । कीदृशौ तौ । अदाभ्या । अदंभनीयौ परैरनभिभाष्यौ । अत एव महो
महांतौ । यद्वा महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबंधः । तत्र दृष्टांतः ।

साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थेनार्वता वेगवताश्चेनेव । तेन यथात्युच्छ्रितं प्रदेश-
मारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयसवन एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूत्रितं त्वेषमित्या
समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या । आ० ६. ७. इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वांमुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिष्टप्रदानादिकर्मवतोर्वा युवयोरित्या इत्थं त्वेषं
प्रदीप्तं समरणं सम्यक् यागदेशगमनं सुतपा हुतशिष्टसोमपीतयजमान उरु-
ष्यति । रक्षति । यागेन पूजयति । यद्वा शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युव-
योस्त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं समरणं सम्यक् परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघवि-
दारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति
उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दाने यजमानाय प्रतिधीय-
मानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपमसनामसनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिक-
मस्तुरभिमतक्षेप्तुर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृशानोरग्नेः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदेन
प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ता ईं वर्धति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईं । वर्धति । महि । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुता ईमेतदस्येन्द्रस्य महि
महत्पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं वर्धति । वर्धयति । ईमित्यनर्थको
वा । स चेन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ निनयति । नि-

तरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे । प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय । भुजे । तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याधि अधिकं रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुरुचाता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा पितुः स्वोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । त्रीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः पौत्र इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहूतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यंतराविन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तथा वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवं महानुभावाविन्द्राविष्णू इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य चातुरवृकस्य मीळुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरुरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चातुः । अवृकस्य । मीळुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिभिः । इत् । विगामभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुगायाय ।

जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । स्तुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य । सर्वस्य स्वामिनः । चातुः । पालकस्य । अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रादिः । तद्रहितस्य । मीळुषः । सेक्तुर्नित्यतरुणस्य । स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्यमेकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथनन्ति वा सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिरिद्विगामभिस्त्रिभिरेव विविधगमनैरुरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट । क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उरुगाया-योरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थं । जीवसे । जीवनाय रक्षणाय ॥

॥ अथ पंचमी ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्हशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयंतः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽहशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्हशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते ॥ भुरण्यतिः कंडादिर्गतिकर्मा भुरण्यति शवतीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृष्ट्यागमनादंतरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणं द्युलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैवादधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः । सर्वत्र गमनसमर्थाः । तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरादधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लेट्यडागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याह्वं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽह्वं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं । सचतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधानेव स्वभावान् वृत्तं चक्रं न बहुरोपेतं चक्रमिव । तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति भ्रमयति ॥ टुवेपु कंपने । एयंताल्लुङि चङि रूपं ॥ के पुनस्त उच्यन्ते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्द्धमासाः । त्रिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश

लग्नानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत् । ननु आदित्यः स्व-
यमपि इतरवत्परिभ्रमति । कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रम-
कस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रम-
णस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विरा-
डात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति ।
विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा
ऋक्भिः स्तुतिमद्भिर्मन्त्रवद्भिर्वा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीन-
त्वात् स्तुत्या मीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा । अत एवा-
कुमारोऽनल्पः । एवंभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रत्येति । गच्छति यज्ञदेशं ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

भवा मित्र इति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं दीर्घतमसं । जागतं त्वित्युक्तत्वादिदमपि
जागतं । वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं । भव पंचेत्यनुक्रांतं ॥ उक्थ्ये तृतीयसव-
नेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थ्ये तु होत्रकाणामिति खंडे सूचितं
भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सोम्यचरोरुभयतो घृतेन यष्टव्यं
तत्रोपरितने घृतयाग उरु विष्णो विक्रमस्वेति प्राकृता याज्या । दशमेऽहनि
तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या । दशमेऽहनीति खंडे सूचितं ।
उरु विष्णो विक्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः । आ० ८. १२. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्द्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव। मित्रः। न। शेव्यः। घृतऽआसुतिः। विभूतऽद्युम्नः। एवयाः। उं इति। सऽप्रथाः।

अध। ते। विष्णो इति। विदुषा। चित्। अर्द्यः। स्तोमः। यज्ञः। च। राध्यः। हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् त्राता सखा आदित्यो वा मित्रः ॥ प्रमी-
तेस्त्रायत इति निरुक्तं । १०. २१. ॥ तद्वत् शेव्यः साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः ।
घृतमुदकमासूयते येन स तादृशः । यद्वा घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै
स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयशः प्रभूतान्नो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता

प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ द्व्यचोऽत-
स्तिङ् इति दीर्घः । उ इति पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि
अधास्मात्ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्यवेदित्रा यजमानेनार्घ्यः
पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञश्च
हविष्मता तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा विदुषा होत्रा स्तोमो
राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । ऊं इति । श्रवःऽभिः ।

युज्यं । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे
नवीयसे नित्यनूतनाय । अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा सुमज्जानये स्वय-
मेवोत्पन्नाय ॥ जनेरौणादिक इण् । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति
यास्कः ॥ यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः ।
तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ॥ बहुव्रीहौ जायाया निङिति नि-
ङादेशः समासांतः । वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति ।
हविरादिकं ददाति । किंच अस्य विष्णोर्महतो महानुभावस्य महि महत् पूज्यं
जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् । ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेट्यडागमः ॥
संकीर्तयेत् । सेदु ॥ उशब्दोऽपिशब्दार्थः ॥ सोऽपि दाता श्रवोभिरन्नैः कीर्ति-
भिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित् सर्वैर्गतव्यमेव तत्पदमाभिमुख्येनासत् । गच्छति ।
प्राप्नोति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तमु स्तोतारः पूर्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । स्तोतारः । पूर्वं । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भं । जनुषा । पिपर्तन ।
 आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।
 भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्वं पूर्वार्हमनादिसंसिद्धमृतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । यद्वा ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव ससर्जादाविति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद । जानीथ । तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्वरलाभादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदेर्लोऽति मध्यमबहुवचनं । विद ऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ किंच अस्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वआत्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत संकीर्तयत । यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममाजानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत स्तुत ॥ वचेर्लोऽति छांदसः शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतस्ते तव सुमतिं सुष्ठु मतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य राजेत्येषा प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमौ प्रणोष्यत्स्विति खंडे सूचितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्द्धं च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

॥ सैषा चतुर्थी ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।
 दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ४ ॥
 तं । अस्य । राजा । वरुणः । तं । अश्विना । क्रतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।
 दाधार । दक्षः । उत्तमः । अहः । विदः । व्रजः । च । विष्णुः । सखिऽवान् । अपऽऊर्णुते ॥ ४ ॥

मारुतस्य । मरुतामृत्विजां संघातो मारुतं । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं

यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । राजा राजमानो वरुणः सचंत ।
 सेवते । तमेव ऋतुं यागमश्विनाश्विनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचंते । सेवंते ।
 किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्नो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः
 सन् उत्तममुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फल-
 प्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच व्रजं च मेघं च ॥ व्रज इति मेघ-
 नाम व्रजश्चरुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ तं वृष्ट्युदकायापोरुते । अपगतावरणं
 करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा मारुतस्य मरुत्संघातस्य
 देवगणस्य वेधसो विधातुः स्रष्टुर्विष्णोः ऋतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः
 सचंते । तदधीनत्वान्पालनस्य । स च सखिवान् इंद्रमरुदादिसहायोपेतः सन्
 उक्तलक्षणं दक्षं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चोपोरुते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्थ आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥ ५ ॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इंद्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रिऽसधस्थः । आर्यः । ऋतस्य । भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥ ५ ॥

यो विष्णुर्दैव्यो दिवि भवः सुकृतरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आविवाय ।
 आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय । सचनाय यागसहायकर-
 णाय । कस्मै । इंद्राय । इरां हविल्क्षणान्नं द्रावयतीतींद्रो यजमानः । इंद्र इरां
 हणातीति इदंकरणादित्यायायण इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्याचापि सद्भावात्
 । नि० १०. ८. ॥ तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य
 च वेधा अभिमतफलविधाता त्रिषधस्थस्त्रिसंख्योपेतसहस्थानवान् । सवनत्र-
 यस्थानः क्षित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागंतव्यं यजमानमजिन्वत् ।
 प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदिह्वान्नुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे
 हुतशेषरूपे तं यजमानमाभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा ऋतस्य
 यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् । स्वामित्वेन स्थापयति ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकविंशोऽनुवाकः ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोध्यग्निर्ज्म इति प्रथमं सूक्तं षडृचं
दैर्घतमसमाश्विनं । पूर्वत्र जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अंत्ये द्वे
त्रिष्टुभौ । अबोधि षळाश्विनं त्वंत्ये त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्युक्तो विनियोगः । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । अबो-
ध्यग्निर्ज्म एष स्य भानुः । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्युषाश्चंद्रा मह्यावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । ज्मः । उत् । एति । सूर्यः । वि । उषाः । चंद्रा । मही । आवः । अर्चिषा ।

अयुक्षातां । अश्विना । यातवे । रथं । प्रा । असावीत् । देवः । सविता । जगत् । पृथक् ॥ १ ॥

अयमग्निर्विहितः सन् ज्मो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबंधी सन्
अबोधि । प्रतिबोधितः ॥ ज्मेति पृथिवीनाम ग्मा ज्मेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥
किंच सूर्य उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्ला-
दिनी सती व्यावः । तमांसि विवासयति ॥ वसेर्लुङि छांदसश्चेर्लुक् । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याडागमः ॥ यत् इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो
भवति अतः कारणात् हे अश्विनौ युष्मत्संबन्धिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय
रासभाभ्यामायुक्षातां । आभिमुख्येन युंजाथां । तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता
देवो जगत् जंगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् । प्रसौतु ।
अनुजानातु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यद्युंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युंजाथे इति । वृषणं । अश्विना । रथं । घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रं । उक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । जिन्वतं । वयं । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनौ यद्यदा वृषणं वृष्ट्यादिवर्षकं रथं युंजाथे । योजयथः । तदा
नः क्षत्रमस्मदीयं बलं क्षत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं ।

प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणामृतेनोक्षतं । युष्म-
द्व्यस्येन मधुनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं
मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच अस्माकं पृतनास्वस्मदीयासु पुत्रभृ-
त्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिन्वतं ॥ पृतना इति मनुष्यनाम
विवस्वतः पृतना इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ यद्वा पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म
तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं । प्रीणयतं ॥ ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति
तन्नामसूक्तत्वात् ॥ वयं च शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे
धना तदीयानि धनानि बहुविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अर्वाङ् चिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

चिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । चिचक्रः । मधुवाहनः । रथः । जीराश्वः । अश्विनोः । यातु । सुस्तुतः ।

चिवंधुरः । मघवा । विश्वसौभगः । शं । नः । आ । वक्षत् । द्विपदे । चतुःस्पदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । चिचक्रः ।
चक्रवययुक्तः । मधुवाहनः । मधुवोढा । जीराश्वः । शीघ्रगाम्यश्वोपेतः । सुष्टुतः ।
अत एव अस्माभिः स्तूयमानः । चिवंधुरः । निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः । सारथ्या-
श्रयस्थानं वंधुरं । मघवा धनवान् अत एव विश्वसौभगः सर्वसौभाग्योपेतः ।
ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुख-
मावक्षत् । आवहतु ॥ वहेर्लेट्यडागमः । सिप् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ न ऊर्जे वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतं ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जे । वहतं । अश्विना । युवं । मधुमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतं ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां नोऽस्माकमूर्जे बलं बलप्राणनसमर्थमन्न-
मावहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्मान्मधुमत्या माधुर्योपेतया कशया वाचेष्टप्र-

दानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं प्रीणयतं ॥ कशेति वाङ्माम कशा धिषणेति
तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा मधुमत्या माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाश्वता-
डन्या नोऽस्मान्मिमिक्षतं ॥ मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥
कशयाश्वताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं दास्यत इति कशया मधुमत्त्वं ।
किंच आयुरायुषं प्रतारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा रपांसि
मृक्षतं । पापानि निःशेषेण शोधयतं ॥ रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः
नि० ४. २१. । इति यास्कः ॥ किंच द्वेषो द्वेष्टममित्रादिकं सेधतं । नाशयतं । इदं
च भाष्यं । सचाभुवा सहभुवावस्मत्कार्येषु सहभवनवन्तौ भवतं । भवन्तावैकमत्यं
भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीरश्विनौ वैरयेथां ॥ ५ ॥

युवं । ह । गर्भं । जगतीषु । धत्थः । युवं । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवं । अग्निं । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथां ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ युवं ह युवां खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलासु गोषु मध्ये
गर्भं धत्थः । धारयथः । न केवलं गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु
भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धत्थः । वृष्टिद्वारामिषरूपत्वेन गर्भस्थरेतसः पोष-
कत्वात् । किंच हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ युवं युवामग्निं चापश्च वनस्पती-
श्चैरयेथां । प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायाम्निं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैरोष-
धिवनस्पत्यादिकं । एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथां ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्याऽरथ्येभिः ।

अथो ह स्रुचमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥ ६ ॥

युवं । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । स्रुचं । अधि । धत्थः । उग्रा । यः । वां । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भेषजैरौषधैः ॥ भेषजौषधभेषज्यान्यगदो

जायुरगदं तत्रौषधमिति चाभिधानात् । तैर्भिषजा भिषजौ स्थः ॥ हशब्दोऽश्विनौ हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ अथो अपि च रथ्येभी रथ-
वोदृभिरश्चै रथ्या रथवंतौ स्थः । आ वां रथो अश्विनेत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हशब्दः । अनयो रथेन विशेषसंबन्धो युवोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथमृताय चित्रं घृतवंतमिष्यतीत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः क्षत्रं बलमधि ह । अधिकं खलु ॥ हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ यस्मादेवं तस्मात् हे उया उद्गूणासा-
मर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यो हविष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्नेन चेतसा ददाश । ददाति हविरादिकं । तं धत्थः । धारयथः । अत्यधिकमनुगृह्णीथ इत्यर्थः । प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्यास्महेवयजनमागत्य हविःप्रदं मां धृत्वास्मद्यज्ञेऽस्मान्विचिकित्सतमिति तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू रुद्रेत्येतदनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दीर्घतमसं । पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । दीर्घतमा मामतेय इत्यंत्यानुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । वसू अंत्यानुष्टुबिति ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वसू रुद्रा पुरुमंतू वृधंता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्मा ह यद्रेक्खं औचथ्यो वां प्र यत्ससाथे अकवाभिरुती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमंतू इति पुरुऽमंतू । वृधंता । दशस्यतं । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्मा । ह । यत् । रेक्खः । औचथ्यः । वां । प्र । यत् । ससाथे इति । अकवाभिः । उती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ दस्मास्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ हे अश्विनौ युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यतं । दत्तं दित्सितं फलं । कीदृशौ युवां । वसू । वासयितारौ प्रजानां । वसुना धनेन तद्वंतौ वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ रुद्रा रुद्रौ । रुद्र दुःखं तद्धेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं शब्दयंतौ वा ॥ रुद्रो रौतीति सत इति यास्कः ॥ पुरुमंतू । बहूनां ज्ञातारौ ॥ मनेरौणादिकस्तुन्प्रत्ययः ॥ वृधंता वर्धमानौ स्तोत्रादिना । अभिष्टौ । आभिमुख्येन पूजितौ । अभीष्टसाधकौ वा ॥ हशब्द उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौचथ्य उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेक्खो धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते । तदर्थं । यद्वा अयं यजमानो यद्यस्माद्रेक्खो हविल्लक्षणमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्चाकवाभिरकुत्सितैरुती उतिभी रक्षणेः ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्रससाथे । प्रसारयथः । प्रकर्षेण दत्तः । तस्माद्दशस्यतं । यस्मादभिमतप्रदौ यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति वा हविः । तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्वेथे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणेव मनसा चरंता ॥ २ ॥

कः । वां । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । वेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंऽधीः । कामप्रेणऽइव । मनसा । चरंता ॥ २ ॥

हे वसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिन्या अस्यै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्धौ ॥ चित् पूजायामप्यर्थे वा ॥ स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृश्या अपि बुद्धौ प्रीणनाय को दाशत् । को दद्यात् । दानुं

शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेर्लेट्यडागमः ॥ कथं
मतेः सौष्टवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्गोः पदे भूम्याः सर्वैर्गतव्यायाः
स्तुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति
श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्वरं
गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः । नि० २. ५. ।
इति ॥ तादृशे स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितौ संतौ नमसा हविल्लक्षणेन यवमात्रप्र-
कारेणान्नेन धेये । धारयथो बहुप्रदानविषयां बुद्धिं ॥ दधातेर्लेटि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत्वं । आतो डित इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं
तस्मादस्मे अस्मभ्यं रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभि-
वृद्धिहेतूंगा जिगृतं । शब्दयतं । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ शब्दे । छांदसः शपः श्रुः ।
अभ्यासस्येत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्तावेव विशेष्येते । कामप्रेणेव ॥ इवशब्द एव-
कारार्थः ॥ कामपूरकेणैव मनसा सह चरन्ता चरन्तौ । यजमानस्य कामाः
पुरणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे । कामं प्राप्तीति कामप्रः ।
आतोऽनुपसर्गे कः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युक्तो ह यद्वां तौग्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पजः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥ ३ ॥

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्याय । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पजः ।

उप । वां । अवः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्म । पतयत् ऽभिः । एवैः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाशैर्हृदं बद्ध्वा
समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स चोत्तरीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च
तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालयतामिति । अय-
मर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्य इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽचोच्यते । हे अश्विनौ
वां युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्वैर्युक्तः खलु । हशब्दो
मंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्याय । एतन्नाम्ने राज्ञे ।
तद्वंधमोचनार्थं । कुत्रेति तदुच्यते । अर्णसोऽभसो मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च
पजः पाजसा बलेन तीर्णः सन् विधायि । धारितः स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां
युवयोरवो रक्षणं शरणमुपगमेयं । संप्राप्नुयां । ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं

संभजेयं । गतौ दृष्टांतः । पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा
निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उपस्तुतिरौच्यमुरुषेन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वां बद्धस्मनि खादति क्षां ॥ ४ ॥

उपऽस्तुतिः । औच्यं । उरुषेत् । मा । मां । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दशतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बद्धः । स्मनि । खादति । क्षां ॥ ४ ॥

अत्राख्यानमाहुः । जराजरितगात्रं जात्यंधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितु-
मशक्नुवानाः स्वगर्भदासा अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनाव-
स्तावीत् । तौ चैनमरक्षतां । ततोऽप्यभियमाणा मुदकेष्वपातयन् । तत्र निमग्नः
पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ संतौ तौ जलादुदहार्ष्टा । एवमवध्यं तं चैतनो नामकः
कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्षश्च वितक्षत् । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमृग्व्या-
भ्यामुच्यते । हे अश्विनौ उपस्तुतिर्युवां बुद्धोपेत्य क्रियमाणा स्तुतिरौच्यमु-
च्यस्य पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुषेत् । रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात् ॥ उरुष्यती रक्षाकर्मेति
यास्कः ॥ एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते । इमे प्रसिद्धे
पतत्रिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा विदुग्धां । विशेषेण
दोहगतसारं मा कार्ष्णं । प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः । किंच मां
दशतयो दशवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेधनसंधो मा धाक् ।
मा धाक्षीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलंतलक्षणा वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावः ।
हल्ङादिसंयोगांतलोपौ ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्वां युवयोः
संबन्धयं जनो बद्धः पाशैर्गाढं वेष्टितः सन् त्मन्यात्मन्यात्मना क्षां भूमिं खा-
दति । भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरौ-
च्यमुरुषेदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौनकः । ऋग्वि० १. २५. ॥ आततायिन-
मायांतं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरन्निति जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । चिरा-
त्रोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् । आप्नुत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं ।
पश्यन्ति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि चायेत तस्करेभ्यश्च-
रन्पथीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न मां गरन्द्द्यो मातृतमा दासा यदी सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य चैतनो वितक्षत्स्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥ ५ ॥

न। मा। गरन्। नद्यः। मातृऽतमाः। दासाः। यत्। ई। सुऽसमुब्धं। अवऽअधुः।

शिरः। यत्। अस्य। चैतनः। विऽतक्षत्। स्वयं। दासः। उरः। अंसौ। अपि। ग्धेति ग्ध ॥ ५ ॥

नद्यो नदनशीला मातृतमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरेयुः । निमग्नं मा कुर्युः ॥ गृ निगरणे । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भदासा ईमेनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वांगं ॥ स्वती पूजायामिति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः । अवाङ्मुखमपातयन् । किंच अस्य मम शिरः स चैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्घृणः सन् यद्यस्माद्वितक्षत् । विविधं तष्टवान् । तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तक्षतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयमुरो वक्षःस्थलमंसौ च ग्ध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥ हन्तेर्लुङि छांदसमेतद्रूपं ॥ ततः स्वकीयमुरोऽंसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् । तद्युवयोर्माहात्म्यमिति भावः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपां । अर्थं । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमे युगे दशयुगपर्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताहुःखाद्विमुक्तोऽत्यन्तसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीते सति जुजुर्वान् जीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन् अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां प्राप्नुवतीनामपामपर्कार्याणां प्रजानां । यद्वा अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति । किंच सारथिः

तद्वन्निर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तांतं मंत्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं तु जागतं त्विति ॥ अग्निष्टोमे पृष्ठचस्य षष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं । तथा च सूत्रं । प्र द्यावेति दैर्घतमसं । आ० ५. १८. । इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूचितं । प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कधीति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र। द्यावा। यज्ञैः। पृथिवी इति। ऋतऽवृधा। मही इति। स्तुषे। विदथेषु। प्रऽचेतसा।

देवेभिः। ये इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे। सुऽदंससा। इत्या। धिया। वार्याणि।

प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्अंतोऽतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदांतरपाठश्छांदसः ॥ अहं यजमानो यज्ञैर्यागैस्तत्प्रदानैर्निमित्तभूतैर्हविःप्रदानार्थं प्रस्तुषे । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृश्यौ ते । ऋतावृधा । यज्ञस्य वर्धयित्री । मही । महत्यौ । विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्मान् चेतयित्री । अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्यौ स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा ॥ दंस इति कर्मनाम ॥ शोभन-कर्मोपेते इत्या सत्यं ॥ इत्येति सत्यनाम सत्त्वा इत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभूषतः । अलंकुरुतः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा वार्याणि हवीषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः । प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उत मन्ये पितुरदुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अदुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २ ॥

उत अपि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अदुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदा-
चिन्पिता स्वपुत्रादये दुह्यति । तादृश्याः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वय-
मेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं । अत एव महि महत् । तत्तादृशमनुग्रहयुक्तं मनश्चित्तं
हवीमभिर्हवनैराह्वानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा तत्तादृशमुक्त-
लक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रवृद्धं मन्ये । तथा मातुः
सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य द्युलोकस्य ॥ मातांतरिक्षं निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानि
। नि० २. ८. । इति निरुक्तं ॥ यद्वा पितुर्द्युलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता
पृथिवी मातेति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्म-
दाह्वानैः प्रीणयामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृ-
थिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमानादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठै रक्ष-
णविशेषैर्भूमं बहुतरमुरु विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचित्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये ।

स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभन-
कर्माणः सुदंससः शोभनदर्शना युवां मही महत्यौ मातरा मातृवद्वितकारिण्यौ
जज्ञुः । जानन्ति । महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थं । पूर्वचित्तये । प्रथमबुद्धयेऽनु-
ग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्यौ स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनः । न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य

स्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तमजानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रक्षथः । दत्थ इत्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः सुष्टूपक्षयंतो वात्मानं स्वव्यापाराय । ईदृशा रश्मयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुः । ज्ञातवंतः । द्यावापृथिव्यो-
रंतराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमद्वयाविनो मार्गद्वयरहितस्य ॥ बहुलं छंदसीति द्वयशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्यं पाथः ।
अवश्यं रक्षथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नव्यं नव्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी ।

मिथुना । संऽओकसा ।

नव्यंऽनव्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अंतरिति । कवयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावंतः प्रज्ञो-
पलक्षितकर्मवंतो वा सुप्रचेतसः सुष्टु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता रश्मयो ममिरे ।
मिमते । प्रमाणेन परिच्छिंदन्ति । कीदृश्यौ ते । जामी । परस्परं भगिनी ।
एतत्कुत इति चेत् उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने । मिथुना प्राणयुत्पत्तये
मिथुनभूते । परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने द्युपृथिव्योरेकस्मिन्ने-
वावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः
स्वव्यापारविषयज्ञानवंतः सुदीतयः सुष्टुद्योतना रश्मयो दिवि द्योतमाने समु-
द्रेऽंतरिक्षेऽतर्मध्ये ॥ समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठात्तद्वचनः । स चैवं यास्केन
निरुक्तः । समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भू-
तानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति ॥ नव्यं नव्यं तंतुं
तननीयं विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । रश्मीन् आ तन्वते । समंताद्विस्तार-
यन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं शतग्विनं ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिं । धत्तं । वसुऽमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्यामिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याच्चाकर्मा । छांदसः शप् ॥ यद्वा पुनः पुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ स्ना अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाघ्रादिना मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मदनुग्रहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं । दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं । निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं । शतग्विनं । शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० १. ४. । इति सूचितत्वात् ॥ तथा पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चातुर्विंशकं तृतीयसवनं । आ० १. ६. । इत्याभिप्लविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिप्लविकाद्वितीयादहः पृष्ठ्यस्य द्वितीयेऽहन्येतत्सूक्तमतिदेशतः प्राप्तं पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्यां । आ० १. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्विनशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वश्विनायेत्यत्र सूचितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमृचयस्य । आ० ६. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । ऋतवरी इत्यृतऽवरी । रजसः ।

धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।

सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । ईयते । देवः । देवी इति ।

धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तयोरंतराले शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन् ईयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईङ् गतौ दैवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृश्यौ ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितुं ययोस्ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयिच्यावित्यर्थः । ऋतावरी । ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दाच्छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रेफौ ॥ रजस उदकस्योदकोत्पत्तौ ॥ उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं ॥ धारयत्कवी अकृच्छ्रेण धारकं कवि ययोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा धारयत्कविर्मनीषादित्यो ययोस्ते तादृश्यौ वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः । सुजन्मनी । शोभनजन्मवत्यौ धिषणे धर्षणोपेते । स्वव्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नामसूक्तत्वाद्यावापृथिवीनाम । तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उरुव्यचसा महिनी असञ्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुषेऽन रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असञ्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे । वपुषेऽन इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सी । अभि ।

रूपैः । अवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ विस्तीर्णे महिनी अत एव महत्यौ । असञ्चता असज्यमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयित्री द्यौः माता निर्मात्री पृथिवी चेत्युभे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः । द्यौः पितः पृथिवी

मातरित्यादिश्रुतेर्मातापितृरूपत्वं । किंच सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥ छांदसस्त-
कारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुषे न वपुषो हिते इव । प्राणिनां
पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्मात्सी सर्वतः पिता
पितृस्थानीया द्यौ रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादि-
भिर्वाभ्यवासयत् । अभिवासयति । अधितिष्ठति । तस्मात्पिता माता च भुव-
नानि रक्षतः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य दुक्षत् ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।

धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुऽरेतसं । विश्वाहा । शुक्रं । पयः । अस्य । दुक्षत् ॥ ३ ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः ॥ पिता माचेति पिता शिष्यते । उदात्तयण
इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥ पुत्रः पुरुचाता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान्
पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वह्निः फलस्य वोढा धारकः सन् मायया
प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः ।
किंच स एव पुत्रः पृश्निं शुक्रवर्णो धेनुं प्रीणयित्री भूमिं सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं
शोभनोदकं वा वृषभं सेक्तारं द्युलोकं च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः ।
कदा । विश्वाहा । सर्वाण्यप्यहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किंच अस्य द्युलोकस्य ।
यद्वा कर्मणि षष्ठी । इमं द्युलोकं शुक्रं पयो दीप्तं पयःसदृशमुदकं दुक्षत् । दोग्धि ॥
दुहेश्छांदसे लुङि शल इगुपधादनिटः कस इति च्लेः कसादेशः ॥ ईदृशो महा-
नुभाव आदित्यस्तयोः पुत्र इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाजरेभिः स्कंभनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयं । देवानां । अपसां । अपऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतुऽयया । अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । आनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्येदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमः । अपसामपस्तमः । अप इति कर्मनाम तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयिष्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावे जजान । उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रंजनात्मिके द्यावापृथिव्यौ । रजसी इति द्यावापृथिव्योर्नाम रजसी सदसी इति तन्नामसु पाठात् ॥ उक्तरूपे विममे । विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । सुक्रतूयया । शोभनकर्मच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मच्छया । अथ वैतदुत्तरत्र संबध्यते । सुक्रतूययोक्तेन निमित्तेनेमे द्यावापृथिव्यावजरेभिरजीर्णैर्हृदतरैः स्कंभनेभिर्गतिबंधनैः शंकुभिः समानृचे । सम्यक् सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ऋच स्तुतौ । लिटि रेफसामान्याद्विहलत्वमस्तीति तस्मान्नुड् द्विहल इत्यभ्यासस्य नुट् ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवं महानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । क्षत्रं । द्यावापृथिवी इति ।

धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५ ॥

ते प्रसिद्धे हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि महदतिप्रभूतं श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्मभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधार्तेर्लेट्छाडागमः । सिबहुलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । येनान्नबलेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभिततनाम । अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोटि छांदसो विकरणस्य श्रुः । आडुत्तमस्येत्याडागमः । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयश्चर्षणय इति तन्नामसु पाठात् ॥ किंच पनाय्यं स्तूयमोजः

शरीरबलमस्मे अस्मासु सम्यगिन्वतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः ॥ इन्वतिर्याप्रिवचनः ।
इन्वति ननक्षेति तन्नामसु पाठात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दैर्घ्यतमसमार्भवं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा-
स्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । अनुक्रांतं च किमु श्रेष्ठः षळूनार्भवं त्रिष्टुवंत-
मिति ॥ व्यूळहे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवं निविद्धानं द्विप्रतीकं ।
तत्र किमु श्रेष्ठ इत्येतदंत्यवर्जं प्रतीकं । व्यूळहश्चेदिति खंडे सूचितं किमु श्रेष्ठ उप
नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च । आ० ८. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम ।

न निदिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे भ्रातर्दुण इद्भूतिमूदिम ॥ १ ॥

किं। ऊं इति। श्रेष्ठः। किं। यविष्ठः। नः। आ। अजगन्। किं। इयते। दूत्यं। कत्। यत्। ऊचिम।

न। निदिम। चमसं। यः। महाऽकुलः। अग्रे। भ्रातः। दुणः। इत्। भूतिं। ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः
संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति
देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये
स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य
विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं
प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्तः ॥ गमेर्लङि छांदसः
शपः श्रुः । हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं । अजगन्निति गतिकर्मा
अगन्नजगन्निति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः । किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः
कनीयान् आजगन् । प्राप्तः । किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबंधीयते । गच्छति ।
देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम
यदेतद्भूमः तत्कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावन्नय एव इदानीं चत्वारः
समानरूपा वर्तामहे । तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं
संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यपरोक्षेण ब्रुवते । हे अग्ने भ्रातः भ्रातृ-
वद्भागाहं । भ्राता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य

बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भातरित्युक्तं । हे तादृशाय चमसं न निंदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ णिदि कुत्सायां । छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो महाकुलः । महाकुलोत्पन्नस्त्वष्टा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा ग्रास्वतर्न्यानज इति । अतः कारणात् दुणः । विकारे प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छब्दोऽवधारणे । दारुविकारचमसस्य भूतिं प्राप्तिमूदिम । ब्रूमः ॥ विदेष्ट्वांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्रादिनियमादिह ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

एकं चमसं चतुरस्कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्वा आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकं । चमसं । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमं ।

सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकं । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्टोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वष्टा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकान्कुरुत ॥ चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववत्तनप् ॥ यथोपरितने ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारितं । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्मोत्तरच वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इन्द्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागमं । प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्यूयं यद्येवा करिष्यथ । यद्येवं मदुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ । तथा चेत् देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथेति तैरुक्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्वो रथ उतेह कर्वः ।

धेनुः कर्वा युवशा कर्वा द्वा तानि भातरन्तु वः कृत्वेमसि ॥ ३ ॥

अग्निं । दूतं । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्वः । रथः । उत । इह । कर्वः ।

धेनुः । कर्वा । युवशा । कर्वा । द्वा । तानि । भातः । अनु । वः । कृत्वा । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हे आगत देव अग्निमंगनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत्
यत्कार्यमब्रवीतन । अब्रुवन् ॥ व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत्तनप् ॥ किमिति अश्वः
कर्त्तव्यः । एकस्मादश्वादश्वांतरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अश्वादश्वमतस्त्येति वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः ॥ उत अपि च रथः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः । धेनुः
कर्त्तव्यः । चर्मरहिता मृता गौर्नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरत्र निश्चर्मणो
गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा द्वा द्वौ पितरौ जीर्णौ संतौ
पुनर्युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्तव्यौ कर्त्तव्यौ । हे भ्रातरमे युष्माकं
देवानां तैरुक्तानि कर्माणि कृत्वा अनु पश्चात्कृत्वा कृत्या कर्मणैर्मसि । एमः ।
आभिमुख्येन प्राप्तुमः ॥ इण् गतौ । इदंतो मसिः ॥ यद्वा ऋषेरिदं वाक्यं । हे
ऋभवो यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन
वदथ । अंगीकुरुथ । तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरमे कृत्या कर्मणैर्मसीति
ब्रूथेत्युषिराह ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चकृवांसं ऋभवस्तदपृच्छत केदभूद्यस्य दूतो न आजगन् ।

यदावाख्यं चमसाच्चतुरः कृतानादित्वष्टा ग्रास्वन्तर्न्यानजे ॥ ४ ॥

चकृऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । के । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।

यदा । अवऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्रासु । अंतः ।

नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चकृवांसः कृतवन्तो यूयमपृच्छत । प्रश्नं कुरुत ॥
करोतेर्लिटः कसुः ॥ अत्र यद्यप्यभुरिति त्रयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि
तस्य प्राथम्याच्छ्रिणो गच्छन्तीतिवत्सर्वेऽप्यृभव उच्यन्ते । किमिति । स्यः स
दूतः केदभूत् । कुत्र गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दूतो नोऽस्मानाजगन् ।
आगमत् । प्राप्तः । एवंभूते सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृताच्चमसानवाख्यत् ।
अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुङ्स्यतिवक्तिख्यातीति च्लेरङादेशः ॥ आदित् अनन्तरमेव
त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो ग्रासु स्त्रीषु ॥ मेना ग्रा इति
स्त्रीणामिति निरुक्तं ॥ अंतर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्य-
तेत्यर्थः ॥ अंजेर्लिटि तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिदिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याऽनामभिः स्परत् ॥ ५ ॥

हनाम। एनान्। इति। त्वष्टा। यत्। अब्रवीत्। चमसं। ये। देवऽपानं। अनिदिषुः।

अन्या। नामानि। कृण्वते। सुते। सचा। अन्यैः। एनान्। कन्या। नामऽभिः। स्परत् ॥ ५ ॥

एतान्वक्ष्यमाणान् हनामेति यद्यदाब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं बहुवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः पातयं चमसं ये ऋभवो निदिषुः । निंदामकुर्वन् । देवयोग्यं त्वाष्ट्रचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् । तान् हनामेति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदा प्रभृति मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमे पानाय प्रस्तुते सति सचा सह परस्परमन्या नामान्यन्यानि होत्रध्वर्यूद्गात्रादीनि कृण्वते । कुर्वति । पूर्वं नाम प्रच्छाद्योपहवकालेऽध्वर्यु उपह्वयस्व होतरूपह्वयस्वेत्येवमन्यैरेव नामभिरात्मानं त्वष्ट्रवधभीत्या प्रख्यापयंतीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनान्नरान् कन्या स्वोत्पादयित्री मातान्यैरेव नामभिः स्परत् । प्रीणयति ॥ स्पृ प्रीतिबलनयोः । लेढ्यडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपंसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः। हरी इति। युयुजे। अश्विना। रथं। बृहस्पतिः। विश्वऽरूपां। उप। आजत।

ऋभुः। विऽभ्वा। वाजः। देवान्। अगच्छत। सुऽअपंसः। यज्ञियं। भागं। ऐतन् ॥ ६ ॥

पूर्वं सृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । इन्द्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथा अश्विनाश्विनौ रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिर्बृहतो मन्त्रस्य पालयितैतन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपोपेतां गामुपाजत । उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति विशेषो न श्रुतस्तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्वेत्युक्तत्वात् परस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपामिति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा

गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति केचन व्या-
चक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनीन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् ।
तस्माद्भुविर्भवा वाजश्च यूयं देवान् इन्द्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभ-
नाश्चरथादिकर्मवन्तो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तिः
सेवनीयमैतन । प्राप्नुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरंता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्चमतक्षत युक्ता रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरंता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वाँ । अतक्षत । युक्ता । रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वना यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुक्तृत्वाच्चर्मणो गां नूतनां
निररिणीत । निरगमयत । उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशी-
मन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां विनियोग उक्तस्तथापि
तेषामत्यन्तदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकरणमेव । अपि च या
जरंता यौ जीणौ पितरौ ता तौ युवशा युवानौ कृणोतन । अकुरुत । किंच
अश्वादश्चमेकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वांतरमतक्षत । प्रयत्नेन संपादितवन्तः । यस्मा-
देवं कृतवन्तस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्ताश्चैर्योजयित्वा देवानिन्द्रादीनुपायातन । देव-
समीपं प्राप्नुत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सर्वने मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदं । वा । घ । पिबत । मुंजऽनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये । घ । सर्वने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमृषिर्देवैरुक्तमर्थं तान्संबोध्य यूयमृभूनेवमुक्तवन्तः स्थेत्यनुवाचयति ।
हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन ।
इत्युक्तवन्तः ॥ ब्रवीतेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे पित्वाङ्गुव ईदृ

। पा० ७. ३. ९३. ॥ एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं । वा अथवा । घेत्यनर्थकः प्र-
सिद्धर्थो वा । इदं मुंजनेजनं । मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत
आहतत्वात्तेन मुंजतृणेन शोधितं । अपगततृणमित्यर्थः । इदं सोमरसरूपमुदकं
पिबतेत्यब्रवीतन । एतन्माध्यंदिनसवनाभिप्रायं । हे ऋभवो यूयं तदुभयसवन-
संबन्धि सोमपानकार्यं नेव हर्यथ । नैव कामयथ ॥ हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यति
उशदिति तत्कर्मसु पाठात् ॥ तृतीये सवने तु मादयाध्वै । अत्यर्थं तृप्ता भवथ ।
ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसद्भावात् । एवं
यूयमृभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्प्रति तस्यैवेदं वाक्यं । हे सौधन्वना यूयं देवत्वं
प्राप्य देवयजनं प्रति सोमपानाय रथेनागत्य श्रान्तानश्चान् प्रातःसवन इद-
मुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । तत्र यदि नेच्छथ इदं वा मुंजनेजनं
मुंजेन दूषितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन । पश्चात्तद्वयं यदि नेव हर्यथ हे अश्वा
यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै । तत्रापि वाजिनप्रचारात् ॥

॥ अथ नवमी ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीद्गमिर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यंती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीहता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥ ९ ॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधः ऽयंती । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदंतः । चमसान् । अपिंशत ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभजन्निति तदाह । एकस्त्व-
याणामन्यतम आपो भूयिष्ठा इत्यब्रवीत् । न ह्युदकात्प्रशस्तं लोकोपकारकं तत्त्वां-
तरमस्ति । आपो भूयिष्ठा इत्युतमवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वमप एव ससर्जादा-
वित्यादिशास्त्रात् । तथान्योऽग्निर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । आंतरं वाह्यं च दाहपाक-
भुक्तजरणादिव्यापारेणामेरेव जगन्निर्वाहकत्वादमेरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते ।
तथा वधर्यंती । वधरिति रेफांतोऽपि वज्रनाम । वधोऽर्क इति तन्नामसु पाठात् ।
तदिच्छति वृष्ट्युदकायेति वधर्यंती मेघपंक्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं
स्वयमेव नापेक्षते । तथापि वृष्ट्यर्थमिन्द्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छंतीत्युप-
चर्यते । यद्वा बहुभ्यस्तेषामर्थाय वधर्यंती वधमात्मन इच्छंती भूमिं ॥ छांदसो
रेफोपजनः ॥ तामेवैको बहुभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतमामब्रवीत् । उदकस्यापि

मेघकारणत्वात् । एवमृता ऋतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः परस्परं
ब्रुवंतश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकुरुत । चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः ॥ पिंशि
अवयवे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥ इदमेव ऋतवदनमपेक्ष्य ऋभुशब्दं व्या-
चक्षाणो यास्कः । ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा
। नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

॥ अथ दशमी ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतं ।

आ निमुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणां । एकः । उदकं । गां । अव । अजति । मांसं । एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतं ।

आ । निऽमुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् । किं । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ ।

उप । आवतुः ॥ १० ॥

अत्र ऋभव एव ऋत्विगूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । श्रोणां
शोणं ॥ वा छंदसीति पररूपाभावः ॥ शोणवर्णमुदकं रुधिरमेक ऋभुषु मध्ये
ऋत्विक् गामवाजति । वाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति ।
तथैको मांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिनाभृतं संपादितं पिंशति । हृदय-
जिह्वावक्षःप्राद्याकारेणाहतं संपादितं मांसं पिंशति । अवयवीकरोति । स्वधि-
तिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः । अथैको निमुचो निःशेषेण छिन्नान्मांसात्
शकृत् कुक्षिस्थं जरत्तृणमूवध्यनामकमपाभरत् । अपाहरन्निरसनाय । एवं ऋत्वि-
गूपेण स्थितेभ्यः पुत्रेभ्यः पुरुचातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु
पितरा यज्ञस्य पालयितारौ जायापती किंस्विदुपावतुः । किं नु खलु प्राप्नुतः ॥
अवतेः प्राप्त्यर्थाच्छांदसो लिट् ॥ सर्वे तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्य-
मस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यव-
गमयति । अपरः सूनया मांसविक्रयिण्याभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर
आ निमुचोऽस्तमयादर्वागेव शकृन्नोपुरीषं हरति । एवमृभुभिरनुष्ठिते सति किं-
स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छेतामिति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उ॒द्वत्स्व॑स्मा अ॒कृ॒णो॒तना॒ तृ॒णं॑ नि॒वत्स्व॑पः स्व॒प॒स्यया॑ नरः ।

अ॒गो॒ह्यस्य॑ यद॒स॒स्तना॑ गृ॒हे तद॒द्येद॑मृ॒भवो॑ नानु॑ गच्छथ ॥ ११ ॥

उ॒द्वत्ऽसु॑ । अ॒स्मै । अ॒कृ॒णो॒तन॑ । तृ॒णं । नि॒वत्ऽसु॑ । अ॒पः । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । नरः ।

अ॒गो॒ह्यस्य॑ । यत् । अ॒स॒स्तन॑ । गृ॒हे । तत् । अ॒द्य । इ॒दं । ऋ॒भ॒वः । न । अ॒नु॑ । ग॒च्छ॒थ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान्सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानृभूनिदानीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानृभून्बहुधा निरुच्य तत्रोदाहरणत्वेन विष्ट्री शमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरश्मयोऽपृभव उच्यन्त इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थ एतामृचमुदाजहार । नि० ११. १६. । हे ऋभवः । उरु प्रभूतं भासमाना ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्थं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनर्वर्षकाले प्रवर्षेतीति प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्नेतारो यूयमुद्वत्सून्तरेषु प्रदेशेषु मेवादिषु तृणं व्रीहियवादिरूपमस्मै प्राणिजातायोपकारार्थमकृणोतन । कृतवन्तः स्थ ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे वति ॥ तथा निवत्सु प्रवणदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यकृणोतन । अकुर्वन्त । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपस्यया । शोभनकर्मच्छया । शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः स्तुवंति तदिच्छयेत्यर्थः । किंच यूयमगोह्यस्याग्राह्यस्यादित्यस्य गृहे मंडले यत् यावत्कालमसस्तन । सुप्रवन्तः स्थ । रात्रौ निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ षस स्वप्ने । अस्माल्लडि पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ तत्रावन्तं कालमद्याहनीदमिदानीं नानुगच्छथ । अनुसृत्य न गच्छथ । यावन्तं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तध्वे तावन्तमेव कालमहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः । यद्वा अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽन्तरिक्षे यत् यावन्तं कालमसस्तन । वृष्टिमदत्त्वा स्वापमकुरुत । तत् तावन्तं कालमद्येदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानुगच्छथ । अनुसृत्य न प्राप्नुथ । यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पत क्व स्वितात्या पितरा व आसतुः ।

अशपत यः करस्त्रं व आदेदे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ १२ ॥

संमील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । क्व । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः ।

अशपत । यः । करस्त्रं । वः । आऽदेदे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै ।

अब्रवीतन ॥ १२ ॥

हे ऋभवो रश्मयो यूयं यत् यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाद्य पर्यसर्पत । परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षथेत्यर्थः । तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा तात्या तासु वर्षासु ॥ छांदसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणं । तात्या तत्कालीनौ पितरा जगतः पालकौ सूर्याचंद्रमसौ क्व स्विदासतुः । कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्लिटि व्यत्ययेन भूभावाभावः । यद्वा असतेर्गत्यर्थस्य लिट्येतद्रूपं ॥ अहोरात्राविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः । किंच ईदृशान्वो युष्मान् यःकोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारी राक्षसादिः करस्त्रं ॥ बाहुनामैतत् करस्त्रौ बाहू इत्युक्तत्वात् अत्र त्वकारांतं ॥ युष्मदीयं हस्तमादेदे । गृह्णाति । प्रतिरोधं करोति । तमशपत । नाशयथ । यश्च प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे । तस्मै प्रो प्रैवाब्रवीतन । प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

सुषुप्तांसं ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अब्रूवुधत् ।

श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

सुषुप्तांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत् । अगोह्य । कः । इदं । नः । अब्रूवुधत् ।

श्वानं । वस्तः । बोधयितारं । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदं । अद्या । वि । व्यख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवो रश्म्यात्मका यूयं सुषुप्तांस आदित्यमंडले स्वपंतो वर्षणाय ॥ स्वपेर्लिटः क्सुः ॥ तमादित्यं तद्वाक्यमपृच्छत । प्रश्नं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य केन चिदगोपनीयादित्य स्वामिन् नोऽस्मदीयमिदं कर्म वर्षणरूपं कोऽब्रूवुधत् । बोधयति । प्रेरयति । साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्यन्ताल्लुङि

चडि रूपं ॥ बस्तः सर्वस्य वासयितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । बव-
योरभेदाद्वत्वं ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानमब्रवीत् । अंतरिक्षे श्वसंतं वायुं
प्रावादीत् । असौ युष्मान्प्रेरयतीति । अथवा वायुसाहाय्येन वर्षतो यूयं संवत्सरे
पूर्णेऽद्येदानीमिदं जगद्विख्यत । विविधं प्रकाशितवन्तः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा
न दृश्येते तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगद्विक्तं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ख्या-
तेर्लुब्धस्यतिवक्तिख्यातीत्यङ् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छंतः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छंतः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे शवसो वृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपातयितार ऋभवः युष्मानिच्छंतो
वृष्ट्यनुकूलचिकीर्षया युष्मानेवेच्छंतः सर्वे देवा आयांति । कस्मादिति तदुच्यते ।
मरुतो वृष्ट्यनुकूला देवा दिवा द्युलोकादंतरिक्षाद्यांति । आगच्छन्ति ॥ सावेकाच
इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वं ॥ भूम्या भूमेः सकाशादग्निर्याति । आगच्छति । अयं
वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति । अंतरिक्षादायाति । तथा वरुण
आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रैः समुंदनस्वभावैरद्भिः । ताभ्य आयाति ।
यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहाय्यायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः पुनर्युष्मान्कामय-
मानाः स्वस्वदेशं प्रति यांतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसं । तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्यौ ।
शिष्टा त्रिष्टुभः । अश्वस्य स्तूयमानत्वाद्या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो
देवता । अत्रानुक्रमणिका । मा नो द्यधिकाश्वस्तुतिस्तु तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्या-
विति ॥ अश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्यधिगुप्रैषेऽधिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंश-
तिरस्य वंक्रय इत्यस्मात्पुरस्ताद्वैतसूक्तमावपेत् । चीणि सुत्यानि भवंतीति खंडे
सूचितं । अधिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति वा मा नो
मित्र इत्यावपेत् । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिंद्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तेः । प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मान्नां स्तोतुं प्रवृत्तान्मित्रादयो देवा मा परिख्यन् । परिख्यानं मा कुर्वतु । परिख्यानं नाम निंदा । महानुभावं देवजातमश्वं तुच्छा नराः स्तुवंतीति मा कुर्वतु ॥ ख्यातेर्माङ्गि लुङ्गस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् ॥ अहरभिमानी देवो मित्रो रात्र्यभिमानी वरुणः । अर्यमा तयोरंतरालाभिमान्यादित्यः । आयुः सततगता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋभुक्षा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वैतन्महन्नामैन्द्रविशेषणं ऋभुक्षा उक्षेति तन्नामसु पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यत् यस्माद्वाजिनो वेजनवतो बह्वन्नवतो वा देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उषादीनामस्य शिरश्चाद्यवयवत्वादिति भावः । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिश्रुतेः । यद्वा देवेभ्यो जातस्य गंधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तेः सर्पणशीलस्य । अश्वनामैतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः । प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परिख्यन् प्रत्युतानुगृह्णत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । निऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतः । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वऽरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियं । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

यत् यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिक् वव्रिरिति रेक्णो रिक्थमिति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य मुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजां नयंत्यृत्विजः । स

तादृशोऽजः सुग्राहः सुष्ठु प्रशस्यागमनो मेम्यत् हन्यमानः ॥ मीज् हिंसायां ।
अस्माद्यंङ्लुगंतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा तस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं
कुर्वन् । विश्वरूपो बहुवर्णोपेतः कृष्णग्रीवः कृष्णललामो वानेकवर्ण इत्यर्थः ।
एवंरूपोऽयमिन्द्रापूर्णाः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः प्रियं ।
आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्युक्तत्वादग्नेः प्रियत्वं । सर्वेऽपीन्द्रस्येतीन्द्रप्रियत्वं । एवंरूपं
पाथोऽन्नमप्येति । प्राप्नोतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वऽदेव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत् । पुरोळाशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष छागः शृंगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिना शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह पूष्णः
पोषकस्याग्नेर्भागो भजनीयो विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
तदर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्ताद्नीयते । प्राप्यते । यत्
यस्मादेवं क्रियते तस्मात्प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्ताद्वातव्यमेनमजं त्वष्टा
सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रूतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा ।
उभे त्वष्टुर्विभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वारणी इति वेति यास्केनारणी
विभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५. । अरणिसंबन्धोऽग्नेरेवेति गम्यते । अर्वतारण-
वताश्वेन सह सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तमभिजिन्वति । प्रीतिहेतुकं
करोति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यद्द्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । हविष्यं । ऋतुऽशः । देवऽयानं । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयन्ति ।

अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यत् यदा मानुषा ऋत्विज
ऋतुश ऋतावृत्तौ काले काले त्रिः परिणयन्ति । पर्यग्निकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्रा-

स्मिन्समये ॥ ऋचि तुनुधेति दीर्घः ॥ पूष्णः पोषकस्याग्नेर्भागोऽजः प्रथम एति ।
पुरागामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निंऽइंधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाह्वातैतन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वरयुरध्वरस्य नेता । सोऽथा-
वया आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आङ्पूर्वाद्धेते-
रसुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा आभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥
अवे यजः । पा० ३. २. ७२. । इति खिन् । अवायोरुपसर्गयोरित्यल्लोपः ॥ अग्नि-
मिंधोऽग्नीत् ॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिंधे । पा० ६. ३. ७०. ६. । इति मुम् ॥ यावयाभः । याव्याः
स्तुत्या गृह्णातीति यावस्तुत् ॥ कर्मण्यण् ॥ उत अपि च शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्र
इति मेधाविनाम । शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वी वदति जातविद्या-
मित्यत्र ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हती-
त्युक्तत्वाद्ब्रह्मैव सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तः ऋत्विगुपलक्षकः । एते सर्वे
तेन प्रसिद्धेन स्वरंकृतेन सुध्वरणीयं कृतेन स्वलंकृतेन वोच्चारसौष्टवादिना सुधु
संपादितेन स्विष्टेन सुध्विष्टेन यज्ञेन वक्षणा अभितो घृतकुल्यादीन् प्रवहण-
स्वभावाः प्रसिद्धा नदीर्वापूणध्वं । सर्वतः पूरयत । यज्ञं सम्यक् निवर्त्य फलं
साधयतेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूपवस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वंते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽवस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालं । ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वंते । पचनं । संऽभरंति । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपवस्का यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्चेत्तारः । उत ये च यूपवाहाश्छिन्नस्य वोढारः । ये च चषालं । यूपस्योपरिस्थाप्यं यूपग्रभागं चषालमाहुः । तद्येऽश्व-
यूपायाश्चबन्धनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥ साधु संपादयन्ति । ये
चार्वतेऽरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरन्ति । उतो अपि
च नोऽस्मत्संबन्धिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धि-
रिन्वतु । व्याप्नोतु ॥ इन्वतिर्याप्तिवचनः । इन्वति ननक्षेति तद्वचनेषु पाठात् ॥
यद्वा तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्राप्य फलेन योजय-
त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उप प्रागात्सुमन्त्रेऽधायि मन्त्रं देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुं ॥ ७ ॥

उप। प्रा। अगात्। सुऽमत्। मे। अधायि। मन्त्रं। देवानां। आशाः। उप। वीतऽपृष्ठः।

अनु। एनं। विप्राः। ऋषयः। मदन्ति। देवानां। पुष्टे। चकृम। सुऽबन्धुं ॥ ७ ॥

मन्त्रं मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपप्रेतु ॥ सुमत् स्वयमित्यर्थ इति
यास्कः ॥ यद्वा स्वयमेव मादयितृत्तमे मय्यधायि । धीयते । फलभूतोऽश्व आगतः
स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपार्श्वभागः कांत-
पृष्ठो वा । अत्यंतं दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुमुपगच्छतु ।
यागार्थमागतमेनं सुबन्धुं शोभनबन्धनमश्वं देवानामाशास्यमानानां पुष्टे पोष-
णाय चकृम । कुर्मः । तं च विप्रा मेधाविन ऋत्विज ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये
वा विप्रा ऋषयश्चानुमदन्ति । अनुमोदन्तां । सम्यक् कृतमिति परितुष्यन्तु ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्येऽनृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत्। वाजिनः। दामं। संऽदानं। अर्वतः। या। शीर्षण्या। रशना। रज्जुः। अस्य।

यत्। वा। घ। अस्य। प्रऽभृतं। आस्ये। नृणं। सर्वा। ता। ते। अपि। देवेषु। अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यग-

वच्छेदकं बंधकं पादबंधनं दामास्ति । या चास्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा खली-
नरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा० ६. १. ६१. । इति
शीर्षन्भावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा घास्याश्वस्यास्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तृण-
मस्ति ॥ घशब्दो हार्थे स च प्रसिद्धार्थः ॥ सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि
हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु मध्ये भवंतु । देवत्वं प्राप्नुवंतु
वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तत्प्राप्तिर्ना-
शसनीया ॥

॥ अथ नवमी ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्प्रमस्ति ।

यद्वह्स्तयोः शमितुर्यन्त्रखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वऽधितौ । रिप्प्रं । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य ऋविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश । अभक्ष-
यत् ॥ अश भोजने ॥ यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति । वा अथवा
स्वरौ पश्वंजनकाले यद्रिप्प्रं लिप्प्रमस्ति । स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः । अथवा
स्वधितौ छेदनकाले । अवदानकाले यद्रिप्प्रमस्ति । शमितुर्हस्तयोर्लिप्प्रमस्ति ।
विशसनकाले यच्च नखेषु लिप्प्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव
संबंधीनि देवेष्वस्तु । देवेषु संतोषार्थाय भवंतु ॥

॥ अथ दशमी ॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतु मेधं शृतपाकं पचंतु ॥ १० ॥

यत् । ऊवध्यं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं । शृतऽपाकं । पचंतु ॥ १० ॥

उदरस्य संबंधि यदूवध्यमीषज्जीर्णे तृणं पुरीषमपवाति । अपगच्छति । यश्चा-
मस्यापक्वस्य ऋविषो मांसस्य गंधोऽस्ति । लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचि-
दूवध्यमपक्वस्य च लेशोऽस्ति । आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो विशसनकर्तारः

सुकृता कृण्वंतु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वंतु । उत अपि च मेधं मेध्यं यज्ञाहं पञ्चवयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचंतु । पितृमनुष्यादियोग्यमतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वत्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यत्ते गात्राद्गमिना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्धूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशब्धो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अभि । शूलं । निऽहतस्य । अवऽधावति ।

मा । तत् । भूम्यां । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत्ऽभ्यः । रातं । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमानाद्गात्राद्यदूष्मरूपं रसो वा यत्किञ्चिदवधावति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति । निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत् । आश्रिष्टं मा भूत् ॥ श्रिषेः पुषादि-त्वादङ् ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत् तादृशमुशब्धः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्त उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनं । परिऽपश्यन्ति । पक्वं । ये । ई । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।

ये । च । अर्वतः । मांसऽभिक्षां । उपऽआसन्ते । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः ।

नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पक्वं वाजिनमश्वमश्वावयवं परिपश्यन्ति । परितः पावनबुद्धेक्षन्ते । य ई ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो निर्हर किञ्चिदप्यस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किञ्च ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासन्ते । ये नरा अस्यार्वतोऽश्वस्य हुतशिष्टमांसयाचनामुपासन्ते । कांक्षन्ते । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरभित उद्यमनं

नोऽस्मानिन्वतु । व्याप्नोतु । यथास्माभिरश्व उपालब्ध एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो
निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा मंचो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पङ्कं परि-
पश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिः ईमेनं निर्हर निःशेषे-
णास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न
इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधाना चरूणामंकाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वं ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणं । मांस्यचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वं ॥ १३ ॥

मांस्यचन्या मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् ॥ मांसस्य पचि युङ्घजोः
। पा० ६. १. १४४. ५. । इत्यंतलोपः ॥ उखायाः स्थाल्या नीक्षणं पाकपरीक्षा-
साधनं काष्ठं । तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य कथितस्यासेचनान्या-
सेचनसाधनानि । तथोष्मण्योष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि । तथा चरूणां
पात्राणां मांसपूर्णानामपिधानापिधानानि तत्साधनानि । तथांका हृदयाद्यव-
यवांकनसाधना वेतसशाखाः । सूना अवदानसाधनाः स्वधित्यादय एतमश्व-
मश्ववयवं परिभूषन्ति । परितो भूषयन्ति । स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ भूष
अलंकारे । भौवादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पट्वीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणं । निऽसदनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पट्वीशं । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यन्निक्रमणं । नितरां क्रमते यच्च तन्निक्रमणं स्थानं । नितरां सीदत्यचेति
निषदनं । विवर्तनं विविधवर्तनमितस्ततो लुंठनं यच्च तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे

ल्युट् ॥ यच्चावर्तोऽश्वस्य पङ्क्तिं पादबंधनं । यद्वा बंधनं पट् तद्वान्प्रदेशः ।
अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि
स्वीक्रियते । यद्वा क्रियापरावगंतव्या । आलंभसमये नियहेण या निक्रमणा-
दयश्चेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ । यदुदकमपिबत् । यच्च घासिमदनीयं
तृणादिकं जघास । अभक्षयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि क्रमणादीनि
देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीधूमगंधिर्मोखा भ्राजंत्यभि विक्त जघ्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णंत्यश्वं ॥ १५ ॥

मा।त्वा।अग्निः।ध्वनयीत्।धूमऽगंधिः।मा।उखा।भ्राजंती।अभि।विक्त।जघ्निः।

इष्टं।वीतं।अभिऽगूर्तं।वषट्ऽकृतं।तं।देवासः।प्रति।गृभ्णंति।अश्वं ॥ १५ ॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धूमेन व्याप्नोऽग्निर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं
हृष्टा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा हे पच्यमा-
नाश्चावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनौ सति भांडभंगः स्यात् ॥
नोनयतीत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । ह्यंतक्षणेति वृद्धभावः ॥ किंच भ्राजंत्यत्यंताग्नि-
संयोगेन दीप्नोखा स्थाली माभिविक्त । अभितो मा चीचलत् । तापातिशयेन
मा नीनशदित्यर्थः ॥ ओविजी भयचलनयोः । छांदसो विकरणस्य लुक् । लुङि
वा ऋलो ऋलीति सलोपः ॥ स्थाली विशेष्यते । जघ्निः । जिघ्रती तापेन ॥ घ्रा
गंधोपादाने । आहगमहन इति किन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिषितं
वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन प्रदानायोद्यतं । यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं
वीतं पर्यग्निकृतमभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्त्योक्तं वषट्कृतं वषट्कारेण देव-
संस्कृतं । एवंभूतं तं देवासो देवाः प्रतिगृभ्णंति । प्रतिगृह्णंति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणंत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वतं पङ्क्तिं प्रिया देवेष्वामयंति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणंति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।
संऽदानं । अर्वतं । पङ्कीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयंति ॥ १६ ॥

अश्वाय संज्ञयमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास उपस्तृणंति । सर्वत
आच्छादयंति ॥ स्तृञ् आच्छादने क्रियादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि
हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयंति । तथार्वतं ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥
अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पङ्कीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि
प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वायामयंति ।
प्रापयंति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

यत्ते सादे महसा श्रूकृतस्य पाष्ण्यी वा कश्या वा तुतोद ।
सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥
यत् । ते । सादे । महसा । श्रूकृतस्य । पाष्ण्यी । वा । कश्या । वा । तुतोद ।
सुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलेन श्रूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । श्रूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे
सदनेऽगमने निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भावे घञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ अर्थ-
तोऽगमनं कुर्वन् श्रूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्ण्यी वा कश्या वा तुतोद व्यथयति
यत् यस्मान् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण
सूदयामि । श्रूयामि । आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु
हविषो हविराज्यादिकं सुचेव । सुचा यथा सूदयंति तद्वत् ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

चतुस्त्रिंशच्च वाजिनो देवबंधोर्वंक्त्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनघुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥
चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंक्त्रीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।
अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबंधोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्त्रीरेतत्संख्यानुभयपार्श्वा-

स्थीनि स्वधितिश्छेदनसाधनोऽसिः समेति । सम्यग्गच्छति छेदनाय । इतरेषा-
मजादीनां षड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति प्रैषात् । हे विशनस्य कर्तारः
अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान् अच्छिद्राणि यथा भवंति तथा वयुना
वयुनानि प्रज्ञानानि ॥ वयुनमिति प्रज्ञानाम् । वयुनमभिख्येति तन्नामसूक्त-
त्वात् ॥ कृणोत । कुरुत ॥ तन्ननन्ननयनाश्चेति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि
प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यव-
यवमनुघुष्य इदमवद्यमिति संशब्दैव विशस्त । विशसनं कुरुत ॥ शस् हिंसायां ।
छांदसः शपो लुक् ॥ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादिति प्रैषात् ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्य विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यंतारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणां । ऋतुऽथा । कृणोमि । ताऽता । पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशनस्य कर्ता एकः । एक एव । स कः ।
ऋतुः । एतदुपलक्षितः कालात्मा । तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा
ऋतुर्निःशंकं विशसनाय गंता शमिता । तथा द्वा यंतारा नियमयितारावहो-
रात्रे देवौ द्यावापृथिव्यौ वा ऋत्विक्षु भवतः ॥ तथा ऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति
प्रकृतिभावो ह्रस्वं च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयाद्यव-
यवानि ऋतुथा काले कृणोमि । छिन्नानि । संपादयामि । पिंडानां मध्ये ता ता
तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनाग्नौ जुहोमि । प्रकर्षेण हुतं करोमि ॥

॥ अथ विंशी ॥

मा त्वा तपन्प्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्व आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्रविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयंतं । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्रः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वामपियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं मा कार्षीत् । वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मातिष्ठिपत् । त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरिदितीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि गृध्रुः केवल-मांसग्रहणेऽप्युरविशस्ता विशसनेऽकुशलः शमितातिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्त-दंगमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक् छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्गाभ्य इति तलोपः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ २१ ॥

न। वा। उं इति। एतत्। म्रियसे। न। रिष्यसि। देवान्। इत्। एषि। पथिऽभिः। सुऽगेभिः।

हरी इति। ते। युंजा। पृषती इति। अभूतां। उप। अस्थात्। वाजी। धुरि। रासभस्य ॥ २१ ॥

न वा उ नैव खल्वेतन्म्रियसे ॥ वाशब्द एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे ॥ नैवे-दानीमितराश्ववन्मृतो भवसि । देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिष्यसि । न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षतो मृतिरवयवनाशश्च दृश्यते । कथमेवमुच्यते इति उच्यते । सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्मार्गैर्देवयानलक्षणैर्देवानिदेभिः । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तैषोक्तिः । कैः साधनैरिति तत्राह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविन्द्रस्याश्वौ ते तव युंजा । रथे युक्तावभूतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं । तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ युंजाभूतां । युक्तौ भविष्यतः । पृषत्यो मरुतामिति च निरुक्तं ॥ युजेर्चत्विगित्यादिना क्विन् । युजेरसमास इति नुम् । सुपां सुलुगि-त्याकारः ॥ तथा रासभस्याश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिद्वाज्युपास्थात् । उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः । यद्वा रासभस्य भानोर्धुरि वर्तमानो युक्तो वाज्यश्च उपस्थास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेन्द्रादयः स्वस्व-वाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यश्वो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमा-

नवाचनार्था भवति । तथा च सूचितं । सुगव्यं नो वाजी स्वश्वमिति यजमानं वाचयेत् । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वाविंशी ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

सुऽगव्यं । नः । वाजी । सुऽअश्वं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽस्त्वं । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रं । नः । अश्वः । वनतां । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४. २. ५०. । इति समूहार्थं यत् । छांदसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा सामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । तदंतस्याद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः । अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा पुंसो बध्वादीन् पुत्रान् पुरुरक्षकानात्मजान् । स्यपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः । उत अपि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्वोऽनागास्त्वं कृणोतु । सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसंभवादपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं बलं क्षात्रं तेजो वनतां । संभजतां । कुरुतां ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसं त्रैष्टुभं । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्तोनेत्यनुक्रमणिका ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्युपाकरणायावस्थितमश्वमाद्याभिरैकादशभिः स्तौति । तथा च त्रीणि सुत्यानीति खंडे सूचितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणवन् । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उद्यन्तमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उत्पद्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।
श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपस्तुत्यं । महि । जातं । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे अर्वन् अरणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननमुपस्तुत्यं । उपेत्य सर्वैः
स्तोतव्यं ॥ स्तौतेरेतिस्तुशास्विति क्यप् । ततस्तुक् ॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते ।
यद्यस्मात्समुद्रात् ॥ अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुंदनापादानाद्यक्षगंधर्वादिसंमी-
दनाधिकरणाद्वांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा समुद्र आदित्यः
समुंदनाद्ब्रह्मा । तस्माद्वा जायमानः । सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाण-
त्वात् । उत वा अथवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरकादुदकात्प्रथममुद्यन् जाय-
मानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः । महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुं । किंच
ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्येनस्य पक्षाविव । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ
तादृशवित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य बाहू इव । तौ यथा वेगवंतौ तादृश-
वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमेन दत्तं चित एनमायुनगिंद्र एणं प्रथमो अद्यतिष्ठत् ।

गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तं । चितः । एनं । आयुनक् । इंद्रः । एनं । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ।

गंधर्वः । अस्य । रशनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्च । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेन नियामकेनाग्निना दत्तमेनमश्च चितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्त-
मानः स्त्रीणां तमो वा वायुरयुनक् । रथे योजितवान् । किंचैनमश्चमिंद्रः प्रथमः
प्रतमः प्रकृष्टतमः ॥ प्रथम इति मुख्यनाम ॥ अद्यतिष्ठत् । अधिष्ठितवान् ।
अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्याश्चस्य
रशनां नियमनरज्जुमगृभ्णात् । अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्न इति चेत्
उच्यते । हे वसवो रश्मयो यूयं सूर्यादादित्यादश्चमेवं महानुभावं निरतष्ट ।
निःशेषेण साधु संपादितवंतः । यद्वा वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यंते ।
हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारो यूयं सूर्यादादित्यादश्चमेनं नि-
रतष्ट । अतस्तत् ॥ निरित्येष अमित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मा । स च

क्रियासामान्यवचनः । अत्रौचित्याद्वारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥
तक्षेर्लङि छांदसः शपो लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि चितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते चीणि दिवि बंधनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । चितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । चीणि । दिवि । बंधनानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमिताग्निरसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः ।
तथादित्योऽसि । सूरान्निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्दिन-
रूपेण वा कर्मणा सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु स्थानेषु तायमानो
वायुरसि । चित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन
कर्मणा योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामक ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं
सोमेन समया सह विपृक्तः ॥ वीत्येष समित्येतस्मिन्नर्थे ॥ संपृक्तोऽसि तेन
गृहीतत्वात् । हे अश्वैवंरूप ते तव दिवि द्युलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य चीणि
बंधनान्युत्पत्तिकरणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो द्युस्थानं चेति चीणि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चीणि त आहुर्दिवि बंधनानि चीण्यप्सु चीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेव मे वरुणश्छंस्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रं ॥ ४ ॥

चीणि । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । चीणि । अप्सु । चीणि । अन्तरिति । समुद्रे ।

उतऽइव । मे । वरुणः । छंत्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमं । जनित्रं ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि चीणि बंधनानीत्युक्तं । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि चीणि बंधनानी-
त्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि संबंधनानि चीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु ।
अबुपजीवितत्वाद्भूलोकोऽप्यप्शब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां चीणि बंधनान्याहुः ।
अन्नं स्थानं बीजमिति चीणि । तथा समुद्रेऽन्तः समुद्रमध्ये समुद्रवणादपादानात्स-
मुद्रमन्तरिक्षं । तस्मिन् चीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत् स्तनितमिति ।
उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च हे अर्वन् अश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्ज-

यिता वा त्वं मे मह्यं छंत्सि । कथयसि । किं कथयसीति चेत् उच्यते । ते तव परमं
जनित्रं निरतिशयं जन्म ॥ जनेरौणादिक इत्रप्रत्ययः ॥ यत्र येषु त्रिषूक्तेषु स्थाने-
ष्व्वाहुः । कथयन्ति । यद्वा यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनित्रमाहुः । सूर्यादश्च वसवो
निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इमा ते वाजिन्वमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ ५ ॥

इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा । शफानां । सनितुः । निऽधाना ।

अत्रा । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यं । ऋतस्य । याः । अभिऽरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्वश्च ते संबंधीन्वमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमा । इमा-
न्युक्तानि द्युलोकादीनि । किंच सनितुर्यागसंभक्तुस्तवेमेमानि शफानां निधा-
नानि स्थानानि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा भंदनीयाः
कल्याणा रशना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूरत्रापश्यं । एषूक्तेषु स्थानेष्वपश्यं । रशना
विशेष्यंते । या गोपा गोपयिष्यो रशना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वा-
श्वस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षन्ति । अभितः पालयन्ति । ता अपश्यं ।
दृष्टवानस्मि । यद्वा इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रक्षालनसाधनान्युदकानि इमानि
सनितुस्तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्दे-
वयजनस्थाने या रशना गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य
संबन्धिनीऽभिरक्षन्ति ता अपश्यं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयंतं पतंगं ।

शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानं । ते । मनसा । आरात् । अजानां । अवः । दिवा । पतयंतं । पतंगं ।

शिरः । अपश्यं । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । अरेणुऽभिः । जेहमानं । पतत्रि ॥ ६ ॥

हे अश्व ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसाराद-

तिदूरे स्थितमजानां । जानामि । अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अवः । अवस्तात् । सामर्थ्याद्भूमेः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण पतंगमादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवंतं । यद्वा यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमादित्यमवः । आवः । व्याप्नोषि । अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव शिर एवं पश्यामि । कथं । सुगेभिः शोभनगमनसाधनैरेणुभिरपापैः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादप्युपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र प्रतिबंधाभावान्मार्गाणामुक्तरूपत्वं । तथाविधैस्तैर्जहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवत् शिरोऽपश्यं । भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा ते आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्तादवाङ्मुखं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जहमानं । यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।
यदा ते मर्तो अनु भोगमानक्लादिद्रुसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ ७ ॥
अत्र । ते । रूपं । उत्तमं । अपश्यं । जिगीषमाणं । इषः । आ । पदे । गोः ।
यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगं । आनट् । आत् । इत् । यसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अश्व ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमत्रास्मिन्याग-
देशेऽपश्यं । पश्यामि । कीदृशं । गोर्भूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेश
आजिधावनस्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषमिष्यमाणमन्नमन्नानि वा आ
सर्वतो जिगीषमाणं । गंतुमिच्छंतं । हे अश्व ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं
भोक्तव्यमन्नमन्वानट् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदित्
अनंतरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विलंबमकृत्वा यसिष्ठो महातृणयेव यसितृतमो
भक्षयितृतमः सन् ओषधीरन्नान्यजीगः । गिरसि । भक्षयसि । महानुभावोऽपि
त्वं लौकिकाश्ववत्तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीनां ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनां ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशी-
लाश्च त्वा त्वामनु अनुसृत्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा
मर्यो मर्यस्त्वा त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति ।
तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौंदर्यं त्वद्गमनु । तथा व्रातासो
व्राताः संघात्मका अन्येऽश्वसमूहा वस्वादिदेवगणा वा त्वामनु अनुसृत्य तव
सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छन्ति । देवा ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वाम-
नुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । स्तुत्या मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः त्वं
तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हिरण्यशृंगोऽयो अस्य पादा मनोजवा अर्व इन्द्र आसीत् ।

देवा इन्द्रस्य हविरद्यमायन्यो अर्वतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अर्वरः । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यं । आयन् । यः । अर्वतं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा । उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृं-
गस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयः । अयोमयाः । अयःपिंडसदृशा
इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोवेगाः । अथवैतदिन्द्रविशेषणं । इन्द्रशस्याश्वस्य
सामर्थ्यं प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निकृष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरद्यं
हविषोऽदनं भक्षणं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वापेक्ष्य देवा इत्
सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वतं प्रथमः प्रथमभावी सन् अध्य-
तिष्ठत् । अधिष्ठितवान् । सहविष्टेन स्वकीयत्वेन वाश्रितवानित्यर्थः । इन्द्र एणं
प्रथमो अध्यतिष्ठदिति ह्युक्तं ॥

॥ अथ दशमी ॥

ईर्मातासः सिलिकमध्यमासः सं श्रूणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतंते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअंतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । श्रूणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतंते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते । ईर्मातासः । ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः । संसृताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्म ईरितः पुरुतो नुन्न इत्यर्थः । तादृशः पृथुरंतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिकमध्यमासः । संसृतः संगतः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशाः । पुष्टत्वात्प्रौढपृष्ठाः संलग्नमध्याश्चेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतंत इत्याख्यातेन संबंधयितव्यः । श्रूणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वादयं यौगिकोऽवगंतव्यः । ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय संयतंते । सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टांतः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता ईर्मातास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽंतरिक्षे गमनाय यतंते तद्वत् । कदा । उच्यते । यत् यदाश्वा दिव्यमज्मं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिषुः । व्याप्नुवंति । तदा ॥ अयं मंत्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । ईर्माताः समीरितांताः पृथुंता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवंति । सं श्रूणासो दिव्यासो अत्याः । श्रूरः श्वतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतंते । हंसा हंतेर्घ्न्यध्वानं । श्रेणिश इति श्रेणः श्रयतेः समाश्रिता भवंति । यदाक्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः । नि० ४. १३. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्षवन्तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृंगाणि विष्टिता पुरुवारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिषु । अर्वन् । तव । चित्तं । वातः । इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽचा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिषु पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव ध्रुजीमान् । शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि । विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा । एवंभूताः केशाश्चरन्ति । यद्वाचाश्चस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्यध्रिगुप्रैषे मा नो मित्र इति सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूत्रितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वादशी ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमर्वाणकुशलो वाज्यश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् । उपप्रैति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन् । कदा देवानस्मदवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तान्नाभिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वास्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते । अनु अनुसृत्य पश्चात् अनंतरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एक एव । तथाप्यजाश्चोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं । यद्वा अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनूचाना रेभाः स्तोतार ऋत्विजो यन्ति । गच्छन्ति ।

ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा कवय इति मेधाविनाम कविर्मनी-
षीति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभ इति स्तोतृनाम रेभो जरितेति तत्र पाठात् ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्थं । अर्वान् । अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अद्या । देवान् । जुष्टऽतमः । हि । गम्याः । अथा । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वानरणकुशलोऽयमश्च उपप्रागात् । उपगच्छति । किं । यत् परममुत्कृष्टं
सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्रनिवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थं ।
पितरं मातरं चाच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं । हे अश्वाद्यास्मिन्काले जुष्टतमः प्रीततमः
स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान् गम्याः । गच्छेः । हिशब्दो
यज्ञ उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भ्यो नु सखा सयूथ्य इत्यादिमंत्रांतरप्र-
सिद्धिद्योतनार्थः । अथानंतरं यजमान आशास्ते । कस्मै । दाशुषे । हविर्दत्तवते
स्वस्मै । कानि । वार्याणि । वरणीयानि धनानि । यद्वा पुरुषस्य व्यत्ययः ।
आशास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

अस्य वामस्येति द्विपंचाशद्वचमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
अस्य द्विपंचाशत् अल्पस्तवं त्वेतत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञान-
मोक्षाक्षरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यद्वायवेऽयं स शिंक्ते सप्तार्द्धगर्भा गौ-
रीरिति जगत्यः । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं
सा प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृश्निमिति सोमस्तयः केशिन
इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इंद्रं मित्रं सूर्यो द्वादशेति संवत्स-
रसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप्सौरी पर्जन्याग्नि-
देवता वांत्या सरस्वते सूर्याय वेति ॥ अत्र स्तुत्याबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीय-
स्त्वादितं सूक्तमल्पस्तवनं । न सूक्तांतरवद्बहुस्तवं । इदमेव वैलक्षण्यं तु शब्देन
द्योत्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते ।
अचिकित्वाञ्चिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पृच्छामि त्वेत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते ।

इयं वेदिरित्यत्र प्रतिवचनं । य ई चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते ।
 अपश्यं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य प्रशंसा । न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्म ।
 वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां सप्तथं यद्वायवे
 अधि अयं स शिंक्ते सप्तार्द्धगर्भा गौरीर्मिमायेति षट् जगत्यः । समानमेतदित्य-
 नुष्टुप् । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तारपंक्तिः । तल्लक्षणं छंदोग्ये सूचितं । प्रस्ता-
 रपंक्तिः पुरत इति । पुरतः पूर्वार्द्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ
 गायत्रौ सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमणायामप्युक्तं । आद्यौ चेत्प्रस्तार-
 पंक्तिरिति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । गौरीर्मिमायेत्येतदंतानां विश्वे
 देवा देवता । तस्याः समुद्रा इत्यस्याः पूर्वार्द्धस्य वाग्देवता । उत्तरार्द्धस्यापः ।
 शकमयमित्यस्याः पूर्वार्द्धस्य शकधूमः । उक्षाणं पृश्निमित्युत्तरार्द्धस्य सोमो देवता ।
 त्रयः केशिन इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका । इंद्रं
 मित्रं वरुणं कृष्णं नियानमित्येते सूर्यदेवते । द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा
 कालो देवता । यस्ते स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता ।
 समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्रयो वा देवता । दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः
 सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं शौनक आह । स्तेयं कृत्वा
 द्विजो मोहात्त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बि-
 षादिति । ऋग्वि० १. २६. ॥ महाव्रते वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकं
 तत्रास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकं । पंचमारण्यके सूचितं ।
 अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घ्यतमस एकचत्वारिंशतं । ऐ०
 आ० ५. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विशपतिं सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतऽपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यं । विशपतिं । सप्तऽपुत्रं ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो
 यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभज-
 नीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्र-

दानेन पालकस्य । तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुर्होतव्यस्याह्वानार्ह-
स्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अपे-
क्ष्यास्य मध्यमत्वं । स चाश्वः सर्वत्र व्याप्तः । न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदे-
शोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता
पितृधनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोकं हरतीति वा । वृष्ट्यर्थं
रश्मिभिराहतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन
स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैर्भक्तव्यो
भवति । किंच घृतपृष्ठः । घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृती-
योऽस्ति । भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । भ्रातृत्वं
प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यं । रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् । दिवा
स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वं । अत्रैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे
वा विश्वपतिं विश्वं प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं । ऐति-
हासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रस्तुते मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य
सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यं । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वेन सा-
क्षात्करोमीत्यर्थः । तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य
वामस्य विश्वस्योद्गरितुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पा-
लनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं
श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी
तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते ।
स चाश्वो व्यापनशीलः । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि संरब्धानीति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं ।
किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीर-
मुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः ॥ पृष्ठं स्पृशतेरिति निरुक्तं ॥
यद्वा प्रदीपपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानित्यर्थः ।
न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शनाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये वि-
श्वपतिं विश्वं प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य
पतिः सर्वस्येशान इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमा-
यया सृष्ट्सर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं । पश्येयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ अयमर्थः ।
स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीरा-

भिमानीनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात्
सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करो-
मीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रायध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्वाभा-
वाद्गुणविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः
प्रतीयते तत्र प्रतिपादयामः । अयं मंत्रो यास्केन व्याख्यातः । अस्य वामस्य
वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं । नि०
४. २६. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सप्र युंजंति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्रनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्र । युंजंति । रथं । एकऽचक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्रऽनामा ।

त्रिऽनाभि । चक्रं । अजरं । अनर्वं । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथांगोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेक-
चक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वो
युंजंति । अनुवर्धन्ति । वहन्त्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्र नेत्याह । एकोऽश्वः
सप्रनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्रधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः
सप्ररूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वायुधीनत्वादंतरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं
तदित्यत आह । त्रिनाभि । बलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं ।
अजरं । अमरणधर्मकं । अनर्वं । अशिथिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिञ्चक्र
इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युः ।
तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरन्तं रथमादित्यमंडलं सप्र
युंजंति । सर्पणस्वभावाः सप्रसंख्या वा रश्मयः सप्रप्रकारकार्या असाधारणाः
परस्परविलक्षणाः षडृतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट्
अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्रर्तवो युंजन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः ।
स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्रनामा सप्र रसानां संनमयि-
तारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्रऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति । धारयति ।
भ्रमयतीत्यर्थः । किं । त्रिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय
ऋतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः । यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमा-

नाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं
संवत्सराख्यं चक्रमजरममरणं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते । अनादि-
निधनः काल इति स्मृतेः । अनर्वमप्रतिहतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नाना-
कालावयवोपेतमयमादित्यः पुनरावर्तयति । संवत्सरादर्वाचीनानां तच्चैवांतर्भा-
वात् ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणं । पुनः
कीदृशं तत् । यत्र यस्मिञ्चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्थुः ।
आश्रित्य तिष्ठन्ति । कालाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपर-
मेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा चेत्यनुक्रमणायामुक्तं ॥ अय-
मपि मंत्रो यास्केण सप्त युंजति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः ।
तदत्राप्यनुसंधेयं । नि० ४. २७. ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इ॒मं रथ॑मधि॒ ये स॒प्त त॒स्थुः स॒प्तच॑क्रं स॒प्त व॑ह॒न्त्य॒श्वाः ।

स॒प्त स्व॑सारो अ॒भि सं न॑वंते॒ यत्र॒ गवां॑ निहि॒ता स॒प्त ना॑म ॥ ३ ॥

इ॒मं । रथं॑ । अधि॑ । ये । स॒प्त । त॒स्थुः । स॒प्तऽच॑क्रं । स॒प्त । व॑ह॒न्ति । अ॒श्वाः ।

स॒प्त । स्व॑सारः । अ॒भि । सं । न॑वंते । यत्र॑ । गवां॑ । निऽहि॒ता । स॒प्त । ना॑म ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रश्मयोऽधि-
तस्थुः । अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षेऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्ता-
वयवा अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथं । सप्तचक्रं । चक्रनाच्चरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि
रश्मयः । ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा
व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति । निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः ।
स्वरादित्यः । तेन सारिताः । परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याका रश्मय ऋत-
वश्चाभिसंनवंते । आभिमुख्येन संगच्छन्ते । असाधारणाः परस्परविलक्षण-
कार्याः षडृतवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वं । यद्वोक्तरूपा मासद्वयात्मकाः
षट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वं । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यत्र
यस्मिन्नथ उभयविधे गवां वाचां स्तुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नम-
नानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथमित्यर्थः ।
यद्वा गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु स्वसृषु
निहिता । स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभिसंनवंते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वंतं यदनस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्विक्तो विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमं । जायमानं । अस्थन्ऽवंतं । यत् । अनस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । क्व । स्विक् । कः । विद्वांसं । उप । गात् । प्रष्टुं । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविष-
यत्वमाह ॥ को ददर्श । को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । प्रथमं । सृष्टेः पूर्वं । अव्याकृता-
वस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावविकारमापन्नं । उत्पद्यमानं प्रपञ्च-
मित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । यद्यस्मादस्थन्वंतमस्थिमंतं सशरीरं । उपलक्षण-
मेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृ-
तिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया विभर्ति । गर्भवदंतर्धारयति । अव्याकृतावस्था-
यामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायासंबलितः
सन् इदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श ।
तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानानीति चेत्
सोऽपि न संभवतीत्यत आह । भूम्याः संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं । असुः प्राणः ।
तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं । असृक् शोणितं । एतत्सप्रधातूपलक्षकं । यद्यपि शरीरं
पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं । आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः क्व
स्विक् । कुचास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । नान्यत्किञ्चन मिषदिति श्रुतेः । विद्वांसं
जगत्कारणविषयज्ञानवंतमन्यं गुर्वादिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरूप-
गात् । उपगच्छति । तादृशो देहेंद्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये कुचास्ति ।
प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येदिति श्रुतेः । यद्वा प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श । कः
साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वंतं मनुष्यमनस्थिकः परमेश्वरः शरीरमशरीरो
यद्यस्माद्विभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानं ॥

॥ अथ पञ्चमी ॥

पाकं पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से वष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तन्निरे कवय ओतवा उ ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानां । एना । निऽहिता । पदानि ।
वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तंतून् । वि । तन्निरे । कवयः । ओतवै । ऊं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्तव्योऽपक्वमतिरहं मनसा संस्कृतेनाविजानन् अतिगहनं तत्त्वं वि-
शेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । एना एनानि
पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानामपि गूढानीत्यर्थः ।
यद्वा देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवद्गोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि
तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीत्युच्यते । वत्से सर्वस्य निवासभूते
बष्कये । बडिति सत्यनाम । तत्कषतीति बष्कय आदित्यः । यद्वा बष्कयो नामै-
कहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथक् निर्देशाद्बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं
वक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽधि अधिकं सप्त तंतून् तायमानान् सप्त सोमसंस्थान्क-
वयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगदूपतिर्यक्तंतून्वेतुं वितन्निरे । वितन्वंति ।
यद्वा सप्त तंतवः सप्त छंदांसि । तानि वितन्वंति । किमर्थं । ओतवै । सप्तसोम-
संस्थारूपतिर्यक्तंतुसंतानाय । यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीन-
त्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्वाने न विद्वान् ।
वि यस्तस्तंभ षष्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकं ॥ ६ ॥
अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्वाने । न । विद्वान् ।
वि । यः । तस्तंभ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किं । अपि । स्वित् । एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन्
क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानत्रास्मिंस्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्वाने ।
वेदनाय । परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नेव पराभवाद्यर्थं नेत्याह । विद्वान् न
पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेश्वरस्तस्तंभ स्तंभितवान् नियमितवान् ।
अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः । किं । इमा इमानि
षड्रजांसि लोकानंजनात्मकान् । लोका रजांस्युच्यन्त इति निरुक्तं । यद्यपि लोकाः
सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु

षडेवोक्ताः सप्रमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित् । किंस्विदेव । तन्न केनाप्यधिगंतुं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा षड्जांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तंभयत्तत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडल एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिदवाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । य एषोऽंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षडिमानि रजांसि त्रिविधान्भूलोकांश्च यस्तस्तंभ । तिस्रो भूमीर्धारयन् चीरुत द्यूनिनि निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्धव्यमिति श्रुतेः ॥

॥ अथ सप्रमी ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वत्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वत्रिं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग क्षिप्रमविचारे ब्रवीतु । कः । यो वेद सः । कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेर्गेतुरादित्यस्य पदं सर्वैर्गेतव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं दुहते । क्षरन्ति । वत्रिं । रूपनामैतत् । रूपं वसाना आच्छादयन्तोऽतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वसृष्टं पदा सृष्टेनैव मार्गेणापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

मा॒ता । पि॒तरं । ऋ॒ते । आ । ब॒भा॒ज । धी॒ती । अ॒ग्रे । मन॑सा । सं । हि । ज॒ग्मे ।
सा । बी॒भत्सुः । गर्भे॑ऽरसा । निऽवि॒द्धा । नम॑स्वन्तः । इत् । उप॑ऽवा॒कं । ई॒युः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं द्युलोकं तत्स्थं द्युलोकस्थ-
मादित्यमित्यर्थः । तमावभाज । आभजते । किमर्थं । ऋते । उदके यज्ञे वा
निमित्तभूते सति । केन द्वारेण । धीती । धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकी-
येनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अग्रे ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभि-
प्रायवता चेतसा संजग्मे हि । संश्लिष्टो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः ।
अनन्तरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबंधनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनि-
मित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत् । यद्वा गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनस-
मर्थमुदकं यस्याः सा तादृश्युदकेनात्यन्तं क्लिन्ना निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां
विदारिता भवति बीजावापार्थं । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं
स्वपतिं युवानं यौति । स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति । सा चांतर्वती
सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वदत्रापि । अनन्तरं नमस्वन्त इत् भावित्रीहिप्रियंग्वा-
द्यन्नवंत एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचन-
मीयुः । प्राप्नुवन्ति । यद्वा हविल्लक्षणान्नवंत उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । कृष्टौ
सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

यु॒क्ता मा॒तासी॑द्भुरि दक्षि॑णाया अति॑ष्ठ॒र्भो वृ॒जनी॑ष्वन्तः ।

अ॒मीमे॒द्वत्सो॑ अनु॒ गाम॑पश्यद्वि॒श्वरू॒पं त्रि॒षु यो॒जने॑षु ॥ ९ ॥

यु॒क्ता । मा॒ता । आ॒सीत् । धुरि॑ । दक्षि॑णायाः । अति॑ष्ठत् । गर्भेः । वृ॒जनी॑षु । अन्त॑रिति ।

अ॒मीमेत् । व॒त्सः । अनु॑ । गां । अ॒प॒श्यत् । वि॒श्वऽरू॒पं । त्रि॒षु । यो॒जने॑षु ॥ ९ ॥

माता । निमीयन्तेऽस्मिन्भूतानीति माता द्यौः । दक्षिणाया अभिमतपूरणस-
मर्थाया पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति
तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषूदकवत्सु मेघपंक्तिष्वन्तर्म-
ध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनन्तरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघ-
रश्मिवायुसंयुक्तेषु सत्स्वमीमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनन्तरं विश्वरूपं
विश्वरूपवती गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा त्रिषु

योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनोऽनु-
क्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

॥ अथ दशमी ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।

मंचयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । त्रीन् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । ना । ई । अ । व । ग्लापयन्ति ।

मंचयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वऽविदं । वाचं । अविश्वऽमिन्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो
वा तिस्रो मातृः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादायित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा
त्रीन्पितृन् जगतां पालयितृन् लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुसूर्याख्यान्विभ्रत्
सन् ऊर्ध्वस्तस्थौ । उन्नतोऽत्यंतदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य
उन्नतः । ईमेनं नावग्लापयन्ति । ग्लानिं नैव कुर्वन्ति । न हि काल आदित्यो
वान्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे द्युलोकस्योपर्यंतरिक्षे मंचयन्ते । गुप्तं परस्परं भाषन्ते
देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्था विश्वैर्वेदनीयां वाविश्वमिन्वामसर्वव्या-
पिनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्यादित्यस्य संबन्धिनीं मंचयन्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जराय । वर्वर्ति । चक्रं । परि । द्यां । अमृतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्थुः ॥ ११ ॥

अमृतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमणशीलं मंड-
लाख्यं रथचक्रं वा वर्वर्ति । पुनःपुनर्वर्तते । संचरति । कुत्र । द्यां परि । द्युलो-
कस्यांतरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं । द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्म-
कैर्वारै रथांगावयवैर्युक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जराय । नैव खलु जरायै भवति ।
हे अग्ने सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमान-

त्वादसावप्यग्निरित्युच्यते । अत्रास्मिन्वदीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परमिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात्तातारो वाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठन्ति । निष्पद्यन्ते । षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकान्यहानि तावन् एव रात्रय इत्येव तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोहः समान इत्यारण्यकं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षठ्ठर आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणं ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतं । एतद्वेदमंतशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं द्वादशाकृतिं द्वादश मास एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्युदकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो द्युलोकस्य परेऽर्धे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । परस्मिन्नर्धेऽंतरिक्षलक्षणेऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरस्थितमत्राप्यनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः संवत्सरं परायत्तमाहुरित्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमंतेऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽचेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयस्तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनः क्रममाणानि यस्य तादृशे । षठ्ठरे । षट्ठव एवारा नाभौ प्रत्यृताः संबद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेस्तीव्रमंदादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वमाहुरिति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचऽअरे । च॒क्रे । प॒रिऽव॒र्त॒माने । तस्मिन् । आ । त॒स्थुः । भुव॒नानि । वि॒श्वा ।
तस्य । न । अ॒क्षः । त॒प्यते । भूरिऽभारः । स॒नात् । ए॒व । न । शी॒र्यते । सऽना॒भिः ॥ १३ ॥

पंचारे पंचर्तुरूपैरैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरा-
दिरूपेण पुनःपुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि वर्तन्त इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानोऽक्षो भूरिभारः
सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव
सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते । न
भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षो भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता
भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

सने॒मि च॒क्रम॒जरं॒ वि वा॒वृत॒ उ॒त्ता॒नायां॒ द॒शं यु॒क्ता व॒हन्ति ।

सूर्य॑स्य चक्षू रज॑सैत्यावृतं तस्मिन्ना॒र्पिता॒ भुव॒नानि॒ वि॒श्वा ॥ १४ ॥

सऽने॒मि । च॒क्रं । अ॒जरं॒ । वि । व॒वृते॒ । उ॒त्ता॒नायां॒ । द॒शं । यु॒क्ताः । व॒हन्ति॒ ।

सूर्य॑स्य । चक्षुः । रज॑सा । ए॒ति । आऽवृ॒तं । तस्मिन् । आ॒र्पिता॒ । भुव॒नानि॒ । वि॒श्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवह्निर्वलयमक्षीणनेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं स-
दातनमपि जरारहितं विववृते । पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते । उत्तानायामूर्द्ध्वतना-
यामीषायामुपरिविस्तृतभूम्यां वा दशेंद्रादयः पंच लोकपाला निषादपंचमा-
श्वत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता
वहन्ति । निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच
सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुर्ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मंडलं ॥ चक्षुर्ख्या-
तेर्वा चष्टेर्वेति निरुक्तं । ४. ३. ॥ रजसा वृष्ट्युदकेनावृतं व्याप्नोति । गच्छति ॥
उदकं रज उच्यत इति यास्कः । नि० ४. १९. ॥ तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि
सर्वाणि भूतजातान्यार्पिता । अर्पितानि । तदधीनत्वात्तेषां ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

सा॒कं॒जानां॑ स॒प्रथ॑माहु॒रेक॒जं ष॒ष्ठिद्य॒मा ऋ॒षयो॑ दे॒वजा॑ इति ।

तेषा॑मिष्टानि विहितानि धाम॒शः स्था॒त्रे रे॒जन्ते॒ विकृ॑तानि रूप॒शः ॥ १५ ॥

साकंऽजानां। सप्रथं। आहुः। एकऽजं। षट्। इत्। यमाः। ऋषयः। देवऽजाः। इति।
तेषां। इष्टानि। विऽहितानि। धामऽशः। स्थाचे। रेजंते। विऽकृतानि। रूपऽशः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये सप्रथं सप्तम-
मृतुं ॥ यद् च छंदसि । पा० ५. २. ५०. । इति यद् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः काल-
तत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसंताद्याः षडृतवो
भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमृतुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति
मंतव्यं । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः । तदेवोच्यते । षडिदमाः ।
इच्छद् एवकारार्थः । षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजाः ।
देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः ।
निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः
अदेवज एकः । तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामश-
स्तत्त्वस्थाने विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि
विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैराम्नातः स रसमह वसंताय प्रा-
यच्छद्यवं ग्रीष्मायेत्यादि । स्थाचेऽधिष्ठाचे तदर्थाय रेजंते । चलन्ति । जगद्व्यव-
हाराय पुनःपुनरावर्तत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षुण्वान् वि चेतदंधः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥
स्त्रियः। सतीः। तान्। ऊं इति। मे। पुंसः। आहुः। पश्यत्। अक्षुण्ऽवान्। न।
वि। चेतत्। अंधः।
कविः। यः। पुत्रः। सः। ईं। आ। चिकेत। यः। ता। विऽजानात्। सः। पितुः।
पिता। असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्त्यानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषि-
द्वदुदकरूपगर्भधारणात्स्त्रीत्वं । एषां रश्मीनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तान्

उ तान्रश्मीनेव पुंस आहुः । प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तृन्पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंस्त्रिंशता । अमुमर्थमत्यन्तनिगूढमक्षणान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान्पश्यत् । जानाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न विचेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां चाता वृष्ट्युदकलक्षणोऽस्ति स ई स एव पुत्रः । यद्वा ईमेनमर्थे स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावमाचिकेत । सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता वृष्ट्या जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पितादित्यः । स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकोक्तिरियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौकिकाः तानु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः । उच्यते । एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारीत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । स्मृतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यत इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्योऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईमिममर्थे स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात् । औपाधिकानि जानीयात् । स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामंत्रयतेत्युपक्रम्य ते देवानपृच्छन्त । ते देवा अब्रुवन् एष वाव पिता यो मंत्रकृदिति । तद्वै स उदजयदिति मंत्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं । तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं विभ्रंती गौरुदस्थात् ।

सा कट्टीची कं स्विदई परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।
सा । कद्दीची । कं । स्वित् । अर्द्धं । परा । अगात् । क् । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।

अंतरिति ॥ १७ ॥

अत्राग्नौ हूयमानाहुतिर्गोरूपेण स्तूयते । गौर्गोरूपा गमनशीलैषाहुतिसंघेन पोथं वत्सं वत्सस्थानीयमग्निमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य बिभ्रती धारयन्ती तथा परः परस्तादुपरिदेशे एनानेनावरेण च पदा पादद्वयेनाकृष्य तमेव वत्सं बिभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः । अथैवं कृतवती साहुतिः कद्दीची क् गतेत्यनिश्चयगमनादित्यं प्राप्नवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्द्धमर्द्धमार्गमागत्य यद्वा अर्द्धमृद्धं परागात् । परागच्छति । आगत्य च क् स्वित्सूते । कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदित्यं यूथेऽतः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारण्येन यत्रक्वचिन्न सूते । अपि तु कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते । गौरुक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौर्वत्सं वत्सवद्रक्षणीयं यजमानमुक्तक्रमेण बिभ्रत्युदस्थात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्दीच्यदृश्यगमना सती कं स्विदर्द्धमृद्धमर्द्धस्थानभाजं वा कंस्वित्पुरुषमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयन्तेताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क् स्वित्सूते । कस्मिन्निद्रादिलोके जनयति । न सर्वत्र । शिष्टं समानं ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

अवः । परेण । पितरं । यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः । क इह प्र वोचहेवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुऽवेदं । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं परेणादित्येन सह योऽनुवेदं । अनुक्रमेण जानाति । तथा परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव लोकं वृष्ट्यादिना पालयति । तादृशमादित्यमेनानेनावरेणाग्निना सह योऽनुवेदं । अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेणोपास्ते । यद्वा अभिभूतरजस्तमस्का-

बुद्बुदसत्त्वौ अत एव स्वाधीनमायावेतावेकत्वेन वाधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः कवीयमानः कविवदाचरन् क्रांतदर्शित्वमात्मनः ख्यापयन् क इहास्मिन् लोके प्रवोचत् । प्रब्रवीति । किंच देवं द्योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः कस्माद्दृष्टविशेषादधि आधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ये अर्वाचस्ताँ उ पराच आहुये पराचस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ।

ये अर्वाचः । तान् । ऊं इति । पराचः । आहुः । ये । पराचः । तान् । ऊं इति । अर्वाचः । आहुः ।

इंद्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽर्वागंचना अधोमुखाः संति । तां उ तानेव पराच आहुः । पराङ्मुखानां च नानूङ्मानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये पराचः परागंचनास्तां उ तानेवार्वाच आहुः । हे सोम त्वमिंद्रः परमेश्वर इरां भूमिं वृष्ट्या धारक आदित्यः । यद्वा द्वादशादित्यानां मध्य इंद्रोऽप्येकः । विवस्वदिंद्रयुता इत्युक्तत्वादयमपींद्रः । स च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि चक्रथुः । कृतवन्तौ । तानि रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहन्ति । निर्वहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । धुरा शकटादौ धुरि युक्ताः संबद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वै तत्पूर्वार्द्धे दृष्टान्तितं । धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽपि पराचः पराचोऽप्यर्वाचो भवन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ विंशी ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । सस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्नं । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते । यथा लोके द्वौ

सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ
 समानं वृक्षं परिष्वजाते । एकमेव वृक्षं परिष्वजाते । आश्रयतः । तयोरन्य
 एकः पिप्पलं पक्वं स्वादुतरमस्ति अपरोऽनश्नन् अभिचाकशीति । अभिपश्यति ।
 तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम
 संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मन
 स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः ।
 एवमेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा
 परमात्मनो नान्यः । स च परमात्मा जीवादयो जीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं
 भवति । ननु संबंधो द्विष्टः । स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते । अतः कथमैकात्म्य-
 मिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ
 समानख्यानौ । नान्यख्यानौ । नन्वेकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेवान्यस्येति
 व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यं । नात्र
 परस्परं दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं पर-
 मात्मनस्तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूप-
 प्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमैकात्म्यं । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः ।
 समानं वृक्षं परिष्वजाते इत्यत्र यथाश्रयांतराभावादुभयोरेकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं
 तद्वत्सयुजा सखायावित्युभयत्राप्येकयोगख्याने आश्रयणीये । वृक्ष्यत इति वृक्षो
 देहः । स चोभयोः समान एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना सृष्टैर्म-
 हाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं
 परिष्वजाते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं
 जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाथर्वणिका अनु-
 मंत्रमाम्नायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं मंत्रमेवमामनन्ति । समाने वृक्षे पुरुषो नि-
 मग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
 वीतशोक इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो
 निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति ।
 संसारेऽहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं
 संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीत-
 शोको देहाद्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन् अस्य महिमा-
 नमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्र्यसर्वज्ञत्वादिम-

हिमानमिति । एति प्राप्नोति । न च तद्भावादन्यत्र तन्महिमा प्राप्यते । अतस्त-
दूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धं । अनुभ-
वदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्म-
फलं स्वादुभूतमस्ति । भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः
परमात्मानश्चन् आप्नकामत्वेनाभुंजानः स्पृहाया अभावात् । आप्नकामस्य का
स्पृहेति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया
शोचति मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्सा-
क्षित्वेनेक्षते । अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारवित्यादि निरुक्ते गतमस्य
मंत्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरंति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिऽमेषं । विदथा । अभिऽस्वरंति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं
भजनीयमंशमादायानिमेषमनवरतं विदथा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरेवं कर्तव्य-
मिति बुद्ध्याभिस्वरंति । अभिप्रापयंति । यश्च विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्येनः
स्वामी तथा तस्यैव गोपा गोपायिता रक्षितायमादित्यः परमेश्वरो धीरो धीमान्
प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्तव्यमपक्वप्रज्ञमत्रास्मिन्स्वकीयमंडले
आविवेश । प्रवेशयति । अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैव-
तपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे ॥ यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्व-
विषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विष-
यावच्छिन्नचैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं नि-
मेषरहितमनारतं विदथा वेदनेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्यभिस्वरंति ।
अभिप्रयंति । आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यस्त्विनः स्वाम्यस्य देहस्य
विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता । यद्वा विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य

स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वपदार्थयोरेकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं याग-
दानादिनापगतजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्विक्तमनस्कं मामाविवेश ।
उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वापरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानद-
शायां मदस्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञा-
नादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं
पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावेन व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परि-
पूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्राविवेशेत्यनेनोच्यते ।
नन्वनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते । संप्रत्यत्र
प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तिप्राप्तिरप्राप्तिप्राप्तिश्चेति । प्राप्तिरपि कंठे चामीकरन्यायेनावर-
णाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निरुक्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना
आदित्यरश्मय इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वये तन्नोन्नशत् पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अये । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरं ।

न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैव आदित्यमध्यात्म आत्मानं च प्रशंसति ।
यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददंतीति
मध्वद उदकस्यात्तारः सुपर्णाः सुपतना रश्मयो निविशन्ते । प्रविशन्ति रात्रौ ।
सुवते च । पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि
विश्वे । विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदय
उपरि उपासनानंतरमाहुः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा सर्वस्मादुपरि वर्तमान-
माहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद । नोपास्ते । स
तन्नोन्नशत् ॥ नशतिर्गतिकर्मा ॥ तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वये पिप्पलमा-
हुरित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मनि वृक्षे वृक्षवद्गम-

नादिरहितेऽवित्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञान-
स्यात्त्रीणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभांजीत्यर्थः । निविशन्ते । स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः
प्रतिनिवृत्तान्यात्मनिवृत्त्या लीयन्ते । पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि
सुवते च । उद्यन्ति । स्वस्वविषयान् लभन्त इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं
पालकं संसारत उद्धारकं स्वाद्वास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादने
पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति । तद्धि स्वादुतमं । इतरस्वर्गादि-
फलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि । तत्फलमये स्वरूपज्ञानोत्तर-
कालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न
वेद । न जानाति गुरुशास्त्रात् । स तत्फलं नोन्नशत् । न प्राप्नोति । अत आत्मानं
यो वेद स एव तन्मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतेर्ज्ञा-
नादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञा-
प्राप्तिमाह । तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं चैष्टुभाद्वा चैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । चैस्तुभात् । वा । चैस्तुभं । निऽअतक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनशुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं
स्थानं गायत्रं । अधि उपरि तत्र गायत्रमाग्नेयं पदमाहितं । प्रथमसृष्टत्वात्
गायति त्रायते च व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्भक्त्याग्निरपि
गायत्रः । गायत्रोऽग्निरिति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति । तथा
चैष्टुभात् द्वितीयत्वाद्बृष्टिपर्जन्यविद्युदूषत्रिस्तोभयुक्तादंतरिक्षात् चैष्टुभं स्तोभयुक्त-
मूर्द्धाधस्तिर्यगलक्षणस्तोभत्रयोपेतं वायुं निरतक्षत । साधु संपादितवन्तो देवा
इति यदस्ति । वा अथवा जगति सर्वैर्गतव्य उन्नततमे वा तृतीयभूते द्युलोके
जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रया-
णामग्न्यादीनां पदाधानं य इत् य एव नरा विदुर्जानन्ति । त एवामृतत्वमानशुः ।

अमरणरूपं पदमाप्नुवन्तीत्यधिलोकं ॥ अथाधियज्ञं ॥ गायत्रे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रं छंदः पदमाहितमिति यत् । तथा चैष्टुभान्माध्यंदिनात्सवनाच्चैष्टुभं छंदो निरतक्षत । तत्र आहितमिति यत् । वा किंचेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् तत्तादृशं सवनत्रयेषु छंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः । यजमाना विदुर्जानन्ति । तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः । आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छंदस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्र छंदःशब्देनोच्यन्ते । गायत्रं प्रातःसवनं चैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवनेऽधि उपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगरूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा होता शंसावोमिति त्र्यक्षरेण तथा शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । आ० ५. ९. । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्थं वाचीति चतुरक्षरमाह । ओमुक्थशा इति चतुरक्षरमध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनं । तथा चैष्टुभान्माध्यंदिनसवनाच्चैष्टुभमाहावप्रतिगरूपं पदं निरतक्षत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्वर्यो शंसावोमित्याह्वयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनादौ चैष्टुभे चैष्टुभाधानं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्थं वाचि इंद्रायेति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्चोमुक्थशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं चैष्टुभे चैष्टुभस्थापनं । तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शंशंसावोमिति सप्ताक्षरेणाह्वयते शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनं । तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह उक्थं वाचीद्राय देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्चोमित्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं । एवं त्रिषु छंदस्सु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिछंदस्त्रयपदप्रतिष्ठापनं । एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्टमाम्नातं । १. ९. ॥ तत्तादृशं छंदसि छंदःस्थापनं य इत्तद्विदुः । य एव जानन्ति । त एवामृतत्वमानशुः । प्राप्नुवन्त्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानंतोऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

॥ अथ चतुर्विंशी ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम । त्रैष्टुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विऽपदा । चतुःऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रतिमिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति ॥ अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चतीति निरुक्तं ॥ प्रतिमंत्रं गायत्रेण छंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्येषां छंदसां । यद्वेतेरेषां छंदसामस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्रच्छंदोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः । यद्वा प्रतिशब्दः समित्येतस्मिन्नर्थे । छंदोभिर्मंत्रान् संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम गायत्ररथंतरसंज्ञकं साम प्रतिमिमीते । नन्वेकं साम तृचे क्रियत इति तिसृष्वेकं साम विहितं । अतोऽर्कैः सामेति वक्तव्यं । कथमुच्यतेऽर्केणेति । न । वस्तुत एकं सामैकस्यामृच्यारूढं । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिसृषु गानं । अत एकवचनमविरुद्धं । त्रैष्टुभेन वाकं । अत्र त्रिष्टुबुपादानमितरच्छंदः प्रदर्शनार्थं । अथवा अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तं । त्रैष्टुभेन द्विवारत्रिवारावृत्तेन द्वचतृचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं छंदः प्रतिमिमीते । अथवा वाकं सूक्तमेतावद्भिस्त्रिष्टुभिरुपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकेन वाकं वाकवर्गमनुवाकं वा मिमीते । कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयवद्विराडादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतानानुष्टुबादिमंत्ररूपेणेति । ईयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः ईयतीभिश्चतुष्पदाभिरूपेतो वर्गः । ईयद्विपदरूपैर्वाकैः ईयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्ष एतावद्भिः सूक्तरयमनुवाक इति । किंचाक्षरेणाक्षरेणैव सप्त वाणीर्वागधिष्ठितानि सप्त छंदांसि मिमते । निर्माणं कुर्वति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते । परिमितैः पादैश्छंदांसि । ततः पादानां छंदसामक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

॥ अथ पंचविंशी ॥

जगता सिंधुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्त्र आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिंधुं । दिवि । अस्तभायत् । रथंऽतरे । सूर्यं । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । संऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतीछंदस्कायामुच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले सिंधुं स्यंदन-
शीलमुदकस्य स्यंदकं वादित्यं दिवि द्युलोकेऽस्तभायत् । स्तंभितवान् । जागतो
वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके साम्नि स्तंभितं सूर्यं पर्य-
पश्यत् । परिहृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि । ऋ० १. ३२. २२. । स्वर्दश-
मिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्दगिति हि श्रुतिः । अत एव
तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दशं प्रति वीक्षेतेति
सामब्राह्मणेन । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य साम्नः समिधः समिधनास्तिस्त्रो
विभक्तीराहुः । पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततो हेतोर्महा
बलेन महित्वा महित्वेन प्ररिरिचे । प्ररिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक् पृथक्
निर्मितवान् । यद्वा गायत्रशब्दश्छंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टा-
क्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीचिष्टुञ्जगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्माद्गायत्री
छंदसां कनिष्ठा सती महा बलेन महित्वेन प्ररिरिचे । सर्वाणि छंदांस्यतिक्रा-
मति । येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैवं भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाहानकाल उपह्वय इत्यादिके द्वे ऋचौ । उपह्वये सुदुघां
धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. १. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा षड्विंशी ॥

उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीडो घर्मस्तदु षु प्र वोचं ॥ २६ ॥

उप । ह्वये । सुऽदुघां । धेनुं । एतां । सुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइडः । घर्मः । तत् । जं इति । सु ।

प्र । वोचं ॥ २६ ॥

अहं होतोपहूये । उपेत्याहूयामि । किं । एतां धेनुं । आगच्छंती क्षीरेण प्रीणयित्री गां प्रवर्ग्यार्था । पुनः कीदृशी । सुदुग्धा । सुष्ठु दोग्धी । उत अपि च एनामुक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुक् गोदोग्धाध्वर्युर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुपहूय इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरो नोऽस्मदीयं श्रेष्ठं प्रशस्यं सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुजानातु । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्धर्मः प्रवर्ग्यः । यद्धर्म इत्यतपत्तद्धर्मस्य घर्मत्वमिति तैत्तिरीयकं । तत्तादृशोऽभीष्टोऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्रवोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपहूय इति । यद्वा एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्री मेघलक्षणां धेनुमुपहूये । आहूयामि वर्षदोहाय । किंचैनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक् गोदोग्धादित्यो वा वायुर्दोहत् । दोग्धि । तदधीनत्वाद्धर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मादुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् । अनुजानातु । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत इति उच्यते । घर्मो ग्रीष्मोऽवर्षणजनितः सस्यशोषोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तदु षु प्रवोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतेर्लुङि वच्यादेशेऽस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङ् । छांदसोऽडभावः ॥

॥ अथ सप्तविंशी ॥

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्नेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्ऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छंती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहां । अश्विऽभ्यां । पयः । अघ्नेया । इयं । सा । वर्धतां । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहूता गौर्हिंकृण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिबहुधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयित्रीत्वं । तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छंती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमागताग्या । गोनामैतत् । अहननीया गौरश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वास्मै सौभगाय क्षीरं वर्धयतां ॥

अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योग्यं । हिंकृण्वती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसेच्छन्ती प्रीणयितुमभ्यागात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्याहंतया । प्रस्तुत्येत्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याप्राभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा अश्विनौ वायादित्यौ । ताभ्यां सकाशाद्गुहां । दुग्धां । तौ हि वृष्टेर्मोचयितारौ । शिष्टमविशिष्टं ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने गौरमीमेदित्येषा । सूचितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं नमसेदुपसीदत । आ० ४. ७. इति ॥

॥ सैषाष्टविंशी ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सं । मिषंतं । मूर्धानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । उं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषंतं निमीलिताक्षं वत्समनु प्राप्यामीमेत् । शब्दं करोति ॥ मीमयतिः शब्दकर्मा ॥ यद्वा उक्तं वत्समनु आत्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुं ॥ उशब्दोऽवधारणे ॥ हिङ्कृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रांतं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य क्षरणशीलं वत्समभि अभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाहूता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषंतं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षलोकाख्यं पुत्रमनु अनुसृत्यामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभिवावशानाभिमुख्येन कामयमाना पयोभिरुदकैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वव्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयं। सः। शिंक्ते। येन। गौः। अभिऽवृता। मिमाति। मायुं। ध्वसनौ। अधि। श्रिता।

सा। चित्तिऽभिः। नि। हि। चकार। मर्त्यं। विऽद्युत्। भवती। प्रति। वव्रिं। औहत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्माताभीवृता । आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनस्तनपानादिस्नेहं कुर्वति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भवती बहुक्षीरमया विद्योतमाना वव्रिं स्वकीयं रूपं । वव्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्यौहत । प्रकाशयति । यद्वा वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विद्युदिव शीघ्रदर्शनौहत । अयमेकार्थः ॥ अर्थोत्तरं च । शाकपूर्णिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किलैनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिंगा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधे । बुबुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । सा चायं स शिंक्ते इत्येषा महेवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश । नि० २. ८. । कथमत्रोभयलिंगत्वं वस्तुत उभयलिंगत्वे कथं दैवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिंगत्वमुभयथा संभवति स्त्रीपुंल्लिङ्गद्वयेन मध्योत्तमलिंगद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनेति पुंल्लिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते । अधिश्रिता सेत्यादिना स्त्रीलिंगवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिंगत्वं । तथा विद्युद्भवतीत्यंतं मध्यमलिंगं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथा सति वव्रिमौहतेत्यत्र वर्षेण पृथिवी प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिंगत्वं । तर्हि वस्तुत उभयलिंगत्वप्रतीतेरुभे अपि देवते यल्लिंगं सा देवतेति न्यायात् । अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति अयं स येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठात्मिकाया एकत्वश्रवणेन वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्र-

यणेन वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतै-
क्यमुक्तं भवति । अत एकैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्वास्तुतो देवतैक्यं अधि-
ष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स शिंक्ते । इयं सा माध्यमिकाया
वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति
वाङ्माम । माध्यमिका वाक् ययाभिवृता । अभितो व्याप्ता । अधिष्ठितेत्यर्थः ।
सेयं शिंक्ते । अथवा अयं स शिंक्ते इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि
तु मेघः । तस्यां वाचि शिञ्जानायां स एव शिंक्ते इत्युपचर्यते मंचाः क्रोशंती-
तिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वागभिव्याप्ता । शब्दने
प्रकार एवोच्यते । मिमाति मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं ।
लुप्तोपमा । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः । तमिवातिदीप्तं
करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुत्र स्थिता ।
ध्वसनावधिष्ठिता । ध्वंसने मेघेऽधिष्ठिता । सा ईदृशी चित्तिभिः । कर्मनामैतत् ।
स्वकर्मभिर्वृष्टिरूपैर्मर्त्यं मरणधर्माणं स्थावरजंगमरूपं कृत्स्नं जगन्नि हि चकार ।
नीचैः करोति । मनुष्यान्प्रणतान्करोति । ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति ।
अथवा चित्तिभिर्द्योतनलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति
वव्रिमौहत । वव्रिरिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युप-
संहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते । रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल
आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषस्त्वेधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते । तमू
अकृण्वन् वेधा भुवे कमिति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावाो मेघविद्युत्स्त-
नितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता देहस्यानित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

॥ अथ त्रिंशी ॥

अनच्छये तुरगांतु जीवमेजद्भुवं मध्य आ पस्त्यानां ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरऽगांतु । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणनं कुर्वत् जीवं जीवनवत्तुरगांतु स्वव्यापाराय तूर्णगमनं सदे-

जच्छये । शेते वर्तते । पश्चात्प्राणायामानंतरमुक्तविलक्षणं सत् ध्रुवमविचलितं
सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्ये । अथैतेष्वा स्थाणुवत्तिष्ठति । आकारः पूरणो वा ।
जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेन
शरीरेण सयोनिः । पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति
तथापि वपुषस्तत्सद्भावात्तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः ।
जीवापीतं वाव किलेदं म्रियत इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति ।
पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्विश्चरति । वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । सूचितं च । अपश्यं गोपा-
मनिपद्यमानं सूक्ते द्रप्सस्य । आ० ४. ६. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकविंशी ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥

अपश्यं । गोपां । अनिऽपद्यमानं । आ । च । परा । च । पथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदा-
चिदप्यविषणं । तथा पथिभिर्विचित्रैर्मार्गैरंतरिक्षरूपैराचरंतं च परा चरंतं च ।
उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं पराङ्मुखं गच्छंतं । एवं महा-
नुभावमादित्यमपश्यं । याथात्म्येन पश्येयं । किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहांच-
तीर्विषूचीर्विष्वगंचती रात्रावपि चंद्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्रिषो वसान
आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आवरीवर्ति । उदया-
स्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष हीदं सर्वं
गोपायतीत्याद्यस्मद्भाषणं । अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स
हीमाः प्रजा गोपायतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निर्जृतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ई । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ई । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।
सः । मातुः । योना । परिऽवीतः । अंतः । बहुऽप्रजाः । निऽऽकृतिं । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासकेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्र-
तिपाद्यते । यः पुमान् पुत्रार्थमीमेनं गर्भं चकार । करोति विक्षिपति वा ।
तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं
गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः ।
यश्च मातुरुदरस्थं ददर्शोदरवृद्धन्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्दृष्टुः
सकाशात्स हिरुक् नु ॥ हिरुगित्यंतर्हितनाम । इच्छद् एवकारार्थः । नु निश्चये ॥
अत्यंतमंतर्हित एव खलु ॥ यद्वा यः संसारावस्थायामीमेनं कृषिवाणिज्यवेदाध्य-
यनादिकं चकार सोऽस्य एतन्न वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा य ईमेनं
ददर्श गिरिनदीसमुद्रबंधादिकं ददर्श जीवसमये । तस्माद्दृष्टाद्विरुग्निनु । पृथगेव ।
अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मांतरे लोकांतरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या
योना योनावंतः परिवीत उल्वजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् बहुप्रजाः । बहु-
जन्मभाक् । अथवा उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भ-
दुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अत-
स्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ॥ नैरुक्तानां
तु मते य ई चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैतद्वृष्ट्युदकं करोति । सोऽस्य तत्त्व-
मिति शेषः । अथवा एतत्कर्म न जानाति तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्तु
ईमेतद्दर्शं पश्यति तस्मादपि हिरुक् अंतर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता
परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ई हिरुक् अंतर्हितमीमेतद्दर्शं पश्यति
स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्ममातुरंतरिक्षस्य योनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेऽंत-
रिक्षे । उभयोरप्यंतरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अंतरिक्षैकदेशे यो-
न्यामंतर्मध्ये बहुप्रजाः । बहुप्रजातान्नो बहुप्राण्युपकारी । अथवा जनिरत्रांतर्भा-
वितण्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन्
निर्ऋतिं निरमणसाधनां भूमिमाविवेश । प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयस्त्रिंशी ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं ।

उत्तानयोश्चम्बोऽयोनिरंतरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः। मे। पिता। जनिता। नाभिः। अत्र। बंधुः। मे। माता। पृथिवी। मही। इयं।
उत्तानयोः। चम्बोः। योनिः। अंतः। अत्र। पिता। दुहितुः। गर्भे। आ। अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति मे मम द्यौर्द्युलोकः पिता पालकः। न केवलं पालकत्व-
मात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पादयिता। तत्रोपपत्तिमाह। नाभिरत्र।
नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः। ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रेतः रेतसो
मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतो रसस्यात्र सद्भावात्। अनेनैवा-
भिप्रायेण जनितेत्युच्यते। अत एव बंधुर्बधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे
माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः। किंच उत्तानयोरुद्भूतन-
योश्चम्बोः सर्वस्याच्योर्भोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-
णाश्रयमंतरिक्षं वर्तत इति शेषः। अत्रास्मिन्नंतरिक्षे पिता द्युलोकः। अधिष्ठात्र-
धिष्ठानयोरभेदेनादित्यो द्यौरुच्यते। स्वरश्मिभिः। अथवा इंद्रः पर्जन्यो वा।
दुहितुर्दूरे निहिताया भूम्या गर्भे सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणमाधात्।
सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्यनया यजमानं
पृच्छेयुः। तथा च सूचितं। एकैकशो यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमंतं
पृथिव्याः। आ० १०. ९. इति ॥

॥ सैषा चतुस्त्रिंशी ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि। त्वा। परं। अंतं। पृथिव्याः। पृच्छामि। यत्र। भुवनस्य। नाभिः।

पृच्छामि। त्वा। वृष्णः। अश्वस्य। रेतः। पृच्छामि। वाचः। परमं। विऽओम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि। प्रश्नं करोमि। किं। पृथिव्याः परमंतं। उत्कृष्टां
काष्ठां। यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि। तथा त्वामन्यत्पृच्छामि। किं
तदिति उच्यते। यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनाहो बंधनं। यत्र सर्वं संनद्धं
भवति तमित्यर्थः। किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याघ्रस्यादित्यस्य। असौ
वा आदित्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं। तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति

पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ० १०. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचत्रिंशी ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयं । वेदिः । परः । अंतः । पृथिव्याः । अयं । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयं । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयं । वाचः । परमं । विऽव्योम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः परो अंतः परमंतं पर्यवसानमियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संनहनं । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अग्नौ हुतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मंत्रादिरूपायाः परमं व्योम । उत्कृष्टं रक्षकं स्थानं । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षट्त्रिंशी ॥

सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ॥

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त । अर्द्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्द्धगर्भाः संवत्सरस्यार्द्धे गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा ब्रह्मांडस्यार्द्धे मध्येऽंतरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः । भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं । वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः । तादृशा रश्मयो विष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । वर्तन्ते ।

किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः । विश्वं परिभवन्ति । परितो भावयन्ति । कृत्स्नं जगद्व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च ॥ यद्वा सप्तार्द्धगर्भाः । सप्त महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि । अर्द्धगर्भाः । अविकृतिरूपाया विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादर्द्धांशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादर्द्धगर्भाः पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं । यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतरत्समानं ॥

॥ अथ सप्तविंशी ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निणयः संनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मार्गन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जानामि । यत् । इव । इदं । अस्मि । निणयः । सं । नद्धः । मनसा । चरामि ।

यदा । मा । आ । अगन् । प्रथमजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्रुवे ।

भागं । अस्याः ॥ ३७ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्रानुगतोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न विजानामि । विविच्य नाज्ञासिषं । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं । अविवेक्यहमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् । कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यद्यमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वं स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं ॥ यद्वा इवशब्द उपमार्थः । यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभाविकमस्ति । तदिव तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि त्वेदार्थातिकभूतं । आनुभाविकं सार्वत्रिकं यदस्ति तन्न विजानामि । न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वत्रिकं जातं न त्वानुभाविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निणयः । अंतर्हित-

नामैतत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्प्रवणाभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः ।
तत्रोपपत्तिमाह । संनद्धोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यक् बद्धो वेष्टितः । अत एव
मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना वहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि
संसारे । अथवा मनसा संनद्धश्चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखम-
नुभवामि । न सार्वज्ञ्यं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपीमं परिदेवनार्थत्वे-
नोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि
। नि० ७. ३. । इति । वहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते ।
पराग्विश्वानि व्यवृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराक् पश्यन्ति नांतरात्मन्निति । तर्हि कदै-
तद्भवतीत्याह । यदा मागन् आगमिष्यति तदा । किं तदित्युच्यते । ऋतस्य
परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्नश्चित्तप्रत्यक्प्रवण-
जनितोऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदित् अनंतरमेवाव्यवधानेनास्या
वाच एकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भज-
नीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्त्यं परं ब्रह्मपदमश्रुवे । प्राप्नोमि । चित्तस्य वहिर्मुखतां
परित्यज्यांतर्मुखतैवादुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं
भवति । पश्चाद्विलंबाभावात् यथा गिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति
तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव श्रूयते । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा-
नमैच्छदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति ॥

॥ अथाष्टचिंशी ॥

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना वि॒यन्ता॒ न्य॑न्यं चि॒क्युर्न॒ नि चि॒क्युर्न्यं ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । वि॒षूचीना । वि॒ऽयन्ता । नि । अन्यं । चि॒क्युः । न । नि । चि॒क्युः । अन्यं ॥ ३८ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन सयोनिः ।
समानस्थानः । यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः ।
यद्वा समानोत्पत्तिः । सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते । एवंभूतः सन् स्वध-
यान्नोपलक्षिततद्भोगेन गृभीतः । यद्वा स्वधाशब्देनान्नमयं शरीरं लक्ष्यते । तेन
गृहीतः सन्नपाङेति । अश्रुक्लं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राङेति । स्वर्गादिलोकं

प्राप्नोति । परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकांतरेषु संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरिति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । ते तौ भूतात्मकर्त्तात्मानौ शश्वन्ताविभागेन सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्विकजातेः । तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात्तत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते । विषूचीना । इह लोके सर्वत्रगमनौ । वियन्ता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वलोकांतरेषु गच्छन्तौ वर्तेते । तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं निचिक्युः । नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति । अन्यमपरं देहवच्छायातिरिक्तं न निचिक्युः । न जानन्ति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतो देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

॥ अथैकोनचत्वारिंशी ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किं । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सं । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमंत्रे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदत्रोच्यते । ऋचो अक्षरे । अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिना । तस्याः संबन्धिन्यक्षरेऽदृश्यादिगुणके क्षरणरहितेऽनश्वरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वमेतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि यया तदक्षरमधिगम्यते येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते । तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषय-

त्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पाद-
नद्वारा वेदसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
षंतीत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि
व्योमसदृशे । अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादिसादृश्येन व्योमेत्युक्तं । यद्वा विशेषेण
सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्ष-
कत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्पर-
मात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । निषीदंति । आश्रित्य तिष्ठंति । तस्मिन् ।
यद्वोक्तलक्षणे वस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः
यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नवेदैस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु
न वेद न जानाति । स मर्त्य ऋचा पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन किं करिष्यति ।
वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्व-
स्यापि वेदस्य वैफल्यादिति भावः । अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता
भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इत् य
एव तत्तत्त्वं विदुर्जानंति त इमे समासते । त एवेमे ज्ञातारः समासते । सम्यक्
तिष्ठंति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनं । यद्वा ये विदुरित् ये जा-
नंत्येव नानुतिष्ठंति । इच्छब्दोऽवधारणे । त इमे त एव समासते । गवामयना-
दिसहस्रसंवत्सरसत्रपर्यंतानि सहोपयंति । सहार्थे सम्शब्दः । सत्रादधिकानां
यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहु-
त्वाद्बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयंति । ऋचः । ऋगर्चनीय आदित्य आदि-
त्यमंडलमृगादिमयं वा । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं
तपति तत्र ता ऋच इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबन्धिन्यक्षरे परमे व्योमन्नित्युक्तलक्षणे
ब्रह्मणि य एषोऽंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन्
सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः । वर्तते । य एतन्न वेद स केवलया ऋचा
किं करिष्यति । ये जानंति भावयंति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन
रोगादिरहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवंति ॥ अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपा-
दयंति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिन्यक्षरे प्रणवरूप ओंकारेऽवि-
नाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वे-
दानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायंताकार उकारो मकार इति । ता-
नेकधा समभरत् तदेतदोमितीति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं

किञ्चिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्रिकाला-
तीतं तदप्योङ्कार एव ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रति-
निधिभावः संबन्धो य ऋचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते
ओमिति प्रतिपाद्यते । एतद्वै यजुस्त्वयी विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरमित्या-
दिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात्
मन्त्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्व-
देवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं ॥ अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० १३.
१०. ॥ अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिन्य-
क्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे
निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्प-
रमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेन्द्रियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधिनिषेदुः ।
निषीदन्ति । आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति । उपाध्यंशपरित्यागे
तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन
जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ये
तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अग्निहोत्रार्था धेनुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसा-
दिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूचितं । वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाद्भगवती
हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एषैव परिधानीया । सूचितं च ।
सूयवसाद्भगवती हि भूया इति परिदध्यात् । आ० ४. १. । इति ॥

॥ सैषा चत्वारिंशी ॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमग्नौ विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

सूयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयं । भगऽवन्तः । स्याम ।

अद्धि । तृणं । अग्नौ । विश्वऽदानीं । पिब । शुद्धं । उदकं । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥

हे अग्नौ । गोनामैतत् । अहननीये हे गौस्त्वं सूयवसात् शोभनयवसस्य
तृणादिकस्याह्नी भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती
भूयाः । भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिः

प्रसिद्धा । अथोऽनंतरमेव वयं यजमाना अपि भगवंतः प्रभूतेन धनेन तद्धतः
स्याम । अथैकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं
विश्वकालं सर्वदा तृणमद्भि । भक्षय । आचरंती सर्वतो निर्गच्छंती शुद्धं निर्म-
लमुदकं पिब । अयं मंत्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । सुयवसादिनी भगवती हि
भवाथेदानीं वयं भगवंतः स्यामाद्भि तृणमद्भ्यो सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरंती
। नि० ११. ४४. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकचत्वारिंशी ॥

गौरीमिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभूवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽव्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीर्गणशीला माध्यमिका वाक् ॥ सुलोपाभावश्छांदसः ॥ मिमाय ।
शब्दयति । किं कुर्वती । सलीलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती । सम्यक् संपा-
दयित्री । एकपदी । एकपादोपेतैकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वा-
युनैकपदी वा । द्विपदी । मेघांतरिक्षाख्यद्विधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः ।
तथा सा चतुष्पदी । पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अथाष्टपदी ।
अवांतरदिगपेक्षयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना । नवपदी । उपरिदिगपेक्षया सूर्येण
वा नवदिगधिष्ठाना । बभूवुषी एवंभूता ॥ भवेच्छांदसः कसुः । ततो डीपि
वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणनया । सहस्राक्षरा । अपरिमितवच-
नोऽयं । अपरिमितव्याप्तियुक्ता । बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुचेति तदु-
च्यते । परमे व्योमन् । उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽंतरिक्षे ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गण-
शीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक् मिमाय । मिमति । प्रतिष्ठार्थे धातुः । प्रतिष्ठितानि
घटादिद्रव्याणि तक्षती । तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयंती । एकपदी । अव्याकृतत्वे-
नैकप्रतिष्ठानैकरूपा वात्मना । द्विपदी । सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती । चतुष्पदी ।
नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी । आमंत्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी ।
नवपदी बभूवुषी । साव्यैरुक्तरष्टभिर्नवपदी । अथवा सनाभिकेषूरः कंठादिषु

नवसु पदेषु भवन्ती पञ्चाद्विधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन् उक्लृष्टे हृदयाकाशे
मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्तानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मंत्र
आचार्येणैवं व्याख्यातः । गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन
चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भि-
श्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने । नि० ११.४०. । इति ॥

॥ अथ द्विचत्वारिंशी ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरं । तत् । विश्वं । उप । जीवति ॥ ४२ ॥

तस्या उक्ताया गोः सकाशात्समुद्रा वृष्ट्युदकसमुदनाधिकरणभूता मेघा अधि
अधिकं प्रभूतमुदकं विक्षरन्ति । विविधं क्षरन्ति । तेनोदकेन प्रदिशश्चतस्रः । प्रशब्दो
वीत्यर्थः । विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु
ताच्छब्दं । तत्स्थाः पुरुषा जीवन्ति । ततः पञ्चाक्षरमुदकं क्षरति । सस्यादि-
कमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सस्यादिकं विश्वं जगदुपजीवति ॥ अयमपि यास्केन
व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगा-
श्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११.
४१. । इति ॥

॥ अथ त्रिचत्वारिंशी ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणं । पृश्निं । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

शकमयं शकुन्मयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारात् नातिदूर अपश्यं । दृष्टवा-
नस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् एव दर्शनविषयतयोक्तः । विषुवता
व्याप्तिमत्तैरानेनावरेण निकृष्टेन धूमेन परः परस्तात्तत्कारणभूतमग्निमपश्यं ।

अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोक्षाणं फलस्य सेक्तारं पृश्निं शुक्लवर्णं । प्राश्रुते तेन फलमिति स्वयं प्राश्रुत इति वा पृश्निर्वल्लीरूपः सोमः । तं वीरा विविधेरण-कुशला ऋत्विजोऽपचंत । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽत्रौचित्यादभिषवेण संपादितवंत इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्मान्यनुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयान्यासन् । संपादिताभ्यभवन् । यद्वा सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन्यज्ञार्थं तद्भवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मंत्रो व्याख्येयो विचक्षणैः ॥

॥ अथ चतुश्चत्वारिंशी ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥ ४४ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।

विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥ ४४ ॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते च ऋतुथा काले काले विचक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक् पृथक् कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानी-यौषधिवनस्पत्यादिकच्छेदनेन नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्द-धृतिकंपलिंगैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति ॥ अयमपि मंत्रो यास्केनैव व्याख्यातः । त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. । इति ॥

वाग्देवते पशौ चत्वारि वागिति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचचत्वारिंशी ॥

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा चीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि। वाक्। परिऽमिता। पदानि। तानि। विदुः। ब्राह्मणाः। ये। मनीषिणः।
गुहा। चीणि। निऽहिता। न। इंगयन्ति। तुरीयं। वाचः। मनुष्याः। वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाक् वाचः कृत्वायाः पदानि चत्वारि वाक्परिमिता परिमितानि। लोके
या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्तेत्यर्थः। तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनी-
षिणो मनस इषिणो मेधाविनो विदुः। जानन्ति। तेषां मध्ये चीणि गुहा गुहायां
निहिता स्थापितानि नेंगयन्ति। न चेष्टन्ते। न प्रकाशन्त इत्यर्थः। वाचस्तुरीयं
पदं मनुष्या अज्ञास्तज्ज्ञाश्च वदन्ति। व्यक्तमुच्चारयन्ति। व्यवहरन्ति। कानि तानि
चत्वारिण्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति। सर्ववैदिकवाग्जालस्य
संग्रहरूपा भूरादयस्त्रिस्रो व्याहतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याह-
तीनामेव सारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा
वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो
नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन। क्रियाप्रधानमाख्यातं। द्रव्यप्रधानं नाम।
प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनान्नि-
पातोऽपितुचेत्यादिः। एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखंडायाः कृत्वाया
वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात्। वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य
व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः
कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति। याज्ञिकैः समाम्नातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको
वेदभागो मंत्राः। मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्द्धमि-
त्यादिनोक्तः कल्पः। मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं। भोगविषया गा-
मानयेत्यादिरूपा व्यावहारिकी। एष्वेव सर्वा वाङ्मयमितेति याज्ञिकाः ॥ ऋग्य-
जुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥ सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रसरीसृपस्य
च चतुर्थी व्यावहारिकीत्येतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणवेषु मृगेष्व्वात्मनि चेत्यात्म-
वादिनः ॥ अपरे मातृकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति। परा पश्यन्ती मध्यमा
वैस्वरीति चत्वारितीति। एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्यु-
च्यते। नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते
योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात्। सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते। मध्ये
हृदयाख्य उदीयमानत्वात्मध्यमायाः। अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादि-
व्यापारेण वहिर्निर्गच्छति तदा वैस्वरीत्युच्यते। एवं चत्वारि वाचः पदानि

परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाच्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहा निहितानि । हृदयांतर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैस्वरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । व्याकरणप्रसिद्धानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवहरन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुज्यते । अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः । सोऽत्राप्यनुसंधेयः । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवदेष्ट्वेव लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां साम्नौ सा रथंतरे । यांतरिक्षे सा वायौ सा वामदेष्ट्वे । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयी वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

॥ अथ षट्चत्वारिंशी ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात्तातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः । तथाग्निमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः । अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पश्यस्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतः संतं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेनेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्वानमंतरिक्षे श्वसंतं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अत्र ये केचिदग्निः सर्वा देवता इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वाग्नेरेव

सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मंत्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः । तमग्निमुद्दिश्येन्द्राद्यात्मकत्वकथनं । अयं मंत्रो निरुक्त एव व्याख्यातः । इममेवाग्निं महातमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १८. । इति ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

वर्षकामेष्ट्यां तिस्रः पिंड्यो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्यानुवाक्या कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वन्तो यामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

॥ सैषा सप्तचत्वारिंशी ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृचन्सदनादृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं । निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवं । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अववृचन् । सदनात् । चृतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरय उदकस्य हर्तारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसाना उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अङ्घ्रिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अंतर्भावितरण्यार्थाद्विकर्मकत्वं ॥ यद्वा कृष्णं नियानं । नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वोद्दिश्योत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मय चृतस्य सदनात् उदकस्य स्थानादादित्यमंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदित् अनंतरमेव यदार्वागगच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्लिद्यते ॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

॥ अथाष्टचत्वारिंशी ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रं । एकं । चीणि । नभ्यानि । कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।
तस्मिन् । साकं । त्रिऽशताः । न । शंकवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश एतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः । प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश
मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः । तथा चीणि
त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षा-
हेमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यरिहाणि
चीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । क उक्तोऽपि महान् तच्चक्रं
चिकेत । जानाति । तस्मिञ्चक्रे साकं सह शंकव इव । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि
नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशता एतत्संख्याकाः
षष्टिर्न । नशब्दश्चार्थः । षष्टिश्चारा अस्थानीयान्यहान्यर्पिता । अर्पितानि । कीदृ-
शानि तानि । चलाचलासः । एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः चलनस्व-
भावानीत्यर्थः ॥ चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्य । पा० ६. १. १२. २. ।
इति द्विर्वचनमागागमश्च ततोऽमुक् ॥ षष्टिश्च ह वै चीणि च शतानि संवत्स-
रस्याहानीति ब्राह्मणं । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादि-
त्यादि निरुक्तं । नि० ४. २७. ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो
मयोभूगौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं । आ० ४. ७. । इति ॥ एषैव सारस्वते पशौ
हविषो याज्या । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो
मनीषेति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥

॥ सैषैकोनपंचाशी ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदवः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ ४९ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्याणि ।

यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदवः । सरस्वति । तं । इह । धातवे । करिति कः ॥ ४९ ॥

हे सरस्वति ते तव संबन्धी यः स्तनः स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिना-
माप्यायनकारी लौकिकवैदिकमुशब्दरूपः स्तनः शशयः शयानः । तव देहे
वर्तमानः । यश्च स्तनो मयोभूः । रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता । येन स्तनेन

विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुथसि भोक्तृभ्यः ।
यश्च स्तनो रत्नधा बहुविधरमणीयरत्नानां धारयिता वसुवित् वसूनां वासयि-
तृणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः स्तनः सुदत्रः शोभनदानः ।
सुदत्रः कल्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासकृद्यच्छब्दश्रवणं स्तनस्याति-
प्रशस्तत्वज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनमिहा-
स्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्माभिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अग्निमंथने यज्ञेन यज्ञमित्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति
परिदध्यात् । आ० २. १६. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा पंचाशी ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वे । साध्याः । संति । देवाः ॥ ५० ॥

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्याग्निना यज्ञं होमसाधनमाहवनी-
यमयजंत । पूजितवंतः । अनुष्ठानाय संयोजितवंत इत्यर्थः । अग्निं मथित्वा
प्रहरति तेनैवाग्निनातिथ्यं कृत्यत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि धर्माण्यग्निसाध-
नानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृष्टतमान्यासन् ।
फलप्रसवसमर्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति
नाकः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः सचंत । संगताः । कीदृशं नाकं ।
यत्र यस्मिन्नाके पूर्वे पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः कर्मदेवा
इत्यर्थः । ते संति । निवसंति । तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्य-
मित्यर्थः । यद्वा देवा इदानीं देवभागमापन्नाः पूर्वे यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं
यद्यथमग्निमयजंत । पूजितवंतः । अग्नेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यं ।
अग्निः पशुरासीत्तमालभंत तेनायजंतेति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन्
स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वे पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छंदोऽभिमानिनः ।
आदित्या अंगिरसश्च साध्या देवा उच्यंते । छंदांसि वै साध्या देवास्तेऽग्रेऽग्नि-
नाग्निमयजंत । ते स्वर्गलोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नांगरसश्च । तेऽग्रेऽग्निनाग्नि-
मयजंत । ते स्वर्गं लोकमायन्निति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति भवंति ।

स्वर्गप्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पूजयंति ।
ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचंत । संगच्छंते । यत्र पूर्वे साध्यादयो देवाः
संति तत्स्थानं । अग्निनाग्निमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १२. ४१. ॥

॥ अथैकपंचाशी ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अव । च । अहऽभिः ।

भूमिं । पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवं । जिन्वन्ति । अग्नयः ॥ ५१ ॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अहभिः कैश्चिदहोभिर्ग्रीष्मकालीनैरुच्चैति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाहभिर्वर्षकालीनैरेव तदुदकमव चैति । अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ चवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्यते ॥ रश्मिनाञ्चैव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिन्वन्ति । उदकसंस्त्यायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्प्रीणयन्ति । तथाग्नय आहवनीयाद्याः स्वे हुते दिवमादित्यादिद्युलोकस्थान्देवाञ्जिन्वन्ति । प्रीणयन्ति ॥

सरस्वदेवताके पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं स वावृधे नर्यो योषणासु । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वद्याग एषैव याज्या । सूचितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमा सवं सवितुर्यथेति ॥

॥ सैषा द्विपंचाशी ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयंतं सरस्वतमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं । सुऽपर्णं । वायसं । बृहंतं । अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां ।

अभीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयंतं । सरस्वतं । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहंतं महान्तमपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं । ओषधीनामोषधीर्दर्शतं दर्शनाय दर्शयंतमित्यर्थः । यद्वा ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंच अभीपत आनुकूल्यात् वृष्टिभिस्तर्पयंतं । जगत्प्रीणयंतं । यद्वा अभीपतोऽभिगमनवतः सलि-

लाधारान् तटाकादीन् तर्पयंतं । अथवाभिगंताहं सरस्वंतमुदकवंतं । सर इत्युद-
कनाम । देवं सूर्यं वावसे रक्षणाय जोहवीमि । पुनःपुनराह्वामि ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

त्रयोविंशोऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र कया शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं
वैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । कया पंचोना संवादस्तृतीयाद्युजो मरुतां वाक्य-
मंत्यस्तृचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्विंद्रो देवतेति । अत्रेन्द्रा-
गस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुद्वाक्य-
रूपत्वात् एवर्षेयः । यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायात् । अंत्यतृचस्यागस्त्यवा-
क्यत्वात् एवर्षिः । शिष्टा युज आद्या चैकादशी चेन्द्रस्य वाक्यं । अतः स एवर्षिः ।
अत्र या तेनोच्यते सा देवतेति सामान्यापवादेन कृत्स्नस्य मरुत्वद्रुणक इंद्रो
देवता ॥ संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्पूर्वमेतत्सूक्तं । यदि
पर्यायान्मरुत्वतीय इति खंडयोः सूचितं । कया शुभेति च मरुत्वतीये पुर-
स्तात्सूक्तस्य शंसेत् । आ० ६. ६. ७. ३. । इति ॥ आभिप्रायिके पंचमेऽहनि मरुत्वतीय
एतदेव सूक्तं । पंचमस्य कया शुभा यस्तिग्मशृंग इति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. ।
इति सूचितत्वात् ॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमारण्यके कया शुभा
सवयसः सनीला मरुत्वां इंद्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. । इत्युक्तत्वात् ॥ विष्णु-
वति मरुत्वतीय एतदेव निविद्धानीयं । त्वं सु मेघं कया शुभेति च मरुत्वतीयं
। आ० ६. ६. । इति सूचितत्वात् ॥ अस्य विनियोगं शौनक आह । ज्ञातिपुत्र-
सुहृन्मित्रैर्यश्च राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत् ।
कया शुभेति पैशून्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरथाह शौनकः
। ऋग्वि० १. २६. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कया शुभा सवयसः सनीलाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चंति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सऽवयसः । सऽनीलाः । समान्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ।

कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चंति । शुष्मं । वृषणः । वसुऽया ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यं । सवयसः समानवयस्काः सनीलाः समानस्थाना एते मरुतः
 कया शुभा कैरपि दुर्ज्ञेयया शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः ।
 यद्वा शुबित्युदकनाम । उक्तरूपया शुभोदकेन संमिमिक्षुः । लोकं सम्यक्
 सिंचन्ति ॥ मिहिसमानार्थो मिमिक्षतिधातुः ॥ यद्वा मां युद्धादिषु प्रवर्त-
 मानं संमिमिक्षुः । तदर्थमेते मरुतः कयानिश्चेयया मती मत्या कुतो देशादे-
 तासः । आगताः । आगत्य चैते वृषणो वर्षितारो वसूया वसूयया ॥ सुपां
 सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया । यद्वा वसवो वासयितारो वा ॥ तेनैव
 जसो याजादेशः ॥ शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽर्चन्ति । पूजयन्ति । जगति
 कुर्वन्ति । यद्वा मम बलं वर्धयन्तीत्यर्थः । मरुतो हैनं नाजहुरिति श्रुतेः । अचेंद्र-
 मरुत्संवादरूपे सर्वत्र प्राणजीवात्मपरतयापि योजनीयं । अत्रापिद्रो ब्रूते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ ववर्त ।

श्येनाँ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । ववर्त ।

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम ॥ २ ॥

युवानो नित्यतरुणा महानुभावा मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परि-
 वृढानि हवीषि जुजुषुः । सेवन्ते । कश्च महानध्वरे स्वकीये यागे मरुत एताना-
 ववर्त । यागांतरेभ्यो निवर्तयति । दुर्निर्यहत्वे दृष्टान्तमाह । अंतरिक्षे ध्रजतो
 गच्छतः श्येनान् शंसनीयगमनानेतन्नामकान्पक्षिण इव । केन तत्प्रीतिसाधनेन
 महा महता मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम । रमेमहि ॥

अथ मरुत इन्द्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वं । इन्द्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि । सत्ऽपते । किं । ते । इत्था ।

सं । पृच्छसे । संऽअराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिऽवः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनो महनीयः पूजनीयः । अनुचरैरनु-
गंतव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नपि एकोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः कारणा-
द्यासि । यद्वा कुत्र यासि । ते तवेत्येत्थं किं । किं त्वमेवमेव । किं न कोऽप्यनुच-
रोऽस्ति । किंच त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः संपृच्छसे । समीचीनं पृच्छसि ।
हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निद्र ते तवास्मे अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्मभ्यं
शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वोचेः । ब्रूहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्येत्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यति । उक्था । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थ्येन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि
हवीषि वा मे मम स्वभूतानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम
शं सुखकार्याः । यद्वा मे मतयो बुद्धयस्तेष्वेव वर्तत इति शेषः । तथा सुता-
सोऽभिषुताः सोमा मे मदीया मदर्या एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः ।
किंच मध्ये राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवान्मे मदीयोऽद्रिः शत्रूणां
भक्षको वज्रः प्रभृतः सन्नियति । गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं
हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आशासते । मामेव प्रार्थयन्ते । किं-
चोक्त्योक्त्यानि शस्त्राणि मां प्रतिहर्यति । कामयन्ते । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच
नोऽस्मदीयाचिमा हरी इमावश्चौ ता तानि गंतव्यानि हविरादीन्यच्छ अभिप्राप्तुं
मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि
तत्प्राप्तुं गंतव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मंतव्यमिति भावः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वस्त्रेभिस्तन्वः शुभमानाः ।

महोभिरेताँ उप युज्महे न्विन्द्र स्वधामनु हि नो बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वस्त्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधां । अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा मरुतस्तमेव ब्रुवते । हे इन्द्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाच्च-
यमप्यंतमेभिरंतिकतमैरश्वैर्युजाना युक्ताः संतः । कीदृशैः । स्वस्त्रिभ्यः । स्वायत्त-
बलैः । किंच महोभिस्तेजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि शृंभमाना दीपयंतः । हर्षं
प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यद्वा महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेतान् गंतून् नु क्षिप्र-
मुपयुज्महे । तव साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मत्संबन्धि
स्वधामुदकं बलं वानुबभूथ हि । अस्मात्सृष्टोदकजन्यं हविरनुभवसि खलु ।
हिशब्दः परस्परोपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

क्व॑स्या वो॑ मरुतः स्व॒धासी॒द्यन्मामेकं॑ सम॒धत्ताहि॒हत्ये॑ ।

अ॒हं ह्यू॑यस्तवि॒षस्तुवि॒ष्मान्विश्व॑स्य॒ शत्रो॑रन॒मं वध॑स्त्रैः ॥ ६ ॥

क्व॑ । स्या॑ । वो॑ । म॒रुतः॑ । स्व॒धा । आ॒सीत् । यत् । मां । एकं॑ । सं॒ऽअध॑त्त । अ॒हिऽह॑त्ये ।

अ॒हं । हि । उ॒यः । त॒विषः॑ । तुवि॒ष्मान् । विश्व॑स्य । शत्रोः॑ । अ॒न॒मं । व॒धऽस्त्रैः॑ ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्वासीत् । नैवासीदित्यर्थः ।
अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूथ । यत् या स्वधैकमसहायं मामहिहत्ये वृष्ट्यर्थं
मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा समधत्त । सहितमभूत् । समासीदिति संबन्धः ।
असहायस्य कथमिति मतं सेत्स्यतीत्यत आह । अहं हि अहं खलूय उद्गूर्णबल-
स्तविषो बलवान् तुविष्मान् महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्मा-
द्विश्वस्य कृत्स्नस्य शत्रोः । मेघस्य शत्रुरेवायं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्वे शत्रुसंघं वध-
स्त्रैर्वधरूपैः शोधनैर्वधकुशलैरित्यर्थः । यद्वा वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्र-
स्यासनैः क्षेपणप्रकारैरनमं । अनमयं ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

भूरि॑ च॒कर्थ॑ यु॒ज्येभि॑र॒स्मे स॒माने॑भिर्वृष॒भ पौ॑स्येभिः ।

भूरी॑णि॒ हि कृ॒णवा॑मा श॒विष्टे॑न्द्र॒ क्रत्वा॑ मरुतो॒ यद्व॑शाम ॥ ७ ॥

भूरि॑ । च॒कर्थ॑ । यु॒ज्येभिः॑ । अ॒स्मे इति॑ । स॒मानेभिः॑ । वृष॒भ । पौ॑स्येभिः ।

भूरी॑णि । हि । कृ॒णवा॑म । श॒विष्टः॑ । इन्द्र॑ । क्रत्वा॑ । म॒रुतः॑ । यत् । व॒शाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इन्द्रं पुनराहुः । हे इन्द्र वृषभ वर्षितस्त्वं भूरि चकर्ष । प्रभूतं कृतवानसि । सत्यमेव । तथाप्यस्मे अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युक्तैः पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्ष । न त्वेक एवेत्यर्थः । हे शविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इन्द्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृण्वाम । कृतवन्तः स्म । हे इन्द्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यदृष्ट्यादिकं वशाम । कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः । यतो वयं मरुतः ॥ छांदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इन्द्रस्येदं वाक्यं । हे मरुतो यद्यस्यैव तत्तस्यैव भवतु । तर्ह्यहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वृष्टिकर्म कामयामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिन्द्र आह । हे मरुतः अहमिन्द्र इन्द्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः संपन्नः । कस्मै कमिति तदुच्यते । मनवे मनो-
रथयैता विश्वश्चंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र वश्यादिषु गमनशीला
अपो वृष्ट्युदकानि चकर । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन
सहायनैरपेक्ष्यमुक्तं भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो न शते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । न शते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयमिदानीं

हे मघवन् ते त्वयानुत्तमप्रेरितं नकिर्नु । नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं
तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावान् त्वत्सदृशो विदानो विद्वान् ॥ व्यत्ययेन शानच् ॥
जयोपायवेदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्ध अतिबल जायमानो
जातो वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृत्रवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि
कुरुषे तानि न नशते । न व्याप्नोति । नशतिर्ब्याप्तिकर्मा । नान्यस्त्वच्चेष्टिता-
नुकार्येवेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

एकस्य चिन्मे वि॒भ्व॑स्त्वो॒जो॒ या नु द॑धृ॒ष्वान्कृ॑णवै मनी॒षा ।

अ॒हं ह्यु॑यो म॒रुतो॒ विदा॑नो॒ यानि॒ च्यव॑मिन्द्र॒ इदी॑श एषां ॥ १० ॥

एकस्य । चि॒त् । मे । वि॒ऽभु । अ॒स्तु । ओजः । या । नु । द॒धृ॒ष्वान् । कृ॑णवै । मनी॒षा ।

अ॒हं । हि । उ॒यः । म॒रुतः । विदा॑नः । यानि॑ । च्यव॑ । इन्द्रः । इत् । ई॒शे । ए॒षां ॥ १० ॥

इदानीमिन्द्र आह । मे ममैकस्य चित् एकस्यैव विभु सर्वत्र गमनशीलमोजो
बलमस्तु । यद्वा बलमेकस्यैवास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि
मनीषा मनीषया मनस इषया दधृष्वान् धर्षितवानहं नु क्षिप्रं कृणवै कर्तुं
शक्नुवानि । हे मरुतः अहं हि अहं खलूय उद्गूर्णबलो विदानो वेदनावान् ।
यानि यानि वसूनि च्यवं । अवगच्छामि । एषामहमेवेन्द्र इत् ईश्वर एव सन्
ईशे । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं ।
एषामीशे । यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये पञ्चविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अम॑न्दन्मा मरुतः स्तोमो॒ अत्र॒ यन्मे॑ नरः श्रुत्यं ब्रह्म॑ च॒क्र ।

इन्द्रा॑य॒ वृष्णे॒ सुम॑खाय॒ मह्यं॒ सख्ये॒ सखा॑यस्तन्वे॒ तनू॑भिः ॥ ११ ॥

अम॑न्दत् । मा । म॒रुतः । स्तोमः । अत्र॑ । यत् । मे । न॒रः । श्रुत्यं॑ । ब्रह्म॑ । च॒क्र ।

इन्द्रा॑य । वृष्णे॑ । सु॒ऽम॑खाय । मह्यं॑ । सख्ये॑ । सखा॑यः । तन्वे॑ । तनू॑भिः ॥ ११ ॥

इदमपीन्द्रवाक्यं । हे मरुतः मा मामत्रास्मिन्नुदकोत्पादनविषये स्तोमः स्तोत्र-
ममन्दत् । मादयति मोदयते वा । हे नरः सखायो यूयं मे मम यत् श्रुत्यं सर्वैः

श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं चक्र । कृतवन्तः । स्वप्रभूतं स्तोत्रं वा
अनुत्तमा त इत्यादिकं । इंद्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिचे सुमखाय
शोभनयागाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं
मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु । यद्वा तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं
मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे छदयाथा च नूनं ॥ १२ ॥

एव। इत्। एते। प्रति। मा। रोचमानाः। अनेद्यः। श्रवः। एषः। दधानाः।

संचक्ष्या। मरुतः। चंद्रवर्णाः। अच्छांत। मे। छदयाथा। च। नूनं ॥ १२ ॥

हे मरुतः एवेत् एवमेवैते यूयं मा मां प्रति रोचमाना मद्भिषये संप्रीयमाना
मां ख्यापयंतो वानेद्योऽनंतिकस्थं श्रवः कीर्तिमिषश्च दधानाः । आ इति चार्थे ।
यद्वा नेद्य इति प्रशस्यनाम । प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारय-
माणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक् प्रकाश्य नूनं निश्चयमच्छांत यशोभिराच्छादितवन्तश्छदयाथा । आच्छा-
दयथ च । मां प्रति सर्वदा रोचमाना मय्येव कीर्तिमन्त्रं च दधाना मत्कृतैः
कर्मभिर्मामेव स्तुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥ १३ ॥

कः। नु। अत्र। मरुतः। ममहे। वः। प्र। यातन। सखीन्। अच्छ। सखायः।

मन्मानि। चित्राः। अपिऽवातयंतः। एषां। भूत। नवेदाः। मे। ऋतानां ॥ १३ ॥

हे मरुतो युष्मानत्र लोके को नु खलु मर्त्यो ममहे । पूजयति । हे सखायः
सर्वस्य सखिवत् प्रियकारिणः संतः सखीन् हविःप्रदानेन सखिभूतान्यजमा-
नानच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं प्रयातन । गच्छत । हे चित्राः चायनीया यूयं
मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच
मे मदीयानामेषामृतानामवितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारो भवत ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

आ यहुवस्याहुवसे न कारुस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त । मरुतः । विप्रं । अच्छे । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हे मरुतो दुवस्यात् युष्मत्परिचरणार्हास्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्ची स्तुतिकुशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीतनानाचक्रे । आभिमुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा षष्ठीबहुवचनं । इदं सूक्तं दुवस्यानां परिचरणार्हानां दुवसे परिचरणायेत्यर्थः । अतो हे मरुतो यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्ठु वर्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आङित्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणि इमानि परिवृढानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत् । अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदश्यां सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुद्भ्यो निवेद्याभिमतमाशास्ते ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मांदार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एषः स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं । युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्मादेवं तस्मान्मांदार्यस्य स्तुतिविशेषैर्मदयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुर्वा मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोतुरिषेच्छयायासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे । शरीराय । तत्पोषायेत्यर्थः । वयां वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकगस्तृतीयोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कया शुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश
सूक्तानि । तत्र तच्चित्येतद्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । तच्चगस्त्यो
मारुतं हि द्विचिष्टुवंतं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे
कुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तत आन्यस्याः
सूक्तसंख्याया इति परिभाषितत्वात्पंचदशर्चं । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्त-
स्यार्थः । मारुतं हीत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकं । अंत्ये द्वे
चिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तनु वोचाम् रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम् । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महिऽत्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतो वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं
माहात्म्यं नु क्षिप्रं वोचाम । ब्रूमः । किमर्थं । रभसाय राभस्ययुक्ताय जन्मने

वेद्यां प्रादुर्भावाय । वेद्यां संनिधानायेत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणः गमनसंरंभेण प्रभूतध्वनियुक्ताः हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । यूयं यामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सत्यैधेव ऐधान्येधःसंबन्धीनि तेजांसीव प्रायेण महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । युधेव । युद्धेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळंति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।

नक्षंति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धंति स्वतवसो हविष्कृतं ॥ २ ॥

नित्यं । न । सूनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळंति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।

नक्षंति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनं । न । मर्धंति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥ २ ॥

नित्यं न सूनुमौरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्विभ्रतो धारयंतो मरुतो विदथेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीडनशीला उप उपेत्य क्रीळंति । विहरंति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते । जन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितस्तोत्रोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षंति । व्याप्नुवंति । किंच । स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं न मर्धंति । न संग्रामयन्ति । न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे ।

उक्षंत्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददाशुषे ।

उक्षंति । अस्मै । मरुतः । हिताः इव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयः भुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाशुषे सोमाद्यहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरणधर्माणो मरुतो रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । चशब्दात्प-

श्वादिपुष्टिं । अरासत । प्रायच्छन् ॥ रासतिर्दानार्थः । अस्मै यजमानाय हिता इव
हिताचरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि
लोकान् पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सस्याद्युत्पत्त्यर्थमुक्षन्ति ।
सिंचन्ति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरभ्यन्त प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।
भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥
आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अभ्यन्त । प्र । वः । एवासः । स्वयतासः । अध्रजन् ।
भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रयतासु । स्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतो युष्मत्संबन्धिनो य एवास एवा अश्वविशेषास्तविषीभिः स्वकीयैर्व-
लैर्वृष्टिप्रदानादिरूपै रजांसि लोकानाव्यत । सर्वत आवृण्वन्ति । ते वो युष्मा-
कमेवासोऽश्वाः स्वयतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः प्राध्रजन् । प्रकर्षण
गच्छन्ति । व्याप्नुवन्ति । किंच युष्मदागमनाद्विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि
विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयन्ते । बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्वो
यामश्चित्रश्चायनीयः । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । भीतेः कारणमाह । स्वृष्टिषु युद्धस्थासु
हेतिषु प्रयतासु प्रकर्षणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतौ दृष्टान्तः । स्वृष्टिषु प्रयतासु
सतीषु । लुप्तोपमेयं । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वद्युष्मदागम-
नाद्विभ्यतीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यत्त्रेषयामा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।
विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथियन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥
यत् । तेषऽयामाः । नदयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठं । नर्या । अचुच्यवुः ।
विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथियन्तीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतस्त्रेषयामाः प्रदीप्तगमना यत् यदा पर्वतान् पर्ववतो गिरेर्गह्वराणि
पूरकान्मेघान्वा नदयन्त । नादयन्ति । वा अथवा दिवो विद्योतनात्मकस्यान्त-
रिक्षस्य पृष्ठमुपरिभागं नर्या नरेभ्यो हिता अचुच्यवुः । गच्छन्ति । तदा वो
युष्मत्संबन्धिन्यज्मन् गमने निमित्तभूते सति विश्वो वनस्पतिर्वनस्य पालयिता

वृक्षसमूहो भयते । बिभेति । तथौषधिः प्रियंगुव्रीह्यादिः प्रजिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीयंतीव । रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं । नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तन ।

यत्र । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविः । दती । रिणति । पश्वः । सुधिता इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उद्गूर्णबला मरुतो यूयं सुचेतुना शोभनचेतसारिष्टयामा अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं शोभनबुद्धिं पिपर्तन । पूरयत । कस्मिन्काल इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविर्दती विक्षेपणशीलं दन्ती दिद्युत् हेती रदति । लिखति मेघसंस्त्यायं । पश्वः पशूंश्च रिणति । रेषति हिनस्ति । वायौ वाति सति पशवः शीर्यंत इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टान्तः । सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता बर्हणा हतिस्तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र स्कंभदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चैत्यर्के मदिस्स्य पीतये विदुवीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कंभदेष्णाः । अनवभ्रराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुष्टुताः ।

अर्चैति । अर्के । मदिस्स्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कंभदेष्णाः प्रकर्षेण स्तंभितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । अनवभ्रराधसोऽभ्रहविरादिधनाः । राध इति धननाम । अलातृणासः ॥ नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अनातृणास आतर्दनरहिताः । अथवा अलं पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणां । यद्वा अलमत्यर्थं दातारः फलानां । एवरूपा मरुतो विदथेषु यागेष्वर्कमर्चनीयमिदं स्वसखीभूतमर्चति । पूजयन्ति । स्तुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं

मदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय । तस्येन्द्रस्य महत्त्वं कथं जानं-
तीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्येन्द्रस्य प्रथमानि प्रतमानि
मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुर्जानन्ति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात्पूभि रक्षता मरुतो यमावत ।

जनं यमुयास्तवसो विरप्श्निनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तं । अभिऽहुतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यं । आवत ।

जनं । यं । उयाः । तवसः । विऽरप्श्निनः । पाथन । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतो यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवद्भिः
पूभिः पालनैर्जेतव्यैः शत्रूणां नगरैर्वा तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमित्याह ।
यं जनमभिहुतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावादघात्पापादावत । अरक्षत । किंच
हे उया उद्गूर्णतेजसो हे तवसो बलवंतो वेगवंतो वा हे विरप्श्निनः ॥ महन्ना-
मैतत् ॥ महान्तः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते विरप्श्निनः । विविधा
रप्श्निनः स्तोतारो येषां ते यथोक्ता हे तादृशा यूयं यं च जनं पाथन । पाथ ।
रक्षय । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् । पुत्रादीनां
पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसादभिः शंसनात् । यमेवं कुरुय तं रक्षतेति शेषः ।
पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्येव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वो वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्याऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । वावृते ॥ ९ ॥

हे मरुतो वो रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि
कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वाहितानि ।
तथा वोऽंसेषु तदुपलक्षितभुजेष्वपि ॥ आकारोऽप्यर्थे ॥ मिथस्पृध्येव बला-

धियात्परस्परस्पर्धाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि
वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि
प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा प्रगतः पंथा यैस्तेषु
पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंच वोऽक्षो युष्मत्सं-
बन्धी रथ्योऽक्षश्चक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे
विववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं
देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

॥ अथ दशमी ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अनु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि
कल्याणानि धनानि स्तोतृभ्यो दातुं धिरे । दधिरे धारयन्ति । तथा वक्षःसूरःस्थलेषु
रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासो राभ-
स्ययुक्तानि कांतिमन्ति वा । तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः शुक्लवर्णा
मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी ।
एवमेते मरुतः सर्वांगेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण विधिरे । विविधं धारयन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् । पक्षिणः पक्षानिव ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

महांतो महा विभ्वो विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तुभिः ।

मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिश्रा इंद्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ ११ ॥

महांतः । महा । विऽभ्वः । विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । स्तुऽभिः ।

मंद्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आसऽभिः । संऽमिश्राः । इंद्रे । मरुतः ।

परिऽस्तुभः ॥ ११ ॥

ये मरुतो महांतो महात्म्योपेताः । केन । महा । महत्त्वेन प्रभावातिशयेन ।
तथा विभो विभवो व्याप्ताः । तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवन्तः । दूरेदृशो दूरे
दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टांतः । दिव्याः स्तुभिरिव ॥ स्तु इति
नक्षत्रनाम ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणामिति निरुक्तत्वात् ॥ दिवि भवा देवाः
स्तुभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवंति तद्वत् । किंच
मंद्रा मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वा आसभिरास्यैः स्वरितारः शब्दयितारः ।
प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं । किंच इंद्रे संमिश्राः सम्यक्
मिश्रयितारः । इंद्रसहायिन इत्यर्थः । मरुतो हैनं नाजहुरिति श्रुतेः । तथा
परिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः संति
तेऽस्मद्यज्ञमागच्छंतीति शेषः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतं ।

इंद्रश्च न त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥ १२ ॥

तत् । वः । सुऽजाताः । मरुतः । महिऽत्वनं । दीर्घं । वः । दात्रं । अदितेऽइव । व्रतं ।

इंद्रः । चन । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वं ॥ १२ ॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतो वो युष्मदीयं महित्वनं महत्त्वं तत्
ताहक् खलु । तदित्युक्तं किमित्याह । वो युष्माकं दात्रं दानं वृष्ट्यादिरूपं
दीर्घमत्यायतमविच्छिन्नं । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टांतः । अदितेर्व्रतमिव ।
अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घमतिविस्तृतं
तद्वत् । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमित्यादिमंत्रवर्णात् । किंच हे मरुतो यूयं यस्मै
सुकृते शोभनयागादिकर्त्तुं यजमानाय यदभिमतं धनमराध्वं तदिंद्रश्च इंद्रोऽपि
त्यजसा त्यागेन न विहुणाति । न विहरति । कौटिल्यं न करोति ॥ चनेत्ययं
यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः
समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगंतव्यः ॥ युष्मद्वनादित्यागमिंद्रत्यागोऽपि नातिक्रा-
मतीत्यर्थः । यद्वा यस्मै तद्वनमराध्वं तमिंद्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति
किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतास आवत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकिचिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामिऽत्वं । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसं । अमृतासः । आवत ।

अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिं । आव्य । साकं । नरः । दंसनैः । आ । चिकिचिरे ॥ १३ ॥

हे मरुतो वो जामित्वं बंधुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियन्पर्यंतमिति तदुच्यते । परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि वर्तत इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत आह । अमृतासोऽमरणधर्माणो हे मरुतो यूयं यद्यस्माच्छंसमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं पुरु प्रभूतं यथा भवति तथावत । रक्षथ । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियानयानुग्रहात्मिकया बुद्ध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यष्टे वास्मदादये श्रुष्टिमाव्य कीर्त्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरो नेतारः संतो दंसनैः कर्मभिरिथंभूता आचिकिचिरे । सर्वतो जानीथ ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

येन दीर्घं मरुतः श्रूश्वाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्यां ॥ १४ ॥

येन । दीर्घं । मरुतः । श्रूश्वाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिं । अश्यां ॥ १४ ॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतो युष्माकेन युष्मत्संबन्धिना येन परीणसा ॥ यद्यप्येतद्बहुनामसु पठितं तथापि यद्बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते ॥ महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सत्रादिरूपं कर्म श्रूश्वाम । प्रवर्धयामः । किंच यत् येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मदीया वृजने संग्राम आततनन् । सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संग्रामं जयन्तीत्यर्थः । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभि अभिमुख्येनाश्यां । व्याप्नुयां ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १५ ॥

अयं मंत्रस्तृतीयाध्यायांते व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुतः समर्प्य स्वाभीष्टमाशास्ते । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । मादार्यस्य ॥ मन्दतेरीयतेश्च मादार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य माननार्हस्य कारोः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि । यद्वैतत्पदत्रय-मुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुरिषेच्छया कामनया तन्वे युष्मच्छरीरवृद्धौ । स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । आयासीष्ट । अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां वयं चेषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं । अष्टिंद्री शिष्टा मरुदेव-ताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् । सहस्रमेकादशाष्टिंद्रीत्यनुक्रमणिका । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयध्यै सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रं । ते । इन्द्र । उतयः । नः । सहस्रं । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।

सहस्रं । रायः । मादयध्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यंतु । वाजाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तवोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रमपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्मभ्यमु-पयंत्विति सर्वत्र योज्यं । तथा हे हरिवः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । ताभ्यां तद्वन्निन्द्र गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीष इषणीया अन्नानि सहस्रं बहूनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयध्यै अस्मान् मादयितुं

यानि संति तान्यस्मानुपयंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवंतश्चतुष्पादूपाः
पशवोऽपि नोऽस्मानुपयंतु । समीपं प्राप्नुवंतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्वैः सुमायाः ।

अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥

आ। नः। अवःऽभिः। मरुतः। यांतु। अच्छ। ज्येष्ठेभिः। वा। बृहत्ऽद्वैः। सुऽमायाः।

अध। यत्। एषां। निऽयुतः। परमाः। समुद्रस्य। चित्। धनयंत। पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रक्षणैः सहिता नोऽस्मानच्छ आभिमुख्येनायांतु । आ-
गच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञानाम् । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्वि-
वैर्वा । ज्येष्ठैः प्रशस्यतमैर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आयांतु । वाशब्दः समुच्चये ।
आगमने कथमेषां सामर्थ्यमित्यत आह । अध अथैषां मरुतां यद्यस्मान्नियुत
एतन्नामकाः परमा उत्कृष्टा अश्वाः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्र-
स्यापि पारे परस्मिन्तीरे धनयंत । धनधारणं वहनं कुर्वति । तस्माद्रक्षणैर्ध-
नैश्चायांतित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मिम्यक्ष् येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरंती मनुषो न योषा सभावती विद्व्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष्। येषु। सुऽधिता। घृताची। हिरण्यऽनिर्निक्। उपरा। न। ऋष्टिः।

गुहा। चरंती। मनुषः। न। योषा। सभाऽवती। विद्व्याऽइव। सं। वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं क्षरणशीलमुदक-
मंचंती हिरण्यनिर्णिक् हितरमणीयरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवरूपा
ऋष्टिर्विद्युदाख्यायुधविशेषो वा । उपरा न मेघमालेव येषु मरुत्सु संमिम्यक्ष ।
म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपंक्तिविद्युताविमे अपि संगते इत्यर्थः ।
मेघपंक्तिर्विद्युच्चोभे दृष्टान्तेन विशेष्येते । गूहा निगूढा गुहायां वांतरिक्षे चरंती ।
तत्र दृष्टान्तः । मनुषो न योषा । मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीवत् । सा यथा
सुवेषांतःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । सभावती ।

सभा जनसंघः । तद्वती वर्षकाल आविर्भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । विदध्या वागिव । विदधो यज्ञः । तदर्हतीति विदध्या प्रैषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा विदध्या वेदनार्हा विवदमानयोर्वाक् । सा यथा भवति तद्वत् । सैवरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागच्छन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

परां शुभ्रा अयासो यय्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासः । यय्या । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राः शोभनालंकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यय्या मिश्रणशीलया विद्युता परामिमिक्षुः । प्रकर्षेण सिंचत्युदकसंस्त्यायं । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचन्ति तद्वत् । एवं कुर्वन्तो घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ नापनुदंत । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति । द्यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्राद्युदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनांतोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्यां ॥ डीषन्तात्सप्तम्या ईकारो लुग्वा । ईदूतौ च सप्तम्यर्थ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुंचन्ति । किंतु देवा मोदयितारो मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुषंत । सेवन्ते । द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय तयोर्वृद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जोषद्यदीमसूर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्रेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ई । असूर्या । सचध्यै । विषितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथं । गात् । त्वेषऽप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्पत्नी विद्युद्वा एतन्नामकेयमपि ईमेनं मरुत्संघं जोषत् । सेवते ॥
 जुषेर्लेङ्गडागमः ॥ किमर्थं । सचध्वै । संगमनार्थं । कीदृशी सा । असुर्या । असुराः
 क्षेप्नारो मरुतः । तेषां स्वभूता । विषितस्तुका । विशिष्टकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघा
 वा संभोगवशेन । तथा नृमणाः । नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा
 वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता । त्वेषप्रतीका । दीप्नोपक्रमा दीप्नावयवा । ईदृशी देवी
 विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमागात् । आगच्छति व्याप्नोति । यागदेशं गंतुं
 रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव
 सूर्यपत्नीव । यद्वा सूर्यस्य दुहिताश्विनो रथमिव । सा यथारोहति तद्वत् ।
 आगमने दृष्टान्तः । नभस इत्या न । अंतरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः ।
 नभ इति षट् साधारणानीत्युक्तत्वात् । अत्रादित्यवचनः । तस्य गतिरिव । सा
 यथा शीघ्रा तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आस्थापयंत युवतिं युवानः शुभे निमिष्ट्वां विदथेषु पजां ।

अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गायत्रायं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयंत । युवतिं । युवानः । शुभे । निऽमिष्ट्वां । विदथेषु । पजां ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत् । गात्रं । सुतऽसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयंतो नित्यतरुणा वा मरुतो युवतिं मिश्रयंती नित्यतरुणी
 वा विद्युदूपां रोदस्यां स्त्रियमास्थापयंत । आस्थापयंति । देवतात्वेन रथे धारयंति ।
 कीदृशी तां । निमिष्ट्वां । नियमेन मिश्रयंती । पजां । पजो बलं । तद्वंती ।
 शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृष्ट्युदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं ।
 किंनिमित्तं । विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यत् यदा हे मरुतो वो
 युष्मान् अर्कः । मत्वर्थो लुप्यते । अर्चनसाधनमंत्रोपेतः स्तोता वा हविष्मान्
 प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिषुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परि-
 चरन् गात्रं गातव्यं स्तोत्रं गायत् । गायति । तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र तं विवक्ति वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदी वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तं । विवक्ति । वक्म्यः । यः । एषां । मरुतां । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ई । वृषऽमनाः । अहंऽयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुऽभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्त्वातिशयो वक्म्यः सर्वैः स्तुत्यः सत्योऽबा-
 ध्योऽमोघोऽस्ति तं प्रविवक्ति । प्रवचिम् । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्ता
 इति उच्यते । यद्यस्मादीमेतेषां संबन्धिनी रोदसी वृषमणा वृष्ट्यादिवर्षणमन-
 स्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् ।
 चिदिति पूजायां । अत्यन्तमविनश्वरा । ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपेता
 जनीर्जननशीलाः प्रजा वृष्ट्युत्पत्तीर्वा वहते । धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन
 उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

पांति मित्रावरुणाववद्याच्चरत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ई मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पांति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चरते । ई । अर्यमो इति । अप्रऽशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । वावृधे । ई । मरुतः । दातिऽवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतो युष्मत्संबन्धिनो देवा मित्रावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो ।
 अर्यमा उ इति निपातसमुदायात्मकमेकं पदं । उशब्दोऽपिशब्दार्थे । अर्यमापि ।
 एते त्रयोऽपीममुं लोकं यज्ञं वावद्याज्जह्यादयथानुष्ठानात् । जगत्पक्षे व्यवहा-
 रप्रतिबन्धरूपात् पांति । रक्षन्ति । तथैतेषामप्रशस्तान् स्त्रीणानपि पदार्थान्
 चरते । चायन्ति नाशयन्ति । उत अपि चैतैः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्त्रावीणि
 अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्थोदकानि च्यवन्ते । च्यावयन्ति वैते । अहोरात्रे
 वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा अच्युतानि
 ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते । कदेति उच्यते । हे मरुतो युष्मदीय ईमयं कालो

दातिवारः प्रदेयजलः खंडितमेघो वा यदा ववृधे । वर्धते । तदा मित्रादयो देवा
युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रक्षंतीत्यर्थः । यद्वा दातिवारो दत्तवरणीयहविलक्षण-
धनो यजमानो हे मरुत ईमेनान् युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्चिच्छवसो अंतमापुः ।

ते धृष्णुना शवसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि षुः ॥ ९ ॥

नहि। नु। वः। मरुतः। अंति। अस्मे इति। आरात्तात्। चित्। शवसः। अंतं। आपुः।

ते। धृष्णुना। शवसा। शूशुऽवांसः। अर्णः। न। द्वेषः। धृषता। परि। स्युः ॥ ९ ॥

हे मरुतो वः शवसो युष्माकं संबन्धिनी बलस्यांतमवसानमंत्यंतिक आ-
रात्ताच्चिदूरादपि । यद्वा चिदिति कुत्सायां । अत्यंतदूरात् अस्मे अस्मासु मध्य
एकेऽपि नु क्षिप्रं न ह्यापुः । नैव खलु प्राप्नुवन्ति । संनिधावसंनिधौ च न
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अथ परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह । ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण
शवसा बलेन शूशुवांसो वर्धमाना अत एव धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन
द्वेषो द्वेष्टन्परिषुः । परिभवन्ति । वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्णो न । उदक-
मिव । यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्माच्छ-
वसोऽंतं नापुः ॥

वयमद्येत्यां दशमीमस्तमित आदित्ये जपेत् । तथा च सूत्रं ॥ वयमद्येन्द्रस्य
प्रेष्टा वयं श्वो वोचेमहीत्यस्तं यात्यादित्य इति । पाठस्तु ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्टा वयं श्वो वोचेमहि समर्थे ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु स्यात् ॥ १० ॥

वयं। अद्य। इन्द्रस्य। प्रेष्टाः। वयं। श्वः। वोचेमहि। सऽमर्थे।

वयं। पुरा। महि। च। नः। अनु। द्यून्। तत्। नः। ऋभुक्षाः। नरां। अनु। स्यात् ॥ १० ॥

अद्यास्मिन्दिने वयं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्टाः प्रियतमा भवेम । यद्वा प्रिय-
तमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । स्तोतुं समर्था भूयास्म । किंच वयं श्वः
परस्मिन्नपि दिने समर्थे । सह मर्या मर्या ऋत्विजो यस्मिन् स समर्थो यज्ञः ।
तस्मिन् । संयामे वेन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि

काले महि महद्बलं नोऽस्मदर्थे वोचेमहि । तथा द्यून् दिवसाननु प्रतिदिवस-
मित्यर्थः । अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । तत्तस्माद्भुक्षाः ।
महन्नामैतत् ऋभुक्षा उक्षा इति तन्नामसु पाठात् । महानिंद्रो नरां मनुष्याणां
मध्ये नोऽस्माननु स्यात् । अनु भवतु । अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मांदार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

एष इत्यैकादशी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

यज्ञायज्ञेति दशर्चे चतुर्थे सूक्तमागस्त्यं मारुतं । अंत्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुबंतमित्यनुक्रांतं । वि-
शेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियंधियं वो देव्या उ दधिध्वे ।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियंऽधियं । वः । देवऽयाः । उं इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे । ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

हे मरुतो वः समना समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपि
यज्ञेषु तुर्वणिस्तूर्णवनिस्त्वरमाणा संभजमाना भवति ॥ तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति
यास्कः ॥ तत्तद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्यपरिहारेण समं कुरु-
थेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियंधियं युष्मत्संबन्धिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवया
देवान्प्रापयितार एव संतो दधिध्वे । धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पा-
दनाय वृष्टिं कुरुथेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुथ तस्माद्वो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखा-
नाववृत्यां । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्महे महतेऽवसे रक्षणाय

प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति सुविताय सुष्ठु व्याप्राय । कैः साधनैः ।
सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

व॒व्रा॒सो न॒ ये स्व॒जाः स्व॒त॒वस॒ इषं॒ स्व॒रभि॒जाय॑त॒ धू॒तयः॑ ।

स॒ह॒स्रि॒या॒सो अ॒पां नो॒र्मय॑ आ॒सा गा॒वो वं॒द्या॒सो नो॒क्ष॒णः ॥ २ ॥

व॒व्रा॒सः । न । ये । स्व॒ऽजाः । स्व॒ऽत॒वसः । इषं॑ । स्वः । अ॒भि॒ऽजाय॑त । धू॒तयः॑ ।

स॒ह॒स्रि॒या॒सः । अ॒पां । न । ऊ॒र्मयः॑ । आ॒सा । गा॒वः । वं॒द्या॒सः । न । उ॒क्ष॒णः ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवंत इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यंते तद्वत् ॥ यद्वा अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः । अनन्यहेतुका इत्यर्थः । धूतयः कंपनशीलाः संति त इषमन्नं हविलक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं चाभिजायंत । अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखेन श्रूयन्ते । अपां नोर्मयः । उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्यासो बहुक्षीरादिप्रदत्वेन स्तुत्या गावो न गाव इवासा समीप एव उक्षणो वृष्ट्युदकस्य सेक्ताः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सो॒मा॒सो न॒ ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो ह॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॒ नास॑ते ।

ए॒षा॒मंसे॑षु रं॒भिणी॑व रा॒रभे॒ हस्ते॑षु खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॒ सं द॑धे ॥ ३ ॥

सो॒मा॒सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तांश॑वः । ह॒त्सु । पी॒तासः॑ । दु॒वसः॑ । न । आ॒स॑ते ।

आ । ए॒षां । अंसे॑षु । रं॒भिणी॑ऽइव । रा॒रभे॑ । हस्ते॑षु । खा॒दिः । च । कृ॒तिः । च । सं । द॑धे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव । यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिषवात्पूर्वमायायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिषुता रसभूताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदयेषु दुवसो नासते । परिचरन्त इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहूतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः संतो हत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासते ॥ यद्वा प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरन्त इव गमनादिचेष्टाः कुर्वन्त आसते । एषामंसेषु रंभिणीव

युवतमांसालंबिनी योषिदिव रारभे । आरेभे । आश्लिष्यति । अवलंबने सामर्थ्याच्छक्त्याख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तचरणकश्च कृतिः कर्तनी च खड्गलताष्टिश्च संदधे । संधीयते । सम्यक् धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपास्त आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुद्वहानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वऽयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविऽजाताः । अचुच्यवुः । द्वहानि । चित् । मरुतः । भ्राजत्ऽदृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो दिवो द्युलोकाद्वृथानायासेनावाययुः । अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे अमर्त्या मरुतो यूयं त्मना आत्मना स्वयमेव कशया । वाङ्ममैतत् । वाचा स्तुतिरूपया चोदत । प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः । ते च मरुतोऽरेणवोऽपापास्तुविजाता बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूता भ्राजदृष्टयो दीप्ता एवंभूताः संतो द्वहानि चिद्वृढान्यपि पर्वतान्यचुच्यवुः । च्यावयन्ति । चालयन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

को वोऽंतर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषां अहन्योऽनैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अंतः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽपैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमाना युष्माकमंतर्गुप्तासु मध्ये स्थित्वा कः पुमान् रेजति । चालयति प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मना आत्मनैव । चालने दृष्टान्तः । जिह्वया हन्वेव ॥ द्विवचनस्याकारः ॥ हनू इव । तौ यथा रसनया चाल्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषामन्नानां तत्साधनानां सस्यानां यामनि प्राप्नौ समृद्धर्थं धन्वच्युतो न । धन्वन्शब्दोऽंतरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते । उदकस्राविणो मेघा इव ।

ते यथाकांक्ष्यंते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुषैषा बहुविधं फलमिच्छन् यज-
मानः स्तोत्रैर्बहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अहन्योऽहि भव एतशो
न । अश्व इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यद्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवं ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परं । क्व । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । संऽहितं । वि । व्यद्रिणा । पतथ । त्वेषं । अर्णवं ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यस्मिन्नुदकनिमित्तभूते सत्यायय । आगच्छत । अस्य रजसो
वृष्ट्युदकस्य लोकस्य वा महो महतः परं पारमंतं क्व स्वित् । कुत्रास्तीति
नास्तीत्यर्थः । तथावरमवाङ् भाग आदिश्च क्व स्वित् । कुत्रास्ति । आद्यंतं न
कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव
संहितमेकभूतमुदकं च्यावयथ । स्वस्थानाच्चालयथ तदाद्रिणा वज्रेण त्वेषं दीप्त-
मर्णवमुदकवंतं मेघं विपतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्येव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वःऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्याऽइव । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धिनी सातिर्न संभक्तिरिव । युष्मात्संभजनं यथा
प्रशस्तगुणं तद्वद्वा रातिर्वृष्ट्यादिविषयामवती । अमात्यवतीद्रादिसहायवती ।
यथा राजेवामवानित्यत्रामशब्दोऽमात्यवचनः तद्वत् । यद्वा वः सातिः संवि-
भक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किंतु स्वर्वती सुखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां
कर्षतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधिपेषणवती त्वेषा दीप्ता विपाका वा । भद्रा भंदनीया

स्तुत्या । किंच पृणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न । दक्षिणेव । तद्वत्समृद्धकरी ।
पृथुजयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंच असुर्येव असुरस्य स्वभूता जंजती सर्वा-
नभिभवन्ती शक्तिरिव । सा यथाऽन्येभ्योऽपहृत्यान्यस्मै दातुं समर्था तद्वदियमपि
मेघस्थमुदकमपहत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः । इहशी रातिरस्मभ्यमस्त्विति भावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्रति॑ द्योभ॑न्ति॒ सिंध॑वः प॒वि॒भ्यो॒ यद्भि॑यां॒ वाच॑मुदीरय॑न्ति ।

अ॒व॒ स्म॒य॑न्त॒ वि॒द्युतः॑ पृथि॒व्यां॒ यदी॑ घृ॒तं म॒रुतः॑ प्रु॒णु॑वन्ति ॥ ८ ॥

प्रति॑ । द्योभ॑न्ति । सिंध॑वः । प॒वि॒भ्यः । यत् । अ॒भि॒यां । वाच॑ । उ॒त् । ई॒र॒य॑न्ति ।

अ॒व॒ । स्म॒य॑न्त॒ । वि॒द्युतः॑ । पृथि॒व्यां । यदि॑ । घृ॒तं । म॒रुतः॑ । प्रु॒णु॑वन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः सिंधवः स्यन्दनशीला आपः प्रतिद्योभन्ति । प्रति-
चलन्ति । कदा । यत् यदाभियामभ्रभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणमुदीरयन्ति ।
उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामन्तरिक्षे ॥
पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ तत्रावस्मयन्त । स्मयन्ते ।
अवाङ्मुखं प्रकाशन्ते । पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां
घृतं क्षरदुदकं मरुतः प्रुणुवन्ति । प्रुणन्ति । सिंचन्ति ॥ प्रुषेः क्रैय्यादिकस्य व्यत्ययेन
श्रुः ॥ यदैवं तदेत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अ॒सूत॒ पृ॒श्निर्म॑ह॒ते र॒णाय॑ त्वे॒षम॒यासां॑ म॒रुता॒मनी॑कं ।

ते स॑प्स॒रासो॑ऽज॒नय॑न्ता॒भ्वमा॑दि॒त्स्वधा॑मि॒षिरां॑ प॒र्य॑पश्यन् ॥ ९ ॥

अ॒सूत॒ । पृ॒श्निः । म॒ह॒ते । र॒णाय॑ । त्वे॒षं । अ॒यासां॑ । म॒रुतां॑ । अ॒नी॑कं ।

ते । स॑प्स॒रासः । अ॒ज॒न॒य॑न्त॒ । अ॒भ्वं । आ॒त् । इ॒त् । स्व॒धां । इ॒षिरां॑ । प॒रि॑ । अ॒प॒श्य॑न् ॥ ९ ॥

पृश्निर्मरुन्माता नानावर्णा । पृश्निये वै पयसो मरुतो जाताः पृश्नेः पुत्रा
उपमास इत्यादिश्रुतेः । तामेवांतरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्नम-
यासां गंतृणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपञ्चाशत्संख्याकमसूत । उत्पादितवती ।
किमर्थं । महते रणाय । संग्रामाय । मेघजयायेत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सरासः
समानरूपा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदित्

अनंतरमेवेषिरां सर्वैरिष्टव्यां स्वधामनं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् ।
परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

॥ अथ दशमी ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

महश्चित्त्वमित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमैन्द्रमागस्त्यं चैष्टुभं । द्वितीया चतुष्पदा विराट्
अथ चतुष्पदा विराड् दशकैरित्युक्तत्वात् विराजो दिश इति पिंगलनागेन सूचि-
तत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका ॥ समूळहे दशरात्रे द्वितीये
छंदोमे मरुत्वतीय इदं विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । द्वितीयस्य शंसा
महां महश्चित्त्वमिन्द्र । आ० ८. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरुता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्टा ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वं । इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरुता ।

सः । नः । वेधः । मरुतां । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्टा ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यतः कारणादेतान्मरुतो महश्चित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वाच्च
निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः । अतः कारणात्महश्चिदसि । चिदिति
पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसस्त्यागात् । यद्वैतक्रोधनाम । क्रोधाद्वा वरुता
वरिता रक्षितासि । भवसि । यद्वा मरुतोऽपि त्यागाद्बृष्ट्यादिविषयाद्वारयितासि ।
यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधो विधातः स तादृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान्
अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् नोऽस्मभ्यं सुम्ना सुखानि मरुदायत्तानि वृष्ट्या-

दिरूपाणि वनुष्व । देहि । तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्टा । तव खलु प्रियतमानि ।
हिशब्दोऽयमिन्द्रो मरुत्सखेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयुजन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्षिधो मर्त्यत्रा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वमीळहस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुजन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽत्रा ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीळहस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं । अत्रेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते ॥ हे इन्द्र ते
मरुतोऽयुजन् । युज्यन्ते । त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीः ।
विश्वकृष्टयः । राज्यत्वेन सर्वजनवन्तः । किञ्च मर्त्यत्रा मर्त्येषु मर्त्यार्थं निष्षिधो
निःशेषेणोदकस्य सेतृन्मेघान्विदानासो जानानाः । किञ्च येषां मरुतां पृत्सुतिः
सेना स्वमीळहस्य प्रधनस्य सुखसेक्तुः प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसंग्रामस्य सातौ
लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति ।
यद्वा सुखेन मिह्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संग्रामस्य सातौ । मेघभेदनायेति यावत् । येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयु-
जन्निति संबंधः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अम्यक्सा तं इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धिष्मातसे शुशुक्नानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्नान् । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषोऽस्मे अस्मद्वृष्ट्यर्थ-
मम्यक् । प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च सति मरुतोऽपि सनेमि । अह्रायेति
षट् पुराणनामानीत्युक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं संगृहीत-
मभवमुदकं जुनन्ति । क्षिपन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धौ सत्यामग्नि-
श्चिद्धिष्म । हि स्मेति पूरणे । अग्निरप्यतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति

शुशुक्लान् दीप्यमानो वर्तते । पश्चान्प्रयांसि चरुपुरोडाशादिहवीषि दधति । धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपार्श्वस्थोदकवान्पर्वतादिद्वीपः । तं यथापो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्लान् दीपयन्नग्निश्चित् ॥ चिच्छब्द उपमार्थे दधिचिदित्युपमार्थे । नि० १. ४. । इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् ॥ काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव । तद्वद्दीप्तो वर्तते । एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तं । एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि सस्याद्यन्नानि दधति । धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्य ऋष्टेः सामर्थ्यमितीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं ।

स्तुतश्च यास्ते चकनंत वायोः स्तनं न मध्वः पीपयंत वाजैः ॥ ४ ॥

त्वं । तु । नः । इन्द्र । तं । रयिं । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिं ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनंत । वायोः । स्तनं । न । मध्वः । पीपयंत । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं तु ॥ तुरवधारणे ॥ त्वमेव तं रयिं त्वद्दानयोग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदः अतोऽतिमहद्वनं देहीत्यर्थः । वयं त्वोजिष्ठया ओजस्वितमया परिक्रमणार्हया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिलक्षणया ऋत्विजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वन्ति तद्वत्त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोर्धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां स्तुतो येऽस्मदीयाः स्तोतारश्चकनंत । कामयन्तेऽस्तवन् । याः स्तुतयस्त्वामेवाकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ण्यंताल्लुङि चङि रूपं । चङ्न्यतरस्यामिति चङः पूर्वमक्षरमुदात्तं ॥ त्वां होत्रादयो वाजैर्हविलक्ष्णैरनैः पीपयंत । आप्याययन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मध्वो मधुरस्य स्तन्यस्य लाभाय वाजैः सारवद्भिरन्नविशेषैः स्तनं न । तं यथाप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वे रायं इंद्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिद्वतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्म पुरा गातूयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इंद्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातुयंतिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वे तव रायो धनविशेषास्तोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥
तुषतेस्तोषः । छांदसं शत्वं ॥ यद्वा ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता
मरुतस्तोशतमाः ॥ तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् ॥
तोशतमा हिंसितृतमा अवर्षकाणां मेघानां । कस्यचिद्वतायोः । ऋतमिति यज्ञ-
नाम । कस्यापि यज्ञेच्छोर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतो
नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये स्म ये खलु देवा द्योतनशीला मरुतः पुरा
पूर्वं गातुयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्रति प्र याहीद्र मीळुषो नृन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।

अथ यदैषां पृथुबुधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इंद्र । मीळुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदने । यतस्व ।

अथ । यत् । एषां । पृथुऽबुधासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं मीळुष उदकासेकृन् नृन् जगन्नेतृन् नराकारान्वा महो महतो
मेघान्प्रति प्रयाहि । अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च
पार्थिवे सदने । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । तत्संबन्धिनः स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु ।
तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा हविःप्रदातृन् कर्मनिर्वाहकान्महतो यजमानान्प्रति
गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदने देवयजने यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अथ
अपि यद्यदैषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः पृथुबुधासो विस्तीर्णमूला
एताः पृषङ्गणा गंतारो वाश्वा अर्योऽरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव
तस्थुः । तिष्ठन्ति । मेघानाक्रमन्ते । यदैषां मरुतां पृथुबुधासो बृहन्मूला एताः

कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न । राजवीथ्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्व आयतामुपब्धिः ।

ये मर्त्यं पृतनायन्तमूमैर्ऋणवानं न पतयन्त सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणां । एतानां । अयासां । मरुतां । शृण्वे । आऽयतां । उपब्धिः ।

ये । मर्त्यं । पृतनाऽयन्तं । ऊमैः । ऋणऽवानं । न । पतयन्त । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते संबन्धिनां घोराणां भयानकानां शब्दाभिमानानां वैतानामेत-
वर्णानामयासामयमानानां गमनशीलानां मरुतामायतामागन्तृणां मरुतामु-
पब्धिः । उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति वोपब्धिर्वाक् । शृण्वे ।
श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यन्ते । ये मरुतो मर्त्यं मरणधर्मा-
णमूमैः स्वरक्ष्णैरुदकनिगमनसाधनैर्वा पृतनायन्तं पृतनामात्मन इच्छन्तं वैरिणं
मेघं वा सर्गैः सृष्टैः स्वकीयप्रहारविशेषैः पतयन्त । पातयन्ति । तेषामेव ध्वनिः
श्रूयत इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । सर्गैर्ऋणवानं न ॥ छन्दसीवनिपाविति वनिप् ॥
ऋणवंतमधमवैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवं
महानुभावा मरुतस्तवानुगा इतीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्या रदा मरुद्भिः श्रुद्धो गोअयाः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वऽजन्या । रद । मरुत्ऽभिः । श्रुद्धः । गोऽअयाः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ विश्वजन्या
विश्वजन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वज-
नहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह श्रुद्धः शोकस्य रोधयित्रीः शोषका गोअया
गर्जितमुदकं वागे पुरतो यासां ता मेघपंक्ती रद । विलिख । विदारय । हे देव

द्योतमानं त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा स्तवसे। स्तूयसे॥
उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्यामेत्ययं व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

न नूनमस्तीति पंचर्चे षष्ठं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं ॥ अत्रानुक्रमणिका ॥ न नूनं
पंचागस्त्येनैन्द्रे हविषि मरुतामुद्यत इन्द्रागस्त्ययोः संवाद ऐंद्रस्तत्राद्या तृतीया
चंद्रवाक्यं चतुर्थी चादौ बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूप-
त्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चंद्रवाक्यं । अतस्तासां तस्य वाक्यन्यायेन स ऋषिः ।
शिष्टे अगस्त्यवाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः ।
अन्याविशेषात्त्रिष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र यास्कः । अगस्त्य इन्द्राय
हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सां चकार स इन्द्र एत्य परिदेवयां चक्रे । नि० १. ६. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तवेद यदद्भुतं ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतं ।

अन्यस्य । चित्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमद्य नास्ति ।
नूनमत्र विचिकित्सार्थे । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्श-
नादत्राद्येति गम्यते । तथा श्वोऽपि नूनं नो ॥ उशब्दोऽवधारणे ॥ श्वस्तनमपि
नैव नास्ति । अद्य यथास्मदर्थनिरुपमस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति
भावः । यदद्भुतमन्यस्मै निरुप्यान्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद ।
यद्वा यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याशा न
कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्यस्य चित्तं मानसं
जानातीति शेषः । उत अपि च आधीतमाध्यातं चिंतितमपि न दृश्यं किमु
सकृत्स्मृतं नश्यतीति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं ॥ हे इन्द्र नोऽस्माननपराधिनः किं जिघांससि । हंतुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवादि-
तिगर्भं उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु भ्रातरस्ततश्च कि-
मित्यत आह । तेभिस्तैर्मरुद्भिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं
तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान् समरणे संग्रामे मा वधीः । मा हिंसीः । यद्वा
लुप्तो दृष्टान्तः । संग्रामे यथा विरोधिनं हंसि न तथास्मानिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नतिं मन्यसे ।

विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । हविःप्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परोप-
कारत्वाद्भ्रातृत्वं । तादृशस्त्वं सखा सन् अस्मद्वितकार्यपि सन् नोऽस्मान्किमति-
मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायमपलापः किंतु
तथ्यमेवेति चेदुच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावस्तु विद्म ।
जानीमः । कथं जानीथेति उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरुप-
मस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव ॥ इदेवार्थे ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्निमिंधतां पुरः ।

तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहै ॥ ४ ॥

अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।

तत्रं । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहै ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे ऋत्विजो यूयं । अगस्त्योऽङ्गीकृतवान् । तस्माद्देदिमरंकृण्वन्तु । संमार्जनपर्युक्षणादिना परिचरन्तु । तथा पुरः पुरस्तादग्निमाहवनीयादिकं समिधतां । इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयन्तु । तत्राग्रावमृतस्यामरणलक्षणस्य वेदत्वस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते त्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहै ॥ अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं । तत्र वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत । आवां पत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्व । प्राशान ऋतुथा हवीषि ॥ ५ ॥

त्वं । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मित्राणां । मित्रऽपते । धेष्टः ।

इन्द्र । त्वं । मरुत्ऽभिः । सं । वदस्व । अध । प्र । अशान । ऋतुऽथा । हवीषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपते । अतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इन्द्र त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां बहुत्वं नित्यं संबंधश्च प्रतिपद्यते । यद्वा हे वसुपते वसूनामीशिष इति योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे मित्राणां मित्रपते । अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकं त्वं धेष्टः । सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि ॥ हे इन्द्र त्वमुक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः संवदस्व । तैः साकं सम्यकृतमिति वदस्व । अध अपि च त्वमृतुथा ऋतावृतौ । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तद्यागकाले हवीष्याज्यचर्वादीनि प्राशान । प्रकर्षेण भुंक्ष्व ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

प्रति व इति षडृचं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतं । आद्ये द्वे केवलमारुते । शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वदिन्द्रदेवताकाः ॥ प्रति वः षण्मारुतं तु चतस्रोऽत्या मरुत्वतीया इत्युनुक्तमणिका । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रति व एता नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।

राणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति॑ । वः॑ । ए॒ना । नम॑सा । अ॒हं । ए॒मि । सु॒ऽउ॒क्तेन॑ । भि॒क्षे । सु॒ऽम॒तिं । तुरा॑णां ।
र॒रा॒णता॑ । म॒रुतः॑ । वे॒द्याभिः॑ । नि । हे॒ळः । ध॒त्त । वि । मु॒च॒ध्वं । अ॒श्वान् ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्मानहं प्रत्येमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा । नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यन्ननाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिमनुग्रहबुद्धिं भिक्षे । याचे । इन्द्रस्यैव पुनर्हविःप्रदानादिदं याच्यते । किंच हे मरुतो यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्यभूताः संतो हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं निधत्त । निकृष्टं धारयत । त्यजतेत्यर्थः । तथाश्वान् विमुचध्वं । रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ए॒ष वः॑ स्तो॒मो॑ म॒रुतो॑ नम॑स्वान् ह॒दा त॒ष्टो॑ मन॑सा धा॒यि दे॒वाः ।
उ॒पे॒मा या॑त॒ मन॑सा जुषा॒णा यू॒यं हि॑ ष्टा नम॑स॒ इवृ॑धासः ॥ २ ॥
ए॒षः । वः॑ । स्तो॒मः । म॒रुतः॑ । नम॑स्वान् । ह॒दा । त॒ष्टः । मन॑सा । धा॒यि । दे॒वाः ।
उ॒प॒ । ई॒ । आ॒ । या॑त॒ । मन॑सा । जुषा॒णाः । यू॒यं । हि॒ । स्थ॒ । नम॑सः । इत् । वृ॒धासः॑ ॥ २ ॥

हे मरुतः एष वः स्तोम इदानीं क्रियमाणः प्रकारो वो युष्माकं । युष्मदर्थ इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यन्ननाम । हविल्लक्षणान्नवान् न केवलं स्तुतिमात्रं । भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच हदा तष्टः । युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवा देवनशीला मनसास्सदनुग्रहवता चित्तेन धायि । धार्यतां । तदर्थं मनसादरया बुद्ध्या जुषाणा ईमेनां स्तुतिं तद्विश्च सेवमाना उपायात । उपागच्छतैव । मा विलंबं कुरुत । यूयं नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्थ ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गंतव्यमेव । इत्पूरणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स्तु॒तासो॑ नो म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तूत स्तु॒तो म॒घवा॑ श॒भवि॑ष्टः ।
ऊ॒र्ध्वा नः॑ संतु॒ को॒म्या वना॑न्यहा॒नि वि॒श्वा म॒रुतो॑ जिगी॒षा ॥ २ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघऽवा । शंभविष्टः ।

ऊर्द्धा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु । सुखयंतु । उत अपि च मघवा । मघमिति धननाम । अस्मद्वातव्यबहुधनेन तद्वानिन्द्रः स्तुतः शंभविष्टः सुखस्य भावयितृतमः सन् अस्मान्मृळयतु । किंच हे मरुतो नोऽस्माकं जिगीषा ॥ जिगीषतेर्गतिकर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्नव्यान्युत्तरवानुभूयमानानि विश्वा । सर्वाण्यहानि दिवसान्यूर्ध्वोन्नतान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोक्तृष्टानि कोम्या । काम्यानि स्पृहणीयानि वनानि सर्वैः संभजनीयानि संतु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च संत्विति वा योज्यं । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयन्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्मादहं तविषादीषमाण इन्द्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धात्तविषाद्वलवत इन्द्रात् तत्सकाशाद्भिया भीत्येषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः । तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवं । ततश्च किमायातमित्यत आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवीषि निशितानि संस्कृतान्यासन् तानि तान्येवारे चकृम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रभयात् । अतो नोऽस्माननपराधिनो मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

॥ अथ पंचमी ॥

येन मानासश्चिन्तयंत उस्मा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनां ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चिन्तयंत । उस्माः । विऽउष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनां ।

सः । नः । मरुतऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र शवसा बलभूतेन त्वयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयाभिमानिता
वोस्मा रश्मयः शश्वतीनां नित्यानां बह्वीनामुषसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु
चितयन्ते । चेतयन्ते । प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ते । ऐन्द्र्यां दिशि तेनै-
वानुगृहीता उषसो रश्मय उद्गच्छन्तीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्षितरिन्द्र स तादृशस्त्वं
मरुद्भिः सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः ।
कीदृशस्त्वं । उय उद्गूर्णबलः । सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य
दाता । स्थविरः पुरातनः । कीदृशैर्मरुद्भिः । उयेभिः क्रूरबलैः । एवं महानु-
भावोऽन्नं देहि ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

त्वं । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत् ऽभिः । अवयात ऽहेळाः ।

सु ऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीर ऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं पाहि । रक्ष । कान् । सहीयसो नृन् । सहस्वितमान् त्वदनुग्रहेणा-
तिप्रवृद्धबलान् नेतृन्मनुष्यान्स्मान् मरुतो वा । किञ्च मरुद्भिः साकमस्मास्वव-
यातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किञ्च सुप्रकेतेभिः
शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणामभिभविता सन् दधानोऽस्मदभि-
मतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे एकादशे वर्गे ॥

चित्रो व इति तृचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्त्यं मारुतं गायत्रं । चित्रस्तृचं गाय-
त्रमित्यनुक्रमणिका । लैंगिको विशेषविनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

चित्रो वो ऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सु ऽदानवः । मरुतः । अहि ऽभानवः ॥ १ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामोऽस्मद्यज्ञागमश्चित्रश्चायनीयः पूज्य आश्चर्यभूतो
वास्तु । भवतु । न केवलमागमनमेव चित्रं किन्तु हे सुदानवः शोभनदानाः ।

हे अहिभानवोऽहीयमानप्रकाशः । युष्माकं संबंधी चित्रः स आगम ऊती
ऊत्यै रक्षणायेष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शीघ्रमस्तु अभिमतप्रदं
चास्त्वित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋजुती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे। सा। वः । सु०दानवः। मरुतः। ऋजुती। शरुः। आरे। अश्मा। यं। अस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतो वो युष्माकं संबंधिनी ऋजुती प्रसाधयंती
स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शरुर्हिसका
ऋष्टिरारे दूरे भवतु । तथा यमस्यथ क्षिपथ सोऽश्मा व्यापक आयुधविशेष
आरे । दूरनामैतत् । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा आरेशब्द आराच्छब्द-
पर्यायः । स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः । यमस्मत्तोऽन्यमस्यथ
तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तृणस्कंदस्य नु विशः परि वृक्त सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृण०स्कंदस्य०। नु। विशः। परि। वृक्त। सु०दानवः। ऊर्ध्वान्। नः। कर्त। जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदाना यूयं तृणस्कंदस्य तृणवच्चलनस्वभावस्य
शुथमाणस्य वा मम विशः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा नु क्षिप्रं परिवृक्त । परि-
वर्जयत । बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वोक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः
परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान् कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमैंद्रं । गायत्सप्नोनेत्यनु-
क्रांतं ॥ समूळ्हे दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽग्निं
नर इति खंडे सूचितं । तृतीयस्यैंद्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

गायत्साम नभ्यं यथा वेरर्चाम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिषदव्या आ यत्सद्भानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभस्य । यथा । वेः । अर्चाम । तत् । ववृधानं । स्वःऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अर्दव्याः । आ । यत् । सद्भानं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इंद्र नभस्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य ॥ नभतिर्वधकर्मा नभति अर्दतीति वधकर्मसु गणनात् ॥ तादृशं साम हे इंद्र यथा वेः । येन प्रकारेण वेत्ति । तथा गायत् । गायत्युद्गाता । तत्तस्मात् यतः स्तौति ततः कारणाद्ववृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् शस्त्रं यथा वेस्तथार्चाम । पूजयाम । शंसामेत्यर्थः । स्तुतमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथार्चाम । किंच धेनवो दोग्ध्योऽर्दव्या अहिंसिता गावो यत्सद्भानं सीदंतं दिव्यं दिवि भवमिंद्रं त्वाविवासान् ॥ विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति । तथार्चाम ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अर्चवृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्रो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मंद्युर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अश्रः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंद्युः । मनां । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषां वर्षितायं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेष्वविष्कैः । यद्वा स्वयंप्राप्तेधकं हव्यं येषां तादृशैर्वृषभिर्वर्षकैर्हविःप्रदातृभिरध्वर्यादिभिर्विशिष्टः सन् अर्चत् । अर्चयतींद्रं । यद्वा वृषा फलस्य वर्षितायमिंद्र उक्तलक्षणैरध्वर्यादिभिरर्च्यते । यद्यस्मादश्रो व्यापकः पानाद्यर्थं धावन् मृगो न हरिणादिरिवायमिंद्रोऽश्रोऽशनशीलः सन् अति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुद्युक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्युक्ते तथायमिंद्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति । यद्वायमिंद्रो यत् यथाश्रो मृग इवातिजुगुर्यात् भक्षयेत् तथार्चतीत्यर्थः । किंच हे गूर्त उद्गृह्णींद्र मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मंद्युः स्तुतियुक्तो मर्यो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विक् यजत्रो यागनिष्पादकः सन् मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापतिरूपः सन् प्रभरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नक्ष्त्रोत्ता परि सन्न मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रन्ददशो नयमानो रुवद्गौरन्तदूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥ ३ ॥

नक्षत् । होत । परि । सन्न । मिता । यन् । भरत् । गर्भ । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रन्दत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

होता होमनिष्पादकोऽयमग्निर्मिता परिमिता सन्न सदनानि गार्हपत्यादि-
स्थानानि परि यन् परितो गच्छन् नक्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्स-
रसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविलक्ष्णमाभरत् ।
आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः ।
यद्वा संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भ-
रत् । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रन्ददश्वः । लुप्तोपम-
मेतत् । अश्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानः । नयदिन्द्राय
हविर्भारं । किंच गौर्गन्तोद्वृत्तो वृष इव रुवत् । रौति शब्दायते । किं कुर्वन् ।
दूतो न वार्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योर्द्वावापृथिव्योरन्तर्मध्ये रोदस्योरन्तरा
वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवान् चरत् । चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय
पृथिवीं तत्प्रापणाय द्युलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा
क्विबचीत्यादिना क्विन्दीर्घो संप्रसारणाभावश्च ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ता कर्माषतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तो भरन्ते ।

जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्टाः ॥ ४ ॥

ता । कर्म । अषः ऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयन्तः । भरन्ते ।

जुजोषत् । इन्द्रः । दस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥ ४ ॥

ता तान्यषतराषतराणि व्याप्ततराणि वा हवींषस्मा इन्द्राय तदर्थं कर्म । कुर्मः ।
संपादयामः ॥ कृञ्जश्छांदसे वर्तमानार्थे लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । छंदस्युभय-
थेत्यार्द्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः ॥ च्यौत्नानि च्यावयित्रीणि दृढानि स्तो-
त्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवयन्तो देवानात्मन इच्छन्तो यज-

मानाः प्रभरन्ते । प्रकर्षेण संपादयन्ति । तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः । दस्सवर्चा दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयणबलो वा नासत्येव नासत्याविवाश्विनाविव । तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गंतुं शक्यो रथेष्टा रथे वर्तमानः । एवंभूतः सन् जुजोषत् । अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तमु॑ दृ॒हीद्रे॑ यो ह॒ सत्वा॒ यः शू॒रो म॒घवा॒ यो रथे॒ष्टाः ।

प्र॒तीच॒श्चिद्यो॒धी॒यान्वृ॒षण्व॒ववृ॒षश्चि॒त्तम॑सो वि॒हंता ॥ ५ ॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषणऽवान् । ववृषः । चित् । तमसः । विऽहंता ॥ ५ ॥

तमु तमेवेन्द्रं स्तुहि । हे होतः स्तुतिं कुरु । किमस्याधिक्यमिति उच्यते । यो ह यः खलु सत्वातिप्रभूतबलः । यद्वा सत्वा सादकः शत्रूणां । यश्च शूरः शौर्योपेतो मघवा बलवानन्नवान्वा । यश्च रथेष्टा रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचश्चित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि योधीयान् योधृतमः ॥ प्रतिपूर्वादंचतेः क्तिनंताल्लुप्तनकाराच्छसि अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ वृषण्वान् । वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः । तद्वान् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथ इति हि निगमः । तथा ववृषश्चित्तमस आवरकस्यापि तमसो मेघादेर्विहंता विशेषेण घातकः । यस्मादेवं महानुभावः तस्मात्स्तुहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र॒ यदित्था॑ म॒हिना॒ नृभ्यो॒ अस्त्य॑रं रो॒दसी॑ क॒क्ष्ये॒नास्मै॑ ।

सं वि॒व्य इं॒द्रो वृ॒जनं॒ न भू॒मा भ॒र्ति स्व॒धावाँ॑ ओ॒पश॑मिव द्यां ॥ ६ ॥

प्र । यत् । इत्था । महिना । नृभ्यः । अस्ति । अरं । रोदसी इति । कक्ष्ये इति । न । अस्मै ।

सं । विव्ये । इंद्रः । वृजनं । न । भूम । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशंऽइव । द्यां ॥ ६ ॥

यत् य इंद्रो महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्राप्ति प्रभवति । ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुं । अस्मै रक्षकायेन्द्राय रोदसी द्यावापृथिव्यौ कक्ष्ये कक्ष्ययते सती संचाराय नालं । न पर्याप्ते ।

जगतोऽधीशस्येन्द्रस्य संचारायाल्पत्वाद्यावापृथिव्यौ न पर्याप्ते इत्यर्थः । सृष्टादपि स्रष्टुर्महिस्रोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिन्द्रो वृजनं न भूम । भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव । वृजतेः कर्तनार्थस्येदं रूपं । तदिव । तद्यथावृणोति तथा-यमपि स्वतेजसा संविभ्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावानन्न-वान् वृष्टिस्तद्वृणोदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । विभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपश-मिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृंगं । तद्वृषभ इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यंतरिक्षाख्यं लोकद्वयमोपशं । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्ती-त्यर्थः ॥ भृजो लटि छांदसः शपो लुक् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयध्वै ।

सजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्धे अनुमदंति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सतां । उराणं । प्रपथिन्ऽतमं । परिऽतंसयध्वै ।

सऽजोषसः । इन्द्रं । मदे । क्षोणीः । सूरिं । चित् । ये । अनुऽमदंति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतेंद्र समत्सु संग्रामेषु सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणि-नामुराणं । उरूण्यतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणं । प्रपथितं प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतमिन्द्रं शत्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्वै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुं । भूषयितेर्वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतंते । कीदृ-शास्ते । ये वाजैर्बलैरनुमदंति । अनुकूलं मादयंति । संग्रामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयंति । हर्षयंतीत्यर्थः । यद्वा ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मा-दयंति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागेषूक्तलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतंते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत् आसु मदंति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोषा भूतैः सूरिश्चिद्वादि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

ए॒व । हि॒ । ते॒ । शं॒ । स॒र्व॒ना । स॒मु॒द्रे । आ॒पः । यत् । ते॒ । आ॒सु । म॒द॒न्ति । दे॒वीः ।
वि॒श्वा । ते॒ । अ॒नु॒ । जो॒षा । भू॒त् । गौः । सू॒रीन् । चि॒त् । य॒दि॒ । धि॒षा । वे॒षि । ज॒ना॒न् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवा हि एवं हि सति ते तव संबंधीनि सवनानि । सूयते सोमोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यत् यदि देवीर्देव्यो द्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्रवणापादानभूतेऽंतरिक्ष आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदन्ति । मादयन्ति ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥ यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इन्द्र विश्वा गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् ते त्वामनुक्रमेण जोषा जोषणार्हा प्रीणयित्री भूत् । भवति । कदा । यदि सूरीश्चित् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोतृजनानपि धिषा धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेषि । कामयसे । तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्था भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

अ॒साम॒ यथा॑ सु॒खाय॑ ए॒न स्व॒भि॒ष्टयो॑ न॒रां न शंसैः॑ ।

अ॒सद्यथा॑ न॒ इन्द्रो॑ व॒न्दने॒ष्टास्तु॒रो न क॒र्म न॒य॒मान उ॒क्था ॥ ९ ॥

अ॒साम॒ । यथा॑ । सु॒ऽस॒खायः॑ । ए॒न॒ । सु॒ऽअ॒भि॒ष्टयः॑ । न॒रां । न॒ । शंसैः॑ ।

अ॒सत् । यथा॑ । नः॒ । इन्द्रः॑ । व॒न्दने॒ऽस्थाः॑ । तु॒रः । न॒ । क॒र्म । न॒य॒मानः॑ । उ॒क्था ॥ ९ ॥

हे एन इन्द्र ईश्वरेन्द्र यथा सुसखायः शोभनत्वद्रूपसहायवंतोऽसाम् । भूयास्म । किंच स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम् । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् ॥ इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्मभ्यमिन्द्रो वन्दनेष्टा अस्मात्स्तुतौ वर्तमानः सन् तुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्मोक्था उक्थैः शस्त्रैर्नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन् अस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता यथासत् । भवेत् । हे ऋत्विजस्तथा कुरुतेति शेषः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वि॒ष्प॒र्धसो॑ न॒रां न शंसै॑र॒स्माका॑स॒दिन्द्रो॑ व॒ज्रह॑स्तः ।

मि॒त्रा॒युवो॑ न पू॒र्यन्ति॑ सु॒शिष्टौ॑ म॒ध्या॒युव॑ उप॒ शि॒क्षन्ति॑ य॒ज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इंद्रः । वज्रऽहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽपतिं । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्पर्धान्नरान्यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयम-
पीन्द्रं शंसैः स्तुतिभिः । सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तो विरोधि-
शिक्षणाय सर्वदा वज्रधारीद्रोऽस्माकमसत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मि-
त्रायुवो न मित्रेच्छवो हितैषिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः
स्वामिनं यथाभिमतदानेन पूजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं श्रियां यशसां च
मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्यादयो यज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिरुपशि-
क्षन्ति । उपेत्य यजन्ते । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यज्ञो हि षेन्द्रं कश्चिद्वधन् जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छा ततृषाणमोको दीर्घो न सिध्मा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इंद्रः । कः । चित् । अंधन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । ततृषाणं । ओकः । दीर्घः । न । सिध्मं । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चिद्यज्ञो यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी अंधन् वर्धयन्भवति । इंद्रं यज्ञेन वर्धय-
तीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चिन्मनसा केवलेन परियन् परितो
गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यद्वा परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्
नेदं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छ आभिमुख्येन समीपे वर्त-
मानमोकः पानीयादिकं सवनं ततृषाणं पिपासायुक्तं यथाविलम्बेन प्रीणाति ।
स यथा तत्सवनं आगच्छतीत्यर्थः । तद्वद्यज्ञेन कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति ।
कुटिलस्य दृष्टान्तः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरोऽध्वा मार्ग इव । स यथा सिध्मं
फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषमाकृणोति । अर्वाङ्करोति । नीचैः
करोति । वर्जयन्तीत्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेदं
तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळहुषो यया हविष्मतो मरुतो वंदते गीः ॥ १२ ॥

मो इति। सु। नः। इन्द्र। अत्र। पृत्सु। देवैः। अस्ति। हि। स्म। ते। शुष्मिन्। अवऽयाः।

महः। चित्। यस्य। मीळहुषः। यया। हविष्मतः। मरुतः। वंदते। गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्रात्र पृत्सु एषूपस्थितेषु संयामेषु वृष्ट्यर्थं मेघजयेषु देवैर्मरुदादिभिः सह नोऽस्मान् मो षु । मैव त्याक्षीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्वेत्यर्थः । हे शुष्मिन् बलवन्निद्र अस्ति हि स्म ते । अस्ति हि स्म तव खलु । तव किमस्तीति उच्यते । अवयाः । अवयजनं अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्भ्यः पृथगप्यस्ति हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं योत्स्यामीति न मंतव्यमित्यर्थः । यद्वा अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गन्ता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मीळहुषो हविःप्रदातुः । यद्वैतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । यस्य मम यया फलेनेन्द्राण वा सह मिश्रयन्ती गीः स्तुतिशस्त्रादिरूपा वाक् महश्चित् महतोऽपि मीळहुषः सेक्तृन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंदते । स्तौति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

एषः स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १३ ॥

एषः। स्तोमः। इन्द्र। तुभ्यं। अस्मे इति। एतेन। गातुं। हरिऽवः। विदः। नः।

आ। नः। ववृत्याः। सुविताय। देव। विद्याम। इषं। वृजनं। जीरऽदानुं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एषः स्तोम इदानीं कारितप्रकारः स्तोत्रविशेषस्तुभ्यं त्वदर्थं । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निद्र एतेन स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्मदीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः । विदस्व । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय शोभनगमनाय वा नोऽस्मानाववृत्याः । आवर्तस्व । अस्मद्भागं प्रत्यागच्छ । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

त्वं राजेति दशर्चं दशमं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं चैष्टुभं । त्वं राजा दशेत्यनुक्रांतं ।
पृष्ठचे षष्ठ्ये स्तोमवृद्धौ स्तोमातिशंसनार्थं होत्रकैरेतच्छस्त्यं । ऐंद्राणि चैष्टु-
भान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति सूत्रं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्वं राजेद्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पति मघवा नस्तुरुचस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वं । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्षा । नृन् । पाहि । असुर । त्वं । अस्मान् ।

त्वं । सत्पतिः । मघवा । नः । तुरुचः । त्वं । सत्यः । वसवानः । सहोदाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं राजा अधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः संति
तेषामपि विशेषेण । अतो हे असुर शत्रूणां निरसितस्त्वं नृनस्मान् कर्मनेतृन्य-
जमानान् रक्षा । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्षा । त्वं च सत्पतिः सतां सतः
कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवान् नोऽस्माकं तुरुचस्तारयिता पापात् ।
किंच त्वं सत्योऽबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं द्यादयन् वसूनि
वा कुर्वन् स्तोतृभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य दाता भवेति शेषः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दनो विश इन्द्र मृधवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।

अणोरपो अनवद्यार्णो यूने वृचं पुरुकुत्साय रंधीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इन्द्र । मृधवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।

अणोः । अपः । अनवद्य । अर्णोः । यूने । वृचं । पुरुकुत्साय । रंधीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वृचसंबन्धसुराणां पुरभेदनसमये मृधवाचो मर्षणवचना विशस्त-
दीयाः प्रजाः शर्म सुखं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ।
यद्वा वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दम-
करोः । कदेत्याह । यत् यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वैतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सर-
पर्यंतं दृढीकृता अपि सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत् । अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ।
दृणातेर्लङि इन्द्रसो विकरणस्य लुक् । रात् सस्य । पा० ८. २. २४. । इति नियमात्

तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वानिंदावन् हे इंद्र अर्णा अरण-
शीला अपस्तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीनृणोः । अगमयः प्रा-
वर्तयः । भग्नान्यकरोः । एवमुपदुत्य पुरुकुत्सायैतन्नाम्ने राज्ञे यूने नित्यतरु-
णाय तदर्थं वृत्रमेतन्नामकमसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमैतिहासि-
कपक्षः ॥ निरुक्तरूढ्या तु हे इंद्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः
प्रजा दनः । अदमयः अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यत् यदा सप्त पुरः
शारदीर्दत् । सर्पणस्वभावान्प्रत्ययान् वृष्ट्या जगत्पूरकान्मेघानदारयस्तदेत्यर्थः ।
तथा कृत्वा हे अनवद्य अर्णा अरणस्वभावा अप ऋणोः । अगमयः । प्रावर्तयः
कुल्यादिरूपेण । अनंतरं यूने पुरुकुत्साय वृत्रं मुख्यं मेघं रंधीः । असाधयः ।
अहनः । अयमर्थस्त्वं ह त्यदिंद्र सप्त युध्यन्नित्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । यास्कस्त्वेवं
व्याख्यात् । दनो दानमनसो मनुष्यानिंद्र मृदुवाचः कुरु । नि० ६. ३१. । इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अजा वृत इंद्र शूरपत्नीद्यां च येभिः पुरुहूत नूनं ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अज । वृतः । इंद्र । शूरऽपत्नीः । द्यां । च । येभिः । पुरुऽहूत । नूनं ।

रक्षो इति । अग्निं । अशुषं । तूर्वयाणं । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे इंद्र शूरपत्नीः शूरै रक्षोभिः पालयिता वृतः । वर्तत आस्विति वृतोऽसु-
रपुरीः । यद्वा शूरा यजमानाः । तैः पालयिता वृतो वेदिभूमीरज । गच्छ जेतुं ।
तथा कृत्वा द्यां च नूनमवश्यमज । किं त्वमेक एव । न । हे पुरुहूत बहुभिर्बहुधा
वाहूतेंद्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वाशुषमशेष-
यितारमशांतं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनमग्निं वैद्युतं होमाधारं वाग्निं रक्षो । रक्ष-
स्वैव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहेऽपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोवस्तुं ।
यद्वा वासयितुं स्थापयितुं कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विदसु हतेष्वग्नौ सुस्थिरे सति
यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टांतः । सिंह इव । स यथा स्वाश्र-
यभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभंगगमने वा दृष्टांतः ।
सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमृगान् हंतुं धावति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य महा ।

सृजदणीस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्वरी धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये । पवीरवस्य । महा ।

सृजत् । अणीसि । अवा । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते शचवः सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थानेऽतरिक्षे वा । योनिरन्तरिक्षं । नु क्षिप्रं शेषन् । शेरतां ॥ शीङो लेढ्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सिबहुलमिति सिप् ॥ किमर्थं । प्रशस्तये । प्रशंसनाय त्वत्स्तुतये । तन्महिमज्ञापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेत्याह । पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा महा महिम्ना । त्वज्जप्रहारेण हता मेघाः शचवो वा तत्रैव शेरते निपातेन पलायन्त इत्यर्थः । किंच यत् यदा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युद्धेन वा गाः । गच्छसि । तदानीं स्युदकान्यवसृजत् । अवासृजः । अवाङ्मुखमपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अश्वौ तिष्ठत् । अथ्यतिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा यदा हरी अधितिष्ठसि तदावासृजः । अथैवं कृत्वा वाजानन्वानि सस्यादिलक्षणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष । शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्स्यूमन्यू ऋजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिष्वज्रबाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्यूमन्यू । स्यूमकमिति सुखनाम । तदिच्छन्तौ सततगामिनौ वा ऋजा ऋजुगामिनौ वातस्य वायोः समानवेगावश्वा तदीयावश्वा वह । प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् । कामयसे । तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यश्चक्रं स्वमंडलं स्वरथचक्रं वाभीक आसन्ने देशे वृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ

परोक्षेणाह । वज्रबाहुरयमिन्द्रः स्पृधः संग्रामं कुर्वतः शत्रूनभियासिषत् ।
अभियातु ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरुञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पश्यन्त्यर्यमणं सचायोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरुन् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणं । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्वन् । त्वं चोदप्रवृद्धश्चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन्
अदाशून् अदातृन् मित्रेरुन् मित्राणां यजमानानामीरयितृन् बाधकान् तद्वै-
रिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हतवानसि । किञ्च येऽर्यमणं दातारं त्वा
त्वां प्रपश्यन् पश्यन्ति ते नरा आयोर्मनुषस्याध्वर्युदेर्हविल्क्षणात्तस्य वा सचा
सह शूर्ताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्यं कुलस्यापातयितारं पुत्रं वहमाना
ये संति ते प्रपश्यन् । यद्वा येऽर्यमणं त्वां पश्यन्ति त एवं भवन्ति । यद्वा ये
नरा अर्यमणं यं कञ्चिद्दातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुषस्य सचा
सहायभूतास्त्वया शूर्ताः क्षिप्रा वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति तान्
जघन्वान्भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपबर्हणी कः ।

करत्तिस्रो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षां । दासाय । उपऽबर्हणी । करिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचित्राः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः क्रांतदश्यन् नूचानो वा होतार्कसातावर्चनीयस्यान्नस्य लाभे
निमित्तभूते सति रपत् । स्तौति । यद्वा एतन्नामा ऋषी रपत् । अस्तौत् ।
अन्नार्थं । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः । तथा च दासाय प्राण्युपक्षपयि-
चेऽसुराय क्षां भूमिमुपबर्हणी शय्यां कः । अकरोः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः ॥

करोतेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ॥ अथ परोक्षकृतः । मघवा धनवानयमिन्द्र-
स्तिस्रो भूमीः । दार्शिकपाशुकसौमिकरूपा भूमीः क्षित्यंतरिक्षद्युरूपा वा भूमीर्दा-
नुचित्रा दानेन देयैर्धनैर्वा चायनीयाः करत् । करोति । यद्वा तिस्रोऽयोरजत-
हिरण्यमयाः पुरीर्दानुचित्राः खंडनेन चित्रा अकरोत् । तथा दुर्योने दुष्टयोर्नौ
स्थाने एतन्नामकस्य राज्ञः प्रीत्यर्थं वा कुयवाचं कुत्सितं शब्दयन्तमेतन्नामान-
मसुरं मृधि संयामे निश्रेत् । हिंसितवान् ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिनत् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव संबंधीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि नव्या
नवतरा इदानीतना ऋषय आगुः । आगच्छन्ति । स्तुतिव्याजेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
कानि तानीति उच्यते । पूर्वीर्बह्वीर्नभो हिंसाः ॥ नभेर्हिंसार्थात्किप् । तदंतस्येदं
रूपं ॥ ता हिंसा अविरणायविगतरणाय संयामनाशनाय सहः । अभ्यभवः ।
तदर्थं भिदो भेत्तृर्घातिका अदेवीरासुरीः पुरो न पुरीरपि भिनत् । विदारितवा-
नसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थः ॥ तथादेवस्यास्तुत्यस्य पीयोर्हिंसकस्यासुरस्य
वधर्वजं ननमः । अनमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा हे इन्द्र सना नित्यं तत्तत्काले
ते तव संबंधिन्यस्ता तानि ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या
नूत्नाः स्तुत्याः सत्य आगुः । आगच्छन्ति । किमर्थं । अविरणाय । अविरमणाय
प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकान्बंधकान्वा मेघान् सहः । मर्षणम-
करोः । किंच अदेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबंधान् भिनत् । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधर्वजं ननमः ।
अनमयः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवतीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पर्वि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।
प्र । यत् । समुद्रं । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशं । यदु । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणामसि । अतो धुनिमतीः कंपनोपेततरंग-
वतीः । अथवा धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकार्यसुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां
तादृशीरप ऋणोः । अगमयः । भूमावपातयः । तच्च दृष्टान्तः । स्रवन्तीः प्रवहन्तीः
सीरा न । नदीनामैतत् । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा हे
शूर यत् यदा समुद्रमति पर्षि । अतिक्रम्य पूरयस्युदकं । तदानीं तुर्वशं यदुमु-
भावपि राजर्षी स्वस्त्यविनाशं पारय । अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च
मंत्रांतरं त्वमपो यदवे तुर्वशायारमय इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इन्द्र । विश्वधं । स्याः । अवृकऽतमः । नरां । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहऽदाः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्मिन्नपि काले विश्वप्रकारैर्वावृकतमः । यद्वा
दातृतम इत्यर्थः । स्याः । भव । तथा नरां नृपातास्मदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां
बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षको भव । अपरो नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं
विश्वासां स्पृधां सर्वासां स्पर्धानिमित्तानामस्मत्सेनानां सहोदास्तासामर्थाय
बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तदशे वर्गेः ॥

मत्स्यपायीति षडृचमेकादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं । आद्या स्कंधोग्रीवी बृहती
द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयश्चेत्यं कुसा-
रिण्युरोबृहती वा स्कंधोग्रीवी वेत्युक्तलक्षणसद्भावात् । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टा-
स्त्रिष्टुबंतपरिभाषाया आनुष्टुभं त्विति विशेषवचनेनापोदितत्वादनुष्टुभः । मत्सि
षष्ठानुष्टुभं तु त्रिष्टुबंतं त्वाद्या स्कंधोग्रीवीत्यनुक्रांतं ॥ द्वितीये स्वरसाम्याद्यस्तृचः
स्तोत्रियः । अभिजिह्वहृत्पृष्ठ इति खंडे सूचितं । मत्स्यपायि ते मह एमेनं प्रत्येतन
। आ० ८. ५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्णे इंदुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पात्रस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निद्र महो महान् पूज्योऽयं सोमः पात्रस्येव तत्पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते । सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया ॥ तृतीर्थे षष्ठी ॥ यद्वा पात्रस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा योजना । अपायि । पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः । यतः पिबसि अतो मत्सि । माद्यसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथात्यधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वेत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमतवर्षिचे तुभ्यं ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ मत्सरो मदसाधनो मदस्तर्पयिता वृषा वर्षितेन्दुः क्लेदयिता । आह्लादकारीत्यर्थः । वाज्यन्वान् । अन्नवार्यतृप्तिस्नावादन्रवानित्युच्यते । सहस्रसातमोऽपरिमितदातृतमः सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा । एवं महानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ नस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इन्द्र सानसिः पृतनाषाठमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते त्वां नोऽस्मदीयो मत्सरो मर्षणसाधनः सोम आगंतु । आगच्छतु । कीदृशोऽयं । वृषा वर्षकः । मदस्तर्पयिता । वरेण्यो वरणीयः । सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा । सानसिः संभजनीयः । पृतनाषाट् शत्रुसेनाया अभिभविता । अमर्त्योऽविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा उत्तरार्द्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र सहावान् अस्मद्वत्सोमसहायवान् बलवान्वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाट् अमर्त्यश्च भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथं ।

सहावाँ दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दस्युं । अव्रतं । ओषः । पात्रं । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतो मनुषो मानुषस्य मे रथं रंहणं स्पंदनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यज्ञाख्यं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा दस्युमुपक्षपयितारमव्रतमकर्माणमननुष्टायिनमोषः । दह । किमिव । शोचिषा दीप्ता ज्वालायाग्निः पात्रं न । स्वाधारे पात्रविशेषमिव । यागाधिकारी सन् यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मुषाय सूर्ये कवे चक्रमीशान ओजसा ।

वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्ये । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा ।

वह । शुष्णाय । वधं । कुत्सं । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

हे कवे क्रांतदर्शिनिंद्र ईशानः समर्थः सन् सूर्ये सूर्यस्य ॥ सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकवचनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रमेकमोजसा बलेन सामर्थ्यातिशयेन मुषाय । अमुष्णाः ॥ छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिंद्रो मुमुषेतीतिहासः । तथा च मंत्रांतरं प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यदिति । किंच शुष्णायैतन्नामकायासुराय तद्वधार्थं । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । शुष्णं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वज्रं वातस्य वायोरश्वैर्वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह । अवहः । शुष्णं हंतुं वज्रमधारयः । यद्वा शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः । शुष्णासुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र त्वं कुत्सं शुष्णाहत्येष्वाविथ कुत्साय शुष्णमशुषमित्यादीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्टा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।

वृत्रऽघ्ना । वरिवःऽविदा । मंसीष्टाः । अश्वऽसातमः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिन्तमः । बलवत्तमः । उत अपि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो द्युष्मिन्तमः । अतिशयेनान्नवान् यशोवान्वा ॥ उभयत्रायस्मयादीनि छंदसीति भसंजाया बाधितत्वात् न लोपः ॥ हे इंद्र अश्वसातमोऽश्वोपलक्षितबहुधनदास्त्वं वृत्रघ्ना वृत्रघातिनौ वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारौ लंभयितारौ तव मदक्रतू मंसीष्टाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनौ धनदातारौ च स्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इंद्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इंद्र । मयः । इव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इंद्र पूर्वैभ्यो जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः स्तोतृभ्यो मय इव बभूथ । मयः सुखं । सुखस्वरूपमिवाभवः । तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । तृष्यत आपो न । तृषार्त्तस्योदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्प्रीतिकरी प्रसिद्धां स्तुतिं त्वा तुभ्यमनुजोहवीमि । पुनःपुनः करोमि । यद्वा तां निविदमनु ॥ तृतीयार्थे । पा० १. ४. ८५. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तथा स्तुत्या त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराह्वयामि । विद्यामेति व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

मत्सि न इति षडृचं द्वादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रमानुष्टुभं । पूर्वत्र तुशब्दात् त्रिष्टुबंतं त्वित्युक्तत्वादंत्या त्रिष्टुप् । मत्सि न इत्यनुक्रांतं । विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।

ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमंति न विंदसि ॥ १ ॥

मत्सि । नः । वस्यः ऽइष्टये । इन्द्रं । इन्दो इति । वृषा । आ । विश ।

ऋघायमाणः । इन्वसि । शत्रुं । अंति । न । विंदसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो क्लेदयितः सोम त्वं नो वस्यइष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तय उक्तलक्ष-
णाय यागाय वेद्रं मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्रं वृषा कामानां वर्षिता-
विश । अथ तथा पीतः सन् ऋघायमाणः शत्रून् हिंसयन् इन्वसि । व्याप्नोषि ।
अतोऽति अंतिके शत्रुं न विंदसि । न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन
पलायिता अतो न विंदसि । यद्वोत्तरार्द्ध इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं
सोमं पीत्वा ऋघायमाणः सन् इन्वसि । अंतिके शत्रुं न विंदसि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तस्मिन्ना वेश्या गिरो य एकश्चर्षणीनां ।

अनु स्वधा यमुष्यते यवं न चर्कृषवृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वेश्य । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनां ।

अनु । स्वधा । यं । उष्यते । यवं । न । चर्कृषत् । वृषा ॥ २ ॥

हे अंतरात्मन् होतर्वा तस्मिन्प्रसिद्ध इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच आवेशय ।
स्थापय । तं स्तुहीत्यर्थः । य इन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणामेक एक एव
स्थानीयः । यमनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविलक्षणमन्नमुष्यते । दीयत इत्यर्थः । स
चन्द्रो वृषा वर्षकः सन् यवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कृषत् । क्रमेणाददते
कर्षकाः तद्वदादत्ते । यद्वा अनु स्वधानसाधनं व्रीह्यादिकमुष्यते भूमौ यस्येन्द्रस्य
वृष्टिरूपमनुयहमपेक्ष्योष्यत इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्षिता स इन्द्रो यवं न यव-
मिव सर्ववीजमपि चर्कृषत् । पुनःपुनः करोति । अंकुरयति । हविःसाधनत्वप्रा-
शस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवं महानुभाव इन्द्रे गिर आवेशयेति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मधुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मऽधुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य हस्तयोः पंच क्षितीनां । क्षियन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पंच जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्वं स्पाशयस्व । बाधयस्व योऽस्मधुक् अस्मभ्यं दुह्यति तं । केन प्रकारेणेति स उच्यते । दिव्या दिवि भवाशनिरिव । अशनिर्भूत्वास्मद्वेष्टन् जहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

असुन्वंतं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वंतं । समं । जहि । दुःऽनशं । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र असुन्वंतं सोमाभिषवमकुर्वाणं । त्वामयजन्तमित्यर्थः । दूणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयष्टृन् सर्वान् । यद्वा सममेकोद्योगेन अविशेषेण वा जहि । तेन किमपराद्धमित्यत आह । यस्ते तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन स्तुत्या वा न प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं दद्धि । देहि ॥ दद दान इत्यस्मा-
द्वत्ययेन परस्मैपदं । छांदसः शपो लुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थे । सूरिस्तव स्तोतैवौहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आवो यस्य द्विर्हसोऽर्केषु सानुषगसत् ।

आजाविन्द्रस्येन्द्रो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽबर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् ।

आजौ । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ५ ॥

हे इन्द्रो सोम तव यस्य द्विबर्हसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्यार्केषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषंगः सातत्यमसत् । भवेत् । तमावः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा कर्मणि षष्ठी । यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इन्द्रो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः । अरक्षः । अतर्पयो वा । तस्यैवेन्द्रस्याजौ संग्रामे हे सोम वाजिनं तथान्नवंतं तमिन्द्रं वाजेषु बलेष्वन्नेषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षेणारक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संग्रामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तश्चुधनतर्पणेन वारक्ष इत्यर्थः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयः ऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

यथा पूर्वैभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रं त्रैष्टुभं । आ चर्षणिप्राः पंचेत्यनुक्रमणिका । होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिगुक्ता हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।

अर्वाङ् ॥ १ ॥

अयमिन्द्रश्चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्षिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बहुभिराहूतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मानाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्द्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतोऽस्माभिः श्रवस्यन् हवितर्लक्षणान्नमिच्छन् अवसास्मद्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् मदृक् मदभिमुखमंचन् । वृषणा वर्षकौ युवानौ हरी अश्वौ युक्ता रथे योजयित्वावाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छ ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमे ॥ २ ॥

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।

तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमे ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धिनो वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवंतो वा वृषभासः श्रेष्ठा ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंचेण युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवंतः । तच्च नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशा अत्या अश्वौ ये संति तानातिष्ठ । आश्रय । आरोह । तेभिस्तैरर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे सुते संति त्वा ताँ हवामहे । आह्वयामः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्ता वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मदृक् ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्ता । वृषऽभ्यां । वृषभ । क्षितीनां । हरिऽभ्यां । याहि । प्रऽवता । उप । मदृक् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं रथमातिष्ठ । आश्रय यज्ञगमनार्थं । कीदृशं रथं । वृषणं । वर्षकं कामानां । किमर्थमिति चेत् उच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिषुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतक्षीरादीनि परिषिक्ता । परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा

क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानामस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यं । प्रवता वेगवता रथेन मद्विक् मदभिमुखमंचन् । मदाभिमुख्येनोपयाहि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णे बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिबा निषद्य वि मुचा हरी इह ॥ ४ ॥

अयं । यज्ञः । देवऽयाः । अयं । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयं । इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णे । बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिबा । निऽसद्य । वि । मुचा । हरी इति । इह ॥ ४ ॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य याज्या । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इति खंडे सूचितं । अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु । आ० ६. ११. । इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवया देवान् गच्छन्भवति । तथायं यज्ञो मियेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि श्रुतिः । इमा इमानि ब्रह्माणि मंत्राः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णे बर्हिः । आसनायास्तृता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे शक्र शक्रेन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते आ प्रयाहि । प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बर्हिष्युपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्देव-यजने हरी अश्वौ विमुच । वियोजय ॥ छांदसो नुमभावः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङ् उप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोर्वसा गृणंतो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ५ ॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक् स्तुतः सन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । आगच्छैव । मा विलंबय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतु-होतुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मंत्रानुप उपलक्ष्य । गृणंतः स्तुवंतोऽभिमतं शब्दयंतो वा वयमवसा त्वद्रक्षणेन रक्षिताः संतो वस्तोर्वस्तुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहःस्वन्नादिकं विद्याम । लभेमहि । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

यद्वा स्येति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं चैष्टुभं । यद्वा स्येत्यनुक्रमणिका ।
विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यद्वा स्या त इन्द्रं श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितृभ्यः । ऊती ।

मा । नः । कामं । महयंतं । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्यां । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यस्यासौ प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिस्ते तवास्ति
यया जरितृभ्यः स्तोतृभ्य ऊती ऊत्यै रक्षणाय बभूथ । समर्थो भवसि । नोऽस्माकं
महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं काममभीष्टं मा धक् । मा धाक्षीः । ते तव संबंधीनि
विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्नव्यानि । यद्वा विश्वा सर्वा आप आप्नाः
श्रुतय आयोर्मनुष्यस्योचिताः । पर्यश्यां । परितो व्याप्नुयां ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न घा राजेन्द्र आ दभन्तो या नु स्वसारा कृण्वंत योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन् इन्द्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इन्द्रः । आ । दभत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेषन् । गमत् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वेन्द्रो नोऽस्मदीयानि कर्माणि नादभत् । सर्वतो
न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा
परस्परं स्वसृभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । नु पूरणः । योनौ स्वकीये स्थाने
कृण्वंत ॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनं ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्वि-
कृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । बहुलग्रहणाच्छप् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वसृभू-
तावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः । यद्वा स्वसारोऽंगुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने
यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यं । किंच अस्मा इन्द्राय सुतुकाः शोभनबलहे-
तून्वापोऽपकार्याणि हवीष्यवेषन् । व्याप्नुवन्ति । नोऽस्मभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि
वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् । गमयतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

जेता नृभिरिंद्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इंद्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवं । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उत्ऽयंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिंद्रः शूरो विक्रांतः सन् नृभिः संयामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् पृत्सु संयामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य कारोः स्तोतुर्हवमाह्वानं श्रोता भवति । किंच यदि च यदा च त्मना आत्मना-
नन्यप्रेरित एव गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतृन्वोद्यंतोच्छ्रयिता भूत् । भवेत् ।
तदा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामैतत् । समीप एव
यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक् प्रभरन्भवति ॥ जेतेत्यादिषु तृनंतेषु न लोकाव्य-
येत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव
शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

एवा नृभिरिंद्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।

समर्ये इषः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इंद्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।

सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सत्राऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिंद्रो नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं पृक्षो हविलक्षणमन्नं सुश्रवस्या
शोभनान्नेच्छयान्नेच्छुर्वा प्रखादः । प्रकर्षण खादिता । एव एवं । एवमेव पूर्वं यथा
तथैव मित्रिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रूनभि भूत् । अभिभवति । यद्वा
नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिंद्रः सुश्रवस्या प्रखादः सन्नेवमेव मित्रिण
ऋत्विगूपमित्रवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतयाभिभूत् । अभीत्यनर्थकः । भवति ।
आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः ।
अथ तथाभूः सन् विवाचि विविधपरस्परह्वानध्वनियुक्ते समर्ये संयामे वि-
विधस्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्ये मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शंसः

शंसकः सन् सचाकरः फलानां सत्यकार्ययमिन्द्र इषो हविर्लक्षणमन्नं स्तवते ।
स्तौति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वया वयं मघवन्निद्रं शचूनभि धाम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ५ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । इन्द्र । शचून् । अभि । स्याम् । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । ऊं इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ५ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं त्वया सहायेन वयं यजमानाः महतो मन्यमानान्
अतिवलानबध्द्यान् मन्यमानान् शचूनभिधाम । अभिभवितारो भवेम । हे इन्द्र
त्वं चाता त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतस्त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं वृधे धनादिवर्धनाय
भूः । भव । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥

पूर्वीरहमिति पटुचं पंचदशं सूक्तं त्रैष्टुभं । उपांत्या बृहती । अत्र त्रयाणां
वृचानां लोपामुद्रागस्त्यतच्छिष्यैर्दृष्टत्वात् एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्दे-
वता । अत्रानुक्रमणिका । पूर्वीः षट् जायापत्योर्लोपामुद्राया अगस्त्यस्य च
वृचाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुत्वांतेवासी ब्रह्मचर्ये बृहत्यादी अपश्यदिति । विशे-
षविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा । लोपमुद्राह ॥

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयंतीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामपू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहं । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयंतीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

हे अगस्त्य अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान्संवत्सरान्
दोषा रात्रीर्वस्तोरहानि तथा देहं जरयंतीरुषस उषःकालांश्च ॥ सर्वत्रात्यंतका-
लसंयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंतं बहुसंवत्सरं कार्त्स्न्येन त्वच्छुश्रूषया शश्र-
माणा आंताभूवं । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनामंगानां श्रियं सौंदर्यं मिनाति ।

हिनस्ति । एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्यू नु । अपिः संभावनायां । उ
इत्यवधारणे । नु इति वितर्के । इदानीमपि किं संभावनीयं । लोके हि पत्नीः
स्त्रियो वृषणः सेक्तारः पुरुषा जगम्युः । गच्छेयुः । सभोगं कुर्युः । अतो मां
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया । सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्तानि ।

ते चिदवासुर्नह्यंतमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतऽसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अव । असुः । नहि । अंतं । आपुः । सं । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः ।

जगम्युः ॥ २ ॥

हे पते अगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वं पुरातना ऋतसापः सत्यस्यापयि-
तारो व्याप्नुवाना महर्षय आसन् ते देवेभिर्देवैः साकं सह ऋतानि सत्यवाक्या-
न्यवदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वानुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि देवस्मृति-
रूपाणि वदन्ति । ते चित् । चिदप्यर्थे । ते चिदवासुः । अवक्षिपन्ति रेतः ॥
स्यतिरुपसृष्टो विमोचने वर्तते ॥ ते नह्यंतमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरंतं प्राप्नुवन् ।
ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकालगमनमपि कुर्वतीत्यर्थः । तथा पत्नीः पत्यश्च तपस्य-
माना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगम्युः । उ न्विति पूरणौ ।
संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया । अगस्त्यस्तामाह ॥

न मृषा आतं यद्वन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न । मृषा । आतं । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अश्नवाव ।

जयाव । इत् । अत्र । शतऽनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥ ३ ॥

भोः पत्नि त्वया मया न मृषा आतं । व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्यां । यत्
यस्माद्देवा अवन्ति । रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः स्पृधोऽभ्यश्न-
वाव । अभितो व्याप्नुयाव । अत्रास्मिन्संसारे शतनीथमपरिमितभोगप्राप्तिसाध-

नमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । जयलक्षणं सुरतसंग्रामं वा जयाव । यत्
यस्मात्सम्यंचा सम्यक् परस्परं गच्छंतौ प्रजयंतौ वा मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुरुष-
रूपौ संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजयावेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभा-
वयामास ॥

॥ अथ चतुर्थ्याथगस्त्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्निता आजान्तो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसंतं ॥ ४ ॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजान्तः । अमुतः । कुतः । चित् ।

लोपामुद्रा । वृषणं । निः । रिणाति । धीरं । अधीरा । धयति । श्वसंतं ॥ ४ ॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः । रुधतो रेतो निरोद्धुर्ब्रह्म-
चर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगन् । आगमत् ॥
नदस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं । ५. २. ॥ कस्य हेतोरिति उच्यते ।
इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथामुतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत
उत्पन्नः । यद्वा इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्नि-
मित्तात्कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपामुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां
नीरिणाति । नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमंतं नियमादविचालिनं श्वसंतं
महाप्राणं महाबलमधीरा कातरैषा योषिद्वयति । उपभुंक्तां ॥

अथानयोर्द्विपत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुर्हृत्तराभ्यामाह ।
अनयोर्विन्नियोगः शौनकेनोक्तेः । इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥

॥ तयोर्मध्ये प्रथमा सूक्ते पंचमी ॥

इमं नु सोममन्तितो हत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥ ५ ॥

इमं । नु । सोमं । अन्तितः । हत्सु । पीतं । उप । ब्रुवे ।

यत् । सी । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति । उच्यते । यदागो गुर्वोः काम-

प्रलापश्रवणविषयं पापं चकृम कृतवन्तो वयं तत् तस्मादागसः स सोमः सु
सम्यक् मृळतु । सुखयतु । पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभु-
ज्यमानं प्रार्थनया कथं लुप्यत इत्यत आह । हि यस्मान्मर्त्यो मनुष्यः पुलुकामो
बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुकामानाकालयति । यस्मादेवं तस्मात्प-
रिहरेत्यर्थः । यद्वायमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुरुकामो हि खलु
मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोरुत्सेकोऽयुक्तः ।
तच्छब्दश्रवणदोषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः ।
यद्वायं मन्त्रश्चंद्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव
संभावितत्वात् । अस्मिन्पक्षे हत्सु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठ्यांतेवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुषोष सत्या देवेष्वशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजां । अपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुषोष । सत्याः । देवेषु । आशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो मद्गुरुः खनिचैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः
फलमभिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतन-
साधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः सन् । यद्वा प्रजां भृत्यादिरूपां चेच्छन् ऋषि-
रंतीन्द्रियद्रष्टा महानुभाव उग्र उद्गूणः संसारे संचरन्नप्यपापः सन्नुभौ वर्णा वर्णौ
वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च पुषोष । सत्या आशिषो देवेषु देवेभ्यो जगाम ।
प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान्पातीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र युवो रजांसीति दशर्चं प्रथमं
सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं । तुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तपंचकमाश्विनं । युवोर्दशाश्विनं
वेत्यनुक्रमणिका । एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पंच सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्वि-
नशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसि विनियुक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । युवो
रजांसीति पंचानां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युवो रजांसि सुयमासो अश्वा रथो यद्वां पर्यणीसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमासः । अश्वाः । रथः । यत् । वां । परि । अणीसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवोर्युवयोरश्वा रथबोढारो रजांसि रंजकान् लोकान् सुयमासः शोभननियमनाः । लोकचयसंचारिण इत्यर्थः । कदेत्याह । यत् यदा वां रथोऽणी-
स्यरणीयानभिमतदेशान् परिदीयत् । परिगच्छेत् । परितो गच्छति वा । तदे-
त्यर्थः ॥ दीयतिर्गतिकर्मा दीयति तक्तीति तत्कर्मसु पाठात् ॥ किंच त्वदागम-
नकाले वां युवयोः पवयो वज्रा रथनेमयो वा हिरण्यया हिरण्यमयाः प्रुषायन् ।
प्रुषांत्यभिमतं । यद्वा हिरण्ययानि पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय ।
यस्मादेवं तस्माद्युवां मध्वो मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
सोमरसं पिबन्तावास्वादयन्तावुषस उषःसंबन्धिनि काले सचेथे । यज्ञं संगच्छेथे ।
अत्र क्रमो न विवक्षितः । उषःकाल एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

युवमत्यस्यावं नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वां विश्वगूतीं भराति वाजायेद्रे मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवं । अत्यस्य । अवं । नक्षथः । यत् । विऽपत्मनः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।

स्वसा । यत् । वां । विश्वगूतीं इति विश्वऽगूतीं । भराति । वाजाय । ईद्रे । मधुऽपौ ।

इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणो विपत्मनो वि-
विधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण
पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यन्तानि ॥ उक्तरूपं रथमव अवस्तात् तदुदयात्पूर्वं
नक्षथः । व्याप्नुथो देवयजनं गंतुं । किंच यत् यदा हे विश्वगूतीं सर्वस्तुत्यौ सर्व-
दोद्गूणौ वा वां युवयोः स्वसा स्वसृस्थानीया स्वयंसारिणी वोषा भराति ।
पोषते । त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य

पातारौ युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वा इषे प्रभूतान्नायेद्रे । स्तौति ।
तदा रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

युवं पय उ॒स्त्रिया॒याम॒धत्तं प॒क्कमा॒माया॒मव॒ पूर्णं गोः ।

अ॒न्तर्य॒द्वनि॒नो वा॒मृत॒प्सू ह्ना॒रो न शु॒चिर्य॒जते ह॒विष्मा॒न् ॥ ३ ॥

युवं । पयः । उ॒स्त्रिया॒यां । अ॒धत्तं । प॒क्कं । आ॒मायां । अव॒ । पूर्णं । गोः ।

अ॒न्तः । यत् । व॒निनः । वां । ऋ॒त॒प्सू इत्यृ॒तऽप्सू । ह्ना॒रः । न । शु॒चिः । यज॑ते ।
ह॒विष्मा॒न् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामुस्त्रियायां । गोनामैतत् । भोगोत्साविण्यां गवि पयोऽधत्तं । आधारयतं । स्थापितवन्तौ । तथामायामपक्कायां पक्कं परिपक्कं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं पूर्णं पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नमव अवस्तादधारयतं । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यत् यस्मात् हे ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ वां वनिन उदकवत् उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्यान्तर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् शुचिः शुद्धौ यजमानो यजते । पूजयति युवां । तस्मादेवमकुरुतं । यद्वा यदैवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यान्तर्मध्ये ह्नारो न । चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

युवं ह॒ घ॒र्मं म॒धुम॑न्त॒मच॑येऽपो न क्षोदोऽवृणीतमे॒षे ।

तद्वा॑ नराव॒श्विना॒ प॒श्वेऽष्टी॒ रथ्ये॑व च॒क्रा प्र॒ति य॑न्ति॒ मध्वः॑ ॥ ४ ॥

युवं । ह॒ । घ॒र्मं । म॒धुऽम॑न्तं । अ॒च॑ये । अ॒पः । न । क्षो॒दः । अ॒वृ॒णी॒तं । ए॒षे ।

तत् । वां । न॒रा॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । प॒श्वःऽ॒ष्टिः । रथ्या॑ऽइव । च॒क्रा । प्र॒ति । य॑न्ति । मध्वः॑ ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमत्रिं राक्षसास्तप्ते घर्मेऽपातयन् । स च तथ्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुत्या दृष्टमनसावरक्षतामिति । अपरेऽग्नौ क्षिप्रमपालयतामित्याहुरिति । हे अश्विनौ युवं युवां मधुमन्तं पयोधृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वन्तं घर्मं दीप्नं प्रवर्ग्यमे॒षे सौख्यमिच्छतेऽत्रय एतन्नाम्ने महर्षये क्षोदः

क्षोदांसि क्षोद्यमानान्यपो न उदकानीवावृणीतं । अवारयतं । औष्ण्यं शैत्यसुखं
कृतवन्तौ । तप्तघर्मसकाशाद्भक्षितवानित्यर्थः । यद्वा अत्रये क्षोदः । उदकना-
मैतत् । तत्स्थं शैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पक्षांतरे तु घर्मं दीप्तमग्निं मधुमंतं कृत्वा-
वृणीतं । सुखयतमित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । तप्तं घर्ममोम्यावंतमत्रय इति ।
तत्तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे नरौ नेतारौ नराकारौ वाश्विना अश्विनौ वां
युवाभ्यां पञ्चदृष्टिः । पशुरित्यग्नेर्नाम । अग्निः पशुरासीदित्यादिश्रुतेः । यद्वा
पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्याग्नेरिष्टिर्भवति । अग्नौ यागः सर्वो युष्मदर्थं
प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्वा पशुसाध्यो यागो युवाभ्यां प्रवर्तत इति शेषः । आश्विनं
धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेदित्यादिनाथश्विभ्यां पशुर्वि-
हितः । तथा मध्वो मधुसदृशः सोमरसा अपि युवाभ्यां प्रति यंति । अभि-
गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा । रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि
यथा प्रवणदेशमभिगच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्रा गोरोहेण तौग्यो न जिब्रिः ।

अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥ ५ ॥

आ । वां । दानाय । ववृतीय । दस्रा । गोः । ओहेन । तौग्यः । न । जिब्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । सचते । माहिना । वां । जूर्णः । वां । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥

हे दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वां युवयोर्दानायास्मदभिमतया युवा-
भ्यां वाहयितुमाववृतीय । आवर्तयामि यागदेशं ॥ वृतेरन्तर्भावितव्यर्थस्येदं ॥
केन साधनेनेति तदुच्यते । गोः स्तुतिरूपाया वाच ओहेन वहनेन साधनेन ।
यद्वा आवर्तनकाल उच्यते । गोर्गेच्या उषसो वहनेन । जिब्रिर्जीणो जयशीलो
वा तौग्यो न तुयाख्यस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव । स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे
पातितो युवां परितोष स्वोद्धाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः । इयमाख्या-
यिका तुयो ह भुज्युमंहसः पिपृथो नासत्या भुज्युमित्यादिषु प्रसिद्धा च । किमा-
श्चर्यमहमावर्तयामीति । किंतु अपः क्षोणी । अप इत्यन्तरिक्षनाम । क्षोणीति
पृथिवीनाम । द्यावापृथिव्यावपि वां युवयोर्माहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन

सर्वोपकारिण्याविति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा सचते । सेवते प्रत्येकं । यद्वा
वां माहिन्ना यजमानो द्यावापृथिव्यौ सचते । किंच हे यजत्रा यष्ट्यौ प्रसादा-
दयमृषिर्जूर्णो जरया जीर्णागः सन्नहसः पापाज्जरालक्षणात्प्रमुच्याक्षुश्चिरकाल-
व्याप्तो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा हे यजत्रा वां प्रसादाज्जूर्णो जीर्णो यजमा-
नोऽहसो दुरितस्य हंचीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपाण्युदकानि क्षोणी क्षो-
ण्यां ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यं । भूम्यां चिरकालमक्षुर्ब्याप्तः सन् महिना माहात्म्येन
सचते । द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिं ।

प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजं ॥ ६ ॥

नि। यत्। युवेथे इति। निऽयुतः। सुदानू इति सुऽदानू। उप। स्वधाभिः। सृजथः। पुरंऽधिं।
प्रेषत्। वेषत्। वातः। न। सूरिः। आ। महे। ददे। सुऽव्रतः। न। वाजं ॥ ६ ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ यत् यदा नियुतोऽश्वान् नियुवेथे । नियुंजाथे ।
नियोजयथः । ताभिरस्मद्यज्ञगमनाय संयुक्तौ भवथः । तदा स्वधाभिरन्नैस्तत्कार-
णैरुदकैर्वा पुरंधिं बहूनां धात्री पृथिवीमुपसृजथः । एवं च सति सूरिः स्तोतायं
यजमानो वातो न वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं युवां प्रेषत् । तर्पयतु । वेषत् । व्याप्नोतु ।
कामयतां वा ॥ प्रीणातेर्वेतेश्च लेटि रूपे ॥ अनंतरं सुव्रतो न अतिप्रशस्तोष्मा-
दिकर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वायायं यजमान आददे । आदत्ते । स्वीकरोति ॥
आडो दो नास्यविहरण इत्यात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।
यद्वा छांदसे लिटि रूपं ॥ स्वीकृत्य स्वमहत्त्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।

अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिंद्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवं ॥ ७ ॥

वयं। चित्। हि। वां। जरितारः। सत्याः। विपन्यामहे। वि। पणिः। हितऽवान्।

अध। चित्। हि। स्म। अश्विनौ। अनिंद्या। पाथः। हि। स्म। वृषणौ। अन्तिऽदेवं ॥ ७ ॥

वयं चिद्धि वयमपि जरितारस्तव स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विप-
न्यामहे । विविधं स्तुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशो विहितवान् । स्थापित-
रसवानासीत् । यद्वा पणिर्वणिक् लुब्धकोऽयष्टा हितवान् नियतधनो धना-
द्वोऽययष्टा वि । वियुज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अध अपि च
चिद्धि **म** । एते त्रयः पूरणाः । हे अश्विनौ अनिन्द्या । प्रशस्यनामैतत् । हे
प्रशस्यौ **वृ** षणौ हे कामानां वर्षितारौ युवामन्तिदेवं देवानामन्तिके पाथः । सोमं
पिबथः । यद्वा अन्तिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवां । चिन् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विरुद्रस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां । चिद्धि ष्मेति त्रयः पूरणाः । अनु द्यून् प्रतिदिनं विरुद्रस्य
विशिष्टोऽपदुःखद्रावणस्य विविधरूपयमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृष्ट्यु-
दकसंस्त्यायस्य सातौ लाभे निमित्तभूते सत्यगस्त्य एतन्नामा महर्षिर्नरां नेतृणां
कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु येषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्य-
तरोऽयं सहस्रैरपरिमितैः स्तोत्रैश्चितयत् । चेतयति स्तुत्या प्रबोधयति । तत्र
दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः । तस्य धूनयितोत्पादयिता शंखादिः स इव ।
यद्वैतदण्यगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य धुनिः कंपयिता प्रेरक
इव । इवेति संप्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति निरुक्तं ॥

॥ अथ नवमी ॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यंद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वध्वं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यंद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिभ्यः । उत । वा । सुऽअध्वं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां रथस्यागमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यत् यस्मात्प्रवहेथे ।

धारयथो यज्ञं । यद्वा रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे
स्यंद्रा स्यंदनशीलौ युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं यज्ञारंभ आगच्छथः यज्ञस-
माप्तौ पुनर्गच्छथश्च । तत्र दृष्टांतः । मनुषो होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता
यथा यज्ञप्रारंभ आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये
सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो धत्तं । धारयतं फलं । उत वा स्वस्थं शोभनाश्वसमूहं धत्तं ।
नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । हे तादृशौ त्वदनुग्रहाद्रयिसाचो
धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

॥ अथ दशमी ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नयं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्य । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नयं ।

अरिष्टऽनेमिं । परि । द्यां । इयानं । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनं शीघ्रगमनेन स्तुत्यं रथं वयम-
गस्त्या अद्यास्मिन् सुत्येऽहनि हुवेम । आहूयेम । केन साधनेनेति उच्यते ।
स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्तये । कीदृशं । नयं । स्तुत्यं नूतनं
वा । तथारिष्टनेमिं । अहिंसितचक्रवलयं द्यां परीयानं द्युलोकस्य परितो
गच्छंतं । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कदु प्रेष्ठाविति नवर्चे द्वितीयं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमाश्विनं । कदु नवेत्यनु-
क्रांतं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कदु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यता यदुन्निनीथो अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधिती अवितारा जनानां ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेष्ठौ । इषां । रयीणां । अध्वर्यता । यत् । उतऽनिनीथः । अपां ।

अयं । वां । यज्ञः । अकृत । प्रऽशस्तिं । वसुधिती इति वसुऽधिती । अवितारा ।

जनानां ॥ १ ॥

हे अश्विनौ प्रेष्ठौ प्रियतमौ वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिष्यमाणा-
नामन्नानां । कर्मणि षष्ठ्यौ । अन्नानि धनानि चोन्निनीथः । ऊर्द्धं प्राप-
यथः । अध्वर्येताध्वरं पारयितुमिच्छंतौ युवामपां वृष्ट्युदकानां वृष्ट्युदकानि
चोन्निनीथः । उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत् तत् कदा । कस्मादेवमुच्यत इति
उच्यते । अयं यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठीयमानो वां युवयोरेव प्रशस्तिं प्रशंसां स्तुति-
मकृत । करोति । यज्ञे शंसनीयानि शस्त्राणि युवामेव प्रशंसंतीत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मात् हे वसुधितौ वसुनो धनस्य धातारौ वस्तव्यकर्माणौ तथा हे जनानाम-
वितारावुक्तलक्षणौ युवां कदान्नानां धनानां च दातारौ भवथ इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्या वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहंतु ॥ २ ॥

आ । वां । अश्वासः । शुचयः । पयःऽपाः । वातऽरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनःऽजुवः । वृषणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह । स्वऽराजः । अश्विना । वहंतु ॥ २ ॥

अश्विनौ शोभनाश्वयुक्तौ वां युवामश्वासो युष्मदीया इहास्मिन्यज्ञ आवहंतु ।
प्रापयंतु । अवशिष्टान्यश्वविशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा ।
पयस्या वृष्ट्युदकस्य पातारः । वातरंहसो वायुवेगाः । दिव्या दिविभवाः । अत्या
अतनशीलाः । मनोजुवो मनोजवाः । वृषणो वर्षका युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः
कांतपृष्ठा वपुष्मांत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रबंधुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिषण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वां । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रऽबंधुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहंऽपूर्वः । यजतः । धिषण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रेऽश्वव्याजेनाश्विनोरागमनमुक्तं । अनेन रथव्याजेनोच्यते । हे धिषण्या
उन्नतस्थानाहौ स्थातारा स्वरथाधिष्ठानौ वां युवयोर्यो रथोऽस्ति स सुविताय
शोभनफलायागम्याः । अस्मद्यज्ञमागच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । कीदृशो रथ इति

स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्वान् भूमिरिवात्यंतविस्तारवान् । सृप्रबंधुरो वि-
स्तीर्णपुरोभागः । वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य मनसोऽपि जवीयान् मनोवेगवानि-
त्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी वात्युदारः । यजतो यष्ट्यः । ईदृशो रथ
आगच्छतु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इहेह जा॒ता सम॑वावशीतामरे॒पसा॑ तन्वा॒नाम॑भिः स्वैः ।

जि॒ष्णुर्वा॑म॒न्यः सु॑म॒खस्य॑ सूरिर्दिवो॒ अन्यः॑ सु॒भगः॑ पु॒त्र ऊ॒हे ॥ ४ ॥

इह॑ऽइह । जा॒ता । सं । अ॒वा॒व॒शी॒तां । अरे॒पसा॑ । तन्वा॒ । नाम॑ऽभिः । स्वैः ।

जि॒ष्णुः । वा॒ । अ॒न्यः । सु॑ऽम॒खस्य॑ । सूरिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॑ऽभ॒गः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां समवावशीतां । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां
वा यज्ञं ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशौ युवां । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां
मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चंद्रसूर्येणेति यावत् । सूर्याचंद्रमसा-
वित्येक इति निरुक्तं । अरेपसा अपापौ । आथर्वणस्य गुरोः शिरच्छेदनादिना
पापलेपरहिताविति भावः । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयत-
मित्यादिमंत्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरिरेण शरीरसौंदर्येण
निमित्तेन स्वैर्नामभिः स्वीयैर्माहात्म्यविशिष्टैरश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि ।
रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा अरेपसा
तन्वेति योज्यं । उक्तप्रकारेण गुरुशिरच्छेदादप्यपापेन शीर्षेण तादृग्ग्रहत्वंख्या-
पनेनेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्यांतरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः
सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन् ऊहे । वहति
विश्वं जगद्धारयति । चंद्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योषधिवनस्पत्यादयो वर्धन्ते ।
अन्योऽपर उत्तमस्थानो दिवो द्युलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः
शोभनरश्मिरूपधन ऊहे । वहति । कृत्स्नमेवं पृथक् जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ
युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तं । इहेह जातौ संस्तूयेथे पापेनालिप्यमानया
तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः
सुभगः पुत्र उद्यत आदित्यः । नि० १२. ३. । इति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र वां निचेरुः ककुहो वशाँ अनु पिशंगरूपः सदनानि गम्याः ।

हरी अन्यस्य पीपयंत वाजैर्मथा रजांस्यश्विना वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र। वां। निऽचेरुः। ककुहः। वशान्। अनु। पिशंगऽरूपः। सदनानि। गम्याः।

हरी इति । अन्यस्य । पीपयंत । वाजैः । मथा । रजांसि । अश्विना । वि । घोषैः ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोर्मध्येऽन्यस्यैकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशंगरूपो हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बहुभिरक्षाद्यवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथो वशाननु कामाननुलक्ष्य यथाकामं । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा वशान् स्वधीनाः ककुहो दिशो दिगंतरालानुक्रमेण नीचैरुच्चैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुखं गच्छन् सदनान्यस्माद्वागगृहाणि प्रगम्याः । प्रकर्षेण गच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । अत्र यद्यप्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वादत्रापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अश्वौ रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जना इत्यर्थः । ते च मथा प्रमाथनेन लोडनेन निष्पादितैर्वाजैरन्नैरामिक्षादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्चाह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वा पीपयंत । आप्ताययंति ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र वां शरद्धान्वृषभो न निष्पाट् पूर्वीरिषश्चरति मध्वं इणान् ।

एवैरन्यस्य पीपयंत वाजैर्वेषंतीरुद्धा नद्यो न आगुः ॥ ६ ॥

प्र। वां। शरत्ऽवान्। वृषभः। न। निष्पाट्। पूर्वीः। इषः। चरति। मध्वः। इणान्।

एवैः। अन्यस्य। पीपयंत। वाजैः। वेषंतीः। ऊर्द्धाः। नद्यः। नः। आ। अगुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः शरद्धान् शरणवान् मेघवृक्षपर्णादीनां विशरणवान् । अथवा बहुसंवत्सरः पूर्वतनो नित्यं इत्यर्थः । वृषभो न । वर्षितैर्वेदः । स इव शत्रूणां निष्पाट् निःसारयिता सन् पूर्वीर्वह्नीः पुरातनीर्वेषोऽन्नानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्रचरति । प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चंद्र इति पक्षे शरद्धान् शरत्कालवान् । तस्मिन् ऋतौ हि चंद्रः संनद्धो भवति । तेन च तृणगुल्मीषादीनि वर्धते । स किमर्थमेवं करोतीति उच्यते । मध्व इणान् मधुनो मधुस-

दृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति । तथान्यस्योत्त-
मादित्यस्यैवैः कामैर्गमनैर्वा निमित्तभूतैः पीपयन्त । आप्याययन्ति हविर्भिर्यज-
मानाः । तुष्टेन तेन प्रेरिता वेषन्तीर्यापयन्तीरुद्धा उन्नता उत्तीरा नद्यो न
नदनशीला यथा नोऽस्मदर्थमागुः । आगच्छन्ति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाळहे अश्विना चेधा क्षरन्ती ।

उपस्तुताववतं नाधमानं यामन् यामञ्छृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाळहे । अश्विना । चेधा । क्षरन्ती ।

उपऽस्तुतौ । अवतं । नाधमानं । यामन् । अयामन् । शृणुतं । हवं । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विनौ वां युवयोर्वाळहे दृढे स्थैर्ये निमित्तभूते सति गीः
स्तुतिरूपा वाक् असर्जि । सृज्यते । कीदृशी सा । स्थविरा । अत्यन्तं स्थिरा नित्या
वेदमयी । चेधा मन्त्रादिभेदेन त्रिप्रकारा क्षरन्ती युवां गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः
कृतेत्यर्थः । तथोपस्तुतौ संतौ नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतं । रक्षतं
तर्पयतं वा । किञ्च यामन् गमनेऽयामन् अगमने च हवमाह्वानं शृणुतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रुशतो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्यैव वपुषो वा ख्याप-
यित्री गीः स्तुतिवाक् त्रिबर्हिषि त्रिधान्वास्तीर्णबर्हिष्के सदसि यागसदने नृन्
कर्मनेतृनस्मान्पिन्वते । आप्याययति आप्याययतु वोचितप्रदानादिना । केन
प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्षितारौ कामानां वां युवयोः स्वभूतो मेघः
सेक्ता जलदः प्रदानविशेषो वा वृषा वर्षकः सन् मनुषो मनुष्यान् प्रति दशस्यन्
प्रयच्छन् पीपाय । आप्याययति । आप्यायने दृष्टान्तः । गोर्न सेके । उदकसेक

इव । शांतनास्तेक उदकस्येव । तद्यथाप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा नेति संप्रत्यर्थे ।
गोरुदकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायेति संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वा वरिवस्या गृणानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पूषाऽइव । अश्विना । पुरंऽधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां पुरंधिर्बहुप्रज्ञः पूषेव पोषक इव हविष्मान् हविर्युक्तो
जरते । स्तौति । यद्वा पुरंधिर्बहूनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे
प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव । अग्निमुषां न । अग्निमुषसं च यथा
तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनऋतुवदाग्नेयोषस्ययोरपि सद्भा-
वादिति भावः । कदेत्याह । यत् यदा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो
गृणानः स्तौता स्तौति तदा यजमानोऽपि जरत इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः ॥

अभूदिदमित्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तमाश्विनं जागतं । अवविद्वमिति षष्ठी तद्वा
नरा नासत्यावित्यष्टमी चोभे त्रिष्टुभौ । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यन्ते त्रिष्टुभावित्यनुक्र-
मणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनियोगः । तथा च
सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्मेति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिष्ण्यां विश्पलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिब्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण्ऽवान् । मदत । मनीषिणः ।

धियंऽजिन्वा । धिष्ण्यां । विश्पलावसू इति । दिवः । नपाता । सुऽकृते ।

शुचिऽब्रता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः । अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञा-
नमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषण्वान् अभिमतवर्षणवान्

रथोऽश्विनोः संबंधी गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विनावो
षु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सुष्टाभूषत । अभि-
मुखा भवत स्तोतुं । तादृशौ महानुभाववश्विनौ मदत ॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ॥
मदयत संभावयत । अश्विनौ विशेष्येते । सुकृते सुष्ठु कृतवते मह्यं धियंजिन्वा
कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारौ धिष्ण्या धिषणाहौ स्तुत्यौ विशपलावसू विशां
प्रजानामस्माकं पालयितृधनौ । विशपलाख्यायाश्चिन्नजंघाया हिरण्मयजंघाप्र-
दानेन तथाभूतौ । सद्यो जंघामायसी विशपलाया इत्यादिनिगमः । दिव आदि-
त्यस्य नपाता नप्पारौ नपातयितारौ वा । शुचिव्रता दीप्तकर्माणौ । ईदृशाव-
श्विनौ मदत ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रतमा हि धिष्ण्या मरुत्तमा दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।

पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचितं तेन दाश्वांसमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥

इंद्रऽतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्ऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथिऽतमा ।

पूर्णं । रथं । वहेथे इति । मध्वः । आऽचितं । तेन । दाश्वांसं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामिंद्रतमा हि । ईश्वरतमौ खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः
संबन्धः । तथा धिष्ण्या स्तुत्याहौ मरुत्तमा मरुद्वेगगामिनौ मितरागिणौ मि-
तराविणौ वा । दस्रा उपक्षपयितारौ शत्रूणां । दंसिष्ठा अतिशयकर्माणौ । रथ्या
रथाहौ रथवंतौ । यथा रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठौ । रथीरध्वराणामिति
नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशौ युवां मध्वो मधुसदृशस्योदकस्यामृतस्य वा
पूर्णं पूरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहेथे । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन
हे अश्विना अश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ संतावुपयाथः । यज्ञमभिप्राप्नुथः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किमत्र दस्रा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥

किं । अत्र । दस्रा । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेरः । असुं । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दस्रा उपक्षपयितारौ युवामत्रास्मिन्मनुष्ये किं कृणुथः । कुरुथः । हवि-
षोऽभावादिति भावः । तत्रैव किमासाथे । किं तिष्ठथः । अत्रेत्युक्तं कुचेत्याह ।
यः कश्चिज्जनो जन्मवान् अहविर्यज्ञार्थहवीरहितो महीयते पूज्यते । स्वयं न
युष्मान् पूजयति । तं जनमतिक्रमिष्टं । पराभूय तिष्ठतं । न केवलमतिक्रममात्रं
किंतु परे वर्णिभूतस्य लुब्धकस्यायष्टुस्तस्यासुं प्राणं जुरतं । अहिंसिष्टं । अनी-
नशतं । विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं
ज्योतिः कृणुतं । युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जंभयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥

जंभयतं । अभितः । रायतः । शुनः । हतं । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।

वाचंऽवाचं । जरितुः । रत्निनीं । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अवतं । मम ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रायतो निन्दितं शब्दयतोऽस्मान् हंतुमागच्छतो वा शुनः श्वस-
हृशानभितो जंभयतं । नाशयतं । तथा मृधस्तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो
वा हतं । मारयतं । तानि हननोपायान्विदथुः । जानीथः । किंच जरितुर्युष्मान्
स्तोतुर्वाचं वाचं तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं रत्निनीं कृतं । सर्वामपि स्तुतिं
रमणीयफलवतीं कुरुतं । हे नासत्या सत्यभूतौ युवामुभा उभौ मम मदीयां
शंसं स्तुतिमवतं । रक्षतं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवमेतं चक्रथुः सिंधुषु स्रवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।

येन देवत्रा मनसा निरुहथुः सपत्नी पेतथुः क्षोदसो महः ॥ ५ ॥

युवं । एतं । चक्रथुः । सिंधुषु । स्रवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।

येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽऊहथुः । सुऽपत्नी । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं स्रवं प्रसिद्धं श्रुतिसाधनं स्रवं
नावमात्मन्वंतं दार्ढ्यवंतं पक्षिणं पक्षवद्गतिसाधनरथवंतं तौग्याय तुग्रनाम्नो
राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्ने राज्ञे कं सुखकरं चक्रथुः । तौग्यो भुज्यू राजा समुद्रवतीं

ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपबलान्यागत्यापातयन् । स च प्रसाद-
फलकराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्षेत्ययमितिहासो बहुधा पूर्वं प्रपंचितः । यद्वा
कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायभूतान्बहून् रथादीनकुरुतमि-
त्यर्थः । अयमर्थस्तु तमूहयुनोभिश्चतस्रो नावस्त्रिभी रथैरित्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः ।
येन युष्मद्वत्तेन स्रवेन देवत्रा देवेषु मध्ये मनसानुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मन-
सेति वा योज्यं । निरूहयुः । निर्गमनं कुरुयः । तथा सुपन्ननि शोभनपतनं
यथा भवति सुपतनौ वा युवां महो महतः क्षोदसः । उदकनामैतत् । उद-
कान्पेतयुः । पतय उत्तरीतुं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अवविडं तौग्यमप्स्व^१तरनारंभणे तमसि प्रविडं ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविडं । तौग्यं । अपऽसु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविडं ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्यां । इषिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

अप्स्वंतर्मध्येऽवविडमवस्ताच्छुभिः पातितमनारंभणेऽनालंबन आलंब-
नरहिते तमसि । तमोवत्तमः । दृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविडं प्रकर्षेण
पीडितं तौग्यं भुज्युं जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा
कर्मणि षष्ठी । जठरं प्राप्ता अंतर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषिताश्चतस्रो नाव
उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति प्रापयन्ति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्यषस्वजत् ।

पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमंताय कं ॥ ७ ॥

कः । स्वित् । वृक्षः । निऽस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यं । तौग्यः । नाधितः । परिऽअसस्वजत् ।

पर्णा । मृगस्य । पतरोः । इव । आऽरभे । उत् । अश्विनौ । ऊहयुः । श्रोमंताय । कं ॥ ७ ॥

कः स्वित् कश्चिदनुग्राहको वृक्षो वृक्षविकारो रथः । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
यद्वा संस्तवाभिप्रायमेतत् स्तोत्राख्यो वृक्ष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । निष्ठितः ।

निश्चलं वर्तमानः । कुचेति उच्यते । अर्णस उदकस्य मध्ये । यं वृक्षं तौग्यस्तु-
ग्यपुत्रो भुज्युर्नाधितो याचमानः पर्येषस्वजत् । परिष्वक्तमकरोत् । आलंबने
दृष्टांतः । पतरोः पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेरारभ आलं-
बनाय पर्याणीव । तानि यथालंबनाय प्रभवन्ति तद्वत् । हे अश्विनौ श्रोमताय
कीर्तिमन्त्रायोदूहयुः । ऊर्ध्वं प्रापयथः । स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वृक्षमाश्रितवन्तं
तमूहयुरित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तद्वां नरा नासत्यावनुं थाद्यद्वां मानास उचथमवोचन् ।

अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

तत् । वां । नरा । नासत्या । अनु । स्यात् । यत् । वां । मानासः । उचथं । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम् । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे नरा नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा हे नासत्या असत्यरहितौ सत्यफलौ
वा वां युवां तत् तादृशं स्तोत्रमनुस्यात् । अनुकूलं भवतु । अनुभवतु वा वां ।
तदित्युक्तं यदित्याह । वां प्रति मानासः पूजावंतोऽस्मदीया होत्रादयो यदुचथं
स्तोत्रमवोचन् । अकुर्वन् । तद्वामनुथात् । हे अश्विनौ अद्यास्मिन्प्रधानयागदिने ।
अस्मादस्माभिः क्रियमाणात्सदसः संबन्धिनः सोम्यात् सोमयागसंपादकात् ।
आ इत्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैरद्य क्रियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति ।
विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

तं युंजाथामिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं चैष्टुभमागस्त्यमाश्विनं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

तं युंजाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवंधुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्यैः ॥ १ ॥

तं । युंजाथां । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । यः । त्रिऽचक्रः ।

येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणं । त्रिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्यैः ॥ १ ॥

हे वृषणा वर्षकौ कामानां युवां तं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं युंजाथां ।

योजयतं । तमित्युक्तं कमित्याह । यो रथस्त्रिवंधुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः । बंधुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । आयाह्यर्वाङ्गुप बंधुरेष्टा इत्यादिमंत्रांतरात् । यश्च त्रिचक्रः चक्रचितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येन रथेनोपयाथः । उपगच्छथः । किं । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणं । गृहनामैतत् । यागगृहं । येनेत्युक्तं केनेत्याह । त्रिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुत्रयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टान्तः । विर्न पर्णेः । पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतथः । गच्छथः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुवृद्धो वर्तते यन्नभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमंतानु पृक्षे ।

वपुर्वपुषा सचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोषसा सचेथे ॥ २ ॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षां । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमंता । अनु । पृक्षे ।

वपुः । वपुषा । सचतां । इयं । गीः । दिवः । दुहित्रा । उषसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवयो रथः सुवृत् शोभनवर्तनः । शोभनचक्रपरिभ्रमणो यन् गच्छन् क्षामभि वर्तते । देवयजनभूमिं प्रति गच्छति । यत् यं रथं क्रतुमंता संकल्पवन्तौ कर्मवन्तौ वा पृक्षे ॥ अन्ननामैतत् ॥ हविषि निमित्तभूते सति ॥ अनु अधीत्यर्थे ॥ अधितिष्ठथः । आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनंतरं वपुषा युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनीयं गीरिदानीं क्रियमाणप्रकारा स्तुतिरूपा वाक् वपुः सचतां । युवां च दिवो द्युलोकस्यादित्यस्य वा दुहित्रा दुहितृस्थानीययोषसोषोदेवतया सचेथे । यज्ञ संगच्छेथे । उषस्याश्विनयोः समानकालत्वादिति भावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येषयध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतं । सुऽवृत्तं । यः । रथः । वां । अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इषयध्वै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवां सुवृत्तं शोभनवर्तनं रथमातिष्ठतं । आश्रयतं । यो रथो

हविष्मान् ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्माण्यनु वर्तते ।
यद्वा यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् । येन च रथेन हे नरा नेतारौ वा हे
नासत्या असत्यरहितौ युवामिषयध्वै । यज्ञं प्राप्नुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन
वर्तिः । गृहनामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्मन आत्मन
आत्महिताय च याथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मा वा वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्त्तमुत माति धक्तं ।

अयं वा भागो निहित इयं गीर्दसाविमे वा निधयो मधूनां ॥ ४ ॥

मा वा वृकः । मा वृकीः । आ दधर्षीत् । मा परि वर्त्त । उत मा अति धक्तं ।

अयं वा भागः । निहितः । इयं गीः । दसौ । इमे वा निधयः । मधूनां ॥ ४ ॥

हे दसौ शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको
हिंसकोऽरण्यश्चादिर्मादधर्षीन्मा । तथा वृकीर्वृक्यो हिंसका अन्या अपि माद-
धर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव वा मादधर्षीदिति योज्यं ।
तथा युवां मा परिवर्त्तं । परितो मा वर्जयतं मां । उत अपि च माति धक्तं ।
अस्मानतिक्त्रम्यान्मस्यै मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरर्थाय
भागो भजनीयो हविरंशो निहितः । तथेयं च गीः स्तुतिरूपा वागपि निहितेति
शेषः । हे दस्रावश्विनौ वां युवाभ्यामिम इमानि मधूनां सोमरसानां निधयो
निधानानि स्थापितानि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दसा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हवं नासत्योप यातं ॥ ५ ॥

युवां गोतमः । पुरुमीळ्हः । अत्रिः । दसा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । अजुयाऽइव । यन्ता । आ । मे । हवं । नासत्या । उप । यातं ॥ ५ ॥

हे दसा दस्रावश्विनौ युवां गोतमश्च पुरुमीळ्हश्चात्रिश्च महर्षयश्च एतेष्वे-
कैको हविष्मान् सन् अवसे युष्मत्तर्पणाय वा हवते । आह्वयति । एवमहम-
याह्वयामि । फलसाधनाह्वाने दृष्टान्तः । यन्तोपगंतोपगंतुकाम अजुयेव ॥ द्विती-

याया आकारः ॥ ऋजुगामिनं मार्गज्ञं दिष्टां दिशं न गंतव्यामभिमतं दिशं
प्रति यथा तथा वामपि । यथाध्वगामी स्वगंतव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमृजु-
गामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा ऋजूयेव ॥ इवशब्द एवार्थः ॥ गंता ऋजुनैव
मार्गेणेष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे
नासत्यावश्विनौ मे मम हवमाह्वानमालक्ष्योप यातं । उपगच्छतं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य
पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म । उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोच-
मधायि । अकारीत्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतव्यैर्मार्गेरिहास्मद्यज्ञ आयातं ।
आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ १ ॥ तात । पथि । पथिभिः । देव । यानैः । विद्या । मेषं । वृज । नं । जीर । दानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।
आ । इह । यातं । पथिभिः । देवयानैः । विद्यामेषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ६ ॥
हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य
पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म । उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोच-
मधायि । अकारीत्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतव्यैर्मार्गेरिहास्मद्यज्ञ आयातं ।
आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वितीयाष्टकमध्यस्थश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यते ॥

तत्र ~~ता~~ वामितीदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पंचमं सूक्तं । पूर्वसूक्ते षडित्युक्तत्वात् सूक्तसंख्यानुवर्तत इति परिभाषितत्वात् षडृचं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया गस्त्यं । तथाश्विनं वेत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमप्याश्विनं । अनादेश-परिभाषया चैष्टुभं । ता वामित्यनुक्रांतं । युवो रजांसीत्यादीनां पंच सूक्तानां तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तत्रेदं पंचमं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

ता वामिद्या तावपरं हुवेमोच्छंत्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नासत्या कुहं चित्संतौ वर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । तौ । अपरं । हुवेम । उच्छंत्यां । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुहं । चित् । संतौ । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाः । तराय ॥ १ ॥

ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ वां युवामद्यास्मिन्यागदिने हुवेम । आह्वयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि दिने तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिध्याहारात् अद्या च नो मूलयतापरं चेत्यादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायामुच्छंत्यां तमो वि-वासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासत्या असत्यरहितौ दिवो नपाता द्युलोकस्य नपातयितारौ नमृस्थानीयौ वा कुहं चित्संतौ कुत्र चिद्देशे वर्तमानौ युवां वह्निः स्तुतेर्वोढार्य ईरयिता स्तुते-रीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता सुदास्तरायात्यर्थे शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थे तौ युवामुक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबंधः । अत्राख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्नि-र्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निर्यो होतोक्त-गुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्वयाम इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथा मुत्पणी हंत मूर्म्या मदंता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेथा । उत् । पणीन् । हंत । ऊर्म्या । मदंता ।

श्रुतं । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । एष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णेः ॥ २ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनौ युवामस्मे उ अस्मास्वेव सु मादयेथां । सुष्ठु तृप्यतं । अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतं । तथा पणीन् वणिजो लुब्धकानयष्टृन् उत् उन्मूल्य हंतं । नाशयतं । कीदृशौ युवां । ऊर्म्या । रात्रिनामैतत् । रात्रौ मदंता माद्यंतौ । यद्वा ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ इत्यादिषु तथा प्रयोगात् । अस्मदीयेन सोमेन मदंतौ । तादृशौ युवां मे ममाच्छोक्तिभि- राभिमुख्यकरैर्निर्मलवेदवाक्यैरंचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः स्तुतीः कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । शृणुतं । हे नरा नेतारौ युवां खल्वेष्टा अन्वेष्टारावस्मत्स्तुतीनां । तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ । नि- रित्येष समित्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यंते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरः ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्यायाः ।

वच्यंते । वां । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणा- याजिं परिकल्प्य य इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकूपं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत् तमन्वश्विनावपि जित्वाग्निं प्रधृथ ऋक्सहस्रं कन्यकां चालभेतां । तत इन्द्र उषाश्चाजयतां । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्या स्वरथेऽधारयतामिति । अय- मितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञ इत्यत्रास्मातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे । १. ८. २०. ५. । आ वां पतित्वं सख्यायेत्यत्र प्रपंचितः । तत्राह । हे पूषन् पोषक

सूर्यः । एतच्चंद्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरेवाश्वित्वात् । सूर्याचंद्रमसावित्येक इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे नासत्या असत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द एवार्थः । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव संतौ सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्यः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्या वहतुं रथे धारयितुमाजिमुदजयतमित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्धार्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंत्रैर्यागकाले च स्तुवंतीत्यर्थः । युगा जूर्णेव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवंति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्षणयः । मदंति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मे अस्माकमस्तु । भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं । प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानौ वां युवां श्रवस्या कीर्त्तरत्नस्य वेच्छया यत् यस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणयो मनुष्या ऋत्विगूपा अनुमदंति । अनुक्रमेण माद्यंति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

॥ अथ पंचमी ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदंता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविल्लक्षणान्नवंतौ वां युवाभ्यामेषः स्तोमः स्तोत्रं
सुवृत्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा सुसमाश्रकारि । कृतः । कीदृ-
शोऽयं । मानेभिर्मनैर्हविःप्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्या असत्यरहितौ
युवामगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मयि मदन्ता माद्यन्तौ संतौ वर्तिर्गृहं यज्ञसंबन्धि
यातं । प्राप्नुतं । किमर्थं । तनयाय । पुत्रादिलाभाय । त्मने । आत्मने च हिताय ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

कतरा पूर्वत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं । कतरैकादश द्यावापृथिवीयमि-
त्यनुक्रांतं । आभिप्रविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमिदं ।
तृतीयस्येति खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोषासानक्तेति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. । इति ॥
महाव्रतेऽपि वैश्वदेवशस्त्र इदमेव द्यावापृथिव्यनिविज्ञानं । उत्तमादाभिप्रवि-
कात्तृतीयसवनमित्यतिदेशात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यद्वा नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वं । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोरेनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा । पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वापरा ।
पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोरविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति

भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । किमनयोस्तुपादनमित्यर्थः । हे कवयः
क्रांतदर्शिनोऽतीन्द्रियज्ञा यूयं वदत को वि वेद । पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण
विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यच्च
यस्मात्खलु हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगदविशेषेण त्मना आत्मनैव
अन्यनैरपेक्ष्येणैव विभृतः । धारयतः । यद्वा यच्च नाम यत्किञ्चित्पदार्थजातमस्ति
विश्वं तत्सर्वमात्मना विभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदप्याभ्यामेव भ्रियत
इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते
द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव विवर्तेते । अत्र कतरा पूर्वा कतरा-
परैनयोरित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

भूरिं द्वे अचरंती चरंतं पञ्चतं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ २ ॥

भूरिं । द्वे इति । अचरंती इति । चरंतं । पत् ५ वतं । गर्भं । अपदी इति । दधाते इति ।

नित्यं । न । सूनुं । पित्रोः । उप ५ स्थे । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अचरंती अविचले द्वे एवैते द्यावापृथिव्यौ भूरिं बहुतरं चरंतं पञ्चतं पादयुक्तं
गर्भं गर्भवदा अतं कृत्स्नं प्राणिजातमपदी स्वयं पादरहिते दधाते । धारयतः ।
अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत्क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टांतः । पित्रोर्मातापित्रो-
रुपस्थ उत्संगे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सूनुं न । पुत्रमिव । यथा स्नेहेन
वर्धयंतौ धारयंतौ मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नोऽस्मान्भ्वात् महतो भयहेतोः
पापाद्रक्षतं । पालयतं । यद्वा अभ्वात् अभ्वं महत् अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्वेति
महन्नाम । द्वे कृतद्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्र-
योगश्छांदसः । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अनेहो दात्रमदितेरनर्व हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।

तद्रोदसी जन्मयतं जरिचे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः । दात्रं । अदितेः । अनर्वं । हुवे । स्वः ऽवत् । अवधं । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतं । जरित्रे । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ३ ॥

अदितेः । एतदंतरिक्षस्याप्युपलक्षणं । अखंडनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यांतरिक्षस्य च संबन्धि दात्रं धनमाह्वयामि । स्पृहयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्धनं । अनेहः । अपापं दुःखरहितं सुखात्मकं । अनर्वं । अनरणं । अक्षीणमित्यर्थः । सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् । अवधं । अहिंसितं । नमस्वत् । अन्नवत् । ईदृशं धनं हुवे । तदस्माभिः कांक्षितमुक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रे स्तोत्रे यजमानाय जनयतं । उत्पादयतं । द्यावेत्यादि व्याख्यातं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु स्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरूहां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

उभे इति । देवानां । उभयेभिः । अहूँ । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ४ ॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित्कृतेनावनेन समृद्धातप्यमाने अनीश्वरे ॥ तप ऐश्वर्यकर्मण इदं रूपं ॥ अतप्यमाने अन्यैरपीक्यमाने । अवसानेनावन्ती तर्पयन्त्यौ देवपुत्रे । देवा व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोस्तादृश्यौ । लोकद्वयस्था मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यन्ते । ईदृशानुभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवानामूहां । एतद्रात्रेऽप्युपलक्षणं । द्योतमानानामूहां रात्रीणां च संबन्धिभिरुभयविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणैर्धनैर्निर्मितभूतैः । तेषां लाभायेत्यर्थः । तदर्थं युवामनु स्याम । अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संऽगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽअंते । स्वसारा ।

जामी इति । पित्रोः । उपऽस्थे ।

अभिजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नाभिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।

नः । अभात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमु-
पकार्योपकारकभावः । यद्वा पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी
अकुर्वंत्यौ पश्चान्मनुष्यैः प्रार्थितैर्देवैर्विवाहिते सत्यौ संगते अभूतामित्याहुः । अय-
मर्थो द्यावापृथिवी सहास्तामित्यादिब्राह्मणे समाम्नातः । युवती नित्यतरुण्यौ
मिश्रयंत्यौ वा सर्वेषु भावेषु । समंते समानांतिके समानपर्यंते वा । स्वसारा
परस्परं स्वसृभूते जामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वं ।
तथा च निगमौ दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः यतो द्यावापृथिवी निष्ट-
तक्षुरिति । पित्रोः सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोरुपस्थ उत्संगे स्थितं
भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती अभिघ्राणं कुर्वंत्यौ स्पृशंत्यौ ।
समानमेतदुत्कमित्यादिमंत्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्तं प्रसिद्धं । ईदृश्यौ नो रक्षतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उर्वी सद्यन्ती बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सद्यन्ती इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानां । अवसा । जनित्री इति ।

दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी

इति । नः । अभात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तीर्णे सद्यन्ती सद्नाधारभूते बृहती महत्यौ महानुभावे देवानां ।
उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्यादीनामवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसस्य-
योर्जनित्र्यौ । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन यज्ञेन च निमित्त-
भूतेन हुवे । आह्वयामि । देवानां हविरर्थमस्मद्यज्ञायेत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे
अमृतमुदकं दधाते । धारयतः । ते युवामाह्वयामि । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उ॒र्वी पृ॒थ्वी बहु॒ले दू॒रेऽञ्ते॒ उप॑ ब्रु॒वे नम॑सा य॒ज्ञे अ॒स्मिन् ।

द॒धाते॒ ये सु॒भगे॑ सु॒प्रतू॒र्ती द्या॒वा रक्ष॑तं पृथि॒वी नो॒ अ॒भ्वात् ॥ ७ ॥

उ॒र्वी इति॑ । पृ॒थ्वी इति॑ । बहु॒ले इति॑ । दू॒रेऽञ्ते॒ इति॑ दू॒रेऽञ्ते॒ । उप॑ । ब्रु॒वे । नम॑सा । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ।

द॒धाते॒ इति॑ । ये इति॑ । सु॒भगे॑ इति॑ सु॒भगे॑ । सु॒प्रतू॒र्ती इति॑ सु॒प्रतू॒र्ती । द्या॒वा । रक्ष॑तं । पृथि॒वी इति॑ । नः । अ॒भ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी मह्यौ पृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने ब्रूहाकारे दूरेऽन्ते विप्रकृष्टांतदेशे । अपारे इत्यर्थः । ईदृश्यौ युवामस्मिन्यज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेणोपब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । पुनः कीदृश्यौ । ये सुभगे शोभनभाग्ये सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

दे॒वान्वा॒ यच्च॑कृ॒मा कच्चि॒दागः॒ सखा॑यं वा॒ स॒द॒मिज्जास्प॑तिं वा ।

इ॒यं धी॒र्भू॒या अव॑यान॒मेषां॒ द्या॒वा रक्ष॑तं पृथि॒वी नो॒ अ॒भ्वात् ॥ ८ ॥

दे॒वान् । वा॒ । यत् । च॒कृ॒म । कत् । चि॒त् । आ॒गः । स॒खा॑यं । वा॒ । स॒द॒ । इत् । जाःऽप॑तिं । वा॒ ।

इ॒यं । धीः । भू॒याः । अव॑ऽयानं । ए॒षां । द्या॒वा । रक्ष॑तं । पृथि॒वी इति॑ । नः । अ॒भ्वात् ॥ ८ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदागोऽपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषामयागलक्षणं सदमित् सर्वदैव चकृम । कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चकृम । जास्पतिं । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदैव चकृम । एषामुक्तरूपाणां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्स्तुतिरूपमिदं कर्म भूयाः । भूयात् भवतु । द्यावेत्यादि गतं । अत्र सर्वत्र प्रकारांतरेण मंत्रमंतरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिबहुमननासंभवादुचितमेव । तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

॥ अथ नवमी ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेतां ।

भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदंत इषयेम देवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्या । मां । अविष्टां । उभे इति । मां । ऊती इति । अवसा । सचेतां ।

भूरि । चित् । अर्यः । सुदाः । स्तराय । इषा । मदंतः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपि शंसौ नर्या नरेभ्यो हितौ ईदृश्यावुभयाश्रये स्तुती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानान्पुल्लिङ्गता । तथोभे ऊती रक्षिके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयौ शंसौ मामविष्टां । प्राप्नुतां । तथोभे अणूती तयोः संबन्धिनोरभिमानिदेवतयोरवसास्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेतां । हे देवा द्यावापृथिव्योरंतर्भूताः सर्वेऽपि देवाः । अर्यः स्तोता यो वयं सुदास्तरायातिशयेन शोभनदातृत्वायेषान्नेन सोमलक्षणेन मदंतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पूजायां । अभिपूजितं धनमिषयेम । इच्छेम । यद्वा अर्य इति षष्ठ्या रूपं । ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

ऋतं दिवे इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या इति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्या हुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

ऋतं । दिवे । तत् । अवोचं । पृथिव्यै । अभिऽश्रावाय । प्रथमं । सुऽमेधाः ।

पातां । अवद्यात् । दुःऽइतात् । अभीके । पिता । माता । च । रक्षतां । अवऽभिः ॥ १० ॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे द्युदेवतायै पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै तत्तत्प्रीतिकरमृतं स्तोत्रं प्रथमं । मुख्यतामैतत् । प्रथमं प्रकृतमवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिश्रावाय । अभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच पिता पालको द्युलोको माता सस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी चोभे अवद्यान्निदिताहुः खप्रापकादंहसः

सकाशात्पातां । रक्षतां । तथाभीके । अंतिकनामैतत् । संमीप एवावोभिरभि-
मततर्पणै रक्षतां । पालयतां ॥

॥ अथैकादशी ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितॄर्मातर्यदिहोपब्रुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इदं । द्यावापृथिवी इति । सत्यं । अस्तु । पितः । मातः । यत् । इह । उपऽब्रुवे । वां ।

भूतं । देवानां । अवमे इति । अवःऽभिः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु ।
अवितथं भवतु । फलवद्भवत्वित्यर्थः । इदमित्युक्तं किं तदित्याह । हे पितृद्वौः
हे मातः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि
तत्सत्यमस्तु । देवानां स्तोत्राणामस्माकमवमे । अंतिकनामैतत् । नित्यसंनिहिते
युवामवोभिस्तर्पणैर्युक्ते भूतं । भवतं । अवशिष्टं गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं सूक्तमेकादशर्चमागस्त्यं चैष्टुभं वैश्वदेवं । आ नो
वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्संथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥

आ । नः । इळाभिः । विदथे । सुऽशस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ।

अपि । यथा । युवानः । मत्संथ । नः । विश्वं । जगत् । अभिऽपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

नो विदथेऽस्मदीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः
स्तुतिभिः प्रदेयै रत्नैः सह । यद्वा इळाभिः । तदाश्रितेषु ताच्छब्दं । भूमिस्थाना-
भिर्देवताभिः सह विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्यग्नः सविता प्रेरक आदित्यश्च देव
एतु । आगच्छतु । हे युवानो नित्यतरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नोऽस्मा-
नभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे मनीषा मनीषया मनस ईशितृत्वेन । स्वेच्छये-
त्यर्थः । अपिः संभावनायां । अथस्मान्मत्संथ । मादयथ । यथा विश्वं जगत् ।

एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणं । यद्वा कृत्स्नं प्रपञ्चं मत्स्य तथास्मानपि । यद्वा
जगच्छब्दो यजमानरूपमनुष्यवाची । सर्वानपि यजमानान्यथा मत्स्य तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । आ नो देवानामु-
पवेतु शंस आ नो विश्व आस्का गमंतु देवाः । आ० ३. ७. । इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

आ नो विश्व आस्का गमंतु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।

भुवन् यथा नो विश्वे वृधासः करन्सुषाहा विथुरं न शवः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्काः । गमंतु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ।

भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुसहा । विथुरं । न । शवः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्काः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो
वागमंतु । आगच्छंतु । के ते । मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समा-
नप्रीतयः संत आगच्छंतु । किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं वृधासो वर्धयितारो यथा
भुवन् भवेयुः — तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं शवोऽन्नं विथुरं
हीनं यथा न करन् । न कुर्युः । तथागच्छंतु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।

असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्ठं । वः । अतिथिं । गृणीषे । अग्निं । शस्तिभिः । तुर्वणिः । सजोषाः ।

असत् । यथा । नः । वरुणः । सुकीर्तिः । इषः । च । पर्षत् । अरिः । गूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

हे देवा वो युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमं । सर्वेषामाह्वातृत्वात् हविर्वहनाच्चाग्निर्दे-
वानां प्रियतमः । तमतिथिं गृणीषे । गृणे । स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन
साधनेन । शस्तिभिः । शंसनैः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणिः । तूर्णवनिः
शीघ्रं संभक्ता । सजोषाः । युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वैते अग्निविशेषणे ।
यस्तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । तमग्निं
गृणीषे । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वरुण एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभ-
नकीर्तिमानसत् । सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूररित्यादिमन्त्रवर्णेषु वरुणात्सुकीर्ति-

रेवेषणीया । अरिगूर्तोऽरिष्वदातृषु सदा शब्दितः । अरीणां हननायोद्युक्तो वा
सूरिः प्रेरयितायं वरुण इषश्चान्नानि पर्षत् । पूरयेत् । तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुधेव धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्के विषुरूपे पयसि सस्मिन्नुधन् ॥ ४ ॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उषसानक्ता । सुदुधाऽइव । धेनुः ।

समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्के । विषुऽरूपे । पयसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ४ ॥

हे देवा वो युष्माकं नमसा हविषा नमस्कारेण वोप उपेत्य जिगीषा पा-
पानां जिगीषया आ ईषे । इच्छामि ॥ इष गतावित्यस्य वेषतेर्वा गत्याद्यर्थस्य
लिट्युत्तमैकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उषासानक्ता । अहनि
रात्रौ च । यद्वा अहोरात्रदेवते अयमभिगच्छामि । गतौ दृष्टांतः । सुदुधा धेनु-
रिव । सुदोग्धी धेनुर्यथा दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । सस्मिन्
समाने ऊधन् ऊधस्युत्पन्ने विषुरूपे नानारूपे पयसि क्षीरघृतादिकेऽर्कमर्चनी-
यमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानः । विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समा-
नेऽहन् । षष्ठेऽहनि एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान
ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि त्वदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा
सस्मिन् सर्वस्मिन्नुधसि फलाख्यक्षिरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे
पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मा-
नभिगच्छामि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उत नोऽहिर्बुध्नोऽमयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिंधुः ।

येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहति ॥ ५ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्नः । मयः । करिति कः । शिशुं । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिंधुः ।

येन । नपातं । अपां । जुनाम । मनः । जुवः । वृषणः । यं । वहति ॥ ५ ॥

उत अपि च नोऽस्माकमहिरंतरिक्षगाम्यहंता वाहीनो वाहन्यमानो वैतन्ना-
मको देवः । स एव बुध्नः । बुध्नं बन्धकमंतरिक्षं । तदर्हतीति बुध्नोऽंतरिक्ष-

चार्येतन्नामको देवो मयः सुखं कः । करोतु ॥ करोतेर्लङि रूपं ॥ किंच पि-
 षुषी । इवशब्द एवार्थः पूरणो वा । अस्मान्सेनाप्याययंती सिन्धुर्नाम नदी
 वेतु । आगच्छतु । तत्र दृष्टांतः । शिशुं न । यथा शिशुं प्याययंती गौर्गच्छति
 तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वोदकानां नप्तारं
 तृतीयं पुत्रं । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वं । तादृशमग्निं
 जुनाम । स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो
 मनोवेगा वृषणो वर्षका मेघा अश्वा वहन्ति । स सुखं करोतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत न ई त्वष्टा गंतव्या स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्र चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत । नः । ई । त्वष्टा । आ । गंतु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः ।

आ । वृत्रऽहं । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽष्टमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

त्वष्टा देवो ऽपि नोऽस्मानच्छ अभिप्राप्तुमीमिदानीमिमं यज्ञं वागंतु । आगत्य
 च । स्मत्सहा ~~च~~ प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायां । प्रशस्तं यथा तथाभिपि-
 त्वेऽभिगंतव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोतृभिर्चर्षणिभिः सजोषाः समा-
 नप्रीतिर्भवति इति शेषः । तथा वृत्रहा वृत्रघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या
 यजमानाः । कामैस्तेषां पूरकस्तुविष्टमो बहुतमो महत्तम इहास्मिन्कर्मणि नरां
 नृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्नागम्याः । आगच्छतु ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उत न ई मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमी गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत । नः । ई । मतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुं । न । गावः । तरुणं । रिहन्ति ।

तं । ई । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिऽष्टमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उत अपि च ईमेनं तरुणं नित्ययुवानमिंद्रं मतयोऽस्मद्भुजयोऽश्वयोगा
 अश्वसमानप्राप्तयो रिहन्ति । आस्वादयन्ति । स्तुवंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । गावो

दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न । शिशुमिव वत्समिव । तं यथा लिहंति तद्वत् । तदे-
वाह । तमी तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं
जनयः फलस्योत्पादयिच्यो गिरः स्तुतयो नसंत । व्याप्नुवंति ॥ नसतिर्याप्रिकर्मा ॥
तच्च दृष्टान्तः । जनयो न । उत्पादयिच्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत न ई मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ई । मरुतः । वृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रऽयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उत अपि च नोऽस्मदीयमीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्मत् सहापि
सदंतु । गच्छंतु । कुतो देशात् । रोदसी । रोदस्योर्द्वावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा
रोदस्यावपि गच्छतां । कीदृशास्ते मरुतः । वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः । समनसः
समानमनस्काः । पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः । पृषत्यो मरुतामिति यास्कः । अव-
नयो न । यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो
लुप्यते ॥ यद्वा अवनयो रक्षका रथा इव स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शत्रवः ।
तेषामत्तारो मित्रयुजो देवा नः । मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तार ऋत्विज इव । यद्वा
मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छंति तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।

अध । यत् । एषां । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । प्रुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणो यत् यस्मात्प्रचिकिचे । प्रज्ञायते ।
यद्वेषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकिचे । जानंत्यनुष्ठेयं । नु इति पूरणः । ततस्ते
ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां प्रयुजः प्रयोगान्प्रयुंजते । अध अथ
प्रयोगानंतरं यत् यस्मादेषां सेना वृष्ट्युत्पादका विश्वं सर्वं भुवनमिरिणमूषर-

प्रदेशं यथा तथा सर्वतः प्रुषायंत । उत्पादयंति । तत्र दृष्टांतः । सुदिने मेघावर-
णादिरहिते दिने शरुंधकारहिंसकः प्रकाश इव । स यथा सर्वमावृणोति तथा
मरुत्सेनावृष्ट्या सर्वमूषरं करोति । यद्वा मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्या-
दिसमृद्धौ सत्यां प्रयोगं कुर्वति । यदा यजंति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीमुदं-
तीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

॥ अथ दशमी ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।

अद्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वऽतवसः । हि । संति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हे ऋत्विजः अश्विनावेतन्नामकौ देवावुद्दिश्यावसेऽस्मद्रक्षणाय प्रो कृणुध्वं ।
स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वं ।
किंच ये स्वतवसः स्वायत्तबलाः संति तानपि प्रकृणुध्वं । के ते । अद्वेषो द्वेषर-
हितो विष्णुर्वात एतन्नामको देवः । प्रथममनाहूतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुमद्वेष
इत्युक्तं । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुः । ऋभुक्षाः पतिरिंद्रश्च । एतानपि
प्रकृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि देवान् सुम्नाय सुखायाच्छा आभि-
मुख्येन ववृतीय । स्तोत्रैरभिवर्तयेयं ॥

॥ अथैकादशी ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इयं । सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा वो युष्मत्संबन्धिनी सेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरस्मे
अस्माकमपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात् ।
भवतु । या दीधितिर्वसूयुर्वसुमती देवेषु नियतते । नियमेन प्रयत्नं करोति ।
तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्यामेति गतः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

पितुं न्वित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्त्यमन्नदेवताकं गायत्रं । आद्यानुष्टुप् गर्भो-
ष्णिक् । आद्यः पंचकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भेत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी
सप्तम्येकादशी चेति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका पितुं न्वन्नस्तुतिर्गायत्रं
त्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयांत्ये पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनियोगं शौनक
आह । पितुं न्वित्युपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेदशनं नित्यं भुंजीत ह्यवि-
कुत्सयन् ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वैतत्सूक्तं
जपेद्विषविनाशनं ॥ नावाग्यतस्तु भुंजीत नाशुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूज-
येच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । क्षुद्रयं नास्य किंचित्स्यानन्नान्नजं व्याधिमाप्नुयादिति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषी ।

यस्य चितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषी ।

यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृत्रं । विऽपर्वं । अर्दयत् ॥ १ ॥

अहमगस्त्यो नु क्षिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं । स्तौमि । महो महांतं धर्माणं
सर्वस्य धारकं तविषी बलात्मकं । यद्वा महतो लोकस्य धारकं । यस्यान्नस्यौजसा
बलेन सामर्थ्येन चितो विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्त्तिस्त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु ताय-
मानोऽपीदो वृत्रं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथार्दयत् । हिंसितवान् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।

अविता । भव ॥ २ ॥

हे स्वादो आस्वादनीय पितो पालक मधो माधुर्योपेत पितो हे पानसा-
धनान्न वयं त्वा त्वां ववृमहे । सेवामहे ॥ अत्र सर्वज्ञाननुदात्तानां पूर्वस्यासा-
मान्यवचनत्वेनानिघातत्वं । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वान्निघातत्वं ॥ अस-
कृत्पितुशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं ॥ हे पितो अस्माकमविता तर्प-
यिता भव ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उप० नः पित॒वा च॑र शि॒वः शि॒वाभि॒रु॒तिभिः॑ ।

म॒योभु॑रद्विषे॒ण्यः सखा॑ सु॒शेवो॒ अद्व॑याः ॥ ३ ॥

उप० । नः । पि॒तो इति॑ । आ । च॒र । शि॒वः । शि॒वाभिः॑ । ऊ॒तिभिः॑ ।

म॒यःऽभुः॑ । अ॒द्विषे॒ण्यः । सखा॑ । सु॒शेवः॑ । अद्व॑याः ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः । अतः शिवाभिर्मंगलयुक्ताभिरुतिभि रक्ष-
णैर्नोऽस्मान्नाचर । आगच्छ । आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वे-
षरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिवत्प्रियकारी सुशेवोऽत एव सुष्ठु सुखक-
रोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टांत-
वादोऽयं । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मविसंवादरहितः सखा यथा मयोभुरद्वेषश्च
भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तव॒ त्वे पि॒तो रसा॒ रजांस्यनु॑ वि॒ष्टिताः॑ । दि॒वि वा॒ता इव॑ श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्वे । पि॒तो इति॑ । रसाः । रजांसि । अनु॑ । वि॒स्थिताः॑ । दि॒वि । वा॒ताः इव॑ ।

श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

हे पितो तव त्वत्संबन्धिनस्य ते स्वाद्विष्णुदिषड्रसा रजांसि लोकान् लोक-
स्थानादर्थाननु आनुकूल्येन विष्टिताः । विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ दृष्टांतः ।
दिवि द्युलोकेऽंतरिक्षे श्रिता वाता वायवः । ते यथा व्याप्रास्तवत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तव॒ त्वे पि॒तो दद॑तस्त्व॒व स्वादि॑ष्ट ते पि॒तो ।

प्र स्वा॒द्यानो॒ रसानां॑ तुवि॒ग्रीवा॑ इवे॒रते ॥ ५ ॥

तव॑ । त्वे । पि॒तो इति॑ । दद॑तः । तव॑ । स्वा॒दिष्ट॑ । ते । पि॒तो इति॑ ।

प्र । स्वा॒द्यानः॑ । रसानां॑ । तुवि॒ग्रीवाः॑ इव॑ । ई॒रते ॥ ५ ॥

हे पितो पा॒लकान् त्वे ते त्वदर्थिनो नरास्तव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के
ते नराः । हे स्वादिष्ट स्वादुतम पितो पालक तव त्वदनुग्रहात्ते त्वां ददतः

प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि भूयांसमर्थं मन्यन्ते । किञ्च तव रसानां स्वाद्विमादीनां षष्ठां स्वाद्वानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुवियीवा इव । तुवीति बहुनाम । प्रवृद्धयीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छन्ति । संचरन्ति ॥ इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा ॥ भूलोकेऽक्षार एव दृढांगा भवन्तीति प्रसिद्धं । अनशने हि ग्रीवा अधो लम्बन्ते । यद्वा तव रसानामक्षारोऽसंख्या-
तयीवा इव भवन्ति रसानां बाहुल्यादिति भावः । एवं बहुरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितं ।

अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानां । देवानां । मनः । हितं ।

अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिं । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पूज्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वे त्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमृतमपि विहाय त्वय्येव वर्तते । हे पितो तव चारु समीचीनेन केतुना त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेनावसा रक्षणेनाहिं मेघं वृत्रं वाव-
धीत् । हतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्यं मन इति श्रुतेः । अथवा त्वत्केतुना जगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यं । जगद्रक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्भिद्यते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यद्दो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानां ।

अत्रा चित्तो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अत्र । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्न त्वां यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अंत्यलोपश्छांदसः ॥ विवा-
सनवतां विद्युदूपप्रकाशनवतां । विवो धनमुदकलक्षणं । धनवतां वा पर्वतानां
मेघानां संबन्धदः प्रसिद्धं तदुदकमजगन् । अगमत् । गच्छेत् । अत्र चित् अस्मिन्काले

नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपेतान्न त्वं नोऽस्मानरमलं संपूर्णं भक्षाय
भक्षणाय गम्याः । गच्छ । संनिहितो भव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यदपामोषधीनां परिंशमारिशमहे । वातापे पीव इद्भव ॥ ८ ॥

यत् । अपां । ओषधीनां । परिंशं । आऽरिशमहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यत् येनापामोषधीनां संबन्धि परिंशं परिलेशं परितः सुखकरमन्नमारि-
शमहे । आस्वादयामः । भक्षयामः । तेनान्नोदकसारेण हे वातापे । वातेन
प्राणेनाप्नोति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरं । हे शरीर
त्वं पीव इत् आप्यायित एव भव । अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा
यद्यप्यपामोषधीनां परिंशं लेशमास्वादयामः । तथापि हे वातापे वातवत्सर्व-
व्यापक पित्तो त्वमल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

॥ अथ नवमी ॥

यत्ते सोम गवांशिशिरो यवांशिशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्भव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआशिरः । यवऽआशिरः । भजामहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्ननामान्येन स्तुत्वेदानीं सोमलक्षणमन्नं स्तौति । हे सोम ते तव यत्
यमंशं गवांशिशिरो गोविकारक्षीराद्याश्रपणद्रव्यं यवांशिशिरो यवविकाराश्रपणद्रव्यं
भजामहे । सेवामहे । तेन हे वातापे शरीर पीवो भव ॥

॥ अथ दशमी ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः । वातापे पीव इद्भव ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः । उदारथिः । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्तुपिंडोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे त्वं पीवः स्थौ-
ल्यवान् वृक्को व्याधेर्वर्जयिता भव । उदारथिरुर्द्ध्वगम इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव ।
शिष्टो गतः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वयं । पि॒तो इति । वचः ऽभिः । गावः । न । ह॒व्या । सु॒सूदि॒म ।

दे॒वेभ्यः । त्वा । स॒ध ऽमादं । अ॒स्मभ्यं । त्वा । स॒ध ऽमादं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्न सोमरूप तं तादृशं स्तुतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः स्तुति-
वाग्भिर्वयं सुषूदिम । क्षारयामो रसान् । तच्च दृष्टान्तः । गावो न हव्या । गाव
इव हवीष्युत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुषूदिम । किमर्थं कीदृशं चेति चेत् ।
उच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः । तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न केवलं
देवेभ्य एव किंतु सधमादमस्माभिः सह मादयितारं हुतशेषरूपं त्वा त्वामस्म-
भ्यमस्मदर्थमपि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

समिद्धोऽद्येत्येकादशर्चं नवमं सूक्तमागस्त्यं सर्वं गायत्रं । समिद्धाग्निनून-
पादादय एकादश प्रत्यृचं देवता यास्केन किंदेवताः प्रयाजा इत्युपक्रम्याग्नेयाः
प्रयाजा ऋतुदेवताश्छंदोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्मदेवता इत्यादिना
बहून्पक्षानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्श्याग्नेया एवेति सिद्धांतितं । समिद्ध आग्नि-
इत्यनुक्रांतं । पशावगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाग्नीसूक्तं ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

समिद्धो अ॒द्य रा॒जसि दे॒वो दे॒वैः सह॑स्रजित् । दू॒तो ह॒व्या क॒विर्व॑ह ॥ १ ॥

सं॒ऽइ॒द्धः । अ॒द्य । रा॒ज॒सि । दे॒वः । दे॒वैः । सह॑स्र॒ऽजि॒त् । दू॒तः । ह॒व्या । क॒विः । व॒ह ॥ १ ॥

हे अग्ने देवैर्यवहर्तृभिर्ऋत्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवोऽत एव दीप्य-
मानः । समिद्धैर्वा देवैः सहितः समिद्धः सन् अद्यास्मिन्यागदिने राजसि ।
ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्संख्याकानां शत्रूणां वा जेतः । ततो दूतो
देवानां दूतस्तद्यज्ञादिवार्ताहर आह्वाता वा । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः ।
कविः क्रांतदर्शी । ईदृशस्त्वं हव्यास्मदीयानि हवीषि वह । देवेभ्यः प्रापय ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तनूनपा॒द॒तं य॒ते म॒ध्वा य॒ज्ञः स॒म॒ज्य॒ते । द॒ध॒त्स॒ह॒स्रि॒णी॒रि॒षः ॥ २ ॥

तनू॑ऽनपात् । ऋ॒तं । य॒ते । म॒ध्वा । य॒ज्ञः । सं । अ॒ज्य॒ते । द॒ध॒त् । स॒ह॒स्रि॒णीः । इ॒षः ॥ २ ॥

तनूनपात् यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यज्ञा आपोऽत्र तन्व उच्यन्त इत्युक्त-

त्वादपां नपातयिता तासां नप्ता वा । अद्भ्य ओषधयः । ओषधीभ्योऽग्निरिति
नमृत्वं । यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽग्निर्ऋतं यज्ञं यते ।
गच्छते । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादि-
द्रव्येण समज्यते । किं कुर्वन्नयं । सहस्रिणीरेतत्संख्याकानीषोऽन्नानि दधत् ।
यजमानेभ्यो धारयन् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आजुह्वानो न ईदृशो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईदृशः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्ने । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने आजुह्वानोऽस्माभिराहूयमानः सन् ईदृशोऽस्माभिः स्तुत्य इदना-
मकः । त्वं नोऽस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञभाजो देवानावक्षि । आवह । हे अग्ने त्वं
सहस्रसा असि । अपरिमितधनस्य दातासि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरं । अस्तृणन् । यत्र । आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणेरयितारो
देवा यस्य तादृक् । यद्वा अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृग्बर्हिरोजसा
मंचलक्षणवत्तेनोपेता ऋत्विजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् । यत्र यस्मिन्बर्हिषा-
दित्या अदितेः पुत्रा यूयं विराजथ । विविधं राजध्वे । तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

विराट् सम्राड्विभीः प्रभीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभीः । प्रऽभीः । बह्वीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् विशेषेण राजंत इति व्यत्ययेनैकवचनं । सम्राट् सम्यगिति पूज्यतरं
राजमानाः । अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनं । विभीर्विभ्यो विविधं भवित्र्यः । प्रभीः
प्रभ्यः प्रकर्षेण भवित्र्यः । बह्वीर्बह्वः । भूयसीर्लोकप्रसिद्धसंख्याभिश्च भूयस्यश्च

या दुरो यज्ञगृहद्वारः संति ता घृतान्युदकानि प्राण्युपकारार्थमक्षरन् । क्षरन्ति ।
यद्वा बह्वीर्भूयसीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सुरुक्ने हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः । उषासावेह सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने इति सुऽरुक्ने । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसौ ।

आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने शोभनदीप्ताभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे ईदृश्यावहोरात्रदेवते
अधि अधिकं श्रिया सौंदर्येण विराजतः । विशेषेण दीप्यते ॥ हियोगादनिघातः ॥
तादृश्यावुषसौ । एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं । उषःशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । रात्रिरू-
षाश्चोभे इहास्मिन्दिन आसीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रथमौ प्रकृतमौ ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ सुवाचसा
प्रियवचनौ दैव्या देवाहौ होतारा देवानामाह्वतारौ होमनिष्पादकौ वा कवी
मेधाविनावेतौ नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । यजतां गच्छतां वा ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भारतीके सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नश्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इके । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबन्धिनी भारती । तादृशि द्युलोकदेवते ।
हे इके भूदेवि । हे सरस्वति । सरो वागुदकं वा । तद्वत्यंतरिक्षदेवते । तादृशि
देवि । एताः क्षित्यादिदेवताः । एतास्मिन् आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः ।
यास्मिन् सर्वा वो युष्मानुपब्रुवे । उपेत्य स्तौमि । ता यूयं नोऽस्मान् श्रिये
संपदे चोदयत । प्रेरयत ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रभुः । पशून् । विश्वान् । संऽआनजे । तेषां । नः । स्फातिं ।

आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवो रूपाणि योनौ सृष्टानि रेषांसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतेः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशूनस्मदीयान् गवादिकान् समानजे । सम्यगनक्ति । व्यक्तीकरोति ॥ संपूर्वादनक्तेर्लिटि तस्मान्बुडिति नुट् ॥ अथ प्रत्यक्षः । तेषामक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमायज । सर्वतः पूजय । कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

उप तमन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । तमन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूपाभिमानी देव तमन्या आत्मनैव देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमन्नमुपसृज । उत्पादय । यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वय्येवं कृतवति सत्यग्निर्हव्यानि हवींषि सिष्वदत् । स्वदयतु । स्वादूकरोतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरःऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयमग्निर्देवानां पुरोगा असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यद्वा देवानां मध्ये यज्ञं प्रत्यग्निरेव पुरोगामी । अत एवाग्रणीत्वादेवाग्निशब्दो निष्पन्नः । अग्निः कस्मादग्रणीर्भवतीति निरुक्तं । तादृशोऽयं गायत्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण समज्यते । सम्यक् लक्ष्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते । अत्यर्थं दीयते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव स्तूयत इति केषांचिन्मतं । अग्नेरेव नामांतरमित्यन्ये ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

अग्ने नयेति दशमं सूक्तमष्टर्चमागस्त्यं चैष्टुभमाग्नेयं । अग्ने नयाष्टावाग्नेयमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभच्छंदसि विनियोगः । अथैतस्या इत्यत्राग्ने नयाग्ने बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेत् । आ० ४. १३. । इति सूचितत्वात् ॥ अत्र शौनकः । उत्पथप्रतिपन्नो यो भ्रष्टो वापि पथः क्वचित् । पंथानं प्रतिपद्येत कृत्वा वा कर्म गर्हितं ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्भृतं । जपेच्च प्रयतो नित्यमुपतिष्ठेत वानलं । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥ आद्याश्चतस्रः श्रावणाकर्मणि विनियुक्ताः । श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा । आ० गृ० २. १. । इति ॥ आग्नेये पशौ वपापुरोडाशयोराद्ये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः । आ० ३. ७. । इति ॥ आद्या प्रायणीयेष्टावाग्नेयस्यानुवाक्या । सैवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगन्म । आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति च ॥

॥ तत्र सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्य १ स्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणं । एनः । भूयिष्ठां । ते । नमः । उक्तिं । विधेम ॥ १ ॥

हे अग्ने अंगनादिगुणविशिष्ट देव द्योतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अनेनैतदनुष्ठितमिदं प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये गंतव्याय स्वर्गादिधनाय ॥ द्वितीयार्थे वा चतुर्थी ॥ प्रापणीयं रयिं प्रति नय । तदर्थं जुहुराणं कुटिलकार्येनः पापं फलप्रतिबंधरूपमस्मत् अस्मत्तो युयोधि । पृथक् कुरु । ते तव वयं भूयिष्ठामतिप्रवृद्धां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं स्तुतिं विधेम । परिचरेम । कुर्मः ॥

आयुष्कामेष्ट्यामग्ने त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्यनुवाक्या । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये । आ० २. १०. । इति सूचितं ॥ एते एव स्वस्त्वयन्यामपि संयाज्ये इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वं । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं नव्यो नवतरः स्तुत्यो वा त्वमस्मान् यागानुष्ठातृन्पारय । कर्म समापय्यातिपारय । अतिक्रामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरभि- पूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पूजितैर्यज्ञादिसाधनैः । कानि । दुर्गा- णि । दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी पृथुतरा पूश्च पुर्यपि भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति जात्येकवचनं । पुराण्यपि भवंत्वित्यर्थः । तथा नोऽस्मा- कमुर्वी पृथ्व्यपि बहुतरा भवतु । त्वं तु तोकायापत्याय तनयाय पुत्राय । तोक- शब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिश्रयिता भव । यद्वा रोगाणां शमनं भयानां यावनं च भव । कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्निचा अभ्यमंत कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वं । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽचाः । अभिऽअमंत । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । क्षां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वममीवा रोगानस्मत् अस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अनग्निचा अग्निनापालयिताः कृष्टीः प्रजा अभ्यमंत । अभिमिमतेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्या- हारादनिघातः ॥ ता युयोधि । यद्वा ता अनग्निचाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न केवलं वियोगमात्रं । अपि तु पुनःपुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमस्मदर्थं सुविताय शोभनफलाय हे यजत्र यष्टव्य देव द्योत-

मानाग्ने विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिरन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह क्षां पृथिवी देवय-
जनलक्षणां मागच्छेति शेषः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमग्ने त्वं पारयेत्यत्रोक्तं । तथाग्नेयपशावेषैव
हविषोऽनुवाक्या । तथा च सूचितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः प्र वः
शुक्राय भानवे भरध्वं । आ० ३. १. इति ॥

॥ सैषा चतुर्थी ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदेन आ शुशुक्लान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदेने । आ । शुशुक्लान् ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानजस्रैरनवरतैरविच्छिन्नैः पायुभिः पालनप्रकारैः पाहि ।
पालय । उत अपि च प्रिये सदेने तव प्रियभूते यागगृहे आ सर्वतः शुशुक्लान् ।
दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितारं गरितारं
स्तोतारं मां नूनमद्य भयं मा विदत् । मा लभतां । माप्नोतु । हे सहस्वो बल-
वन्नाग्नेऽपरमपरस्मिन्काले भयं मा विदत् । अपरं मदन्यं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भौमायैककपालपुरोडाशहोमे मा नो अग्न इत्यनयाशयमभिजु-
होति । तथा च सूचितं । मा नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनामाशयेनाभिजुहोति
। आ० गृ० २. १. इति ॥

॥ सैषा पंचमी ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रीषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अन्नेच्छवे
दुच्छुनायै । शुनं सुखं । दुष्टसुखकारिणे । दःखकारिण इत्यर्थः । तस्मै रिपवे
मावसृजः । मा त्याक्षीः । तदधीनं मा कुर्वित्यर्थः । तथा नोऽस्मान्दत्वते दंतवते

दशते खादते सर्पादये मावसृजः । तथा नोऽस्मानदतेऽदंतकाय शृंगादिभिर्घा-
तिने मावसृजः । तथा रिषते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावन् सहस्विन्
मा परा दाः । पराभूतं मा देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गुणानो अग्ने तन्वेऽवरूथं ।

विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनिस्तोरभिहुतामसि हि देव विष्पट् ॥ ६ ॥

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गुणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथं ।

विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनिस्तोः । अभिऽहुता । असि । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नाग्ने वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गुणानः
सुवन् त्वावान् त्वया देवतया तद्वा ज्ञानं जनो वि घ यंसत् । विमुंचति खल्वात्मानं ।
कस्मात्सकाशात् । रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोश्चोरादेः सकाशात् । उत वा अथवा
निनिस्तोर्निदितुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां
विष्पट् विशेषेण बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहादयं जनो वियंसत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेधि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेधि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।

अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजत्र यष्टव्याग्ने त्वं तान्यष्टनयष्टृश्चोभयान्मनुषो मनुष्यान्विविच्य विद्वान्
ज्ञानं प्रपित्वे संनिहित एव काले वेधि । कामयसे यष्टृन् । तथा कुर्वन् अक्र
आक्रमिता त्वं मनवे ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ मनुष्यस्य यजमानस्याभिपित्वेऽभि-
प्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिक्षणीयो भव । इदं कुर्वितं
कुर्विति विधेयो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमान उशिग्भिः कामयमा-
नैर्ऋतिग्भिरिव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।

वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

वयमस्मिन्नग्नौ निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम ।
ब्रूमः । अग्निर्विशेष्यते । मानस्य सूनुः । मीयत इति मानो मंत्रः । तस्य सूनु-
रग्निर्मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् ॥ सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ मानस्य सूनौ । सहसाने शत्रू-
णामभिभवितर्यग्राववोचाम । वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः
सहस्रमपरिमितं धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्त्यं बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभं । अनर्वाणं बार्ह-
स्पत्यमित्यनुक्रांतं । श्रौतविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । स्नात्वा जपेद-
नर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्धनं च प्राप्नोति सोऽष्टोक्तं च नियच्छति
। ऋग्वि० १. २७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नय्यमर्कैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आश्रूयन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥

अनर्वाणं । वृषभं । मद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नय्यं । अर्कैः ।

गाथान्यः । सुऽरुचः । यस्य । देवाः । आऽश्रूयन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतर्नय्यं नवतरं स्तुत्यं वा तमनर्वाणमगंतारं । स्तोतुरधीनमित्यर्थः ।
वृषभमपां फलानां वर्षितारं मंद्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मंत्रस्य पाल-
यितारमेतन्नामकं देवमर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैर्वर्धय । प्रवृद्धं कुरु । सुरुचः शोभन-
दीप्तेर्नवमानस्य स्तूयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि
षष्ठ्यः ॥ रोचमानं स्तूयमानं गाथान्यः । गाथेति वाङ्माम । स्तुतिवचसो नेतारो
देवा व्यवहर्तारो मर्ता मनुष्या होत्रादयः । यद्वा नवमानस्य स्तुवानस्य यज-

मानस्य संबंधिनस्ते । आश्रूयन्ति । आश्रावयन्ति पुरा । तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्रा-
नर्वाणामप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३. ॥

बार्हस्पत्ये पशौ तमृत्वियेत्येषा वपायाज्या । सूचितं च । बृहस्पते अति यदर्यो
अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते । आ० ३. ७. इति ॥

॥ सैषा द्वितीया ॥

तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स ह्यंजो वरांसि विभ्वाभं वत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अंजः । वरांसि । विभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्विया वर्षर्तुसंबन्धिन्यो वाचो माध्यमिका उप सचन्ते । समीपे
सेवन्ते । यः सर्गो न । उदकस्य स्रष्टापि ॥ नशब्दोऽप्यर्थे ॥ देवयतां देवानिच्छतां
यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा देवत्वमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि सृष्टवान्वृष्ट्यु-
दकं । यद्वा ऋत्वियाः प्राप्तकालीना वाचो होत्रादिप्रेरिता वाच उप सचन्ते तं यः
सर्गो न । उदकसृष्टिरिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि । व्यंजकः खलु ।
तस्मिन्वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विभुर्याप्नो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मा-
तयैतरिष्टे चेष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपा-
दयन् ऋत उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूतः । अथवा अंजो यज्ञियानां
व्यंजको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्ऋते
यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयाणि हवीषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य ऋत्वाहन्योऽयो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

उपऽस्तुतिं । नमसः । उत्ऽयतिं । च । श्लोकं । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । ऋत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं नमसो हवितर्लक्ष-

णस्यान्नस्योद्यतिमुद्धारं च श्लोकं अन्यो यो मंत्रविशेषोऽस्ति तं च प्रयंसत् । प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै । तत्र दृष्टान्तः । सवितेव । सूर्य इव । स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्बाहू बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्य बृहस्पतेः क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्येनाहन्योऽहि साधुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुस्तुविष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मंत्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्यान्मन्त्रदेहाद्यसुराञ्जित्वातितेजस्वी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामन्यो न यंसद्यक्षभृच्चिन्ताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायाँ अभि द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । इयते । पृथिव्यां । अन्यः । न । यंसत् । यक्षऽभृत् । विऽचेताः ।

मृगाणां । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मका कीर्त्तिर्गर्जितवाग्वा दिवि द्योतमाने द्युलोके पृथिव्यां चेतते । गच्छति । व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरन्यो न अतनशील आदित्य इव यक्षभृत् पूजितं हविरादिकं दधानो विचेता विविधं चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् । नियच्छति फलं । किंच मृगाणां हन्तुमन्विष्यतां हेतयो न आयुधानीवास्य बृहस्पतेरिमा हेतयो हिंसाण्यायुधानि यन्ति । गच्छन्ति च ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ अहिमायान् आगत्य हन्त्योऽन्तरिक्षचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानसुरान् द्यून् दिवसान् ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ तान्यायुधान्यभि लक्षयन्ति च । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पञ्जाः ।

न दूढ्येऽनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारुं ॥ ५ ॥

ये । त्वा । देव । उ॒स्मि॒कं । म॒न्य॒मा॒नाः । पा॒पाः । भ॒द्रं । उ॒प॒ऽजी॒वंति । प॒ज्जाः ।
न । दुः॒ऽध्ये । अ॒नु । द॒दा॒सि । वा॒मं । बृ॒ह॒स्प॒ते । च॒य॒से । इ॒त् । पि॒या॒रुं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्धयोऽल्पाः पज्जा हविल्लक्षणान्नवंतः पापेन जीर्णा वा नरा भद्रं कल्याणं त्वा त्वामुस्मिकं । उस्मियेति गोनाम । कुत्सिता-मल्पक्षीरोत्साविणी गां जीर्णमनद्वाहं वा मन्यमाना उपजीवंति । उपेत्य प्रा-णंति । अल्पं याचंत इत्यर्थः । दूढ्ये दुर्धिये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यो वामं वननीयं धनं नानुददासि । अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारुं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सुं तु चयस इत् । गच्छस्येवानुग्रहीतुं ॥ चय गतावित्यस्येदं रूपं ॥ यद्वा हे बृहस्पते पियारुं हिंसकं ॥ पीयतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपं ॥ तं प्राणिहिंसकं चयस इत् । हंस्येव ॥ बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयु-मिति निरुक्तं । ४. २५. ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सु॒प्रैतुः॑ सु॒यव॑सो च प॒न्था दु॒र्निय॑न्तुः परि॒प्री॑तो न मि॒त्रः ।

अ॒न॒र्वा॒णो अ॒भि ये चक्ष॑ते नोऽपी॒वृ॒ता अ॒पोरु॑ण्वन्तो अ॒स्थुः ॥ ६ ॥

सु॒ऽप्रैतुः॑ । सु॒ऽयव॑सः । न । प॒न्थाः । दुः॒ऽनिय॑न्तुः । परि॒ऽप्री॑तः । न । मि॒त्रः ।

अ॒न॒र्वा॒णः । अ॒भि । ये । चक्ष॑ते । नः । अ॒पि॒ऽवृ॒ताः । अ॒प॒ऽऊ॒र्णु॑वन्तः । अ॒स्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रैतुः सुष्ठु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनान्नस्य पन्था न । मार्ग इव । सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनो सुयवसः पन्था इव । सुखकारी भवेत्यर्थः । किंच दुर्नियन्तुर्दुःखेन नियमित्वा राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो द्वेषादिरहितो मित्रो न । सुहृन्मन्त्रीव । स यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथास्मभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवदमार्गान्निवर्त्य मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तत्रापि फल-प्रदो भवेत्यर्थः । किंच अनर्वाणोऽपापा ये नरा नोऽस्मानभि आभिमुख्येन चक्षते बोधयन्ति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अथपोरुण्वन्तोऽपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तोऽस्थुः । तिष्ठन्तु । यद्वा अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्मद्विरोधिनो नोऽस्मानभिचक्षते । अभिवदन्ति निंदन्ति तेऽपीवृता आच्छादिता रक्षिता अथपोरुण्वन्तोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं स्तुभ इत्येषा बार्हस्पत्ये पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । सं यं स्तुभोऽवनयो न यंत्येवा पित्रे । आ० ३. ७. । इति ॥

॥ सैषा सप्तमी ॥

सं यं स्तुभोऽवनयो न यंति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वाँ उभयं चष्टे अंतर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यंति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयं । चष्टे । अंतः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यं बृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राण्यवनयो न । सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा संयंति संगच्छंति तद्वत् । तथा समुद्रं रोधचक्राः ॥ नदीनामैतत् ॥ रोधनशीलानि चक्राणि यासु तास्तादृश्यः कूलं क्रममाणा वा स्रवतः स्रवत्यो नद्यो यथा यंति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयस्त्वामेव प्राप्नुवंति । गृध्रो गर्धनशीलो वृष्टिमाकांक्षमाणः स बृहस्पतिर्विद्वान् वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकानि चोभयमंतर्मध्ये स्थित्वा चष्टे । पश्यति । करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भातु गोमद्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

महो महान् तुविजातो बह्वर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान् बलवान् वृषभोऽपां वर्षिता देवो बृहस्पतिरेव एवं स्तुतिप्रकारेण धायि । धीयते । स्तूयत इत्यर्थः । स स्तुतो देवो नोऽस्माकं वीरवत्पुत्राद्युपेतं गोमदोभिर्युक्तं फलं धातु । करोत्वित्यर्थः । विद्यामेति गतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

कंकत इति षोडशर्चं द्वादशं सूक्तं । ऋषिरगस्त्यः । अप्रृणसूर्यास्त्रयो देवताः । त्रिष्टुप् छंदः । सूर्ये विषमित्याद्यास्तिस्रो महापंक्तयः । अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको

नवकश्चेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवानामित्येषा त्रयोदशी महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहतीति ह्युक्तं । अत्र यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि तथापि बृहेन पूरणीयानि । अत्रानुक्रमणिका । कंकतः षोडशोपनिषदानुष्टुभममृणसौर्ये विषशंकावानगस्त्यः प्राब्रवीद्दशम्याद्याश्च तिस्रो महापंक्तयो महाबृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः । विषशंकायुक्तोऽगस्त्यस्तत्परिहारायेदमुक्तवान् ॥ श्रौतस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । कंकतो नेति सूक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत् । विषं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि ॥ यत्कीटलूतासु विषं दंष्ट्रिवृश्चिकतश्च यत् । मूलं च कृत्रिमं चैव जपन् सर्वमपोहति । ऋग्वि० १. २७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कंकतो न कंकतोऽथो सतीनकंकतः ।

द्वाविति शुषी इति न्यहृष्टा अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतः । न । कंकतः । अथो इति । सतीनऽकंकतः ।

द्वौ । इति । शुषी इति । इति । नि । अहृष्टाः । अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतोऽल्पविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तत्तेर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कंकत इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीनकंकतः ॥ सतीनमित्युदकनाम । सतीनं गहनमिति तन्नामसु पाठात् ॥ उदकचार्यल्पविषवान् कश्चिद्दुग्धादिः । एवं द्वाविति । अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकाराविति । शुषी इति । श्लोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनायेतिकारद्वयं । तथाहृष्टा अदृश्यमानरूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये संति ते नूनं मां न्यलिप्तत । विशेषेण लिपन्ति । सर्वाण्यंगानि विषमावृणोति । केनैवं कृतमिति ज्ञायत इति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अहृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।

अथो अवघ्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥

अहृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती ।

अथो इति । अवऽघ्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिंषती ॥ २ ॥

अनेन विषघ्नोषधिः स्तूयते । आयती विषदष्टस्य सकाशमागच्छंती विष-
निर्हरणसाधनौषधिरदृष्टान् अदृश्यमानान्विषधरान्हन्ति । हिनस्ति । अथो अपि
च परायती परागच्छंती संमार्जनसमयेऽर्वाक्प्रवृत्ता हन्ति । नाशयति जलच-
रविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानौषधिः
स्वगंधेन हन्ति बहुविषान् । यद्वा काचिदोषधिर्देशकान्मारयत्येव । अथो अपि च
पिंषती पेषणकर्त्री दृष्टपिथमाणा वौषधिः पिनष्टि । चूर्णीकरोत्यल्पविषान् ।
अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौंजा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौंजाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकं । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेणुदंडसदृशा अंतश्छिद्रास्तृणविशेषाः ।
कुशरासः कुत्सितशरा अंतश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः
सैर्यास्तटाकादिप्रांतोद्भवास्तृणविशेषा अश्वबाला इति प्रसिद्धाः । मौंजा मुंजाः
प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे
विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । निलिंपन्ति स्म ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानां । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् । निषीदन्ति । मृगासो मृगा न्यविक्षत । निविष्टाः ।
स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि । उपसर्गश्रु-
तेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ नीचान्यभवन् । एतेऽस्मिन्समयेऽदृष्टा अदृश्यमानरूपाः
संतो न्यलिप्सत । निलिंपन्ति विशेषेण ॥

॥ अथ पंचमी ॥

एत उ त्ते प्रत्यहश्चन्द्रदोषं तस्करा इव ।

अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

एते । ऊं इति । त्ते । प्रति । अदृश्चन् । प्रऽदोषं । तस्कराऽइव ।

अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

त्ते त एते सर्पाः प्रत्यहश्चन् । प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिंगेन । यद्वा ते रात्रौ हंतारो दिवैते प्रतिदृश्यन्ते । तत्र दृष्टांतः । प्रदोषं । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसकाश्चौरा दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । अदृष्टाः । अपरिदृश्यमानाः । विश्वदृष्टाः । विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन । भवत ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेऽक्यता सु कं ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । तिष्ठत । इक्यत । सु । कं ॥ ६ ॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पा वो युष्माकं द्यौः पिता । पृथिवी माता । सोमो भ्राता । अदितिर्देवमाता स्वसा । एवं महानुभावा महोरगा अदृष्टा अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः सर्वस्य दृष्टारो यूयं तिष्ठत । स्वस्वस्थाने मां प्रति मा गच्छत । सु सुतरां कं सुखं यथा तथेक्यत । ईरयत । गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो द्युलोक उच्यते । पृथिव्यंतरिक्षद्युस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुत । अस्मद्बाधं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ये अस्या ये अंग्याः सूचीका ये प्रकंकताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ ७ ॥

ये । अंस्याः । ये । अंग्याः । सूचीकाः । ये । प्रऽकंकताः ।
अदृष्टाः । किं । चन । इह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

येऽस्या अंसाहा अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां खादंतो वा । तथा येऽंग्या
अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरो-
माणो वृश्चिकाद्याः । ये च प्रकंकताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनो वा महोरगा
अदृष्टा अदृश्यमानाः किं चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति इहास्मिन् समीपे वो
युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत । मुंचतास्मान् ॥
जसु मोक्षणे दैवादिकः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उत्पु॒रस्तात्सूर्य॑ एति॒ विश्व॑दृष्टो अदृष्ट॒हा ।
अदृष्टान्त॑सर्वा॒ञ्जंभ॑यन्त॒सर्वा॑श्च यातु॒धान्यः॑ ॥ ८ ॥
उत् । पु॒रस्ता॑त् । सूर्यः॑ । एति॒ । विश्व॑ऽदृष्टः । अदृष्ट॑ऽहा ।
अदृष्टान् । सर्वा॑न् । जंभ॑यन् । सर्वाः॑ । च । यातु॑ऽधान्यः ॥ ८ ॥

असौ सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदेति । कीदृशः सः । विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या
यस्य स तादृशः । अदृष्टहा । अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हंता ।
यद्वा अदृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारः । तस्य हंता । सूर्य उदिते सति सर्वे विषधरा
विषाणि वा पलायंते । किं कुर्वन्नुदेतीति चेत् उच्यते । सर्वानदृष्टानद्रष्टव्यान्वि-
षराक्षसादीञ्जंभयन् हिंसयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवे-
दनाः । तासां धात्रीरूपादयित्रीर्महोरगी राक्षसीर्वा जंभयन् पुरस्तादुदेति ।
अतोऽस्मत्तो निजस्यतेति संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

उद॑प॒प्रद॑सौ सूर्यः पु॒रु विश्वा॑नि॒ जूर्वे॑न् ।
आ॒दि॒त्यः प॑र्व॒तेभ्यो॑ विश्व॑दृष्टो अदृष्ट॒हा ॥ ९ ॥
उत् । अ॒प॒प्रत् । अ॒सौ । सूर्यः॑ । पु॒रु । विश्वा॑नि । जूर्वे॑न् ।
आ॒दि॒त्यः । प॑र्व॒तेभ्यः॑ । विश्व॑ऽदृष्टः । अदृष्ट॑ऽहा ॥ ९ ॥

असौ पुरस्तादृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपन्नत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥
 पततेर्लुङि पुमागमे रूपं ॥ किं कुर्वन् । विश्वानि बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं
 जूर्वन् । हिंसन् । कीदृशोऽसौ । पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यः प्राणिभ्यस्तेषामुपकारायादित्यो
 विषोदकादीनामदनशीलः । विश्वदृष्टः । विश्वं दृष्टं येन तादृशः । अदृष्टहा ।
 अदृष्टानां विषविशेषाणां हन्ता । एवं महानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो
 विषशंका न कार्या ॥

॥ अथ दशमी ॥

सूर्ये विषमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
 चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषं । आ । संजामि । दृतिं । सुराऽवतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम । अरे । अस्य । योजनं ।
 हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमंडले चतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो
 भवेदिति यदेतद्विषविद्यायामुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्ये
 सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य वर्तमानं सूर्यं आस-
 जामि । आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । सुरावतो गृहे सुरानिर्मातृसदने दृति-
 मिव चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्वद्विषमादित्यस्य
 न बाधकमित्यर्थः । सो चित् । चित् पूजायां । उः प्रसिद्धौ । पूज्यः स सूर्यः
 खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजि-
 तत्वाच्चयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः ।
 तेषु स्थित आदित्य आरे दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते ।
 हे विष त्वा त्वां मध्वमृतं चकार । विषस्य विषभावं दूरेऽपनोद्यामृतीचकारेति ।
 एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विषयोजनं
 तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इ॒य॒त्ति॒का श॑कु॒न्ति॒का स॒का ज॑घास ते वि॒षं ।

सो चि॒न्नु न म॑राति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॒स्य॒ यो॒ज॒नं ह॑रि॒ष्टा म॑धु॒ त्वा म॑धु॒ला
च॒कार ॥ ११ ॥

इ॒य॒त्ति॒का । श॑कु॒न्ति॒का । स॒का । ज॑घा॒स । ते । वि॒षं ।

सो इति॑ । चि॒त् । नु । न । म॒रा॒ति॒ । नो इति॑ । व॒यं । म॒रा॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । यो॒ज॒नं ।
ह॒रि॒ऽस्थाः । म॑धु॒ । त्वा॒ । म॑धु॒ला । च॒का॒र ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कुर्वाणेयत्तावती वा वालेत्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां कपिंजलीमाहुः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित् ॥ सा उ इति निपातसमुदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन विद्यायां यद्देहावृत्तं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

त्रिः स॒प्त वि॑ष्पुलि॒ङ्ग॒का वि॒षस्य॒ पु॒ष्यं म॑क्षन् ।

ताश्चि॒न्नु न म॑रंति॒ नो व॒यं म॑रामा॒रे अ॒स्य॒ यो॒ज॒नं ह॑रि॒ष्टा म॑धु॒ त्वा म॑धु॒ला
च॒कार ॥ १२ ॥

त्रिः । स॒प्त । वि॑ष्पुलि॒ङ्ग॒काः । वि॒षस्य॑ । पु॒ष्यं । अ॒क्षन् ।

ताः । चि॒त् । नु । न । म॒रं॒ति॒ । नो इति॑ । व॒यं । म॒रा॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । यो॒ज॒नं ।
ह॒रि॒ऽस्थाः । म॑धु॒ । त्वा॒ । म॑धु॒ला । च॒का॒र ॥ १२ ॥

त्रिः सप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याका विष्पुलिङ्गका विविधाः विष्पुलिङ्गकाः । सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्लकृष्णभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा त्रिः सप्त एकविंशतिभेदा विष्पुलिङ्गकाः सूक्ष्मचटिका विषप्रतिपक्षभूता विषस्यास्मदावरकस्य पुष्यं पोषमक्षन् । अदंतु । नाशयंतु । ताश्च न मरंति न वयमपि । शिष्टमविशिष्टं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

न॒वा॒नां न॒वती॒नां वि॒षस्य॒ रोपु॑षीणां ।

स॒र्वा॒सा॒म॒ग्र॒भं ना॒मा॒रे अ॒स्य॒ यो॒ज॒नं ह॒रि॒ष्ठा म॒धु॒ त्वा म॒धु॒ला च॒कार ॥ १३ ॥

न॒वा॒नां । न॒वती॒नां । वि॒षस्य॒ । रोपु॑षीणां ।

स॒र्वा॒सां । अ॒ग्र॒भं । ना॒म॒ । आ॒रे । अ॒स्य॒ । यो॒ज॒नं । ह॒रि॒ऽस्थाः । म॒धु॒ । त्वा॒ । म॒धु॒ला ।

च॒कार ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्मद्व्यापकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां छेत्रीणां । सर्वासामुक्तानां गंगादिनदीनां नामाग्रभं । गृह्णामि । संकीर्तयामि ॥ गृहेच्छांदसे लुङि छांदसश्चेर्लुक् । ह्यहोर्भः ॥ अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

त्रिः स॒प्त म॒यूर्यः॑ स॒प्त स्व॒सारो अ॒युवः॑ ।

तास्ते॑ वि॒षं वि॒ ज॒भिर॒ उ॒द॒कं कुं॒भिनी॑रिव ॥ १४ ॥

त्रिः । स॒प्त । म॒यूर्यः॑ । स॒प्त । स्व॒सारः॑ । अ॒युवः॑ ।

ताः । ते॒ । वि॒षं । वि॒ । ज॒भिर॒ । उ॒द॒कं । कुं॒भिनीः॑ऽइव ॥ १४ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याका मयूर्यो मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पद्वेषिण्य इति प्रसिद्धा नागद्वेषिगरुडपक्षादुत्पन्नत्वात् । तथा सप्त एतत्संख्याकाः सर्पण-स्वाभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणा अयुवः ॥ नदीनामैतत् ॥ सुरगंगाद्याः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं विजभिर । विशेषेण हरंतु । तत्र दृष्टान्तः । उदकं कुंभिनीः कुंभिन्यः कुंभवत्यः कुंभेन जलहारिण्य इव । ता यथा तद्वरंति तद्वन्नद्यो मयूर्यश्चातिप्रभूतं हरंतु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इ॒य॒त्त॒कः कु॒षु॒भ॒कस्त॒कं भि॒न॒द्भ्य॒श्म॒ना ।

ततो॑ वि॒षं प्र॒ वा॒वृ॒ते॒ परा॑ची॒रनु॒ सं॒व॒तः ॥ १५ ॥

इ॒य॒त्त॒कः । कु॒षु॒भ॒कः । त॒कं । भि॒न॒द्भिः । अ॒श्म॒ना ।

ततोः॑ । वि॒षं । प्र॒ । वा॒वृ॒ते॒ । परा॑चीः । अ॒नु॒ । सं॒ऽव॒तः ॥ १५ ॥

इयत्तकः कुत्सितेयत्तः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुंभकः कुं पृथ्वी संभति विलि-
खतीति सर्पाणां कुत्सितं संभयिता निग्रहीता कुषुंभको नकुलः । स ते विषं
हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तर्कं कुत्सितं तं नकुलमश्मना भिनद्धि ।
विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति
तद्विदः । तदिदमचोक्तं । तत एवं प्रयोगे सति विषं प्रवावृते । विषावृताद्दे-
हाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचनवतीरति-
दूरगाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लक्ष्मीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु । न मां
प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः कुषुंभकस्तदित्यंत्या विनियुक्ता । दधिसक्तूञ्जुहोती-
त्युपक्रम्य कुषुंभकस्तदब्रवीत् । आ० गृ० ३. ४. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ सैषा षोडशी ॥

कुषुंभकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषं ॥ १६ ॥

कुषुंभकः । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्य । अरसं । विषं । अरसं । वृश्चिक । ते । विषं ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोच्यमाने सति गिरेः सकाशात्प्रवर्तमानकः
प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिगच्छन् कुषुंभको नकुलस्तदब्रवीत् । तद्वाक्यमाचख्यौ ।
किं तदिति । उच्यते । वृश्चिकस्यैतद्विषमरसमसारं । बाधकं न भवतीत्यर्थः ।
तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव । अतो न बाध इति हि वदन्ति ।
एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे
वृश्चिक ते विषमरसं । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवमवा-
दीत् तदा प्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हरण्युपनिषत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षोडशे वर्गः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे
मंडले चतुर्विंशोऽनुवाकः प्रथमं मंडलं च ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ द्वितीयं मंडलं ॥

शतर्चिनां प्रथमं मंडलं व्याख्यातं । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मंडलं व्याख्यायते । त्वमग्ने द्युभिरित्यादिकं द्वितीयं मंडलं । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने द्युभिरिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वमांगिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इंद्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुक्रमणिका । य आंगिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्स गृत्समदो द्वितीयं मंडलमपश्यदिति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनमृथनुक्रमणे । त्वमग्ने इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य आंगिरस उच्यत इति । तस्मान्मंडलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छंदः । मंडलादिपरिभाषयाग्नेयं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमग्ने जागतं त्विति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छंदसीदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः । त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्ते । आ० ४. २३. इति सूचितत्वात् ॥ उपाकरणोत्सर्जनयोरप्याद्या विनियुक्ता ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमांशुशुक्षणिस्त्वमद्भस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । द्युऽभिः । त्वं । आऽशुशुक्षणिः । त्वं । अत्ऽभ्यः । त्वं । अश्मनः । परि ।

त्वं । वनेभ्यः । त्वं । ओषधीभ्यः । त्वं । नृणां । नृऽपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे अग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हे नृणां नृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः संति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वोभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते । सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छांदसः ॥ तादृश हे देव त्वं द्युभिर्यागदिवसैर्निमित्तभू-

तैर्जायसे । यागार्थं मथनेनोत्पद्यस इत्यर्थः । यद्वा तादृशैर्दिवसैः सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धो भवसीत्यर्थः । तथा त्वमाशुशुक्षणिर्जायसे । आ सर्वतो दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्मुपपदे शुच दीप्तावित्येतस्य सनंतस्य छांदसमिदं रूपं । यद्वा आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः स सेव्यत इति । आशु शुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिनेत्याशुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यं । हे अग्ने त्वमद्भ्यो वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । अश्मनो मेघात्पाषाणाद्वा परि जायसे । यो अश्मनोरंतरग्निं जजानेति हि मंत्रांतरं । त्वं वनेभ्यो वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । त्वमोषधीभ्यो वैश्वानररूपेण । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । शुचिरेव जायसे । यद्वा शुचिरादित्यरूपो जायस इत्यर्थः । अत्र त्वमग्ने द्युभिरहोभिरित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं । नि० ६. १. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निहतायतः ।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रं । तव । पोत्रं । ऋत्वियं । तव । नेष्ट्रं । त्वं । अग्निम् । ऋतऽयतः ।

तव । प्रऽशास्त्रं । त्वं । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहऽपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे अग्ने होत्रं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि तवैव । त्वदर्थमित्यर्थः । तथा पोत्रं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि तवैव । तथा ऋत्वियं प्राप्तकालमार्त्विज्यं तवैव । नेष्ट्रं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं तव । हे अग्ने त्वमग्निम् अग्नीध्रश्च त्वमेवासि । तथा ऋतायतो यज्ञमिच्छतस्तवैव प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुर्मैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने त्वमध्वरीयसि । अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा अध्वर्युशब्दव्युत्पत्तेः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वेति हि निरुक्तं । १. ८. ॥ तथा ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्यसि । तथा नो दमेऽस्मद्यज्ञगृहे गृहपतिश्चासीति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्ब्रह्मणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वं । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सतां । असि । त्वं । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वं । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वं । विधर्तरिति विऽधर्तः । सचसे । पुरंऽध्या ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं यतः सतां वृषभो वर्षितासि अत इन्द्रोऽसि । यद्वा सतां साधू-
नामिन्द्रोऽसि । कामानां वर्षितासि । त्वं विष्णुरसि । यत उरुगायो बहुभिर्गी-
यमानो नमस्यो नमस्कार्यश्च भवसि । हे ब्रह्मणस्पते परिवृढस्य कर्मणो मंत्रस्य
वा पालयितस्त्वं यतो रयिवित् गवादिधनस्य वेत्ता अतो ब्रह्मासि । हे वि-
धर्तर्विविधकारक वैश्वानररूपाग्ने पुरंध्या बहुप्रकारया बुद्ध्या सचसे । सह वर्तसे ।
सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वं । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वं । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वं । अर्यमा । सत्ऽपतिः । यस्य । संऽभुजं । त्वं । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यतो धृतव्रतो धारितकर्मासि अतो वरुणो राजासि । यतो दस्मः शत्रू-
णामुपक्षपयिता ईड्यः स्तुत्यश्च अतो मित्र एतन्नामको देवोऽसि । यतः सत्पतिः
सतामभिमतप्रदानेन पालयिता अतोऽर्यमा भवसि । दातृत्वं चार्यम्णो लिंगं ।
अर्यमेति तमाहुर्व्यो ददातीति । यस्यार्यम्णो दानं संभुजं संततभुजं व्यापकं भवति ।
यद्वा यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु ग्रहीतृणां । तथा त्वमंशः सूर्यमूर्त्य-
तरभूत एतन्नामको देवोऽसि । तादृश हे देव विदथेऽस्मदीये यज्ञे भाजयुः
फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यं ।

त्वमांशुहेमा ररिषे स्वर्ध्वं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । त्वष्टा । विधते । सुऽवीर्यं । तव । ग्रावः । मित्रऽमहः । सऽजात्यं ।

त्वं । आंशुऽहेमा । ररिषे । सुऽअर्ध्वं । त्वं । नरां । शर्धः । असि । पुरुऽवसुः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता त्वं विधते परिचरते जनाय सुवीर्यं

शोभनवीर्यं । वीर्यं धनं । तद्धेतुर्भवसि । ग्रावो याः स्तुतिवाचः संति तास्तव
स्वभूताः । हे मित्रमहः हितकारितेजः सजात्यमस्माकं बांधवं भजस इत्यर्थः । हे
अग्ने आप्नुहेमा आप्नु प्रेरयिता त्वं स्वयं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ररिषे ।
ददासि । हे अग्ने पुरुवसुः प्रभूतधनस्त्वं नरां नराणां शर्धो बलस्थानीयोऽसि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वं । शर्धः । मारुतं । पृक्षः । ईशिषे ।

त्वं । वातैः । अरुणैः । यासि । शंगयः । त्वं । पूषा । विधतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं महो दिवो महतो द्युलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् ।
असुरः शत्रूणां निरसिता रुद्रोऽसि । रुद्रः खं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्राव-
यिता एतन्नामको देवोऽसि । रुद्रो वा एष यदग्निरित्यादिष्वग्ने रुद्रशब्देन व्यव-
हारात् । यद्वा त्वं रुद्रः । रौति मामनिष्ट्वा नरा दुःखे पतिष्यंतीति रुद्रः । तादृ-
शोऽसि । रुद्रो रौतीति सत इति हि निरुक्तं । तथा महो महतो द्युलोकस्य
संबन्धसुरोऽसि । असुर्बलं । तस्य दातादित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेर्द्युलोकसं-
बन्धसुरत्वमुत त्वा दिवो असुराय मन्मेत्यादिषु । तथा त्वं मारुतं शर्धो मरुत्स-
मूहरूपं बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवमग्न्यादित्यवायुरूपस्त्वं ।
पृक्षोऽन्नस्य हविलक्षणस्य त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात्त्वं वा-
तैर्वायुसहैररुणैररुणवर्णैरश्वैः शंगयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् यासि ।
प्राप्नोषि यागगृहं । यद्वा अरुणैर्गमनशीलैर्वातैर्वायुभिरुत्पन्नः सन् यासि वने ।
तथा त्वं पूषा सर्वस्य पोषकः सन् नु क्षिप्रं त्मना आत्मनानुग्रहरूपया स्वबुद्धैव
विधतः परिचरतो यजमानान् पासि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वं । अग्ने । द्रविणः ऽदाः । अरं ऽकृते । त्वं । देवः । सविता । रत्न ऽधाः । असि ।
त्वं । भर्गः । नृ ऽपते । वस्वः । ईशिषे । त्वं । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय द्रविणोदाः । हिरण्यस्य दातासि ।
देवो द्योतमानः सविता सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकस्त्वं रत्नधा रमणीयानां धनानां
मणिमुक्तादीनां धारयितासि । तथा हे नृपते नृणां पालकाग्ने त्वं भगो भजनीयः
सन् वस्वो वसुनो धनस्येशिषे । समर्थो भवसि दातुं । यो यजमानो दमे यज्ञगृहे
ते त्वामविधत् परिचरति तस्य पायुः पालकस्त्वमसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्वामग्ने दम आ विशपतिं विशस्त्वां राजानं सुविदचमृजते ।
त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥
त्वां । अग्ने । दमे । आ । विशपतिं । विशः । त्वां । राजानं । सु ऽविदचं । चमृजते ।
त्वं । विश्वानि । सु ऽअनीक । पत्यसे । त्वं । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे अग्ने विशपतिं यजमानानां पालकं त्वां विशो यजमाना दमे स्वकीये
यज्ञगृहे आ । आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा
राजानं दीप्यमानं सुविदचं शोभनज्ञानमस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा त्वामृजते ।
प्रसाधयन्ति ॥ चमृजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥ यत एवं ततो हे स्वनीक शोभ-
नज्वालारूपसेन त्वं विश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥
विश्वेषां हविषामाज्यसोमपुरोडाशादीनां पत्यसे । ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् ।
इरज्यति पत्यत इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । त्वं तु सहस्राणि
शता शतानि दश एतत्संख्याकानि प्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां
प्रतिनिधिरित्यर्थः ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तैर्यत्फलं
भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचं ।
त्वं पुत्रो भवसि यस्ते ऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्यधृषः ॥ ९ ॥

त्वां । अग्ने । पि॒तरं । इ॒ष्टिऽभिः । नरः । त्वां । भ्रा॒त्राय । श॒म्या । त॒नूऽरुचं ।
त्वं । पु॒त्रः । भ॒व॒सि । यः । ते । अ॒वि॒धत् । त्वं । स॒खा । सु॒ऽशेवः । पा॒सि । आ॒ऽधृषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने पि॒तरं पाल॑कं त्वां नरो ने॒तारो यज॑माना इ॒ष्टिभिरेष॑णसाधनैर्या॒गैर्यज॑न्त इति शेषः । पि॒तृवत्पाल॑नाय यज॑न्त इत्यर्थः । तथा त॒नू॒रुचं शरी॑राणां दी॒पकं शरी॑रेषु दी॒प्यमानं वैश्वान॑रात्मना त्वां भ्रा॒त्राय भ्रातृ॑त्वाय सौभ्रा॒त्राय श॒म्या ॥ कर्म॑नामैतत् ॥ कर्म॑णा यज॑न्त इति शेषः । यद्धो॒भयत्र वक्ष्य॑मानेना॒विध॑दित्यनेन संबन्धः । हे अग्ने यो नर॑स्ते त्वाम॒विधत् परि॑चरति तस्य त्वं पु॒त्रो भव॑सि । पु॒त्रवत्पाल॑यिता भव॑सि । तथा त्वं स॒खा स॒मानख्या॑नः सखि॒वद्वि॒त॒कारी सु॒शेवः ॥ शेव॑मिति सु॒खनाम ॥ सु॒ष्टु सु॒खकारी सन् आ॒धृष आ॒धर्ष॑कात्मा पा॒सि । रक्ष॑सि । पि॒तृत्व॑कामाय पि॒तृत्वेन भ्रातृ॑त्वकामाय भ्रातृ॒त्वेन पु॒त्रत्व॑कामाय पु॒त्रस्थानी॑यो भव॑सि । त्रि॒प्रकारेण॑ रक्ष॑सीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वम॑ग्न ऋ॒भुरा॒के नम॑स्य॒स्त्वं वाज॑स्य क्षु॒मतो रा॒य ई॒शिषे ।
त्वं वि॒ भा॒स्यनु॑ दक्षि॒ दा॒वने॒ त्वं वि॒शि॒क्षु॑रसि य॒ज्ञमा॑तनिः ॥ १० ॥
त्वं । अग्ने । ऋ॒भुः । आ॒के । नम॑स्यः । त्वं । वाज॑स्य । क्षु॒ऽमतः । रा॒यः । ई॒शिषे ।
त्वं । वि॒ । भा॒सि । अनु॑ । ध॒क्षि । दा॒वने॑ । त्वं । वि॒ऽशि॒क्षुः । अ॒सि । य॒ज्ञं । आ॒ऽतनिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वमृ॒भुः । उरु॑भासमानो मेधावी वा । त्वमा॒केऽतिके॑ संनिधावेव नम॑स्यो नम॑स्कार्यः । स्तु॒त्य इत्यर्थः । इतर॑देवतावन्मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण स्तु॒त्यो न भव॑सि किंतु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा त्वं क्षु॒मतः शब्द॑वतः सर्वत्र श्रूय॑मानस्य वाज॑स्यान्नस्य रा॒यो धन॑स्य चे॒शिषे । स्वामी॑ भव॑सि । अतस्तद्दे॒हीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं वि॒भासि । वि॒शेषेण॑ दी॒प्यसे । तदर्थ॑मनुक्रमेणैव ध॒क्षि । दह॑सि का॒ष्ठादीन् ॥ दहे॑र्लटि सि॒पि रूपं । संहि॑तायां भष्भावाभावश्छा॒न्दसः ॥ किमर्थ॑मेवं । दा॒वने छेद॑नायांध॒कारस्य । यद्वा ह॒विषो दान॑वते यज॑मानाय वा । किंच त्वं य॒ज्ञं वि॒शि॒क्षुर्विशेषेण॑ शि॒क्षयि॑ता साधयितासि ॥ न लो॒काव्यये॑ति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथा॑तनिः । फल॑स्य सर्वतो विस्तारयिता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वं । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वं । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वं । इळा । शतऽहिमा । असि । दक्षसे । त्वं । वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायादितिरखंडयिता परिपालयितासि । यद्वा अदीना भूमिरसि । किंच त्वं होत्रा होमनिष्पादका भारती भरतस्यादित्यस्यादित्यसंबन्धिनी रश्मिरूपा सती गिरा स्तुत्या वर्धसे । प्रवृद्धो भवसि । किंच त्वं शतहिमा । हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्येळा भूमिरसि । तादृशी सती दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥ तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥ तथा हे वसुपते धनपालक वृत्रहा पापादेर्हता त्वं सरस्वती । सरणवान्वायः । तत्संबन्धिन्येतन्नियामका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः संति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्णे आ संहशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वं । अग्ने । सुऽभृतः । उत्तमं । वयः । तव । स्पार्हे । वर्णे । आ । संऽहशि । श्रियः ।

त्वं । वाजः । प्रऽतरणः । बृहन् । असि । त्वं । रयिः । बहुलः । विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं सुभृतः सुष्ठु पोषितः सन् उत्तमं निरतिशयं वयोऽन्नमायुषं वा त्वमसि । तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा तव स्पार्हे स्पृहणीये वर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे संहशि सम्यग्दर्शनीये श्रिय ऐश्वर्याणि कांतयो वाश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच त्वं वाजोऽन्नं । तत्साधकत्वात्ताच्छब्दं । अन्नसाधक इत्यर्थः । प्रतरणः प्रतारयिता पापात् । अत एव बृहन् महानसि । तथा त्वं रयिर्धनरूपोऽसि बहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतो विश्वतः पृथुर्विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

त्वामग्न आदित्यास आस्यं त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ॥ १३ ॥

त्वां । अग्ने । आदित्यासः । आस्यं । त्वां । जिह्वां । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वां । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आऽहुतं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वामादित्यासोऽदितेः पुत्रा इन्द्रादय आस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपा-
नादिसाधनं चक्रिर इति वक्ष्यमाणेन संबंधः । तथा हे कवे त्रांतप्रज्ञ त्वामेव
शुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवा जिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयमास्वादनसाधनं
चक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वज्जिह्वयैवास्वादयन्तीत्यर्थः । तथा त्वामेव राति-
षाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवा अध्वरेषु यज्ञेषु
सश्चिरे । सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया स्वेषां हविर्भक्षणायोगात् । एवं
कृत्वा त्वे त्वयि देवाः सर्व आहुतं सर्वतो दत्तं हविरदंति । भक्षयन्ति । एवं सर्व-
देवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अदुह आसा देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वया मर्तासः स्वदंत आसुतिं त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अदुहः । आसा । देवाः । हविः । अदंति । आऽहुतं ।

त्वया । मर्तासः । स्वदंते । आऽसुतिं । त्वं । गर्भः । वीरुधां । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽमृतासोऽमरणधर्माणोऽदुहोऽद्रोगधारो देवा
आसा त्वदीयेनास्येनाहुतं हविरदंति । भक्षयन्ति ॥ आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने
पह्नोमासित्यादिनासन्नादेशः । ऊडिदंपदादीति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ तथा मर्तासो
मनुष्या अपि त्वया साधनभूतेनासुतिं रसरूपमन्नादिकं स्वदंते । आस्वादयन्ति ।
त्वमेव वीरुधां लतादीनां गर्भो गर्भस्थानीयः तेषां मध्यावस्थानात् । वसुः सर्वेषां
निवासभूतः सन् जज्ञिषे । उत्पादयसि सस्याद्यन्नं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

त्वं तान्सं च प्रति चासि मज्मनाग्ने सुजात प्र च देव रिच्यसे ।

पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥

त्वं। तान्। सं। च। प्रति। च। असि। मज्मना। अग्ने। सुऽजात। प्र। च। देव। रिच्यसे।

पृक्षः। यत्। अत्र। महिना। वि। ते। भुवत्। अनु। द्यावापृथिवी इति। रोदसी
इति। उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मज्मना बलेन तान् प्रसिद्धान् देवान् सं चासि । संगच्छसि । तैः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन प्रति चासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि वियुक्तश्च भवसीत्यर्थः । हे सुजात शोभनजनन । मंत्रसहितमथनेनोत्पन्नत्वादग्नेः सुजन्मत्वं । तादृशाग्ने हे देव प्ररिच्यसे च । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । यत् यस्मादत्रास्मिन्यज्ञे पृक्षः सर्वमप्यन्नं ॥ व्यत्ययेन बहुवचनं ॥ ते तवैव विभुवत् । समर्थं भवति महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे उभे द्यावापृथिव्यावनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्मान् च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये। स्तोतृऽभ्यः। गोऽअग्रामां। अश्वऽपेशसं। अग्ने। रातिं। उपऽसृजन्ति। सूरयः।

अस्मान्। च। तान्। च। प्र। हि। नेषि। वस्यः। आ। बृहत्। वदेम। विदथे।

सुऽवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेनाभिमतमाशास्ते । हे अग्ने सूरयो मेधाविनः प्रेरयितारो वा यजमानाः स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो गोअग्रामां गावोऽग्रगामिन्यो यस्यास्तादृशी गोप्रमुखामश्वपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयां । एतद्वयप्राधान्याभिप्रायां । गौश्चाश्वश्चाजाश्चेति दक्षिणापरिगणनेषु गवाश्वयोः प्राथम्यात् । तादृशी रातिमुपसृजन्ति । ददते । तान्यजमानानस्मांश्चर्त्विजो वस्यो

वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानं आ सर्वतः प्र हि नेषि । प्रकर्षेण नयसि खलु ।
नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिता विदथे यज्ञे
बृहन्महन्मंत्रजातं वदेम । उच्चारयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

यज्ञेन वर्धतेति त्रयोदशर्चे द्वितीयं सूक्तं मंडलद्रष्टुर्गृत्समदस्यार्धं । मंडला-
दिष्वाग्नेयमिति परिभाषयाग्नेयं । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतं । यज्ञेन सप्तो-
नेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनियोगः । सूत्रं तु
पूर्वसूक्त एवोक्तं ॥ तथा चातुर्विंशिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्धानीयमिदं ।
यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । अ० १. ४. । इति सूचितत्वात् ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडह-
योर्द्वितीयेऽहन्यपि जातवेदस्यनिविद्धानमिदं । चातुर्विंशिकं तृतीयसवनमिति
चतुर्विंशादतिदिष्टत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदं ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसं । अग्निं । यजध्वं । हविषा । तना । गिरा ।

संऽइधानं । सुऽप्रयसं । स्वःऽनरं । द्युक्षं । होतारं । वृजनेषु । धूःऽसदं ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जा-
तप्रज्ञं वाग्निं यज्ञेन यागेन वर्धत । प्रवर्धत । सामान्येनोक्ता विशेषेणाह । हविषा
चरुपुरोडाशादिना तना विस्तृतया गिरा स्तुत्या च यजध्वं । पूजयध्वं । कीदृशं
तं । समिधानं । समिध्यमानं । सुप्रयसं । शोभनान्नं । स्वर्णरं । स्वर्गे नेतव्या
यजमाना यस्य तादृशं । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः ।
बहुस्तोतारमित्यर्थः । द्युक्षं । दीपं द्युनिवासिनं वा । होतारं । होमसंपादकं ।
वृजनेषु बलेषु धूर्षदं । बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरबलं
भवतीति प्रसिद्धं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभि त्वा नक्तीरुषसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।

दिव इवेदरतिर्मानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सं । न । स्वसरेषु । धेनवः ।
दिवःऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । संऽयतः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वा त्वामभि प्रति नक्ती रात्रीरुषसोऽहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वप्यहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायं प्रातरग्निहोत्रस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातःकालेषु वा ववाशिरे । आकांक्षते यजमाना यष्टुं । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुं । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचर्यते । तत्र दृष्टान्तः । स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहःसु सरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्सं न । वत्समिव । किंच हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने संयतो नियतस्त्वं दिव इव द्युलोकस्येवारतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां हविःप्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां यजमानानां संबन्धीनि युगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपो रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वप्याभासि । समन्ताद्दीप्यसे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तं देवा बुधे रजसः सुदंसं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।
रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यं ॥ ३ ॥
तं । देवाः । बुधे । रजसः । सुऽदंसं । दिवःपृथिव्योः । अरतिं । नि । एरिरे ।
रथंऽइव । वेद्यं । शुक्रऽशोचिषं । अग्निं । मित्रं । न । क्षितिषु । प्रऽशंस्यं ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धमुक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तार ऋत्विजो वा रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य बुधे मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र न्येरिरे । नितरामीरयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्वहविल्लाभाय । ऋत्विक्पक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति । भजन्ते । कीदृशमित्याह । सुदंसं शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योर्द्यावापृथिव्योररतिं । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । वेद्यं । वेदो धनं । तस्मै हितं रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभायाश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यं । शुक्रशोचिषं दीप्नवर्णमग्निं मित्रं न सखिवत्कार्यसाधकं । यद्वा आदित्यमिव । क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं । प्रकर्षेण स्तुत्यं । एवं महानुभावमग्निं न्येरिर इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चंद्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृथ्याः पतरं चितयंतमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अनु ॥ ४ ॥

तं । उक्षमाणं । रजसि । स्वे । आ । दमे । चंद्रं ऽ इव । सु ऽ रुचं । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृथ्याः । पतरं । चितयंतं । अक्ष ऽ भिः । पाथः । न । पायुं । जनसी इति । उभे
इति । अनु ॥ ४ ॥

तं स्तुत्यतरं रजस्यंतरिक्ष आ उक्षमाणं सर्वतः सिंचतं वृष्टिजलं रजसि
पृथिव्यां वेद्यां घृतादिनासिच्यमानं वा । स्वे स्वकीये ह्यारे विजने दमे यागगृह
आदधुः । आदधते । कीदृशं तं । चंद्रमिव सुरुचं । चंद्रमिति हिरण्यनाम ।
हिरण्यमिव शोभनदीप्तिं । पश्चात्प्रवृद्धावस्थायां पृथ्याः पतरं । द्युलोकस्यांत-
रिक्षस्य गंतारं । अक्षभिः स्वकीयैर्ज्वालारूपैरवयवैश्चितयंतं चेतयमानं । पाथो
न पायुं । उदकमिव रक्षकं । उभे जनसी सर्वस्य जनयित्री द्यावापृथिव्यावनु
व्याप्तं । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविःप्रापणाय द्युलोकगामिनमिति भावः ।
एवंरूपमग्निमादधते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋजते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वं । परि । भूतु । अध्वरं । तं । ऊं इति । हव्यैः । मनुषः । ऋजते । गिरा ।

हिरि ऽ शिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृ ऽ भिः । चितयत् । रोदसी
इति । अनु ॥ ५ ॥

सो ऽग्निर्होता होमनिष्पादकः सन् विश्वं सर्वमध्वरं यागं परिभूतु । परितो
भवतु । तमु तमेवाग्निं हव्यैर्हविर्भिर्गिरा स्तुत्या च मनुष्या ऋजते । प्रसाधयन्ति ॥
ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ हिरिशिप्रो हरणशीलहनुदीप्तिोष्णीषो वा । शिप्राः
शीर्षसु वितता हिरण्ययीरित्यादिमंत्रांतरात् । वृधसानासु प्रवर्धमानास्वोषधीषु
ज्वालासु वा जर्भुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता ॥ शचंतं पदं । यद्वा द्वितीयार्थे
सप्तमी ॥ वर्धमाना ओषधीर्जर्भुरत् । पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः । द्यौर्द्युलोकांतरिक्षं

सृभिर्न नक्षत्रैरिव रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनु चितयत् । चेतयति । ज्वाला-
भिर्विस्फुलिंगैश्च भुवमंतरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वानयिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । संऽइधानः । स्वस्तये । संऽददस्वान् । रयिं । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । क्षेमाय
रेवद्रयिमद्रयिं धनं उपर्युपरिवृद्धिमद्धानयोग्यं वा धनमस्मासु संददस्वान्
सम्यक् प्रयच्छन् समिधानोऽस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् दीदिहि । दीप्यस्व ।
यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणं । रा धनं समृद्धिमद्यथा तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः
सन् नोऽस्मभ्यं सुविताय सुहिताय शोभनफलाय रोदसी द्यावापृथिव्यावाकृ-
णुष्व । सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोकौ भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति
तदुच्यते । हे देवाग्ने मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबंधीनि हव्या हवींषि
वीतये देवेभ्यो भक्षणाय । पुनः पुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुषसो वि दिद्युतः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजं । श्रुत्यै । अपा । वृधि ।

प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रं । उषसः । वि ।

दिद्युतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नोऽस्मभ्यं बृहतो महतः प्रभूतान् गवाश्चादिधनविशेषान् दाः ।
देहि । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्योपेतान्पुत्रभृत्यादीन्दाः । देहि ॥ ददातेच्छांदसे
लुङि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥ श्रुत्यै कीर्त्यै वाजमन्नं दुरो न तस्य द्वारा-

एयपि ॥ नशब्दश्चार्थे ॥ अपावृधि । अपवृणु । प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्तुपायान्विशदयति । तदर्थं द्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा प्राची प्रकृष्टांचने अस्मदनुकूले कृधि । कुरु । स्वर्ण । आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति तद्वत् । शुक्रं दीप्तं त्वामुषस उषःकाला विदिद्युतः । विद्योतयन्ति । उषःकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स इ॒धान उ॒षसो॒ राम्या॒ अनु॒ स्वर्णं॑ दी॒देद॒रुषेण॑ भा॒नुना॑ ।

हो॒त्राभि॒रग्नि॒र्मनु॑षः स्व॒ध्वरो॒ राजा॑ वि॒शाम॒तिथि॒श्चारु॑रा॒यवे॑ ॥ ८ ॥

सः । इ॒धानः । उ॒षसः । रा॒म्याः । अ॒नु । स्वः । न । दी॒देत् । अ॒रुषेण॑ । भा॒नुना॑ ।

हो॒त्राभिः । अ॒ग्निः । म॒नुषः । सु॒अ॒ध्वरः । रा॒जा । वि॒शां । अ॒तिथिः । चा॒रुः । आ॒यवे॑ ॥ ८ ॥

सोऽग्नी राम्या रमणहेतुभूता उषसोऽनु अनुलक्ष्येधान इध्यमानो दीपितः सन् अरुषेण रोचमानेन भानुना तेजसा स्वर्ण आदित्य इव दीप्यते । सोऽग्निर्मनुषो मनुष्यस्य होतुर्होत्राभिः । होत्रेति वाङ्माम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः स्वध्वरः शोभनयागो विशां प्रजानां राजा राजमानः स्वाम्यायवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुश्चरणशीलोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

॥ अथ नवमी ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने अ॒मृते॑षु पू॒र्य धी॒ष्पी॑पाय बृ॒हद्दि॒वेषु॑ मा॒नुषा॑ ।

दुहा॑ना धे॒नुर्वृ॒जने॑षु का॒रवे॒ त्मना॑ श॒तिनं॑ पु॒रुरूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । अ॒मृते॑षु । पू॒र्य । धीः । पी॒पा॒य । बृ॒हत् । दि॒वेषु॑ । मा॒नुषा॑ ।

दुहा॑ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । का॒रवे॑ । त्मना॑ । श॒तिनं॑ । पु॒रु॒रूपं॑ । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

बृहद्दिवेषु प्रभूतद्युतिष्वमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्य पूर्वभावित्वाग्ने त्वां मानुषा मनुष्याणां मध्ये नोऽस्मदीया धीर्बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय । प्याययति । यद्वा मानुषा मनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीर्वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । लुप्तोपममेतत् । त्मनात्मनैवेषणेषणायां सत्यां शतिनमपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्वादि-रूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

॥ अथ दशमी ॥

व॒यम॒ग्ने अ॒र्व॒ता वा सु॒वीर्यं ब्र॒ह्म॒णा वा चि॒तये॒मा जनां॑ अ॒ति ।

अ॒स्माकं॑ द्यु॒म्नम॒धि प॑ञ्च कृ॒ष्टिषू॒च्चा स्व॑र्णं शृ॒णु॒चीत॑ दु॒ष्टरं॑ ॥ १० ॥

व॒यं । अ॒ग्ने । अ॒र्व॒ता । वा । सु॒ऽवी॒र्यं । ब्र॒ह्म॒णा । वा । चि॒त॒ये॒म । जना॑न् । अ॒ति ।

अ॒स्माकं॑ । द्यु॒म्नं । अ॒धि । प॑ञ्च । कृ॒ष्टिषु॑ । उ॒च्चा । स्वः॑ । न । शृ॒णु॒ची॒त । दु॒ष्ट॒रं॑ ॥ १० ॥

हे अग्ने वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथार्वता वारण-
कुशलेनाश्वेन ॥ वाशब्दश्चार्थः ॥ ब्रह्मणा वान्नेन च त्वदत्तेन जनानस्सत्समाना-
नति चितयेम । अतिक्रम्य ज्ञायेमहि ॥ कर्मणि कतृप्रत्ययः ॥ यद्वा त्वदत्तेनाश्वे-
नान्नेन च सुवीर्यं चितयेम । प्रकाशयेम । तदर्थमस्माकं पञ्च पञ्चसु कृष्टिषु जनेषु
निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषूच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरमन्येनाप्राप्तं द्युम्नं धनं स्वर्णं
सूर्य इवाधिकं शृणुचीत । दीप्यतां । अधीत्ययमनर्थको वा ॥

॥ अथैकादशी ॥

स नो॑ बो॒धि स॒हस्य॑ प्र॒शंस्यो॑ यस्मिन्सुजा॒ता इ॒षय॑न्त सूर॒यः ।

यम॒ग्ने य॒ज्ञमु॒पय॑न्ति वा॒जिनो॑ नित्ये॑ तो॒के दी॑दि॒वांसं॑ स्वे दमे॑ ॥ ११ ॥

सः । नः । बो॒धि । स॒ह॒स्य । प्र॒ऽश॒ंस्यः । यस्मिन् । सु॒ऽजा॒ताः । इ॒ष॒य॑न्त । सूर॒यः ।

यं । अ॒ग्ने । य॒ज्ञं । उ॒प॒ऽय॑न्ति । वा॒जिनः॑ । नित्ये॑ । तो॒के । दी॒दि॒ऽवांसं॑ । स्वे । दमे॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने सहस्य शत्रूणामभिभवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः स त्वं नोऽस्म-
दीयं स्तोत्रादिकं बोधि । बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन्नग्नौ सुजाताः
शोभनजननाः सूरयः स्तोतार ऋत्विज इषयन्त । गमयन्ति स्तोत्राणि । किञ्च हे
अग्ने यज्ञं यजनीयं यं वाजिनो हविल्लक्षणान्नवंतो यजमाना नित्ये तोक औरसे
पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा तस्मिन्यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यति
तद्वत् । स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीप्यमानमुपयन्ति
हविःस्तोत्रादिना । स बोधीत्यन्वयः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

उ॒भया॑सो जा॒तवे॒दः स्या॑म ते स्तो॒तारो॑ अ॒ग्ने सूर॑यश्च श॒र्मणि॑ ।

व॒स्वो रा॒यः पु॒रु॒श्च॒न्द्रस्य॑ भू॒यसः॑ प्र॒जाव॑न्तः स्व॒पत्य॑स्य श॒ग्धि नः॑ ॥ १२ ॥

उभयासः । जातऽवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने । सूरयः । च । शर्मणि ।
वस्वः । रायः । पुरुऽचंद्रस्य । भूयसः । प्रजाऽवतः । सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने स्तोतारस्त्वां स्तुवंत ऋत्विजः सूरयो मेधा-
विनो यजमानाश्चेत्युभयासः । उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते
त्वत्संबन्धिनः स्याम । भवेम । यद्वा ते शर्मणि स्याम । त्वं च नोऽस्माकं वस्वो
निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायो गवादिधनस्य पुरुश्चंद्रस्यातिशयेनाह्लादकस्य बहुहि-
रण्योपेतस्य वा भूयसः प्रभूतस्य प्रजावतो भृत्याद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपर्याप्तस्य
वा स्वपत्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृगूपं धनं नोऽस्मभ्यं शग्धि । देहि । दातुं
शक्तो भवसि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ये स्तोतृभ्यो गोऽअग्र्यामश्वपेशसमग्ने रातिमुपसृजंति सूरयः ।
अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥
ये । स्तोतृऽभ्यः । गोऽअग्रां । अश्वऽपेशसं । अग्ने । रातिं । उपऽसृजंति । सूरयः ।
अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।
सुऽवीराः ॥ १३ ॥

ये स्तोतृभ्य इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

समिद्धो अग्निरित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं । सप्तमी जगती ।
समिद्धोऽग्निरग्निना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । समिद्ध एका-
दशाग्रं सप्तमी जगतीत्यनुक्रमणिका ॥ पशौ शुनकानामिदमाग्नीसूक्तं । गृत्समद-
स्यापि शुनकत्वात् । समिद्धो अग्निरिति शुनकानामिति हि सूचितं । आ० ३. २. ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।
होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हेन् ॥ १ ॥
संऽइद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्यां । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्थात् ।
होता । पावकः । प्रऽदिवः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हेन् ॥ १ ॥

पृथिव्यां वेदिलक्षणायां समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकोऽग्निर्निहितः स्था-
पितः सन् विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यङ् अभिमुखः सन्
अस्थात् । तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धोऽभवदित्यर्थः । किंच
सोऽग्निर्होता होमनिष्पादको देवानामाह्वाता वा पावकः शोधकः प्रदिवः
पुराणः सुमेधाः शोभनप्रज्ञो देवो द्योतमानः । एवं महानुभावोऽग्निरर्हन् या-
गयोग्यः सन् देवान्यजतु । अत्र यष्ट्यानिन्द्रादीन्पूजयतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नराशंसः प्रति धामान्यजन् तिस्रो दिवः प्रति महा स्वर्चिः ।

घृतप्रुषा मनसा हव्यमुदन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अजन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । महा । सुऽअर्चिः ।

घृतऽप्रुषा । मनसा । हव्यं । उदन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सं । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

नराशंसो नैरर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीय एतन्नामकोऽग्निः स्वर्चिः शोभन-
ज्वालः सन् धामानि स्थानान्याहुत्यधिकरणानि तेजांसि प्रति प्रत्येकं महा
स्वमहिम्नाजन् व्यक्तीकुर्वन् तिस्रो दिवो द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलोकांश्च प्रति
प्रत्येकमजन् । स्थित्या भूमिं प्रकाशेनांतरिक्षं हविःप्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः ।
यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रितोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविरुद्धं । तिस्रो दिवः
पृथिवीस्तिष्ठ इत्यादिमन्त्रवर्णात् त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति ब्राह्मणाच्च ।
तथा घृतप्रुषा घृतं सिंचता मनसा हव्यमुदन् क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्य
मूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये देवान्यष्ट्यान् समनक्तु । सम्यक् व्यक्तीकरोतु ।
तर्पयत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ईकितो अग्ने मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानुषात्पूर्वो अद्य ।

स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वं ॥ ३ ॥

ईकितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुषात् । पूर्वः । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुतां । शर्धः । अच्युतं । इन्द्रं । नरः । बर्हिऽसदं । यजध्वं ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईकितोऽस्माभिः स्तुतः सन् मनसास्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या
वार्हन् यागयोग्यः सन् मानुषाद्धोतुः पूर्वः पूर्वभावी नोऽस्मदर्थमद्यास्मिन्दिने

देवान् यष्ट्यान् यक्षि । त्वमेव यजसि । स तादृशो यष्टा त्वमावह । आकारय ।
कान् । मरुतां शर्धो गणं । अच्युतमक्षीणमिंद्रं तदविनाभूतमिंद्रमपि । यद्वा
मरुद्वलोपेतमिंद्रं । अनंतरं हे नरो नेतार ऋत्विजो बर्हिषदं बर्हिषि सीदंतं
तमिंद्रं यजध्वं । पूजयध्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्यां ।

घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

देव । बर्हिः । वर्धमानं । सुऽवीरं । स्तीर्णं । राये । सुऽभरं । वेदी इति । अस्यां ।

घृतेन । अक्तं । वसवः । सीदत । इदं । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्देव एतदभिमानिन्नामे वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं
सुपूर्णं स्तीर्णमस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तृतं भव । किमर्थं । राये धनाय । अस्यां
वेदी वेद्यां ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्छांदसः ॥ घृतेनाज्ये-
नाक्तमिदं स्निग्धं बर्हिः सीदत । के । हे वसव एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः ।
हे आदित्याः । यज्ञियांसो यज्ञार्हास्ते यूयमिदं बर्हिर्निषीदत । अस्मिन्बर्हिषि
निषीदतेत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि श्रयंतामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथंतामजुर्या वर्णे पुनाना यशसं सुवीरं ॥ ५ ॥

वि । श्रयंतां । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथंतां । अजुर्याः । वर्णे । पुनानाः । यशसं । सुऽवीरं ॥ ५ ॥

द्वारो देवीरग्नेद्वाराभिमानिन्यो देव्यो विश्रयंतां । विविच्य श्रयंतां । विवृ-
तापिधाना भवंतु । कीदृश्यस्ताः । उर्विया । उर्व्यो महत्यः । नमोभिर्नमस्का-
रोपेतैः स्तोत्रैर्हूयमानाः । सुप्रायणाः । सुष्ठु प्रकर्षेण गंतव्याः । ईदृश्यो देव्यो
विश्रयंतां । किंच व्यचस्वतीर्व्याप्तिमत्योऽजुर्या अहिंस्या अजनना वा सुवीरं
शोभनपुत्राद्युपेतं यशसं यशोयुक्तं वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं पुनाना यजमानाय
शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यो विप्रथंतां । विशेषेण प्रख्याता भवंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता व्येव रखिते ।

तंतुं ततं संवयंती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषासानक्ता । व्य्याऽइव । रखिते इति ।

तंतुं । ततं । संवयंती इति संऽवयंती । समीची इति संऽईची । यज्ञस्य । पेशः ।

सुदुघे इति सुऽदुघे । पयस्वती इति ॥ ६ ॥

साधु साधूनि नोऽस्मदीयान्यपांसि कर्माण्युद्दिश्य सनता सनातनेना-
विच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिनोक्षिते पूजिते । यद्वा पुराणवाची विभक्त्यंतः
सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचनस्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः ।
अस्मिन्पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयित्र्यौ ॥ कर्तरि निष्ठा ॥ उषासानक्ताहोरात्र-
देवते व्य्या इव वानकुशले इव रखिते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छंत्यौ वा ततं
विसृतं तंतुं तंतुस्थानीयं यज्ञावयवं संवयंती सम्यक् चित्रं सह वा वयंत्यावुत्पा-
दयित्र्यौ समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयंती । यज्ञस्या-
नुष्ठीयमानस्य पेशो रूपं निर्मातुमिति शेषः । यज्ञं निवर्तयितुं तदवयवानुक्र-
मेणानुष्ठापयित्र्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यंते । सुदुघे सुष्ठु फलस्य
दोग्ध्यौ पयस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावे
अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समृचा वपुष्टरा ।

देवान्यजंतौ वृतुथा समंजतो नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुऽतरा । ऋजु । यक्षतः । सं । ऋचा । वपुऽतरा ।

देवान् । यजंतौ । ऋतुऽथा । सं । अंजतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्माद्विद्यादग्नेर्जातौ होताराहोतारौ देवानां
होमनिष्पादकौ वाग्मी पार्थिवांतरिक्ष्यौ प्रथमा प्रथमं यष्ट्यौ विदुष्टरा वि-
वृत्तमौ वपुष्टरा प्रकृष्टवपुषौ देवावृचा मंत्रेण ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक्
यक्षतः । पूजयतः । ऋतुथा तत्तद्वतौ तत्र तत्र काले देवान्यष्टव्यान् यजंतौ देवौ

पृथिव्या नाभा नाभावुत्तरवेद्यामधि उपरि त्रिषु सानुषु समुच्छ्रितेषु प्रदेशेषु
गार्हपत्यादिषु समंजतः । समांक्तां ॥ अंजेर्लेट्यडागमः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सरस्वती साधयंती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमच्छिद्रं पांतु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयंती । धियं । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वऽतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः । आ । इदं । अच्छिद्रं । पांतु । शरणं । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नोऽस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयंती निवर्तयंती सरस्वती इळै-
तन्नामिका देवी भारती च विश्वतूर्तिर्विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी
सर्वविषयगता वाक् । एतदुभयविशेषणं । तिस्रो देवीरेतास्तिस्रो देव्यः स्वधया-
स्मद्दत्तहविषा निमित्तेनेदं बर्हिर्यज्ञमच्छिद्रं यथा तथा पांतु । पालयंतु । किं
कृत्वा । शरणं यागगृहमानिषद्य आश्रित्य । यद्वा स्वधयेदं बर्हिरिमं यज्ञमाग-
त्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा पांतु ॥

अथ पिशंगरूप इति नवमी त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या पिशंगरूपः
सुभरो वयोधाः प्रथमभाजं यशसं वयोधां । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ।
पाठस्तु ॥

पिशंगरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि षंतु नाभिमस्मे अथा देवानामप्येतु पार्थः ॥ ९ ॥

पिशंगऽरूपः । सुऽभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवऽकामः ।

प्रऽजां । त्वष्टा । वि । स्यंतु । नाभिं । अस्मे इति । अथा । देवानां । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

पिशंगरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा
वयोधा वयसोऽन्नस्य धारयिता दाता वा श्रुष्टी क्षिप्रगुणो वीरो विविधमीरयिता
देवकामो देवाः काम्यंते येन तादृशः पुत्रो जायते । जायतामुत्पद्यतां त्वष्टुरनुय-
हात् । स च त्वष्टैतन्नामको देवोऽस्मे अस्मभ्यं नाभिं कुलस्य बंधिकां प्रजां
पुत्रादिरूपां विषंतु । विमुंचतु । वितरत्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां संबन्धि
पार्थोऽन्नमप्यस्मानेतु । गच्छतु । अपिः क्रियया वा संबध्यते । गच्छत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । संऽअक्तं । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यं ॥ १० ॥

वनस्पतिर्यूपाभिमान्येतन्नामकोऽग्निरवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् उपा-
स्मत्समीपे स्थात् । तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च हविः पशुरूपं धीभिः
कर्मभिर्विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण सूदयाति । क्षारयति । अपाकाधिकपाका-
दिराहित्येन हविः पचतीत्यर्थः । किंच दैव्यो देवसंबंध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः
शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । अग्निर्वै देवानां
शमितेति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारमुपस्तरणावदनाभिधारणैः समक्तं सम्यक्
सिक्तं हव्यं हविः प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् देवेभ्य उपनयतु ।
समीपं प्रापयतु ॥

॥ अथैकादशी ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यं ॥ ११ ॥

घृतं । मिमिक्षे । घृतं । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतं । ऊं इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतं । वृषभ । वक्षि । हव्यं ॥ ११ ॥

अस्याग्नेर्घृतमाज्यं मिमिक्षे । सिंचामि । यतोऽस्य घृतं योनिः कारणं ।
उत्पन्नोऽपि घृते श्रितः । आश्रितः । अस्याग्नेर्घृतमेव धाम तेजः । घृतेन ह्ययं
दीयते । इदानीं संबोध्योच्यते । हे अग्ने वृषभ फलस्य वर्षितस्त्वमनुष्वधं प्रति-
हविः सर्वेष्वपि हविषु दीयमानेष्ववावह देवान् । आहूय तान्मादयस्व । प्रीणय ।
ततस्त्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं वक्षि । वह ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

हुवे व इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्दे-
वता । त्रिष्टुप् छंदः । हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो हेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातर-

नुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छंदसीदं । सूचितं च । हुवे वः सुद्योत्मानं नि होतृ-
षदन इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं सुप्रयसं ।

मित्र इव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुद्योत्मानं । सुवृक्तिं । विशां । अग्निं । अतिथिं । सुप्रयसं ।

मित्रः इव । यः । दिधिषाय्यः । भूत् । देवः । आदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमाना वो युष्मदर्धमग्निं हुवे । आह्वयामि । कीदृशं तं । सुद्योत्मानं
सुष्ठु द्योतमानं । सुवृक्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । विशां यजमा-
नानामतिथिमतिथिवत्सदा पूज्यं । सुप्रयसं शोभनहविलक्षणानं । किंच जात-
वेदा जातानां वेदिता यो देवोऽग्निर्मित्र इव सखेव आदित्य इव वा दिधि-
षाय्यो धारयिता भूत् । भवति । कुचेति उच्यते । आदेवे देवपर्यंते जने ।
मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यंतेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमं विधंतो अपां सधस्ये द्वितादधुर्भृगवो विष्वाऽयोः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिजीराश्वः ॥ २ ॥

इमं । विधंतः । अपां । सधस्ये । द्विता । अदधुः । भृगवः । विष्वा । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । भूम । देवानां । अग्निः । अरतिः । जीरऽश्वः ॥ २ ॥

इममग्निं विधंतः परिचरंतो भृगवोऽस्मत्पूर्वे महर्षयोऽपां सधस्ये सहस्था-
नेऽंतरिक्ष आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विष्वा प्रजास्वृत्विष्वा तेषां मध्ये
च द्विता द्वयोः स्थानाददधुः । आधारयन् ॥ दधातेर्लुङि रूपं ॥ एषोऽग्निर्भूम
भूमात्यर्थं विश्वानि भूतजातान्यस्मद्विरोधीन्यभ्यस्तु । अभिभवतु । स कीदृशः ।
देवानामरतिरीश्वरः । तेषां मध्ये शीघ्रमरणशीलो वास्मद्यागं प्रति । तथा
जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विष्णु प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रं ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निं । देवासः । मानुषीषु । विष्णु । प्रियं । धुः । क्षेप्यन्तः । न । मित्रं ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासो देवाः क्षेप्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः संतः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विष्णु प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारमग्निं धुः । अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । क्षेप्यन्तो मित्रं न । रायं प्रति गच्छन्तो नरा मित्रं प्रियं सखायं स्वगृहरक्षार्थं स्थापयन्ति । तद्वत् । स एवं देवैः स्थापितो योऽग्निर्दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृह आ आहितः स्थापितो दक्षाय्यः समर्थयिता दाता वा सोऽग्निरुशतीः कामयमाना ऊर्म्या रात्रीः सर्वासु रात्रिष्वदीदयत् । दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अस्य रखा स्वस्येव पुष्टिः संहृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रखा । स्वस्येव । पुष्टिः । संहृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वा । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्याग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धी रखा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिरिव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रखा तद्वत् । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्नुवतो दक्षोः काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोरस्याग्नेः संहृष्टिः संदर्शनाविभ्रतोऽपि रखा । योऽग्निरोषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालां । जात्येकवचनं । ज्वाला विभरिभ्रत् । अत्यर्थं विहरति । कंपयतीत्यर्थः ॥ हरतेर्यङ्लुगंतत्वेन दाधत्यादिषु । पा० ७. ४. ६५. । निपातिताल्लेख्यडागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यो रथार्होऽत्यो न वाजी यथा वारान् दंशवारणसाधनान्वालां दोधवीति । कंपयति तद्वत् । योऽग्निर्ज्वालाः कंपयति अस्याग्नेः पुष्टी रखेति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ यन्मे अभ्वं वनदः पनंतोऽशिग्भ्यो नामिमीत वर्णं ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वान् यो मुहुः युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अभ्वं । वनदः । पनंत । उशिक्षः । न । अमिमीत । वर्णं ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रंसु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्याभ्वं महत्त्वं मे मम संबन्धिनो वनदो वनंतः संभक्तारः । यद्वा वन-
दोऽवनदो भृशं शब्दयंतः स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वान्नदेः
क्विप् । अवाप्योरित्यकारलोपः ॥ आपनंत । समंतात् स्तुवंति । सोऽग्निरु-
शिग्भ्योऽस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यो वर्णं स्वसदृशं रूपं नामिमीत ॥
नशब्दश्चार्थे ॥ निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःषु निमित्तेषु
चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्ता चिकिते । विज्ञायते । किंच
योऽग्निर्जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनःपुनरा युवा सर्वतो
मिश्रयिता तरुणो वाभूत् । आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ यो वनां तातृषाणो न भाति वारं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वश्चिकेत द्यौरिव स्मयमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णऽअध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौःऽइव । स्मयमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

योऽग्निर्वना वनानि वृक्षसमूहान् तातृषाणो न तृषित इव । त्वरमाण
इत्यर्थः । आभाति । आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच
वारं उदकमिव पथा प्रवणेन मार्गेण गच्छति । तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव
रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् । शब्दयति । यद्वा रथशब्दात् सोर्द्धादेशः । यथा
रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा तपुस्तापको
रण्वो रमणीय एवंभूतः सन् चिकेत । ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव ।
नभोभिर्नक्षत्रैः स्मयमानः प्रकाशमानो द्यौरिव द्युलोक इव । यद्वा नभोभिरंत-

रिक्षप्रदेशविशेषैः स्मयमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णातरिक्षचार्या-
दित्यो यथा ज्ञायते तद्वत् स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशयत इत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वी पशुर्नैति स्वयुरगोपाः ।

अग्निः शोचिष्माँ अतसान्युष्णकृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूमं ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । उर्वी । पशुः । न । एति । स्वऽयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णऽव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूमं ॥ ७ ॥

योऽग्निर्यस्यात् । विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वं । तथा योऽग्निरुर्वी
विस्तृतां पृथिवीं सर्वा । यश्चाभिदक्षत् । आभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥
उभे अपि यच्छब्दयोगान्न निहन्येते ॥ सोऽग्निः पशुर्न पशुरिव । यथा जातः पशुः
स्वच्छंदेन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव गच्छन् अगोपा गोपरहितः । निया-
मकवर्जित इत्यर्थः । एति । गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान् प्रकृष्टदीप्तिः कृष्ण-
व्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथकराः कंटकादयो येन तादृशः सन् भूमात्यधि-
कमस्वदयन्न । आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि सततानि नीर-
सानि वा तरुगुल्मादीन्युष्णन् दहन्नेति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्मं शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्भीरं बृहंतं क्षुमंतं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नू । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे । मन्मं । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरं । बृहंतं । क्षुऽमंतं । वाजं । सुऽअपत्यं । रयिं । दाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तव संबंधिनः पूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्यावसोऽभिमततर्प-
णस्याधीतौ स्मरणे सति तत्स्मृत्या नु अद्यापि तृतीये विदथे यागे तृतीयसवने ।
यद्वा प्रातरनुवाकसंबंधिनामाग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये क्रतौ मन्म
मननीयं स्तोत्रं शंसि । अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे अग्ने त्वं चास्मे अस्मभ्यं
संयद्भीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं बृहंतं महंतं क्षुमंतं शब्दवंतं कीर्त्तिमंतं
वाजमुक्तलक्षणमन्नं स्वपत्यं रयिं च दाः । देहि ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वंत उपराँ अभि षुः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्सऽमदासः । अग्ने । गुहा । वन्वंतः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिऽभ्यः । गृणते । तत् । वयः । धाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया रक्षकेन वन्वंतश्छांदसं भजंतो गृत्समदा ऋषयः । आत्मनि परोक्ष्येण वचनं । यथा गुहा गुहायां वर्तमानानुपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषानभिस्युः । अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान्पापानभिस्युः । अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । सुवीरासः । शोभनपुत्राद्युपेताः । अभिमातिसहः । वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच सूरिभ्यो मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो गृणते ॥ व्यत्यये-
नैकवचनं ॥ शब्दयज्ञः स्तोतृभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च स्मत् सुमत् अतिप्रभूतं तत् तादृशं प्रसिद्धं वयोऽन्नं धाः । धेहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

होताजनिष्टेत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभं । होताष्टावा-
नुष्टुभमित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरामेये ऋतावस्य विनियोगः ।
सूचितं च । अग्रायो होताजनिष्ट । आ० ४. १३. । इति ॥ चतुर्विंशेऽहन्यपीदमे-
वाज्यं । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यं । आ० ७. २. । इति ॥ आभिप्रविके द्विती-
येऽहनीदमेवाज्यं । द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यं । आ० ७. ६. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षं जेन्यं वसुं शकेम वाजिनो यमं ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृऽभ्यः । ऊतये ।

प्रऽयक्षन् । जेन्यं । वसुं । शकेम । वाजिनः । यमं ॥ १ ॥

होता होमनिष्पादकश्चेतनश्चेतयितास्मदनुष्ठितस्य पिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य
ईदृशोऽग्निरजनिष्ट । उत्पन्नः । किमर्थं । पितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ तेषामूतये रक्षणाय च । वयं च वाजिनो हविलक्षणावन्तः
संतः प्रयत्नं प्रकर्षेण पूज्यं जेत्यं जेतव्यं यमं यमयितव्यं वसु धनं शकेम । शक्ता
भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शकेम । प्रयत्नं
जेत्यं वसु धनमित्युपमानं । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरोद्धुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वहैवमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यं । अष्टमं । पोता । विश्वं । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन्नग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मि-
वद्याप्ता होत्रका आतताः । स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्याप्ता भवन्ति । स पोता
पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विगूपो वाग्निर्मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यं । देवो
यज्ञः । तत्संबन्धमष्टममष्टविकसंबन्धि तद्विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः सह स्वयमष्टमः
सन् इन्वति । व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिंगव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः ।
सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्वद्यज्ञं निर्वहतीत्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ई । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊं इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रंऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वं मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तं । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना
स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईमेनं यज्ञमनु लक्षीकृत्य यद्वि-
रादिकं दधन्वे धारयत्यध्वर्यादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीन्यनुवोचत् । अनु-
वक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वान्वित्येतद्योज्यं । तत्सर्वं वेरु । वेरेव । कामयते
जानाति वा स्वयमनुष्ठातुं । अयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि काव्यानि । कवयो
मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि पर्यभवत् । परिभवति । स्वायत्तानि

करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्नौ दृष्टान्तः । नेमिः वहिर्वेष्टनवलयश्चक्रं रथांगं
यथा कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता ऋतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकं । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । ऋतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः इव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्ता देवानां एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा
यज्ञविघ्नानां शुचिना ऋतुना शोधकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहैवाजनि ।
उत्पन्नः । जातमात्र एव शुद्धः सर्वस्य प्रशास्ता च सन्नग्निहोत्रादिनिर्वोढाभवदि-
त्यर्थः । अस्याग्नेर्ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यवसायीनि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन्
यजमानो वया इव विस्तृताः शाखा इवानुरोहते । क्रमेणानुतिष्ठति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचंत धेनवः ।

कुवित्सुभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णं । आयुवः । नेष्टुः । सचंत । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरं । स्वसारः । याः । इदं । ययुः ॥ ५ ॥

या वक्ष्यमाणलक्षणा या अंगुलय इदमनुष्ठीयमानं कर्म ययुः । प्राप्नुवंति ।
अनुतिष्ठन्ति । ता आयुवो गन्धो व्याप्ता धेनवः प्रीणयिच्यः स्वसारः स्वयं
सारिण्योऽंगुलयो नेष्टुर्हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः पोषयितुर्नेतुर्वास्याग्नेः ।
यद्वैतन्नामकऋत्विगूपस्य तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्त्तीनामपि वरं वर्णं कुवित्
बहुकृत्वः सचंत । सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरंत्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृषीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतं । भरंती । अस्थित ।

तासां । अध्वर्युः । आऽगतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वसृस्थानीया जुहूर्घृतं भरंती सत्युपास्थित । उपतिष्ठेदग्निं । एकवचनमविवक्षितं । जुहूपभृद्भुवा घृतं भरंत्यस्तिष्ठंतीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनामागतौ यागाय प्राप्तौ सत्या-मध्वर्युरेतन्नामक ऋत्विगूपोऽध्वरं कामयमानो वायमग्निर्मोदते । हृषति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमां ररिमा वयं ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुतां । ऋत्विक् । ऋत्विजं ।

स्तोमं । यज्ञं । च । आत् । अरं । वनेमं । ररिम । वयं ॥ ७ ॥

अयमग्निः स्वः स्वयमेव स्वाय स्वकीयाय धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा ऋत्विक् होताजनिष्टेत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विगूपः सन् ऋत्वि-जमार्त्विज्यं ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्विगूपः सन् ऋत्विजं मानुषमार्त्विज्यं कृणुतां । करोतु । वयं च तदनुग्रहात् आदनंतरमेव स्तोमं स्तोत्रं यज्ञं च तदाश्रयं यागमण्यरमलमत्यर्थं वनेम । संभजेमहि । ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हवी ररिम ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने ते अपि यं यज्ञं चकृमा वयं ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरं । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयं । अग्ने । ते इति । अपि । यं । यज्ञं । चकृम । वयं ॥ ८ ॥

हे अग्ने विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानो यथा विश्वेभ्यो यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्योऽरं पर्याप्तं करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृ-

हाणेत्यर्थः । वयमपि यं यज्ञं यागविशेषं चकृम कुर्महे स यागस्त्वे अपि ॥ अपि-
रेवार्थे ॥ तवैव तत्प्रीत्यर्थः । त्वमेव तस्मात्तं सर्वदेवार्थयागं तत्तद्विषयः सन्
निर्वहेत्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

इमां मे इत्यष्ट्वर्चं षष्ठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रं । इमां मे गायत्रं
हीत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदस्यस्य विनियोगः । सूचितं
च । इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इति ॥
अपराह्णिक्यामुपसदीमां मे अग्ने समिधमिति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सा-
मिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । अथोपसदिति खंडे सूचितं । इमां मे अग्ने समि-
धमिमामिति तु सामिधेन्यः । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा ऊ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमां । मे । अग्ने । संऽइधं । इमां । उपऽसदं । वनेरिति वनेः । इमाः । ऊं इति । सु ।

श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे अग्ने मदीयामिमामाधीयमानां समिधं इमामुपसदमुपसदनसाधनामा-
हुतिमुपसद्वागे क्रियमाणां वा वनेः । संभजेथाः । तथेमा उ इमा अपि गिरः
स्तुतीः सु सुष्ठु श्रुधि । शृणु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वं ऽइष्टे । एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वामयानयाहुत्या विधेम । परिचरेम । हे ऊर्जो नपात् बलस्य
नप्तः तस्य नपातयित्वा हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं
कर्मश्वं । तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः । संत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । ते कर्मभिः सम-
त्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजन्निति ब्राह्मणं । तादृशाग्ने
ते त्वामयानयाहुत्या विधेम । परिचरेम । तथा हे सुजात शोभनजनन एना एतेन
सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपवृंहितेन विधेम ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वेणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः । सपर्येम सपर्यवः ॥ ३ ॥

तं । त्वा । गीः । ऽभिः । गिर्वेणसं । द्रविणस्युं । द्रविणः । ऽदः । सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो धनस्य दातरमे तं तादृशं गिर्वेणसं गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयं द्रविणस्युं हविलक्षणाधनेच्छुं त्वा त्वां सपर्यवः परिचरणकर्तारो वयं गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येम । परिचरेम ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्य १ स्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघऽवा । वसुऽपते । वसुऽदावन् । युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

मघवान्नवान् सूरिर्विद्वान् प्रेरको वा स उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि । बुध्यस्वास्मदीयं स्तोत्रं । किंच हे अग्ने द्वेषांसि द्वेष्टुनस्मदस्मत्तो युयोधि । पृथक्कुरु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनर्वाणं । स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिं । दिवः । परि । सः । नः । वाजं । अनर्वाणं । सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

सः स एवाग्निर्नोऽस्मदर्थं दिवस्परि द्युलोकादंतरिक्षात् ॥ परीति पंचमर्थानुवादी ॥ वृष्टिं करोतीति च शेषः । स एव नोऽस्मदर्थमनर्वाणमविचलमनल्पं वाजं बलं ददातु । तथा सहस्रिणीरपरिमितप्रकाराणीषोऽन्नानि स एवाग्निर्ददातु ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ईळानाय चस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ युवत्तम दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठातिशयेन यष्टव्य होतर्देवानामाहान्तरे नो गिरास्मदीयया स्तुत्येळानाय पूजयित्रेऽवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थमागहि । आगच्छ ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अंतर्ह्यग्र इयसे विद्वान् जन्मोभया कवे । दूतो जन्येव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अंतः । हि । अग्ने । इयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हे कवे मेधाविब्रमे अंतर्जनानां हृदय इयसे हि । गच्छसि जानासि वा । हिः स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अंतरीयस इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृशस्त्वं । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबंधीनि विद्वान् जानन् सन् । इयस इति संबंधः । तच्च दृष्टांतः । जन्यो जनेभ्यो हितो मित्र्यो विशेषेण मित्रेभ्यो हितो दूत इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितस्तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमंतरीयस इत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स विद्वान् आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् । आ चास्मिन्सस्ति बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् । आ । च । अस्मिन् ।

सस्ति । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः । सर्वतोऽस्मान्पूरय च कामैः । हे चिकित्वश्चेतनावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि । यज देवान् । आसस्ति । आसीद चास्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठेति षडृचं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदस्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥ श्रावणाकर्मण्याद्या विनियुक्ता ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमंतमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिं ॥ १ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठ । भारता । अग्ने । द्युऽमंतं । आ । भर । वसो इति । पुरुऽस्पृहं । रयिं ॥ १ ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवत्तम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबंधी भारतः । तेऽध्वर्यादिभिर्मथनहविःस्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे वसो वासक

व्याप्त वा एवंपात्रे श्रेष्ठमतिप्रशस्यं द्युमंतं दीप्तिमंतं पुरुस्पृहं बहुभिरर्थिभिः
स्पृहणीयं रयिमाभर । आहर ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहान्नोऽस्मानरातिरदानं शत्रुत्वं । यद्वा छंदस्यरातिशब्दः शत्रु-
वाची स्त्रीलिंगो भवति । अदाता शत्रुर्मेशत । पराभवितुं शक्तो मा भूत् । मा
विषयीकुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । देवस्य च मर्त्यस्य च संबन्धिनी तैः कारिता ।
उत अपि च तस्या उभयविधाया द्विषोऽस्मदरातेः पर्षि । पूरय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयं । धाराः । उदन्याः । इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्ने वयं त्वदनुग्रहाद्विश्वा द्विषः सर्वानपि द्वेष्टन् उदन्या
धारा इव उदकसंबन्धिनीधारा अल्पसूतीरिव त्मनात्मनैवान्यनिरपेक्षेणातिगा-
हेमहि । अभिक्रम्य गच्छेम ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शुचिः पावक वंद्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वंद्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वं । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधकाग्ने शुचिः शुद्धो वंद्यो नमस्कार्यः सन् बृहत् महत् अत्य-
धिकं विरोचसे । विविधं दीप्यसे । यतस्त्वं घृतेभिर्घृतैराहुतः । समंतात्सिक्तः
अतो विरोचसे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वं । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋत्विजां पुत्रस्थानीयाग्ने नोऽस्मदीयस्त्वं वशाभिर्वंध्याभिर्गोभिः
उक्षभिः सेतृभिर्वलीवदैः अष्टापदीभिर्गर्भिणीभिश्चाहुत आराधितोऽसि ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

द्वन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥

दुःअन्नः । सर्पिः । आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वन्नः समिदूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयत आसिच्यते यस्मिन् तादृशः प्रत्नः पुरातनो होता होमनिष्पादको वरेण्यो वरणीयः सहसस्पुत्रः सहसो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलेनोत्पन्नत्वात् । अद्भुत आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽग्निर्मामनुजानात्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वाजयन्निवेति षडृचमष्टमं सूक्तं । सोमाहुतेर्हशब्दानुवृत्तस्याभवान्मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । हिशब्दाद्वायवी छंदः । अंत्यानुष्टुप् । वाजयन्नि-
वांत्यानुष्टुबित्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेनास्योत्तमावर्जि-
तस्य विनियोग उक्तः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वाजयन्निव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि । यशस्तमस्य मीळुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नू । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशः । तमस्य । मीळुषः ॥ १ ॥

हे अंतरात्मन् नु क्षिप्रमग्नेर्योगानश्चानुपस्तुहि । कीदृशस्याग्नेः । यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मीळुषः सेक्तुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि होतरिति वा संबोध्यं । स्तुतौ दृष्टांतः । वाजयन्निव । अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथाश्चान् गमनाय स्तौति तद्वत् । यद्वोक्तलक्षणस्याग्नेर्गमनसाधनान्न-
थान् स्तुहि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिं । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिं । चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

सुनीथः शोभननयनोऽजुर्योऽजरणीयोऽनभिभाव्यः चारुप्रतीकः शोभनोप-
क्रमो योऽस्ति सोऽग्निर्ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमरिं तस्य शत्रुं
जरयन् नाशयन् आहुतः । समंतादाराधितो भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीर्यते ॥ ३ ॥

यः । उं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रऽशस्यते । यस्य । व्रतं । न ।
मीर्यते ॥ ३ ॥योऽग्निरु श्रिया ज्वाल्या युक्तः सन् दमेषु आ आगत्य दोषा रात्रिषु उषस्यहःसु
च प्रशस्यते । स्तूयते । यस्याग्नेर्व्रतं कर्म न मीर्यते । न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अंजानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विऽभाति । अर्चिषा । अंजानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

योऽग्निश्चित्रश्चायनीयो नानावर्णो वार्चिषा ज्वाल्या रश्मिसमूहेनावि-
भाति । सर्वतो भासते । तत्र दृष्टांतः । स्वर्भानुना । किरणेन सूर्य इव । स
यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजरैर्नित्यैर्ज्वालासमूहैरभि सर्वतोऽंजानो
यंजयन् प्रकाशयन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अत्रिमन्तु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिं । अन्तु । स्वऽराज्यं । अग्निं । उक्थानि । ववृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अत्रिं शत्रूणामन्तानां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यमन्तु
अभिलक्ष्य वाग्निमुक्थानि शस्त्राणि ववृधुः । वर्धयन्ति । स चाग्निर्विश्वाः सर्वाः
श्रियोऽधि दधे । धारयति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयं ।

अरिथंतः सचेमह्यभि धाम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानां । उतिऽभिः । वयं ।

अरिथंतः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिथंतः केनाप्यहिंस्यमाना वयमग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामन्येषामपूतिभी

रक्षणाभिः सचेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतना-
मात्मन इच्छतः शत्रून्भिष्याम । अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वरपृत-
नस्यर्चि लोप इत्यवर्णलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
द्वितीयाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

नि होतेति पठ्यं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं नि होतेत्यनुक्रांतत्वात् । अनुक्तत्वात्
त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये ऋतौ
चैष्टुभे छंदस्यस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदन
इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ अग्निप्रणयन आद्ये ऋचौ विनियुक्ते । पंचम्यां
पौर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । नि होता होतृषदन इति द्वे । आ० २. १७. ॥

॥ तस्मिन् सूक्ते प्रथमा ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाँ असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रंऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । होता देवानामाह्वाता विदानो विद्वान् त्वेषः प्रवृद्धो दीदिवान् दीप्यमानः सुदक्षः शोभनबलोऽदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्याः सादब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । वसिष्ठः सर्वस्य वासयितृ तमः ॥ वासयतेस्तृजंतस्येष्टनि रूपं ॥ सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं । सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाहेति । शुचिजिह्वः । शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निर्होतृषदने । होता च सीदतीति होतृषदनमुत्तरा वेदी ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तत्र न्यसदत् । नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । नि होता होतृषदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो दीदिवाँ असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं संतं बहुधा विहरंतीति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्यास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दीद्यद्बोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वं । दूतः । त्वं । जं इति । नः । परः । ऽपाः । त्वं । वस्यः । आ । वृषभ । प्र । ऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनां । अप्र । ऽयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे वृषभ अभिमतफलवर्षक हे अग्ने त्वं दूतोऽस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं दूतो भव । त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं परस्या आपन्नः पारयिता पाता च भव । किंच त्वं वस्यो वसुनो धनस्य आ प्रणेतास्मदभिमुख्येन प्रापयिता भव । अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । दीद्यन् ॥ दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ शोभमानः । त्वं नोऽस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः । तस्मिन् अस्मदीयानां तनूनां गोपा गोपायिता । तथा च ब्राह्मणं । अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेतत्सर्वतो गोपारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय चेति । तादृशस्त्वं च गोपायिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥

॥ अथ तृतीया ॥

विधेम ते परमे जन्मन् अग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्ये ।

यस्माद्योनेरुदारिण्या यजे तं प्र ते हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्ये ।

यस्मात् । योनेः । उत्ऽआरिण्य । यजे । तं । प्र । ते इति । हवींषि । जुहुरे । संऽइद्धे ॥ ३ ॥

हे अग्ने परम उत्कृष्टे जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं द्यौः । तस्मिन् द्युलोकेऽवस्थिताय ते तुभ्यं विधेम । स्तुतिभिः परिचरेम । अवरे द्युलोकादधस्तने सधस्येऽंतरिक्षे स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेम । परिचरेम । यस्माद्योनेः पृथिवीरूपात्स्थानात् त्वमुदारिण्य उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे । पूजयामि । तत्र हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने त्वयि हवींषि पुरोडाशादीनि प्रजुहुरे । अध्वर्यादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिटि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देणमभि गृणीहि राधः ।

त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देणम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वं । हि । असि । रयिऽपतिः । रयीणां । त्वं । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टुतमस्त्वं हविषास्महत्तेन यजस्व । देवान् संयोजय । देणं देयं राधोऽन्नं शुष्टी ॥ शुष्टीति क्षिप्रनाम ॥ क्षिप्रमभिगृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति ब्रूहि । यद्वा शुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देणं देयं राधो धनमभिगृणीहि । अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि । प्रयच्छेत्यर्थः । दानसामर्थ्यं दर्शयति । त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिरुत्तमस्य धनस्य पतिरसि हि । यद्वा रयीणां रयीपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसोऽस्मदीयस्य स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मानयिता ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उभयं ते न क्षीयते वसुधं दिवेदिवे जायमानस्य दस्स ।

कृधि क्षुमंतं जरितारमग्ने कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयं । ते । न । क्षीयते । वसव्यं । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्स ।

कृधि । क्षुऽमंतं । जरितारं । अग्ने । कृधि । पतिं । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

दस्स दर्शनीय हे अग्ने दिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले जायमानस्य ते तवोभयं वसव्यं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । पा० ५. ४. ३०. ४. ॥ तादृशमुभयं वसु न क्षीयते । न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावे मंत्रवर्णः त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्येत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं जरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं क्षुमंतमन्नवंतं कीर्त्तिमंतं वा कृधि । कुरु । किंच स्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य रायो धनस्य पतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वद्युरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्नेरनी-
कवतः सैनानीकेनेति याज्या । तथा ततः साकमेधा इति खंडे सूचितं । सैना-
नीकेन सुविदत्रो अस्मे । आ० २. १८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्या अग्ने द्युमदुत रेवहिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आऽयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परः । ऽपाः । अग्ने । द्युऽमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे अग्ने स तादृशस्त्वमेनानेनानीकेन युक्तस्त्वं सुविदत्रः सुप्रतिज्ञः सुधनो वासो अस्माकं भव । देवान्यष्टा देवानां हविःप्रदानेन पूजक आयजिष्ठो यष्टत-
मोऽदब्धः केनाप्यतिरस्कृतो गोपा देवानां गोपायिता । उत अपि च नोऽस्माकं परस्या दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं द्युमत् कांतियुक्तं उत अपि च रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा स्वस्ति दिदीहि । क्षेमेण सर्वतो दिदीहि । क्षेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

जोहूत्र इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्तमदं त्रैष्टुभमाग्नेयं जोहूत्र इत्यनुक्रांतत्वात् ।
सूक्तविनियोगः पूर्वेण सहोक्तः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

जोहूचो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः अवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूचः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे । मनुषा । यत् । संऽइद्धः ।

श्रियं । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । अवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

जोहूचः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्यातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्यतेर्जुहोतेर्वा रूपं ॥ तादृशः प्रथमः । अग्निर्वै देवानामवम इत्याम्नानात् । मुख्यो योऽग्निः । यत् यदेळ इळायाः पद उत्तरवेद्यात्मके स्थाने मनुषा मनुषेण यजमानेन समिद्धः सोऽग्निः पितेव देवानां हविःप्रापणेन पालको भवति । श्रियं दीप्तिं वसान आच्छादयन् अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विविधप्रज्ञः अवस्यः । अव इत्यन्ननाम । तस्मै हितः । वाजी बलवान् । सोऽग्निर्मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यङ्लु-गंतात्केन्यप्रत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हवं मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृचः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवं । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथं । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृचः ॥ २ ॥

अमृतो मरणधर्मरहितो विचेता विशिष्टप्रज्ञश्चित्रभानुर्विचित्रदीप्तिश्चायनीय-दीप्तिर्वा सोऽग्निर्विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं मे मम हवं स्तोत्रं श्रूयाः । शृणोतु । तस्याग्रे रथं श्यावा श्याववर्णावश्चौ वहतः । वा अपि वा रोहिता रोहिद्वर्णावश्चौ रथं वहतः । रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्ण-परिग्रहः स्वेच्छया भवति । विभृचो नानास्थानेषु विहृतश्चक्रे । ऋत्विग्भिरकारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि लिट् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत्तानायांमजनयन्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।

शिरिणायां चिदकुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अजनयन् । सुऽसूतं । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः ।
शिरिणायां । चित् । अक्तुना । महःऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायामुत्तानशयायामरण्यां सुषूतमग्निहोत्रार्थं सुष्ठु प्रेरितमग्निमजनयन् ।
अध्वर्यादय उदपादयन् । सोऽग्निः पुरुपेशासु । पेश इति रूपनाम । बहुरूपा-
स्वोषधीषु गर्भो भुवत् । अंतर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङि रूपं ॥
शिरिणायां । शीर्यतेऽस्यां भूतानीति शिरिणा रात्रिः । तस्यामप्यक्तुना । अंजना-
दक्तुस्तमः । तेन तमसापरीवृतोऽसंस्पृष्टः अत एव महोभिस्तेजोभिर्युक्तः प्रचेताः
प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति । दीप्यमानो वर्तते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियंतं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहंतं व्यचिष्टमनै रभसं दृशनं ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निं । हविषा । घृतेन । प्रतिऽक्षियंतं । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुं । तिरश्चा । वयसा । बृहंतं । व्यचिष्टं । अनैः । रभसं । दृशनं ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियंतं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठंतं पृथुं महांतं
तिरश्चा सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा बृहंतं प्रवृद्धमनैर्हविलक्षणेर्व्यचिष्टं
व्याप्तं रभसं बलवंतं दृशनमेवंगुणवत्तया दृश्यमानमग्निं पुरोडाशादिलक्षणेन
हविषा घृतेन च जिघर्मि ॥ प्रति ह्येष सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथुं तिरश्चा वयसा
धूमेन बृहंतं व्यचिष्टमनै रभसं दृशनमित्यवकाशनवंतमनैरन्नादं दीप्यमानमित्ये-
तदा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यंचं जुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेन मनसेदं जुषेते-
त्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृश इति न ह्येष मृशेत
दीप्यमानो भवतीति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ विश्वतः प्रत्यंचं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा ३ जभुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यंचं । जिघर्मि । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मर्यऽश्रीः । स्पृहयत्ऽवर्णः । अग्निः । न । अभिऽमृशे । तन्वा । जभुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यंचं यज्ञं प्रत्यागच्छंतमग्निं येन घृतेना-
जिघर्षि । आसिंचामि । अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा स्तोत्रेण सह तदाज्यं
जुषेत । भवान् सेवेत । मर्यश्रीः । मर्यैर्मर्यैः श्रयणीयो भजनीयः । स्पृहयद्वर्णः ।
यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृशवर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः
पूर्यमाणोऽग्निर्नाभिमृशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न भवति ॥ अभि-
पूर्वान्मृशेः कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागं । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।

अनूनं । अग्निं । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचं । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शत्रूनिति वरं तेजः । तेन सहसानः शत्रूनभिभवन् त्वं
भागं भजनीयं स्तोत्रं ज्ञेयाः । जानीहि ॥ आशीर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः । पा०
६. ४. ६८. । इत्येत्वं ॥ त्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादूतासः । यद्वा त्वया
प्रेरिता वयं मनुवत् मनुरिव वदेम । स्तोत्रं ब्रूयामः । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति
जुहूर्ज्वाला पात्रविशेषो वा । तयानूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलेन यज-
मानं संयोजयंतमग्निं धनसा धनस्य संभक्ताहं वचस्या स्तुतिकामनया जोह-
वीमि । आह्वयामि ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

श्रुधी हवमित्येकविंशत्युचमेकादशं सूक्तं गार्त्तमदं । अत्रानुक्रमणिका । श्रुधि
सैकेंद्रं विराट्स्थानमृतेऽत्यामिति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रम-
णायामुक्तं । नवकौ वैराजस्त्वैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्वैष्टुभश्च विराट्स्थानेति ।
अंत्या त्रिष्टुप् । विशेषस्यानुक्तत्वादिंद्रो देवता ॥ पृष्ठचस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वती-
यशस्वे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तच्चेदं तृतीयं सूक्तं । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं ।
श्रुधी हवमिंद्र मरुत्वा इंद्रेति मरुत्वतीयं । आ० ७. ११. । इति ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनां ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिंधवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हव । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनां ।

इमाः । हि । त्वां । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसुऽयवः । सिंधवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं श्रुधि । शृणु । मा रिषण्यः । मा हिंसीः । इदमल्पं न साधीय इति मा निराकार्षीः ॥ दुरस्युर्द्वि-
विणस्युर्वृषण्यति रिषण्यतीति निपातितः ॥ वयं ते तव वसूनां दावने दानाय
स्याम । पात्रभूता भवेम । इमा अस्माभिर्दत्तानि वसूयवो दातुर्यजमानस्य धन-
मिच्छन्ति ॥ छंदसि परेच्छायां क्यच् ॥ तादृशानि क्षरन्तः स्रवन्तः सिंधव इव
घृतक्षरणोपेतान्यूर्जो हविल्लक्षणान्यन्नानि त्वां वर्धयन्ति हि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिद्दासं मन्यमानमवाभिनदुक्थैर्वावृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यं । चित् । दासं । मन्यमानं । अव । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

शूर शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र या अपोऽपिन्वः । अवर्धयः । पूर्वीः प्रभू-
तास्ता अहिना मेघेन वृत्रेण वा परिष्ठिताः । अधिष्ठिता आक्रांताः । ततस्त्वं
तस्मादहेः सकाशात् महीर्महतीरपः सृजः । व्यसृजः । उक्थैः शस्त्रैर्वावृधानो
वर्धमानस्त्वं दासं सर्वस्योपक्षपयितारममर्त्यं चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं
मन्यमानं तमसुरमवाभिनत् । अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ भिदिर् वि-
दारणे । लङि सिपि रूपं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मंदसानः प्र वायवे सिस्रते न शुभाः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मंदसानः । प्र । वायवे । सिस्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हे शूरेंद्र येषूक्थेषु होचादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखं । तत्साधनभूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातृणां स्तोमेषु च नु क्षिप्रं चाकन् । स्तुतीः कामयसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपं ॥ यासु स्तोत्रशस्त्र-
रूपासु स्तुतिषु मंदसानो हृथन् भवसि ता एताः शुभ्रा दीप्यमानाः स्तुतयो वायवेऽस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते तुभ्येत् तुभ्यमेव प्रसिस्रते । त्वदर्थमेव प्रसरंति । न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्धयंतः शुभ्रं वज्रं बाहोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सह्याः ॥ ४ ॥

शुभ्रं । नु । ते । शुष्मं । वर्धयंतः । शुभ्रं । वज्रं । बाहोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वं । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सह्याः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव शुभ्रं शोभनं शुष्मं बलं स्तोत्रैर्वर्धयंतः शुभ्रं दीप्तं वज्रमायुधं नु क्षिप्रं तव बाहोर्दधाना निदधानाः । स्तूयमानो हीन्द्रोऽसुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्यंरूपेणायुधं निदधाना भवामः । वावृधानः स्तोत्रैर्वर्धमानः शुभ्रस्तेजसा युक्तस्त्वमस्मे अस्माकं दासीरुपक्षपयित्रीर्विश आसुरीः प्रजाः सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्वेति । एवरूपेण बाहोर्निहितेन वज्रेण सह्याः । अभिभव ॥ सहतेर्व्यत्ययेन लिङि परस्मैपदं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियंतं ।

उतो अपो द्यां तस्तत्त्वांसमहन्नहिं शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अपः । वृतं । मायिनं । क्षियंतं ।

उतो इति । अपः । द्यां । तत्त्वांसं । अहन् । अहिं । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे शूरेंद्र गुहा गुहायां हितं निहितं अत एव गुह्यमप्रकाश्यं गूळहं गूढम-

पीवृतं तिरोहितं । अत्रैकस्मिन्निरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्तयस्तिरोधानभूयस्त्वप्रति-
पादनपराः । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति ।
तादृशं मायिनं मायाविनमसुरं क्षियंतं निवसंतं उतो अपि चापो द्यां दिवं च
तस्तभ्वांसं स्वसामर्थ्येन स्तंभयंतं इत्थंभूतमहिमसुरं मेघं वा वीर्येण सामर्थ्यभूतेन
वजेणाहन् । हतवानसि ॥ हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि रूपं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स्तवा॒ नु तं इ॒न्द्र पू॒र्या म॒हान्यु॒त स्त॒वाम॒ नूत॑ना कृतानि ।

स्तवा॒ वज्रं॑ बा॒ह्मो॒रुश॑तं स्तवा॒ हरी॒ सूर्य॑स्य के॒तू ॥ ६ ॥

स्तव॑ । नु । ते । इ॒न्द्र । पू॒र्या । म॒हानि॑ । उ॒त । स्त॒वाम॒ । नूत॑ना । कृतानि॑ ।

स्तव॑ । वज्रं॑ । बा॒ह्मोः । उ॒शतं॑ । स्तव॑ । हरी॒ इति॑ । सूर्य॑स्य । के॒तू इति॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पूर्या पुरातनानि महानि महांति ते तव कर्माणि नु क्षिप्रं स्तव ।
स्तवाम । उत अपि च नूतनाधुनातनानि कृतानि कर्माणि स्तवाम । बाह्मो-
रुशतं दीप्यमानं वज्रं स्तव । स्तवाम । किंच सूर्यस्य सुष्ठु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा
सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य केतू प्रज्ञापकौ हरी एतन्नामकावश्चौ स्तव । स्तवाम ॥ दृज्
स्तुतौ । तिङां तिङो भवन्तीत्युत्तमबहुवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । बहुलं
छन्दसीति शपो लुगभावः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

हरी॒ नु तं इ॒न्द्र वा॒जय॑न्ता घृ॒तश्रु॑तं स्वा॒रम॑स्वा॒र्ष्टा ।

वि॒ सम॑ना भूमि॒रप्रथि॑ष्टारंस्त॒ पर्व॑तश्चि॒त्सरि॑थन् ॥ ७ ॥

हरी॒ इति॑ । नु । ते । इ॒न्द्र । वा॒जय॑न्ता । घृ॒तऽश्रु॑तं । स्वा॒रं । अ॒स्वा॒र्ष्टा ।

वि॒ । सम॑ना । भूमिः॑ । अ॒प्रथि॑ष्ट । अ॒रंस्त॑ । पर्व॑तः । चि॒त् । स॒रि॒थन् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वाजयन्ता वेगं कुर्वन्तौ ॥ तत्करोतीति णिच् ॥ ते तव हरी एतन्नाम-
कावश्चौ घृतश्रुतं घृतस्योदकस्य च्यावयितारं स्वारं मेघध्वनिं नु क्षिप्रमस्वा॒र्ष्टा ॥
स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवदेकधातोरनुवादः । लङि रूपं ॥ समना
समस्थला यद्वा समना सर्वतो व्यप्रथिष्ट । गर्जनं श्रुत्वा ममोपरि वृष्टिर्भवतीति

प्रथिताभूत् । तथा पर्वतश्चित् मेघोऽपि सरिथन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिथन्
अरंस्त । अरमत ॥ रमतेर्लुङि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयंत इंद्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रऽयुच्छन् । सं । मातृऽभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीं । वर्धयंतः । इंद्रेऽइषितां । धमनिं । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतो मेघो निषादि । नभसि
निषण् आसीत् । मातृभिरङ्गिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा संवावशानः सह शब्दं
कुर्वाणोऽक्रान् । अक्रमीत् । इतस्ततः संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लुङि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् ॥ दूरे पारेऽतिदूरेऽंतरिक्षे स्थितां वाणीं माध्यमिकां
वाचं वर्धयंतः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वतः स्तोतारो मरुतो वेद्रेषितामिंद्रेण प्रेरितां
धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् । अप्रथयन् ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्रो महं सिंधुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्कदतो वृष्णो अस्य वजात् ॥ ९ ॥

इंद्रः । महं । सिंधुं । आऽशयानं । मायाऽविनं । वृत्रं । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेतां । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्कदतः । वृष्णः । अस्य । वजात् ॥ ९ ॥

बलवानिंद्रो महं सिंधुं । स्यंदत इतस्ततः संचरतीति सिंधुर्मेघः । तमाशयानं
तमधिष्ठाय शयानं मायाविनं वृत्रमसुरं । यद्वा सिंधुरुदकं । तदधिष्ठाय शयानं
वृत्रं । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं निरस्फुरत् । निरहन् । वृष्णो वर्षकस्या-
स्येन्द्रस्य कनिक्कदतः शब्दं कुर्वाणावजाङ्गियाने भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्याव-
रेजेतां । अकंपेतां ॥ दाधर्तिर्दधतीत्यादिना कनिक्कदतशब्दो निपातितः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूवीत् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयन्पपिवान्सुतस्य ॥ १० ॥

अ॒रोर॑वीत् । वृ॒णः । अ॒स्य । वज्रः । अ॒मा॒नुषं । यत् । मा॒नुषः । नि॒ऽजू॒र्वीत् ।
नि । मा॒यिनः । दा॒न॒वस्य॑ । मा॒याः । अ॒पा॒दयत् । प॒पि॒ऽवा॒न् । सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥

वृणः कामानां वर्षकस्येन्द्रस्य वज्रोऽरोरवीत् । भृशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षायामाह । यद्यदा अमानुषं मनुष्याणां रहितं । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्यमानं तमसुरं मानुषो मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिद्रो निजूर्वीत् । नितरां हिंस्यात् । जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वतेर्हिंसाकर्मणो लेटि रूपं ॥ सुतस्याभिषुतं सोमं पपिवान् पीतवान् मायिनो मायाविनो दानवस्य । दानुर्नाम वृचमाता दानुः शय इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृचस्य माया वचनानि न्यपादयत् । न्यपातयत् । बबाधेति यावत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथैतस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

पि॒बा॒पि॒बेदि॑द्र श्रू॒र सोमं॑ म॒दंतु॑ त्वा म॒दिनः॑ सु॒तासः॑ ।

पृ॒णंत॑स्ते कु॒क्षी॒ वर्ध॑यंतित्था सु॒तः पौ॒र इ॒ंद्र॒माव॑ ॥ ११ ॥

पि॒ब॑ऽपि॒ब । इत् । इ॒द्र । श्रू॒र । सोमं॑ । म॒दंतु॑ । त्वा । म॒दिनः॑ । सु॒तासः॑ ।

पृ॒णंतः॑ । ते । कु॒क्षी॒ इति॑ । वर्ध॑यंतु । इ॒त्था । सु॒तः । पौ॒रः । इ॒ंद्र । आ॒व ॥ ११ ॥

श्रूर बलवन् हे इंद्र पिब पिबेत् । अभिषुतमिमं सोमं पिबैव । आदरार्थेष्वावीप्सा । मंदिनो मदकराः सुतास्तेऽभिषुताः सोमास्त्वा मदंतु । त्वां मादयंतु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ ते सोमास्ते तव कुक्षी उदरस्योभौ पार्श्वौ पृणंतः पूरयंतः संतस्त्वां वर्धयंतु । इत्थानेन प्रकारेण पौर उदरपूरकः सुतोऽभिषुतः सोम इंद्रं त्वामाव । तर्पयतु ॥ अवतेस्तर्पणार्थस्य लिटि रूपं ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

त्वे इ॒न्द्रा॒य॒भूम॑ वि॒प्रा॒ धियं॑ वनेम ऋ॒त॒या स॑पंतः ।

अ॒व॒स्य॒वो॑ धी॒महि॑ प्र॒श॒स्तिं स॒द्यस्ते॑ रा॒यो दा॒वने॑ स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति॑ । इ॒द्र । अ॒पि । अ॒भूम॑ । वि॒प्राः । धियं॑ । व॒नेम॑ । ऋ॒त॒या । स॑पंतः ।

अ॒व॒स्य॒वः । धी॒महि॑ । प्र॒श॒स्तिं । स॒द्यः । ते । रा॒यः । दा॒वने॑ । स्या॒म ॥ १२ ॥

हे इन्द्र विप्रा मेधाविनो वयं ते त्वयि त्वद्दृढयेऽभूम । अपि सानुनयप्रश्ने
वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामह इति । ऋतया । ऋतं कर्मफलं । तत्कामनया
संपतस्त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशंतो वयं धियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म
वनेम । संभजेमहि ॥ वन षण् संभक्तौ । आशीर्लिङि लिङ्वाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः ॥
किंच अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छंतः प्रशस्तिं । शस्तिः शंसनं । प्रकृष्टशंसनं स्तोत्रं
धीमहि । त्वयि निदधीमहि । ततस्ते त्वदीयस्य रायो धनस्य दावने दानाय
पात्रभूताः सद्यः स्याम । इदानीं भवेम ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स्याम ते त इन्द्र ये त ऊती अवस्यव ऊर्जे वर्धयंतः ।

श्रुषिंतमं यं चाकनाम देवास्मे रयिं रासि वीरवंतं ॥ १३ ॥

स्याम । ते । ते । इन्द्र । ये । ते । ऊती । अवस्यवः । ऊर्जे । वर्धयंतः ।

श्रुषिन्ऽतमं । यं । चाकनाम । देव । अस्मे इति । रयिं । रासि । वीरऽवंतं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ते तवोती ऊत्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपं ॥ ये ते
तवावस्यवो रक्षाकामा ऊर्जे हविल्क्षणमन्नं वर्धयंतो भवंति ते तव वयं ते
स्याम । त्वदधीना भवेम । देव द्योतमान हे इन्द्र श्रुषिंतमं दानभागायार्हतया
बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृत्तमं यं रयिं चाकनाम । कामयामहे ॥ कनतेः
कांत्यर्थस्य यङ्लुगंतस्य लोटि रूपं ॥ वीरवंतं पुत्रपौत्रैः सहितं तादृशं रयिमस्मे
अस्मभ्यं रासि । देहि ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

रासि क्षयं रासि मित्रमस्मे रासि शर्धे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मंदसानाः प्र वायवः पांत्यग्रणीति ॥ १४ ॥

रासि । क्षयं । रासि । मित्रं । अस्मे इति । रासि । शर्धेः । इन्द्र । मारुतं । नः ।

सऽजोषसः । ये । च । मंदसानाः । प्र । वायवः । पांति । अयंऽनीति ॥ १४ ॥

हे इन्द्र क्षयं । क्षियंति निवसंत्यचेति क्षयो गृहं । तदस्मभ्यं रासि । देहि ।
तथा मित्रं सखायमस्मे अस्मभ्यं रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ मारुतं मरुतां
देवविशां संबन्धि शर्धो बलं नोऽस्मभ्यं रासि । एतेन मरुतामयागमनं प्रार्थ्यते ।

ये मरुतः सजोषसः सह प्रीयमाणा मदन्तो मोदमाना वायवो यज्ञं प्रति गन्तारः
सन्तोऽयणीतिमये नीयमानं सोमं प्रपांति । प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्ध इति
समन्वयः । यद्वा ये च वायवोऽये नीयमानं सोमं पिबन्ति तेषां वायूनां बलं
रासि ॥ वायव इति पूजायां बहुवचनं । वायुर्हि सोमस्यायपातेति ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यन्विन्नु येषु मंदसानस्तृप्तसोमं पाहि द्रव्यदिद्र ।

अस्मान्सु पृत्स्वा तरुचावर्धयो द्यां बृहद्भिरकैः ॥ १५ ॥

यन्तु । इत् । नु । येषु । मंदसानः । तृपत् । सोमं । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुच । अवर्धयः । द्यां । बृहत्सभिः । अकैः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र येषु तव सहायभूतेषु मरुत्सु मंदसानो माद्यन्भवसि ते मरुतो नु क्षिप्रं
यन्तु । सोमं भक्षयन्तु । इत् एवार्थे । द्रव्यत् ॥ दृढतेरिदं रूपं ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन्
त्वं तृपत् तर्पयन्तमिमं सोमं पाहि । पिब । तरुच शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र बृहद्भिर्व-
लवद्भिरकैरर्चनीयैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं । आ इति चार्थे । तेनास्मान् द्यां च सु सुष्ठु
पृत्सु पशुपुत्रादिभिरस्मान् अस्मत्पालनेन च दिवमवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु
मंदसानो मोदमानो भवसि ते सोमा यन्तु । त्वां गच्छन्तु । शेषं पूर्ववत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

बृहन्त इन्नु ये ते तरुचोक्थेभिर्वा सुममाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्तोता इन्द्रि वाजमगमन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुच । उक्थेभिः । वा । सुमं । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजं । अगमन् ॥ १६ ॥

तरुच आपद्भिस्तारक हे इन्द्र ये पुमांसः सुमं सुखकरं त्वामुक्थेः शस्त्रैरावि-
वासान् । परिचरेयुः ॥ विवासतेर्लेट्यडागमः ॥ त एव पुमांसो नु क्षिप्रमवि-
लम्बेन बृहन्तो महान्तो भवन्तीति पूरणः । किञ्च बर्हिः स्तृणानासो वेद्यां बर्हि-
राच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते त्वोता इत् त्वया रक्षिताः सन्त एव पस्त्यावत्
गृहसहितं वाजमगमन् । गच्छन्ति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उ॒येष्वि॒न्नु शू॒र म॑द॒सान॒स्त्रिक॑दु॒केषु॒ पाहि॒ सोम॑मिन्द्र ।

प्र॒दो॒धुव॑च्छ॒मश्रु॑षु प्री॒णानो॒ याहि॒ हरि॑भ्यां सु॒तस्य॑ पी॒तिं ॥ १७ ॥

उ॒येषु । इत् । नु । शू॒र । म॑द॒सानः । त्रि॑दु॒केषु । पा॒हि । सोम॑ । इन्द्र ।

प्र॒दो॒धुवत् । श॒मश्रु॑षु । प्री॒णानः । या॒हि । हरि॑भ्यां । सु॒तस्य॑ । पी॒तिं ॥ १७ ॥

हे शूर बलवन्निन्द्र उयेषूद्गूणेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु त्रिकदुकेषु ज्योतिर्गौरायु-
रित्येतन्नामकेष्वभिन्नविकेष्वहःसु मंदसानो हृष्यन् सोमं पाहि । पिब । ततः
प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् शमश्रुषु लिप्तं सोमं प्रदोधुवत् ॥ धूज् कंपने ।
यङ्लुगंतस्य शतरि रूपं ॥ पुनःपुनर्धुन्वन् सुतस्याभिषुतस्य पीतिं पानमुद्दिश्य
हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तः सन् याहि । गच्छ ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

धि॒ष्वा श॒वः शू॒र येन॑ वृ॒चम॒वाभि॑न॒हानु॑मौर्ण॒वाभं॑ ।

अ॒पावृ॑णो॒ज्योति॑रार्या॒य नि॒ स॒व्यतः॑ सा॒दि द॑स्यु॒रिन्द्र ॥ १८ ॥

धि॒ष्व । श॒वः । शू॒र । येन॑ । वृ॒चं । अ॒व॒ऽअ॒भि॑नत् । दानुं॑ । और्ण॒ऽवा॒भं ।

अ॒प । अ॒वृ॑णोः । ज्योतिः॑ । आ॒र्या॒य । नि । स॒व्यतः॑ । सा॒दि । द॑स्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

शूर हे इन्द्र शवस्तादृशं बलं धिष्व । धारय ॥ दधातेर्लो॒टि बहु॑लं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयथेति वा स आर्द्धधातुकत्वादिडागमः ॥ येन बलेन दानुं
दानोः पुत्रं वृचमौर्णवाभं । ऊर्णनाभिः कीटविशेष और्णवाभ इत्युच्यते । तमिवा-
वाभि॑नत् । विभेदिथ । यद्वा और्ण ऊर्णनाभिः । तदाभं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्त-
मोरूपस्य हननादार्याय कर्मणामनुष्ठात्रे जनाय कुत्साय राजर्षये वा ज्योतिः
प्रकाशकमादित्यमपावृणोः । उद्घाटितवानसि । दस्युः कर्मणामुपक्षपयिता स वृचः
सव्यतस्तव सव्यपार्श्वे निषादि । त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

सने॑म॒ ये त॑ ऊ॒तिभि॑स्तर॒तो वि॒श्वाः स्पृ॒ध आ॒र्येण॑ द॒स्यून् ।

अ॒स्मभ्यं॑ तत्त्वा॒ष्टं वि॒श्वरूप॑म॒रध॑यः सा॒ख्यस्य॑ चि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिऽभिः । तरंतः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यं । तत् । त्वाष्ट्रं । विश्वऽरूपं । अरंधयः । साख्यस्य । चिताय ॥ १९ ॥

सनेम तान्पुरुषान् संभजेम ये ते तवोतिभिः पालनैर्विश्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशस्तरंतो हिंसंतः तथार्येणार्यभावेन दस्यून्पक्षपयितृन् हिंसंतो भवन्ति । तदस्मभ्यं वशमानय । किं तत् तदाह । त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं विश्वरूपमेतन्नामकमसुरमरंधयः ॥ रध्यतिर्वशगमने ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ रध हिंसासंराध्योः । रधिजभोरचीति नुम् ॥ इन्द्रस्त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यत्र महता प्रबंधेन प्रपंचितः । किंच साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय चिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यून्श्च तरंतोऽतिक्रामंतो भवेम ॥ सनेमेति वृद्धर्थ आद्युदात्तः । यथा सनेम मित्रावरुणा सनंत इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । सनेम वाजं तवेति । तरंतः । तृ प्रवनतरणयोः । शतरिरूपं । संज्ञावचनश्चेदंतोदात्तः । यथा तरंत इव मंहनेति ॥

॥ अथ विंशी ॥

अस्य सुवानस्य मंदिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनन्नलमिन्द्रो अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मंदिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदं । ववृधानः । अस्तरित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रं । भिनत् । नलं । इन्द्रः । अंगिरस्वान् ॥ २० ॥

मंदिनोऽस्य मदकरमिमं सुवानस्य सुतवतस्त्रितस्य तीर्णनमस्कस्य महर्षेरर्थं वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रोऽर्बुदं । अंबूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफश्छांदसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं न्यस्तः ॥ स्तृ हिंसायामित्यस्य लङि तिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते हल्ङ्गादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । महांतं चिदर्बुदं निक्रमीः प्रदेत्यादिष्वर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच अंगिरस्वान् अंगिरोभिः सहित इन्द्रोऽवर्तयत् । असुरहननार्थं वज्रमभ्रामयत् । सूर्यो न । यथा सूर्यश्चक्रं भ्रामयति तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराङ्घ्रिया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत् । निषेधार्थीयोऽत्र नकारः । वर्तयितुं

नाशकत् तं वलं पणीनां प्रभुमसुरं भिनत् । वज्रेणाभिनत् । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्यैकं चक्रमिन्द्रेणापहतं । सूर्य इति सुपां सुलुगिति षष्ठ्येकवचनस्य सुः । सूर्यस्य संबन्धपहतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्रामयत् । तेन चक्रेण वलमभिनच्च । नश्चार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेष्वच्छावाकस्याहरहः शस्यसंज्ञकमभितष्टेवेति सूक्तं । नूनं सा त इत्येषा तस्यांते शंसनीया । सूचितं च । नूनं सा त इत्यंतमुत्तमं । आ० ७. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकविंशी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्वा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्वा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र या दक्षिणा दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा स्तोतृभ्यो देया ते त्वत्संबन्धिनी मघोनी धनवती जरित्रे स्तोत्रे वरं श्रेष्ठमभिमतमर्थं नूनं प्रतिदुहीयत् । इदानीं प्रतिदोग्धि । संपादयतीत्यर्थः । तादृशी दक्षिणां स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं शिष्वा । प्रयच्छ । किंच भगो भजनीयस्त्वं माति धक् ॥ दहेदानीत्यर्थस्य लुङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ नोऽस्मानतिक्रम्यान्तेभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामान् मा धक् । मा धाक्षीः । अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं वदेम । त्वामुद्दिश्य ब्रवाम ॥ अत्र सा ते प्रतिदुग्धामिति प्रकृत्य वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो वीरयतेर्वेत्यंतं निरुक्तमनुसंधेयं । नि० १. ७. ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति गार्त्समदमंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यो जात इति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमैन्द्रं ॥ संसवे निष्केवस्ये निविज्ञानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति

शंस्येत् । यदि पर्यायानिति खंडे सूचितं । यो जात एवेति निष्केवल्ये । आ० ६. ६. ।
 इति ॥ आभिष्वविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये यो जात एवेति निविज्ञानीयं ।
 सूचितं च । तृतीयस्य अर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. । इति ॥
 विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति
 सामसूक्तं शंस्येत् । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । सत्रामदासो यो जात
 एवाभूरेक इति सामसूक्तानि । आ० ८. ७. । इति ॥ अग्निष्टुनिष्केवल्ये निविज्ञा-
 नमिदं । श्येनाजिरानामिति खंडे सूचितं । तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति
 मध्यंदिनः । आ० ९. ७. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्ये यो जात एवेति सूक्तं । उरु
 इति खंडे सूचितं । वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्
 । ऐ० आ० ५. १२. । इति ॥ अत्रेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः । संयुज्य तपसात्मनमैंद्रं
 विभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिंद्र इति मत्वा
 तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स
 तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्येन्द्राण्यकीर्तयत् ॥
 अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि
 तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्ज-
 गामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् ।
 निर्गच्छंतं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाह-
 मिंद्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथ-
 यन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिंद्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो
 गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलंबित इत्यं-
 तःप्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विंद्रोऽस्मज्जयाद्गृत्समदरू-
 पेणास्त इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिंद्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमे-
 वार्थो महाभारते प्रपंचितः ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृणस्य महा स जनास इंद्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेतां । नृणस्य । महा । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । जनासो जना हे असुराः यो जात एव जायमान एव सन् प्रथमो देवानां प्रधानभूतो मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यो देवो द्योतमानः सन् क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान्यागदेवान्पर्यभूषत् । रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत् ॥ भूष अलंकारे भूवादिः । लङि रूपं ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् । अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्पक्षे भवतेत्यत्ययेन कसः । श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः ॥ यस्येन्द्रस्य श्रुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यावभ्यसेतां । अविभीतां ॥ भ्यस भये । अनुदात्तेत् । भ्यस भयवेपनयोरिति नैरुक्ताः । नि० ३. २१. ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मंत्रांतरं । इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही इति । नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य महा महत्त्वेन युक्तः स इन्द्रो नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं । यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य महा बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्यु-
षेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता । नि० १०. १०. । इति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यः पृथिवी व्यथमानामहंहृद्यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।

यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवी । व्यथमानां । अहंहृत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अंतरिक्षं । विऽममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तभ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः य इन्द्रो व्यथमानां चलन्ती पृथिवीमहंहृत् । शर्करादिभिर्द्वेषामकरोत् ॥ दह दहि वृद्धौ ॥ यश्च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान्पक्षयुक्तान्पर्वतानरम्णात् । नियमितवान् । स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् रमु क्रीडायां । अंतर्भावितरण्यर्थस्य व्यत्ययेन आप्रत्ययः ॥ यश्च वरीय उरुतममंतरिक्षं विममे । निर्ममे । विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः । यश्च द्यां दिवमस्तभ्रात् । स्तंभनिरुद्धामकरोत् ॥ स्तंभु रोधन इति सौत्रो धातुः ॥ स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिंधून्यो गा उदाजदपधा बलस्य ।

यो अश्मनोरंतरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः। हत्वा। अहिं। अरिणात्। सप्त। सिंधून्। यः। गाः। उत्ऽआजत्। अपऽधा। वलस्य।
यः। अश्मनोः। अंतः। अग्निं। जजान। संऽवृक्। समत्ऽसु। सः। जनासः। इंद्रः ॥ ३ ॥

योऽहिं मेघं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिंधून् स्यंदनशीला
अपोऽरिणात् । प्रैरयत् । यद्वा सप्त गंगायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् ॥ रीड्
श्रवणे ऋदिः ॥ यश्च वलस्य वलनामकस्यासुरस्यापधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धा
गा उदाजत् । निरगमयत् ॥ अपधा । अपपूर्वाद्वातेरातश्चोपसर्गे । पा० ३. ३.
१०६. । इति भावेऽङ्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति पंचम्या आकारः ॥ यश्चाश्मनोः ।
अश्नुते व्याप्नोत्यंतरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यंतमृदुरूपयोर्मैघयोरंतर्मध्ये वैद्युतमग्निं
जजान । उत्पादयामास । यश्च समत्सु । संभक्षयंति योद्धृणामायूंषीति समदः
संयामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तेर्हिसार्थस्य क्विपि रूपं ॥ स इंद्रो नाहमिति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्ष्मादर्यः पुष्टानि स जनास इंद्रः ॥ ४ ॥

येन। इमा। विश्वा। च्यवना। कृतानि। यः। दासं। वर्णं। अधरं। गुहा। अकरित्यकः।

श्वघ्नीऽइव। यः। जिगीवान्। लक्षं। आदत्। अर्यः। पुष्टानि। सः। जनासः। इंद्रः ॥ ४ ॥

येनेंद्रेणेमेमानि विश्वा च्यवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि । स्थिरीकृ-
तानि । यश्च दासं वर्णं शूद्रादिकं । यद्वा दासमुपक्षपयितारमधरं निकृष्टमसुरं
गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वाकः । अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि मंचे घसेत्या-
दिना च्लेर्लुकि रूपं ॥ लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् ॥ जि जये । क्सौ सन्लिटोर्जे-
रित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । दीर्घश्छांदसः ॥ जितवान् योऽर्योऽरेः ॥ षष्ठ्येकवचने
छांदसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबंधीनि पुष्टानि समृद्धान्यादत् आदत्ते । तच्च दृष्टांतः ।
श्वघ्नीव । श्वभिर्मृगान् हंतीति श्वघ्नी व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षंतं मृगं परि-
गृह्णाति तद्वत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुहं सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनं ।

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवामिनाति अदस्मै धत्त स जनास इंद्रः ॥ ५ ॥

यं। स्म। पृच्छंति। कुह। सः। इति। घोरं। उत। ई। आहुः। न। एषः। अस्ति। इति। एनं।
सः। अर्यः। पुष्टीः। विजः। इव। आ। मिनाति। अत्। अस्मै। धत्त। सः। जनासः। इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यंतो जना घोरं शत्रूणां घातकं यं पृच्छंति स्म कुह सेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तत इति ॥ सेति । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपे गुणः ॥ न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनमिन्द्रमाहुः एष इन्द्रो नास्तीति । तथा च मंचेर्नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आहेति । ईमिति पूरणः । स इन्द्रो विज इव । इवशब्द एवार्थे । उद्वेजक एव सन् अर्योऽरेः संबंधीनि पुष्टीः पोषकानि गवाश्वादीनि धनान्यामिनाति । सर्वतो हिनस्ति ॥ मीङ् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् अदस्मा इन्द्राय धत्त । स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं निर्द्धारणमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥
यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।
युक्तऽग्राव्णः । यः । अविता । सुऽशिप्रः । सुतऽसोमस्यः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

यो रधस्य ॥ रध हिंसासंराध्योः ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । यश्च कृशस्य च दरिद्रस्य च यश्च नाधमानस्य ॥ नाधृ णाधृ याज्जो-पतापैश्वर्याशीःषु ॥ याचमानस्य कीरेः ॥ करोतेः कीर्तयतेर्वा ॥ स्तोतुर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यश्च सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तग्राव्णोऽभिषवार्थमुद्यतग्राव्णः सुतसोमस्याभिषुतसोमस्य यजमानस्याविता रक्षिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमिति । अयं त्वंतोदात्तः पठ्यत इति नान्नपरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्ये य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्ये । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वातर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासनेऽश्वासोऽश्वा वर्तते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने ग्रामाः । ग्रसंतेऽचेति ग्रामा जनपदाः । यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथासो रथा वर्तते । यश्च वृचं हत्वा सूर्ये जजान । जनयामास । यश्चोषसं । तथा मन्त्रः जजान सूर्यमुषसं सुदंसा इति । यश्च मेघभेदनद्वारापां नेता प्रेरकः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यं । क्रंदसी इति । संयती इति संयती । विह्वयेते इति विह्वयेते । परे । अवर ।

उभयाः । अमित्राः ।

समानं । चित् । रथं । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

यं क्रंदसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी देवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्रं विह्वयेते । स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । पर उत्कृष्टा अवरेऽधमाश्चोभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति । समानमिन्द्ररथसदृशं रथमातस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते । आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्रायी हवेते । यज्ञार्थं यजमानैः पृथगाह्वयेते । तयोरन्यतरः स इन्द्रो नाहमिति ॥

॥ अथ नवमी ॥

यस्मान्न ऋते विजयते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विऽजयंते । जनासः । यं । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानं । बभूव । यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ९ ॥

यस्माद्वते जनासो जना न विजयंते । विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमाना युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षणाय यमिंद्रं हवन्ते । आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । यश्चाच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता स इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ दशमी ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हता स जनास इंद्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्यां । यः । दस्योः । हता । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १० ॥

यो महि महेनः पापं दधानान् शश्वतो बहूनमन्यमानान् आत्मानमजानत इंद्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शत्रूननेनेति शरुर्वजः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेर्लिटि रूपं ॥ यश्च शर्धत उत्साहं कुर्वतेऽनात्मज्ञाय जनाय शृध्या-मुत्साहनीयं कर्म नानुददाति । न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् दुदाज् दाने जौहो-त्यादिकः । अभ्यस्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यश्च दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हता घातकः स इंद्र इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविंदत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इंद्रः ॥ ११ ॥

यः । शंबरं । पर्वतेषु । क्षियंतं । चत्वारिंश्यां । शरदि । अनुऽअविंदत् ।

ओजायमानं । यः । अहिं । जघान । दानुं । शयानं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियंतमिंद्रभिया बहून् संवत्सरान्प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसंतं शंबरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्स-

रेऽन्वविंदत् । अन्विथालभत । लब्ध्वा च य ओजायमानं ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च
ओजसोऽप्सरसो नित्यं । पा० ३. १. ११. २. । इति सकारलोपः ॥ बलमाचरंतम-
हिमाहंतारं दानुं दानवं शयानं शंबरमसुरं जघान हतवान् स इंद्रो नाहमिति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यः सप्ररश्मिर्वृषभस्तुविष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्र सिंधून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यौमारोहतं स जनास इंद्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्रऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्र । सिंधून् ।

यः । रौहिणं । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः । द्यां । आऽरोहतं । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १२ ॥

यः सप्ररश्मिः सप्रसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो वराहवः
स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये च मेऽशिमिविद्विषः
पर्जन्याः सप्र पृथिवीमभिवर्षति वृष्टिभिरिति तैत्तिरीयारण्यके ह्याम्नाताः । वृषभो
वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्र सर्पणस्वभावान्सिंधूनपः सर्तवे सर-
णायावासृजत् । अवसृष्टवान् । यद्वा गंगाद्याः सप्र मुख्या नदीरसृजत् । यश्च
वज्रबाहुः सन् द्यां दिवमारोहतं रौहिणमसुरमस्फुरत् । जघान ॥ स्फुर स्फुरणे
तुदादिः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयंते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इंद्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयंते ।

यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इंद्रः ॥ १३ ॥

अस्मा इंद्राय द्यावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वरुण-
योरिति वत् ॥ नमेते । स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ एणमु प्रह्वत्वे । कर्मकर्तरि न दुहसु-
नमां यक्चिणाविति यक्ः प्रतिषेधः ॥ चिदपि च अस्येन्द्रस्य शुष्माद्वलान्पर्वता
भयंते । बिभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः सर्वैः । यद्वा अन्ये-
भ्योऽपि देवेभ्यो दृढांगः । वज्रबाहुर्वज्रसदृशबाहुः । यश्च वज्रहस्तो वज्रयुक्तः स
इंद्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शसमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वंतं । अवति । यः । पचंतं । यः । शंसंतं । यः । शसमानं । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनं । यस्य । सोमः । यस्य । इदं । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वंतं सोमाभिषवं कुर्वंतं यजमानमवति । रक्षति । यश्च पुरोडाशादीनि हवींषि पचंतं । यश्चोती ऊतये ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ स्वरक्षायै शस्त्राणि शंसंतं यश्च शसमानमवति । स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य चेदमस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं दर्दधि स किलासि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजं । दर्दधि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयं । ते । इन्द्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरासः । विदथं । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रब्रूते । हे इन्द्र यो दुधो दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजमन्नं बलं वा- दर्दधि । भृशं प्रापयसि स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतोऽसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्र- पौत्राः संतो वयं विश्वह सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रमावदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

ऋतुर्जनित्रीति त्रयोदशर्चे द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं । ऋतुः सप्तोनांत्या त्रिष्टु- बित्यनुक्रमणिका । अस्मभ्यं तद्वसो इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरि- भाषया जगत्यः । इन्द्रो देवता ॥ उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः । आ० ६. १. इति ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं । ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानि । आ० ८. ४. इति सूचितं ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षू जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिषुषी पयोऽंशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यं ॥ १ ॥

ऋतुः । जनित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षु । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिषुषी । पयः । अंशोः । पीयूषं । प्रथमं । तत् । उक्थ्यं ॥ १ ॥

ऋतुर्वर्षाख्यः कालो जनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशाज्जातः सोमोऽप उदकानि मक्षु शीघ्रमाविशत् । यास्वप्सु सोमो वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोम आहना आहंतव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहना इति सकारांतमिदं पदं । तथा च मंत्रवर्णः । ये ते मदा आहनसो विहायस इति । या चांशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिषुषी वर्धयंत्यभवत् ॥ प्यायतेर्लिटि क्सौ लिङ्गङोश्चेति पीभावः । वसोः संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् ॥ अंशोस्तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पय उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिंद्रस्य भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सध्रीमा यंति परि विभ्रतीः पयो विश्वप्स्त्याय प्र भरंत भोजनं ।

समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । ई । आ । यंति । परि । विभ्रतीः । पयः । विश्वऽप्स्त्याय । प्र । भरंत । भोजनं ।

समानः । अध्वा । प्रऽवता । अनुऽस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ २ ॥

सध्री । अंचतेर्लुक् छांदसः । सहस्य सधिरिति सध्यादेशोऽतोदात्तत्वेन निपातितः । सध्रीचीनाः पय उदकं परि परितो विभ्रतीर्विभ्राणा ईमेता नद्य आयंति । सर्वतो गच्छंति । ता नद्यो विश्वप्स्त्याय विश्वासामपामाश्रयभूताय समुद्राय भोजनं ॥ भुज्यत इति भोजनं पयः ॥ प्रभरंत । प्रकर्षेण संपादयंति । कुत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निम्नगानां पयसामनुष्यदे ॥ कृत्यार्थे

तवैकेकेन्यत्वन इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुषंदनीयोऽध्वा मार्गः समान एको हि ।
यस्ता तानि सोमोत्पादननदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वमकृणोः । अकरोः ।
स तादृङ्गहिमोपेतस्त्वमुक्थ्योऽसि । सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तदपा एक इयते ।

विश्वा एकस्य विनुदस्तिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत् । अपाः । एकः । इयते ।

विश्वाः । एकस्य । विऽनुदः । तितिक्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानो यद्विदेवेभ्यो ददाति तदेको होतानुवदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां
देवताः स्मारयति । एकोऽध्वर्यू रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिंसन् तदपा-
स्तद्विशसनाख्यमपः कर्म यस्य तादृशः सन् इयते । देवयजने सर्वत्र गच्छति ।
एकस्याध्वर्योर्विश्वा विनुदः सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगु-
णानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा सहते ॥ गुप्तिज्किङ्घः सन्
क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविःप्रदानादीनि कर्माणि यस्त्वमकृणोः । अकारयः
सः त्वमुक्थ्योऽसि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजंत आसते रयिमिव पृष्ठं प्रभवंतमायते ।

असिन्वदंष्ट्रैः पितुरत्ति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥

प्रऽजाभ्यः । पुष्टिं । विऽभजंतः । आसते । रयिंऽइव । पृष्ठं । प्रऽभवंतं । आऽयते ।

असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अत्ति । भोजनं । यः । ता । अकृणोः । प्रथमं । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यो विभजंतोऽस्यैताव-
दस्यैतावदिति विभागं कुर्वतो गृहमेधिन आसते । स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र
दृष्टान्तः । आयते गृहं प्रत्यागच्छतेऽतिथये पृष्ठं धारकं प्रभवंतं बहुभरणसमर्थं
रयिं धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् । असिन्वन् सेतुबंधादिकं कर्म कुर्वन्

लोकः पितुः पालयिष्या दिवः सकाशादागतं भोजनमुदकं तत्कार्या ओषधीर्दे-
ष्टैर्देतैरन्ति । भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अव्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविलक्ष्णमन्नं दंष्ट्रैर्देतरूपैर्जालैरन्ति । यस्ताकृणो-
रित्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अधाकृणोः पृथिवीं संहशे दिवे यो धौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्तास्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

अध। अकृणोः। पृथिवीं। संहशे। दिवे। यः। धौतीनां। अहिहन्। अरिणक्। पथः।

तं। त्वा। स्तोमेभिः। उदभिः। न। वाजिनं। देवं। देवाः। अजनन्। सः। असि।

उक्थ्यः ॥ ५ ॥

हे इंद्र अध अपि च त्वं दिवे द्योतमानाय सूर्याय पृथिवीं चलितां सतीं
दृढीकृत्य संहशे संदर्शनीयामकृणोः । अकरोः ॥ दृशे विख्ये चेति केन्प्रत्यायांतत्वेन
निपातितः ॥ यश्च त्वं धौतीनां चलंतीनां नदीनां पथो मार्गानरिणक् । अरेचयः ।
गंतुं योग्यानकरोरित्यर्थः ॥ रिचिर् विरेचने । लङि सिप् । तस्य हल्ङादिना
लोपः ॥ अहिहन् अहेर्वृचस्य मेघस्य वा हंतर्हे इंद्र देवाः स्तोतारस्तं तादृशं देवं
त्वां स्तोमेभिः स्तोत्रैरजनन् । तच्च दृष्टांतः । उदभिर्न वाजिनं । यथा वाजिनमश्व-
मुदभिरुदकैर्वर्धयंति तद्वत् ॥ पद्मोमासित्यादिनोदकस्योदभावः ॥ शेषं सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमाद्रादा शुष्कं मधुमदुदोहिथ ।

सः शेवधिं नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्युक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः। भोजनं। च। दयसे। च। वर्धनं। आद्रात्। आ। शुष्कं। मधुऽमत्। दुदोहिथ।

सः। शेवऽधिं। नि। दधिषे। विवस्वति। विश्वस्य। एकः। ईशिषे। सः। असि।

उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे इंद्र यस्त्वं भोजनं । भुज्यत इति भोजनमन्नादि । च दयसे । यजमानेभ्यः
प्रयच्छसि ॥ दय दानगतिरक्षणहिंसायहणेषु आत्मनेपदी ॥ किंच वर्धनं वृद्धिकरं

धनं बलं वा दयसे । तथाद्रात्कांडात् शुष्कमनाद्रिं व्रीह्यादिकं मधुमत् मधुरर-
सोपेतं दुदोहिथ । दुग्धवानसि ॥ दुहेर्लिटि क्रादिनियमादिडागमः ॥ स तादृशस्त्वं
विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने शेवधिं धनसदनं निदधिषे । निदधासि ।
किं बहुना । विश्वस्य सर्वस्य जगत एकोऽद्वितीय एव सन् ईशिषे । स्वामी
भवसि ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईशः स इतीडागमः ॥ स इत्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वी अभितः सास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रऽस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः ।

असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इंद्र यस्त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीश्च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वावनीरवि-
त्रीरोषधीदानेऽधि ॥ उपलूयंते सस्यान्यत्रेति दानं क्षेत्रं । अधिकरणे ल्युट् ॥
तस्मिन् क्षेत्रे धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा व्यधारयः । न्यदधाः । यश्च त्वं
दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्यासमा विषमा नानाप्रकारा दिद्युतो दीप्तीरजनः ।
अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेर्लङि व्यत्ययेन शप् ॥ यश्चौरुर्महांस्त्वम-
भितः सर्वत ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान् पर्वतान्वाजनयः । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहतवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयंत्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरं । सहऽवसुं । निऽहतवे । पृक्षाय । च । दासऽवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयंत्याः । अपरिऽविष्टं । आस्यं । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरुणां कर्मणां कर्ता हे इंद्र यस्त्वं नार्मरं । नृन् मनुष्यान्मारयतीति
नृमरः कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं सहवसुं । वसुना सह वर्तत इति
सहवसुः । असुरनामैतत् । एतन्नामकमसुरं निहतवे ॥ हंतेस्तुमर्थे तवेन्द्रत्ययः ।
तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ निहतुं ऊर्जयंत्या बलवत्या वज्रधाराया

अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तमास्यमद्यैवावहः । तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयंत्याः
पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थं । पृक्षाय । तव हविल्लक्षणान्नलाभाय ।
दासवेशाय । दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माकमन्नलाभाय
दस्युविनाशाय च ॥

॥ अथ नवमी ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद्व चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्यून्समुनद्धभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युकथ्यः ॥ ९ ॥

शतं । वा । यस्य । दश । साकं । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदं । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सं । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इंद्र एकस्यैकाकिनः श्रेष्ठस्य वा यस्य ते श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं शतं दश
दश शतानि हरयो वाहनार्थं भवंति । तथा च मंचवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । अपि च यश्च आ अद्यः सर्वेषां सर्वत
उपजीव्यः । न तस्येशे यं नाद्याद्यद्वैनं नाद्युरिति हि श्रुतिः । यद्व यश्च त्वं चोदं
स्तोत्राणां प्रेरकं यजमानमाविथ । रक्षितवानसि । किंच यस्त्वमरज्जौ रज्जु-
वर्जिते बंधनागारे दस्यूनुपक्षपयितृन् दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिद्विषः । तदर्थं
समुनप् । हिंसितवानसि ॥ उभतेर्हिंसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन अम् । हल्ङ्गा-
दिना सिपो लोपः । अडभावश्छांदसः ॥ किंच सुप्राव्यः सुखेन सर्वैरुपसर्पणी-
योऽभवः । शिष्टं सिद्धं ॥

॥ अथ दशमी ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनं ।

षठ्स्तम्भा विष्टिरः पंच संहशः परि परो अभवः सास्युकथ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधनाः । अस्य । पौंस्यं । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनं ।

षट् । अस्तम्भाः । विऽस्तिरः । पंच । संऽहशः । परि । परः । अभवः । सः । असि ।

उक्थ्यः ॥ १० ॥

विश्वेत् ॥ सुपां सुलुगिति जस आकारः ॥ सर्वा एव रोधना रोधस्वत्यो
नद्योऽस्येन्द्रस्य पौंस्यं । पुंसो भावः पौंस्यं । वीर्यमिति यावत् । अनु तद्वीर्यमनु
वर्तते । अस्मा इंद्राय ददुः । हविल्लक्षणमन्नं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच कृत्नवे

कर्मणां कर्त्तुं इन्द्राय धनं दधिरे । सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मंत्रः । इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानीति । विष्टिरो विस्तीर्णाः षट् षट्संख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधय इत्येवं-
रूपाः । ता अस्तम्भाः । नियमितवानसि । संहशः । सम्यक् पश्यन्तीति संहशो जनाः । पंच संहशः पंच जनान् परि सर्वतः परः पारयिता पालयिता वाभवः । भवसि । गतमन्यत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विंदसे वसु ।
जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थे सेंद्र विश्वास्युकथ्यः ॥ ११ ॥
सुप्रवाचनं । तव । वीर । वीर्यं । यत् । एकेन । क्रतुना । विंदसे । वसु ।
जातुऽस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थे । सः । इंद्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

वीर बलवन् हे इंद्र तव वीर्यं सामर्थ्यं सुप्रवाचनं । सुष्ठु प्रवचनीयं । सर्वैः श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । एकेन क्रतुना कर्मणा वसु विंदसे । शत्रूणां धनं लभसे ॥ विद्रु लाभे । तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतृन्प्रापयसीति यत् तत्प्रशंस्यमित्यर्थः । सहस्वतो बलवतो जातूष्टिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य वयोऽन्नं प्रादाः । यद्वा जातुष्टिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतो बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संबन्धि वयो हविल्लक्षणमन्नं प्र विंदस इति समन्वयः । या यानीमान्यन्यानि विश्वा सर्वाणि कर्माणि चकर्थं कृतवानसि । स तादृशस्त्वमुक्थ्यः । सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च सुतिं ।
नीचा संतमुदनयः परावृजं प्राधं श्रोणं अवयन्त्सास्युकथ्यः ॥ १२ ॥
अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कं । तुर्वीतये । च । वय्याय । च । सुतिं ।
नीचा । संतं । उत् । अनयः । पराऽवृजं । प्र । अधं । श्रोणं । अवयन् । सः । असि ।
उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र सरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥
ता अपः कं सुखेन तराय तरणायारमयः । अक्तीडयः । किंच तुर्वीतये । तुर्वी-
तिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्मै वय्याय च । वय्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां
सुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जलपूर्णा महानदी दृष्ट्वा तरीतुमसमर्थावास्तां ।
तौ च त्वया तारितौ । परावृजं । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक्
कश्चिद्वृषिः । तमप्सु मग्नं तथा नीचा नीचं संतमुदनयः । आपद्भ्य ऊर्ध्वं नीत-
वानसि । किंच अंधं संतं श्रोणं पंगुं संतं चक्षुर्दानादपंगुकरणाच्चोदनयः । किं
कुर्वन् । प्रकर्षेण अवयन् । आत्मानं कीर्त्तिमंतं कुर्वन् । उदनय इति समन्वयः ।
स इत्यादि सिद्धं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यं ।

इन्द्र यच्चित्रं अवस्या अनु द्यून्बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यं ।

इन्द्र । यत् । चित्रं । अवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १३ ॥

वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे इन्द्र स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तद्राधो धनं दानाय ।
उपलक्षणमेतत् । भोगाय च समर्थयस्व । देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ अर्थ
याचने चुरादिरदंत आत्मनेपदी ॥ ते तव तद्वहु प्रभूतं वसव्यं ॥ वस्वेव वसव्यं ।
वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । चित्रं चायनीयं
यद्वनमनु द्यून् अन्वहं ॥ कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ अवस्याः । भोग्यमिच्छेः ॥
अंतर्णीतिर्यथैवात्मादकर्मकत्वं । यथा रोदितीति । स त्वन्यः । द्वे ह्यत्र कर्मणी उद्दे-
श्यकर्म च विधेयकर्मातर्भूतं । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको भविष्यति । यथा मा-
णवकं पुत्रीयतीति भाष्य उदाहृतं । अवःशब्दाच्छंदसि परेच्छायां क्यप् । तदंतस्य
लेट्यडागमे रूपं ॥ सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः संतो वयं विदथेऽस्मिन्यज्ञे बृहत्
प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

अध्वर्यवो भरतेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभमैन्द्रं । अध्वर्यवो
द्वादशेत्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः

शस्त्रयाज्याध्वर्यव इत्येषा । अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. ।
इति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामन्त्रेभिः सिंचता मद्यमंधः ।

कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमं । आ । अमन्त्रेभिः । सिंचत । मद्यं । अंधः ।

कामी । हि । वीरः । सदं । अस्य । पीतिं । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छंतः ॥
कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इत्यकारलोपः । अत्र यास्कः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं
युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति । नि० १. ८. ॥ हे अध्वर्यवः इन्द्राय देवाय
सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति भरत । हरत ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वादनि-
घातः ॥ हत्वामन्त्रेभिः । अमा सहादंत्यत्र होत्रादय इत्यमन्त्राणि चमसाः । तैर्मद्यं
मदकरमंधः सोमलक्षणमन्नमासिंचत । अग्नौ प्रक्षिपत । अत्र यास्कः । आ सिंच-
तामन्त्रैर्मदनीयमंधोऽमत्रं पाचममा अस्मिन्नदन्ति । नि० ५. १. । इति । वीरः स
इन्द्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानं प्रति सदं सदैव कामी हि । कामयमानो हि ।
तस्माद्वृष्णे वर्षिच इन्द्राय सोमं जुहोत । जुहुत ॥ हु दानादनयोः । लोटि तप्तनप्त-
नथनाश्चेति तवादेशः ॥ एष इन्द्रस्तदित् तदेव सोमद्रव्यं वष्टि । कामयते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अध्वर्यवो यो अपो वव्रिवांसं वृचं जघानाशन्येव वृक्षं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशाय एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वव्रिऽवांसं । वृचं । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशाय । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिं । अस्य ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रोऽप उदकानि वव्रिवांसमावृत्य स्थितं वृचं । वृणोत्या-
काशमिति वृचो मेघः । तं मेघं वज्रेण जघान । हतवान् । अशन्येव । यथाशन्या
वैद्युताग्निना वृक्षं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय तस्मा इन्द्रायैतं सोमं
भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । एष इन्द्रोऽस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अध्वर्यवो यो हभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमंतरिक्षे न वातमिद्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । हभीकं । जघान । यः । गाः । उत्ऽआजत् । अप । हि । वलं । वरिति वः ।

तस्मै । एतं । अंतरिक्षे । न । वातं । इद्रं । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो हभीकं । सर्वान्विदारयति भियं करोतीति हभीको नामासुरः । तमसुरं जघान । यश्च वलासुरेण निरुद्धा गा उदाजत् । निरगमयत् । ततश्च तमेव वलमसुरं अपवः । अपावृणोत् । हिंसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥ तस्मा इन्द्रायैतं सोममंतरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिर्व्याप्तं कुरुत । तदेवाह सोमैरिन्द्रमा ऊर्णुत । सर्वत आच्छादयत ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने । आदादिकः । लोटि रूपं ॥ तत्र दृष्टान्तः । जूर्न जीर्णो यथा वस्त्रैरंगमाच्छादयति तद्वत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चखांसं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिद्रं सोमस्य भृथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणं । जघान । नव । चखांसं । नवतिं । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदं । अव । नीचा । बबाधे । तं । इद्रं । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चखांसं ॥ चष्टेरिद्रं रूपं । यद्वा खनतेः क्सौ रूपं । जने लोपः । छांदसं रूपं ॥ सर्वस्य दर्शयंतं । यद्वा आत्मनो देहे निखातवन्तमुरणमेतन्नामकमसुरं जघान । यश्चार्बुदमेतन्नामकमसुरं च नीचाधोमुखं कृत्वावबबाधे । तमेनमिद्रं सोमस्य भृथे सोमं विभ्रति पात्रे हिनोत । वर्धयत । यद्वा सोमस्य भृथे भरणे संपादने सति हिनोत । स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ हि गतिवृद्धोः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसं ।

यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिक्तां तस्मा इन्द्रायांधसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्वं । जघान । यः । शुष्णं । अशुषं । यः । विऽअंसं ।

यः । पिप्रुं । नमुचिं । यः । रुधिऽक्रां । तस्मौ । इंद्राय । अंधसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रोऽश्वं । अश्नाति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अशुते स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्वः कश्चिदसुरः । तमसुरं सु सुष्ठु जघान । अशुषं केनाप्यशोषणीयं शुष्णमसुरं यश्च तमसुरं व्यंसमंसहीनं कृत्वा जघान । यश्च पिप्रुं तेजसा जगद्धाप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं नमुचिमसुरं जघान यश्च । तैत्तिरीयके नमुचिमसुरं नालभतेति प्रकृत्य फेनेन शिर उदवर्तयदित्यंतेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपंचितः । तथा मंत्रश्च । अपां फेनेन नमुचेः शिर इंद्रोदवर्तयदिति । रुधिक्रामेतन्नामकमसुरं यश्च जघान । तस्मा इंद्रायांधसो हविल्क्षणा-
न्यन्नानि जुहोत । जुहुत ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अध्वर्यवो यः शतं शंबरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिंद्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । शंबरस्य । पुरः । बिभेद । अश्मनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतं । इंद्रः । सहस्रं । अपऽअवपत् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ६ ॥

हे अध्वर्यवः य इंद्रः शंबरस्य मायाविनोऽसुरस्य पूर्वीः पुरातनीः शतं पुरः पुरीरश्मनेव अश्मसहशेन वज्रेण बिभेद । यश्चेन्द्रो वर्चिनः ॥ वर्च दीप्तौ । गमेरिति । उ० ४. ६. । इति विधीयमान इनिर्बहुलवचनादस्माद्भवति ॥ यद्वा नामैतत् । तस्यासुरस्य शतं सहस्रमेतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रानपावपत् । युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मंत्रवर्णः । शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरानिति । अस्मा इंद्राय सोमं भरत ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्यवृण्भरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतं । आ । सहस्रं । भूम्याः । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।

कुत्सस्य । आयोः । अतिथिऽग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमं । अस्मै ॥ ७ ॥

हे अध्वर्यवो जघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् य इन्द्रः शतं सहस्रमसुरान् भूम्या उपस्थ उत्संगेऽवपत् । एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः कुत्सस्यैतन्नामकस्य राजर्षेः । आयोः पौरुरवस्य राजर्षेः । अतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां त्रयाणां वीरानभिगंतृन्प्रति द्वंद्विनः शृणादीनसुरान् न्यावृणक् । वृणक्तिर्हि सा-
कर्मा । अवधीत् । तथा च मंत्रवर्णः । त्वं कुत्सं शृणाहृत्येषाविथारंधयोऽति-
थिग्वाय शंबरमिति । तादृशयेन्द्राय सोमं भरत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहंतो नशथा तदिंद्रे ।

गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहंतः । नशथ । तत् । इंद्रे ।

गभस्तिऽपूतं । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमं । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यदभिलषितमर्थं कामयाध्वे ॥ कामय-
तेर्लेट्यडागमः ॥ श्रुष्टी क्षिप्रमिंद्रे सोमं वहंतः प्रापयंतो यूयं तदभिलषितं फलं
नशथ । प्राप्तुत । श्रुताय लोके प्रसिद्धायेन्द्राय गभस्तिपूतं हस्ताभ्यां मंजनदोह-
नादिभिः शोधितं सोमं भरत । उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततो यज्यवो यागं
कुर्वाणा हे अध्वर्यव आहतं सोममिन्द्राय जुहोत । जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

॥ अथ नवमी ॥

अध्वर्यवः कर्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वं ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तन । श्रुष्टिं । अस्मै । वने । निऽपूतं । वने । उत् । नयध्वं ।

जुषाणः । हस्त्यं । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमं । मदिरं । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मा इन्द्राय सोमं श्रुष्टिं सुखकरं कर्तन । कुरुत ॥ करोतेर्लोति
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तनवादेशः । आमन्त्रि-

तस्याविद्यमानत्वान्न निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वन उदके निपूतमाषा-
यनेन शोधितं सोममुन्नयध्वं । ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं
दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस उन्नयध्वं । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रो
वो युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिषुतं सोममभिवावशे । कामयते ॥ वश कांतौ ।
यङ्लुगंतस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ मदिं
मदकरमिमं सोममिंद्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

॥ अथ दशमी ॥

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमेभिरी पृणता भोजमिंद्रं ।

वेदाहमस्य निभृतं म एतदित्संतं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमेभिः । ई । पृणत । भोजं । इंद्रं ।

वेदं । अहं । अस्य । निऽभृतं । मे । एतत् । दित्संतं । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

हे अध्वर्यवः यथा गोरूधः पयसा पूर्णं तद्वदीमेनं भोजं फलस्य दातारं रक्षि-
तारं चेद्रं सोमेभिः सोमैः पृणत । पूरयत । मे मदीयस्य सोमस्य निभृतं गूढं
सुखसाधनस्वभावमहमेव वेद । जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं । तथापि
युष्मभ्यं ब्रवीमीत्येवं । दित्संतं सोमं दातुमिच्छंतं यजमानं यजतो यष्ट्य इन्द्रो
भूयोऽतिशयेन चिकेत ॥ दित्संतं । दुदाज् दाने । इच्छायां सन् । सनि मीमाध्वि-
त्याकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । सः स्यार्द्धधातुक
इति सकारस्य तत्वं ॥

॥ अथैकादशी ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दं न पृणता यवेनेद्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तं । ऊर्दं । न । पृणत । यवेन । इंद्रं । सोमेभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अध्वर्यवः य इन्द्रो दिव्यस्य द्युलोकार्हास्य वस्वो वसुनो राजा भवति । यश्च
पार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमंतरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवं । तस्य
राजा । यश्च क्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यं । तस्य च राजा भवति ।

तमेवंविधमिंद्रं सोमेभिः सोमैः पूणत । पूरयत । तत्र दृष्टांतः । ऊर्द्वं न । ऊर्ध्वं दीर्णमूर्द्वं कुसूलं । यथा यवेन तत्पूर्णं तद्वदिंद्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणमपः कर्म वो युष्माकमस्तु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यं ।

इंद्रं यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यं । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सं । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यं ।

इंद्रं । यत् । चित्रं । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १२ ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

प्र घा न्वस्येति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्तमदं त्रैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका प्र घ दशेति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयं । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । इंद्रं याह्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यं । आ० ८. १. इति ॥ अथैकमामके निष्केवल्ये प्र घा न्वस्येत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःस्तोमे सूचितं । अथ्यमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य महतो महानि । आ० ९. ५. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचं ।

चिकटुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिंद्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचं ।

चिऽकटुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिं । इंद्रः । जघान ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महतो बलवतः सत्यस्य सत्यसंकल्पस्यास्येन्द्रस्य सत्यानि यथार्थानि महानि महान्ति करणान्यस्मिन् सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि नु अद्य प्रवोचं । प्रकर्षेण ब्रवीमि ॥ वच परिभाषणे । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङि अस्यतिव्यक्तिख्यातिभ्योऽङ् । वच उम् ॥ घेति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । चिकटुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंरूपेष्वभिप्रायविकेष्वहःसु सुतस्याभिषुतं

सोममिन्द्रोऽपिबत् । ततः पीतस्यास्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सतीन्द्रोऽहिं
वृचमसुरं जघान । हतवान् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अव॑ंशे द्याम॑स्त॒भाय॑बृ॒हंत॑मा रोद॑सी अपृ॒णद॑न्तरि॒क्षं ।

स धा॑रयत्पृथि॒वी प॒प्रथ॑च्च सोम॑स्य ता म॒द इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ २ ॥

अव॑ंशे । द्यां । अस्त॒भाय॑त् । बृ॒हंतं॑ । आ । रोद॑सी इति । अपृ॒णत् । अन्त॑रि॒क्षं ।

सः । धा॑रयत् । पृथि॒वी । प॒प्रथ॑त् । च । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ २ ॥

अव॑ंश आकाशे द्यां द्योतमानं सूर्यं द्युलोकं वास्तभायत् । इन्द्रोऽस्तभात् ।
अनवलंबनस्य तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ स्त॒भु इति सौचो धातुः क्यदिः ।
लङि व्यत्ययो बहुलमित्यहावपि शायजादेशः ॥ बृ॒हंतं॑ महदन्तरि॒क्षं रोद॑सी द्या-
वापृथि॒व्यौ चापृ॑णत् । तेजसा पूरितवान् । किंच स इन्द्रः पृथि॒वी विस्ती॑र्णा भूमिं
धारयत् । अधारयत् । तथा पप्रथच्च । एनां भूमिमप्रथयत् ॥ प्रथ प्रख्याने ।
ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । चङ्न्यतरस्यामिति मध्योदात्तत्वं ॥ सोमस्य मदे हर्षे
संजाते सति तानीमानि कर्माणीन्द्रश्चकार ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सद्ये॑व प्राचो॒ वि मि॑माय॒ मानै॑र्वज्रेण॒ खान्य॑तृ॒णन्न॑दीनां ।

वृथा॑सृजत्पथि॒भिर्दी॑र्घया॒थैः सोम॑स्य ता म॒द इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ३ ॥

सद्ये॑ऽइव । प्राचः । वि । मि॒माय॑ । मानैः । वज्रेण॑ । खानि॑ । अतृ॒णत् । न॒दीनां॑ ।

वृथा॑ । असृ॒जत् । प॒थिऽभिः॑ । दी॒र्घऽया॒थैः । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इ॒न्द्रः । च॒कार॑ ॥ ३ ॥

सद्ये॑व यथा यज्ञगृहान्मानैः षट्पिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणैः प्राक्प्रव-
णान् कुर्वन्ति तद्वत् सिंधून् लोकान्वानृजन्वा मानैः परिमाणैः प्राचः प्राङ्गु-
खान्विमिमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां खानि निर्गमनद्वा-
राणि वज्रेण चातृणत् । अखनत् ॥ तृदि हिंसानादरयोः । रुधादि । लङ् ॥ तथा
च मन्त्रः । इन्द्रो अस्मां अरद्वज्रबाहुरिति । तथा दीर्घयाथैर्बहुकालं गंत्यैः पथि-
भिर्मार्गैर्वृथासृजत् । अनायासेन ता नदीः सृष्टवान् । सोमस्येति सिद्धार्थ इति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स प्र॒वो॒ळ्हुन्परि॒गत्या॑ द॒भी॒तेर्वि॒श्वम॒धागा॒युध॒मि॒द्धे अ॒ग्नौ ।

सं गो॒भिर॒श्वैर॒सृज॒द्रथे॒भिः सोम॑स्य॒ ता म॒द इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ४ ॥

सः । प्र॒ऽवो॒ळ्हुन् । परि॒ऽगत्य॑ । द॒भी॒तेः । वि॒श्वं । अ॒धाक् । आ॒युधं । इ॒द्धे । अ॒ग्नौ ।

सं । गो॒भिः । अ॒श्वैः । अ॒सृज॒त् । रथे॒भिः । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इ॒न्द्रः । च॒कार ॥ ४ ॥

प्राक्किल चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुरान्नि-
रगुरिति कथा । स इन्द्रो दभीतेः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजर्षिः । तस्य प्रवोळ्हुन्
प्रवोढुन् ॥ सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वं ॥ प्रकर्षणं तं दभीतिं वहतस्तानसुरान् मध्ये
मार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वमायुधमिद्धेऽग्नौ दीप्यमाने वहावधाक् । अधा-
क्षीत् ॥ दहेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ पश्चात्तं दभीतिं गोभिरश्वै रथेभी
रथैश्च समसृजत् । संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं ।
स ईं मही धुनिमेतोररम्णात् । आ० ९. ८. । इति ॥

स ईं मही धुनिमेतोरम्णात्सो अस्नातृन्पारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्राय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता म॒द इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ५ ॥

सः । ईं । म॒ही । धुनिं । ए॒तोः । अ॒रम्णा॒त् । सः । अ॒स्ना॒तृन् । अ॒पा॒र॒य॒त् । स्व॒स्ति ।

ते । उत्॒ऽस्राय॑ । र॒यिं । अ॒भि । प्र । त॒स्थुः । सोम॑स्य । ता । म॒दे । इ॒न्द्रः । च॒कार ॥ ५ ॥

स इन्द्र ईमेनां मही महती धुनिं । धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुष्णी
नदी । तामेतोः ॥ ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोसुन्प्रत्ययः । पा० ३. ४. १३. ॥ ऋषीणां
गमनार्थमरम्णात् । उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः
स इन्द्रोऽस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमर्थानृषीन् स्वस्ति क्षेमेणापारयत् । ते
महर्षय उत्स्राय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं रयिमभिलक्ष्य प्रतस्थुः ।
प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सोदँचं सिंधुमरिणान्महिवा वजेणान उषसः सं पिपेष ।

अजवसो जविनीभिर्विवृश्चन्सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदँचं । सिंधुं । अरिणात् । महिऽत्वा । वजेण । अनः । उषसः । सं । पिपेष ।

अजवसः । जविनीभिः । विऽवृश्चन् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

स इन्द्रः सिंधुं प्राञ्चं संतं महिवा स्वकीयेन महिमोदँचमरिणात् । उदङ्मुख-
मकरोत् ॥ सिंधुशब्दश्छंदसि पुल्लिङ्गः ॥ उषस उषोदेव्या अनः शकटं वजेण
संपिपेष । चूर्णीचकार । एतच्च दिवश्चिद्धा दुहितरमित्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं
कुर्वन् । अजवसो जवहीना दुर्बलाः सेना जविनीभिर्जवयुक्ताभिः सेनाभिर्वि-
वृश्चन् । विशेषेण भिन्दन् । पिपेषेति समन्वयः ॥ ओवश्चू छेदने । शतरि ग्रहि-
ज्यादिना संप्रसारणं । शिष्टं स्पृष्टं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स विद्वाँ अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्परावृक् ।

प्रति श्रोणः स्थाद्व १ नगचष्ट सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वान् । अपऽगोहं । कनीनां । आविः । भवन् । उत् । अतिष्ठत् । पराऽवृक् ।

प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि । अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिघृक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुदुवुः ।
ततः स ऋषिरिन्द्रं स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह । कनीनां कन्यकानाम-
पगोहमपगोहनं तिरोभावं विद्वान् परावृगृषिराविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन्
उदतिष्ठत् । श्रोणः पूर्वं पंगुरिदानीमिन्द्रस्य प्रसादाद्विभग्नजानुस्ताः कन्याः प्रति-
स्थात् । पूर्वमंधोऽधुना चक्षुर्लाभाच्चष्ट । ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म ।
तानीमानि कर्माणि स इन्द्रश्चकार ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भिनङ्गलमंगिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दंहितान्यैरत् ।

रिणग्रोधांसि कृचिमाणेषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ८ ॥

भि॒नत् । व॒लं । अंगि॑रःऽभिः । गृ॒णानः । वि । पर्व॑तस्य । हं॒हि॒तानि॑ । ऐ॒रत् ।
रि॒णक् । रोधा॑सि । कृ॒चिमा॑णि । ए॒षां । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒का॒र ॥ ८ ॥

अंगिरोभिर्गृणानः स्तूयमानः स इन्द्रो वलं वलनामकमसुरं भिनत् । अभि-
नत् । तथा गवां निरोधकस्य पर्वतस्य हंहितानि शिलाभिर्हृदीकृतानि द्वाराणि
थैरत् । उद्धाटितवान् । तदेवाह । एषां पर्वतानां कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि
रोधांसि निरुद्धानि द्वाराणि रिणक् । उदघाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया स्वप्नेनेत्येषा । सूचितं । स्वप्ने-
नाभ्युषा चुमुरिं धुनिं चेति सूक्तमुखीया । आ० ९. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते नवमी ॥

स्वप्ने॑ना॒भ्युषा॒ चुमु॑रिं॒ धुनिं॑ च ज॒घंथ॒ दस्युं॑ प्र द॒भीति॑मावः ।

रं॒भी चि॒दत्र॑ वि॒विदे॒ हिर॑ण्यं सोम॑स्य ता मदे॑ इ॒न्द्रश्च॑कार ॥ ९ ॥

स्वप्ने॑न । अ॒भिऽउ॒ष्य । चुमु॑रिं । धुनिं॑ । च । ज॒घंथ॒ । दस्युं॑ । प्र । द॒भीति॑ । आ॒वः ।

रं॒भी । चि॒त् । अ॒त्र । वि॒विदे॒ । हिर॑ण्यं । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इ॒न्द्रः । च॒का॒र ॥ ९ ॥

स त्वं दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं चुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन
दीर्घनिद्रयाभ्युष संयोज्य जघंथ । हतवानसि । ततस्ताभ्यां युध्यमानं दभीतिं राजर्षिं
प्रावः । रक्षितवानसि । तथा च मंत्रवर्णः । त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो
दभीतये सुहंत्विति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपं ॥ रंभी चित्
वेत्रधारी चास्य दौवारिकोऽत्रास्मिन्युद्धे तयोरसुरयोर्हिरण्यं धनं विविदे । लेभे ॥
विट् लाभे स्वरितेत् । तानीमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकारेति ॥

॥ अथ दशमी ॥

नूनं॑ सा ते॒ प्रति॒ वरं॑ जरि॒त्रे दु॒हीय॑दि॒न्द्र दक्षि॑णा म॒घोनी॑ ।

शि॒क्षा स्तो॒तृभ्यो॒ माति॑ ध॒ग्भगो॑ नो बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

नूनं॑ । सा । ते॒ । प्रति॑ । वरं॑ । जरि॒त्रे । दु॒हीय॑त् । इ॒न्द्र । दक्षि॑णा । म॒घोनी॑ ।

शि॒क्षा । स्तो॒तृभ्यः॑ । मा । अ॒ति । ध॒क् । भगः॑ । नः॑ । बृ॒हत् । व॒देम॑ । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑ ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥

प्र वः सतामिति नवर्चं पंचमं सूक्तं गार्त्समदमैंद्रं । अचानुक्रमणिका । प्र वो नवांत्या त्रिष्टुबिति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे प्र वः सतामिति सूक्तं । अतिरात्र इति खंडे सूचितं । प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्मागमन्निति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविव समिधाने हविर्भरे ।

इंद्रमजुर्यं जरयंतमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सतां । ज्येष्ठऽतमाय । सुऽस्तुतिं । अग्राविव । संऽइधाने । हविः । भरे ।

इंद्रं । अजुर्यं । जरयंतं । उक्षितं । सनात् । युवानं । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमाना वो युष्मदर्थं सतां महतां देवानां ज्येष्ठतमाया-
तिशयेन श्रेष्ठायेंद्राय तदर्थं । अग्राविव समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान
एवाग्रावौ हविः प्रभरे । संपादयामि । ततः परं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥
भर इति भृज् भरणे जिह्वादुभयपदी । लटि रूपं ॥ अजुर्यमजरणीयं जरयंतं
सर्वमन्यज्जरयंतमुक्षितं सोमेन सिक्तं सनात्सनातनं युवानं नित्यतरुणं तादृश-
मिंद्रमवसेऽस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा हवामहे । आह्वयामः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यस्मादिंद्राबृहतः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्संभृताधि वीर्या ।

जठरे सोमं तन्वीऽसहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुं ॥ २ ॥

यस्मात् । इंद्रात् । बृहतः । किं । चने । ई । ऋते । विश्वानि । अस्मिन् । संऽभृता । अधि । वीर्या ।

जठरे । सोमं । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रं । भरति । शीर्षणि । क्रतुं ॥ २ ॥

बृहतो महतो यस्मादिंद्राहते किमपीमिदं जगच्चन । नास्तीत्यर्थः ॥ चेति
नेति निपातद्वयसमुदायश्चनेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थे । एकपद्यं तु
सांप्रदायिकं ॥ उक्तार्थे मंत्रः । नेंद्राहते पवते धाम किं चनेति । यद्वा इंद्राहत
ईमिदं जगत् किं । न क्षुद्रमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । अस्मिन्निंद्रे
विश्वानि सर्वाणि वीर्यानि सामर्थ्यान्यधि संभृता । अधिकं संभृतान्यासते ।
यश्चेंद्रो जठरे स्वोदरे सोममभिषुतं सोमरसं भरति । विभर्ति । किंच तन्वि तन्वां

स्वकीये सर्वस्मिन् शरीरे सहो बलं महस्तेजश्च विभर्ति । हस्ते वज्रमायुधं
विभर्ति । शीर्षणि शिरसि क्रतुं विज्ञानं भरति । विभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वाक्यभेदाद्वा निघाताभावः । शीर्षणि । शीर्षन् छंदसीति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्यां । परिऽभ्वे । ते । इन्द्रियं । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रं । अन्तु । अश्नोति । कः । चन । यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तवेन्द्रियं बलं क्षोणीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां न परिभ्वे । न परिभव-
नीयं ॥ कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति केन्द्रप्रत्ययः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ॥
किंच ते रथः समुद्रैः पर्वतैश्च न परिभवनीयः । ते वज्रमायुधं कश्चन पुमान्
नान्वश्नोति । न व्याप्नोति परिभवितुं ॥ अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥
यद्यदासुरवधार्थं दिग्विजयकाले पुरु पुरुणि बहूनि योजना योजनानि पतसि ।
गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीयमिति समन्वयः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरंति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेद्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुं । भरंति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःऽतरः । पिबे । इन्द्र । सोमं । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान विश्वे सर्वे जना यजताय सर्वैर्यजनीयाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षण-
शीलाय वृषभाय कामानां वर्षिके सश्वते सज्जमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु
एतादृशयेन्द्राय क्रतुं यज्ञादिलक्षणं कर्म भरंति हि । हरंति खलु । प्रणयंतीत्यर्थः ॥
भरंति । हियोगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्माद्वृषा सोमरससेचनसमर्थो विदुष्टरः ॥
विद्वच्छ्रद्धात्तरपि छांदसं संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति संहितायां षत्वं ॥
विद्वत्तरस्तं हविषा तमिंद्रं यजस्व । इदानीमिंद्रं संबोद्ध्याह । हे इन्द्र वृषभेण
कामानां वर्षिकेण भानुना दीपमानेनाग्निना सह सोमं पिब ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वृ॒ष्णः॒ को॒शः॒ प॒व॒ते॒ म॒ध्वं॒ ऊ॒र्मिर्वृ॒षभान्नाय॑ वृ॒षभाय॑ पात॒वे ।

वृ॒षणा॒ध्वर्यू॑ वृ॒षभा॒सो अ॒द्रयो॑ वृ॒षणं॒ सोमं॑ वृ॒षभाय॑ सु॒ष्वति॑ ॥ ५ ॥

वृ॒ष्णः । को॒शः । प॒व॒ते । म॒ध्वः । ऊ॒र्मिः । वृ॒षभऽअ॒न्नाय॑ । वृ॒षभाय॑ । पात॒वे ।

वृ॒षणा । अ॒ध्वर्यू॒ इति॑ । वृ॒षभा॒सः । अ॒द्रयः॑ । वृ॒षणं । सोमं॑ । वृ॒षभाय॑ । सु॒ष्वति॑ ॥ ५ ॥

हे इंद्र वृष्णः फलस्य वर्षितुर्मध्वो मदकरस्य सोमस्य कोशो रस ऊर्मिरनुष्ठातृणां पातृणां च प्रेरकः सन् पवते । गच्छति ॥ पव गतौ । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थं । वृषभान्नाय । बलवर्षकान्यन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय वृषभाय कामानां वर्षित्र इन्द्राय पातवे । पानार्थं पवत इति समन्वयः । किंच वृषणा सोमरससेचनसमर्थावध्वर्यू अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वृषभासो वर्षका अद्रयोऽभिषवग्रावाणश्च वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेक्तारं सोमं वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय तुभ्यं सुष्वति । सुन्वति ॥ सुनोतेर्लटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । अदभ्यस्तादिति श्लोऽदादेशः ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वृ॒षा ते॒ वज्रं॑ उ॒त ते॒ वृ॒षा रथो॑ वृ॒षणा॒ हरी॑ वृ॒षभा॒णायु॑धा ।

वृ॒ष्णो म॒दस्य॑ वृ॒षभ॒ त्वमी॑शिष॒ इन्द्र॑ सोम॒स्य वृ॒षभ॒स्य तृ॒ष्णहि॑ ॥ ६ ॥

वृ॒षा । ते । वज्रः॑ । उ॒त । ते । वृ॒षा । रथः॑ । वृ॒षणा । हरी॑ इति॑ । वृ॒षभा॒णि । आयु॑धा ।

वृ॒ष्णः । म॒दस्य॑ । वृ॒षभ॒ । त्वं । ई॒शिषे॑ । इं॒द्र । सोम॒स्य । वृ॒षभ॒स्य । तृ॒ष्णहि॑ ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र ते तव वज्रो वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथोऽपि वृषा । ते हरी एतन्नामकावश्वौ वृषणा वर्षकौ । तवायुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णो वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वमेवेशिषे । स्वामी भवसि । हे इंद्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृष्णहि । तृप्नो भव ॥ तृप प्रीणने स्वादिः ॥ क्षुभ्रादिषु । पा० ८. ४. ३९. । नृमनतृप्नोतीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र एत्वप्रतिषेधो न भवति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दाधृषिः ।

कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावं । न । समने । वचस्युवं । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निऽबोधिषत् । इन्द्र । उत्सं । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

दाधृषिस्त्वत्प्रसादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं समने संग्रामे वचस्युवं ॥ अमि तन्वा-
दित्वादुवङ्गादेशः ॥ स्तोत्रमिच्छंतं नावं न नावमिवापद्मस्तारकं ते त्वां सवनेषु
त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रयामि । प्राप्नोमि । किंच अस्य वचसः स्तुतिलक्ष-
णमेतद्वाक्यं कुविद्बहु निबोधिषत् । इन्द्रो नितरां बुध्यतां ॥ बुध अवगमने ।
लेटि सिप् बहुलमिति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति
गतेर्निघातः ॥ वयं चोत्सं न जलस्य निधानभूतं कूपमिव वसुनो निधानभू-
तमिन्द्रं सिचामहे । सोमेन सिंचामः ॥ सिचिर् क्षरणे स्वरितेत् । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

पुरा संवाधाद्भ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । संऽवाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सं । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिऽभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । पत्नीभिः । न ।

वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र संवाधात् शत्रुजन्यात्संवाधात् पुरा नोऽस्मानभ्याववृत्स्व । आवर्तय ।
यथा संवाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्न वत्सं ।
यथा यवसस्य घासेन पिप्युष्याप्यायिता धेनुर्वत्सं क्षुद्धाधात्परावर्तयति तद्वत् ।
हे शतक्रतो वयं सुमतिभिस्त्वद्विषयैः शोभनैः स्तोत्रैः सकृत् सकृदपि सु नसी-
महि । सुष्ठु व्याप्येमहि । तत्र दृष्टान्तः । वृषणो न । सेक्तारो युवानो यथा पत्नी-
भिर्व्याप्यंते तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिखा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरित्रे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिखा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

तदस्मा इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदैन्द्रं । अचानुक्रमणिका । तदस्मै द्वित्रिष्टुबंतमिति । अंत्ये द्वे त्रिष्टुभे शिष्टाः सप्त जगत्यः ॥ अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे तदस्मा इति सूक्तं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । तदस्मै नव्यमस्य पिव यस्य जज्ञान इंद्रेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

तदस्मै नव्यमंगिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यज्ञोवा सहसा परीवृता मदे सोमस्य हंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यं । अंगिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते ।

विश्वा । यत् । गोवा । सहसा । परिऽवृता । मदे । सोमस्य । हंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे स्तोतारः नव्यं नवतरमन्येष्वदृष्टपूर्वं तत्तादृशं स्तोत्रमंगिरस्वदंगिरस इवास्मा इंद्रायार्चत । ब्रूत । यद्यस्माज्जातमात्रस्यास्येन्द्रस्य शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि प्रत्नथा ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसीतीवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीवोदीरते । उद्गच्छन्ति ॥ ईर गतौ अनुदात्तेत् । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ यद्यस्माच्च विश्वा सर्वान् गोत्रा मेघान् । गा उदकानि चायंते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः । परीवृता वृत्रेणाक्रांतान् ॥ सर्वत्र सुपो डादेशः ॥ तान् हंहितानि तेन दृढीकृतान् मेघान् सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति सहसा बलेनैरयत् । उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परीवृता बलासूरेणाक्रांतानि हंहितानि

पर्वतविले निरुद्धानि गोत्रा ॥ इनिचकट्यचश्चेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥ गवां
वृन्दानि सहसैरयत् । तस्माद्विलान्निर्गमयत् । तस्मादर्चतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् ।
ईर गतौ । एयंतस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस ओजो मिमानो महिमानमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिब्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुंचत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मिमानः । महिमानं । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वं । परिब्यत । शीर्षणि । द्यां । महिना । प्रति । अमुंचत ॥ २ ॥

स इन्द्रो भूतु । भवतु । वर्धतामित्यर्थः । य इन्द्र ओजस्तेजो बलं मिमानः कुर्वाणः
सन् प्रथमाय प्राथमिकाय धायसे ॥ घेष्ट पाने ॥ सोमपानाय महिमानमातिरत् ।
अवर्धयत् ॥ तिरतेर्ब्यत्ययेन शः । यद्योगादनिघातः ॥ शूरः शत्रूणां शातयिता य
इन्द्रो युत्सु युद्धेषु तन्वं स्वकीयं शरीरं परिब्यत । कर्मणा परिवीतमकरोत् । स इन्द्रो
महिना स्वकीयेन महिम्ना शीर्षणि स्वशिरसि द्यां प्रत्यमुंचत । आधारयत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याये ब्रह्मणा शुष्ममैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्र्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमं । वीर्यं । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मं । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽश्चेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्र्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

अध अपि च हे इन्द्र त्वं प्रथमं मुख्यं तद्वीर्यं सामर्थ्यमकृणोः । अकरोः । किं
तत् । ब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येनास्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्याग्रे
पुरतो यच्छुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमैरयः । उदगमयः । जीरयो जरयितारो
बाधका असुरा रथेष्टेन रथस्थितेन हर्यश्चेन त्वया विच्युताः स्वस्थानाद्याविताः
संतः सध्र्यक् सध्रीचीनाः परस्परं संगताः पृथक् भीत्या वियुक्ताः संतः प्रसिस्रते ।
प्रकर्षेण धावन्ति ॥ सु गतौ । जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ सध्र्य-
गिति सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः । अद्रिसध्र्योरंतोदात्तत्वेन निपातनादुदात्तस्व-
रितयोरिति यणः स्वरितत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वहिरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अध।यः।विश्वा।भुवना।अभि।मज्मना।ईशानऽकृत्।प्रऽवयाः।अभि।अवर्धत।

आत्।रोदसी इति।ज्योतिषा।वहिः।आ।अतनोत्।सीव्यन्।तमांसि।दुधिता।

सं।अव्ययत् ॥ ४ ॥

अध अपि च प्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनो वा य इन्द्रो विश्वा भुवना सर्वान् लोकान् मज्मना बलेनाभिभूयेशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन्देवान् तत्तल्लोकाधिपतीन्कुर्वन् अभ्यवर्धत । सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । आदनंतरं वहिर्जगतां वोढा स इन्द्रो ज्योतिषा स्वीयेन तेजसा रोदसी द्यावा-पृथिव्यावातनोत् । व्याप्नोत् । किंच तमांसि तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि सीव्यन् विस्तारयन् समव्ययत् । आवृणोत् । जगद्वाप्य वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स प्राचीनान्पर्वताँ हंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।

अधारयत्पृथिवी विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥

सः।प्राचीनान्।पर्वतान्।हंहत्।ओजसा।अधराचीनं।अकृणोत्।अपां।अपः।

अधारयत्।पृथिवी।विश्वऽधायसं।अस्तभ्रात्।मायया।द्यां।अवऽस्रसः ॥ ५ ॥

स इन्द्रः प्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षणांचतो गच्छतः सपक्षान् पर्वतान् ओजसा बलेन हंहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ दृढीचकार । अचलानकरोदित्यर्थः । अपां मेघस्थितानामुदकानामपः स्यंदनलक्षणं कर्माधराचीनं । अधःप्रदेशमंचति गच्छ-तीत्यधराचीनं । तादृशमकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किंच विश्वधायसं विश्वस्य धात्री पृथिवी बलेनाधारयत् । मायया प्रज्ञयोपायेन द्यां द्युलोकमवस्रसः ॥ संसु गतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ॥ अवपत-नादस्तभ्रात् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शय्यै वजेण हव्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः। अस्मै। अरं। बाहुऽभ्यां। यं। पिता। अकृणोत्। विश्वस्मात्। आ। जनुषः। वेदसः। परि।

येन। पृथिव्यां। नि। क्रिविं। शय्यै। वजेण। हवी। अवृणक्। तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

स तादृश इन्द्रोऽस्मै जगतेऽरमलं पर्याप्तो बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
 पिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिर्विश्वस्मात्सर्वस्माज्जनुषो जनात् परि ततोऽप्युक्त-
 ष्टाद्वेदसो ज्ञानात् तद्विशिष्टं बाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां यमाकृणोत् । तुवि-
 ष्वणिर्वहुकीर्त्तिर्महास्वनो वा स इन्द्रो येन ज्ञानेन क्रिविमेतन्नामानमसुरं वजेण
 हवी ॥ स्नात्वाद्यश्चेति त्वी ॥ हत्वा ताडयित्वा पृथिव्यां शय्यै शयनाय दीर्घ-
 निद्रायै न्यवृणक् ॥ वृणक्तिर्हि साकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगं ।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्वि भागं तन्वोऽयेन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूःऽइव। पित्रोः। सचा। सती। समानात्। आ। सदसः। त्वां। इये। भगं।

कृधि। प्रऽकेतं। उप। मासि। आ। भर। दद्वि। भागं। तन्वः। येन। ममहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अमाजूर्यावज्जीवं गृह एव जीर्यती पित्रोः सचा मातापितृभ्यां सह
 भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना सती दुहिता समानादात्मनः
 पित्रोश्च साधारणात्सदसो गृहात् ॥ अधिकरणे चोपसंख्यानमिति पंचमी ॥ गृह
 उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं भगं भजनीयं धनं त्वामिये ॥
 ई गत्यादिषु । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदं । इयङादेशः ॥ त्वां याचे । तत्र
 देयं धनं प्रकेतं प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं कृधि । कुरु । तत्रोपमासि । एता-
 वदिदं धनमिति कुरु । आभार । तत्र धनं संपादय । भागं भजनीयं धनं तन्वः
 शरीराय मह्यमिति यावत् दद्वि । देहि । येन धनेन ममहः । स्तोतृनिमान् आ
 पूजयसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टुमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविड्मिन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्मिन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजं । त्वां । इन्द्र । वयं । हुवेम । ददिः । त्वं । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविड्मि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र भोजं पालयितारं भोजयितारं वा त्वां वयं हुवेम ॥ ह्यतेर्लिङि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥ हे इन्द्र त्वमपांसि कर्माणि वाजानन्तानि ददिः ॥ दाण दाने । आह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्वाद्वाद्वाद्वासादिकार्यं । न लोका-
व्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे इन्द्र चित्रया नानाप्रकारयोती ऊत्या
पालनेन नोऽस्मानविड्मि । रक्ष । वृषन् कामानां वर्षक हे इन्द्र नोऽस्मान्वस्य-
सोऽतिशयेन वसुमतः कृधि । कुरु ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्टा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्टा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

प्राता रथ इति नवर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभमैन्द्रं । प्रातरित्यनुक्रांतं ।
लैंगिको विनियोगः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्त्रिश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तरश्मिः ।

दशरित्रो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्त्रिः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तऽरश्मिः ।

दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

रथो रंहणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते स्तूयतेऽचेति नवः स्तुतिमान् । सस्त्रिः ॥ स्त्रा शौचे । आहगमहनेति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि । अयोज्यस्माभिः । चतुर्युगः । युज्यंत इति युगानि यावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः । अध्वर्यावृत्तिगभिप्रायं वा । तिस्रः कशा वाचो मंद्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः । सवनत्रयाभिप्रायं वा । सप्तरश्मिः । अश्रुवते व्याप्नुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छंदांसि । सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि छंदांसि यस्य स तथोक्तः । दशारिचः । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायंत इत्यरिचा ग्रहाः । दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्युभिप्रायं वा । मनुष्यो मनुष्याणां हितः । स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता । एवंविधो यज्ञ इष्टिभिः प्रायणीयातिथ्यादिभिर्मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रै रंह्यः शब्दनीयो भूत् । अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः सस्त्रिः ॥ सनोतेर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता रथो ॥ रमंतेऽस्मिन्निति रथः स्यंदनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि । अश्वैरयोजि । कीदृशः । चतुर्युगः त्रिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तरश्मिः सप्तरज्जुः । दशारिचो दशवक्त्रः । मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य संगमयितेन्द्ररथ इष्टिभिर्यगैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च व्याप्नुव्यो भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनंत सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरं । प्रथमं । सः । द्वितीयं । उतो इति । तृतीयं । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भं । अन्ये । ऊं इति । जनंत । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

स यज्ञः सोमो वास्मा इन्द्राय प्रथमं प्रातःसवनेऽरं । पर्याप्नोऽभूत् । स च द्वितीयं माध्यंदिने सवने पर्याप्नोऽभूत् । उतो अपि च स तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्नोऽभूत् ॥ सर्वत्र कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ स यज्ञः सोमो वा मनुषो मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा भवति । किंच अन्ये ऋत्विजोऽन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकाया वाचो वा गर्भं संतं सोमं यज्ञं वा जनंत । अजनयंत ॥ उ प्रसिद्धार्थः ॥ वृषाभिमतफलवर्षको जेन्यो जयसमर्थः स यज्ञः सोमो वान्येभिरन्यैरिन्द्रादिभिर्देवैः सचते । संगच्छते ॥ सच समवाये । अनुदात्तेत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामच बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कं । रथे । इन्द्रस्य । योजं । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वां । अच । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिनि रथे हरी एतन्नामकावश्वौ नु क्षिप्रं कं सुखेनायै गमनाय नवेनान्यैरकृतपूर्वेण वचसा वेदात्मकेन सूक्तेन साधनेन योजं । युनज्मि ॥ युजिर् योगे । लुङि इरितो वेति च्लेरडादेशः ॥ अत्रास्मिन्यज्ञे बहवो विप्रा मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति हि । तथाप्यन्ये मद्यतिरिक्ता यजमानासो यजमानास्त्वां सु सुष्ठु मो निरीरमन् । नितरां मा रमयन्तु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ण्यतस्य लुङि चङि सन्वद्भावादभ्यासस्येत्वदीर्घौ । वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेन निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्विहूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्यां । हरिऽभ्यां । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशऽभिः । सोमऽपेयं । अयं । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र होतृभिराहूयमानस्त्वं द्वाभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमायाहि । चतुर्भिर्हरिभिरायाहि । तथा षड्विरागच्छ सोमपेयं ॥ पा पाने । कर्मण्यचो यत् । ईदृशीतीति ॥ पातव्यं सोमं प्रत्यष्टाभिरश्वैरायाहि ॥ अष्टनो दीर्घात् । आ० ६. १. १७२. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ दशभिर्हरिभिरागच्छ । सुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इन्द्र अयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतः । अतो यज्ञस्य मृधो हिंसा मा कः । मा कार्षीः ॥ करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदान्नानात्वं । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाङ् चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पंचाशता सुरथेभिरिन्द्रा षष्ठ्या सप्तत्या सोमपेयं ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । युजानः ।

आ । पंचाशता । सुऽरथेभिः । इन्द्र । आ । षष्ठ्या । सप्तत्या । सोमऽपेयं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सोमपेयं पातव्यं सोमं प्रत्यर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् विंशत्या विंशतिसंख्याकैरश्वैरायाहि । त्रिंशता त्रिंशतसंख्याकैर्हरिभिरागच्छ । चत्वारिंशता चत्वारिंशतसंख्याकैर्हरिभिर्युजानो युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रत्यायाहि सुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः पंचाशता हरिभिरायाहि । तथा षष्ठ्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं प्रत्यागच्छ ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ् शतेन हरिभिरुह्यमानः ।

अयं हि ते श्रुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उह्यमानः ।

अयं । हि । ते । श्रुनऽहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

अशीत्याशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् आयाहि । नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । शतेन शतसंख्याकैर्हरिभिरुह्यमानो धार्यमाणस्त्वमायाहि । हे इन्द्र हि यस्मात्ते मदाय हर्षाय श्रुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो येभिरिति श्रुनहोत्राः पात्रविशेषाः । तेष्वयं सोमस्त्वाया त्वत्कामनया परिषिक्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मम ब्रह्मंद्र याह्यच्छा विश्वा हरी धुरि धिष्वा रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्वा । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे इन्द्र मम ब्रह्मास्मदीयामेव स्तुतिमच्छाभिलक्ष्य याहि । विश्वा व्याप्नौ
हरी रथस्य धुरि युगप्रांति धिष्व । संयोजय । पुरुत्रा पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैस्त्वं
विहव्यो विविधं ह्नातव्यो बभूथ । बभूविथ ॥ बभूथाततंथ जगृभ्म ववर्येति निपा-
तनादिङभावः ॥ हे शूर अस्मिन्सवने यज्ञे मादयस्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥

॥ अथाष्टमी ॥

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यं । वि । योषत् । अस्मभ्यं । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

इन्द्रेण सह मे मम सख्यं यष्टव्यं यष्टव्यलक्षणं सख्यं न वि योषत् । कदा-
चिदपि न वियुज्यतां ॥ यौतेर्लेटि सिबहुलमिति सिप् । अडागमः ॥ अस्येन्द्रस्य
दक्षिणेन्द्रकर्तृकं दानमस्मभ्यं दुहीत । अभिमतफलं दुग्धां ॥ दुहेर्लिङि रूपं ॥
ज्येष्ठेऽतिशयेन प्रशस्ये वरूथ आपदां वारके वरणीये वा गभस्तौ बाहावुप
समीपे वर्तिनः स्याम । इन्द्रस्य हस्तस्पर्शयोग्या भवेमेत्यर्थः । किंच प्राये प्राये
सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशे प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां जेतारो
भवेम । यद्वा प्राये प्राये । प्रकर्षणेयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धं । तस्मिन् युद्धे
जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्ठा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्ठा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

अपाय्यस्येति नवर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्तमदं चैष्टुभमैन्द्रं । अपायीत्यनुक्रांतं ।
लैंगिकः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्यापायीत्येषा । आ० ६. ४. ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

अपाय्यस्यांधसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्निद्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यंतश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अंधसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यंतः । च । नरः ॥ १ ॥

सुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य मनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संबन्धिनः प्रयसः ॥ प्रीङ् तर्पणे । असुन् ॥ प्रीतिकरस्यास्य सोमलक्षणस्यांधसो मदायापायि । एतदन्नमिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेर्ब्यत्ययो बहुलमिति चिण् कर्तरि भवति । छंदसि लुङ् लुङ् इति लोडर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरस्यांधसो मदायापायि ॥ शेषविवक्षया कर्मणि षष्ठी ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । प्रदिवि पुराणे यस्मिन्सोमलक्षणेऽधसि वावृधानो वर्धमान इन्द्र ओको दधे । सेव्यतया निवासं चकार । किंच ब्रह्मण्यंत इन्द्राय स्तोत्रमिच्छंतो नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिरे । तदेतदपायीति पूर्वेणान्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अस्य मंदानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अर्णोवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमंत ॥ २ ॥

अस्य । मंदानः । मध्वः । वज्रऽहस्तः । अहिः । इन्द्रः । अर्णःऽवृतं । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनां । चक्रमंत ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मंदानो हृष्यन् वज्रहस्तो वज्रयुक्तो हस्तो यस्य स इन्द्रोऽर्णोवृतमुदकस्यावरकमुदकेनावृतं वाहिं वृचं मेघं वा विवृश्चत् । विशेषेणाच्छिनत् ॥ ओवश्चू छेदने । तौदादिकः । लङि यहिज्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्यदाहिभेदने जाते नदीनां प्रयांसि प्रीणयितृणि जलान्यच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्रचक्रमंत । गंतुमुपाक्रमन् । तत्र दृष्टान्तः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अर्यते प्राप्यंत इति स्वराणि स्वसराणि कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स माहि॒न इ॒न्द्रो अ॒र्णो अ॒पां प्रै॒रय॑द॒हिहा॒च्छा॑ समु॒द्रं ।

अ॒ज॒नय॑त्सू॒र्यं वि॒द॒त्ता अ॒क्तु॒नाह्ना॑ व॒युना॑नि सा॒धत् ॥ ३ ॥

सः । माहि॒नः । इ॒न्द्रः । अ॒र्णः । अ॒पां । प्र । ऐ॒रय॑त् । अ॒हिऽहा । अ॒च्छ । स॒मु॒द्रं ।

अ॒ज॒नय॑त् । सू॒र्यं । वि॒द॒त् । गाः । अ॒क्तु॒ना । अ॒ह्ना । व॒युना॑नि । सा॒धत् ॥ ३ ॥

माहिनो महनीयः पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहाहिं मेघं हतवा-
निन्द्रः ॥ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप् । बहुलं छन्दसीति भूतकाले क्षिप् ॥ स इन्द्रोऽपामर्णः ॥
ऋ गतौ ॥ स्तोत्रोत्पत्तिं प्रवाहं समुद्रमच्छाभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽगि-
रसां विलातवर्तिनामावृतानां गवां लाभाय सूर्यमजनयत् । ततो गाः पणि-
भिरपहता गा विदत् । अलभत ॥ विदिर् लाभे । लुङीरितो वेति च्लेरङादेशः ।
वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथाक्तुना तेजसाह्नां दिवसानां वयुनानि प्रज्ञानानि
प्रकाशान् साधत् । असाधयत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

सो अ॒प्र॒ती॒नि॒ मन॑वे पु॒रु॒णी॒द्रो दा॑श॒द्वा॒श्रुषे॑ ह॒न्ति॑ वृ॒त्रं ।

स॒द्यो यो नृ॑भ्यो अ॒त॒सा॒य्यो भू॒त॒प॒स्पृ॒धाने॒भ्यः सूर्य॑स्य सा॒तौ ॥ ४ ॥

सः । अ॒प्र॒ती॒नि॒ । मन॑वे । पु॒रु॒णि॒ । इ॒न्द्रः । दा॑श॒त् । दा॒श्रुषे॑ । ह॒न्ति॑ । वृ॒त्रं ।

स॒द्यः । यः । नृ॑भ्यः । अ॒त॒सा॒य्यः । भू॒त् । प॒स्पृ॒धाने॒भ्यः । सूर्य॑स्य । सा॒तौ ॥ ४ ॥

स इन्द्रो दाश्रुषे हविर्दत्तवते मनवे मनुष्याय यजमानाय पुरुणि बहून्यप्रती-
न्युकृष्टानि धनानि दाशत् । ददाति । किंच वृत्रमसुरं हन्ति । कीदृशः । य इन्द्रः
सूर्यस्य सातौ । सातिः संभजनं । सूर्यसंभजनविषये भूते पस्पृधानेभ्यः अहमेव
प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामहमेव प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामिति स्पर्धमानेभ्यः स्तोत्रभ्यः सद्य-
स्तदानीमेवातसाय्यस्तत्प्राप्तिहेतुभूतः सन् समाश्रयणीयो भूत् । अभूत् । यद्वा
सूर्यस्य सातौ ॥ षोऽन्तकर्मणि । अधिकरणे क्तिन् ॥ सूर्यस्य संबन्धिनि युद्धे पस्पृ-
धानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स सु॒न्व॒त इ॒न्द्रः सूर्य॒मा दे॒वो रि॒ण॒ङ्मर्त्या॒य स्त॒वान् ।

आ य॒द्र॒यिं गु॒ह॒द॒व॒द्य॒म॒स्मै भ॒र॒दं॒शं नै॒त॒शो द॒श॒स्यन् ॥ ५ ॥

सः । सु॒न्व॒ते । इ॒न्द्रः । सूर्ये॑ । आ । दे॒वः । रि॒ण॒क् । मर्त्या॒य । स्त॒वान् ।

आ । यत् । र॒यिं । गु॒ह॒त् ऽअ॒व॒द्यं । अ॒स्मै । भ॒र॒त् । अं॒शं । न । ए॒त॒शः । द॒श॒स्यन् ॥ ५ ॥

स्तवान् एतशेन स्तूयमानो देवो द्योतमानः स इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते मर्त्याय मनुष्यायैतशाय सूर्यमारिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च निगमः । प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिन्द्र इति । यद्यस्मादेतशः सौवश्यो राजा दशस्यन् यजमानोऽस्मा इन्द्राय गुहदवद्यं प्रच्छन्नावद्यं रयिं सोमरूपमभरत् । संपादयामास । तत्र दृष्टान्तः । अंशं न । यथा पितांशं भागं पुत्राय भरति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स रं॒ध॒य॒त्स॒दिवः॒ सार॑थ॒ये श्रु॒ष्ण॑म॒श्रुषं॒ कुर्य॑वं॒ कुत्सा॑य ।

दि॒वो॒दा॒साय॒ न॒व॒तिं च॒ न॒वे॒द्रः पु॒रो॒ ब्यै॒र॒च्छं॒ब॒र॒स्य ॥ ६ ॥

सः । रं॒ध॒य॒त् । स॒ऽदि॒वः । सार॑थ॒ये । श्रु॒ष्णं । अ॒श्रुषं॑ । कुर्य॑वं । कुत्सा॑य ।

दि॒वः ऽदा॒साय॑ । न॒व॒तिं । च॒ । न॒व॒ । इ॒न्द्रः । पु॒रः । वि॒ । ऐ॒र॒त् । शं॒ब॒र॒स्य ॥ ६ ॥

सदिवो दीप्तियुक्तः स इन्द्रः सारथ्य आत्मनः सारथ्यं कुर्वते कुत्साय राजर्षये श्रुष्णं । शोषयति सर्वमिति श्रुष्णः कश्चिदसुरः । तमश्रुषं न केनापि शोषणीयमेतन्नामानमसुरं रंधयत् ॥ रध्यतिर्वशगमने ॥ वशमनयत् ॥ यद्वा रध हिंसासंराध्योरित्यस्य ग्यंतस्य रधिजभोरचीति नुम् ॥ अवधीत् । किंच स इन्द्रो दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे शंबरस्यासुरस्य नव नवतिं पुरो ब्यैरत् । विदारितवान् ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ए॒वा तं इ॒न्द्रो॒च॒र्य॑म॒हेम॒ अव॒स्या न॒ त्म॒ना वा॒ज॒यंतः॑ ।

अ॒श्या॒म॒ तत्सा॑प्त॒माश्रु॒षा॒णा न॒न॒मो॒ व॒ध॒र॒दे॒व॒स्य पी॒योः ॥ ७ ॥

ए॒व । ते । इं॒द्र । उ॒च॒थं । अ॒हे॒म । अ॒व॒स्या । न । त॒म॒ना । वा॒ज॒य॒न्तः ।

अ॒श्या॒म । तत् । सा॒प्रं । आ॒श्रु॒षा॒णाः । न॒न॒मः । व॒धः । अ॒दे॒व॒स्य । पी॒योः ॥ ७ ॥

हे इंद्र अवस्या ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्नेच्छया वाजयन्तस्त्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा अवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्त इति क्यजन्तत्वे चित्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् वाजयन्तः शतक्रतुमिति यथा ॥ तादृशा वयं ते तुभ्यमेवोचथं स्तोत्रं त्वना आत्मना स्वयमेव नाहेम । इदानीं प्रापयेम ॥ अहि गतौ । न संप्रत्यर्थे ॥ आश्रुषाणाः ॥ अश्रोतेः कानचि व्यत्ययो बहुलमिति लिट्यपि विकरणद्वय उपत्ययः स च ॥ त्वामश्रुवाना वयं यदभिलषितं तत्साप्रं सप्तपुरुषसंबन्धि साप्रपदीनं सख्यमश्याम । व्याप्नुयाम । अदेवस्य देवानिन्द्रादीनजानतः पीयोः ॥ पीयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधं ॥ ननमः । तदधो नमय ॥ ननमः । णमु प्रहृत्वे । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपं । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ए॒वा ते॑ गृ॒त्स॒म॒दाः । श्रू॒र॒ म॒न्मा॑व॒स्य॒वो॒ न॒ व॒यु॒ना॒नि॒ त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्य॒न्तं॑ इं॒द्र ते॑ न॒वी॒य॒ इष॑मूर्जे॒ सु॒क्षि॒तिं॒ सु॒म्न॑म॒श्रुः ॥ ८ ॥

ए॒व । ते॑ । गृ॒त्स॒ऽम॒दाः । श्रू॒र॒ । म॒न्म॑ । अ॒व॒स्य॒वः । न॒ । व॒यु॒ना॒नि॒ । त॒क्षुः ।

ब्र॒ह्म॒ण्य॒न्तः॑ । इं॒द्र । ते॑ । न॒वी॒यः । इष॑ । ऊ॒र्जे॑ । सु॒ऽक्षि॒तिं॒ । सु॒म्न॑ । अ॒श्रुः ॥ ८ ॥

श्रूर बलवन् हे इंद्र ते तुभ्यं गृत्समदाः । अत्र यास्कः । गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः । नि० ९. ५. । इति । तथाविधा मन्म मननीयं स्तोत्रं ते तुभ्यमेव तक्षुः । ततक्षुः । चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । अवस्यवो न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपमव इति ॥ अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसो वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच नवीयः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ते तव ब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः सुक्षितिमिषं शोभननिवासोपेतमन्नमूर्जे बलं सुम्नं सुखं चाश्रुः । प्राप्नुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।
 शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥
 नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।
 शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्थेति ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

वयं ते वय इति नवर्चं नवमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमैंद्रं । वयं त इत्यनुक्रांतं ।
 सूक्तविनियोगो लिङ्गादवधार्यतां ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वयं ते वय इंद्र विद्धि षु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथं ।
 विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुम्नमियक्षंतस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥
 वयं । ते । वयः । इंद्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजयुः । न । रथं ।
 विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्नं । इयक्षंतः । त्वावतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इंद्र ते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्रभरामहे । प्रकर्षेण संपादयामः ।
 तत्र दृष्टांतः । वाजयुर्न । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति
 तद्वत् । एवं हविःसंपादकान् नोऽस्मान् सु सुष्टु विद्धि । जानीहि ॥ विदेशा-
 नार्थस्य लोटि रूपं । वाक्यादित्वादनिघातः ॥ किं कुर्वतो वयं । विपन्यवः ।
 तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस इषया स्तुत्या दीध्यतो दीप्यमानाः ॥
 दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । व्यत्ययेन शतृ ॥ त्वावतः ॥ युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य
 उपसंख्यानमिति वतुप् ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् सुम्नं सुखमियक्षंतः ।
 याचमानाः । यद्वा सुम्नं सुखेन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन्देवानियक्षंतः ॥ इयक्षतिर्ग-
 तिकर्मा ॥ हविषा तान् प्राप्नुवंतो वयं भरामह इति समन्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिर्हृती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरुतेत्याधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वं । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभिष्टिऽपा । असि । जनान् ।

त्वं । इनः । दाशुषः । वरुता । इत्याऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ताभिस्त्वदीयाभिर्हृती ऊतिभिः पालनादिभिर्नोऽस्मान् पाहि । किञ्च त्वायतः ॥ सुप आत्मनः क्यच् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ त्वत्कामान् जनान् अभिष्टिपा ॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकोऽसि । भवसि । दाशुषो हविर्देत्तवतो यजमानस्य त्वमिनः । ईश्वरः खलु । वरुता ॥ यसितस्कभितस्तभितेति निपातनादीकारस्य ऊकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किञ्च त्वं तस्य स्तोतुरित्याधीरेवंविधोपद्रवोपशम-रूपकर्मासि । यस्त्वा त्वामभिनक्षति हविषा परिचरति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स नो युवेन्द्रो जोहूचः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसंतं यः शशमानमूती पचंतं च स्तुवंतं च प्रनेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूचः । सखा । शिवः । नरां । अस्तु । पाता ।

यः । शंसंतं । यः । शशमानं । ऊती । पचंतं । च । स्तुवंतं । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

युवा तरुणो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा जोहूचः स्तोतृभिराह्वातव्यो हो-तव्यो वा सखा सखिभूतः शिवः सुखकरः स इन्द्रो नरां ॥ नृशब्दस्यामि छांदसो गुणः नरशब्दस्य वाम्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुडभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं पाता पालको भवति । यः शस्त्राणि शंसंतं यश्च शशमानं ॥ शश श्रुतगतौ ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकं हवींषि पचंतं स्तुवंतं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन भेदस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र पृथङ्निर्देशः । एवमयं यजमानमूती ऊत्या रक्षणेन प्रनेषत् ॥ नयतेर्लेटि सिबहुलमिति सिप् । अडागमः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमु स्तुष इंद्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तं । जं इति । स्तुषे । इंद्रं । तं । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामं । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

तमु तमेवेन्द्रं स्तुषे । स्तौमि । तथा तमिन्द्रं गृणीषे । शंसामि ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यस्मिन्निन्द्रे पुरा पूर्वं स्तोतारो वावृधुः । प्रवृद्धा अभवन् । शशदुश्च । शत्रून् हिंसितवन्तश्च ॥ शद्रू शतने । लिटि तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ इयानः स्तोतृभिर्याच्यमानः स इन्द्रो ब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतो नूतनस्यायोर्मनुष्यस्य यजमानस्य वस्वो वसुनः काममभिलाषं पीपरत् । अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सो अंगिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नुषसः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिन्नथत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

सः । अंगिरसां । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् । इन्द्रः । गातुं । इष्णन् ।

मुष्णन् । उषसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिच्छथत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥

अंगिरसां संबंधीन्युचथोक्त्यानि जुजुष्वान् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लिटि क्सौ रूपं ॥ सेवमानः स इन्द्रो गातुं पणिभिरुपदुतानामंगिरसां मार्गमिष्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ तु वृद्धावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः ॥ अवर्धयत् । किंच स्तवान् स्तोतृभिः स्तूयमानः सूर्येण स्वात्मभूतेनोषसो मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्य उषसो व्यावर्तते । तादृशः स इन्द्रोऽश्रस्य । अश्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य पूर्व्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिच्छथत् । अश्रथयत् । शिथिलीचकार ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्सतमः ।

अव प्रियमर्शसानस्य साह्याजिह्वो भरहासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्सऽतमः ।

अव । प्रियं । अर्शसानस्य । साह्यान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधाऽवान् ॥ ६ ॥

देवो द्योतमानः श्रुतः कीर्त्तिमान् अत एव दस्सतमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः स इन्द्रो मनुषे मनोरथमूर्ध्वो भुवत् । कामप्रदाने प्रवृत्त उन्मुखो भवतु ॥ नाम प्रसिद्धौ । हेति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्यान् शत्रून् अभिभवन् स्वधावान् बलवानिन्द्रोऽर्शसानस्य लोकं बाधमानस्य दासस्यैतन्नामकस्यासुरस्य प्रियं शिरोऽवभरत् । अधः पातयतु ॥ हरतेर्लेट्यडागमः । ह्यहोर्भः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।

अजनयन्मनवे क्षामपश्च सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरंऽदरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।

अजनयत् । मनवे । क्षां । अपः । च । सत्रा । शंसं । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता पुरंदरः शंबरपुरां दारयिता स इन्द्रः कृष्णयोनीर्निकृष्टजातीर्दासीरुपक्षपयिचीरासुरीः सेना व्यैरयत् । व्यनुदत् । किंच मनवे मनोरथं क्षां पृथिवीमप उदकानि चाजनयत् । यजमानस्य सत्रा महान्तं शंसमभिलाषं तूतोत् । कामप्रदानेन पूरयतु ॥ तु वृद्धाविति सौत्रो धातुः । शपः श्नुः । तुजादित्वाहीर्घः ॥ यद्वा सत्रा महत् शंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयतु । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासूरेण निषिक्तेरतस्का दासीर्भार्या व्यैरयत् । व्यनुदत् । तथा मंत्रः । यः कृष्णगर्भा निरहन्नुजिश्चनेति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तस्मै तवस्य मनु दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुर्हवी दस्यूपुर आयसीर्नि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यं । अनु । दायि । सचा । इंद्राय । देवेभिः । अर्णेऽसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रं । बाह्वोः । धुः । हवी । दस्यून् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

देवेभिर्देवनशीलैः स्तोतृभिरर्णसातावुदकलाभे निमित्ते तस्मा इंद्राय तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः सचा संततं सर्वेष्वहःसु अनु अनुक्रमेण सवनत्रये दायि । अदायि । यद्वा तवस्यं । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यं । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इंद्रायादायि । तथा मंचः । अनु ते दायि मह इंद्रियायेति । यद्यदास्येन्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं प्रति धुः । स्तोतारोऽसुरवध-सूचकेन स्तोत्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीद्रो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् ॥ ततस्तेन वज्रेण दस्यून-सुरान् हवी हवा तदीया आयसीरयोमयीः पुरो नितारीत् । नितरामनाशयत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरिचे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ।

शिष्टा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं । सा । ते । प्रति । वरं । जरिचे । दुहीयत् । इंद्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिष्टा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः ॥

विश्वजित इति षडृचं दशमं सूक्तं गार्त्समदैन्द्रं । अंत्या चिष्टुप् । शिष्टाः पंच जगत्यः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सचाजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अजिते भेरेंद्राय सोमं यजताय हर्यतं ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सचाऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अप्ऽजिते । भर । इंद्राय । सोमं । यजताय । हर्यतं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो इन्द्राय सोमं भर । संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते । सर्वस्य जेचे । तदेव प्रपंचयति । धनजिते शत्रूविजयेन तदीयधनानां जेचे । स्वर्जिते स्वर्गस्य जेचेऽधिपतये । सत्राजिते सत्रा संततं जयशीलाय महतो जेचे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेचे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूः । तस्या जेचे । अश्वजिते गोजिते बलेनापहतानां गवां जेचे । अञ्जिते वृत्रेणाक्रांतानामपां जेचे । यजताय यजनीयाय । तस्मा इन्द्राय हर्यतं ॥ हर्य गतिकांत्योः । भूमृदशीत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कमनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरतेति समन्वयः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अभिभुवेऽभिभंगाय वन्वतेऽषाळ्हाय सहमानाय वेधसे ।

तुविग्रये वहूये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभंगाय । वन्वते । अषाळ्हाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविऽग्रये । वहूये । दुष्टरीतवे । सत्राऽसहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रेऽभिभंगायसुराणां भंजकाय वन्वते ॥ वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेन उग्रत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां संभजकाय । अषाळ्हाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभावश्छांदसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय वेधसे सर्वस्य विधात्रे । तुविग्रये पूर्णग्रीवाय ॥ यद्वा गृ शब्दे । औणादिकः कर्मणि कप्रत्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतव्याय । वहूये सर्वस्य वोद्रे दुष्टरीतवेऽन्यैर्दुस्तराय दुर्हिंसाय । सत्रासहे सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधायेंद्राय नमो नमःशब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत । हे स्तोतारो यूयं ब्रूत ॥ ब्रूजो लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यङादेशः । वच उमित्युम् । गुणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनसहच्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृत्तचयः सहुरिर्विष्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनऽसहः । च्यवनः । युध्मः । अनु । जोष । उक्षितः ।

वृत्तऽचयः । सहुरिः । विष्णु । आरितः । इन्द्रस्य । वोचं । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

सचासहो बहूनामभिभविता जनभक्षो जनानां यजमानानां कामप्रदानेन
संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । जनंसहो बलिनां जनानामभिभविता च्यवनः
शत्रूणां च्यावयिता स्वस्थानात् । युध्मो योद्धा जोषमनु प्रीतिमनु उक्षितः
सिक्तः सोमेन । वृतंचयो वृतस्याभीष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते
पुनःपुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृतंचयः । चय-
तिर्हिंसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं यो वै भागिनं भागान्बुदते चयते वैनं स
यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनमिति । सहुरिः ॥ जसिसहोरु-
रिन्नित्युरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विक्षु प्रजास्वारितः पालकत्वेन प्रा-
पितो भवति । तादृशस्येन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्या सामर्थ्यानि
प्रवोचं । प्रकर्षेण वदामि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गंभीर ऋष्वो असमष्टकायः ।

रधचोदः अथनो वीळितस्पृथुरिंद्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुऽदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गंभीरः । ऋष्वः । असमष्टऽकायः ।

रधऽचोदः । अथनः । वीळितः । पृथुः । इंद्रः । सुऽयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । आतश्चोपसर्ग इति कर्तरि कः । स
नास्ति यस्य स तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानो नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः
कामानां वर्षिता । दोधतः ॥ दुधिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधो हंता गंभीरो
महत्त्वेन गांभीर्योपेतः । ऋष्वो महान् यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकायः ॥
अशू व्याप्नौ । कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वादिङ्कल्पः । नञ्समासः ॥ अन्यैरव्याप्त-
कर्मा । रधचोदः ॥ रध हिंसासंराध्योः ॥ रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां
शत्रूणां चोदकः । अथनः शत्रूणां बलापहारेण शातयिता । वीळितो दृढांगः
पृथुः स्वतेजसा जगद्धाय वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृश इंद्र उषसः स्वः
सूर्य ज्योतिः । स्वः सूर्य इति हि ब्राह्मणं । सूर्यं च जनत् । प्रादुश्चकार ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यज्ञेन गातुमपुरो विविद्विरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इंद्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुं । अप्सतुरः । विविद्विरे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।
अभिऽस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इंद्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः स्तुतीरिंद्रे प्रेरयंत उशिज इंद्रं कामयमाना मनीषिणो मेधा-
विनोऽंगिरसोऽपुरोऽपां प्रेरकादिंद्राज्ञातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्विरे ।
लेभिरे । ततोऽवस्यवो रक्षणमिच्छंत इंद्रे गाः स्तुतीर्हिन्वानाः ॥ हि गतिवृद्धोः
स्वादः ॥ प्रेरयंतस्तेऽंगिरसोऽभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दनं यस्य तेन
स्तोत्रेण निषदोपसदेन च द्रविणानि गोधनान्याशत । प्राप्नुवन् ॥ अश्रोतेर्लुङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इंद्रं श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्यानं वाचः सुदिनत्वमहौं ॥ ६ ॥

इंद्रं । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिं । दक्षस्य । सुभगऽत्वं । अस्मे इति ।

पोषं । रयीणां । अरिष्टिं । तनूनां । स्वाद्यानं । वाचः । सुदिनऽत्वं । अहौं ॥ ६ ॥

हे इंद्र श्रेष्ठान्युत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि । निधेहि । दक्षस्य ॥
दक्षेर्भावे घञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य चित्तिं ख्यातिं धेहि । अस्मे अस्मभ्यं
सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा निधेहि । रयीणां त्वया दत्तानां धनानां
पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनामंगानां । यद्वा तायत एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः ।
तनोतेः करण उपत्ययः ॥ तेषामरिष्टिमहिंसां धेहि । तथास्मदीयाया वाचः
स्वाद्यानं स्वादुतां । अहौं सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु हींद्रादयो देवा
इज्यंते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

त्रिकटुकेष्विति चतुर्चर्चमेकादशं सूक्तं गार्त्तमदमैंद्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
त्रिकटुकेषु चतुष्कमष्ट्याद्यतिशाकरमंत्याष्टिर्वेति । आद्यायामष्टिश्छंदश्चतुःषष्ट्य-
क्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशङ्कर्यः । अंत्याष्टिर्वा ॥ षोडशिशस्त्रे त्रिकटु-
केष्विति तृचः । सूचितं । त्रिकटुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ध्वस्मै पुरोरथमिति
तृचावातिछंदसौ । आ० ६. २. इति ॥ अविवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य त्रि-
कटुकेष्विति प्रथमा । दशमेऽहनीति खंडे सूचितं । आ त्वा रथं यथोत्तय इत्येतस्याः

स्थाने चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति । आ० ८. १२. । इति ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । तस्य विशेषान्वक्ष्याम इति खंडे सूचितं । चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । आ० १०. १०. । इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियस्तृचः । चिकटुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः । ऐ० आ० ५. १. । इति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

चिकटुकेषु महिषो यवाशिरं तुविश्रुषमस्तृपत्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् । स ईं ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ १ ॥ चिकटुकेषु । महिषः । यवऽआशिरं । तुविऽश्रुषमः । तृपत् । सोमं । अपिबत् । विष्णुना । सुतं । यथा । अवशत् ।

सः । ईं । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महां । उरुं । सः । एनं । सश्वत् । देवः । देवं । सत्यं । इंद्रं । सत्यः । इंदुः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । महिषो महान् पूज्यस्तुविश्रुषो बहुबलस्तृपत् ॥ तृप प्रीणने तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः ॥ तृप्यन् इंद्रस्त्रिकटुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वभिष्विकेष्वहःसु सुतमभिषुतं यवाशिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितं ॥ आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि अपस्पृधेयामित्यादिना शिर इत्यादेशः ॥ तं सोमं विष्णुना सहापिबत् । यथावशत् । पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथापिबत् ॥ वश कांतौ । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥ पीतः स सोमो महां महांतमुरुं तेजसा विस्तीर्णमीमेनमिंद्रं ममाद् । अमादयत् । किमर्थं । महि महवृत्रहननादिलक्षणं कर्म कर्तवे कर्तुं । सत्य इंदुः सवन् देवो दीप्यमानः स सोमः सत्यं यथार्थभूतं देवं सोमं कामयमानमिंद्रं सश्वत् ॥ सश्वतिर्व्याप्ति-कर्म ॥ व्याप्नोतु ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अध त्विषीमाँ अभ्योजसा त्रिविं युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे । अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वहेवो देवं सत्यमिंद्रं सत्य इंदुः ॥ २ ॥

अध॑ । त्विषि॑ऽमान् । अभि॑ । ओज॑सा । क्रि॒विं । यु॒धा । अभ॒वत् । आ । रोद॑सी इति ।

अ॒पृ॒णत् । अ॒स्य । म॒ज्मना॑ । प्र । व॒वृ॒धे ।

अध॑त्त । अ॒न्यं । ज॒ठरे॑ । प्र । ई॒ । अ॒रि॒च्यत् । सः । ए॒नं । स॒श्वत् । दे॒वः । दे॒वं । स॒त्यं ।

इ॒न्द्रं । स॒त्यः । इ॒न्द्रुः ॥ २ ॥

अध अथ सोमपानानंतरं त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्र ओजसा बलेन क्रिवि नामासुरं युधा युद्धेनाभ्यभवत् । अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रो रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणत् । स्वतेजसा समंतात्पूरयामास । तथास्य पीतस्य सोमस्य मज्मना बलेन प्रवावृधे । प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्रिवेरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । स इन्द्रः सोमं द्वेधा विभज्यान्यं भागं स्वकीये जठरेऽधत्त । ईमेनमपरं भागं देवेभ्यः प्रारिच्यत् । प्रारेचयत् । एतेनार्द्धमिन्द्राय अर्द्धमन्येभ्यो देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्द्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तम इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सा॒कं जा॒तः क्र॒तुना॑ सा॒कमो॑जसा ववक्षि॑थ सा॒कं वृ॒द्धो वी॒र्यैः॑ सा॒सहि॑र्मृ॒धो वि॒चर्ष॑णिः ।

दा॒ता रा॒धः स्तु॒वते॑ का॒म्यं व॒सु सै॒नं स॒श्वहे॒वो दे॒वं स॒त्यमि॑न्द्रं स॒त्य इ॒न्द्रुः ॥ ३ ॥

सा॒कं । जा॒तः । क्र॒तुना॑ । सा॒कं । ओ॒जसा॑ । व॒वक्षि॑थ । सा॒कं । वृ॒द्धः । वी॒र्यैः॑ । सा॒सहिः॑ ।

मृ॒धः । वि॒ऽचर्ष॑णिः ।

दा॒ता । रा॒धः । स्तु॒वते॑ । का॒म्यं । व॒सु । सः । ए॒नं । स॒श्वत् । दे॒वः । दे॒वं । स॒त्यं । इ॒न्द्रं ।

स॒त्यः । इ॒न्द्रुः ॥ ३ ॥

क्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा साकं सह जातः साकमोजसा बलेन सह ववक्षिथ । विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ वहेः सनंतस्य लिटि मंत्रत्वादात्म भवति ॥ किंच त्वं वीर्यैः शत्रुहननादिलक्षणैः पराक्रमैः साकं सह वृद्धः प्रवृद्धो मृधो हिंसकान् संग्रामान्वा सासहिः ॥ न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता । विचर्षणिः पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च विशेषेण द्रष्टा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय राधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं दाता सन् ववक्षिथेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तव त्यन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्वं दिवि प्रवाच्यं कृतं ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विष्वमभ्यादेवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिषं ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नर्यं । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमं । पूर्वं । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतं ।

यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । अरिणाः । असुं । रिणन् । अपः ।

भुवत् । विश्वं । अभि । अदेवं । ओजसा । विदात् । ऊर्जं । शतऽक्रतुः । विदात् । इषं ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नर्यं नराणां हितकरं प्रथमं प्रततं ॥ प्रथमं प्रततमिति यास्कः ॥ पूर्वं पूर्वकालभवं त्वया कृतं । तव त्यत् तदपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वक्तव्यं । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्यासुं प्राणं रिणन् हिंसन् त्वमपस्तेन निरुद्धान्युदकानि प्रारिणाः । प्रैरयः । इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । स इन्द्रो विश्वं व्याप्तमदेवं तमोरूपमसुरमोजसा बलेनाभिभुवत् । अभिभवतु । किंच शतक्रतुरिन्द्र ऊर्जं बलं विदात् । इषं हविल्लक्षणमन्नं च विदात् ॥ विदिर् लाभे शविकरणी । लेख्यडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ गार्त्समदे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्यृचं गार्त्समदं प्रथमं सूक्तं । अचेयमनुक्रमणिका । गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं तु बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पंचदश्यंत्ये त्रिष्टुभाविति । पंचदश्येकोनविंशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एतत्सूक्तं । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । गणानां त्वा प्रथश्च यस्य । आ० ४. ६. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमं ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनं ॥ १ ॥

ग॒णानां॑ । त्वा । ग॒णऽप॑तिं । ह॒वाम॒हे । क॒विं । क॒वीनां॑ । उ॒पम॑श्रवऽत॒मं ।

ज्येष्ठ॑राजं । ब्रह्म॑णां । ब्रह्म॑णः । प॒ते । आ । नः । शृ॒ण्वन् । ऊ॒तिऽभिः॑ । सी॒द । स॒दनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादिगणानां संबन्धिनं गणपतिं स्वीयानां पतिं । कवीनां क्रांतदर्शिनां कविं । उपमश्रवस्तमं । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ माङ् माने । आतश्चोपसर्गे करणेऽङ्प्रत्ययः । व्यापोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वत्वं ॥ ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजतं ब्रह्मणां मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच नोऽस्माकं स्तुतीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः सादनं । सीदंत्यस्मिन्निति सदनं । यज्ञगृहमासीद । उपविश ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दे॒वाश्चि॑त्ते अ॒सुर्य॑ प्र॒चेत॑सो बृह॒स्पते॑ य॒ज्ञियं॑ भा॒गमा॑न॒शुः ।

उ॒स्रा इ॒व सूर्यो॑ ज्योति॑षा म॒हो वि॒श्वेषा॑मिज्ज॒निता॑ ब्रह्म॑णाम॒सि ॥ २ ॥

दे॒वाः । चि॒त् । ते । अ॒सुर्य॑ । प्र॒चेत॑सः । बृह॒स्पते॑ । य॒ज्ञियं॑ । भा॒गं । आ॒न॒शुः ।

उ॒स्राऽइ॒व । सूर्यः॑ । ज्योति॑षा । म॒हः । वि॒श्वेषां॑ । इ॒त् । ज॒नि॒ता । ब्रह्म॑णां । अ॒सि ॥ २ ॥

असुर्य असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चित् देवा अपि यज्ञियं यज्ञार्हं भागमानशुः । प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणं । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः । विभक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरे । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमंत्रैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यतीति श्रवणात् । ज्योतिषा तेजसा महो मंहनीयः सूर्य उस्रा इव । उस्राः किरणाः ॥ स्फायितं-चीत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषां सर्वेषां ब्रह्मणां मंत्राणां जनिता जनयितैवासि ॥ जनिता मंत्र इति निपातनाखिलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ वि॒बाध्या॑ परि॒राप॑स्त॒मांसि॑ च ज्योति॑षमंतं रथ॑मृतस्य तिष्ठ॒सि ।

बृह॒स्पते॑ भी॒मम॑मि॒त्रद॑भनं रक्षो॒हणं॑ गो॒त्रभि॑दं स्व॒र्विदं॑ ॥ ३ ॥

आ । वि॒ऽबाध्य । परि॒ऽरपः । तमांसि । च । ज्योति॑ष्म॒तं । रथं । ऋ॒तस्य । तिष्ठ॑सि ।
बृह॑स्पते । भी॒मं । अ॒मित्र॑ऽद॒भनं । रक्षः॑ऽह॒नं । गो॒त्र॑ऽभि॒दं । स्वः॑ऽवि॒दं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा रप लप व्यक्तायां
वाचि । क्विप् ॥ परिवदतो निंदकान् तमांसि च विबाध्य तेजसा निराकृत्य
ज्योतिष्म॒तं ज्योति॑षा तद्व॒तमृ॑तस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरममित्र-
द॒भनं शत्रूणां हिंस॑कं । तदे॒वाह रक्षो॑ह॒णं रक्ष॑सां ह॒न्तारं गो॒त्र॑भि॒दं मे॒घानां भे॒त्तारं
स्वर्वि॑दं स्वर्गस्य ल॒भकं रथ॑मातिष्ठसि । अधितिष्ठसि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

सु॒नी॒तिभिर्न॑यसि चा॒यसे॒ जनं॒ यस्तु॑भ्यं दा॒शा॒न्न तमं॑हो अ॒श्ववत् ।
ब्र॒ह्म॒द्विष॑स्त॒पनो॒ मन्यु॑मीर॒सि बृह॑स्पते॒ महि॒ तत्ते॑ महि॒त्वनं॑ ॥ ४ ॥
सु॒नी॒तिऽभिः । न॒य॒सि । चा॒य॒से । ज॒नं । यः । तु॒भ्यं । दा॒शा॒त् । न । तं । अ॒हं । अ॒श्व॒वत् ।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः । त॒प॒नः । म॒न्युऽमीः । अ॒सि । बृह॑स्पते । महि॑ । तत् । ते । म॒हि॒ऽत्वनं॑ ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः । शोभनं नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः । तैर्जनं
नयसि । अपेक्षितफलं प्रापयसि । चायसे । जनमापद्मो रक्षसि च । यो यज-
मानस्तुभ्यं हविल्लक्षणमन्नं दाशात् प्रयच्छेत् ॥ दाशृ दाने । लेट्यडागमः ॥
तमंहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा नाश्ववत् । न प्राप्नुयात् ॥ अश्वोतेर्लेटि व्यत्ययेन
परस्मैपदं । अडागमः ॥ ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा वेष्टुस्तपनस्ताप-
कोऽसि । किंच मन्युमीर्मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ मीड्
हिंसायां । क्विप् ॥ ते तव तत्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहृत्यमस्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

न तमं॑हो न दुरि॒तं कुतश्च॑न नारा॑तयस्ति॒तिरु॒र्न द्वा॒यावि॑नः ।
विश्वा॒ इ॒द॒स्माद्भु॑रसो॒ वि बा॑धसे॒ यं सु॑गो॒पा रक्ष॑सि ब्र॒ह्मण॑स्पते ॥ ५ ॥
न । तं । अ॒हं । न । दुः॑ऽइ॒तं । कुतः॑ । च॒न । न । अ॒रा॑तयः । ति॒तिरुः । न । द्वा॒या॒वि॒नः ।
विश्वाः । इ॒त् । अ॒स्मा॒त् । ध्व॒रसः । वि । बा॒ध॒से । यं । सु॑गो॒पाः । रक्ष॑सि । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं

जनमंह आहंतव्यं दुःखं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयो हिंसकास्तं जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः ॥ तिरतिर्हिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा द्वयाविनः । मनस्यन्यक्रियायां चान्यदित्येतद्वयं येषामस्ति ते द्वयाविनो वंचकाः । तेऽपि तं जनं न बाधन्ते । किंच ध्वरसो वा हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं विबाधसे । विशेषेण बाधस एव ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकोनचिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृच्चक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हूरो दधे स्वा तं मर्मर्तुं दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे ।

बृहस्पते । यः । नः । अभि । हूरः । दधे । स्वा । तं । मर्मर्तुं । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गश्च भवसि । विचक्षणो विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरामहे । स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ यः पुमान् नोऽस्मानभि अभिलक्ष्य हूरः ॥ हू कौटिल्ये । भावेऽसुन् ॥ कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिर्हरस्वती वेगवती सती मर्मर्तुं । मोचयतु ॥ मृङ् प्राणत्यागे । अंतर्भावितरण्यस्य यङ्लुकि लोटि रूपं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथं । सुऽगं । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवाभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छृतः ॥ सानु समुच्छृतमिति यास्कः । नि० २. २४. ॥ वृकः ॥ वृक आदाने ॥ धनादीनामादाता यो मर्त्यो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनान्नोऽस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयतिर्हिंसाकर्मा ॥ हिंस्यात् । तं मर्तं पथो वैदिकान्मार्गादपवर्तय । निवर्तय ।

नोऽस्माकमस्यै देववीतये । देवानां वीतिं सोमभक्षणमर्चयतीति देववीतिर्यज्ञः ।
अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि । कुरु ।
यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चा॒तारं॑ त्वा त॒नूनां॑ ह॒वाम॒हेऽव॑स्प॒र्त॒रधि॑व॒क्तार॑म॒स्मयुं॑ ।

बृ॒ह॒स्प॒ते दे॒व॒नि॒दो॒ नि ब॑र्ह॒य॒ मा दु॑रे॒वा उत्त॑रं सु॒म्नमु॑न्न॒शन् ॥ ८ ॥

चा॒तारं॑ । त्वा । त॒नूनां॑ । ह॒वाम॒हे । अव॑ऽस्प॒र्तः । अधि॑ऽव॒क्तारं॑ । अ॒स्म॒ऽयुं ।

बृ॒ह॒स्प॒ते । दे॒व॒ऽनि॒दः । नि । ब॒र्ह॒य॒ । मा । दुः॒ऽए॒वाः । उत्त॑ऽरं । सु॒म्नम् । उत् । न॒शन् ॥ ८ ॥

अवस्पर्तः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्मः पारयितः हे
ब्रह्मणस्पते तनूनामंगानां पुत्रादीनां वा चातारं पालयितारमधिवक्तारमस्मासु
पक्षपातेनाधिकं वक्तारमस्मयुं हविःप्रदानस्मान् कामयमानं त्वां हवामहे ।
अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच देवनिदो देवनिंदकानसुरान् निबर्हय । वि-
नाशय । दुरेवा दुष्टगमना दुर्बुद्धयः शत्रव उत्तरमुत्कृष्टतरं सुम्नं सुखं मा उन्नशन् ।
मा व्याप्नुवंतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्रह्मणस्पते स्पा॒र्हा वसु॑ म॒नुष्या॑ द॒दीम॒हि ।

या नो॑ दूरे त॒क्रितो॒ या अ॒रा॒तयो॒ऽभि संति॑ ज॒भया॒ ता अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

त्वया॑ । व॒यम् । सु॒ऽवृ॒धा । ब्र॒ह्म॒णः । प॒ते । स्पा॒र्हा । वसु॑ । म॒नु॒ष्या । आ । द॒दी॒म॒हि ।

याः । नः । दूरे । त॒क्रितः । याः । अ॒रा॒तयः । अ॒भि । संति॑ । ज॒भय॑ । ताः । अ॒न॒प्रसः॑ ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्ठु वर्धयित्रा त्वया हेतुना वयं स्पर्हा स्पृहणीयानि
वसु धनानि मनुष्या ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो
दातृभ्य आददीमहि । गृह्णीमहि ॥ आङो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं ॥
दूरे दूरदेशे या अरातयः याश्च तक्रितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभिसंति । अभि
भवन्ति अनप्रसः कर्महीनान् ता अरातीस्तान् शत्रून् जंभय । नाशय ॥ जभि
नाशने चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं । त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणी-
यानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तक्रितो याश्चातिकेऽरात-

योऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जंभय ता अनप्रसोऽप्र इति रूपनाम । नि० ३. ११. । इति ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिना युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयं । उत्तमं । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा । सस्त्रिना । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । अभिदिप्सुः । ईशत । प्र । सुशंसाः । मतिभिः । तारिषीमहि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते पप्रिणा ॥ पृ पालनपूरणयोः । आहगमहनेति किन्प्रत्ययः । छांदसो यणादेशः ॥ कामानां पूरकेन सस्त्रिना ऋद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो हविर्लक्षणमन्नं वयं धीमहे । धारयामः ॥ धी धारणे । दैवादिकः ॥ दुःशंसो दुःशंसनीयोऽभिदिप्सुरभिदंभितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत । मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ ईश ऐश्वर्ये । लेट्यडागमः ॥ वयं मतिभिः स्तोत्रैः सुशंसाः शोभनशंसनोपेताः संतः प्रतारिषीमहि । प्रकर्षेण वर्धेमहि ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे त्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराह्वं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।

असि सत्य ऋण्या ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीरुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुऽदः । वृषभः । जग्मिः । आऽह्वं । निऽतप्ता । शत्रुं । पृतनासु । ससहिः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीरुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दाचंतरशून्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्धिता । आह्वं ॥ आहूय-तेऽचेत्याहवो युद्धं । आङि युद्धे । पा० ३. ३. ७३. । इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं जमिर्गता ॥ आहगमहनेति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावादाहवमित्यत्र षष्ठी-प्रतिषेधः ॥ शत्रुं शतयितारं निष्टप्ता । नितरां तस्य तापकः ॥ तृनंतत्वात्षष्ठीप्र-तिषेधः । निसस्तपतावनासेवने । पा० ८. ३. १०२. । इति षत्वं । तादौ च नितीति गतेः स्वरः ॥ पृतनासु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं सत्यः

सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वासि । ऋणया ऋणस्य यावयितासि ॥ यु मिश्रणा-
मिश्रयोः । एयंतस्य क्विपि णिलोपे लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥ किंच उग्रस्य
चित् ओजस्विनोऽपि दमितोपशमयिता वीळुहर्षिणो दृढहर्षस्य कामुकस्य
नास्तिकस्य चिह्नमितासि ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासां । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

बृहस्पते । मा । प्रणक् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युं । दुः । एवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन मनसा-
स्मान् रिषण्यति । हिनस्ति ॥ दुरस्युर्देविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यतीति निपातितः ॥
यश्चोयः पापचित्तो मन्यमान आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान् शासामुक्थस्य
शंसितारं । यद्वा अस्माकमाशंसां । शासितृणामुग्र इति वा योजनीयं । अस्मान्
जिघांसति । हंतुमिच्छति ॥ हंतेः सन्यज्जनगमां सनीति दीर्घः ॥ हे बृहस्पते तस्य
वधः ॥ वध्यतेऽनेनेति वध आयुधं ॥ नोऽस्मान्मा प्रणक् ॥ पृची संपर्के अम्बि-
करणी । व्यत्ययेनामागमः । चादिलोप इति न निघातः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥
किंच दुरेवस्य दुष्टगमनस्य शर्धतो बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वेगं कुर्वतस्तस्य
मन्युं क्रोधं ज्ञानं वा नि कर्म । त्वत्प्रसादान्निराकुर्मश्च ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनंधनं ।

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वोऽमृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथान् इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपऽसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनंऽधनं ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिऽदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्हा । रथान्ऽइव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिभरेषु संग्रामेषु हव्यो योद्धृभिः स्वरक्षणार्थमाह्वातव्यो नमसो-
पसद्यः सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच वाजेषु गन्ता । संग्रामेषु रक्षणार्थं गमन-
शीलः । तथा धनं धनं सनिता संभक्ता दाता ॥ नृनंतत्वात्षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथार्यः

स्वामी बृहस्पतिरभिदिप्स्वोऽभिभवनेच्छावतीर्विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिं-
सिकाः सेना रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव विववर्ह । विशेषेण शिथि-
लीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थे । रथांश्च विववर्ह ॥ लङर्थे लिट् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसंस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यं ।

आविस्तत्कृष्व यदसत् उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यं ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिग्मया तपनी तापकारिण्या हेत्या रक्षसो
राक्षसांस्तप । तापय । ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वां निदे निंदाया
विषयं दधिरे । कृतवन्तः । तान् तापयेति समन्वयः । ते तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंस-
नीयं यद्वीर्यमसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृष्व । प्रकटीकुरु । तेन च वीर्येण
परिरापः परिवदतो निंदकानसुरान् व्यर्दय । विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पशवेष्वा हविषोऽनुवाक्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । बृहस्पते
अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते । आ० ३. ७. । इति ॥ एषैवा-
श्विनशस्त्रे परिधानीया । सूचितं । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधा-
नीया । आ० ६. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचदशी ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छवसा ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽभाति । क्रतुऽमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतऽप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चित्रं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सत्येनोत्पन्न हे बृहस्पते अर्यः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य
यद्ब्रह्मवर्चसं तेजोऽर्हात् । पूजयेत् ॥ अर्ह पूजायां । लेट्यडागमः ॥ जनेषु ब्राह्मणेषु
द्युमत् दीप्तियुक्तं क्रतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति । विशेषेण दीयते ।
यच्च शवसा बलेन स्वाश्रयं जनं दीदयत् ॥ दीदयति दीप्तिकर्मा ॥ दीपयति ।

चित्रं चायनीयं तद्ब्रह्मवर्चसरूपं द्रविणमस्मासु धेहि । निधेहि ॥ यद्वा अर्थ उदारोऽपि त्वया दत्तं धनमतीवार्हात् । श्रद्धीत । यच्च त्वदत्तं धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीप्तियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसानादिसमृद्ध्या दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि ॥ तथा च ब्राह्मणं । बृहस्पते अति यदर्थो अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीवान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवतीति । ४. ११. ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठ एकत्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि दुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । दुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नेषु । जगृधुः ।

आ । देवानां । ओहते । वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे बृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्त्यानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो मा दाः । तान् दर्शयति । ये चौरा दुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रमणशीला रिपवो हिंसकाः संतोऽन्नेषु परकीयेष्वभिजागृधुः । अभिकांक्षन्ति ॥ गृधु अभिकांक्षायां । लिटि रूपं ॥ ये च देवानां वि व्रयो विशेषेण वर्जनं ॥ व्री व्री इति धातू वर्जने वर्तते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा व्रीणातीत्येकस्य वर्जनार्थं दृष्टस्यापि वर्जनार्थत्वं ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदय आ ओहते । आवहन्ति । देवानां यागान् स्तुतींश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः साम्नः साममयात्त्वत्तः परः परस्तादन्यदुत्कृष्टं साम यद्रक्षोघ्नं । साम वै रक्षोहेति । न विदुः । न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजनत्साम्नः साम्नः कविः ।

स ऋणचिह्णया ब्रह्मणस्पतिर्दुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अजन्त । साम्नः । साम्नः । कविः ।
सः । ऋणः । चित् । ऋणः । याः । ब्रह्मणः । पतिः । दुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उक्तृष्टं त्वामजनद्धि । अजीजनत् खलु । ततस्त्वं साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः ॥ कु शब्दे । अच इरिति इप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रांतदर्शी त्वष्टा साम्नः साम्नः सर्वस्यापि साम्नः सारेण त्वामजीजनत् । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो महत् ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृ-
काममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ऋणयाः पापरूपस्य ऋणस्य याव-
यिता पृथक्कर्ता च दुहः कर्मणो द्रोग्धुरसुरस्य हन्ता भवेति ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोचमुदसृजो यदंगिरः ।
इंद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ १८ ॥
तव । श्रिये । वि । व्यजिहीत । पर्वतः । गवां । गोचं । उत् । अमृजः । यत् । अंगिरः ।
इंद्रेण । युजा । तमसा । परि । वृतं । बृहस्पते । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अंगिर आंगिरस हे बृहस्पते गवामावारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतस्तव श्रिय आश्रयणार्थं व्यजिहीत । विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोचं ॥ इनिच-
कच्छचश्चेति समूहार्थे चप्रत्ययः ॥ गवां समूहमुदसृजः । निरगमयः । तदेद्रेण युजा
सहायेन युक्तस्त्वं तमसा वृचासुरेण परीवृतं परित आक्रांतमपामर्णवं स्थानभूतं
मेघं निरौञ्जः । नितरामधोमुखमकार्षीः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्बदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥
ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सु । उक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ।
विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । बदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतो यन्ता नियामकस्त्वं

सूक्तस्यास्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि । बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादि-
लक्षणं संतानं जिन्व ॥ जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपं ॥ प्रीणय । भवादृशा
देवा यद्वन्ति रक्षन्ति तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विद-
थेऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः संतो बृहत्प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य षष्ठे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ ऋषिच्छंदोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमो व्याख्यायते ॥ गार्त्समदस्य
द्वितीयमंडलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतं । सेमामिति
षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । सेमां षोडशांत्या त्रिष्टुप् द्वादशी च सैंद्री
चेति । मंडलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश
जगत्यः । ब्राह्मणस्पत्यं हेत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि त्रीणि सूक्तानि
ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशैयंद्री इन्द्रदेवत्या । चशब्दाद्ब्राह्मणस्पत्या च ॥
सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

सेमामविद्धि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीद्वान्स्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिं ॥ १ ॥

सः। इ॒मां। अ॒वि॒ड्ढि॒। प्र॒भृ॒तिं। यः। ई॒शि॒षे। अ॒या। वि॒धे॒म॒। न॒व॒या। म॒हा। गि॒रा।
यथा॑। नः॑। मी॒ढ्वान्। स्त॒व॒ते। स॒खा। त॒व॒। बृ॒ह॒स्प॒ते। सी॒स॒धः। सः। उ॒त। नः॑। म॒तिं॑ ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यस्त्वमीशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि स त्वमिमामस्म-
दीयां प्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिमविड्ढि । प्राप्नुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोट्ये-
तद्रूपं ॥ वयं च त्वामया अनया ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ नवया नूतनया प्रत्य-
यया महा महत्या गिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणया वाचा विधेम । परिचरेम ॥
विधतिः परिचरणकर्मा ॥ उत अपि च नोऽस्माकं मध्ये मीढ्वान् सेक्ता
स्तुतेर्वर्षिता । कर्तेति यावत् । तव सखा मित्रभूतः सन् यथा येन प्रकारेण
यत्कामनया स्तवते । त्वां स्तौति । हे बृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मंत्रस्य स्वामिन् स
त्वं नोऽस्माकं मतिं तदभिमतं फलं सीषधः । साधय ॥ छांदसे लुङि चङ्येतद्रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यो न॒त्वा॒न्य॒न॒म॒न्यो॒ज॒सो॒ता॒द॒र्द॒र्म॒न्यु॒ना॒ शं॒ब॒रा॒णि॒ वि॒ ।

प्रा॒च्या॒व॒य॒द॒च्यु॒ता॒ ब्र॒ह्म॒ण॒स्प॒ति॒रा॒ चा॒वि॒श॒व॒सु॒म॒न्तं॒ वि॒ प॒र्व॒तं॒ ॥ २ ॥

यः। न॒त्वा॒नि॒। अ॒न॒म॒त्। नि॒। ओ॒ज॒सा॒। उ॒त॒। अ॒द॒र्दः॒। म॒न्यु॒ना॒। शं॒ब॒रा॒णि॒। वि॒।

प्रा॒। अ॒च्य॒व॒य॒त्। अ॒च्यु॒ता॒। ब्र॒ह्म॒णः॒। प॒तिः॒। आ॒। च॒। अ॒वि॒श॒त्। व॒सु॒म॒न्तं॒। वि॒। प॒र्व॒तं॒ ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिर्नत्वानि नमनीयानि राक्षसादीन्योजसा बलेन न्यनमत् ।
नितरामनमयत् । प्रह्वीभूतान्यकरोत् । उत अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्मन्युना मनुना
क्रोधेन वा ॥ मन्युर्मन्यते दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा । नि० १०. २९ ।
इति यास्कः ॥ शंबराणि ॥ मेघनामैतत् ॥ मेघान् व्यदर्दः । वर्षणार्थं विदारित-
वान् ॥ दृ विदारण इत्यस्माद्यङ्लुगंताल्लङ्येतद्रूपं ॥ तदनंतरमच्युता अच्युतानि
नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि प्राच्यावयत् । प्रकर्षेणागमयत् । मेघान्निर्ग-
मयदित्यर्थः । तथा वसुमन्तं गोरूपधनवंतं पर्वतं वलनाम्नासुरेण विलङ्घारे पि-
धानार्थं निहितं शिलोच्चयं आ च आभिमुख्येन चेत् ॥ चशब्दश्चेदर्थः । समुच्च-
यार्थत्वे तु चवायोगे प्रथमेति पूर्वस्याच्यावयदित्यस्याद्युदात्तत्वं स्यात् अस्य च
सर्वानुदात्तत्वं । चेदर्थे तु निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः सिध्यति ॥ व्यवि-
शत् । विशेषेण प्रविशति । तदानीं तद्गोरूपं धनं प्राप्नोदित्यर्थः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्तुमश्रयन् दृढाव्रदंत वीळिता ।

उज्जा आजदभिनब्रह्मण वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानां । देवऽतमाय । कर्त्तुं । अश्रयन् । दृढा । अव्रदंत । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलं । अगूहत् । तमः । वि । व्यचक्षयत् ।

स्वऽरिति स्वः ॥ ३ ॥

देवानामिन्द्रादीनां मध्ये देवतमायातिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतेस्तत्कर्त्तुं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते । दृढा दृढानि पर्वतादीन्यश्रयन् ॥ अथ विमोचनप्रतिहर्षणयोः ॥ अस्य बलेन श्रितानि विश्लिष्टान्यभवन् । तथा वीळिता संस्तंभितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि ॥ वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तंभकर्माणाविति यास्कः । नि० ५. १६. ॥ अव्रदंत । मृदून्यभवन् ॥ व्रदतिर्मृदूभावकर्मा ॥ अपि च स ब्रह्मणस्पतिर्वलेनापहता गा उदाजत् ॥ अज गतिक्षेपणयोः ॥ देवान्प्रत्युदगमयत् । तथा ब्रह्मणात्मीयेन मंत्रेण वलं सर्वस्यावरकमसुरमभिनत् । मंत्रस्य सामर्थ्येनाभैत्सीत् । तदनंतरं वलेनोत्पादितं तमो ध्वांतमगूहत् ॥ गुह संवरणे ॥ गूढमदृश्यमकरोत् । तदनंतरं स्वरादित्यं व्यचक्षयत् । तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणं ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यं । अवतं । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारं । अभि । यं । ओजसा । अतृणत् ।

तं । एव । विश्वे । पपिरे । स्वऽदृशः । बहु । साकं । सिसिचुः । उत्सं । उद्रिणं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंत्रस्य पतिः पालयिता देवोऽश्मास्यमश्मवदृढतरास्यं । यास्कस्त्वाह । अश्मवतं मास्यंदनवंतं । नि० १०. १३. । इति व्यापनवंतमासेचनवंतमिति तस्यार्थः । मधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशमवतमवस्तात्ततं विस्तृतं यं मेघमोजसा बलेनाभ्यतृणत् ॥ उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ अहिंसीत् । वर्षणार्थमवधीदित्यर्थः । तमेव मेघं विश्वे सर्वे स्वर्दृशः । स्वरा-

दित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः पपिरे । घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात्तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासूत्समुत्सेचनवन्तमुद्रिणमुदकवन्तं मेघं साकं सह युगपदेव बहु सिसिचुः । घर्मकाले यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिचन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।

अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।

अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्मदर्थे सना सनातनानि ता तानि का चित् कानि चित् ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि भुवना भुवनानां ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥ भुवनानामुदकानां भवीत्वा भाव्यानां दुरो द्वाराणि माद्भिर्मसैः ॥ पद्भिर्नित्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते । पा० ७. ४. ४८. २. । इति तत्त्वं ॥ शरद्भिः संवत्सरैश्च वरन्त । विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराण्युद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि । ब्रह्मणस्पतिर्या यानि वयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि चकार । कृतवान् । तदनन्तरमयतन्ता अयतमानावप्रयत्नावुभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च अन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौरुदककार्यं हविल्क्षणं पार्थिवमन्नं एवं परस्परव्यतिहारेण चरतः । भुञ्जाते ॥ चर गतिभक्षणयोः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमान्शुर्निधिं पणीनां परमं गुहां हितं ।

ते विद्वांसः प्रतिचक्ष्यान्ता पुनर्यत उ आयन्तदुदीयुराविशं ॥ ६ ॥

अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तं । आनशुः । निऽधिं । पणीनां । परमं । गुहां । हितं ।

ते । विद्वांसः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । यतः । ऊं इति । आयन् । तत् । उत् ।

इयुः । आऽविशं ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहृते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या
ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना सृष्टा अंगिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता
मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्धूतेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् ।
तदेतद्बुचेनोच्यते । अभिनक्षंतोऽभितो गच्छंतो येऽंगिरसस्तं निधिं गोसमूहरूपं
निधानं धनं परममुत्कृष्टं पणीनां ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ पणिभिर्गुहायां निहितं
स्थापितमभ्यानशुः । अभिलक्ष्यानशिरे । प्राप्तवन्तः । विद्वांसोऽभिज्ञास्तेऽंगिर-
सोऽनृता अनृतान्यसुरैः कृता मायाः प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा आविशमावेष्टुं प्रवेष्टुं यत
उ यत एव स्थानादायन् अगच्छन् तत्स्थानं पुनरुदीयुः । उदगच्छन् । उत्कर्षेण
प्राप्ताः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

चृतावानः प्रतिचक्ष्यानृता पुनरात आ तस्युः कवयो महस्पथः ।
ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तं ॥ ७ ॥
चृतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्युः । कवयः । महः । पथः ।
ते । बाहुऽभ्यां । धमितं । अग्निं । अश्मनि । नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तं ॥ ७ ॥

चृतावानः । चृतमिति सत्यनामधेयं । तद्वन्तः कवयः क्रांतदर्शिनः सर्वज्ञा
अंगिरसोऽनृता अनृतानि प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा अतोऽस्मात्स्थानात्
पुनराजिगमिषवो महस्पथो महतो मार्गान् प्रति आतस्युः । अवतस्थिरे । अव-
तिष्ठमानाश्च ते बाहुभ्यां हस्ताभ्यां धमितं मथनोत्पादितं प्रज्वालितमग्निमश्मनि
पणीनां निवासभूते शिलोच्चये जहुर्ह । दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । अरणोऽरमयिता
दाहेन दुःखकारी सोऽग्निः पूर्वं तत्र नकिरस्ति । न विद्यते । अविद्यमानमग्निं
स्वसामर्थ्यादुत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुरित्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चृतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।
तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयो नयः ॥ ८ ॥
चृतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।
तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृऽचक्षसः । दृश्ये । कर्णोऽयो नयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन क्षिप्रेणेषूणां क्षेपकेन धन्वना धरणभूतेन धनुषा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणो मंत्रस्य पालयिता देवो यत्र यस्मिन्विषये वष्टि कामयते तत्प्राप्नोति । प्रकर्षेण व्याप्नोति ॥ अश्नोतेर्ब्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तस्य धनुषः साध्वीः साधिकास्ता इषवो भवंति याभिरिषुभिर्ब्रह्मणस्पतिरस्यति । राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृश्यस्ताः । नृचक्षसो नृन् पश्यतः । उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेर्दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्या मंत्रभूता आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

॥ अथ नवमी ॥

स संनयः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । संनयः । सः । विनयः । पुरः । हितः । सः । सुस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजं । भरते । मती । धना । आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितो देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः स ब्रह्मणस्पतिः संनयः विश्विष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि स एव । तथा सुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे स स्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यद्यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिर्वाजमन्नं मती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोतृणामर्थाय भरते । विभर्ति । वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनंतरमेव तप्यतुस्तपकः सूर्यो वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति । दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्नैर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तत इत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विभु । प्रभु । प्रथमं । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूणि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि ।

एवंभूतानि मेहनावतो वर्षणवतो वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेर्बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः
संबन्धीनि सुविदत्राणि ॥ विदू लामे । सुविदेः कचन् । उ० ३. १०७. ॥ सुष्टु लब्ध-
यानि ॥ सुविदत्रं धनं भवतीति यास्कः ॥ राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि ।
प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानीमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजि-
नोऽन्वतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धने-
नोभय उभयविधा जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशो नि-
विष्टाः संतो भुञ्जते । भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामु रखः शवसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वऽथा । विऽभुः । महं । ऊं इति । रखः । शवसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिऽभूः ।

ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुर्याप्नो रखो रमयिता स्तोतव्यो वा यो ब्रह्मणस्प-
तिरवरे निकृष्टे वृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानं । दुर्बलमिति यावत् । महामु
महांतं च ॥ छांदसो वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शवसात्मीयेन बलेन
ववक्षिथ । वोढुमिच्छति । सर्वदा वहतीति यावत् ॥ वहतेः सनंतस्य लिट्ये-
तद्रूपं । पुरुषव्यत्ययः ॥ स देवो दानादिगुणयुक्तो देवान् प्रति सर्वेषां देवानां
प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे । अत्यंतं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् ।
यस्मादेवं तस्माद्विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परि-
भवन् अभिभवन् वर्तत इति शेषः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वां ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातं ॥ १२ ॥

विश्वं । सत्यं । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । मिनन्ति । व्रतं । वां ।

अच्छे । इंद्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नं । युजाऽइव । वाजिना । जिगातं ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वन्ताविन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युव-
योरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थं । स्तुत्या यद्यद्गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं
युवयोर्विद्यमानमेव न त्वारोपितमित्यर्थः । तथा चनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः ।
एकपदं त्वध्यापकसांप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदे न । आपश्च आपोऽपि ।
उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोर्व्रतं कर्म न
प्रमिनन्ति । न हिंसन्ति ॥ मीङ् हिंसायां क्रैय्यादिकः । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥
हे इन्द्राब्रह्मणस्पती नोऽस्माकं हविरच्छाभिमुख्येन जिगातं । गच्छतं । आगच्छ-
तमिति यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तच्च दृष्टान्तः । युजेव
वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ वाजिनौ वेजनवंतावश्वावन्नं घासं प्रति यथा
स्वयमेव शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥ युजेवेत्यत्र सुपां सुलुगिति
प्रथमाद्विवचनस्याकारः । तृतीयायां हि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उ॒ताशि॑ष्टा॒ अनु॑ शृ॒ण्वन्ति॑ व॒हूयः॑ स॒भेयो॑ विप्रो॑ भरते म॒ती धना॑ ।

वी॒कु॒ड्वेषा॑ अनु॑ व॒शं ऋ॒णमा॑द॒दिः स॑ ह॒ वा॒जी संमि॑थे ब्रह्म॑णस्पतिः ॥ १३ ॥

उ॒त । आ॒शि॒ष्टाः । अनु॑ । शृ॒ण्वन्ति॑ । व॒हूयः॑ । स॒भेयः॑ । वि॒प्रः । भ॒र॒ते । म॒ती । धना॑ ।

वी॒कु॒ड्वेषाः॑ । अनु॑ । व॒शा । ऋ॒णं । आ॒द॒दिः । सः । ह॒ । वा॒जी । सं॒द॒द्ये । ब्रह्म॑णः ।

पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्टा आश्रुतराः शीघ्रगामिनो वहूयः ॥ अश्वनामैतत् ॥
वोढारो ब्रह्मणस्पतेरश्वा अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति ।
यद्वा ब्रह्मणस्पतिना कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्राप-
यन्त्विति शेषः । सभेयः सभायां साधुः ॥ दृष्ट्वंदसीति ढः ॥ विप्रो मेधावी
अध्वर्युर्होता वा मती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः ॥ धना हविल्क्षणानि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये भरते । विभर्ति ।
संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते । विभर्ति पोषयति । अतो
वीकुड्वेषाः । वीकून् दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्प-
तिर्वशा वशाया गोः ॥ सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥
ऋणमस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकमनुक्रमेणाददिरादाता भवत्विति शेषः ।

अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये विभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इत्यादिना स्पष्टमान्नातं । यद्वा अनुरानुगुण्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलाषस्यानुगुणमादाता भवत्विति योज्यं । हशब्दः प्रसिद्धौ । स खलु ब्रह्मणस्पतिः समिथे । संयंति संगच्छंतेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिथो यज्ञः । तस्मिन्वाजी अन्नवान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शवसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशं । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव । रीतिः ।

शवसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

महि महत्कर्म करिष्यतो ब्रह्मणस्पतेर्मन्युर्मननसाधनो मंत्रः क्रोधो वा यथावशं यथाकामं सत्योऽवितथोऽभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । यो ब्रह्मणस्पतिः पणिभिरपहता गा उदाजत् । उदगमयत् गुहाया निरगमयदित्यर्थः । स ब्रह्मणस्पतिर्दिवे द्युलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । व्यभजच्च । ता गा विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहो महीव रीतिः । महती सृतिरिव ॥ रीङ् स्रवणे ॥ यथा गंगादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निम्नदेशाभिमुखं प्रसरति तथा शवसात्मीयेन बलेन तत्तद्देवगृहं पृथक् विभिन्नोऽसरत् । अगच्छत् ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उप पृङ्गि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवँ ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्गि । नः । त्वं । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवँ ॥ १५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते मंत्राधिपते सुयमस्य सुष्ठु नियंतव्यस्य वयस्वतोऽन्नयुक्तस्य रायो धनस्य विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु रथ्योऽधिपतयः स्याम । भूयास्म । रथा एषां संतीति रथ्यः ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥ अपि च नोऽस्माकं

वीरेषु वीर्याज्जातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् त्वमुप पृङ्गि । संपृक्तान् कुरु ।
उत्पादय ॥ पृची संपर्के । रौधादिकं ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् ।
ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ब्रह्मणा ॥ अन्ननामैतत् ॥ हविल्लक्षणेनान्नेन सह मे हवं
मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं वेषि । कामयसे ॥ वी गतिप्रजननकांत्यसनखा-
दनेषु ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवंति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयं । च । जिन्व ।

विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवंति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य सूक्तस्येदं सूक्तं ॥ क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ बोधि । बुध्यस्व । बुद्ध्वा
तनयं पुत्रं चास्मभ्यं जिन्व । प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थः । अत्र प्रेरणे वर्तते
धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ यद्भद्रं कल्याणं देवाः सर्वेऽवंति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तद्भद्रं
च जिन्वेति शेषः । वयं च सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः संतो
बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदथे । विदन्ति यष्टव्यतयास्मिन्देवान् जानन्तीति विदथो
यज्ञः । तस्मिन् वदेम । ब्रूयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

इंधान इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यं । तथा चानु-
क्रांतं । इंधानः पंच जागतं त्विति । लैंगिको विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इंधानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतब्रह्मा शूश्रुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र ससृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इंधानः । अग्निं । वनवत् । वनुष्यतः । कृतऽब्रह्मा । शूश्रुवत् । रातऽहव्यः । इत् ।

जातेन । जातं । अति । सः । प्र । ससृते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निमिंधानो ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन्यजमानो वनुष्यतो हिंसि-

यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून्वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् ॥ वनुयतिर्हेतिकर्मेति
यास्कः । इदिति चार्थे ॥ कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । रातहव्यः ।
रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूश्रुवत् । वर्धते ॥ दुःश्रोत्रि गतिवृद्धोः ।
अस्माख्यंताल्लुङि रूपं ॥ तथा यजमानो जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं
स्वस्य पौत्रमिति प्रसर्सते । अतीत्य भृशं प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं
जीवेदित्यर्थः ॥ सत्तेर्यङ्लुगंताद्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यंयं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः
स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते । कुरुते । स समान एव भवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुयतो गोभीं रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुयतः । गोभिः । रयिं । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोकं । च । तस्य । तनयं । च । वर्धते । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानो वीरेभिर्वीरैरात्मीयैः पुत्रैर्वनुयतो हिंसतो वीरान् शत्रुपुत्रान्
वनवत् । वनुयात् हिंस्यात् । अपि च गोभिः सहितं धनं पप्रथत् । प्रथयति
विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङ्क्षेतद्रूपं ॥ तथा त्मना आत्मनैव बोधति । सर्वं
जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोकं पुत्र-
स्तनयं ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रश्च वर्धते । प्रवृद्धो भवति । यद्वा तोकं
तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरंतर्भावितरणर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्गतं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सिंधुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वध्रीरभि वष्ट्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः । न । क्षोदः । शिमीऽवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वध्रीन् । अभि । वष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अह । वर्तवे । यंयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिंधुः स्यंदनशीला नदी क्षोदो न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शि-
मीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यज-
मान ऋघायतो हिंसतः शत्रून् ओजसा बलेनाभिवष्टि । हंतुमभितः कामयते ॥

वश कांतौ ॥ इदमपरं निदर्शनं । वृषेव वध्रीन् । वध्रयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या
वलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सवीर्यो वृषभोऽभिभवति तद्वच्चू-
नभिभवतीत्यर्थः । अपि चासावग्नेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसि-
तिर्ज्वाला ॥ षिञ् बंधने । करणे क्तिन् ॥ यथाग्नेर्ज्वालाप्रतिहतप्रसरा एवमपि
न वर्तवे । वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहशब्दोऽवधारणे । वृणो-
तेरंतर्भावितव्यर्थात् वर्ततेर्वा तुमर्थे तवेन्द्रत्ययः । अन्यद्गतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तस्मा अर्षेति दिव्या असश्चतः स सत्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिभृष्टतविषिर्हंत्योजसा यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षेति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्वऽभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिभृष्टऽतविषिः । हंति । ओजसा । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय दिव्या दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपोऽसश्चतोऽसज्यमाना
अनिरुद्धाः सत्योऽर्षेति । गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ अर्तेर्लेटि रूपं ॥ तथा स यजमानः
सत्वभिः । सत्वानः साधकाः परिचारकाः । तैः सहितः प्रथमोऽन्येभ्यो यजमा-
नेभ्योः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच अनि-
भृष्टतविषिः । तविषीति बलनाम । अनिभृष्टा परैरबाधिता तविषी बलं यस्य
तादृशः सन् ओजसा बलेन हन्ति शत्रून् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिंधवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरुणि ।

देवानां सुमे सुभगः स एधते यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिंधवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरुणि ।

देवानां । सुमे । सुऽभगः । सः । एधते । यंऽयं । युजं । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मा एव यजमानाय विश्वे सिंधवः सर्वाः स्यंदनशीला नद्यो
धुनयन्त । चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्धार्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा
अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरुणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि

दधिरे । तस्मा एव धार्यते । सुभगः शोभनधनो देवानां सुप्ते देवैः प्रप्ते सुखे
वर्तमानः सन् एधते । वर्धते । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

ऋजुरिति चतुर्ऋचं चतुर्थं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं जागतं ब्रह्मणस्पत्यं । तथा
चानुक्रांतं । ऋजुश्चतुष्कमिति । गतो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुथतो देवयन्निदेवयंतमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनं ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुथतः । देवऽयन् । इत् । अदेवऽयंतं । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्ऽसु । दुस्तरं । यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति ।

भोजनं ॥ १ ॥

ऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक
एव शंसो ब्रह्मणस्पतेः स्तोता वनुथतो हिंसतः शत्रून् वनवत् । वनुयात् हिं-
स्यात् ॥ वनोतेर्हतिकर्मण एतद्रूपं ॥ तथा देवयन्निद् देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मण-
स्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयंतं तद्विपरीतं पुरुषमभ्यसत् । अभिभवेत् ॥ अस्तेर्ले-
द्येतद्रूपं ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तृष्यर्थादौणादिक ईकारप्रत्ययः ॥ सुष्ठु प्रकर्षेण
ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत् ।
हिंस्यात् । तथा यज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषेष्टवानेव अयज्योरयज्वनो भोजनं
भोगसाधनं विभजाति । विशेषेण भजेतेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथाससि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रं । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये ।

हविः । कृणुष्व । सुऽभगः । यथा । अससि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिरात्मीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व ।
ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या पूजय । मनायतो मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान्

यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून्प्रति प्रविहि । प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु ।
छांदसो ह्रस्वः ॥ वृत्रतूर्ये वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संयामे भद्रं
कल्याणं धाष्ट्योपेतं मनः कृणुष्व । कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तवैव जयो भवि-
ष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविश्चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्व । कुरु । यथा त्वं सुभगः
शोभनधनोऽसि । भवेः ॥ अस्तेर्लेट्यडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन त्वं शोभनधनो
भविष्यसीति यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेरवो रक्षणमाभिमुख्येन वृणीमहे ।
प्रार्थयामहे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति अद्वामना हविषा ब्रह्मणस्पतिं ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजं । भरते । धना । नृभिः ।

देवानां । यः । पितरं । आऽविवासति । अद्वामनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिं ॥ ३ ॥

यो यजमानः अद्वामनाः अद्वामना मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं
पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिनाविवासति । परिचरति ॥
विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ स इत् स एव यजमानो जनेन जातेन सर्वेण
लोकेन वाजमन्नं भरते । विभर्ति संभरति वा । स एव विशा प्रजयात्मीयेन
बंधुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैरात्मीयैरपत्यैर्वाजं भरते । तथा नृभिर्नृ-
भिरन्यैः परिचारकैर्धना धनानि भरते । विभर्ति संपादयति वा । ब्रह्मणस्पति-
मिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र । तं । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । ई । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥

यो यजमानोऽस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वाच्चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं घृतवद्भिरुपस्तरणाभिघारणात्मकेनाज्येनोपेतैर्ह-

यैर्हविर्भिरविधत् । परिचरति ॥ विध विधाने तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु
पठितः ॥ तं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण प्रण-
यति । प्रकृष्टफलं प्रापयति । अपि च ईमेनमंहसः पापादुरुष्यति । रक्षति ॥
उरुष्यती रक्षाकर्मैति यास्कः ॥ तथा रिषो हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् ।
अवृत्तेर्दारिद्र्यात् । यद्वा आगत्य हंतुरपि रक्षति । अपि चास्मै यजमानायाद्भुतः ।
महन्नामैतत् । आश्चार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिरुरुचक्रिरुर्विस्तीर्णस्योपकारस्य
कर्ता भवति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

इमा गिर इति सप्तदशर्चं पंचमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कूर्मस्यार्षे गृत्समदस्यैव
वा चैष्टुभमादित्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । इमा गिरस्थूना कूर्मो गार्त्समदो
हि वादित्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुरोडा-
शस्येमा गिर इत्येषानुवाक्या । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । इमा गिर आदि-
त्येभ्यो घृतसूक्त आदित्यास उरवो गभीराः । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽसूः । सनात् । राजऽभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविऽजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्योऽदितेः पुत्रेभ्यो राजभ्यो राजमानेभ्य ईश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यो
घृतसूर्घृतप्रस्राविनीर्घृतं क्षरंतीरिमा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सनात्सर्वदा
जुह्वा । वाङ्मामैतत् । वागिन्द्रियेण जुहोमि । प्रयच्छामि । करोमीति यावत् ।
यद्वा जुहूस्थानीयेन घृतं क्षरंति वायूपाणि हवीषि जुहोमि । आदित्यानुद्दिश्य
त्यजामि । मंत्राणां पयोधृतादिक्षरणहेतुत्वं च य ऋचोऽधीते पयसः कूल्या
अस्येत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमाम्नातं । नोऽस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं
शृणोतु । ते च तैत्तिरीयेऽष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रांताः ।
मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशुश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वाँश्चेत्येत इति ।
मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा ।

भगो भजनीयो देवः । तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेष्वनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः ।
वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणाद्वरुणः । दक्षः समर्थः । एतच्चांशस्य
विशेषणं । एते प्रत्येकं शृणोतु ॥

पूर्वोक्त एव पशाविमं स्तोममित्येषा वपाया याज्या । सूचितं च । इमं स्तोमं
सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून् । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषंत ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमं । स्तोमं । सक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषंत ।

आदित्यासः । शुचयः । धारपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमं मेऽस्सदीयं स्तोमं स्तोत्रं सक्रतवः समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रा-
दयोऽद्येदानीं जुषंत । जुषंतां सेवतां । कीदृशास्ते । आदित्यासोऽदितेः पुत्राः शुचयो
दीप्यमानाः । धारपूता उदकधाराभिरिव पूताः । निर्मला इत्यर्थः । अवृजिनाः ।
वृजी वर्जने । अवर्जितारः । सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । अनवद्याः । अवद्येन गर्ह्येण
पापेन रहिताः । अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पशौ त आदित्यास इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्संतो भूर्यक्षाः ।

अंतः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वे राजभ्यः परमा चिदंति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्संतः । भूरिऽअक्षाः ।

अंतरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वे । राजभ्यः । परमा । चित् । अंति ॥ ३ ॥

त आदित्यासोऽदितेः पुत्रा उरवो महांतो गभीरा गांभीर्योपेता अदब्धासः
शत्रुभिरहिंसिताः संतो दिप्संतः शत्रून् दंभितुं हिंसितुमिच्छंतः ॥ दंभु दंभे । अस्मा-
दिच्छासनि सनीवंतर्धेतीडभावपक्षे दंभ इच्छेतीकारः । दंभेर्हल्यहणस्य जातिवा-
चकत्वात्सिद्धमिति सनः कित्त्वेऽनुनासिकलोपः ॥ तथा भूर्यक्षाः । भूरीणि बहून्य-
क्षीणि चक्षूंषि येषां ते तथोक्ताः । बहुतेजसो वा ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति

षच्समासांतः ॥ एवंभूता आदित्या अंतर्मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः संतो वृजिना वृजिनानि पापानि उत अपि च साधु साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि पश्यन्ति । जानन्ति । परमा चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि सर्वे सर्वाणि दृश्यमानानि राजभ्यो राज्ञामीश्वराणामादित्यानामन्ति । अंतिके समीपे वर्तत इति शेषः ॥ कादिलोपो बहुलमित्यंतिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साम्प्रचित्ये ऋतौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य धारयंत इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागेऽपि । तथा च दीक्षणीयायामिति खंडे सूचितं । धारयंत आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे एते एव भुवद्भ्यो भुवनपतिभ्यो वा । आ० ४. २. । इति ॥

॥ तयोराद्या सूक्ते चतुर्थ्येषा ॥

धारयंत आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चयमाना ऋणानि ॥४॥

धारयंतः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घाधियः । रक्षमाणाः । असुर्यः । ऋतऽवानः । चयमानाः । ऋणानि ॥४॥

जगज्जंगमं स्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तर्यसुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं धारयंतोऽवस्थापयंतो देवा दानादिगुणयुक्ता विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपयितारो रक्षका दीर्घाधियो दीर्घाणि धियः कर्माणि वा येषां तादृशाः ॥ अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यः । असवः प्राणाः । तेन च तद्धेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते । अपां तद्धेतुत्वं च छांदोग्ये स्पष्टमास्त्रातं । आपोमयः प्राण इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघांतर्वर्तमानमुदकं रक्षमाणाः । तत्तत्काले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षन्तः ॥ असुरशब्दाद्भवे छंदसीति यत् ॥ ऋतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥ छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ ऋणानि स्तोतृभिरन्येभ्यः प्रदेयानि चयमाना अपगमयन्तः ॥ चय गतौ । भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा अस्मदधीना भवंत्विति शेषः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्भय आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभ्रेव दुरितानि वृज्यां ॥ ५ ॥

विद्यां । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भये । आ । चित् । मयः । भु ।

युष्माकं । मित्रावरुणा । प्रऽनीतौ । परि । श्वभ्राऽइव । दुऽइतानि । वृज्यां ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्रा वो युष्माकमस्यावसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां । लभेय । भये राक्षसादिभ्य आगते सति यद्युष्मदीयं रक्षणं । चिच्छब्दश्चार्थे । मयोभु मयसः सुखस्य भावयितृ च तदिदं लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणा युष्माकं प्रणीतावस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वभ्रेव श्वभ्राणीव स्थातुमयोग्यानि गर्तवन्ति स्थलानीव दुरितानि पापानि परिवृज्यां । परित्यजेयं ॥ वृजी वर्जने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पंथा अनृक्षरो वरुण साधुरस्ति ।

तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहंतु शर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पंथाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अधि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुऽपरिहंतु । शर्म ॥ ६ ॥

हे अर्यमन् मित्र वरुण वो युष्माकं सुगः सुखेन गंतव्योऽनृक्षरः । ऋक्षरः कंटक ऋच्छतेरिति । तद्रहितः साधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः पंथा मार्गोऽस्ति । विद्यते खलु । अतस्तेन पथास्मान् शोभनं नयतेति शेषः । हे आदित्या नोऽस्माकमधिवोचत । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत । अपि च नोऽस्मभ्यं दुष्परिहंतु परिहंतुं विनाशयितुमशक्यं शर्म सुखं यच्छत । दत्त ॥ दाण दाने । शपि पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

पिप॑र्तु नो॒ अदि॑ती॒ राज॑पुत्राति॒ द्वेषा॑स्य॒र्यमा॒ सुगे॑भिः ।

बृ॒हन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ शर्मो॑प॒ स्याम॒ पुरु॑वीरा॒ अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पिप॑र्तु । नः । अदि॑तिः । राज॑ऽपुत्रा । अति॑ । द्वेषा॑सि । अ॒र्यमा । सु॑ऽगेभिः ।

बृ॒हत् । मि॒त्रस्य । वरु॑णस्य । शर्म॑ । उप॑ । स्या॒म । पुरु॑ऽवीराः । अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

राजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृश्यदितिरदीना अखंडनीया वा देवी नोऽस्मान् द्वेषांसि द्वेष्टुणि रक्षांस्यति पिपर्तु । अति पारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं देशं प्रापयत्वित्यर्थः । अर्यमा च सुगेभिः सुष्ठु गंत्यैर्मागैरस्मान्पारयतु । अपि च वयं पुरुवीरा बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेता अरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च संतो मित्रस्य वरुणस्य च बृहत्परिवृढं शर्म सुखमुपस्याम । उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ तिस्रो भूमीरिति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टमी ॥

ति॒स्रो भू॒मी॑र्धारयन्॒ ची॒रुत॒ द्यून्ती॑णि॒ व्र॒ता वि॒दथे॑ अ॒न्तरे॑षां ।

ऋ॒तेना॑दित्या॒ महि॑ वो महि॒त्वं तद॑र्यमन्वरुण मि॒त्र चारु॑ ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । भू॒मीः । धा॒रयन् । चीन् । उ॒त । द्यून् । ची॒णि । व्र॒ता । वि॒दथे॑ । अ॒न्तः । ए॒षां ।

ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः । महि॑ । वः । म॒हिऽत्वं । तत् । अ॒र्यमन् । वरु॑ण । मि॒त्र । चारु॑ ॥ ८ ॥

तिस्रो भूमीः । अत्र भूमीशब्दो लोकत्रये वर्तते । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामित्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यंतरिक्षस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्या धारयन् । वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि चीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि चैषामादित्यानां विदथे यज्ञेऽन्तर्मध्ये चीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि चीणि कर्माणि संति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां चीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि संति । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे आदित्याः ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा

महि महत् प्रभूतं वो युष्माकं महित्वं महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे अर्यमन् वरुण
मित्र तन्महाभाग्यं चारु । शोभनं सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ची रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वप्नजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारऽपूताः ।

अस्वप्नऽजः । अनिऽमिषाः । अदब्धाः । उरुऽशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

ची रोचना चीणि रोचनानि रोचमानाग्न्यादीनि तेजांसि दिव्या दिव्यानि
दिविभवानि धारयन्त । आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थं । ऋजवे ऋजीकाय
स्तोत्राणां मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्धयर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । हिर-
ण्ययाः । हिरण्यमया हिरण्यालंकृतसर्वांगाः । यद्वा हितरमणीयवेषाः । शुचयो
दीप्यमानाः । धारपूता उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः । अस्वप्नजोऽसं-
जातस्वप्नाः ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वप्नजोऽस्वपन्तो विग-
तनिद्राः ॥ स्वपितृषोर्नजिङ्गिति नजिङ्प्रत्यय इति तदेतत्पदकारस्यानभिमतं ॥
अनिमिषा निमेषरहिताः । अदब्धा असुरादिभिरहिंसिताः । उरुशंसा उरुभिर्ब-
हुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा आधारयन्तेत्यन्वयः ॥

॥ अथ दशमी ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥

त्वं । विश्वेषां । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतं । नः । रास्व । शरदः । विऽचक्षे । अश्याम । अयूषि । सुऽधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥

हे असुर शत्रूणां क्षेपक वरुण त्वं विश्वेषां सर्वेषां राजासि । केषां । ये च
देवा देवजनाः ये च मर्ता मरणधर्माणो मनुष्याः । तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं
नोऽस्मभ्यं शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् विचक्षे विशेषेण दर्शनाय
रास्व । प्रयच्छ ॥ रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ वयं च पूर्वा पूर्वैर्देवैः सुधितानि
सुष्ठु हितानि शतसंवत्सरलक्षणान्यायूष्यश्याम । व्याप्नुयाम ॥ सुधितवसुधितने-

मधितधिष्वधिषीय चेति निपात्यते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
पूर्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

आदित्यदेवताके पशौ न दक्षिणेत्येषा हविषो याज्या । तिस्रो भूमीर्धार-
यन्तीरुत द्यून् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकादशी ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्यां ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनं । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयं । ज्योतिः । अश्यां ॥ ११ ॥

हे आदित्याः दक्षिणा दक्षिणो भागो न विचिकिते । मया न विज्ञायते ।
सव्या सव्यो वामभागोऽपि न ज्ञायते ॥ उभयत्र सुपां सुलुगिति सोराजादेशः ।
तथा प्राचीनं पुरस्तादपि न ज्ञायते ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः ॥
उत अपि च पश्चा पश्चात् पृष्ठभागेऽपि न ज्ञायते । नैशेन तमसावृतत्वात्
आंतरादज्ञानाद्वा ॥ पश्च पश्चा च छंदसि । पा० ५. ३. ३३. । इति निपात्यते ॥
किं बहुना । पाक्या चित् । पाक्यः पक्तव्योऽपरिपक्वज्ञानोऽपि ॥ दुपचष् पाके ।
ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरितः ॥ धीर्या चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥
भवे छंदसीति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ हे वसवो
वासयितार आदित्या युष्मानीतो युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन्
अभयं भयरहितं ज्योतिः सौरं तेज आंतरं वा ज्ञानात्मकमश्यां । प्राप्नुयां ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यो राजभ्य ऋतनिभ्यो द्वादशं यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ॥

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजऽभ्यः । ऋतनिऽभ्यः । द्वादशं । यं । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रऽशस्तः ॥ १२ ॥

यो यजमानो राजभ्यो राजमानेभ्य ऋतनिभ्य ऋतस्य सत्यस्य वा नेतृभ्य
आदित्येभ्यो ददाश । चरुपुरोडाशादिकं ददाति । यं यजमानं पुष्टयः पोषका
नित्याः शाश्वता आदित्याश्च वर्धयन्ति । स यजमानो रेवान्धनवान् प्रथमः प्रथितः
प्रख्यातः वसुदावा वसूनां धनानां दावा सन् प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानो वि-
दयेषु वेद्येषु लब्धयेषु गृहेषु रथेन वाहनेन याति । गच्छति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवन्ति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुऽयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धऽवयाः । सुऽवीरः ।

नकिः । तं । घ्नन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानां । भवन्ति । प्रऽनीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः शुचिर्दीप्यमानः शुद्धो वा अदब्धः सपत्नैरबाधितो वृद्धवयाः
प्रभूतान्नः सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् सूयवसाः शोभनसस्यान्यपो वृष्टिलक्षणान्यु-
दकान्युपक्षेति । उपनिवसति । सर्वदा सुसस्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः ।
तथा नकिर्नच तं घ्नन्ति हिंसन्त्यन्तितो न अन्तिकात्समीपदेशाच्च दूराद्विप्रकृष्टाच्च
देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य तसिलादिलोप इति लोपः ॥ यो यजमान
आदित्यानामदितेः पुत्राणां मित्रादीनां प्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे भवति
वर्तते स इति पूर्वत्र संबंधः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

अदिते मित्र वरुणोत मृळ यद्वो वयं चकृमा कच्चिदागः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयं । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

उरु । अश्यां । अभयं । ज्योतिः । इन्द्र । मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्र वरुण ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति
पूर्वपूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां षाष्टिकमामन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥
यूयं प्रत्येकं मृळ । अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । यत् यद्यपि वयं वो
युष्माकं कच्चित् किञ्चिदागोऽपराधं चकृम । अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र

परमैश्वर्योपेतादित्य उरु विस्तीर्णमभयं भयरहितं ज्योतिस्त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वाश्यां । अहं प्राप्नुयां । दीर्घा विस्तृतास्तमिस्रास्तमसा युक्ता निशाः ॥ ज्योत्स्ना-
तमिस्राशृंगिणा । पा० ५. २. ११४. । इति निपात्यते ॥ ता नोऽस्मान् माभिनशन् ।
माभिमुख्येन व्याप्नुवन्तु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

उ॒भे अ॒स्मै पी॒पय॑तः॒ समी॒ची दि॒वो वृ॒ष्टिं सु॒भगो॒ नाम पु॒ष्यन् ।

उ॒भा क्ष॒यावा॒जय॑त्याति॒ पृत्सू॒भाव॒र्द्धौ भ॒वतः॒ साधू॒ अ॒स्मै ॥ १५ ॥

उ॒भे इति॑ । अ॒स्मै । पी॒प॒य॒तः । स॒मी॒ची इति॑ सं॒ऽई॒ची । दि॒वः । वृ॒ष्टिं । सु॒भ॒गः । ना॒म । पु॒ष्यन् ।

उ॒भा । क्ष॒यौ । आ॒ऽज॒यन् । या॒ति । पृ॒त्सु । उ॒भौ । अ॒र्द्धौ । भ॒व॒तः । सा॒धू इति॑ । अ॒स्मै ॥ १५ ॥

य आदित्यानां भवति प्रणीताविति व्यवहितोऽप्यत्रेदंशब्देन परामृश्यते ।
अस्मै यजमानाय समीची संगच्छमाने उभे द्यावापृथिव्यौ पीपयतः । प्याययतः ।
कामान्वर्धयतः ॥ प्यायी वृद्धौ । अस्माख्यंताच्छांदसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्ता-
मादेशाभवो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनो दिवो द्युलोकादागतां
वृष्टिं पुष्यन् वर्धयन् भवति । नामेति प्रसिद्धिर्द्योत्यते । किंच पृत्सु पृतनासु
संग्रामेष्वजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभा क्षयावुभौ निवासौ ॥ क्षियन्ति
निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः ।
क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ तौ परैरनाक्रांतं स्वकीयं निवासस्थानं आत्मना-
पहतं परकीयं निवासस्थानं च याति । गच्छति । तथास्मै यजमानायोभावर्द्धौ
जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा साधू साधकौ भवतः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

या वो॑ मा॒या अ॒भि॒द्रु॒हे य॒जत्राः॒ पाशा॑ आ॒दित्या॑ रि॒पवे॒ विचृ॑त्ताः ।

अ॒श्वी॒व ताँ अ॒ति॒ येष॑ रथे॒नारि॑ष्टा उ॒रावा॑ श॒र्मन्स्या॑म ॥ १६ ॥

याः । वः । मा॒याः । अ॒भि॒द्रु॒हे । य॒ज॒त्राः । पा॒शाः । आ॒दि॒त्याः । रि॒प॒वे । वि॒ऽचृ॒त्ताः ।

अ॒श्वी॒ऽई॒व । ता॒न् । अ॒ति॒ । ये॒षः । रथे॒न । अ॒रि॑ष्टाः । उ॒रौ । आ॒ । श॒र्मन् । स्या॒म ॥ १६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या आदित्या वो युष्माकं या माया अभिद्रुहेऽभिद्रोहं कुर्वते
राक्षसादये निर्मिताः ये च पाशा रिपवे शत्रवे विचृत्ताः ॥ चृती हिंसाग्रंथनयोः ।

प्रसारिता इत्यर्थः । तान्पाशान् मायाश्च रथेनातियेषं । अतीत्य प्रयतेयं । अति-
तरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित्पुरुषो दुस्त-
रान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ येषु प्रयत्ने भौवादिकोऽनुदात्तेत् । छांदसो
लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ तथा वयमरिष्टाः शत्रुभिरहिंसिताः संत उरौ
विस्तीर्णे शर्मन् ॥ शर्मेति गृहनाम ॥ त्वया दत्ते सुखे गृहे वा आ समंतात्
स्याम । वर्तमाना भवेम ॥

॥ सप्तदशी ॥

माहं म॒घो॒नो वरु॑ण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दाव् आ वि॒दं शून॑मा॒पेः ।

मा रा॒यो रा॒जन्सु॒यमा॒दव॑ स्थां बृ॒हद्व॑देम वि॒दथे॑ सु॒वीराः ॥ १७ ॥

मा । अ॒हं । म॒घो॒नः । वरु॑ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒ऽदाव् । आ । वि॒दं । शूनं॑ । आ॒पेः ।

मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒ऽयमा॑त् । अव॑ । स्थां । बृ॒हत् । व॒देम । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण मघोनो धनवतः प्रियस्यानुकूलस्य भूरिदावो भूरेर्बहुलस्य दातुरा-
दस्याहं मा आविदं । मावेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं
तदनावेद्यं । आपेक्षातेः शूनं शून्यं दारिद्र्यं ॥ वर्णलोपश्छांदसः ॥ यद्वा शूनं गतं
प्राप्तं दारिद्र्यं ॥ टुओश्चि गतिवृद्धोः । श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । यजा-
दित्वात्संप्रसारणं । ओदितश्चेति नकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ एतदुक्तं भवति
अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभुसमीपेऽभिधाय याचमानो मा भूव-
मिति । हे राजन् सुयमात् । सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृह इति सुयमः ॥
ईषहुःसुष्विति खल् ॥ तादृशाद्रायो धनान्मावस्थां । अवयुत्य स्थितो मा भूवं ।
वयं सुवीराः शोभनपुत्रा विदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः संतो बृहत् प्रौढं स्तोत्रं
वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमेऽष्टमो वर्गः ॥

इदमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदमेकादश वारुणमिति ।
पूर्वसूक्ते कूर्मो गार्त्समदो हि वेत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः ।
त्रिष्टुप् छंदः । वरुणो देवता । विनियोगो लैंगिकः । अत्र केचिदाहुः । इदमेका-
दशर्चं तु वारुणं भयपापनुत् । ऋणदारिद्र्यदुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुमेति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सांत्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मंद्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरः ॥१॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मद्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिं । भिक्षे । वरुणस्य । भूरः ॥१॥

कवेः क्रांतदर्शिन आदित्यस्यादितेः पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्ये-
श्वरस्य वा वरुणस्येदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि
सर्वाणि सांति द्वितीयभावविकारभांजि भूतजातानि महा महिम्ना वरुणप्रसा-
दाल्लब्धेनाभ्यस्तु । अभिभवतु । यो देवो द्योतमानो वरुणो यजथाय यष्टे पुरुषाय
अति अतिशयेन मद्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति तस्य भूरेर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं
शोभनां स्तुतिं भिक्षे । प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । तेन वरुणेन
दातव्यां शोभनां कीर्त्तिमहं याचे ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तव व्रते सुभागासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥२॥

तव । व्रते । सुऽभागासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण । तुस्तुऽवांसः ।

उपऽअयने । उषसां । गोऽमतीनां । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥२॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानास्तुष्टुवांसः स्तुतवन्तो वयं तव व्रते त्वदीये
परिचरणाख्ये कर्मणि वर्तमानाः सुभागासः स्याम । शोभनधना भवेम । अपि
च गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानामुषसामुपायन उपागमने सत्यग्नयो न यथाग्न-
योऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यन्ते एवमनु द्यून् अनुदिनं जरमाणास्त्वां स्तुवन्तो
वयं दीप्यमाना भवेम ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥३॥

तव । स्याम । पुरुऽवीरस्य । शर्मन् । उरुऽशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

यूयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वं । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतर्वरुण पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य यद्वा पुरुणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्योरुशंसस्योरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य तव शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा स्याम । अदितेः पुत्रा मित्रादयः ॥ परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावेनानुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ अदब्धाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे देवा यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान् युज्याय सख्यायाभिश्चमध्वं । अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिंधवो वरुणस्य यंति ।

न आम्यंति न वि मुचंत्येते वयो न पप्नू रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । ऋतं । सिंधवः । वरुणस्य । यंति ।

न । आम्यंति । न । वि । मुचंति । एते । वयः । न । पप्नुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं सी सर्वतः प्रासृजत् । प्रकर्षेण सृष्टवान् ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन वरुणस्यर्तेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो यंति । गच्छंति प्रवहंति । एते सिंधवो न आम्यंति । आंतिं न प्राप्नुवंति । न विमुचंति । उपरता न भवंति । अनलसाः सर्वदैकरूपेण प्रवहंतीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । वयो न । वयः पक्षिण इव रघुया रघवः शीघ्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्यां पप्नुः । पतंति गच्छंति ॥ पतू गतौ । लिट्युसि तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्वचनादि । रघुया इत्यत्र सुपां सुलुगिति जसो याजादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं ऋध्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तंतुश्छेदि वयंतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । अथय । रशनांऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण । खां । ऋतस्य ।

मा । तंतुः । छेदि । वयतः । धियं । मे । मा । मात्रा । शरि । अपसः । पुरा । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रशनामिव रज्जुमिवागो विहिताननुष्ठानजनितं पापं विश्रथय । शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संबन्धिन ऋतस्योदकस्य पूर्णा खां नदी ॥ खा इति नदीनाम ॥ तामृध्याम । लभेमहि । अपि च धियं कर्म वयतः संतन्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि । छिन्नो मा भूत् । नैरंतर्येणेत्यर्थः । तथा ऋतोः समाप्तिकालात्पुरा पूर्वमपसः कर्मणो मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्यांगलक्षणं मा शरि । शीर्णं विकलं मा भूत् ॥ शृ हिंसायां । कर्मणि लुङ् ॥ पुर ऋतोरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्समाकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसं । मत् । संऽराट् । ऋतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।

दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं भयं मत् मत्तः सु सुष्ठु अपो म्यक्ष । अपगमय । हे सम्राट् सम्यग्राजमान हे ऋतावः सत्यवन् यज्ञवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृहाण ॥ छंदसि शायजपीति अः शायजादेशः । ह्यहोर्भ इति भत्वं ॥ अपि च दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशाबंधनी रज्जुं विमुंचति तथांहः पापं मत्सकाशाद्विमुमुग्धि । विमुंच ॥ छंदसः शपः श्रुः ॥ पृथक्कुरु । त्वदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानः । त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्ष्मचलनस्यापि नहीशे । नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मा नो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वंतमसुर भीरुंति ।

मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तं । असुर । भीरुंति ।

मा । ज्योतिषः । प्रवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधैर्हननसाधनैरायुधैर्मा हिंसीरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः ते त्वदीय इष्टौ यज्ञ एनो विहिताननुष्ठानेन जनितं पापं कृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये वधा भीरुंति हिंसन्ति तैरिति पूर्वत्र संबंधः ॥ भीष् हिंसायां क्रैय्यादिकः ॥ अपि च ज्योतिषो गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशाद्वा प्रवसथानि प्रवासान्मा गन्म । मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यंश्चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि मन्वे घसेति ल्लेर्लुक् ॥ तथा नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय मृधो हिंसकान् सुष्ठु विशिश्रथः । विश्लेषय । बाधस्वेत्यर्थः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नमः पुरा ते वरुणो नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनं । उत । अपरं । तुविऽजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कं । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुऽदृभ । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्काले ते तुभ्यं नमो नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्य । उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम । उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । दूळभ दुर्दभ दंभितुं हिंसितुमशक्य ॥ दुरो दशनाशध्यादभेषु । पा० ६, ३, १०९, ५ । इति रेफस्योत्वमुत्तरपदादेः घृत्वं च । कमित्येतत्पादपूरणं ॥ हि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चय इवाप्रच्युतान्यन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि । आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजं ।

अव्युष्टा इन्नु भूर्यसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्ऽकृतानि । मा । अहं । राजन् । अन्यऽकृतेन । भोजं ।

अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूर्यसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः । परा सुव । पराचीनं प्रेरय ॥ षू प्रेरणे । छांदसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यकृतेनान्यैरर्जितेन धनेन मा भोजं । भोगं मा लभेयं । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीर्भूयस्यो बहुतरा उषसोऽव्युष्टा इन्नु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेषूत्थाय ऋणानि चिंतयतो जायतो मम व्युष्टा अथव्युष्टकल्पा आसन् । हे वरुण तामूषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत आशाधि । आ समंतादनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने । भयं । भीरवे । मह्यं । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यानो बांधवो वा स्वप्ने दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं य आह ब्रूते । तथा स्तेनश्चैरो वा वृकोऽरण्यश्वा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति । जिघांसति ॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः । दंभ इच्छेतीत्वं ॥ हे वरुण त्वं तस्मात्सर्वस्मादस्मान्पाहि । रक्ष ॥

॥ अथैकादशी ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावु आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्यां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदावुः । आ । विदं । शूनं । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्यां । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ११ ॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदावो भूरेर्धनस्य दातुर्धनवत आद्यस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यमहं मा आविदं । आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्वनादवयुत्य स्थितो मा भूवं । शोभनपुत्रा यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

धृतव्रता इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदस्य कूर्मस्य गृत्समदस्य वार्षं चैष्टुभं
वैश्वदेवं । तथा चानुक्रांतं धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवमिति । गतो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा अरे मत्कर्त रहसूरिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥१॥

धृतऽव्रताः । आदित्याः । इषिराः । अरे । मत् । कर्त । रहसूऽइव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥१॥

हे धृतव्रता धृतकर्माण आदित्या अदितेः पुत्रा इषिरा गमनशीलाः सर्वैर-
भ्येषणीयाः प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवा मदारे मत्तो दूरदेश आगो विहितान-
नुष्ठानादिजनितं पापं कर्त । कुरुत ॥ करोतेऽष्टादसो विकरणस्य लुक् । तप्तनप्त-
नथनाश्चेति तवादेशः ॥ तत्र दृष्टांतः । रहसूरिव । रहस्यन्यैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति
रहसूर्यभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे परित्यजति तद्वत् । हे वरुण
मित्र देवाश्च वो युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयो विद्वान् जानन्नहं
शृण्वतो मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतो वो युष्मान् अवसे रक्षणार्थं
हुवे । आह्वयामि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्यूयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।

अभिष्वत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥२॥

यूयं । देवाः । प्रऽमतिः । यूयं । ओजः । यूयं । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिऽष्वत्तारः । अभि । च । क्षमध्वं । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरं । च ॥२॥

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य प्रिचादेस्तादृशा अपि यूयमेव । तथौजो
बलमपि यूयमेव । अपि च यूयं द्वेषांसि द्वेष्टृणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुत-
रित्यव्ययं । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हिते प्रदेशे युयोत । पृथक्कुरुत ॥ यु मि
श्रणामिश्रयोः । छांदसः शपः श्रुः । पूर्ववत्तस्य तवादेशः ॥ अभिष्वत्तारोऽभितः
शत्रूणां हिंसितारो युयमभि च क्षमध्वं । अभिभवत च शत्रून् । अद्यास्मिन्दिने
नोऽस्मान् मृळयत । सुखयत । अपरं च अपरमपि कालं । आगामिन्यपि
कालेऽस्मान् मृळयत ॥

॥ अथ तृतीया ॥

किमु नु वः कृण्वामापरैः किं सनेन वसव आप्येन ।

यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥३॥

किं । ऊं इति । नु । वः । कृण्वाम । अपरैः । किं । सनेन । वसवः । आप्येन ।

यूयं । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्ति । इन्द्रामरुतः । दधात ॥३॥

हे देवा वो युष्माकं नु अद्येदानीं किमु कृण्वाम । किं खलु कर्तुं शक्नवाम । न किमपीत्यर्थः । तथापरेणापरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवो वासयितारो देवाः सनेन सनातनेनाप्येनाप्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इन्द्रामरुतः ॥ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिमविनाशं नोऽस्मभ्यं दधात । धत्त । प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तवादेशे ङित्वाभावेनातोलोपाभावः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ह्ये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमानाय मह्यं ।

मा वो रथो मध्यमवाकृते भूमा युष्मावत्स्वापिषु अमिषम् ॥४॥

ह्ये । देवाः । यूयं । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत । नाधमानाय । मह्यं ।

मा । वः । रथः । मध्यमऽवाट् । कृते । भूत् । मा । युष्मावत्सु । आपिषु । अमिषम् ॥४॥

ह्ये देवाः ॥ छांदेसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेवापयो धनस्य प्रापयितारो बंधवः स्थ । भवथ । ते यूयं नाधमानायाभिमतं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे मृळत । सुखयत । तथा वो युष्माकं रथ कृतेऽस्मदीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा भूत् । मध्यमेन मंदगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान्वहत्वित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु युष्मात्सहशेष्वापिषु बंधुषु सत्सु मा अमिषम् । आंता मा भूम ॥ वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र व॒ ए॒को॑ मि॒मय॒ भूर्या॒गो॒ यन्मा॑ पि॒तेव॑ कि॒त॒वं श॑शा॒स ।

आ॒रे पा॒शा आ॒रे अ॒घानि॑ दे॒वा मा॒ माधि॑ पु॒त्रे वि॒मिव॑ ग्र॒भीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मि॒म॒य । भूरि॑ । आ॒गः । यत् । मा । पि॒ता ऽइ॒व । कि॒त॒वं । श॒शा॒स ।

आ॒रे । पा॒शाः । आ॒रे । अ॒घानि॑ । दे॒वाः । मा । मा । अ॒धि । पु॒त्रे । वि॒ं ऽइ॒व । ग्र॒भीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवा वो युष्माकं मध्येऽहमेकः सन् भूरि बहुलमागः पापं प्रमिमय । अहं प्रकर्षेणाहिंसिषं । कथमस्माकं मध्ये त्वमेव इति चेदुच्यते । यद्यस्मान्मां पितेव कितवं यथापथप्रवृत्तं पुत्रं पितानुशास्ति तथा शशास । अनुशिष्टं चकृद्धे ॥ शासु अनुशिष्टावित्यस्मात्त्रिंशति मध्यमस्य रूपं ॥ अपि च हे देवा युष्मदीयाः पाशा आरेऽस्मत्तो दूरदेशे संतु । अघानि पापानि चारे संतु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं संतं विमिव पक्षिणमिव व्याधो मा ग्रभीष्ट । मा गृह्णीध्वं ॥ माडि लुडि ह्यहोर्भ इति भत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अ॒र्वा॒चो॑ अ॒द्या भ॑वता यज॒त्रा आ॒ वो हा॒र्दि भ॑य॒मानो॑ व्य॒येयं॑ ।

चा॒ध्वं नो॑ दे॒वा नि॒जुरो॑ वृ॒कस्य॑ चा॒ध्वं क॒र्ता॒द॒व॒पदो॑ यज॒त्राः ॥ ६ ॥

अ॒र्वा॒चः । अ॒द्य । भ॒वत॑ । यज॒त्राः । आ । वः । हा॒र्दि । भ॑य॒मानः । व्य॒येयं॑ ।

चा॒ध्वं । नः । दे॒वाः । नि॒ऽजुरः॑ । वृ॒कस्य॑ । चा॒ध्वं । क॒र्ता॒त् । अ॒व॒ऽपदः॑ । यज॒त्राः ॥ ६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा अद्येदानीमर्वाचोऽस्मदभिमुखा भवत । यो युष्माकं हादि हृद्यवस्थितं रक्षणं भयमानो विभ्यदहमाव्ययेयं । आभिमुख्येन प्राप्नुयां ॥ व्यय गतौ भौवादिकः ॥ हे देवा वृकस्य तस्करस्यारण्यशुनो वा संबन्धिनो निजुरो निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छांदसो ह्रस्वः ॥ नोऽस्मान् चाध्वं । चायध्वं ॥ तथा हे यजत्रा अवपद आपदः कर्ताकर्तुः सकाशात् चाध्वं । चायध्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

मा॒हं म॒घो॒नो॑ वरु॒ण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दावू॑ आ वि॒दं श्रू॑न॒मा॒पेः॑ ।

मा रा॒यो रा॑जन्सु॒यमा॒दव॑ स्थां बृ॒हद्व॑दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ७ ॥

मा । अ॒हं । म॒घो॒नः । व॒रु॒ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒ऽदा॒वः । आ । वि॒दं । शू॒नं । आ॒पेः ।
मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒ऽय॒मात् । अ॒व । स्थां । बृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवी॒राः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

ऋतं देवायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं । अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
प्र हि ऋतुमित्येषेन्द्रासोमदेवताका । सरस्वति त्वमस्मानित्यर्चः सारस्वतः ।
यो नः सनुत्य इत्येषा बार्हस्पत्या । अंत्या मारुती । शिष्टा ऐंद्र्यः । तथा चानुक्रांतं ।
ऋतमेकादश जगत्यंतं षष्ठ्येन्द्रासोमी सरस्वति त्वमिति सारस्वतोऽर्चो यो नो
बार्हस्पत्या तं वो मारुतीति ॥ गतो विनियोगः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिमे न रमंत आपः ।

अहरह्यात्यक्तुरपां कियत्या प्रथमः सर्ग आसां ॥ १ ॥

ऋतं । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽमे । न । रमंते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपां । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसां ॥ १ ॥

ऋतमुदकं वृष्टिलक्षणं कृण्वते कुर्वते देवाय द्योतमानाय सवित्रे सर्वस्य प्रेर-
कायाहिमेऽहिं वृत्रं हतवत् इन्द्राय यागार्थमापो न रमंते । तस्माद्धेतोर्भीत्या नोप-
रता भवंति ॥ तस्माद्व्यत्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तासामपामक्तुः सेचकं स्रोतोऽहरहः
प्रत्यहं याति । गच्छति । आसां प्रथमः सर्गः प्राथमिकं जन्म कियत्या । कियति काले
निष्पन्नं । आकारः प्रश्ने । किंशब्द आक्षेपे । यावति काले ता अजायंत स कालः
कियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यो वृत्राय सितमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।

पथो रदंतीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यंत्यर्थे ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सितं । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तं । जनित्री । विदुषे । उवाच ।

पथः । रदंतीः । अनु । जोषं । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यंति । अर्थे ॥ २ ॥

यः पुरुषो वृत्रायासुराय सिनमन्नमत्र पाकस्थान आहर्तुमभरिष्यत् संपादि-
तवान् तं पुरुषं जनित्री जनयित्रीद्रस्य मातादितिर्विदुषेऽभिज्ञायेंद्राय प्रोवाच ।
प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि चास्मा
अस्येंद्रस्यानुजोषमनुकाममिच्छामनुसृत्य पथो मार्गान् रदंतीर्विलिखंत्यो धुनयो
नद्यो दिवेदिवे प्रतिदिवसमर्थमर्तव्यं गंतव्यं समुद्रं प्रति यंति । गच्छन्ति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्यादध्यंतरिक्षेऽधा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिंद्रः ॥३॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अंतरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधं । जभार ।

मिहं । वसानः । उप । हि । ई । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुं । इंद्रः ॥३॥

हिर्हेतौ । यस्मादयं वृत्रोऽंतरिक्ष ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्याध्यस्थात् । अधिष्ठी-
तोऽभूत् । अध अतः कारणात् वृत्राय वृत्रं प्रति वधं हननसाधनं वज्रमिंद्रो
जभार । प्रचिक्षेप ॥ ह्यहोर्भः ॥ स हि स खलु वृत्रो मिहं वृष्टेः सेक्तारं मेघं वसान
आच्छादयन् ईमेनमिंद्रमुपादुद्रोत् । उपागमत् ॥ दु दु गतौ । लङि छांदसः शपः
शुः ॥ तिग्मायुधस्तीक्ष्णायुध इंद्रः शत्रुं शातयितारं तं वृत्रमजयत् । जितवान् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

बृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघंथ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिंद्र ॥४॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽइव । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघंथ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुं । अस्माकं । इंद्र ॥४॥

हे बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिंद्र तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेणाश्चैव
अशन्येव वृकद्वरसः संवृतद्वारस्यासुरस्य वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य
वीरान् विध्य । ताडय ॥ वृणोतेः सृवृभूषुषिमुषिभ्यः किदिति कर्मणि कन्प्रत्ययः । दु
गतौ । अस्मादौणादिकोऽसन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि येषां । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे इंद्र पुरा चित् पुरापि धृषता धर्षकेण बलेन यथा
जघंथ त्वं हतवान् एवमेवास्माकं शत्रुं जहि । नाशय ॥ हंतेर्ज इति हौ जादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मंदसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातौ तनयस्य भूरेस्माँ अर्द्धं कृणुतादिन्द्र गोनां ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानं । उच्चा । येन । शत्रुं । मंदसानः । निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरेः । अस्मान् । अर्द्धं । कृणुतात् । इन्द्र । गोनां ॥ ५ ॥

हे इन्द्र दिवो नभसः सकाशादश्मानमश्मवत्कठिनं वज्रमुच्चा उच्चैर्वर्तमान-
स्त्वमवक्षिप । अस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्यावस्तान्क्षिप । येन वज्रेण मंदसानः
स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् शत्रून् निजूर्वाः । न्यहिंसीः ॥ जुर्वी हिंसार्थः । लेट्य-
डागमः ॥ तथा तोकस्य भूरेर्भर्तव्यस्य तनयस्य पौत्रस्य सातौ संभजने ॥ निमित्ते
सप्तम्येषा ॥ संभजनार्थं । तथा हे इन्द्र गोनां गवां संभजनार्थं चास्मान् अस्माकं ॥
विभक्तिव्यत्ययः ॥ अर्द्धं समृद्धिं कृणुतात् । कुरु ॥ गोः पादांत इति गोशब्द-
स्यामो नुडागमः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रधस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकं ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुं । वृहथः । यं । वनुथः । रधस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवं । अस्मान् । अविष्टं । अस्मिन् । भयस्थे । कृणुतं । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ यं वैरिणं वनुथो हिंसथः ॥ वनुथतिर्हेतिकर्मेति यास्कः ॥ तं
क्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र हि वृहथः । प्रकर्षणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥
वृहू उद्यमने तौदादिकः ॥ तथा रधस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां
प्रेरकौ स्थः । भवथः । तथा हे इन्द्रासोमौ युवं युवामस्मानविष्टं । अवतं ।
अस्मिन्भयस्थे भयस्थाने युद्धे ॥ घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरु-
द्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ तस्मिन्युद्धे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं । कुरुतं ।
उ इति पादपूरणः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

न मा तमन्न अमन्नोत तंद्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमं ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वंतमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न। मा। तमत्। न। अमत्। न। उत। तंद्रत्। न। वोचाम। मा। सुनोत। इति। सोमं।

यः। मे। पृणात्। यः। ददत्। यः। निऽबोधात्। यः। मा। सुन्वंतं। उप। गोभिः।

आ। अयत् ॥ ७ ॥

स इंद्रो मां न तमत् । न तमयतु । न ग्लपयतु । तथा न अमत् । आतं मा करोतु ॥ तमु ग्लानौ अमु तपसि खेदे च । अनयोर्हेतुमण्यंतयोर्लेट्यडागमः । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः ॥ उत अपि च मां न तंद्रत् । न तंद्रयेत् । तंद्र्यालस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तंद्रीशब्दात्तत्करोतीति णिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इंद्रयागाय सोमं मा सुनोत माभिषुणुतेत्यन्यान्यजमानान् प्रति न वोचाम । न ब्रवाम ॥ वक्तेऽङ्गादसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र तन्ननन्नथनाश्चेति तस्य तवादेशः । तस्य पित्वेन डित्वाभावाद्गुणः ॥ य इंद्रो मे मम पृणात् कामान् पूरयेत् यश्च ददत् अभीष्टं फलं दद्यात् यश्च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वावगच्छेत् य इंद्रः सुन्वंतं सोममभिषुण्वंतं मामस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिः सहोपायत् उपगच्छेत् । स इंद्र इति पूर्वचान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेट्यडागमः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविडि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धंतं तविषीयमाणमिंद्रो हंति वृषभं शंडिकानां ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वं । अस्मान् । अविडि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यं । चित् । शर्धंतं । तविषीऽयमाणं । इंद्रः । हंति । वृषभं । शंडिकानां ॥ ८ ॥

हे सरस्वति सरणवति देवि त्वमस्मान् स्तोतृन् अविडि । रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेट्येतद्रूपं ॥ तथा मरुत्वती मरुद्भिर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती सती धृषती धर्षयंती शत्रून् शतयितृन् वैरिणी जेषि । जय ॥ जयतेऽङ्गादसः शपः श्रुः ॥ किंचायमिंद्रस्त्यं चित् तमप्यसुरं

हन्ति । हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशं । शर्धतं । प्रसहनशीलं ॥ शृधु
प्रसहने ॥ तविषीयमाणं । तविषी बलमिवाचरतं सर्वस्य भञ्जने शक्तं । शंडि-
कानां । शंडामर्कावसुरपुरोहितौ । शंडवंश्यानां मध्ये वृषभं प्रधानं ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून् दुहे रीषतं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिऽख्याय । तं । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । दुहे । रीषतं । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते यो नोऽस्माकं सनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे भव-
श्चोरः ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ॥ उत वा अपि वा यो जिघत्सुर्जिघांसुर्भवति । तम-
भिख्याय संवीक्ष्य तिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन विध्य । ताडय । तथास्मदीयान् शत्रून्
आयुधैरायोधनसाधनैरिष्वादिभिर्जेषि । जय । तथा हे राजन् राजमान बृहस्पते
दुहे द्रोग्ध्रे शत्रवे रीषतं हिंसतं वज्रं परिधेहि । परितो धारय । प्रक्षिपेत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अस्माकेभिः सत्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हवी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकेभिः । सत्वऽभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः । हवी । तेषां । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र अस्माकेभिरास्माकीनैः सत्वभिः परेषां सादकैः शूरैः शौर्यो-
पेतैर्भटैस्तानि वीर्या वीरकर्मणि कृधि कुरु यानि ते त्वया कर्त्तव्यानि करणी-
यानि ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ ज्योक् चिरकालमनुधूपितासो
धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवोऽभूवन् । आसन् । हवी तान् हत्वा ॥ स्नात्वा-
दयश्चेतीकारः ॥ तेषां शत्रूणां वसूनि धनानि नोऽस्मभ्यमाभर । आहर ॥

॥ अथैकादशी ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुम्रयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा दैव्यं जनं ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तं । वः । शर्धं । मारुतं । सुम्नऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यं । जनं ।
यथा । रयिं । सर्वेऽवीरं । नशामहे । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । दिवेऽदिवे ॥ ११ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं शर्धं बलं मारुतं मरुत्समूहरूपं दैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं
जनं प्रादुर्भूतं एवंगुणविशिष्टं बलं नमसा नमस्कारेण हविषा वा गिरा स्तोत्रे-
णोपब्रुवे । स्तौमि । यथा येन प्रकारेण वयं सर्ववीरं सर्ववीरैर्विशेषेण शत्रूणां
प्रेरकैर्भटैरुपेतमपत्यसाचमपत्यैरपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं श्रुत्यं श्रवणीयं प्रश-
स्यभूतं रयिं दिवेदिवे प्रतिदिवसं नशामहे । व्याप्रवाम ॥ नशतिर्व्याप्तिकर्मा ।
लेढ्यडागमः । वैतोऽन्यत्रेत्येकारः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥

अस्माकमिति सप्तर्चं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं वैश्वदेवं । अंत्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुवंतमिति ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।
प्र यद्वयो न पप्रन्वस्मनस्परि श्रवस्यवो हृषीवंतो वनर्षदः ॥ १ ॥
अस्माकं । मित्रावरुणा । अवतं । रथं । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।
प्र । यत् । वयः । न । पप्रन् । वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीऽवंतः । वनऽसदः ॥ १ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ आदित्यैर्धात्र्यमादिभिर्द्वादशभिः रुद्रेरेकादश-
संख्याकैः वसुभिर्धरो ध्रुव इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः सचाभुवा
सह भवंतौ सह वर्तमानौ युवामस्माकं रथमन्नलाभाय प्रवृत्तमवतं । यद्यदास्म-
दीया रथा वस्मनस्परि ॥ वसंत्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानं । औणादिको
मनिन् ॥ तस्मात्स्थानान्त्परि उपरि देशांतरे ॥ पंचम्याः परावध्यर्थ इति सत्त्वं ।
अध्यर्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः ॥ वयो न पक्षिण इव प्रपप्रन् । प्रपतंति । प्रकर्षेण
गच्छंति ॥ पतेश्छांदसे लुङि लृदिच्चात् च्लेरडादेशः । पतः पुमिति पुमागमः ॥
कीदृशा वयः । श्रवस्यवोऽन्नकामाः । हृषीवंतः प्राप्तहर्षाः । वनर्षदो वने वृक्षादौ
निषणाः ॥ सांहितिकश्छांदसो रेफोपजनः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अध॑ स्मा॒ न॒ उद॑वता सजोषसो॒ रथं॑ देवासो॒ अभि॑ वि॒क्षु वाज॑युं ।

यदा॒शवः॑ पद्या॒भिस्ति॑चतो॒ रजः॑ पृथि॒व्याः सानौ॑ जंघनंत पा॒णिभिः॑ ॥ २ ॥

अध॑ । स्म । नः । उत् । अव॒त । स॒ऽजोष॒सः । रथं॑ । दे॒वा॒सः । अभि॑ । वि॒क्षु । वाज॑ऽयुं ।

यत् । आ॒शवः॑ । पद्या॒भिः । ति॑चतः । रजः॑ । पृथि॒व्याः । सानौ॑ । जंघनंत । पा॒णिऽभिः॑ ॥ २ ॥

हे सजोषसः समानं प्रीयमाणा देवासो देवा अध अधुना नोऽस्माकं वाजयुं वाजमन्नं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा रथं विक्षु प्रजासु जनपदेष्वभिमुखमुदवत । उदगमयत ॥ अवतिरत्र गत्यर्थः ॥ यद्यदास्मिन्नथे युक्ता आशवो व्यापनशीला अश्वाः पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभी रजो रंजकं मार्गं तिचतस्तरंतः ॥ तरतेः शतरि बहुलं छंदसीति शपः क्षुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः सानौ समुच्छ्रिते प्रदेशे पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैर्जघनंत । अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हंतैर्यङ्लुगंताच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत॑ स्य न॒ इन्द्रो॑ वि॒श्वच॑र्षणिर्दिवः शर्धे॑न॒ मारु॑तेन सु॒क्रतुः॑ ।

अनु॑ नु स्या॒त्यवृ॑काभि॒रु॒तिभी॑ रथं॑ म॒हे स॒नये॑ वाज॑सातये ॥ ३ ॥

उत॑ । स्यः । नः । इन्द्रः॑ । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । दि॒वः । शर्धे॑न । मारु॑तेन । सु॒ऽक्रतुः॑ ।

अनु॑ । नु । स्या॒ति । अ॒वृ॒काभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ । रथं॑ । म॒हे । स॒नये॑ । वाज॑ऽसातये ॥ ३ ॥

उत अपि च विश्वचर्षणिर्विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्य परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ मारुतेन मरुत्समूहरूपेण शर्धेन बलेन सह सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा स्यः स इन्द्रोऽवृकाभिर्हिसकरहिताभिरुतिभी रक्षाभिः सहितः सन् दिवो द्युलोकादागत्य नु अद्य नोऽस्माकं रथमनुस्थाति । आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छांदसः शपो लुक् ॥ किमर्थं । महे सनये महते धनाय । तथा वाजसातये वाजस्यान्नस्य सातये संभजनार्थं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒त स्य दे॒वो भुव॑नस्य स॒क्षणि॒स्त्वष्टा॒ ग्राभिः॑ स॒जोषा॑ जूजुव॒द्रथं॑ ।

इ॒ळा भ॒गो बृ॒हद्वि॒वोत॑ रोद॒सी पू॒षा पु॒रंधि॑र॒श्विना॒वधा॒ पती॑ ॥ ४ ॥

उ॒त । स्यः । दे॒वः । भुव॑नस्य । स॒क्षणिः । त्वष्टा॑ । ग्राभिः॑ । स॒जोषाः॑ । जूजुव॒त् । रथं॑ ।

इ॒ळा । भ॒गः । बृ॒हत् । दि॒वा । उ॒त । रोद॒सी इति॑ । पू॒षा । पु॒रं । धिः । अ॒श्विनौ । अध॑ ।

पती॑ इति॑ ॥ ४ ॥

उत अपि च स्य स देवो दानादिगुणयुक्तो भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीयः सेव्यो ग्राभिर्देवपत्नीभिः । छंदांसि वै ग्रा इति तैत्तिरीयकं । गायत्र्यादीनि छंदांसि च देवपत्न्य इत्युक्तं । सजोषाः समानप्रीतिः । एवंगुणविशिष्टस्त्वष्टास्मदीयं रथं जूजुवत् । प्रेरयतु ॥ जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । अस्माख्यंताल्लुङ्गि रूपं ॥ तथेळा तिसृणां देवीनामाद्येडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्विवा बृहन्महद्दीव्यति द्योतत इति बृहद्विवः ॥ इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ तादृशो भगश्च प्रेरयतु । उत अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिर्बहुधीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधशब्दश्चार्थे ॥ पती सूर्याया भर्तारावश्विनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयंतित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उ॒त त्मे दे॒वी सु॒भगे॑ मिथू॒हशो॒षासा॒नक्ता॒ जग॑तामपी॒जुवा॑ ।

स्तु॒षे यद्वा॑ पृथि॒वि न॒व्यसा॒ वचः॑ स्था॒तुश्च॒ वय॑स्त्रि॒वया॒ उप॑स्तिरे ॥ ५ ॥

उ॒त । त्मे इति॑ । दे॒वी इति॑ । सु॒भगे॒ इति॑ सु॒भगे॑ । मिथु॒ऽहशा॑ । उ॒षसा॒नक्ता॑ । जग॑तां ।

अपि॑ऽजुवा॑ ।

स्तु॒षे । यत् । वा॑ । पृथि॒वि । न॒व्यसा॑ । वचः॑ । स्था॒तुः । च॑ । वयः॑ । त्रि॒ऽवयाः॑ । उप॑ऽस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च त्मे ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथूहशा मिथः परस्परं पश्यंत्यौ एवंभूते उषासानक्ता उषाश्च रात्रिश्च जगतां जंगमाना-मपीजुवा प्रेरयित्री भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयतां । उत्तरोऽर्द्धचो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वां युवां त्वां दिवं च नव्यसी नवीयसा नवतरेण प्रशस्येन वचो वचसा ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥ यद्यदा स्तुषे

स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्थातुः स्थावरस्य व्रीह्यादेः संबन्धि-
वयोऽन्नं चरुपुरोडाशादिलक्षणं चिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमात्म-
कानि हविलक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहमुपस्तिरे । उपस्तृणामि । आज्येनो-
पस्तरणाभिधारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ स्तृङ् आच्छादने । लठ्गुत्तमे छांदसो-
विकरणस्य लुक् । अचत्यश्चशब्दश्चणिति निपातांतरं पादपूरणं । ऋत इद्वातो-
रितीत्वं । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उ॒त वः॑ शंस॑मु॒शिजा॑मिव॒ श॒मस्य॑हिर्बु॒ध्नो॒ऽज॒ एक॑पादुत ।

चि॒त ऋ॑भु॒क्षाः स॑वि॒ता च॒नो द॑धेऽपां॑ नपा॑दा॒शुहे॑मा॒ धिया॑ श॒मि ॥ ६ ॥

उ॒त । वः॑ । शंसं॑ । उ॒शिजां॑ऽइव । श॒मसि॑ । अ॒हिः । बु॒ध्नः । अ॒जः । एक॑ऽपात् । उ॒त ।

चि॒तः । ऋ॑भु॒क्षाः । स॑वि॒ता । च॒नः । द॑धे । अ॒पां । नपा॑त् । आ॒शुऽहे॑मा । धि॒या । श॒मि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवा उशिजामिव । इवेति संप्रत्यर्थीयः । अस्मत्तः स्तुतिं काम-
यमानानां वो युष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति शमसि । उशमसि कामयामहे ॥ वश
कांतौ । इदंतो मसिः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । छांदसो वर्णलोपः ॥ उत अपि
च अहिर्बुध्नः । बुध्नमंतरिक्षं । तत्र भवोऽहिनामा देवः । अज एकपात् । न जायत
इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । चितस्तीर्णतम
ऋभुक्षा उरुक्षय उरुनिवास ऋभूणां निवासयिता वेन्द्रश्च सविता सर्वस्य प्रस-
विता चनोऽन्नं दधे । विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथाशुहेमा शीघ्रगामी ॥ हि
गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ तादृशोऽपां नपात् अपां पौत्री-
यस्थानीयोऽग्निः ॥ अद्वा ओषधिवनस्पतयो जायंते । ओषधिवनस्पतिभ्यश्चाय-
मग्निर्जायत इत्यग्नेरपां पौत्रत्वं । स च धिया स्तुत्या शमि । शमीति कर्मनाम ।
यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ए॒ता वो॑ व॒शस्यु॑द्यता॒ यज॑त्रा॒ अत॑क्षन्ना॒यवो॑ नव्य॒से सं ।

अ॒व॒स्य॒वो वाजं॑ च॒कानाः॑ स॒ग्निर्न॑ रथ्यो॒ अहं॑ धी॒तिम॑श्याः ॥ ७ ॥

ए॒ता । वः॑ । व॒शिम॑ । उ॒त्ऽय॑ता । य॒ज॒त्राः । अ॒त॑क्षन् । आ॒यवः॑ । नव्य॒से । सं ।

अ॒व॒स्य॒वः । वाजं॑ । च॒कानाः॑ । स॒ग्निः । न । रथ्यः॑ । अ॒हं । धी॒तिं । अ॒श्याः॑ ॥ ७ ॥

हे यजत्रा यजनीया विश्वे देवा वो युष्मदीयान्येतैतान्युद्यतोद्यतानि वचांसि वशिम । कामये । नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्गणायायवो मत्प्रभृतयो मनुष्याः कमितानि स्तोत्राणि समतक्षन् । समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । अवस्यवः अवणीयं यशोऽन्नं वात्मन इच्छन्तः । वाजं बलं चकानाः कामयमानाः ॥ कन दीप्तिकांतिगतिषु । लिटः कानच् ॥ रथ्यो रथसंबन्धी सप्तिर्न सर्पणशीलोऽश्व इव युष्मद्गणो धीतिमस्मदीयं कर्माश्याः । प्राप्नोतु ॥ अशू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मै-पदमध्यमौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्दशे वर्गः ॥

अस्य मे इत्यष्टौ दशमं सूक्तं गृत्समदस्यार्धं षष्ठ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पंच जगत्यः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐंद्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा । ततो द्वे राका-देवत्ये द्वे सिनीवालीदेवत्ये अंत्या गुंवादिषड्देवताका । तथा चानुक्रांतं । अस्य मेऽष्टौ जागतं अनष्टुबन्तं । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐंद्र्यौ त्वाष्ट्र्यौ वा द्वे द्वे राकासि-नीवाल्पोरंत्या लिंगोक्तदेवतेति ॥ आभिष्वविके चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्य-स्तृचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूचितं । अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. । इति ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिषासतः ।

ययोरायुः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुवा महो दधे ॥ १ ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी इति । ऋतऽयतः । भूतं । अवित्री इति । वचसः । सिषासतः ।

ययोः । आयुः । प्रऽतरं । ते इति । इदं । पुरः । उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वां ।

महः । दधे ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ ऋतायत ऋतं यज्ञमात्मन इच्छतः सिषासतो युवां संभक्तुमिच्छतोऽस्य वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुरस्य मे ममावित्री अवित्र्यौ पालयित्र्यौ भूतं । भवतं । ययोर्द्यावापृथिव्योरायुरन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरमुत्पद्यत इति शेषः । इदमिदानीं ते द्यावापृथिव्यावुपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते वां युवां वसूयुर्धनकामोऽहं महो महतः ॥ विभक्ति-व्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरो दधे । पुरस्करोमि ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा नो गुह्या रिपे आयोरहन्दभन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्नायता मनसा तत्त्वमहे ॥ २ ॥

मा।नः।गुह्याः।रिपेः।आयोः।अहन्।दभन्।मा।नः।आभ्यः।रीरधः।दुच्छुनाभ्यः।

मा।नः।वि।यौः।सख्या।विद्धि।तस्य।नः।सुम्नायता।मनसा।तत्।त्वा।इमहे ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वष्टर्वा आयोर्मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्या गोप्या ज्ञातुमशक्या रिपो हिंसारूपा माया नोऽस्मान् अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च मा दभन् । मा हिंसिषुः । तथा नोऽस्मानाभ्यो दुच्छुनाभ्यः । श्रुनमिति सुखनाम । दुःश्रुना दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यो मा रीरधः । वशं मा नैषीः ॥ रथ्यतिर्वशगमन इति यास्कः । रध हिंसासंराद्योः । अस्मत्पयंतान्नुडि चडि रूपं ॥ अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि सखित्वानि मा वि यौः । त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नोऽस्माकं तस्य तत् सखित्वं सुम्नायता सुखमस्माकमिच्छता मनसा विद्धि । जानीहि ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ तत् त्वा तादृशं त्वामीमहे । अभिमतफलं याचामहे ॥ सुपां सुलुगिति तच्छब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतं ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिं । आ । वह । दुहानां । धेनुं । पिप्युषीं । असश्चतं ।

पद्याभिः । आशुं । वचसा । च । वाजिनं । त्वां । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वष्टर्वा अहेळता अक्रुध्यता मनसा श्रुष्टिं सुखकरी दुहानां दोग्ध्री पिप्युषी प्रवृद्धां पीनां ॥ प्यायी वृद्धौ । लिटः क्सुः । लिट्यङोश्चेति पीभावः । उगितश्चेति ङीप् । संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ असश्चतमसक्तावयवां एवंभूतां धेनुं गामावह । आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुहूत बहुभिराहूतेंद्र त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिराशुं व्यापनशीलं वचसा वाचा च वाजिनं वेगवंतं त्वां विश्वहा सर्वेष्वहःसु हिनोमि । स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाल्मी यष्टये । तत्र राकायागस्य राकामहमित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । आ० १. १०. । इति ॥ तथाग्निमारुतेष्वेते धाय्ये । सूत्रितं च । राकामहमिति द्वे । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ तयोराद्यात्र चतुर्थी ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्वना ।

सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं ॥४॥

राकां । अहं । सुऽहवां । सुऽस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुऽभगा । बोधतु । त्वना ।

सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरं । शतऽदायं । उक्थ्यं ॥४॥

संपूर्णचंद्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाहानामाह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्याहं हुवे । आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा शोभनधना नोऽस्माकमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च त्वना आत्मना स्वयमेव बोधतु । अस्मदभिप्रायं बुध्यतां । बुद्ध्वाचापः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीययाच्छिद्यमानयाविच्छिन्नयानुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु । संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रांतं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वोक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥५॥

याः । ते । राके । सुऽमतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।

ताभिः । नः । अद्य । सुऽमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषं । सुऽभगे । रराणा ॥५॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपास्ते तव याः सुमतयः शोभनबुद्धयः याभिर्मतिभिर्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि । प्रयच्छसि । अद्येदानीं ताभिर्मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना भूत्वोपागहि । उपागच्छ ॥ गमेश्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ।

असिद्धवदत्रा भादित्यस्यासिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः ॥ किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने
सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा ददती ॥ रा दाने । व्यत्ययेन
शानच् । छांदसः शपः श्रुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

सिनीवाल्या यागे सिनीवालीत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतं ॥

॥ तत्रानुवाक्या सूक्ते षष्ठी ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानां । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यं । आऽहुतं । प्रऽजां । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचंद्रामावास्या सिनीवाली । हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते
वा या त्वं देवानां स्वसासि स्वयंसंचारिणी भगिनी वा भवसि सा त्वमाहुत-
माभिमुख्येनाग्नौ प्रक्षिप्तं हव्यमस्मदीयं हविर्जुषस्व । सेवस्व । किंच हे देवि
सिनीवालि नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां दिदिद्धि । उपचिनु अतिसर्जय वा ।
देहीत्यर्थः ॥ दिह उपचये । लोटि छांदसः शपः श्रुः । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्वा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

या सुबाहुः स्वंगुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विशपत्यै हविः सिनीवात्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअंगुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विशपत्यै । हविः । सिनीवात्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

या सिनीवाली सुबाहुः शोभनबाहुः स्वंगुरिः शोभनांगुलिः सुषूमा सुष्टु
प्रसवित्री ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ बहुसूवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण क्वनिप् । वनो र चेति
ङीब्रेफौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तस्यै सिनीवात्यै विशपत्यै विशां पालयिष्यै ॥
विभाषा सपूर्वस्येति पत्युर्नकारांतादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वाद्दिशो जश्त्वा-
भावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ हे ऋत्विग्यजमाना हविर्जु-
होतन । जुहुत ॥ तन्ननन्ननथनाश्चेति तनबादेशः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

या गुंगूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमहे ऊतये वरुणानी स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुंगूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणी । अहे । ऊतये । वरुणानी । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र गुंगूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात्कुहूरुच्यते । या गुंगूः कुहू-
स्तामहे । आह्वयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । इन्द्राणीमिन्द्रस्य पत्नीमूतये रक्ष-
णार्थमहे । आह्वयामि । तथा वरुणानी वरुणस्य पत्नी स्वस्तयेऽविनाशयाह्व-
यामि ॥ इन्द्रवरुणेत्यादिना डीष् आनुगागमश्च ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ इति द्वितीये मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रा ते पितरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं
गृत्समदस्यार्घं चैष्टुभं रौद्रं । अनुक्रांतं च । आ ते पंचोना रौद्रमिति ॥ शूलग-
वादिरुद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेन प्रतीची दिगुपस्थेया । सूचितं च । कद्रुद्रायेमा रुद्राया
ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थान इति ॥ रुद्रदेवत्ये
पशौ आ ते पितरिति हविषोऽनुवाक्या । सूचितं च । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु
प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः । आ० ३. ८. । इति ॥ अत्र शौनकः ।
चतुर्दशीमुपोथैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरुं । आतेसूक्तेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः
शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय च शंकरं । हविःशेषेण वर्तेतैकांतरमतं-
द्रितः । पूर्णमासे जयेन्मृत्युं रोगैश्च परिमुच्यते । ऋग्वि० १. ३०. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुतां । सुम्नं । एतु । मा । नः । सूर्यस्य । संऽदृशः । युयोथाः ।

अभि । नः । वीरः । अर्वति । क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रऽजाभिः ॥ १ ॥

हे मरुतां पितः मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ परमपि छंदसीति
षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावात्सर्वानुदात्तत्वं ॥ ते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं सुम्नं
सुखमेतु । आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमिदं पित्रे मरुतामाख्यायिकामुखे-
नावादिष्म । ऋग्वे० १. ११४. ६. । तथा त्वं नोऽस्मान् सूर्यस्य संहशः संदर्शनान्मा
युयोथाः । मा पृथक्काषीः ॥ यु मिश्रणामिश्रयोः । लङि छांदसः शपः श्रुः । छंदस्यु-
भयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन डिच्चाभावाद्गुणः ॥ अर्वति शत्रौ । भ्रातृव्यो वा अर्वति
श्रुतेः । नोऽस्माकं वीरो वीर्यवान् पुत्रादिरभिक्षमेत । अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं
नोऽस्मानभिक्षमेथाः । अस्मान् कृतापराधानभिक्षमस्व । हे रुद्र प्रजाभिः पुत्र-
पौत्रादिभिः प्रजायेमहि । प्रभूताः स्याम ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमां अशीय भेषजेभिः ।

व्य० स्मद्द्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वाऽदत्तेभिः । रुद्र । शंऽतमेभिः । शतं । हिमाः । अशीय । भेषजेभिः ।

वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरं । वि । अंहः । वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

हे रुद्र त्वादत्तेभिस्त्वया दत्तैः शंतमेभिरतिशयेन सुखकरैर्भेषजेभिर्भेषजैरोषधैः
शतं हिमाः शतं हेमंतान् शतं संवत्सरानशीय । व्याप्नुयां ॥ अश्रोतेर्लिङि छांदसो
विकरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मदस्मत्तो द्वेषो द्वेष्टन् विचातयस्व । विनाशय ।
तथांहः पापं वितरमत्यंतं विचातयस्व । अमीवा रोगान्विषूचीर्विषु नानांचतीः
कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान्विचातयस्व । अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।

पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःऽतमः । तवसां । वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो ।

पर्षि । नः । पारं । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्योत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रियैश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्य-
तमोऽसि । भवसि । तथा हे वज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र तवसां प्रवृद्धानां मध्ये

तवस्तमोऽतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नोऽस्मानंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति
क्षेमेण पर्षि । पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वा अभीतीरभिगमनानि
युयोधि । पृथक्कुरु ॥ यौतेश्छांदसः शपः श्नुः । वा छंदसीत्यपित्वस्य विकल्पनात्
डित्वाभावेऽडितश्चेति हेर्धिः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजाँ शृणोमि ॥४॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ । मा । सऽहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्ऽतमं । त्वा । भिषजाँ । शृणोमि ॥४॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिरयथाक्रियमाणैर्नमस्कृतेर्हविर्भिर्वा मा चुक्रुधाम । मा
क्रोधयाम । क्रुद्धं मा कार्ष्ण ॥ क्रुध कोपे । अस्माख्यंताल्लुडि चडि रूपं ॥ हे वृषभ
कामानां वर्षितदुष्टुती दुःस्तुत्याशोभनया स्तुत्या मा चुक्रुधामेत्येव । तथा सहूती
सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्न्यूनेन
सहाह्वाने क्रुद्धो भवति । स त्वं नोऽस्माकं वीरान् पुत्रान्भेषजेभिस्त्वदीयैर्भेषजै-
रोषधैरुद्वर्पय । उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र त्वा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां
मध्ये भिषक्तममतिशयेन भेषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । प्रथमो दैव्यो भिषगिति च
मंत्रांतरेऽप्युक्तं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥५॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविःऽभिः । अव । स्तोमेभिः । रुद्रं । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुऽहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुऽशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥५॥

यो रुद्रो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः सहितैर्हवीमभिराह्वानैः स्तुतिलक्ष्णैर्हवते ।
आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । बहुलं छंदसीति हूयतेः संप्रसा-
रणं ॥ तं रुद्रं स्तोमेभिः स्तोत्रैरवदिषीय । अवखंडयामि । पृथक्करोमि । अपग-
तक्रोधं करोमीति यावत् ॥ दो अवखंडने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीतीत्वं ॥

ऋदूदरः । ऋदूदरो मृदूदर इति यास्कः । नि० ६. ४. । सुहवः शोभनाद्भानो
बभुर्भर्ता सर्वस्य बभुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः ।
एवंगुणविशिष्टः स रुद्रोऽस्यै मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै
नोऽस्मान्मा रीरधत् । मा वशं नैषीत् ॥ रध हिसासंराज्योः । अस्याख्यंताल्लुङि
चङि रूपं । रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उन्मा ममंद वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नाधमानं ।

घृणीव छायांमरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुम्नं ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममंद । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नाधमानं ।

घृणिऽइव । छायां । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयं । रुद्रस्य । सुम्नं ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वर्षिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रो नाधमानं याचमानं
मा मां त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसान्नेनोन्ममंद । उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं
घृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्रच्छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुम्नं सुखमरपा
अपापः सन् अशीय । व्याप्नुयां । तदर्थं तं रुद्रमाविवासेयं । परिचरेयं ॥ विवा-
सतिः परिचरणकर्मा ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

क्वस्य ते रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति भेषजो जलाषः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क्व । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलाषः ।

अपऽभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः स हस्तः क्व कुत्र वर्तते । यो हस्तो
भेषजो भेषज्यकृत् जलाषः सर्वेषां सुखकरोऽस्ति । भवति । स हस्तो विद्यत
एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्षितः दैव्यस्य
देवकृतस्य रपसः पापस्यापभर्तापहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मां नु

क्षिप्रमभिचक्ष्मीथाः । अभिक्षमस्व ॥ क्षमूष् सहने । लङि छांदसः शपः श्रुः ।
बहुलं छंदसीतीडागमः ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण प्र बभ्रव इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः प्र
बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आपश्चातान्नासत्या पुरस्तात् । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्राद्या सूक्तेऽष्टमी ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो मही सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गुणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । मही । सुऽस्तुतिं । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनं । नमःऽभिः । गुणीमसि । त्वेषं । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

बभ्रवे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्षिचे तद्वत्प्रसह्यका-
रिणे वा श्वितीचे श्वेत्यमंचते ॥ श्विता वर्णे । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । श्वितिमं-
चतीत्यंचतेर्चृत्वगित्यादिना क्तिन् । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो
मही महतोऽपि महती सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्रेरयामि । प्रकर्षणोच्चारयामि । हे
स्तोतः कल्मलीकिनं । ज्वलतो नामधेयमेतत् । नि० १. १७. । ज्वलंतं । कलयत्य-
पगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वत् रुद्रं नमोभिर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा
नमस्य । पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गुणीमसि । गुणीमः
संकीर्तयामः ॥ गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

॥ अथ नवमी ॥

स्थिरेभिरंगैः पुरुरूप उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ योषदुद्रादसुर्ये ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । अंगैः । पुरुऽरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । ऊं इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्ये ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैर्हैरंगैरवयवैर्युक्तः पुरुरूपोऽष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभी रूपैरुपेत उग्र
उद्गूर्णस्तेजस्वी बभ्रुर्भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिर्दीप्तैर्हिरण्यैर्हिरण्यमयैर्हितरम-

णीयैर्वालंकारैः पिपिशे । दीप्यते ॥ पिश अवयवे । कर्मणि लिट् ॥ ईशानादीश्व-
रादस्य भुवनस्य भूतजातस्य भूरेर्भर्तृ रुद्रादसुर्ये ॥ असु क्षेपणे । असेरुरन् । असुरः
क्षेप्ता । तत्र साधुः ॥ असुर्यं बलं न वा उ योषत् । नैव पृथग्भवति ॥ यौतेर्ले-
द्वडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् ॥

॥ अथ दशमी ॥

अर्हन्विभर्षि सायकानि धन्वाहन्निष्कं यजतं विश्वरूपं ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कं । यजतं । विश्वरूपं ।

अर्हन् । इदं । दयसे । विश्वं । अभ्वं । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वमर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षि ।
धारयसि । तथार्हन्नेव यजतं यजनीयं पूजनीयं विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं
हारं विभर्षि । तथार्हन्नेवेदं विश्वं सर्वमभ्वं । महन्नामैतत् । अतिविस्तृतं जगद्वयसे ।
रक्षसि । देह रक्षणे । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चिदोजीय ओजस्वितरं बलवत्तरं
न वा अस्ति । न खलु विद्यते । अतस्त्वमेवोक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजस्-
शब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक इष्टन् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति
टिलोपः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

प्रयाणे मृगस्यामनोज्ञवचः श्रुत्वा स्तुहि श्रुतमित्येतां जपेत् । सूचितं च स्तुहि
श्रुतं गर्तसदं युवानमिति मृगस्येति ॥

॥ सैषात्रैकादशी ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रं ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्नि वपंतु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतं । गर्तसदं । युवानं । मृगं । न । भीमं । उपहन्तुं । उग्रं ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यं । ते । अस्मत् । नि । वपंतु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशं । गर्तसदं । गर्तो रथः ।
तत्र सीदंतं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरं । उपहन्तु-

मुपहंतारं शत्रूणामुग्रमुद्रूणं । हे रुद्र त्वं स्तवानोऽस्माभिः स्तूयमानः सन् जरिचे
स्तोत्रे मह्यं मृळ । सूखय । ते त्वदीयाः सेना अस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि-
वपंतु । निघ्नंतु ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

कुमारश्चित्पितरं वंदमानं प्रति नानाम रुद्रोपयंतं ।

भूरैदातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरं । वंदमानं । प्रति । नानाम । रुद्र । उपऽयंतं ।

भूरैः । दातारं । सत्ऽपतिं । गृणीषे । स्तुतः । त्वं । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वंदमानं आयुष्मान् भव सौम्येति स्तुवंतं पितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥
चिदित्येतदुपमार्थे ॥ हे रुद्र उपयंतमस्मात्समीपे गच्छंतं त्वां प्रतिननाम । प्रति-
नतोऽस्मि । अपि च भूरेर्बहुनो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारं ॥
पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे । स्तौमि ॥
मिपस्तिङां तिङो भवन्तीति से आदेशः ॥ स्तुतश्च त्वमस्मभ्यं भेषजा भेषजानि
रासि । देहि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वशिम ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शंऽतमा । वृषणः । या । मयःऽभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शं । च । योः । च । रुद्रस्य । वशिम ॥ १३ ॥

हे मरुतो रुद्रपुत्रा वो युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूता-
न्यौषधानि शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि संति । हे वृषणः कामानां वर्धितारो
मरुतो या यानि च युष्मदीयानि भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या
यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य भावयितृणि नोऽस्मत्पिता
मनुर्यानि भेषजानि युष्मदीयान्यवृणीत वृतवान् ता तानि भेषजानि रुद्रस्य
महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भयानां यद्वावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वशिम । कामये ॥ वश कांतौ ।
आदादिकः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

परि॑ णो॒ हे॒ती रु॒द्रस्य॑ वृ॒ज्याः परि॑ त्वे॒षस्य॑ दु॒र्म॒ति॒र्म॒ही गा॑त् ।

अ॒व॒ स्थि॒रा म॒घव॑न्नु॒ष्व मी॒ढुस्तो॒काय॑ त॒नया॑य मृ॒ळ ॥ १४ ॥

परि॑ । नः । हे॒तिः । रु॒द्रस्य॑ । वृ॒ज्याः । परि॑ । त्वे॒षस्य॑ । दुः॒म॒तिः । म॒ही । गा॑त् ।

अ॒व॒ । स्थि॒रा । म॒घव॑न्नु॒ष्व । मी॒ढुः । तो॒काय॑ । त॒नया॑य । मृ॒ळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृज्याः । परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिर्दुःखकारिणी बुद्धिश्च परिगात् । अस्मान्वर्जयित्वान्यत्र गच्छतु ॥ अप परि वर्जने ॥ हे मीढुः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा स्थिराणि त्वदीयानि धनूंषि मघवद्भ्यो हविलर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्योऽवतनुष्व । अवततज्यानि कुरु । तथा तोकायास्तपुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च मृळ । सुखं कुरु ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ए॒वा ब॒भ्रो वृ॒षभ॑ चे॒कितान्॑ यथा॑ दे॒व न ह॑णी॒षे न ह॑ंसि ।

ह॒व॒न॒श्रु॒त् नो॑ रु॒द्रेह॑ बो॒धि बृ॒हद्व॑दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

ए॒व । ब॒भ्रो इति॑ । वृ॒षभ॑ । चे॒कितान्॑ । यथा॑ । दे॒व । न । ह॑णी॒षे । न । ह॑ंसि ।

ह॒व॒न॒ऽश्रु॒त् । नः॑ । रु॒द्र । इ॒ह । बो॒धि । बृ॒हत् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवी॒राः ॥ १५ ॥

हे बभ्रो जगतो भर्तर्बभ्रुवर्ण वा वृषभ कामानां वर्षितः चेकितान सर्वं जानन् हे देव द्योतमान रुद्र यथा येन प्रकारेण न हणीषे न क्रुध्यसि न च हंसि ॥ हणीङ् लज्जायां अयं क्रुध्यतिकर्मा च ॥ एवं हवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् नोऽस्मान् हे रुद्र इहास्मिन्देहे बोधि । बुध्यस्व । विदथे यज्ञे गृहे वा सुवीराः शोभनपुत्राः संतो बृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

धारावरा इति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । धारावरा मारुतं त्रिष्टुवंतमिति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुतशस्त्रस्येदं मारुतनिविडानं । सूत्रितं च । वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याग्निमारुतं । आ० १. १. इति ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रुतो॑ धृ॒ष्वो॒जसो॑ मृ॒गा न भी॒मास्त॒विषी॑भि॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्नयो॑ न शु॒शुचा॒ना ऋ॒जी॒षिणो॑ भृ॒मिं ध॒मंतो॑ अप॒ गा अ॒वृ॒ण्वत ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रुतः॑ । धृ॒ष्वो॒जसः॑ । मृ॒गाः । न । भी॒माः । त॒विषी॑भिः । अ॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्नयः॑ । न । शु॒शुचा॒नाः । ऋ॒जी॒षिणः॑ । भृ॒मिं । ध॒मंतः॑ । अप॒ । गाः । अ॒वृ॒ण्वत ॥ १ ॥

धारावरा उदकधारयांतरिक्षमावृण्वतः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारश्चालयितारः । धृष्वोजसः परेषां धर्षकेण बलेन युक्ताः । अत एव मृगा न भीमाः । सिंहा इव भयंकराः । तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिनार्चिनः सर्वे जगत्पूजयंतः । अग्नयो न शुशुचाना दीप्ता बहूय इव दीप्यमानाः ॥ शुच दीप्तौ । लटः कानच् ॥ ऋजीषिणः । ऋजीषमुदकं तद्वतः । यद्वा ऋजीषोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीयसवने ह्याग्निमारुते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिषुतं गतसारं सोममभिषुण्वन्ति । अतस्तेषां तद्युक्तत्वं । एवंभूता मरुतो भूमिं भ्राम्यन्तं मेघं धमंतो वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तो गास्तदंतर्गता वष्ट्या आपोऽपावृण्वत । अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यन्ते तथा प्रवर्षतीत्यर्थः । यद्वा भूम्याख्यो वीणाविशेषः । तं धमन्तो वादयन्तो गा वलनाम्नासुरेणापिहिता अपावृण्वत । अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

द्या॒वो न स्तृ॒भिश्चित॑यन्त॒ खा॒दिनो॑ व्य॒भ्रिया॒ न द्यु॒तयन्त॑ वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रो यद्वा॑ म॒रुतो॑ रु॒क्मव॑क्षसो॒ वृषा॑ज॒नि पृ॒थ्व्याः॑ शु॒क्र ऊ॒र्धनि ॥ २ ॥

द्या॒वः । न । स्तृ॒भिः । चि॒त॒यन्त॑ । खा॒दिनः॑ । वि॒ । अ॒भ्रियाः॑ । न । द्यु॒त॒यन्त॑ । वृ॒ष्टयः॑ ।

रु॒द्रः । यत् । वः । म॒रुतः॑ । रु॒क्म॒ऽव॒क्षसः॑ । वृषा॑ । अ॒जनि॑ । पृ॒थ्व्याः॑ । शु॒क्रे । ऊ॒र्धनि ॥ २ ॥

स्तृभिः । नक्षत्रनामैतत् । यदाह यास्कः । ऋक्षाः स्त्रिभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. । इति । नक्षत्रैर्द्यावो न यथा द्युलोकाश्चितयन्त चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ चिती संज्ञाने ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा खादिनः शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणैर्ज्ञायन्ते । यद्वा खादः कटकं । तद्युक्ताः संतः प्रकाशन्ते । तथा वृष्टयो

वर्षका मरुतोऽभिया न । अभेषु भवा विद्युत इव वि द्युतयंत । सर्वे जगद्वि-
द्योतयन्ति । प्रकाशयन्ति ॥ अभ्रशब्दाद्भवार्थे समुद्राद्भाद्व इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्य-
क्षकृतः । रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमाणाभरणं वक्षस्युरसि येषां तादृशा हे मरुतो
यद्यदा वो युष्मान् वृषा सेचनसमर्थो रुद्रो महादेवः पृथ्वाः । पृथ्विर्माध्यमिका
वाक् । तस्याः संबन्धिनि श्रुक्ते निर्मल ऊधन्युद्धते प्रदेशेऽजनि । अजनयत् ।
तदानीमिति पूर्वत्र संबंधः । यद्वा पृथ्विर्नानावर्णेयं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत्
तस्यां महेशो वृषो भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तद्वोच्यते । हे मरुतो
यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः पृथ्वा गोः श्रुक्ते निर्मल ऊधन्युधसि
पयस उत्पत्तिस्थानेऽजीजनत्तस्माद्युयमेवंमहानुभावा जाता इत्यर्थः । तथा च
तैत्तिरीयकं । पृथ्व्यै वै पयसो मरुतो जाता इति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उक्षन्ते अश्वान् अत्यान् इवाजिषु नदस्य कर्णेस्तुरयंत आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः पृथ्वां याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान्ऽइव । आजिषु । नदस्य । कर्णेः । तुरयन्ते । आशुऽभिः ।

हिरण्यऽशिप्राः । मरुतः । दविध्वतः । पृथ्वां । याथ । पृषतीभिः । सऽमन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतोऽश्वान् व्याप्तान् लोकानुक्षन्ते । सिंचन्ति ॥ अशू व्याप्तौ । औणादिकः
क्वन्प्रत्ययः ॥ आजिषु संग्रामेष्वत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा स्वेदापनो-
दायोदकैः सिंचन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुत आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैर्नदस्य
शब्दवतो मेघस्य कर्णेः कृतैर्मध्यप्रदेशैस्तुरयन्ते । वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं
गच्छन्ति ॥ तुर त्वरणे ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणं ।
सुवर्णमयशिरस्त्राणाः समन्यवः समानवयस्काः समानक्रोधा वा हे मरुतो दवि-
ध्वतो महीरुहादिकं कंपयन्तो यूयं ॥ धूञ् कंपन इत्यस्माद्वाधर्त्यादावेतदुपं निपा-
त्यते ॥ पृषतीभिर्युष्मद्रथे योजिताभिः श्वेतविंशङ्किताभिर्मृगीभिर्वडवाभिर्वा पृथ्वां ।
अन्ननामैतत् । हविलक्षणाद्भवन्तं यजमानं ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ याथ । गच्छथ ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पृथ्वे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सद्मा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभराधस ऋजिपासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृ॒क्षे । ता । वि॒श्वा । भुव॑ना । व॒व॒क्षि॒रे । मि॒त्राय॑ । वा । स॒दं । आ । जी॒रऽदा॑नवः ।

पृ॒षत्ऽअ॒श्वासः॑ । अ॒न॒व॒भ्रऽरा॑धसः । ऋ॒जि॒प्यासः॑ । न । व॒युने॑षु । धूःऽस॒दः ॥ ४ ॥

पृक्षे पृक्षवते हविलक्षणाद्युक्ताय यजमानाय ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि मित्राय । वाशब्द उपमार्थः । मित्रायेव सदं सदा आ ववक्षिरे । मरुत आवहन्ति । यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति । कीदृशा मरुतः । जीरदानवः । क्षिप्रदानाः । पृषदश्वासः पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । अनवभ्रराधसः ॥ भृशु भंशु अधःपतने । अवभंशनमवभ्रः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति डप्रत्ययः । नास्त्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनवभ्रं भंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ऋजिप्यासो न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तो गच्छन्तोऽश्वा इव वयुनेषु गंतृषु मध्ये धूर्षदो धुरि मेघस्य वहने सीदन्तो निषणा इत्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒ध॒न्व॒भिर्धे॒नु॒भी॑ र॒प्श॒दू॒ध॒भि॒रध्व॒स्म॒भिः॑ प॒थि॒भिर्भा॑जदृष्टयः ।

आ हं॒सा॒सो॒ न स्व॑स॒राणि॑ गंत॒न॒ म॒धो॒र्म॒दा॒य॑ मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इ॒ध॒न्वऽभिः॑ । धे॒नुऽभिः॑ । र॒प्श॒दू॒धऽभिः॑ । अध्व॒स्मऽभिः॑ । प॒थिऽभिः॑ । भा॒ज॒त्ऽऋ॒ष्ट॒यः॑ ।

आ । हं॒सा॒सः॑ । न । स्व॑स॒राणि॑ । गंत॒न॒ । म॒धोः॑ । म॒दा॒य॑ । म॒रु॒तः॑ । सऽम॒न्य॒वः॑ ॥ ५ ॥

समन्यवः समानमनस्काः समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे मरुतो भाजदृष्टयो दीप्यमानायुधा यूयमिधन्वभिः समिधनवद्भिः ॥ इधनशब्दाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । छांदसो वर्णलोपः ॥ धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च रप्शदूधभिः । विरप्शीति महन्नाम । महोधस्कैः । ऊधांसि जलस्रोतोमार्गः । यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैरध्वस्मभिर्ध्वसनरहितैः पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पंथानो मेघाः । एवंभूतैर्मेघैः सह मार्गैरेव वागंतन । आगच्छत । किमर्थं । मधोर्मदाय । सोमस्य मदार्थं । तत्र दृष्टांतः । हंसासो न । यथा हंसाः स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सर्वनानि गंतन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूधनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसं ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । सऽमन्यवः । नरां । न । शंसः । सर्वनानि । गंतन ।

अश्वामिव । पिप्यत । धेनुं । ऊधनि । कर्ता । धियं । जरित्रे । वाजऽपेशसं ॥ ६ ॥

समन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे मरुतो नोऽस्माकं ब्रह्माणि ॥
अन्ननामैतत् ॥ अन्नानि सवनान्यभिषुतसोमलक्षणानि हवीष्यागंतन । आ-
गच्छत ॥ गमेलोर्लोटि छांदसः शपो लुक् । तन्ननप्रनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः ।
अत एव डित्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तच्च दृष्टान्तः । नरां न शंसः ।
नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथागच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवच-
नस्यानित्यमागमशासनमिति नुडभावः । शंसः कर्मणि घञंत आद्युदात्तः । सुपां
सुलुगित्यमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुमुदकदानेन प्रीणयितारमश्वामिवोधनि
पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवंति तद्वन्मेघं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुते-
त्यर्थः । अपि च जरित्रे स्तोत्रे वाजपेशसं वाजैरन्नैराश्विष्टं ॥ पिश अवयवे ॥ धियं
कर्म कर्त । कुरुत ॥ करोतेश्छांदसः शपो लुक् । पूर्ववत्तशब्दस्य तबादेशः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथे आपानं ब्रह्म चितयद्विवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनिं मेधामरिष्टं दुस्तरं सहः ॥ ७ ॥

तं । नः । दात । मरुतः । वाजिनं । रथे । आपानं । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।

इषं । स्तोतृऽभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिं । मेधां । अरिष्टं । दुस्तरं । सहः ॥ ७ ॥

हे मरुतः तं पुत्रं नोऽस्मभ्यं दात । दत्त प्रयच्छत ॥ छांदसः शपो लुक् ॥
कीदृशं । वाजिनमन्नवंतं बलवंतं वा । रथे रंहणे युष्मदीय आगमने निमित्तभूते
सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रख्यापकं । ब्रह्म स्तोत्र-
मापानमाप्नुवंतं । अपि च इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं दात । प्रयच्छत । तथा
वृजनेषु संग्रामेषु कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां युद्धप्रज्ञानं सनिं धनदातृत्वं
चारिष्टं शत्रुभिरहिंसितं दुस्तरं शत्रुभिस्तरितुमशक्यं सहो बलं च प्रयच्छत ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यद्युजते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान् रथेषु भगे आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषं ॥ ८ ॥

यत् । युजते । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुऽदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । मही । इषं ॥ ८ ॥

रुक्मवक्षसो रोचमानाभरणोरस्काः सुदानवः शोभनदाना मरुतो यद्यदा रथेषु भगे भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । अश्वानायुजते । आभिमुख्येन युक्तान्कुर्वन्ति । तदानीमेव रातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय मही महतीमिषमन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा स्वसरेषु स्वकीयेषु गृहेषु पिन्वते । सिंचन्ति किरन्ति ॥ पिवि सेचने ॥ तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्न शिश्वे । यथा धेनुः प्रसूतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव रुद्रा अशसो हंतना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तं । अव । रुद्राः । अशसः । हंतन । वधरिति ॥ ९ ॥

हे मरुतः यो मर्त्यो मनुष्यो वृकताति आदाता वृकः ॥ वृक आदाने । वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लतातिलौ च छंदसि । पा० ५. ४. ४९. । इति स्वार्थिकस्तातिल्लप्रत्ययः ॥ तादृशः सन् नोऽस्माकं रिपुर्दधे । रिपुतयात्मानं धारयति । हे वसवो वासयितारो मरुतो रिषो हिंसकादस्मान्नक्षत । पालयत । अस्माकं शत्रुभूतं मर्त्यं तपुषा तापयिष्या चक्रिया ऋष्ट्याख्यया शक्त्याभिवर्तयत । अभितो निवर्तयत । हे रुद्रा रुद्रपुत्राः । यद्वा रोरुयमाणा द्रवंतः अशसो भक्षकस्य ॥ अश भोजन इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेर्वधहर्ननसाधनमायुधमवहंतन । अवयुत्यास्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हंतेर्लोटि तन्ननप्रनथनाश्चेति तनप् ॥

॥ अथ दशमी ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृथ्वा यदूधरप्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥

चित्रं । तत् । वः । मरुतः । याम । चेकिते । पृथ्वाः । यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितं । जराय । जुरतां । अदाभ्याः ॥ १० ॥

हे मरुतो वो युष्माकं चित्रं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते । सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्षवदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । यद्यदा खलु पृथ्वा माध्यमिकाया वाचः संबन्धिनमूधरुद्धतं मेघमापयः प्रापयितारो मरुतो दुहुः । दुहन्ति ॥ दुहेच्छां-दसो लिट् । छंदसि चेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य स्तुवतस्त्रितस्य निदे निंदकाय शत्रवे हिंसां कृतवन्त इति शेषः ॥ निदि कुत्सायां । क्विप् चेति क्विप् ॥ तदानीं हे अदाभ्या अहिंस्या रुद्रिया रुद्रस्य पुत्रा मरु-तस्त्रितमृषिं जुरतां हिंसतां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूतेति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तान्वो महो मरुत एवयावो विष्णोरिषस्य प्रभृथे हवामहे ।

हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतसुचो ब्रह्मण्यंतः शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयावः । विष्णोः । इषस्य । प्रभृथे । हवामहे ।

हिरण्यऽवर्णान् । कुकुहान् । यतऽसुचः । ब्रह्मण्यंतः । शंस्यं । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

हे मरुत एवयाव एव गंतव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गंतृन् महो महतो महानुभा-वांस्तान्वो युष्मान्विष्णोर्ब्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्यैषस्यै-षणीयस्य प्रार्थनीयस्य सोमस्य प्रभृथे प्रभरणेऽभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति हवामहे । आहूयामहे । आहूय च हिरण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान्वा ककुहान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान्वा एवंभूतांस्तान् यतसुचो यागायोद्यतसुचो ब्रह्मण्यंतः । ब्रह्म स्तोत्रं । तदिच्छन्तो वयं शंस्यं प्रशंसनीयं राधो धनमीमहे । याचामहे ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वंतूषसो व्युष्टिषु ।

उषा न रामीररुणैरपोरुते महो ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥१२॥

ते । दशऽग्वाः । प्रथमाः । यज्ञं । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वंतु । उषसः । विऽउष्टिषु ।

उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अप । ऊरुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥१२॥

ते मरुतो दशग्वाः । ये दशभिर्मसैः सिद्धिं गता अंगिरसस्तद्रूपा भूत्वा प्रथमा आदित्येभ्यः प्रथमभाविनः संतो यज्ञमूहिरे । अवहन् । आदित्यानामंगिरसां च स्वर्गगमनं प्रतिस्पर्धमानानां मध्ये पूर्वमेवांगिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते । आदित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्च तेऽयेऽग्निनाग्निमयजंतेति । तादृशास्त उषसो व्युष्टिषु विवासेषु प्रभातेषु सत्सु नोऽस्मान् हिन्वंतु । प्रेरयंतु ॥ हि गतौ वृद्धौ च ॥ रामीः कृष्णवर्णा रात्रीरुषा न यथोषा अरुणैरारोचमानैः स्वतेजोभिरपोरुते । अपवृणोत्यपसारयति । तथा महो महता शुचता दीप्यमानेन गोअर्णसा गच्छदुदकेन ज्योतिषा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति । सूर्यमंडलमावृण्वतो वृचादीन् हत्वा सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ते क्षोणीभिररुणेभिर्नाजिभि रूद्रा ऋतस्य सदनेषु वावृधुः ।

निमेघमाना अत्येन पाजसा सुश्चंद्रं वर्णं दधिरे सुपेशसं ॥१३॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अंजिऽभिः । रूद्राः । ऋतस्य । सदनेषु । ववृधुः ।

निऽमेघमानाः । अत्येन । पाजसा । सुऽचंद्रं । वर्णं । दधिरे । सुऽपेशसं ॥१३॥

रूद्रा रूद्रपुत्रास्ते मरुतः क्षोणीभिः शब्दकारिभिर्वीणाख्यैर्वीणाविशेषैररुणेभिर्नाजिभिः ॥ नशब्दः समुच्चये ॥ आरोचमानैररुणवर्णैर्वा रूपाभिव्यंजकैरलंकारैश्च समन्विताः संत ऋतस्योदकस्य सदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु वावृधुः । वर्धते । अपि च अत्येन सततगामिना शीघ्रं व्याप्नुवता पाजसात्मीयेन बलेन निमेघमाना नितरां मेघादुदकं चिंतयन्तस्ते सुश्चंद्रं शोभनाह्लादनं सुपेशसं ॥ पेश इति रूपनाम ॥ शोभनरूपं वर्णं दधिरे । कांतिं धारयन्ति ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

ताँ इ॒या॒नो म॒हि व॒रूथ॑मू॒तय॒ उप॒ घेदे॒ना नम॑सा गृणीमसि ।

चि॒तो न या॒न्यपंच॑ होतृ॒न्भिष्ट॑य आव॒वर्त॑दवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इ॒या॒नः । म॒हि । व॒रूथं॑ । ऊ॒तये॑ । उप॑ । घ॒ । इत् । ए॒ना । नम॑सा । गृ॒णीम॒सि ।

चि॒तः । न । या॒न् । पंच॑ । होतृ॒न् । अ॒भिष्ट॑ये । आ॒ऽव॒वर्त॑त् । अव॒रान् । च॒क्रिया॑ । अव॒से ॥ १४ ॥

तान् मरुतो महि महद्वरूथं वरणीयं प्रशस्तं धनं तन्मरुत ऊतये रक्षणार्थ-
मियान इयाना याचमाना वयं ॥ सुपां सुलुगिति जसः सुः ॥ एनानेन नमसा
नमस्कारेण स्तोत्रेण वोपेत् उपेत्य गृणीमसि । स्तुमः ॥ घेति पादपूरणः । एनेत्यत्र
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ चित ऋषिश्च यानेतान्
मरुतः पंच होतृन् अध्यात्मप्राणापानादिपंचवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव
होमनिष्पादकान् अवरान् मुख्यान्भिष्टयेऽभिलषितसिद्धर्थं चक्रिया नाभिच-
क्रेणावसेऽवतुं संगंतुमाववर्तत् । स्वस्मान्निर्जिगमिषून्प्राणान् स्वात्माभिमुखमा-
वर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे स्तुत्यादिभिस्तर्पयितु-
मावर्तयत् । तान् स्तुम इति संबंधः ॥ ववर्तदिति वृतेर्यताल्लुङि चङि रूपं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

यया र॒धं पा॒रय॑थात्यं॒हो यया॑ नि॒दो मुंच॑थ वंदि॒तारं॑ ।

अ॒र्वाची॑ सा म॒रुतो॒ या व॒ ऊति॑रो षु वा॒श्रेव॑ सुम॒तिर्जि॑गातु ॥ १५ ॥

यया॑ । र॒धं । पा॒रय॑थ । अ॒ति । अ॒हः । यया॑ । नि॒दः । मुंच॑थ । वंदि॒तारं॑ ।

अ॒र्वाची॑ । सा । म॒रुतः॑ । या । वः । ऊ॒तिः । ओ इति॑ । सु । वा॒श्रेऽव॑ । सुऽम॒तिः ।

जि॒गातु॒ ॥ १५ ॥

हे मरुतो ययोत्या रधमाराधकं यजमानमंहः पापमति पारयथ । अतिक्र-
मयथ । ययोत्या वंदितारं स्तोतारं निदो निंदितुः शत्रोः सकाशान्मुंचथ । मोच-
यथ । हे मरुतो वो युष्मदीया योतिः सार्वार्च्यस्मदभिमुखा भवतु । तथा
सुमतिर्युष्मदीया शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च वाश्रेव हंभारवं कुर्वती
धेनुरिव वत्सं सुष्ठु ओ जिगातु । एवं गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथागच्छत्वित्यर्थः ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

उपेमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभमपांनपाद्देवताकं । तथा चानुक्रांतं । उपेमपोनप्रीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

उपे॒मसृ॒क्षि वा॒ज॒युर्व॑च॒स्यां च॒नो॑ द॒धीत॑ ना॒द्यो गि॒रो मे॑ ।

अ॒पां न॒पादा॑शुहे॒मा कु॒वित्स॑ सु॒पेश॑स॒स्कर॑ति॒ जोजि॑ष॒द्धि ॥ १ ॥

उपे॑ । ई॒ । अ॒सृ॒क्षि । वा॒ज॒ऽयुः । व॒च॒स्यां । च॒नः । द॒धीत॑ । ना॒द्यः । गि॒रः । मे॒ ।

अ॒पां । न॒पात् । आ॒शु॒ऽहे॒मा । कु॒वित् । सः । सु॒ऽपेश॑सः । क॒र॒ति॒ । जोजि॑षत् । हि ॥ १ ॥

वाजयुर्वाजमन्नमात्मन इच्छन्नहमीमेनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छामुपासृक्षि । उपासृजामि । उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेच्छांदसो लुङ् । लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावः ॥ स च नाद्यो नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबंधी आशुहेमा आशु शीघ्रं गता ॥ हि गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ एवंभूतोऽपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायंते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वं । एतत्संज्ञको देवो गिरः । गृणातीति गीः स्तोता । तस्य मे मम कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनोऽन्नं दधीत । दधातु । विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान्वा करति । करोतु ॥ करोतेर्ब्यत्ययेन शप् । कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । पा० ८. ३. ५०. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ हि यस्मादयं देवो जोजिषत् । स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒मं स्व॑स्मै हृ॒द आ॑ सु॒तष्टं॑ म॒त्रं वो॑चेम कु॒विद॑स्य वे॒दत् ।

अ॒पां न॒पाद॑सु॒र्यस्य॑ म॒हा वि॒श्वान्य॑र्यो भु॒वना॑ ज॒जान॑ ॥ २ ॥

इ॒मं । सु॒ । अ॒स्मै । हृ॒दः । आ॒ । सु॒ऽतष्टं॑ । म॒त्रं । वो॒चे॒म । कु॒वि॒त् । अ॒स्य॒ । वे॒दत् ।

अ॒पां । न॒पात् । अ॒सु॒र्यस्य॑ । म॒हा । वि॒श्वानि॑ । अ॒र्यः । भु॒वना॑ । ज॒जान॑ ॥ २ ॥

अस्मा अपांनपात्संज्ञकाय देवाय हृदो हृदयात् सुतष्टं सुष्ठु निर्मितमिमं मंत्रं

सुष्ठु आभिमुख्येन वोचेम । ब्रवाम । अस्यास्माभिरुक्तमिमं मंत्रं कुविद्वेदत् । बहुलं जानातु ॥ वेत्तेर्लेट्यडागमः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्थः स्वाम्यपांनपात्संज्ञको वैद्युतोऽग्निरसुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य महा महिम्ना महत्त्वेन विश्वा सर्वाणि भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा जजान । जनयामास ॥

अपोनग्रीये वसतीवरीसमीप एकधनासु प्राप्तासु समन्या यंतीत्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । समन्या यंत्युप यंत्यन्या इति तीर्थदेशे । आ० ५. १. इति ॥ सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्सु शम्या निपतेत् तदानीमपोनग्रीयश्चरुः । तत्रैषैव याज्या । सूचितं च । समन्या यंत्युपयंत्यन्या इत्यातःसमानं सर्वेषां । आ० १२. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

समन्या यंत्युप यंत्यन्याः समानमूर्वे नद्यः पृणंति ।

तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सं । अन्याः । यंति । उप । यंति । अन्याः । समानं । ऊर्वे । नद्यः । पृणंति ।

तं । ऊं इति । शुचिं । शुचयः । दीदिऽवांसं । अपां । नपातं । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

अन्या वर्या आपो सं यंति । भूम्या संगच्छंते । अन्याश्च पूर्वं तत्रावस्थिता उपयंति । उपगच्छंति । ताः सर्वा आपः समानं सह नद्यो नदीभूता ऊर्वे समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं पृणंति ॥ पृण प्रीणने तौदादिकः ॥ तमु तमेवापां नपातं शुचिं निर्मलं दीदिवांसं दीप्यमानं ॥ दीदेतिच्छांदसो दीपिकर्मा । लिटः कसुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिडभावः । छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः ॥ एवंभूतं शुचयः शुद्धा आपः परितस्थुः । परिवृत्य तिष्ठंति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानोऽस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासत इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयंति । चात्वालोत्तरयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छंते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयंति । उपगच्छंति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयंत्यस्तत्साध्यवृष्टिद्वारा नद्यो भूवोर्वे पृणंतीत्यादि समानं । एवं हि आपो वा अस्पर्धत वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्याम इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्लेभिः शिक्लेभी रेवदस्मे दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तं । अस्मेराः । युवतयः । युवानं । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ।

सः । शुक्लेभिः । शिक्लेभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतनिर्णिक् ।

अप्सु ॥ ४ ॥

तमपां नपातमग्निमस्मेरा अस्मयमाना दर्परहिता युवतयो युवानं युवरा-
जमिव मर्मृज्यमाना अत्यर्थमलंकुर्वाणा आपः ॥ मृजू शौचालंकारयोः ॥ परि
यन्ति । परितो गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । घृतनिर्णिक् क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा
निर्निगिति रूपनाम । दीप्तरूपः सोऽपां नपादग्निरप्सु मेघांतर्गतासु समुद्रग-
तासु वा मध्येऽनिध्म इंधनरहित एव सन् अस्मे अस्माकं रेवञ्जनयुक्तमन्नं यथा
भवति तथा शुक्लेभिः शुभैर्निर्मलैः शिक्लेभिस्तेजोभिर्दीदाय । दीप्यते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अस्मै तिस्रो अब्यथ्याय नारीर्देवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नं ।

कृता इवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनां ॥ ५ ॥

अस्मै । तिस्रः । अब्यथ्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नं ।

कृताःऽइव । उप । हि । प्रऽसर्से । अप्सु । सः । पीयूषं । धयति । पूर्वऽसूनां ॥ ५ ॥

नारीर्नेत्र्यस्तिस्रो देवीर्देव्य इळासरस्वतीभारत्याख्या अब्यथ्यायाव्यथनायास्मै
देवायापां नपातेऽन्नं सोमाख्यं दिधिषन्ति । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे जौहो-
त्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र धारणार्थः ॥ अप्सूदकेषु
कृता इवोपप्रसर्से । प्रसरन्ति ॥ सृ गतौ । लिटीरयो रे इति रेआदेशः । छांदसो
हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं तस्मात्पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नाना-
मपां पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं सोऽपांनपादग्निरधयति । पिबति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्दुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमासु पूर्षु परो अप्रमृथं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । दुहः । रिषः । संऽपृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमासु । पूर्षु । परः । अप्रऽमृथं । न । नारातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन्नपांनपात्संज्ञके देवेऽश्वस्य जनिम जन्म भवति । अपांनप्रधि-
ष्टितात्समुद्रादुच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । अस्य च स्वः सुध्वरणीयस्य
सर्वस्य जगतो जन्मास्मिन्नेव भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो वृष्टिद्वारेण
सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपांनपात्त्वं दुहो दोग्धुरपहर्तुं रिषो हिंसकस्य च
संपृचः संपर्कात्सूरीन् स्तोतृनस्मान्पाहि । रक्ष । आमास्वपरिपक्वासु पूर्षु पूरयि-
तव्यास्वप्सु परः परस्ताद्वर्तमानमप्रमृथमप्रधृथमानं देवमरातयोऽदातारः पुरुषा
न विनशन् । न प्राप्नुवंति ॥ नशतिर्याप्रिकर्मा । लेट्यडागमः ॥ अनृतानि माया-
विनो रक्षांसि च न प्राप्नुवंति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्व त्वंसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुऽदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधां । पीपाय । सुऽभु । अन्नं । अत्ति ।

सः । अपां । नपात् । ऊर्जयन् । अप्ऽसु । अंतः । वसुऽदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥ ७ ॥

योऽपांनपात् स्वे दमे स्वकीये गृहेऽंतरिक्षलक्षण आसीदति । यस्य च
धेनुर्माध्यमिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं
पीपाय । वर्धयति ॥ पायी वृद्धौ । लिङ्गङोश्चेति पीभावः ॥ सुभु सुष्ठु भूतं वृष्टेः
सकाशादुत्पन्नं हविल्लक्षणमन्नं चात्ति । भक्षयति । सोऽपांनपात्संज्ञको देव
ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्स्वंतर्मेघस्थास्वप्सु मध्ये विधत्ते परिचरते यजमानाय
वसुदेयाय धनदानार्थं विभाति । विशेषेण दीयते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

यो अ॒प्स्वा शु॒चि॒ना दै॒व्येन॑ ऋ॒तावा॑जस उ॒र्विया॑ वि॒भाति॑ ।

व॒या इ॒द॒न्या भु॒व॒ना॒न्यस्य॑ प्र जा॒य॒न्ते वी॒रुध॑श्च प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

यः । अ॒प्सु । आ । शु॒चि॒ना । दै॒व्येन॑ । ऋ॒त॒वा । अ॒ज॒सः । उ॒र्विया॑ । वि॒भाति॑ ।

व॒याः । इत् । अ॒न्या । भु॒व॒ना॒नि । अ॒स्य । प्र । जा॒य॒न्ते । वी॒रुधः॑ । च । प्र॒जाभिः॑ ॥ ८ ॥

योऽपांनपाहतावा । ऋतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान्वा अजस्रो नित्य
एकरूपेण सदा वर्तमान उर्विया उरुर्विस्तीर्णोऽप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना
शोचकेन दैव्येन देवसंबन्धिना तेजसा आ समन्ताद्विभाति । विशेषेण प्रकाशते ।
अस्यापांनपातोऽन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा
एव । वीरुध ओषधयः प्रजाभिः स्वकीयाभिः पुष्पफलादिभिः सहास्मादेव
प्रजायन्ते ॥

पूर्वोक्ते सारस्वतसत्रस्यापोनप्रीये चरावपां नपादा हीत्येषानुवाक्या । सूचितं
च । अपां नप्ते चरुमपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं । आ० १२. ६. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते नवमी ॥

अ॒पां नपा॒दा ह्य॒स्यादु॒पस्थं॑ जि॒ह्म॒नामूर्ध्वो॑ वि॒द्युतं॑ व॒सानः॑ ।

तस्य॑ ज्येष्ठं॑ म॒हि॒मानं॑ वह॑न्ती॒र्हिर॑ण्यव॒र्णाः परि॑ य॒न्ति य॒ह्नीः॑ ॥ ९ ॥

अ॒पां । नपा॑त् । आ । हि । अ॒स्यात् । उ॒प॒स्थं । जि॒ह्म॒नां । ऊ॒र्ध्वः । वि॒द्युतं॑ । व॒सानः॑ ।

तस्य॑ । ज्येष्ठं॑ । म॒हि॒मानं॑ । वह॑न्तीः । हि॒र॒ण्य॒व॒र्णाः । परि॑ । य॒न्ति । य॒ह्नीः॑ ॥ ९ ॥

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निरुपस्थमपामुपस्थानमन्तरिक्षमाह्यस्यात् । आस्थितवान्
आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मनां कुटिलगतीनामपां मध्य ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं
ज्वलन् विद्युतं विद्योतमानं मेघं वसान आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं
कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातो ज्येष्ठं प्रशस्यतमं महिमानं माहात्म्यं वहं-
तीर्वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यो यह्निर्यह्यो महत्यो हिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् ।
हिरण्यवन्निर्मलरूपा नद्यः परियन्ति । परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महती वृष्टि-
रस्माकं प्रवाहनायोत्पादितेति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव
नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

॥ अथ दशमी ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहगपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यऽरूपः । सः । हिरण्यऽसंहक् । अपां । नपात् । सः । इत् । ऊं इति । हिरण्यऽवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नं । अस्मै ॥ १० ॥

सोऽपांनपात् हिरण्यरूपः । रूपत इति रूपं शरीरं । सुवर्णमयशरीरो हित-
रमणीयशरीरो वा । तथा हिरण्यसंहक् । सम्यक् पश्यंतीति संहश इन्द्रियाणि ।
सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् हिरण्यवर्णो हिरण्य-
सदृशकांतियुक्तः । एवंभूतः सन् हिरण्ययात्सुवर्णमयाद्योनेः स्थानात् पर्युपरि
निषद्योपविश्य राजत इति शेषः । अस्मा ईहग्विधायापां नपाते हिरण्यदा दक्षि-
णारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमाना अन्नं हविर्लक्षणं ददति । प्रयच्छंति ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नप्पुरपां ।

यमिंधते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकं । उत । चारु । नाम । अपीच्यं । वर्धते । नप्पुः । अपां ।

यं । इंधते । युवतयः । सं । इत्था । हिरण्यऽवर्णं । घृतं । अन्नं । अस्य ॥ ११ ॥

अस्यापांनप्पुर्देवस्यानीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं चारु शोभनं । उत अपि च
अस्य नाम संज्ञा च चारु शोभनं न पातयति न विनाशयतीति नपादिति
तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयमपीच्यं । अंतर्हितनामैतत् । मेघांतर्हितं सद्धर्धते । युवतयः
संगमनस्वभावा आपो हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं यमपांनपातमित्थामु-
चांतरिक्षे समिंधते । सम्यक् दीपयंति । अस्य च देवस्य घृतं क्षरणशीलमुदकमन्नं
भक्ष्यं । अबिंधनो ह्यसौ वैद्युतोऽग्निः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु माज्जिं दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वंद ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अ॒स्मै । ब॒हूनां । अ॒व॒माय । स॒ख्ये । य॒ज्ञैः । वि॒धेम । नम॑सा । ह॒विःऽभिः ।

सं । सा॒नु । मा॒ज्जिम् । दि॒धिषामि । बि॒ल्मैः । द॒धामि । अ॒न्नैः । परि॑ । व॒न्दे । ऋ॒क्ऽभिः ॥ १२ ॥

अस्मै पुरोवर्तिने बहूनां देवानामवमायाद्याय सख्येऽस्माभिः समानाख्या-
नायापां नपाते यज्ञैर्यागसाधनैर्हविर्भिश्चरूपुरोडाशादिभिर्नमसा नमस्कारेण च
विधेम । परिचरेम । अस्यापांनपातः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं संमाज्जिम् । सम्यक्
शोधयामि अलंकरोमि वा ॥ मृजू शौचालंकारयोः । चादिलोपे विभाषेत्यस्य
निघातप्रतिषेधः ॥ दिधिषामि धारयामि च बिल्मैर्भासनैः काष्ठैरेनं ॥ धिष शब्दे ।
अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः श्नुः । मिपो व्यत्ययेनाडागमः । अभ्य-
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ दधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेणानैर्हविल्-
क्षणैः । तथा ऋग्भिर्मन्त्रैः परिवन्दे । परितः स्तौमि ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

स ई॒ वृषा॑जनय॒त्तासु॑ गर्भे॒ स ई॒ शिशु॑र्धयति॒ तं रि॑हन्ति ।

सो अपां॑ नपा॒दन॑भि॒म्लात॑वर्णोऽन्यस्ये॒वेह॑ त॒न्वा वि॒वेष ॥ १३ ॥

सः । ई॒ । वृषा॑ । अ॒ज॒न॒य॒त् । तासु॑ । गर्भे॒ । सः । ई॒ । शिशुः॑ । ध॒य॒ति॒ । तं । रि॑हन्ति ।

सः । अपां॑ । नपा॒त् । अ॒न॒भि॒म्लात॑ऽवर्णः । अ॒न्यस्य॑ऽइव । इ॒ह । त॒न्वा । वि॒वेष ॥ १३ ॥

स ई सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवो वृषा सेक्ता भूत्वा तासु मेघस्थास्वप्सु गर्भ-
मजनयत् । स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च स ई
सोऽयं माध्यमिको वैद्युतोऽग्निस्तासां शिशुः पुत्रः सन् धयति । मेघस्थास्ताः पिबति ।
अविंधनो ह्यसौ । तं पुत्रस्थानीयमद्विरापश्च रिहन्ति । लिहन्ति ॥ लिह आस्वादने ।
कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः ॥ सोऽयमपांनपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितोऽन-
भिम्लातवर्णः । अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्य-
मानः सन् इहास्मिन् लोकेऽन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यै-
वामेस्तन्वा शरीरेण काष्ठेधनलक्षणेन विवेष । व्याप्तो बभूव ॥ विष्णु व्याप्तौ ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

अ॒स्मिन्प॒दे प॒रमे॑ त॒स्थिवांस॑मध्व॒स्मभिर्वि॒श्वहा॑ दी॒दिवांसं॑ ।

आपो॒ नम्रे॑ घृतम॒न्नं वह॑न्तीः स्व॒यम॒क्तैः परि॑ दी॒यन्ति॑ य॒ज्ञीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसं ।
आपः । नप्ते । घृतं । अन्नं । वहंतीः । स्वयं । अकैः । परि । दीयंति । यद्भीः ॥ १४ ॥

परम उत्कृष्टेऽस्मिन्पदेऽंतरिक्षलक्षणे स्थाने तस्थिवांसं स्थितवन्तमध्वस्मभिर्ध्व-
सनरहितैस्तेजोभिर्विश्वहा सर्वाण्यहानि दीदिवांसं दीपमानमपां नपातं यद्भीर्य-
ह्यो महत्य आपः स्वयमात्मनैवाकैरतनशीलैः सततगंतृभिः स्वकीयै रूपैः परि-
दीयंति । परिगच्छंति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । दीङ् क्षये । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किं
कुर्वत्यः । नप्तेऽपां नपाते घृतं क्षरणशीलोदकात्मकमन्नं वहंतीर्वहंत्यः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अयांसमग्ने सुक्षितिं जनायायांसमु मधवद्भ्यः सुवृत्तिं ।
विश्वं तद्भद्रं यदवंति देवा बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥
अयांसं । अग्ने । सुऽक्षितिं । जनाय । अयांसं । ऊं इति । मधवत्ऽभ्यः । सुऽवृत्तिं ।
विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अवंति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे अग्ने सुक्षितिं शोभननिवासं त्वामयांसं । उपागच्छं । किमर्थं । जनाय । अस्म-
दीयपुत्रादिजननार्थं । तथा मधवद्भ्यो हविल्क्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च सुवृत्तिं
शोभनावर्जकं त्वद्विषयं स्तोत्रमयांसं । उपागच्छं ॥ यम उपरमे ॥ अतः कारणा-
द्यद्भद्रं सर्वे देवा अवंति रक्षंति विश्वं सर्वं तद्भद्रमस्माकं भवतु । सुवीराः सुपुत्रा
वयं विदथे यज्ञे गृहे वा बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम । उच्चारयाम ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

तुभ्यमिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं जागतं । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता ।
द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च ।
पंचम्या इन्द्रो नभश्च । षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च ॥ तथा चानुक्रांतं । तुभ्यं
षडृत्यं तु जागतं त्विति ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्शिरस्कैः प्रैषैः
प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षष्ठां प्रैषाणामुपरिष्ठादेव ताः षडृचोऽहोरात्रा-
दिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूचितं । उपरिष्ठाद्बृच ऋतुयाजानामित्युपक्रम्य
तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादशेत्यंतेन । आ० ८. १. ॥

॥ तत्रैषा प्रथमा ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्सीमविभिरद्रिभिर्नरः ।

पिबेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यं। हिन्वानः। वसिष्ठ। गाः। अपः। अधुक्षन्। सी। अविऽभिः। अद्रिऽभिः। नरः।

पिब। इन्द्र। स्वाहा। प्रऽहुतं। वषट्कृतं। होत्रात्। आ। सोमं। प्रथमः। यः। ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं हिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमो गा गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि अपणद्रव्याणि वसतीवर्याख्या आपश्च वसिष्ठ । वस्ते । आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । नरो यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च सीमेनं सोममविभिरवेर्बालमयैर्दशापविचैरद्रिभिर्ग्रावभिश्चाधुक्षन् । अक्षारयन् । यावभिरभिषुत्य दशापवित्रेण पुनन्तीत्यर्थः । हे इन्द्र यस्त्वमीशिषे । सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि त्वं प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् स्वाहा स्वाहाकारेण प्रहुतं प्रकर्षेणामौ क्षिप्तं वषट्कृतं वषट्कारेण च त्यक्तं तं सोमं होत्रादौतुर्यागादा समन्तात्पिब ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यज्ञैः संमिष्ट्याः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्छुभ्रासो अंजिषु प्रिया उत ।

आसद्य बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबत दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः। संऽमिष्ट्याः। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। यामन्। शुभ्रासः। अंजिषु। प्रियाः। उत।

आऽसद्य। बर्हिः। भरतस्य। सूनवः। पोत्रात्। आ। सोमं। पिबत। दिवः। नरः ॥ २ ॥

हे मरुतो यज्ञैर्यागैः संमिष्ट्याः संयुक्ताः पृषतीभिः स्ववाहनभूताभिः पृषङ्गतीभिर्वडवाभिर्युक्ते यामन् यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिता ऋष्टिभिः स्वकीयैरायुधैः शुभ्रासः शुभ्राः शोभमानाः । उतशब्दश्चार्थे । अंजिष्वाभरणेषु प्रियाश्च हे भरतस्य सूनवः सर्वस्य जगतो भर्तृ रुद्रस्य पुत्रा दिवो नरो दिवोऽन्तरिक्षस्य नेतारः एवंभूता हे मरुतः ते यूयं बर्हिरास्तीर्णे बर्हिषासद्योपविश्य पोत्रात् पोतुर्यागात् सोममापिवत ॥

तृतीयसवनेऽमेव न इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूचितं । अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा तृतीया ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गंतन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।

अथा मंदस्व जुजुषाणो अंधसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्रणः ॥ ३ ॥

अमाऽइव । नः । सुऽहवाः । आ । हि । गंतन । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ।

अथ । मंदस्व । जुजुषाणः । अंधसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः । सुमत्ऽगणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे सुहवाः शोभनाह्वानास्त्वष्टप्रभृतयो नोऽस्मान् अमेव सहैवागंतन । आगच्छत ॥ गमेश्छांदसः शपो लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तन-
बादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे निषदतन । निषणा
भवत ॥ सदेश्छांदसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टन । रमध्वं ॥ रण
शब्दार्थः । अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छांदसो लुङ् ।
पूर्ववत्तनबादेशः ॥ अथानंतरं हे त्वष्टः देवेभिरन्यैर्देवैर्जनिभिर्देवपत्नीभिश्च सुमद्रणः
शोभनगणस्त्वमंधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ सोमलक्षणमन्नं
जुषाणः सेवमानो मंदस्व । तृप्तो भव ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोश्नहोतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबामीध्रात्तव भागस्य तृप्नुहि ॥ ४ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उश्न । होतः । नि । सद् । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रऽस्थितं । सोम्यं । मधु । पिब । आमीध्रात् । तव । भागस्य । तृप्नुहि ॥ ४ ॥

हे विप्र मेधाविन्नग्रे देवान् यष्ट्यानिन्द्रादीनावक्षि । आवह । यक्षि च ।
तान्यज च । हे होतर्देवानामाह्वातस्त्वं चोश्नन्नस्मदीयं कामयमानः सन् त्रिषु
योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु निषीद । उपविश । उपविश्य च प्रस्थितं
होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रतिवीहि । प्रतिकामयस्व ।
कामयित्वा चामीध्रादमीध्रयागात्सोमं पिब । पीत्वा च तव भागस्य त्वदीयेन
भागेन तृप्नुहि । तृप्तो भव ॥

॥ अथ पंचमी ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाहोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि । बाहोः । हितः ।

तुभ्यं । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यं । आऽभृतः । त्वं । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स्यः स एष सोमस्ते तव तन्वः शरीरस्य नृम्णवर्धनः । बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबंधः । येन सोमेन प्रदिवि पुराणे त्वयि बाहोर्हस्तयोः सहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यमोजस्तत्कारणभूतं बलं च हितः । निहितं भवति ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ हे मघवन् धनवन्निंद्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः । तुभ्यं होतुमाभृतः । उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । अस्येमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात्तृपत् तृप्यंस्त्वमापिब । आभिमुख्येन पिब ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वादस्येति चतुर्थर्थे षष्ठी ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथां । यज्ञं । बोधतं । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निऽविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतं । प्रऽशास्त्रात् । आ । पिबतं । सोम्यं । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां । सेवेथां । मे मम हवस्य हवमाह्वानं ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ बोधतं । अवगच्छतं । तथा सत्तो निषण्णोऽस्मदीयो होता पूर्याश्चिरंतनीर्निविदः ॥ वाङ्मामैतत् ॥ शस्त्रलक्षणा वाचोऽनु शंसतीति शेषः । उद्गातृभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानुगुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः सोमलक्षणमन्नमावृतमृत्विग्भिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवामच्छाभिमुख्येनैति । गच्छति प्राप्नोति । तादृशं सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्यागादापिबतं । आभिमुख्येन पिबतं ॥

॥ इति द्वितीयस्य सप्तमे पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमंडलस्य चतुर्थानुवाके
मंदस्वेति षडृचं पंचमं सूक्तं गार्त्समदं । मंदस्वेत्यनुक्रांतं । पूर्वत्र ऋतव्यं तु जागतं
त्विति तुशब्दप्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यं । तत्राद्याश्चतस्र ऋचो द्रविणोदोदे-
वताकाः पंचम्याश्विनी षष्ठ्याग्नेयी ॥ दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानृक्-
शिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुप-
रिष्ठात् मंदस्वेत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मंदस्व होत्रादनु जोषमंधसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचं ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिर्होत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ १ ॥

मंदस्व । होत्रात् । अनु । जोषं । अंधसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णा । वष्टि । आऽसिचं ।

तस्मै । एतं । भरत । तत्ऽवशः । ददिः । होत्रात् । सोमं । द्रविणः । ऽदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदो द्रविणसो धनस्य दातरेतन्नामक देव अंधसो देवानामन्नरूपस्य
सोमस्य सोमेन होत्रात् होतृकर्तृकाद्यागादनु जोषं प्रीतिमनु मंदस्व । हे अध्वर्यवः
स द्रविणोदाः पूर्णा संपूर्णामासिचं सिच्यमानामाहुतिं वष्टि । कामयते । अत-
स्तस्मै द्रविणोदसेऽग्नय एतं सोमं भरत । प्रापयत । तद्वशस्तत्कामो द्रविणोदा

ददिर्दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे द्रविणोदो होत्रात्
होतुर्यागात् ऋतुभिरिषमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददियो नाम पत्यते ।
अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २ ॥
यं। ऊं इति। पूर्व। अहुवे। तं। इदं। हुवे। सः। इत्। ऊं इति। हव्यः। ददिः। यः। नाम। पत्यते।
अध्वर्युःभिः। प्रऽस्थितं। सोम्यं। मधु। पोत्रात्। सोमं। द्रविणः। दः। पिब। ऋतुऽभिः ॥ २ ॥

हे द्रविणोदो यमु यं त्वामेव पूर्वं होतृकर्तृके सोमयागेऽहुवे । आहुतवानस्मि
इदं संप्रति तं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे हुवे । आह्वयामि । सेत् स एव द्रविणोदा
हव्यो ह्यातव्यः ॥ उ इति पूरणे ॥ ददिरभीष्टफलस्य दाता यो नाम यः खलु पत्यते
देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे सोम्यं सोमात्मकं मध्वध्वर्युभिः प्रस्थितं प्रणीतमा-
सीत् । हे द्रविणोदः पोत्रात् पोतुर्यागादृतुभिरूर्जसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मेघंतु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।
आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ ३ ॥
मेघंतु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् । वीळयस्व । वनस्पते ।
आऽयूय। धृष्णो इति। अभिऽगूर्या। त्वं। नेष्ट्रात्। सोमं। द्रविणः। दः। पिब। ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

हे द्रविणोदो येभिर्यैर्वाहैरीयसे प्राप्नोषि ॥ ते तव वह्नयो वोढार इति यास्के-
नोक्तत्वात् । नि० ८. ३. ॥ ते मेघंतु । तृप्यंतु । हे वनस्पते वनानां पते अरिषण्यन्
अहिंसन् वीळयस्व । दृढीभव । हे धृष्णो धर्षक त्वमायूयागत्य अभिगूर्योद्यम्य
नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागादृतुभिः सहःसंज्ञकैः सह सोमं पिब ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अपाङ्घोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितं ।
तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्रविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होचात् । उत । पोचात् । अमत्त । उत । नेष्टात् । अजुषत । प्रयः । हितं ।
तुरीयं । पात्रं । अमृक्तं । अमर्त्यं । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्रविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयं । यो द्रविणोदा होचाद्वीतुर्यागात् सोममपात् पीतवान् उत
किंच पोचात्पोतुर्यागादमत्त सोमं पीत्वामाद्यत् । उत अपि च नेष्टात् नेष्टुर्या-
गाद्वितं दत्तं प्रयो देवानामन्नरूपं सोममजुषत । असेविष्ट । स द्रविणोदसो
हवीरूपद्रविणस्य प्रदातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यंते
हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । नि० ८. २. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ तादृशो
द्रविणोदा अमृक्तं दशापवित्रेणामृष्टममर्त्यममरणसाधनं तुरीयं पात्रं चतुर्थ-
पात्रस्थं सोमं पिबतु ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अर्वाचमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युंजाथामिह वां विमोचनं ।
पृक्तं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥
अर्वाचं । अद्य । यय्यं । नृऽवाहनं । रथं । युंजाथां । इह । वां । विऽमोचनं ।
पृक्तं । हवींषि । मधुना । हि । कं । गतं । अथ । सोमं । पिबतं । वाजिनीवसू इति
वाजिनीऽवसू ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ अद्यास्मिन्नहनि यय्यं ययिं गन्तारं नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढा-
रमिह यज्ञे वां युवयोर्विमोचनं विमोचयितारं रथमर्वाचं यथार्वाग्भवति तथा
युंजाथां । किंच मधुना स्वादुरसेन हवींषि पृक्तं । संयोजयतं । अथ च गतं ।
आगच्छतं ॥ हि कमिति पूरणे ॥ अथानंतरं हे वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी ।
अन्नेन वासयितारौ बलवर्धनौ वा सोमं पिबतं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

जोष्यग्ने समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं जोषि सुष्टुतिं ।
विश्वेभिर्विश्वाँ ऋतुना वसो मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥ ६ ॥
जोषि । अग्ने । संऽइधं । जोषि । आऽहुतिं । जोषि । ब्रह्म । जन्यं । जोषि । सुऽस्तुतिं ।
विश्वेभिः । विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् । उशतः ।
पायय । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने समिधं जोषि । जुषस्व । आहुतिं जोषि । जुषस्व । ब्रह्म शस्त्रं जन्यं
जनेभ्यो हितं जोषि । जुषस्व । सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं जोषि । जुषस्व । किंच
वसो सर्वेषामावासभूत हे अग्ने उशतः कामयमानान् महो महतो विश्वान्
सर्वान्देवान् उशन् कामयमानस्त्वमृतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा विश्वेभिः
सर्वैर्देवैः सह हविर्हवीरूपं सोमं पायय ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

उदु ष इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकं । अत्रानुक्रम-
णिका । उदु ष एकादश सावित्रमिति ॥ व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र
एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धानीयं । व्यूढश्चेदिति खंडे सूचितं । षष्ठस्योदु ष देव इति
गार्त्समदं । आ० ८. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उदु ष देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्थात् ।

नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्भीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्वत् । तमं । तत् । अपाः । वह्निः । अस्थात् ।
नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति । रत्नं । अथ । आ । अभजत् । वीतिः । होत्रं । स्वस्तौ ॥ १ ॥

स्यः स देवो द्योतमानः सविता सवायं लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं
प्रतिदिनमुदस्थात् । उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अप
अप इति कर्मनामसु पाठात् ॥ वह्निर्वोढा जगतां । किंच नूनं संप्रति देवेभ्यः
स्तोतृभ्यो रत्नं धनं वि हि धाति । प्रयच्छति ॥ हीति पूरणे ॥ अथ अपि च वीति-
होत्रं कांतयज्ञं यजमानं स्वस्तावविनाशे क्षेमेऽभजत् । भागिनं करोतु । यद्यपि
स्वस्तिशब्दो विभक्त्यंतनिर्दिष्टशब्दपरस्तथाप्यपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निमृया अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुऽपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृयाः । अयं । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्महत्करो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः सुखायोर्द्ध्वं
उन्नतः सन् बाहवा बाहू प्रसिसर्ति । प्रसारयति । आपश्चित् आपोऽप्यस्य व्रते
प्रसवाख्ये कर्मणि सति ॥ व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् ॥ आ स्यंदंत इति
शेषः । ताश्च निमृषा नितरां शोधयिष्यो गंगादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । अयं
चिद्वातोऽयमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽंतरिक्षे रमते ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अह्यर्षूणां चिन्त्ययाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुऽभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनं । अरीरमत् । अतमानं । चित् । एतोः ।

अह्यर्षूणां । चित् । नि । अयान् । अविष्यां । अनु । व्रतं । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

यान् गच्छन् सविताशुभिश्चिच्छीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिर्विमुचाति । वि-
मुच्यते । नूनमिति पूरणः । अतमानं चित्सततं गच्छंतमपि जनमेतोर्गमनाद-
रीरमत् । उपरमयति । किंच अह्यर्षूणां । अहिमाहंतारं शत्रुमभिगच्छन्तीत्यह्यर्षवः ।
तेषामप्यविष्यां गमनेच्छां न्ययान् । नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतं
कर्मानु पश्चान्मोकी रात्रिः । मोकी शेकीति रात्रिनामसु पाठात् ॥ आगात् ।
आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुनः समव्यद्विततं वयंती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्न धीरः ।

उत्संहायास्थाद्भृ१तूरदधररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सं । अव्यत् । विऽततं । वयंती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शक्न । धीरः ।

उत् । संऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदधः । अरमतिः । सविता । देवः । आ ।

अगात् ॥ ४ ॥

वयंती वस्त्रं वयंती नारीव रात्रिर्विततमालोकं पुनः समव्यत् । संवेष्टयते ।
पुनःशब्दः पूर्वद्युरप्येवमकाशीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः
कर्तोः क्रियमाणं कर्म ॥ कर्तोः कर्तवा इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक्न कर्तुं शक्य-
मपि मध्या मध्य उपक्रांतं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । न्यधात् । निहितवान् ।

सवितर्युपरत इति शेषः । सर्वो लोकः सहाय शय्यां विहायोदस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते । कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरनुपरतिर्देवो द्योतमान आगात् । आगच्छति । उदेतीति यावत् । ऋतून् कालविशेषांश्च व्यदर्दः । विदारयति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्यः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतं । इषितं । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतोऽग्नेः शोकस्तेजो दुर्यो गृह्यो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां पृथग्भूतान्गृहान्वितिष्ठते । अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ मातोषाः सवित्रान्विषितं प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेर्ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवेऽग्नय आधात् । आदधाति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

समाववर्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वान् अपो विकृतं हित्वागादनु व्रतं सवितुर्दैवस्य ॥ ६ ॥

संऽआववर्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विऽकृतं । हित्वा । आ । अगात् । अनु । व्रतं । सवितुः । दैवस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुर्विजयेच्छुर्योऽङ्गा विष्टितो युद्धार्थे प्रस्थितः समाववर्ति । समावर्तयति । विश्वेषां सर्वेषां चरतां जंगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति कामोऽभूत् । भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतोऽपः कर्म विकृतमर्द्धकृतं हित्वा हित्वागात् । गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैवस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य व्रतमस्तमयाख्यं कर्मानु जायत इत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्वया हितमर्थमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितं । अर्थं । अप्सु । भागं । धन्वं । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विभ्यः । नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्स्वन्तरिक्षे ॥ आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् ॥ जला-
धारे वा हितं निहितमप्यमपां संबन्धिनं भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु
मृगयसो मृगयमाणा मृगा आ समन्ताद्वितस्थुः । अधितिष्ठन्ति । किञ्च वनानि
वृक्षा विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितु-
स्तानि तादृशानि व्रतानि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । केऽपि न हिंसन्ति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्ऽराध्यं । वरुणः । योनिं । अर्थं । अनिऽशितं । निऽमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि ।

आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं राधनीयमप्यमाप्तुं योग्यमनिशितम-
तीक्ष्णं । सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये
सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । जर्भुराणो
भृशं गच्छन् विश्वः सर्वो मार्ताण्डो मृताङ्गिन्नादंडादुत्पद्यमानः पक्ष्यागात् । आ-
गच्छति । विश्वः पशुरपि व्रजं गोष्ठमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने
जन्मानि जातानि भूतानि व्याकः । पृथगकाशीत् ॥

॥ अथ नवमी ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्थमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतं । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । अरातयः । तं । इदं । स्वस्ति । हुवे । देवं । सवितारं । नमः ऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रसवाख्यं कर्मेन्द्रो न मिनाति । न हिनस्ति । वरुणश्च न मिनाति मित्रश्चार्यमा च न मिनाति रुद्रश्च न मिनाति । अरातयो ऽसुराश्च न मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ तं सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोभिरन्नरूपैर्हविर्भिः सह ॥ नम आयुरित्यन्ननामसु पाठात् ॥ स्वस्ति क्षेमाय हुवे । स्तौमि ॥

॥ अथ दशमी ॥

भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अब्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगं । धियं । वाजयंतः । पुरं ऽधिं । नराशंसः । ग्राः । पतिः । नः । अब्याः ।

आ ऽअये । वामस्य । सं ऽगथे । रयीणां । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारं ॥ पुरंधिर्बहुधिरिति यास्कः ॥ वाजयंतो वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्त्यव्यत्ययः ॥ नः स्तुवतो ऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो ग्रास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छंदसां पतिर्वा ॥ तथा च श्रूयते छंदांसि वै ग्रा इति उत ग्रा ब्यंतु देवपत्नीरिति च ॥ सविताब्याः । अब्यात् । किंच वामस्य धनस्य रयीणां पशूनां च ॥ तथा च श्रूयते पशवो वै रयिरिति ॥ आय आगमने संगथे संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेरकस्य वयं प्रियाः स्याम । भवेम ॥

॥ अथैकादशी ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवान्युरुशंसाय सवितर्जरिचे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यं । तत् । दिवः । अत् ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तं । काम्यं । राधः । आ । गात् ।

शं । यत् । स्तोतृ ऽभ्यः । आपये । भवाति । उरु ऽशंसाय । सवितः । जरिचे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं त्वया दत्तं तत् प्रसिद्धं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो

द्युलोकात् अद्भ्योऽंतरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेश्चा गात् । आगच्छतु । किंच स्तोतृभ्यः स्तोतृणामापये बंधवे तद्वंशजाय यद्वनं शं सुखकरं भवाति भवेत् उरुशंसाय बहुस्तुतये जरित्रे स्तोत्रे मह्यं ॥ जरिता कारुरिति स्तोतृनामसु पाठात् ॥ हे सवितः तत्प्रयच्छ ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥

यावाणेवेत्यष्टर्चं सप्तमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमाश्विनं यावाणेवाष्टावाश्विनमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वे पटलेऽस्य विनियोगः । सूचितं च यावाणेवेळे द्यावापृथिवी । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं सूक्तं । सूचितं च यावाणेव नासत्याभ्यामिति चीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

यावाणेव तदिदर्थं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिमतमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुचा ॥ १ ॥

यावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थे । जरेथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षं । निधिऽमतं । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽचा ॥ १ ॥

हे अश्विनौ यावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ पाषाणाविव तदर्थं ॥ अर्तेर्धा-
तोर्र्थशब्दः । अर्थोऽर्तेरिति यास्कः । नि० १. १८. ॥ तमरातिमित्यर्थः । इदिति पूरणः । जरेथे । जरयेथे । अरातिं बाधेथां । यद्वा यथा गुरु यावाणौ क्षिप्तौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गंतारं जरेथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ किंच गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव वृक्षं फलितं वृक्षं निधिमतं धनवंतं यजमानमच्छ । आगच्छतमिति शेषः । विदथे यज्ञे ॥ विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ॥ उक्थशासोक्थशंसितारौ ब्रह्माणेव ब्राह्मणाविव । जन्या जनपदेषु दूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव पुरुचा बहुभिः पुरुषैर्हव्या ह्रातव्यौ युवां । अत्रोपमेयद्वित्वानुसारेणोपमानद्वित्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा संचेथे ।

मेने इव तन्वाऽशुभमाने दंपतीव ऋतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रा॒तःऽया॒वा॒ना । र॒थ्याऽइ॒व । वी॒रा । अ॒जाऽइ॒व । य॒मा । वरं । आ । स॒चे॒थे इति ।
मे॒ने इ॒वेति॒ मे॒नेऽइ॒व । त॒न्वा । शृ॒भ॒मा॒ने इति । दं॒प॒ती इ॒वेति॒ दं॒प॒तीऽइ॒व ।
क्र॒तुऽवि॒दा । ज॒नेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गंतारौ रथ्येव रथिनाविव वीरौ
स्वकर्मणि शूरौ । अजेवाजाविव छागाविव यमा यमलौ । मेने इव नार्याविव
तन्वा शरीरेण शृभमाने शोभमानौ । दंपतीव जायापती इव संगतौ जनेषु
विषयेषु क्रतुविदा कर्मविदौ युवां वरं संभक्तारमासचेथे । आगच्छथ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शृ॒गे॒व नः प्रथ॒मं गंत॒म॒र्वाक् श॒फा॒वि॒व ज॒भू॒रा॒णा त॒रो॒भिः ।
च॒क्र॒वा॒के॒व प्र॒ति व॒स्तो॒रु॒सा॒र्व॒चा या॒तं र॒थ्ये॒व श॒क्रा ॥ ३ ॥
शृ॒गाऽइ॒व । नः । प्रथ॒मं । गंतं । अ॒र्वाक् । श॒फौऽइ॒व । ज॒भू॒रा॒णा । त॒रःऽभिः ।
च॒क्र॒वा॒काऽइ॒व । प्र॒ति । व॒स्तोः । उ॒सा । अ॒र्व॒चा । या॒तं । र॒थ्याऽइ॒व । श॒क्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ शृगेव पशोः शृग इव प्रथमा देवानां प्रथमौ शफाविवाश्वादेः
खुराविव तरोभिर्वेगैर्जभूराणा भृशं गच्छंतौ युवां नोऽस्मान्प्रत्यर्वागभिमुखमा-
गंतं । आगच्छतं । किंच हे अश्विनौ वस्तोः प्रति अहः प्रति चक्रवाकेव चक्रवा-
काविव हे उसा शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा रथ्येव रथिनाविव हे शक्रा
स्वकर्मणि शक्तावर्वाचास्मदभिमुखौ यातं । गच्छतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ना॒वे॒व नः पा॒र॒य॒तं यु॒गे॒व न॒भ्ये॒व न उ॒प॒धी॒व प्र॒धी॒व ।
श्वा॒ने॒व नो अ॒रि॒ष॒ण्या त॒नू॒नां खृ॒ग॒ले॒व वि॒स्र॒सः पा॒त॒म॒स्मान् ॥ ४ ॥
ना॒वाऽइ॒व । नः । पा॒र॒य॒तं । यु॒गाऽइ॒व । न॒भ्याऽइ॒व । नः । उ॒प॒धी इ॒वेत्यु॒प॒धीऽइ॒व ।
प्र॒धी इ॒वेति॒ प्र॒धीऽइ॒व ।

श्वा॒नाऽइ॒व । नः । अ॒रि॒ष॒ण्या । त॒नू॒नां । खृ॒ग॒लाऽइ॒व । वि॒स्र॒सः । पा॒तं । अ॒स्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ नावेव नावाविव सिंधून् नोऽस्मान् दुर्गाणि पारयतं । युगेव
यथा रथस्य युगे नभ्येव यथा च रथचक्रनाभिफलके । उपधी इव यथा

तत्पार्श्वस्थे फलके प्रधी इव यथा वा चक्रबाह्यवलयौ रथं पारयतः तथा नोऽस्मान्दुर्गाणि पारयतं । किंच श्वानेव श्वानाविव यथा श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षंतौ तनोर्हिंसामपनयतः तथा नोऽस्माकं तनूनामंगानामरिषण्यावहिंसकौ भवतं । खृगलेव यथा तनुत्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा विस्रसो जराया अस्मान्युवां पातं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षी इव चक्षुषा यातमर्वाक् ।
हस्ताविव तन्वेऽशंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥
वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातं । अर्वाक् ।
हस्तौऽइव । तन्वे । शंभविष्ठा । पदाऽइव । नः । नयतं । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वातेव वाताविवाजुर्या जरितुमशक्यौ नद्येव नद्याविव रीतिः ॥
व्यत्ययेनैकवचनं ॥ शीघ्रं गंतारौ युवां । अक्षी इव अक्षिणी इव चक्षुषा दर्शने-
नार्वागस्मदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किंच हस्तेव हस्ताविव पादेव पादाविव
तन्वे शरीराय शंभविष्ठा सुखस्य भावयितृत्वमौ युवां नोऽस्मान् वस्यो वसीयः
श्रेष्ठं धनमच्छ प्रति नयतं । प्रापयतं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ओष्ठाविव मध्वास्त्रे वदंता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।
नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥
ओष्ठौऽइव । मधु । आस्त्रे । वदंता । स्तनौऽइव । पिप्यतं । जीवसे । नः ।
नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुऽश्रुता । भूतं । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ओष्ठाविवास्त्र आस्याय मधुररसवद्बचनं वदंतौ स्तनाविव
नोऽस्मान् जीवसे जीवनाय पिप्यतं । प्याययतं । किंच नासेव नासिके इव
नोऽस्माकं तन्वस्तनो रक्षितारा रक्षितारौ भूतं । भवतं । अपि च कर्णाविवास्मे
अस्माकं सुश्रुता सुश्रवणे युवां भूतं । भवतं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

हस्तेव शक्तिमभि सँददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।

इमा गिरो अश्विना युष्मयंतीः क्षणोत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतं ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव । शक्तिं । अभि । सँददी इति संऽददी । नः । क्षामऽइव । नः । सं । अजतं । रजांसि ।

इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मऽयंतीः । क्षणोत्रेणऽइव । स्वऽधितिं । सं । शिशीतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ हस्तेव हस्ताविव शक्तिं सामर्थ्यं नोऽस्माकमभिसंददी आभि-
मुख्येन सम्यक् प्रयच्छंतौ भवतं । किंच क्षामेव रोदसी इव रजांसि स्थानान्युद-
कानि वा ॥ उदकं रज उच्यत इति यास्कः ॥ नोऽस्माकं संभजतं । प्रेरयतं ।
अपि च अश्विना हे अश्विनौ इमा गिरोऽस्माभिः कृताः स्तुतीर्युष्मयंतीर्यु-
वामिच्छंतीः स्वधितिमसिं क्षणोत्रेणैव तेजनशाणवत् संशिशीतं । सम्यक् ती-
क्ष्णीकुरुतं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमं । गृत्सऽमदासः । अक्रन् ।

तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातं । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोरेतानि वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ब्रह्म
ब्रह्माणि मंत्रान् स्तोमं स्तोत्रं च गृत्समदासो गृत्समदा अक्रन् । अकुर्वन् । तानि
ब्रह्माणि नरा नेतारौ जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवामुपयातं । उपगच्छतं । किंच
सुवीराः शोभनपुत्रा वयं विदथे यज्ञे युवां बृहद्वदेम । प्रभूतं स्तुमः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

सोमापूषणेति षडृचमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं चैष्टुभं सोमापूषदेवताकं । तथा
चानुक्रांतं । सोमापूषणा षट् सोमापौषणमंत्योऽर्च्योऽप्यदितेरिति । अवतु देव्य-
दितिरित्यस्यार्च्यस्यादितिर्देवता ॥ सोमापौषणे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्या-
स्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो याज्याः । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं ।
सोमापूषणा जनना रयीणां । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणां । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥ १ ॥

सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां रयीणां धनानां जनना जनयितारौ दिवो
द्युलोकस्यापि जनना जनयितारौ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः ।
किंच जातौ जातमात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतो गोपौ गोप्तारौ
देवा अमृतस्यामरणस्य नाभिं हेतुमकृण्वन् । अकार्षुः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिंद्रः पक्वमामास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहतां । अजुष्टा ।

आभ्यां । इंद्रः । पक्वं । आमासु । अंतरिति । सोमापूषभ्यां । जनत् । उस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ सोमापूषणौ देवौ द्योतमानौ जायमानावुत्पन्नमात्रावेव जुषन्त । सर्वे
देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति यावत् । किंच इमौ सोमापूषणावजुष्टासेव्यानि
तमांसि सर्वस्य गूहतां । नाशयतः । किंच आभ्यामेताभ्यां सोमापूषभ्यां सहेंद्र
आमासु तरुणीषूस्त्रियासु गोष्वन्तर्मध्य ऊधःप्रदेशे पक्वं पयो जनत् । जनयति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वं ।

विषूवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानं । सप्तचक्रं । रथं । अविश्वमिन्वं ।

विषुवृतं । मनसा । युज्यमानं । तं । जिन्वथः । वृषणा । पंचरश्मिं ॥ ३ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ रजसो
लोकस्य । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः । विमानं परिच्छेदकं । सर्वमान-

मित्यर्थः । सप्तचक्रं सप्तर्तुचक्रं । त्रयोदशो मासः सप्तम ऋतुः । अस्ति त्रयोदशो मास इति श्रुतेः । अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं विषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं पंचरश्मिं पंचर्तुरश्मिं । हेमंतशिशिरयोः समासेनर्तवः पंच । तथा च श्रूयते । द्वादश वै मासाः पंचर्तवो हेमंतशिशिरयोः समासेनेति । मनसा युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानं । तं प्रसिद्धं रथं जिन्वथः । अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

दि॒व्य॑न्यः स॒दनं॑ च॒क्र उ॒च्चा पृ॒थि॒व्याम॒न्यो अ॒ध्य॒न्तरि॑क्षे ।

ताव॒स्मभ्यं॑ पु॒रु॒वारं॑ पु॒रु॒क्षुं रा॒यस्पोषं॑ वि ष॒तां नाभि॑म॒स्मे ॥ ४ ॥

दि॒वि । अ॒न्यः । स॒दनं । च॒क्रे । उ॒च्चा । पृ॒थि॒व्यां । अ॒न्यः । अ॒धि । अ॒न्तरि॑क्षे ।

तौ । अ॒स्मभ्यं॑ । पु॒रु॒ऽवारं॑ । पु॒रु॒ऽक्षुं । रा॒यः । पोषं॑ । वि । स्य॒तां । नाभिं॑ । अ॒स्मे इति॑ ॥ ४ ॥

अन्यस्तयोरेकः पूषोच्चा उच्चैरुच्छ्रिते दिवि द्युलोके सदनं स्थानं चक्रे । चकार । अन्योऽपरः सोमः पृथिव्यामोषधिरूपेण अध्यन्तरिक्षेऽन्तरिक्षे च चंद्ररूपेण सदनं चक्रे । तौ सोमापूषणौ युवां पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं पुरुक्षुं बहुकीर्तिं रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । पश्चात्तमकं धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं पशवो वै रायस्पोष इति । अस्मे अस्माकं नाभिं विश्वस्य भोगस्य हेतुभूतमस्मभ्यं विष्यतां । विमुंचतां । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वि॒श्वान्य॒न्यो भु॒वना॑ ज॒जान॑ वि॒श्वम॒न्यो अ॒भिच॑क्षाण एति ।

सोमा॑पूषणा॒वव॑तं॒ धियं॑ मे यु॒वाभ्यां॑ वि॒श्वाः पृ॒त॒ना ज॑येम ॥ ५ ॥

वि॒श्वानि॑ । अ॒न्यः । भु॒वना॑ । ज॒जान॑ । वि॒श्वं । अ॒न्यः । अ॒भिऽच॑क्षाणः । ए॒ति ।

सोमा॑पूषणौ । अव॑तं । धि॒यं । मे । यु॒वाभ्यां॑ । वि॒श्वाः । पृ॒त॒नाः । ज॑येम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ अन्यो युवयोरेकः सोमो विश्वानि भुवना भुवनानि भूतानि जजान । अजनयत् । तथा च मंत्रः । सोमः पवते जनिता मतीनां । ऋग्वे० ९. ९६. ५. । इति । अन्योऽपरः पूषादित्यो विश्वमभिचक्षाणोऽभिपश्यन्नेति । गच्छति । तौ युवां सोमापूषणौ मे धियं कर्म ॥ धीः शचीति कर्मनामसु पाठात् ॥ अवतं । रक्षतं । किंच वयं युवाभ्यां हेतुभ्यां विश्वाः पृतनाः सर्वा शत्रुसेना जयेम । अभिभवेम ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवतु देव्यदितिरनर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियं । पूषा । जिन्वतु । विश्वंऽइन्वः । रयिं । सोमः । रयिऽपतिः । दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

पूषादित्यो विश्वमिन्वो विश्वस्य प्रीणयिता धियमस्माकं कर्म जिन्वतु ।
तर्पयतु । रयिपतिर्धनपतिः सोमो रयिं धनं दधातु । अस्मभ्यं ददातु । किंच
देवी द्योतमानाननर्वाप्रत्यूता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापितादितिरवतु । अस्मान्
रक्षतु । अन्यत् सिद्धं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

वायो ये त इत्येकविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गार्त्तमदं गायत्रं । अंबितम इति
षष्ठस्य तृचस्यादितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । वायो ये त इत्यादिके द्वे ऋचौ
वायव्यौ । शुक्रस्याद्येत्येषेन्द्रवायवी । अयं वां मित्रावरुणेति पंचानां मित्रावरु-
णावश्विनाविंद्रो विश्वे देवाः सरस्वतीति क्रमेण देवताः । प्रेतां यज्ञस्येत्यंत्यस्तृचो
ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने द्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेन च विनियुक्तत्वात् द्या-
वापृथिव्यो हविर्धानदेवत्यो वा । अग्निं च हव्यवाहनमिति पादोऽग्निदेवत्यो वा ।
तथा चानुक्रांतं । वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये तु तृचेऽत्येन्द्रवायवी
द्यावापृथिव्योऽत्यस्तृचो हाविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽंबितमेऽनुष्टुभौ
बृहती चेति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽत्यतृचवर्जमेतत्सूक्तं ।
वायव्यतृचस्य वायो ये ते सहस्रिण इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्य शुक्रस्या-
द्येत्येषा तृतीया । तथा च सूचितं । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास
आगहीत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येकायं वां मित्रा-
वरुणेति पंच तृचाः । आ० ७. ६. । इति ॥ चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रा-
वरुणशस्त्रेऽयं वां मित्रावरुणेति षष्ठहस्तोत्रियसंज्ञकः । चतुर्विंशे होताजनिष्टेति
खंडे सूचितं अयं वां मित्रावरुणा पुरुषा चिद्यस्ति । आ० ७. २. । इति ॥
आभिप्रविकेष्वहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पंचदशादिस्तोम-
निमित्तमावापनीयः । अयं वां मित्रावरुणानो मित्रावरुणेति तृचाः । आ० ७. ५. ।

इति सूचितत्वात् ॥ आद्या मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूचितं च । मैत्रावरुणस्य
 अयं वां मित्रावरुणेति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदसि गोमदूष्विति
 तृचो विनियुक्तः । गोमदू षु नासत्येति तृचाः । आ० ४. १५. । इति सूचितत्वात् ॥
 अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इंद्रो अंग महद्भयमिति तृचः ।
 अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो अंग महद्भयमभि न्यू षू वाचं
 । आ० ६. ४. । इति ॥ आग्रयणे वैश्वदेवस्य हविषो विश्वे देवास इत्यनुवाक्या ।
 आग्रयणमिति खंडे सूचितं । विश्वे देवास आगत ये के च जमा महिनो अहि-
 मायाः । आ० २. ९. । इति ॥ दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽंबितमे नदीतम
 इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । अंबितमे नदीतम
 इत्यानुष्टुभं प्रउगं । आ० ७. ११. । इति ॥ ब्यूढे दशरात्रे प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे
 प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयस्तृचः । अथ छंदोमा इति खंडे
 सूचितं । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. । इति ॥
 हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे
 इव यतमाने यदैतं । आ० ४. ९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वायो॒ ये ते॑ सह॒स्रिणो॒ रथा॑स॒स्तेभिरा॑ ग॒हि । नि॒युत्वान्॒सोम॑पीतये ॥ १ ॥

वायो॒ इति॑ । ये॒ ते । सह॒स्रिणः॑ । रथा॑सः । तेभिः॑ । आ॒ ग॒हि । नि॒युत्वान् । सोम॑ऽपीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीया ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासो रथाः तेभिस्तैर्नि-
 युत्वान् नियुद्भिर्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमागहि । आगच्छ । नानारूप-
 त्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः सहागमनं प्रार्थ्यत इति भावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

नि॒युत्वान्वा॒यवा॑ ग॒ह्ययं॑ शु॒क्रो अ॒यामि॑ ते । गंता॑सि सु॒न्वतो॑ गृ॒हं ॥ २ ॥

नि॒युत्वान् । वा॒यो इति॑ । आ॒ ग॒हि । अ॒यं । शु॒क्रः । अ॒यामि॑ । ते॒ । गंता॑ । अ॒सि ।

सु॒न्वतः॑ । गृ॒हं ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वमागहि । आगच्छ ।
 अयं शुक्रो दीप्यमानः सोमस्ते तुभ्यमयामि । नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः

कर्मणि लुङ् ॥ सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तासि । याता भवसि ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातं । पिबतं । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ हे इन्द्रवायू अद्यास्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तियत्ययः ॥ नियुत्वन्तौ युवां गवाशिरः । गव्यं पय आशीराश्रपणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थमायातं । आगच्छतं । आगत्य सोमं पिबतं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवं ॥ ४ ॥

अयं । वां । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋतऽवृधा । मम । इत् । इह । श्रुतं । हवं ॥ ४ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाभ्यामयं सोमः सुतः । अभिषुतः । ऋतावृधा हे सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ममेत् ममैव हवमाह्वानं श्रुतं । शृणुतं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

राजानावनभिदुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूणे आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिऽदुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

राजानावीश्वरौ दीप्यमानौ वा अनभिदुहानभिद्रोग्धारौ यौ मित्रावरुणौ ध्रुवे स्थिर उत्तम उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थान आसाते उपविशतः तावागच्छ-
तमिति शेषः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरं ॥ ६ ॥

ता । संऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्याः । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवऽह्वरं ॥ ६ ॥

सम्राजावाज्ञयैव सर्वेषां शास्त्रारौ घृतासुती घृतान्नौ । तद्वां महित्वं घृतान्ना-

वस्त्विति मंत्रांतरात् । ऋग्वे० ६. ६७. ८. । आदित्यादितेः पुत्रौ दानुनस्पती
दानुनो दानस्य वा धनस्य पती स्वामिनौ । ता तौ मित्रावरुणावनवह्नरम-
कुटिलं यजमानं सचेते । सेवेते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

गोमदू षु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ति रूद्रा नृपाय्यं ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातं । अश्विना । वर्तिः । रूद्रा । नृऽपाय्यं ॥ ७ ॥

अश्विना हे अश्विनौ हे नासत्यानृतभाषणरहितौ हे रूद्रा रोख्यमाणौ
द्रवन्तौ युवां वर्तिर्मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा नृपाय्यं नृभिर्नेतृभिर्देवैः पातय्यं
सोमं गोमत् गोमद्यथा भवति तथा अश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा यातं ।
गच्छतं । ऊं भवति पूरणौ ॥

॥ अथाष्टमी ॥

न यत्परो नांतर आदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अंतरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । दुःऽशंसः ।

मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ यद्धनं परो दूरस्थो दुःशंसः शंसनायोग्यो मर्त्यो
रिपुर्यन्नादधर्षत् तथोक्तलक्षणेतरोऽंतरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यन्नादधर्षत्
तद्धनमावोळ्हमिति शेषः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ता न आ वोळ्हमश्विना रयिं पिशंगसंहशं । धिषण्या वरिवोविदं ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोळ्हं । अश्विना । रयिं । पिशंगऽसंहशं । धिषण्या । वरिवःऽविदं ॥ ९ ॥

हे धिषण्या धिषणार्हावश्विना हे अश्विनौ ता तौ युवां पिशंगसंहशं ना-
नारूपं वरिवोविदं धनस्य लभकं रयिं पशुं नोऽस्मभ्यमावोळ्हं । आवहतं ॥

॥ अथ दशमी ॥

इंद्रो अंग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इंद्रः । अंग । महत् । भयं । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रो महदधिकमभीषदभिभवद्भयं भयकारणमपचुच्यवत् । अपच्यावयेत् । हि
यस्मात्कारणात् स स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यो विचर्षणिर्विश्वस्य द्रष्टा ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादधं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अधं । नशत् । भद्रं । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् नोऽस्मान् मृळयाति सुखयेत् । पश्चात् पृष्ठतो
मोऽस्मानघं दुरितं न नशत् । न प्राप्नोति । नोऽस्माकं पुरः पुरस्ताद्भद्रं कल्याणं
च भवाति । भवति ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयं । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

विचर्षणिर्विविधं द्रष्टा जेता शत्रून्सुरान् जेता ॥ तृनंतत्वात् षष्ठ्यभावः ॥
इन्द्रः परमैश्वर्यवान् सर्वाभ्य आशाभ्यो दिग्भ्योऽस्माकमभयं करत् । करोतु ॥
परीति पंचमीद्योतकः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता मे इमं हवँ । इदं बर्हिर्निषीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गतः । शृणुत । मे । इमं । हवँ । आ । इदं । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

हे विश्वे देवा आ गत । इहागच्छत । मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत ।
इदं बर्हिरस्मिन्बर्हिषानिषीदत । उपविशत ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यं ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयं । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः । एतं । पिबत । काम्यं ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः तीव्रस्तीव्रमदो मधुमान् रसवान् मत्सरो मदकरः सोमोऽयं
युष्मदर्थं शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वास्मासु स्थितः । काम्यं कमनीयमेतं सोमं पिबत ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवँ ॥ १५ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवँ ॥ १५ ॥

हे इंद्रज्येष्ठा इंद्रपुरोगमा मरुद्गणा मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषां ते पूषरातयो देवास हे द्योतमाना देवा विश्वे सर्वे यूयं मम मदीयं हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत ॥ इंद्रज्येष्ठादयः संबोधनांताः । ऋग्वे० १. २३. ८. ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

अंबितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ता इव स्मसि प्रशस्तिमंब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अंबिऽतमे । नदीऽतमे । देविऽतमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताऽइव । स्मसि । प्रऽशस्तिं । अंब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

अंबितमे मातृणां श्रेष्ठे नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे सरस्वति अप्रशस्ता इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं स्मसि । भवामः । अंब हे मातः सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रशस्तिं धनसमृद्धिं कृधि । कुरु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितायूषि देव्यां ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आयूषि । देव्यां ।

शुनऽहोत्रेषु । मत्स्व । प्रऽजां । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ १७ ॥

हे सरस्वति देव्यां द्योतमानायां त्वे त्वयि विश्वा विश्वानि सर्वाण्यायूंथन्नानि । आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठात् । श्रिता । आश्रितानि । सा त्वं शुनहोत्रेषु गृत्समदेष्वस्मासु विषयेषु मत्स्व । सोमपानेन तृप्य । किंच हे देवि सरस्वति नोऽस्मभ्यं प्रजां दिदिद्धि । पुत्रान्देहि ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म सर॒स्वति जु॒षस्व वा॒जिनी॒वति ।

या ते॒ मन्म॑ गृ॒त्सम॒दा ऋ॒तावरि॑ प्रि॒या दे॒वेषु॑ जु॒हति ॥ १८ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । सर॒स्वति॒ । जु॒षस्व॒ । वा॒जिनी॒ऽवति॒ ।

या । ते॒ । मन्म॑ । गृ॒त्सऽम॒दाः । ऋ॒तऽवरि॑ । प्रि॒या । दे॒वेषु॑ । जु॒हति ॥ १८ ॥

वाजिनीवत्यन्नवति ऋतावर्युदकवति हे सरस्वति इमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि हवींषि जुषस्व । स्वीकुरु । या यानि मन्म मननीयानि देवेषु प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि देवेषु प्रियाणि वा ते त्वदर्थं गृत्समदा जुहति ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

प्रेतां॑ य॒ज्ञस्य॑ शं॒भुवा॑ यु॒वामि॒दा वृ॒णीमहे॑ । अ॒ग्निं च॑ ह॒व्यवा॒हनं ॥ १९ ॥

प्रा॒ इतां॑ । य॒ज्ञस्य॑ । शं॒ऽभुवा॑ । यु॒वां । इत् । आ । वृ॒णीमहे॑ । अ॒ग्निं । च॒ । ह॒व्यऽवा॒हनं ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा प्रेतां । उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छतां । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेवावृणीमहे । प्रार्थयामहे । हव्यवाहनमग्निं चावृणीमहे । अग्निरत्र निपातभागिति ॥

॥ अथ विंशी ॥

द्यावा॑ नः पृ॒थि॒वी इ॒मं सि॒ध्नम॒द्य दि॒वि॒स्पृ॒शं । य॒ज्ञं दे॒वेषु॑ य॒च्छतां ॥ २० ॥

द्यावा॑ । नः॒ । पृ॒थि॒वी इति॑ । इ॒मं । सि॒ध्नं । अ॒द्य । दि॒वि॒ऽस्पृ॒शं । य॒ज्ञं । दे॒वेषु॑ । य॒च्छतां ॥ २० ॥

द्यावा द्यौः पृथिवी चोभे सिध्नं स्वर्गादेः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छंतं नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु यच्छतां । नियच्छतां ॥

॥ अथैकविंशी ॥

आ वा॑मु॒पस्थं॑ म॒दुहा॑ दे॒वाः सी॑दंतु॒ य॒ज्ञियाः॑ । इ॒हाद्य॑ सोम॑पीतये ॥ २१ ॥

आ । वा॑ । उ॒पऽस्थं॑ । अ॒दुहा॑ । दे॒वाः । सी॑दंतु॒ । य॒ज्ञियाः॑ । इ॒ह । अ॒द्य । सोम॑ऽपीतये ॥ २१ ॥

अदुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा वां युवयोरुपस्थं समीपं यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इह यज्ञेऽद्यास्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानायासीदंतु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

कनिक्कददिति तृचं दशमं सूक्तं । अत्रैवमनुक्रमणिका । कनिक्कदत्तृचमिति । मंडलद्रष्टा गृत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । कपिंजलरूपीद्रो देवता ॥ वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूचितं च । वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्कदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् । आ० गृ० ३. ९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

कनिक्कदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावं ।

सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विध्या विदत् ॥ १ ॥

कनिक्कदत् । जनुषं । प्रऽब्रुवाणः । इयर्ति । वाचं । अरिताऽइव । नावं ।

सुऽमंगलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विध्या । विदत् ॥ १ ॥

कनिक्कदत् पुनःपुनः शब्दायमानो जनुषं जनिष्यमाणमर्थं प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिंजलोऽरितेव कर्णधार इव नावं वाचमियर्ति । प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे शकुने कपिंजल त्वं सुमंगलः प्रकृष्टकल्याणश्च भवासि । भव । किंच काचिदभिभा कोऽप्यभिभवस्त्वा त्वां विध्या विश्वतः सर्वासु दिक्षु मा विदत् । मा प्रापत् । शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं । न्यक्रंदीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं । सुमंगलश्च शकुने भव कल्याणमंगलो मंगलं गिरतेर्गुणान्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वेति यास्कः । नि० ९. ३. ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मा त्वा श्येन उद्धधीन्मा सुपर्णो मा त्वा विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पिच्यामनु प्रदिशं कनिक्कदत्सुमंगलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुऽपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता ।

पिच्यां । अनु । प्रऽदिशं । कनिक्कदत् । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । वद् । इह ॥ २ ॥

हे शकुने त्वा त्वां श्येनः प्रबलः पक्षिविशेषो मा वधीत् । मा हिंसीत् । उत् अपि च सुपर्णो गरुडः पक्षी मा वधीत् । तथेषुमान् वाणवान्वीरोऽस्ता शराणां क्षेप्ता धन्वी त्वा त्वां मा विदत् । मा प्रापत् । किंच पिच्यां प्रदिशं दक्षिणां दिशमनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । कनिक्कदत् पुनःपुनः शब्दं कुर्वन् सुमंगलः कल्याणमंगलो भद्रवादी शोभनवादीहासद्विषये वद । मंगलं सूचय ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अव क्रंद दक्षिणतो गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुंते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥३॥

अव । क्रंद । दक्षिणतः । गृहाणां । सुऽमंगलः । भद्रऽवादी । शकुंते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥३॥

शकुंते हे कपिंजल त्वं सुमंगलो भद्रवादी च सन् गृहाणां दक्षिणतो दक्षि-
णस्यां दिश्यवक्रंद । शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुंतो मंगलसूचको
हि । नोऽस्माकं स्तेनस्तस्करो मेशत । मेशिष्ट । अघशंसोऽनर्थकानां शंसकोऽपि
मेशिष्ट । उत्तमः पादो व्याख्यातचरः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

प्रदक्षिणिदिति नृचमेकादशं सूक्तं गार्त्तमदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्रद-
क्षिणिज्जागतं मध्येऽतिशक्त्यष्टिर्वेति । द्वितीयातिशक्करी अष्टिर्वा । इतरे जगत्यौ ।
कपिंजलरूपीद्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा प्रदक्षिणिदिति सूक्तं जपेत् ।
सूचं प्रागेवोदाहृतं ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणंति कारवो वयो वदंत ऋतुथा शकुंतयः ।

उभे वाचौ वदति सामगा इव गायत्रं च चैष्टुभं चानु राजति ॥१॥

प्रऽदक्षिणिद् । अभि । गृणंति । कारवः । वयः । वदंतः । ऋतुऽथा । शकुंतयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाःऽइव । गायत्रं । च । चैष्टुभं । च । अनु । राजति ॥१॥

शकुंतयः कपिंजला ऋतुथा काले काले वयोऽन्नं वदंतः सूचयंतः कारवः
स्तोतार इव प्रदक्षिणिद् प्रदक्षिणमभिगृणंति । अभिवदंतु ॥ बहुवचनं पूजार्थं ॥
किंच उभे वाचौ गानं च श्रौतं च सामगा गायत्रं चैष्टुभं च सामनी इव शकुं-
तिर्वदति । अनुराजति च । शृण्वतोऽनुरक्तान्करोतीत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उ॒द्गा॒ते॒व॒ श॒कु॒ने॒ सा॒मं॒ गा॒य॒सि॒ ब्र॒ह्म॒पु॒त्र इ॒व॒ स॒र्व॒ने॒षु॒ शंस॑सि ।
 वृ॒षे॒व वा॒जी शि॒शु॒म॒ती॒र॒पी॒त्या॒ स॒र्व॒तो॒ नः॑ श॒कु॒ने भ॒द्र॒मा व॑द वि॒श्व॒तो॒ नः॑ श॒कु॒ने॒
 पु॒ण्य॒मा व॑द ॥ २ ॥

॥ उ॒द्गा॒ता॒ऽइ॒व । श॒कु॒ने॒ । सा॒मं । गा॒य॒सि॒ । ब्र॒ह्म॒ऽपु॒त्रः॒ऽइ॒व । स॒र्व॒ने॒षु॒ । शंस॑सि ।
 वृ॒षा॒ऽइ॒व । वा॒जी । शि॒शु॒ऽम॒तीः॒ । अ॒पि॒ऽइ॒त्य॒ । स॒र्व॒तः॒ । नः॑ । श॒कु॒ने॒ । भ॒द्रं । आ ।
 व॒द॒ । वि॒श्व॒तः॒ । नः॑ । श॒कु॒ने॒ । पु॒ण्यं॒ । आ । व॒द॒ ॥ २ ॥

शकुने हे कपिंजल उद्गातेव साम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं गायसि ।
 गानस्वनं करोषि । ब्रह्मपुत्र इव यथा ब्राह्मणाच्छंसी सवनेषु शस्त्राणि शंसति
 तथा त्वं कालेषु शंससि । श्रौतस्वरं करोषि । वृषेव वाजी सेचनसमर्थोऽश्वः शिशु-
 मतीर्वडवा अपीत्याभिगत्य यथा शब्दं करोति तथा त्वमपि वद । शिष्टं स्पष्टं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ॒व॒दं॒स्त्वं श॒कु॒ने भ॒द्र॒मा व॑द तू॒ष्णी॒मा॒सी॒नः॑ सु॒म॒तिं चि॒कि॒द्धि नः॑ ।
 यदु॒त्प॒त॒न्व॒द॒सि क॒र्क॒रि॒र्य॒था बृ॒ह॒द्दे॒म वि॒द॒थे सु॒वी॒राः ॥ ३ ॥
 आ॒ऽव॒द॒न् । त्वं । श॒कु॒ने॒ । भ॒द्रं । आ । व॒द॒ । तू॒ष्णी॒ । आ॒सी॒नः॑ । सु॒ऽम॒तिं । चि॒कि॒द्धि॒ । नः॑ ।
 यत् । उ॒त्ऽप॒त॒न् । व॒द॒सि॒ । क॒र्क॒रिः॑ । य॒था॒ । बृ॒ह॒त् । व॒दे॒म॒ । वि॒द॒थे॒ । सु॒ऽवी॒राः ॥ ३ ॥

शकुने हे कपिंजल आवदन् शब्दं कुर्वस्त्वं भद्रमावद । मंगलं वद । तूष्णीमा-
 सीनस्तूष्णी तिष्ठन्नपि नोऽस्माकं सुमतिं चिकिद्धि । बुध्यस्व । यद्यदोत्पतन् वदसि
 तदा कर्करिर्यथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिर्वाद्यविशेषः । अन्यद्वाख्यातचरं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके द्वितीये मंडले
 चतुर्थोऽनुवाकः समाप्तं च द्वितीयं मंडलं ॥

॥ ऋग्वेदः ॥

॥ अथ तृतीयं मंडलं ॥

वैश्वामित्रे तृतीये पंचानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र सोमस्य मेति त्रयोविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । सोमस्य अधिकेति । अस्य मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छंदः । मंडलादिष्वग्ने-
यमिति परिभाषयामिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तैष्टुभे छंदसि विनि-
योगः । तथा च सूत्रं । सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निरिति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यमे वह्निं चकर्थ विदथे यजध्वे ।

देवाँ अच्छा दीद्यद्युंजे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसं । वक्षि । अग्ने । वह्निं । चकर्थ । विदथे । यजध्वे ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युंजे । अद्रिं । शंऽआये । अग्ने । तन्वं । जुषस्व ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं विदथे यज्ञे यजध्वे यष्टुं सोमस्य वह्निं वोढारं यं मां चकर्थ कृत-
वानसि । तं मां तवसं तवस्त्विनं बलिनं वक्षि । कामयस्व । किंच हे अग्ने
देवानच्छाभिदीद्यत् दीपमानोऽहमद्रिं यावाणं युंजे । अभिषवणाय युनजिम ।
शमाये । शम्यामि च । तथा च मंत्रांतरं । ऋतेन देवः सविता शमायते
। ऋग्वे० ८. ८६. ५. । इति । यद्वा शमाये । स्तौमि । शशमानो जरतीति स्तुति-
कर्मसु पाठात् । तथा च मंत्रांतरं । सो अग्न ईजे शशमे च मर्तः । ऋग्वे० ६. १. ९. ।
इति । किंच हे अग्ने तन्वं शरीरं जुषस्व । रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वंतं
मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रांचं यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्रवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्रांचं । यज्ञं । चकृम । वर्धतां । गीः । समित्ऽभिः । अग्निं । नमसा । दुवस्यन् ।
दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनां । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुं । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतं चकृम । अकार्ष्म । गीर्मदीया
स्तुतिर्वर्धतां । एधतां । अग्निं समिद्धिर्नमसा हविषा च दुवस्यन् । अस्मदीयाः
परिचरेयुः । किंच दिवो द्युलोकादागत्य देवाः कवीनां स्तोतृणां विदथा ज्ञा-
नानि स्तोत्राणि वा शशासुः । अन्वशिषन् । अपि च गृत्साय । गृणातेरिदं
रूपं । स्तोतव्यायामये तवसे वृद्धाय गातुं स्तोतुमीषुश्चित् । स्तोतार इच्छन्ति च ।
चिदिति चार्थे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

मयो दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबंधुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविंदन् दर्शतमप्स्व^१ तर्देवासो अग्निमपसि स्वसृणां ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतऽदक्षः । दिवः । सुऽबंधुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविंदन् । ऊं इति । दर्शतं । अप्ऽसु । अंतः । देवासः । अग्निं । अपसि । स्वसृणां ॥ ३ ॥

मेधिरो मेधावान् प्राज्ञः पूतदक्षः शुद्धबलो जनुषा जन्ममात्रेण सुबंधुः शोभ-
नबंधुः । स्वत एव बंधुरिति यावत् । योऽग्निर्दिवो द्युलोकस्य पृथिव्या भूमेश्च
मयः सुखं दधे विदधाति । देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं
दर्शतं दर्शनीयमग्निं देवासो देवाः स्वसृणां सरणशीलानां नदीनामप्स्वंतर्गूढं
स्थितमपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते ॥ उ इति पूरणः ॥ अविंदन् । लब्धवन्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अवर्धयन्सुभगं सप्त यहीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिष्टुं न जातमभ्यारुश्वा देवासो अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुऽभगं । सप्त । यहीः । श्वेतं । जज्ञानं । अरुषं । महिऽत्वा ।

शिष्टुं । न । जातं । अभि । आरुः । अश्वाः । देवासः । अग्निं । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

सप्त सर्पणशीला यहीर्यह्यो महत्यो नद्यः सुभगं शोभनधनं श्वेतं शुभ्रं जज्ञानं
जातं महित्वा महत्त्वेनारुषमारोचमानमप्सु स्थितमग्निमवर्धयन् । स्वकार्यभूता-
भिरोषधीभिर्वृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयन्त्यबिन्धनत्वात्तस्य ।

किंच शिशुं न जातं यथा जातं शिशुमश्वा वडवा अभ्यारुः । अभिगच्छन्ति ।
तथा नद्य उत्पन्नमग्निमभ्यारुः । अभिजग्मुः । अपि च देवासो देवा अग्निं
जनिमन् जन्मन्युदके वा वपुष्यन् । वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुक्रेभिरंगै रज आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अंगैः । रजः । आऽततन्वान् । क्रतुं । पुनानः । कविऽभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपां । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः शुक्रेभिः शुक्रैरंगैस्तेजोभी रजोऽंतरिक्षमाततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन्
क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं कविभिः क्रांतप्रज्ञैः स्तोतयैर्वा पवित्रैः शोधकैस्ते-
जोभिः पुनानः शोधयन् शोचिर्दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं परि परितो वसान आच्छा-
दयन् अपामपस्यतां कर्मवतामायुरन्नं बृहतीः प्रभूता अनूनाः संपूर्णाः श्रियः
संपदश्च मिमीते । करोति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वव्राजा सीमनदतीरदब्धा दिवो यहीरवसाना अनग्नाः ।

सना अत्र युवतयः सयोनीरेकं गर्भं दधिरे सप्त वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज । सी । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यहीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सुऽयोनीः । एकं । गर्भं । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

अनदतीरभक्षयन्तीरदब्धा अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः सी सर्वतो वव्राज ।
व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति ।
कीदृश्यस्ताः । दिवो यहीः । अंतरिक्षस्यापत्यभूताः । अवसानाः । वस्त्रमनाच्छा-
दयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य विद्यमानत्वात् । अत एवानग्नाः । किंच ता
अपि सनाः सनातन्यो युवतयो नित्यतरुण्यः । नित्यवृद्धा इत्यर्थः । सयोनीः
समानमंतरिक्षं स्थानं यासां ताः सप्त वाणीर्नद्य एकमग्निं गर्भं गर्भस्थं दधिरे ।
दधते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्ती॒र्णा अस्य॑ सं॒हतो॑ वि॒श्वरू॒पा घृ॒तस्य॑ यो॒नौ स्र॒वथे॑ म॒धूनां॑ ।
 अ॒स्थुर॒त्र धे॒नवः॑ पि॒न्वमा॒ना म॒ही द॒स्मस्य॑ मा॒तरा॑ समी॒ची ॥ ७ ॥
 स्ती॒र्णाः । अ॒स्य । सं॒हतः॑ । वि॒श्वऽरू॒पाः । घृ॒तस्य॑ । यो॒नौ । स्र॒वथे॑ । म॒धूनां॑ ।
 अ॒स्थुः । अ॒त्र । धे॒नवः॑ । पि॒न्वमा॒नाः । म॒ही इति॑ । द॒स्मस्य॑ । मा॒तरा॑ । समी॒ची इति॑
 सं॒ऽई॒ची ॥ ७ ॥

घृतस्योदकस्य योनौ गर्भस्थानेऽंतरिक्षे संहतः पुंजीभूताः ॥ हंतेर्क्विप् ॥ विश्व-
 रूपा नानारूपाः स्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृता अस्याग्ने रश्मयो मधूनामुदकानां स्रवथे
 स्रवणे सत्यस्थुः । तिष्ठन्ति । पिन्वमानाः पूर्यमाणा अत्राग्नावापो धेनवः सर्वेषां
 प्रीणयित्रीऽभवन् । समीची समंचत्यौ शोभमाने मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ
 दस्मस्य दर्शनीयस्याग्नेर्मातरा मातरौ भवतः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ब॒भ्रा॒णः सू॒नो सह॑सो॒ ब्य॒द्यौ॒द्धानः॑ शु॒क्रा र॒भसा॑ वपू॒षि ।
 श्रो॒तंति॑ धा॒रा म॒धुनो॑ घृ॒तस्य॑ वृ॒षा य॒त्र वा॒वृधे॑ का॒व्येन॑ ॥ ८ ॥
 ब॒भ्रा॒णः । सू॒नो इति॑ । स॒हसः॑ । वि । अ॒द्यौत् । द॒धानः॑ । शु॒क्रा । र॒भसा॑ । वपू॒षि ।
 श्रो॒तंति॑ । धा॒राः । म॒धुनः॑ । घृ॒तस्य॑ । वृ॒षा । य॒त्र । वा॒वृधे॑ । का॒व्येन॑ ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो सहसस्पुत्र बभ्राणः सर्वैर्धार्यमाणस्त्वं शुक्रा शुक्राणि भास्व-
 राणि रभसा वेगवंति वपूंश्चर्षिषि दधानः धारयस्त्वं ब्यद्यौत् । विद्योतसे ।
 वृषाग्निर्यत्र यस्मिन्यजमाने काव्येन स्तोत्रेण ववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं मधु-
 नोऽत्यंतं मधुरस्य घृतस्योदकस्य धाराः श्रोतन्ति । स्रवन्ते । यदा यजमानस्तो-
 त्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

॥ अथ नवमी ॥

पि॒तुश्चि॒दूर्ध॒र्ज॒नुषा॑ वि॒वेद॒ ब्यस्य॑ धा॒रा अ॒सृज॒द्वि धे॒नाः ।
 गु॒हा च॒रंतं॑ स॒खिभिः॑ शि॒वेभिर्दि॒वो य॒ह्नीभिर्न॑ गु॒हा बभू॑व ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊर्धः । जनुषा । विवेद् । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।
गुहा । चरंतं । सखिऽभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्भीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुरंतरिक्षस्योद्धूधः स्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निर्जनुषा स्वयमेव विवेद ।
जानाति । किंचायमग्निरस्योद्धसः संबन्धिन्यो धारा व्यसृजत् । धेना माध्यमिका
वाचश्च विसृजति । शिवेभिः शिवंकैः सखिभिरात्मनः सखिभूतैर्वायुभिर्दिवो
यद्भीभिरंतरिक्षस्यापत्यभूताभिरद्भिश्च सह गुहा गुहायां चरंतं वर्तमानमेनमग्निं
गुहा चित् गुहायां स्थितः कोऽपि न बभूव । प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

॥ अथ दशमी ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभूव पूर्वीरेको अधयत्पीयानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबंधू उभे अस्मै मनुष्येऽनि पाहि ॥ १० ॥

पितुः । च । गर्भं । जनितुः । च । बभूव । पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीयानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सबंधू इति सऽबंधू । उभे इति । अस्मै ।

मनुष्येऽनि इति । नि । पाहि ॥ १० ॥

अयमग्निः पितुश्चांतरिक्षस्य गर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं जनितुः सर्वस्य लोकस्य
जनयितुश्च ब्राह्मणस्य लोकमोषध्यादिकं बभूव । बिभर्ति । एक एवाग्निः पूर्वीर्बह्वीः
पीयानाः प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीरधयत् । धयति । भक्षयति । सपत्नी
समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते मनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते उभे द्यावापृथिव्यौ वृष्णे
वर्षिचेऽस्मै शुचयेऽग्नये सबंधू भवतः । अनयोरग्निरेव बंधुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं
ते द्यावापृथिवी नि पाहि । नितरां रक्ष ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उरौ महौ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयद्मूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणां ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निं । यशसः । सं । हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनां । अग्निः । अपसि । स्वसृणां ॥ ११ ॥

महानयमग्निरनिबाधेऽसंबाध उरौ विस्तीर्णेऽतरिक्षे ववर्ध । वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । हि यस्मात्कारणात्पूर्वीर्बह्वो यशसो । यशोऽन्नं । तद्वत् आप अग्निं संवर्धयन्ति । एवमद्भिर्वृद्धिं प्राप्नोऽग्निर्ऋतस्योदकस्य योनौ स्थानेऽतरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरंतीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूतेऽपसि पयसि दमूना दांतमनाः सन् अशयत् । शेते ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऽऋजीकः ।

उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्गो अग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । संऽदृथे । महीनां । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाःऽऋजीकः ।

उत् । उदुस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपां । गर्भः । नृतमः । यद्गो । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपामुदकानां गर्भो गर्भरूपो नृतमो नेतृतमोऽतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता यद्गो महान् योऽग्निरक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा ॥ नेति पादपूरणः ॥ समिथे संग्रामे महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिर्भर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयो भाऽऋजीकः स्वदीप्ता प्रकाशमानः सोऽग्निः सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थमुस्त्रिया अप उज्जजान । उदजनयत् ॥ सूनवे । षू प्रेरण इत्यस्माद्धातोरौणादिको नुप्रत्ययः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वना जजान सुभगा विरूपं ।

देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां । वना । जजान । सुभगा । विरूपं ।

देवासः । चित् । मनसा । सं । हि । जग्मुः । पनिष्ठं । जातं । तवसं । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीयारणिर्दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपमपामोषधीनां च गर्भमग्निं जजान । अजनयत् । देवासश्चित् सर्वे देवा अपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसा स्तुत्या संजग्मुः । उपागच्छन् । हीति पूरणः । त एव दुवस्यन् । पर्यचरन् ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

बृहंत इज्जानवो भाञ्जजीकमग्निं सचंत विद्युतो न शुक्राः ।

गुहेव वृद्धं सदसि स्वे अंतरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहंतः । इत् । भानवः । भाः । ऽञ्जजीकं । अग्निं । सचंत । वि । ऽद्युतः । न । शुक्राः ।

गुहा । ऽइव । वृद्धं । सदसि । स्वे । अंतः । अपारे । ऊर्वे । अमृतं । दुहानाः ॥ १४ ॥

अपारेऽगाध ऊर्वे समुद्रेऽंतर्मध्येऽमृतमुदकं दुहानाः क्षरंतो बृहंत इज्जानवो
महांतः सूर्या एव शुक्रा दीप्यमाना विद्युतो न विद्युत इव स्वे स्वकीये सदसि
सदनेऽंतरिक्षे गुहेव गुहायामिव वृद्धं प्रवृद्धं भाञ्जजीकं प्रभया दीप्यमानमग्निं
सचंत । आश्रयंति ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरिचे रक्षा च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविः । ऽभिः । ईळे । सखि । ऽत्वं । सु । ऽमतिं । नि । ऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सं । जरिचे । रक्ष । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

यजमानोऽहं हविर्भिः साधनैस्त्वा त्वामीळे च । पश्चादिलक्षणं धनं च याचे ।
सुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं निकामो नितरां कामयमानस्त्वया सह
सखित्वमीळे । याचे । त्वं देवैः सह जरिचे स्तोत्रे स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्सदर्थमवः
पश्चादिविषयां रक्षां मिमीहि । कुरु । दम्येभिर्दमनीयैर्नियंतव्यैः । प्रयत्ननियंतव्य-
तयोच्छृंखलतोक्ता । अनीकैस्तेजोभिर्नोऽस्मान् रक्ष च ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्ने विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुंजमाना अभि स्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उप । ऽक्षेतारः । तव । सु । ऽप्रणीते । अग्ने । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सु । ऽरेतसा । श्रवसा । तुंजमानाः । अभि । स्याम । पृतना । ऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

हे सुप्रणीते शोभनप्रणयन हे अग्ने तवोपक्षेतार उपगंतारः ॥ अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते ॥ विश्वानि सर्वाणि धन्या धन्यानि पश्चादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि दधाना विदधानाः कुर्वंतस्तुंजमाना हवींषि प्रयच्छंतो वयं सुरेतसा शोभनवीर्येण श्रवसा त्वत्कृतेनान्नेनादेवान् देवेभ्योऽन्यान् । वटिवयुक्तन्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान्पृतनायूंश्च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूंश्चाभिधाम । अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनि वा योज्यं ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

आ देवानामभवः केतुरग्ने मंद्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ता अवासयो दमूना अनु देवानरथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानां । अभवः । केतुः । अग्ने । मंद्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे अग्ने मंद्रः स्तुत्यः केतुर्यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वमाभवः । आ समंताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच विश्वानि सर्वाणि काव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि विद्वान् जानन् त्वं मर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु प्रत्यवासयः । प्रतिवासयसि । रथिरो रथी साधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् अनु यासि च । अनुगच्छसि च ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदधानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानां । राजा । ससाद । विदधानि । साधन् ।

घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । व्यद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

अमृतो नित्यो राजा राजमानो योऽग्निर्विदधानि यज्ञान् साधन् साधयन् मर्त्यानामग्निहोत्रिणां दुरोणे गृहे निषसाद । निषीदति । विश्वानि काव्यानि विद्वान् जानन् घृतप्रतीको घृतेन संधुक्षितावयव उर्विया विस्तीर्णः सोऽग्निर्व्यद्यौत् । विद्योतते ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरुतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयिं बहुलं संतरुचं सुवाचं भागं यशसं कृधि नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । उतिऽभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिं । बहुलं । संतरुचं । सुऽवाचं । भागं । यशसं । कृधि । नः ॥ १९ ॥

सरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महांस्त्वं शिवेभिः शिवंकैः सख्येभिः
सख्यैः सखिकर्मभिर्महीभिर्महतीभिरुतिभी रक्षाभिश्च नोऽस्मान्प्रति आ गहि ।
आगच्छ । अस्मे अस्मभ्यं बहुलं विस्तीर्णं संतरुचं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं
सुवाचं शोभनवाचं भागं सर्वैर्भजनीयं यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं रयिं धनं
नोऽस्मभ्यं कृधि । देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थं ॥

॥ अथ विंशी ॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्याय नूतनानि वोचं ।

महांति वृष्णे सवना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्याय । नूतनानि । वोचं ।

महांति । वृष्णे । सवना । कृता । इमा । जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः ॥ २० ॥

हे अग्ने पूर्याय पुरातनाय ते तुभ्यं सनानि सनातनानि महद्भिः संभज-
नीयानि वा नूतनान्यन्येष्वविद्यमानान्यद्यतनानि वैतैतानि जनिम जन्मानि
कर्माणि स्तोत्राणि वा प्रवोचं । जातवेदा जातप्रज्ञो जातधनो वा जन्मन् जन्मन् ।
जायंत इति जन्मानः । तेषु सर्वेषु मनुष्येषु निहितो यागार्थं । तस्मै वृष्णे संपदां
वषिचेऽग्नय इमेमानि सवना सवनानि कृता । कृतानि ॥

॥ अथैकविंशी ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्ऽजन्मन् । निऽहितः । जातऽवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिर्विश्वामित्रैः ।
पूजायां बहुवचनं । महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदा अजस्रोऽजस्रमनव-
रतमिध्यते । दीप्यते । सुमतौ वर्तमाना वयं तस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्याग्नेर्भद्रे
भजनीये सौमनसे सुमनोभावेऽनुग्रहबुद्धावपि स्याम । अपि भवेम । प्रार्थ-
नायां लिङ् ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

इ॒मं य॒ज्ञं स॒हसा॒वन् त्वं नो॑ दे॒व॒त्रा धे॒हि सु॒क्रतो॒ ररा॑णः ।

प्र यंसि॑ हो॒त॒र्बृ॒हती॒रिषो॑ नोऽग्ने॒ महि॑ द्र॒वि॒ण॒मा य॑जस्व ॥ २२ ॥

इ॒मं । य॒ज्ञं । स॒हसा॒वन् । त्वं । नः । दे॒व॒त्रा । धे॒हि । सु॒क्रतो॒ इति॑ सु॒क्रतो॒ । ररा॑णः ।

प्र । यंसि॑ । हो॒तः । बृ॒हतीः । इषः । नः । अग्ने॑ । महि॑ । द्र॒वि॒णं । आ । य॑जस्व ॥ २२ ॥

हे सहसावन् सहस्वन् बलवन् सुक्रतो शोभनकर्मन् हे अग्ने रराणः सर्वदा
रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा त्वं नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं देवत्रा देवेषु धेहि । नि-
धेहि । हे होतर्देवानामाह्वातः बृहतीरिषोऽन्नानि नोऽस्मभ्यं प्रयंसि । प्रयच्छ ।
हे अग्ने महि महत् द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनमायजस्व । प्रयच्छ । अत्र
यजिर्दानकर्मा ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

इ॒ळाम॒ग्ने पुरु॑दंसं स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं ह॒व॒मा॒नाय॑ सा॒ध ।

स्या॒न्नः सू॒नुस्त॒नयो॑ वि॒जावा॒ग्ने सा ते॑ सु॒म॒तिर्भू॒त्वस्मे ॥ २३ ॥

इ॒ळा । अ॒ग्ने । पुरु॑दंसं । स॒निं । गोः । श॒श्वत् । त॒मं । ह॒व॒मा॒नाय॑ । सा॒ध ।

स्यात् । नः । सू॒नुः । त॒नयः । वि॒जा॒वा । अ॒ग्ने । सा । ते । सु॒म॒तिः । भू॒तु । अ॒स्मे इति॑ ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूच्यते हि ।
इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य स्वदस्व हव्या समिषो
दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृत इति । आ० ३. ५. ॥

हे अग्ने पुरुदंसं बहुकर्माणं गोर्गवां सनिं प्रदात्रीमिळां भूमिं हवमानाय
स्तुवते मह्यं शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा साध । साधय । नोऽस्माकं
सूनुः पुत्रस्तनयः संतानस्य विस्तारयिता विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं वि-

जायत इति विजावा स्यात् । हे अग्ने सा प्रसिद्धा ते सुमतिस्त्वदीयानुग्रहबुद्धिरस्मे
अस्मासु भूतु । भवतु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥

वैश्वानरायेति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रमणिका वैश्वानराय
पंचोना वैश्वानरीयं तु जागतं त्विति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छंदः ।
वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ पृष्ठ्याभिप्लविकयोस्तृतीयेऽहन्याग्निमारुते वैश्वानराय धि-
षणामिति वैश्वानरनिविद्वानीयं सूक्तं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानराय
धिषणां धारावरा मरुतः । आ० ७. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वैश्वानराय धिषणां मृतावृधे घृतं न पूतमग्नये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणां । ऋतऽवृधे । घृतं । न । पूतं । अग्नये । जनामसि ।

द्विता । होतारं । मनुषः । च । वाघतः । धिया । रथं । न । कुलिशः । सं । ऋण्वति ॥ १ ॥

ऋतावृधे ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे वैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो
यास्केन व्याख्यातः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नयति विश्व एनं नरा नयंतीति
वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्यूतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानर-
स्तस्यैषा भवति । नि० ७. २१. । इति । तस्मै पूतं घृतं न घृतमिव धिषणां स्तुतिं
जनामसि । जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमीत्यर्थः ।
द्विता द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं होतारं देवानामाह्वातारमग्निं मनुषो
मनुष्या वाघतश्च ऋत्विजश्च धिया कर्मणा कुलिशो वास्यादी रथं न रथमिव
समृण्वति । संस्कुर्वति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स माचोर्भवत्पुत्र ईड्यः ।

हव्यवाळग्रिरजरश्चनोहितो दूळभो विशमतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । माचोः । अभवत् । पुत्रः । ईड्यः ।

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । चनऽहितः । दुऽदभः । विशां । अतिथिः । विभाऽवसुः ॥ २ ॥

सोऽग्निर्जनुषा जन्मनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ रोचयत् । अरोचयत् । प्रकाशयति । स माचोर्द्यावापृथिव्योरीद्व्यः स्तुत्यः पुत्रोऽभवत् । हव्यवाट् हव्यानां वोढाग्निरंगनादिगुणयुक्तोऽजरो जरारहितः । चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ चनोहितः । दूळभो हिंसितुमशक्यः सोऽयं विभावसुः प्रभाधनो विशां मनुष्याणामतिथिरिव पूज्यो भवति ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ऋत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिथन्नुप ब्रुवे ॥ ३ ॥

ऋत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विऽधर्मणि । देवासः । अग्निं । जनयन्त । चित्तिऽभिः ।

रुरुचानं । भानुना । ज्योतिषा । महं । अत्यं । न । वाजं । सनिथन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

चित्तिभिर्ज्ञानैरुपलक्षिता देवासो देवास्तरुषो व्यसनेभ्यस्तारकस्य दक्षस्य बलस्य ऋत्वा कर्मणा विधर्मणि विधारके यज्ञेऽग्निं जनयन्त । अजनयन् । भानुना भासमानेन ज्योतिषा रुरुचानं रोचमानं महं महान्तमग्निमत्यं न भारसहमश्वमिव वाजमन्नं सनिथन् लिप्समानोऽहमुप ब्रुवे । स्तौमि ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ मद्रस्य सनिथन्तो वरेण्यं वृणीमहे अह्यं वाजमृग्मियं ।

रातिं भृगूणामुशिजं क्विऽक्रतुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मद्रस्य । सनिथन्तः । वरेण्यं । वृणीमहे । अह्यं । वाजं । ऋग्मियं ।

रातिं । भृगूणां । उशिजं । क्विऽक्रतुं । अग्निं । राजन्तं । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

मद्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं वरेण्यं वरणीयमह्यमलज्जावहं ऋग्मियं प्रशस्यं वाजमन्नं सनिथन्तो लिप्समाना वयं भृगूणामृषीणां रातिमभिलषितार्थप्रदातारमुशिजमाभिलष्यं तं क्विऽक्रतुं क्रांतप्रज्ञं दिव्येन दिविभवेन शोचिषा रोचिषा राजन्तं भ्राजमानमग्निमावृणीमहे । संभजामहे ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।

यतसुचः सुरुचं विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसां ॥ ५ ॥

अग्निं । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजऽश्रवसं । इह । वृक्तऽबर्हिषः ।

यतऽसुचः । सुऽरुचं । विश्वऽदेव्यं । रुद्रं । यज्ञानां । साधत्ऽइष्टिं । अपसां ॥ ५ ॥

वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यतसुचः प्राप्तसुच ऋत्विजः सुम्नाय सुखार्थं वाज-
श्रवसं मनुष्येभ्यः प्रेरितान्नं सुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो
हितं रुद्रं दुःखानां द्रावकमपसां कर्मवतां यज्ञानां । यजंतीति यज्ञा यजमानाः ।
तेषां साधदिष्टिं साधितयज्ञमग्निमिह यज्ञे पुरो दधिरे । स्तुवंति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।

अग्ने दुव इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥

पावकऽशोचे । तव । हि । क्षयं । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तऽबर्हिषः । नरः ।

अग्ने । दुवः । इच्छमानासः । आप्यं । उप । आसते । द्रविणं । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे पावकशोचे शोधकदीप्ते हे होतर्देवानामाह्वातः यज्ञेषु परि परितो वृक्त-
बर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो दुवः परिचरणमिच्छमानास इच्छन्तो नरो नेतारो यजमाना
आप्यमाप्नुं योग्यं तव त्वत्संबन्धिनं क्षयं निवासं यागगृहमुपासते । सेवन्ते । तेभ्यो
द्रविणं धनं धेहि । विधेहि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परि णीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातं । यत् । एनं । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजऽसातये । चनऽहितः ॥ ७ ॥

रोदसी द्वावापृथिव्यावपृणत् । अपूरयत् । तथा महत्प्रभूतं स्वरंतरिक्षमा-
पृणच्च । अपसः कर्मवन्तो यजमाना जातं यद्यमेनमग्निमधारयन् अत्यो न अश्व
इव कविः क्रांतः सर्वत्र व्याप्तश्चनोहितो निहितान्नः सोऽयमग्निर्वाजसातये वा-
जस्यान्नस्य कीर्त्तर्वा सातये लाभाय परिणीयते । यज्ञार्थं नीयते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यत दम्यं जातवेदसं ।

रथीर्ऋतस्य बृहतो विचर्षणिर्ऋग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिं । सुऽअध्वरं । दुवस्यत । दम्यं । जातऽवेदसं ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानां । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

रथीर्नेता बृहतो महत ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्द्रष्टा योऽग्निर्देवानां पुरो-
हितः पुरस्ताद्द्रष्टव्यतया स्थापितोऽभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं
शोभनयज्ञं दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यत ।
पूजयत । दुवस्यत । परिचरत ॥

॥ अथ नवमी ॥

तिस्रो यहस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यहस्य । संऽइधः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासां । एकां । अदधुः । मर्त्ये । भुजं । ऊं इति । लोकं । ऊं इति । द्वे इति । उप ।

जामिं । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमाना अमृत्यवो मृत्युरहिता देवा यहस्य महतः परिज्मनः
परितो गंतुः समिधः समिंधिकाः प्रकाशिकास्तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्ति-
स्रस्तनूरपुनन् । अशोधयन् । ते देवा भुजं सर्वेषां पालयित्री तासां तनूनां मध्य
एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये मर्त्यलोकेऽदधुः । न्यदधुः । उ इति पादपूरणः । इतरे द्वे
तनू जामिं लोकमासन्नमंतरिक्षमुपेयतुः । गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध
आधारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिच्चैकेति । तासां समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्य
इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यंतमदधुः । धारयन्ति । प्रजा वा अनूयाज इति
प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधौ
अंतरिक्षे दिव्यभोगहेतू उपेयतुः । उपगच्छतः । त्रीन्परिधीस्तिस्रः समिध इति
हि निगमः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श॒पतिं॒ मा॒नु॒षी॒रिषः॒ सं सी॒म॒कृ॒ण्वन्स्व॒धि॒तिं न तेज॑से ।

स उ॒द्वतो॑ नि॒वतो॑ या॒ति वे॒विष॑त्स गर्भ॑मेषु भुव॑नेषु दी॒धर॑त् ॥ १० ॥

वि॒शां । क॒विं । वि॒श॒पतिं॒ । मा॒नु॒षीः । इषः । सं । सी॒ । अ॒कृ॒ण्वन् । स्व॒धि॒तिं । न । तेज॑से ।

सः । उ॒त्त॒वतः॑ । नि॒वतः॑ । या॒ति । वे॒विष॑त् । सः । गर्भ॑ । ए॒षु । भुव॑नेषु । दी॒धर॑त् ॥ १० ॥

इषः पश्चादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यो मानुषीर्मनुष्यप्रजा विशां प्रजानां विशपतिं प्रभुं कविं मेधाविनं सीमेनं स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समकृण्वन् । समस्कुर्वन् । सोऽग्निरुद्वत उच्छ्रायवतो निवतो नीचैर्भाववतश्च प्रदेशान्वेविषत् व्याप्नुवन् याति । गच्छति । स एषु भुवनेषु गर्भमरण्या दीधरत् । आधारयत् ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

स जि॒न्वते॑ ज॒ठरे॑षु प्रज॒ज्ञि॒वान्वृ॒षा चि॒त्रेषु॑ ना॒नद॑न्न सि॒ंहः ।

वै॒श्वान॒रः पृ॒थु॒पाजा॒ अम॑र्त्यो वसु रत्ना दय॑मानो वि दा॒श्रुषे॑ ॥ ११ ॥

सः । जि॒न्वते॑ । ज॒ठरे॑षु । प्रज॒ज्ञि॒वान् । वृ॒षा । चि॒त्रेषु॑ । ना॒नद॑त् । न । सि॒ंहः ।

वै॒श्वान॒रः । पृ॒थु॒पाजाः । अम॑र्त्यः । वसु । रत्ना । दय॑मानः । वि । दा॒श्रुषे॑ ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिवान् जातो वृषा वर्षकः स वैश्वानरश्चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते । वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् सिंहो न । सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितो दाश्रुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

वै॒श्वान॒रः प्र॒त्न॒था ना॒क॒मा॒रु॒ह॒द्वि॒वस्पृ॑ष्टं भ॑न्दमानः सु॒मन्म॑भिः ।

स पू॒र्वव॑ज्ज॒नय॑न् ज॒न्त॒वे ध॒नं स॒मा॒न॒मज्मं॑ प॒र्येति॑ जागृ॒विः ॥ १२ ॥

वै॒श्वान॒रः । प्र॒त्न॒था । ना॒क॒ । आ॒ । अ॒रु॒ह॒त् । दि॒वः । पू॒ष्टं । भ॑न्दमानः । सु॒मन्म॑भिः ।

सः । पू॒र्व॒वत् । ज॒नय॑न् । ज॒न्त॒वे । ध॒नं । स॒मा॒नं । अज्मं । प॒रि॒ । ए॒ति॒ । जागृ॒विः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिर्भेदमानः स्तूयमानो वैश्वानरो जातमात्र एव प्रत्नथा
प्रत्न इव चिरंतन इव नाकं । कं सुखं । अकं दुःखं । न विद्यतेऽकं यस्मिन्
तन्नाकं । दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरितनप्रदेशं स्वरोहिज्जिरारूहत् । आरोहति । स
वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वभ्य ऋषिभ्य इव जंतवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पश्वादि-
लक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः समानं सर्वेषां देवानां साधा-
रणमज्ममाकाशमार्गं पर्येति । सूर्यरूपेण गच्छति ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयं ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतऽवानं । यज्ञियं । विप्रं । उक्थ्यं । आ । यं । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयं ।

तं । चित्रऽयामं । हरिऽकेशं । ईमहे । सुऽदीतिं । अग्निं । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतावानं बलवतं यज्ञियं यज्ञार्हं विप्रं मेधाविनमुक्थ्यं स्तुत्यं दिवि द्युलोके
क्षयं निवसंतं यमग्निं मातरिश्वा वायुर्द्युलोकादाहत्य पृथिव्यामादधे । आहित-
वान् । चित्रयामं नानाविधगमनं हरिकेशं पिंगलार्चिषं सुदीतिं शोभनदीप्तिं
तमग्निं नव्यसे नवतराय सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय तदर्थमीमहे । याचामहे ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्हशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधं ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिं । न । यामन् । इषिरं । स्वऽहशं । केतुं । दिवः । रोचनऽस्थां । उषऽबुधं ।

अग्निं । मूर्धानं । दिवः । अप्रतिऽस्कृतं । तं । ईमहे । नमसा । वाजिनं । बृहत् ॥ १४ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । शुचिं दीप्तं यामन् यामनि यज्ञ इषिरमेषणीयं स्वर्हशं
सर्वहशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं दिवो द्युलोकस्य केतुं प्रज्ञापकं रोचनस्थां रोच-
नस्थं । रोचनः सूर्यः । तस्मिन् तिष्ठतं । उषर्बुधमग्निहोत्रिकरूपेणोषसि प्रबुध्य-
मानं दिवः स्वर्गस्य मूर्धानं प्रधानमप्रतिष्कृतमप्रतिहतशब्दं वाजिनमन्नवतं
महत् महातं तमग्निं नमसा स्तोत्रेणमहे । याचामहे ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

मंद्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुर्हितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मंद्रं । होतारं । शुचिं । अद्वयाविनं । दमूनसं । उक्थ्यं । विश्वऽचर्षणिं ।

रथं । न । चित्रं । वपुषाय । दर्शतं । मनुऽहितं । सदं । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥

मंद्रं स्तुत्यं होतारं देवानामाह्वितारं शुचिं सर्वदा शुद्धमद्वयाविनमकुटिलं
दमूनसं दानमनसमुक्थ्यं श्रेष्ठं विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं चित्रं नानाविधवर्णं
रथं न रथमिव वपुषाय रूपार्थं दर्शतं दर्शनीयं सदमित् सदैव मनुर्हितं सर्वेभ्यो
मनुषेभ्यो हितं तमग्निं रायो धनानीमहे । याचामहे । अत्र याज्ञार्थत्वादस्य
द्विकर्मकत्वं ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकोनविंशो वर्गः ॥

वैश्वानरायेत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । वैश्वान-
नरायेकादशेति । पूर्वसूक्ते वैश्वानरीयं तु जागतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती
छंदो वैश्वानरोऽग्निर्देवता ॥ अस्य सूक्तस्याग्निष्टोम आग्निमारुते शस्त्रे विनियोगः ।
मूच्यते हि । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ० ५. २०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

वैश्वानराय पृथुपाजसे विपो रत्ना विधंत धरुणेषु गातवे ।

अग्निर्हि देवाँ अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानराय । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधंत । धरुणेषु । गातवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

विपो मेधाविनः स्तोतारः पृथुपाजसे बहुबलाय बहूनाय वा । पाजः शब्दस्य
बलान्ननाम्नोः पाठात् । वैश्वानरायामये धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु रत्ना रमणीयानि
स्तोत्राणि गातवे सन्मार्गलाभाय विधंत । परिचरन्ति । कुर्वन्ति । अमृतो मरणर-
हितोऽग्निर्देवान् दुवस्यति । हविषां प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः
कारणात्कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान् न दूदुषत् । न दूषयति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अ॒न्त॒र्दू॒तो रो॒द॒सी द॒स्म ई॒यते॒ होता॒ निष॑त्तो॒ मनु॑षः पुरो॒हि॒तः ।

क्ष॒यं बृ॒ह॒न्तं॒ परि॑ भूष॒ति द्यु॒भिर्दे॒वेभि॒रग्नि॑रि॒षितो॒ धिया॑व॒सुः ॥ २ ॥

अ॒न्तः । दू॒तः । रो॒द॒सी इति॑ । द॒स्मः । ई॒यते॒ । होता॑ । निऽस॒त्तः । मनु॑षः । पुरःऽहि॒तः ।

क्ष॒यं । बृ॒ह॒न्तं । परि॑ । भूष॒ति । द्युऽभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । अ॒ग्निः । इ॒षितः॑ । धि॒याऽव॑सुः ॥ २ ॥

दस्मो दर्शनीयो होताग्निर्दूतो देवानां दूतः सन् रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्य ईयते । गच्छति । मनुषो मनोजातस्य मनुष्यस्य पुरोहित आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितो निषत्तो निषण्णः सन् अग्निर्द्युभिर्दीप्तिभिर्बृहन्तं महा॒न्तं क्ष॒यं यज्ञ॑गृहं परिभूषति । अलंकुरुते । देवेभिर्देवैरिषितः प्रेषितो धियावसुः प्रज्ञया व्याप्तः । एते द्वे अग्निविशेषणे ॥

॥ अथ तृतीया ॥

के॒तुं य॒ज्ञा॒नां वि॒दथ॑स्य सा॒ध॒नं वि॒प्रा॒सो अ॒ग्निं म॒ह॒य॒न्तं चि॒त्ति॒भिः ।

अ॒पा॒ंसि यस्मि॑न्न॒धि सं॒द॒धुर्गिर॑स्तस्मि॑न्सु॒म्नानि॒ यज॑मान॒ आ च॑के ॥ ३ ॥

के॒तुं । य॒ज्ञा॒नां । वि॒दथ॑स्य । सा॒ध॒नं । वि॒प्रा॒सः । अ॒ग्निं । म॒ह॒य॒न्तं । चि॒त्ति॒भिः ।

अ॒पा॒ंसि । यस्मि॑न् । अ॒धि । सं॒द॒धुः । गिरः॑ । तस्मि॑न् । सु॒म्नानि॑ । यज॑मानः । आ । च॒के ॥ ३ ॥

यज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारणकारणं संतमग्निं विप्रासो विप्राश्चित्तिभिः स्वकर्मभिर्महयन्त । पूजयन्ति । किञ्च गिरः स्तोतारो यस्मिन्नग्रावपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माण्यधिसंदधुः संदधते यजमानस्तस्मिन्नग्नौ सुम्नानि सुखानि प्राप्ताचके । कामयते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पि॒ता य॒ज्ञा॒नाम॒सुरो॑ वि॒पश्चि॒तां वि॒मान॑म॒ग्निर्व॒युनं॑ च वा॒घतां॑ ।

आ वि॒वेश॒ रो॒द॒सी भूरि॑वर्ष॒सा पुरु॑प्रि॒यो भ॑न्दते॒ धाम॑भिः क॒विः ॥ ४ ॥

पि॒ता । य॒ज्ञा॒नां । अ॒सुरः॑ । वि॒पः॑ । चि॒तां । वि॒मानं॑ । अ॒ग्निः । व॒युनं॑ । च । वा॒घतां॑ ।

आ । वि॒वेश॒ । रो॒द॒सी इति॑ । भूरि॑वर्ष॒सा । पुरु॑प्रि॒यः । भ॑न्दते॒ । धाम॑भिः । क॒विः ॥ ४ ॥

यज्ञानां पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणामसुरो बलप्रदः ।

वाघतामृत्विजां वयुनं ज्ञानसाधनं । विमानं । विमीयते फलमिति विमानं यज्ञा-
दिकर्मसाधनं । सोऽग्निर्भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसी द्यावा-
पृथिव्यावाविवेश । प्रविशति । पुरुप्रियो मनुष्येष्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुणां
श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिस्तेजोभिर्युक्तः कविरग्निर्भेदते । यजमानेन स्तूयते ॥

॥ अथ पंचमी ॥

चंद्रमग्निं चंद्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वर्विदं ।

विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवासं इह सुश्रियं दधुः ॥५॥

चंद्रं । अग्निं । चंद्रऽरथं । हरिऽव्रतं । वैश्वानरं । अप्सुऽसदं । स्वऽविदं ।

विऽगाहं । तूर्णिं । तविषीभिः । आऽवृतं । भूर्णिं । देवासं । इह । सुऽश्रियं । दधुः ॥५॥

देवासो देवाश्चंद्रमाह्लादकरं चंद्ररथं । चंद्र आह्लादको रथो यस्येति वा तं
हरिव्रतं पिंगलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखांतरं । अप्सुषदमप्सु सीदंतं
स्वर्विदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां
हिंसितारं वा तविषीभिर्बलैरावृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वान-
रमिह इहलोके दधुः । आदधुः ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्निर्देवेभिर्मनुषश्च जंतुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।

रथीरंतरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥६॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जंतुऽभिः । तन्वानः । यज्ञं । पुरुऽपेशसं । धिया ।

रथीः । अंतः । ईयते । साधदिष्टिऽभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥६॥

देवैः साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैर्जंतुभिर्ऋत्विग्भिश्च धिया कर्मणा मनुषो यज-
मानस्य पुरुपेशसं बहुरूपं । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेका-
हाहीनसचात्मकभेदैश्च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य
नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूना दांतमना दानमना वाभिशस्तिचातनोऽभिश-
स्तीनामरातीनां यज्ञविघ्नकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिताग्निरंतर्द्यावापृ-
थिव्योर्मध्य ईयते । गच्छति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने॒ ज॒रस्व॑ स्व॒पत्य॑ आ॒युन्यू॒र्जा पि॒न्वस्व॑ स॒मिषो॑ दि॒दीहि॑ नः ।

वयांसि॑ जि॒न्व बृ॒हतश्च॑ जा॒गृव॑ उ॒शिग्दे॒वाना॒मसि॑ सु॒क्रतुर्वि॒पां ॥ ७ ॥

अग्ने॑ । ज॒रस्व॑ । सु॒ऽअ॒पत्ये॑ । आ॒युनि॑ । ऊ॒र्जा । पि॒न्वस्व॑ । सं । इ॒षः । दि॒दीहि॑ । नः ।

वयांसि॑ । जि॒न्व । बृ॒हतः॑ । च॒ । जा॒गृवे॑ । उ॒शिक् । दे॒वानां॑ । अ॒सि॑ । सु॒ऽक्र॒तुः । वि॒पां ॥ ७ ॥

हे अग्ने स्वपत्ये सुपुत्र आयुन्यायुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते
जरस्व । देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठायोर्जा रसेनान्नेन वा पिन्वस्व । देवान्प्रीणय ।
नोऽस्माकमिषः सस्यार्थं वृष्टीः संदिदीहि । संदीपय । वयांस्यन्नानि च ॥ वयः
क्षन्नेत्यन्ननामसु पाठात् ॥ जिन्व । देहि । हे जागृवे सर्वदा जागरणशील बृहतो
महतो यजमानस्य जिन्वेति संबंधः । सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं
विपां मेधाविनां देवानामुशिक् कांतोऽसि ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वि॒श॒पतिं॑ य॒ह्मम॑ति॒थिं नरः॑ सदा॑ य॒न्तारं॑ धी॒नामु॒शिजं॑ च वा॒घतां॑ ।

अ॒ध्व॒राणां॑ चे॒तनं॑ जा॒तवे॑दसं॒ प्र शंस॑न्ति॒ नम॑सा जू॒तिभिर्वृ॑धे ॥ ८ ॥

वि॒श॒पतिं॑ । य॒ह्म । अ॒ति॒थिं । नरः॑ । सदा॑ । य॒न्तारं॑ । धी॒नां । उ॒शिजं॑ । च॒ । वा॒घतां॑ ।

अ॒ध्व॒राणां॑ । चे॒तनं॑ । जा॒तऽवे॑दसं । प्र । शंस॑न्ति । नम॑सा । जू॒तिऽभिः॑ । वृ॒धे ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारो वा विशपतिं विशां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पति-
मिति वा यह्मं महांतमतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा यन्तारं
नियन्तारं वाघतामृत्विजां चोशिजं कांतं मनोज्ञमध्वराणां यागानां चेतनं प्रज्ञापकं
जूतिभिर्वैगैर्युक्तं जातवेदसमग्निं वृधे वृद्धये समृद्धये नमसा नमस्कारेण स्तुति-
भिश्च प्रशंसन्ति । प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

॥ अथ नवमी ॥

वि॒भावा॑ दे॒वः सु॒रणः॑ परि॑ क्षि॒तीर॒ग्निर्ब॒भूव॑ श॒र्वसा॑ सु॒मद्र॑थः ।

तस्य॑ व्र॒तानि॑ भूरि॒पोषि॑णो व॒यमुप॑ भूषेम॒ दम॑ आ सु॒वृत्ति॑भिः ॥ ९ ॥

वि॒भाऽवा॑ । दे॒वः । सु॒ऽरणः॑ । परि॑ । क्षि॒तीः । अ॒ग्निः । ब॒भूव॑ । श॒र्वसा॑ । सु॒मत्ऽर॑थः ।

तस्य॑ । व्र॒तानि॑ । भूरि॒ऽपो॒षिणः॑ । व॒यं । उप॑ । भूषेम॑ । दमे॑ । आ । सु॒वृत्तिऽभिः॑ ॥ ९ ॥

विभावा दीप्तिमान् देवः स्तूयमानः सुरणः । अत्र वर्णलोपश्छांदसः । शोभनं रमयतीति सुरमणः । सुमद्रथः शोभनरथोऽग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि बभूव । परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परियहार्थत्वं । भूरिपोषिणो बहूनां पोषयितुः पालयितुर्दमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतस्तस्याग्नेर्व्रतानि कर्माणि वयं सुवृक्तिभिः स्तोत्रैरुपभूषेम । उपभूषयामः । प्रकाशयामः ॥

॥ अथ दशमी ॥

वैश्वानर तव धामान्या चके येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चके । येभिः । स्वः । वित् । अभवः । वि । चक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति । अग्ने । ता । विश्वा । परिऽभूः ।

असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेजांस्याचके । अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राज्ञ त्वं येभिर्यैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित् सर्वज्ञोऽभवः । भवसि । जातमात्रस्त्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यावापृणः । आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि ता तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि । परियहीतासि ॥

॥ अथैकादशी ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्याग्नेर्दंसनाभ्यस्तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महद्भनं भवतीति यत् तदवितथं । यतः कारणादेको मुख्यः कविरग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मच्छया यजमानादिभ्यो धनमरिणात् । ददाति । सोऽयमग्निर्भूरिरेतसा बहुरेतस्कावुभोभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ महयन्पूजयन् अजायत ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टम एकविंशो वर्गः ॥

समित्समिदित्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका ।
समित्समिदाप्रिय इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्यृचं देवताः । पशौ
वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तं । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या तन्न इत्येषा ।
सूचितं च । इह त्वष्टारमयियं तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु । आ० १. १०. । इति ॥
त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देवस्त्वष्टा
सविता विश्वरूपः । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

समित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।
आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्सुमना यष्ट्यग्ने ॥ १ ॥
समित्समित्सुमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुमतिं । रासि । वस्वः ।
आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुमनाः । यष्टि । अग्ने ॥ १ ॥

समित्समित् अत्यर्थं समिद्धस्त्वं सुमना बोधि । बुध्यस्व । शुचा शुचात्यर्थं
प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्त्वं वस्वो वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां
बुद्धिमस्मे अस्मभ्यं रासि । देहि । हे देव द्योतमान देवान्यजनीयान्यजथाय यज्ञाय
तदर्थमावक्षि । आवहसि । हे अग्ने सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन्दे-
वान्यक्षि । यजस्व ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजंते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।
सेमं यज्ञं मधुमंतं कृधी नस्तनूनपाद्भृतयोनिं विधंतं ॥ २ ॥
यं । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजंते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।
सः । इमं । यज्ञं । मधुऽमंतं । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिं । विधंतं ॥ २ ॥

वरुणो मित्रोऽग्निः एते त्रयो देवा यमग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसं अहन् अहनि
त्रिः प्रातर्मध्याह्नसायंतनेषु सवनेषु त्रिवारमायजंते हे तनूनपात् तनूनां शरी-
राणां न पातयितः स त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधंतं विधीयमानं
क्रियमाणं नोऽस्मदीयं यज्ञं मधुमंतं । मध्वित्युदकनाम । वृष्ट्यादिफलयुक्तं
कृधि । कुरु ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वे ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वंदध्वे स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारं । इळः । प्रथमं । यजध्वे ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभं । वंदध्वे । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाहू-
तारमग्निं प्रजिगाति । जिगातु । प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यमच्छाभिमुख्येन
वृषभं संपदां वर्षितारं वंदध्वे वंदितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिर्नमस्कारैः
सहेळ इषो हवीरूपाण्यन्नानि यजध्वे यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु । इषितोऽस्माभिः
प्रेरितो यजीयान् यष्टुतमः सोऽग्निर्देवान् यक्षत् । यजतु ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

ऊर्ध्वो वां गातुरध्वरे अकार्यूर्ध्वो शोचीषि प्रस्थिता रजांसि ।

दिवो वा नाभा न्यसादि होता स्तृणीमहि देव्यचा वि बर्हिः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वां । गातुः । अध्वरे । अकारि । ऊर्ध्व । शोचीषि । प्रऽस्थिता । रजांसि ।

दिवः । वा । नाभा । नि । असादि । होता । स्तृणीमहि । देवऽव्यचाः । वि । बर्हिः ॥ ४ ॥

वां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते । समिदादिभिः सहितस्यै-
वामेर्देवतात्वात् । ऊर्ध्व उन्नतो गातुर्यज्ञमार्गोऽध्वरे यज्ञेऽकारि । आश्रयः क्रियते ।
शोचीष्यर्चिष्मन्ति रजांसि हवीष्यूर्ध्वोर्ध्वं प्रस्थिता । होताग्निर्दिवो दीप्यमानस्य
यागगृहस्य नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे न्यसादि । निषीदति । देव्यचा देवैर्व्याप्तं
बर्हिश्च । चार्थे वाशब्दः । विस्तृणीमहि । विशेषेण स्तृणीमः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

सप्त होत्राणि मनसा वृणाना इन्वंतो विश्वं प्रति यन्तेन ।

नृपेशसो विदथेषु प्र जाता अभीऽमं यज्ञं वि चरंत पूर्वीः ॥ ५ ॥

सप्त । होत्राणि । मनसा । वृणानाः । इन्वंतः । विश्वं । प्रति । यन् । ऋतेन ।

नृऽपेशसः । विदथेषु । प्र । जाताः । अभि । इमं । यज्ञं । वि । चरंत । पूर्वीः ॥ ५ ॥

मनसा वृणानाः प्रार्थ्यमाना ऋतेनोदकेन विश्वमिन्वंतः प्रीणयंतो देवाः
सप्त होत्राणि होतॄणां वषट्कर्तॄणां कर्माणि प्रतियन् । प्रतिगच्छन्ति । अतः परं
द्वारां स्तुतिः । नृपेशसो नररूपा विदथेषु यागेषु जाता उत्पन्नाः पूर्वीर्बह्व्यो
विग्रहवत्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवता इममस्मदीयं यज्ञं प्र विचरन्त । प्रविचरन्तु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ भंदमाने उषसा उपाके उत स्मयेते तन्वा विरूपे ।
यथा नो मित्रो वरुणो जुजोषदिन्द्रो मरुतां उत वा महोभिः ॥ ६ ॥
आ भंदमाने इति । उषसौ । उपाके इति । उत । स्मयेते इति । तन्वा । विरूपे इति विरूपे ।
यथा । नः । मित्रः । वरुणः । जुजोषत् । इन्द्रः । मरुतान् । उत । वा । महः । भिः ॥ ६ ॥

आ भंदमाने स्तूयमाने उपाके परस्परं संगते ॥ उषसानक्तापेक्षया द्विवचनं ॥
नक्तोषसौ रात्र्यहनी आगच्छतां । उत अपि च विरूपे पृथग्रूपे तन्वा प्रका-
शरूपेण शरीरेण स्मयेते । प्रकाशेते । मित्रो वरुण उत वा अपि चेन्द्रो मरुतांश्च
नोऽस्मान्यथा जुजोषत् यथा सेवेत तथा महोभिस्तेजोभिर्युक्ते इमे द्यावापृ-
थिव्यौ कुरुतां ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्युंजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।
ऋतं शंसन्त ऋतमिह आहुरन्तु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥
दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । न्युंजे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।
ऋतं । शंसन्तः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या दिव्यौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होताराह्वातारावग्नी न्युंजे । प्रसाधयामि ।
ऋतमुदकं शंसन्त आशंसमानाः सप्त पृक्षासः । पृक्षमन्नं । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्निं
स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति । मादयन्ति । व्रतपा व्रतानां कर्मणां रक्षितारी
दीध्याना दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजोऽनु व्रतं व्रतेषु
ऋतमित् अग्निमेवमाहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुषेभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिरवाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदंतु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सऽजोषाः । इळा । देवैः । मनुषेभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अवाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदं । सदंतु ॥ ८ ॥

भारतीभिर्भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आ-
गच्छतु । देवैर्मनुषेभिर्मनुषैश्च संगत्येळा च भूमिश्चागच्छतु अग्निश्च । सारस्व-
तेभिः सरस्वतीसंबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वाक् आगच्छतु ।
तिस्रो देव्यो वागिळाभारत्य आगच्छंतु । अर्वागाभिमुख्यमेतद्बर्हिः सदंतु ।
आसीदंतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

तन्नस्तुरीयमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तयावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीयं । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुऽदक्षः । युक्तऽयावा । जायते । देवऽकामः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः सृष्टिकर्तः वि रराणो रममाणस्त्वमध अनंतरं नोऽस्मान् तुरीयं
तारकं पोषयित्नु पोषकं तत्प्रसिद्धं रेतो विथस्व । मोचय । यतो विमोचनाद्बीरः
सत्त्ववान् कर्मण्यः कर्मसु कुशलः सुदक्षः सुबलो युक्तयावाभिषवार्थयावयुक्तः ।
सोमसुदित्यर्थः । देवकामो देवान् कामयमानः पुत्रो जायते । जायेत ॥

॥ अथ दशमी ॥

वनस्पतेऽव सृजोष देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उष । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । जुं इति । होता । सत्यऽतरः । यजाति । यथा । देवानां । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे वनस्पते देवानुपावसृज । समीपे कुरु । शमिता पशोः संस्कर्ताग्निर्वनस्प-
तिश्च हविः सूदयाति । देवान्प्रति प्रेरयतु । सत्यतरोऽत्यर्थं सत्यः सत्यस्वरूपः
स इत् स एव होता यजाति । यजतु । यथा यतः कारणात्स एवाग्निर्देवानां
जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजत्वित्यर्थः ॥

॥ अथैकादशी ॥

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङ्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्तां ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । संऽइधानः । अर्वाङ् । द्रेण । देवैः । सऽरथं । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्तां । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्तां ॥ ११ ॥

हे अग्ने अर्वाक् अस्मदभिमुखं समिधानः समिध्यमानो ज्वालारूपेण दीप्य-
मानस्त्वमायाहि । देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञमिन्द्रेण
देवैश्च तुरेभिस्त्वरमाणैर्देवैः सरथं समानरथं यथा तथायाहि । किञ्च सुपुत्रादि-
तिरपि नो बर्हिरास्तां । अध्यास्तां । स्वाहाकारेण युक्ता अमृता नित्या देवा
मादयन्तां । तृप्यन्तु ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

प्रत्यग्निरुषस इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमाग्नेयं । अत्रानुक्रम-
णिका । प्रत्यग्निरिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरिदमादिसूक्तत्रयस्य विनि-
योगः । सूचितं च । प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥ इळामग्न
इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोऽबोधि विप्रः पद्वीः कवीनां ।

पृथुपाजा देवयज्ञिः समिद्धोऽप हारा तमसो वहिरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पद्वीः । कवीनां ।

पृथुऽपाजाः । देवयत्ऽभिः । संऽइद्धः । अप । हारा । तमसः । वहिः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

उषसश्चेकितानो जानन् विप्रो मेधावी कवीनां क्रांतदृशां पद्वीमार्गान्
गच्छन् योऽग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते पृथुपाजाः पृथुतेजा देवयज्ञिर्देवकामैः

समिद्धः सम्यक् दीप्तः स बहिस्तमसोऽज्ञानस्य द्वारागमनद्वाराण्यपावः । अपा-
वृणोति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्रेङ्गिर्वावृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वीर्ऋतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्रा। इत्। ऊं इति। अग्निः। ववृधे। स्तोमेभिः। गीः। ऽभिः। स्तोतृणां। नमस्यः। उक्थैः।

पूर्वीः। ऋतस्य। सं। दृशः। चकानः। सं। दूतः। अद्यौत्। उषसः। वि। रोके ॥ २ ॥

नमस्यः पूज्यो योऽग्निः स्तोतृणां स्तोत्रैर्गीर्भिर्वाग्भिरुक्थैः शस्त्रैश्च प्रववृधे
वृद्धिं प्राप्नोति दूतो देवानां दूतः सः पूर्वीर्बह्वीर्ऋतस्यादित्यस्य संदृशो दीप्तीश्व-
कानः कामयमानः सन् उषसो विरोके विरोचने प्रातःकाले समद्यौत् । द्योतते ।
इत् उ पूरणौ ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अधाय्यग्निर्मनुषीषु विष्ट्वपां गर्भो मित्रं ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनां ॥ ३ ॥

अधायि। अग्निः। मानुषीषु। विष्टु। अपां। गर्भः। मित्रः। ऋतेन। साधन्।

आ। हर्यतः। यजतः। सानु। अस्थात्। अभूत्। ऊं इति। विप्रः। हव्यः। मतीनां ॥ ३ ॥

मित्रो यजमानानां मित्रभूत ऋतेन सत्येन साधन् कामान् साधयन् अपां
गर्भोऽग्निर्मनुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विष्टु प्रजास्वधायि । देवैराहितः । किंच
हर्यतः स्पृहणीयो यजतो यष्टव्यः स सानूच्छ्रितं धिषायमुत्तरवेद्याख्यमास्थात् ।
अध्यतिष्ठत् । विप्रः प्राज्ञोऽग्निर्मतीनां मातृणां स्तोतृणां हव्यः स्तुत्योऽभूत् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिंधूनामुत पर्वतानां ॥ ४ ॥

मित्रः। अग्निः। भवति। यत्। सं। दृष्टः। मित्रः। होता। वरुणः। जातः। वेदाः।

मित्रः। अध्वर्युः। इषिरः। दमूनाः। मित्रः। सिंधूनां। उत। पर्वतानां ॥ ४ ॥

इयमृक् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तौति । यद्यदा समिद्धोऽग्निः तदा मित्रो भवति ।

सूर्यो भवति । मित्र एव सन् होता भवति । वरुणो भवति जातवेदा जातप्रज्ञः । स मित्रोऽध्वर्युर्भवति दमूना दानमना दांतमना वा । स एवेधिरः प्रेरको वायुर्भवति । उत अपि च सिंधूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यद्वाश्चरणं सूर्यस्य ।

पाति नाभा सप्तशीर्षाणमग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियं । रिपः । अग्रं । पदं । वेः । पाति । यद्वाः । चरणं । सूर्यस्य ।

पाति । नाभा । सप्तऽशीर्षाणं । अग्निः । पाति । देवानां । उपऽमादं । ऋष्वः ॥ ५ ॥

ऋष्वो दर्शनीयोऽग्निर्वेर्गच्छाः सर्वव्याप्राया रिपो भूम्याः प्रियमग्रं प्रथमं पदं स्थानं पाति । रक्षति । यद्वा महान् सूर्यस्य चरणं । चरत्यचेति चरणमंतरिक्षं । पाति । नाभा नाभावंतरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणं मरुद्गणं पाति । देवानामुपमादमुपमादकं यज्ञं पाति । रक्षति ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋभुश्चक्र ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यग्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यं । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतऽवत् । पदं । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अग्रऽयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुर्महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवोऽग्निरीड्यं स्तुत्यं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे । करोति । नामेत्युदकनामसु पाठात् । वेर्याप्तस्य ससस्य स्वपतः शांतज्वालस्याप्यग्रेश्चर्म रूपं घृतवद्दीप्तिमद्भवति । सोऽग्निस्तज्जलमग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् रक्षति । पालयति ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

आ योनिमग्निर्घृतवतमस्थात्पृथुप्रगाणमुशंतमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनः पुनर्मातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिं । अग्निः । घृतऽवतं । अस्थात् । पृथुऽप्रगानं । उशंतं । उशानः ।
दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःऽपुनः । मातरा । नव्यसी इति ।
करिति कः ॥ ७ ॥

उशानः कामयमानोऽग्निर्घृतवतं दीप्तिमंतं पृथुप्रगाणं पृथुगीतिमुशंतं काम-
यमानं योनिं स्थानमायतनं आ अस्थात् । आतिष्ठति । दीद्यानो द्योतमानः
शुचिर्दर्शनीयः शुद्धो वा ऋष्वो महान् पावकोऽन्येषां शोधयिताग्निर्मातरा
मातरौ द्यावापृथिव्यौ पुनःपुनर्नव्यसी नवतरे कः । करोति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धति प्रस्वो घृतेन ।
आप इव प्रवता शुभमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥
सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धति । प्रऽस्वः । घृतेन ।
आपःऽइव । प्रऽवता । शुभमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपऽस्थे ॥ ८ ॥

सद्यो जातोऽग्निर्यदि यदौषधीभिर्ववक्षे उह्यते तदा प्रवता प्रवणेन मार्गेण
गच्छत्य आप इव शुभमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः प्रस्वः फलानि प्रसुवाना
घृतेनोदकेन वर्धति । वर्धयति । पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमा-
नोऽग्निरुष्यत् । अस्मान्नक्षतु ॥

॥ अथ नवमी ॥

उदु घृतः समिधा यद्गो अद्यौवर्षमिन्द्रिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।
मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्षद्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥
उत् । ऊं इति । स्तुतः । संऽइधा । यद्गो । अद्यौत् । वर्षमन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः ।
मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

उ इति पादपूरणः । स्तुतोऽस्माभिः स्तुतः समिधा समिधनेन यद्गो महान्
अग्निः पृथिव्या उत्तरवेद्या नाभा नाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् दिवोऽंतरिक्षस्य
वर्षमन् वर्षणि रूपे उदद्यौत् । द्योतते । मित्रः सर्वेषां मित्रभूत ईड्यः स्तुत्यो
मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेष्टत इति मातरिश्वा ।

अथवा मातर्यरण्यां श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा । तथाह यास्कः । मातर्य-
तरिश्वे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा । नि० ७. २६. । दूतो देवानां दूतः सन्
यजथाय यज्ञाय देवानावक्षत् । आवहतु ॥

॥ अथ दशमी ॥

उदस्तंभीत्समिधा नाकंमृष्वोऽग्निर्भवन्नुत्तमो रोचनानां ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा संतं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तंभीत् । संऽइधा । नाकं । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानां ।

यदि । भृगुऽभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । संतं । हव्यऽवाहं । संऽइधे ॥ १० ॥

ऋष्वो महानग्निः समिधा तेजसा नाकं स्वर्गमुदस्तंभीत् । उदस्तंभात् ।
रोचनानां शोभनानां तेजसां मध्य उत्तमो भवन् उत्कृष्टतमो भवन् मातरिश्वा
वायुर्भृगुभ्य आदित्यस्य रश्मिभ्यो गुहा गुहायां संतं हव्यवाहं हव्यानां वोढार-
मग्निं यदि यदा समीधे समेधत तदा नाकमस्तंभादिति संबंधः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्तमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

प्र कारव इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं प्र कारव इत्यनुक्रांतत्वात् ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीत्य-
नेनोक्तः ॥ आद्याग्नेये पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । प्र कारवो मनना
वच्यमाना एका चेत्सरस्वती नदीनां । आ० ३. ७. । इति ॥ ऐभिरग्न इति पाली-
वतग्रहस्य याज्या । सूचितं च । आग्नीध्रः पालीवतस्य यजत्यैभिरग्ने सरथं
याह्यर्वाङिति । आ० ६. १९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयंतः ।

दक्षिणावाङ्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्नये घृताचीं ॥१॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीं । नयत । देवऽयंतः ।

दक्षिणाऽवाट् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्नये । घृताचीं ॥१॥

हे कारवः कर्तारो देवयंतो देवकामा यूयं मनना मननेन मंत्रेण वच्यमानाः प्रेर्यमाणाः संतो देवद्रीचीं देवानंचन्तीं सूचं प्रणयत । प्रकर्षेण नयत । प्रापयत । दक्षिणावाट् आहवनीयस्य दक्षिणत उह्यमाना वाजिन्यन्नवती प्राची प्रागग्राम-येऽग्न्यर्थं हविर्भरन्ती हविर्धारयन्ती घृताची घृतेनाक्ता सुक् एति । गच्छति ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्ने महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥२॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

दिवः । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्तां । ते । वह्नयः । सप्तऽजिह्वाः ॥२॥

हे अग्ने जायमानस्त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणाः । आपूरय । किंच हे प्रयज्यो यष्टव्यं दिवश्चित् दिवश्चांतरिक्षात्पृथिव्याश्च महिना महिम्ना प्ररिक्थाः । अतिरिक्तश्चासि । अनेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य ते तव वह्नयोऽग्नयोऽंश-भूता वह्नय आहवनीयादयो वच्यन्तां । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः । सप्तजिह्वात्मकाः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियासो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥३॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियासः । नि । होतारं । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवऽयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळते । शुक्रं । अर्चिः ॥३॥

द्यौश्चांतरिक्षं पृथिवी च यज्ञियासो यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय ।
दमो यज्ञः । तस्मा अर्थे निषादयन्ते । उपशमयन्ति । यदि यदा मानुषीर्मनोः
संबन्धिन्यो देवयन्तीर्देवकामाः प्रयस्वतीर्हविष्मत्यो विशः प्रजा होतारः शुक्रं
दीप्नमर्चिरीकृते । स्तुवंति ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

महान्सधस्थे ध्रुव आ निषत्तोऽतर्द्यावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुघे उरुगायस्य धेनू ॥४॥

महान् । सधऽस्थे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अंतः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति । सबर्दुघे इति

सबऽदुघे । उरुऽगायस्य । धेनू इति ॥४॥

महान् अधिको हर्यमाणो यजमानादिभिः काम्यमानः । यद्वा यजमानाय
धनं कामयमानोऽग्निर्द्यावांतर्द्युभूम्योर्मध्ये माहिने महिम्ना युक्ते सधस्थे स्वकीये
स्थाने ध्रुवोऽचलः सन् निषत्तो निषण्णो भवति । आस्के आक्रमणशीले सपत्नी
समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते सपत्न्यौ अजरे जरारहिते अमृक्ते अन्येनाहिंसिते
सबर्दुघे । सबरित्यमृतमुदकं । तस्य दोग्ध्यौ द्यावापृथिव्यावुरुगायस्य पृथुगमन-
स्याधिकस्तुतेर्वाग्नेर्धेनू प्रीणयित्री भवतः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव क्रत्वा रोदसी आ ततंथ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनां ॥५॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । क्रत्वा । रोदसी इति । आ । ततंथ ।

त्वं । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वं । नेता । वृषभ । चर्षणीनां ॥५॥

हे अग्ने महतः सर्वोत्कृष्टस्य ते तव व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि
महानि महान्ति भवन्ति । तव क्रत्वा क्रतुना प्रकाशेन रोदसी द्यावापृथिव्यावा-
ततंथ । विसृतवानसि । त्वं दूतोऽभवः । भव । हे वृषभ वर्षणशील त्वं जायमानः
सन् चर्षणीनां यजमानानां नेतासि । फलप्रापकोऽसि ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्रुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्स्वधरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतऽस्रुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुऽअधरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ६ ॥

हे देव केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ घृतस्रुवा घृतं क्षरन्तौ रोहितावश्चौ ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ धुरि च धिष्व । धेहि । योजयेत्यर्थः । अथानन्तरं विश्वान् सर्वान्देवान् रथे समारोप्य आ वह । हे जातवेदः तान् स्वधरा स्वधरान् शोभनाधरान् कृणुहि । कुरु ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदग्न उशध्वनेषु होतुर्मंदस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विऽभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।

अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु । होतुः । मंदस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यत् यदा वनेष्वरणेष्वप उशधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ते रोकाश्च त्वदीया दीप्तयो दिवश्चित् सूर्यादप्यारुचयन्त । आरोचन्ते । विभातीर्विशेषेण भातीः प्रकाशमानाः पूर्वीः पुराणीरुष उषसोऽनु भासि । मंदस्य स्तुत्यस्य होतुस्तव रोकान् देवाः स्तोतारः पनयन्त । स्तुवंति ॥

॥ अथाष्टमी ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रोचने संति देवाः ।

ऊर्मा वा ये सुहर्वासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्ने अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रोचने । संति । देवाः ।

ऊर्माः । वा । ये । सुऽहर्वासः । यजत्राः । आऽयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे ये देवा मदन्ति । हृष्यन्ति । दिवः सूर्यस्य रोचने प्रकाशन आलोके ये देवाः संति । ऊर्माः । ऊमसंज्ञकाः पितरः संति । यजत्रा यष्ट्या

ये देवाः सुहवासः शोभनाह्वाना आयेमिरे । आयच्छन्ति । रथ्यो रथिनस्तव
येऽश्वाः संति हे अग्ने तैः सर्वैः सार्धमायाहीत्युत्तरयर्चा संबंधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशतं चीश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सऽरथं । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथं । वा । विऽभवः । हि । अश्वाः ।

पत्नीऽवतः । त्रिंशतं । चीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधं । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे अग्ने एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं सरथं समानरथं नानारथं वा त्वद्वेषे
समारोष्यार्वाङ् अस्मदभिमुखमायाहि । यतः कारणात्तेऽश्वा विभवः प्रभवः
समर्थाः ॥ हिः प्रसिद्धौ ॥ पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् त्रिंशतं चीश्च त्रयस्त्रिंशतं
देवांश्चानुष्वधं बलार्थमन्नार्थं वा आवह । मादयस्व सोमेनेति विशेषः ॥

॥ अथ दशमी ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञं यज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेके ऋतावरी ऋतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञंऽयज्ञं । अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽइव । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । ऋतावरी इत्युतऽवरी ।

ऋतऽजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

स एव होता भवति उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि
यस्याग्नेर्यज्ञं यज्ञं सर्वं यज्ञं वृधे समृद्धयेऽभिगृणीतः । प्रशंसतः । ऋतजातस्य
जातसत्यस्य होतुः सुमेके सुरूपे ऋतावरी उदकवत्यौ सत्ये सत्यस्वरूपे प्राची
अनुकूले तस्थतुः । तिष्ठतः । कथमिव । अध्वराविव । यज्ञाविव ॥

॥ अथैकादशी ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाम्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इ॒ठां । अ॒ग्ने । पु॒रुऽदं॑सं । स॒निं । गोः । श॒श्वत्ऽत॑मं । ह॒व॒मा॒नाय॑ । सा॒ध ।
स्यात् । नः । सू॒नुः । त॒नयः॑ । वि॒जाऽवा॑ । अ॒ग्ने । सा । ते । सु॒ऽम॒तिः । भू॒तु । अ॒स्मे इति॑ ॥ ११ ॥

इ॒ठाम॑ग्र इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति द्वितीयस्याष्टमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
द्वितीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सोमस्येत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र प्र य आरुरित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं ।
मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मंडलादिपरिभाषयामिर्दे-
वता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणीति विनियोग
उक्तः । तच्चेदं तृतीयं सूक्तं ॥

॥ तस्मिन्नियमृक् प्रथमा ॥

प्र य आरुः शितिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र सस्नाते दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । ये । आरुः । शितिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविशुः । सप्त । वाणीः ।

परिऽक्षिता । पितरा । सं । चरेते इति । प्र । सस्नाते इति । दीर्घ । आयुः । प्रऽयक्षे ॥ १ ॥

शितिपृष्ठस्य नीलपृष्ठस्य धासेः सर्वस्य धारयितुरग्रेर्ये रश्मयः प्रारुः प्रकर्षे-
णोद्गच्छन्ति ते रश्मयो मातरा मातरौ द्यावापृथिव्यावाविविशुः । सर्वतः प्रविष्टाः ।
सप्त सर्पणस्वभावा वाणीर्वननीया नदीश्चाविविशुः । परिक्षिता परितो वर्त-
माने पितरा पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना संचरेते । सम्यक् व्यवहरतः ।
तथा प्रयक्षे प्रकर्षेण यष्टुं दीर्घमायुरग्रेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा प्रसस्नाते ।
प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं

यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छंदसि
 व्यवहिताश्चेति आरुरित्यनेन संबंधः । आरुः । ऋ गतौ । लिट्युसि रूपं । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः ।
 शितेर्नित्याबहुच् बहुव्रीहावभसदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धासेः । दुधाञ् धार-
 णपोषणयोः । धेट् पाने वा । तस्मात्कर्तर्यौणादिकः सिः । प्रत्ययस्वरः । मा-
 तरा । नमृनेष्ट्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ । उ० २. ९१. । इति तृजंतत्वेन
 निपातनादंतोदात्तः । ऋतो ङीति गुणः । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । वि-
 विष्णुः । विश प्रवेशने । लिटि असंयोगाल्लिट् किदिति किञ्ज्ञावाद्गुणाभावः ।
 निघातः । सप्त । सृप् गतौ । सप्यश्रूभ्यां तुट् च । उ० १. १५६. । इति सपेर्विधी-
 यमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति । ऋकारस्याकारश्च ।
 निच्चेऽपि व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । परिक्षिता । क्षि निवासगत्योः । क्विप् चेति क्विप् ।
 पित्त्वात्तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सुपो
 डादेशः । चरेते । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वाच्चरतेः समस्तृतीयायुक्तात् । पा० १.
 ३. ५४. । इत्यात्मनेपदं । सस्नाते । सृ गतौ । अयमंतर्भावितण्यर्थः । रेफश्छांदसः ।
 ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । निघातः । आयुः । इण् गतौ । उसिन्नित्यनुवृत्तौ एतेर्णिच्चे-
 त्युसिन् । णित्त्वाद्बुद्धिः । निच्चादाद्युदात्तः । प्रयक्षे । यज देवपूजासंगतिकरणदा-
 नेष्वित्यस्मात्तुमर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृन्मेजंत
 इत्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दि॒वक्ष॑सो धे॒नवो॑ वृ॒ष्णो॑ अ॒श्वो॑ दे॒वीरा॑ त॒स्थौ॑ मधु॒म॒व॒ह॑न्तीः ।

ऋ॒तस्य॑ त्वा॒ सद॑सि क्षे॒म॒य॑न्तं॒ पर्ये॑का चरति वर्त॒निं॒ गौः ॥ २ ॥

दि॒वक्ष॑सः । धे॒नवः॑ । वृ॒ष्णः॑ । अ॒श्वः॑ । दे॒वीः॑ । आ । त॒स्थौ॑ । मधु॒म॒व॒ह॑न्तीः ।

ऋ॒तस्य॑ । त्वा॒ । सद॑सि । क्षे॒म॒व॒य॑न्तं । परि॑ । ए॒का॑ । च॒रति॑ । वर्त॒निं॑ । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेरश्वा वाहनरूपा रोहिता दिवक्षसो दिवं व्याप्य
 वर्तमाना धेनवोऽग्नेः प्रीणयिष्यो भवन्ति । सोऽयमग्निर्मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं
 वहन्तीर्देवीर्द्योतनशीला नदीरातस्थौ । आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दो
 माध्यमिकवाग्वाची माध्यमिकां वाचमिति नैरुक्ता इत्यभिधानात् । एका गौः

काचिदुक्तविधा वाक् ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानेऽतरिक्षे क्षेमयंतं क्षेममावास-
मिच्छंतं वर्तन्ति ज्वालाः प्रवर्तयंतं त्वा हे अग्ने त्वां परिचरति । सेवते ॥ दिवक्षसः ।
अक्षू व्याप्नौ । दिवं व्याप्नुवंतीति दिवक्षसः । वक्ष रोधे । रोधारथोऽप्ययं धातुरत्र
व्याप्नौ वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवंति । असुन्नित्यसुन्प्रत्ययः । लोपो व्योर्वलीति
वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धेनवः । नुरित्यनुवृत्तौ धेट इच्चेति नुप्रत्ययः ।
इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृष्णः । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजीत्यादिना
कनिन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः । अश्वाः । अशू व्याप्नौ । अशिप्रुषि-
लटिकणीत्यादिना क्कन् । नित्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । ष्टा गतिनिवृत्तौ । छंदसि
लुङ्ङिट् इति वर्तमाने लिट् । आत औ णल इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् ।
निदित्यनुवृत्तौ फलिपाटिनमिमनिजनामित्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
नकारस्य धकारः । नित्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनांतस्य
त्वामाविति त्वा आदेशः । अनुदात्तश्च । क्षेमयंतं । क्षि निवासगत्योः । अर्तिस्तु-
सुहुसृधृक्षीत्यादिना मन् । क्षेममावासमात्मन इच्छंतं । सुप आत्मनः क्यजिति
क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वं च न छंदस्यपुत्रस्येति
प्रतिषिध्यते । क्यचश्चिच्चादंतोदात्तः । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शप् । शपः पित्वाद-
नुदात्तत्वं । शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । अम् । सुप्तादनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्येत्यमः स्वरि-
तत्वं । एका । इण् गतौ । इण्भीकापेत्यादिना कन् । तदंतादाप् । नित्स्वरः ।
वर्तन्ति । वृतु वर्तने । अंतर्भावितण्यर्थः । वृतेश्च । उ० २. १०२. । इत्यनिः । गुणः ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । गौः । गमू गतौ । गमेर्दोः । उ० २. ६६. । इति डोप्रत्ययः ।
डित्वाट्टिलोपः । गोतो णिदिति सुपो णित्वाडृडिः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ सीमरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्नयिविद्रयीणां ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सी । अरोहत् । सुऽयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणां ।

प्र । नीलऽपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लंभयिता चिकित्वान् ज्ञानवान्

पतिरश्वानां पतिरग्निः सी सर्वतः सुयमाः सुखेन नियंतुं शक्या भवन्तीर्या वाडवा
 आरोहत् आरोहयति स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीको बहुधाविक्षिप्तांगः सोऽग्निर-
 तसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं ता अश्वः प्रवासयत् । प्रकर्षेण वासयति
 स्म । निवासेन अग्नेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सी । चाद-
 योऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । अरोहत् । रुह प्रादुर्भावे । लङि रूपं । निघातः ।
 सुयमाः । यम उपरमे । अस्माच्छक्यार्थं ईषहुःसुष्विति खल् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । पतिः । पा रक्षणे । पातेर्डतिरिति डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकि-
 त्वान् । चित ज्ञाने । क्सौ रूपं । रयिवित् । विट् लाभे । क्विप् । रयीणां । ना-
 मन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । नीलपृष्ठः । नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतसस्य । अत सातत्यगमन इत्यस्मादत्यवि-
 चमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः । उ० ३. ११६. । इत्यसच् ।
 चित्स्वरः । अवासयत् । वस निवासे । हेतुमतीति णिच् लुङ्लङ्लृङ्स्वडित्य-
 डागमः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची ।
 संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्रस्वश्चादसः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

महि त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुयं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

अंगेभिर्दिद्युतानः सधस्य एकामिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महि । त्वाष्ट्रं । ऊर्जयन्तीः । अजुयं । स्तभुऽयमानं । वहतः । वहन्ति ।

वि । अंगेभिः । दिद्युतानः । सधऽस्ये । एकांऽइव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

ऊर्जयन्तीरबलं बलिनं कुर्वन्त्यो वहतो वहनपरा नद्यो महि महातं त्वाष्ट्रं त्वष्टुः
 सुतमजुयं जरयितुमनर्हं स्तभूयमानं लोकानां स्तभनं धारणमिच्छन्तमग्निं वहन्ति ।
 धारयन्ति । सधस्येऽपां समीपेऽंगेभिरवयवैर्दिद्युतानो दीप्यमानः सन् अग्नी रोदसी
 द्यावापृथिव्यौ व्याविवेश । प्रविष्टवान् । रोदस्योर्दृष्टान्तः । एकामिव । यथा पुमा-
 नेकां स्त्रियं प्रविशति । तद्वत् ॥ त्वाष्ट्रं । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् ।
 प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानं । स्तभु स्तभनं । तदिच्छन्तं । सुप आत्मनः क्यच् ।
 अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । तदन्ताद्व्यत्ययेन शानच् । अकारान्तत्वादाने मुक् ।
 शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्ताच्चातुस्वरः शिष्यते । अंगेभिः ।

बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । बहुवचने ऋत्येदित्येत्वं । दिद्युतानः ।
द्युत दीप्तौ । छंदसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विर्वचनं । हलादिशेषे कृते द्यु
इत्यस्याभ्यासस्य द्युतिस्वायोः संप्रसारणं । पा० ७. ४. ६७. इति संप्रसारणं । संप्र-
सारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । एकामिव । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । विश प्रवेशन
इत्यस्मात्लिटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जानंति वृणो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणंति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानंति । वृणः । अरुषस्य । शेवं । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणंति ।

दिवःऽरुचः । सुऽरुचः । रोचमानाः । इळा । येषां । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

वृणः कामानां वर्षितुररुषस्य । रुषा हिंसकाः । तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन
रोचमानस्येत्यर्थः । तथाविधस्याग्नेः शेवमाश्रयविषयं सुखं जना जानंति । उत
अपि च जानंतस्ते ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः शासन आज्ञायां सर्वे जना रणंति । रमंते ।
तथा च मंत्रः । म० १. ६०. २. । अस्य शासुर्भयासः सचंते हविषमंत उशिजो ये
च मर्ता इति । अपि च । येषां मनुष्याणामग्निविषया माहिना महतीळा गीः
स्तुतिरूपा वाक् गण्या गणनीया पूज्या ते दिवोरुचो द्युलोकस्य रोचकाः सुरुचः
शोभनदीप्तयो रोचमाना देदीप्यमाना भवंति ॥ जानंति । ज्ञा अवबोधने ।
च्यादित्वात्तस्य ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष हिंसार्थाः ।
रोषंतीति रुषा हिंसकाः । इगुपधज्ञेति कः । न संति रुषा यस्यासावरुषः । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शेवं । शीङ् स्वप्ने । इणशीङ्भ्यां वन्निति वन् ।
नित्स्वरः । शासने । शासु अनुशिष्टौ । अस्माद्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । रणंति । निघातः । दिवोरुचः । रुच दीप्तौ । अस्मात्क्लिप् । तत्पुरुषे
कृति बहुलमिति षष्ठ्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुरुचः । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इळा । ईळ स्तुतौ । ह्रस्वश्छांदसः । यथा
वाक्शब्दष्टावंतस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गण्या । गण संख्याने ।
स्वार्थाख्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । माहिना । महेरिनण चेति

इनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः । गृ शब्दे । अस्मात्किप् । ऋत
इडातोरितीत्वं । वोरूपधाया इति दीर्घः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे प्रथमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयंत श्रूषं ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्यां । प्रविदा । अनु । घोषं । महः । महत्भ्यां । अनयंत । श्रूषं ।

उक्षा । ह । यत्र । परि । धानं । अक्तोः । अनु । स्वं । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां प्रविदा
प्रवेदनेनानु घोषमनु घुषमाणं श्रूषं सुखं । श्रूषं शुनमिति सुखनामसु पाठात् ।
तत्सुखं यजमाना अग्निमनयंत । अग्निं प्रापितवंतः । सोऽग्निर्यत्र यजमानेषूक्षा
वृष्ट्युत्पादनेनोदकस्य सेक्ताक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । शर्वरी अक्तुरिति
तन्नामसु पाठात् अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या रात्रेः
परि धानं परितो धारकं स्वमात्मीयं धाम तेजो जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थमनु
ववक्ष ह । समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । ऊदिति प्रगृह्यसंज्ञा ।
एवमादित्वादंतोदात्तः । घोषं । घुषि शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
जित्स्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । अनयंत । णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । उक्षा ।
उक्ष सेचने । श्वन्नुक्षन्नित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतत्वेनोक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्य-
येनांतोदात्तः । ह । चादित्वादनुदात्तः । यत्र । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
अक्तोः । अंजू व्यक्तिगतिमक्षणेष्वात्यस्मात् व्याज्यतिभ्यः कुरिति क्तुः । कित्त्वादनि-
दितामिति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष । वह प्रापणे । छंदसि लुङ्ङिट इति वर्त-
माने लिट् । सकारश्छांदसः । तिपो णलादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अध्वर्युभिः पंचभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्रांचो मदंत्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युऽभिः । पंचऽभिः । सप्त । विप्राः । प्रियं । रक्षन्ते । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।
प्रांचः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानां । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ता द्वादशर्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वषट्कर्तारः । पंचान्येऽध्वरं
नयन्ति । तैः पंचभिरध्वर्युभिः सह सप्त विप्रा मेधाविनो होत्रका वेर्गमनस्वभा-
वस्याग्नेः प्रियं निहितमाहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ते । पालयन्ति । प्रांचः सोमपानार्थं
प्राङ्मुख्यं गच्छन्तोऽजुर्या जरयितुमशक्या उक्षणः सोमरसस्य सेक्तारो देवाः स्तो-
तारो मदन्ति । हृथन्ति । किंच ते देवा देवानां व्रता व्रतानि यज्ञाननुगुः । अन्व-
गच्छन् । हि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादाद्देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । रक्ष
पालने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । निहितं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य
कर्मणि निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
वेः । वी कांतिगत्यादिषु । अस्माद्विच् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । पा० ७. ३. ८४. ।
इति गुणः । डसिङ्सोश्चेति पूर्वरूपत्वं । प्रांचः । अनिगन्तोऽचताविति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । मदन्ति । मदी हर्षे । निघातः । गुः । इण् गतावित्यस्मात्तुङि
रूपं । इणो गा लुङीति गादेशः । आत इति ऋजुसादेशः । बहुलं छंदसीत्य-
डभावः । हिशब्दयोगान्न निहन्यते ॥

॥ अथाष्टमी ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्युंजे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिह आहुरन् व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋंजे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतं । शंसन्तः । ऋतं । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतं । व्रतऽपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्यौ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ
मुख्याविमं चामुं चाग्नी न्युंजे । ऋंजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । मंत्रद्रष्टा विश्वा-
मित्रोऽहं प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः सप्त होत्रकाः स्वधया सोमेन मदन्ति ।
हृथन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तो व्रतपा व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारो दीध्याना दीप्य-
मानास्ते होत्रका अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाग्निमाहुः । वदन्ति ॥
ऋंजे । ऋजि भृजि वर्जने । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया ।
स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति स्वधा सोमः । आतोऽनुपसर्गे क

इति कः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रूज् व्यक्तायां वाचीत्यस्य लटि ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुव इति ऋसादेशो ब्रुवश्च आहादेशः । निघातः । दी-
ध्यानाः । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्यस्माच्छानच् । तस्य चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्य-
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

वृषायंते महे अत्याय पूर्वीर्वृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मंद्रतरश्चिकित्वान्महो देवान् रोदसी एह वक्षि ॥९॥

वृषऽयंते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुऽयामाः ।

देव । होतः । मंद्रऽतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । इह । वक्षि ॥९॥

देव देदीप्यमान होतर्देवानामाहूतः हे अग्ने महे महतेऽत्याय सर्वानथ-
तिक्रम्य वर्तमानाय चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय
पूज्याय । वृष्णे कामानां वर्षिचे तुभ्यं त्वदर्थं पूर्वीः प्रभूताः सुयामा अतिशयेन
विस्तृता रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वाला वृषयंते । वृषेवाचरंति । सेचका इव
भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र
प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वं । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य
चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्बहवो रश्मयो वृषेवाचरंति । वृष्ट्युत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाच-
रन्तीत्यर्थः । अपि च । मंद्रतरो यजमानस्य मादयितृतमश्चिकित्वाञ्जानोपेतः स त्वं
महो महतः पूज्यान् यष्टव्यान् देवान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ चेह वैदिकेऽस्मिन्कर्म-
ण्यावक्षि । आवह ॥ वृषायंते । उपमानादित्यनुवृत्तौ कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति
क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पादादित्वान्न निघातः । धातुस्वरः । महे ।
अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । बृहन्महतोरिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्वीः । पृ पाल-
नपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिब्यधिगृधीत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्वाद्गु-
णप्रतिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । उरण् रपरः । तस्माद्धोतो गुणवचनादिति ङीष् ।
यणादेशे कृते हलि चेति दीर्घः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । रश्मयः । अश्रू
व्याप्तौ । अश्रुवते सर्वं जगदिति निदित्यनुवृत्तौ अशे रश् च । उ० ४. ४७. । इति
मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देव । अपादादाविति पर्युदासात्षाष्टिकमाद्यु-
दात्तत्वं । होतः । ह्यतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । अपादा-

द्यामंचितत्वान्निघातः । मंद्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक् ।
इदित्त्वान्नुम् । तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । वह प्रापण इत्यस्य
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । टत्वकत्वषत्वानि । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदूषुः ।

उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षऽप्रयजः । द्रविणः । सुऽवाचः । सुऽकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतं । चित् । एनः । सं । महे । दशस्य ॥ १० ॥

द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणः शब्देनाग्निरभिधीयते । द्रविणः
सततगमनस्वभाव हे अग्ने पृक्षप्रयजः पृक्षाणि हविलक्षणादन्यन्नानि प्रकर्षण
यष्टुं प्रक्रम्यते यासूषः सु ताः पृक्षप्रयजः । सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो
यासां ताः । सुकेतवो वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । एवंविधा उषसो
रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथोषुः । व्युच्छंति । उतो चित् अपि च
हे अग्ने पृथिव्या विस्तीर्णाया ज्वालाया महिना महत्त्वेन कृतं संपादितं चित्
यत्किंचिदेनः प्राण्युपघातादिलक्षणं पापं महे महते यजमानाय मह्यं मदर्थं
संदशस्य । संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्मणि विच् दृशि-
यहणादधिकृतो भवतीत्युक्तं । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्रविणः । दु ग-
तावित्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्नितीनप्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोर्लोपा-
भावश्छांदसः । आमंचितत्वान्निघातः । सुवाचः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
रेवत् । रयिर्धनमस्मिन्विद्यत इति मतुप् । ह्रस्वनुद्गामिति मतुबुदात्तः । छंदसीर
इति वत्त्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । उष
दाहे । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । छंदसि लुङ्गिति वर्तमाने
लिट् । उसि रूपं । निघातः । पृथिव्याः । प्रथ प्रख्यान इत्यस्मात्प्रथेः धिवन्
संप्रसारणं चेति धिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणं । धिन्नौरादिभ्य-
श्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
दशस्य । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

इ॒ळा॒म॒ग्ने॒ पु॒रु॒द॒सं॑ स॒निं गोः॑ श॒श्वत्त॒मं॑ ह॒व॒मा॒नाय॑ सा॒ध ।

स्या॒न्नः॑ सू॒नुस्त॒नयो॑ वि॒जावा॒ग्ने सा ते॑ सु॒म॒तिर्भू॒त्वस्मे ॥ ११ ॥

इ॒ळां । अ॒ग्ने । पु॒रु॒द॒सं । स॒निं । गोः । श॒श्वत्त॒मं । ह॒व॒मा॒नाय॑ । सा॒ध ।

स्यात् । नः । सू॒नुः । त॒नयः । वि॒जा॒वा । अ॒ग्ने । सा । ते । सु॒म॒तिः । भू॒तु । अ॒स्मे इति ॥ ११ ॥

हे अग्ने पुरुदंसं । अपोऽग्नौ दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितत्वाहंसः शब्दः कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं गोः सनिं गवादिपशून्संपादयित्रीमिळामेतन्नामिकां गोरूपां देवतां शश्वत्तमं निरंतरं हवमानाय यजमानाय मह्यं साध । साधय । किंच नोऽस्माकं सूनुः पुत्रस्तनयः पौत्रः स्याद्भवत्विति ते तव या सुमतिः शोभना बुद्धिः सा विजावाबंध्या सत्यस्मे अस्माकं भूतु । भवतु ॥ शश्वत्तमं । उच्छादिषुपाठादंतोदात्तत्वं । साध । राध साध संसिद्धौ । अंतर्भावितरणर्थोऽयं । लोटि व्यत्ययेन शप् । सेह्यपिच्चेति हिरादेशः । तस्यातो हेरिति लुक् । निघातः । विजावा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । लिंगव्यत्ययः । भूतु । भू सत्तायां । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अंजंतीत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशर्चं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अंजंति यूप-
स्तुतिः षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽत्या व्रश्चिन्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभा-
विति । उच्छ्रयस्व वनस्पते ये वृक्णास इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टा-
स्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता । वनस्पते शतवल्श इत्यस्याश्चिन्नयूपस्य
मूलभूतः स्थाणुर्देवता । आदित्या रुद्रा वसव इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा । अत्र
षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा एकयूपदेवत्याः ॥
यूपांजनेऽंजंति त्वामित्येषा । प्रेषितो यूपायाज्यमानायांजंति त्वामध्वरे देवयंतः
। आ० ३. १. । इति ॥ यूपोच्छ्रयणे समिद्धस्येति द्वे ऋचौ । उच्छ्रयस्व वनस्पते
समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् । आ० ३. १. । इति सूचितत्वात् ॥ यूपपरिव्ययणे युवा
सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात् । आ० ३. १. । इति सूचितत्वात् ॥ यूपोच्छ्र-

यणे जातो जायते सुदिनत्वे अहामित्यर्द्धं च आरमेदिति सूत्रितं । यूपैकादशिन्या-
मन्यत्रापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि यान्वो नर इत्याभिः षड्भिः पंचभिर्वा संस्तुयात् ।
संस्तुयादनभिहिंकृत्य यान्वो नरो देवयंतो नि मिम्युरिति षड्भिः पंचभिर्वा
। आ० ३. १. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अंजंति । त्वां । अध्वरे । देवऽयंतः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपऽस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयंतो देवान् कामय-
माना अध्वर्यादयो दैव्येन मधुना देवसंबन्धिना मधुना घृतेन । एतद्वै दैव्यं मधु
यदाज्यमित्याम्नानात् । ऐ० ब्रा० २. २. । तेन घृतेन त्वामंजंति । त्वयि घृतं सिंचं-
तीत्यर्थः । यत् यदि त्वमूर्ध्वंस्तिष्ठाः । उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्या
मातृभूतायाः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे ते क्षयो निवासः । यदूर्ध्वंस्तिष्ठसि यदि वा
भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वमिहास्मासु द्रविणा धनानि धत्तात् । धेहि ॥
ब्राह्मणेनेयमृग्याख्याता । अंजंति त्वामध्वरे देवयंत इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयं-
तोऽंजंति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह
धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठसि यदि च शयासौ द्रवि-
णमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ तथा च निरुक्तमपि ।
अंजंति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्ध्वः
स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ
उपस्थाने । नि० ८. १८. । इति ॥ अंजंति । अंजू व्यक्तिर्कांतिगतिम्रक्षणे । रुधा-
दित्वात् अम् । तस्य लटि ऋडित्त्वादनिदितामित्युपधात्लोपः । असोरल्लोप
इत्यल्लोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वां । अमि युष्मच्छब्दस्य त्वमावेकवचन
इति त्वादेशः । द्वितीयायां चेत्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्यो-
दात्तत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप
आत्मन इति क्यच् । क्यचि चेतीत्वं अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं च न

छंदस्यपुत्रस्येत्यनेन प्रतिषिध्यते । तदंताच्छतृप्रत्ययः । शपः पित्वाह्नसार्वधातुक-
 स्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोरेकादेश उदात्तेनोदात्त इति क्यच एव स्वरः ।
 वनस्पते । आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । मधुना । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना
 उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । दैव्येन । देवाह्वजजाविति घञ् । जिह्वाह्विः ।
 यस्येति लोपः । जिह्वादाद्युदात्तः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लेटि सिप् । इतश्च
 लोप इतीकारलोपः । शपः शिह्वात् पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः । लेटोऽडाटा-
 वित्यडागमः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातित-
 त्वादाद्युदात्तः । द्रविणा । दुदक्षिभ्यामिनन्तितीनन्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सुपो
 डादेशः । निह्वादाद्युदात्तः । इह । इदमशब्दात्सप्तम्यर्थ इदमो ह इति हः । इदम
 इतितीशादेशः । शिह्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । धत्तात् । डुधाञ् धारणपोषणयो-
 रित्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य सेह्यपिच्चेति हिरादेशः । तुह्योः । पा० ७. १. ३५. ।
 इति तातडादेशः । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । दधस्तथोश्च । पा० ८. २. ३८. ।
 इति भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । निघातः । वा । चादित्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियन्ति
 निवसन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे घः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं । मातुः । नभृनेष्टृ
 इत्यादिना तृजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । ऋत उदिति डसः पूर्वपरयोरुकारः ।
 अस्याः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । उपस्थे । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतश्चो-
 पसर्ग इति कः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति मरुद्धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरं ।

आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

संऽइद्धस्य । श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरं । सुऽवीरं ।

आरे । अस्मत् । अमतिं । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप समिद्धस्य दीपमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि
 श्रयमाणस्तत्र वर्तमानो ब्रह्मानं । ब्रह्म वर्च इत्यन्ननामसु पाठात् । अजरं जरा-
 रहितं समृद्धं सुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्मानं वन्वानः प्रयच्छन् अस्मदमतिम-
 स्माकं शत्रुभूतामशनायां । अशनाया वै पाप्मामतिरिति श्रवणात् । तादृशं शत्रुमारे
 दूरे बाधमानोऽपनुदंस्त्वं महते सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थमुच्छ्रयस्व । उच्छ्रुतो

भव । उक्तार्थेयं ब्राह्मणे । समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष
एतत्पुरस्ताच्छ्रूयते ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमित्याशिषमेवाशास्त आरे अस्मद-
मतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदारान्बुदते यज्ञाच्च यजमा-
नाच्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ समिद्धस्य ।
जिङ्घी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठायां श्रीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । सम्यगिद्ध
इति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रयमाणः । श्रिज् सेवायामित्यस्य
लटः शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुर-
स्तात् । पूर्वशब्दस्य दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीत्यादिना । पा० ५. ३. २७. । अस्ताति-
प्रत्ययः । अस्ताति च । पा० ५. ३. ४०. । इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म ।
नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वन्वानः । वनु याचने । अत्रायं धातुर्दानार्थे
वर्तते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । अजरं । नजो जरमरमिचमृता
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुवीरं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आरे । एवमादि-
त्वादंतोदात्तः । अस्सत् । युथसिभ्यां मदिगिति मदिक्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिं । तत्पुरुष इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । श्रिज् सेवायामित्यस्य लोणमध्यमै-
कवचने थास् । थासः स इत्यादेशः । सवाभ्यां वामावित्येकारस्य वकारः ।
निघातः । महते । वर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति निपातनादंतोदात्तः । बृहन्महतो-
रुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सौभगाय । प्राणभृज्जातिवयोवचन इत्यज् ।
हृद्गसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेति वृद्धिः । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादि-
त्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्षेनपृथिव्या अधि ।

सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्षेन् । पृथिव्याः । अधि ।

सुऽमिती । मीयमानः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ ३ ॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्यां वर्षेन् उत्कृष्टे देवयजनाख्ये देशे
उच्छ्रयस्व । उच्छ्रुतो भव । सुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परि-

माणेन मीयमान इयत्तया परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । अयमेवार्थो ब्राह्मणेन दर्शितः । उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धं । वर्षन्पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्षं पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वंति सुमिती मीयमानो वर्चो धा यज्ञवाहस इत्याशिषमाशास्ते । ऐ० ब्रा० २. २. ॥ वनस्पते । अपादादित्रादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमिती । माङ् मान इत्यस्य क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थेतीकारादेशः । शोभनया मित्या । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । माङ् मान इत्यस्य कर्मणि यक् । घुमास्थेतीत्वं । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाजो लोडर्थे छंदसि लुङ्लङिति लुङ् । इतश्चेति सिप इकारलोपः । गातिस्थेति सिचो लोपः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । वह प्रापण इत्यस्य वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽमनसा देवयन्तः ॥४॥

युवा। सुऽवासाः। परिऽवीतः। आ। अगात्। सः। ऊं इति। श्रेयान्। भवति। जायमानः।

तं। धीरासः। कवयः। उत्। नयन्ति। सुऽआध्यः। मनसा। देवऽयन्तः ॥४॥

युवा हठांगोऽष्टाश्र्यादिलक्षणलक्षित इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रशनया युक्तः । परिवीतस्तया रशनया वेष्टितः । एवंविधो यूप आगात् । आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानो भवति । तमेवंविधं यूपं धीरासः प्रज्ञा मनसा देवयन्तो देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रांतदर्शिनोऽध्वर्यादय उन्नयन्ति । उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं । युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयाञ्छ्रेयान्छेष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽमनसा देवयन्त इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं

तदुन्नयन्ति । ऐ० ब्रा० २. २. । इति ॥ युवा । यौतेः कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्र-
त्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । उवडादेशः । निक्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुवासाः । वस
आच्छादने । असुन्नित्यनुवृत्तौ वसेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययः । णिक्त्वादुपधावृद्धिः । सोर्मनसी
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । परिवीतः । व्येज् संवरणे । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्र-
सारणं । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अगात् । इण् गतावित्यस्य लुङि
इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् ।
प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपद इतीयसुन्प्रत्ययः । तस्मिन्प्रशस्यस्य श्र इति
श्रादेशः । गुणः । निक्त्वादाद्युदात्तत्वं । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । ध्ये चिन्तायां ।
स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्तिप् । दृशियहणात्सं-
प्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं । हल इति दीर्घः । जसि एरनेकाच इति
यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
देवयन्तः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देवया विप्र उदियर्ति वाचं ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नां । सऽमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देवयाः । विप्रः । उत् । उदियर्ति । वाचं ॥ ५ ॥

जातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः समर्थः । मर्थ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते
विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम विदथः सवनमिति यज्ञनामसु पाठात् ।
तस्मिन्यज्ञ आ वर्धमानो घृतांजनरशनापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन्
अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतयाहानि सुदिनानि
करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवन्तो धीराः सुप्रज्ञा अध्वर्यादयो मनीषा बुद्ध्या तं यूपं
पुनन्ति । प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । देवया देवानां यष्टा देवानां हवींषि प्राप-
यिता वा विप्रो मेधावी होता च वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचमुदियर्ति ।
प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं । जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति
जातो ह्येष एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तत्पुनन्ति
धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तद्देवया विप्र उदियर्ति वाचमिति देवेभ्य एवैनं

तन्निवेदयति । ऐ० ब्रा० २, २, ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति तस्य भावस्त्वत-
लाविति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्माच्छंदसि निष्टर्क्येति
क्यप्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्गुणः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । पुनंति । पूज् पवने ।
क्र्यादित्वाच्छ्वा । प्वादित्वाद्भ्रस्वः । प्रत्ययस्वरः । देवयाः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति
विच्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इयर्ति । ऋ गतौ । जुहोत्यादिः । अभ्यास-
स्यार्तिपिपत्योश्चेतीत्वं । अभ्यासस्यासवर्णं इतीयङादेशः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषंतु रत्नं ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवऽयंतः । निऽमिम्युः । वनस्पते । स्वऽधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिऽवांसः । प्रजाऽवत् । अस्मे इति । दिधिषंतु । रत्नं ॥ ६ ॥

हे यूपा देवयंतो देवान्कामयमाना नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यान्वो
यान्युष्मान्निमिम्युः । अवटेषु प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः
परशुस्त्वदीयान्यूपांस्ततक्ष चिच्छेद देवासो दीप्यमानाः स्वरवः । स्वरुशब्दः
स्वशकलवाची । तद्वंतः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसस्तिष्ठंतस्ते तादृशा यूपा
अस्मे अस्मै यजमानाय प्रजावत् अपत्यसहितं रत्नमुत्तमं धनं दिधिषंतु ।
धारयंतु । प्रयच्छंतित्यर्थः ॥ निमिम्युः । डुमिज् प्रक्षेपण इत्यस्य लिट्युसि असं-
योगाल्लिट् किदिति किञ्चिद्भावाद्गुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टः
स्वरो बलीयानिति वचनात्प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदाद्वा धारण
इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः
खड्गः । ततक्ष । तक्षू त्वक्षू तनूकरण इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः ।
लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरवः । स्वृ शब्दोपतापयोरित्यस्मान्निदित्य-
नुवृत्तौ शृस्वृस्त्रिहिचपीत्यादिना उप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । तस्थिवांसः । ष्टा
गतिनिवृत्तावित्यस्माच्छंदसि लिट् । तस्य क्सुः । वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः ।
प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मादुपसर्गे च संज्ञायामिति डः ।
ततष्टाप् । तदस्यास्तीति मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । एकादेशस्वरः । अस्मे ।

अस्मच्छब्दस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः । दिधिषंतु । धिष धारणे । जुहो-
त्यादिः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निमितासो यतसुचः ।

ते नो व्यंतु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽसुचः ।

ते । नः । व्यंतु । वार्यं । देवऽत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

अधि क्षमि क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना छिन्ना ये यूपाः । यतसुच
इति ऋत्विग्वाची यतसुचो मरुत इति ऋत्विङ्गामसु पठितत्वात् । यताः सुचो
यैस्ते यतसुचः । तैर्ऋत्विग्भिर्निमितासोऽवटेषु नितरां प्रक्षिप्ताः क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य
यज्ञस्य साधकाः । यथा क्षेत्रं सस्यादिद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा
स्वर्गादिफलं ददातीति क्षेत्रं यज्ञः । एवंविधास्ते यूपा नोऽस्मदीयं वार्यं वारणीयं
संभजनीयं हविर्देवत्रा देवेषु व्यंतु । गमयंतु । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वत्वित्यर्थः ॥
वृक्णासः । ओव्रश्चू छेदन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । कित्वाङ्ग-
हिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । क्षमि । आतो धातोरित्यत्र
आत इति योगविभागादाकारलोपः । निमितासः । डुमिज् प्रक्षेपणे । कर्मणि क्तः ।
गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतसुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । व्यंतु ।
इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं । इकारलोपश्छांदसः । अयमंतर्भावितव्यर्थः ।
वार्यं । वृङ् संभक्तावित्यस्मादहलोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । ईडवंदवृशंसुदुहेत्यादि-
नाद्युदात्तत्वं । देवत्रा । चेत्यनुवृत्तौ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिनाधिकरणे
चाप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः । राध साध संसिद्धावित्यस्मादौणादिकोऽसुन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अंतरिक्षं ।

सजोषसो यज्ञमवंतु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्तध्वरस्य केतुं ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुऽनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अंतरिक्षं ।

सऽजोषसः । यज्ञं । अवंतु । देवाः । ऊर्ध्वं । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुं ॥ ८ ॥

सुनीथा यज्ञस्य सुष्ठु नेतार आदित्या द्वादशादित्या रुद्रा एकादश रुद्रा वस-
वोऽष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुतयः । स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थाम-
दानि चेति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी । सुप्यत्ययः । पृथु
विस्तीर्णमंतरिक्षं च । सजोषस एते सर्वे देवा ऐकमत्येन परस्परं संगता भूत्वेम-
मस्मदीयं यज्ञमवंतु । रक्षंतु । किंच । अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वेमं
यूपमूर्ध्वं कृण्वंतु । उच्छ्रितं कुर्वंतु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । दित्यदित्या-
दित्यपत्युत्तरपदादिति ण्यः । णित्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति
सर्वानंतकाले । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे णिलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । जसः सुप्तादनुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेशस्याप्युदात्तत्वं ।
वसवः । वस निवासे । निदित्यनुवृत्तौ श्रृस्वृस्त्रिहिचयसिवसीत्यादिनोप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य इति कथन् ।
कित्वादगुणः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च ।
दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृथिवी । प्रथ
प्रख्याने । प्रथेः षिवन् संप्रसारणं चेति षिवन् संप्रसारणं च । षिद्गौरादिभ्यश्चेति
ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अवंतु । अव रक्षणे । निघातः । कृण्वंतु । कृवि हिंसा-
करणयोरित्यस्मात्लोपि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

हंसा इव श्रेणिशो यतानाः श्रुक्ता वसानाः स्वरवो न आगुः ।
उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पाथः ॥ ९ ॥
हंसाः ऽइव । श्रेणिः ऽशः । यतानाः । श्रुक्ता । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।
उत् ऽनीयमानाः । कविः ऽभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानां । अपि । यन्ति । पाथः ॥ ९ ॥

श्रुक्ता श्रुक्ताणि दीप्तानि वासांसि वसाना आच्छादयन्तः स्वरवः स्वरुमन्तः
श्रेणिशः पंक्तिशो यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टांतः । हंसा इवेति । यथा
नभसि पंक्तिशः पतंतो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपा नोऽस्मानागुः ।
प्रापुः । अपि च कविभिर्मेधाविभिरध्वर्यादिभिः पुरस्तादाहवनीयस्य पूर्वभाग
उन्नीयमाना उच्छ्रीयमाणा देवा दीप्यमानास्ते यूपा देवानां पाथो देवानां स्था-
नमंतरिक्षं । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातमिति यास्कः । पाथोनदीभ्यां ङाण

। पा० ४. ४. १११. । इति सूत्रे पाथोऽन्तरिक्षमिति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृश-
मन्तरिक्षमपियन्ति । प्राप्नुवन्ति । अध्वर्यादिभिरुच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैर्घ्यादं-
तरिक्षं व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥ हंसा इव । इवेन विभक्त्यलोप इति वचनात्पूर्वप-
दस्वरः । श्रेणिशः । बहुल्यादिति शस् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । शुच दीप्तावित्यस्मा-
हजेन्द्राग्रेत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अगुः । इण् गतौ ।
अस्माल्लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

शृंगाणीवेच्छृंगिणां सं ददृशे चषाल्वन्तः स्वरवः पृथिव्यां ।

वाघज्जिर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृंगाणिऽइव । इत् । शृंगिणां । सं । ददृशे । चषाल्वन्तः । स्वरवः । पृथिव्यां ।

वाघत्ऽभिः । वा । विऽहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

स्वरवः स्वरुमन्तश्चषाल्वन्तः प्रतिमुक्तकंटकाः । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां
शृंगिणां महिषादीनां शृंगाणीवेत् विषाणानीव संददृशे । सम्यक् दृश्यन्त एव ।
वा अपि च विहवे । विविधं हूयन्ते हवींश्चेति विहवो यज्ञः । तस्मिन्यज्ञे
वाघज्जिर्वात्विग्भिः । वाघतो वृक्तबर्हिष इत्यृत्विङ्नामसु पाठात् । श्रोषमाणास्तैः
क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः
संग्रामवाची । आजौ पृतनाज्यमिति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु
संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान्यजमानानवन्तु । रक्षन्तु ॥ शृंगाणि । शृ-
हिंसायामित्यस्माच्छ्रीयमाणान्तेर्ह्रस्वश्च । उ० १. १२५. । इति गन् नुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च ।
नित्स्वरः । ददृशे । छंदसि लुङ्लुङिट इति लङर्थे लिट् । इरयो र इतीरेचो रे
इत्यादेशः ॥

॥ अथैकादशी ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयं । रुहेम ।

यं । त्वां । अयं । स्वऽधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते छिन्नमूल स्थाणो शतवल्शः शतशाखः सन् विरोह । विशेषेण

प्रादुर्भूतो भव । वयमपि सहस्रवल्शाः सहस्रशाखाः संतो विरुहेम । विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानो निशितधारोऽयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो यं त्वां महते सौभगाय महत्सौभाग्यं बहुशाखत्वलक्षणं प्रणिनाय । प्रकर्षेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्शाः । सहस्रशब्दः कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रुहेम । रुह प्रादुर्भाव इत्यस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुडागमः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सलोपः । लिङ्गाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । अतो येय इति इयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । गुणः । प्रणिनाय । णीञ् प्रापण इत्यस्मात् लिटि णलि रूपं । पादादित्वादनघातः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

सखायस्त्वेति नवर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । सखायो नव बार्हतं चिष्टुबन्तमिति । अन्त्या चिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्बार्हते छंदस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । सखायस्त्वायमग्निरग्न आयाहि । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूतिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ।

अपां । नपातं । सुऽभगं । सुऽदीदिति । सुऽप्रतूतिं । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नपारं सुभगं शोभनधनयुक्तं सुदीदिति शोभनदीप्तिं सुप्रतूतिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गंतव्यमनेहसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं त्वामूतये रक्षणाय ववृमहे । वृणीमहे ॥ सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त इति समान उपपदे डिदित्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डिच्चाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदस्यमूर्ध्वेति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वं । णिदित्यनुवृत्तौ सख्युरसंबुद्धौ । पा० १. २. ५२. । इति णिङ्भावः । वृद्धायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे । वृङ् संभक्तौ । छंदसि लुङ्ङिट इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिङभावः । निघातः । ऊतये । अव रक्षण इत्यस्य

उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतीत्यादिना क्तिनंतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । अपां ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुभगं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
सुप्रतूर्ति । क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥२॥

कायमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रमृषे । निवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥२॥

हे अग्ने वना काननानि कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि
विहाय मातृरपो मातृभूता अपोऽजगन् । अगमः । गतवानसि । अप्सु प्रविष्ट-
त्वाच्छांतो वर्तसे । तत्तस्मात्ते तव निवर्तनं । नितरां तत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो
लक्ष्यते । स विनाशो न प्रमृषे । न प्रमृष्यते । न सद्यते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्का-
रणादूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्मत्संबन्धिष्वरिणिरूपेषु काष्ठेषुभवः । मंथ-
नात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनमस्मभ्यं न रोचते ।
अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मा-
तृरपोऽगम उपशम्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह भवसि जाय-
मानः । नि० ४. १४. । इति ॥ कायमानः । कमु कांतौ । कमेर्णिङ् । लटः शानच् । मका-
रलोपश्छांदसः । अजगन् । गमू गतावित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
हल्ङ्यादिना सिलोपः । मो नो धातोरिति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः ।
अडागमस्वरः । प्रमृषे । मृष तितिक्षायां । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति लडर्थे
लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अतिं तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यंति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥३॥

अतिं । तृष्टं । ववक्षिथ । अथ । एव । सुमनाः । असि ।

प्रप्र । अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । असि । श्रितः ॥३॥

हे अग्ने तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिवव-
क्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अथैव अथापि त्वं सुमना असि । संतुष्टमनस्को
वर्तसे । किंच । त्वं येषां षोडशानामृत्विजां सख्ये मैत्रे श्रितोऽसि वर्तसे तेषां
मध्येऽन्येऽध्वर्युप्रभृतयो द्वादशर्विजः प्रयंति । प्रकर्षेण होतुं गच्छंति । अन्य उद्गा-
तृप्रभृतयश्चत्वारः पर्यासते । परित आसीना वर्तते ॥ ववक्षिथ । वह प्रापण
इत्यस्य सनि रूपं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । तदंताद्वर्तमाने लिट् ।
थल आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीट् । कास्प्रत्ययादामित्याम् न भवति मंचत्वात् ।
निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विर्वचनं । यंति । इण् गतावित्यस्य लटि
रूपं । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यामित्यन्यशब्दयोगान्पूर्वस्य निघाताभावः । आसते ।
आस उपवेशने । उत्तरत्वान्निघातः । असि । अस भुवि । तासस्त्योर्लोप इति
सकारलोपः । यद्वृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविंदन्निचिरासो अदुहो अप्सु सिंहमिव श्रितं ॥ ४ ॥

इयिऽवांसं । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ।

अनु । ई । अविंदन् । निऽचिरासः । अदुहः । अप्सु । सिंहऽइव । श्रितं ॥ ४ ॥

हे अग्ने अदुहोऽद्रोग्धारो निचिरासो नितरां चिरासश्चिरंतना विश्वे देवाः
सिधः शोषकाञ्छचून्बलेनातिक्रम्येयिवांसं गच्छंतं शश्वतीर्वह्नीः सश्वतः संग-
तिकारिणीः सेनाश्चात्यतिक्रम्य गच्छंतमप्सु श्रितं तिरोहितमत एव सिंहमिव
गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीममीमेनं त्वामन्वविंदन् । अनुगम्यालभंत ॥ इयिवांसं ।
इण् गतावित्यस्य क्सावुपेयिवाननाश्चाननूचानश्च । पा० ३. २. १०९. । इति नि-
पातितः । प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा क्शिप् चेति
क्शिप् । धातुस्वरः । सश्वतः । षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः
शचादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविंदन् । विट् लाभ इत्यस्य लङि रूपं । निचिरासः ।
नितरां चिराः । आज्ञसेरमुगित्यमुक् । समासस्वरः । अदुहः । दुह जिघांसायां ।
संपदादित्वाद्भावे क्शिप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्रितं । श्रिज्
सेवायामित्यस्य श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितं ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥

ससृवांसं इव । त्मना । अग्निं । इत्था । तिरः इहितं ।

आ । एनं । नयत् । मातरिश्वा । परा इवतः । देवेभ्यः । मथितं । परि ॥ ५ ॥

मातरिश्वा वायुरित्थेत्थं त्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन तिरोहितं निलीनं परि परितो मथितं मंथनेन निष्पादितमेनमग्निं देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं परावतो दूरदेशादानयत् । आनीतवान् । तच्च दृष्टान्तः । ससृवांसमिव । यथा स्वाच्छंद्येन ससृवांसं सरंतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । सृ गतावित्यस्मात्स्रिट् । तस्य क्सुः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य मंत्रेष्वङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । इत्था । या हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन याप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे द्वितीयाटौःष्वेन इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । णीञ् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । मातरिश्वा । मातर्यंतरिक्षे श्वसितीति श्वन्नुक्षन्नित्यादिना निपातितः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञाँ अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्य इवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभि इपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठ्य ॥ ६ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानां वोढर्हे अग्ने मर्ता मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयस्तं तादृशमप्सु तिरोहितं त्वा त्वां देवेभ्यो यष्टव्यदेवतार्थमगृभ्णत । अगृह्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने तव क्रत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञान्यद्यस्मात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वा-मगृभ्णतेति पूर्वचान्वयः ॥ अगृभ्णत । ग्रह उपादाने । क्र्यादित्वाच्छा । ग्रहिज्या-

वयीति संप्रसारणं । ह्यहोर्भञ्छंदसीति हकारस्य भकारः । तिङ्तिङ् इति नि-
घातः । ह्यवाहन । वह प्रापण इति धातोर्ल्युडित्यनुवृत्तौ ह्येऽनंतःपादमिति
ल्युट् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् ।
विश प्रवेशन इत्यस्मादशिप्रुषिलटिरणिकणिखदिविशिभ्यः क्निति क्न् । कित्वाद्गु-
णाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अभिपासि । पा रक्षणे । अस्य धातो रक्षणार्थत्वान्न
पिबादेशः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । धातुस्वरः । ऋत्वा । टा । जसादयश्छंदसि
विकल्प्यंत इत्यत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठच । युवशब्दादति-
शायने तमविष्ठनावितीष्ठन् । स्थूलदूरयुवेति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः ।
वस्वादित्वात्स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रं । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वां । यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसते । संऽइद्धं । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबंधि तदिदं भद्रं शोभनं दंसनाग्निहोत्रादिकं कर्म पाकाय चित् ।
चिच्छब्दोऽप्यर्थे । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्भद्रमपि यज-
मानं छदयति । स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः ।
छदयतिशब्दोऽर्चतिकर्मा छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः
प्रशस्यं वक्ति पाको वाम इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं प्रशस्यं यजमान-
मभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निवि-
हरणकाल एव समिद्धं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः
समासते । सम्यगासते । पर्युपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमा-
नाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रं । भदि कल्याण इत्यस्माद्भातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपा-
तनादंतोदात्तत्वं । पाकाय । पा रक्षण इत्यस्मादिण्भीकापाशलेत्यादिना कन् ।
पायते रक्ष्यते राजादिनेति पाकः । नित्वादाद्युदात्तः । छदयति । छद अपावरणे ।
स्वार्थे णिच् । अदंतत्वाद्बृहद्भावः । निघातः । समासते । आस उपवेशने । अदा-
दित्वाच्छपो लुक् । अनकारांतत्वाज् ऋस्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । तिङि
चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषं ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । शीरं । पावकऽशोचिषं ।

आशुं । दूतं । अजिरं । प्रत्नं । ईड्यं । श्रुष्टी । देवं । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निमा जुहोत । आहुतिभिरा समन्तात्तर्पयत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां दूतमजिरं क्षिप्रं गन्तारं प्रत्नं पुरातनमीड्यं स्तोतव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी सपर्यत । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । हु दानादनयोः । अस्माद्धातोर्लोट् । जुहोत्यादिभ्यः श्रुरिति शप् श्रुः । श्राविति द्विर्वचनं । लोटो लङ्ङावे तस्थस्थमिपामिति यस्य तादेशः । छंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तन्नप्रनथनाश्चेति तवादेशः । पित्वाद्गुणः । निघातः । स्वध्वरं । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरं । शीङ् स्वप्ने । अस्माद्धातोः स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिषमित्यत्र पवनं पावः श्रुद्धिः । तं कायतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आशुं । अशू व्याप्तौ । अस्माद्धातोः कृवापाजिमीत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धातोरजिरशिशिरशिथिलेति किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्नं । प्रगस्य छंदसि गलोपश्च । पा० ४. ३. २३. २. । इति गलोपः । चकारात् ल्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ईड्यं । ईड् स्तुतौ । अस्माद्यत् । ईड्वंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । सपर्यत । सपरशब्दात्कंडादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोणमध्यमपुरुषबहुवचनं । शप् । अतो गुण इति पूर्वरूपत्वं । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नवं चासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिरेस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

चीणि। शता। ची। सहस्राणि। अग्निं। त्रिंशत्। च। देवाः। नव। च। असपर्यन्।
 औक्षन्। घृतैः। अस्तृणन्। बर्हिः। अस्मै। आत्। इत्। होतारं। नि। असादयन्त ॥ ९ ॥

चीणि शता चीणि शतानि ची सहस्राणि चीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव
 चैकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याका देवा इममग्निमसपर्यन् ।
 अपूजयन् । किंच ते देवा घृतैरिममग्निमौक्षन् । असिंचन् । तथास्मा अग्नये
 तदर्थं बर्हिरस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदन्तरमेव ते देवा-
 स्तस्मिन्बर्हिषेनमग्निं होतारं कृत्वा न्यसादयन्त । उपावेशयन् । देवैः पूज्यमि-
 ममग्निं सपर्यतेति पूर्वेणान्वयः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमान
 एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्तेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ । बृ० आ० ३. ९. । इति ॥
 शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि ।
 सुपां सुलुगित्यादिना सुपो डादेशः । प्रत्ययस्वरः । ची । सुपां सुलुगिति पूर्वस-
 वर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां
 दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्य-
 यस्वरः । नव । कनिन्नित्यनुवृत्तौ णु स्तुतावित्यस्माद्धातोर्णुदंशोर्नुदश्चेति कनिन् ।
 गुणश्च । निच्चादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपं । निघातः । औक्षन् । उक्ष
 सेचने । आडजादीनामित्याडागमः । वृद्धिः । पादादित्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः ।
 अस्तृणन् । स्तृज् आच्छादने । लङ् बहुवचने ऋादित्वाच्छा । ऋरन्तादेशः । नित्यं डित
 इतीकारलोपः । संयोगांतलोपः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । लुङ् लुङ् लुङ् लुङ्
 डित्यडागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वान्निघाताभावः ।
 बर्हिः । इसिरित्यनुवृत्तौ वृहेर्नलोपश्चेतीसिः । तत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 असादयन्त । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्धेतुमति चेति णिच् । उपधावृद्धिः ।
 णिचश्चेत्यात्मनेपदं । लङि बहुवचने रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

त्वामग्न इति नवर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयं । त्वामग्न औष्णिह-
 मित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरौष्णिहे छंदस्यस्य सूक्तस्य विनि-
 योगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनां ।

देवं मर्तास इंधते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वां । अग्ने । मनीषिणः । संऽराजं । चर्षणीनां ।

देवं । मर्तासः । इंधते । सं । अध्वरे ॥ १ ॥

हे अग्ने मनीषिणो धीमंतोऽध्वर्युप्रभृतयो मर्तासो मनुष्याश्चर्षणीनां प्रजानां सम्राजमधिपतिं देवं द्योतमानं त्वामध्वरे यज्ञे समिंधते । सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषैषामस्तीति व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिः । यस्येति चेत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजं । राजृ दीप्तौ । संपूर्वादस्माद्धातोः सत्सूद्विषेति क्तिप् । किलोपः । समो मकारस्य मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्वाविति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । इंधते । जि इंधी दीप्तौ । अस्माद्धातोर्हेतुमति चेति णिच् । लटि ऋस्यात्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । छंदस्युभयथेति ऋस्यार्द्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते ।

गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वां । यज्ञेषु । ऋत्विजं । अग्ने । होतारं । ईळते ।

गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे अग्नेऽध्वर्यादयो यज्ञेष्वग्निष्टोमादिषु त्वां होतारमृत्विजं होतृनामकमृत्विजमीळते । स्तुवंति । तादृशस्त्वमृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य गोपा गोपायिता सन् स्वे दमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां दीदिहि । दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । यङ्लुक् । लोट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावे लोपो व्योर्वलीति वलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे ।

सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥३॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । संऽइधा । जातऽवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुऽवीर्यं । सः । पुष्यति ॥३॥

हे अग्ने यो यजमानो जातवेदसे जातप्रज्ञाय ते तुभ्यं समिधा समिधनका-
रीण्याज्यपुरोडाशादिहवीषि ददाशति ददाति स घ स खलु सुवीर्यं शोभन-
सामर्थ्योपेतं पुत्रं धत्ते । धारयति । अपि च सः स एव पुष्यति । पशुपुत्रादिभिः
समृद्धो भवति ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । ददाशति । दाशृ दान इत्य-
स्माद्धातोः कर्तरि शप् । द्विर्वचनं छांदसं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभ्यस्तानामा-
दिरित्युदात्तः । समिधा । जिङ्धी दीप्तौ । अस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । उपधालोपः ।
सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जातवेदसे । बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रकृतिस्वरत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
पुष्यति । पुष पुष्टौ । अस्मात् श्यन् । डित्त्वान्नुणाभावः । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् ।

अंजानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥४॥

सः । केतुः । अध्वराणां । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अंजानः । सप्त । होतृऽभिः । हविष्मते ॥४॥

अध्वराणां यज्ञानां केतुः प्रज्ञापकः सोऽग्निः सप्त सप्तभिर्होतृभिर्वषट्कर्तृभिरं-
जानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानः सन् हविष्मते यजमानार्थं देवेभिर्यष्ट्यदेवैः
सहागमत् । आगच्छतु ॥ गमत् । लोट्थे छंदसि लुङ्ङिट इति लुङ् । लृदित्त्वादङ् ।
बहुलं छंदस्यमाङ्गो ग इत्यङ्भावः । निघातः । अंजानः । अंजू व्यक्तिमक्षणगतिषु ।
व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हविष्मते । जुहोतेरर्चिष्पुचीत्यादिना
इसिप्रत्ययांतो हविःशब्दोऽंतोदात्तः । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परि-
भाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र होत्रे पूर्वे वचोऽग्नये भरता बृहत् ।

विपां ज्योतींषि विभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पूर्वे । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् ।

विपां । ज्योतींषि । विभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्या-
दीनां ज्योतींषि सत्कर्मानुष्ठानसंपाद्यानि तेजांसि विभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय
वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाह्वात्रेऽग्नये बृहन्महत्पूर्वे पूर्वेः कृतं पुरातनं
वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं प्रभरत । संपादयत । नेत्ययं पादपूरणोऽन्वया-
भावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वर आदित्यादीनि ज्यो-
तींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छंदसि व्यवहिताश्चेति भरतेत्यनेन संबंधः ।
पूर्वे पूर्वेः कृतमित्यर्थः । पूर्वेः कृतमिनियौ चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः ।
प्रत्ययस्वरः । भरत । भृज् भरणे भौवादिकः । निघातः । बृहत् । वर्तमाने पृषद्बृ-
हदिति निपातनादंतोदात्तः । विभ्रते । भृज् भरणे । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः । भृजामि-
दितीत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्निं वर्धेतु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः ।

महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निं । वर्धेतु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निर्यतो याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिरुक्थ्यो जायते । उक्थ्यशब्दः
प्रशस्यवाची । अनभिश्च स्तुतिरुक्थ्य इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो
भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निर्महे महते वाजायान्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतो दर्श-
नीयो भवति तमिममग्निं नो गिरोऽस्माकं स्तुतिरूपास्ता वाचो वर्धेतु । वर्धयंतु ।
पूजयंतित्यर्थः ॥ वर्धेतु । वृधु वर्धने । अस्मास्मिन् । लघूपधगुणः । छंदस्युभयथे-

न्याङ्धातुकत्वाखिलोपः । ऋंतादेशः । एरुः । पा० ३. ४. ८६. । इत्युकारः । निघातः ।
उक्थ्यः । वच परिभाषणे । अस्मात्पातृतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कित्वाच्चि-
स्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थ्यं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे
छंदसीति यत् । यस्येति लोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । भृमृहशि-
यजीत्यतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज ।

होता मंद्रो वि राजस्यति सिधः ॥ ७ ॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवऽयते । यज ।

होता । मद्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने यजिष्ठो यष्टुतमस्त्वमध्वरे यज्ञे देवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय
देवान्यज । तदर्थं यष्टव्याग्न्यादीन्पूजय । किंच । होता देवानामाह्वाता मद्रो यज-
मानस्य मादयिता स त्वं सिधः क्षपयितृञ्छत्रूनति अतिक्रम्य वि राजसि । विशेषेण
शोभसे ॥ यजिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृचो लोपः । नित्त्वा-
दाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तो
देवयच्छब्दः । ततः शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यज । यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु । अस्मात्लोट् । सिप् । सिपो हिरादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
निघातः । राजसि । राजृ दीप्तौ । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमदस्मे सुवीर्यं ।

भवा स्तोतृभ्यो अंतमः स्वस्तये ॥ ८ ॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । द्युऽमत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यं ।

भव । स्तोतृऽभ्यः । अंतमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

नः पावकास्मत्संबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने स पूर्वमंत्रे प्रतिपादितस्त्वं
द्युमत्कांतियुक्तं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनमस्मे अस्मभ्यं दीदिहि ।

यद्वा द्युमत्तेजोयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि । दीप्यस्व । किंच स्तोतृभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां स्वस्तयेऽविनाशनाय क्षेमायांतमोऽतिक्रमस्तेषामतिशयेन समीपवर्ती भव ॥ पावक । पूज् पवने । अस्माद्धातोर्बुच् । णित्वाङ्ङिः । वोरकादेशः । आमंत्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । अस्माद्यङ् । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । बहुलं छंदसीति यङो लुक् । लोटि सिप् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलोपः । हेरपित्त्वादगुणः । निघातः । द्युमत् । दिव उदित्युकारः । ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अंतमः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः । अत इनिठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यतिशयने तमविति तमप् । तमे तादेशेति तादिलोपः । नित्वादाद्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिंधते ।

हव्यवाहममर्त्यं सहोवृधं ॥ ९ ॥

तं । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इंधते ।

हव्यऽवाहं । अमर्त्यं । सहऽवृधं ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरका जागृवांसोऽग्निहोत्रादिकर्मण्यप्रमत्ततया प्रबुद्धा विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । विपश्चिद्विपन्युरिति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारो हव्यवाहं हव्यानां वोढारममर्त्यं मरणधर्मरहितं सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं त्वा त्वां समिंधते । सोमाद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः । टुवप् बीजसंताने । अस्माद्धातोर्च्च्-जेंद्रायवज्जविप्रेति रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वं । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । मृगयादयश्चेति कुः । अकारलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ निद्राक्षये । अस्माह्लिट् । तस्य क्सुः । उगिदचामिति नुम् । द्विर्वचनाभावश्छांदसः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिडभावः । जाग्रोऽविचिष्णल्ङित्सु । पा० ७. ३. ८५. । इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र क्सोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जिङ्धी दीप्तौ । अंतर्भावितण्यर्थोऽयं ।

निघातः । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्चेति शिवः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । सहोवृधं । वृधु वर्धने । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

अग्निर्होतेति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयं । अग्निर्होता गाय-
त्रमित्यनुक्रांतत्वात् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदसीदं सूक्तं । सूचितं हि
अग्निर्होताग्र इळेति चतस्रः । आ० ४. १३. । इति ॥ आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ
स्विष्टकृतो याज्याग्निर्होतेत्येषा स हव्यवाळमर्त्यमिति पुरोनुवाक्या । द्वितीयप-
वमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या साह्वानिति । सूचितं च साह्वान्विश्वा अभि-
युजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये । आ० २. १. । इति ॥ आभिप्रविकेषूक्थ्येषु
तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽभि प्रयांसीति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । अत्र सूत्रं ।
प्र वो वाजा अभिद्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः ।

स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरःऽहितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः ।

सः । वेद । यज्ञं । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वाता पुरोहितः पुरत एवाभिमत-
फलसंपादकत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभाग आहवनीयरूपेण हितो नि-
हित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिर्विशेषेण द्रष्टा विचर्षणिर्विश्व-
चर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । स तथाविधोऽग्निरानुषगानुपूर्व्येण सक्तं यज्ञ-
मग्निष्टोमादिकं वेद । जानाति ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वेति तिपो
णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आ समंतादनुषजतीत्यानुषक् ।
षन्ज संगे । धातुषकारस्य सकारः । क्तिप् चेति क्तिप् । अनिदितामित्युपधात्लोपः ।
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः ।

अग्निर्धिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सं । ऋण्वति ॥ २ ॥

हव्यवाट् हविषो वोढामर्त्यो मरणधर्मरहित उशिक् हविः कामयमानो दूतो देवानां दूतश्चनसे हविल्लक्षणायां न्नाय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽन्नं हविल्लक्षणं हितमस्येति चनोहितः । स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया समृण्वति । संगच्छते । कर्मविषयप्रज्ञान्वितोऽग्निरस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशास्ते ॥ हव्यवाट् । वह प्रापणे । वहश्चेति शिवः । ढत्वजश्चर्त्त्वानि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उशिक् । वश कांतौ । इजिरित्यनुवृत्तौ वशेः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । तस्य कित्वात् ग्रहिज्येति संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनः शब्दश्चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यनुनंतः । चकारान्नुडागमः । तस्मिन्यलोपः । निच्चादाद्युदात्तः । पुनश्चनसोश्छंदसि गतिसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. ४. ६०. २. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति प्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋण्वति । ऋणु गतौ । लेटि तनादित्वादुप्रत्ययः । लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निर्धिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः ।

अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः ।

अर्थं । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्याग्निष्टोमादेः केतुः प्रज्ञापकः पूर्यः पूर्वं भवश्चिरंतनः स तथाविधोऽग्निर्धिया प्रज्ञया चेतति । सर्वं जानीते । अस्यैतादृशस्याग्नेरर्थं गमनस्वभावं तेजोऽस्याकाशे दृश्यमानस्य तमसस्तरणि हि । तारकं खलु । निर्वर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । चिती संज्ञाने । निघातः । अर्थं । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन् । गुणः । निच्चादाद्युदात्तः । तरणि । तृ भवनतरणयोः । अर्तिसृभृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्निं सूनुं सनश्चुतं सहसो जातवेदसं ।

वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निं । सूनुं । सनऽश्रुतं । सहसः । जातऽवेदसं ।

वह्निं । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात् सनश्रुतं सना-
तनत्वेन प्रसिद्धं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिममग्निं देवा हविर्भुजो देवा वह्निं हविषां
बोढारमकृण्वत । अकुर्वत ॥ सनश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्म-
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वह्निं । वह प्रापणे । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्च्रीत्यादिना
निप्रत्ययः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोः । इदित्त्वान्नुम् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । अकारश्चांतादेशः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मानुषीणां ।

तूणीं रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरऽएता । विशां । अग्निः । मानुषीणां ।

तूणीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां विशां प्रजानां पुरएता सन्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतो
गतात एव तूणीस्ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्त आलस्यर-
हितो रथो हविषां वहनाद्रथसदृशः सदा सर्वदा तत्कर्मणि नवो नूतनः पुनर्म-
थनादभिनव एवंविधोऽग्निरदाभ्यः । अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥
अदाभ्यः । दंभु दंभने । दभेति वक्तव्यमिति कर्मणि ण्यत् । उपधावृद्धिः । न
दाभ्यः । नञ्समासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरएता । इण् गतौ ।
ण्वुल्तृचाविति तृच् । गुणः । चित्त्वादंतोदात्तः । मानुषीणां । मनोजातावज्यतौ
षुक् चेत्यञ् । टिड्ढाणजिति डीप् । जित्त्वादाद्युदात्तः । तूणीः । जित्वरा संभ्रम इति
धातोर्निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । ज्वरत्वरे-
त्यादिना ऊह । तस्य नित्त्वादाद्युदात्तः । संहितायां ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घः ।
रथः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य इति कथन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पठित-
त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृक्तः ।

अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानां । अमृक्तः ।

अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजोऽभियोक्तीर्विश्वाः सर्वाः सेनाः साह्वान्सहमानः स्वबलेन तिर-
 स्कुर्वाणोऽमृक्तः शत्रुभिरहिंसितो देवानां क्रतुः कर्ता हविःप्रदानेन पोषक एवं-
 भूतोऽग्निस्तुविश्रवस्तमः । तुविशब्दो बहुवाची । तुवि पुरु इति तन्नामसु पाठात् ।
 श्रवःशब्दोऽन्नवाची । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयते । नि० १०. ३. । इति निरुक्तेऽभि-
 धानात् । अतिशयेन बहुविधानोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुवि-
 धानोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । षह मर्षण इत्यस्य क्सौ दाश्वान्सा-
 ह्वान्मीदृश्वेति निपातनाद्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति ।
 क्सुस्वरः । क्रतुः । कृजः क्रतुः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः ।
 तु वृत्तिहिंसापूर्तिषु । अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । उवङादेशः ।
 अंतोदात्तः । श्रवः । श्रु श्रवणे । श्रूयतेऽन्नमिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिशयेन
 तुविश्रवा इत्यतिशयने तमविति तमप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अश्नोति मर्त्यः ।

क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः ।

क्षयं । पावकऽशोचिषः ॥ ७ ॥

दाश्वान् हविषां दाता मर्त्यो मनुष्यो यजमानो वाहसा हविषां वाहकेनाग्निना
 प्रयांस्यन्नान्यभ्यश्नोति । अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच पावकशोचिषः शोधक-
 दीप्तेरग्नेः सकाशात् क्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । प्रीज् प्रीणने । अस्माद्वा-
 तोरंतर्भावितण्यर्थादसुप्रत्ययः । प्रीणयंति भक्ष्यमिति प्रयांस्यन्नानि । नित्वादा-
 द्युदात्तः । वाहसा । णिदित्यनुवृत्तौ वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णित्वादुपधा-

वृद्धिः । नित्स्वरः । दाश्चान् । दाशृ दान इत्यस्य क्सौ दाश्चान्साहानिति निपा-
तनादिडागमो द्विर्वचनं च न भवति । क्सुन्प्रत्ययस्वरः । अश्नोति । अशू व्याप्तौ ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम मन्मभिः ।

विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम । मन्मभिः ।

विप्रासः । जातवेदसः ॥ ८ ॥

जातवेदसो जातप्रज्ञा विप्रासो मेधाविनो होत्रादयो वयमग्नेस्तव संबंधि-
भिर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोमैर्विश्वानि सर्वाणि सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभि-
लषितानि वसूनि पर्यश्याम । सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणं ।
जातानि सर्वाणि वेत्तीति जातवेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्ने-
वोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तं ॥ सुधिता । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्माद्धा-
तोर्निष्ठायां छंदसीत्यनुवृत्तौ सुधितवसुधितेत्यादिना निपातितः । शेषछंदसि बहु-
लमिति शेलुक् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अश्याम । अशू व्याप्तौ ।
बहुलं छंदसीति श्रुप्रत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यासुट् परस्मैपदेषूदात्त
इति यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । अदंतत्वाभावादियादेशो न भवति ।
मसः सकारस्य नित्यं ङित इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । मनु अवबोधने ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे ।

त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे ।

त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे अग्ने वार्या वरणीयानि संभजनीयानि विश्वानि सर्वाणि धनानि वाजेषु
युद्धेषु सनिषामहे । वयं संभजामहे । यतः कारणाद्देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा

अस्मदभिमतफलप्रदानाय ते त्वयेरिरे । आ समन्तादगमन् । त्वयि प्रविष्टा
इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात् फलं लभेमहीति भावः ॥ वार्या । वृङ् संभक्तौ ।
चृहलोर्ण्यदिति ण्यत् । शेष्वंदसि बहुलमिति शेरुक् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तः ।
वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सनिषामहे । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः ।
लेटि सिबहुलमिति सिप् । सिप् आर्द्धधातुकत्वादिडागमः । लेटोऽडाटावित्य-
डागमः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । ते । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः ।
सुपामिति शेआदेशः । शे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । ईरिरे । ईर गता-
वित्यस्मात्परस्य लिटो र्स्य इरेजादेशः । इजादेश्च गुरुमत इत्याम्न भवति मञ्च-
त्वात् । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

इंद्राग्नी इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्रं । तथा चानुक्रम्यते । इंद्राग्नी
ऐंद्राग्रमिति । गायत्रं त्विति तुशब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रं । इंद्राग्नी देवता ॥
आभिप्लविकेष्वहःसु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आवापार्थमिदं सूक्तं । अभिप्लव-
पृष्ठ्याहानीति खंडे सूचितं । इंद्राग्नी आगतं ता हुवे ययोरिदं । आ० ७. ५. । इति ॥
अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इंद्राग्नी आगतमिति स्तोतृयस्तृचः । तस्यैवाच्छावाक-
स्याद्या शस्त्रयाज्या । इंद्राग्नी आगतं सुतमिति याज्ये । आ० ५. १०. । इति सूचि-
तत्वात् ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र इंद्राग्नी आगतं सुतमिति
षष्ठहस्तोत्रियः । इंद्राग्नी आगतमिद्रे अग्ना नमो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितं ॥
अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रे तोशा वृत्रहणा हुव इत्याद्यास्तिस्रः । सूचितं च । तोशा
वृत्रहणा हुव इत्याद्यास्तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र
इंद्राग्नी अपसस्परीत्यनुरूपः । सूचितं च । इंद्राग्नी आगतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परी
। आ० ५. १०. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं ।

अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इंद्राग्नी इति । आ । गतं । सुतं । गीःऽभिः । नभः । वरेण्यं ।

अस्य । पातं । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इंद्रश्चाग्निश्चंद्राग्नी हे इंद्राग्नी देवौ सुतमभिषवादिसंस्कारैः संस्कृतमत एव

वरेण्यं वरणीयं संभजनीयमिमं सोमं प्रति गीर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिरूपा-
भिर्वाग्भिराहुतौ संतौ नभो नभसः स्वर्गस्थानादागतं । आगच्छतं । आगत्य च
धियास्माभिः क्रियमाणे कर्मणीषिता प्रेरितौ युवामस्य पातं । इमं सोमं पिबतं ।
यद्वा धियास्मदीयया बुद्धेऽषितौ प्राप्तावस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतं ॥
इंद्राग्नी । इंद्रश्चाग्निश्च द्वंद्वे घि । पा० २. २. ३२. । इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते
अजाद्यदंतं । पा० २. २. ३३. । इंतींद्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादित्वान्निघातप्र-
तिषेधः । षाष्टिकस्वरः । गतं । गमू सृप् गतौ । बहुलं छंदसीति शपो लुकि
सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ्
एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पातं । पा पाने । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त
इति न पिबादेशः । इषिता । इष गतावित्यस्माद्धातोर्निष्ठायां तीषसहेतीडागमः ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः ।

अया पातमिमं सुतं ॥ २ ॥

इंद्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः ।

अया । पातं । इमं । सुतं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी जरितुः स्तोतुः सचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतो यज्ञो
ज्योतिष्टोमादियज्ञसाधनभूतश्चेतन इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ
सोमो जिगाति । युवामभिगच्छति । अयास्मदीयया स्तुतिलक्षणयानया वाचा-
हुतौ संतौ सुतमभिषवादिसंस्कारोपेतमिमं सोमं पातं । पिबतं ॥ जिगाति । गा
स्तुतावित्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छंदसि जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्या-
सस्येत्वं । निघातः । चेतनः । चिती संज्ञाने । कर्तरि बहुलवचनाल्ल्युट् । लिती-
त्याद्युदात्तत्वं । अया । इदंशब्दस्य तृतीयायाः सुपां सुलुगिति याजादेशः । अना-
देशप्राप्तौ हलि लोपः । पातं । पा पाने । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे ।

ता सोमस्येह तृपतां ॥ ३ ॥

इंद्रं । अग्निं । कविऽच्छदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे ।

ता । सोमस्य । इह । तृपतां ॥ ३ ॥

अस्य यज्ञस्य साधनभूतस्य सोमस्य जूत्या । जूतिः प्रेरणं । सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति । साधनमुपलभ्य तत्साध्यक्रतौ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वं । तथा प्रेरणरूपया जूत्या प्रेरितोऽहं कविच्छदा कवीनां स्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छंदकाविंद्रमग्निं च युवां वृणे । सोमपानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे । ता आगतौ च ताविंद्राग्नी इह कर्मणि सोमस्य सोमपानेन तृपतां । तृपतां ॥ इंद्रं । इति परमैश्वर्यं इत्यस्माद्धातोर्जृजेंद्राग्रेति रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वं । कविच्छदा । छदि अपवारणे । अस्मात्किप् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूत्या । जू इति सौत्रो धातुः । अस्मादुदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ । आप्रत्ययः । टित आत्मनेपदानामिति टेरत्वं । निघातः । ता । सुपां सुलुगिति डादेशः । सोमस्य । षुज् अभिषवे । अस्मादर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिना मन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तृपतां । तृप प्रीणने । लोटि मुचादित्वानुमागमः । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

इंद्राग्नी वाजसातमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रऽहना । हुवे । सऽजित्वाना । अपराऽजिता ।

इंद्राग्नी इति । वाजऽसातमा ॥ ४ ॥

तोशा शत्रूणां बाधकौ वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हंतारौ सजित्वाना समानजेतारौ परस्यापेक्षया जयशिलावपराजिता केनाप्यतिरस्कृतौ वाजसातमान्नस्यातिशयेन दाताराविंद्राग्नी युवां हुवे । इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विविति क्विप् । एकाजुत्तरपदे णः । पा० ८. ४. १२. । इति णत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हुवे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति लुकि सति ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । उवडादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः । सजित्वाना । जि जये । शीङ्कुशिरुहिजिषिसृधृभ्यः

। उ० ४. ११५. । इति क्निप् । कित्वाद्गुणाभावः । पित्वाद्गुणागमः । समानस्य
छंदस्यमूर्धेति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपराजिता । नञ्स-
मासे तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति प्रतिषेधात्समासस्वरः । वाजसा-
तमा । षणु दाने । अस्माज्जनसनखनक्रमगम इति विट् । विड्नोरनुनासिक-
स्यादित्याकारः । अतिशयने तमविति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

प्र वामर्चैत्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः ।

इंद्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥

प्र । वां । अर्चंति । उक्थिनः । नीथऽविदः । जरितारः ।

इंद्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी उक्थिनः । उक्थं शस्त्रं । तद्वंतः शस्त्रिणो होत्रादयो वां युवां
प्रार्चंति । इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयंति । तथा नीथाविदः स्तोत्रा-
भिज्ञाः सामगानकुशला जरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये
युवामर्चंति । अहमपीषेऽन्नस्य लाभार्थमिंद्राग्नी युवामा वृणे । सर्वतः संभजे ।
पूजयामीत्यर्थः ॥ वां । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां पदात्परत्वाद्युष्मदस्मदोः षष्ठीच-
तुर्थीद्वितीया इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चंति । अर्च पूजायां ।
निघातः । उक्थिनः । वच परिभाषणे । पातृतुदिवचिरिचीति कर्मणि थक् ।
वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । उक्थं शस्त्रं । उक्थं येषां ते । अत इनिठनावि-
तीनिः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीर-
मीत्यादिना कथन् । कित्वाद्गुणाभावः । विद ज्ञाने । क्विप् चेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आमंत्रितत्वादाद्युदात्तत्वं । वृणे । वृङ् संभक्तौ । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतं ।

साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिं । पुरः । दासऽपत्नीः । अधूनुतं ।
साकं । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी दासपत्नीः । दासयंत्युपक्षपयंतीति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः ।
ते पतयः पालका यासां ता दासपत्नीः । नवतिं नवतिसंख्याकाः पुर एवंविधाः
शत्रूणां पुरीरेकेन कर्मणैकेनैवोद्योगेन युवां साकं सह युगपत् अधूनुतं । अकं-
पयतं । ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिं । नवानां दशतां नवभावः
तिश्च प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दासपत्नीः । दसु उपक्षये । दासयतीति
दासः । पचाद्यजंतः । चित्वादंतोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च
। पा० ४. १. ३५. १. । इत्युक्तत्वाद्भिभाषा सपूर्वस्येति डीप् । इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अधूनुतं । धूज् कंपने । लङि स्वादिभ्यः श्रुः । निघातः । एकेन ।
इण् गतौ । इण्भीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । निच्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इन्द्राग्नी अपसस्पर्युप प्र यंति धीतयः ।

ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपसः । परि । उप । प्र । यंति । धीतयः ।

ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हे इन्द्राग्नी धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादय ऋतस्य कर्मफलस्य
पथ्याः पथो मार्गाननु लक्ष्मीकृत्यापसोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः परि सर्वत
उप प्र यंति । समीपे प्रकर्षणं वर्तते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति
भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतय ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान् लक्ष्मीकृत्य कर्मणः परितः
प्रवर्तते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यंति । इण् गतौ । यणादेशः ।
निघातः । धीतयः । घेट् पान इत्यस्मात्कर्तरि क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
घुमास्येतीत्वं । चित्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च ।

युवोरभूयै हितं ॥ ८ ॥

इंद्राग्नी इति । तविषाणि । वां । सधऽस्थानि । प्रयांसि । च ।
युवोः । अपऽतूर्यं । हितं ॥ ८ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवयोस्तविषाणि बलानि प्रयांस्यन्नानि च सधस्थानि परस्परमवियुज्य वर्तते । तथातूर्यं वृष्टिद्वारा प्रेरकत्वं युवोर्युवयोरेव हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मस्विंद्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वां । षष्ठीद्विवचने वामित्यादेशः । सधस्थानि । ष्टा गतिनिवृत्तौ । आतोऽनुपसर्गे कः । सध मादस्थयोश्छंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः ।

तद्वां चेति प्र वीर्यं ॥ ९ ॥

इंद्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः ।

तत् । वां । चेति । प्र । वीर्यं ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी दिवो रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां वाजेषु संग्रामेषु परि भूषथः । परितः सर्वतोऽलंकृतौ भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तथे । वां युवयोर्वीर्यं सामर्थ्यमेव तत्तादृशं संग्रामविजयं प्र चेति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु संग्रामेषु परिभूषथः । शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । रुच दीप्तावित्यस्य अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित्त्वा-दंतोदात्तः । भूषथः । भूष भूषणे । निघातः । चेति । चिती संज्ञाने । अयमंतर्भावितरण्यर्थः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तकारलोपश्छांदसः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

॥ तृतीयमंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र प्र वो देवायेति सप्तर्चमाद्यं सूक्तं वैश्वामित्रऋषभस्यार्षमग्निदेवताकमानुष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभमिति । विश्वामित्रपुत्र ऋषभ ऋषिः । मंडलादिपरिभाषयाग्निर्देवता ॥ अग्निष्टोम इदं सूक्तमाज्यशस्त्रं । पराङ्ध्वर्यावावृत्त इति खंडे सूचितं । प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात् । आ० ५. ९. इति ॥ इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे

च विनियुक्तं । सूत्रं च प्र वो देवायामये कदा त इति पंच । आ० ४. १३. ।
इति ॥ अभ्युदयेष्टौ स यन्तेत्यग्नेः प्रदातुर्याज्या । सूत्रितं च । स यन्ता विप्र एषां
दीर्घस्ते अस्त्वंकुशः । आ० ३. १३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

प्र वो देवायामये बर्हिष्ठमर्चास्मै ।

गमहेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्नये । बर्हिष्ठं । अर्च । अस्मै ।

गमत् । देवभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयो वो युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमा-
नायास्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्यायामये बर्हिष्ठं वृद्धतमं प्रभूतमिदं स्तुतिरूपं स्तोत्र-
शस्त्रादि वोकथ्यजातं प्रार्च । उच्चारयत । एवं स्तुतः सोऽग्निर्देवेभिर्यष्ट्यदेवैः
सहितः सन् नोऽस्मान्प्रति आगमत् । आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठो यष्टुतमः
सोऽग्निर्बर्हिरस्माभिर्वेद्यां स्तीर्णे बर्हिष्ठासदत् । आसीदतु । उपविशतु ॥
बर्हिष्ठं । बर्हितृशब्दात्तुच्छंदसीत्यतिशायन इष्टन् । अर्च । अर्च पूजायां । भौवा-
दिकः । बहुवचनस्यैकवचनं । निघातः । गमत् । गम् गतौ । अस्य छंदसि लुङ्लुङ्ङि
इति लोडर्थे लुङ् । लृदिच्चात् च्लेरङ् । नित्यं डित इतीकारलोपः । पादादि-
त्वान्न निघातः । यजिष्ठः । यष्टुशब्दात्तुच्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः ।
नित्स्वरः । सदत् । पूर्ववल्लोडर्थे लुङ् । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य
लृदिच्चादङ् । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचंत ऊतयः ।

हविष्मंतस्तमीळते तं सनिधंतोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षं । सचंते । ऊतयः ।

हविष्मंतः । तं । ईळते । तं । सनिधंतः । अवसे ॥ २ ॥

यस्य पूर्वमंचे प्रतिपादितस्याग्ने रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः
प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच ऊतयो यजमानस्य फलप्र-
दानेन रक्षितारो देवा दक्षं यस्याग्नेर्बलं सचंते सेवन्ते । सचंते सेवन्ते । नि० ७. २३. ।

इति यास्कः । अग्रेर्यजमानदत्तहविषां प्रदातृत्वेन तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निर्ऋतावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वहनार्थं तमेवाग्निमीळते । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच सनिथन्तो धनादिलाभमिच्छन्तस्तमवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात्तदस्यास्तीति छंदसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनिपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । सच समवाये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिथन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वनिता मघं ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषां । सः । यज्ञानां । अथ । हि । सः ।

अग्निं । तं । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वनिता । मघं ॥ ३ ॥

विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञः सोऽग्निरेषां कालापराधेन हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच यज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां सोऽग्निर्नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । हि प्रसिद्धौ । अत एव सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच सोऽग्निर्दाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता मघं महनीयं धनं । मघं रेक्क इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं वनिता प्रयच्छन् भवति । वो युष्मत्संबन्धिनं तादृशमग्निं हे ऋत्विजो यूयं दुवस्यत । आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा नमस्यति दुवस्यतीति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । यम उपरम इत्यस्य तृचि रूपं । ऋदुशनसित्यादिना अनडादेशः । चित्स्वरः । अथा । निपातस्येति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणं । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदंतस्य धातोर्लोटि रूपं । दाता । दुदाञ् दाने । ताच्छीलिकस्तृन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा ।

यतो नः प्रुणवद्वसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शंऽतमा ।

यतः । नः । पुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिऽभ्यः । अपऽसु । आ ॥ ४ ॥

सोऽग्निर्नो हविःप्रदातृभ्योऽस्मभ्यं शंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धातिशयेन सुखक-
राणि । शर्मशब्दो गृहवाची छाया शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि
गृहाणि वीतये संभजनायाग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं यच्छतु । ददातु । यतो यस्मा-
दग्नेः सकाशात् पुष्णवत्समृद्धिमद्दानभोगादिना व्यये सत्यप्यतिशयेन वर्धमानं
दिवि द्युलोके क्षितिभ्यो भूलोकादप्स्वंतरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधा-
रण्येन वर्तमानं धनमा समंतादुपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु
विद्यमानं धनमस्मानागच्छति सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वीतये । वी गति-
कांत्यादिषु । मंचे वृषेषपचेत्यादिना क्तिन् । उदात्तत्वेन निपातनादुदात्तः ।
यच्छतु । यम उपरमे । इषुगमियमां छ इति मकारस्य छः । पुष्णवत् । पुष
स्नेहनसेचनपूरणेषु । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । तस्यो-
दात्तताभावश्चादसः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दीदिवांसमपूर्व्यं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्ानो अग्निमिंधते होतारं विशपतिं विशां ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसं । अपूर्व्यं । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।

ऋक्ानः । अग्निं । इंधते । होतारं । विशपतिं । विशां ॥ ५ ॥

ऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयो दीदिवांसं दीप्यमानमपूर्व्यं
तेजस्वितया प्रतिक्षणमभिनवं होतारं देवानामाह्वतारं विशां विशपतिं प्रजा-
नामतिशयेन पालयितारं तमग्निं वस्वीभिः प्रशस्ताभिरस्य धीतिभिरग्निविष-
यस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसुमद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रिय-
माणैः कर्मभिरिंधते । दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविःप्रदानादिव्यापारेण समृद्धिं
कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसं । दिवु क्रीडादावित्यस्य क्सौ रूपं । तुजादीनामित्यभ्यासस्य
दीर्घः । लोपो व्योरिति लोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दाद्व्यत्ययेन डीन् । नित्स्वरः ।
धीतिभिः । धेट् पाने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । कित्वाद् घुमास्येतीत्वं ।
चित्स्वरः । ऋक्काणः । ऋच्शब्दान्मतुवर्थे वनिप् । अयस्मयादित्वाद्भसंज्ञात्वात्कुत्वं ।

पदसंज्ञाभावाज्जश्वभावः । इंधते । जिइंधी दीप्तौ । विशपतिं । परादिश्छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विशां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवऽहूतमः ।

शं । नः । शोच । मरुत्ऽवृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

उत अपि च हे अग्ने नो यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मण्यस्माभिः क्रियमाणे
स्तोत्रेऽविषः । स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच
देवहूतमो देवानामाह्वातृतमस्त्वमुक्थेष्वस्माभिः क्रियमाणेष्वज्यप्रउगादिशस्त्रे-
ष्वविषो । गोपाय । किंच मरुद्वृधो मरुद्विर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसं-
ख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं नोऽस्माकं शं ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं
शोच । दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिष्वित्यस्मात्तेति सिबहुल-
मिति सिप् । अस्यार्द्धधातुकत्वादिट् । इतश्च लोप इति सिप इकारलोपः ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । वच परिभाषणे । अस्मात्कर्मणि
पातृतुदिवचिरिचीत्यादिना थक् । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः ।
हूयतेः क्तिप् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणपररूपत्वे । हल इति दीर्घः । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । शोच । श्रुच दीप्तौ । अयमंतर्भावितरण्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः ।
वृधु वर्धने । इगुपधलक्षणः कः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सहस्रसातमः ।
षणु दाने । अस्य जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् । विड्नोरनुनासिकस्ये-
त्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमवसु ।

द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितं ॥ ७ ॥

नु । नः । रास्व । सहस्रऽवत् । तोकऽवत् । पुष्टिऽमत् । वसु ।

द्युऽमत् । अग्ने । सुऽवीर्यं । वर्षिष्ठं । अनुपऽक्षितं ॥ ७ ॥

अस्मिन्सूक्ते स्तूयमान हे अग्ने सहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतं तोकवत्पुत्रपौत्रा-
दिसहितं पुष्टिमत्पोषकृत् । अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवा-
दिकमुपलक्ष्यते । द्युमत् दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । सुवीर्यं
शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठमतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत
एवानुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणं । एवंभूतं वसुरत्नकनकपञ्चादिलक्षणं
धनं नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलंबेन रास्व । दास्व ॥ नू नः । ऋचि तुनुघमस्त्विति
दीर्घः । रास्व । रा दाने । अस्य लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो
लुक् । निघातः । सहस्रवत् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । कर्दमादित्वान्मध्यो-
दात्तः सहस्रशब्दः । पुष्टिमत् । पुष पुष्टौ । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मतुप उदात्तत्वं । वर्षिष्ठं । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्या-
देशः । नित्स्वरः । अनुपक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्य दीर्घाभावान्निष्ठानत्वं न भवति ।
तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ होतेति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं । आ होतेत्यनुक्रमणिका । ऋषभस्त्विति
तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अग्निर्देवता ॥
एतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे चैष्टुभे
छंदसि विनियुक्तानि । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । आ होतेति दशानां तृती-
याष्टमे उद्धरेदिति चैष्टुभं । आ० ४. १३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ होता मंद्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ।

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मंद्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्ऽरथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिःऽकेशः । पृथिव्यां । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । होता देवानामाह्वाता मंद्रः स्तोतुर्मादयिता सत्यः सत्य-
कर्मा कवितमोऽतिशयेन मेधावी यज्वा देवानां यष्टा वेधाः सर्वस्य जगतो
विधाता । एवंविधमहिमोपेतः सोऽग्निर्विदथान्यस्माभिः क्रियमाणान्यज्ञानास्थात् ।
आतिष्ठति । प्राप्नोति । किंच विद्युद्रथो विद्योतमानयानोपेतः शोचिष्केशः । शो-

चीषि ज्वालाः केशा यस्य सः । ज्वालामयकेशोपेतः सहसः सूनुर्बलस्य पुत्र एवंभूतः
 सोऽग्निः पृथिव्यां विस्तीर्णेऽंतरिक्षे पाजस्तेजः स्वकीयां प्रभामश्नेत् । अयते ।
 प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मंद्रः । मदि स्तुति-
 मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना रक् । इदित्त्वानुम् । अस्थात् ।
 षा गतिनिवृत्तौ । छंदसि लुङ्लुङ्ङिट इति वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति सिचो
 लोपः । निघातः । यज्वा । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ङ्निबिति
 ङ्निप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कवितमः । कु शब्दे । कौति कूयते वा ।
 अच इरिति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः ।
 शोचिष्केशः । शुच दीप्तौ । अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिच्छर्दिभ्य इसिरितीसिः । प्रत्यय-
 स्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्नेत् । अश्ज् सेवायामित्यस्य
 छंदसि वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिर्ऋतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिं । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यं । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऋतये । यजत्र ॥ २ ॥

ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने ते त्वद्विषयां नमउक्तिं नम-
 स्कारवाक्यमहमयामि । प्रेरयामि । उच्चारयामि । हे सहस्वः । सहो बलं । तद्वन्नग्ने
 चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां जुषस्व । अस्माभिः
 क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व । किंच विद्वानानुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञो विदुषः
 कर्माभिज्ञानावक्षि । आवह । किंच यजत्र यष्टव्य हे अग्ने ऋतयेऽस्माकं रक्षणाय
 मध्ये बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो मध्य आ निषत्सि । आ समंतान्निषीद ॥ अयामि ।
 इण् गतौ । भौवादिकः । पादादित्वादनिघातः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
 तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । चेतते । चिती संज्ञाने । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे-
 णानुदात्तत्वे ततोऽंतोदात्तताभावाच्छतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातु-
 स्वरः । सहस्वः । सहोऽस्येति मतुप् । सकारस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञकत्वादुर्न
 भवति । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे

नकारस्य मतुवसो रुरिति रुत्वं । आमंचितनिघातः । विदुषः । विद् ज्ञान इत्येत-
स्मादुत्तरस्य शतुर्विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं ।
प्रत्ययस्वरः । सत्ति । षट् विशरणादिषु । लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
शित्प्रत्ययपरत्वाभावात्सीदादेशाभावः । सदेरप्रतेरिति षत्वं । यजत्र । यज देवपू-
जादिषु । अमिनक्षियजीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । आमंचितनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्रवतां त उषसा वाजयंती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमंजंति पूर्वं हविर्भिरा वंधुरेव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवतां । ते । उषसा । वाजयंती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सी । अंजंति । पूर्वं । हविः । भिः । आ । वंधुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयंती वाजमन्नं कुर्वाणे उषसा उषासानक्ते अहोरात्रौ तौ त्वां द्रवतां ।
अभिगच्छतां । त्वमपि वातस्य वायोः पथ्याभिर्मार्गैरच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रम-
भिगच्छ । यद्यस्मात्कारणादहोरात्राग्न्योः परस्पराभिगमनेनान्योन्यसंबंधस्तस्माद-
होरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः पूर्वं पुरातनं त्वामृत्विजो हविर्भिराज्यादिभिः
सी सर्वतोऽंजंति । सिंचंति । किंच वंधुरेव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंसक्तैषा-
द्वयोपेतं तद्वत्संसक्तौ तावहोरात्रौ दुरोणेऽस्माकं गृहेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थमा-
आवृत्य पुनःपुनरावर्तमानौ संतौ तस्थतुः । तिष्ठतां ॥ द्रवतां । द्रु गतावित्यस्य
लोटि रूपं । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९६. । इति
यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः । तिस्वरित इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठ-
तेर्लिट्युसि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुमर्मर्चन् ।

यच्छोचिषां सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यं । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुमं । अर्चन् ।

यत् । शोचिषां । सहसः । पुत्र । तिष्ठाः । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

सहस्वो बलवन् हे अग्ने मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे

देवाश्च तुभ्यं त्वदर्थं सुमं स्तोत्रमर्चन् । वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुमं
सुखेनार्चन् । पूजयन्ति । यद्यस्मात्कारणात्सहसस्पुत्र हे अग्ने सूर्यः सुष्ठु अर्यः स्वामी
यद्वा सर्वोतर्यामितया सुष्ठु प्रेरको यद्वा सूर्यः शोभनवीर्योऽभि क्षितीः । क्षिति-
शब्दो मनुष्यवाची विशः क्षितय इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य
नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन् प्रथयन्सर्वतो विस्तारयंस्त्वं शोचिषा
दीप्ता समानः सन् तिष्ठाः । तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥ अर्चन् । अर्च
पूजायामित्यस्य लङि रूपं । अडभावश्छांदसः । तिष्ठाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य
लेटि रूपं । यद्योगादनिघातः । पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपातना-
दाद्युदात्तः । सूर्यः । राजसूयसूर्येति क्यबंतत्वेन निपातनात्सर्वार्थाः सिद्धा भवन्ति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्मेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयं । ते । अद्य । ररिम । हि । कामं । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । उपऽसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्मेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ता हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयो वयं कामं कमनीयं पुरो-
डाशादिहविस्ते तुभ्यमद्येदानीमस्मिन्कर्मणि ररिम । दद्यः । नमसा नमस्कारे-
णोपसद्य प्रसन्नो भूत्वा यजिष्ठेन यष्टुतमेन यागेच्छावता मनसांतःकरणेन देवा-
न्यक्षि । यजनीयान्देवान्यज । पूजय । किंच विप्रो मेधावी कर्माभिज्ञस्त्वमस्मेध-
ताक्षीणेन प्रभूतेन मन्मना मंतथ्येन स्तोत्रेण देवान्पूजय ॥ अद्य । सद्यः परुत्प-
रार्येषम इत्यादिना निपातितः । अंतोदात्तश्च । ररिम । रा दान इत्यस्य वर्तमाने
लिटि परस्मैपदानां णलतुः । पा० ३. ४. ८२. । इत्यादिना मसो मादेशः । ऋादि-
नियमादिडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः ।
आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु । अस्य क्त्वा । समासेऽनञ्पूर्वे ल्यबिति ल्यप् । लित्स्वरः । यक्षि ।
यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । षत्वकत्वे ।
सिपो ह्यादेशभावश्छांदसः । अस्मेधता । सिद्धिः क्षयार्थः । तत्पुरुषेति नञ्स्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीर्देवस्य यन्तृतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहसः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वं । देहि । सहस्रिणं । रयिं । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यं । अग्ने ॥ ६ ॥

सहसः पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य यज-
मानस्य त्वत् त्वत्तः सकाशात्पूर्वीः प्रभूता ऊतयो विघ्नपरिहारेण कर्मपरिपाल-
नादिरूपा रक्षा वि यन्ति हि । विविधं गच्छन्ति खलु । तमिमं यजमानं प्राप्नुवंति ।
तथा वाजा अन्नानि वियन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवंति । किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं
सहस्रसंख्याकं रयिं धनं नोऽस्मभ्यं देहि । तथाद्रोघेण द्रोहरहितेन पापशून्येन
वचसा वाक्येन युक्तं सत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि । प्रयच्छ ॥
त्वत् । युष्मच्छब्दस्य पंचम्येकवचने त्वादेशः । इमेरेकवचनस्य च । पा० ७.१.३२ ।
इत्यदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहसः । परमपि छंदसीति परांगवद्भावाद्द्वयोः
सर्वानुदात्तत्वं । देहि । डुदाञ् दान इत्यस्य लोटि घुसोरेडाविति धातोरेत्वमभ्या-
सलोपश्च । निघातः । अद्रोघेण । दुह जिघांसायां । घञ् । द्रोघः । घकारश्छांदसः ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तुभ्यं दक्ष कविऋतो यानीमा देव मर्तासो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यं । दक्ष । कविऋतो इति कविऽऋतो । यानि । इमा । देव । मर्तासः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वं । विश्वस्य । सुऽरथस्य । बोधि । सर्वं । तत् । अग्ने । अमृत । स्वद् । इह ॥ ७ ॥

दक्ष समृद्धतया सामर्थ्योपेत कविऋतोऽतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देव
दीप्यमान हे अग्ने मर्तासो यजमाना वयं तुभ्यं त्वदर्थं यानीमा यानीमानि
हवींषध्वरे यज्ञेऽकर्म । हविस्त्यागमकार्ष्णं । त्वं च सुरथस्य शोभनयानोपेतस्य विश्वस्य
सर्वस्य यजमानस्य बोधि । गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । अमृत मरणधर्म-
रहिताय इहास्मिन्कर्मण्यस्माभिर्देतं तत्सर्वं हविः स्वद् । आस्वादय ॥ अकर्म ।

डुकृञ् करण इत्यस्य लङि छंदस्युभयथेति मस आर्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि । बुध अवगमने । छंदसि लुङ्ङिति लोडर्थे लुङ् ।
तिङां तिङो भवन्तीति सिपस्तादेशः । दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चिण् । चिणो
लुगिति तप्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्छांदसः । स्वद आस्वादने । अंतर्भाव-
ित्यर्थः । लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

वि पाजसा पृथुनेति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं चैष्टुभमाग्नेयं । अत्रेयमनुक्रमणिका ।
वि पाजसा कात्योत्कीलस्त्विति । कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलो नाम ऋषिः ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिनशस्त्रयोराहोतेत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्यां । अग्नेः । अहं । सुऽहवस्य । प्रऽणीतौ ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । हे अग्ने पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा तेजसा शोशुचानोऽत्यर्थं
दीप्यमानस्त्वं द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् वि बाधस्व । विशेषेण नाशय ।
तथामीवा रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि रक्षसः । उभयत्र सुब्यत्ययः । तानि
रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यपनुदस्व । यद्वामीवा अभिमुख्येना-
गमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । सुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणशोभन-
सुखहेतोर्बृहतो महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य सुष्वाह्वानोपेतस्याग्नेः
शर्मण्यस्माकं सुखहेतौ प्रणीतावुत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र
तत्रानीय प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयनेऽहं स्यां । अग्निप्रणयनपूर्वके ऋत्वनुष्ठाने
भवेयं ॥ पाजसा । पा रक्षणे । असुन्नित्यनुवृत्तौ पातेर्बले जुट् चेत्यसुन् । जुडागमः ।
नित्वादाद्युदात्तः । पृथुना । प्रथ प्रख्याने । उदित्यनुवृत्तौ प्रथिमदिभ्रज्जां संप्रसा-
रणमित्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । शुच
दीप्तावित्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । व्यत्ययेन शानच् ।
चर्करीतस्यादादिवद्भावाच्छपो लुक् । चित्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरि-

त्याद्युदात्तत्वं । बाधस्व । बाधृ लोडन इत्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वान्निघाता-
भावः । सुशर्मणः । शृ हिंसायां । दुःखं शृणातीत्यौणादिको मनिन् । सोर्मनसी
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्यां । अस भुवीत्यस्य लिङि यासुट् परस्मैपदेष्वित्यादिना
यासुट् । लिङः सलोप इति सलोपः । यासुटो ङित्वात् असोरलोपः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

त्वं नो अस्या उषसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मेव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा सुजात ॥ २ ॥

त्वं । नः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ । त्वं । सूरः । उदिते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यं । तनयं । जुषस्व । स्तोमं । मे । अग्ने । तन्वा । सुजात ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वमस्या अद्य वर्तमानाया उषसो व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने सूर सूर्य
उदिते च सति नोऽग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं गोपा गोपायिता भवा-
मीति बोधि । बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं जुहति केचिदुदिते तस्मिञ्जु-
हति । तेषामुभयेषां पालयिता भवेत्यर्थः । तन्वा सुजात ज्वालापरिवृतेन
शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा सुजात आत्मनैव सुजातः स्वयंभू-
रित्यर्थः । तादृशस्त्वं मे मदीयं स्तोमं त्रिवृत्पंचदशादिलक्षणं स्तोत्रं नित्यं जुषस्व ।
तत्र दृष्टान्तः । जन्मेवेति । यथा जन्म जनकः पितौरसं तनयं पुत्रं परिष्व-
गादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । उच्छी विवासे ।
तमो विवास्यतेऽनयेति करणे क्तिन् । ब्रश्चादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्य-
ताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य
इत्यायप्रत्ययः । तदन्ताच्चातोः क्तिप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । लोपो व्योरिति
यलोपः । धातुस्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृणास्वमे अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वं । नृऽचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृणासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षितर्हे अग्ने नृचक्षा नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्द्रष्टा
 कृष्णासु रात्रिष्वरुष आरोचमानस्त्वमनु अनुक्रमेण पूर्वीर्वह्नीर्ज्वाला वि भाहि ।
 विशेषेण प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्ने त्वं
 नोऽस्मान्नेषि । कर्मानुरूपफलानि च प्रापय । अंहोऽस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पाप-
 मतिपर्षि च । अतिपारय । निवारयेति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अग्ने
 नोऽस्मान्नाये धनायोशिजः कामयमानान्कृधि । कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन
 प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयमत्र दर्शने
 वर्तते । असुन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेर्वहुलं शिञ्चेत्यसुन् । शिञ्जद्वावात् ख्याज्जादेशा-
 भावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । वृष सेचने । अभजित्यनुवृत्तौ ऋषिवृ-
 षिभ्यां किदित्यभच् । कित्वाद्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य
 वोतो गुणवचनादिति डीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतो-
 दात्तः । भाहि । भा दीप्तौ । अंतर्भावित्यर्थः । लोटि रूपं । वसो । वस निवासे ।
 उरित्यनुवृत्तौ शृस्वृत्तिहिचप्यसिवसीत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः ।
 षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । नेषि । णीज् प्रापणे । छंदसि लोट्यर्थे लट् । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादा-
 दित्वान्न निघातः । पर्षि । पृ पालनपूरणयोः । चादिषु चेति न निघातः । कृधि ।
 डुकृज् करण इत्यस्य लोटि सैर्ह्यपिञ्चेति हिरादेशः । तस्य श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति
 धिरादेशः । बहुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य लुक् । पादादित्वान्न निघातः । राये । रा
 दाने । रातेर्दैरिति डैप्रत्ययः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । उशिजः । वश
 कांतौ । वशेः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युव-
 शब्दादतिशायन इष्टन्प्रत्ययः । स्थूलदूरयुवेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य
 च गुणः । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अषाँहो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाँहः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । संऽजिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुऽप्रणीते ॥ ४ ॥

हे अग्ने अषाँहः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रूञ्जयतीत्यर्थः । वृषभः

कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौभगा तच-
 त्यानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यग्जयन् दीदिहि । सर्वतो
 ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीते शोभनप्रणयन जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहत
 उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेति कर्तव्यताकलापेन महतः पायोस्तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य
 प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्यो-
 तिष्टोम इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य नेता हविर्वहनदेवताह्वाना-
 दिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । षह मर्षण इत्यस्य निष्ठायां हो ढ इति
 ढकारः । ऋषस्तथोर्धोऽध इति क्तस्य धकारः । घृत्वेन ढः । ढलोपे कृते ढलोपे
 पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः । ओत्वाभावश्छांदसः । सहेः साडः स इति सकारस्य
 मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे नञ्स्वरः । वृषभः । वृष सेचने । ऋषि-
 वृषिभ्यां किदित्यभच् । चित्स्वरः । दीदिहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि
 लोटो मध्यमैकवचने संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । सर्वे
 विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तौ परत्वाद्बलि चेति
 दीर्घत्वं । पश्चाद्बलोपः । सौभगा । सुभगान्मन्त्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावार्थेऽञ् ।
 हृङ्गसिन्ध्वन्त इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां
 छंदसि विकल्पितत्वात् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । तेन च सौभाग्येन धना-
 न्युपलक्ष्यन्ते । जिह्वादाद्युदात्तः । संजिगीवान् । जि जये । छंदसि लिट् । तस्य
 क्सुः । सन्निटोर्जेरिति कवर्गादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छांदसः । पायोः । पा
 रक्षणे । कृवापाजिमीत्यादिना उण्प्रत्ययः । आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः ।
 प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिरभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अभि । वक्षि । वाजं । अग्ने । त्वं । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

जरितः सर्वस्य जगतोऽतकाले जरयितर्हे अग्ने सुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतो
 दीद्यानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं देवान् यष्टव्यान्देवान् अच्छाभिलक्ष्य तदुद्दे-
 शेन क्रियमाणानि पुरुणि शर्म स्वर्गादिमुखसाधनभूतान्यग्निहोत्रादीनि कर्मा-

एयच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं सन्निः संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविःप्रक्षेप-पर्यंतमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नोऽस्माभिर्दीयमानं हविलक्ष्णमन्नमभि देवान-भिलक्ष्य वक्षि । वह । प्रापय । तत्र दृष्टांतः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्या-दिकमूढा तत्स्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वमिमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुमेके शोभनरूपोपेते स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ दीद्यानः । दीदेतिः दीप्तिकर्मा । तस्माच्छानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुमेधाः । नित्यमसिच् प्रजामेध-योरित्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सन्निः । षस स्वप्ने । अस्मादौणादिको निन् । निन्वादाद्युदात्तः । वक्षि । वह प्रापणे । अस्य लोटः सिपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ढत्वकत्वे । हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति । निघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोघे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि ष्ठात् ॥ ६ ॥

प्र। पीपय। वृषभ। जिन्व। वाजान्। अग्ने। त्वं। रोदसी इति। नः। सुदोघे इति सुऽदोघे। देवेभिः। देव। सुऽरुचा। रुचानः। मा। नः। मर्तस्य। दुऽमतिः। परि। ष्ठात् ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं प्रपीपय । अभिलषितफलानि वर्धय । वाजानन्नानि च जिन्व । प्रयच्छ । किंच देव दीयमान हे अग्ने सुरुचा शोभनदीप्ता रुचानः शोभमानस्त्वं देवेभिर्यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ सुदोघे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्यौ कुरु । तथा मर्तस्य शत्रोर्दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवो नोऽस्मान् मा परि ष्ठात् । परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । पा पान इत्येतस्य एयंतस्य लुङि चङि द्विर्वचनाभ्यास-दीर्घौ । सिपो लोपश्छांदसः । जिन्व । अवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । एतस्य लोटि इदित्वानुम् । शप् । अतो हेरिति हेर्लुक् । आमंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङ् उत्तरत्वाभावान्न निघातः । सुदोघे । दोहनं दोघः । भावे घञ् । कुत्वं छांदसं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुर्मतिः । मनु अवबोधने । मन्यत इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इळांमग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ७ ॥

उतो पितृभ्यामित्यस्मिन्वर्गे व्याख्यातेयमुक् ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

अयमग्निरिति चतुर्थे षट्चं सूक्तमाग्नेयं । अत्रानुक्रमणिका । अयमग्निः षट् प्रगाथमिति । उत्कीलस्त्विति तु शब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छंदस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमतृतीयपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च । अयुजौ जागतौ सतोबृहतीति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानां ॥ १ ॥

अयं । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानां ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । अयं यजनीयत्वेनांगुल्या निर्दिश्यमानोऽग्निः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्योपेतस्य महो महतः सौभगस्य सौभाग्यस्येशे । ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्यकारित्वात् । तथा गोमतो गवादिपशुयुक्तस्य स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य रायो धनस्येशे । ईष्टे । पुत्रपश्वाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात् । तथैवंभूतोऽग्निर्वृत्रहथानां । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपीशे । ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात्पापक्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी ॥ ईशे । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । पादादित्वादनघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । उद्गात्रादित्वादञ् । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र ह्रस्वगेत्या-

दिना प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेरभावः । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वृत्रहथानां । वृत्तु वर्तने । अस्मात् स्फायितंचिवंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । हन हिंसागत्योरित्यस्मात् हनिकुषीनीरमिकाशिभ्य इति कथन् । कित्वादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒मं न॒रो म॒रुतः स॒श्वता वृ॒धं यस्मि॒न् रा॒यः शेवृ॑धासः ।

अ॒भि ये सं॒ति पृ॒तना॒सु दू॒ढ्यो वि॒श्वाहा श॒त्रुमा॒द्भुः ॥ २ ॥

इ॒मं । न॒रः । म॒रुतः । स॒श्वत॒ । वृ॒धं । यस्मि॒न् । रा॒यः । शे॒ऽवृ॑धासः ।

अ॒भि । ये । सं॒ति । पृ॒तना॒सु । दुः॒ऽध्यः । वि॒श्वाहा । श॒त्रुं । आ॒ऽद्भुः ॥ २ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे मरुतो देवा यूयं वृधं पशुपुत्रादिवर्धकमिममस्माभिः स्तूयमानमिममग्निं सश्वत । हविरानयनार्थं सेवध्वं । कीदृशोऽग्निरित्याकांक्षा-यामाह । यस्मिन्देवे रायो धनानि शेवृधासो दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि संति । ये च देवाः पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु दूढ्यो दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रूनभिसंति । अभिभवन्ति । ये च विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखंडे काले तस्मिन्सर्वदा शत्रुमात्मनो द्वेष्टारमाद्भुः । आद्भुवन्ति । हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममग्निं सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ सश्वत । षस्ज संग इत्यस्माल्लोटि रूपं । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति । असुन्नित्यसुन् । गुणाभावश्छांदसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संति । असु भुवि । दूढ्यः । ध्यै चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्तिप् । दृशियहणात्संप्रसारणं । दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च घृत्वं चेति ऊत्वटत्वे । छंदस्युभयथेति शसीयङादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । शसः सुप्तादनुदात्तत्वे कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति शसः स्वरितत्वं । आद्भुः । दम्भु दंभे । अस्माल्लिट्युसि रूपं । अंथियंथिदंभिस्वञ्जीनामुपसंख्यानमिति किङ्गवाद्दनुनासिकलोपः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । यङुत्तयोगादनिघातः । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स त्वं नो रायः शिशीहि मीढो अग्ने सुवीर्यस्य ।

तुविद्युन् वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वं । नः । रायः । शिशीहि । मीढः । अग्ने । सुऽवीर्यस्य ।

तुविऽद्युन् । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मान्नायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन शिशीहि । तीक्ष्णान्कुरु । अस्मान्धनसमृद्धान्कुरु । किंच तुविद्युन् बहुधनोपेत अत एव मीढो मीढुन् कामानां सेक्तः हे अग्ने त्वं वर्षिष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्ययुक्तस्यानमीवस्यारोग्यहेतोरत एव शुष्मिणो बलहेतोः सुवीर्यस्य शोभनसामर्थ्ययुक्तस्यान्नस्य संबन्धिनोऽस्मान्कुरु । यद्वा । एतत्सर्वं विशेषणतया योजनीयं । एताः षष्ठ्यस्तृतीयार्थे । एतदुक्तं भवति । धनेनापत्यारोग्यशरीरबलोपेतेनान्नेनास्मान्समृद्धान्कुर्विति ॥ शिशीहि । शिञ् निशान इत्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । वा छंदसीति विकल्पेन डित्त्वादडितश्चेति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घश्छांदसः । निघातः । मीढः । मिह सेचन इत्यस्य क्सौ दाश्चान् साह्वान् मीढांश्चेति निपातनात् ढत्वं उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हल्ङ्गादिलोपे संयोगांतलोपे च कृते मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसीति रुः । पादादिवादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

चक्रियो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिर्देवेष्वामि दुवः ।

आ देवेषु यतंत आ सुवीर्य आ शंस उत नृणां ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतंते । आ । सुऽवीर्य । आ । शंस । उत । नृणां ॥ ४ ॥

योऽयमग्निश्चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा भुवना विश्वानि भुवनान्यभि अभिविशति । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः सन् दुवोऽस्माभिर्दत्तं हविर्देवेषु यजनीयदेवेष्वामि । आनयति । स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वामि यतते । अभि-

मुख्येन गच्छति । यद्वा विश्वानि भुवनानि चक्रिरभिसासहिरभिभवनशीलः ।
 आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । य एवंभूतः स आयतत
 इत्यादि पूर्ववत् । उत अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां शंसे । शंसनं शंसः
 शस्त्रं । तस्मिन् सोऽग्निरागच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
 पेतयुद्धे तद्रक्षणार्थमागच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥
 चक्रिः । डुकृञ् करणे । आहगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति किन्प्रत्ययः ।
 लिङ्ङावाद्भिर्वचनं । कित्वाद्गुणभावः । नित्स्वरः । सासहिः । षह मर्षण
 इत्यस्माद्यङन्तात्सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ । पा० ३. २. १७१. ४. ।
 इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । यती प्रयत्ने । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे । भावे
 घञ् । जित्स्वरः । नृणां । नृ चेति विकल्पेन दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति
 विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वेत्यादिषु न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मा नो अग्नेऽमृतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतयै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्ने । अमृतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतयै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् अमृतये शत्रूभूताय दारिद्र्याय
 मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु । तथावीरतायै । अवीरशब्देन तद्वान्
 लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । अस्मान्पुत्रताया
 विषयभूतान्मा कुरु । तथा त्वमस्मानगोतयै गवादिपशुसंपत्त्यभावस्य विषय-
 भूतान्मा कुरु । किंचास्मान्निदे निंदाया विषयभूतान्मा कुरु । मा विधेहि । तथा त्वं
 द्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान् द्वेषांश्चापाकृधि । अपाकुरु । निवारय ॥ अवीरतायै ।
 वीरा अस्य संतीति वीरः । अर्श आदित्वादच् । तस्य भावो वीरता । तस्य भावस्त्व-
 तलाविति तल् । न वीरता अवीरता । नजः स्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुल-
 मिति नजुत्तरस्यादेरुदात्तता । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । अस्माख्यंताच्छांदसे
 लुङि णिश्चिदुसुभ्य इति च्लेश्चङादेशः । णेरनिटीति णिलोपः । णौ चङ्युपधाया
 इत्युपधाह्रस्वः । चङीति द्विर्वचनं । सन्वल्लघुनि चङपर इति सन्वद्भावः । सन्यत

इत्यभ्यासस्येत्वं । तस्य दीर्घो लघोरिति दीर्घः । न माङ्गोऽङ्ग इत्यङ्गभावः । निघातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौः । अगोर्भावोऽगोता । तस्य भाव इति तल् । लिट्स्वरः । सहसस्पुत्र । सुबामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावात्सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायां । अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्ने बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूयसा सृज मयोभुना तुविद्युन् यशस्वता ॥ ६ ॥

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्ने । बृहतः । अध्वरे ।

सं । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुविऽद्युन् । यशस्वता ॥ ६ ॥

सुभग शोभनधनोपेत हे अग्ने त्वमध्वरेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्नग्निष्टोमादिकर्मणि बृहतो महतः प्रभूतस्य प्रजावतोऽपत्योपेतस्य वाजस्यान्नस्य शग्धि । ईशिषे । तादृशमन्नमस्मिन्नध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच तुविद्युन् बहुधनयुक्त हे अग्ने मयोभुना । मय इति सुखनाम शेवृधं मय इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया सुखस्य भावकेनात एव यशस्वता कीर्तिमता भूयसातिप्रभूतेन रायैवंविधेन धनेनास्मान्संसृज । संयोजय ॥ शग्धि । शक् शक्तावित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुर्लभ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्त्वादुदात्तता । राया । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूयसा । बहुशब्दात् द्विवचनविभज्योपपद इतीयसुन् । बहोर्लोपो भू च बहोरितीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्त आदेः परस्य । पा० १. १. ५४. । इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोर्भूरादेशश्च । नित्स्वरः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादिः । लोटि रूपं । निघातः । मयोभुना । भू सत्तायामित्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । तुविद्युन् । पादादित्वादनघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

समिध्यमान इति पंचर्चं पंचमं सूक्तमाग्नेयं चैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यार्धं । तदुक्तं । समिध्यमानः पंच कतो वैश्वामित्रस्त्विति ॥ आ होतेत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरिति । तच्चेदं चतुर्थं । वाजपेये बार्हस्पत्ये

चरावग्निं सुदीतिमिति स्विष्टकृतो याज्या । वाजपेयेनेत्यादिखंडे सूचितं । अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणंत इति संयाज्ये । आ० ९. ९. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

संऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सं । अक्तुऽभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्णिक । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

कतः स्तौति । धर्म । धारणाद्धर्म । अग्निर्यज्ञनिर्वाहकतया तद्वारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मंत्रः । धर्माणमग्निं विदथस्य साधनं । ऋग्वे० १०. ९२. २. । इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपक्रमे अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानो विश्ववारो विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिष्केशः । शोचीषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । घृतनिर्णिक । घृतस्य तापनद्वारा विलपनेन शोधकः पावकोऽस्मदीयपापशोधकः सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतोऽग्निर्देवानस्माभिर्यजनीयान् देवान्यजथाय यष्टुमक्तुभिरंजनसाधनैर्घृतादिभिः समज्यते । सम्यक् सिच्यते ॥ प्रथमा । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । धर्म । धृ धारण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ह्रस्वत्वं छांदसं । नित्स्वरः । अक्तुभिः । अंजू व्यक्तिगतिम्रक्षणेष्ु । अज्यत एभिरिति बाहुलकत्वात् क्तुः करणे । कित्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । अनिदितामित्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र वृज् वरण इत्यस्य ण्यंतस्य रूपं वारः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । घृतनिर्णिक । णिजिर् शौचपोषणयोः । क्विप् । घृतं नेनेक्तीति द्वितीयातत्पुरुषत्वात्पूर्वपदस्वरः । यजथाय । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । तादर्थ्यं चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरेममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रं । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातऽवेदः । चिकित्वान् ।
एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञं । प्र । तिर । इमं । अद्य ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन्
होत्रं होमसाधनं हविरयजोऽयाजीः जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने चिकित्वान् कर्म-
विषयज्ञानवान् त्वं यथा च दिवो यजमानभूताया द्युदेवताया होता भूत्वा हवि-
रयजः । एव एवं त्वमस्मिन्कर्मणि होता सन् अनेनास्माभिर्दीयमानेन हविषा
देवान्यक्षि । यज । किंच त्वमद्येदानीमस्माभिः क्रियमाणमिमं यज्ञं प्र तिर ।
अनुष्ठानसंपूर्त्वा पारं गमय । तत्र दृष्टान्तो मनुष्वदिति । यथा मनोर्यज्ञमनुष्ठा-
नसंपूर्त्वा पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । प्रकारवचने थालिति
थाल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अयजः । यजेर्लङि रूपं । यच्छब्दयो-
गादनिघातः । होत्रं । हु दानादनयोः । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्निति चन्प्रत्ययेनां-
तोदात्तः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । चिकित्वान् । कित ज्ञान इत्यस्य
क्वसौ रूपं । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचन अन्नाप्यकः । पा० ७.
२. ११२. । इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लेटि रूपं । मनुष्वत् । तत्र तस्येवेति वतिः ।
नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञात्वादुत्वाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर ।
तरतेर्लोटी व्यत्ययेन शः । ऋत इच्चातोरितीत्वं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

चीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

चीणि । आयूषि । तव । जातऽवेदः । तिस्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानां । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शं । योः ॥ ३ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञ तव चीण्यायूषि त्रिविधान्याज्यौषधिसोमात्मकान्यन्ना-
न्याहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उषस एकाहाहीनसचगता उषोऽभि-
मानिन्यस्तिस्त्रो देवतास्ते तवाजानीर्जनयिच्यो मातरः । यद्वा । उषोऽभिमा-
नियो देवतास्तवाजानीस्त्वामनुजातास्तिस्त्रः स्वसारः । तथा च स्वसृः प्रकृत्य
मंत्रः । प्रजामेका रक्षन्तूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षतीति । ताभिरुषोऽभिमानिनी-
भिर्देवताभिः सहितस्त्वमवोऽस्माभिर्दीयमानं हविल्क्षणमन्नं देवानां यक्षि ।

यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । अथ अनंतरं विद्वान् जानंस्त्वं यजमानाय शं भव ।
 सुखहेतुर्भव । योश्च सुखस्य मिश्रयिता च भव ॥ तव । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तः ।
 तिस्रः । विशब्दस्य स्थर्थे त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिसृ इत्यादेशः । अचि र ऋत
 इति रेफादेशः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आजानीः । जन जनने ।
 जनिघसिभ्यामिण् इति कर्तरि इण् । णित्वादुपधावृद्धिः । वा छंदसीति वर्णदीर्घः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अवः । अव रक्षणे । असुन्नित्यमुन् । नित्स्वरः । यक्षि ।
 यजेदानीर्थस्य लेटि रूपं । यजमानाय । पूज्यजोः शानन् । पा० ३. २. १२६. । इति
 यजेः शानन् । नित्स्वरः । योः । यु मिश्रण इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् ।
 आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणंतो नमस्यामस्त्वेङ् जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं ॥ ४ ॥

अग्निं । सुऽदीतिं । सुऽदृशं । गृणंतः । नमस्यामः । त्वा । ईङ् । जातऽवेदः ।

त्वां । दूतं । अरतिं । हव्यऽवाहं । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिं ॥ ४ ॥

जातवेदो जातस्य सर्वस्य वेदितर्हे अग्ने गृणंतस्त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वय-
 मग्निमंगनादिगुणोपेतं सुदीतिं शोभनदीप्तिं अत एव सुदृशं सर्वैः सुदर्शनमीङ्
 स्तुत्यं एवंविधं त्वा त्वां नमस्यामः । हविर्भिः पूजयामः । किंच देवा अस्माभिर्य-
 जनीया इन्द्रादयो देवा अरतिं । न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतिर्यस्यासावरतिः ।
 विषयेष्वसक्तं अत एवामृतस्य देवान्नभूतायाः सुधाया नाभिं नाभिस्थानं त्वां
 तादृशं हव्यवाहं दूतमकृण्वन् । हविषां वोढारं दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो
 वार्त्ताहारी कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणमकार्षुरिति भावः ॥ सुदीतिं ।
 दी क्षये । दीयते विनाश्यत आभिस्तम इति करणे क्तिन् । दीतयो दीप्त्रयः ।
 बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । तस्माच्छक्यार्थे
 खल् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
 गृणंतः । गृणातिरर्चतिकर्मा । नमस्यामः । नमस् पूजायां । नमो वरिवश्चिचङ् ।
 क्यजिति क्यच् । तदंताल्लटि रूपं । पादादित्वाच्च निघातः । दूतं । दृदु उपतापे ।
 दूतनिभ्यां दीर्घश्च । उ० ३. ८९. । इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूत इतस्ततः

संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । रमु क्रीडायां । भावे क्तिन् । अकृण्वन् । कृवि
हिंसाकरणयोरित्यस्य लङि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययोऽकारश्चांतादेशः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यस्त्वद्भोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । द्विता । च । सत्ता । स्वधया । च । शंभुः ।

तस्य । अनु । धर्मं । प्र । यज । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरं । देवऽवीतौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यष्टा यो यः
कश्चिद्भोता होमनिष्पादको द्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया सो-
माख्येनान्नेन सह सत्ता निषणः सन् शंभुर्यष्टृणां सुखभूरभूत् । द्वितीयपादमेवं
यास्को व्याचख्यौ । द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान
उत्तमे च शंभुः सुखभूः । नि० ५. ३. । इति । चिकित्वो धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने
तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुरनु धर्मं धर्माननु तेना-
नुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य प्र यज । प्रकर्षेण देवान्पूजय । अथ अनंतरं हे अग्ने त्वं
नोऽस्माकं संबन्धिनमध्वरमिमं यज्ञं देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः । विधेहि ॥
यजीयान् । यष्टृशब्दस्य तुच्छंदसीतीयसुन् । तस्मिन् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो
लोपः । निच्चादाद्युदात्तः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः ।
धकारस्य तकारश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्य
ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । स्वधया । स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति
स्वधा । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंभुः । शं
सुखमस्माद्भवतीति भू सत्तायां विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामित्यत्र मितद्वादेरुपसंख्या-
नात् दुप्रत्ययः । डित्वाटिलोपः । यज । यजेर्लोपि रूपं । चिकित्वः । कित ज्ञान
इत्यस्य क्सौ रूपं । मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसीति नकारस्य रुः । अथा नः ।
निपातस्येति दीर्घः । धाः । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्य छांदसे लुङि रूपं ।
अडभावश्छांदसः । देववीतौ । देवानां वीतिरशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिर्देववीतिः ।
वी कांत्यादिष्वित्यस्माद्भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

भवा नो अग्न इति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं । भवा न इत्यनुक्रमणिका । कतो वैश्वामित्रस्त्विति तु शब्दप्रयोगादस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे भवा नो अग्न इति द्वचो विनियुक्तः । सूत्रितं च । भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वचाः । आ० ४. ६. इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भव। नः। अग्ने। सुऽमनाः। उपेऽइतौ। सखाऽइव। सख्ये। पितराऽइव। साधुः।

पुरुऽदुहः। हि। क्षितयः। जनानां। प्रति। प्रतीचीः। दहतात्। अरातीः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुपेतावस्माभिः क्रियमाणस्य प्रवर्ग्याख्यकर्मण आभिमुख्येनागमने सुमनास्तत्कर्मसिद्ध्यर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा नः साधुर्भव । अस्मात्संबंधिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्तद्वयं । सखेव सख्ये पितरेवेति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति यथा च पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन साधकौ भवतः । तद्वत् । किंच । जनानां मनुष्याणां क्षितयो मनुष्याः पुरुदुहो हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिशब्दः कारणपरः । यस्मात्त्रोके परस्परमात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयास्मदाभिमुख्येनागच्छतोऽरातीररातीन् शत्रून्प्रति दहतात् । त्वं प्रतिकूलः सन् भस्मसात्कुरु ॥ भवा नः । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । इण् गतौ । अयनामति भावे क्तिन् । प्रादिसमासः । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति इण् । डित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना सभावः । उदात्त इत्युक्तत्वादुपपदस्योदात्तता । साधुः । राध साध संसिद्धौ । कृवापाजीत्यादिना उणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रतीचीः । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । स्त्रियामुगितश्चेति डीपि प्राप्ते पुनर्धातोरुगितः प्रतिषेध इति प्रतिषिद्धेऽचतेश्चोपसंख्यानमिति प्रतिप्रसवात् डीष् । तस्मिन्भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । दहतात् । दह भस्मीकरण इत्यस्य लोणमध्यमैकवचने हेस्तुह्योस्तातङ्गाशिषीति तातङादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिंगव्यत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तपो ष्वमे अंतराँ अमिचाँ तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठतामजरा अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अमे । अंतरान् । अमिचान् । तप । शंसं । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचित्तान् । वि । ते । तिष्ठतां । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे अमे अंतरान् अभिभावकानमिचांश्च तून् सु सुष्ठु यथा भवति तथा तपो । तपैव । बाधस्व । किंच । अररुषस्तुभ्यं हविरप्रयच्छतोऽत एव परस्य शत्रुभूतस्य स्वं शंसमभिलाषं तप । क्षपय । वसो सर्वस्य वासयितर्हे अमे चिकितानः कर्माभिज्ञस्त्वमचित्तान् सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान्पुरुषान् तपो । संतप । यस्मादेवं तस्मात्ते तव रश्मयोऽजरा जरारहिताः प्रतिबंधरहिता अत एव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः संतो वि तिष्ठतां । विशेषेण तिष्ठंतु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलंब्य उज इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादनिघातः । तपा । तप संताप इत्यस्य लोटि रूपं । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अररुषः । रा दान इत्यस्य क्सौ वस्वेकाजिति प्राप्तस्येटः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । समासे नजस्वरः । चिकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य छंदसि लिट् । तस्य लिटः कानज्वेति कानजादेशः । द्विर्वचनं । कित्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । तिष्ठतां । ष्टा गतिनिवृत्तौ । विपूर्वात्तिष्ठतेः समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । निघातः । अयासः । अय गतौ । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इध्मेनाग्र इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वंदमान इमां धियं शतसेयाय देवी ॥ ३ ॥

इध्मेन । अमे । इच्छमानः । घृतेन । जुहोमि । हव्यं । तरसे । बलाय ।

यावत् । ईशे । ब्रह्मणा । वंदमानः । इमां । धियं । शतऽसेयाय । देवी ॥ ३ ॥

हे अमे इच्छमानो धनं कामयमानोऽहं यजमान इध्मेन समिधनकारिसमित्समूहेन घृतेनाज्येन सह हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं जुहोमि ।

किमर्थं । तरसे वेगाय तव सततगमनसिद्धर्थं बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिह-
विर्भारवहनसिद्धर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि । किंच ब्रह्मणा स्तोत्रेण वंदमानस्त्वां
स्तुवन्नहं यावदीशे यावद्वंदनं वोढुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं चेमामस्माभिः क्रिय-
माणां धियं त्वद्विषयां स्तुतिं शतसेयायापरिमितधनपर्यवसानाय देवी दीप्ताम-
तिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । जिङ्धी दीप्तौ । इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः ।
इषियुधीधिदसिश्वाधूसूभ्यो मगिति करणे मक् । कित्वादनुनासिकलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । इच्छमानः । इषु इच्छायां । व्यत्ययेन शानच् । इषुगमियमां छ इति
छकारः । जुहोमि । हु दानादनयोरित्यस्य लटि रूपं । पादादित्वादनघातः ।
हव्यं । हवमर्हतीति छंदसि चेति यप्रत्ययः । भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
यावत् । यच्छब्दात् यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुबिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्या-
कारः । आद्युदात्तः । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लङुत्तमैकवचन इटष्टेरेत्वं । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । षो अंतकर्मणि । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यात्वं । अचो
यदिति भावे यत् । ईद्यतीतीत्वं । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि ।

रेवदग्ने विश्वामित्रेषु शं योर्मर्मृज्मा ते तन्वं भूरि कृत्वः ॥ ४ ॥

उत् । शोचिषा । सहसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमानेषु । धेहि ।

रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शं । योः । मर्मृज्म । ते । तन्वं । भूरि । कृत्वः ॥ ४ ॥

सहसस्पुत्र हे अग्ने शोचिषा स्वकीयया दीप्ता उत् । उद्दीप्यस्व । स्तुतः स्तोत्र-
शस्त्रसाधनभूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं शशमानेषु । शशमानः शंसमानः । नि० ६. ८. । इति
यास्कः । त्वद्विषयशंसनं कुर्वाणेषु विश्वामित्रेषु विश्वामित्रोत्पन्नेषु । विश्वं मित्रम-
स्येति विश्वामित्र एकः । एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं । तथाविधेष्वस्मासु रेवद्वनयुक्तं
बृहत्प्रभूतं वयः । वयःशब्दोऽन्नवाची । अर्को वयः क्षन्नेत्यन्ननामसु पठितत्वात् ।
तादृशं प्रभूतमन्नं धेहि । विधेहि । किंच शं रोगाणां शमनं चास्मासु धेहि ।
योर्भयानां यावनममिश्रणं च धेहि । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाममिति
यास्कः । कृत्वोऽस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तृहे अग्ने ते तव
तन्वं तनुं भूरि बहुवारं मर्मृज्म । पुनःपुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिर्वयं सिंचामः ॥

शशमानेषु । शश भुतगतावित्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ताच्छील्यवयोवचनशक्ति-
 ष्विति चानश् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । धेहि । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लोटि
 रूपं । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुद्धां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ।
 छंदसीर इति तस्य वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं ।
 गुणः । विश्वामित्रेषु । मित्रे चर्षौ । पा० ६. ३. १३०. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मर्मृज्म । मृजूष् श्रुद्धावित्यस्य
 वर्तमाने लिट्युत्तमबहुवचने मसो मादेशः । अनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
 रेफश्छांदसः । पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । भू सत्तायां । अदिशदि-
 भूशुभिभ्यः क्त्रिन्निति क्त्रिन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्स्वरः । कृत्वः । डुकृज् करणे ।
 संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । ऋय इति तस्य वत्वं । तसौ मत्वर्थ
 इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । मतुवसो रुरिति तकारस्य रुत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

कृधि रत्नं सुसनितर्धनानां स घेदग्ने भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सृप्रा करत्ना दधिषे वपूंषि ॥ ५ ॥

कृधि । रत्नं । सुऽसनितः । धनानां । सः । घ । इत् । अग्ने । भवसि । यत् । संऽइद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सृप्रा । करत्ना । दधिषे । वपूंषि ॥ ५ ॥

सुसनितरभिलषितधनानां सुष्ठु दातर्हे अग्ने धनानां कनकपश्वादीनां मध्ये
 रत्नमुत्तमं धनं कृधि । विधेहि । मह्यं दत्स्व । यद्यदा त्वं समिद्धः सोमाज्या-
 दिभिः सम्यगिद्धो दीप्तो वर्तसे तदा स घेत् स तादृश एव त्वं धनस्य दाता खलु
 भवसि । किंच सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभनधनयुक्तस्य स्तोतुर्यजमानस्य दुरोणे
 गृहे सृप्रा प्रसर्पणशीलौ कर्मकरणार्थं प्रसृतौ करत्ना कर्मणां प्रस्तातारौ बाहू ।
 करत्नौ बाहू कर्मणां प्रस्तातारौ । नि० ६. १६. । इति यास्कः । वपूंषि रूपाणि ।
 वर्षो वपुरिति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतीषि च
 रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा दधिषे । धारयसि ॥ सुसनितः । षणु दान
 इत्यस्य तृचि रूपं । आमंत्रितनिघातः । सृप्रा । सृपू गतौ । अस्मात्स्फायितंचि-
 वंचीत्यादिना रक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । करत्ना । करोति फलमिति
 करः कर्म । पचाद्यजंतः । कर्मणि स्ता शोधनं ययोस्तौ । यद्वा कर्मणां शोधनं

याभ्यामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि
छंदस्युभयथेति यास आर्द्धधातुकत्वादिट् । आतो लोपः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

अग्निं होतारमिति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं चैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्षं । तथा चानुक्रांतं । अग्निं होतारं गाथी हेति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरं ।

स नो यक्षहेवताता यजीयान्राये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सं । कविं । विश्वऽविदं । अमूरं ।

सः । नः । यक्षत् । देवऽताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तौति । हे अग्ने गृत्सं गृणंतं देवानां स्तुतिं कुर्वंतं कविं मेधाविनं विश्वविदं सर्वविषयज्ञानोपेतममूरममूढमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वां मियेधेऽस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वतारं वाहं प्र वृणे । प्रकर्षेण संभजे । स तथाविधोऽग्निर्यजीयान् यष्टुतमः सन् नोऽस्माकं देवताता यष्टव्यतया संबन्धिनो देवान्यक्षत् । यजतु । किंच सोऽग्नी राये धनाय वाजायान्राय च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि वनते । संभजतां ॥ वृणे । वृङ् संभक्तौ । निघातः । मियेधे । मकारैकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः । गृत्सं । गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ च । उ० ३. ६८. । इति सप्रत्ययः । अंत्यस्य दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अमूरं । मुह वैचित्य इत्यस्य निष्ठायां रूपं । रेफश्छांदसः । नजा समासे तस्य नजस्वरः । यक्षत् । यजेर्लेटि सिबहुलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । देवताता । देवशब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । लिट्स्वरः । वनते । वन षण् संभक्तावित्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्म्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीं ।

प्रदक्षिणिहेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्नेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मती । इयमि । अच्छ । सुद्युम्नां । रातिनी । घृताची ।

प्रदक्षिणित् । देवताति । उराणः । सं । रातिभिः । वसुभिः । यज्ञं । अश्रेत् ॥ २ ॥

हे अग्ने सुद्युम्नां सुतेजसं हविष्मती पुरोडाशादिहविर्युक्तां रातिनी हविर्दाची घृताची घृतान्वितां जहूमुपभृतं वा ते तवाच्छ त्वदाभिमुख्येन प्रेयमि । प्रेरयामि । देवतातिं देवान् उराण उरु बहु कुर्वाणः । उराण उरु कुर्वाणः । नि० ३. १७. । इति यास्कः । तादृशो भवान् रातिभिर्वसुभिरस्मभ्यं देयतया प्राप्तिर्धनैः सह सन् प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समश्रेत् । तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवतां ॥ हविष्मती । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य रुर्न भवति । उगितश्चेति डीप् । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तताभावः । इयमि । ऋ गतौ । जुहोत्यादिः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयडादेशः । मिपः पित्वाद्गुणः । निघातः । अच्छ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । रातिनी । रा दान इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीत्यत इनिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताची । घृतपूर्वादंचतेर्ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वपदांतोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति तत्करोतीति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दाद्भवति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गाणिजुत्पत्तिर्नान्यस्मादिति तदंतात् क्तिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. । इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छांदसः । णिच्स्वरः । देवताति । देवशब्दात्सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उराणः । उरु करोतीति तत्करोतीति णिच् । तदंताच्छंदसि लिट् । मंचत्वादास्र भवति । तस्य कानच् । णेरनिटीति णिलोपः । वरादेशाभावश्छांदसः । चित्त्वादंतोदात्तः । अश्रेत् । अश्निञ् सेवायामित्यस्य छांदसे लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऽकृतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृऽतमस्य । प्रऽभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वोतो यस्त्वया रक्ष्यमाणः स तेजीयसातिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्म-
विषयतीक्ष्णबुद्धियुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै
स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं शिक्ष । प्रयच्छ । शिक्ष-
तिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोरभिमतफलप्रदाने
शक्तिमिच्छो रायो नृतमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दातुस्ते तव प्रभूतौ प्रभावे
महिम्नि वयं स्याम । किंच सुष्टुतयस्त्वद्विषयशोभनस्तुतिमंतो वयं वस्वो वसुनो
भाजनं भूयाम । भूयास्म ॥ तेजीयसा । तेजितृशब्दादतिशयान ईयसुन् । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तृचो लोपः । नित्स्वरः । त्वोतः । अव रक्षणादिषु । निष्ठायां
ज्वरत्वरस्त्रिभ्यविमवामुपधाया इत्यूट् । अलोपः । त्वया ऊतः । तृतीयेति योग-
विभागात्समासः । टेलोपश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
शिक्ष । शिक्ष विद्योपादान इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोटि व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । शिक्षोः । शक् शक्तावित्यस्य सन्येकाच उपदेश इति इट्प्रतिषेधः । सनि
मीमाघुरभलभशकपतपदामच इसिति धातोरच इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्या-
सस्येत्यभ्यासलोपः । सनाशंसभिश्च उरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । भू सत्ता-
यामित्यस्य भावे क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूयाम ।
भू सत्तायामित्यस्याशीर्लिङि किदाशिषीति यासुट् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्व-
धातुकत्वात्सलोपः । आगमस्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुट् । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । अनदंतत्वादियादेशो न भवति । सुष्टुतयः । नज्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाम् देवस्य यज्यवो जनासः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजासि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्ने । देवस्य । यज्यवः । जनासः ।

सः । आ । वह । देवऽतातिं । यविष्ठ । शर्धः । यत् । अद्य । दिव्यं । यजासि ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तव संबंधिनो यज्यवो यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयो
जनासो जना भूरीणि बहून्यनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि
ज्वालारूपाणि तेजास्याहुतिप्रक्षेपेण त्वे त्वयि दधिरे हि । विदधिरे खलु ।

चक्रुरिति यावत् । स तादृशस्त्वं देवतातिं यष्ट्यदेवानिह कर्मण्यावह । आह्वय । हे यविष्ठ युवतम यद्यस्मात्कारणादद्यास्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धस्तेजस्त्वं यजासि यजसि तस्माद्देवानाह्वयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिटि रूपं । हियोगादनिघातः । चित्त्वादंतोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । यजि-मनिशुंघिदसिजनिभ्यो युजिति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । देवतातिं । देव-शब्दात्स्वार्थे सर्वदेवात्तातिलिति तातिल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यजासि । यजेर्लेट्याडागमः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यत्त्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयंतो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्नेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारं । अनजन् । मियेधे । निऽसादयंतः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वं । नः । अग्ने । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥

हे अग्ने यजथाय यजनार्थं निषादयंतो निवसंतो देवा दीप्यमाना ऋत्विजो मियेधे मेधे यज्ञे होतारं देवानामाह्वतारं त्वा त्वां यद्यस्मादनजन् घृताहुतिभिरौक्षन् । यद्वा निषादयंतो होतारं होमनिष्पादकं त्वां बर्हिषुपवेशयंत ऋत्विजो घृतैरसिंचन् तस्मात्स तथाविधस्त्वमिहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमविता पालयिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व । किंच नस्तनूष्वस्माकं तनुजेष्वपत्येषु श्रवांस्यन्ना-न्यधि धेहि । अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । अंजू व्यक्तिगतिमक्षरणेषु । अस्मात्त्वडि-रुधादित्वात् अम् । छांदसत्वादलोपाभावः । अनदितामित्युपधालोपः । निषा-दयंतः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । चुरादिः । सदेरप्रतेरिति षत्वं । यद्वा । हेतुमति णिच् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । बुध अव-गमने । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सेह्यपिच्चेति सिपो हिरादेशः । वा छंदसीति विकल्पेन पित्वाद्गुणः । हुम्ल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धकारलोप-श्छांदसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लोटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

अग्निमुषसमिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्निमु-षसमाद्यांते वैश्वदेव्याविति । गाथी हेति हश्चप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य गाथी

ऋषिः । प्रथमापंचम्यौ वैश्वदेवताके शिष्टास्तिस्र आग्नेय्यः ॥ अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः ॥ मरुत्वतीयशस्त्रेऽग्निर्नेतेत्येषा धाय्या । सूचितं च अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्या । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्निमुषसमश्विना दधि॒क्रां व्युष्टिषु॑ हवते॒ वह्नि॒रुक्थैः॑ ।

सुज्योतिषो॑ नः शृण्वंतु दे॒वाः सजोष॑सो अध्व॒रं वाव॑शानाः ॥ १ ॥

अग्निं । उषसं । अश्विना । दधिऽक्रां । विऽउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।

सुऽज्योतिषः । नः । शृण्वंतु । देवाः । सऽजोषसः । अध्वरं । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । वह्निर्हविषां प्रापयिताग्निर्व्युष्टिषूषसां व्युच्छनेष्वग्निं यजनीयं देव-
मुषसमुषोऽभिमानिनी देवतामश्विना अश्विनौ देवौ दधि॒क्रां । दधि॒क्रावा॒ नाम
कश्चिद्देवः तं दधि॒क्रावा॒णं । एतान्देवानुक्थैः शस्त्रैः शंसनसाधनैरप्रगीतमंचात्मकैः
सूक्तैर्हवते । आह्वयति । सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमाना नोऽध्वरमस्मात्संबन्धिनमिमं
यज्ञं वावशानाः कामयमानाः सजोषसः परस्परं संगता भूत्वा सर्वे देवास्तदा-
ह्वानं शृण्वंतु ॥ दधि॒क्रां । क्रमु पादविक्षेपे । दधीत्युपपदे जनसनखनक्रमगम इति
विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उच्छी
विवासने । भावे क्तिन् । ब्रश्चादिना षत्वं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृ-
तिस्वरत्वं । हवते । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना
इति वियहे द्युत दीप्तावित्यस्य द्युतेरिसिन्नादेशश्च जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययो
दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहिपक्षे तु नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
दांतोदात्तता स्यात् । यथा सुज्योतिषो अक्तवस्ताँ अभि धुः । ऋग्वे० १०. ८९. १५. ।
इत्यचांतोदात्तता तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वंतु । श्रु श्रवण
इत्यस्माच्छ्रुवः श्रु चेति श्रुस्तत्संनियोगेन धातोः श्रु इत्यादेशः । निघातः । वाव-
शानाः । वश कांतावित्यस्य यङ्लुकि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घोऽक्ति इति दीर्घः ।
व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने॒ वी ते॒ वाजि॑ना॒ वी ष॒धस्था॑ तिस्रस्ते जिह्वा॒ ऋत॑जात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो॑ दे॒ववा॑ता॒स्ताभि॑र्नः पाहि॒ गिरो॑ अप्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने॑ । ची॒ । ते॒ । वाजि॑ना । ची॒ । स॒धऽस्था॑ । ति॒स्रः । ते॒ । जि॒ह्वाः । ऋ॒तऽजा॒त । पूर्वीः ।
ति॒स्रः । ऊं॒ इति॑ । ते॒ । त॒न्वः । दे॒वऽवा॑ताः । ताभिः । नः । पा॒हि । गिरः । अ॒ग्रऽयु॑च्छन् ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव ची वाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि चीण्यन्नानि ची षधस्था चीण्याग्नीध्रीयादीनि धिषण्यानि स्थानानि । यद्वैकाहाहीनसत्राख्यानि चीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऋतजात ऋतेषु सत्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ते तव पूर्वीर्देवानामुदरपूरयित्र्यस्तिस्रो गार्हपत्याद्या जिह्वाः । हे अग्ने ते तव देववाता देवैरभिलषितास्तिस्रस्तन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि चीणि शरीराणि । एवंभूतस्त्वमप्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ताभिस्तनूभिर्नोऽस्माकं स्तोतृणां गिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि पाहि । पालय ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं । जिह्वाः । लिह आस्वादने । लिहंत्याभी रसानिति शेवयह्जिह्वायीवाप्वामीवा इति निपातनाद्वन् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । देववाताः । वा गतिगंधनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पाहि । पा रक्षण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अग्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । नञ्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने॑ भूरी॑णि तव॑ जा॒तवे॒दो दे॒व स्व॒धावोऽमृ॑तस्य॒ नाम ।

याश्च॑ मा॒या मा॒यिनां॑ वि॒श्वमि॒न्व त्वे॒ पूर्वीः॑ सं॒दधुः॑ पृ॒ष्टब॑न्धो ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । भूरी॑णि । तव॑ । जा॒तऽवे॒दः । दे॒व । स्व॒धाऽवः॑ । अ॒मृ॒तस्य॑ । नाम ।

याः । च । मा॒याः । मा॒यिनां॑ । वि॒श्वं॒ऽइ॒न्व । त्वे॒ इति॑ । पूर्वीः । सं॒ऽद॒धुः । पृ॒ष्ट॒ब॒न्धो॒
इति॑ पृ॒ष्टऽब॑न्धो ॥ ३ ॥

देव द्योतमान जातवेदो जातप्रज्ञ स्वधावोऽन्ववन्हे अग्नेऽमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबन्धिनो देवा भूरीणि बहूनि नाम नामानि तेजांसि त्वे त्वयि संदधुः । संदधिरे । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पक पृष्टबन्धो अपेक्षितफलप्रश्रविषयाणां स्तोतृणां बन्धो हे अग्ने मायिनामसुराणां पूर्वीर्भूयसीर्या माया देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुयुजिरे तास्त्वयि संति । तस्माद्यज्ञविघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्यास्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः । स्वधावः । स्वधास्यास्तीति मतुप् । मतुवसो हरिति नकारस्य रुः । अमृतस्य । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदा-

द्युदात्तत्वं । नाम । णमु प्रह्वत्वे । नामन् सीमन् व्योमन्नित्यादिना मनिन्प्रत्यया-
तत्वेन निपातनान्मकारलोपो दीर्घश्च । नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरु-
षानिति नामानि तेजांसि । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । निच्चादाद्युदात्तः ।
मायिनां । माया एषां संतीति व्रीह्यादित्वादिनिः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
विश्वमिन्व । इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्माद्विश्वशब्द उपपदे कर्मण्यस्तित्यणप्र-
त्ययः । धातूपदेशावस्थायामिदितो नुमिति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति ।
विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया
अलुक् । आमंचितत्वान्निघातः । संदधुः । डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य लिट्युसि
रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्टबंधो । प्रच्छ झीप्सायामित्यस्य
कर्मणि निष्ठायां ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ब्रश्चादिना षत्वं । बंध बंधन
इत्यस्मात् शृस्वृत्तिहीत्यादिना उप्रत्ययः । षष्ठीसमासः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्निर्नेता भग इव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृचहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वाति दुरिता गृणंतं ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगः ऽइव । क्षितीनां । दैवीनां । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतऽवा ।

सः । वृचऽहा । सनयः । विश्वऽवेदाः । पर्षत् । विश्वा । अति । दुः ऽइता । गृणंतं ॥ ४ ॥

योऽयमग्निः क्षितीनां मनुष्याणां दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां नेतांतर्यामि-
तया नियामकः । तच्च दृष्टान्तः । ऋतुपा भग इव । यथा वसन्ताद्यृतूनां पालकः सूर्यः
सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः । तद्वत् । यश्चाग्निर्ऋतावा सत्यकर्मा वृचहा वृचस्य
हन्ता सनयः सनातनः पुराणो विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान्सर्वज्ञो देवो द्योतमानः
स तथाविधोऽग्निर्गृणंतं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वंतं स्तोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि
दुरितान्यति अतिक्रम्य पर्षत् । पारं नयतु ॥ नेता । णीञ् प्रापण इत्यस्य तृचि
रूपं । चित्स्वरः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः । क्तिचत्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
नामन्यतरस्यामित्यंतोदात्तत्वं । दैवीनां । देवशब्दात्संबन्धार्थं देवाद्यजजावित्यञ् ।
अजि टिड्ढाणजिति डीप् । जिच्चादाद्युदात्तः । ऋतुपाः । पा रक्षण इत्यस्मादन्ये-
भ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । ऋतून्पातीत्युपपदमतिङ् । पा० २. २. १९. । इति
समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृचहा । हन हिंसागत्योः । ब्रह्मभूणवृचेषु

क्विविति क्विप् । विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
पर्षत् । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य लेटि सिद्धहुलमिति सिप् । अडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । पादादित्वादनघातः । गृणंतं । गृ शब्दे । लटः शतृ ।
आदित्वात् आ । शचंतत्वात् आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दधि॒क्राम॒ग्निमु॒षसं॑ च दे॒वी बृह॒स्पतिं॑ सवि॒तारं॑ च दे॒वं ।

अ॒श्विना॑ मि॒त्रावरु॑णा भगं॑ च वसू॒न् रुद्राँ॑ आ॒दित्याँ॑ इ॒ह हु॒वे ॥ ५ ॥

दधि॒ऽक्रां । अ॒ग्निं । उ॒षसं॑ । च । दे॒वी । बृह॒स्पतिं॑ । सवि॒तारं॑ । च । दे॒वं ।

अ॒श्विना॑ । मि॒त्रावरु॑णा । भगं॑ । च । वसू॒न् । रु॒द्रान् । आ॒दित्यान् । इ॒ह । हु॒वे ॥ ५ ॥

हे दधि॒क्रावा॒दयः॑ सर्वे दे॒वा होता॑हं दधि॒क्रां दधि॒क्रावा॒णम॒ग्निमु॒षसं॑ च दे॒वी-
मु॒षोऽभि॑मानिनी दे॒वतां॑ च बृह॒स्पतिं॑ दे॒वं द्योत॑मानं सवि॒तारं॑ सर्वस्य जगतः
प्रेर॑कं दे॒वं च अ॒श्विना अ॒श्विनौ दे॒वौ मि॒त्रावरु॑णौ भगं॑ सूर्यं च वसू॒नष्टौ वसू॒न्
रु॒द्रानेका॑दश रु॒द्रान् आ॒दित्यान् द्वाद॑शादित्यान् ए॒तान्सर्वान्॑ हविर्भु॒जो युष्मा॑नि-
हा॒स्मदी॒ये कर्म॑णि हु॒वे । हविः॑स्वी॒करणार्थ॑मा॒ह्वयामि॑ ॥ दधि॒क्रां । दधा॑तीति
दधिः । आ॒हगम॑हनेत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेर्जनसनेत्यादिना विट् ।
वि॒द्वनो॑रित्यात्वं । दे॒वी । दे॒वस्य॑ पत्नी दे॒वी । पुं॒योगा॑दाख्यायामिति ङीष् ।
यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बृह॒स्पतिं॑ । तद्बृ॒हतोः॑ कर॒पत्योश्चो॒रदे॒व-
तयोः॑ सुट् तलोपश्चेति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः सुडागमश्च । उभे
वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदाद्युदात्तत्वं । सवि॒तारं॑ । षू प्रेर॑ण इत्यस्य तृचि
आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । रु॒द्राँ आ॒दित्याँ॑ इत्यत्र संहि-
तायां शसो नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । ततः पूर्वस्यावर्णस्य
आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकत्वं । भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशीति रोर्यादेशः ।
लोपः शाकल्यस्येति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अतो
रु॒द्राँ आ॒दित्याँ॑ इति भवति । ए॒वमे॒कस्मि॒न्पाद॑ आ॒कारा॑दटि परतो नकारस्य
रुत्वयत्वपूर्वसवर्णानुनासिकादेशा उन्नेयाः । हु॒वे । ह्र॒यते॑र्लटि बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । इट्छित आत्मनेपदानामित्येत्वं । उ॒वडा॑देशः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इमं न इति पंचचं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराडूपा सतोबृहती चांत्येति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पंचमी विराडूपा सतो-बृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्ये त्रिष्टुभौ । अस्यापि गाथी ऋषिः ॥ पशौ स्लोकानुवचन इदं सूक्तं । सूचितं च जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञं । आ० ३. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशन प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमं । नः । यज्ञं । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातऽवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानां । अग्ने । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशन । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने नोऽस्माकं संबन्धिनमिमं यज्ञं पशुयागममृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु धेहि । तदधीनतया समर्पय । त्वं चेमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि हव्या हव्यानि हवीषि जुषस्व । सेवस्व । किंच होतर्देवानामाह्वातः । अग्निर्वै देवानां होतृत्याम्नानात् । तादृश हे अग्ने निषद्य वेद्यामुपविश्य प्रथमः सर्वेषामृत्विजामादिमः सन् मेदसो वपाख्यस्य हविषो घृतस्याज्यस्य च स्तोकानां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका विंदवो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेणाशन । भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोटि रूपं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोट्यात्मनेपदिनो रूपं । अशन । अश भोजन इत्यस्य लोटि हलः अः शानज्झौ । पा० ३. १. ८३. । इति शानजादेशः । पश्चादतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । प्रथ प्रख्याने । प्रथमः प्रथंतेऽस्माद्वितीयादय इति । प्रथेरमच् । उ० ५. ६८. । इत्यमच् । चित्त्वादंतोदात्तः । निषद्य । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य ल्यपि रूपं । सदेरप्रतेरिति षत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

घृतवतः पावक ते स्तोकाः श्रोतंति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं ॥ २ ॥

घृतऽवतः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतंति । मेदसः ।

स्वऽधर्मन् । देवऽवीतये । श्रेष्ठं । नः । धेहि । वार्यं ॥ २ ॥

पावक पापशोधक हे अग्ने स्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके सांगेऽस्मिन्यज्ञे ते तव भक्षणार्थं देववीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च घृतवन्तो घृतोपेता मेदसो मेदोरूपस्य हविषः स्तोका विंदवः श्रोतंति । क्षरंति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतय इति योजनीयं । तस्माद्वार्यं वरणीयं संभजनीयं श्रेष्ठमुत्तमं धनं नोऽस्मभ्यं धेहि । प्रयच्छ ॥ श्रोतंति । श्रुतिर् क्षरण इत्यस्य लटि रूपं । स्वधर्मन् । स्वेऽंगभूता धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादतिशायन इष्टम् । प्रशस्यस्य श्र इति आदेशः । गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेर्लोट् । वार्यं । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । एतिस्तुशसित्यादिना क्यप् वृणोतेरेव न वृङ् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय संत्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यं । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्ने । विप्राय । संत्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सं । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

संत्य यष्टुभिः संभजनीय यज्ञा यष्टुभ्यः फलप्रद हे अग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं त्वदर्थं घृतश्रुतः घृतक्षरणयुक्ताः स्तोकाः संति । ऋषिरतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव श्रेष्ठः सर्वातिशायी त्वं समिध्यसे । घृतयुक्तमेदोविंदुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं यज्ञस्यास्माभिः क्रियमाणस्य पशुयागस्य प्राविता प्रकर्षेण पालको भव ॥ तुभ्यं । युष्मच्छब्दस्य डयि तुभ्यमह्यौ डयि । पा० १. २. ९५. । इति तुभ्यादेशः । डेप्रथमयोरमिति डेरमादेशः । डयि चेत्याद्युदात्तत्वं । संत्य । षण् संभक्तौ षण् दाने वा । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति दीर्घनलोपाभावः । संतौ भवो भवे छंदसीति तत्र साधुरिति वा यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमंचितत्वान्निघातः । इध्यसे । जिङ्धी दीप्तौ । कर्मणि यक् । कित्वा-दनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपं । समा-सस्वरः । भव । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

तुभ्यं श्रोतंत्यधिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुना आगा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यं । श्रोतंति । अधिगो इत्यधिऽगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्ने । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

अधिगो अधृतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव शचीवः शक्तिमन् हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थं मेदसो मेदोरूपस्य हविषो घृतस्य स्तोकासो विंदवः श्रोतंति । स्रवंति । तस्मात्कविशस्तः कविभिः कर्माभिज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितः सन् आगाः । अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर प्रज्ञावन्तमे हव्या अस्माभिर्दीयमानानि वपादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व ॥ अधिगो । गमनं गौरिति गमू सृपू गतावित्यस्य भावे गमेर्ङोरिति ङोः । अधृता गौर्येनेत्यत्र गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं । धृतशब्दस्य पृषो-
दरादित्वात् ध्रिभावः । संबोधने संबुद्धौ च । पा० ७. ३. १०६. । इति गुणः । अपा-
दादित्वान्निघातः । शचीवः । मतुपो मतुवसो रुरिति रुत्वं । कविशस्तः । शन्सु
स्तुतावित्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । थाथ-
घञ्क्ताजबित्रकाणामित्यंतोदात्तत्वं । भानुना । भा दीप्तौ । दाभाभ्यां नुरिति कर्तरि
नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि इणो गेति गादेशः ।
गातिस्थेति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्त-
व्यावितीरन् । आमंत्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतंति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठं । ते । मध्यतः । मेदः । उत्ऽभृतं । प्र । ते । वयं । ददामहे ।

श्रोतंति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवऽशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ओजिष्ठं अतिशयेन सारयुक्तं मेदो वपाख्यं हविर्मध्यतः पशोर्मध्य-
भागात्ते त्वदर्थमुद्धृतमुद्धृतमध्वर्यादयो वयमस्मिन्पशौ ते तुभ्यं प्रददामहे । उद्धृतं

तद्वपाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने त्वच्यधि
वपायामुपरि ये स्तोका घृतमिश्रा विंदवस्ते ते त्वदर्थं श्रोतंति । स्रवंति । यद्वा ते
तव त्वच्यधि ज्वालाख्यशरीरस्योपरि श्रोतंति । तान् स्तोकान्देवशो देवेषु प्रति
विहि । प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् पंचम्यास्तसिः । पा० ५.४.४४.९ ।
इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उद्भूतं । हज् हरणे । कर्मणि क्तः । ह्यहोर्भश्छंदसीति
हकारस्य भकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददामहे । दद दान
इत्यस्य लटि ङित्वादात्मनेपदं । अतो दीर्घो यजीति दीर्घः । निघातः । श्रोतंति ।
श्रुतिर् श्ररणे । पादादित्वादिनिघातः । अंतेर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धा-
तुस्वरः । त्वचि । तनु विस्तारे । तनोतेरनश्च वः । उ० २. ६३. । इति कर्तरि
कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते वा त्वक् । सावे-
काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विहि । वी कांतिगत्यादिष्वित्यस्य लोट्यादि-
त्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वश्छांदसः । निघातः । खिलं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

अयं स इति पंचर्चं दशमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अयं स उपांत्यानुष्टुप्
पुरीथेभ्योऽग्निभ्य इति । ऋषिः कौशिको गाथी । पंचचितिरूपा अग्नयो देवता ।
चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः ।
अग्निचयन इष्टकाप्रणयने पुरीथास इत्येषानुवचनीया । प्रेषितः पुरीथचित-
येऽन्वाहेत्युपक्रम्य पुरीथासो अग्नय इति त्रिरूपांशु सप्रणवमिति सूचितं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन्सोममिंद्रः सुतं दधे जठरे वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयं । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमं । इंद्रः । सुतं । दधे । जठरे । वावशानः ।

सहस्रिणं । वाजं । अत्यं । न । सप्तिं । ससऽवान् । सन् । स्तूयसे । जातऽवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयमुत्तरवेद्यामाहुत्यधिकरणभूताहवनीयरूपतया दृश्यमा-
नोऽग्निः स तथाविधः खलु वावशानः सोमं कामयमान इंद्रो यस्मिन्नग्नौ सुतम-
भिषवादिसंस्कारोपेतं सोमं जठरे स्वोदरे दधे दधार । तस्मात्तादृशमहिमोपेतः
सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः । किंच । हे जातवेदः सहस्रिणं । सहस्रं नानारूपतां

युद्धे यो भजति स सहस्री । तमत्यं वेगवशादतनशीलं सप्तिं न अश्वमिव वाजं
 आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं हविल्लक्षणमन्नं ससवान् भेजिवान् सन् त्वं स्तूयसे ।
 स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि लिटस्तृयोरेशिरेजिति
 तप्रत्ययस्य एशित्यादेशः । यङ्ङुक्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । वश
 कांतावित्यस्य यङ्लुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् ।
 चित्स्वरः । ससवान् । षण् संभक्तौ । क्साविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
 स्तूयसे । घृञ् स्तुतौ । कर्मणि यक् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनांतरिक्षमुर्वाततंथ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्यां । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अंतरिक्षं । उरु । आऽततंथ । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि द्युलोके यद्वर्च आदित्याख्यं यज्ज्योतिस्तत्ते
 तवैव ज्योतिः । पृथिव्यामाहवनीयादिरूपतया वर्तमानं यत्तेजस्तत्त्वदीयमेव ।
 प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्स्विति । ओषधीष्वरणि-
 प्रभृतिषु काष्ठेषु यत्तेजः । यद्वा । ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजोऽप्सु
 जलेषु यदौर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वं आ सर्वत्र वर्तमानं तेजस्तावकमेव । किंच येन
 वायुरूपेण तेजसांतरिक्षमाकाशमुर्वाततंथ आतेनिथ विस्तीर्णं कृतवानसि ।
 त्वेषो दीप्तिमान् अत एव भानुर्भासमानो नृचक्षा नृणां साक्षितया द्रष्टारणवः
 समुद्रवन्महान् । स तादृशस्त्वमंतरिक्षमातेनिथेति पूर्वेणान्वयः । उक्तार्थे वाजस-
 नेयकं । अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्यय-
 मग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह
 येनांतरिक्षमुर्वाततंथेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महांस्त भानु-
 र्णवो नृचक्षा इत्येतत् । शत० ब्रा० ७. १. २३. । इति ॥ पृथिव्यां । उदात्तयणो
 हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति
 दीर्घत्वं । अप्सु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आततंथ । तनु विस्तार इत्यस्य
 लिटि थलि बभूथाततंथ जगृभ्म ववर्थेति निपातनादिङ्त्वाभ्यासलोपा न

भवन्ति । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यङुक्तयोगादनिघातः । अर्णवः । अर्णो-
स्यस्मिन्संतीति मतुबर्थे वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वप्रत्ययः । अर्णसः
सलोपश्चेति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अभि-
व्यक्तवाग्वाच्ययं धातुरत्राभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । चक्षेर्बहुलं शिच्चेत्यसुन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णः । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपऽतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दिवोऽर्णं द्युलोके वर्तमानमर्णोऽभोऽच्छाभिलक्ष्य जिगासि ।
धूमद्वारा प्राप्नोषि । किञ्च । धिष्ण्याः । धियं बुद्ध्युपहितं देहमुष्णं त्युष्णीकुर्वतीति
धिष्ण्याः प्राणाभिमानिनो देवाः । तान्प्राणाख्यान्देवानच्छानुक्रमेणोचिषे ।
समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवानसीत्यर्थः । सूर्यस्य सूर्यलोकस्य परस्ता-
दुपरि रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिस्तपति । तस्मिन्भासमाने
रोचनाख्ये लोके या आपो विद्यन्ते अवस्तात्सूर्यलोकादधस्तादंतरिक्षलोके या-
श्चाप उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्त्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः स्पष्ट-
मभिहितः । आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेत्यच्छा देवाँ ऊचिषे
धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति या रोचने
परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष
एतत्तपति तद्याश्चेतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह । शत० ब्रा० ७.१.२४. । इति । ता
उभयीरपस्त्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णः । ऋ गतावित्यस्मादुदके नुट् चेत्यसुन्नुडागमश्च ।
अर्यते प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्णः । सकारलोपश्छांदसः । निच्चादाद्युदात्तः ।
जिगासि । गा स्तुतौ च छंदसीत्ययं धातुश्चकाराद्गमने वर्तमानो जुहोत्यादिः । बहुलं
छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । ऊचिषे । ब्रूज् व्यक्तायां वाचीत्येतस्य लिट् आर्द्ध-
धातुकत्वाद्ब्रूवो वचिः । पा० २. ४. ५३. । इति वच्यादेशः । असंयोगाल्लिट् किदिति
किञ्चद्वावाच्चिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासस्य लिट् अभ्यासस्योभयेषामिति
संप्रसारणं । आर्द्धधातुक इट् । निघातः । धिष्ण्याः । उष षुष दाहे । धिय

उष्णंतीति सानसिधर्णसिपर्णसितंडुलांकुशचषालेखलपल्लवधिरायशल्या इति निपातनात् यन्नुडागमधात्वादिलोपोपपदह्रस्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति । निष्ठादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवरशब्दात् दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपंचमीत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन्विभाषावरस्य । पा० ५. ३. ४१. । इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते । ष्टा गतिनिवृत्तौ । उपपूर्वात्तिष्ठतेरकर्मकाच्च । पा० १. ३. २६. । इत्यात्मनेपदं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरी॒था॒सो अ॒ग्नयः प्रा॒व॒णेभिः स॒जोष॑सः ।

जुषं॑तां य॒ज्ञम॒दुहो॑ऽन॒मी॒वा इषो॑ म॒हीः ॥ ४ ॥

पुरी॒था॒सः । अ॒ग्नयः । प्रा॒व॒णेभिः । स॒जोष॑सः ।

जुषं॑तां । य॒ज्ञं । अ॒दुहः । अ॒न॒मी॒वाः । इषः । म॒हीः ॥ ४ ॥

पुरीथासः सिकतासंमिश्रा अग्नयश्चित्या अग्नयः प्रवणेभिर्मृत्खननसाधनभूतैरभ्यादिभिः सहिताः सजोषसः परस्परसंगताः संतो यज्ञमस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं जुषंतां । सेवंतां । किंच । अदुहोऽद्रोग्धारो यूयमनमीवा रोगादिवर्जिता महीर्महत्य इष ऊर्जो रोगादिरहितान्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छतां ॥ पुरीथासः । पृ० पालनपूरणयोः । ईषन्नित्यनुवृत्तौ श्रृपृभ्यां कित् । उ० ४. २७. । इतीषन्प्रत्ययः कित् । कित्वाद्गुणे प्रतिषिद्ध उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति पुरीषं । पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा । नि० २. २२. । इति यास्कः । तदहंतीति पुरीथाः । छंदसि चेति यप्रत्ययः । यचि भमिति भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः । वन षण संभक्तावित्यस्मात्पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । प्रकर्षणं वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते मृदेभिरिति प्रावणानि खनित्राणि । प्रनिरंतः । पा० ८. ४. ५. । इत्यादिना णत्वं । वनं समासे । पा० ६. २. १७८. । इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । यद्वा । प्रुङ् गतौ । प्रवंते गच्छन्ति मृत्खननं प्रतीति चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । पा० ३. २. १४८. । इति युच् । चित्स्वरः । पूर्वस्मिन्पक्षेऽवग्रहाभावश्छांदस इति वक्तव्यं । जुषंतां । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनिघातः । महीः । महच्छब्दादु-
गितश्चेति डीप् । तकारलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळां । अग्ने । पुरुऽदंसं । सनिं । गोः । शश्वत्ऽतमं । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

निर्मथितः सुधित इति पंचर्चमेकादशं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारतौ तृतीया सतोबृहतीति । भरतस्य पुत्रो देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । आ होतेत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः । इळामग्न इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुपदिष्टः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यत्स्वग्निरजरो वनेष्वचा दधे अमृतं जातवेदः ॥ १ ॥

निऽर्मथितः । सुऽधितः । आ । सधऽस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्ऽसु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अच । दधे । अमृतं । जातऽवेदः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वते । योऽग्निर्निर्मथितोऽग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् सधस्थे यजमानगृहे सुधितो गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुंडेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानो युवा प्रबुद्धः अत एवाध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रणेता प्रकर्षणानेता निर्वाहको नेतृत्वादेव कविः क्रांतदर्शी । तथाविधो जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सोऽग्निर्वनेषु महारण्येषु जूर्यत्सु दावाग्निसंबंधाज्जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयमजरो जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् अत्र एवं स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेष्वमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नमादधे । निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां सुधितवसुधितनेमधितेत्यादिना निपातनाद्धि इत्यादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जूर्यत्सु । जूरी घूरी

हिंसावयोहान्योः । व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः । दिवादित्वाच्छयन् । निच्चादाद्युदात्तः ।
अजरः । जृ वयोहानावित्यस्माद्भाव ऋदोरबित्यप्प्रत्ययः । गुणः । नजो जरमर-
मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेर्वर्तमाने लिटि रूपं । जातवेदाः ।
जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य क्ते जनसनखनां सन्ज्जलोरित्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अमंथिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षं ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥ २ ॥

अमंथिष्टां । भारता । रेवत् । अग्निं । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षं ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषां । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे अग्ने भारता भारतौ भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभौ सुदक्षं शोभ-
नसामर्थ्योपेतं रेवत् रयिमंतमग्निमंगनादिगुणोपेतं त्वाममंथिष्टां । अग्निष्टोमा-
दिकर्मप्राप्त्यर्थमलूलुडतां । मथनेन त्वामुत्पादितवंतावित्यर्थः । तादृशस्त्वं बृहता
प्रभूतेन राया धनेन सहितः सन् अभि अभिमुखो भूत्वा वि पश्य । अस्मान्विशेषे-
णानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किंच । अनु द्यून् । द्युशब्दोऽहर्वाची वस्तोर्द्युरिति तन्नामसु
पाठात् । द्यून्ननु सर्वेषु दिवसेषु नोऽस्माकमिषामन्नानां नेता आनेता भवतात् ।
भव ॥ अमंथिष्टां । मन्थ विलोडन इत्यस्मात्लुङि सिच् । वदव्रजहलंतस्याचः
। पा० ७. २. ३. । इति वृद्धौ प्राप्तायां नेटीति प्रतिषेधः । तस्थस्थमिषामित्यादिना
तसस्तामादेशः । पादादित्वादनिघातः । अट्स्वरः । भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थ
उत्सादित्वादज् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । जित्स्वरः । रेवत् । रयिशब्दान्म-
तुप् । वत्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वत्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाः । श्रु श्रवणे । असुन्निति
कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वप-
दस्वरः । देववातः । वा गतिगंधनयोः । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया
प्राप्तो देववात ऋषिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । द्यून् । द्यु अभि-
गमने द्युत दीप्तौ वा । डिच्चेत्यनुवृत्तौ द्युयुभ्यां चेति भोजसूत्रेण दुप्रत्ययो डिच् ।
द्युतेरश्वादयश्च । उ० ५. २९. । इति दुन्प्रत्ययः । अभिगच्छंत्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं
देशं प्राणिन इति द्योतते किरणसंबन्धादिति वा द्युर्दिवसः । प्रथमयोरिति सवर्णे-

दीर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसि । पा० ६. १. १०३. । इति सकारस्य नकारः ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

दश क्षिपः पूर्वं सीमजीजनन्सुजातं मातृषु प्रियं ।

अग्निं स्तुहि दैववातं देवश्रवो यो जनानामसद्वशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्वं । सी । अजीजनन् । सुजातं । मातृषु । प्रियं ।

अग्निं । स्तुहि । दैवऽवातं । देवऽश्रवः । यः । जनानां । असत् । वशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य क्षिपः । क्षिप्यंते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽंगुलयः । ताश्च दश । बाहुद्वयस्य मथनसाधनत्वेन तत्रत्या अंगुलयो दशसंख्याकाः । तादृशयोऽंगुलयः पूर्वं पुरातनं सीमेनं त्वामजीजनन् । उदपीपदन् । हे देवश्रवो मातृषु मातृभूतारण्योः सुजातं सुष्टूत्पन्नं अत एव प्रियं कमनीयं दैववातं देववातेन मथितमेनमग्निं स्तुहि । योऽग्निर्जनानां स्तोतृणां यजमानानां वशी वशवर्ती कर्मणां स्वातंत्र्येण प्रवर्तकोऽसत् भवति तं स्तुहीति पूर्वेणान्वयः ॥ दश । दन्श दशने । कनिन्नित्यनुवृत्तौ नुदशोर्गुणश्चेति कनिन् । नित्स्वरः । क्षिपः । क्षिप प्रेरणे । औणादिकः कर्मणि क्शिप् । क्षिप्यंते प्रेर्यंते कर्मस्विति क्षिपोऽंगुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । जनी प्रादुर्भावे । हेतुमण्यंतस्य लुङि चङ् द्विर्वचनसन्वद्धावाभ्यासेत्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । षुञ् स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । दैववातं । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे तेन निर्वृत्तं । पा० ४. २. ६८. । इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । अस भुवि । अस्य लेट्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नां ।

हृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनऽत्वे । अह्नां ।

हृषत्ऽवत्यां । मानुषे । आपयायां । सरस्वत्यां । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे अग्ने इलाया गोरूपधारिण्याः पृथिव्या भूमेर्वरे वरिष्ठे पद उत्तरवेद्यां अह्नां सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थं । येषु दिनेष्विन्द्रादयो वरी-

यांसो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तदर्थं त्वा त्वामा निदधे । आ समन्तान्नि-
 दधामि । उन्नमानि स्थानानि दर्शयति । दृषद्वत्यां । दृषद्वती नाम काचिन्नदी
 तस्यां । मानुषे मनुष्यसंचारविषये तीरे । आपयायां । आपया नाम काचिन्नदी
 तस्यां । सरस्वत्यां नद्यां । एतेषु स्थानेषु त्वं रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा
 दिदीहि । दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्यकार्षुः । तथा च
 ब्राह्मणं ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत । ऐ० ब्रा० २. १९. । इति ॥ दधे । दधा-
 तेर्लिट्छुत्तमैकवचने रूपं । वरे । वृज् वरणे । ग्रहवृहनिश्चिगमश्चेत्यप् । पित्वा-
 दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दृषद्वत्यां । दृ विदारणे । दृणातेः षुघ्रस्वश्च । उ० १. १२९. ।
 इत्यादिना षुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषद उपल्ला यस्यां संतीति मतुप् । ऋय इति
 तस्य वत्वं । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणा-
 भावान्मतुप उदात्तताभावः । अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्यां । सरःशब्दोऽसुनंतत्वा-
 दाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वान्मस्य वत्वं । उगित्वात् डीप् ।
 दिदीहि । दिवु क्रीडादावित्यस्य यङ्लुकि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इ॒ळा॒म॒ग्ने॒ पु॒रु॒दं॒सं॒ स॒निं॒ गोः॒ श॒श्व॒त्त॒मं॒ ह॒व॒मा॒नाय॒ सा॒ध ।

स्या॒न्नः॒ सू॒नु॒स्त॒न॒यो॒ वि॒जा॒वा॒ग्ने॒ सा॒ ते॒ सु॒म॒ति॒भू॒त्व॒स्मे ॥ ५ ॥

इ॒ळा॒ । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽदं॒सं॒ । स॒निं॒ । गोः॒ । श॒श्व॒त्ऽत॒मं॒ । ह॒व॒मा॒नाय॒ । सा॒ध॒ ।

स्या॒त् । नः॒ । सू॒नुः॒ । त॒न॒यः॒ । वि॒जा॒ऽवा॒ । अ॒ग्ने॒ । सा॒ । ते॒ । सु॒ऽम॒तिः॒ । भू॒तु॒ । अ॒स्मे॒ इति॑ ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

अग्ने सहस्वेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने सहस्व गायत्र-
 माद्यानुष्टुबिति । ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा
 गायत्र्यः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च प्रथमा-
 वर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । अग्न इळेति चतस्रः
 । आ० ४. १३. । इति ॥ अभ्युदयेष्टावग्नेर्दातुरनुवाक्याग्ने दा दाशुष इत्येषा ।
 अथामेय्य इति खंडे सूचितं । अग्ने दा दाशुषे रयिं स यन्ता विप्र एषां । आ० ३.
 १३. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य ।

दुष्टरस्तरन्नातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्ने । सहस्व । पृतनाः । अभिऽमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वर्चः । धाः । यज्ञऽवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने पृतना अभियोक्ताः सेनाः सहस्व । अभिभव । अभिमातीरभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् अपास्य । अपनुद । किञ्च दुष्टरो न केनापि तरितुं शक्यः अत एव अरातीररातीन् शत्रून् तरन् स्वतेजसा तिर-
स्कुर्वस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चो धाः । अन्नं धेहि । कुरु ॥
सहस्व । षह मर्षण इत्यस्य लोटि रूपं । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वा-
दनिघातः । अभिमातीः । माङ् माने । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्या-
लुग्विकरणत्वादीत्वेत्वे न भवतः । अभितो मानं येषां त इति बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । असु क्षेपणे । दिवादिः । लोटि रूपं । दुष्टरः । तृ स्रवन-
तरणयोः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वाद्विसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वं ।
लित्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपं । अदुपदेशस्त्वसार्वधातुकस्वरेण शतुरनु-
दात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेऽङ्दसि लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्रं इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः ।

जुषस्व सू नो अध्वरं ॥ २ ॥

अग्ने । इळा । सं । इध्यसे । वीतिऽहोत्रः । अमर्त्यः ।

जुषस्व । सु । नः । अध्वरं ॥ २ ॥

हे अग्ने वीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रमग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीति-
होत्रः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । अमर्त्यो मरणधर्मरहितस्त्वमिळायामीड्या-
यामुत्तरवेद्यां समिध्यसे । आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं
नोऽस्माकमध्वरमिमं यज्ञं सु सुष्ठु जुषस्व । आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीति-
होत्रः । वी कात्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेषपचेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जुषस्व । जुषतेर्लोपि रूपं । शस्वरः । सु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

॥ अथ नृतीया ॥

अग्ने द्युम्नेन जागृवे सहसः सूनवाहुत ।

एदं बर्हिः सदो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।

आ । इदं । बर्हिः । सदः । मम ॥ ३ ॥

द्युम्नेन स्वतेजसा सह जागृवे । जागृतीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोक-
रक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेत आहुत देवताह्वानार्थमस्माभिराहुत
सहसः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने मम मत्संबन्धिन्यस्मिन्यज्ञे यज्ञेद्यामास्तीर्णमिदं
बर्हिस्तत्रासदः । आसीद ॥ जागृवे । जागृ निद्राक्षये । जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन्निति
क्विन् । कित्वाद्गुणः । जागृतीति जागृविः । जागृविर्जागरणात् । नि० ९. ८. इति
यास्कः । संबुद्धौ चेति गुणः । एङ्हस्वात् । पा० ६. १. ६९. इति सोर्लोपः । निघातः ।
सहसः सूनो । सुप आमन्त्रिते परांगवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः ।
सदः । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्य छांदसे लुङि लृदित्वादङ् । निघातः ।
मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने ममादेशः । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः ।

यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः ।

यज्ञेषु । ये । उं इति । चायवः ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवेभिर्द्योतमानैर्विश्वेभिः सर्वैरग्निभिर्यष्टयतया स्थितैरग्निभिः सहि-
तस्त्वं चायव उक्तविषयस्तुतिरूपाभिर्वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजका ये विद्यन्ते
तेषां यज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु गिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि महय ।
पूजय ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिः । अदंतत्वादुपधावृद्धभावः । निघातः ।
चायवः । चायु पूजानिशामनयोः । मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्ने दा दाशुषे रयिं वीरवतं परीणसं ।

शिशीहि नः सूनुमतः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दाशुषे । रयिं । वीरऽवतं । परीणसं ।

शिशीहि । नः । सूनुऽमतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय वीरवतं पुत्रयुक्तं परीणसं प्रभूतं रयिं धनं दाः । देहि । सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान्नोऽस्मान् शिशीहि । धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥ दाः । दुदाञ् दान इत्यस्य छांदसे लुङि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । दाशुषे । दाशु दान इत्यस्य क्सौ दाश्चान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातनात् द्विर्वचनाभाव इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । परीणसं । परिपूर्वान्नसतेर्ब्याश्चर्यात् क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । शिशीहि । शिङ् निशाने । व्यत्ययेन श्रुः । दीर्घश्छांदसः । हेरपित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

अग्ने दिव इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अग्ने दिवो वैराजमुपांत्यामंद्रीति । विराट् छंदः । अग्न इन्द्रश्चेत्येषेन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टा आग्नेय्यः ॥ अग्निष्टोम आज्यशास्त्रेऽग्न इन्द्रश्चेति याज्या । अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इति याज्या । आ० ५. ९. । इति सूचितत्वात् ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधग्देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सूनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं दिवो द्युलोकाभिमानिदेवतायाः सूनुरसि । पुत्रो भवसि । उत अपि च पृथिव्याः पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तना तनयोऽसि । किंच चिकित्वश्चे-

तनावन् हे अग्ने इहास्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्कर्मणि देवान् यजनीयानिन्द्रादि-
देवान् ऋधक् पृथक् क्रमेण यज । हविःप्रदानेन पूजय ॥ असि । अस भुवीत्यस्य
लटि तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति विश्वस्यांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अग्निः संनोति वीर्याणि विद्वान्सनोति वाजममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वह पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजं । अमृताय । भूषन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वह । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

विद्वान् कर्माभिज्ञो योऽग्निर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपदूपाणि सामर्थ्याणि सनोति
यजमानाय ददाति यश्चाग्निर्भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगद्भूषयन् अलंकुर्वन्नमृताय
मरणधर्मरहितायेन्द्रादिदेवाय वाजं हविलक्षणमन्नं सनोति प्रयच्छति पुरुक्षो
पुरोडाशादिबहुविधानोपेत हे अग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्माकं संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे
देवान्यजनीयान्देवानावह । आहूय ॥ सनोति । षणु दाने । तनादित्वादुप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनिघातः । भूषन् । भूष अलंकारे । अंतर्भावितण्यर्थः ।
शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । वह । वहेर्लोपि रूपं ।
पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अंत्यलोपश्छांदसः । संबुद्धौ
चेति गुणः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुश्चंद्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये । आ । भाति । देवी इति ।

अमृते इति । अमूरः ।

क्षयन् । वाजैः । पुरुऽचंद्रः । नमःऽभिः ॥ ३ ॥

अमूरोऽमूढः सर्वज्ञः क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव पुरुश्चंद्रः पुरु-
चंद्रो बहुहिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । वाजैर्बलैर्नमोभिरन्नैश्च सहितः

सोऽग्निर्विश्वजन्ये विश्वस्य जनयित्री । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । देवी
द्योतमाने अमृते मरणधर्मरहिते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाभाति । आ समं-
तात्प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवःशब्दस्य दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्यु-
दात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्तत्वेनांतोदात्तः । देवताद्वये चेत्युभयोः प्रकृतिस्वरत्वं ।
विश्वजन्ये । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तः । तत्पुरुषे तु स्वरश्चिं-
तनीयः । आ भाति । भा दीप्तौ । अंतर्भावितरण्यर्थः । क्षयन् । क्षि ऐश्वर्ये । शतुर्ल-
सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुषश्चंद्रः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मञ्च इति सुडा-
गमः । श्रुत्वेन शकारः । उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यान-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अग्ने इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातं ।

अमर्धता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्ने । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञं । इह । उप । यातं ।

अमर्धता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमिन्द्रश्चोभौ देवा देवौ युवाममर्धता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वतौ
संतौ सुतवतः सोमाभिषवं कुर्वतो दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्येह दुरोणे गृहे
क्रियमाणमिमं यज्ञमभिलक्ष्य सोमपेयाय सोमपानार्थमुप यातं । उप समीप
आगच्छतं ॥ यातं । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । अमर्धता । मृधु
हिंसायामित्यस्य शतरि रूपं । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे नञ्स्वरः ।
सोमपेयाय । पा पाने । अचो यदिति यत् । ईद्यतीतीकारादेशः । आर्द्धधातुक-
लक्षणी गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्ने अपां समिध्यसे दुरोणे नित्यः सूनो सहसो जातवेदः ।

सधस्थानि महयमान ऊती ॥ ५ ॥

अग्ने । अपां । सं । इध्यसे । दुरोणे । नित्यः । सूनो इति । सहसः । जातऽवेदः ।

सधऽस्थानि । महयमानः । ऊती ॥ ५ ॥

सहसः सूनो बलस्य पुत्र जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने नित्योऽविनाशी ऊती
ऊत्या रक्षणेन सधस्थानि प्राणिनां निवासभूतांलोकान्महयमानः परिचरंस्त्व-
मपां दुरोणेऽपां स्थानेऽंतरिक्षे समिध्यसे । सम्यग्दीप्यसे ॥ दुरोणे । अव रक्षण
इत्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । गुणः । दुरोण इति
गृहनाम । दुरवा भवंति । नि० ४. ५. । इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । महयमानः ।
मह पूजायां । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे णिच्स्वरः ।
ऊती । अव रक्षणादिषु । ऊतियूतिजूतीत्यादिना निपातनादंतोदात्तः । सुपां
सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

वैश्वानरं मनसेति नवर्चं चतुर्दशं सूक्तं । तत्रानुक्रमणिका । वैश्वानरं नव
तृचौ वैश्वानरीयमारुतौ जागतौ इव आत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतांत्योपाध्यायस्तु-
तिरिति । वैश्वानरं मनसेत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निर्देवता ।
सप्तम्याद्यास्तिसस्त्रिष्टुभः । अग्निरस्मीति इवस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु
विश्वामित्रोपाध्यायस्य स्तुत्यत्वात्स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वा-
मित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यत्वाद्यस्य वाक्यं स ऋषिरिति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः ॥
वैश्वानरं मनसेत्याद्यस्तृच आभिष्वविके चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते वैश्वानरीयनि-
विज्ञाने विनियुक्तः । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसेति तिस्रः । आ०
७. ७. । इति ॥ अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमारुते वैश्वानरीयनिविज्ञानीयः ॥
प्रयंतु वाजा इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविज्ञानीयः । उभयमप्युश-
नःस्तोमेनेति खंडे सूचितं । वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य प्रयंतु वाजास्तविषीभि-
रग्नयः । आ० ९. ५. । इति ॥ अग्निचयने संचिताग्न्यनुशंसनेऽग्निरस्मीत्येषा । अथाग्निं
संचितमनुगीतमनुशंसेदित्युपक्रम्य सूचितं । अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति
त्रिर्मध्यमया वाचेति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मंतो अनुषत्यं स्वर्विदं ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरं । मनसा । अग्निं । निऽचाय्यं । हविष्मंतः । अनुऽसत्यं । स्वःऽविदं ।

सुऽदानुं । देवं । रथिरं । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वं । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने हविष्मन्तः संभृतहविष्का वसूयवो धनमात्मन
इच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं वैश्वानरं । विश्वे नरा अग्निप्रणयना-
दिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरोऽग्निः । तस्य संबंधी वैश्वानरः । अपत्य-
मिति यावत् । यद्वा विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवा-
यसादिवत् । तमनुष्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने सत्यप्रतिज्ञं स्वर्विदं
स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारं अत एव सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं रथिरं रथवंतं
अत एव रणं यज्ञांगच्छन्तं देवं द्योतमानं तमिममग्निं मनसा निचाय्य अंतःक-
रणेनैवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्हवामहे ।
इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरं । नरे संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
विश्वानरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । चायू पूजानिशाम-
नयोरित्यस्य ल्यपि रूपं । लित्स्वरः । अनुष्यं । अनुगतं सत्येन । अवादयः
कृष्टाद्यर्थे तृतीययेति समासः । सुषामादित्वात्षत्वं । निरुदकादित्वादंतोदात्तत्वं ।
सुदानुं । डुदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुरिति कर्तरि नुप्रत्ययः । परादिच्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथिरं । रथशब्दान्मतुबर्थे मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्त-
व्यावितीरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वस्वात्मन इच्छन्त इति सुप आत्मनः क्यच् ।
अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
रणं । रविर्गन्त्यर्थः । रणवति यज्ञांगच्छतीति रणवः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः ।
कुशिकासः । कुशिकशब्दाद्गोत्रमित्यर्थे विदादित्वादञ् । तस्य बहुषु यजजोश्च
। पा० २. ४. ६४. । इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यं ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदं ॥ २ ॥

तं । शुभ्रं । अग्निं । अवसे । हवामहे । वैश्वानरं । मातरिश्वानं । उक्थ्यं ।

बृहस्पतिं । मनुषः । देवऽतातये । विप्रं । श्रोतारं । अतिथिं । रघुऽस्यदं ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमंचे प्रतिपादितस्तं शुभ्रं द्योतमानं वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं
मातरिश्वानं । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति विद्युदादिरूपतया चेष्टत इति मातरिश्वग्निः ।
तमुक्थ्यमुक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं बृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वा-

मिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं स्तोत्रशस्त्रादिमंत्रवाक्यं शृण्वंतमतिथिमातिथेयपू-
जार्हतया यदृच्छया प्राप्तं रघुस्यदं लघुस्यदं । रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्र-
गंतारं । यद्वा स्यदशब्देनाध्वा लक्ष्यते रघुस्यदः क्षिप्रगंतैत्यर्थः । तमेवंविधगुण-
युक्तमग्निमवसेऽस्माकं रक्षणाय हवामहे । कुशिकगोत्रजा वयमाह्वयामः । किंच ।
मनुषो मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रं । शुभ दीप्तौ । अस्मात्
स्फायितंचीत्यादिना कर्तरि रक् । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्चानं ।
निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्चामिः । श्वन्नु-
क्षन्नित्यादिना मातरिश्चञ्छब्दस्य कन्प्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
उक्थं । उक्थेन स्तोत्रेण स्तुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरित-
मिति स्वरितः । देवतातये । देव एव देवतातिः । स्वार्थिकस्तातिल् । देवताति-
शब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य । लित्स्वरः । रघुस्यदं । स्यन्दू प्रसवण
इत्यस्माद्वज्रंतः स्यदशब्दः । स्यदो जव इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अश्वो न क्रंदञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्वं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रंदन् । जनिऽभिः । सं । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुऽवीर्यं । सुऽअश्वं । दधातु । रत्नं । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यो वैश्वानरोऽग्निः कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिर्युगेयुगे प्रतिदिनं
समिध्यत आज्याहुतिप्रक्षेपेण सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टांतः । अश्वो नेति । यथा
जातोऽश्वः क्रंदन् हेषारवं कुर्वन् जनिभिर्जनयित्रीभिर्वडवाभिः स्तन्यप्रदानेन
प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् । अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृ-
विर्ज्वालाया जाग्रत् दीप्यमानः सोऽग्निः सुवीर्यं शोभनापत्ययुक्तं स्वश्वं शोभना-
श्वादिपशुयुक्तं रत्नमुत्तमं धनं नोऽस्माकं दधातु । विदधातु । प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्याग्नेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
स्वश्वं । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । यकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । तत्र
साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु ।

दधातेर्लोटि रूपं । रत्नं । रमु क्रीडायां । रमेस्तु चेत्तदधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चांता-
देशः । रमंतेऽस्मिन्निति रत्नं । निदित्यनुवृत्तावाद्युदात्तः । जागृविः । क्तिन्प्रत्ययांतः ।
नित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

प्र यंतु वाजास्तविषीभिरग्नयः शुभे संमिष्टाः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयंति पर्वतां अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यंतु । वाजाः । तविषीभिः । अग्नयः । शुभे । संमिष्टाः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत् उक्षः । मरुतः । विश्वऽवेदसः । प्र । वेपयंति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजा वेगवंतोऽग्नयः प्रयंतु । जलमभिलक्ष्य गच्छंतु । गताश्च तेऽग्नयस्तवि-
षीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिः शुभे जले संमिष्टाः परस्परं संगताः संतः पृषतीर्विंदून-
युक्षत । अयुंजन् । जले विंदूनकुर्वन् । यद्वा वाजा वेगवंतोऽग्नयस्तविषीभिर्ब-
लयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयंतु । गच्छंतु । ते च मरुतः शुभे जले संमिष्टा
अग्निभिः संगताः संतः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहनरूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभे-
दनार्थं ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्माभिज्ञानयुक्ता अदा-
भ्याः केनाप्यतिरस्कार्या मरुत एवंविधा वायवो बृहदुक्षः प्रभूतसेक्तृन्पर्वतान्मेघान्
प्रवेपयंति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेघान् चालयंति ॥ तविषीभिः ।
तव गताविति सौत्रो धातुः । अस्मात्तवेर्णिङेति टिषच् निच्च । तवंति संचरन्त्या-
काश इति तविषा वायवः । टिड्ढाणजिति डीप् । लिंगव्यत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः ।
पृषतीः । पृषु सेचने पृ पालनपूरणयोरिति वा । अस्माद्धर्तमाने पृषद्बृहन्महदिति
निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति । उगितश्चेति डीप् । पृषतीति पृषत्यः शीकराः ।
पृणंति पालयंतीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । युजिर् योग इत्यस्य लुङि सिचि
रूपं । निघातः । बृहदुक्षः । उक्ष सेचन इत्यस्मात्क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।
वेपयंति । टुवेपृ कंपने । निघातः । पर्वतान् । पर्व पूरण इत्यस्मात् भृमृहशीत्यादिना
अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेनेति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयं ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषक्रतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निऽश्रियः । मरुतः । विश्वऽकृष्टयः । आ । त्वेषं । उग्रं । अवः । ईमहे । वयं ।
ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षऽनिर्निजः । सिंहाः । न । हेषऽक्रतवः । सुऽदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियो वैद्युतमग्निं श्रयंतो विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं
नमनोन्नमनादिलक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतो
विद्यन्ते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तमुग्रमुद्गूर्णमवो रक्षणमेमहे । कुशिका वयमा
समंताद्याचामहे । ते मरुतो रुद्रिया रुद्रपुत्रा वर्षनिर्णिजः । निर्णिक्शब्दो रूप-
वाची निर्णिग्वविरिति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते वर्ष-
निर्णिजो वर्षकाः । हेषक्रतवः । हेषारवस्य क्रतुः करणं येषां ते कृतहेषारवाः
सिंहा न सिंहा इव स्वानिनः शब्दवन्तः । एवंविधास्ते मरुतः सुदानवः सुष्ठु
जलस्य दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । श्रिज् सेवायां । वचिप्रच्छीत्यादिना
क्विप् संप्रसारणाभावो धातोर्दीर्घश्च । जसि इयङादेशः । कृत्स्वरः । उग्रं । गम्
गतौ । उत्पूर्वः । ऋजेंद्रायेति निपातनादन्प्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यांतलोपश्च ।
उद्गच्छतीत्युग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कांतिगत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदा-
दित्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञंतः । तद्धंतः । अत इनिठनावि-
तीनिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छांदसो घः । तस्येयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अस्मिन्सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिरग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभराधसो गंतारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातंऽव्रातं । गणंऽगणं । सुशस्तिऽभिः । अग्नेः । भामं । मरुतां । ओजः । ईमहे ।

पृषत्ऽअश्वासः । अनवभऽराधसः । गंतारः । यज्ञं । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयमग्नेर्भामं भासकं मरुतामोजस्तेजो व्रातं व्रातं व्राते व्राते प्रति-
समूहं गणं गणं गणे गणे महति समूहे क्रियमाणाभिः सुशस्तिभिः । शोभनाः
शस्तयः स्तुतयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैरीमहे । तादृशं मारुतं तेजो
याचामहे । पृषदश्वासः । पृषत्यश्चित्रवर्णा अश्वा येषां ते तादृशाः । अनवभ-
राधसः । न विद्यतेऽवभंशो यस्य तदनवभं । अनवभं राधो धनं येषां तेऽनव-
भधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । धीराः कर्माभिज्ञास्ते मरुतो विदथेषु यज्ञेषु

यज्ञं यजनीयं हविरभिलक्ष्य गंतारो गमनशीला भवंति ॥ गणं गणं । गण संख्याने । पचाद्यच् । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्यामेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भामं । भा दीप्तौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । नित्स्वरः । ओजः । उज्ज अर्जवे । उज्जेर्बले बलोपश्च । उ० ४. १९३. । इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । आर्द्धधातुक-लक्षणो गुणः । नित्स्वरः । ईमहे । ई कांत्यादिषु । निघातः । अनवभराधसः । अनवभ्रं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उत्तरबहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । गंतारः । ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्तिदित्यथप्रत्ययः । कित्वा-दगुणः । विदंत्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्यादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन् ।

अ॒र्कस्त्रि॒धातू॑ रज॒सो वि॒मानोऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥ ७ ॥

अ॒ग्निः । अ॒स्मि॒ । जन्म॑ना । जा॒तऽवे॑दाः । घृ॒तं । मे॒ । चक्षुः॑ । अ॒मृतं॑ । मे॒ । आ॒सन् ।

अ॒र्कः । त्रि॒धातुः॑ । रज॒सः । वि॒मानः॑ । अज॑स्रः । घ॒र्मः । ह॒विः । अ॒स्मि॒ । नाम॑ ॥ ७ ॥

साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽग्निर्दृष्टेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणान्नादोऽग्निः । स चाग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकानधितिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके । स त्रेधात्मानं व्यभजत् । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयमिति । तत्र सोऽग्निरहं जन्मनैव जातवेदा अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्विश्वस्य विभासकं मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्भूतं । इदानीमत्यंतं दीप्तं । यदेतदमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं तन्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठातृरूपतामभिधाय वाय्वात्मनांतरिक्षाधिष्ठातृतामाह । अर्को जगत्स्रष्टा प्राणः । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंत अर्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति श्रुतेः । स प्राणोऽहं त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वायुत्मना रजसोऽंतरिक्षस्य विमानो

विमाताधिष्ठातास्मि । तथादित्यरूपेण द्युलोकाधिष्ठातामाह । अजस्रो घर्म इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा द्युलोकाधिष्ठातादित्योऽहमस्मि । एवं भोक्तरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामप्यनुसंधत्ते । यद्विभोर्ग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेवास्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविःप्रापणादंगनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मनोत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमित्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्घृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयं । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकं । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मे ममासन् । आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यो प्राणोऽस्ति सोऽप्यहमेवास्मि । तथा च रजसोऽंतरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाहमस्मि । किंच । अजस्रो घर्मो नैरंतर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्विरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति ॥ चक्षुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । उसिन्नित्यनुवृत्तौ चक्षेः शिञ्चेत्युसिन् । शिङ्गद्वावात् ख्याजादेशाभावः । नित्स्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य पदन्तोमासित्यादिना आसनादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । विमानः । माङ् माने । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । लित्स्वरः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः । नमिकंपिस्स्यजसकमहिंसदीपो रः । पा० ३. २. १६७. इति ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिनैरंतर्ये वर्तते । नञ्स्वरः । जस उपक्षये वा ॥

॥ अथाष्टमी ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्यर्कं हृदा मतिं ज्योतिरनु प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिऽभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कं । हृदा । मतिं । ज्योतिः । अनु । प्रऽजानन् ।

वर्षिष्ठं । रत्नं । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

सर्वात्मकोऽग्निर्हृदांतःकरणवृत्त्या मतिं मननीयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्माख्यं तेजोऽनु प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण प्रकर्षेण संशयविपर्यास-

भावनावुद्भिन्निरासेन स्वात्मरूपतया जानानः सन् पवित्रैः पावनैस्त्रिभिरग्नि-
वायुसूर्यैरर्कमर्चनीयं स्वात्मानमपुपोद्भि । तेभ्योऽपि निर्मलतया पावनं परि-
चिच्छेद खलु । यथा दशापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निर्वर्षिष्ठं
स्वात्मानमुत्तमं स्वधाभिः । स्वेन लोकान्दधातीति स्वधा । तैरग्निवायुसूर्यै रत्नं
रमणीयमकृत । अकार्षीत् । आदित् अनंतरमेवमात्मनि ज्ञाते सति द्यावापृ-
थिवी तत्र परिकल्पिते द्यावापृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं जगच्च पर्यपश्यत् । परितः
सर्वतः स्वात्मतयादर्शत् । आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतेः ॥
पवित्रैः । पूज् पवने । अस्मात्कर्तरि चर्षिदेवतयोः । पा० ३. २. १८६. । इति देवता-
यामभिधेयायां कर्तरि इत्प्रत्ययः । पुनंतीति पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्यय-
स्वरः । अपुपोत् । पूज् पवन इत्यस्य यङ्लुगंतस्य रूपं । संज्ञापूर्वकस्य विधेर-
नित्यत्वादभ्यासस्य गुणाभावः । यद्धितुपरं छंदसि । पा० ८. १. ५६. । इति न
निघातः । अर्कं । अर्च पूजायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः क इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य पद्मोमासित्यादिना हृदादेशः । मतिं । मन ज्ञाने । मंत्रे वृषेषप-
चेत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ह्रस्वादं-
गादिति लोपः । द्यावापृथिवी । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

शतधारमुत्समक्षीयमानं विपश्चितं पितरं वक्त्रानां ।

मेळिं मदंतं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचं ॥ ९ ॥

शतऽधारं । उत्सं । अक्षीयमाणं । विपःऽचितं । पितरं । वक्त्रानां ।

मेळिं । मदंतं । पित्रोः । उपऽस्थे । तं । रोदसी इति । पिपृतं । सत्यऽवाचं ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तन्मिममुपाध्यायम-
नयर्चा स्तौति । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शतधारमपरिमितजलधारायुक्तमक्षी-
यमाणं न कदापि विच्छिन्नप्रवाहमुत्सं उत्समिव शतप्रवाहोपेतं स्रोत इवा-
विच्छिन्नवाक्सरणीसमेतं विपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं पितरं शिष्याणां
विद्योपदेशेन पालकं वक्त्रानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां मेळिं मेलकं नाना-
शाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलस्य वक्तारं पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे
समीपे मदंतं ज्ञानातिशयेन हृष्यंतं अत एव सत्यवाचमज्ञातार्थाभावात्परप्र-

तारणे च कारणाभावात्सत्यवादिनं । तमिममुपाध्यायं पिपृतं । अपेक्षितफल-
प्रदानेन संपूर्णं कुरुतं । यद्वा पालयतं ॥ उत्सं । उन्दी क्तेदने । अस्मादुन्धमिगु-
धिकुषिभ्यः कित् । उ० ३. ६७. । इति सप्रत्ययः । कित्त्वान्नकारलोपः । उनत्तीत्युत्सः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितं । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चि-
नोतीति क्तिप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनात्
द्वितीयाया अयलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । वक्त्वानां । वच परिभाषणे । अस्मात्कृ-
त्यर्थे तवैकेकेन्यत्वन इति त्वन्प्रत्ययः । चोः कुरिति कुत्वं । नित्स्वरः । मेळिं ।
मिलिः संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमन्त्रितत्वान्नि-
घातः । पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः । छांदसो जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्य-
भ्यासस्येत्वं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्र वो वाजा इति पंचदशर्चं पंचदशं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । प्र वः
पंचोना गायत्रं तृतया वाद्येति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छंदः । अग्निर्दे-
वता । आद्या ऋतुदेवत्या वा ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्गायत्रे छंदस्यस्य सूक्तस्य
विनियोगः । प्र वो वाजा उपसद्याय । आ० ४. १३. । इति ॥ अभिप्रविकेषूक्थ्येषु
प्र वो वाजा इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूचितं च प्र वो वाजा अभि-
द्यवोऽभि प्रयांसि वाहसा । आ० ७. ८. । इति ॥ सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूचितं
च प्र वो वाजा अभिद्यवोऽग्र आ याहि वीतये । आ० १. २. । इति ॥ सामिधेनीषु
समिध्यमान इत्येका । सूचितं च समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्र आहुतेति
द्वे । आ० १. २. । इति ॥ आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्ववत्योर्मध्ये
पृथुपाजा इति द्वे धाय्ये । सूचितं च प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे
। आ० २. १. । इति ॥ एवमन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाय्ये
इति द्रष्टव्यं ॥ विषुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र पृथुपाजा अमर्त्य इति षट्चो
धाय्याः । पृथुपाजा अमर्त्य इति षट् धाय्याः सामिधेनीनां । आ० ८. ६. । इति
सूचितं ॥ महाव्रतेऽपि पंचविंशतिसंख्याकाः सामिधेन्यः । तत्राप्येताः षट्चो
द्रष्टव्याः ॥ अग्नीषोमप्रणयने होता देवो अमर्त्य इति तृचः । सूचितं च होता देवो
अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वामे दिवे दिवे । आ० ४. १०. । इति ॥ ईळेन्यो नमस्यस्तिर
इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूचितं च ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ०
१. २. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मंतो घृताच्या ।

देवाञ्जिगाति सुमयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मंतः । घृताच्या ।

देवान् । जिगाति । सुमयुः ॥ १ ॥

हे ऋतवो वाजाः । वजंति गच्छंतीति वाजा मासाः । अभिद्यवः । अभितो
द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्द्धमासाश्च । हविष्मंतो हविर्भाजो देवाः । घृता-
च्या । घृतमंचतीति घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं देवा हविष्मंतो गौर्य-
ताचीति । यद्वा हविष्मंतो हविषः क्षीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमं-
चति प्राप्नोतीति घृताची सुक् । तथा च वाजसनेयकं । पशवो हविष्मंतः सुगृ-
ताचीति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मंतो देवाः पशवश्च मासाश्चार्द्धमासाश्चेति
सर्वे वो युष्माकं यजनार्थं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु सुमयुः सुख-
मात्मन इच्छन्त्यजमानो देवाञ्जिगाति । यज्ञद्वारा देवान्प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरी-
यब्राह्मणं । प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्द्धमासा अभिद्यवो देवा
हविष्मंतो गौर्यताची यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुमयुरिति ॥ अभिद्यवः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । घृताच्या । घृ क्षरणदीप्तोः । अस्मादंजिघृषिभ्यः
क्तः । उ० ३. ८८. । इति कर्मणि क्तः । घृतमाज्यमंचतीत्यृत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामित्युपधालोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । चाविति पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । जिगाति । गातिर्गत्यर्थः । छांदसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुमयुः । सुमं
सुखमात्मन इच्छन्निति सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनं ।

श्रुष्टीवानं धितावानं ॥ २ ॥

ईळे । अग्निं । विपःऽचितं । गिरा । यज्ञस्य । साधनं ।

श्रुष्टीऽवानं । धितऽवानं ॥ २ ॥

विपश्चितं मेधाविनं यज्ञस्य साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं श्रुष्टीवानं सुखवंतं यद्वा

वेगवंतं धितावानं । वानं वननीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनं ।
तमिममग्निं गिरा स्तुतिलक्षणया वाचेळे । विश्वामित्रोऽहं स्तौमि ॥ ईळे ।
ईड स्तुतौ । श्रुष्टीवानं । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा ।
कृदुत्तरपदस्वरः । धितावानं । दधातेर्निष्ठायां धिरादेशश्छांदसः । वन संभक्तौ ।
कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ निष्ठेति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने॑ श॒केम॑ ते व॒यं यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ ।

अति॑ द्वेषांसि॒ तरेम॑ ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । श॒केम॑ । ते । व॒यं । यमं॑ । दे॒वस्य॑ । वा॒जिनः॑ ।

अति॑ । द्वेषांसि॒ । तरेम॑ ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजिनः संभृतहविष्का वयं देवस्य द्योतमानस्य ते तव यमं यमनमा
यज्ञसमाप्तेरवावस्थानं कर्तुं शकेम । शक्यास्म । वाजिनो वेगवतो देवस्येति वा
योजनीयं । ततः कारणात् द्वेषांस्यस्मदीयानि पापान्यतितरेम । पापेभ्य उक्तीर्णा
भवेम ॥ शकेम । शक् शक्तावित्यस्याशीर्लिङि लिङ्वाशिथङ्कित्यङ्प्रत्ययः । किदा-
शिषीति यासुट् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन
पादादित्वादनिघातः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । यमं । यम उपरम इत्यस्माद्भावे
घञ् । यम उपरम इति निपातनाद्बृहद्भावः । जिह्वस्वरः । तरेम । तृ प्रवनतर-
णयोः । प्रार्थने लिङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

समि॒ध्यमा॑नो अ॒ध्वरे॒ऽग्निः पा॑व॒क ई॒ड्यः॑ ।

शो॒चिष्के॑शस्त॒मीम॑हे ॥ ४ ॥

सं॒ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्वरे॑ । अ॒ग्निः । पा॑व॒कः । ई॒ड्यः॑ ।

शो॒चिः॒ऽकेशः॑ । तं । ई॒महे॑ ॥ ४ ॥

योऽग्निरध्वरे यज्ञे समिध्यमानो घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानोऽत
एव शोचिष्केशो ज्वालाकेशः पावकः शोधक ईड्यः स्तोतृभिः प्रशस्यो भवति
तमिममभिमतफलार्थमीमहे । वयं याचामहे ॥ ईड्यः । ईड स्तुतावित्यस्मादयत् ।

अस्य तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे प्राप्त ईड्वंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ई कांत्या-
दिषु । अयं धातुरत्र याञ्जार्थः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पृथुपाजा अमर्त्यो घृतनिर्णिक्स्वाहुतः ।

अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् ॥ ५ ॥

पृथुऽपाजाः । अमर्त्यः । घृतऽनिर्निक् । सुऽआहुतः ।

अग्निः । यज्ञस्य । हव्यऽवाट् ॥ ५ ॥

पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो घृतनिर्णिक् । घृतस्य विल-
यनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः ।
एवंभूतोऽग्निर्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेर्हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः ।
कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । हव्यवाट् । वहश्चेति णिबः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

तं सबाधो यतसुच इत्या धिया यज्ञवंतः ।

आ चक्रुरग्निमूतये ॥ ६ ॥

तं । सऽबाधः । यतऽसुचः । इत्या । धिया । यज्ञऽवंतः ।

आ । चक्रुः । अग्निं । ऊतये ॥ ६ ॥

सबाधो रक्षोघ्नमंचोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तत इति सबाधः । यज्ञवंतो
यजनीयहविर्युक्ता यतसुचः । यताः संयताः सुचो जुह्याद्या यैस्ते यतसुचः ।
ऋत्विजः । इत्येत्यमनेन प्रकारेण क्रियमाणया धिया स्तुत्या तमेवंभूतमग्निमूतये
राक्षसबाधादक्षणाय आ अभिमुखं चक्रुः । कुर्वन्ति ॥ सबाधः । बाधु विलोडन
इत्यस्मात् क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः । इत्या । इदंशब्दात्प्रकारार्थ इदमस्थमुः । तस्य
सुपां सुलुगिति डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । चक्रुः । डुकृञ् करण
इत्यस्य लिट्युसि यणादेशे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं ।
निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादिति मायया ।

विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया ।

विदथानि । प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता होमनिष्पादकोऽमर्त्यो मरणधर्मरहितो देवो द्योतमानो विदथानि वेदितव्यानि कर्माणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निर्मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन युक्तः सन् पुरस्तात्कर्मप्रारंभकाल एवैति । अस्मानागच्छति ॥ मायया । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मान्माच्छाससिसूभ्यो य इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति वा माया कर्मविषयज्ञानं । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । विद ज्ञान इत्यस्मादुदिविदिभ्यां किदिति कर्मण्यथप्रत्ययः । कित्वा-दगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते ।

विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते ।

विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानग्निर्वाजेषु युद्धेषु धीयते । देवैः शत्रुहननार्थं निधीयते । किंच । अध्वरेष्वग्निहोत्रादिषु प्र णीयते । अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेणाहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव विप्रो मेधावी सन्नग्निर्यज्ञस्याग्निहोत्रादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः कर्मणि यक् । घुमास्थागापेत्यादिना ईत्वं । निघातः । नीयते । नीज् प्रापण इत्यस्य कर्मणि यकि रूपं । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वं । साधनः । साध संसिद्धौ । नंद्यादित्वात्कर्तरि ल्युः । लित्स्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । च॒क्रे । वरे॑ण्यः । भू॒तानां । गर्भे॑ । आ । द॒धे ।

दक्ष॑स्य । पि॒तरं । तना॑ ॥ ९ ॥

योऽग्निर्धियाधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्र आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत्
अत एव वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्मागत्वेन वरणीयः यश्चाग्निर्भूतानां स्थावरजं-
गमात्मकानां भूतजातानामंतर्गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया आदधे सर्वत्र दधार
पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया
वेदिरूपा भूमिर्दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहितृत्वेन
मंत्रवर्णः । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । ऋग्वे० १०. ७२. ५. । इति ॥
चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपं । गर्भे । गृ निगरण इत्यस्मादतिगृभ्यां भञ्जिति
भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । निह्वादाद्युदात्तः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं ।
पितरं । पा रक्षणे । नष्टनेष्टृ इत्यादिना तृजंतत्वेन निपातनादित्वं । पाति पाल-
यतीति पिता पालकः । चित्स्वरः । तना । यलोपश्छांदसः ॥

॥ अथ दशमी ॥

नि त्वा॑ द॒धे वरे॑ण्यं दक्ष॑स्ये॒ळा सह॑स्कृत ।

अग्ने॑ सु॒दी॒तिमु॒शिजं॑ ॥ १० ॥

नि । त्वा॑ । द॒धे । वरे॑ण्यं । दक्ष॑स्य । इ॒ळा । स॒हः॒ऽकृत॑ ।

अग्ने॑ । सु॒ऽदी॒तिं । उ॒शिजं॑ ॥ १० ॥

उक्तार्थोऽनयर्चा विव्रियते । सहस्कृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न हे अग्ने
सुदीतिं शोभनदीप्रियुक्तमुशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानं । यद्वा कर्मार्थिभिः
काम्यमानं । अत एव वरेण्यं तैर्वरणीयं त्वा एवंविधं त्वां दक्षस्य दुहितेळा वेद्या-
दिलक्षणा भूमिर्नि दधे । अग्निहोत्रादिकर्मसमृद्ध्यर्थं नितरां दधार ॥ इळा । ईड
स्तुतौ । पुंसि संज्ञायामित्यत्र प्रायिकवचनात् स्वर्थेऽपि घप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादगुणः । ईड्यंते स्तूयंतेऽस्यां यजमानैर्देवा इतीळा
भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजं । वश कांतावित्य-
स्माद्वशः किञ्चेतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणं । वष्टि हविः कामयते उश्यते
काम्यते कर्मार्थिभिरिति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

अग्निं यंतुरमप्सुतस्य योगे वनुषः ।

विप्रा वाजैः समिंधते ॥ ११ ॥

अग्निं । यंतुरं । अप्सुतुरं । ऋतस्य । योगे । वनुषः ।

विप्राः । वाजैः । सं । इंधते ॥ ११ ॥

वनुषः कर्मसिद्धर्थे संभजमाना विप्रा मेधाविनोऽध्वर्यादयो यंतुरं सर्वस्य नियंतारं । यद्वा क्षिप्रं गंतारं । अप्सुरमपां प्रेरकं तमिममग्निमृतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेर्योगे प्रयोगार्थं वाजैर्हविल्लक्ष्णैरनैः समिंधते । सम्यग्दीपयन्ति ॥ यंतुरं । वर्णव्यत्ययः । यंतारमित्यर्थः । अप्सुरं । तुर त्वरणे । अपस्तुतोर्ति त्वरयतीति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । योगे । युजिर् योगे । भावे घञ् । चजोः कु घिस्य-
तोरिति कुत्वं । जित्स्वरः । वनुषः । वन षण् संभक्तौ । जनेरुसिरित्यधिकारे बहुलवचनादस्मादप्युसिः । प्रत्ययस्वरः । इंधते । जि इंधी दीप्तौ । निघातः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप द्यवि ।

अग्निमीळे कविऋतुं ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातं । अध्वरे । दीदिऽवांसं । उप । द्यवि ।

अग्निं । ईळे । कविऽऋतुं ॥ १२ ॥

ऊर्जो नपातं हविल्लक्ष्णैरनैः समिध्यमानत्वेनान्नस्य पुत्रं । यद्वा न्नस्य चतुर्थं । यथान्नादाहुतिराहुतेरादित्य आदित्यादग्निरिति । उप द्यव्यंतरिक्षस्य समीपे दी-
दिवांसमतिशयेन दीप्यमानं कविऋतुं । कवयो मेधाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन ऋतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्यादिभिर्निष्पाद्यमानं तमिममग्निमध्वरेऽस्मिन्यज्ञ ईळे । स्तुतिलक्षणाभिगीर्भिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ऊर्ज बल इत्यस्माद्भाजभासेत्या-
दिना ताच्छीलिकः क्तिप् । ऊर्जयति शरीरमित्यूक् अन्नं । सावेकाच इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । द्यवि । द्युत दीप्तावित्यस्मादौणादिको डुज्प्रत्ययः । द्योतते किरणसंब-
धादिति द्युरंतरिक्षं । जित्स्वरः । ईळे । लटि रूपं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

ई॒ळेन्यो॑ नम॒स्यस्ति॒रस्त॒मांसि॑ दर्श॒तः ।

सम॒ग्निरि॒ध्यते॒ वृषा॑ ॥ १३ ॥

ई॒ळेन्यः॑ । नम॒स्यः॑ । ति॒रः । तमा॑ंसि । दर्श॒तः ।

सं । अ॒ग्निः । इ॒ध्यते॒ । वृषा॑ ॥ १३ ॥

ईळेन्यः स्तोतृभिरीड्योऽत एव नमस्यः सर्वैर्नमस्कार्यस्तमांसि तिरो ध्वांतानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् दर्शतः कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशोऽग्निर्वृषा यजमानस्य कामानां वर्षिता समिध्यते । आहुतिप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकं ईडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि दृश्ये समिद्ध इति ॥ ईळेन्यः । ईड स्तुतौ । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति केन्यः । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेरचो यदिति यत् । अतो लोपयलोपौ । तित्स्वरितमिति स्वरितः । दर्शतः । दृशिर् प्रेक्षणे । अस्माद्भृमृदशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । वृषा । वृषु सेचन इत्यस्मात्कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । कित्वाद्गुणः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

वृषो॑ अ॒ग्निः समि॒ध्यते॒ऽश्वो॒ न दे॒ववा॑हनः ।

तं ह॒विष्म॑न्त ई॒ळते॒ ॥ १४ ॥

वृषो॒ इति॑ । अ॒ग्निः । सं । इ॒ध्यते॒ । अ॒श्वः । न । दे॒वऽवा॑हनः ।

तं । ह॒विष्म॑न्तः । ई॒ळते॒ ॥ १४ ॥

वृषो वृषैव कामानां वर्षिता देववाहनः । देवान्हवीषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः । तच्च दृष्टान्तः । अश्वो नेति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत् वाहनभूतो योऽग्निः समिध्यते आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तं तादृशमग्निं हविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना ईळते । कर्मसिद्ध्यर्थं स्तुवंति ॥ वृषा उ । गुणः । उजमवलंब्य प्रगृह्यसंज्ञा । देववाहनः । वह प्रापण इत्यस्मात्कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । कित्वाद्गुणः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि ।

अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणं । त्वा । वयं । वृषन् । वृषणः । सं । इधीमहि ।

अग्ने । दीद्यतं । बृहत् ॥ १५ ॥

वृषन् कामानां वर्षितर्हे अग्ने वृषणो वृषाणो घृताज्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणमाहुतिद्वारोदकस्य सेक्तारं । तथा च स्मृतिः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. । इति । दीद्यतं दीप्यमानं बृहदत एव महातं तमिममग्निं समिधीमहि । सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । जि इंधी दीप्तावित्यस्य प्रार्थने लिङि नकारलोपश्छांदसः । दीद्यतं । दीदेतिदीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

अग्ने जुषस्वेति षट्चं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने जुषस्व षट् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्य इति । पूर्वसूक्ते गायत्रं त्वित्युक्तत्वादेतदपि गायत्रं । तृतीया तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचमी जगती ॥ अग्ने जुषस्वेति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसवनीयानुवाक्या । सूचितं च अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः । आ० ५. ४. । इति ॥ अतिरात्र आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्विकपालः पुरोडाशः सर्वहुतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः पुरोक्ता अग्न इत्येषा याज्या । यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृतं चरेयुः पुरोक्ता अग्ने पचतः । आ० ६. ५. । इति सूचितं ॥ माध्यंदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या माध्यंदिने सवन इत्येषा । सूचितं च अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यंदिने सवने जातवेदः । आ० ५. ४. । इति ॥ तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्याग्ने तृतीये सवन इत्येषा । सूचितं च अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्या । आ० ५. ४. । इति ॥ आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृतो याज्याग्ने वृधान इत्येषा । सूचितं च अग्ने वृधान आहुतिमिति संयाज्या । आ० ६. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशं । जातऽवेदः । प्रातःऽसावे । धियावसो
इति धियाऽवसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । जातवेदः जातप्रज्ञ धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु
धनं यस्माद्भवति सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे अग्ने
प्रातःसावेऽग्निष्टोमे प्रातःसवने नोऽस्मत्संबन्धि पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्जु-
षस्व । सेवस्व ॥ जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्स्तोत्रे रूपं । आमन्त्रित-
स्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादन्यथातः । प्रातःसावे । षुञ् अभिषवे । सवनं
सावः । भावे घञ् । थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामित्यन्तोदात्तत्वं । धियावसो । विभक्त्य-
लोपश्छांदसः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठ्य ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यं । वा । घा । परिऽकृतः । तं । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ २ ॥

यविष्ठ्य युवतम हे अग्ने यः पुरोळाः । पुरोडाशन्तेऽध्वर्यादय एनमिति पुरोडाः
पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च तुभ्यं त्वदर्थं परिष्कृतो वा
घ पर्यग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु । तमिमं पुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ॥ पुरोडाः ।
दाश्रु दान इत्यस्मात्पुरस्पूर्वान्मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो खिन् । पा० ३. २. ७१. ।
इति कर्मणि खिनि कृते श्वेतवहादीनां डस्पदस्य । पा० ३. २. ७१. १. । इति डस्पत्यये
च कृते अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्वेति निपातनाहकारस्य डत्वं । पुरोडाशन्त एन-
मिति पुरोडाः पुरोडाशः । डकारस्य ळकारो बहुचसांप्रदायिकः । कृदुत्तरप-
दस्वरः । पचतः । डुपचष् पाक इत्यस्माद्भृमृहशीत्यादिना कर्मण्यतच्प्रत्ययः ।
पच्यतेऽसाविति पचतः पक्वः । चित्स्वरः । घा । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहि-
तायां दीर्घः । परिष्कृतः । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषण इति करोतेः सुडागमः ।
गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । यविष्ठ्य । यविष्ठ एव यविष्ठ्यः । पा-
दार्घ्याभ्यां च । पा० ५. ४. २५. । इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्यो-
पादानाद्यविष्ठ्येत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्ने वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्यं । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोळाशं । आहुतं । तिरः । अह्यं । सहसः । सूनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तिरोअह्यं अहि तिरोहिते सत्याहुतमा समंताद्भुतं पुरोडाशं पुरो-
डाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय । अध्वरेऽस्मिन्यज्ञे सहसः सूनुर्बलस्य पुत्रस्त्वं हि-
तोऽसि । आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥
वीहि । वी कांतिगत्यादिषु । लोटि रूपं । हेरपित्वादंतोदात्तत्वं । आहुतं । जुहोतेः
कर्मणि क्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तिरोअह्यं । अहि भवमह्यं ।
भवे छंदसीति यत् । तिरोभूतमह्यं यस्मिन् काले स तिरोअह्यः । रात्रिकाल
इत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । प्रकृत्यांतःपादमित्येङः प्रकृ-
तिभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने यद्भस्य तव भागधेयं न प्रमिनंति विदथेषु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सवने । जातऽवेदः । पुरोळाशं । इह । कवे । जुषस्व ।

अग्ने । यद्भस्य । तव । भागऽधेयं । न । प्र । मिनंति । विदथेषु । धीराः ॥ ४ ॥

कवे मेधाविन् हे जातवेद इहास्मिन्नग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तच्च च माध्यंदिने
मध्यंदिनसंबन्धिनि सवने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व । सेवस्व ।
हे अग्ने विदथेषु यज्ञेषु धीराः कर्मकुशला अध्वर्यादयो यद्भस्य । यांति प्राप्नुवंति
देवा हवींष्यनेनेति यद्भो महानग्निः । यद्भस्य महत्तव भागधेयं भागतया
परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्रमिनंति । न हिंसंति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छंति । तं
जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थं उत्सादित्वादज् । जित्वादा-
दिवृद्धिः । जित्वादेवाद्युदात्तत्वं । यद्भस्य । या प्रापण इत्यस्मात् शेवयद्भजिहेति
निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । हुगागमधातुह्रस्वौ । यांत्यनेनेति यद्भोऽग्निः । व्यत्य-
येनांतोदात्तः । भागधेयं । भागशब्दात्स्वार्थे भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः
। पा० ५. ४. ३६. २. । इति धेयः । प्रत्ययस्वरः । मिनंति । मीज् हिंसायामित्यस्य

क्रादित्वात् आ । तस्मिन् मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं । हिनु मीन । पा० ८. ४. १५. ।
इति एत्वं न भवति सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादिति ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतं ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवंतममृतेषु जागृविं ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सवने । हि । कानिषः । पुरोळाशं । सहसः । सूनो इति । आऽहुतं ।

अथ । देवेषु । अध्वरं । विपन्यया । धाः । रत्नऽवंतं । अमृतेषु । जागृविं ॥ ५ ॥

सहसः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं तृतीये सवन आहुतं हूयमानं पुरोडाशं
कानिषः । कामयसे । अथ अनंतरमध्वरमविनाशिनं रत्नवंतं । रत्नशब्देन स्वर्गा-
दिलक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वंतं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणं । प्रातः
सोमो जागृविर्भवति स्वप्ननिवारक इति । तमिमं सोमं विपन्यया स्तुतिलक्ष-
णया वाचा स्तुतस्त्वममृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेष्विन्द्रादिषु धाः । धेहि ॥ तृतीये ।
विशब्दात्पूरणार्थे चैः संप्रसारणं । पा० ५. २. ५५. । इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
संप्रसारणं । हल इति दीर्घो न भवति । अन्निति तत्र नानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः ।
कानिषः । कनी कांत्यादिषु । लेटि सिबहुलमिति सिप् । तस्यार्द्धधातुकत्वादि-
डागमः । कांतिरभिलाषः । अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः ।
धातुस्वरः । विपन्यया । पन स्तुतौ । भावे क्तिप् । विपनं यातीति कप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेर्धातोश्छांदसे लुङि रूपं । पादादित्वादनिघातः ।
जागृविं । क्तिप्रत्ययांतो जागृविशब्दः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः । जुषस्व तिरोअह्यं ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिं । पुरोळाशं । जातऽवेदः । जुषस्व । तिरऽअह्यं ॥ ६ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने वृधान आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं तिरोअह्यं । अहि
भवमह्यं दिवसकृत्यं । तिरोभूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोअह्यो रात्रिकालः ।
तस्मिन्काल आहुतिं पुरोडाशाख्यं हविर्जुषस्व । सेवस्व ॥ आहुतिं । जुहोतेः
कर्मणि क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

अस्तीदमिति षोडशर्चं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रं । अत्रानुक्रमणिका । अस्तीदं षोडशाद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपांत्ये च जगत्यः पंचम्यु-
 त्विग्व्यो वेति । आद्याचतुर्थीदशमीद्वादश्योऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपांत्ये च जगत्यः
 षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पंचदशी च जगत्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पंचमी मंथता
 नर इत्येषा ऋत्विग्देवताकामिदेवताका वा शिष्टा अग्निदेवताकाः ॥ सूक्तविनि-
 योगो लैंगिकः । वरुणप्रघासेष्वग्निप्रणयन इळायास्त्वा पद इत्येषा । सूचितं च
 इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्द्धं च आरमेत् । आ० २. १७. ।
 इति ॥ तत्रैवाग्निप्रणयन उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति सीद होतरित्येषा । निहि-
 तेऽग्नौ सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान् । आ० २. १७. । इति सूचितं ॥ अरण्या-
 मग्निसमारोपणेऽयं ते योनिरित्येषा । सूचितं च अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यर-
 णीर्गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा । आ० ३. १०. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं ।

एतां विशपत्नीमा भरामि मंथाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदं । अधिऽमंथनं । अस्ति । प्रऽजननं । कृतं ।

एतां । विशपत्नीं । आ । भर । अग्निं । मंथाम् । पूर्वऽथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदमग्न्यर्थं यूपशकलमस्त्यधिमंथनं । अरण्या
 उपरि निधेयं मंथनसाधनभूतं दंडरज्ज्वादिकमस्ति । प्रजननमग्निजननसाधनभूतं
 दर्भपिंजूलं कृतं संपादितमस्ति । यद्वा । प्रजननं मंथनदंडस्य विन्यासविशेषः ।
 यस्मादेतानि यूपशकलादीन्यग्निमंथनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्माद्विशपत्नी
 विशां प्रजानामग्निसाध्याग्निहोत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीमेता-
 मरणीमाभर । हे अध्वर्यो आहर । तस्यामाहृतायां पूर्वथा यथा वयमाधानका-
 लेऽग्निममग्नीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽग्निममंथिषुस्तद्वयमेनमग्निमस्मिन्कर्मणि
 मंथाम् । मंथनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति पदद्वयस्य पादादित्वादनघातः ।
 विशपत्नी । पतिशब्दस्य विभाषा सपूर्वस्येति डीप् नकारश्चांतादेशः । परादिश्छं-
 दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भर । हज् हरण इत्यस्य लोटि ह्यहोर्भश्छंदसीति
 भकारः । मंथाम् । मंथ विलोडने । लोटि रूपं । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दादिवार्थे
 प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसीति थाल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भऽइव । सुऽधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः । अग्निः ॥ २ ॥

जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निररण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति । अत्र दृष्टान्तः । गर्भ इवेति । यथा गर्भो गर्भिणीषु स्त्रीषु सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् । स तादृशोऽग्निर्हविष्मद्भिः संभृतहविष्कैरत एव जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैर्मनुष्येभिरमनुष्यैरस्माभिर्दिवे दिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थमीड्यः । स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः । ऋ गतौ । अर्तिसृधृधमीत्यादिना अनिः । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् सुधित वसुधितेत्यादिना निपातनाद्धिरादेशः । दिवे दिवे । दिवु क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । तस्यामेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । जागृ निद्राक्षय इत्यस्य क्सौ रूपं । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति विकल्पितत्वाद्विर्वचनाभावः । वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः । पा० ८. २. ७२. । इति वसोः सकारस्य दत्वं । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्सद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायां । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रऽवीता । वृषणं । जजान ।

अरुषऽस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वमुत्तानायामधरारण्यामुत्तानशयायामुत्तरारणिमव भर । अधोमुखां धारय । अनंतरं साधरारणिः सद्यः प्रवीता तदानीमेव निषिक्तेतस्का सती वृषणं कामानां वर्षकमग्निं जजान । जनयतु । अथास्याग्ने रुशत्तमो विनाशयत् पाजस्तेजोमात्रं तत्राभूत् । अनंतरमरुषस्तूप आरोचमानते-

जःसंघोपेत इळायास्पुत्र उत्तरवेद्या उत्पन्नोऽग्निर्वयुनेऽरण्यां योनिस्थानेऽज-
निष्ट । अजनि ॥ जजान । जन जनने । लोडर्थे लिटि बहुलमन्यत्रापि संज्ञा-
छंदसोरिति णिलोपः । प्रत्ययांतत्वाभावादान्न भवति । निघातः । अरुषस्तूपः । न
विद्यते रुषः क्रोधो यस्येत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । नज्स्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । णुज् स्तुतौ । स्तौतेदीर्घश्च । उ० ३. २५. । इति पप्रत्ययः किञ्च
धातोर्दीर्घश्च । स्तूयत इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुष आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति
बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । रुशत् । रुश हिंसायां । शतरि रूपं । वयुने । अज गति-
क्षेपणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्चेत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमंगं ।
प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिचि रूपं ।
निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमह्यग्ने हव्याय वोळहवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयं । नाभा । पृथिव्याः । अधि ।

जातऽवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळहवे ॥ ४ ॥

जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने अध्वर्यादयो वयं पृथिव्या अधि भूमेरुपर्युत्तरवेद्यां
नाभा नाभौ तस्या नाभिस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । इळायाः पदे
मानव्या इडाया गोः पद इडापदरूप उत्तरवेद्यात्मके स्थाने त्वा त्वां हव्याय
वोळहवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढुं निधीमहि । निदधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणं
इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीना-
भिर्जातवेदो निधीमहीति निधास्यंतो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळहव इति हव्यं
हि वक्ष्यन्भवति । ऐ० ब्रा० १. २८. । इति ॥ नाभा । एह बंधने । इजित्यनुवृत्तौ
नहो भश्चेतीज् भकारश्चांतादेशः । जित्त्वादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानं ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । जित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपं ।
लिङः सीयुट् । पा० ३. ४. १०२. । इति सीयुट् । द्विर्वचनाभावश्छांदसः । निघातः ।
वोळहवे । वह प्रापणे । तुमर्थे तवेन् । सहिवहोरोदवर्णस्येति धात्वकारस्यौत्वं ।
ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । निह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मंथता नरः कविमद्वयंतं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवं ॥ ५ ॥

मंथत । नरः । कविं । अद्वयंतं । प्रचेतसं । अमृतं । सुप्रतीकं ।

यज्ञस्य । केतुं । प्रथमं । पुरस्तात् । अग्निं । नरः । जनयत । सुशेवं ॥ ५ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यादयः कविं क्रांतदर्शिनमद्वयंतं द्वयमनाचरंत-
मद्वयं कुर्वाणं मनसा वाचा चैकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञा-
नोपेतममृतं मरणधर्मरहितं सुप्रतीकं शोभनैरंगैर्ज्वालाभिः समेतं तमिममग्निं
मंथत । मंथनेन निष्पादयत । किंच । हे नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयो यूयं
यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं मुख्यांगभूतं । अग्निपूर्वकत्वात्सर्वेषा-
मुत्तरक्रतूनां । सुशेवं शोभनसुखोपेतं तादृशमग्निं पुरस्तात्कर्मणः प्रारंभे जनयत ।
तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः ॥ मंथत । मन्य विलोडने । लोटि
रूपं । पादादित्वादनघातः । नरः । णीञ् प्रापणे । नयतेर्ङिच् । उ० २. ९६. । इति
ऋप्रत्ययः । डिङ्वाट्टिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः ।
आमन्त्रितत्वान्निघातः । अद्वयंतं । द्वयमिवाचरतीत्यर्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्
वक्तव्य इत्याचारार्थे क्विप् । द्वयति । तस्य शतरि रूपं द्वयन्निति । न द्वयन्नद्वयन् ।
तं । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकं । बहुव्रीहौ क्त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जनयत ।
जनी प्रादुर्भावे । णिच् । अत उपधाया इति वृद्धौ प्राप्तायां जनीजृष्कसु-
रञ्चोऽमन्ताश्चेति मिद्वद्भावान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवं । शेवशब्दो
वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

यदी मंथंति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरुषो वनेष्वा ।

चित्रो न यामन्अश्विनोरनिवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मंथंति । बाहुऽभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

यद्यध्वर्यादयो बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं मथंति मथंति ततः स जातोऽग्निर्व-
 नेषु काष्ठेषु वाजी शीघ्रगमनवान् अरुष आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन्
 आ वि रोचते । आ संमताद्विशेषेण दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो नेति । यथाश्वो
 वनेषु वननीयेषु बाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तच्चैव दृष्टां-
 तांतरं । चित्रो नेति । यथा यामन् यामनि वेगगमनेऽश्विनोर्देवभिषजोश्चित्रो
 नानाविधवर्णो रथ आरोचमानो वर्तते तद्वत् । अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः
 सोऽयमग्निरश्मन उपलान् तृणा तृणानि च दहन् भस्मसात्कुर्वन् परि वृणक्ति ।
 दग्धस्थानानि परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचत इति पूर्वणान्वयः ॥ मथंति ।
 मन्थ विलोडने । लटि रूपं । यदियोगादनिघातः । रोचते । रुच दीप्तौ भौवा-
 दिकः । लटि रूपं । निघातः । यामन् । या प्रापणे । आतो मनिन्क्कनिब्वनिपश्चेति
 मनिन् । सुपां सुलुगित्यादिना सप्तम्या लुक् । नित्स्वरः । अनिवृतः । वृज् वरणे ।
 निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । निपूर्वो वृणोतिर्निवारणे वर्तते । न नि-
 वृतोऽनिवृतः । नज्स्वरः । वृणक्ति । वृजी वर्जने रुधादिः । चोः कुरिति कुत्वं ।
 निघातः । तृणा । तृह हिंसायां । तृहेः क्लो हलोपश्चेति क्लः । कित्वादगुणः ।
 हलोपश्च । तृह्यते तद्रवादिभिरिति तृणं । नित्स्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चकितानः । वाजी । विप्रः । कविऽशस्तः । सुऽदानुः ।

यं । देवासः । ईड्यं । विश्वऽविदं । हव्यऽवाहं । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातो मथनानंतरमुत्पन्नः स च चेकितानो सर्वे जानानः सन् वाजी सतत-
 गमनस्वभावो विप्रो कर्माभिज्ञोऽत एव कविशस्तः कविभिर्मधाविभिर्होतृभिः
 स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधोऽग्नी रोचते । दीप्यते । देवासो
 देवा इन्द्रादय ईड्यं होत्रादिभिः स्तुत्यं विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं यमग्नि-
 मध्वरेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानां वोढारमदधुर्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यत
 इति पूर्वणान्वयः ॥ चेकितानः । कित ज्ञान इत्यस्य यङ्लुकि गुणो यङ्लुको-
 रित्यभ्यासस्य गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कविशस्तः । थाथघञ्क्ता-

जबिचकाणामित्यंतोदात्तत्वं । अदधुः । दधातेर्लुङि ऋः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सीद॑ होतः॒ स्व उ॑ लो॒के चि॒क्त्वा॒न्सा॒दया॑ य॒ज्ञं सु॒कृत॑स्य॒ यो॒नौ ।

दे॒वा॒वी॒र्दे॒वान् ह॒विषा॑ य॒जा॒स्य॒ग्ने बृ॒ह॒द्य॒ज॒माने॒ वयो॑ धाः ॥ ८ ॥

सीद॑ । हा॒त॒रिति॑ । स्वे । ऊं इति॑ । लो॒के । चि॒क्त्वा॒न् । सा॒दय॑ । य॒ज्ञं । सु॒कृत॑स्य । यो॒नौ ।

दे॒वऽअ॒वीः । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जा॒सि॒ । अ॒ग्ने । बृ॒ह॒त् । य॒ज॒माने॑ । व॒यः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । होतर्होमनिष्पादक हे अग्ने स्वे स्वकीये लोक उत्तरवेद्या
नाभौ सीदो । त्वं होमनिमित्तमुपविशैव । तथा चिक्त्वान् ज्ञानवांस्त्वं सुकृतस्य
सुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थान उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं सादय ।
स्थापय । किंच देवावीः । देवान् हविःप्रदानेनावतीति देवावीः । तादृशस्त्वं
हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान् यजासि । यज । अथ त्वं यजमाने
यागं कुर्वाणे मयि बृहत्प्रभूतं पशुपुत्रादिसमेतं वयोऽन्नं धाः । विधेहि ॥ सीद ।
सदेर्लोङि रूपं । सादय । सदेर्ण्यंतस्य लोटि रूपं । णिच्स्वरः । देवावीः । अव
रक्षणादिषु । अवितृस्तृतंविभ्य ईरितीप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । यजासि । यजेर्ले-
द्याडागमः । धाः । दधातेश्छांदसे लुङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

कृ॒णोत॑ धू॒मं वृ॒षणं॑ स॒खा॒योऽस्ने॑धंत॒ इत॑न॒ वाज॑म॒च्छ ।

अ॒य॒म॒ग्निः पृ॒त॒ना॒षाट् सु॒वीरो॒ येन॑ दे॒वासो॒ अस॑हंत॒ दस्यू॑न् ॥ ९ ॥

कृ॒णोत॑ । धू॒मं । वृ॒षणं॑ । स॒खा॒यः । अ॒स्ने॑धंतः । इ॒त॒न॒ । वाजं॑ । अ॒च्छ ।

अ॒यं । अ॒ग्निः । पृ॒त॒ना॒षाट् । सु॒वीरः॑ । येन॑ । दे॒वासः॑ । अस॑हंत । दस्यू॑न् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे सखायः कर्मसहकारिणो यूयं वृषणं कामानां
वर्षितारं धूमं । धुनोति कंपयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधमग्निं कृणोत । कुरुत ।
मंथनेनोत्पादयत । यद्यग्निर्न जायते तदानीमाह । अस्नेधंतोऽक्षीणा अनुपरत-
सामर्थ्याः संतो यूयं वाजं मंथनलक्षणं युद्धमच्छाग्न्याभिमुख्येनेतन । प्राप्नुत ।
सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतोऽयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो

भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना देवासो देवा दस्यूनपक्षपयितृनसुरान-
सहंत अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणबला यूयं मंथनं कुरुतेति भावः ॥ कृणोत । कृवि
हिंसाकरणयोः । लोटि तप्रत्ययस्य तन्ननन्नथनाश्चेति तबादेशः । पित्वाद्गुणः ।
पादादित्वादनघातः । उप्रत्ययस्वरः । धूमं । धूज् कंपने । इषियुधीधिदसीत्यादिना
मक् । कित्वाद्गुणाभावः । धुनोति कंपयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः ।
इतन । इण् गतावित्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् ।
षह मर्षणे । छंदसि सह इति खिः । णित्वादुपधावृद्धिः । सहेः साडः स इति
षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । असहंत । षह मर्षण इत्यस्य लङि रूपं । यद्यो-
गोदनिघातः । दस्यून् । दसु उपक्षये । यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युजिति युच् ।
दस्यंतीति दस्यवः शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नम् आ सीदाथा नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयं । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तं । जानन् । अग्ने । आ । सीद् । अथ । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

हे अग्ने ऋत्वियो वसंताद्यृतौ भवोऽयमंगुल्या निर्दिश्यमानः पलाशाश्वत्था-
दिमयः काष्ठविशेषोऽरण्यस्ते तव योनिरुत्पत्तिस्थानं यतोऽरण्येर्जातस्त्वमरोचथाः ।
अशोभथाः । जानंस्त्वं तमरणिरूपं काष्ठविशेषमासीद् । तस्यामरण्यामारोपितः
सन् नैरंतर्येण तिष्ठ । अथानंतरं नोऽस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचो वर्धय ।
यद्वा गीःशब्देन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः
समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । यु मिश्रणे । वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययः । निदित्युक्त-
त्वादाद्युदात्तः । ऋत्वियः । छंदसि घसित्यृतुशब्दात्प्राप्तार्थे घस्प्रत्ययः । घस्य इयादेशः ।
सितीति पदसंज्ञायां ओर्गुणः । पा० ६. ४. १४६. इति संज्ञाधीनो गुणो न भवति ।
प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
सीद् । सदेर्लोऽटि पात्रेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा । निपातस्य चेति
सांहितिको दीर्घः । वर्धय । वृधु वर्धने । हेतुमति णिच् । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

तनूनपादुच्यते गर्भे आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदमिमीत मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनू३नपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । वि३जायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वातस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा गर्भोऽरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निस्तनूनपादुच्यते । यष्टृणां तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयते नपाच्छब्देनैकांतरिताः प्रजाः । तथा चापां नप्ता । कथमेतत् । आपस्तता अंतरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । तेभ्यो ह्येष इति । यद्यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदासुरः कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हंतात एव नराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्यादिभिः शंसनीयो भवति । यद्यदा मातर्यंतरिक्षे स्वं तेजोऽमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति । मातर्यंतरिक्षे श्वसिति चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । एवंविधस्याग्नेः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने वातस्य वायोः सर्गः सृष्टिरभवत् । भवति । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपात्नामको भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदांतरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवतीति ॥ तनूनपात् । तनु विस्तारे । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । पा रक्षणे पतू गतौ वा ण्यन्तः । क्तिप् । न पाति न पातयतीति वा नपात् । नभ्राणनपान्नवेदा इत्यादिना निपातनान्नजः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनूर्न पातीति तनूनपात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः । नृ नये । ऋदोरवित्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वान्नरशब्द आद्युदात्तः । शन्सु स्तुतावित्यस्माद्ध्रजन्त आद्युदात्तः । नरशब्दस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । वनस्पत्यादित्वादुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं । विजायते । जनी प्रादुर्भावे । दिवादित्वात् श्यन् । धातुस्वरः । अमिमीत । माङ् माने शब्दे च । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । सृ गतौ । इभृसृस्तृसूभ्य इतीमनिन्प्रत्ययः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

सुनिःमथा । निःमथितः । सुनिधा । निहितः । कविः ।

अग्ने । सुअध्वरा । कृणु । देवान् । देवयते । यज ॥ १२ ॥

हे अग्ने कविर्मेधावी सुनिर्मथा शोभनेन मंथनेन निर्मथितः । नितरां मथितोऽसि । तथा सुनिधा शोभनेन निधानेन निहितोऽसि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच स्वध्वरास्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि कृणु । कुरु । तथा देवयते देवान्कामयमानाय यजमानाय देवान्यजनीयानिन्द्रादीन् यज । पूजय ॥ सुनिर्मथा । मथे विलोडने । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुनिधा । निपूर्वस्य दधातेर्भाव आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । निधातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अजीजनन्मृतं मर्त्यासोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीळुजंभं ।

दश स्वसारो अयुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतं । मर्त्यासः । अस्त्रेमाणं । तरणिं । वीळुऽजंभं ।

दश । स्वसारः । अयुवः । संऽईचीः । पुमांसं । जातं । अभि । सं । रभन्ते ॥ १३ ॥

मर्त्यासो मर्त्या ऋत्विजोऽमृतं मरणधर्मरहितं अत एवास्त्रेमाणं क्षयरहितं वीळुजंभं हविर्भक्षणार्थं दृढदंतं तरणिं । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति तरणिरग्निः । तमजीजनन् । मंथनेनोदपीपदन् । अथ जातं तमग्निमभिलक्ष्य स्वसारः सरंत्यो दश दशसंख्याका अयुवः । कर्मकरणार्थमग्रमंगंतीत्ययुवोऽंगुलयः । तादृशा अंगुलयः समीचीः परस्परं संगताः सत्यः संरभन्ते । शब्दं कुर्वन्ते । जातमग्निं दृष्ट्वाध्वर्यादयो हर्षाच्चस्तद्वयसंपुटेन शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । पुमांसमिति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्बोधंति तद्वत् ॥

अजीजनन् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य एयंतस्य लुङि चङि रूपं । अस्त्रेमाणं ।
 स्त्रिवु गतिशोषणयोः । भावे मनिन्निति मनिन्प्रत्ययः । लघूपधगुणः । लोपो
 योर्वलीति वलोपः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तरणिः । तृ
 प्लवनतरणयोः । अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्य-
 यस्वरः । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुज्यसेर्चृन्निति ऋन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्यंति
 कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । न षट्स्वस्मादिभ्य इति ङीप् । प्रतिषेधः । नित्वा-
 दाद्युदात्तः । अयुवः । अगि गतौ । जच्चादयश्च । उ० ४. १०५. । इति रुप्रत्ययः ।
 निपातनान्नलोपः । जसि तन्वादित्वादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । इण्
 गतावित्यस्मात्समीणः । उ० ४. ९४. । इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्त्वाटिट्टा-
 णजित्यादिना ङीप् । संयंतीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्यांचतेः क्विप् । समः
 समीति समि इत्यादेशः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपः ।
 चाविति दीर्घः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसं । पा रक्षण
 इत्यस्मात्पातेर्ङुम्सुन् । उ० ४. १७९. । इति डुम्सुन्प्रत्ययः । पुंसोऽसुङ् । पा० ७. १. ८९. ।
 इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । नित्स्वरः । रभंते । रभ शब्द इत्यस्य
 लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

प्र सप्रहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र। सप्रऽहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपऽस्थे । यत् । अशोचत् । ऊधनि ।

न। नि। मिषति । सुऽरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

सनकात्सनातनोऽग्निः सप्रहोता । सप्र होतारो होत्रका यस्यासौ सप्रहोता
 सन् प्रारोचत । गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । यद्यदा मातुः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे
 तत्राप्यूधन्यूधःस्थान उत्तरवेद्यामशोचत् अशोभत तदा सोऽग्निः सुरणः । सुष्ठु
 रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् दिवे दिवे
 प्रतिदिनं न निमिषति । न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । यद्यस्मा-
 दसुरस्याग्नेः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य जठरादुदरादजायत कर्मार्थमुदपद्यत
 तस्मान्न निमिषतीति पूर्वेणान्वयः ॥ अरोचत । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं ।
 निघातः । अशोचत् । शुच दीप्तौ । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छांदसः । मिषति ।

मिषु सेचन इत्यस्य लटि रूपं । सुरणः । रण शब्दे । तत्करोतीति णिच् । तस्मा-
दकृच्छार्थे खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । असु क्षेपण इत्यस्मादसेरुरन्वित्युरन्प्रत्ययः ।
अस्यतीत्यसुरः । नित्स्वरः । जठरात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात् जनेररष्ट च । उ०
५. ३८. । इत्यरप्रत्ययः ठकारश्चांतदेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । जनी प्रादुर्भाव
इत्यस्य लङि श्यनि ज्ञाजनोर्जेति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अमि॒त्रायु॒धो म॒रुता॑मिव प्र॒याः प्रथ॑मजा ब्रह्म॒णो वि॒श्वमि॒द्विदुः ।

द्यु॒म्नव॒द्ब्रह्म॑ कु॒शिका॑स ए॒रिरे॒ एक॑एको॒ दमे॑ अ॒ग्निं समी॑धिरे ॥ १५ ॥

अमि॒त्रऽयु॒धः । म॒रुता॑ऽइव । प्र॒याः । प्रथ॑म॒जाः । ब्रह्म॒णः । वि॒श्वं । इत् । वि॒दुः ।

द्यु॒म्नऽवत् । ब्रह्म॑ । कु॒शिका॑सः । आ । ई॒रिरे॒ । एकः॑ऽएकः । दमे॑ । अ॒ग्निं । सं । ई॒धिरे॒ ॥ १५ ॥

अमित्रायुधोऽमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि
पापानि । तैः सह योद्धारः । तच्च दृष्टान्तः । मरुतामिव प्रया इति । यथा मरुतां
देवानां प्रयाः प्रकर्षेण शत्रूनभियांतीति प्रया बलानि शत्रूणां हंतृणि तद्वत्कर्म-
विघ्नकारिणां पापानां च हंतारो ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्रष्टुः प्रथमजाः प्रथम-
मुत्पन्नाः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयो विश्वं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं
जगद्विदुरित् । जानंत्येव । तेऽमी कुशिका द्युम्नवद्विर्युक्तं ब्रह्म स्तोत्रमेरिरे । अग्नय
आ समन्तात्प्रेरयन्ति । ते च दमे स्वे स्वे गृह एक एक एकैको भूत्वाग्निं समीधिरे ।
आज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः । युध संप्रहारे । क्विप् । कृदुक्त-
रपदस्वरः । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्छांदसः । प्रयाः । या प्रापणे । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति विच् । प्रथमजाः । जनी प्रादुर्भावे । जनसनेत्यादिना विट् । विद्वनो-
रित्यात्वं । विदुः । विदेर्लटि विदो लटो वेति ऋसादेशः । ईरिरे । ईर गतावित्यस्य
लिटि रूपं । मंत्रत्वादान्न भवति । दमे । दमु उपशमने । करणे घञ् । नोदात्तो-
पदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । जित्स्वरः । ईधिरे । जिइंधी दीप्तावित्यस्य लिटि
इंधिभवतिभ्यां चेति किङ्ङावान्नकारलोपः । निघातः ।

॥ अथ षोडशी ॥

यद्द्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोम ॥ १६ ॥

यत् । अद्य । त्वा । प्रऽयति । यज्ञे । अस्मिन् । होत॒रिति । चि॒क्विः । अवृ॒णीमहि । इह ।
ध्रु॒वं । अ॒याः । ध्रु॒वं । उ॒त । अ॒शमि॒ष्टाः । प्रऽजानन् । वि॒द्वान् । उप । या॒हि । सोमं ॥ १६ ॥

होत॒र्होमनिष्पादक चि॒क्विः कर्मविषयज्ञानवन् हे अ॒ग्रे अद्ये॒दानीं प्रयति
प्रवर्तमानेऽस्मिन् ज्योति॒ष्टोमादौ यज्ञे त्वा त्वां यद्यस्मात्कारणादवृ॒णीमहि त्वद्विषयं
वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वमिह कर्मणि देवान् ध्रु॒वमयाः । ध्रु॒वं यथा भवति
तथास्माभिर्दे॒तानि हवीं॒षि प्रापय । उ॒त अपि चा॒शमि॒ष्टाः । हविःस्वीकर-
णात्तृ॒प्तेर्दे॒वैः शा॒न्तस्त्वमकरि॒ष्टाः । अथ प्रजानन्निमं यज्ञं सम्यक् जानन्विद्वान्यत्किं-
चित्सर्वं जानानस्त्वं सोममस्माभिः क्रियमाणमिममभिषुतं सोममभिलक्ष्योप
याहि । समीप आगच्छ ॥ प्रयति । इण् गतावित्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवृ॒णीमहि । वृज् वरणे । ऋ॒यादित्वात् आ । लङ्युत्तमबहु-
वचन ई हल्यघोरितीत्वं । आ॒मन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनघातः ।
अ॒याः । या प्रापण इत्यस्य लङि सिपि रूपं । निघातः । अ॒शमि॒ष्टाः । शमु
उपशमन इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि लुङि स्यसिच्सीयुट् । पा० ६. ४. ६२. । इति
विकल्पेनेडागमः । तस्यासिद्धत्वाखेरनिटीति णिलोपः । निघातः । प्रजानन् । ज्ञा
अवबोधने । शतरि रूपं । याहि । या॒तेर्लो॒टि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रेच्छंति त्वेति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । तत्रेयमनुक्रमणिका । इच्छंति द्व्यधिकैन्द्रमिति । मंडलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छंदः ॥ अभिष्वविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्थाने द्वितीयमिदं संपातसूक्तं । अभिष्ववपृष्ठ्याहानीति खंडे सूचितं । इमामू ष्विच्छंति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः । आ० ७.५. । इति ॥ इन्द्रस्य वृत्रघ्नः संबन्धिनि पशौ सहदानुमिति वपाया याज्या । सहदानुं पुरुहूत क्षियंतं स्तुत इन्द्रो मघवा यद्व वृत्र । आ० ३.८. । इति सूचितं ॥ स्वस्तये वाजिभिश्चेत्येषंद्रे पशौ हविषो याज्या । सूचितं च स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां । आ० ३.७. । इति ॥ शुनासीरीये वैकल्पिकस्येन्द्रस्य शुनस्य शुनं हुवेमेत्यनुवाक्या । सूचितं च शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमश्वायंतो गयंतो वाजयंतः । आ० २.२०. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इच्छंति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वंति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षंते अभिशस्तिं जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छंति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वंति । सोमं । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षंते । अभिऽशस्तिं । जनानां । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणास्त्वा त्वां शंसितुमिच्छंति । अत एव सखायस्ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं सोमं सुन्वंति । अभिषुण्वंति । प्रयांसीतराण्यपि हवींषि दधति । त्वदर्थं धारयंति । त्वया प्रेरिताः संतो जनानां सपत्नानामभिषस्तिं तत्कृतां हिंसां तितिक्षंते । सहंते । एवमनुग्राहकस्त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चन हि को नाम पुरुषः खलु आ प्रकेतः । सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यत इति प्रकेतः । प्रज्ञापितो विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हतीत्यर्थे सोममर्हति य इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वंति । षुञ् अभिषवे । स्वादित्वात् श्रुः । सति शिष्टस्वरो

बलीयानिति क्षिप्रत्ययस्वरः । दधति । दधातेर्लोटि रूपं । समानवाक्ये युष्म-
दस्मदादेशनिघाताः । पा० ८. १. १८. ५. । इति सोमपदस्येतरवाक्ये नान्वयान्न नि-
घातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तितिक्षन्ते । तिज निशान इत्यस्य क्षमायां
गुप्तिज्जिह्वः सन्निति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्ति । शसु हिंसायामित्यस्माद्भावे
क्तिन् । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रकेतः । कित ज्ञाने ।
कर्मणि घञन्तः । थाथघञ्क्तेत्यन्तोदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजांस्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्यां ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता यावाणः समिधाने अग्रौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित् । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्यां ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । यावाणः । संऽइधाने । अग्रौ ॥ २ ॥

हरिवः । हरिवर्णावश्चौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः परमा चित्
परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न भवन्ति । यस्माच्च-
रिभ्यामुपेतत्वं तु क्षिप्रमा प्रयाहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । स्थिराय
फलप्रदाने दृढचित्तायात एव वृष्णे कामानां वर्षिचे तुभ्यमिमा इमानि सर्वना
सर्वनानि प्रातरादीनि कृता । कृतानि । किञ्च । अग्रावाहवनीये समिधान आहु-
त्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति यावाण उपला युक्ताः । सोमाभिषवार्थ-
मुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । या प्रापण इत्यस्य लोटि
रूपं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । छन्दसीर इति तस्य वत्त्वं । आमन्त्रि-
तवान्निघातः । स्थिराय । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्मादजिरशिशिरेत्यादिना किरच् ।
प्रत्ययांतत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः । सर्वना । षुज् अभिषव इत्य-
स्मादधिकरणे ल्युट् चेति ल्युट् । सूयते सोमो यचेति सर्वनानि प्रातरादीनि ।
लित्स्वरः । समिधाने । जिङ्धी दीप्तावित्यस्य कानचि रूपं । कित्त्वान्नकार-
लोपः । चित्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुचो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋधावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कृपत्या ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इंद्रः । सुऽशिप्रः । मघऽवा । तरुचः । महाऽव्रातः । तुविऽकूर्मिः । ऋघावान् ।
यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । क्व । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इंद्र यस्त्वमिंद्रः परमैश्वर्यसंपन्नः सुशिप्रः । शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्कः । मघवा धनवान् तरुचः । तरंत्यनेन शत्रून् देवा इति तरुच इंद्रः । महाव्रातः । मरुद्भिर्महान् व्रातः समूहो यस्येति स तथोक्तः । तुविकूर्मिः संग्रामे नानाविधकर्मणां कर्ता ऋघावान् शत्रुविषयहिंसा-वान् अत एवोयः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं बाधितोऽसुरैः संग्रामे बाधितः सन् मर्त्येषु मारयितृष्वसुरेषु यत् यानि वीर्याणि धा व्यधा इदानीं ते तव त्या तानि वीर्याणि क्व । क्वासते वद ॥ सुशिप्रः ॥ सृष्टु गतौ । औणादिको रन्प्रत्ययः । बाहुलकात्सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं । तरुचः । तरतेरशिचादिभ्य इचोचावित्युचप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । महाव्रातः । आन्महत इत्याकारादेशो महत्तत्त्वारस्य । तुविकूर्मिः । करोतेरौणा-दिको मिप्रत्ययः । गुणे कृतेऽकारस्योत्वं छांदसं । हलि चेति दीर्घः । ऋघावान् । ऋन् हंतीत्यृधाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । दृशिग्रहणान्नलोपो हकारस्य घत्वं । तदस्यास्तीति मतुवर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क्व । किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे किमोऽदित्यत्प्रत्ययः । तस्मिन् क्वातीति क्वादेशः । तित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमित्तेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वं । हि । स्म । च्यावयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निमिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमेकोऽसहाय एवाच्युतानि च्युतिरहितानि दृढमूलान्यपि तव प्रति-पक्षभूतानि रक्षांसि च्यावयन् स्वस्वस्थानात्पातयन् तथा वृत्रा वृत्राणि पापानि जिघ्रमानो हिंसन् चरसि हि स्म । वर्तसे खलु । किंच । एवंविधसामर्थ्योपेतस्य तव व्रताय कर्मण आज्ञायै द्यावापृथिव्यौ पर्वताश्च निमित्तेव निखाता निश्चला इवानुतस्थुः । तिष्ठन्ति ॥ स्म । चादित्वादनुदात्तः । च्यावयन् । च्युङ् गतावित्यस्य

एयंतस्य शतरि रूपं । णिच्स्वरः । चरसि । चर गतिभक्षणयोः । हियोगादनि-
घातः । जिघ्रमानः । हन हिंसागत्योरित्यस्य घञर्थे कविधानमिति कः । तस्य
छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छप् । तस्य श्चुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
हंतीति जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्ताच्छील्यार्थे चानश् । शप् । व्यत्ययेना-
द्युदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । निमित्तेव । डुमिञ्
प्रक्षेपण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति सुपो डादेशः । इवेन विभक्त्यलोप इत्युक्तत्वात्पूर्वपदस्वरः । तस्थुः ।
ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य लिट्युस्यातो लोपे कृते तस्य द्विर्वचनेऽचीति स्थानि-
वद्भावाद्द्विर्वचनं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

उ॒ता॒भये॒ पुरु॒हूत॒ श्रवो॑भि॒रेको॑ ह॒ळह॑म॒वदो॑ वृ॒त्रहा॒ सन् ।
इ॒मे चि॑दि॒न्द्र रो॑द॒सी अपा॑रे यत्संगृ॒भ्णा म॑घव॒न्काशि॑रि॒त्ते ॥ ५ ॥
उ॒त । अ॒भये॒ । पुरु॑ऽहू॒त । श्रवः॑ऽभिः । एकः । ह॒ळहं॑ । अ॒वदः॑ । वृ॒त्रऽहा॑ । सन् ।
इ॒मे इति॑ । चि॒त् । इ॒न्द्र । रो॑द॒सी इति॑ । अपा॒रे इति॑ । यत् । सं॑ऽगृ॒भ्णाः । म॒घऽवन्॑ । का॒शिः । इत् । ते ॥ ५ ॥

उतेत्यामंचणे । हे इंद्र पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो
रक्षार्थं बहुवारमाहूत । श्रवोभिर्वीर्यरूपेत एकोऽसहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हता
सन् अभयेऽसुरेभ्यः सकाशान्मा विभीतेति देवान्प्रति यद्वाक्यमवदोऽवोचस्त-
द्वाक्यं हृढं । सत्यमेव । किंच । मघवन्निन्द्र त्वमपारे चित् दूरपारेऽपीमे रोदसी
द्यावापृथिव्यौ यद्यस्मात्कारणात्संगृभ्णाः संगृह्णासि । परस्परमधरोत्तरभावेन संयो-
जिते करोषीति यावत् । एष ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्ध
एव । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगृह्णासि ते तव काशिर्मुष्टिर्महान् । काशिर्मुष्टिः
। नि० ६. १. । इति यास्कः ॥ अभये । जिभी भय इत्यस्माद्भाव एरजित्यच्प्रत्ययः ।
नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । वद व्यक्तायां वाचि । लङि रूपं । निघातः ।
अपारे । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संगृभ्णाः । ग्रह उपादाने ।
क्यादित्वात् श्वा । ग्रहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । ह्यहोर्भश्छंदसीति हकारस्य
भकारः । इतश्चेति सिप इकारलोपः । बहुलं छंदसीत्यडभावः । समासस्वरः ।
काशिः । काश्रु दीप्तौ । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

प्र सू त इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्ते तु शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रऽवता । हरिऽभ्यां । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विश्वं । सत्यं । कृणुहि । विष्टं । अस्तु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तो रथः शत्रूनभिलक्ष्य प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्ठु प्रैतु । शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रोऽशनिः शत्रूनसुरान्प्रमृणन् हिंसन्प्रैतु । त्वं च प्रतीचस्त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि । मारय । तथानूचोऽनुगच्छतः पार्श्वग्राहानसुरान्पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत्सत्यं कृणुहि । सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टमस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दादुपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । मृण हिंसायां । जहि । हन हिंसागत्योरित्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन्हंतेर्ज इति जादेशः । अतो हेरिति लुकि प्राप्त आभाच्छास्त्रस्यासिद्धत्वाच्चिवृत्तिः । हेर्ङित्त्वादंतोदात्तः । प्रतीचः । अंचु गतिपूजनयोः । अंचेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पराचः । अनिगंतोऽचतौ वप्रत्यय इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोः । अस्तु । अस भुवि ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्भजते गेह्यं सः ।

भद्रा त इन्द्र सुमतिर्घृताची सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अभक्तं । चित् । भजते । गेह्यं । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुऽमतिः । घृताची । सहस्रऽदाना । पुरुऽहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धायुर्निरंतरमैश्वर्यं दधानस्त्वं यस्मै मर्त्याय मनुष्यायादधा यद्वीर्यं दधासि स मर्त्योऽभक्तं चित् पूर्वमप्राप्तमपि गेह्यं गृहेषु भवं कनकपञ्चादिकं भजते । प्राप्नोति । किंच । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रमुपलक्षयति । तथा च सोमाज्यपुरोडाशादिलक्षणं हविरंचति प्राप्नोतीति घृताची ते तव सुमतिः शोभना बुद्धिर्भद्रा । कल्याणकरी । तथा तव रातिर्धनशक्तिः

सहस्रदाना । अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य बहुदातृत्वे मंत्रवर्णः । भूरिदा भूरि
देहि नो मा दभं भूर्या भर । ऋग्वे० ४. ३२. २०. । इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक
उणप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त
एव मर्त्यः । वस्वादिषु पाठात् स्वार्थिको यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । गेह्यं ।
गेहशब्दात्तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । मंचे
वृषेत्यादिना मतिशब्दोऽतोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । रा दाने ।
मंचे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियंतमहस्तमिंद्र सं पिणक्कुणारं ।

अभि वृचं वर्धमानं पियारुमपादमिंद्र तवसा जघंथ ॥ ८ ॥

सहऽदानुं । पुरुऽहूत । क्षियंतं । अहस्तं । इंद्र । सं । पिणक् । कुणारं ।

अभि । वृचं । वर्धमानं । पियारं । अपादं । इंद्र । तवसा । जघंथ ॥ ८ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र त्वं सहदानुं । दानुर्दानवी वृचमाता तया सह वर्तमानं । तथा
च मंत्रवर्णः । दानुः शये सहवत्सा । ऋग्वे० १. ३२. ९. । इति । सहदानुं दानु-
भिर्दानवैः सह वर्तत इति सहदानुः । तं क्षियंतं बाधमानं कुणारं कृण्वन्शीलं
कंचिदसुरमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सं पिणक् । सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच । हे इंद्र
वर्धमानं सर्वत इषुमात्रं वर्धमानं । स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वक्वर्धतेति श्रुतेः ।
पियारं हिंस्रं वृचं वृचासुरमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेनाभिजघंथ । हत-
वानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोपेतं क्षियंतमाकाशे निवसंतं कुणारं गर्जंतं
वृचं । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृचो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपा-
दशून्यं कृत्वा संपिणक् । संपिण्डि । तथा च यास्कः । अहस्तमिंद्र कृत्वा संपिण्डि
परिक्रणनं मेघं । नि० ६. १. । इति ॥ सहदानुं । दो अवखंदने । दाभाभ्यां नुरिति
नुप्रत्ययः । द्यतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
क्षियंतं । क्षि निवासगत्योः । तुदादित्वाच्छः । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । पिष् संचूर्णने ।
रुधादित्वात् श्रं । हेर्लुक् षकारस्य ककारश्छांदसः । कुणारं । कुण शब्दने । बाहुल-
कादूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघंथ । हन हिंसागत्योरित्यस्य लिटि थलि रूपं ।
अभ्यासाच्चेति धातुहकारस्य घत्वं । निघातः । उपदेशेऽत एव इतीदृप्रतिषेधः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि सामनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदने ससत्थ ।

अस्तभ्राद्यां वृषभो अंतरिक्षमर्षत्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामनां । इषिरां । इन्द्र । भूमिं । मही । अपारां । सदने । ससत्थ ।

अस्तभ्रात् । द्यां । वृषभः । अंतरिक्षं । अर्षेतु । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र मही महतीमत एवापारामिषिरां स्थानाभावेन चलन्ती एवंविधां भूमिं सामनां समानां । तथा च मंत्रवर्णः । गावौ ते सामनावितः । ऋग्वे० १०. ८५. ११. इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते । यदेव समः सुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्सस्मादेव सामेति । तदस्यास्तीति सामना । तां साम्यवतीं कृत्वा सदने स्वे स्थाने निषसत्थ । निवेशयामासिथ । तथा वृषभोऽभिमतफलानां वर्षक इन्द्रो द्यां द्युलोकमस्तभ्रात् । यथा न पतति तथाधारयत् । तथांतरिक्षं । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूता मेघभेदनेन प्रेरिता आप इह भूमावर्षेतु । आगच्छंतु । तथा च मंत्रवर्णः । यः पृथिवीं व्यथमानामहंहत् । ऋग्वे० २. १२. २. इति ॥ सामनां । सम एव साम । तदस्यास्तीति मतुबर्थे पामादित्वान्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिरां । इष गतौ । इषिमदीत्यादिना । उ० १. ५१. । किरच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । चित्स्वरः । ससत्थ । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि थल्युपदेशेऽत्वत् इतीट्प्रतिषेधः । निघातः । अस्तभ्रात् । स्तंभु स्तंभन इति सौचो धातुः । स्तंभुस्तुंभित्यादिना आप्रत्ययः । आन्लोप इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः । अर्षेतु । ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादनिघातः । आपः । आप्लू व्याप्तौ । क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । जस्यभृन्तृजित्यादिना दीर्घः । जसः सुभ्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । षू प्रेरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ दशमी ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हंतोर्भयमानो वार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्र । व्रजः । गोः । पुरा । हंतोः । भयमानः । वि । आर ।
 सुऽगान् । पथः । अकृणोत् । निऽअजे । गाः । प्र । आवन् । वाणीः । पुरुऽहूतं ।
 धमंतीः ॥ १० ॥

हे इन्द्र अलातृणः । बहूदक्तयालमत्यर्थमातृह्यते हिंस्यत इत्यलातृणः ।
 गोर्माध्यमिकाया वाचो व्रजो गोष्ठभूतो वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः ।
 पुरा हंतोस्तव वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानो बिभ्यद्भार । विश्विष्टो बभूव । अनंतरं
 स इन्द्रो गा अपो निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथो मार्गानकृणोत् ।
 अकरोत् । अतो वाणीर्वननीया धमंतीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं बहुभि-
 राहूतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् । अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत् ।
 अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणो-
 तेर्व्रजो व्रजत्यंतरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार ।
 सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरोन्निरगमनाय गवां । प्रा-
 वन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं
 भवति । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. २. ॥ अलातृणः । तृहि हिंसायां । अलंपूर्वातृ-
 हेर्घजर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समा-
 सस्वरः । वलः । वल संवरणे । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति वलो मेघः ।
 पुंसि संज्ञायामिति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । व्रज गतौ । गोचरसंचरेत्यादिना
 । पा० ३. ३. ११९. । घप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्कुत्वाभावः । व्रजत्यंतरिक्ष इति ।
 प्रत्ययस्वरः । भयमानः । जिभी भये । व्यत्ययेन शप् । आर । ऋ गता-
 वित्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । सुगान् । गमू गतावित्यस्मादधिकरणे
 सुदुरोरधिकरण इति डप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । कृत्स्वरः । निरजे । अज गति-
 क्षेपणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव-
 रक्षणगत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । पुरुहूतं । हूयतेर्निष्ठायां यजादित्वात्संप्र-
 सारणं । हल इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमंतीः । ध्मा शब्दे । शपि पाघ्रे-
 त्यादिना धमादेशः । वा छंदसीति जसः सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे
 कृते धातुस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत द्यां ।

उतांतरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुऽमती । समीची इति संऽईची । इन्द्रः । आ । पप्रौ ।
पृथिवी । उत । द्यां ।

उत । अंतरिक्षात् । अभि । नः । संऽईके । इषः । रथीः । सऽयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयमिन्द्र एकोऽसहाय एव सन् पृथिवीमुत अपि च द्यां द्वे ऐते द्यावापृ-
थिव्यौ समीची परस्परसंगते वसुमती धनयुक्ते सत्यावा पप्रौ समन्तात्पूरयामास
उत अपि च हे शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं रथी रथवान् स नोऽस्माकं समीके
समीप इषः स्थातुमिच्छन् सयुजः संगतान्वाजान् । वजंति गच्छंतीति वाजा
अश्वः । तानश्वानंतरिक्षादंतरिक्षसकाशात् अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वमस्मात्समीपं
शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पप्रौ । प्रा
पूरण इत्यस्य लिटि णलि आत औ णल इत्यौकारः । निघातः । इषः । इषु
इच्छायां । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः ।
रथोऽस्यास्तीति मतुबर्थे छंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्वप्रसूताः ।

सं यदानळध्वन आदिदशैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यो । न । मिनाति । प्रऽदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्वऽप्रसूताः ।

सं । यत् । आनट् । अध्वनः । आत् । इत् । अश्वैः । विऽमोचनं । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

हर्यश्वप्रसूताः । हरी अश्वौ यस्यासाविति हर्यश्व इन्द्रः । तेन प्रेरिता दिशः
प्रागादयो दिवे दिवे प्रतिदिवसं प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते
ताः सूर्यो न मिनाति । न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव व्रजति । यद्यदा सूर्योऽध्वनो
गंतव्यान्प्रदेशानश्चैर्गमनसाधनभूतैः समानट् सम्यगश्रुते आदित् अनंतरमेव
विमोचनं कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । तदेतत्सर्वं कर्मास्य । तवैव
खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । षू प्रेरण इत्यस्मात्सूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः ।

सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मिनाति । मीज् हिंसायां । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः ।
हर्यश्चप्रसूताः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आनट् । अशू व्याप्ता-
वित्यस्य बहुलं छंदसीति लङ्ः श्रुः । अश्रोतेश्चेति नुडागमः । व्रश्चादिना षत्वं ।
यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

दिहक्षंत उषसो यामन्नक्तोर्विवस्वत्या महि चित्रमनीकं ।

विश्वे जानंति महिना यदागादिंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिहक्षंते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रं । अनीकं ।

विश्वे । जानंति । महिना । यत् । आ । अगात् । इंद्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वे जना विवस्वत्या विवासनवत्या निर्गमनपराया अक्तो रात्रेः
संबन्धिन उषसो यामन् यामनि निर्गमने सति महि महत् चित्रं चायनीयम-
नीकं सौरं तेजो दिहक्षंते । द्रष्टुमिच्छंति । यद्यदा आगात् उषःकालः समंतादा-
गातो व्यपैति तदा तेजो दिहक्षमाणाः सर्वे जना महिना महनीयान्यग्निहोत्रा-
दीनि कर्माणि जानंति । कर्तव्यतयावबुध्यंते । हे इंद्र पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु
कृतानि कर्म कर्माणींद्रस्य तवैव ॥ दिहक्षंते । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्य सनि ज्ञाश्रु-
स्मृदृशां सनः । पा० १. ३. ५७. । इत्यात्मनेपदं । अभ्यस्तस्वरः । विवस्वत्याः । वि-
वासतेः संपदादिलक्षणः क्विप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । तस्मात्तदस्यास्तीति मतुप् ।
मादुपधाया इति तस्य वत्वं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानंति । ज्ञा
अवबोधने । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । निघातः । अगात् । इण् गतावित्यस्य लुङि
रूपं । यद्योगादनिघातः । सुकृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विभ्रती गौः ॥

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिंद्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितं । वक्षणासु । आमा । पक्वं । चरति । विभ्रती । गौः ।

विश्वं । स्वाद्यं । संऽभृतं । उस्त्रियायां । यत् । सी । इंद्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

वक्षणासु । वक्ष्यंते यासूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु महि महत् ज्योतिर्ज्यो-
तिष्मदुदकं निहितमिन्द्रेनामा नवसूतिका गौः पक्वं क्षीरादिकं विभ्रती दधाना
सती चरति । सर्वत्र वर्तते । यद्यस्मादुदकात्स्वाद्य स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपा-
दितं दधिघृतक्षीरादिकं सीमेतद्विश्वं सर्वमुस्त्रियायां गवि भोजनायेन्द्रोऽदधात् ।
तस्मात्क्षीरादिकं विभ्रती गौश्चरतीति पूर्वेणान्वयः ॥ वक्षणासु । वक्ष रोषे ।
अस्मात्करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पक्वं । पचतेर्निष्ठातकारस्य
पचो व इति वत्वं । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गत्यर्थः । विभ्रती । डुभृज् धार-
णपोषणयोः । जुहोत्यादिः । शतुरुगित्त्वादुगितश्चेति डीप् । अभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं । उस्त्रियायां । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः ।
यजादित्वात्संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वाभावश्छांदसः । स्वार्थिको
घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रं हव्यं यामकोशा अभूवन् यज्ञाय शिष्यं गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषंगिणो रिपवो हंत्वासः ॥ १५ ॥

इंद्रं । हव्यं । यामऽकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिष्यं । गृणते । सखिऽभ्यः ।

दुऽमायवः । दुऽएवाः । मर्त्यासः । निषंगिणः । रिपवः । हंत्वासः ॥ १५ ॥

हे इंद्रं हव्यं । हव्यो भव । यतो यामकोशाः । यांत्यस्मिन्निति यामो मार्गः ।
तस्य कोशाः कोशवदाच्छादका मार्गप्रतिबंधका राक्षसा अभूवन् । त्वं यज्ञाय
यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यजमानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च शिष्यं । अपेक्षितं
फलं दत्स्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि मिन्वंति प्रक्षिपंतीति दुर्मायवः । दुरेवा
दुष्टं गच्छंतो मर्त्यासो मारयितारो निषंगिणः । निषंगशब्देनेषुधिरभिधीयते ।
तद्वंतः । एवंविधसामर्थ्योपेता रिपवः शत्रवो राक्षसा हंत्वासः । त्वया हननीयाः ॥
हव्यं । हव हवि वृह वृहि वृद्धौ । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपं । नित्स्वरः । अभूवन् ।
भू सत्तायां । अस्य लुङि रूपं । गातिस्थेति सिचो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणे
प्रतिषिद्धे भुवो वुग्लुङ्लिटोरिति वुगागमः । निघातः । शिष्यं । शिष्यं विद्यो-
पादाने । अयं धातुरत्र दाने वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । दुर्मायवः ।
मिनोतेः कृवापाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । इण् गतौ ।
इण्शीङ्भ्यां वन्निति कर्तरि वन्प्रत्ययः । रिपवः । रपेरिच्चोपधाया इत्युप्रत्ययः ।

उपधाया इत्वं । प्रत्ययस्वरः । हंत्वासः । हन हिंसागत्योः । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन
इति त्वन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षोडशी ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमिचैर्जही न्येष्वशनिं तपिष्ठां ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्धयस्व ॥ १६ ॥

सं । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमिचैः । जहि । नि । एषु । अशनिं । तपिष्ठां ।

वृश्च । ई । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघऽवन् । रंधयस्व ॥ १६ ॥

हे इंद्र अवमैः समीपे वर्तमानैरमिचैः शत्रुभिरसुरैरुत्सृष्टो योऽशनिर्घोषो
घुष्यमाणः सं शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते तपिष्ठामतिशयेन तापिकां तामश-
निमेषु शत्रुष्वेव निधाय जहि । मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं तानेव प्रापयेति
भावः । ईमेनान् शत्रून् अधस्तान्मूलतो वृश्च । छिंधि । किंच वि रुज । तान्विशेषेण
बाधस्व । सहस्व । अभिभव च । हे मघवन्निंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि जहि ।
मारय । अनंतरमिमं यज्ञं रंधयस्व । पारं नय ॥ शृण्वे । निघातः । जहि । हन हिंसा-
गत्योः । अस्य लोटि रूपं । अशनिं । अशू व्याप्तौ । अशयवितृभ्योऽनिरित्यनि-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठां । तप्तृशब्दादिष्टन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । वृश्च । ओवश्च
छेदने । तुदादिः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः ।
रंधयस्व । रध हिंसासंराध्योरित्यस्य ण्यंतस्य लोटि रधिजभोरचीति नुडागमः ।
वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उड्वह रक्षः सहमूलमिंद्र वृश्चा मध्यं प्रत्ययं शृणीहि ।

आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सहऽमूलं । इंद्र । वृश्च । मध्यं । प्रति । अयं । शृणीहि ।

आ । कीवतः । सललूकं । चकर्थ । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिं । हेतिं । अस्य ॥ १७ ॥

हे इंद्र रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षो रक्षःकुलं सहमूलं मूलसहितं यथा भवति
तथोड्वह । उड्वर । किंच । मध्यं तस्य मध्यभागं वृश्च । छिंधि । प्रत्ययमयं

प्रत्यागतं तत् शृणीहि । जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये सललूकं सरणशीलं रक्ष
 आ कीवतः । आङ् मर्यादायां । कियतोऽनिर्ज्ञायमानपरिमाणादतिदूराद्देशाच्चकर्थ ।
 कुरु । कृत्वा च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषकारिणे तस्मै रक्षसे तपुषिं तापकं हेति
 घातकमायुधमस्य । क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत् । उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र ।
 मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्ययं । अयमागतं
 भवति । आ कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सरलूकं
 वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हेतेः । नि० ६. ३. । इति ॥ वृह । वृह उद्यमन
 इत्यस्य लोटि रूपं । शृणीहि । शृ हिंसायां । अस्य लोटि हौ ई हल्यघोरितीत्वं ।
 निघातः । कीवतः । किंश्चात्किं परिमाणमस्येत्यर्थे किमिदंभ्यां वो घ इति
 किंश्चाद्वतुवस्तीति ज्ञातत्वाद्वतुब्बादेशाभावश्चादसः । इदंकिमोरीशकी इति की
 इत्यादेशः । सललूकं । सृ गतौ । छांदसी रूपसिद्धिः । चकर्थ । डुकृञ् करण इत्यस्य
 लिटि थलि रूपं । आदित्वादिडभावः । निघातः । तपुषिं । तप संताप इत्यस्मा-
 दर्तिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययो निच्च । अकारस्य इकारश्चां-
 दसः । नित्स्वरः । हेतिं । हन हिंसागत्योः । ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना निपात-
 नादंतोदात्तः । अस्य । असु क्षेपणे । लोटि रूपं ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।
 रायो वंतारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥
 स्वस्तये वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सं । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।
 रायः । वंतारः । बृहतः । स्याम । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजाऽवान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इन्द्र अस्मान्वाजिभिरश्वैः सहितान् कुरु ।
 स्वस्तये चाविनाशाय कुरु । यदा त्वं समासत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थ-
 मासीदसि तदा वयं महीर्महांतीषोऽन्नानि पूर्वीः प्रभूतानि रायो धनानि वंता-
 रस्तेषां संभक्तारः संतो बृहतो महांतः स्याम । भवेम । किंच प्रजावान् अप-
 त्योपेतं भगो धनमस्मे अस्मास्वस्तु । भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु ।
 बहुलं छांदसीति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे
 द्वितीये । वंतारः । वन षण् संभक्तावित्यस्य तृचि आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-

दिङ्भावः । चित्स्वरः । स्याम । अस भुवीत्यस्य लिङि रूपं । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः सुपां सुलुगिति शे इत्यादेशः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

आ नो भर भर्गमिन्द्र द्युमंतं नि ते देणस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनां ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भर्गं । इन्द्र । द्युऽमंतं । नि । ते । देणस्य । धीमहि । प्रऽरेके ।

ऊर्वःऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तं । आ । पृण । वसुऽपते । वसूनां ॥ १९ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदर्थे द्युमंतं दीप्तियुक्तं भर्गं धनमाभर । आ समंतात्संभर । देणस्य दानशीलस्य ते तव संबन्धिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने दाने निधीमहि । धनदानस्य वयं पात्रभूता स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मे अस्माकं कामोऽभिलाष ऊर्व इव अनवाप्तकामो वडवानल इव पप्रथे । प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्य उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र तं महान्तं काममापृण । बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । भृज् भरण इत्यस्य लोटि रूपं । देणस्य । ददाज् दाने । गादाभ्यामिष्णजितीष्णच्प्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देणः । चित्स्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति महिङः सार्वधातुकत्वात्सीयुटः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादातो लोपः । निघातः । ऊर्व इव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । प्रथ प्रख्यान इत्यस्य लिटि रूपं । पृण । पृण प्रीणन इत्यस्य लोटि सेर्हिः । तुदादिः । अतो हेरिति हेर्लुक् । वसूनां । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ विंशी ॥

इमं कामं मंदया गोभिरश्वैश्चंद्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमं । कामं । मंदय । गोभिः । अश्वैः । चंद्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यं । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं काममस्मदीयमभिलाषं गोभिरग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैरश्वैश्च चंद्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मंदय । एतानि दत्वेममभिलाषं पूरय । किंच । एतैरस्मान्पप्रथः । प्रथितांश्च

कुरु । पश्चात्स्वर्यवः स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तो विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः
कुशिका मतिभिर्मननीयैर्मन्त्रैर्वाहः स्तोत्रमिन्द्राय तुभ्यमक्रन् । अकार्षुः ॥ मंदय ।
मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । गोभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेत्यादिना प्रतिषेधः । प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । प्रथ प्रख्याने ।
क्विप् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् । तस्य बहुलं छंदसीति श्रुः ।
धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसहरेत्यादिना लुक् । निघातः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

आ नो गोत्रा ददहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यंतु वाजाः ।

दिवक्षा असि वृषभ सत्यश्रुषोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददहि । गोऽपते । गाः । सं । अस्मभ्यं । सनयः । यंतु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽश्रुषः । अस्मभ्यं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते गवां पते स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नोऽस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गा
अपः प्रत्या ददहि । आद्रियस्व । अभ्राणि विदार्य जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः
सनयः संभजनीयानि वाजा अन्नान्यस्मभ्यमस्मदर्थं संयंतु । समागच्छंतु । वृषभ
कामानां वर्षितर्हे इन्द्र त्वं दिवक्षा असि । दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि ।
अत एव सत्यश्रुषः सत्यसामर्थ्यो मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदा गवां
प्रदाता भवामीति सु बोधि । सुष्ठु बुध्यस्व ॥ ददहि । दृङ् आदरे । यङ्लुकि
लोटि रूपं । ऋतश्च । पा० ७. ४. ९२. । इत्यभ्यासस्य रुगागमः । निघातः । गाः ।
औतोऽम् शसोः । पा० ६. १. ९३. । इत्योकारस्याकारः । एकादेशस्वरः । अस्मभ्यं ।
भ्यसो भ्यमिति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यंतु । इण् गतौ । लोटि रूपं ।
दिवक्षाः । अश्रू व्याप्नौ । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कृदुत्तरपदस्वरः ।
गोदाः । दुदाञ् दान इत्यस्माद्विच् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रुखंतमुग्रमूतये समत्सु घंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रुखंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ २२ ॥

हे इंद्र वाजसातौ । वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । तस्मिन्भरे । विभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे श्रुनं श्रुनमुत्साहेन प्रवृद्धं । यद्वा श्रुनमिति सुखनाम । सुखकरं मघवानं धनवंतं अत एवेदं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम । कुशिका वयं यज्ञार्थमाहूयेम । तथा श्रुण्वंतमस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं श्रुण्वंतमुग्रं शत्रूणां भयंकरं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नंतं हिंसंतं धनानां शत्रुसंबन्धिनां संजितं सम्यग्जेतारं त्वामूतये रक्षणाय वयमाहूयेम ॥ श्रुनं । दुओश्चि गतिवृद्धोरित्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । यजादित्वात्संप्रसारणं । दीर्घाभावश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्यतेर्बहुलं छांदसीति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपं । निघातः । भरे । भृज् भरणे । घः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजसातौ । षणु दाने । भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिनानुनासिकस्यात्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । अद भक्षणे । संपूर्वात् क्तिप् । संभक्षयंति योद्धृणामायूंषीति समदः संग्रामाः । कृदुत्तरपदस्वरः । घ्नंतं । हन हिंसागत्योरित्यस्य शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतेरिति घत्वं । संजितं । जि जये । क्तिप् ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

शासद्वहिरिति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेरिति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इंद्रो देवता । चिष्टुप् छंदः ॥ चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञकमेतत्सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० १. ४. । इति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तं । इमामू ष्विच्छंति त्वा शासद्वहिरिति संपाताः । आ० १. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

शासद्वहिर्दुहितुर्नश्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृजन्तं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वहिः । दुहितुः । नष्टं । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिं । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकं । ऋजन् । सं । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

कुशिकः प्रसंगात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते । अपुत्रस्य पितुः पुत्री दायादा पुत्रिका सती यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यत इति । अपुत्रो यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स वहिरित्युच्यते । स पिता शासत् अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रः पुत्रो भवेदिति स्मृत्युक्तमनुशासनं कुर्वन् दुहितुः पुत्रिकाया नष्टं नप्तारं पौत्रं गात् । गच्छति । दुहितुः पुत्रत्वेन स्वीकाराद्दौहित्रं नप्तृभवं पिंडदानादिकं कर्तव्यतया गात् । गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति ज्ञानन् ऋतस्य सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य रेतसो दीधितिं धर्तारं जामातरं तत्पतिं सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन् पिता नप्तृभवं गच्छति । यत्र यस्मिन्विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रज्ञायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् शग्म्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे । आत्मानं संधत्ते । अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् । यस्या दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता सेकं तस्यां रेतःसेकमृजन् प्रसाधयन् सं शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा स्वशरीरं संदधन्वे । संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह । प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावं । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमुपागमद्दौहित्रं पौत्रमिति विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वांगादंगात्संभूतस्य हृदयादधि जातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्नित्यादिना । नि० ३. ४. ॥ शासत् । शासेः शतर्यभ्यस्तत्वान्नुमभावः । दुहितुः । दुह प्रपूरणे । नप्तृनेष्टृ इत्यादिना तृचि निपातनादिडागमः । चित्स्वरः । नष्टं । नप्तरि भवं । भवे छंदसीति यत् । रीडृत इति रीडादेशः । यस्येति लोपः । रेफलोपश्छांदसः । तित्स्वरितः । गात् । इण् गतावित्यस्य छांदसे लुङि रूपं । ऋजन् । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छंतीति गमेरौणादिकः कप्रत्ययः । कित्वाङ्गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुरिति तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वादत्र तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौत्रो धातुः । लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

न जामये तान्वो रिक्थमरैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं ।

यदी मातरो जनयंत वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋधन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थं । अरैक् । चकार । गर्भं । सनितुः । निऽधानं ।

यदि । मातरः । जनयंत । वह्निं । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋधन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभागित्युक्तं । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । तान्वस्तनूज औरसः पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्यं धनं नारैक् । न प्रेरयति । न प्रददाति । किं तर्हि सनितुरेनां संभजमानस्य भर्तुर्गर्भं । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेनां चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृतामेनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशदत्त्वांशं तु तुरीयकमिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । २. १२४. । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात्पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशंक्य विशेषं दर्शयति । यदि यद्यपि मातरो मातापितरौ वह्निं । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया वोढृत्वात् । अवह्निश्च वह्निः । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं जनयंत । तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंलक्षणः सुकृतोः शोभनस्य पिंडदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणः ऋधन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिंडदानादिकर्तृत्वात्पुत्रो दायार्हः दुहिता तथा नेति न दायार्हा सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं । न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयंति जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानी सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयंत वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै । नि० ३. ६. । इति ॥ तान्वः । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यत्र संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्थं । रिचिर् विरेचने । पातृतुदिवचिरिचिभ्यस्थक् । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । रिचिर् विरेचन इत्यस्य लुङि सिचि वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङादिसंयोगांतलोपौ । निघातः । सनितुः । षण् संभक्तावित्यस्य तृचि रूपं । निधानं । दधातेर्ल्युटि रूपं । तित्स्वरः । मातरः । पिता

माचेति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छांदसः । द्विर्वचनस्य बहुवचनं पूजार्थं ।
जनयंत । जनेर्णिचि रूपं । वहिं । पुमां स्त्रिया । पा० १. २. ६७. । इति वहेः शेषः ।
सुकृतोः । करोतेरौणादिकः क्तुप्रत्ययः । ऋधन् । ऋधु वृद्धौ । व्यत्ययेन श्रम् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रयक्षे ।

महान् । गर्भः । महि । आ । जातं । एषां । मही । प्रवृत् । हरिः अश्वस्य । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अरुषस्यारोचमानस्य तव प्रयक्षे यज्ञार्थं जुह्वा ज्वालाभी रेजमानः
कंपमानोऽग्निर्महः प्रभूतान् पुत्रान् रश्मीन् जज्ञे । उत्पादयामास । एषां रश्मीनां
गर्भो जलात्मना क्रोडीकारो महानासीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनं आ जातं
सर्वत ओषध्यात्मना जातं महि महदभूत् । किंच एषां रश्मीनां प्रवृत् अनेन
प्रकारेण प्रवृत्तिर्हर्यश्वस्येन्द्रस्य यज्ञैर्यज्ञाहैः सोमाहुतिभिर्मही महती भवति ॥ जज्ञे ।
जनी प्रादुर्भाव इत्यस्या लिटि रूपं । अंतर्भावितण्यर्थः । जुह्वा । जुहोतेर्दे दीर्घश्चेति
क्विप् द्विर्वचनं दीर्घश्च धातोः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हर्यश्वस्य । हरी
अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभि जैत्रीरसचंत स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचंत । स्पृधानं । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तं । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवां । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

जैत्रीर्जित्वर्यो विशो मरुतः स्पृधानं वृत्रेण सह स्पर्धमानमिन्द्रमभ्यसचंत ।
सर्वतः समगच्छन् । ते च मरुतस्तस्मिन्वृत्रे हते महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं
तेजस्तमसस्तमोरूपावृत्रान्निरजानन् । निर्गतमज्ञासिषुः । तत इन्द्रं वृत्रहंतारमुदितं
सूर्यं जानतीर्जानाना उषसस्तं प्रत्युत् अभिलक्ष्यैव आयन् प्राप्नुवन् । अथ तत्रोद्धू-
तानां गवां रश्मीनामेकोऽद्वितीय एवेन्द्रः पतिरभवत् ॥ जैत्रीः । जयतेस्तृनि

रूपं । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः । तित्स्वरः । असचंत । षच समवाय इत्यस्य लङि रूपं । स्पृधानं । स्पर्ध संघर्षे । छंदसि कानजादेशः । छंदसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वाद्विर्वचनाभावः । चित्स्वरः । अजानन् । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । आयन् । अय पय गतावित्यस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

वी॒ळौ स॒तीर॒भि धी॒रा अ॒तृ॒दन्प्रा॒चाहि॒न्वन्म॒नसा स॒प्र वि॒प्राः ।

वि॒श्वाम॒वि॒दन्प॒थ्यामृ॒तस्य॑ प्र॒जान॒न्नि॒त्ता नम॒सा वि॒वेश ॥ ५ ॥

वी॒ळौ । स॒तीः । अ॒भि । धी॒राः । अ॒तृ॒दन् । प्रा॒चा । अ॒हि॒न्वन् । म॒नसा । स॒प्र । वि॒प्राः ।

वि॒श्वाम् । अ॒वि॒दन् । प॒थ्याम् । अ॒मृ॒तस्य॑ । प्र॒जान॒न् । इत् । ता । नम॒सा । आ । वि॒वेश ॥ ५ ॥

पुरा किलांगिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहत्य निगूढे कस्मिंश्चित्पर्वते स्थापिताः । ते चांगिरसस्तत्प्राप्त्यर्थमिंद्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च स इंद्रो गवान्वेषणाय देवश्रुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां गवेषणपरा सती तत्स्थानमलभत । तया विज्ञापित इंद्रस्ता गा आनीयांगिरोभ्यः प्रादादित्येतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । धीरा धीमंतः सप्र विप्रा मेधाविनः सप्रसंख्याका अंगिरसो वीळौ दृढे पर्वते सतीर्निरुद्धाः सतीर्गा अभि अभिलक्ष्यातृदन् । निधानमपावृण्वन् । उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽंगिरसः पर्वतविले गावः संतीति मनसा निश्चित्य प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गा अहिन्वन् । निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षेणेंद्रमंचति प्राप्नोतीति प्राक् । तेनेंद्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेणाहिन्वन् । अवर्धयन् । इंद्रं तुष्टुमकुर्वन् । स्तुत्वा च ऋतस्य पथ्यां यज्ञस्य मार्गे साधुभूतां विश्वां सर्वामपहृतां गामविंदन् । अलभंत । ततः स इंद्रस्ता तान्यंगिरसां कर्माणि प्रजानन्निन्त प्रकर्षेण जानन्निंद्रो नमसा नमस्कारेणांगिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतमाविवेश ॥ अतृदन् । उत्तृदिर्हिंसानादरयोरित्यस्य लङि रुधादित्वात् अम् । तस्य असोरित्यल्लोपः । निघातः । प्राचा । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अहिन्वन् । हि गतिवर्धनयोरित्यस्य लङि रूपं । अविंदन् । विट् लाभ इत्यस्य लङि मुचादित्वानुम् । निघातः । पथ्यां । पथि साधुरित्यर्थे तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । यचि भमिति भसंज्ञायां नस्तद्धित इति टिलोपः ।

यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वात्तिस्वरित इति स्वरितः । विवेश । विश प्रवेशन
इत्यस्य लिटि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्वं सध्वक्कः ।

अयं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णं । अद्रेः । महि । पाथः । पूर्वं । सध्वक् । करिति कः ।

अयं । नयत् । सुपदी । अक्षराणां । अच्छ । रवं । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा सरमेद्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुन्यद्रे रुग्णं
भयं द्वारं विदत् अलभत तदानीमिन्द्रो महि महत्पूर्वं पूर्वं प्रेषणकालेऽन्नादिनीं
ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातं सध्वक् इतरैरपि भोज्यैः सध्वीचीनं पाथो गव्या-
दिलक्षणमन्नं कः । अकार्षीत् । तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा
सरमाक्षराणां क्षयरहितानां गवामयं प्रातं नयत् । प्राप्नोत् । कुत इत्यत आह ।
यतो रवं तेषां हंभारवं प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छ शब्दाभिमुख्येन गात् ।
जगाम ॥ विदत् । विदू लाभ इत्यस्य लुङि लृटित्वात् चुरङादेशः । तस्य स्वरः ।
सरमा । सृ गतौ । औणादिकोऽमप्रत्ययः सरतीति । सरमा सरणादिति यास्कः ।
प्रत्ययस्वरः । रुग्णं । रुजो भंग इत्यस्य निष्ठायामोदितश्चेति नत्वं । प्रत्ययस्वरः ।
पाथः । पा रक्षणे अन्ने च । उ० ४. २०६. । इत्यसुन्प्रत्ययः । थुडागमः । पातीति
पाथोऽन्नं । नित्स्वरः । सध्वक् । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
सहांचतीति । सहस्य सध्विरिति सध्वादेशः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुत्वं । अद्रिसध्वोरंतो-
दात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति सध्वि इत्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति यणः स्वरितत्वं । कः । करोतेर्लुङि सिपि
चेर्मन्वे घसहरेत्यादिना लुक् । गुणे कृते हल्ङादिना सिपो लोपः । विसर्ज-
नीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लुङि रूपं । सुपदी । पादोऽन्यतरस्यां । पा० ४.
१. ८. । इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अगच्छद् विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान् मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदंगिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । उं इति । विप्रऽतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुऽकृते । गर्भे । अद्रिः ।

ससान् । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अथ । अभवत् । अंगिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमोऽतिशयेन मेधावी सखीयन् अंगिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रोऽगच्छत् । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सोऽद्रिः सखित्वमिच्छन् सुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे इन्द्राय गर्भं गवात्मकं गर्भमसूदयत् । निरगमयत् । युवभिर्नित्यतरुणैर्मरुद्भिः सह मखस्यन् गोधनमंगिरसामिच्छन् मर्योऽसुराणां मारयितेन्द्रः ससान् । असुरैरपहतास्ता गा भेजे । अथानंतरमंगिराः सप्तानामंगिरसां मध्ये वरिष्ठोऽंगिरा ऋषिरिन्द्रात्ता गा लब्ध्वा सद्यस्तदानीमेवार्चन् इन्द्रं पूजयन्नभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपं । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । षूद निरास इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । ससान् । षण् संभक्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं । लिट्स्वरः । मखस्यन् । छंदसि परेच्छायामिति परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अंगिराः । सृ गतौ । अंगारशब्द उपपदे सतेर्धातोरसुन्प्रत्ययः । उपपदे गकारात्परस्येत्वमंत्यलोपश्च धातोर्लोपश्च अंगिरा इति सूत्रेण । पा० २. ४. ६५. निपात्यते । भूतकालेऽंगारेभ्यः सृत इत्यंगिरा ऋषिः । अंगारेष्वंगिरा इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद् जनिमा हन्ति शृणुं ।

प्र णो दिवः पद्वीर्गव्युरर्चन्सखा सखीरमुंचन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानं । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद् । जनिम । हन्ति । शृणुं ।

प्रानः । दिवः । पद्वीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुंचत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः सतः सत उत्तमस्य वस्तुनः प्रतिमानं । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः । यद्वा सतः सतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः । पुरोभूर्युद्धे पुरतः

शत्रूनवाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा जनिम सर्वाणि जातानि वेद । जानाति । शृणुं
 शृणुनामानमसुरं हंति । पदवीः कवितमो गव्युर्गोधनमंगिरसामिच्छन् अस्माकं
 सखेन्द्रः सखीन्त्रोऽस्मान् दिवो द्युलोकादागत्य प्रार्चन् प्रकर्षेण पूजयन् अवद्यावृ-
 त्त्रबाधरूपाद्दोषान्निरमुंचत् । नितरां मुंचतु ॥ प्रतिमानं । मातीति मानं । औणा-
 दिको नन्प्रत्ययः । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । भू प्राप्नौ । क्विप् । वेद । वेत्तेर्लटि
 रूपं । जनिम । जनी प्रादुर्भावे । जनिहभ्यामिमनिन्नितीमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले
 जातानीति जनिम । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । नित्स्वरः । हंति । हंतेर्लटि
 रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । शृणुं । शोषयतीति शृणुः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुल-
 मिति संहितायां णत्वं । पदवीः । वी कात्यादिषु । क्विप् । पदानि वेत्ति परस्पर-
 संगतानि करोतीति पदवीः कविः । गव्युः । गोशब्दात्परेच्छायां छंदसीति क्यच् ।
 वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् ।
 अर्चतेः शतरि रूपं । सखीन् । संहितायां नकारस्य दीर्घादटीति रुः । पूर्वस्य
 वर्णस्य अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकादेशः । अमुंचत् । मुचू मोक्षणे इत्यस्य लङि
 शे मुचादीनामिति नुमागमः । निघातः । अवद्यात् । वद व्यक्तायां वाचीत्यस्य
 नञ्पूर्वस्य गर्ह्यार्थेऽवद्यपण्यवर्ग्य इति निपातनात् । पा० ३. १. १०१. । यत्प्रत्ययः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

इदं चिन्नु सदनं भूर्येषां येन मासाँ असिसासन्वृतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुं ।

इदं । चित् । नु । सदनं । भूरि । एषां । येन । मासान् । असिसासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ता अर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैरमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं
 गातुं । गच्छत्यनेनेति गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वा-
 णास्तेऽंगिरसो निषेदुः । सत्राख्ये कर्मण्यासीदन् । एषामंगिरसामिदं चित्सदनं
 इदमेव सत्राख्ये कर्मण्यासदनं भूरि नु । प्रभूतं । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः
 खलु । कुत इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सत्रकर्मणा तेऽंगिरसो मासा-
 नभिप्लवपृष्ठचषडहैः कल्पितान् मासान् असिसासन् । संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता ।
 गोशब्दात् क्यचि रूपं । वांतो यि प्रत्यय इति वांतादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः ।

सदेर्लिटि अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्येवाभ्यासलोपौ । निघातः । कृष्णा-
नासः । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य ताच्छीलिकश्चानश् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । चित्स्वरः । गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्य इति करणे
तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । असिषासन् । षण् संभक्तावित्यस्य सनि जनसनखनां
सन्गुल्लोरित्यात्वं । अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वं । सनोतेरन इति संहितायां षत्वं ।
तदंताल्लङि रूपं । यङुत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

संपश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

संपश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वं । पयः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुघानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषां । जाते । निःऽस्थां । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

स्वं स्वकीयं गोधनमभि अभिलक्ष्य संपश्यमाना मदीया एता गाव इत्यात्मी-
यतया जानानास्तेऽंगिरसः प्रत्नस्य पुरा जातस्य रेतसस्तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य
धारणार्थं पयो दुघानास्ता गाः पयो दुहंतः संतोऽमदन् । अहथन् । एषामंगिरसां
घोषो हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातो वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यतपत् । ते
व्याप्यातपिष्ट । ततस्तेऽंगिरसो जात आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि
निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा गोष्वाहतासु वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशू-
रान्पुरुषानादधुः । स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेर्दृशेति वक्तव्य-
मित्यात्मनेपदं । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् ।
मदी हर्ष इत्यस्य लुङि णिच्यङि रूपं । निघातः । दुघानाः । दुह प्रपूरण इत्य-
स्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । घत्वं छांदसं । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरच सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपं । घोषः ।
घुष संशब्दने । घञंतः । जित्स्वरः । निःष्ठां । ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थः क च
। पा० ३. २. ७७. । इति क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । अदधुः । दधातेर्लङि ऋः सिजभ्यस्तेति
जुसादेशः । वाक्यभेदान्निघाताभावः । गोषु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषिद्धत्वात्प्रातिपदिकस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

स जा॒तेभिर्वृ॒त्रहा॒ सेदु॑ ह॒व्यैरु॒दुस्त्रिया॑ असृज॒दिन्द्रो॑ अ॒र्कैः ।

उ॒रुच्य॑स्मै घृ॒तव॒ज्रर॑ती॒ मधु॑ स्वा॒न्नं दु॒दुहे॒ जे॒न्या॒ गौः ॥ ११ ॥

सः। जा॒तेभिः। वृ॒त्रऽहा। सः। इत्। ऊँ इति। ह॒व्यैः। उत्। उ॒स्त्रियाः। असृजत्। इन्द्रः। अ॒र्कैः।
उ॒रु॒ची। अ॒स्मै। घृ॒तऽवत्। भ॒र॑ती॒। मधु॑। स्वा॒न्नं। दु॒दुहे॒। जे॒न्या॒। गौः ॥ ११ ॥

स इन्द्रो जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति । सेदु स एवेन्द्रोऽर्कैरर्चनीयैः अत एव हव्यैर्होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् उस्त्रियाः । ऊँ वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युस्त्रिया गावः । यद्वा ऊँ क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । उस्त्रियेति गोनामोत्साविणोऽस्या भोगाः । नि० ४. १९. । इति यास्कः । ता गा उदसृजत् । यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं हविर्भरंती विभ्राणा अत एवो-
रुची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्मोचति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरुची । जेन्या जेतव्या प्रशस्ता गौरस्मै यजमानाय स्वान्न स्वादुतरं क्षीरादि दुदुहे । दुह्यते स्म ॥
उस्त्रियाः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उस्त्रशब्दात् स्वार्थे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा सृ गतौ । उत्पूर्वस्य सरतेः कप्रत्ययः । पूर्वप-
दस्यान्त्यलोपश्छांदसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । सृज विसर्ग इत्यस्य लङि रूपं । ऊरुची । उर्वचतीति क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

पि॒त्रे चि॒च्च॒क्रुः॒ स॒दनं॒ सम॑स्मै॒ महि॒ त्विषी॑मा॒सुकृ॒तो वि॒ हि ख्यन् ।

वि॒ष्क॒भंतः॒ स्कं॑भ॒नेना॒ जनि॑त्री॒ आसी॑ना॒ ऊँ र॑भ॒सं वि॒ मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

पि॒त्रे। चि॒त्। च॒क्रुः। स॒दनं। सं। अ॒स्मै। महि॑। त्विषिऽमत्। सुऽकृतः। वि। हि। ख्यन्।

वि॒ऽस्क॒भंतः। स्कं॑भ॒नेन। जनि॑त्री॒ इति। आसी॑नाः। ऊँ। र॒भ॒सं। वि। मि॒न्वन् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठतोऽंगिरसः पित्रे चित्पालकायास्मा इन्द्राय महि महत् त्विषी-
महीप्तिमत् सदनमुत्तमं स्थानं संचक्रुः । कथमिति चेदुच्यते । यतः सुकृतः समु-

पार्जितकर्माणस्तेऽगिरसस्तादृशमिन्द्रस्योचितं स्थानं वि हि ख्यन् । विशेषेणा-
दर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह । आसीनाः सत्रमुपतिष्ठन्तस्तेऽगिरसो जनित्री
सर्वस्य जगतो जनयित्री द्यावापृथिव्यौ स्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेनांतरिक्षेण
विष्कम्भन्तो यथा ते रोदस्यावधो न पततस्तथा विष्टब्धीकुर्वन्तः संतो रभसं
वेगवन्तं तमिन्द्रमूर्ध्वं द्युलोके वि मिन्वन् । हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥
चक्रुः । करोतेर्लिट्युसि रूपं । निघातः । ख्यन् । ख्या प्रकथने । अस्य लुङि
चुरस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यङादेशः । आतो लोप इटीत्याकारलोपः । हियो-
गादनिघातः । विष्कम्भन्तः । स्कम्भु रोधने । सौत्रो धातुः । तस्माच्छतरि रूपं ।
वेः स्कम्भातेर्नित्यं । पा० ८. ३. ७७. । इति षत्वं । शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री । ऋन्नेभ्यो
ङीप् । जनिता मन्त्र इति निपातनाखिलोपः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः ।
आसीनाः । आस उपवेशन इत्यस्माच्छानच् । ईदासः । पा० ७. २. ८३. । इतीकारः ।
शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । डुमिज् प्रक्षेपण इत्यस्य
लङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

मही यदि धिषणा शिञ्चथे धात्सद्योवृधं विभ्वं रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुक्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणा । शिञ्चथे । धात् । सद्यःऽवृधं । विऽभ्वं । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । संऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुक्ताः ॥ १३ ॥

मही महती धिषणास्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुती रोदस्योः शिञ्चथे
द्यावापृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय सद्योवृधं तदानीमेव वर्धमानं विभ्वं विभुं तयोर्धा-
रणसमर्थं साधनं यदि धात् अकरोत् ततस्तत्र वर्तमाने यस्मिन्निन्द्रेऽनवद्या
दोषरहिता गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समीचीः संगता भवन्ति । इन्द्रायेति विभ-
क्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य विश्वास्तवषीः सर्वाणि बलान्यनुक्ता अपरप्रेषितानि
स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । जिधृषा प्रागल्भ्ये । धृषेर्धिष च संज्ञायामिति
क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । धृष्णोत्यनयेति धिषणा स्तुतिः । प्रत्ययस्वरः ।
शिञ्चथे । अथ हिंसार्थः । अस्मात्किप् । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वाच्छप् ।
तस्य बहुलं छंदसीति श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । धातुस्वरः । धात् ।
दधातेश्छांदसे लुङि रूपं । यदियोगादनिघातः । विभ्वं । भवतेः क्तिप् । छंदस्यु-

भयथेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अनुत्ताः । णुद प्रेरण
इत्यस्य नञ्पूर्वस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना निपातनान्निष्ठातकारस्य
नत्वाभावः । नञः स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यंति पूर्वीः ।

महि स्तोत्रमव आगन्म सूरैस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महि । आ । ते । सख्यं । वशिम । शक्तीः । आ । वृत्रऽघ्ने । निऽयुतः । यंति । पूर्वीः ।

महि । स्तोत्रं । अवः । आ । अगन्म । सूरैः । अस्माकं । सु । मघऽवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इंद्र ते तव महि महत्सख्यमावशिम । आकामये । शक्तीस्त्वत्संबन्धीनि
दानानि चाकामये । वृत्रघ्ने वृत्रासुरस्य हंत्रे तुभ्यं पूर्वीर्बह्व्यो नियुतो वडवा
आयंति । वहनार्थमागच्छन्ति । सूरैर्विदुषस्तव महि महत् स्तोत्रमवो हविलक्ष-
णमन्नं चागन्म । प्रापयामः । हे मघवन्निद्र तादृशस्त्वमस्माकं सु सुष्ठु गोपाः
पालयिता भवामीति बोधि । बुध्यस्व ॥ सख्यं । सख्युर्य इति भावार्थे यप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । वशिम । वश कांतौ । लटि रूपं । नियुतः । यु मिश्रणे । क्तिप् ।
नितरां युवंति मिश्रयंत्यात्मानं रथेष्विति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्घुत्त-
मबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुक् । मूश्चेति मकारस्य नकारः । निघातः ।
बोधि । बुधेर्लोटि हेर्धौ रूपं । निघातः । गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपेत्यादिना
आयप्रत्ययः । तदंतात् क्तिप् । अतो लोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

महि क्षेत्रं पुरु चंद्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इंद्रो नृभिरजनदीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निं ॥ १५ ॥

महि । क्षेत्रं । पुरु । चंद्रं । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिऽभ्यः । चरथं । सं । ऐरत् ।

इंद्रः । नृऽभिः । अजनत् । दीद्यानः । साकं । सूर्ये । उषसं । गातुं । अग्निं ॥ १५ ॥

योऽयमिंद्रो महि महत् क्षेत्रं केदारादि पुरु प्रभूतं चंद्रं हिरण्यं च विविद्वान्
अर्थिभ्यः सखिभ्योऽस्मभ्यं लभयन् । आदित् अनंतरं चरथं चरात्मकं गवादिकं
च समैरत् सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः । दीद्यानो दीप्यमानः सोऽयमिंद्रो

नृभिर्नेतृभिः कर्मसहायभूतैर्मरुद्भिः साकं सहितः सन् सूर्ये कालस्य निर्वाहकमा-
दित्यं उषसमुषःकालं गातुं । गायन्ति स्तुवंत्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी ।
तां । अग्निमग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतमाहवनीयादिलक्षणमग्निं चाजनत् । अज-
नयत् ॥ पुरु चंद्रं । संहितायां ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन
शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चंद्रं । रक् । प्रत्ययस्वरः ।
चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । ईर
गतावित्यस्य लङि आडजादीनामित्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यंतस्य
लङि रूपं । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । गातुं । गै शब्दे । गापा-
याहिभ्य इति तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षोडशी ॥

अपश्चिदेष विभवोऽदमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चंद्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वंत्यक्तुभिर्धनुचीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचंद्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युऽभिः । हिन्वंति । अक्तुऽभिः । धनुचीः ॥ १६ ॥

दमूनाः । दांतं मनो यस्यासौ दमूनाः । दांतमनाः । यद्वा दाम्यतीति
दमूनाः । उपरत इत्यर्थः । स एष एवेन्द्रो विभवो व्याघ्राः सध्रीचीः परस्परसंगता
विश्वश्चंद्रा विश्वस्याह्लादयित्रीः । विश्वस्याह्लादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूता
अपश्चिदपोऽपि प्रासृजत् । सृष्टवान् । सृष्टाश्च ता आपो मध्वो माधुर्योपेतान्सो-
मान्कविभिः पवित्रैरग्निवायुसूर्यैः पुनानाः शोधयित्री धनुचीः सर्वस्य जगतः
प्रीणयित्रीः सत्यो द्युभिर्दिवसैरक्तुभी रात्रिभिर्हिन्वंति । रात्रिदिवं सर्वं जगत्स्व-
स्वव्यापारप्रवणं कुर्वतीत्यर्थः ॥ दमूनाः । दमु उपरमे । दमेरूनसिरित्यूनसि-
प्रत्ययः । दाम्यतीति दमूनाः । यद्वा दांतशब्दस्य दभावो मनसो मकारान्तर-
स्याकारस्य ऊकारश्छांदसः । असृजत् । सृज विसर्गे । हिन्वंति । हि गतौ ।
निघातः । धनुचीः । धन धान्य इत्यस्मादशिवादिवाटुप्रत्ययः । शार्ङ्गैरवादिषु
ङीन् द्रष्टव्यः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

अनु॑ कृ॒ष्णे वसु॑धिती जिहा॒ते उ॒भे सूर्य॑स्य म॒हना॒ यज॑चे ।

परि॒ यत्ने॑ म॒हि॒मानं॑ वृ॒ज॒ध्वै सखा॑य इ॒न्द्र का॒म्या ऋ॒जि॒ष्याः ॥ १७ ॥

अनु॑ । कृ॒ष्णे इति॑ । वसु॑धिती इति॑ वसु॑ऽधिती । जिहा॒ते इति॑ । उ॒भे इति॑ । सूर्य॑स्य । म॒हना॑ । यज॑चे इति॑ ।

परि॒ । यत् । ते । म॒हि॒मानं॑ । वृ॒ज॒ध्वै । सखा॑यः । इ॒न्द्र । का॒म्याः । ऋ॒जि॒ष्याः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधिती वस्तव्यपदार्थधारणोपेते यजचे यजनार्हे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते । पुनः पुनरावृत्य वर्तेते । किंच । ऋजिष्या ऋजुगतयः सखायस्ते मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतो वृजध्वै । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां वर्जणाय परिभवाय । यद्यस्य ते तव महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः प्रभवन्ति ॥ जिहाते । ओहाज् गतौ । जुहोत्यादिः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । मंहना । महि वृद्धौ । ल्युट् । लिट्स्वरः । वृजध्वै । वृजी वर्जने । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्यंतस्याचो यदिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋजिष्याः । ओषायी वृद्धौ । क्विप् । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छांदसं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

पति॑र्भव वृ॒त्रह॑न्सू॒नृता॑नां गि॒रां वि॒श्वायु॑र्वृ॒षभो॑ वयो॒धाः ।

आ नो॑ ग॒हि स॒ख्येभिः॑ शि॒वेभिर्म॑हान्म॒हीभि॑रु॒तिभिः॑ स॒रण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः॑ । भ॒व । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । सू॒नृता॑नां । गि॒रां । वि॒श्वऽआ॑युः । वृ॒षभः॑ । व॒यः॒ऽधाः॑ ।

आ । नः॑ । ग॒हि । स॒ख्येभिः॑ । शि॒वेभिः॑ । म॒हान् । म॒हीभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ । स॒रण्यन् ॥ १८ ॥

हे वृत्रहन्निन्द्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां वर्षिता वयोधा अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं सूनृतानां गिरामस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां वाचां पतिः स्वामी भव । तथा सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान्महीभिर्महतीभिर्रुतिभी रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च सहितस्त्वं नोऽस्मान्प्रत्यागहि । यज्ञार्थ-

मागच्छ ॥ सूनृतानां । ऊन परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिति प्रिय-
मुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेलोर्लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सेर्हिरादेशः । अपिच्च । तस्य डित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपः ।
तस्यासिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्क्यच् ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

तमंगिरस्वन्नमसा सपर्यन् नथं कृणोमि सन्यसे पुराजां ।

दुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः ॥ १९ ॥

तं । अंगिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नथं । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजां ।

दुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः । स्व । रिति स्वः । च । नः । मघऽवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इंद्र अंगिरस्वत् अंगिरस इव नमसा स्तोत्रेण सपर्यन् पूजयन् विश्वामि-
त्रोऽहं तं तादृशमहिमोपेतं पुराजां पुरातनं त्वां सन्यसे संभजनाय नथं कृणोमि ।
स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । अदेवीस्तमोरूपत्वेनाद्योतमानान्वहुला बहून् दुहो
द्रोघृन् शत्रुभूतान् राक्षसान् वि याहि । विशेषेण मृतिं प्रापय । हे मघवन्निंद्र
नोऽस्मभ्यं स्वः स्वं धनं च सातये संभजनार्थं धाः । धेहि ॥ अंगिरस्वत् ।
अंगिरस इव तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यान-
मिति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः कंडादिः । नथं ।
एण स्तुतावित्यस्मादचो यदिति यत्प्रत्ययः । धातोस्तन्निमित्तस्येति वांतादेशः ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृणोमि । कृवेर्लोटि रूपं । सन्यसे । सनतेर्भावे क्तिप् ।
यसु प्रयत्ने । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः ।
पुराजां । जनेर्विद्यत्वात् रूपं । याहि । यातेर्लोटि रूपं । स्वः । स्वरादिनिपात-
मव्ययमित्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । सातये । षण् संभक्तौ ।
भावे क्तिन् । जनसनेत्यादिना आत्वं । ऊतियूतीत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

॥ अथ विंशी ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासां ।

इंद्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मधूमधू कृणुहि गोजितो नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारं । आसां ।
इंद्र । त्वं । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे इंद्र ते पावकाः पापानां शोधयिष्यो मिहः सेचनसाधनान्यापः प्रतता लोके प्रकर्षेण विस्तृता अभूवन् । आसामपां स्वस्ति विनाशरहितं पारं तीरं नोऽस्मदर्थं पिपृहि । जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः । रथिरो रथवांस्त्वं रिषो हिंसकाच्छत्रोः सकाशान्नोऽस्मान्पाहि । पालय । अनंतरं नोऽस्मान् मक्षु मक्षु अतिशीघ्रं गोजितो गवादिपशूनां जेतृन् कृणुहि । कुरु । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । भू सत्तायामित्यस्य लुङि रूपं । निघातः । पिपृहि । पू पालनपूरणयोः । जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । हेर्ङित्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्वर्थे मेधारथाभ्यामिरनिरचावितीरच्प्रत्ययः । रिषः । रिष हिंसायां । क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मक्षू मक्षू । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्किति दीर्घः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अंतः कृष्णां अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृता दिशमान ऋतेन दुरंश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रऽहा । गोऽपतिः । गाः । अंतरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामऽभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरंश्च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता गोपतिर्गवां स्वामी सन्निद्रो गा अदेदिष्ट । अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविघ्नकारिणोऽसुरानरुषैरारोचमानैर्धामभिस्तेजोभिरंतरंतर्धानं विनाशं गात् । गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गा ऋतेन प्रतारणवर्जितेन सत्येन वाक्येन प्रदिशमानोऽंगिरोभ्यः प्रदिशन्निद्रो विश्वाः सर्वाणि दुरो गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाश्चापावृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवान्नित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अडागमस्वरः । गोपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । इण् गतौ । अंतर्भावितव्यर्थः । दिशमानः ।

दिशेर्ब्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् ।
वृज् वरण इत्यस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ २२ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

इन्द्र सोमं सोमपत इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैन्द्रं । अनुक्रांतं
च । इन्द्र सोमं चूनेति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीय इन्द्र सोम-
मितीदं सूक्तं निविज्ञानीयं । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । इन्द्र सोमं या त ऊति-
रवमेति मध्यंदिनः । आ० ७. ६. । इति ॥ गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र
एतत्सूक्तं । सूचितं च । इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥
उद्भिद्बलभिदोरपि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । सूचितं च । इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति
मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं चारु यत्ते ।

प्रपुथ्या शिप्रे मघवनृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्रं । सोमं । सोमऽपते । पिबं । इमं । माध्यंदिनं । सवनं । चारु । यत् । ते ।

प्रऽपुथ्य । शिप्रे इति । मघऽवन् । ऋजीषिन् । विऽमुच्य । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । सोमपते सोमस्याधिपते हे इन्द्र इममस्माभिर्मध्यंदिने
सवने क्रियमाणं सोमं सोमरसं पिब । यद्यस्मात्ते त्वदर्थं क्रियमाणं माध्यंदिनं
मध्यंदिनसंबन्धि सवनं निष्केवल्यारूपं शस्त्रं चारु रमणीयं वर्तते । मघवन्
धनवन् ऋजीषिन् । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे इन्द्र
हरी रथे योजितावश्चौ रथाद्विमुच्य शिप्रे हनू प्रपुथ्याचत्येन ग्रासेन पूरयित्वेह

देवयजनदेशे मादयस्व । तावश्चौ हर्षय ॥ प्रमुथ्य । प्रोथु पर्याप्तावित्यस्य ल्यपि रूपं । ह्रस्वश्छांदसः । लिट्स्वरः । ऋजीषिन् । अर्ज षर्ज अर्जन इत्यस्मादर्जेश्च ऋजि च । उ० ४. २८. । इतीषन्प्रत्यय ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषं । तदस्यास्तीतीनिप्रत्ययः । आमंचितत्वान्निघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमणिच् । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

गवा॑शिरं म॒थिन॑मिन्द्र शु॒क्रं पिबा॑ सोमं ररि॒मा ते॒ मदा॑य ।

ब्र॒ह्म॒कृता॒ मारु॑तेना ग॒णेन॑ स॒जोषा॑ रु॒द्रैस्तृ॑पदा वृष॒स्व ॥ २ ॥

गोऽआ॑शिरं । म॒थिनं॑ । इ॒न्द्र । शु॒क्रं । पिब॑ । सोमं॑ । ररि॒म । ते॒ । मदा॑य ।

ब्र॒ह्मऽकृ॑ता । मारु॑तेन । ग॒णेन॑ । स॒जोषाः॑ । रु॒द्रैः । तृ॑पत् । आ । वृष॒स्व ॥ २ ॥

हे इन्द्र गवाशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं सोमं । अपि च मथिनं मथसंयुक्तं शुक्रमभिनवं यद्वा शुक्रामथियहे वर्तमानं । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं पिब । ते तव मदाय हर्षाय ररिम । तं सोमं वयं प्रयच्छामः । मारुतेन । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृता । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत् । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन गणेन रुद्रेरेकादशसंख्याकै रुद्रैश्च सजोषाः संगतस्त्वं तृपत् सोमपानेन तृप्यन् आ वृषस्व । तमिमं सर्वतो जठरे सिंच । धारय ॥ गवाशिरं । श्रिणातेराङ्पूर्वात्क्लिप्यपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना निपातनादाशिरादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । ररिम । रातेश्छांदसे वर्तमाने लिटि रूपं । असमानवाक्यत्वान्निघाताभावः । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । तृपत् । तृप प्रीणने । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

ये ते शु॒ष्मं॒ ये तवि॑षीमवर्धन्चै॒त इ॒न्द्र म॒रुत॑स्त ओजः॒ ।

मा॒ध्यंदि॑ने सव॒ने वज्र॑हस्त पिबा॑ रु॒द्रेभिः॒ सग॑णः सुशि॒प्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शु॒ष्मं । ये । तवि॑षी । अव॑र्धन् । अ॒र्चैतः॑ । इ॒न्द्र । म॒रुतः॑ । ते । ओजः॑ ।

मा॒ध्यंदि॑ने । सव॒ने । वज्र॑हस्त । पिब॑ । रु॒द्रेभिः॑ । सऽग॑णः । सुऽशि॒प्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ये मरुतस्ते तव श्रुषं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषी बलं
चावर्धन् युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतोऽर्चतस्त्वां स्तुवंतः संतस्ते तवौजो
युद्धसामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तौ हस्तौ यस्येति तादृश सुशिप्र शोभन-
हनो । शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनि त्वि रुद्रा
मरुतः । तैः सगणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृधु वर्धने । अंतर्भा-
वितरणर्थः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । जिह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

त इन्द्रस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृत्रस्येषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुत इन्द्रस्य शर्धो बलभूता आसन् त इत् त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयार्थे
षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं
वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु । क्षिप्रं प्रैरयन् । येभिर्यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भि-
रिषितः प्रेरित इन्द्रोऽमर्मणः परैरविदितमर्मस्थानस्यात एव मन्यमानस्य न
कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य वृत्रस्यासुरस्य मर्म यस्मिन् स्थाने प्रहृतौ सत्यां
स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद । अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विप क्षेपण इत्यस्य
लिटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । इरेच इरयो र इति रे इत्यादेशः । निघातः । आसन् ।
अस भुवीत्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । विद ज्ञान
इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मर्म । मृङ् प्राणत्याग इत्यस्मादौणादिको
मनिन् । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मनुष्वदिन्द्रं सवनं जुषाणः पिबा सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिरपो अर्णा सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सवनं । जुषाणः । पिब । सोमं । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णा । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इंद्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं सवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते
 शाश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च स
 तादृशस्त्वं यज्ञैर्यजनीयैर्मरुद्भिः साकमाववृत्स्व । आगच्छ । किंच सरण्युभिरेक-
 श्रुतिमन्मंत्रानात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम-
 पोऽंतरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णा पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि । प्रापय । यद्वा
 अपः । पंचम्यंतमेतत्पदं । अपो व्याप्तादंतरिक्षात्सकाशादर्णासि प्रापय ॥ ववृत्स्व ।
 वृत्तु वर्तने । व्यत्ययेन शपः श्चुः । लोटि रूपं । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्विप् ।
 समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मंत्राः । तानिच्छंतः । सुपः क्यच् । क्यदित्यु-
 प्रत्ययः । यद्वा सृ गतौ । सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्रुचः । उ० ३. ८०. । इत्यन्युच्प्रत्ययः ।
 रषाभ्यां । पा० ८. ४. १. । इति णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । अपः । आप्लू व्याप्तौ । आप्लोतेः
 क्विप् ह्रस्वश्चेति क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सिसर्षि ।
 सृ गतौ । छांदसो जुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

त्वमपो यज्ञं वृचं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्रं चरता वधेन वव्रिवांसं परि देवीरदेवं ॥ ६ ॥

त्वं । अपः । यत् । ह । वृचं । जघन्वान् । अत्यान्ऽइव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानं । इंद्र । चरता । वधेन । वव्रिऽवांसं । परि । देवीः । अदेवं ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं देवीर्देवनशीला अपः परि वव्रिवांसं परित आवृत्य वर्तमानं अत
 एवादेवं बहूदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानमेकत्र निश्चलतया वर्तमानं
 वृचं मेघं यद्यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि
 तदा त्वमाजौ युद्धे सर्तवै अतिवेगगमनायात्यानिव यथाश्चान् प्रेरयसि तथा
 त्वमप उदकान्यंतरिक्षादाकाशात् प्रासृजो ह । प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु ।
 तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसागत्योरित्यस्य क्सौ विभाषा
 गमहनविदविशामितीटो विकल्पितत्वादत्रेडभावः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं ।
 प्रत्ययस्वरः । असृजः । सृज विसर्गे । शविकरणी । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । सृ
 गतौ । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं ।

आजौ । अज गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३२. । इति इणप्रत्ययः ।
णिच्चादुपधावृद्धिः । अजंति गच्छन्त्यस्मिन्नित्याजिर्युद्धं । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजा-
वित्यत्र संहितायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । सर्ववि-
धीनां छंदसि विकल्पितत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति ।
सवर्णदीर्घः । शयानं । शीङ् स्वप्ने । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ङित्वाह-
सार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेर्भावे हनश्च वध
इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरंतोदात्तश्च । वव्रिवांसं । वृज् वारण इत्यस्य क्सा-
विडागमश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

यजाम् इन्नमसा वृद्धमिंद्रं बृहंतमृष्वमजरं युवानं ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इंद्रं । बृहंतं । ऋष्वं । अजरं । युवानं ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानं । ममाते इति ॥ ७ ॥

नमसा हविलक्षणेनान्नेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महांतमृष्वं । ऋष्यते
गम्यते स्तुतिलक्षणेर्मेचैरिति ऋष्वं स्तोतव्यं । अजरं जरारहितं अत एव युवानं
नित्यतरुणं एवंविधमिंद्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्ध्यर्थं स्तुतिवाक्यैः
पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य
यस्येन्द्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः । न परिच्छेत्तुं शक्नुतः । न ममाते
इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थं ॥ यजामः । यजेर्लटि रूपं । ऋष्वं । ऋषी
गतौ । सर्वनिघृष्वऋष्वेत्यादिना वप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । मा मान इत्यस्य लिट्यतुसि रूपं । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानं । महिशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वा-
दित्वादिमनिच् । चित्स्वरः । ममाते । माङ् माने शब्दे चेत्यस्य लिट्या-
तामि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवी द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।
दाधार । यः । पृथिवी । द्यां । उत । इमां । जजान । सूर्ये । उषसं । सुऽदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवा इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निर्मितानि
पृथिव्यादीनि पुरुणि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनन्ति । एतानि सर्वाणि
तव कर्माणि न हिंसन्ति । किंत्वाद्वियन्ते । किंच योऽयमिन्द्रः पृथिवी भूलोकं द्यां
द्युलोकं उत अपि चेमामिममन्तरिक्षलोकं च एतांस्त्रीन् लोकान् दाधार ।
सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः सूर्ये लोकप्रकाशकमादित्यमुषसमग्निहोत्रा-
दिकर्मनिर्वाहकमुषःकालं जजान । उत्पादयामास ॥ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणी-
त्येतत्पदकदंबकमेको द्वे वसुमती इत्यस्मिन्वर्गे । ऋग्वे० ३. २. ३. पठितं । अत्रापि
तदेव पठ्यते पदकाले नोत्सृज्यत इति चेत् न । वाक्यभेदात् । तत्रेन्द्रस्य कर्म सुकृता
पुरुणीत्येकं वाक्यं अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं पुरुणि व्रतानीत्यपरं । किंच
तत्रत्यं पदकदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यभेदाद्विभक्तिभेदाच्च
पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । मीज् हिंसायामित्यस्य लटि रूपं । निघातः ।
दाधार । धृज् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । लिट्स्वरः ।
जजान । जन जनन इत्यस्यांतर्भावितरण्यर्थस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । सुदंसाः ।
सोर्मनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमं ।
न द्याव इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरंत ॥ ९ ॥
अद्रोघ । सत्यं । तव । तत् । महिऽत्वं । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमं ।
न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इन्द्र ते तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथार्थं ।
यद्यस्माज्जात उत्पन्नः सद्यस्तदानीमेव सोममस्माभिर्दीयमानं सोमरसमपिबः ।
ह प्रसिद्धौ । किंच तवसो बलवतस्ते तवौजः सामर्थ्यं द्यावो दिवोपलक्षिताः
सर्वे लोका न वरंत । न वारयन्ति । किंच । अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति ।
तथा मासाश्चैत्राद्याः शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किंतु तव
सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्ते इति भावः ॥ अद्रोघ । आमन्त्रितस्य चेति षाष्टिकमा-

द्युदात्तत्वं । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । मसी परिमाने । मस्यते परि-
मीयते त्रिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । शरदः । शृ
हिंसायामित्यस्मात् शृद्भसोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यतेऽस्यां तृणगुल्म-
वनस्पतीनां तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । वृज् वरणे । अंतर्भावित-
एयर्थोऽत्रातिवारणे वर्तते । भौवादिकः । छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

सद्यस्त्रीनाम्येकाहे निष्केवल्यशस्त्रे त्वं सद्यो अपिब इति सूक्तमुखीया । सूचितं
च । त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु त्वाहिम्ने अध देव देवाः । आ० ९. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वा द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वं । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमं । परमे । विऽव्योमन् ।

यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । आविवेशीः । अथ । अभवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इन्द्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय
हर्षाय सोममपिबः । यद्यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावाविवेशीर्ह । आ
समन्ताद्भृशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथानंतरं पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां
विधाताभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेर्नामन् सा-
मन्त्रित्यादिना मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । विशेषेणैव व्याप्तिर्यस्य तत् । सुपां
सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । विश
प्रवेशन इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि यङो वेतीडागमः । इतश्चेति सिप इका-
रलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदि-
साध्यश्रूभ्य उणप्रत्ययः । णित्वाङ्ङिः । दधातेर्वहिहाधाङ्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदि-
त्यनुवृत्तेरातो युक् चिण् कृतोरिति युगागमः । समासे गतिकारकयोरपि पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेति सूत्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

अहन्नहिं परिशयान्मरणं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फिग्याऽक्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिं । परिऽशयानं । अर्णः । ओजायमानं । तुविऽजात । तव्यान् ।
न । ते । महिऽत्वं । अनु । भूत् । अध । द्यौः । यत् । अन्यया । स्फिग्या । क्षां । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात्सोऽयं तुविजातः । हे तुवि-
जात इन्द्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धस्त्वमर्णः परिशयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः
कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं बलमाचरंतमहिं । आ समंताच्चत्य-
पहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघमहन् । उदकप्रेरणाय हतवानसि । अध अथ
ते महित्वं महिमानं द्यौर्नानुभूत् । नानुभवति । न जानाति । यद्यस्मात्त्वमन्य-
यैकतरया स्फिग्या कट्या क्षां भूमिमवस्थाः । अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् ।
हंतेर्लङि सिब्लोपे रूपं । अहिं । हन हिंसागत्योः । आङि अहिनिभ्यां ह्रस्वश्चेति
इणप्रत्ययः । डिच् पूर्वपदस्य ह्रस्वश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । ओजायमानं ।
ओजःशब्दादाचारार्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च । डिच्चा-
दात्मनेपदं । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौचो धातुः । अस्मात्तृजंतात्तुश्छंद-
सीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोप-
श्छांदसः । नित्स्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपं । स्फिग्या । यच्च भमिति भसंज्ञां
बाधित्वा स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां जश्त्वं । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः ।
क्षां । क्षि निवासगत्योः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति निरुपपदादपि डप्रत्ययः ।
ततष्टाप् । क्षियंति निवसंत्यस्यां प्राणिन इति क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणां-
तोदात्तः । अवस्थाः । वस आच्छादन इत्यस्य लङ्छानुदात्तत्वादात्मनेपदं । थास्य-
दादित्वाच्छपो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

यज्ञो हि तं इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञं । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रं । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयो यज्ञस्ते तव वर्धनो हविःप्रदानेन वर्धयिता भूद्धि । भवति
खलु । उत अपि च सुतसोमोऽभिषुतसोमवान्मियेधो यज्ञस्तव प्रियः । स त्वं
यज्ञियो यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेनानुष्ठीयमानेनानेनाव ।

फलप्रदानेन रक्ष । किंचायं यज्ञस्ते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मण्यावत् ।
रक्षतु ॥ वर्धनः । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यंतस्य नङादित्वात् ल्युप्रत्ययः । लिट्स्वरः ।
भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेर्लोटि रूपं । निघातः । सन् । असेः शतरि
रूपं । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । हन हिंसागत्योरित्यस्य भावे हनस्त चेति क्यप्
तकारश्चांतादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छांदसे लङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्यां ।

यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रं । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनं । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्यां ।

यः । स्तोमेभिः । ववृधे । पूर्व्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानोऽवसा स्वरक्षकेण यज्ञेनेन्द्रं त्वामर्वागाचक्रे । हविःप्रदा-
नेनाभिमुखं करोति । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनार्थेनं त्वामा ववृत्यां ।
यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पूर्व्येभिः पुरातनैः स्तोमेभिः स्तो-
त्रैर्ववृधे । तथा य इन्द्रो मध्यमेभिर्मध्ये भवैः स्तोत्रैरुतापि च नूतनेभिरस्माभिः
क्रियमाणैरधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवशब्दा-
दीयसुनि भसंज्ञायामकारलोप ईकारलोपश्छांदसः । निच्चादाद्युदात्तः । ववृत्यां ।
वृत्तु वर्तने । लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः ।
ववृधे । वृधु वर्धन इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात्
शेषिकार्थे मध्यान्मः । पा० ४. ३. ८. इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नव-
शब्दस्य लप्प्रनप्ताश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्चेति तनप्प्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रं । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽइव । यांतं । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिषणेन्द्रं स्तवानीति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं

जजान । करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्पारे भवादतिदूरवर्तिनो विघ्नकारिणोऽहः पुरा पूर्वं स्तवै । स्तवानि । यत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रो नोऽस्मानंहसः पापरूपाहारिद्याद्यथा पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जना हवन्ते । आह्वयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । नावेव यातं । यथा नद्यादिषु नौकया यातं गच्छन्तं पुरुषमुभय उभयकूलवर्तिनो जना हवन्ते । आह्वयन्ति । तद्वत् ॥ विवेच । विष्णु व्याप्तावित्यस्य लिटि णलि रूपं । लित्स्वरः । जजान । जन जनन इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । अमेर्हुक् च । उ० ४. २१२. । इत्यमुन्प्रत्ययो हुगागमश्च । नित्स्वरः । पीपरत् । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घगुणाः । यथायोगादनिघातः । लित्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरण इत्यस्मान्नुदिभ्यां डौः । उ० २. ६४. । इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः श्रवः । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभयशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो नित्यं । पा० ५. २. ४४. । इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं । हवन्ते । ह्वयतेर्लटि रूपं ॥

माध्यन्दिने सवन आग्नीध्रीयस्य आ पूर्णो अस्येति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ पूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यन्दिन्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचदशी ॥

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।

समु प्रिया आववृचन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशं । सिसिचे । पिबध्यै ।

सं । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृचन् । मदाय । प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रं ॥ १५ ॥

हे इन्द्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणकलशः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहा-कृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः पिबध्यै तव पानार्थं । सिसिचे । तं सोमं चोदिताधारे सिंचामि । तत्र दृष्टान्तः । कोशं सेक्तेव । यथा सेक्तोत्सेचको जलपूर्णात्कोशात् हतेः सकाशाज्जलं पात्रांतरे सिंचति तद्वत् । प्रियाः स्वादुतमाः सोमासो दत्तास्ते सोमा इन्द्रं त्वामभि अभिलक्ष्यैव मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समाववृचन् । सम्यगावृत्य वर्तन्तां ॥ आपूर्णः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य

कर्मणि निष्ठा । रदाभ्यामिति तस्य नत्वं । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । स्वाहा ।
निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे ।
षिच क्षरण इत्यस्य लिटि रूपं । पिबथ्यै । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः ।
शित्वात्पिबादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । अववृचन् । वृतु वर्तन इत्यस्य लङि
शप् । बहुलं छंदसीति तस्य शपः झुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति
रूडागमः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुर्नाद्रयः परि षंतो वरंत ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा ह्रूहं चिदरुजो गव्यमूर्वे ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिंधुः । न । अद्रयः । परि । संतः । वरंत ।

इत्था । सखिभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र । आ । ह्रूहं । चित् । अरुजः । गव्यं । ऊर्वे ॥ १६ ॥

हे पुरुहूतेन्द्र गभीरो गंभीरः सिंधुः समुद्रस्त्वा त्वां न वारयति । ततः परि परितो
वर्तमानाः संतोऽद्रयः शैलास्त्वां न वरंत । न वारयन्ति । किंतु त्वामनुसृत्य
वर्तन्ते । यद्यस्मादित्येत्थमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिभिर्देवैरिषितः प्रार्थितस्त्वं
ह्रूहं चिदतिप्रबलमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्वमूर्वानलमारुजः ।
सम्यगभांक्षीः ॥ गभीरः । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोग्ये च । अस्मादीरच्प्रत्ययः ।
धकारस्य भकार आकारस्य ह्रस्वश्च गभीरगंभीरौ । उ० ४. ३५. । इत्यनेन नि-
पात्यते । चित्स्वरः । सिंधुः । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः संप्र-
सारणं दकारस्य धकारः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । परि षंतः । संतः । अस्तेः
शतरि रूपं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति षत्वं । केचित्परेः क्रियान्वय-
मिच्छन्ति । तदा षत्वमनुपपन्नं । परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत ।
वृज् वरणे । भौवादिकः । लङि रूपं । निघातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य
लङि रूपं । गव्यं । गोर्विकार इत्यर्थे गोपयसोर्यदिति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमृतये समत्सु घंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ १७ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ १७ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । प्र पर्वतानां
सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठ्यष्टमी-
दशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुतिरंत्यानुष्टुबिति । अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां
नदीवाक्यत्वान्नद्य एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः ।
अंत्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो
नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीदृ एव देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ पुरा किल
विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन
लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपाट्छुतुद्व्योः संभेदमाययावनुययुरितरे । अथोत्ति-
तीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाधजले ते नद्यौ दृष्टोत्तरणार्थमाद्याभिस्त्रिसृभिस्तुष्टाव ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।

गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्वी पयसा जवेते ॥ १ ॥

प्र। पर्वतानां। उशती इति। उपऽस्थात्। अश्वे इवेत्यश्वेऽइव। विसिते इति विऽसिते।
हासमाने इति ।

गावाऽइव। शुभ्रे इति। मातरा। रिहाणे इति। विऽपाट्। शुतुद्वी। पयसा। जवेते इति ॥ १ ॥

पर्वतानां गिरीणां शैलानामुपस्थादुत्संगान्निर्गत्योशती समुद्रगमनं कामय-
माने । गमने दृष्टान्तः । अश्वे इव । यथा विषिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने
अन्योन्यजवेन स्पर्धमाने । यद्वा हृषंत्यावश्वे इव वडवे इव त्वरया गच्छंत्यौ परस्परं
हृषंत्यौ । तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वौ गावौ शोभमानौ वर्तन्ते तद्वच्छुभ्रे शोभ-
माने । किंच मातरा । यथा मातरौ धेनू रिहाणे । अंतर्णीतसनर्थो लिहिः ।
वत्सं जिह्या लेढुमिच्छंत्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत्समुद्रं गंतुं जवाद्गच्छंत्यौ पयसा
संयुक्ते विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । शुतुद्वी शु

क्षिप्रं तु तुन्ना तुन्नेव द्रवति गच्छतीति श्रुतुद्री । एतन्नामके नद्यौ प्रजवेते । समुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषणे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्व्यौ पयसा प्रजवेते । नि० ९. ३९. । इति ॥ उशती । वश कांतौ । अस्य शतुर्द्विद्वाद्गृहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विषिते । षिञ् बंधन इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहेत्यादिना । पा० ८. ३. १०. । षत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्मा हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । लिह आस्वादने । स्वरितेत्वाद्भयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफच्छांदसः । रेफमवलंब्य णत्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । विपाट् । पट गतौ पश बाधनस्पर्शनयोरिति वा ण्यंतावेतौ विपूर्वौ । शकारस्य व्रश्वादिना षत्वं । श्रुतुद्री । छांदसी रूपसिद्धिः । जवेते । जुङ् गतौ । भौवादिकः । डित्त्वादात्मनेपदं । आतो डित इतीयादेशः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इंद्रेषिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इंद्रेषिते इतींद्रोऽइषिते । प्रऽसवं । भिक्षमाणे इति । अच्छा । समुद्रं । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति संऽआराणे । ऊर्मिऽभिः । पिन्वमाने इति । अन्या । वां । अन्यां ।

अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ इंद्रेषिते इंद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां समुद्रमच्छाभिमुख्येन याथः । गच्छथः । तत्र दृष्टांतः । रथ्येवेति । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वत्यौ । समाराणे परस्परं संगच्छंत्यावूर्मिभिस्तरंगैः पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वेणान्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरां नदीमप्येति । अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इंद्रेषिते । इष गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठायास्तीषसहेत्यादिना इडागमः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । प्रसवं । षू प्रेरण इत्यस्याप् । याथादिस्वरः । भिक्षमाणे । भिक्ष याज्यायां ।

आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथ-
स्येमौ । तस्येदमित्यर्थे रथाद्यदिति यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः ।
याथः । यातेर्लटि रूपं । समाराणे । ऋ गतावित्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः समो
गमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कानजादेशः । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । पिन्वमाने ।
पिवि सेचने । भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अच्छा सिंधुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृऽतमां । अयासं । विऽपाशं । उर्वीं । सुऽभगां । अगन्म ।

वत्संऽइव । मातरां । संरिहाणे इति संऽरिहाणे । समानं । योनिं । अनु । संचरंती
इति संऽचरंती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ मातृतमामतिशयेन मातरं सिंधुं स्रवंती श्रुतुद्री त्वामच्छाभिमुख्ये-
नायासं । विश्वामित्रोऽहं प्राप्नोऽभूवं । उर्वीं महतीं सुभगां सौभाग्यवतीं विपाशं
त्वामगन्म । वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वन्तौ । मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समिव
संरिहाणे । अंतर्णीतिसनर्थो लिहिः । जिह्या लेढुमिच्छंत्यौ यथा वत्समनु-
गच्छतस्तद्वत् समानमेकं योनिं स्थानं समुद्रमनु अभिलक्ष्य संचरंती सम्यक्
चरंत्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वेणान्वयः ॥ अयासं । या प्रापण इत्यस्य रूपं ।
इडभावश्छांदसः । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सोश्चेति
मकारस्य नकारः । निघातः । संचरंती । चरतिर्गत्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावादात्म-
नेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

एना वयं पयसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।

न वर्त्तवे प्रसवः सर्गतक्तः किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयं । पयसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिं । देवऽकृतं । चरंतीः ।

न । वर्त्तवे । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । किंऽयुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रत्यूचतुः । एनैनेन पयसा पिन्वमानाः संतर्पयंत्यो

देवकृतं देवेनेन्द्रेण कृतं संदिष्टं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्ष्मीकृत्य चरंतीर्गच्छंत्यो
वयमास्महे । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः
प्रसव उद्योगो न वर्तवे । निवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्नसौ विप्रो
ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्मान् जोहवीति । भृशमाह्वयति ॥ एना । इदंशब्दस्य तृती-
याया एनादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आज्ञादेशः । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिवि सेचने । देवकृतं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरः । वर्तवे । वृत्तु वर्तने । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निस्वरः । सर्गतक्तः । क्ते चेति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । किंयुः । किमिच्छन् । क्यचो मांताव्ययप्रतिषेध इति छांदस-
त्वादत्र प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः ।
छांदसो यणादेशः । जोहवीति । ह्यो यङ्लुक्प्रत्ययस्तस्य चेति संप्रसारणे कृते
गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । डो वेतीडागमः । गुणः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तं । एवैः ।

प्र । सिंधुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्यो हे नद्यो यूयं
मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने
वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमध्वं ।
उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन
नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं श्रुतुद्री प्रति ब्रूते ।
कुशिकस्य राजर्षेः सूनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया स्तुत्या-
वस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं श्रुतुद्री त्वामच्छाभिमुख्येन प्राहे । प्रकर्षणा-
ह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋताव-
रीर्ऋतवत्य ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि
सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य
सूनुः कुशिको राजा बभूव । नि० २. २५. । इति ॥ रमध्वं । रमु उपरमे । उपपूर्वा-

द्रमतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. । इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्म-
त्वर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति डीप् रेफश्चांतादेशः । वा छंदसीति
सवर्णदीर्घः । आमंत्रितस्य पादादित्वात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । एवैः । इण् गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वन् । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा ।
उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप् आत्मनः
क्यच् । नः क्य इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाद्वा सकारस्य रुर्न भवति ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अहे । ह्यतेर्लुङि सिच आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३.
१. ५४. । इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुरपाहन्वृचं परिधिं नदीनाँ ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृचं । परिऽधिं । नदीनाँ ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्यूचुः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः ।
तादृशो बलवानिंद्रो नदीरस्मानरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथम-
खनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः
कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृचं । वृणोत्याकाशमिति वृचो मेघः । तं
मेघमपाहन् । जघान । तस्मिन्हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छंतीभिर्वयं खाताः ।
एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः
प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इंद्रोऽस्मा-
ननयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेत-
स्येन्द्रस्य प्रसवेऽभ्यनुज्ञायां वर्तमाना उर्वीरुदकैः प्रभूता वयं यामः । गच्छामः ।
न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरद्वज्रबाहू
रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृचं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातं । देवोऽनयत्सविता
सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पू-
जयंति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्थः । नि० २. २६. । इति ॥ अरदत् । रद-

तेर्लङि रूपं । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपं ।
निघातः । परिधिं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात्कर्मण्युपसर्गे घोः किरिति
किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लङि रूपं ।
सुपाणिः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च । उ० ४. १३४ ।
इतीण् । आयलुक् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामिति स्वरः । प्रसवे । षू प्रेरणे ।
ऋदोरविति भावेऽप्प्रत्ययः । थाथघञ्क्तेत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण
इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः । उरुशब्दाद्धोतो गुणवचनादिति डीष् ।
वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिंद्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्र० वाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अहिं । वि० वृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परि० सदः । जघान् । आयन् । आपः । अयनं । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिंद्रोऽहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत्कर्म छेदनरूपं
तदिंद्रं तस्येंद्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वचनीयं । तथा
स इंद्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि-
जघान । अथायनं स्थानमिच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् । यांति ॥ प्रवाच्यं ।
वच परिभाषण इत्यस्माद्दहलोर्ण्यदिति ण्यत् । णित्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्द-
संज्ञायां । पा० ७. ३. ६७. । इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वाच-
यतेरचो यत् । यतोऽनाव इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्स्वार्थे धाप्रत्यय-
स्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । ओव्रश्चू छेदने । तुदादिः । लङि ग्रहिज्या-
वयीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्यच सहेति योगविभागात्समासः । समा-
सस्वरः । परिषदः । क्विप् । संहितायां सदेरप्रतेरिति षत्वं । जघान । हन्तेर्लिटि
णलि रूपं । निघातः । आयन् । अय गतावित्यस्य लङि रूपं । पादादित्वाद-
निघातः । इच्छमानाः । इषु इच्छायामित्यस्माद्व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्व-
धातुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।

उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व । मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषत्रा ।

नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसंगादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्यूचुः । जरितः स्तोतर्हे विश्वामित्र ते त्वदीयं यत्संवादात्मकं वचस्त्वं नोऽभीत्याघोषानुद्धोषयन्वर्तसे तद्वचो मापि-
मृष्टाः । मा विस्मार्षीः । किं कारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेष्व-
हःसूक्थेषु कारो शस्त्राणां कर्तृत्वं नोऽस्मान्प्रतिजुषस्व । संवादात्मकेन तेन
वाक्येन प्रतिसेवस्व । इदानीं नोऽस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा निकः । उक्तिप्रत्युक्ति-
रूपसंवादवाक्याध्यापनेन नितरां पुंवत् प्रागल्भ्यं मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥
मृष्टाः । मृजूष् श्रुद्धावित्यस्य लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
ब्रश्वादिना षत्वं । निघातः । घोषान् । घुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां
छंदसि विकल्पितत्वादतो गुण इति पररूपत्वाभावः । सवर्णदीर्घः । शतुर्लसार्व-
धातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । युजिर् योगे । उंछादिषु घञंतत्वेन निपातना-
दगुणत्वं । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । कालविशेषरथाद्युपकरणे चेति तत्र
पाठादेवांतोदात्तत्वं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । कारो । करोतेः कृवा-
पाजिमीत्यादिना उणप्रत्ययः । आमंचितत्वान्निघातः । कः । करोतेर्लुङि च्लेर्मचे
घसेत्यादिना लुक् । हल्ङादिना सिचो लोपः । न माङ्गोऽग इत्यङभावः ।
पुरुषत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे चाप्र-
त्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षू नमध्वं भवता सुपारा अधोऽक्षः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वं । भवत । सुऽपाराः । अधःऽअक्षः । सिंधवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । स्वसारो भगिन्यः सिंधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं
 कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्ठु श्रो शृणोत । शृणुतैव । अनसा शकटेन रथेन च
 सह दूराद्विप्रकृष्टादेशाद्वा युष्मान्ययौ । प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु सुष्ठु निनमध्वं ।
 आत्मना स्वयं प्रह्ला भवत । तथा सुपाराः । रथादीनां तीरात्सुखेनावरोहणारोहणे
 यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभि-
 रङ्गिरधोऽक्ष्णा रथांगस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथा-
 दीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात्तत्परिमाणोदका भवतेत्यर्थाभिप्रायः ॥ श्रो इति प्रगृह्य-
 संज्ञा । शृणोत । श्रु श्रवण इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य तत्प्रनप्रनाश्चेति तवादेशः ।
 पित्वाद्गुणः । निघातः । ययौ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णल्यात
 औ णल इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य
 वस्रसाविति वसादेशः । षू । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नमध्वं । णमु प्रहृत्वे
 शब्दे चेत्यस्य कर्मकर्तरि न दुहसुनमां यक्चिणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधो-
 अक्ष्णाः । अधरशब्दस्य पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च ।
 अक्षशब्दोऽश्रू व्याप्तावित्यस्मादशेर्देवने । उ० ३. ६५. । इति सप्रत्ययांतः । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरः । सिंधवः । आमंत्रितत्वान्निघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात्स्रोतसो
 विभाषा झड्झौ । पा० ४. ४. ११३. । इति झप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ दशमी ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थं दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीषानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययार्थं । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नंसै । पीषानाऽइव । योषा । मर्यायऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुवुः । कारो
 स्तोत्रं कुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्शृणवाम ।
 शृणुमः । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह
 ययार्थं । यतो दूरादागतोऽसि । वयं च ते त्वर्थं नि नंसै । नीचैर्नमाम । प्रत्येक-
 विवक्षयात्रैकवचनं । रथेन गंतुं गाधोदका भवामेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पीषानेव
 योषा । पीषाना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्नीभवति । दृष्टांतांतरं ।

यथा कन्या युवतिर्मर्यायेव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नम्रा भवति तद्वत्ते त्वदर्थं प्रह्नीभवामः । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थं । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आशृण्वाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. । इति ॥ कारो । संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ । पा० १. १. १६. । इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृण्वाम । श्रु श्रवण इत्यस्य लोट्यादुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः । पित्त्वाद्गुणः । निघातः । ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थल्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहार्थे तृतीया । नंसै । णमु प्रह्वत्व इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिबहुलमिति सिप् । वैतोऽन्यत्रेत्यैकारादेशः । निघातः । पीष्यानेव । पीङ् पान इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपं । चित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । वृतृवदिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. । सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादित्वादाद्युदात्तः । शश्वचै । ष्वन्ज परिष्वंग इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्त एकादशी ॥

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्यामं इषित इन्द्रजूतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानां ॥ ११ ॥

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संऽतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रऽजूतः ।

अर्षात् । अहं । प्रऽसवः । सर्गऽतक्तः । आ । वः । वृणे । सुऽमतिं । यज्ञियानां ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । अंगेत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरुत्तितीर्षोर्ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतकुलजा मदीयाः सर्वे त्वा परस्परमेकतामापन्नां नदी त्वां संतरेयुः । सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाभ्यनुज्ञात इन्द्रजूतो युष्माकं प्रवर्तकेणंद्रेण च प्रेरितो ग्रामो भरतानां संघोऽर्षात् । संतरेत् । यतः सर्गतक्तो गमनाय प्रवृत्तः प्रसवस्तेषामुद्योगोऽहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वो युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा वृणे । सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वादञ् । तस्य यजजोश्चेति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः । संतरेयुः । तरतेर्लिङि

जुसि रूपं । ऋर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निर्घातः ।
 गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । ग्रसतेरा च
 । उ० १. १४१. । इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वरः । इन्द्रजुतः । जू इति सौचो
 धातुर्गत्यर्थः । अयुक्ः कितीति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणीति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ऋ गतावित्यस्य लेटि तिपि सिबहुलमिति सिप् ।
 लेटोऽडागमः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
 धातुस्वरः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञिर्विग्भ्यां
 घञ्जाविति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।

प्र पिन्वध्वमिषयंतीः सुराधा आ वक्षणाः पूणध्वं यात शीभं ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुमतिं । नदीनां ।

प्र । पिन्वध्वं । इषयंतीः । सुराधाः । आ । वक्षणाः । पूणध्वं । यात । शीभं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तो भरता भरतकुलजाः सर्वेऽतारिषुः । तां नदी
 समतरन् । विप्रो मेधावी विश्वामित्रो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त ।
 समभजत । यूयं तु यथा पूर्वमिषयंतीः कुल्यादिद्वारान्नं कुर्वाणा अत एव सुराधाः
 शोभनधनोपेता यूयं वक्षणाः कृत्रिमसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं । प्रकर्षणं तर्पयत ।
 आ पूणध्वं । ताः सर्वतः पूरयत च । शीभं शीघ्रं यात । गच्छत च ॥ अतारिषुः ।
 नृ भवनतरणयोरित्यस्य लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडाग-
 मस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त ।
 भज सेवायामित्यस्य लुङि सिचो ऋलो ऋलीति लोपः । पादादित्वादनिघातः ।
 पिन्वध्वं । पिवि सेचन इत्यस्य लोटि रूपं । निघातः । इषयंतीः । इषं कुर्वत्यः ।
 तत्करोतीति णिच् । णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येतीष्टवद्भावाट्टेरिति टिलोपः । वा
 छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पूणध्वं । पूण प्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्यये-
 नात्मनेपदं । वाक्यभेदादनिघातः । यात । या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि
 न निघातः । शीभं । शीभृ कथ्यने । श्लाघ्यतेऽनेन तद्वानिति करणे घञ् ।
 जित्स्वरः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

उच्च ऊर्मिः शम्या हन्तापो योक्त्राणि मुंचत ।

मादुष्कृतौ येनसाघ्नौ शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुंचत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अघ्नौ । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीषुर्विश्वामित्रो नदीरुक्ताधुनोत्तितीषुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्मा-
कमूर्मिस्तरंगः शम्या युगकीला युग्यकटपार्श्वादिसंलग्ना रज्जव उदूर्द्ध्वं यथा
भवंति तथा हन्तु । गच्छतु । स तरंगो रज्जुनामधो गच्छत्वित्यभिप्रायः । तथा हे
आपो यूयं योक्त्राणि ता रज्जुर्मुंचत । यथा न स्पृशन्ति तथा यांत्वित्यभिप्रायः ।
येनसा विगतपापे अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अघ्नावघ्नौ न केनापि
तिरस्करणीये विपादुक्षुतुद्यौ शूनं समृद्धिमारतां । आगच्छतां । एवं विश्वामित्रो
नदीः स्तुत्वा ताभिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । ऋ गतौ । अर्तेरुच्चेति मि-
प्रत्ययः । ऊरित्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । शमु
उपशमे । पोरदुपधादिति यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हन्तु । हन
हिंसागत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः । योक्त्राणि । युजिर् योगे । करणे दास्त्री-
शसयुयुजेत्यादिना घृन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । मुंचत । मुच्लु मोक्षणे । निघातः ।
अदुष्कृतौ । इसुसोः सामर्थ्यं इति विसर्जनीयस्य षत्वं । येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दस्वरः । सुपो डादेशः । अघ्नौ । हन हिंसागत्योरित्यस्य नञ्पूर्वस्याघ्नादयश्चेति
निपातनाद्यक् । कित्वादुपधालोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादचौडः शीभावाभावः । एकादेशस्वरः । शूनं । श्वयतेर्नपुंसके भावे क्त
इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं ।
निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तः । अरतां । ऋ गतावित्यस्य लुङि च्लेः सतिंशा-
स्त्यर्तिभ्यश्चेत्यडादेशः । ऋहशोऽङि गुणः । न माङ्गोऽङ् इत्यङ्भावः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

इंद्रः पूर्भिदित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका ।
इंद्रः पूर्भिदेकादशेति ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इंद्रः पूर्भि-
दिति सूक्तं । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रः पूर्भिदुदु ब्रह्माणि । आ० ५. १६. ।

इति ॥ पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे
चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं ।
इंद्रः पूर्भिद्य एक इद्यस्तिग्मशृंगः । आ० ७. ५. । इति ॥ उद्भिद्वलभिदोर्निष्केवल्य
एतत्सूक्तं निविद्वानीयं । सूचितं च । इंद्र सोममिंद्रः पूर्भिदिति माध्यंदिनः
। आ० ९. ८. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्रः पूर्भिदातिरहासमर्कैर्विद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र अपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इंद्रः । पूःऽभित् । आ । अतिरत् । दासं । अर्कैः । विदत्ऽवसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिऽदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । पूर्भिदसुरपुरां भेत्ता अत एव विद्वसुर्वेदयद्भिः स्वमहि-
मप्रख्यापकैर्वसुभिर्युक्तः शत्रून्सुरान्विदयमानो विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः ।
विद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्निति हिंसाकर्मा । नि० ४. १७. । इति । तादृश इन्द्रो
दासं । दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तमर्कैरर्चनीयैः स्वतेजोभिरातिरत् ।
समंतादवर्धयत् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः । चैत्रमासे तपेदिंद्र
इति । किंच । ब्रह्मजूतो ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्टा प्रेरि-
तस्तन्वा स्वशरीरेण वावृधानो वर्धमानो भूरिदात्रः । दायते लूयतेऽनेन शत्रुशिर
इति दात्रमायुधं । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यावा-
पृणत् । सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूर्भित् । भिदिर् विदारणे । क्तिप् । अतिरत् । तरतेर्ब्य-
त्ययेन शः । ऋत इद्वातोरितीत्वं । निघातः । दासं । करणे घञ् । जित्स्वरः ।
विद्वसुः । विदेरंतर्भावितरण्यस्य शतर्यदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण
शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
ग्रहणेषु । आत्मनेपदी । लटः शानच् । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ।
ववृधानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपं । संहितायामभ्यासस्य तुजादित्वाद्दीर्घः ।
भूरिदात्रः । दाप् लवने । करणे दास्तीत्यादिना घृन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । अपृणत् । पृण प्रीणन इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः ।
रोदसी । रुदेरसुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमिर्यमि वाचममृताय भूषन् ।

इंद्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिं । इर्यमि । वाचं । अमृताय । भूषन् ।

इंद्र । क्षितीनां । असि । मानुषीणां । विशां । दैवीनां । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इंद्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं मखस्य महनीयस्य स्तुत्यस्य तविषस्य बलवतस्ते तव जूतिं मनसा प्रेरितां वाचं स्तुतिलक्षणां ममृतायान्नार्थं प्रेरयमि । प्रकर्षेणोच्चारयामि । मानुषीणां क्षितीनां मनोजातानां मनुष्याणां उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां विशां प्रजानां पूर्वयावायतो गता त्वमसि ॥ मखस्य । मह पूजायां । नहेर्हलोपश्च । उ० ५. २३. । इति हलोप इत्यनुवृत्तौ महेश्चेति खप्रत्ययो हलोपश्च । मह्यते पूज्यते सर्वैरिति मखः । खांतस्याश्मादेः । फि० १. ६. । इत्यंतोदात्तत्वं । यद्यपि मकारादिर्भवति तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य । तवतेष्टिषच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । जूतिं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । इर्यमि । अर्तिर्जुहोत्यादिः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्येतीयङादेशः । पादादित्वान्न निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य शतरि रूपं । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । असि । अस्तेर्लटि रूपं । निघातः । मानुषीणां । मनोजातावित्यञ् । षुगागमः । टिड्ढाणजिति डीप् । जित्स्वरः । दैवीनां । देवाद्यजजावित्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् डीप् । जित्स्वरः । पूर्वयावा । या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्क्कनिब्वनिपश्चेति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रो वृचमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनावर्षणीतिः ।

अहन्यंसमुशधग्वनेष्वविधेना अकृणोद्राम्याणां ॥ ३ ॥

इंद्रः । वृचं । अवृणोत् । शर्धनीतिः । प्र । मायिनां । अमिनात् । वर्षनीतिः ।

अहन् । विऽअंसं । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणां ॥ ३ ॥

शर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । स इंद्रो वृचमसुरमवृणोत् । बलेनारुंधत् । तथा वर्षणीतिर्युद्धे परप्रहाराणां

निवारककर्मद्रो मायिनां । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽसुरान् प्रामिनात् । प्रकर्षे-
णावधीत् । उशधक् शत्रुवधं कामयमान इन्द्रो वनेषु गूढचारिणमसुरं व्यंसं विग-
तांसं यथा भवति तथाहन् । जघान । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहर्तारि हते
सति राम्याणां । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हतीति राम्या रात्रयः ।
तासां रात्रीणामंतःस्थिता धेना गा आविरकृणोत् । प्रकटा अकरोत् । रात्रीणा-
मसुराक्रांतत्वे तैत्तिरीयकं । अहर्देवानामासीद्रात्रिसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं
वेद्यमासीत्तेन सह रात्रिं प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राम्यास्तेषां वाचो धेना
इति ॥ अवृणोत् । वृज् वरण इत्यस्य लङि रूपं । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धति-
रुत्साहार्थः । अस्मात्कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । मीज्
हिंसायामित्यस्य लङि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि
रूपं । उशधक् । वश कांतौ । पृषोदरादित्वाटूपसिद्धिः । आविः । स्वरादिष्वंतो-
दात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः । धेनाः । धेट् पाने । धेट् ई च । उ० ३. ११. । इति
नप्रत्यय ईकारश्चांतादेशः । गुणः । धयंति तामिति धेना वाक् । धेना जिगाति
। ऋग्वे० १. २. ३. । इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अत्र व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अकृ-
णोत् । कृवि हिंसाकरणयोः । निघातः । राम्याणां । रमु क्रीडायां । राममर्हतीत्यर्थे
छंदसि चेति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेरंतर्णीतिण्यर्थादघ्यादयश्चेति यक्प्र-
त्ययः । प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणीति यास्कः । नि० २. १८. ।
वर्णव्यत्ययः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमहामविदज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुं । अह्नां । अविदत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रद इन्द्रोऽहानि स्वतेजोभिर्जनयन्नुशिग्भिर्युद्धं कामयमानैरंगि-
रोभिः सह पृतनाः परकीयाः सेना अभिष्टिरभिभावुकः सन् जिगाय । शत्रून्-
जैषीत् । शत्रुवधानंतरं मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय तथाह्नां केतुं प्रज्ञापकं
सूर्यं प्रारोचयत् यथा च तमोरूपासुरवधात्प्रकर्षणादीपयत् । ततो बृहते रणाय
युद्धप्रकाशनाय ज्योतिः प्रकाशमविदत् । अलभत ॥ स्वर्षाः । षणु दाने । क्तिप् ।

जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । सनोतेरन इति षत्वं । अहरादीनां पत्यादिषूप-
संख्यानमिति विसर्जनीयस्य रुत्वं । जिगाय । जि जय इत्यस्य लिटि सन्निटोर्जे-
रित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लिट्स्वरः । पृतनाः । पृङ् व्यायामे । कृपृभ्यां
किदिति तनन्प्रत्ययः । व्याप्रियंतेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निह्वादाद्युदात्तः ।
अभिष्टिः । अभिगंता । इष गतौ । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । स हि भावप-
रोऽपि भवितारं लक्षयति । तितुचतथेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । शकंधादित्वात्पररूपत्वं ।
कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् । रुच दीप्तावित्यस्य लङि रूपं । मनवे । मन ज्ञाने ।
श्रृस्वृस्तिहीत्यादिना उप्रत्ययः । निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविंदत् । विदिर् लाभ
इत्यस्य शे मुचादीनामिति नुम् । पादादित्वादनघातः । रणाय । क्रियायहणं
कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः । वशिरण्यो-
रुपसंख्यानमित्यप्प्रत्ययः । रणंति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं योद्धारोऽचेति रणः
संग्रामः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवहधानो नर्या पुरुणि ।
अचेतयद्विय इमा जरिचे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासां ॥ ५ ॥
इंद्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृऽवत् । दधानः । नर्या । पुरुणि ।
अचेतयत् । धियः । इमाः । जरिचे । प्र । इमं । वर्णं । अतिरत् । शुक्रं । आसां ॥ ५ ॥

स तादृश इंद्रस्तुजो बाधिका बर्हणा युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेना
नृवन्मनुष्यवदाविवेश । प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरुणि बहूनि
नर्या युद्धनयनकारिणां योग्यानि धनानि दधानः प्रयच्छन्नाविवेशः । स इंद्रो
जरीचे स्तोत्र इमा दृश्यमाना धिय उषसः । ध्यायंत्यासु मनुष्या इति । ता
धियोऽचेतयत् । अज्ञापयत् । अथासामुषसामिमं शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं प्रा-
तिरत् । स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशब्दस्योषःपरत्वे मंचवर्णः । शुक्रवर्णामुदु-
नो यंसते धियं । ऋग्वे० १. १४३. ७. इति ॥ तुजः । तुज हिंसायां । क्तिप् । धातु-
स्वरः । बर्हणा । वृहि वृद्धौ । अस्माद्युच् बहुलमिति कर्तरि युच् । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वं । विवेश । विशतेर्लिटि रूपं । निघातः । नृवत् । नृशब्दात्तेन तुल्यमिति
वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तानामादिरि-

त्याद्युदात्तत्वं । नर्या । नरेषु साधूनीत्यर्थे तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अचेतयत् । चिती संज्ञान इत्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । अडागमस्वरः । धियः । ध्यै चिंतायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्तिप् । दृशियहणात्संप्रसारणं । धातुस्वरः । इमाः । दश्च । पा० ७. २. १०९. । इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्भ्यत्ययेन शः । निघातः । आसां । इदमोऽन्वादेशेऽशित्यशादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्तादनुदात्तः । अतः सर्वानुदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचदशे वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

महो महानि पनयंत्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ।

वृजनेन वृजिनान्सं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुऽकृता । पुरुणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सं । पिपेष । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

महो महतोऽस्यैतादृशसामर्थ्यस्येन्द्रस्य महानि महनीयानि पुरुणि बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म वृत्रहननादीनि कर्माणि पनयन्ति । स्तुवंति । इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमत्रार्थभेदात्पदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रो वृजनेन । वर्ज्यते शत्रवोऽनेनेति वृजनं बलं । तेन बलेन वृजिनान्पापरूपान्सुरान् संपिपेष । सम्यक् चूर्णीचकारः । तथाभिभूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः । तादृश इन्द्रो दस्यूनुपक्षपयितृनसुरान्मायाभिः कपटैः संपिपेष ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदशः । निघातः । वृजनेन । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनिधाज्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । वृजी वर्जने । वृजेः कित् । उ० २. ४८. । इतीनच्प्रत्ययः । वृजिनं पापं । तद्वन्तः । अर्शेऽआदित्वादच् । एकादेशस्वरः । पिपेष । पिषू संचूर्णेन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । निघातः । अभिभूत्योजाः । भूतिर्भवनं । भावे क्तिन् । तादौ च नितीत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूतावोजो यस्येति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरिति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

युधेन्द्रो महा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सद्ने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । महा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्पतिः । चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः । सद्ने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । कवयः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

सत्पतिः सतां देवानां पतिश्चर्षणिप्राश्चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः स इन्द्रो महा महता युधा युद्धेन वरिवः । भृशं व्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनं । तादृशं धनं युद्धेन लब्ध्वा देवेभ्यो देवनशीलेभ्यः स्तोत्रभ्यश्चकार । दत्तवान् । विप्रा मेधाविनः कवयः स्तोतारो विवस्वतो विशेषेणामिहोत्रादिकर्मार्थे वसतो यजमानस्य सद्ने गृहेऽस्येन्द्रस्य तानि वृत्रहननबहुप्रदानानि कर्माण्युक्थेभिः स्तोत्रैर्गृणन्ति । स्तुवंति ॥ युधा । युध संप्रहारे । भावे संपदादिलक्षणः क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता । वरिवः । वृज् वरण इत्यस्य यङ्लुकि ऋतश्चेत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदन्तादसुन् । बाहुलकाट्टिलोपः । नित्स्वरः । चकार । करोतेर्लिटि रूपं । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चर्षणिप्राः । प्रा पूरणे । विच् । विवस्वतः । विपूर्वाद्वास निवास इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् । मादुपधाया इति तस्य वत्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । गृणन्ति । गृ शब्द इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान् यः पृथिवी द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहं । वरेण्यं । सहऽदां । ससऽवांसं । स्वं । अपः । च । देवीः ।

ससान् । यः । पृथिवी । द्यां । उत । इमां । इन्द्रं । मदन्ति । अनु । धीऽरणासः ॥ ८ ॥

धीरणासो धिया स्तुत्या रणयन्तः स्तोतारः सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारमत एव वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो बलप्रदं देवीर्देवनशीला अपः स्वश्च स्वर्लोके च ससवांसं भजमानमिन्द्रमनु मदन्ति । हृष्यन्ति । हर्षमनु

स्वयं हृष्यतीत्यर्थः । य इन्द्रः पृथिवीमुत अपि च द्यां द्युलोकमिमामिममंतरि-
क्षलोकं चैतांस्त्रील्लोकान् ससान तत्तल्लोकवासिभ्यो ददौ । तमनुमदंतीत्यन्वयः ॥
सत्रासाहं । षह मर्षणे । छंदसि सह इति खिः । णित्वादुपधावृद्धिः । ससवांसं ।
षण् संभक्तावित्यस्य क्साविडभावे नकारलोपे रूपं । प्रत्ययस्वरः । ससान ।
षण् दान इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । मदंति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य
यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया स्तुत्या
रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

ससानात्वाँ उत सूर्ये ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गां ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्यून्प्रार्थे वर्णेमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्ये । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुभोजसं । गां ।

हिरण्ययं । उत । भोगं । ससान । हत्वी । दस्यून् । प्र । आर्थे । वर्णे । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमंत्रे प्रतिपादितः स इन्द्रोऽत्यानश्चान् ससान । युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ ।
उत अपि च सूर्ये जगत्प्रकाशकमादित्यं ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय
तेभ्यो ददौ । तथा पुरुभोजसं । पुरुभिः सर्वैर्जनैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति
पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधानोपेतां गामग्निहोत्रादिसिद्ध्यर्थं ससान । तेभ्यो
ददौ । उत अपि च हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनं । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो
गृहं वा । ससान । अर्थिभ्यो ददौ । ततो दस्यून् बाधकानसुरान् हत्वी हत्वार्य-
मुत्तमं वर्णं चैवर्णिकं प्रावत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान ।
षण् दान इत्यस्य लिटि णलि रूपं । लिट्स्वरः । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दाद्वि-
कारार्थे मयड्वैतयोः । पा० ४. ३. १४३. इति विहितस्य छंदसि विषय ऋत्वि-
वास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति निपातनान्मयटो मकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्त्वार्थे स्नात्वाद्यश्चेति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् ।
अवतेर्लङि रूपं ॥

॥ अथ दशमी ॥

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदंतरिक्षं ।

विभेदं वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवद्मिताभिक्तूनां ॥ १० ॥

इंद्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अंतरिक्षं ।
बिभेद । वलं । नुनुदे । विवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिऽक्रतूनां ॥ १० ॥

तादृश इंद्र ओषधीः पक्वफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिका असनोत् । प्राणिनामुप-
भोगार्थं प्रादात् । तथाहानि दिवसांश्चायुःपरिक्रुष्यार्थं प्रायच्छत् । किंच वनस्प-
तीन्यज्ञार्थं खदिरपलाशादिलक्षणान् वृक्षानसनोत् । तथांतरिक्षं संचारार्थं प्रा-
दात् । तथा वलं । संव्रियतेऽनेनाकाशमिति वलो मेघः । तं मेघं बिभेद ।
उदकप्रेरणार्थमभिंदत् । विवाचो विरुद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् नुनुदे । प्राणिनां
रक्षार्थं तान् बबाध । अथानंतरमभिक्रतूनां । क्रतुः कर्म । अभि आभिमुख्येन
युद्धार्थं कर्म येषां तेऽभिक्रतवो बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमितोपशमयि-
ताभवत् । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥
असनोत् । षणु दान इत्यस्य लङि रूपं । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतित्वात्
सुडागमः । वनशब्दो नबिषयस्येत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । बिभेद । भिदिर् विदारण
इत्यस्य लिटि रूपं । लिट्स्वरः । नुनुदे । नुद प्रेरण इत्यस्य लिटि रूपं । वाक्य-
भेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । दमु उपशम इत्यस्य तृचि रूपं । चित्स्वरः ।
अभिक्रतूनां । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथैकादशी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । मूतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि । संजितं । धनानां ॥ ११ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

तिष्ठा हरी इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । तिष्ठा हरी इत्यनुक्र-
मणिका ॥ अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविज्ञानं सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी यो
जात एवेति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥ इंद्राग्न्योः कुलायनाभ्येकाहेऽप्येतन्म-
रुत्वतीयनिविज्ञानं । सूचितं च । तिष्ठा हरी तमु द्रुहीति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. ।

इति ॥ समूढे दशरात्रे तृतीये छंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च । तिष्ठा हरी प्र मंदिने इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. । इति ॥ अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सत्याद्या तिष्ठा हरी इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूचितं च । विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यंधो अभिसृष्टो अस्मे इंद्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अंधः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इंद्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र रथे स्यंदने युज्यमाना संयुज्यमानौ हरी अश्वा-
वभिलक्ष्य कंचित्कालमातिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । वायुर्नेति । यथा वायू रथे नियुज्य-
माना नियुतो वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ रथारूढस्त्वं
नोऽस्मानच्छाभिलक्ष्यायाहि । शीघ्रमागच्छ । आगत्य चास्मे अस्माभिरभि-
सृष्टोऽनुज्ञातस्त्वमंधः सोमलक्षणमन्नं पिबासि । पिब । स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः ।
वयं ते तव मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं ररिम । ददाम ॥ अत्र याहि
वायुर्न नियुतो नो अच्छेत्यत्र रथेना याहीत्यर्थः । आपश्चिन्पिप्युः स्तर्यो न गावः
। ऋग्वे० ७. २३. ४. । इत्यत्र तन्न तथेति पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठ-
तेर्लोटि रूपं । तिष्ठादेशस्याद्युदात्तः । याहि । यातेर्लोटि रूपं । हेर्ङित्वादंतोदात्तः ।
वायुः । वा गतिगंधनयोरित्यस्मात्कृवापेत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः ।
पिबासि । पातेर्लेट्याडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । अंधः । अद
भक्षणे । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन्नुमागमो धकारश्चांतादेशः । अद्यते प्राणिभिस्तद्वा
स्वयमन्तीति । तथा च श्रुतिः । अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति ।
नित्स्वरः । अस्मे । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः शे इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि
रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उपाजिरा पुरुहूताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्वद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इंद्र ॥ २ ॥

उप॑ । अजि॒रा । पुरु॑ऽहूताय॑ । सप्ती॒ इति॑ । हरी॒ इति॑ । रथ॑स्य । धूः॑ऽसु । आ । युन॒ज्मि॒ ।
द्रव॑त् । यथा॑ । संऽभृ॑तं । विश्व॑तः । चि॒त् । उप॑ । इ॒मं । य॒ज्ञं । आ । व॒हातः॑ । इ॒न्द्रं ॥ २ ॥

हे इन्द्र पुरुहुताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहूताय तुभ्यमजिरा शीघ्रगमन-
शीलौ सप्ती सर्पणशीलौ हरी हरिनामकावश्चौ रथस्य धूर्धु युगप्रांतेषूपायुनज्मि ।
अहं तथा योजयामि । द्रवत् स रथो यथा गच्छेत्तथेति शेषः । विश्वतश्चित् सर्वतः
संभृतं अग्निर्यजुभिः सविता स्तोमैरित्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णमिमं यज्ञं प्रतीदं
त्वामुपा वहातः । तावश्चौ सम्यगावहतां ॥ धूर्धु । धुर्वी हिंसार्थः । क्विप् । राह्लोप
इति वकारलोपः । वोरूपधाया इति दीर्घः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तता ।
युनज्मि । युजिर् योगे । रुधादिः । लटि रूपं । निघातः । द्रवत् । दु गतावित्यस्य
छांदसे लङि रूपं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । वहातः । वहेर्लेट्याडागमे रूपं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपो॑ नयस्व॒ वृष॑णा तपु॒ष्पोतेम॑व॒ त्वं वृष॑भ स्वधावः ।

यसे॑तामश्वा॒ वि मु॑चे॒ह शो॑णा दि॒वेदि॑वे स॒दृशी॑रद्धि धा॒नाः ॥ ३ ॥

उपो॑ इति॑ । न॒य॒स्व॒ । वृष॑णा । त॒पुः॑ऽपा । उ॒त । ई॒ । अ॒व॒ । त्वं । वृष॑भ॒ । स्व॒धा॒ऽवः॒ ।

यसे॑तां । अश्वा॑ । वि॒ । मु॒च॒ । इ॒ह॒ । शो॑णा । दि॒वे॑ऽदि॒वे॒ । स॒ऽदृशीः॑ । अ॒द्धि॒ । धा॒नाः ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक स्वधावोऽन्नवन् हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थौ तपुष्पा
तापकेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षकावश्चावुपो नयस्व । अस्मत्समीपं प्रापय । उत अपि च
त्वमीमेनं यजमानमव । पालय । शोणा शोणवर्णौ तावश्चाविहास्मिन् देवयजने
विमुच । विमुक्तौ तावश्चौ यसेतां । विघसं भक्षयतां । त्वं तु सदृशीरेकरूपान्
धाना भृष्टयवान् दिवे दिवे प्रतिदिवसमद्धि । भक्षय ॥ नयस्व । नयतेर्लोटि रूपं ।
तपुष्पा । पा रक्षणे । आतोऽनुपसर्गे कः । सुपां सुलुगिति डादेशः । इसुसोः
सामर्थ्य इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अव । अव-
तेर्लोटि रूपं । स्वधावः । मतुवसोरिति नकारस्य रुत्वं । निघातः । यसेतां । यसु
अदन इत्यस्य लोट्यातामि रूपं । पादादित्वादनघातः । आतामो लसार्वधातु-
कस्वरे धातुस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोटि रूपं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुम-
भावः । सदृशीः । समानशब्द उपपदे दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्समानान्ययोश्चेति
कञ्प्रत्ययः । समानस्य दृग्दृश्वतुष्विति सभावः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना डीप् । तस्य

पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अङ्घ्रि । अद भक्षण इत्यस्य लोट्यदादित्वाच्छपो
लुक् । हुम्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । निघातः । धानाः । दुधाज् धारणपोषणयोः ।
धापृवस्यज्यतिभ्यो न इति नप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ब्राह्मणा त इत्यारंभणीया ।
सूचितं च । ब्राह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्म्युरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ० १. ४. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते चतुर्थी ॥

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि हरी सखाया सधमाद आणू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमं ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनज्मि । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आणू इति ।

स्थिरं । रथं । सुऽखं । इन्द्र । अधिऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मंत्रेण योक्तव्यौ सधमादे । माद्यन्ति योद्धारोऽचेति
मादो युद्धं । सहमादः सधमादः । तस्मिन्युद्धे सखाया समानप्रसिद्धी अत एवाणू
क्षिप्रगमनोपेतौ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि ।
स्थिरं सुदृढं सुखं सुष्ठुद्वारं तादृशं रथमधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि ।
प्रजानन्नित्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । युनज्मि ।
युजेर्लटि रूपं । निघातः । सधमादे । मदी हर्षे । अधिकरणे घञ् । सध मादस्थ-
योश्छंदसीति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथं । अधिशीङ्स्थासां
कर्मेति कर्मसंज्ञा । सुखं । खनु विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्ठा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अन्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृण्वाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतऽपृष्ठा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयं । ते । अरं । सुतेभिः । कृण्वाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्ठा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अन्ये
अस्मदन्ये यजमानासो यजमाना मा नि रीरमन् । मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभि-
रभिषुतैः सोमैस्ते तवारं पर्याप्तं कृण्वाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म

इत्यर्थः । त्वं तु अत्यायाहि शश्वतः । बहूनन्यानतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥
वीतपृष्ठा । वी कांत्यादिषु । अस्मात्कृतप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
रीरमन् । रमु क्रीडायामित्यस्य ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । न माङ्योग इत्यङ-
भावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोटि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वस्य निघातः ।
कृण्वाम । कृणोतेर्लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

तवायं सोम इति माध्यंदिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । तवायं
सोमस्त्वमेह्यर्वाङिन्द्राय सोमाः प्रदिवः । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिषा निषद्या दधिष्वेमं जठर इंदुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयं । सोमः । त्वं । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत् ऽ तमं । सु ऽ मनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । नि ऽ सद्य । दधिष्व । इमं । जठरे । इंदुं । इन्द्र ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अयं सोमस्त्व त्वदर्थमभिषुतः । त्वमर्वाङ् सोमाभिमुख्येनैहि । आयाहि ।
आगत्य च सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि ।
पिब । बर्हिषि प्रवृद्धे ऽस्मिन्यज्ञे निषद्योपविश्येदुं क्लेदनशीलमिमं सोमं जठर
आदधिष्व । धारय । यथा नाभेरधस्तान्न गच्छति तथा धारय ॥ अंगिरोभिरा
गहि यज्ञियेभिः । ऋग्वे० १०. १४. ५. । इत्यत्र न यज्ञविशेषणं बर्हिर्भिन्नरूपं वा
तदित्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । इण् गतौ । अस्य लोटि रूपं । निघातः । शश्वत्तमं ।
उज्छदित्वादंतोदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्य लोटि रूपं । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेर्ल्यपि सदेरप्रतेरिति षत्वं । लिट्स्वरः ।
दधिष्व । दधातेर्लोटि छंदस्युभयथेति थास आर्द्धधातुकत्वादिडागमः । प्रत्यय-
स्वरः । इंदुं । उन्दी क्लेदने । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । धातोरादेरिकारदेशः । निदि-
त्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अन्नवे ते हरिभ्यां ।

तदोक्ते पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवीषि ॥ ७ ॥

स्ती॒र्णे । ते । ब॒र्हिः । सु॒तः । इ॒न्द्र । सोमः । कृ॒ताः । धा॒नाः । अ॒क्ष॒वे । ते । हरि॑ऽभ्यां ।

तत्ऽओ॑कसे । पु॒रु॒ऽश॒काय॑ । वृ॒ष्णे । म॒रु॒त्व॒ते । तु॒भ्यं । रा॒ता । ह॒वी॒षि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तवोपवेशनार्थं बर्हिः स्तीर्णे । विस्तृतं । तथा सोमश्च त्वदर्थं सुतः । अभिषुतः । ते तव हरिभ्यामक्षवे भक्षणार्थं धाना भृष्टयवाः कृताः । संपादिताः । तदोक्ते । तद्वर्हिरोको निलयो यस्य तस्मै । पुरुशाकाय बहुभिः स्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय वृष्णे कामानां वर्षित्रे मरुत्वते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय तुभ्यं हवीषि सोमाज्यादीनि राता । अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णे । स्तृज् आच्छादन इत्यस्य ऋत इच्चातोरितीत्वं । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । अक्षवे । अद भक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । तदोक्ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । शच व्यक्तायां वाचीत्यस्मात्कर्मणि घञ् । चजोः कु घिष्यतोरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । रा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

इ॒मं नरः॑ पर्व॒तास्तु॒भ्यमा॒पः॒ समि॑न्द्र गो॒भिर्म॒धुम॑न्तम॒क्रन् ।

तस्या॒गत्या॑ सु॒मना॑ ऋ॒ष्व पा॒हि प्र॒जान॑न्वि॒द्वान्प॒थ्याऽ॒नु स्वाः ॥ ८ ॥

इ॒मं । नरः॑ । पर्व॒ताः । तु॒भ्यं । आपः॑ । सं । इ॒न्द्र । गो॒भिः । म॒धुऽम॑न्तं । अ॒क्रन् ।

तस्या॑ । आ॒ऽगत्या॑ । सु॒ऽमना॑ । ऋ॒ष्व । पा॒हि । प्र॒ऽजान॑न् । वि॒द्वान् । प॒थ्याः । अ॒नु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वता ग्रावाण आपश्चैते सर्वे संभूय तुभ्यं त्वदर्थमिमं सोमं गोभिः पयोभिर्मधुमन्तं माधुर्योपेतं समक्रन् । सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्को विद्वान्कर्माभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः पथ्या वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीरनु प्रजानन् त्वमस्य पाहि । इममभिषुतं सोमं पिब ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि रूपं । निघातः । आगत्य । गमेर्ल्यपि रूपं । लित्स्वरः । पाहि । पातेर्लोङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

याँ आ॒भजो॑ म॒रुतं॑ इ॒न्द्र सोमे॑ ये त्वा॒मव॑र्ध॒न्भव॑न्ग॒णस्ते॑ ।

तेभि॑रे॒तं स॒जोषा॑ वाव॒शानो॑ऽग्नेः पि॒ब जि॒ह्या सोम॑मिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वां । अवर्धन् । अभवन् । गणः । ते ।
तेभिः । एतं । सऽजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्या । सोमं । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यान्मरुतः सोमे सोमपानविषय अभजः समभावयः ये च मरुतस्त्वामवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतस्ते तव गणोऽभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे इन्द्र एवंविधैस्तेभिस्तैर्मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् एतमभिषुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वमग्नेराहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य ज्वालारूपया जिह्वेयं पिब ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । वृधु वर्धन इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपं । छन्दस्युभयथेति ऋराद्धधातुकत्वात्सेरनिटीति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । वश कांतावित्यस्य यङुकि चानशि रूपं । चित्स्वरः । पिब । पा पाने । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्या यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्या । यजत्र ।

अध्वर्योः । वा । प्रऽयतं । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञं । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलं । तेन । बलादपहत्य सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा पिब । यजत्र यष्ट्येन्द्राग्नेर्ज्वालारूपया जिह्वया वाहुतं सोमं पाहि । पिब । हे शक्र समर्थेन्द्र अध्वर्योर्हस्ताद्वा प्रयतं दातुमुपक्रांतं सोमं पिब । अथवा होतुर्यज्ञं यजनीयं वषट्कारोपेतं हविषो भागं जुषस्व । सेवस्व । सर्वथापि त्वमत्रागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । कथध्वरेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तत एकादेशस्वरः । प्रयतं । यम उपरम इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । शक्नु शक्तौ । स्फायितं चीत्यादिना रक् । हस्तात् । असिहसीत्यादिना तन् । नित्स्वरः । होतुः । जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । नित्स्वरः । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

इमामू ष्वित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं चैष्टुभमैन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका । इमामू
 षूपांत्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्दहेच्छस्यमानेति श्रूयत इति । दशम्या आंगिरसो
 घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वामित्रः ॥ अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे
 दशमीवर्जितमिमामू ष्विति सूक्तं । सूचितं च । इमामू ष्वित्युपोत्तमामुद्धरेत्सर्वच
 । आ० ५. १६. । इति ॥ पृष्ठ्याभिप्रवषडहयोर्माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चा-
 तुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने चीणि संपातसूक्तानि । तत्रोपोत्तमावर्ज-
 मेतत्प्रथमं सूक्तं । सूचितं च । इमामू ष्विच्छंति त्वा । आ० ९. ५. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमामू षु प्रभृतिं सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमां । ऊं इति । सु । प्रऽभृतिं । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् । ऊतिऽभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मऽभिः । महत्ऽभिः । सुऽश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अवंति रक्षंति सर्वमित्यूतयो मरुतः ।
 तैः शश्वच्छश्वत्सर्वदा यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं प्रभृतिं । प्रकर्षेण भ्रियते
 धार्यते यज्ञार्थमिति प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा । इमामिमं सोममिमां स्तुतिं वा
 सातयेऽस्माकं धनलाभार्थं सु धाः । सुष्टु संपादय । तथा स इन्द्रः सुते सुते सोमेऽभि-
 षुते सति वर्धनेभिर्वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिर्हविर्भिरवावृधे । वर्धते । य इन्द्रो
 महद्भिः कर्मभिरसुरवधमेघभेदनादिलक्ष्णैर्यापारैः सुश्रुतो लोके प्रसिद्धोऽभूत् ।
 स इन्द्र इति पूर्वेणान्वयः ॥ प्रभृतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृति-

स्वरत्वं । धाः । दधातेऽच्छादसे लुङि रूपं । निघातः । शश्चच्छश्चत् । नित्यवीप्सयो-
रिति द्विर्वचनं । यादमानः । टुयाचृ याच्नायां । शानचि रूपं । चकारस्य दका-
रश्छादसः । वावृधे । वृधु वर्धन इत्यस्मात्लिटि रूपं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः
संहितायां । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्येतस्य नन्दादित्वाल्ह्युट् । लिट्स्वरः ।
सुश्रुतः । श्रु श्रवण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः । भूत् ।
भवतेर्लुङि रूपं ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्येन्द्राय सोमाः प्रदिव इत्येषा ।
सूचितं च । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णे अस्य । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपर्वा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति षू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृणाः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रऽदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपर्वा । विऽहायाः ।

प्रऽयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृणाः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इन्द्राय तुभ्यं सोमाः प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु विदानाः । अस्मा-
भिल्लंभिताः । वृषपर्वा । वृषाणः फलस्य वर्षकाः पर्वणि कालावयवा वर्षाद्या
यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव विहायाः । विजहात्युत्सृजत्यर्था-
नर्थिभ्य इति विहाया महान् । तादृश इन्द्रो येभिर्येदेतैः सोमैर्ऋभुर्दीप्तो वर्तते हे
इन्द्र त्वं प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण मंचैरुपयम्यमानानिमान्सोमान् सु सुष्ठु प्रतिगृ-
भाय । प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च वृषधूतस्य वृषभिर्यावभिरभिषुतं वृणाः स्वर्गा-
दिफलवर्षकमिमं सोमं पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । क्लिप् । कालाध्वनोर-
त्यंतसंयोग इति द्वितीया । दिवशब्दो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः ।
विट् लाम्ब इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । विहायाः ।
ओहाक् त्यागे । वहिहाधाज्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतो-
रिति युगागमः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गृभाय । ग्रह उपादान
इत्यस्य लोटि हौ आप्रत्ययस्य छंदसि शायजपीति शायजादेशः । ह्यग्रहोर्भ इति
भत्वं । अतो हेरिति हेर्लुक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या पिबा वर्धस्वेत्येषा । सूचितं च ।
पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति याज्या । आ० ५. १६. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

पिब॑ वर्ध॑स्व॒ तव॑ घा सु॒तास॑ इ॒न्द्र सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒त्तेमे॑ ।

यथा॑पि॒बः पू॒र्याँ इ॒न्द्र सोमाँ॑ ए॒वा पा॑हि॒ पन्यो॑ अ॒द्या नवी॑यान् ॥ ३ ॥

पि॒ब । वर्ध॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः॑ । इ॒न्द्र । सोमा॑सः । प्र॒थ॒माः । उ॒त्त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॒बः । पू॒र्यान् । इ॒न्द्र । सोमा॑न् । ए॒व । पा॑हि । पन्यः॑ । अ॒द्य । नवी॑यान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इमं सोमं पिब । ततो वर्धस्व । शरीरेण पुष्टो भव । त्वदर्थं प्रथमाः पुरातना उत अपि चेमेऽभिनवा उभयविधाः सोमाः सुतासो घ । यावभिरभिषुताः खलु । हे इन्द्र पूर्यान्पुरातनान्सोमान्यथा त्वमपिब एवैवमद्याधुना पन्यः स्तुत्योऽत एव नवीयानतिशयेनाभिनवस्त्वमिमानभिनवान्सोमान्पाहि । पिब ॥ पिब । पातेर्लो॒टि रूपं॑ । वर्धस्व । तिङ् उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथा-योगादनिघातः । पाहि । पातेर्लो॒टि बहुलं॑ छंदसीति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्याध्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपं । नित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

म॒हाँ अ॒म॒त्रो वृ॒जने॑ वि॒र॒ण्यु॒ग्रं श॒वः प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण॒वो॒जः ।

नाह॑ वि॒व्याच॑ पृथि॒वी च॒नैनं॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्यश्च॑म॒मंद॑न् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अ॒म॒त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒ण्यु॒ । उ॒ग्रं । श॒वः । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्ण॒ । ओ॒जः ।

न । अ॒ह । वि॒व्या॒च । पृथि॒वी । च॒न । ए॒नं । यत् । सोमा॑सः । ह॒रिः॑ अ॒श्च । अ॒म॒मंद॑न् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रो महानतिशयितसामर्थ्यवान् वृजने बलोपलक्षिते युद्धेऽमत्रः शत्रूणामभिभवितात एव विरण्यी विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वानकारी । यद्वा विविधं रपणं स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्योयमुद्गूणं शवो बलं धृष्णु धर्षणशीलमोजः पराक्रमलक्षणं तेजः पत्यते । सर्वत्र प्रसरति । एनमेतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं पृथिवी विस्तीर्णा भूमिर्न विव्याच । न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । चनेत्यप्यर्थः । द्यौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्यदा सोमासः स्वाहाकृताः सोमा हर्यश्चमिन्द्रममंदन् । अमादयन् । तदा तमेन द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षिय-

जीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । विरष्णी । रप लप व्यक्तायां वाचि । औणा-
दिकः शप्रत्ययः । विविधं रपंतीति विरष्णाः स्तोतारः । तेऽस्य संतीत्यत इनिः ।
यद्वा विविधं रपणं विरष्णं । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः । पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि
यक् । निघातः । धृष्णु । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिक्षिपेः क्प्रत्ययः । रषाभ्या-
मिति णत्वं । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि णलि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्य-
भ्यासस्य संप्रसारणं । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थे वर्तते । एवमादि-
त्वादंतोदात्तः । अमंदन् । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

म॒हाँ उ॒यो वा॒वृ॒धे वी॒र्या॒य स॒माच॑त्रे वृ॒षभः॑ का॒व्येन॑ ।

इ॒न्द्रो भ॒गो वा॒ज॒दा अ॒स्य गा॒वः प्र॑ जा॒यन्ते॑ दक्षि॒णा अ॒स्य पूर्वीः॑ ॥ ५ ॥

म॒हान् । उ॒यः । व॒वृ॒धे । वी॒र्या॒य । स॒ऽआच॑त्रे । वृ॒षभः । का॒व्येन॑ ।

इ॒न्द्रः । भ॒गः । वा॒ज॒ऽदाः । अ॒स्य । गा॒वः । प्र॑ । जा॒यन्ते॑ । दक्षि॒णाः । अ॒स्य । पूर्वीः॑ ॥ ५ ॥

महान्युद्धकर्मणि बलवानुग्रः शत्रूणां भयंकर इन्द्रो वीर्याय वीर्यकरणाय वावृधे ।
वर्धते । वृषभः फलस्याभिवर्षको भगः सर्वैर्भजनीयः स इन्द्रः काव्येन । कवयः
स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रं । तेन स्तोत्रेण समाचत्रे । संगच्छते । तादृशस्यास्येन्द्रस्य
गावो वाजदाः क्षीरादिलक्षणान्नप्रदाः प्रजायन्ते । तथास्य पूर्वीर्बह्वस्ता गावो
दक्षिणाः प्रजायन्ते ॥ वावृधे । वर्धतेर्लिटि रूपं । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं
वीर्यं । भवे छंदसीति यत् । वीरवीर्यौ चेत्यत्र यतोऽनाव इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापि-
तत्वात्तित्स्वरितः । समाचत्रे । करोतेर्लिटि रूपं । गतिर्गताविति पूर्वपदस्य गतेर्नि-
घातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यं । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । जित्वादुपधावृद्धिः ।
जित्स्वरः । वाजदाः । ददातेरातोऽनुपसर्गे कः । जायन्ते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
लटि रूपं । दक्षिणाः । दक्ष वृद्धावित्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययः ।
नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

प्र॒ यत्सि॑न्ध॒वः प्र॒स॒वं यथा॒य॒न्नापः॑ स॒मुद्रं॑ र॒थ्ये॒व जग्मुः॑ ।

अ॒तश्चि॒दिन्द्रः॑ स॒दसो॑ व॒री॒यान्य॑दी॒ सोमः॑ पृ॒णति॑ दु॒ग्धो अ॒ंशुः॑ ॥ ६ ॥

प्र। यत्। सिंधवः। प्रऽसवं। यथा। आयन्। आपः। समुद्रं। रथ्याऽइव। जग्मुः।
अतः। चित्। इंद्रः। सदसः। वरीयान्। यत्। ई। सोमः। पृणति। दुग्धः। अंशुः ॥ ६ ॥

सिंधवो नद्यो यथा प्रसवं। प्रकर्षेण सूयत इति प्रसवः कामः। तमनुसृत्य
यद्यदा प्रायन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदापो महांतं समुद्रं रथ्येव रथिन
इव जग्मुः। प्रीणनार्थं गच्छन्ति। तद्वत् अतश्चित्सदसोऽस्मादप्यंतरिक्षादसाविंद्रो
वरीयान्। उरुतरः खलु। यदी यमेनमिंद्रं दुग्धोऽभिषुतोऽंशुर्लताखंडरूपोऽल्पः
सोमः पृणति प्रीणयति। यथाल्पा नद्योऽल्पीयांसि च जलानि महांतं समुद्रं
प्रीणयन्ति तद्वदल्पतरोऽंशुभूतः सोमो वरीयांसमिंद्रं प्रीणयति ॥ प्रसवः। सुवतेः
कर्मण्यप्। थाथादिस्वरः। आयन्। अयतेर्लङि रूपं। यद्योगादनिघातः। रथ्येव।
रथस्येमे रथ्याः। रथाद्यदिति यत्। सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः। तित्स्वरितः।
इवेन विभक्तेरलोपः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। जग्मुः। गमेर्लिटि रूपं। गमहनेत्या-
दिनोपधालोपः। निघातः। वरीयान्। उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना
वरादेशः। निच्चादाद्युदात्तः। पृणति। पृण प्रीणने। तुदादिः। यद्योगादनिघातः।
दुग्धः। दुहेः क्तः। एकाच इतीट्प्रतिषेधः। दादेर्धातोर्घ इति हकारस्य घत्वं।
ऋषस्तथोर्धोऽधः। प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समुद्रेण सिंधवो यादमाना इंद्राय सोमं सुषुतं भरंतः।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरिचैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण। सिंधवः। यादमानाः। इंद्राय। सोमं। सुऽसुतं। भरंतः।

अंशुं। दुहन्ति। हस्तिनः। भरिचैः। मध्वः। पुनन्ति। धारया। पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण। सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवंत्येनमिति समुद्रः। तेन यादमा-
नास्तेन सह संगतिं याचमानाः सिंधवो नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वद्वह्स्तिनो
हस्तवंतोऽध्वर्यादय इंद्राय तुभ्यं सुषुतं सुषुभिषुतं सोमं भरंतः संपादयन्तोऽंशुं
दुहन्ति। लताखंडमभिषुखन्ति। तथा तेऽध्वर्यादयः स्रवतो रसस्य धारया पवित्रैः
पावनैर्भरिचैः। कर्मकरणार्थं पदार्थान्विभ्रतीति भरिचा बाहवः। तैर्मध्वो माधुर्यो-
पेतान्सोमान्पुनन्ति। शोधयन्ति ॥ समुद्रेण। समुत्पूर्वाद्भवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
डः। डित्वाट्टिलोपः। यद्वा उन्दी क्लेदने। संपूर्वस्य स्फायितं चीत्यादिना रक्।

किञ्चादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश उदात्त एव । यादमानाः । टुयाचृ याच्नायां । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । दुह प्रपूरण इत्यस्य लटि रूपं । भरिचैः । डुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मादशिञादिभ्य इञोच्चावितीचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । पूज् पवन इत्यस्य लटि रूपं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

हृदा इव कुक्षयः सोमधानाः समीं विव्याच सर्वना पुरुणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृचं जघन्वाँ अवृणीत सोमं ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमऽधानाः । सं । ईमिति । विव्याच । सर्वना । पुरुणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृचं । जघन्वान् । अवृणीत । सोमं ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षय उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः । हृदा इव । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः पुरुणि सवना चीणि सवनानि सं विव्याच । सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमान्यन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यद्यस्माद्वाश विशेषेण जघास ततो वृचं जघन्वान्वृचस्य हन्तेन्द्रः सोमं माध्यन्दिने सवने देवेभ्योऽवृणीत । समभजत ॥ कुक्षयः । कुष निष्कर्षे ॥ सुषिकुषिषुषिभ्यः क्सिः । उ० ३. १५३. । कुष्यत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट् । लित्स्वरः । विव्याच । व्यचेर्लिटि रूपं । अन्ना । अद् भक्षणे । अद्यत इत्यन्नं । आश । अश भोजन इत्यस्य लिटि णलि रूपं । अत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लित्स्वरः । वृचं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः क्साविडभावे रूपं । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । वृङ् संभक्ताविस्य लङि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

आ तू भर माकिरेतत्परिं षाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनां ।

इन्द्र यत्ते माहिनं दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च प्र यंधि ॥ ९ ॥

आ । तू । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्वा । हि । त्वा । वसुऽपतिं । वसूनां ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिनं । दत्तं । अस्ति । अस्मभ्यं । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यंधि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं धनमाभर । एतत्त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परिष्ठात् ।
प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिमुत्तमस्य धनस्य स्वामिनं
विद्महि । जानीमः खलु । ते तव माहिनं मंहनीयं यद्दत्तं धनमस्ति हे हर्यश्च
तद्धनमस्मभ्यं प्रयंधि । प्रयच्छ ॥ तु । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर ।
भरतेर्लोटि रूपं । माकिः । निपातः । स्यात् । तिष्ठतेऽछांदसे लुङि रूपं । उप-
सर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं । निघातः । विद्म । वेत्तेर्लोटि विदो लटो
वेति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । वसुपतिं ।
पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनं । महेरिनण् चेतीनण्प्रत्ययः ।
णिच्चादुपधावृद्धिः । यामादित्वादाद्युदात्तः । यंधि । यमु उपरमे । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । सेर्हिः । तस्य वा छंदसीति पितृस्य विकल्पितत्वादच्चा-
डित्त्वादङितश्चेति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिमर्शनेऽस्मे प्रयंधीत्येषा । गृ० सू० १. १५. । यद्यपि सा निर्देहे-
दिति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिमर्शनस्य शंसने चोदितत्वान्नोक्तदोषः ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

अस्मे प्र यंधि मघवन्नृजीषिन्निद्रं रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यंधि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतं । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

मघवन्धनवन्नृजीषिन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य । विश्वैः सर्वैः संभ-
जनीयतया वरणं यस्य तत् । भूरेर्भूरि बहु रायो धनं । द्वितीयार्थे षष्ठी । अस्मे
अस्मभ्यं प्रयंधि । प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः
संवत्सरान्धाः । देहि । शिप्रिन् शोभनहनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं शश्वतः । शश्व-
दिति बहुनाम । बहून्वीरान्पुत्रान्देहि ॥ जीवसे । जीव प्राणधारण इत्यस्य तुमर्थेऽसे-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः । टुओश्चि गतिवृद्धोः । अस्मात्संश्ववेहदित्यादिना
अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

॥ अथैकादशी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रुखंतमुयमूतये समत्सु घंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ११ ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रुखंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ११ ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

वार्चहत्यायेत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रांतं । वार्चहत्याय गायत्रमंत्यानुष्टुबिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वार्चहत्यायेत्युत्तमावर्जं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूचितं । वार्चहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत् । आ० ६. ४. । इति ॥ महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तं पंचमारण्यके सूचितं । वार्चहत्याय शवस इत्युत्तमामुद्धरति । ऐ० आ० ५. ११. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

वार्चहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इंद्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्चऽहत्याय । शवसे । पृतनाऽसह्याय । च । इंद्रं । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र वार्चहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय शवसे बलायापि च पृतनासाह्याय परकीयसेनाभिभवाय त्वामा सर्वतो वर्तयामसि । प्रवर्तयामः ॥ वार्चहत्याय । वृत्रघ्नः कर्मेत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् थञ् । हनस्तोऽचिष्णलोः । पा० ७. ३. ३२. । इति तकारः । जित्वादाद्युदात्तः । पृतनाषाह्याय । षह मर्षण इत्यस्माद्भावे शकिसहोश्चेति यत् । संहितायां सहेः पृतनर्ताभ्यां च । पा० ८. ३. १०९. । इति षत्वं । दीर्घश्छांदसः । वर्तयामसि । वृत्तु वर्तन इत्यस्य ण्यंतस्य मस इदंतो मसिरिति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इंद्र कृखंतु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्रं । कृखंतु ।

वाघतः ॥ २ ॥

हे शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे इंद्र वाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । ते तव सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं मनोऽर्वाचीनमस्मदभिमुखं कृण्वंतु । कुर्वंतु । उत अपि च चक्षुस्त्वदीयं दर्शनमस्मा-
स्वनुग्रहदृष्टिं कुर्वंतु ॥ अर्वाचीनं । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः । खस्ये-
नादेशः । चक्षुः । चक्षेः शिच्चेत्युसिप्रत्ययः । शिङ्गद्वावात् ख्याजादेशाभावः । निदि-
त्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । कृण्वंतु । कृवि हिंसाकरणयोरित्यस्य लोटि रूपं । आमन्त्रि-
तस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादनित्यातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । वह प्रापणे ।
संश्रद्धेहदित्यादिना अतिप्रत्ययांतत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घत्वं ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भिरीमहे । इंद्राभिमातिषाह्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे । इंद्र ।

अभिमातिऽसह्ये ॥ ३ ॥

शतक्रतो हे इंद्र अभिमातिषाह्ये । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां
तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यं । तस्मिन्युद्धेऽस्माकमुपस्थिते सति ते
तव नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि नामधेयानि । यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि
विश्वाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरीमहे । वयं याचामहे ॥ ईमहे ।
ई कांत्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इंद्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामऽभिः । शतेन । महयामसि । इंद्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इंद्र पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य शतेनापरिमितसंख्याकैर्धा-
मभिस्तेजोभिर्युक्तस्य चर्षणीधृतश्चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफ-
लसंपादनेन धारकस्येन्द्रस्य । यद्वा । आकृषन्ति सर्वमनेनेति चर्षणि बलं । तद्वा-
रकस्य तव महयामसि । स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । षुज् स्तुतौ । कर्मणि क्तः ।
थायादिस्वरः । संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छंदसीति षत्वं । महयामसि । मह पूजा-
यामित्यस्य लटीदंतो मसिः । निघातः । चर्षणीधृतः । कृष आकर्षणे । कृषेरादेश्च

चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा । कृष विलेखने ।
कर्षतीति चर्षणयो मनुष्याः । धृ धारणे । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रं वृत्राय हंतवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इंद्रं । वृत्राय । हंतवे । पुरुहूतं । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इंद्र वृत्राय हंतवे वृत्रनामकमसुरं हंतुं भरेषु युद्धेषु वाजसातयेऽन्नोपल-
क्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहूतमिंद्रं बलवंतं त्वामुपब्रुवे । सोमपानार्थं
विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानं ।
हंतवे । हंतेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ब्रुवे । ब्रूज् व्यक्तायां वाचीत्यस्य
लट्युत्तम इटि रूपं । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वा-
जसातिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इंद्रं वृत्राय हंतवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वां । इमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इंद्रं । वृत्राय । हंतवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हे इंद्र वाजेषु ग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृत्राय
हंतवे वृत्रं हंतुं त्वामीमहे । प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । सहिवहिचलिपतिभ्यो
यङंतेभ्यः किकिनौ वक्तव्याविति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः
संप्रदानं । हंतवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतसुतूर्षु श्रवःसु च । इंद्रं साह्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतूर्षु । श्रवःसु । च । इंद्रं । साह्वं । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतना-
नामजनं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे च पृतसुतूर्षु पृत-
नासु तरणशीलेषु शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः संति तान्
साह्वं । अभिभव । तथाभिमातिषु सर्वतो गर्वयुक्तेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः

तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्य एयंतस्य अचो यत् । पृत-
नानामाज्यं पृतनाज्यं । एकादेशस्वरः । पृतसुतूर्ध्व । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मां-
स्पृत्सूनामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । जित्वरा संभ्रमे । ताच्छीलिकः क्विप् । ज्वरत्व-
रेत्यादिना ऊट् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तर-
पदस्वरः । साह्व । सह मर्षण इत्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
ढत्वकत्वे । दीर्घश्छांदसः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे शुष्मिन्तमं न ऊतय
इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च । शुष्मिन्तमं न ऊतये आयंत इव
सूर्ये । आ० ७. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टमी ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविं । इंद्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्ऽतमं । नः । ऊतये । द्युम्निनं । पाहि । जागृविं । इंद्र । सोमं । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

शतक्रतो हे इंद्र शुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवंतं द्युम्निनं दीप्ति-
मंतं । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनं जागृविं जागरण-
शीलं । पीतः सोमो जागृविः स्वप्ननिवारक इति । तादृशं नोऽस्माकं संबन्धिनं
सोममूतयेऽस्माकं रक्षणाय पाहि । अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमं । तमपः
पित्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
निघातः । जागृविः । क्तिन्प्रत्ययांतः । निष्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ नवमी ॥

इंद्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पंचसु । इंद्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इंद्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पंचऽसु । इंद्र । तानि ।
ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

शतक्रतो हे इंद्र ते तव संबन्धिषु पंचसु जनेषु गंधर्वाः पितरो देवा असुरा
रक्षांसीत्येषु या यानींद्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि ते त्वदीयानि
तानींद्रियाण्यहमावृणे । संभजे । यद्वा पंचजनेषु निषादपंचमेषु चतुर्षु जनेषु
यानींद्रियाणि सामर्थ्याणि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इंद्रियाणि । इंद्रियमिंद्र-

लिंगमिन्द्रहृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति घच् । प्रत्ययांतत्वेन निपातना-
दंतोदात्तः । वृणे । वृङ् संभक्तावित्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

अगन्निद्रं श्रवो बृहद्युम्नं दधिष्व दुष्टरं । उते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । युम्नं । दधिष्व । दुष्टरं । उत् । ते । शुष्मं । तिरामसि ॥ १० ॥

हे इन्द्र बृहन्महत् श्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नमगन् । त्वां गच्छतु ।
त्वं दुष्टरं दुष्टरं शत्रुभिस्तरुतुमशक्यं युम्नं धनं दधिष्व । अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु
ते त्वदीयं शुष्मं बलमुत्कृष्टं तिरामसि । सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् ।
गमेर्लोङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हल्ङादिना तिलोपः । मो नो धातोः ।
अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोङि छंदस्युभयथेति थास आर्द्धधातुकत्वादि-
डागमः । निघातः । दुष्टरं । तरतेः कृच्छ्रार्थे खल् । सुषामादित्वात्संहितायां षत्वं ।
लित्स्वरः । तिरामसि । इदंतो मसिः । निघातः ॥

॥ अथैकादशी ॥

अर्वावतो न आ गह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इंद्रेह तत आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥

शक्र बलवन्हे इन्द्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात् अथो अपि च पराव-
तोऽतिदूराद्देशान्नोऽस्मानभिलक्ष्यागहि । आगच्छ । अद्रिवः । अति भक्षयति
शत्रूनित्यद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे इन्द्र ते तव य उ लोक उत्तमो लोकोऽस्ति ततस्त-
स्मादपि लोकादिहास्मिन्देवयजने देशे सोमपानार्थमागहि । आगच्छ ॥ गहि ।
गमेर्लोङि रूपं । परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः ।
अद्रिवः । मतुवसो रुरिति रुः । ततः । पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । लित्स्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

अभि तष्टेवेति दशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अभि तष्टेव दश प्रजा-
पतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपीति । विश्वामित्रगोचः

प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य
ऋषी इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः
पक्षः । त्रिष्टुप् छंदः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽभि तष्टेवेत्यहरहःशस्यनामकं
सूक्तं । सूचितं च । उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये । आ० ७.४. । इति ॥ एवं
सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणि कवीरिच्छामि संहशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषां । अत्यः । न । वाजी । सुऽधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मृशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । संऽहशे । सुऽमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतर्मनीषामिन्द्रविषयां स्तुतिमभिदीधय ।
सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । तष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति
तद्वत् । सुधुरः शोभनया धुरान्वितो वाजी वेगवानत्यो नाश्व इव जिहानः कर्मणि
प्रवर्तमानः पराण्युत्तमानि प्रियाणीन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा पराण्युत्तरेष्वहःसु
क्रियमाणानि कर्माण्यभिमर्मृशत् अत्यर्थमभिमृशन् सुमेधाः शोभनमेधावानहं
कवीन् । ये पूर्वमनुष्ठितयज्ञाद्देवभूयमगमन् ते कवयः । तान् संहशे संद्रष्टुमिच्छामि ।
उक्तार्थे ब्राह्मणं । अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभि-
वक्तव्यै रूपमभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि
तान्येव तदभिमर्मृशतो यंत्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माल्लोकात्स्वर्गो लोक-
स्तमेव तदभिवदति कवीरिच्छामि संहशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः पूर्वं
प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति । ऐ० ब्रा० ६. २०. । इति ॥ तष्टेव । तक्षू
त्वक्षू तनूकरण इत्यस्य तृनि रूपं । नित्स्वरः । दीधय । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोरित्य-
स्यांतर्भावितरण्यर्थस्य लोटि शपो बहुलं छंदसीति लुगभावः । व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । सुधुरः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जिहानः । ओहाङ्
गतावित्यस्य शानचि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्मृशत् । मृश आमर्शन इत्यस्य यङुकि रुयिकौ च

लुकीत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपं । नाभ्यस्ताच्छतरिति नुमभावः ।
अभ्यस्तस्वरः । संहशे । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मात्तुमर्थे दृशे विख्ये चेति केन्प्रत्यया-
तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । नित्यमसिच्
प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इ॒नो॒त॒ पृ॒च्छ॒ ज॒नि॒मा॒ क॒वी॒नां॒ म॒नो॒धृ॒तः॒ सु॒कृ॒त॒स्त॒क्ष॒त॒ द्यां॒ ।

इ॒मा॒ उ॒ ते॒ प्र॒ण्यो॒ऽव॒र्ध॒मा॒ना॒ म॒नो॒वा॒ता॒ अध॒ नु॒ ध॒र्म॒णि॒ ग॒म॒न् ॥ २ ॥

इ॒ना॒ । उ॒त॒ । पृ॒च्छ॒ । ज॒नि॒म॒ । क॒वी॒नां॒ । म॒नः॒ऽधृ॒तः॒ । सु॒ऽकृ॒तः॒ । त॒क्ष॒त॒ । द्यां॒ ।

इ॒माः॒ । ऊं॒ इति॒ । ते॒ । प्र॒ऽन्यः॒ । व॒र्ध॒मा॒नाः॒ । म॒नः॒ऽवा॒ताः॒ । अध॒ । नु॒ । ध॒र्म॒णि॒ । ग॒म॒न् ॥ २ ॥

उतेत्यामंत्रणे । हे इंद्र कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयगतानां जनिम जन्म ।
केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिरित्येतमर्थमिना ईश्वरान् गुरुन्पृच्छ ।
ते कवयो मनोधृतः संयतमनस्का अत एव सुकृतः शोभनकर्माणाः संतो द्यां
दिवं तक्षत । अकुर्वन् । अध अथेदानीं धर्मण्यस्मिन्यज्ञे ते त्वदर्थं प्रणयः प्रणीय-
माना मनोवाता मनोवेगा वर्धमानास्त्वां वर्धयन्त्य इमा अस्माभिः क्रियमाणाः
स्तुतयो नु क्षिप्रं गमन् । त्वां गच्छन्तु । उ सर्वत्र प्रसिद्धयर्थः ॥ पृच्छ । प्रच्छ शीप्सा-
यामित्यस्य लोटि तुदादित्वाच्छः । तस्य डित्त्वाद्गृहिज्यादिना संप्रसारणं । निघातः ।
प्रणयः । णीञ् प्रापण इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादियङादेशं बाधित्वा यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं ।
गमन् । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ऋडित्त्वाद्गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

नि॒ षी॒मि॒द॒त्र॒ गु॒ह्या॒ द॒धा॒ना॒ उ॒त॒ क्ष॒त्राय॒ रो॒द॒सी॒ स॒मं॒ज॒न् ।

सं॒ मा॒त्रा॒भिर्मि॒रे॒ ये॒मु॒रु॒वीं॒ अ॒न्त॒र्म॒ही॒ स॒मृ॒ते॒ धा॒य॒से॒ धुः ॥ ३ ॥

नि॒ । सी॒ । इत् । अत्र॒ । गु॒ह्या॒ । द॒धा॒नाः॒ । उ॒त॒ । क्ष॒त्राय॒ । रो॒द॒सी॒ इति॒ । सं॒ । अ॒ज॒न् ।

सं॒ । मा॒त्रा॒भिः॒ । म॒मि॒रे॒ । ये॒मुः॒ । उ॒र्वी॒ इति॒ । अ॒न्तः॒ । म॒ही॒ इति॒ । स॒मृ॒ते॒ इति॒ सं॒ऽजृ॒ते॒ ।

धा॒य॒से॒ । धु॒रिति॒ धुः ॥ ३ ॥

अत्र भूलोके गुह्या गूढानि कर्माणि सीमित् सर्वत एव निदधानाः कुर्वाणा एते कवय उत अपि च क्षत्राय बलाय धनाय वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ समंजन् । ओषधीभिः पृथिवी देवैश्च दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते मात्राभिः । मीयन्ते मांतीति वा मात्राः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः संममिरे । ते रोदस्या-
वियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । समृते परस्परं संगते उर्वी विस्तीर्णे मही महत्यौ ते द्यावापृथिव्यौ येमुः । विष्टंभकेनांतरिक्षेणांतरुदयच्छन् । तथा धायसे तयोर्धा-
रणार्थमंतरिक्षं धुः । व्यधुः ॥ इदवधारणार्थे । गुह्या । गुहायां भवानि । भवार्थे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । दधानाः । दधातेः शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः । अंजन् । अंजू व्यक्तिमक्षणगतिष्वित्यस्य लङि असोरल्लोपः । निघातः । मा-
त्राभिः । मा माने माङ् माने वा । हुयामेत्यादिना चन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । ममिरे । माङ् मान इत्यस्य लिटि रूपं । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । येमुः । यम उपरम इत्यस्य लिट्युसि रूपं । तिङुत्तरत्वादनघातः । धायसे । वहिहाधाज्भ्यश्छं-
दसीत्यसुन् । नित्स्वरः । धुः । दधातेर्लुङि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आतिष्ठंतं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आऽतिष्ठंतं । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वऽरोचिः ।

महत् । तत् । वृणः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वऽरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

विश्वे सर्वे कवयो रथमातिष्ठंतमिंद्रं पर्यभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । स्वरोचिः । स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव श्रियो दीप्रीर्वसान आच्छादयन् सोऽयमिंद्रश्चरति । सर्वत्र वर्तते । वृणः कामानां वर्षि-
तुरसुरस्य । अस्यति प्रेरयति सर्वानंतर्यामितयेत्यसुरः । तस्येन्द्रस्य तत्तादृशमनुभू-
तपूर्वं नाम । नमयति सर्वान् शत्रूनिनाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नम-
स्क्रियत इति नामेन्द्रस्य शरीरं कर्म वा । महदाश्चर्योपेतं वर्तते । तथा विश्वरूपो नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मनामृतानि जलान्यातस्थौ । अधि-
तिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । भूष अलंकार इत्यस्य लङि रूपं । वसानः । वस आच्छादन इत्यस्य शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातु-

स्वरः । नाम । णमु प्रह्व इत्यस्मान्नामन्सीमन्नित्यादिना मनिन्प्रत्ययांतत्वेन
निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति
पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अमृतानि । कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । तस्थौ ।
तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

असूत॒ पूर्वो॑ वृष॒भो ज्याया॑नि॒मा अस्य॑ श्रु॒धः संति॑ पूर्वीः ।

दिवो॑ नपा॒ता वि॒दथ॑स्य धी॒भिः क्ष॒त्रं रा॑जाना प्र॒दिवो॑ दधा॒थे ॥ ५ ॥

असूत॒ । पूर्वः॑ । वृष॒भः । ज्याया॑न् । इ॒माः । अस्य॑ । श्रु॒धः । संति॑ । पूर्वीः॑ ।

दिवः॑ । न॒पा॒ता । वि॒दथ॑स्य । धी॒भिः । क्ष॒त्रं । रा॑जा॒ना । प्र॒दिवः॑ । द॒धा॒थे इति॑ ॥ ५ ॥

वृषभः कामानां वर्षकः पूर्वश्चिरंतनोऽत एव ज्यायानिंद्रोऽसूत । अपः ससर्ज ।
पूर्वीर्बह्व इमा अनेन सृष्टा आपोऽस्य श्रुधः संति । श्रुचः पिपासाया रोध-
यिच्यो भवंति । दिवो नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानाविंद्रावरुणौ
प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुधीभिः स्तुतिभिः क्षत्रं
धनं दधाथे । अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य
लङि रूपं । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य चेति ज्यादेशः ।
ज्यादादीयस इतीयस आदेराकारादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । श्रुधः । पृषोदरादिः ।
नपाता । नभ्राणनपादिति निपातनान्नजः प्रकृतिभावः । आमंचितत्वान्निघातः ।
धीभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । राजाना । आमंचितत्वान्निघातः ।
दधाथे । दधातेर्लटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

त्रीणि॑ रा॒जाना॑ वि॒दथे॑ पु॒रु॒णि॑ परि॒ विश्वा॑नि भूष॒थः सदा॑सि ।

अप॑श्य॒मत्र॒ मन॑सा जग॒न्वान्ब्र॑ते गंध॒र्वो अपि॑ वा॒युऽकै॑शान् ॥ ६ ॥

त्रीणि॑ । रा॒जा॒ना । वि॒दथे॑ । पु॒रु॒णि॑ । परि॑ । विश्वा॑नि । भूष॒थः । सदा॑सि ।

अप॑श्यं । अत्र॑ । मन॑सा । जग॒न्वान् । ब्र॑ते । गंध॒र्वान् । अपि॑ । वा॒युऽकै॑शान् ॥ ६ ॥

हे राजानाविंद्रावरुणौ विदथेऽस्मिन्यज्ञे विश्वानि व्याप्तानि पुरुणि यजनीयैः

सोमादिभिः पूर्णानि चीणि सदांसि सवनानि परि भूषथः । सर्वतोऽलंकुरुथः । हे इंद्र त्वं जगन्वान् । यज्ञं प्रति गतवानसि । अपि संभावनायां । यतोऽहमत्र व्रते यज्ञे वायुकेशान् वायुवच्चलनरश्मीन् गंधर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् मनसापश्यं । ते च स्वानभ्राजादयस्तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः । स्वानभ्राजांधारे बंधारे हस्त सुहस्त कृशानो । एते वः सोमक्रयणास्तान्नक्षध्वं मा वो दभन्निति ॥ भूषथः । भूष अलंकार इत्यस्य लटि रूपं । अपश्यं । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्य लङि रूपं । पादादित्वादनिघातः । जगन्वान् । गमेः क्सौ विभाषा गमहनविदविशामितीटो विकल्पितत्वादचेडभावः । मो नो धातोर्बोश्चेति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः । गंधर्वान् । धृज् धारण इत्यस्य गोशब्द उपपदे गवि गन् धृजो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

तदिद्वस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सकम्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सकम्यं । गोः ।

अन्यत् । अन्यत् । असुर्यं । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपं । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमाना वृषभस्याभिमतफलप्रदस्यास्येन्द्रस्यार्थं धेनोर्गोर्नामभिर्विश्वायुर्विश्वव्यचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां सकम्यं संभजनाहं तत्क्षीरादिकं हविर्नु क्षिप्रमाममिर आदुहंति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयोऽन्यदन्यन्नूतनमसुर्यमसुराणां बलं वसाना आच्छादयंत अत एव मायिनो मायया स्वीकृतकामरूपाः । यद्वा मायिनः प्रज्ञावंतः संतोऽस्मिन्निन्द्रे रूपं स्वं स्वं रूपं निममिरे । इयत्तया परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणं । ममिरे । माङ् माने । लिटि रूपं । निघातः । सकम्यं । युजिरुचितिजां कुश्वेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सचतेर्मक्प्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्रः । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यं । असुरस्य स्वमित्यर्थेऽसुरस्य स्वं । पा० ४. ४. १२३. । इति यत् । तित्स्वरितः । रूपं । रूप रूपक्रियायां । एयंतः । खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्यतल्याः । उ० ३. २८. । इति पप्रत्ययांतत्वेन निपातनात्पकारलोपोऽगुणत्वं च । रूपयति रूप्यते वेति रूपं । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तदिद्वस्य सवितुर्नकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययी । अमतिं । यां । अशिश्नेत् ।

आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे । अपिऽइव । योषा ।

जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

तत्तस्मात्सवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुरस्येन्द्रस्य मे मम हिरण्ययी सुवर्णमयीममतिं दीप्तिं नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । यां मदीयां दीप्तिमशिश्नेत् य आश्रयति स सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयिष्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावा वव्रे । स्ककीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । अपीव योषा जनिमानि । यथा योषा स्त्री जनिमानि जातान्यपत्यानि वृणोति तद्वत् ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययी । हिरण्यस्य विकारार्थे मयैतयोरिति मयट् । ऋत्वास्त्वमाधीहिरण्ययानि छंदसीति निपातनान्मयटो मकारलोपः । टित्वाट्टिट्वाणजिति डीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिं । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अशिश्नेत् । श्रयतेर्लङि बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सुवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । इवि व्याप्तिप्रीणनयोरित्यस्मात्कर्मण्यण् । इदित्त्वान्नुम् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । योषा । यौतेर्मिश्रीभावकर्मणो वृत्तवदिहनिकमिकषियुमुचिभ्यः स इति सप्रत्ययः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः । जनिमानि । जनी प्रादुर्भावे । हजनिभ्यामिमनिन्नितीमनिन्प्रत्ययो भूतकाले । नित्वादाद्युदात्तः । वव्रे । वृज् वरण इत्यस्य लिटि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

युवं प्रत्नस्य साधयो महो यद्वैवी स्वस्तिः परि णः स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवं । प्रत्नस्य । साधयः । महः । यत् । वैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातं ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विऽरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इंद्रावरुणौ युवं युवां प्रत्नस्य स्तोतुर्महस्तादृशं श्रेयः साधयथः । साधयथः । कीदृशं तदित्यत आह । यद्वैवी स्वस्तिर्यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वराज्यलक्षणं । किंच युवां नोऽस्मान्परि परितः स्यातं । रक्षकौ भवेतं । विश्वे सर्वे मायिनो देवा गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री जिह्वा मा विभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य विरूपा नानाविधानि वृत्रहननादीनि कृतानि कर्माणि पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तं ॥ युवं । युष्मच्छब्दस्य द्विवचने युवावौ द्विवचन इति युवादेशः । डेप्रथमयोरमिति सुपोऽमादेशः । साधयथः । साध संसिद्धावित्यस्य ण्यंतस्य लटि रूपं । बहुलमन्यत्रापीति णेलुक् । निघातः । दैवी । देवाद्यजजावित्यज्प्रत्ययः । जित्स्वरः । स्यातं । अस्तेर्लिङि रूपं । गोपाजिह्वस्य । गुपू रक्षण इत्यस्यायप्रत्ययांतस्य क्थितोलोपयलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यस्य क्सौ वस्वेकाजाद्विसामिति प्राप्तस्येष्टः संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति संप्रसारणस्य बलीयस्त्वान्निवृत्तिः । वसोः संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । दृशिर् प्रेक्षणे । निघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

श्रुण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ १० ॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

श्रुण्वंतं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ १० ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्रेन्द्रं मतिरिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैन्द्रं । इंद्रं मतिर्नवेत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इंद्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमंतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्रं यत्ने जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इंद्रं । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिं । स्तोमं ऽतष्टा । जिगाति ।
या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इंद्रं । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इंद्र हृदो हृदयावच्यमानोच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोम-
कारिभिः कृता मतिः स्तुतिः पतिं सर्वस्य जगतः स्वामिनं त्वामच्छाभिलक्ष्या
जिगाति । समंताद्गच्छतु । या मदीया स्तुतिर्जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं
कुर्वाणा विदथे यज्ञे शस्यमाना भवति । हे इंद्र ते त्वदर्थं यत्स्तोत्रं मत्तो जायते
तद्विद्धि । जानीहि । तस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नु-
दात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य पद्मोमासित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । वच्यमाना । वच परिभाषण इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभा-
वच्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । तष्टू त्वष्टू तनूकरण इत्यस्य कर्मणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जिगाति । गा स्तुतौ छंदसीति जुहो-
त्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । जायते । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य
लटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । विद ज्ञान इत्यस्य लोटि हेर्हुल्भ्यो
हेर्धिरिति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

दिवश्चिदा पूर्वा जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पूर्वा । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयं । अस्मे इति । सनऽजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

हे इंद्र दिवश्चित् द्योतमानात्सूर्यादपि पूर्वा पूर्वं भवोषः कालसंबन्धिन्या जा-
यमाना या स्तुतिलक्षणा वाग्विभवति सेयं वाग्विदथे यज्ञे शस्यमाना जागृविः
स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा भद्रा कल्याणान्यर्जुना शुक्लवर्णानि वस्त्राणि यो-
ग्यतया तेजांसि वसानास्मे अस्माकं पित्र्या पितृक्रमागता अत एव सनजा
पुरातनी सती धीस्तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्तिप् । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । अर्जुना । अर्जेर्णिलुक्चेत्युनन् । नित्स्वरः । सनजा । जनेरन्येभ्योऽपि
दृश्यत इति डः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्तत आगत इत्यर्थे पितुर्यच्चेति
यत्प्रत्ययः । रीडृत इति रीडादेशः । यस्येति लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अयं पतदा ह्यस्थात् ।

वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमऽसूः । असूत । जिह्वायाः । अयं । पतत् । आ । हि । अस्थात् ।

वपूंषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमऽहना । तपुषः । बुधे । आऽइता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुषःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुषोऽभि-
मानिनी देवता । सा यमा यमलावश्चिनावचोषःकालेऽसूत । अश्चिनोस्तत्र
शस्यमानत्वात्तावश्चिनौ स्तोतुं मम जिह्वाया अयं पतच्चंचलमास्थाद्धि । तिष्ठति
खलु । तमोहना तमसो हंतारौ तपुषः । तपत्यस्मिन्सूर्य इति तपुर्दिवसः । तस्य
बुधे मूल एता एतावागतौ मिथुना परस्परं संगतौ तावश्चिनौ जातोत्पन्नानि
वपूंषि । उष्यंते निधीयंत इति वपूंषुषःकाले क्रियमाणानि शस्त्रादीनि कर्मा-
णि । सचेते । संगच्छतः ॥ यमसूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यस्य क्विप् । कृदुक्त-
रपदस्वरः । असूत । तस्यैव धातोर्लङ्घादादित्वाच्छपो लुक् । निघातः । पतत् ।
पतु गतौ । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अस्थात् । षा गतिनिवृत्तौ । लुङि
रूपं । हियोगादनिघातः । वपूंषि । डुवप् बीजसंताने । अर्तिपृवपियजितनिधनि-
तपिभ्यो निदित्युसिप्रत्ययः । निच्चेत्युक्त्वादाद्युदात्तः । सचेते । षच समवाय इत्यस्य
लटि रूपं । तपूंषि । तप संतापे । अर्तिपृवपीत्यादिना उसिः । बुधे । बन्ध बंधने ।
बंधेर्ब्रधिवुधी च । उ० ३. ५. । इति नक्प्रत्ययः । ब्रधिवुधी एतावादेशौ धातोः ।
प्रत्ययस्वरः । एता । इण् गतावित्यस्य कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नकिरेषां निदिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इंद्र एषां हंहिता माहिनावानुजोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषां । निदिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकं । पितरः । गोषु । योधाः ।

इंद्रः । एषां । हंहिता । माहिनऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र सचे प्रवृत्तानामस्माकं ये पितरोऽंगिरसो गोषु पणिभिरपहतेषु योधा
योद्धारो वर्तन्ते तेषामेषां मर्त्येषु निदिता दूषको नकिर्न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत

आह । माहिनावान्महिमोपेतो दंसनावान्वृत्रहननादिकर्मवानिन्द्र एषामंगिरसां
 दंहितानि समृद्धानि गोत्राणि गवां वृन्दान्युत्ससृजे । तेभ्योऽंगिरोभ्यो ददौ ॥ निं-
 दिता । निदि कुत्सायामित्यस्य तृचि रूपं । मर्त्येषु । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । योधाः । युध संप्रहार इत्यस्य पचाद्यचि रूपं । दंहिता ।
 दह दहि वृद्धावित्यस्य निष्ठायां रूपं । माहिनावान् । महेरिनएचेतीनणप्रत्ययः ।
 तदस्यास्तीति मतुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । मतौ बह्वचोऽनजिरादीना-
 मिति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे खलगोरथादित्यनुवृत्ता-
 विनित्रकट्यचश्चेति गोशब्दात्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । सृज विसर्ग इत्यस्य
 लिटि रूपं ॥

दशपेये निष्केवल्ये निविज्ञानीयस्य पुरस्तात्सखा ह यचेत्येषा । सूचितं च ।
 सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविज्ञानीययोराद्ये । आ० ९. ३. इति ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते पंचमी ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यं । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यं । विवेद । तमसि । क्षियंतं ॥ ५ ॥

सखिभिः समानख्यानैः सत्वभिरिन्द्रमभितः सीदद्भिर्नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृ-
 तयोऽंगिरसः केचिन्नव मासान्सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिद्दश मासाननुष्ठा-
 येति । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवग्वाः । तैः
 सत्वभिरंगिरोभिः सखा समानख्यान इन्द्रो यत्र यस्मिन्विले पणिभिर्निरुद्धा गा
 अभिलक्ष्याभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथानुगमन् अनुगच्छन्निन्द्रस्तत्र
 विले दशग्वैः । ये दश मासान्सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन्ते दशग्वाः ।
 दशभिर्दशसंख्याकैरंगिरोभिः सहितः सन् तमसि विलवर्तिन्यंधकारे क्षियंतं नि-
 वसंतं सत्यं यथार्थप्रकाशं सूर्यं विवेद । लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा
 आनीयांगिरोभ्यः प्रादादिति भावः ॥ सखा । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्त
 इतीणप्रत्ययः । डिच् । समानस्य छंदसीति समानस्य सभावः । उदात्त इत्युक्तेन
 सामार्थादुपपदस्येति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । प्रसंभ्यां जानुनो झुरिति विधीयमानो झुरभे-
रुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्वभिः । षट् विशरणगत्यवसादनेष्वित्यस्मात्प्र ईरस-
द्योस्तुट् चेति क्निप्प्रत्ययः । तुडागमः । निच्चादाद्युदात्तः । अनुगमन् । गमेः
शतरि बहुलं छंदसीति शपो लुकि कृते गमहनेत्यादिनोपधालोपः । प्रादिस-
मासः । शतृस्वरः । विवेद । विद ज्ञान इत्यस्मात्लिटि णलि रूपं । क्षियंतं । क्षि
निवासगत्योरित्यस्य शतरि रूपं ॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते षष्ठी ॥

इंद्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पञ्चद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इंद्रः । मधु । संभृतं । उस्त्रियायां । पत्ऽवत् । विवेद । शफऽवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितं । गुह्यं । गूळहं । अप्ऽसु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणऽवान् ॥ ६ ॥

इंद्र उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोत्साविण्यां भोगवत्यां गवि संभृतं संपादितं
मधु क्षीरादि विवेद । अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं पञ्चत्पादयुक्तं शफवत्खुरोपेतं गोधनं
विवेद । लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । नमे गोः । गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी ।
पणिनामकैरसुरैरपहतां गां नमे । आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावानौदार्य-
वान्समर्थः स इंद्रो गुहा गुहायां हितं गुह्यं प्रच्छन्नं अत एवाप्स्वंतरिक्षे गूढं
गूढचारिणं मायिनमसुरं दक्षिणे हस्ते दधे । दधार । अग्रहीदित्यर्थः ॥ द्वितीयाष्टके
। २. ६. ३. । श्रुधि हवमित्यस्मिन्वर्गे गुहा हितमित्येतत्सम्यगभ्यधायि । उस्त्रियायां
प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि ॥ विवेद । विद ज्ञाने विट् लाभे । एतयोर्लिटि
रूपं । शफवत् । शफोऽस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ।
नमे । णमु प्रहृत्य इत्यस्य लिटि रूपं । द्विर्वचनस्य छंदसि विकल्पितत्वादत्र
द्विर्वचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यं । गुहू संवरण इत्यस्माच्छंसिगुहिदु-
हिभ्यो वेतिवक्तव्यमिति क्यप् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । दधे । दधातेर्लिटि रूपं । दक्षिणावान् । दक्ष वृद्धौ । दुदक्षिभ्यामिनन्नि-
तीनन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य
दीर्घः । नित्स्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विऽजानन् । आरे । स्याम । दुऽइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमऽपाः । सोमऽवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुऽतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसो रात्रेः सकाशाद्विजानन्विशेषेण जानन् प्रादुर्भवन्सूर्यात्मक इन्द्रो ज्योतिर्वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपावृत्रादेर्विजानन् प्रादुर्भवन् । वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं दुरितान्पापादारे दूरे पापवर्जिताः संतोऽभीके भयरहिते स्थाने स्याम । भवेम । सोमपाः सोमस्य पातरत एव सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे इन्द्र पुरुतमस्य । पुरुन् शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य कारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विज इमाः स्तुतिलक्षणा गिरो वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ वृणीत । वृद्धः संभक्तावित्यस्य लङि रूपं । विजानन् । ज्ञा अवबोधने । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः शेषाद्विभाषा । पा० ५. ४. १५४. इति कप्प्रत्ययः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते कपि पूर्वस्यान्तोदात्तत्वं । पुरुतमस्य । तमु ग्लान इत्यस्माख्यन्तात्पचाद्यचि परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु षादारे स्याम दुरितस्य भूरेः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम । दुऽइतस्य । भूरेः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुऽपारासः । वसवः । बर्हणाऽवत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ज्योतिर्जगत्प्रकाशकः सूर्यो यज्ञायामिहोत्रादिकर्मकरणाय रोदसी द्यावापृथिव्यावनुधात् । अनुभवतु । प्रकाशयतु । वयं भूरेः प्रभूतस्य दुरितस्य पापस्यारे दूरे स्याम । भवेम । हे वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं भूरि चिदतिप्रभूतं बर्हणावत्समृद्धियुक्तं धनं तुजतो भूरिप्रदस्य मर्त्यस्य प्रयच्छथ । अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् ।

अस्तेर्लिङि रूपं । संहितायामनोरुत्तरस्यास्तेरुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्चपर इति
षत्वं । निघातः । तुजतः । तुजि पिजि लाज हिंसादाननिकेतनेषु । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । बर्हणावत् । वृहि वृडावित्यस्य भाव औणादिको युप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

श्रुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुग्रमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ९॥

श्रुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उग्रं । मूतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ९॥

॥ इति तृतीयस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इन्द्र त्वेति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रं । तथा चानुक्रांतं । इन्द्र
त्वा गायत्रं हीति ॥ अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं
च । इन्द्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिस्रः । आ० ५. १०. । इति ॥ आद्या प्रातःसवने
ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य
। आ० ५. ५. । इति ॥

॥ तत्रैषा सूक्ते प्रथमा ॥

इ॒न्द्र॒ त्वा वृ॒षभं॑ व॒यं सु॒ते सोमे॑ ह॒वामहे॑ । स पा॒हि म॒ध्वो अ॒ंधसः॑ ॥ १ ॥

इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ । वृ॒षभं॑ । व॒यं । सु॒ते । सोमे॑ । ह॒वामहे॑ । सः । पा॒हि । म॒ध्वः । अ॒ंधसः॑ ॥ १ ॥

इन्द्रौ स्रवति सोमरसे रमते क्रीडतीतीन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत्साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संबुद्धिः । हे इन्द्र वृषभं कामानां वर्षकं त्वा त्वां सुते यावभिरभिषुते सोमे वयं हवामहे । सोमपानार्थमाह्वयामः । स त्वं मध्वो मदकरमंधसोऽन्नलक्षणं सोमं पाहि । पिब । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच । इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति वेदौ रमत इति वेद्वे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैधंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । इन्द्रदर्शनादित्यौपमन्यवः । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमिती ३ । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं संतमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । तै० आ० २. २३. । इति ॥ इन्द्र । इदि परमैश्वर्य इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति । इन्द्रशब्द उपपदे रमतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । इदि परमैश्वर्य इत्यस्मादजेंद्राय इत्यादिना रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानि । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । हवामहे । ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणे लटि रूपं । मध्वः । मधुशब्दः फलिपाटीत्यादिनोन्प्रत्ययांतः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः । अंधसः । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन् । नित्स्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवन इन्द्र क्रतुविदमिति शस्त्रयाज्या । सूचितं च । इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या । आ० ५. १०. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

इ॒न्द्र॒ क्रतु॒विदं॑ सु॒तं सोमं॑ ह॒र्यं पु॒रुष्टु॑त । पि॒बा वृ॒षस्व॑ तातृ॒पिं ॥ २ ॥

इ॒न्द्र॒ । क्रतु॒ऽविदं॑ । सु॒तं । सोमं॑ । ह॒र्यं । पु॒रुऽस्तु॑त । पि॒ब । आ॒ । वृ॒षस्व॑ । तातृ॒पिं ॥ २ ॥

हे इन्द्र क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लंभकं सुतमभिषुतमिमं सोमं हर्यं । पातुं कामयस्व । हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं

सोमं पिब । पीतमिमं सोममावृषस्व । जठरे सिंच । यथा नाभेरधो न पतति
तथा धारयेति भावः ॥ हर्य । हर्य गतिकांत्योरित्यस्य लोटि रूपं । निघातः ।
पुरुष्टुत । स्तुतस्तोमयोश्छंदसीति संहितायां षत्वं । वृषस्व । वृष सेचन इत्यस्य
लोटि रूपं । आङ् उत्तरत्वान्निघातः । तातृपिं । तृप प्रीणन इत्यस्माच्छंदसि
सदादिभ्यो दर्शनादिति किन् । तस्य लिङ्ङावाद्भिर्वचनादि । संहितायामन्येषा-
मपीत्यभ्यासस्य दीर्घः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्र प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरः स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इंद्र। प्र। नः। धितऽवानं। यज्ञं। विश्वेभिः। देवेभिः। तिरः। स्तवान। विशपते ॥ ३ ॥

हे स्तवान स्तोतृभिः स्तूयमान विशपते विशां मरुतां पते हे इंद्र विश्वेभिर्दे-
वेभिः सर्वैर्यजनीयैर्देवैः सहितस्त्वं धितावानं । वन्यते संभज्यत इति वानं हविः ।
धितं निहितं हविर्यस्य तं । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं यज्ञं प्रतिरः ।
प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुर्विति भावः ॥ णः । उपसर्गाद्बहुलमिति
संहितायां णत्वं । धितावानं । दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । तिरः । तरतेर्थ्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान । षुञ् स्तुतौ ।
सम्यानच् स्तुव इत्युपपदाभावेऽपि कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आमंचितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्र सोमाः सुता इमे तव प्र यंति सत्पते । क्षयं चंद्रास इंदवः ॥ ४ ॥

इंद्र। सोमाः। सुताः। इमे। तव। प्र। यंति। सत्ऽपते। क्षयं। चंद्रासः। इंदवः ॥ ४ ॥

हे सत्पते इंद्र चंद्रास आह्लादयितार इंदवो दीप्ताः सुता अभिषुता इमेऽस्मा-
भिर्देवताः सोमाः क्षयं । क्षियंति निवसंत्यन्नादीन्यचेति क्षयो जठरं । प्रयंति ।
प्रकर्षेण गच्छंति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयं । क्षि निवासगत्योरित्यस्मादधि-
करणे घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ।
चंद्रासः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
आज्जसेरसुगित्यसुक् । प्रत्ययस्वरः । इंदवः । उंदेरिच्चादेरित्युप्रत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्र वरेण्यं । तव द्युक्षास इंदवः ॥ ५ ॥

दधिष्वा । जठरे । सुतं । सोमं । इन्द्र । वरेण्यं । तव । द्युक्षासः । इंदवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं सुतमभिषुतं सोमं जठरे दधिष्व । धारय । इंदवो दीप्ता इमे सोमास्तव द्युक्षासः । दिवि क्षियंति वसंतीति द्युक्षासः । अतस्त्वं तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपं । आगमा अनुदात्ता इतीटोऽनुदात्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । वरेण्यं । वृङ् संभक्तौ । वृङ् एण्यप्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्वयं ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतं । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इन्द्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणो गीर्भिर्वननीय । तथा च यास्कः । गिर्वेणो देवो भवति गीर्भिरेन वनयंति । नि० ६. १४. । इति । तादृशेन्द्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतमिमं सोमं पाहि । पिव । यतो मधोर्मदकरस्य सोमस्य धाराभिरज्यसे सिच्यसे हे इन्द्र त्वादातमित्त्वया शोधितं विशदीकृतमेव यशोऽन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । वन संभक्तावित्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आमंचितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पाहि । पा पान इत्यस्मात्लोटि रूपं । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातं । दैप् शोधने । सत्यपि प्रकारे नानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । तत आदेच इत्यात्वं । अस्मात्कर्मणि क्तः । दाधा घृदावित्यत्रादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दद्वोरिति ददादेशो न भवति । वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । अशू व्याप्तौ । अशेर्युदेत्यसुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अभि द्युम्नानि वनिन् इन्द्रं सचंते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रं । सचंते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वृवृधे ॥ ७ ॥

वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी । तस्य देवान् संभज-
मानस्य यजमानस्य द्युम्नानि द्योतमानान्यक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमा-
दीनि हवींषीद्रमभि अभितः सचन्ते । समवयन्ति । तेषु मध्ये सोमस्य पीत्वी सोमं
पीत्वा वावृधे । स इंद्रो वर्धते ॥ वनिनः । अत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । तस्य
स्वरः । सचन्ते । षच समवाय इत्यस्य लटि रूपं । अक्षिता । क्षि क्षय इत्यस्य
निष्ठा । अच एयदर्थ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वा-
भावः । नजा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । पा पान इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य स्नात्वा-
दयश्चेति निपातनात् वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घुमास्थागापेत्यादिना ईत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अ॒र्वा॒वतो॑ न॒ आ ग॒हि परा॒वत॑श्च वृ॒चहन् । इ॒मा जु॑षस्व नो॒ गिरः ॥ ८ ॥

अ॒र्वा॒ऽवतः॑ । नः । आ । ग॒हि । परा॒ऽवतः॑ । च । वृ॒चऽहन् । इ॒माः । जु॑षस्व । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे वृचहन्निंद्र अर्वावतोऽर्वाचीनात्समीपाद्देशात्परावतोऽतिदूराद्देशाद्वा नोऽस्मा-
नभिलक्ष्यागहि । आगच्छ । आगत्य च नोऽस्मदीया इमाः स्तुतिलक्षणा गिरो
वाचो जुषस्व । सेवस्व ॥ परावतः । उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

यद॑न्तरा परा॒वत॑मर्वा॒वतं॑ च हू॒यसे । इं॒द्रेह॑ तत॒ आ ग॒हि ॥ ९ ॥

यत् । अ॒न्तरा॑ । परा॒ऽवतं॑ । अ॒र्वा॒ऽवतं॑ । च । हू॒यसे॑ । इं॒द्र । इ॒ह । ततः॑ । आ । ग॒हि ॥ ९ ॥

हे इंद्र यद्यस्मिन्परावतमतिविप्रकृष्टस्य देशस्यार्वावतं संनिकृष्टस्य देशस्य चां-
तरा तयोर्मध्यदेशे हूयसे सम्यगिज्यसे ततस्तस्माद्देशादिहास्मिन्यज्ञ आगहि । सो-
मपानार्थमागच्छ ॥ परावतं अर्वावतं । अंतरांतरेण युक्ते । पा० २. ३. ४. । इति
द्वितीया । ततः । पंचम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

आ तू न इं॒द्रेति॑ नवर्चे तृतीयं सूक्तं वैश्वामिचं गायत्रमैंद्रं । आ तू न इत्यनु-
क्रांतं ॥ अतिरात्रे द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च एतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं
च । आ तू न इं॒द्र मद्य॑गिति सूक्ते । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ तू न इन्द्र म॒द्य॒ग्घु॒वानः सोम॑पीतये । हरि॑भ्यां या॒ह्यद्रि॒वः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । म॒द्य॒क् । हु॒वानः । सोम॑ऽपीतये । हरि॑ऽभ्यां । या॒हि । अ॒द्रिऽवः ॥ १ ॥

हे अद्रिवो हे वज्रिन् हे इन्द्र हुवानो होतृभिराहूयमानस्त्वं मद्यक् मदभिमुखः सन् नोऽस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्यामश्वभ्यां सह तु क्षिप्रमायाहि ॥ तु । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः । मद्यक् । मामंचतीति ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्तिन् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यंतस्य मादेशः । विश्वदेवयोश्च ढेरद्यंचतौ वप्रत्यय इति ढेरद्रि इत्यादेशः । अद्रिसध्योरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनादद्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेशे कृत उदात्तस्वरितयोर्यण इति यणः स्वरितत्वं । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रिवः । मतुवसोरिति रुत्वं । आमंचित्वान्निघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्विर्य॑स्तिस्तिरे ब॒र्हिरा॑नुषक् । अ॒यु॒ज्जन्प्रा॒तर॒द्रयः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । नः । ऋ॒त्विर्यः । ति॒स्तिरे । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒यु॒ज्जन् । प्रा॒तः । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मदीये यज्ञे होता ऋत्विक तवाह्वानार्थमृत्वियः प्राप्तकालः सन् सत्तो निषण्णो वर्तते । तथा बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे । हविष्वासन्नेषु स्तीर्णमभूत् । तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिषवार्थमद्रयो यावाणोऽयुजन् । परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात्सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः । षट् विशरणादिष्वित्यस्माद्गत्यर्थाकर्मकश्चिषेत्यादिना । पा० ३.४.७२. । कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । ऋत्वियः । ऋतुशब्दाच्छंदसि घसिति घस्प्रत्ययः । घस्येयादेशः । सितीति पदसंज्ञायामोर्गुण इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । स्तृज् आच्छादन इत्यस्य कर्मणि लिट्भूत इडातोरितीत्वं । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति तकारस्य शेषः । लिट्स्तरुयोरेशिरेजिति तप्रत्ययस्यैशित्यादेशः । पादादित्वादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । षन्ज संगे । क्तिप् । अनिदितामिति नलोपः । आङ्न्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः ।

कृदुत्तरपदस्वरः । अयुजन् । युजिर् योग इत्यस्य लुङि चेरिरितो वेत्यङादेशः ।
बहुलं छंदसीति रुडागमः । पादादित्वादनघातः । अङागमस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॒हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॒द । वी॒हि श्रू॒र पु॒रो॒ऽऽशं ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्मऽवा॒हः । क्रि॒यन्ते । आ । ब॒र्हिः । सी॒द । वी॒हि । श्रू॒र । पु॒रो॒ऽऽशं ॥ ३ ॥

ब्रह्माणि स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यत
इति वा । हे ब्रह्मवाह इन्द्र तुभ्यमिमेमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्माभिः
क्रियन्ते । अतो बर्हिरासीद । स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञ उपविश । हे श्रूर समर्थेद्रा-
स्माभिर्दीयमानमिमं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविर्वीहि । भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः ।
वह प्रापण इत्यस्माद्बहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ।
आमंचित्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् । रिङ् शयग्लिंक्षिति रिङादेशः ।
प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादनघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया ।
वीहि । वी कात्यादिषु । लोटि रूपं । हेर्ङित्वादुदात्तः । पुरोऽऽशं । दाश्रु दान
इत्यस्मात्पुरस्पृशान्मंचे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो खिन् । पुरो दाशंत एनमिति ।
निपातनाहकारस्य ऋकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

रा॒रं॒धि स॒र्वने॒षु ण॒ ए॒षु स्तो॒मेषु॑ वृ॒त्रह॒न् । उ॒क्थे॒ष्विन्द्र॑ गि॒र्व॒णः ॥ ४ ॥

रा॒रं॒धि । स॒र्वने॒षु । नः । ए॒षु । स्तो॒मेषु॑ । वृ॒त्रऽह॒न् । उ॒क्थे॒षु । इ॒न्द्र । गि॒र्व॒णः ॥ ४ ॥

हे गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय वृत्रहन् वृत्रस्य हंतर्हे इन्द्र नोऽस्माकं
संबंधिषु त्रिषु सवनेष्वेषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषूक्थेषु शस्त्रेषु च रारंधि ।
रमस्व ॥ ररंधि । रमतेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । छंदस्युभयथेति हेराङ्-
धातुकत्वेनाङित्वादङितश्चेति हेर्धिः । सवनेषु । सूयते सोमो येष्वित्यधिकरणे सुनो-
तेर्ल्युट् । लिट्स्वरः । णः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति संहितायां णत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

म॒तयः॑ सोम॒पामु॑रुं रि॒हन्ति॑ श॒वस॒स्पतिं॑ । इ॒न्द्रं व॒त्सं न मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

म॒तयः॑ । सोम॒ऽपां । उ॒रुं । रि॒हन्ति॑ । श॒वसः॑ । प॒तिं । इ॒न्द्रं । व॒त्सं । न । मा॒तरः॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मतयोऽस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतय उरुं महांतं सोमपां सोमस्य पातारं शवसो बलस्य पतिमिंद्रं त्वां रिहंति । लिहंति । तत्र दृष्टांतः । वत्सं न । यथा वत्सं मातरो धेनवो लिहंति तद्वत् ॥ मतयः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुं । ऊर्णुञ् आच्छादन इत्यस्मान्महत्यर्थे गम्यमाने महति ह्रस्वश्च । उ० १. ३१. । इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहंति । लिह आस्वादन इत्यस्य लटि रूपं । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठेत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं । वत्सं । वद व्यक्तायां वाचि । अस्माद्वृत्तुवदिहनीत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीष्टं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

स मंदस्वा ह्यंधसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मंदस्व । हि । अंधसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारं । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स तथाविधस्त्वं महे महते राधसे धनायांधसोऽस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन तन्वा शरीरेण सह मंदस्व । दृष्टो भव । हिरत्र समुच्चयार्थः । किंच त्वं स्तोतारं मां निदे निदायै विषयभूतं न करः । मा कार्षीः ॥ मंदस्व । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि रूपं । हि चेति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् न । तत्राप्रातिलोम्य इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थत्वान्निघातः । तन्वा । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । महे । तकारलोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । निदे । णिदि कुत्सायामित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । करः । करोतेर्लुङि च्लेः कृमृदरुहिभ्यश्छांदसीत्यङादेशः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

वयमिंद्र त्वायवो हविष्मंतो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयं । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मंतः । जरामहे । उत । त्वं । अस्मऽयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वायवो यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छंतस्त्वत्कामाः संतो हविष्मंतः संभृतहविष्का वयं जरामहे । त्वां स्तुमः । हे वसो सर्वस्य वासक इन्द्र उत त्वमप्यस्म-

युर्हविःस्वीकरणार्थमस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे सुप
आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ।
त्वद्यव इति प्राप्तौ युष्मदस्मदोरनादेश इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेनात्वं ।
प्रत्ययस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सकारस्य रुत्वाभावः ।
स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तताभावः ।
सिप्रत्ययस्वरः । जरामहे । जरतिः स्तुतिकर्मेति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छ-
तीत्यर्थे सुपः क्यच् । तस्मादुप्रत्ययः । पूर्वपदांतलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मारे अस्मद्वि मुमुचो हरिप्रियावाङ्माहि । इंद्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिऽप्रिय । अर्वाङ् । याहि । इंद्र । स्वधाऽवः ।

मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियौ यस्य तादृश हे इंद्र अस्मदस्मत्त आरे दूरे रथे
योजितावश्वौ मा विमुमुचः । मा विमोचय । ताभ्यामुपेत एवार्वाङ् अस्मदा-
भिमुख्येन याहि । आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणान्नवन्निद्र इहास्मिन्देवयजने
मत्स्व । सोमं पीत्वा हृष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पंचमीबहुवचनस्य
पंचम्या अत् । पा० ७. १. ३९. । इत्यदादेशः । मुमुचः । मुचू मोक्षण इत्यस्य ण्यंतस्य
छांदसे लुङि चङि रूपं । अभ्यासस्य दीर्घाभावश्छांदसः । न माङ्गोऽग इत्यङभावः ।
निघातः । हरिप्रिय । आमंत्रितस्य पादादित्वात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । मत्स्व । मदि
स्तुत्यादिष्वित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । आमंत्रितस्याविद्य-
मानत्वेन पादादित्वादनिघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अर्वाचं त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । घृतसू बहिरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाचं । त्वा । सुऽखे । रथे । वहतां । इंद्र । केशिना । घृतसू इति घृतऽसू । बहिः ।

आऽसदे ॥ ९ ॥

हे इंद्र घृतसू अमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ केशिना केशिनौ स्कंधप्रदेशे लंब-
मानकेशयुक्तौ हरी आसद आसदनीयं बहिरभिलक्ष्य सुखे सुखकरे रथेऽर्वाच-
मस्मदभिमुखं त्वा त्वां वहतां ॥ अर्वाचं । अंचतेः क्तिन्युगिदचामिति नुम् । वहतां ।

वहेलौटि रूपं । तसो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

उप नः सुतमिति नवर्चे चतुर्थे सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैंद्रं । उप न इत्यनु-
क्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

॥ अथ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिंद्रं गवाशिरं । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप। नः। सुतं। आ। गहि। सोमं। इंद्रं। गोऽआशिरं। हरिऽभ्यां। यः। ते। अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपा-
गहि । समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तस्तव रथोऽस्मयुरस्मान्काम-
यमानो वर्तते ॥ गवाशिरं । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्तिप्पस्पृधेयामानृचुरित्यादि-
नाशिरित्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

तमिंद्रं मदमा गहि बर्हिःषां यावभिः सुतं । कुविन्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तं। इंद्रं। मदं। आ। गहि। बर्हिःऽषां। यावऽभिः। सुतं। कुवित्। नु। अस्य। तृष्णवः ॥ २ ॥

हे इंद्र यावभिः सुतमभिषुतं बर्हिःषां बर्हिषि स्थितं मदं । मद्यतेऽनेनेति मदः
सोमः । तमिमं सोममागहि । आगच्छ । कुवित्प्रभूतं यथा भवति तथास्य सोमस्य
पाने नु क्षिप्रं तृष्णवः । तृप्नो भव ॥ मदं । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः ।
तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । बर्हिःषां । षा गतिनिवृत्तौ । क्तिप् । संहितायां
पूर्वपदसकारस्यादेशप्रत्यययोरिति षत्वं । घृत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । तृप
प्रीणन इत्यस्य लेट्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । क्षुभ्रादिषु नृमन तृप्नो-
तीति पठितं । तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्र एत्वप्रतिषेधो न
भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इंद्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं। इत्था। गिरः। ममं। अच्छ। अगुः। इषिताः। इतः। आऽवृते। सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे इंद्र इषितास्त्वदर्थं प्रेरिता इत्थेत्यमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः
स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रं त्वामितोऽस्माद्देवयजनदेशादच्छागुः । आभिमुख्येन
गच्छंतु । किमर्थं । सोमपीतये सोमपानार्थमावृते त्वामावर्तयितुं ॥ इत्था । इंद्र-
शब्दात्था हेतौ च छंदसीति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदम एतेतौ रथोरितीदित्या-
देशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छ । अच्छ गत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञा । अगुः । इण् गता-
वित्यस्य लुङि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इंद्रं । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैरुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सो-
मस्य पीतये सोमपानार्थमिंद्रं हवामहे । वयमाह्वयामः । कुविद्बहुवारमाहूतः स
इंद्र आगमत् । यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ आगमत् । गमेर्लेट्यडागमः । आगमा अनु-
दात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । कुवि-
द्योगादनिघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रं सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इंद्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । जठरे ।

वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः । यावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो
अन्नधन । यद्वा वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक
हे इंद्र तान्सोमरसान् जठरे दधिष्व । धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दान्म-
त्वर्थेऽत इनिठनावितीनिप्रत्ययः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तासां वसो । संबुद्धौ
चेति गुणः । आमंचितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

विद्महि त्वा धनंजयं वाजेषु दधृषं कवे । अधा ते सुममीमहे ॥ ६ ॥

विद्म । हि । त्वा । धनंजयं । वाजेषु । दधृषं । कवे । अध । ते । सुमं । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे क्रांतदर्शिनिंद्र वाजेषु युद्धेषु दधृषं शत्रूणामभिभवितारं अत एव धनंजयं । धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्म हि । जानीमः खलु । अधानंतरं ते तव सुम्नं धनमीमहे । याचामहे ॥ विद्म । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादनघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदम इति खच्प्रत्ययः । अरुर्विषदजंतस्य मुमिति पूर्वपदस्य मुमागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । दधृषं । जिधृषा प्रागल्भ्य इत्यस्य यङ्कुक्-भ्यासस्य रीगभावश्छांदसः । तदंतात्पचाद्यचि यङोऽचि चेति यङो लुक् । लघूप-धगुणे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इममिंद्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतं ॥ ७ ॥

इमं । इंद्र । गोऽआशिरं । यवऽआशिरं । च । नः । पिब । आऽगत्या । वृषऽभिः । सुतं ॥ ७ ॥

हे इंद्र गवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं सोमं तथा यवाशिरं यवमिश्रणोपेतं वृष-भिर्यावभिः सुतमभिषुतं नोऽस्मदीयमिमं सोमं देवयजनमागत्य पिब ॥ गवा-शिरं यवाशिरमित्यत्र आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्लिष्यपस्पृधेयामानृचुरित्यादिनाशिर-इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तुभ्येदिंद्र स्व ओक्तेऽसोमं चोदामि पीतये । एष रारंतु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इंद्र । स्वे । ओक्ते । सोमं । चोदामि । पीतये । एषः । रारंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वकीय ओक्ते स्थाने जठरेऽभिषु-तमिमं सोमं चोदामि । प्रेरयामि । एष पीतः सोमस्ते तव हृदि हृदये रारंतु । अत्यर्थं रमतां ॥ तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमह्याविति तुभ्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । ऊयि चेत्याद्युदात्तः । ओक्ते । वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितः । चोदामि । चुद प्रेरणे । एयंतस्य लटि रूपं । बहुल-मन्यत्रापीति णेलुक् । निघातः । रारंतु । रमु क्रीडायामित्यस्य यङ्कुकि लोटि सर्व-विधीनां छंदसि विकल्पितत्वादत्राभ्यासस्य नुमभावः । संहितायामन्येषामपीत्य-भ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य पदन्तोमास्हृदित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ नवमी ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रत्नं । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अवस्यवस्त्वत्तो रक्षणमिच्छन्तः कुशिकासः कुशिकगोचोत्पन्ना वयं सुतस्य यावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रत्नं पुरातनं त्वां हवामहे । स्तुति-लक्षणाभिगीर्भिराह्वयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति क्तिन् । हिष्ठ-वत्सरतिशब्दांतानां । फि० १. ७. । इत्यंतोदात्तत्वं । हवामहे । ह्वयतेर्लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणे रूपं । अवस्यवः । अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । क्वाच्छंद-सीत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायामव्यादवद्यादित्यादिना । पा० ६. १. ११६. । एङः प्रकृतिभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

आ याह्यर्वाङित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैन्द्रं । आ याह्यष्टावित्यनु-क्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिषंसनार्थमिदं सूक्तं । सूचितं च । आ याह्यर्वाङित्यष्टर्चान्यावपेरन् । आ० ७. १२. । इति ॥ महाव्रतेऽप्यावपनीयं ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

आ याह्यर्वाङुप वंधुरेष्टास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयं ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वामिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वंधुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रऽदिवः । सोमऽपेयं ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वां । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र वंधुरेष्टाः । वंधुरशब्देनेषाद्वयसंबन्धस्थानमभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठन् त्वमर्वाङ्स्मदभिमुखः सन् आ अभिलक्ष्योप याहि । समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रत्नं पूर्वक्रमगतं तवेतवैव संबन्धि सोमपेयं सोमपानं त्वमनु उद्दिश्य प्रिया तव प्रियतमौ सखाया समानख्यानावश्चौ बर्हिरुप बर्हिषः समीपे विमुच । विमुच । हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति हव्यवाहः । इमे ऋत्विजस्त्वां हवन्ते । सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मादागच्छेति भावः ॥

बंधुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः । सकारांतमव्ययं । सोमपेयं । पा पान इत्यस्य भावेऽचो यदिति यत्प्रत्ययः । ईद्वतीतीत्वं । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच । मुंचतेर्लोढ्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ याहि पूर्वीरति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्यां ।

इमा हि त्वा मतयः स्तोमतष्टा इंद्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः । उप । नः । हरिऽभ्यां ।

इमाः । हि । त्वा । मतयः । स्तोमऽतष्टाः । इंद्र । हवन्ते । सख्यं । जुषाणाः ॥ २ ॥

हे इंद्र पूर्वीः सर्वाश्चर्षणीः प्रजा अत्यायाहि । अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय आङ् पूरणः । अर्योऽस्माकं स्वामी त्वं न आशिषस्त्वमत्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थना हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्तः सन् उपागच्छ । किंच ते तव सख्यं जुषाणाः सेवमानाः स्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृता इमा मतयः स्तुतयो हवन्ते । सोमपानार्थं त्वामाह्वयन्ति । हि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ आ । संहितायामाङोऽनुनासिकच्छंदसीत्यनुनासिकः । अर्यः । ऋ गतौ । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातनाद्यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । आशिषः । क्विपि शास इदङ्हलोरित्युपधाया इत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । स्तोमतष्टाः । तष्टू त्वष्टू तनूकरण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इंद्र देव हरिभिर्याहि तूयं ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोह्वीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनां ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञं । नमःऽवृधं । सऽजोषाः । इंद्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयं ।

अहं । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोह्वीमि । घृतऽप्रयाः । सधऽमादे । मधूनां ॥ ३ ॥

देव द्योतमान हे इंद्र नोऽस्माकं नमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं यज्ञं हरिभिरश्वैः सजोषाः सहप्रीतिस्त्वं तूयं क्षिप्रमायाहि । घृतप्रयाः । घृतसहितानि

प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशोऽहं मधूनां सोमानां सध-
मादे । सह माद्यंति यत्र सोम इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने मतिभिः स्तुति-
भिस्त्वा त्वां जोहवीमि हि । भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्कुक्थभ्यस्तस्य
चेति संप्रसारणं । गुणो यङ्कुकोरित्यभ्यासस्य गुणः । यङो वेतीडागमः । हियो-
गादनिघातः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । घृ क्षरणदीप्तोरित्य-
स्मादंजिघृषिभ्यः क्त इति क्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहातो हरी सखाया सुधुरा स्वंगा ।

धानावदिंद्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृणववन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वां । एता । वृषणा । वहातः । हरी इति । सखाया । सुऽधुरा । सुऽअंगा ।

धानाऽवत् । इंद्रः । सर्वनं । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

हे इंद्र वृषणा सेचनसमर्थौ सुधुरा शोभनया धुरान्वितौ स्वंगा शोभनावय-
वोपेतौ सखाया शोभनख्यानावेतैतौ हरी त्वामावहातः । यज्ञं प्रत्यागमनाय
रथे त्वामावहतः । अथ धानावत् भृष्टयवोपेतं सर्वनं जुषाणः सेवमानः सखा
सखिभूतः स इंद्रः सख्युः स्तोतुर्मम वन्दनानि स्तोत्राणि शृणवत् । शृणुयात् ॥
वहातः । वहेर्लेट्याडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । शृणवत् ।
श्रु श्रवण इत्यस्य लेट्याडागमे रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मघवन्नृजीषिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपां । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानं । मघऽवन् । ऋजीषिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिं । पपिऽवांसं । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र कुविदपि च मा मां जनस्य गोपां गोपारं करसे । कुरु । तथा हे
मघवन्धनवन्नृजीषिन्सोमवन् हे इंद्र मां राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुविच्च
मा मामृषिमतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । ऋषिर्दर्शनादिति यास्कः । तथा सुतस्या-
भिषुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु । अपि च मे मह्यममृतस्य क्षयरहितं

वस्वो वसु शिक्षाः । प्रयच्छ ॥ करसे । कृज् करणे । लेट्वाडागमे रूपं । कुविद्यो-
गादनिघातः । म ऋषिमित्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च ।
पपिवांसं । पा पान इत्यस्य क्सौ वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः । प्रत्ययस्वरः ।
शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्माल्लेट्वाडागमे रूपं । कुविद्योगादनिघातः ।
आगमा अनुदात्ता इत्याटोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

आ त्वा बृहंतो हरयो युजाना अर्वाग्निं सधमादो वहंतु ।

प्र ये द्विता दिव ऋजंत्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । बृहंतः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधऽमादः । वहंतु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋजंति । आताः । सुऽसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां बृहंतो महान्तो युजाना रथे युज्यमाना हरयोऽश्वाः सधमादः
सह मादयंतः संतोऽर्वाक् अस्मदभिमुखमावहंतु । वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य
मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टास इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टा दिवो
नभसः सकाशादागच्छंतो येऽश्वा आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभि-
स्तत्तत्कार्यं प्रतीत्याता दिशः । सर्वा दिशो द्विता द्विधं यथा भवति तथा प्र
ऋजंति । प्रकर्षेण साधयन्ति ॥ युजानाः । युजिर् योगे । युजिबुधिदृशः किञ्च
। उ० २. ८७. । इत्यानच् । चित्वादंतोदात्तः । सधमादः । मदी हर्ष इत्यस्माख्यन्तात्
क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । द्विता । द्विशब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः ।
धकारस्य तकारश्चादसः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
आताः । अत सातत्यगमन इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णा आ यं ते श्येन उशते जभार ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषऽधूतस्य । वृष्णाः । आ । यं । ते । श्येनः । उशते । जभार ।

यस्य । मदे । च्यवयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषधूतस्य ग्रावभिरभिषुतं वृष्णोऽभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः

शंसनीयगतिश्छंदोरूपः सुपर्ण उशते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोममा-
जभार आजहार । यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते सति कृष्टीः । आकर्षेति वशी-
कुर्वेति कर्मणा सर्वानीति कृष्टयो मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान्मनुष्यान् प्रच्या-
वयसि । प्रकर्षेण पातयासि । यस्य सोमस्य मदे संजाते सति गोत्रा । गामुदकं
रश्मिभिरावृतं वर्षास्वृतुषु चायंते पालयंतीति गोत्रा मेघाः । तानपववर्थ । अप-
वृणोषि ॥ वृषधूतस्य । धूज् कंपन इत्यस्य निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । श्यैङ् गतौ । श्यास्त्याहजविभ्य इनच्
। उ० २. ४७. । इतीनच्प्रत्ययः । श्यायत इति श्येनः । चित्त्वादंतोदात्तः । जभार ।
हरतेर्लिटि णलि रूपं । ह्यहोर्भश्छंदसीति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
लित्स्वरः । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गोत्रा । चैङ् पालन इत्यस्यातोऽनुपसर्गे क इति कः । सुपो डादेशः ।
एकादेशस्वरः । ववर्थ । वृज् वरण इत्यस्य लिटि थल्यृतो भारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः ।
गुणः । लित्स्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शृणुं हुवेम मघवान्मिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ८ ॥

शृणुं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

अयं ते अस्त्विति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैंद्रं । अचानुक्रमणिका ।
अयं ते पंच बार्हतं त्विति ॥ महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तं । ऐ० आ० ५. १०. ॥
षोडशिशस्त्रेऽयं ते अस्तु हर्यत इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । अयं ते अस्तु
हर्यत इत्यौष्णिहबार्हतौ तृचौ । आ० ६. २. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इंद्र हरिभिर्न आ गव्या तिष्ठ हरितं रथं ॥ १ ॥

अयं । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिऽभिः । सुतः ।

जुषाणः । इंद्र । हरिऽभिः । नः । आ । गहि । आ । तिष्ठ । हरितं । रथं ॥ १ ॥

हे इंद्र हरिभिः । हरन्ति सोमरसानेभिरिति हरयो यावाणः । तैरासुतः सर्व-
तोऽभिषुतो हर्यतः कमनीयो जुषाणः प्रीतिविषयोऽयं सोमस्ते तुभ्यमस्तु । त्वं
हरिभिरश्वैर्युक्तं हरितं हरिद्वर्णं रथमातिष्ठ । अधितिष्ठ । ततो नोऽस्मानभि-
लक्ष्यागहि । आगच्छ ॥ हर्यतः । हर्य गतिकांत्योरित्यस्माद्भृमृदशीत्यादिनातच्प्र-
त्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । हरितं । हज् हरणे । हश्याभ्यामितन् । उ० ३. ९२. ।
इतीतन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । रथं । रमु क्रीडायां । हनिकुषिनीत्यादिना
क्थन्प्रत्ययः । कित्त्वादनुनासिकलोपः । निस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धसे इंद्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसं । अर्चयः । सूर्यं । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इंद्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इंद्र हर्यन् सोमं कामयमानस्त्वमुषसमुषःकालमर्चयः । पूजयसि । तथा
हर्यन्नुदिते सूर्ये सोमं कामयमानस्त्वं सूर्यमरोचयः । दीपयसि । हे हर्यश्चंद्र वि-
द्वानेतत्सर्वं जानानश्चिकित्वानस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं विश्वाः सर्वाः
श्रियो नः संपदोऽभिवर्धसे । अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् ।
कित ज्ञान इत्यस्य क्सौ रूपं । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । वृधु वर्धन इत्यस्यांतर्भावि-
तण्यर्थस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

द्यामिंद्रो हरिधायसं पृथिवी हरिवर्षसं ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरंतर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्यां । इंद्रः । हरिऽधायसं । पृथिवी । हरिऽवर्षसं ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनं । ययोः । अंतः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयमिंद्रो हरिधायसं । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः

सा । तां द्यामधारयत् । तथा हरिवर्षसमोषधीभिर्हरितवर्णा पृथिवीमधारयत् ।
हरितोर्हरिद्वर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोर्भूरि प्रभूतं भोजनं । भुज्यते
इति भोजनं यवसादि । लभ्यते । ययोर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये हरिरिंद्रश्चरत् ।
चरति । ते द्यावापृथिव्याविंद्रोऽधारयदित्यर्थः ॥ हरिधायसं । दुधाज् धारणपो-
षणयोरित्यस्माद्धिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । पृथिवी । प्रथेः धिवन् संप्रसारणं चेति धिवन्प्रत्ययः । धिन्नौरादि-
भ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । हरिवर्षसं । वृङ् संभक्तौ । वृङ्शीङ्भ्यां
रूपस्वांगयोरित्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते तदिति वर्षो रूपं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । हरितोः । हज् हरण इत्यस्मात् हसृरुहियुषिभ्य इतिः । उ० १. ९९ ।
इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनं । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्मात्कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । लिट्स्वरः । अंतः । स्वरादिष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वा-
दंतोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनं ।

हर्यश्चो हरितं धत्ते आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिं ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वं । आ । भाति । रोचनं ।

हरिऽअश्वः । हरितं । धत्ते । आयुधं । आ । वज्रं । बाहोः । हरिं ॥ ४ ॥

वृषा कामानां वर्षको हरितो हरिद्वर्णोपेतो जज्ञानो जात इंद्रो विश्वं सर्वं
रोचनं दीप्यमानं लोकमा भाति । सर्वतः प्रकाशयति । तथा हर्यश्च इंद्रो हरितं
हरिद्वर्णोपेतमायुधं धत्ते । बाहोर्धत्ते । तथा हरिं शत्रूणां प्राणहारकं वज्रं बाहो-
राधत्ते ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । चित्त्वादंतोदात्तः । भाति । भा दीप्तावित्यस्यांतर्भावितरण्यर्थस्य लटि रूपं ।
रोचनं । रुच दीप्तावित्यस्मादनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित्त्वादंतोदात्तः ।
बाहोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

इंद्रो हर्यतमर्जुनं वज्रं शुक्रेरभीवृतं ।

अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिः सुतमुज्जा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इंद्रः । हर्यंतं । अर्जुनं । वज्रं । शुक्रैः । अभिऽवृतं ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतं । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

सोऽयमिंद्रो हर्यंतं कमनीयमर्जुनं शुभ्रं । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुभ्रैः क्षीरादिभिरभिवृतं व्याप्तं वज्रं वेगवंतं हरिभिः । हरंत्येभिः सोमरसानिति हरयः । तैरद्रिभिर्यावभिः सुतमभिषुतं सोममपावृणोत् । आवरणरहितमकरोत् । तथा च मंत्रवर्णः । पूषा राजानमाघृणिरपगूळहं गुहा हितं अविंदत् । ऋग्वे० १. २३. १४. । इति । तथा गाः पणिभिरपहता गा हरिभिरश्वैरुपेतः स इंद्र उदाजत । बिलान्निरगमयत् ॥ अर्जुनं । अर्ज षर्ज अर्जन इत्यस्मादर्जेर्णिलुक्चेत्युनन् । नित्स्वरः । अभिवृतं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । आजत । अज गतिक्षेपणयोः । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

आ मंदैरिति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैंद्रं । आ मंदैरित्यनुक्रम-
णिका । पूर्वसूक्ते बार्हतं त्वित्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वं ॥ विशेषविनियोगस्तु यच्च
श्रुत्या न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयादृग्विधानादिशास्त्रतः ॥

॥ तच्च प्रथमा ॥

आ मंदैरिंद्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्विं न पाशिनोऽति धन्वेव तां इहि ॥ १ ॥

आ । मंदैः । इंद्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विं । न । पाशिनः । अति । धन्वऽइव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इंद्र मंदैर्मादयितृभिर्मयूररोमभिर्मयूररोमसदृशरोमयुक्तैर्हरिभिरश्वैरुपेतस्त्व-
मायाहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनास्त्वा त्वां मा नियमन् । मा नियच्छंतु ।
गमनप्रतिबंधं मा कुर्वत्वित्यभिप्रायः । प्रतिबंधे दृष्टान्तः । विं न । यथा पाशिनः
पाशहस्ता व्याधा विं गच्छंतं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छंतु । किंच धन्वेव ।
यथा पांथा धन्व मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति । तद्वद्गमनप्रतिबंधकानतीत्य शीघ्र-
मिहि । आगच्छ ॥ मंदैः । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः ।
इदित्वानुम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति सप्तम्यु-
पमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । पा० २. २. २४. ३. । इति समास उत्तर-

पदलोपश्च । मयूरशब्दो मीनातेरुरन् । उ० १. ६७. । इत्यूरन्प्रत्ययांतः । मीनाति
सर्पानिति मयूरो वही । निच्चादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते मादीनां । फि० ३. ४. । इति सूत्रेण
मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । यम उपरम इत्यस्य लेट्य-
डागमे रूपं । इहि । इण् गतावित्यस्य लोटि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

वृचखादो वलंरुजः पुरां दर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हर्योरभिस्वर इंद्रो हळ्हा चिंदा रुजः ॥ २ ॥

वृचऽखादः । वलंऽरुजः । पुरां । दर्मः । अपां । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हर्योः । अभिऽस्वरे । इंद्रः । हळ्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोऽयमिंद्रो वृचखादः । वृचं खादति हिनस्तीति वृचखादः । वलंरुजः । वृणो-
त्याकाशमिति वलो मेघः । तस्य भंजकः । तथा च मंचवर्णः । विभेद वलं
। ऋग्वे० ३. ३४. १०. । इति । ततोऽपामजो मेघभेदनद्वारापां प्रेरकः पुरां शत्रुसं-
बंधिनीनां दर्मो दारकः । तथा हर्योरश्वयोरभिस्वरेऽस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे नि-
मित्तभूते सति रथस्य स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा हळ्हा चित् हठानामति-
बलवतां शत्रूणामप्यारुजः समंताद्भंजको भवति ॥ वृचखादः । खाह भक्षण
इत्यस्मात्कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । रुजो भंगे । कर्मण्युपपदे मूलवि-
भुजादित्वात्कप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति द्वितीयाया अलुक् । थाथा-
दिस्वरः । आरुजः । रुजो भंग इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

गंभीराँ उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्या इवाशत ॥ ३ ॥

गंभीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुं । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसं । धेनवः । यथा । हृदं । कुल्याऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गंभीरान्महावकाशानुदधीन् समुद्रानुदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्क्रतुं
यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन पुष्यसि । पोषयसि । अत्र
दृष्टांतः । यथा सुगोपाः समीचीनो गोपालो यवसेन गाः पोषयति तद्वत् । यथा

धेनवो यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः कुल्या
इव कृचिमसरितो हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत्त्वामाशत । व्याप्नु-
वन्ति ॥ गंभीरान् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्गंधे चेत्यस्माद्गंभीरावित्यनेन सूत्रेण
इरच्प्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्वभकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादंतोदात्तः ।
उदधीनिव । उदकशब्द उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र-
त्ययः । उदकशब्दस्य पेषंवासवाहनधिषु च । पा० ६. ३. ५८. । इत्युदभावः । कृत्स्वरः ।
इवेन विभक्त्यलोपः । पुथसि । पुष पुष्टावित्यस्यांतर्णीतिण्यर्थस्य लटि रूपं ।
निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्विपि रूपं । यथा । यथेति पादांते । फि० ४. १५. ।
इति निघातः । आशत । अशू व्याप्तावित्यस्मात्तडि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ नस्तुजं रयिं भ्रांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलमंकीव धूनुहीद्रं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजं । रयिं । भ्रां । अंशं । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षं । पक्वं । फलं । अंकीऽइव । धूनुहि । इंद्रं । संऽपारणं । वसु ॥ ४ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रमाभर ।
संपादय । तत्र दृष्टांतः । अंशं न । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय
स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्वं फलं प्रति वृक्षमंकीवांकुशी
यथा धूनोति तथा त्वं संपारणमस्मादिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि ।
चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य शतरि रूपं । प्रादि-
समासः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धूनुहि । धूज् कंपन इत्यस्य लोटि रूपं ।
संपारणं । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य ण्यंतस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

स्वयुरिंद्र स्वराळसि स्मदिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इंद्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः । स्वयंशऽतरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽतमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्वयुर्धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजासि । स्मद्दिष्टिर्भद्रवाक्यः स्वयशस्तरोऽतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि । हे पुरुष्टुत बहुभिराहूतेंद्र स त्वमोजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् नोऽस्मदर्थं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नोपेतो भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दान्मत्वर्थीयो युः । स्वराट् । राजृ दीप्तौ । क्तिप् । व्रश्चादिना षत्वं । स्मद्दिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थे । उकारलोपश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां स्तुतस्तोमयोश्छंदसीति षत्वं । भव । भवतेर्लोपि रूपं । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुनंतः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तदंतादतिशयने तमप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

युध्मस्य त इति पंचर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । युध्मस्येत्यनुक्रमणिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये युध्मस्य त इति सूक्तं निविद्धानं । सूत्रितं च । कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानं । सूत्रितं च । युध्मस्य त इति मध्यंदिनः । आ० ९. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराजं उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अजूर्यतो वज्रिणो वीर्याङ्गीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वऽराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अजूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इन्द्र युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्याभिमतफलसेचकस्य स्वराजो धनाधिपतेरुग्रस्य समर्थस्य यूनो नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्याजूर्यतो जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतस्ते तव वीर्याणि महानि । महानि खलु ॥ युध्मस्य । युध संप्रहारे । इषियुधीधिदसीत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । नित्स्वरः । स्थविरस्य । अजिरशिशिर-शिथिलेत्यादिना किरन्प्रत्ययांतो निपातितः । घृष्वेः । घृषु संघर्षे । कृविघृष्विच्छ-वीत्यादिना क्तिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । पित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

महाँ असि महिष वृषण्येभिर्धनस्पृदुय सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृषण्येभिः । धनस्पृत् । उय । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उय इन्द्र त्वं महानसि । धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयंस्त्वं वृषण्येभिर्वीर्यैरन्यान् शत्रून्सहमानोऽभिभवन्वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्यैकोऽसहायो राजा स त्वं योधय च । सपत्नान् प्रहर । जनान् क्षयय च । निवासय । बाधकान्हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । मह पूजायां । अविमह्योष्टिषच् । उ० १. ४५. । इति टिषच्प्रत्ययः । आमन्त्रित्वान्निघातः । वृषण्येभिः । वृष्णि भवानि भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । योधय । युध संप्रहार इत्यस्य ण्यंतस्य लोटि रूपं । चादिषु चेति न निघातः । णित्स्वरः । क्षयय । क्षि निवासगत्योरित्यस्य ण्यंतस्य लोटि रूपं । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अंतरिक्षादजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतिऽइतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अंतरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

रोचमानो दीप्यमानो विश्वतः सर्वैरप्रतीत एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमान ऋजीषी सोमवानिन्द्रो मात्राभिः । मीयंते परिच्छिद्यंत इति मात्राः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि प्ररिरिचे । प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा देवेभिर्देवेभ्योऽपि मज्मना । मज्जयति शत्रून्दुःखसागर इति मज्म बलं । तेन बलेन प्ररिरिचे । तथा दिवः पृथिव्या द्यावापृथिवीभ्यां च प्ररिरिचे । तथोरोर्विस्तीर्णान्महो महतोऽंतरिक्षादपि प्ररिरिचे ॥ मात्राभिः । माङ् माने शब्दे चेत्यस्मात् हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन्निति चन्प्रत्ययः । नित्रादाद्युदात्तः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । रुच दीप्तावित्यस्मात् शानचि

रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । इण् गतौ । कर्मणि क्तः ।
प्रादिसमासः । नजा समासे तस्य स्वरः । मज्मना । दुमस्जो शुद्धौ । औणादिको
मनिच्प्रत्ययः । ऋलां जश् ऋशीति जश्त्वं । चित्त्वादंतोदात्तः । पृथिव्याः । उदात्त-
यणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उरुं गभीरं जनुषाभ्युयं विश्वव्यचसमवतं मतीनां ।

इंद्रं सोमांसः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशंति ॥ ४ ॥

उरुं । गभीरं । जनुषा । अभि । उयं । विश्वऽव्यचसं । अवतं । मतीनां ।

इंद्रं । सोमांसः । प्रऽदिवि । सुतासः । समुद्रं । न । स्रवतः । आ । विशंति ॥ ४ ॥

उरुं महांतं अत एव गभीरं महावकाशं जनुषा जन्मना स्वभावत एवोयं
शत्रूणां भयंकरं । गभीरत्वमेवोच्यते । विश्वव्यचसं विश्वव्याप्तं मतीनां स्तुतीनां
स्तोतृणां वावतं रक्षकं तादृशमिंद्रं प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु सुतासो यावभिरभिषुताः
सोमांसः सोमा अभि आभिमुख्येनाविशंति । तत्र दृष्टांतः । समुद्रं न । यथा
स्रवतः स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमाविशंति तद्वत् ॥ जनुषा । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माज्ज-
नेरुसिरित्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसं । व्यच व्याजीकरण इत्यस्मादसुन् । व्यचेः
कुटादित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्युदासात् डिच्चाभावः । विश्वव्यचा
इतींद्रस्य नाम । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं । अवतं । अव
रक्षणादिषु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

यं सोममिंद्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वंति तमु ते मृजंत्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ ॥ ५ ॥

यं । सोमं । इंद्रं । पृथिवीद्यावा । गर्भं । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तं । ते । हिन्वंति । तं । ऊं इति । ते । मृजंति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊं इति ॥ ५ ॥

हे इंद्र पृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ त्वाया त्वत्कामतया यं सोमं बिभृतोऽतर्धा-
रयतः । अत्र दृष्टांतः । गर्भं न । यथा माता गर्भं बिभर्ति तद्वत् । हे वृषभ कामानां
वर्षक हे इंद्र अध्वर्यवोऽध्वरं यजमानायेच्छंतस्ते त्वदर्थं तं सोमं हिन्वंति । प्रेरयंति ।

किंच ते तव पातवै पानाय तं सोमं मृजंति । शोधयंति । उ प्रसिद्धौ ॥ पृथि-
वीद्यावा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथि-
वीरुद्रपूषमंथिष्वित्यत्र पर्युदासाद्देवताबद्धे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य
विपर्यासश्छांदसः । विभृतः । डुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मात्लटि भृजामिदित्यभ्या-
सस्येत्वं । यङ्गुत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावादत्राभ्यस्तानामादिरिति
स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे सुप आत्मनः क्यच् ।
पूर्वपददकारस्याकारश्छांदसः । अ प्रत्ययादिति भावेऽप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वरमिच्छंतः । सुपः क्यच् ।
कथ्यध्वरपृतनास्यर्चि लोप इत्याकारलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
पातवै । पा पाने । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै युगपदिति धात्वंतस्य प्रत्ययस्य
चोदात्तत्वं । उज इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

मरुत्वानिति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । मरुत्वानित्यनुक्रम-
णिका ॥ दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं निविद्धानीयं । सूचितं च ।
श्रुधी हवमिंद्र मरुत्वाँ इंद्रेति मरुत्वतीयं । आ० ७. ११. इति ॥ ऋषभनाम्येकाहेऽपि
मरुत्वतीयशस्त्र एतन्निविद्धानं । सूचितं च । मरुत्वाँ इंद्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः
। आ० ९. ७. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिंचस्व जठरे मध्वं ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानां ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इंद्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमं । अनुऽस्वधं । मदाय ।

आ । सिंचस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिं । त्वं । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानां ॥ १ ॥

हे इंद्र यो वृषभोऽपां वर्षिता मरुत्वान् । मरुतो देवविशस्तृद्वान् । स त्वम-
नुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेणान्नानुगतं सोमं रणाय रमणीयसंग्रा-
मार्थं मदाय तं सोमं पिब । किंच मध्वो मदकरस्य सोमस्योर्मिं संघातं बहुरसं
जठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरं । तस्मिन्मुदर आ सिंचस्व । सर्वतः
क्षारय । यतस्त्वं प्रदिवः पूर्वेष्वहःसु सुतानामभिषुतानां सोमानां राजासीशि-
तासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति । मरुत्वानिंद्र

मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संयामाय पिब सोममनुष्व-
धमन्वन्नं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिंच स्वजठरे मधुन ऊर्मिं । मधु सोममि-
त्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानां
। नि० ४. ८. । इति ॥ अनुस्वधं । स्वधामनुगम्य वर्तमानं । अत्यादयः क्रांतार्थे
द्वितीययेति समासः । संहितायां पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. । इति षत्वं । निरु-
दकादित्वादंतोदात्तत्वं । ऊर्मिं । अर्तेरुच्चेति मिप्रत्ययः । धातोरु इत्यादेशो रपरः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

सजोषा इंद्रेति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूचितं च । सजोषा इंद्र सगणो
मरुद्भिरिति भक्षयित्वैतत्पात्रं । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

सजोषा इंद्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सऽजोषाः । इंद्र । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । सोमं । पिब । वृत्रऽहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अथ । अभयं । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवन् हे इंद्र सजोषाः संगतो देवैर्मरुद्भिः सगणो वृत्रहा वृत्रस्य
हंता विद्वान्कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधो हिंस-
कान् शत्रून्पनुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यंतेऽत्र प्राणिन इति मृधः संयामाः । तत्र
वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथानंतरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतोऽभयं कृणुहि ।
कुरु । सर्वतो भयरहितानस्मान्कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् । अभयं ।
जिभी भय इत्यस्मादेरच् । नजा समासे तस्य स्वरः । विश्वतः । पंचम्यास्त-
सिल् । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिंद्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ आभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुऽभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमं । इंद्र । देवेभिः । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रं । अदधुः । तुभ्यं । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इंद्र सखिभिः समानख्यानैर्ऋतुभिर्मरुद्भिर्देवेभिर्देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिनं सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । किंच यान्मरुत आभजो युद्धसहायार्थमसेवथा ये च मरुतस्त्वा त्वां युद्धे स्वामिनमन्वभजंत । ततस्त्वं वृत्रमहन् । हतवानसि । ते मरुतस्तुभ्यं त्वदर्थमोजो युद्धे शत्रुहननादिरूपं पराक्रममदधुः । अकुर्वन् ॥ अभजः । भज सेवायामित्यस्य लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । हन हिंसागत्योरित्यस्य लङि सिपो हल्ङादिना लोपः । पादादिच्चादनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि ऋः सिजभ्यस्तेति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वत्तीयशस्त्रे याज्या ये त्वाहिहत्य इत्येषा । सूचितं च । ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्निति याज्या । आ० ५. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते चतुर्थी ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शंबरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदंति विप्राः पिबेद्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिऽहत्ये । मघऽवन् । अवर्धन् । ये । शंबरे । हरिऽवः । ये । गोऽइष्टौ ।

ये । त्वा । नूनं । अनुऽमदंति । विप्राः । पिब । इंद्र । सोमं । सऽगणः । मरुत्ऽभिः ॥ ४ ॥

हे मघवन्निंद्र ये मरुतोऽहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेति बलदानेनावीवृधन् । हे हरिवोऽश्ववन्निंद्र ये च शंबरे शंबरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इंद्रः शंबरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मंत्रवर्णः । यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविंदत् । ओजायमानं यो अहिं जघान । ऋग्वे० २. १२. ११. । इति । तथा ये मरुतो गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् । विप्रा मेधाविनो ये च मरुतो नूनमिदानीं त्वामनुमदंति मादयंति तादृशैस्त्वैर्मरुद्भिः सगणः सन् इमं सोमं पिब ॥ अहिहत्ये । हन्तेर्भावे हनस्त चेति क्यप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अवर्धन् । वृधु वृद्धावित्यस्य ण्यंतस्य लङि रूपं । छंदस्युभयथेति ऋराद्धधातुकत्वात्सेल्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंबरे । शंबरस्येदमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययः । गविष्टौ । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदंति । मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य लटि व्यत्ययेन

परस्मैपदं । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । ऋत्सर्वधातुकस्वरे कृते
धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

मरुत्वंतं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोयं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वंतं । वृषभं । ववृधानं । अकवऽअरिं । दिव्यं । शासं । इंद्रं ।

विश्वऽसहं । अवसे । नूतनाय । उयं । सहऽदां । इह । तं । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इंद्र मरुत्वंतं मरुद्भिस्तद्वंतं वृषभं मेघभेदनद्वारापां वर्षकं ववृधानं वृत्रहन-
नादिकर्मसूत्साहेन वर्धमानमकवारिं प्रभूतशत्रुकं यद्वा अकुत्सितारिं । तथा च
मंत्रः । स्वरिरमचो ववक्षे रणाय । ऋग्वे० १. ६१. ९. इति । दिव्यं दिवि स्वर्ग-
लोके वर्तमानं शासं हितोपदेशहितपरिहाराभ्यां शासितारं विश्वासाहं विश्वस्य
प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारमुयं शत्रुषूद्रूणं सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां
बलप्रदं तं तादृशसामर्थ्योपेतमिंद्रं नूतनाय नवतरायावसे रक्षणायेह कर्मणि
हुवेम । त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । तनप्रत्ययाश्च प्रत्यया
वक्तव्या इति तनप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

सद्यो हेति पंचर्चं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैंद्रं । सद्यो हेत्यनुक्रमणिका ॥
अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे सद्यो ह जात इत्येतत्सूक्तं । सूचितं च ।
सद्यो ह जात एवा त्वामिंद्र । आ० ५. १६. इति ॥ चतुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरु-
णशस्त्रेऽहरहःशस्यसंज्ञमेतत्सूक्तं । सूचितं च । सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रा-
वरुण । आ० ७. ४. इति ॥ अहर्गणे द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन्
शस्त्र एतत्सूक्तं । अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. इति
सूचितं ॥ साद्यस्क्र एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे सद्यो ह जात इत्याद्या सूक्तमुखीया ।
सूचितं च । सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इंद्र
। आ० ९. ५. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते प्रथमा ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदंधसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुः । आवत् । अंधसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिऽकामं । यथा । ते । रसऽआशिरः । प्रथमं । सोम्यस्य ॥ १ ॥

वृषभो वृष्टिद्वारापां वर्षिता सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः कनीनः कमनीय इन्द्रः सुतस्याभिषुतस्यांधसो हविल्लक्षणस्यान्नस्य सोमस्य प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं संग्रहीतारं यजमानमावत् । रक्षतु । ह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्त्वं प्रतिकामं कामे कामे सोमपानेच्छायां सत्यां ते तव यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा साधो रसात्मना संसिद्धं रसाशिरो गोपयोमिश्रणोपेतं सोम्यस्य सोममयं रसं प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्पिब ॥ प्रतिकामं । कामं कामं प्रति । वीप्सायामव्ययी-भावः । समासस्वरः । यथा । अपादांतत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्लिप्यपस्पृधेयामित्यादिनाशिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दान्मयडर्थे मये चेति यप्रत्ययः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽंशोः पीयूषमपिबो गिरिष्ठां ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दमे आसिंचदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषं । अपिबः । गिरिऽस्थां ।

तं । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिंचत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यस्मिन्नहनि जायथा अजायथाः तदहस्तस्मिन्नेवाहन्यस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्योच्चस्थाने वर्तमानमंशोः सोम-लताखंडविशिष्टस्य ऋजीषस्य पीयूषमभिनवं रसमपिबः । पीतवानसि । उत्पत्ति-क्षण एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदि-तिर्महो महतः पितुर्जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहेऽग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं पर्यासिंचत् । तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । जनिता मंत्र इति निपातनाखेलोपः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उपस्थाये मातरमन्नमैटृ तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरद्गुत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपऽस्थाये । मातरं । अन्नं । ऐटृ । तिग्मं । अपश्यत् । अभि । सोमं । ऊधः ।

प्रऽयवयन् । अचरत् । गुत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रो मातरमुपस्थाय प्रार्थयित्वान्नमैटृ । तामन्नमयाचत । ईळिरध्येषणाकर्मणि यास्कः । ततस्तस्या ऊध ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीपं सोममभ्यपश्यत् । सर्वतोऽदर्शत् । गुत्सः । अभिकांक्ष्यते सैवेदेवैः शत्रुहननार्थमिति गुत्स इन्द्रः । अन्यान्सपत्नान्प्रयवयन् स्वस्वस्थानात्प्रकर्षणोच्चालयन्नचरत् । सर्वत्र चरति । किञ्च पुरुधप्रतीकस्तेजोयोगाद्बहुधा विक्षिप्तांगो महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाये । तिष्ठतेर्त्यपि घुमास्येतीत्वे प्राप्ते न ल्यपीति प्रतिषेधः । लित्स्वरः । ऐटृ । ईळिर्याच्चार्यः । तस्माल्लङि रूपं । आडजादीनामित्याडागमः । घृत्वं । निघातः । तिग्मं । तिज निशाने । अस्माद्युजिरुचितिजां कुश्वेति मक्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च । प्रयवयन् । यु मिश्रणामिश्रणयोरित्यस्य एयंतस्य शतरि रूपं । लित्स्वरः । गुत्सः । गृधु अभिकांक्षायां । गृधिपण्योर्दकौ चेति सप्रत्ययो दकारश्चांतादेशः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । ह्रस्वश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उग्रस्तुराषाठ्भिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुषा सोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाट् । अभिभूतिऽओजाः । यथावशं । तन्वं । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारं । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमं । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

य एष इन्द्र उग्रः शत्रूणां भयंकरस्तुराषाट् त्वरया शत्रूणामभिभविता अत एवाभिभूत्योजाः शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् तन्वमात्मीयं शरीरं यथावशं यथाकामं नानाविधरूपोपेतं चक्रे । तथा च मंत्रवर्णः । रूपंरूपं मघवा बोभवीति । ऋग्वे० ३.५३.८. इति । स इन्द्रो जनुषा सामर्थ्येन त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसु-

रमभिभूय चमूषु चमसेषु स्थितमामुष्य चोरयित्वा सोममपिबत् । त्वष्टा हतपुत्रो
वीद्रमित्यादि प्रासहा सोममपिबत् । सं० २.४.१२. । इति तैत्तिरीयकं ॥ तुराषाट् ।
जित्वरा संभ्रमे । क्विप् । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । सहेष्टदंसि सह इति खिः । कर्तृ-
करणे कृता बहुलमिति समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति तृतीयाया अलुक् ।
सहेः साडः स इति षत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशं । वशं काममनतिक्रम्येत्यव्य-
यीभावसमासः । समासस्वरः । आमुष्य । मुष स्तेये । ल्यप् । चमूषु । चमु अदने ।
कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊरित्यूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिंद्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।
शृण्वंतमुयमूतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥
शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इंद्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।
शृण्वंतं । उयं । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नंतं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ५ ॥
सिद्धैषा ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

शंसा महामिति पंचर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमैंद्रं । शंसा महामित्य-
नुक्रमणिका ॥ समूळहे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । सूचितं च ।
शंसा महां महश्चित्त्वमिंद्र । आ० ८. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

शंसा महामिंद्रं यस्मिन्विश्व आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।
यं सुक्रतुं धिषणे विभ्वतष्टं घनं वृत्राणां जनयंत देवाः ॥ १ ॥
शंस । महां । इंद्रं । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमऽपाः । कामं । अव्यन् ।
यं । सुऽक्रतुं । धिषणे इति । विभ्वऽतष्टं । घनं । वृत्राणां । जनयंत । देवाः ॥ १ ॥

हे होतः महां महान्तमिंद्रं शंस । शस्त्रैः स्तुहि । यस्मिन्निंद्रे रक्षितरि सति
विश्वः कृष्टयः सर्वे मनुष्याः सोमपा यज्ञमनुष्टाय सोमपाः संतः कामं । काम्यत
इति कामः स्वर्गादिः । तमाव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । धिषणे देवमनुष्यादीनां
धारयित्री । यद्वा प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ ।

देवाश्च सुक्रतुं । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं विभवतष्टं विभुना ब्रह्मणा जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यमिन्द्रं जनयन्त । अजनयन् ॥ शंस । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोटि रूपं । पादादित्वादनघातः । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अभ्यन् । वी कांतिगत्यादिषु । लङि रूपं । यङ्प्रत्यययोगादनघातः । अट्स्वरः । सुक्रतुं । क्रत्वा-दयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । जिघृषा प्रागल्भ्य इत्यस्माद्भूषेर्धिष च संज्ञायामिति क्युप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनं । हन्तेः पुंसि संज्ञायामिति घः । हो हन्तेरिति कुत्वं । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्ण्यतस्य लङि रूपं । यङ्प्रत्यययोगादनघातः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठां ।

इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यं । नु । नकिः । पृतनासु । स्वऽराजं । द्विता । तरति । नृऽतमं । हरिऽस्थां ।

इनऽतमः । सत्वऽभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुऽजयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

पृतनासु । व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संयामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिस्थां हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृतमं बलस्य युद्धे नेतृतमं द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यमिन्द्रं नकिर्न कश्चिदपि तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्तीत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इन्द्र इनतमोऽतिशयेन सेनास्वामी सत्वभिः परितः सीदद्भिर्मरुद्भिः सह यो यान् गच्छन् शूषैः । शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि । तैः पृथुजया युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः शत्रोरायुरन्नं प्राणं वा मिनाति । हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ ॥ अत्र निरुक्तं । पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः । ५. ९. । इति ॥ तरति । तृ प्रवन-तरणयोरित्यस्य लटि रूपं । यङ्प्रत्यययोगादनघातः । शपः पित्वादानुदात्तत्वे धातु-स्वरः । यः । या प्रापणे । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सहावा पृत्सु तरणिर्नार्वी ब्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।
भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनां । पिताऽइव । चारुः । सुऽहवः । वयऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः सहवा बलवान्पृत्सु संग्रामेषु तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तत इति तरणिः ।
तत्र दृष्टान्तः । अर्वा न । यथार्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा रोदसी
द्यावापृथिव्यौ व्यानशिर्ब्याप्नुवन्मेहनावान् । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति
मेहनं धनं । तद्वान्भवति । तादृश इन्द्रः कारे । क्रियत इति कारो यज्ञादिः ।
तस्मिन्यज्ञे भगो न पूषा देव इव हव्यो हवनीयो मतीनां स्तोतृणां स्तुतीनां वा
पितेव पालयिता चारुः कमनीयः सुहवः सुष्टाह्वानोपेतो वयोधा अन्नस्य दाता
भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुबर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । अन्ये-
षामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः मांस्पृत्सू-
नामुपसंख्यानमिति पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्यानशिः ।
अशू व्याप्तावित्यस्माच्छंदसि सदादित्वात्किप्रत्ययः । तस्य लिङ्ङावः । अत आदे-
रित्यभ्यासस्य दीर्घे कृतेऽश्रोतेऽथेति नुमागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः
कर्मणि घञ् । कर्षात्वतो घञोऽत उदात्त इत्यंतोदात्तत्वं । हव्यः । जुहोतेरचो यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुहवः । ह्रयतेर्भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. ।
इत्यप्रत्ययः । संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । आद्युदात्तं द्यच्छं-
दसीति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणेव वाजं ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुऽभिः । नियुत्वान् ।

क्षपां । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विऽभक्ता । भागं । धिषणाऽइव । वाजं ॥ ४ ॥

स इन्द्रो दिवो द्युलोकस्य रजसोऽंतरिक्षस्य च धर्ता धारकः पृष्टः सर्वत्र वर्त-
मानो रथो न तदीयो रथ इवोर्ध्वं वायुरूर्ध्वं गता वसुभिः सहायतया निव-
सद्भिर्मरुद्भिर्नियुत्वान्सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुर्नि-
युत्वान्नियुन्नामकवडवाभिस्तद्वानेवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा क्षपां
वस्ता रात्रिमाच्छादयन्सूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य जनिता जनयिता भागं

भजनीयं वाजं कर्मफलरूपमन्नं विभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः ।
धिषणेव । यथाद्यानां वागस्येदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । रज्ज राग
इत्यस्माद्भूरंजिभ्यां कित् । उ० ४. २१६. । इत्यसुन् । कित्त्वान्नलोपः । रज्यते प्रका-
शेनेति रजोऽन्तरिक्षं । नित्वादाद्युदात्तः । वस्ता । वस आच्छादन इत्यस्य तृचि
रूपं । जनिता । जनयतेस्तृचि जनिता मन्त्र इति निपातनाणिलोपः । विभक्ता ।
भज सेवायामित्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन् । एकाच उपदेश इतीदृप्रतिषेधः । तादौ
च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानां ॥ ५ ॥

शुनं । हुवेम । मघऽवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृऽतमं । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तं । उग्रं । ऊतये । समत्ऽसु । घन्तं । वृत्राणि । संऽजितं । धनानां ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

इन्द्रः स्वाहेति पंचर्चं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमिन्द्रं ॥ दशरात्रे नवमेऽहनि
मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम । आ० ८. ७. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य सोम आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुथ्याः पृणतामेभिरनैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिबतु । यस्य । सोमः । आऽगत्या । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । उरुऽथ्याः । पृणतां । एभिः । अनैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामं । मृध्याः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः स्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं पिबतु । यस्येन्द्रस्यायं सोमः स इन्द्रो
यज्ञं प्रत्यागत्य तुम्रः कर्मविघ्नकारिणां हिंसको वृषभो यष्टृणामभिमतफलवर्षको
मरुत्वान्मरुद्भिस्तद्वान् उरुथ्याः प्रभूतव्याप्तिः सन् एभिरस्माभिर्दत्तैरनैः सोमा-
दिलक्षणैर्हविर्भिरापृणतां । समन्तात्पूरयतु । ततोऽस्येन्द्रस्य संबन्धिनस्तन्वः शरी-
रस्य कामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं हविरस्माभिर्दत्तमा मृध्याः । सर्वतः
पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराहननार्थः । उरुथ्याः । व्यचेरसुन् । व्यचेः कुटादित्वम-

नसीति वक्तव्यमित्यत्रानसीति पर्युदासात् डित्वाभावः । कृदुत्तरस्वरः । ऋध्याः ।
ऋधोतेराशीर्लिङि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

आ ते सपर्यू जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यू इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रऽदिवः । श्रुष्टिं । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुऽशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते तव जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय सपर्यू परिचारकौ हरी आयुनज्मि ।
रथे योजयामि । प्रदिवः पुरातनस्त्वं ययोरश्वयोः श्रुष्टिं वेगं । श्रुष्टीति क्षिप्रना-
मेति यास्कः । तमन्वावः । अनुगच्छसि । हे सुशिप्र शोभनहनो इंद्र हरयो रथे
योजितास्तेऽश्वा इह कर्मणि त्वा त्वां धेयुः । यज्ञं प्रति धारयंतु । तत आगतस्त्वं
सुषुतस्य सुषुभिषुतं चारोः कमनीयमस्येमं सोमं तु क्षिप्रं पिब ॥ सपर्यू । सपर-
शब्दः कंडादिः । तदंतादौणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छांदसे
लङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि किदाशिषीति
यासुट् । एर्लिङि । पा० ६. ४. ६७. । इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादित्वा-
दनिघातः । सुषुतस्य । षुञ् अभिषवे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिस्वरः ।
उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना संहितायां षत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिंद्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मंदानः सोमं पपिवाँ ऋजीषिन्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुं । दधिरे । सुऽपारं । इंद्रं । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मंदानः । सोमं । पपिऽवान् । ऋजीषिन् । सं । अस्मभ्यं । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

गृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजो मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्षितु-
मिच्छंतं सुपारं शोभनपारं स्तुतिभिरभिमुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशमिंद्रं
ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठत्वाय धायसे चिरकालमायुर्धारणाय च गोभिर्गो-
मिश्रितैः सोमैर्दधिरे । धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे ऋजीषिन् सोमवन्निंद्र स त्वं

मंदानो मोदमानः सोमं पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं पुरुधा
बहुधा गा अग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थं धेनूः समिषण्य । सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । मिमिक्षुं ।
मिह सेचनं इत्यस्य सन्येकाच इतीदृप्रतिषेधे हलन्ताच्चेति किङ्ङावः । सनाशंस-
भिश्च उः । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् थञ् ।
जित्वादाद्युदात्तः । गृणानाः । गृ शब्दे । क्वादित्वात् आ । चित्वादन्तोदात्तः । मंदानः ।
मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्द
इह संख्यावाची । संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । इषण्य । इष गतौ । इषण-
मिच्छतीति छंदसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भावितरण्यर्थास्त्रोटि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इ॒मं का॒मं म॒न्दया गो॒भिर॒श्वैश्च॒न्द्र॒व॒ता रा॒ध॒सा प॒प्रथ॑श्च ।

स्व॒र्य॒वो म॒तिभि॒स्तु॒भ्यं वि॒प्रा इ॒न्द्राय॑ वा॒हः कु॒शिका॒सो अ॒क्रन् ॥ ४ ॥

इ॒मं । का॒मं । म॒न्द॒य । गो॒भिः । अ॒श्वैः । च॒न्द्रऽव॒ता । रा॒ध॒सा । प॒प्रथः । च ।

स्वःऽय॒वः । म॒तिऽभिः । तु॒भ्यं । वि॒प्राः । इ॒न्द्राय॑ । वा॒हः । कु॒शिका॒सः । अ॒क्रन् ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमी ॥

श्रु॒नं हु॒वेम॑ म॒घवा॑न॒मि॒न्द्रम॒स्मिन्भ॑रे नृ॒त॒मं वा॒ज॒सा॒तौ ।

श्रु॒ण्व॒न्त॒मु॒ग्र॒मू॒तये॑ स॒मत्सु॑ घ्न॒न्त॑ वृ॒त्राणि॑ सं॒जितं॑ ध॒नानां॑ ॥ ५ ॥

श्रु॒नं । हु॒वेम॑ । म॒घऽवा॑नं । इ॒न्द्रं । अ॒स्मिन् । भ॑रे । नृ॒त॒मं । वा॒ज॒ऽसा॒तौ ।

श्रु॒ण्व॒न्त॑ । उ॒ग्रं । ऊ॒तये॑ । स॒मत्ऽसु॑ । घ्न॒न्त॑ । वृ॒त्राणि॑ । सं॒जितं॑ । ध॒नानां॑ ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

चर्षणीधृतमिति द्वादशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । अत्रानुक्रमणिका ।
चर्षणीधृतं द्वादशाद्यांत्यौ नृचौ जागतगायत्राविति । आद्यस्तृचो जागतोऽत्यस्तृचो
गायत्रः शिष्टा ऋचस्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः । उक्थे क्रतौ मैत्रावरु-
णशस्त्रेऽनुरूपतृचानंतरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूचितं च । चर्षणीधृतमस्तभ्राद्या-
मसुर इति नृचौ । आ० ६. १. इति ॥ विषुवति निष्केवल्ये नृणामु त्वेति नृचः ।

विषुवानिति खंडे सूचितं । नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरिति तिस्रः । आ० ८. ६. ।
 इति ॥ बृहस्पतिसवेऽप्ययं तृचो निष्केवल्ये निविद्धानीयः । सूचितं च । नृणामु
 त्वेति माध्यंदिनः । आ० ९. ५. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः ॥ दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय इंद्र मरुत्व इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि षष्ठस्येति खंडे सूचितं ।
 इंद्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. ९. । इति ॥ बृहस्पतिसवेऽपि
 मरुत्वतीयशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानीयः । सूचितं च । इंद्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति
 माध्यंदिनः । आ० ९. ५. । इति ॥ आद्या मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूचितं च ।
 मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरंतीद्र मरुत्व इह पाहि सोमं । आ० ५. १४. । इति ॥ तृतीये
 पर्याये होतुः शस्त्र इदं ह्यन्वोजसेति स्तोत्रियस्तृचः । सूचितं च । इदं ह्यन्वोजसा
 महौ इंद्रो य ओजसा । आ० ६. ४. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिंद्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

वावृधानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरमर्त्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ १ ॥

चर्षणिऽधृतं । मघऽवानं । उक्थ्यं । इंद्रं । गिरः । बृहतीः । अभि । अनूषत ।

ववृधानं । पुरुऽहूतं । सुवृक्तिऽभिः । अमर्त्यं । जरमाणं । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

बृहतीः प्रभूता गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिलक्षणा वाचश्चर्षणीधृतं चर्षणीनां मनु-
 ष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकं । यद्वा आकृष्यत्यनेन सर्वमिति चर्षणि
 बलं तद्धारकं । मघवानं धनवंतमुक्थ्यमुक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं वावृधानं बलध-
 नादिसंपत्त्या प्रतिक्षणं वर्धमानं पुरुहूतं स्तोतृभिर्बहुवारमाहूतममर्त्यं मरणधर्म-
 रहितं सुवृक्तिभिः शोभनस्तुतिवाक्यैर्दिवे दिवे प्रत्यहं जरमाणं स्तूयमानं तमि-
 ममिंद्रमभ्यनूषत । अभितः सर्वतः स्तुवंतु ॥ बृहतीः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः ।
 अनूषत । णु स्तवने । अस्माल्लुङि सिच् । धातोः कुटादित्वात्सिचो ङित्वेन
 गुणाभावः । सुवृक्तिभिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा सुवृक्तय इति
 स्तुतिकरणभूता ऋचो वृक्तिशब्देनोच्यंते । क्तिच्क्त्तौ चेति क्तिच् । कृत्स्वरेणां-
 तोदात्तः । दिवे दिवे । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्यामेडितत्वादनुदात्तत्वे
 पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरं गिरो म इन्द्रमुप यन्ति विश्वतः ।

वाजसनिं पूभिदं तूर्णिमप्पुरं धामसाचमभिषाचं स्वर्विदं ॥ २ ॥

शतऽक्रतुं । अर्णवं । शाकिनं । नरं । गिरः । मे । इन्द्रं । उप । यन्ति । विश्वतः ।

वाजऽसनिं । पूऽभिदं । तूर्णिं । अपऽपुरं । धामऽसाचं । अभिऽसाचं । स्वऽविदं ॥ २ ॥

मे मदीया गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः शतक्रतुं । शतं क्रतवो यज्ञा यस्य तं । अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवंतं शाकिनं । शक्नोत्येभिरिन्द्र इति शाकाः सहायभूता मरुतः । तद्वतं । नरं सर्वस्य जगतो नेतारं वाजसनिं वाजस्यान्वस्य दातारं पूभिदं शत्रुपुरां भेत्तारं तूर्णिं युद्धं प्रति शीघ्रं गन्तारमप्पुरं मेघभेदनद्वारापां प्रेरकं धामसाचं तेजो भजमानं । यद्वा धनं धाम । तदर्थिभिः सह योजयितारं । अभिषाचं शत्रूणामभिभवितारं स्वर्विदं स्वर्गस्य लम्भकं तमिममिन्द्रं विश्वतः सर्वत उपयन्ति । उपगच्छन्तु ॥ अर्णवं । अर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थेऽर्णसः सलोपश्चेति वप्रत्ययः सकारलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नरं । नयतेर्ङिच्चेत्यृप्रत्ययः । अमः सुप्तादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । यन्ति । इण् गतावित्यस्य लटीणो यणिति यण् । निघातः । वाजसनिं । षण्णु दाने । खनिकथज्यसिवसीत्यादिना इप्रत्ययः । परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तूर्णिं । जित्वरा संभ्रमे । वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययः । ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । निदित्यतिदेशादाद्युदात्तः । अप्पुरं । तुर त्वरणे । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः । अभिषाचं । षच समवाये । एयंतस्य क्विप् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

आक्रे वसोर्जरिता पनस्यतेऽनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति ।

विवस्वतः सदेन आ हि पिप्रिये सत्रासाहमभिमातिहनं स्तुहि ॥ ३ ॥

आऽक्रे । वसोः । जरिता । पनस्यते । अनेहसः । स्तुभः । इन्द्रः । दुवस्यति ।

विवस्वतः । सदेने । आ । हि । पिप्रिये । सत्राऽसहं । अभिमातिऽहनं । स्तुहि ॥ ३ ॥

जरिता शत्रूणां जरयितेन्द्र आक्रे । आकीर्यते युद्धार्थं धनमचेत्याकरो युद्धं । तस्मिन्वसोर्धनस्य स्थानभूते युद्धे पनस्यते । सवैः स्तूयते । यद्वा वसोः । वसत्याभिमुख्येन तिष्ठतीति वसुः शत्रुस्तस्य जरयितेति योजनीयं । स इन्द्रोऽनेह-

सोऽपापाः स्तुभः स्तुतीर्दुवस्यति । परिचरति । तासां फलं प्रयच्छन् पूजय-
तीत्यर्थः । किंच स इन्द्रो विवस्वतो विशेषेणामिहोत्रार्थं वसतो हविष्मतो वा
यजमानस्य सद्ने गृह आ पिप्रिये हि । सोमपानादिनात्यन्तं प्रीतो भवति खलु ।
सत्रासाहं शत्रूणामेव हन्तारं यद्वा मरुद्भिः सह शत्रूणामभिभवितारं अत एवा-
भिमातिहनं शत्रूणां हन्तारमिन्द्रं स्तुहि । हे विश्वामित्रेति ॥ आकरे । कृ विश्लेषे ।
अधिकरण ऋदोरवित्यप् । आयादिस्वरेणांतोदात्तः । जरिता । जृष् वयोहाना-
वित्यस्यांतर्भावितव्यर्थस्य तृचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः । पनस्यते । पनस्यतिः
स्तुतिकर्मा । तस्य कर्मणि लटि रूपं । निघातः । अनेहसः । हन्तेर्नञ्युपपदे नञि
हन एह चेत्यसिप्रत्यय एह इत्ययं चादेशो धातोः । नञ्सुभ्यामिति स्वरेणांतोदात्तः ।
स्तुभः । स्तोभतिर्चतिकर्मा । क्तिप् । दुवस्यति । दुवः परिचरणमात्मन इच्छतीत्यर्थे
क्यच् । निघातः । पिप्रिये । प्रीङ् तर्पणे । लिटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

नृणामु त्वा नृतमं गीर्भिरुक्थैरभि प्र वीरमर्चता सबाधः ।

सं सहसे पुरुमायो जिहीते नमो अस्य प्रदिव एक ईशे ॥ ४ ॥

नृणां । उं इति । त्वा । नृतमं । गीः । अभिः । उक्थैः । अभि । प्र । वीरं । अर्चत । सबाधः ।

सं । सहसे । पुरुमायः । जिहीते । नमः । अस्य । प्रदिवः । एकः । ईशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सबाधः । रक्षोघ्नमंत्रोच्चारणेन तद्विषयबाधया सह वर्तते इति सबाध
ऋत्विजः । नृणां नृतमं मनुष्याणामतिशयेन स्वकर्मणि नेतारं वीरं सामर्थ्योपेतं
त्वां गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैर्वाक्यैरुक्थैः शस्त्रैश्चाभ्याभिमुख्येन प्रार्चत । प्रकर्षे-
णार्चन्ति । पुरुमायो वृचहननादिबहुकर्मा स इन्द्रो सहसे बलाय संजिहीते ।
गमनोद्यमं करोति । किंच प्रदिवः पुरातन एकोऽसहायः स इन्द्रो नमो नमसोऽस्य
हविलक्षणस्यान्नस्येशे । ईष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य जगत ईष्टे । तस्मादिन्द्राय नमः ॥
नृणां । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अर्चत । अर्चतेर्लटि ऋस्तादेशः
तिङां तिङो भवन्तीति वचनात् । सबाधः । बाधु विलोडने । क्तिप् । वोपसर्ज-
नस्येति सहस्य सत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । अंतोदात्तप्रकरणे चिचक्रादी-
नामुपसंख्यानमित्यंतोदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्य इत्यस्य लटि लोपस्त आत्मने-
पदेष्विति तलोपः । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

पूर्वीरस्य निषिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इंद्राय द्याव ओषधीरुतापो रयिं रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निःसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।

इंद्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिं । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येष्वस्येन्द्रस्य निःषिधोऽनुशासनानि पूर्वीर्हितोपदेशादिभिः प्रभू-
तानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मंत्रः । उक्थमिंद्राय शंस्यं
वर्धनं पुरुनिषिधे । ऋग्वे० १.१०.५. इति । तथा शासकाय तस्मा इंद्राय पृथिवी
पुरु पुरुणि बहूनि वसूनि धनानि विभर्ति । अंतर्धारयति । किंच द्यावो द्युलोका
ओषधीरोषधय उत अपि चापो जलानि जीरयः । जीर्यत इति जीरयो मनुष्याः ।
वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे इंद्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं रयिं धनं रक्षन्ति ॥ निषिधः ।
षिधु गत्यां । संहितायां निसः सकारेणो व्यवधानं छांदसत्वादनाहत्योपसर्गात्सु-
नोतीत्यादिना षत्वं । निसः सकारस्य घुना घुरिति षत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिरं इंद्रं तुभ्यं सचा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितृभ्यो वयो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यं । ब्रह्माणि । गिरः । इंद्रं । तुभ्यं । सचा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः । वयः । धाः ॥ ६ ॥

हे हरिवोऽश्ववन्निंद्रं तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा तुभ्यं गिरः शस्त्राणि
च सचा सत्यमेव दधिरे । ऋत्विजो धारयन्ति । तानि जुषस्व । सेवस्व । हे वसो
सर्वस्य वासयितः सखे सखिभूत हे इंद्र आपिर्थाप्तस्त्वं नूतनस्य नवतरमवसोऽन्न-
लक्षणं हविर्बोधि । त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं जरितृभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं
वयोऽन्नं धाः । देहि ॥ तुभ्यं । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । जुषस्व । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य
लोटि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः । बोधि । बुध अवगमन इत्यस्य लोटि वा छंदसीति
हेर्विकल्पेन डित्वादत्र पित्वाद्गुणः । हुम्भ्यो हेर्धिरिति ध्यादेशः । डित्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शर्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासंति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इंद्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमं । यथा । शर्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रऽनीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासंति । कवयः । सुऽयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिस्तद्वन् हे इंद्र त्वमिहास्मदीये यज्ञ आगत्य सोमं पाहि । पिब । यथा त्वं पूर्वं शर्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वाणे सुतस्याभिषुतं सोममपिबः तथाचापि पिबेत्यर्थः । इंद्रः शर्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबदित्ये-
षोऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मन्त्रवर्णश्च । आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे । ऋग्वे० १. ५१. १२. । इति । हे शूरेंद्र तव संबन्धिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः सुष्ठुकृतयज्ञाः कवयो मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समन्ताद्विवासंति । त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शर्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे तस्येदमि-
त्यणप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नय-
तेर्भावे क्तिन् । तादौ च निति कृतीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्रं सखिभिः सुतं नः ।

जातं यत्त्वा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमं । मरुत्ऽभिः । इंद्रं । सखिऽभिः । सुतं । नः ।

जातं । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुऽहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इंद्र वावशानः सोमं कामयमानः स तादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानैर्मरुद्भिः सह नोऽस्मत्संबन्धिनीहास्मिन्यज्ञे सुतमभिषुतं सोमं पाहि । पिब । हे पुरुहूत पुरुभिराहूतेन्द्र जातं पानेन प्रबलं संपन्नं यत् यं त्वां विश्वे सर्वे देवा महे महते भराय । ह्रियन्ते योधानामायूंष्यचेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय पर्यभूषन् । सर्वतोऽलमकुर्वन् ॥ वावशानः । वशेर्यङ्कुकि चानशि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ।

अभूषन् । भूष अलंकारे । भूवादिः । लङि रूपं । यद्योगादनिघातः । भराय । हज् हरणे । अधिकरणे घः । ह्यहोर्भञ्छंदसीति हकारस्य भकारः । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अभूये मरुत आपिरेषोऽमंदन्मिन्द्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृचखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९॥

अप्ऽतूये । मरुतः । आपिः । एषः । अमंदन् । इंद्रं । अनु । दातिऽवाराः ।

तेभिः । साकं । पिबतु । वृचऽखादः । सुतं । सोमं । दाशुषः । स्वे । सधऽस्थे ॥ ९॥

हे मरुतो य एष इन्द्रोऽभूयेऽपां प्रेरण आपिर्युष्माकं सखा सन् वर्तते दाति-
वाराः । वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा ते मरुतस्तमिन्द्र-
मन्वमंदन् । अहथन् । वृचखादो वृचस्य हिंसकः स इन्द्रस्तेभिस्तेर्मरुद्भिः साकं दाशुषो
हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्वे स्वकीये सधस्थे । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थं गृहं ।
तस्मिन् सुतमभिषुतं सोमं पिबतु ॥ अभूये । तूरी त्वराहिंसयोरित्यस्मादघ्यादयश्चेति
यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमंदन् । मदि
स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादित्वादनिघातः । वृचखादः । खाह भक्षणे । कर्मण्यण ।
दाशुषः । दाशृ दान इत्यस्य क्सौ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति द्विर्वचनाद्यभावः । वसोः
संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । सध मादस्थयोश्छंदसीति सहस्य सधादेशः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदं । हि । अनु । ओजसा । सुतं । राधानां । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हे राधानां पते धनानां स्वामिन् गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय हे इन्द्र
इदमनु अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । ओजसा बलेन यावभिः सुतम-
भिषुतं सोमं तु क्षिप्रं पिब हि ॥

॥ अथैकादशी ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वं । स त्वा ममत्तु सोम्यं ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधां । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वं । सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वदर्थं यः सोमः स्वधामन्मनु अनुसृत्य यावभिरभिषुतोऽसत् सुते तस्मिन् सोमे तन्वं स्वकीयं शरीरं नियच्छ । प्रेरय । स सोमः सोम्यं सोमाहं त्वा त्वां ममत्तु । मादयतु ॥ असत् । अस्तेर्लेट्यडागमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

प्र ते अश्नोतु कुक्ष्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः । प्र बाहू शूर राधसे ॥ १२ ॥

प्र। ते। अश्नोतु। कुक्ष्योः। प्र। इन्द्र। ब्रह्मणा। शिरः। प्र। बाहू इति। शूर। राधसे ॥ १२ ॥

हे इन्द्र स सोमस्ते तव कुक्ष्योः कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः प्राश्नोतु । प्रकर्षेण व्याप्नोतु । तथा ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः शिरः शरीरं । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । तच्छरीरं प्राश्नोतु । हे शूर इन्द्र राधसे धनाय तव बाहू अपि प्राश्नोतु ॥ अश्नोतु । अशू व्याप्नावित्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । कुक्ष्योः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

धानावन्तमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रं । अत्रेयमनुक्रमणिका । धानावन्तमष्टौ पूर्वाङ्गं गायत्रं षष्ठी जगतीति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यस्तृतीये धाना इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगन्तव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या धानावन्तमित्याद्या । धानावन्तं करंभिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या । आ० ५. ४. इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धानावन्तं करंभिणमपूपवन्तमुक्थिनं । इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तं । करंभिणं । अपूपऽवन्तं । उक्थिनं । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे इन्द्र धानावन्तं । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं करंभिणं । करंभो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वन्तमपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतमुक्थिनं शस्त्रिणं नोऽस्मदीयमिमं सोमं प्रातः प्रातःसवने जुषस्व । सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

पुरोळाशं पचत्यं जुषस्वेन्द्रा गुरस्व च । तुभ्यं हव्यानि सिस्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशं । पचत्यं । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च । तुभ्यं । हव्यानि । सिस्रते ॥ २ ॥

हे इन्द्र पचत्यं पचने साधुं पुरोडाशं । पुरो दाशंत एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किंच आगुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि तुभ्यं त्वदर्थं सिस्रते । आहवनीयं गच्छति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यं । पचतश्चात्तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययांतस्य पदस्य अच्त्वाभावादत्र यतोऽनाव इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । तित्स्वरितः । गुरस्व । गुरी उद्यमने । शविकरणी । निघातः । सिस्रते । सृ गतौ । छंदसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः । वधूयुरिव योषणां ॥ ३ ॥

पुरोळाशं । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुः । इव । योषणां ॥ ३ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मत्संबन्धिनं पुरोडाशं घसः । भक्षय च । नोऽस्मदीयाः स्तुति-लक्षणा गिरो जोषयासे । सेवस्व च । तत्र दृष्टांतः । वधूयुरिव योषणां । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ घसः । घसू अदन इत्यस्य लेट्याडागमे रूपं । चवायोगे प्रथमेति न निघातः । जोषयासे । जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्य एयंतस्य लेट्याडागमे रूपं । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनिघातः । वधूयुरिव । सुप् आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । योषणां । युष भजन इति सौचो धातुः । कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् । लित्स्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

पुरोळाशं सनश्चुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशं । सनः । श्चुतः । प्रातः । सावे । जुषस्व । नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥ ४ ॥

हे सनश्चुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इन्द्र नोऽस्मत्संबन्धिनमिमं पुरोडाशं प्रातःसावे । सूयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने जुषस्व । यतस्ते तव क्रतुः कर्म बृहन् महद्भिः ॥ प्रातःसावे । षुज् अभिषवे । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । याथादिस्वरेणांतोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने सवनीयपुरोडाशे माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने । आ० ५. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिंद्र कृष्वेह चारुं ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्य्यर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीट्टे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशं । इंद्र । कृष्व । इह । चारुं ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्य्यऽर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईट्टे ॥ ५ ॥

हे इंद्र माध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य सवनस्य संबंधिनीधाना भृष्टयवान् चारुं कमनीयं पुरोडाशं चेह कर्मण्यागत्य कृष्व । भक्षणेन संस्करु । यद्यदा जरिता भवत्परिचरणं कुर्वाणस्तूर्य्यर्थस्त्वां स्तोतुमितस्ततस्वरितगमनः अत एव वृषायमाणो वृषेवाचरन् स्तोता गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरुप समीपे प्रेट्टे प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोडाशादिहवीषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात्तत्र भवार्थ उत्सादित्वादज् । जित्वादाद्युदात्तः । चारुं । चर गतिभक्षणयोः । दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुस्मिति जुण् । णित्वादुपधावृद्धिः । जित्वादाद्युदात्तः । तूर्य्यर्थः । तूर्य्यः । जित्वरा संभ्रम इत्यस्माद्वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । डित्वादनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं । लट् । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईट्टे । ईड स्तुतावित्यस्य लटि रूपं । यद्योगादनिघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य तृतीये धाना इत्यनुवाक्या । सूचितं च । तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवने । आ० ५. ४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमंतं वाजवंतं त्वा कवे प्रयस्वंत उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशं । आऽहुतं । ममहस्व । नः ।

ऋभुऽमंतं । वाजऽवंतं । त्वा । कवे । प्रयस्वंतः । उप । शिक्षेम । धीतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इंद्र तृतीये सवने नोऽस्मदी-

यान्धाना हुतान् भृष्टयवानाहुतं पुरोडाशं च मामहस्व । भक्षणेन महय । हे कवे
इंद्र प्रयस्वंतः संभृतहविष्का वयमभुमंतं । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वंतं । वाजवंतं ।
वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वंतं त्वां धीतिभिः स्तुतिभिरुप शिष्येम । समीपे
परिचरेम ॥ आहुतं । जहोतेः कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । मा-
महस्व । मह पूजायामित्यस्य यङुगंतस्य लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपो लुगभा-
वश्छांदसः । शिष्येम । शिष्यतेराशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यङ्प्रत्ययः । निघातः ।
धीतिभिः । हिष्ठवत्सरतिशब्दांतानामित्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

पूष॒खते॑ ते च॒कृ॒मा क॒रं॒भं ह॒रि॒वते॑ ह॒र्य॑श्वाय धा॒नाः ।

अ॒पू॒पम॑द्धि॒ सग॑णो म॒रुद्भिः॒ सोमं॑ पिब वृ॒त्रहा॑ शू॒र वि॒द्वान् ॥ ७ ॥

पूष॒ण्ऽवते॑ । ते । च॒कृ॒म । क॒रं॒भं । ह॒रि॒ऽवते॑ । ह॒रि॒ऽअ॒श्वाय॑ । धा॒नाः ।

अ॒पू॒पं । अ॒द्धि॒ । स॒ऽग॒णः । म॒रुत्ऽभिः॑ । सोमं॑ । पि॒ब॒ । वृ॒त्र॒ऽहा॑ । शू॒र॒ । वि॒द्वान् ॥ ७ ॥

हे इंद्र पूषखते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदंतकः । तद्वते ते तुभ्यं करंभं दधिमिश्रं
सक्तुं चकृम । भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हीति ।
हरिवते । हरिनामकावश्चौ । तद्वते हर्यश्वाय हरितवर्णाश्चयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धाना
भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च मंत्रवर्णः । यसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे
सदृशीरद्धि धानाः । ऋग्वे० ३. ३५. ३. । इति । मरुद्भिः सगणस्त्वमपूपं पुरोडाश-
मद्धि । भक्षय । हे शूर असहाय हे इंद्र वृत्रहा वृत्रस्य हंता विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं
सोमं पिब ॥ पूषखते । पूषशब्दस्य मतुप् । अनो नुडिति नुडागमः । रषाभ्या-
मिति णत्वं । चकृम । करोतेश्छांदसे वर्तमाने लिटि क्रादित्वादिङभावः । निघातः ।
हरिवते । छंदसीर इति मतुपो वत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

प्रति॑ धा॒ना भर॑त॒ तूय॑मस्मै पुरो॒क्काशं॑ वी॒रत॑माय नृ॒णां ।

दि॒वेदि॑वे स॒दृशी॑रिंद्र॒ तुभ्यं॑ वर्ध॑तु त्वा सोम॒पेया॑य धृ॒णो ॥ ८ ॥

प्रति॑ । धा॒नाः । भर॑त॒ । तूय॑ । अ॒स्मै॒ । पुरो॒क्काशं॑ । वी॒र॒ऽत॑माय । नृ॒णां ।

दि॒वे॒ऽदि॒वे । स॒ऽदृशीः॑ । इं॒द्र॒ । तुभ्यं॑ । वर्ध॑तु । त्वा । सोम॒ऽपेया॑य । धृ॒णो॒ इति॑ ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । हे अध्वर्यादयः अस्मा इन्द्राय धानास्तूयं क्षिप्रं प्रतिभरत । संपादयत । नृणां वीरतमायास्मा इन्द्राय पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । ह धृष्णो शत्रूणामभिभवनशील हे इन्द्र सदृशीरेकविधाः स्तुतयस्तुभ्यं त्वदर्थं दिवे दिवे प्रतिदिवसमस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः सोमपेयाय सोमपानार्थं त्वां वर्धतु । उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वतु ॥ सदृशीः । समानान्ययोश्चेति कञ्प्रत्ययः । टिड्ढाणन्नित्यादिना ङीप् । इन्द्रशवतुष्विति समानस्य सभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

इन्द्रापर्वतेति चतुर्विंशत्युचं पंचदशं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्यैन्द्रापार्वती पंचदश्यादिद्वे वाचे ससर्पयै चतस्रो रथांगस्तुतयोऽन्त्या अभिशापार्थास्ता वसिष्ठद्वेषिण्यो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडश्यौ जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्योऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहतीति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगत्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंश्यस्तिस्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यैन्द्रापर्वतदेवताका पंचदशीषोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्वतस्रो रथांगदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्र्यः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतं । सुऽवीराः ।

वीतं । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथां । गीःऽभिः । इळ्या । मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे इन्द्रापर्वतौ बृहता रथेनागत्य वामीर्वननीयाः सुवीराः शोभनपुत्रोपेता इषोऽन्नान्यावहतं । अस्मदर्थं धारयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः । किंच हे देवौ द्योतमानावध्वरेष्वस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि वीतं । भक्षयतं । तथेळ्यास्माभिर्दत्तेन हविषा मदन्ता हव्यंतौ युवां गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिरस्मदीयाभिर्वाग्भिर्वर्धेथां । समृद्धौ भवतं ॥ इन्द्रापर्वता । आमंचितस्य पादादित्वात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । सुवीराः । बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वीतं । वी कात्यादिष्वित्यस्य लोट्यदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथां । वृधु वृद्धावित्यस्य लोट्याथामो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

अहर्गणेष्वन्त्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य तिष्ठा सु कमित्यनुवाक्या । सूचितं
चातिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः । आ० ६. ११. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचमा रभे त इन्द्र स्वादिष्टया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कं । मघऽवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुऽसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचं । आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्टया । गिरा । शचीऽवः ॥ २ ॥

हे मघवन्धनवन्निन्द्र कं सुखेनास्मिन्यज्ञे सु तिष्ठ । सुष्ठु कंचित्कालमत्र तिष्ठ ।
मा परागाः । अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । सुष्ठुतस्य सुष्ठुभिषुतेन
सोमस्य सोमेन नु क्षिप्रं त्वां यक्षि । यजे । हे शचीवः शक्तिमन्निन्द्र ते तव सिचं
वस्त्रप्रातं स्वादिष्टया स्वादुतरया स्तुतिलक्षणया गिरा आरभे । आलभे । गृह्णा-
मीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न । यथा पुत्रो मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलांचलं
गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयं । प्रथमस्य निपाता आद्युदात्ता इत्या-
द्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । सोमस्य यक्षि । यज देवपू-
जासंगतिकरणदानेषु । स्वरितङित इत्यात्मनेपदं । तस्य लुङि सिच्येकाच इतीदृ-
प्र-
तिषेधः । ब्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सिचः सकारस्य षत्वं । निघातः ।
रभे । डुलभष् प्राप्नौ । लङ्युत्तम इटि रूपं । रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्टया ।
स्वादुशब्दादिष्टनि रूपं । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीद्राय वाहः कृणवाव जुष्टं ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तं ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टं ।

आ । इदं । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अथ । च । भूत् । उक्थं । इन्द्राय । शस्तं ॥ ३ ॥

शंसिष्यन् होताध्वर्यु ब्रूते । हे अध्वर्यो आवां शंसाव । होतस्त्वमेव शंससि ।
कथमहं शंसानि । अत आह । प्रति मे गृणीहीति । त्वं मे प्रतिगृणीहि । ओथा-
मोदैवेत्यादिको होतुरुत्साहजननः प्रतिगरः । आ० ७. ११. । तं दस्व । तथेन्द्राय जुष्टं

प्रीतियुक्तं वाहः स्तोत्रं कृणवाव । त्वं यजमानस्येदं बर्हिरस्मिन्बर्हिषासीद ।
उपविश । अथ चानंतरमिन्द्रायेन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणमुक्थं शस्त्रं शस्त्रं प्रशस्त-
मभूत् । भवतु ॥ शंसाव । शन्सु स्तुतावित्यस्य लोट्युत्तमद्विवचने रूपं । आडुत्त-
मस्येत्याडागमः । उत्तमस्य पिबद्वावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । अनुप्रतिगृणश्च
। पा० १. ४. ४१. । इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टं । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

जायेदस्तं मघवन्सेदु योनिस्तदित्वा युक्ता हरयो वहंतु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तं । मघऽवन् । सा । इत् । ऊं इति । योनिः । तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहंतु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमं । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्र अस्तं । अस्यंते क्षिप्यंते पदार्था अचेत्यस्तं गृहं । जयैज्जायैव
गृहं भवति । न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यत इति स्मृतेः । तथा सेत् सा
जायैव योनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानं । उ प्रसिद्धार्थः । तस्मात्तदित् तत्र गृह एव
युक्ता रथे योजिता हरयो त्वा त्वां वहंतु । वयं तु यदा कदा च त्वदर्थं सोमं
सुनवाम अभिषुतं करवाम तदास्माभिः प्रहितो दूतोऽग्निस्त्वा त्वामच्छाभिमुख्येन
धन्वाति । गच्छेत् ॥ अस्तं । असु क्षेपणे । असिहसिमृगिण्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । सुनवाम । षुज् अभिषव इत्यस्य लोटि रूपं । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । त्वा । युष्मत्तत्तत्तक्षुःष्वंतःपादमिति संहितायां षत्वं । धन्वाति । धवि
गत्यर्थः । लेढ्याडागमे रूपं । निघातः ॥

अहर्गणेऽत्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य वैकल्पिकी परा याहीत्यनुवाक्या ।
परा याहि मघवन्ना च याहीति वानुवाक्येति सूचितं । आ० ६. ११. ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थे ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥ ५ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थे ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । रासभस्य ॥ ५ ॥

हे मघवन्धनवन्निद्र त्वं परा याहि । अस्माद्देवयजनात्पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ । अथवा देवयजनं प्रत्यायाहि । हे भ्रातः पोषकोभयत्रापि ते तवार्थे । अर्थे प्राप्यत इत्यर्थः प्रयोजनं । अस्ति तत्र जायात्र सोमः । प्रयोजनांतरमाह । यत्र गृहं प्रति गमने बृहतो महतो रथस्योपरि निधानमवस्थानं प्रयोजनं । अत्र स्थितौ रासभस्य हेषारवं कुर्वतो वाजिनोऽश्वस्य रथाद्विमोचनं प्रयोजनं ॥ अर्थे । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन् । नित्स्वरः । निधानं । दधातेर्भावे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । रासभस्य । रासु शब्दे । रासि-वस्त्रिभ्यां च । उ० ३. १२४. । इति कर्तर्यभच्प्रत्ययः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्यापाः सोममित्यनुवाक्या । सूचितं च । हारियोजनोऽपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि । आ० ६. ११. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमं । अस्तं । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुऽरणं । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानं । विऽमोचनं । वाजिनः । दक्षिणाऽवत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सोममपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वास्तं गृहं प्र याहि । प्रकर्षेण गच्छ । ते तव गृहे कल्याणीर्मंगलकारिणी जाया शची विद्यते । सुरणं शोभनगीतादिध्वनिश्चास्ति । यद्वा । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति । यचेत्यादि गतं । दक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयोजनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यो खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । पा पाने । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे छंदसीवनिपाविति ईप्रत्ययः । सुरणं । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । लित्स्वरः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इ॒मे भो॒जा अंगि॒रसो॒ विरू॒पा दि॒वस्पु॒त्रासो॒ असु॒रस्य॒ वी॒राः ।

वि॒श्वामि॒त्राय॒ दद॑तो म॒घानि॑ सह॒स्रसा॒वे प्र ति॑रंत॒ आयुः॑ ॥ ७ ॥

इ॒मे । भो॒जाः । अंगि॒रसः । वि॒रूपाः । दि॒वः । पु॒त्रासः । असु॒रस्य । वी॒राः ।

वि॒श्वामि॒त्राय । दद॑तः । म॒घानि॑ । सह॒स्रसा॒वे । प्र । ति॑रंते । आयुः॑ ॥ ७ ॥

हे इंद्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपा नानारूपा मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसश्च दिवोऽसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य पुत्रासः पुत्रा वीरा बलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मह्यं सहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽचेति सावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नश्वमेधे मघानि महनीयानि धनानि ददतः प्रयच्छंतः संत आयुर्जीविनमन्नं वा प्र तिरंते । प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । ददतः । दुदाज् दान इत्यस्य शतरि रूपं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तिरंते । तरतेर्यत्ययेन शः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

रूपं॑ रूपं॑ म॒घवा॑ बो॒भवी॑ति मा॒याः कृ॒ण्वान॒स्तन्वं॑ परि॒ स्वां ।

त्रि॒र्यद्वि॒वः परि॑ मुहूर्त॒मागा॒त्स्वैर्म॑चै॒रनृ॑तुपा ऋ॒तावा॑ ॥ ८ ॥

रूपं॑ऽरूपं॑ । म॒घवा॑ । बो॒भवी॑ति । मा॒याः । कृ॒ण्वानः । तन्वं॑ । परि॑ । स्वां ।

त्रिः । यत् । दि॒वः । परि॑ । मुहूर्त॑ । आ । अगा॑त् । स्वैः । म॑चैः । अनृ॑तुऽपाः । ऋ॒तावा॑ ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिंद्रो रूपं रूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति । तत्तद्रूपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते । माया अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुर्वाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूं परि । पंचम्यर्थे । स्वस्माच्छरीरान्नानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मंचवर्णः । इंद्रो मायाभिः पुरुरूपः । ऋग्वे० ६. ४७. १८. । इति । यद्यस्मात्स्वैर्मचैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतोऽनृतुपाः । न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु नृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ऋतावा सत्यवान् तादृश इंद्रो दिवः स्वर्गलोकात्परि मुहूर्तमेकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिः त्रिषु सवनेष्वागात् । आगच्छति ॥ बोभवीति ।

भवतेर्यङ्कुकि तिपि यङो वेतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि रूपं ।
यङुत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

महाँ ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्रात्सिंधुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिंद्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवऽजाः । देवऽजूतः । अस्तभ्रात् । सिंधुं । अर्णवं । नृऽचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुऽदासं । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इंद्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसातिशयितसामर्थ्यवानृषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा देवजा द्योतमानानां
तेजसां जनयिता देवजूतस्तैस्तेजोभिराकृष्टो नृचक्षा नृणां कर्मनेतृणामध्वर्यादी-
नामुपद्रष्टा स विश्वामित्रोऽर्णवमुदकवंतं सिंधुं विपादच्छुतुद्योः संभेदमस्तभ्रात् ।
निरुद्धवेगमकरोत् । किंच स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यद्यदावहत्
अयाजयत् तदानीमिंद्रः कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिः सहाप्रियायत ।
प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । वह प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । यद्योगादनिघातः ।
अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् । तदंताल्लङि
रूपं । पादादित्वादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

हंसा इव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदंतो गीर्भिरध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकं । अद्रिऽभिः । मदंतः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृऽचक्षसः । वि । पिबध्वं । कुशिकाः । सोम्यं । मधु ॥ १० ॥

हे विप्रा मेधाविनो हे ऋषयोऽतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसो नृणां
कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्रा अध्वरे
यज्ञेऽद्रिभिर्यावभिः सोमे सुतेऽभिषुते सति गीर्भिरमदंतः स्तुतिभिर्देवान्मादयंतो
यूयं श्लोकं । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रं । कृणुथ । सम्यगुच्चारयत ।
तत्र दृष्टांतः । हंसा इव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः
सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु मधुकरं रसं वि पिबध्वं ।
परस्परव्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकं । श्लोक शब्दे । करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः ।

मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्यांतर्भावितरण्यर्थस्य व्यत्ययेन शप् । पिवध्वं । पा पाने ।
कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदं । सोम्यं । सोमशब्दान्मये चेति यप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुंचता सुदासः ।

राजा वृचं जंघनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत् । कुशिकाः । चेतयध्वं । अश्वं । राये । प्र । मुंचत् । सु५दासः ।

राजा । वृचं । जंघनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरे । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्रा उप प्रेत । अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा चेतयध्वं । सावधाना भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञोऽश्वं राये तस्य दिग्विजयेन धनलाभाय प्रमुंचत । राजा देवानां स्वामीन्द्रो वृचं कर्मविघ्नकारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जंघनत् । भृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुंचतेति भावः । अथानंतरं पृथिव्या वर उत्तमे देवयजनदेशे यजाते । स राजा यजेत ॥ चेतयध्वं । चिती संज्ञान इत्यस्य ण्यंतस्य लोटि रूपं । आमंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ् उत्तरत्वान्न निघातः । जंघनत् । हन हिंसागत्योरित्यस्य यङ्ङुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्येत्यभ्यासस्य नुगागमः । तदंताल्लेढ्यडागमः । प्राक् । अंचतेः क्तिनि रूपं । अनिगंतोऽंचतावप्रत्यय इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लेढ्यडागमः । निघातः । वरे । वृज् वरण इत्यस्मात् ग्रहवृहनिश्चिगमश्चेत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमतुष्टवं ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनं ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहं । इन्द्रं । अतुष्टवं ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इदं । भारतं । जनं ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्रा योऽहं विश्वामित्र उभे इमे रोदसी द्यावापृथिव्याविन्द्रमतुष्टवं स्तावयामि । द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा

उभयो रोदस्योरंतरवस्थितमिंद्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य ममेद-
मिंद्रविषयं ब्रह्म स्तोत्रं भारतं भरतकुलं जनं रक्षति । पालयति ॥ अतुष्टवं । घुञ्
स्तुतौ । एयंतस्य लुङि चङि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतं । भरतशब्द
उत्सादिः । जिह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विश्वामित्रा अरासत ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुऽराधसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्रा वज्रिणे वज्रहस्तायेन्द्राय ब्रह्म स्तोत्रमरासत । अकुर्वन् । स्तुतः स
इन्द्रो नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनोपेतान् करदित् । करोत्वेव ॥ अरासत ।
रासु शब्द इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । निघातः । करत् । करो-
तेर्लुङि च्लेः कृमृहृरुहिभ्यश्छंदसीत्यङादेशः । सुराधसः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसी-
त्युच्चरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मे ।

आ नो भर प्रमगंदस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नंधया नः ॥ १४ ॥

किं । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आऽशिरं । दुहे । न । तपन्ति । घर्मे ।

आ । नः । भर । प्रऽमगंदस्य । वेदः । नैचाऽशाखं । मघऽवन् । रंधय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कीकटेष्वनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा क्रियाभिर्यागदानहोमलक्ष-
णाभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर
इति वदन्तो नास्तिकाः कीकटाः । तेषु गावस्ते तव किं कृण्वन्ति । किं कुर्वन्ति । न
क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं
पयो न दुहे । न दुहन्ति । किंच घर्मे प्रवर्ग्याख्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वप-
यःप्रदानद्वारेण न तपन्ति । न दीपयन्ति । एतेन सांनाय्याद्यर्थमपि नोपयुज्यन्त
इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गा नोऽस्म-
भ्यमाभर । आहर । न केवलं ता एव किं तर्हि प्रमगंदस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणप-
रिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगंदो वार्धुषिकः ।
तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगंदः । प्रस्करादिवदपत्यार्थः प्रशब्देन द्योत्यते । तस्यात्यं-

तकुसीदिकुलस्य वेदो धनमाहर । किंच हे मघवन्धनवन्निद्र नैचाशाखं । नीचासु
 शूद्रयोनिषूत्पादिता शाखा पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः । शूद्रापत्यैश्च
 केवलैः शूद्रावेदी पतत्यध इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य संबन्धि
 धनं नैचाशाखं । तद्धनं नोऽस्मभ्यं रंधय । साधय । एतेषां तद्धनं तव नोपयुज्यते
 अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति
 भावः ॥ एतमर्थं यास्कोऽप्याह । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटो नाम
 देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सवो वा । नैव चाशिरं
 दुहे न तपन्ति घर्मं घरणं । आ हर नः प्रमगंदस्य धनानि । मगंदः कुसीदी मांगदो
 मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगंदोऽत्यंतकुसीदिकुलीनः । प्रमदको
 वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पंडको वा पंडकः पंडगः प्रार्दको
 वा प्रार्दयत्यांडौ । आंडावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखं । नीचाशाखो
 नीचैःशाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तन्नो मघवन्नंधयेति रध्यतिर्व-
 शगमने । नि० ६. ३२. इति ॥ आशिरं । आङ्पूर्वाच्छ्रीणातेः क्लिप्यपस्पृधेयामित्या-
 दिना शिरित्यादेशः । दुहे । दुहेर्लिटीरयो र इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पि-
 तत्वात् द्विर्वचनाभावः । चादिलोपे विभाषेति न निघातः । नैचाशाखं । तस्ये-
 दमित्यण् । प्रत्ययस्वरः । रंधय । रधेर्ण्यतस्य रधिजभोरचीति नुमागमः ॥

ससर्परीवृचे प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासनृपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना ।
 विश्वामित्रस्याभिभूतं बलं वाक् च समंततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ
 गाधिजः । तस्मै ब्राह्मी तु सौरी वा नाम्ना वाचं ससर्परी । सूर्यवेश्मन आहत्य
 ददुर्वै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा वागमतिं तामपानुदत् ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

ससर्परीरमतिं बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् अरवो देवेष्वमृतमजुर्न्य ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिं । बाधमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निऽदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । अरवः । देवेषु । अमृतं । अजुर्न्य ॥ १५ ॥

जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्ऋषिभिरस्मभ्यं दत्तामतिमज्ञानं
 बाधमाना ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् बृहत्प्रभूतं यथा

भवति तथा मिमाय । नभसि शब्दं करोति । सैषा सूर्यस्य दुहिता वाग्देवता
देवेष्विन्द्रादिष्वजुर्न क्षयरहितममृतममृतलक्षणं श्रवोऽन्नमा ततान । समं-
तात्स्वाहाकारवाचं तनोति ॥ जमदग्निदत्ता । दाण् दान इत्यस्य निष्ठायां दो
द्वोरिति ददादेशः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुर्न । जृ वयो-
हानौ । ऋहलोर्णत् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । नज्स्मभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

ससर्परीरभरतूयमेभ्योऽधि श्रवः पांचजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽनव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अ॒भ॒र॒त् । तू॒यं । ए॒भ्यः । अ॒धि । श्र॒वः । पा॒ंच॒ऽज॒न्या॒सु । कृ॒ष्टिषु ।

सा । प॒क्ष्याः । न॒व्यं । आ॒युः । द॒धाना । यां । मे । प॒ल॒स्ति॒ऽज॒म॒द॒ग्नयः । द॒दुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पांचजन्यासु कृष्टिषु ।
निषादपंचमाश्रित्वारो वर्णाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यच्छ्रवोऽन्नं विद्यते तन्नोऽस्म-
भ्यमधि अधिकं यथा भवति तथा तूयं क्षिप्रमभरत् । भरतु । संपादयतु । पलस्ति-
जमदग्नयः पलस्तयः पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयो यां वाचं सूर्यादाहत्य
मे मह्यं ददुरददुः पक्ष्या पक्षस्य पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक्
नव्यं नवतरमायुरन्नं जीवनं वा दधाना मम कुर्वाणा भवतु ॥ पांचजन्यासु ।
बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ज्यप्रत्ययः । जिह्वादाद्युदात्तः । पक्ष्या । पक्षे
भवा । दिगादित्वाद्यत् । तित्स्वरितः । नव्यं । नवशब्दाद्वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत् ।
पलस्तिजमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीकुरक्षो मेषा वि वर्हि मा युगं वि शारि ।

इंद्रः पातल्ये ददतां शरीतोऽरिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थि॒रौ । गा॒वौ । भ॒व॒तां । वी॒कुर॒क्षो । मे॒षा वि वर्हि॒ मा यु॒गं वि शारि॒ ।

इ॒न्द्रः । पा॒त॒ल्ये॒ऽइति॒ । द॒द॒तां । शरी॒तोः । अ॒रिष्ट॒ऽने॒मे । अ॒भि । नः । स॒च॒स्व ॥ १७ ॥

राज्ञः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गंतुमिच्छन् रथेऽश्वादिकं

युञ्जानो विश्वामिचो रथांगानि स्तौति । गावौ । गच्छत इति गावावश्चौ । स्थिरौ
भवतां । अक्षश्च वीळुर्हृढो भवतु । ईषा दंडश्च मा विवर्हि । वृद्धो मा भवतु ।
युगं च मा विशारि । विशीर्णं मा भवतु । इंद्रः पातल्ये पतनशीले कीलके
शरीतोर्विशरणात्प्राक् ददतां । धारयतु । हे अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे
रथ नोऽस्मानभि आभिमुख्येन सचस्व । संगतो भव ॥ विवर्हि । वृहि वृद्धौ ।
विपूर्वो वृहिर्विनाशे वर्तते । अस्मात्कर्मकर्तरि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् ।
चिणो लुगिति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगं । युगशब्द उज्झादिषु रथाद्यु-
पकरणेऽर्थे घञंतत्वेन निपातनादगुणत्वं । तत्र पाठादंतोदात्तत्वं । शारि । शृ
हिंसायामित्यस्य लुङि रूपं । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टदशी ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रानकुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलं । धेहि । तनूषु । नः । बलं । इंद्र । अनकुत्सु । नः ।

बलं । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वं । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इंद्र नोऽस्माकं तनूषु शरीरेषु बलं धेहि । नोऽस्मात्संबन्धिरथवाहेष्वनकुत्सु
बलं धेहि । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलमा-
युर्विधेहि । एतादृशं दातृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः ।
असि हि । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनकुत्सु । वह प्रापणे । अनसि
वहेः क्तिप् । अनसो डश्चेति क्तिप् । अनसः सकारस्य डत्वं । वहेर्यजादित्वात्संप्र-
सारणं । वसुसंसुध्वंस्वनुदुहां द इति हकारस्य डत्वं । कृदुत्तरस्वरः । असि । हियो-
गादनिघातः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पंदने शिंशपायां ।

अक्ष वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारं । ओजः । धेहि । स्पंदने । शिंशपायां ।

अक्ष । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इंद्र खदिरस्य सारं । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणि-
मभि व्ययस्व । अभितस्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पंदने रथस्य गमने सति
शिशपायां शिशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलक ओजो धेहि । दाढ्यं कुरु । हे
वीळो दृढ वीळितास्माभिर्दृढीकृत हे अक्ष वीळयस्व । त्वं दृढो भव । यद्वास्मान्
दृढीकुरु । यामात्रच्छतोऽस्माद्रथान्नोऽस्मान् मावजीहिपः । मा पीपतः ॥ खदि-
रस्य । अजिरशिशिरेत्यादिना किरच्प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तः । वीळित ।
वीळयतेर्ण्यंतस्य निष्ठायामिडागमः । निष्ठायां सेटि । पा० ६. ४. ५२. । इति
णेलुक् । वीळयस्व । आमंचितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । यामात् ।
या प्रापण इत्यस्मादतिस्तुमुहुसृ इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तः । जीहिपः ।
ओहाक् त्यागे । ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । अकारस्येकारश्छांदसः ॥

॥ अथ विंशी ॥

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयं । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रिरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवऽसै । आ । विऽमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिर्वनस्पतिनिर्मितोऽयं रथो रथा-
रूढानस्मान् मा च हाः । मा त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् । अस्मान् मा
विनाशयतु । किंच गृहेभ्यः । यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु ।
तथावसै । पंचम्यर्थे चतुर्थी । यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् ।
यावद्रथयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥ हाः । ओहाक् त्यागे । लुङि
मंचे घसेत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ।
रीरिषत् । रिष हिंसायामित्यस्य ण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । द्वितीयत्वान्निघातः ।
गृहेभ्यः । ग्रहेर्गेहे क इति कः । पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी । अवसै ।
षोऽंतकर्मणि । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचन आतो लोपाभावश्छांदसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

इंद्रोतिभिरित्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा

नाम राजार्षिरासीत् स च केनचित्कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिर्ऋग्भिर्वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशप रूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

॥ तत्राद्या सूक्त एकविंशी ॥

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । ऊतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व । यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट । यं । ऊं इति । द्विष्मः । तं । ऊं इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्द्धर्चेन । हे शूर शौर्य-
वन्पराभिभवशक्त हे मघवन्धनवन्निद्र अद्यास्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा ।
यातयतीति यात् । सुपां सुलुगिति शपो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतो नोऽस्मा-
नूतिभिस्त्वदीयाभी रक्षाभिर्जिन्व । प्रीणय । कीदृशीभिः । बहुलाभिर्बह्वीभिः
श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अथ शपति । नोऽस्मान्यः शत्रुर्द्वेष्यो द्वेष्ट्यस्मद्विषया-
मप्रीतिं करोति सोऽधरो निकृष्टः सन् पदीष्ट । पततु । वयं च यमु द्विष्मस्तमु
तं द्वेष्यं प्राणो देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुर्जहातु । परित्यजतु । उशब्दौ
पूरकौ ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

परशुं चिद्वि तपति शिबलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषंती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुं । चित् । वि । तपति । शिबलं । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषंती । प्रयस्ता । फेनं । अस्यति ॥ २२ ॥

परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारं प्राप्य वृक्षो वितपति
विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिबलं चित् शल्मली-
कुसुमं यथानायसेन विवृश्चति विच्छिद्यते । एवं स द्वेष्टा विवृश्चति । विच्छिन्ना-
वयवो भवतु । प्रयस्ता प्रहता येषंती स्रवंत्युखा चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीय-
मन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति । फेनं मुखादुद्गिरतु ॥

॥ अथ त्रयोविंशी ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिना हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वाच्चयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधं । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनं । वाजिना । हासयन्ति । न । गर्दभं । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा खलु तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापान्निवृत्तं मौनिनं विश्वामित्रं वसिष्ठ-
पुरुषा बद्धानीतवन्तः । तान्प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासो जनाः सायकस्याव-
सानकारिणो विश्वामित्रस्य मंत्रगणसामर्थ्यं न चिकिते । भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव
लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु मन्यमानाः ।
पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमाना एते नयन्ति । बद्धा
स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह
स्पर्धितुं नार्हतीति धिक्करोति । नावाजिनमिति । अवाजिनं । वाचामिनो वाजिनः
सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशा न हासयन्ति हास्यास्पदं न
कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धत इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभमश्वात्पुरः पुरस्तान्न
नयन्ति । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

॥ अथ चतुर्विंशी ॥

इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा अपपित्वं चिकितुर्न प्रपित्वं ।

हिन्वंत्यश्वमरणं न नित्यं ज्यावाजं परिणयन्त्याजौ ॥ २४ ॥

इमे । इन्द्र । भरतस्य । पुत्राः । अपऽपित्वं । चिकितुः । न । प्रऽपित्वं ।

हिन्वंति । अश्वं । अरणं । न । नित्यं । ज्याऽवाजं । परि । नयन्ति । आजौ ॥ २४ ॥

हे इन्द्र भरतस्य पुत्रा भरतवंश्या इमे विश्वामित्रा अपपित्वमपगमनं वसिष्ठे-
भ्यश्चिकितुः । जानन्ति । प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति ।
ब्राह्मणा एव त इत्यर्थः । अपि चाजौ संग्रामे नित्यं सहजमरणं नारिमिव वसि-
ष्ठान्प्रत्यश्वं हिन्वंति । प्रेरयन्ति । ततश्च ज्यावाजं बलं धनुं परिणयन्ति । वसिष्ठान्हंतुं
शरसंधानेन चरन्ति ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति तृतीये मंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्रेमं मह इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं चैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षे । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमं महे द्यधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हेति । अस्मिन् सूक्त आद्याग्नेयी ततः परं सप्तर्चो द्यावापृथिव्यास्ततः परा द्युदेवताका दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं सुकृदिति त्वाष्ट्यार्षवी च विद्युदथेति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वंद्राग्निदेवताकाः स्वदस्वेत्याग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं सूक्तं ॥ सूक्त-विनियोगो लैंगिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्येमं मह इति प्रतिपत्पंचम्यां पौर्ण-मास्यामित्यत्र सूचितं । इमं महे विदध्याय श्रूषं । आ० २. १७. । इति ॥

॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमा ॥

इमं महे विदध्याय श्रूषं शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभुः ।

शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रः ॥ १ ॥

इमं । महे । विदध्याय । श्रूषं । शश्वत् । कृत्वः । ईड्याय । प्र । जभुः ।

शृणोतु । नः । दम्येभिः । अनीकैः । शृणोतु । अग्निः । दिव्यैः । अजस्रः ॥ १ ॥

महे महते विदध्याय विदधे यज्ञे मन्थनेन निष्पाद्यमानायेड्याय सर्वैः स्तुत्या-याग्नये श्रूषं सुखकरमिमं स्तोमं शश्वत्कृत्वो भूयो भूयः प्रजभुः । प्रभरन्ति । प्रकर्षेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सोऽग्निर्दम्येभिः परेषां दमनकुशलैर्दमे गृहे विद्यमानैर्वानीकैस्तेजोभिर्युक्तः सन् नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शृणोतु । दिव्यैर्दिवि भवैस्तेजोभिरजस्रो निरन्तरं युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं शृणोतु । शश्वत्कृत्व ईड्याय प्र जभुरिति स्वानामेवैनं तच्छ्रैष्ठ्यं गमयतीति ब्राह्मणानुसारेण । महदादिगुणविशिष्टाय यजमानायेममग्निं प्रजभुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयं । उत्तरार्द्धर्चः समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरः । ईड्याय । ईड्वंदे-त्यादिना उदात्तत्वं । दम्येभिः । तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे छंदसि चेति यप्रत्ययः । अजस्रः । जसु मोक्षणे । नमिकंपी-त्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नजा समासे तस्य स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

महि महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छञ्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमे विदधेषु देवाः संपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि॑ । म॒हे । दि॒वे । अ॒र्च॒ । पृ॒थि॒व्यै । का॒मः । मे॒ । इ॒च्छन् । च॒र॒ति॒ । प्र॒ऽजा॒नन् ।
य॒योः । ह॒ । स्तो॒मे॒ । वि॒द॒थेषु॑ । दे॒वाः । स॒प॒र्य॒वः । मा॒द॒य॒न्ते॒ । स॒चा॒ । आ॒योः ॥ २ ॥

हे स्तोतर्महे महत्यै दिवे द्युलोकदेवतायै महत्यै पृथिव्यै च महि महत् त्वं प्रजानन्
स्तोत्रमर्च । कुरु । मे मम कामो मनोरथः सर्वान् भोगानिच्छन् चरति । सर्वत्र
वर्तते । आयोर्मनुष्यस्य विदथेषु यज्ञेषु ययोर्द्यावापृथिव्योः स्तोमे स्तोत्रे सपर्यवः
पूजाकामा देवाः स्तोतारो वा सचा मादयन्ते ह सह माद्यन्ति खलु ॥ पृथिव्यै ।
उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

॥ अथ तृतीया ॥

यु॒वोऽर्च॑तं रो॒दसी॑ स॒त्यम॑स्तु म॒हे षु॑ णः सु॒वि॒ताय॑ प्र भू॒तं ।

इ॒दं दि॒वे नमो॑ अ॒ग्ने पृ॒थि॒व्यै स॒प॒र्या॒मि॒ प्र॒य॒सा॒ या॒मि॒ रत्नं॑ ॥ ३ ॥

यु॒वोः । अ॒र्च॑तं । रो॒द॒सी॒ इति॑ । स॒त्यं । अ॒स्तु॒ । म॒हे । सु॒ । नः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । प्र॒ । भू॒तं॒ ।

इ॒दं । दि॒वे । नमः॑ । अ॒ग्ने॒ । पृ॒थि॒व्यै । स॒प॒र्या॒मि॒ । प्र॒य॒सा॒ । या॒मि॒ । रत्नं॑ ॥ ३ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवोर्युवयोर्ऋतमानृशंस्यं सत्यं यथार्थमस्तु । युवां
नोऽस्माकं महे महते सुवितायाभ्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं सु सुष्ठु प्रभूतं । प्रभवतं ।
हे अग्ने दिवे पृथिव्यै चेदं नमोऽस्तु । प्रयसा हविल्लक्षणेनान्नेन सपर्यामि ।
परिचरामि । रत्नमुत्तमं धनं यामि । याचे । यातिर्याच्चाकर्मा ईमह इत्यादिषु
पठितत्वात् ॥ षु । संहितायां सुज इति षत्वं । णः । संहितायां नश्च धातुस्थोरुषुभ्य
इति णत्वं । सुविताय । इण् गतौ । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति
सुवितं । उवङादेशश्छांदसः । भूतं । भवतेर्लो॒टि बहुलं छंदसीति शपो लुकि
रूपं । यद्वा छांदसे लुङि सिचो गातिस्थेति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै ।
नमःस्वस्तीत्यादिना । पा० २. ३. १६. । चतुर्थी । सपर्यामि कंडादिः परिचरणे वर्तते ।
प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लो॒टि रूपं । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

उ॒तो हि॑ वां पू॒र्या आ॒वि॒वि॒द्र॒ ऋ॒ता॒वरी॑ रो॒दसी॑ स॒त्य॒वाचः॑ ।

नर॑श्चि॒द्वां स॒मि॒थे श्रू॒र॒सा॒तौ व॒वंदि॑रे पृ॒थि॒वि॒ वे॒र्वि॒दानाः॑ ॥ ४ ॥

उतो इति। हि। वां। पूर्वाः। आऽविविद्रे। ऋतवरी इत्युतऽवरी। रोदसी इति। सत्याऽवाचः।
नरः। चित्। वां। संऽइथे। शूरऽसातौ। ववंदिरे। पृथिवि। वेविदानाः ॥४॥

उतो अपि च हे ऋतावरी। ऋतं सत्यं। तद्वत्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूर्वाः
पूर्वे भवाः पुरातनाः सत्यवाचो महर्षयो वां युवाभ्यामाविविद्रे हि। तं तमपे-
क्षितमर्थं लेभिरे खलु। तथा हे पृथिवि शूरसातौ शूराणां सातिर्लाभो यस्मिन्
तस्मिन्समिथे संगमननिमित्ते युद्धे नरश्चिदद्यतना मनुष्या वां युवयोर्माहात्म्यं
वेविदाना जानंतोऽतो द्यावापृथिव्यौ ववंदिरे। स्तुवंति ॥ आविविद्रे। विदिर्
लाभे इत्ययमुभयपदी। लिटि इरयो र इति रेआदेशः। सह सुपेत्यच सहेति
योगविभागादाडा सह समासः। समिथे। इण् गतौ। समीण इति थक्प्रत्ययः।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

को अद्वा वेद् क इह प्र वोचहेवाँ अच्छा पथ्याऽका समेति।

ददृश्र एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥५॥

कः। अद्वा। वेद्। कः। इह। प्र। वोचत्। देवान्। अच्छ। पथ्या। का। सं। एति।

ददृश्रे। एषां। अवमा। सदांसि। परेषु। या। गुह्येषु। व्रतेषु ॥५॥

को वाद्वा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद्। वेत्ति। को वेहास्मिन्प्रज्ञातमर्थं वोचत्।
ब्रवीति। किं तत्तदुच्यते। देवानच्छाभिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः
को मार्गः समेति। सम्यक् प्राप्नोतीति। इममर्थं न कश्चिज्जानाति। न कोऽपि
ब्रवीति। किं ते देवा विद्यंते। वाढमित्याह। एषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां
देवानामवमाधोमुखानि सदांसि स्थानानि ददृश्रे। दृश्यंते। तथापि परेषूत्तमेषु
गुह्येषु दुर्ज्ञानेषु व्रतेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु या यानिदिवि देवस्थानानि लभ्यंते तत्रा-
गतुं को मार्ग इति वेदमंतरेण न कश्चिज्जानातीत्यभिप्रायः ॥ अद्वा। स्वरादि-
ष्वंतोदात्तत्वेन पठितत्वादंतोदात्तः। वोचत्। ब्रूज् व्यक्तायां वाचि। लुङि ब्रुवो
वचिरिति वच्यादेशः। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इति च्लेरडादेशः। वच उमित्यु-
मागमः। निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट ऋतस्य योना विघृते मदंती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः।नृचक्षाः।अभि।सी।अचष्ट।ऋतस्य।योना।विघृते इति विऽघृते।मदंती इति।

नाना।चक्राते इति।सदनं।यथा।वेः।समानेन।क्रतुना।संविदाने इति संऽविदाने ॥६॥

कविः क्रांतदर्शी नृचक्षा नृणां द्रष्टा सूर्यः सीमेते द्यावापृथिव्यावभ्यचष्ट ।
 सर्वतः पश्यति । ऋतस्य योना जलस्य स्थानेऽंतरिक्षे मदंती हृष्यंत्यौ विघृते ।
 घृतमस्या ओषधयो जलममुषा इति । एवंविधरसोपेते समानेन । समानमेत-
 दुदकमुच्चेत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इति परस्पर-
 प्रीणनाख्येनैकेन क्रतुना कर्मणा संविदाने परस्परमैकमत्यं प्राप्ते ते द्यावापृ-
 थिव्यौ नाना पृथग्भूतं सदनं स्थानं चक्राते । तथा च श्रुतिः । इमौ वै लोकौ
 सहास्तां तौ धेतामिति । तत्र दृष्टांतः । यथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥
 अचष्ट । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि स्कोः संयोगाद्योरिति ककारलोपः ।
 निघातः । संविदाने । विद ज्ञान इत्यस्य समो गमीत्यादिनात्मनेपदे शानच् ।
 चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

समान्या वियुते दूरेऽन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या।वियुते इति विऽयुते।दूरेऽन्ते इति दूरेऽन्ते।ध्रुवे।पदे।तस्थतुः।जागरूके इति।

उत।स्वसारा।युवती इति।भवन्ती इति।आत्।ऊं इति।ब्रुवाते इति।मिथुनानि।

नाम ॥ ७ ॥

समान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन कर्मणैकमत्यं गते वियुते वियुज्य वर्त-
 माने दूरेऽन्ते । दूरेऽन्तोऽवसानं ययोस्ते दूरेऽन्ते । अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ
 जागरूके जागरणशीले सत्यौ ध्रुवेऽविनाशिनि पदेऽंतरिक्षे तस्थतुः । तिष्ठतः ।
 उतापि च युवती नित्यतरुणे स्वसारा भगिन्यावेकस्मादात्मनो जाते इति भवन्ती
 तस्थतुरित्यन्वयः । आदनंतरं मिथुनानि द्वंद्वानि नाम उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽन्ते

रोदसी पुरोहिते इत्यादीनि नामानि ब्रुवाते । ते परस्परं ब्रूतः । उर्यादिभिर्ब्रु-
नामभिर्द्यावापृथिव्याबुच्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः ।
दूरेऽन्ते । इण् गतौ । दुरीणो लोपश्च । उ० २. २९. । इति रक्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च ।
रो रीति रेफलोपः । ढ्रलोप इति दीर्घः । अंतशब्दोऽमेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्य-
यांतः । सप्तम्युपमानेति बहुव्रीहिः । हलदंतादिति सप्तम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः ।
जागरूके । जागृ निद्राक्षय इत्यस्मात्ताच्छील्यार्थे जागरूकः । पा० ३. २. १६५. । इत्यू-
कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । न षट्स्वसादिभ्य इति ङीपः प्रतिषेधः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्बिभ्रती न व्यथेते ।

एजङ्ध्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातं ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिमा । सं । विविक्तः । महः । देवान् । बिभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।
एजत् । ध्रुवं । पत्यते । विश्वं । एकं । चरत् । पतत्रि । विषुणं । वि । जातं ॥ ८ ॥

एते द्यावापृथिव्यौ विश्वेज्जनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि संविविक्तः । अव-
काशप्रदानेन संविभज्य कुरुतः । किंच महो महतो देवानिन्द्रसूर्यादीन् सरित्समुद्र-
पर्वतादींश्च बिभ्रती बिभ्राणे अपि न व्यथेते । न खिद्येते । किंच एजज्जंगमात्मकं
ध्रुवं स्थावरात्मकं च विश्वं जगदेकं स्थानं पृथिवीमेव पत्यते । अभिगच्छति । तथा
चरच्चंचलं पशुजातं पतत्रि पक्षिजातं च विषुणं विष्वक् नानारूपमनयोर्मध्ये
वितिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । विचिर् पृथग्भावे । जुहोत्यादिः ।
निघातः । बिभ्रती । डुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम-
भावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । एजृ कंपने । शतरि रूपं । पत्यते । पद गतौ ।
दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

॥ अथ नवमी ॥

सना पुराणमध्येम्यारान्महः पितुर्जनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुरंतः ॥ ९ ॥

सना । पुराणं । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्थुः । अंतरिति ॥ ९ ॥

हे द्यौर्महो महत्याः पितुः सर्वस्य पालयित्रा जनितुर्जनयित्रास्तव सना
सनातनं पुराणं पूर्वक्रमागतं नोऽस्माकं तज्जामि जामित्वं । सर्वमेकस्माज्जात-
मिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तदारादधुनाध्येमि । स्मरामि । दिवः
पितृत्वे जनयितृत्वे च मंत्रवर्णः । द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र । ऋग्वे० १.
१६४. ३३. इति । यत्र यस्यां दिव्यंतर्मध्य उरौ विस्तीर्णे व्युते विविक्ते पथि नभसि
पनितारस्त्वां स्तुवंतो देवासो देवा एवैर्गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः
संतस्तस्युः । तत्र स्थिता देवा मदीयं स्तोत्रं शृण्वन्त्विति भावः ॥ पुराणं । पुरा-
शब्दात् शैषिकार्थे सायंचिरमिति द्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति
निपातनाच्चुडभावः । निपातनादेवांतोदात्तत्वं । एमि । इक् स्मरणे । अदादिः ।
लटि रूपं । निघातः । व्युते । वेज् तंतुसंताने । कर्मणि क्तः । यजादित्वात्सं-
प्रसारणं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्युः । तिष्ठतेर्लिटि रूपं ।
यत्रयोगादनिघातः ॥

॥ अथ दशमी ॥

इ॒मं स्तो॒मं रो॒दसी॒ प्र ब्र॑वी॒म्यृदू॒दराः॑ शृ॒णव॑न्मि॒जिह्वाः॑ ।

मि॒त्रः स॒म्राजो॒ वरु॑णो॒ युवा॑न आ॒दि॒त्यासः॑ क॒वयः॑ प॒प्रथा॑नाः ॥ १० ॥

इ॒मं । स्तो॒मं । रो॒दसी॒ इति॑ । प्र । ब्र॑वी॒मि । ऋ॒दू॒दराः । शृ॒णव॑न् । अ॒ग्निऽजि॒ह्वाः ।

मि॒त्रः । सं॒ऽराजः॑ । वरु॑णः । युवा॑नः । आ॒दि॒त्यासः॑ । क॒वयः॑ । प॒प्रथा॑नाः ॥ १० ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्याविमं युष्मदीयं स्तोमं प्रबवीमि । प्रकर्षेण वदामि ।
ऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा मृदुरुदरे सोमो येषां ते
ऋदूदराः । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । सम्राजः
सम्यग्दीप्यमाना युवानो नित्यतरुणाः । यद्वा यजमानानभिमतफलैर्मिश्री-
कुर्वतः । कवयः क्रांतदर्शिनः पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयंतो मित्रा-
दयो देवाः शृणवन् । तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृणवन् । श्रु श्रवण इत्यस्य लेट्य-
डागमः । अग्निजिह्वाः । त्रिचक्रादित्वादंतोदात्तत्वं । पप्रथानाः । प्रथ प्रख्यान
इत्यस्य कानचि रूपं । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिं ॥ ११ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । सुऽजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकैः । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यं । आ । सुव । सर्वऽतातिं ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा देवकर्तृ-
कयागे सवितुर्ऋत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं
तस्य हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्यमयौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं
हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतकं । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी
प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । सुजिह्वः शोभन-
वाक् सविता विदथे यज्ञे चिस्त्रिषु सवनेषु दिवो नभसः सकाशादापत्यमान
आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षः । हे सवितस्त्वं देवेषु स्तोतृषु
विद्यमानं च श्लोकं । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रं । तदश्रेः । प्राप्नुहि च ।
आदनंतरं सर्वतातिं सर्वमपेक्षितं फलमस्मभ्यमासुव । प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः ।
हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा
ह्रियते जनाज्जनमित्यादिना । नि० २. १०. । पाणिशब्दं च निर्विवेच । पाणिः
पणायतेः पूजाकर्मण इति ॥ हर्य कांतिगत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर चेति कन्यन्
हिर इत्ययमादेशो धातोः । निच्चादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः ।
पद गतौ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छांदसः । अश्रेः । अत्रिज् सेवाया-
मित्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति न निघातः ।
सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । सर्वतातिं । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावा देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वंतं ऋभवो मादयध्वमूर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुऽकृत् । सुऽपाणिः । स्वऽवान् । ऋतऽवा । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषणऽवंतः । ऋभवः । मादयध्वं । ऊर्ध्वऽग्रावानः । अध्वरं । अतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत्सुष्ठु जगतः कर्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवानृतावा सत्यसं-
कल्पस्त्वष्टा देवस्तानि यान्यस्माकमपेक्षितान्यवसे रक्षणाय नोऽस्मभ्यं धातु ।
ददातु । ऋभवः । उरु भांतीत्यृभवः । हे ऋभवः पूषखंतः पूष्णा सहिता यूयं
मादयध्वं । अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुत । ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थ-
मुद्यतग्रावाणः संत ऋत्विज इममस्मदीयमध्वरमतष्ट । अकुर्वन् ॥ अतष्ट । तक्षू
त्वक्षू तनूकरणे । ऊर्ध्वग्रावाणः । ऊर्ध्वग्रावाणः । ऊर्ध्वग्रावाणः । ऊर्ध्वग्रावाणः ।
द्वोरिति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छांदसं ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमंतो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृण्वन्यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्ऽरथाः । मरुतः । ऋष्टिऽमंतः । दिवः । मर्याः । ऋतऽजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृण्वन् । यज्ञियासः । धात । रयिं । सहऽवीरं । तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युद्रथा विद्योतमानरथोपेता ऋष्टिमंतो दीप्तिमंतः । ऋष्टिरायुधविशेषः ।
तद्वंतो वा दिवो द्योतमाना मर्याः शत्रूणां मारयितार ऋतजाता उदकाद्यज्ञाद्वा
प्रादुर्भूताः । यद्वा ऋतमुदकं जातं येभ्यस्ते ऋतजाताः । अयासः सततगमनशीला
यज्ञियासो यज्ञार्हा मरुतः सरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति
सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं शृण्वन् । शृण्वन्तु ।
तुरासोऽस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं रयिं धनं धात ।
अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोपः । बहुलं छांदसीति शपो लुक् । तन्ननन्ननथना-
श्चेति तबादेशः । पादादित्वादनिघातः । तपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः ।
तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्मर्का भगस्येव कारिणो यामनि गमन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वीर्न मर्धति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुं । स्तोमासः । पुरुऽदस्मं । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । गमन् ।

उरुऽक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वीः । न । मर्धति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

स्तोमासः । स्तूयंत एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । अर्का अर्चनीयानि शस्त्राणि च भगस्येव धनस्य कारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि यामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन्यज्ञे पुरुदस्मं बहुकर्माणं । यद्वा बहून् दस्यत्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं विष्णुं देवं गमन् । गच्छंतु । पूर्वीर्बह्व्यो जनित्रीः सर्वस्य जनयित्र्यो युवतयः परस्परमसंकीर्णाः ककुहः । कं स्कुभंतिविस्तारयंतीति ककुभो दिशः । यद्वा ककुबुच्छ्रयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानास्तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञां न मर्धन्ति । न हिंसन्ति । स विष्णुरुक्क्रमः । उरुर्महान् क्रमः पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतार एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ गमन् । गमेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वाटूपस्वरसिद्धिः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

इंद्रो वि॒श्वैर्वी॒र्यैः॑ प॒त्यमान॑ उ॒भे आ॒ प॒प्रौ रोद॑सी महि॒त्वा ।

पु॒रंद॒रो वृ॒त्रहा॑ धृ॒ष्णुषे॑णः सं॒गृभ्या॑ न॒ आ भ॑रा भूरि॒ प॒श्वः ॥ १५ ॥

इंद्रः । वि॒श्वैः । वी॒र्यैः । प॒त्यमानः । उ॒भे इति॑ । आ । प॒प्रौ । रोद॑सी इति॑ । महि॒त्वा ।

पु॒रंद॒रः । वृ॒त्रहा॑ । धृ॒ष्णुऽसे॑नः । सं॒गृभ्या॑ । नः । आ । भ॒रा । भूरि॑ । प॒श्वः ॥ १५ ॥

विश्वैः सर्वैर्वीर्यैः सामर्थ्यैः पत्यमानः प्राप्यमाणः स इंद्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ महित्वा स्वकीयेन महिम्नापप्रौ । पूरयामास । शेषः प्रत्यक्षकृतः । पुरंदरः शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हंता धृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः स त्वं पश्वः पशून् संगृभ्य संगृह्य नोऽस्मभ्यं भूरि प्रभूतं यथा भवति तथाभर । देहि । यद्वा पश्वः पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशून् यच्छेति ॥ पुरंदरः । दृ विदारण इत्यस्य पुरशब्द उपपदे पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच्प्रत्ययः । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनात्पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । धृष्णुषेणः । पूर्वपदादिति संहितायां षत्वं । यदा षत्वं तदा रषाभ्यामिति णत्वं । संगृभ्य । ग्रहेत्यपि स्थानिवद्भावात्संप्रसारणं । ह्यहोर्भश्छंदसीति भत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पश्वः । पशुशब्दात् शसः जसादिषु छंदसि वावचनमिति सवर्णदीर्घाभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

नासत्या मे पितरा बंधुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बंधुऽपृच्छा । सऽजात्यं । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवं । हि । स्थः । रयिऽदौ । नः । रयीनां । दात्रं । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ बंधुपृच्छा । हविःप्रदातृत्वेन बंधूनस्मानपेक्षितमर्थं पृच्छत इति बंधूनां प्रष्टारौ । युवां मे पितरौ पालयितारौ भवतं । युवयोरश्विनोः सजात्यं सजाते भवं संगतं चारु नाम कमनीयं खलु । हे अश्विनौ युवं युवां नोऽस्मभ्यं रयीणां धनानां मध्ये रयिदावुत्तमस्य धनस्य दातारौ स्थो हि । भवथः खलु । किंच अदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां दात्रं हविषां दातारं मामकवैरकुत्सितैः शोभनैः कर्मभी रक्षेथे । पालयतं ॥ नासत्या । नभ्राणपादित्यादिना निपातनाच्चजः प्रकृतिभावः । बंधुपृच्छा । पृच्छेः क्विप् । सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । सजात्यं । सजाते भवं । भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । स्थः । अस्तेर्लेटि रूपं । हियोगादनिघातः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

महत्तवः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इंद्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इंद्रे ।

सखा । ऋभुऽभिः । पुरुऽहूत । प्रियेभिः । इमां । धियं । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे कवयो मेधाविनो हे देवा वो युष्माकं तत्तादृशं महत्प्रभूतं नाम कर्म नमनं वा चारु मनोहरं खलु । यद्येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयमिंद्र इंद्रोपलक्षिते लोके देवा भवथ ह देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे इंद्र त्वं प्रियेभिः प्रियतमैर्ऋभुभिः । ऋतेन भवंत्यृतेन भांतीति वा । ऋभुभिर्देवैः सखासि । इंद्रसहिता ऋभवो यूयमिमामस्मदीयां धियं स्तुतिं नोऽस्माकं सातये धनादिलाभार्थं तक्षत । स्वीकुरुत ॥ यत् । सुपां सुलुगित्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लेटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सखं ऋभुभिरित्यस्य संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

अ॒र्य॒मा णो॒ अ॒दि॒तिर्य॒ज्ञिया॒सोऽद॒ब्धानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ।

यु॒योत॑ नो अ॒न॒प॒त्यानि॒ गंतोः॑ प्र॒जावा॑न्नः प॒शुमाँ॑ अ॒स्तु गा॒तुः ॥ १८ ॥

अ॒र्य॒मा । नः॒ । अ॒दि॒तिः । य॒ज्ञिया॑सः । अ॒द॒ब्धानि॑ । वरु॑णस्य । व्र॒तानि॑ ।

यु॒योत॑ । नः॒ । अ॒न॒प॒त्यानि॑ । गंतोः॑ । प्र॒जाऽवा॑न् । नः॒ । प॒शुऽमा॑न् । अ॒स्तु । गा॒तुः ॥ १८ ॥

अ॒र्य॒मा । ऋ॒च्छति॑ सर्वदा गच्छतीत्य॒र्य॒मा सूर्यः॑ । अ॒दि॒तिर्दे॒वमा॒ता य॒ज्ञिया॒सो य॒ज्ञार्हा॑ दे॒वा यस्य॑ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ कर्मा॒ण्यद॒ब्धान्यहिं॑सितानि भव॑न्ति स वरु॑णस्ते चा॒र्य॒मादयो॑ दे॒वा नोऽस्मान्न॑क्ष॒न्त्विति॑ शेषः । ते यू॒यं नोऽस्मा॑कमनप॒त्यान्यप॒त्यानां॑ पुत्रा॒णामहि॑तानि कर्मा॒णि । यद्वा॑ पतनकार॒णं न भव॑तीत्यप॒त्यं । तद॒न्यान्यन॑प॒त्यानि॑ पतनकार॒णानि॑ कर्मा॒णि गंतोः॑ सन्मार्गाद्यु॒योत॑ । पृथक्कुरु॑त । यथा॒ तान्यहि॑तानि कर्मा॒णि न स्पृ॑शन्ति तथा कुरु॑तेत्यर्थः । अथ गा॒तुः । गा॒यन्ति॑ स्तु॒वंती॒द्रादी॑नचेति गा॒तुर्गृ॑हं । नोऽस्म॑दीयं गृ॒हं प॒शुमा॑न्पश्वा॒दियु॑क्तं प्र॒जावा॑नप॒त्योपे॑तमस्तु ॥ अ॒र्य॒मा । ऋ॒ गतौ॑ । श्व॒न्नुक्ष॑न्शीह॒न्क्लेद॑न्नित्यादिना निपातनादू॒पसिद्धिः॑ । अ॒दि॒तिः । दी॒ङ् क्षय॑ इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । न॒जा समा॑सः । अ॒दि॒तिर॒दीने॑ति यास्कः । छा॒न्दसं॑ ह्रस्वत्वं । न॒जः स्वरः॑ । यु॒योत॑ । यौते॑रमि॒श्रीभा॑वकर्म॒णो लो॒टि बहु॑लं छंदसीति शपः श्चुः । तप्प्र॑नविति तप्रत्ययस्य तबादेशः । गंतोः॑ । ग॒मू गतौ॑ । सित॑निग॒मिम॑सिसच्यविधाञ्कुशिभ्य इति तु॒न्प्रत्ययः॑ । नि॒त्वादा॑द्यु॒दात्तः॑ । गा॒तुः । गा॒पाहि॑भ्यश्चेति तु॒न्प्रत्ययः॑ ॥

॥ अथैकोनविंशी ॥

दे॒वानाँ॑ दू॒तः पु॒रुध॑ प्र॒सूतोऽना॑गान्नो वोच॒तु सर्व॑ता॒ता ।

शृ॒णोतु॑ नः पृथि॒वी द्यौरु॒तापः॑ सूर्यो॒ नक्ष॑त्रैरु॒र्व॒५॒तरि॑क्षं ॥ १९ ॥

दे॒वानाँ॑ । दू॒तः । पु॒रुध॑ । प्र॒सूतः॑ । अ॒ना॒गा॒न् । नः॒ । वो॒च॒तु । सर्व॑ऽता॒ता ।

शृ॒णोतु॑ । नः॒ । पृथि॒वी । द्यौः । उ॒त । आ॒पः । सूर्यः॑ । नक्ष॑त्रैः । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षं ॥ १९ ॥

पुरु॒ध पुरु॑षु बहुषु देशेषु प्र॒सूतोऽग्नि॑होत्रार्थं विहितः । यद्वा॑ पुरु॒भिर्य॑जमानैः प्र॒सूतो॑ यष्ट्यदे॒वाह्म॑नार्थं प्रेरितो दे॒वानाँ॑ दू॒तः । तथा॒ च तैत्ति॑रीयकं । अग्नि॑र्दे॒वानाँ॑ दू॒त आ॒सीदि॑ति । तादृ॒शोऽग्निः॑ कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान्यस्मानना॒गानना॑गसः सर्व॑ता॒ता सर्व॑त्र वोच॒तु । ब्रवी॑तु । किंच पृथि॒वी द्यौश्च॑ उ॒ता-

पिचापः सूर्यश्च नक्षत्रैरु विस्तीर्णमंतरिक्षं च । एते सर्वे देवा नोऽस्मदीयां
स्तुतिं शृणोतु । शृण्वंतु । प्रत्येकविवक्षयैकवचनं ॥ प्रसूतः । घू प्रेरणे । कर्मणि क्तः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपश्छांदसः ।
सवर्णदीर्घे कृते तस्माच्छसो न इति नत्वं । वोचतु । वच परिभाषणे । व्यत्ययो
बहुलमिति शपोऽङादेशः । वच उम् । गुणः । निघातः । नक्षत्रैः । नक्ष गतौ ।
अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नित्यन्नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । यद्वा न क्षरति
न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । नभ्राएनपादिति नजः प्रकृतिभावः । नजः स्वरः ॥

॥ अथ विंशी ॥

शृण्वंतु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदंतः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छंतु नो मरुतः शर्म भद्रं ॥ २० ॥

शृण्वंतु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदंतः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छंतु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रं ॥ २० ॥

वृषणोऽभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणन्ति पूरयन्त्यर्थिनां कामा-
निति पर्वता यावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासो निश्चलस्थाना इळया हविल्ल-
क्षणेनाच्चेन मदंतो माद्यंतः संतो नोऽस्मदीयां स्तुतिं शृण्वंतु । किंच आदित्यैरप-
त्यभूतैरादित्यैरुपेतादितिर्नोऽस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतश्च नोऽस्मभ्यं भद्रं
कल्याणकरं शर्म सुखं यच्छंतु । ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे दित्यदि-
तीति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सुपा सहेकादेशे कृत एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्यजमानः सदा सुग इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूचितं च । सदा सुगः
पितुमाँ अस्तु पंथा इति पंथानमवरुह्य । आ० २. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकविंशी ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पंथा मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुऽगः । पितुऽमान् । अस्तु । पंथाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सं । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्यां । सदनं । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं पंथा मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गंतुं शक्यः पितुमा-

नन्नवांश्चास्तु । हे देवा मध्वा माधुर्योपेतेनोदकेनौषधीः संपिपृक्त । संपर्चयत ।
सेचयतेत्यर्थः । हे अग्ने त्वया सख्ये संजाते सति मे मम भगो धनं न मृध्याः ।
न विनश्यतु । किंच रायो धनस्य पुरुषोर्बहन्नस्य च सदनं स्थानमुदश्यां ।
प्राप्नुयां ॥ सदा । स्वरादिष्वाद्युदात्तत्वेन पाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त । पृची संपर्के ।
लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । मृध्याः । मृधिर्हि-
सार्थः । लिङि तिङां तिङो भवन्तीति तिपः सिप् ॥

प्रशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः स्वदस्व हव्येति याज्या । सूचितं च । स्वदस्व हव्या
समिषो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः । आ० ३. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वाविंशी ॥

स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वं अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शत्रून्हा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सं । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सं । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे अग्ने हव्या हवनयोग्यानि हवीषि स्वदस्व । स्वादय । अस्माकमिषोऽन्नानि
सं दिदीहि । सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि श्रवांस्यन्नान्यस्मद्यगस्मद-
भिमुखानि सं मिमीहि । संमानय । कुर्वित्यर्थः । ततः पृत्सु संग्रामेषु तान्वाध-
कान्विश्वान् शत्रून् जेषि । जय । अथ सुमनाः शोभनमनस्कः सन् नोऽस्माकं
विश्वाहा सर्वाण्यहानि दीदिहि । अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व ।
स्वद आस्वादने । लोटि रूपं । यासो लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दिदीहि ।
दिवु क्रीडादावित्यस्य लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । परत्वात् हलि
चेति दीर्घत्वे कृते पश्चाद्वलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानंचतीत्यंचतेः
क्लिप् । विष्वग्देवयोश्च ढेरिति यणः स्वरितत्वं । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च ।
जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । निघातः । सुमनाः । सोर्मनसी-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दीदिहि । दिवेर्यङ्ङुकि लोटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

उषसः पूर्वा इति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभं । उषस इत्यनुक्रमणिका ।
प्रजापतेरार्षे विश्वादेवं प्रजापतिर्हि विश्वदेवं हेति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात् । सूक्त-

विनियोगो लैंगिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवर्चोऽग्न्यादिदेवतास्ततः परा-
होरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पंचदशी द्युनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका
ततः षडृचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्टुश्चेति मन्यन्ते ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषसः पूर्वा अध यद्वृषुर्महद्भि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरं । पदे । गोः ।

व्रता । देवानां । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १ ॥

पूर्वा उदयकालात्प्राचीना उषसो यद्यदा व्यूषुर्व्युच्छन्ति अध तदानीमक्षरं ।
न क्षरतीत्यक्षरं । अविनाश्यादित्याख्यं महत्प्रभूतं ज्योतिर्गौरुदकस्य पदे स्थाने
समुद्रे नभसि वा विजज्ञे । उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये प्रभूषन्नग्निहोत्रादिकर्मसु
प्रभवितुमिच्छन्त्यजमानो व्रता कर्माणि देवानां नु क्षिप्रमुप समीपं तिष्ठति ।
योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं देवानामेकं मुख्यमसुरत्वं । अस्यति क्षिपति सर्वा-
नित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यं । महदैश्वर्यं ॥ व्यूषुः । उष ऋष
दाह इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपं । सहेति योगविभागात्समासः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विर्वचनस्य छंदसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वच-
नाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपं । प्रादिसमासः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

मो षू णो अत्र जुहुरंत देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्यनोः केतुरंतर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरंत । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदऽज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्यनोः । केतुः । अंतः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २ ॥

हे अग्ने अत्रास्मिन्काले देवा नोऽस्मान् सु सुष्ठु मो जुहुरंत । मा हिंस्युः ।
तथा पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः पूर्वे पुरातनाः पितरो मा हिंसिषुः ।
यस्मात्केतुर्यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः पुराण्योः पुरातनयोः सद्यनोः । सीदन्त्यनयोर्दे-
वमनुष्या इति सद्यनी रोदसी । तयोरंतर्मध्य उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्त्वित्यर्थः ।

महद्देवानामित्यादि पूर्ववत् ॥ जुहु॑रंत । ह प्रस॑ह्यकरणे । लुडि॑ जुहोत्यादित्वात्
श्रुः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीत्युत्वं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददा-
देशाभावेऽन्तादेशः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

वि मे॑ पुरु॒त्रा पत॑यंति॒ कामाः॑ शम्य॒च्छा दी॒द्ये पू॒र्याणि॑ ।

समि॑द्वे अ॒ग्रावृ॑तमि॒द्वदे॑म महद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑ ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरु॒ऽत्रा । पत॑यंति । कामाः । शमि॑ । अ॒च्छ । दी॒द्ये । पू॒र्याणि॑ ।

सं॒ऽइ॒द्वे । अ॒ग्रा । अ॒तं । इत् । व॒दे॒म । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥ ३ ॥

हे अग्ने मे मम पुरुत्रा बहवः कामा अभिलाषा वि पतयंति । विविधं गच्छंति । शम्यग्निष्टोमादिलक्षणं कर्माच्छाभिलक्ष्याहं पूर्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं दीद्ये । दीपयामि । पश्चाद्यज्ञार्थमग्नौ समिद्वे दीप्यमाने सत्युतमित् सत्यमेव वदेम । अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना चाप्रत्ययः । पतयंति । पतू गतौ । स्वार्थिको णिच् ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

स॒मा॒नो राजा॑ विभृ॒तः पुरु॒त्रा शये॑ श॒यासु॑ प्रयु॒तो वना॑नु ।

अ॒न्या व॒त्सं भ॑रति॒ क्षेति॑ मा॒ता महद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमेकं॑ ॥ ४ ॥

स॒मा॒नः । राजा॑ । वि॒ऽभृ॒तः । पुरु॒ऽत्रा । शये॑ । श॒यासु॑ । प्र॒ऽयु॒तः । वना॑ । अनु॑ ।

अ॒न्या । व॒त्सं । भ॑रति । क्षेति॑ । मा॒ता । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुर॒ऽत्वं । एकं॑ ॥ ४ ॥

समानः साधारणः सर्वेषां । यद्वा एक एव राजा दीप्यमानोऽग्निः पुरुत्रा बहुषु देशेषु विभृतोऽग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा राजाभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति । स चाग्निः सोमो वा शयासु । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु शये । शेते । निवसति । वनानु अनुवनं वनेष्वरणिरूपेषु काष्ठेषु प्रयुतो विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेद्वनेषु चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ द्यावापृथिव्यौ । तयोरन्या द्यौरस्या भूमेर्जायमानतया वत्सभूतमग्निं सोमं वा भरति । वृष्ट्यादिरूपेण भरति । पोषयति । माता वसुधा क्षेति । केवलं निवासयति ॥ विभृतः । हज् हरणे । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचा । अधिकरणे चाप्रत्ययः । शये । शीङ् स्वप्ने ।
लोपस्त इति तकारलोपः । शीङ्ः सार्वधातुके गुणः । शयासु । शीङ् स्वप्ने ।
एरजित्यधिकरणेऽच् । भरति । भृज् भरणे । भूवादिः । एकान्याभ्यां समर्था-
भ्यामिति पूर्वस्य निघातः । क्षेति । क्षि निवासगत्योरित्यस्य बहुलं छंदसीति
विकारणस्य लुक् ॥

॥ अथ पंचमी ॥

आक्षिप्पूर्वास्वपरा अनूरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वंतः ।

अंतर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ५ ॥

आऽक्षित् । पूर्वासु । अपराः । अनूरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अंतरिति ।

अंतःऽवतीः । सुवते । अप्रऽवीताः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ५ ॥

पूर्वासु जीर्णास्वोषधीष्वाक्षिदावर्तमानस्तथापरा नव्या ओषधीरनूरुदनुर्धन्
उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा सद्यो जातासु तदानीमुत्पन्नासु तरु-
णीषु पल्लवितास्वोषधीष्वंतर्वर्तते । ता ओषधयोऽप्रवीताः केनापि पुरुषेणानि-
षिक्तेरेतस्का अनभ्यक्ता वा अंतर्वतीरग्निना गर्भवत्यो भूत्वा सुवते । फलं पुष्पं
चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यं ॥ आक्षित् । क्षि निवासगत्योः । क्षिप् ।
अनूरुत् । अनौ रुध कामे । अस्मात् क्षिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ।
कृत्स्वरः । तरुणीषु । नञ्स्रजीककख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं । पा० ४. १.
१५. ६. । इति ङीप् । अंतर्वतीः । रुय इति मतुपो वत्वं । सुवते । षुञ् प्राणि-
गर्भविमोचन इत्यस्य लटि रूपं । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबंधनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विऽमाता । अबंधनः । चरति । वत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ६ ॥

द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोक-

योर्निर्माता सूर्यः परस्तात्पश्चिमायां दिश्यस्तवेलायां शयुः शयानोऽव्याप्रिय-
माणो भवति । अध नु अथोदयवेलायामेको द्यावापृथिव्योः साधारणस्तयो
रसादानाद्वत्सः पुत्रोऽबंधनोऽप्रतिबद्धगतिरनालंबन एकः सन् चरति । नभसि
गच्छति । ता तानीमानि मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्व्रतानि कर्माणि ॥
शयुः । शीङ् स्वप्ने । भमृशीतृदृचरीत्यादिना उपत्ययः । द्विमाता । नद्युतश्चेति
प्राप्तस्य कप ऋतश्छंदसीति प्रतिषेधः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

द्विमाता होता विदथेषु समाळन्वयं चरति क्षेति बुधः ।

प्र रणयानि रणयवाचो भरंते महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ७ ॥

॥ द्विऽमाता । होता । विदथेषु । संऽराट् । अनु । अयं । चरति । क्षेति । बुधः ।

प्र । रणयानि । रणयऽवाचः । भरंते । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ७ ॥

द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता विदथेषु यज्ञेषु होता देवानामाह्वाता समाट्
यज्ञेषु सम्यग्राजमानोऽग्निरन्वयमये दिवि चरति । सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । बुधः
सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् क्षेति । भूमौ वसति । यद्वायं मुख्यं भागं चरति ।
भक्षयति । क्षेति । यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा बुधः प्रतिष्ठांतेभागी स्विष्ट-
कृदूपेण । प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृदिति श्रुतेः । किंच रणयवाचो रमणीयवाचः स्तो-
तारो रणयानि रमणीयानि स्तोत्राणि भरंते । प्रणयन्ति । कुर्वन्ति । तदिदं देवा-
नामैश्वर्यं ॥ चरति । चादिलोप इति न निघातः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

शूरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अंतर्मतिश्चरति निषिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अंतमस्य । प्रतीचीनं । ददृशे । विश्वं । आऽयत् ।

अंतः । मतिः । चरति । निऽसिधं । गोः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ८ ॥

अंतमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेरायदभिमुखमागच्छद्विश्वं भूतजातं प्रती-
चीनं पराङ्मुखं ददृशे । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शूरस्येव । यथा युध्यतो युद्धं
कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञोऽभिमुखमागच्छत्परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् ।

मतिः सर्वैर्ज्ञायमानः सोऽग्निर्गोरुदकस्य निःषिधं हिंसिकां दीप्तिमन्तश्चरति ।
अतर्धारयति ॥ युध्यतः । युध संप्रहारे । दिवादिः । तस्य शतरि रूपं । अंतमस्य ।
अंतशब्दादत इनिठनाविति ठन् । अतिशयेनांतिक इत्यर्थे तमप् । तमे तादे-
शेति तादिलोपः । निच्चादाद्युदात्तः । प्रतीचीनं । प्रतिपूर्वस्यांचतेः क्तिप् । तस्मा-
द्विभाषांचेरदिकस्त्रियामिति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । या प्रापण
इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपं आङ्पूर्वस्य अय पय गतावित्यस्य शतरि रूपं वेति
व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

॥ अथ नवमी ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महांश्चरति रोचनेन ।
वपूंषि विभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ९ ॥
नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अंतः । महान् । चरति । रोचनेन ।
वपूंषि । विभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतोऽग्निरास्वोषधीषु नि वेवेति ।
नितरां व्याप्य वर्तते । महान् सोऽग्नी रोचनेन सूर्येण सहांता रोदस्योर्मध्ये
चरति । वपूंषि नानाविधानि रूपाणि विभ्रत् सोऽग्निर्नोऽस्मान् यष्टुनभि वि
चष्टे । विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्कुकि ईडभावे
रूपं । रोचनेन । सहार्थे तृतीया । विभ्रत् । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य शतरि
रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

॥ अथ दशमी ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्टा विश्वा भुवनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमं । पाति । पाथः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुवनानि । वेद । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १० ॥

विष्णुर्ब्रह्मा गोपाः सर्वस्य गोपायिता प्रिया प्रियतमान्यमृता क्षयरहितानि
धामानि तेजांसि दधानः सोऽग्निः परमं पाथः स्थानं पाति । रक्षति । यद्वा
धामानि लोकधारकाण्यमृतोदकानि दधानः सन् परमं पाथ उदकस्य स्थानमं-
तरिक्षं पाति । सोऽग्निस्ता तानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वेद ।

जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः क्षिप्यतो लोपयलोपौ । अग्निष्टेत्यत्र संहितायां युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादमिति षत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

नाना चक्राते यम्या वपूंषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ ११ ॥

नाना । चक्राते इति । यम्या । वपूंषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णं । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते नाना नानाविधानि वपूंषि श्रुक्कृष्णादीनि रूपाणि चक्राते । कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णारुषी श्रुक्कृतयारोचमाना यत् ये परस्परं स्वसारौ भवतस्तयोर्मध्येऽन्यदर्जुनमहो रोचते । किरणसंबन्धाद्दीप्यते । अन्यद्रात्रिलक्षणं कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति न निघातः ॥

॥ अथ द्वादशी ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुघे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीके अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति । सबर्दुघे इति सबःऽदुघे । धापयेते इति ।

समीची इति संऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईके । अन्तः । महत् । देवानां । असुरत्वं । एकं ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृत्वान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता द्यौश्च । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वेति यास्कः । एते सबर्दुघे सबरः स्वीयस्य क्षीररूपस्य रसस्य दोग्ध्यौ अत एव धेनू जगतः प्रीणयित्री द्यावापृथिव्यौ यत्रांतरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्योदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नंतरिक्षेऽन्तः स्थिते द्यावापृथिव्यावीके । अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं रसं द्यौः पृथिवी धापयत आहुतिलक्षणं रसं द्यां पृथिवी-त्येवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थि-

तोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्दुधे । सबःशब्दः क्षीरवाचीति संप्रदायविद आहुः ।
तस्मिन्नुपपदे दुह प्रपूरण इत्यस्माद्धातोर्दुहः कब्धश्चेति कप्प्रत्ययो घञ्चांतादेशः ।
प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । धेट् पान इत्यस्य एयंतस्य लटि
निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते पादिषु धेट् उपसंख्यानमित्यात्मनेपदं ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ अथ त्रयोदशी ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ।

ऋतस्य सा पयसापिन्वतेळा महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सं । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पयसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्या वत्समग्निं रिहत्युदकधारारूपया जिह्वया लिहन्ती द्यौर्मि-
माय । मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया
भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयमूधो मेघरूपं निदधे । उदकेन निहितमकरोत् ।
सा जलवर्जितेळा पृथिव्यृतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पयसोदकेनापिन्वत । वर्ष-
काले सिक्ता भवति । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः ॥ रिहती । लिह आस्वादन
इत्यस्य शतरि रूपं । शतुरनुम इति डीप उदात्तत्वं । अपिन्वत । पिवि सेचने ।
मुचादिरात्मनेपदी । निघातः ॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंषुर्द्धा तस्थौ अविं रेरिहाणा ।

ऋतस्य सद्य वि चरामि विद्वान्महद्देवानांमसुरत्वमेकं ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुऽरूपा । वपूंषि । ऊर्द्धा । तस्थौ । त्रिऽअविं । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सद्य । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्सष्टुः परमेश्वरस्य पद्मां जातत्वात्पद्या भूमिः । तथा च मंत्रवर्णः ।
पद्मां भूमिः । ऋग्वे० १०. ४९. १४. । इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः
पुरुरूपा नानाविधस्वरूपाणि वपूंषि स्थावरजंगमात्मकानि रूपाणि वस्ते ।
आच्छादयति । सैषा भूमिरूर्ध्वोत्तरवेद्यात्मनोन्नता सती स्वसारभूतेन हविषा
अविं । सार्द्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यं । चीन् लोका-

नवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति अविरिति वा । रेरिहाणा लिहन्ती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सद्य स्थानं विद्वान् जानानोऽहं विचरामि । हविर्भिस्तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । पद्यन्यतदर्थे । पा० ६. ३. ५३. । इति पादस्य पद्मावः । यद्वा तत्र साधुरिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अविं । अव रक्षणादिषु । इन्नितीन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः । रेरिहाणा । लिह आस्वादन इत्यस्य यङ्कुकि शानचि रूपं । अभ्यस्तस्वरः ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

पदे इव निहिते दस्मे अंतस्तयोरन्यद्गुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्यासा विषूची महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १५ ॥

पदे इवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अंतरिति । तयोः । अन्यत् । गुह्यं । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १५ ॥

पदे इव । पद्येते ज्ञायेते तत्तदसाधारणलिंगेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चेत्येते दस्मे सर्वैर्दर्शनीये ते उभे अंतर्नभसि निहिते स्थापिते इव वर्तन्ते । तयोरहोरात्रयोरन्यद्रात्रिलक्षणं गुह्यमप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । अन्यदहराविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । सध्रीचीनाहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । सा विषूची । पुण्यकृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा पदे इव देवमनुष्यादीनां स्थानभूते द्यावापृथिव्यावंतरंतरिक्षे निहिते वर्तन्ते । तयोरन्यद्गुह्यमस्माभिरदृश्यमानतया गूढं वर्तन्ते । अन्यत्पृथिव्याविः सर्वैर्दृश्यमानत्वेन प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादंचतेः क्तिन् । सहस्य सधिरिति सध्यादेशः । विभाषांचे-रदिकस्त्रियामिति खः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः ॥

॥ अथ षोडशी ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिंश्वीः सवर्दुधाः शश्या अप्रदुग्धाः ।

नव्या नव्या युवतयो भवन्तीर्महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्तां । अशिन्धीः । सबःऽदुग्धाः । शश्याः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याःऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १६ ॥

धेनवो वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्योऽशिन्धीः शिशुरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यशिन्धीः । शश्या नभसि शयाना वर्तमानाः केनाप्यप्रदुग्धा अक्षीणरसाः सबर्दुग्धा उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्यो युवतयः परस्परमिश्रणो-
पेता नव्या नव्या अतिशयेन नूतना भवन्तीर्दिशो मेघा वा आधुनयन्तां । आदुहन्तु ।
मेघपक्षेऽशिन्धीर्भवन्तीरित्यत्र लिंगव्यत्ययः ॥ धुनयन्तां । धूञ् कंपने । णिचि
धूञ्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः । पा० ७. ३. ३७. १. । इति नुक् । ह्रस्वच्छांदसः । अशिन्धीः ।
सख्यशिन्धीति भाषायामिति व्यत्ययेन छंदसि भवति ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्यूथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । यूथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १७ ॥

वृषभोऽपां वर्षको यद्यः पर्जन्यात्मिन्द्रोऽन्यासु दिक्षु रोरवीति मेघद्वारा भृशं
शब्दं करोति स पर्जन्य इन्द्रोऽन्यस्मिन्यूथे दिशां वृन्दे रेत उदकं निदधाति । तत्र
वर्षति । लोके हि वृषभः कामुचिद्गोषु रेतःसेकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयूथे
रेतः सिंचति । तद्वत् । स इन्द्रः क्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपण-
वान् । यद्वा क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याययागानां स्तोत्राणां भागभूता या
रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । स भगः । सर्वैर्भजनीयः । स राजा हि । तत्तत्कर्मानुरूपफल-
प्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । रु शब्द इत्यस्य यङ्गुगंतस्य लटि रूपं ।
एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामिति प्रथमस्य न निघातः । यूथे । यु मिश्रणे । तिथपृष्ठ-
गूथयूथप्रोथा इति थक्प्रत्ययांतत्वेन निपातनाद्दीर्घः । रेतः । रीङ् क्षरण इत्यस्मात्
सुरीभ्यां तुट् चेत्यसुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । निह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ अथाष्टादशी ॥

वीरस्य नु स्वर्ध्वं जनासः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोऽहो युक्ताः पंचपंचा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्वं । जनासः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोऽह्ना । युक्ताः । पंचऽपंच । आ । वहन्ति । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १८ ॥

हे जनासो जना वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य स्वश्वं शोभनाश्वोपेतत्वं नु क्षिप्रं प्र वोचाम । प्रकर्षेण वदाम । तथा देवा अप्यस्येन्द्रस्य स्वश्वत्वं विदुः । जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वं । तदुच्यते । षोऽह्ना मासानां द्वंद्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋत-
वोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन पंच पंच युक्ताः संतः कालात्मकमिन्द्रमावहन्ति । तदिन्द्रस्य स्वश्वत्वं यदुभिरूढत्वं ॥ षोऽह्ना । षषः शब्दात्संख्याया विधार्थे धेति धाप्रत्ययः । षष उतं दत्तदशधामूत्ररपदादेः घृत्वं च । पा० ६. ३. १०९. ३. । इत्युत्वं घृत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या देवस्त्वष्टेत्येषा । सूचितं च । देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपो देव त्वष्टर्यश्च चारु त्वमानट् । आ० ३. ८. । इति ॥

॥ सैषा सूक्त एकोनविंशी ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वऽरूपः । पुपोष । प्रजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ १९ ॥

सवितांतर्यामितया सर्वस्य प्रेरको विश्वरूपो नानाविधरूपस्त्वष्टा त्वष्टृनामको देवः प्रजाः पुरुधा बहुधा जजान । जनयति । ताश्च पुपोष । पोषयति । इमेमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि चास्य त्वष्टुः संबन्धीनि ॥ विश्व-
रूपः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ विंशी ॥

मही समैरच्चवा समीची उभे ते अस्य वसुना न्यूष्टे ।

शृण्वे वीरो विंदमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकं ॥ २० ॥

मही इति । सं । ऐरत् । चवा । समीची इति संऽईची । उभे इति । ते इति । अस्य ।

वसुना । न्यूष्टे इति निऽचृष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विंदमानः । वसूनि । महत् । देवानां । असुरऽत्वं । एकं ॥ २० ॥

मही मह्यौ समीची परस्परं संगते चक्षा । चमंत्यदंत्यनयोर्देवमनुष्या इति
चक्षौ । यद्वा चम्येते अद्येते भूतजातैरिति चक्षौ द्यावापृथिव्यौ । समैरत् । इंद्रः
प्रजापश्चादिभिः सम्यगयोजयत् । ते उभे द्यावापृथिव्यावस्येन्द्रस्य वसुना तेजसा
धनेन वा न्यूष्टे नितरां व्याप्ते भवतः । वीरः समर्थः स इंद्रो वसूनि शत्रून् अभूय
तदीयानि धनानि विंदमानो लभमानः सन् शृण्वे । सर्वैः श्रूयते । तवेदिदम-
भितश्चेकिते वस्वित्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । ईर गतावित्यस्य लङि रूपं । न्यूष्टे ।
ऋषी गतौ । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । शृण्वे । श्रु श्रवण
इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । विंदमानः ।
विदू लाभ इत्यस्य लटि शानचि रूपं । तस्य लसार्वधातुकस्वरः ॥

॥ अथैकविंशी ॥

इ॒मां च॑ नः पृथि॒वी वि॒श्वधा॒या उप॑ क्षेति हि॒तमि॒त्रो न॒ राजा॑ ।

पु॒रःस॒दः श॒र्मस॒दो न॒ वी॒रा म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमे॒कं ॥ २१ ॥

इ॒मां । च॒ । नः॒ । पृथि॒वी । वि॒श्वऽधा॒याः । उप॑ । क्षेति॒ । हि॒तऽमि॒त्रः । न॒ । राजा॑ ।

पु॒रःऽस॒दः । श॒र्मऽस॒दः । न॒ । वी॒राः । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुरऽत्वं । ए॒कं ॥ २१ ॥

विश्वधाया विश्वस्य धाता सर्वान्नो वा नोऽस्माकं राजेन्द्र इमां पृथिवीमंत-
रिक्षं चोप तयोः समीपे क्षेति । निवसति । तत्र दृष्टांतः । हितमित्रो न । यथा
कस्यचित् हितोपदेष्टा सुहृत्समीपे निवसति तद्वत् । वीराः समर्था युद्धसहाया
मरुतः पुरःसदो युद्धार्थं पुरतो निश्चयेन गंतार इंद्रस्य शर्मसदः । न चार्थे ।
शर्मणि गृहे सीदंतश्च भवन्ति । यत्र यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥
क्षेति । क्षि निवासगत्योरित्यस्य लटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

॥ अथ द्वाविंशी ॥

नि॒ष्विध्व॑रीस्त॒ ओष॑धीरु॒तापो॑ र॒यिं त॑ इंद्र पृथि॒वी वि॒भर्ति॑ ।

सखा॑यस्ते वाम॒भाजः॑ स्याम म॒हद्दे॒वाना॑मसुर॒त्वमे॒कं ॥ २२ ॥

निःऽसि॒ध्वरीः । ते॒ । ओष॑धीः । उ॒त । आपः॑ । र॒यिं । ते॒ । इंद्र॑ । पृथि॒वी । वि॒भर्ति॑ ।

सखा॑यः । ते॒ । वाम॑ऽभाजः । स्या॒म । म॒हत् । दे॒वानां॑ । अ॒सुरऽत्वं । ए॒कं ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मकेन्द्र ओषधीरोषधयस्ते निष्विध्वरीर्निष्विध्वर्यो नितरां त्वत्कर्तृक-

सिद्धिमत्यः । उतापि च आपस्त्वत्तो निःसृताः । पृथिवी ते तव भोगयोग्यं रयिं
 धनं विभर्ति । पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति । ऋग्वे० ३. ५१. ५. । इति हि निगमः ।
 ततस्ते तव सखायो हविःप्रदानेनोपकारकाः स्तोतारो वयं वामभाजः स्याम ।
 सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम । तदेतद्देवानां महदैश्वर्यं ॥ निष्पिध्वरीः । षिधु
 संराद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीत्यर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् ।
 वनो र चेति डीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः सकारं छांदसत्वादनाह-
 त्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । डीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विभर्ति ।
 दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य लटि भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निघातः । वामभाजः ।
 भज सेवायां । भजो णिः । पा० ३. २. ६२. । इति णिः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीय एकत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
 धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 तृतीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

न ता मिनंतीत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्धं
 चैष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चानुक्रमणिका । न ताष्टाविति । सूक्तविनियोगो लिंगा-
 दवगंतव्यः । अस्मिन्सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

न ता मिनंति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्गुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मि॒न॒न्ति । मा॒यिनः । न । धी॒राः । व्र॒ता । दे॒वानां । प्र॒थ॒मा । ध्रु॒वाणि ।

न । रो॒द॒सी इति । अ॒दु॒हा । वे॒द्याभिः । न । पर्व॒ताः । नि॒ऽन॒मे । त॒स्थिऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्ध्युपेता असुरा देवानामिन्द्रादीनां प्रथमा प्रथमानि सृष्ट्यनंतरभावीनि ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि ता तानि लोके प्रसिद्धानि व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि न मिनन्ति । न हिंसन्ति । तथा धीरा विद्वांसोऽपि न हिंसन्ति । तथादुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते रोदसी द्यावापृथिव्यौ वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्वैर्वेदनीयाभिः प्रजाभिः सहितानि कर्माणि न मिनीतः । तदेतदुपपादयति । तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः पर्वता न निनमे । निनमनीया न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतयावस्थानं यच्च पर्वतादीनामुन्नततयावस्थानं तदिदं देवानां कर्म । तन्न कोऽप्यन्यथयितुमर्हतीति ॥ मिनन्ति । मीङ् हिंसायामित्यस्य लटि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हति । छंदसि चेति यत्प्रत्ययः । निनमे । णमु प्रहृत्य इत्यस्य कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

ष॒ड्भाराँ॑ ए॒को अ॒च॒रन्वि॒भर्त्यु॑तं॒ वर्षि॑ष्ठमु॒प गा॒व आ॒गुः ।

ति॒स्रो म॒हीरु॒परा॒स्तस्थु॑र॒त्या गु॒हा द्वे नि॒हिते॒ दर्श॑य॒का ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतं । वर्षिष्ठं । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः । गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते ।

दर्शि । एका ॥ २ ॥

अचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । भ्रियते पुष्पविकासादि येष्विति भारा ऋतवः । तान्वसन्तादीन् विभर्ति । अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावो रश्मय उपागुः । प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरेऽत्या अतनशीला आगमापायधर्मोपेतास्तिस्रो महीस्त्रयो लोका उपरा उपर्युपरि वर्तमानास्तस्थुः । तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे भूमी द्यौश्चांतरिक्षं चेत्येते निहिते । न दृश्येते । एका भूमिर्दर्शि । सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । दुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्मादधिकरणे घञ् । कर्षात्त्वतो घञ इत्यंतोदात्तत्वं । निहिते ।

दधातेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शि । दृशिर् प्रेक्षणे ।
कर्मणि लुङि चिणि चिणो लुगिति प्रत्ययस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत च्युधा पुरुध प्रजावान् ।

अनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां ॥ ३ ॥

त्रिऽपाजस्यः । वृषभः । विश्वऽरूपः । उत । त्रिऽउधा । पुरुध । प्रजाऽवान् ।

त्रिऽअनीकः । पत्यते । माहिनऽवान् । सः । रेतऽधाः । वृषभः । शश्वतीनां ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यमुरो यस्य स त्रिपा-
जस्यः । च्युरस्क इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं
। वाज० २५. ८. । इत्यश्वमेधमन्त्र उरःपरतयाम्नानात् पाजसि बले साधुरिति
व्युत्पत्तेश्च । सर्वेषामंगानां मध्य उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वावयवभूते वर्षतो-
वपां वर्षको विश्वरूपस्तत्तद्वत्साधारणकार्यैः पुष्पविकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूप
उतापि च च्युधा । वसन्तशरद्देमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिरूधो यस्य स च्युधा । प्रजा-
वान् । प्रकर्षेण जायन्त इति ब्रीह्यादयो प्रजाः । पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमान-
ब्रीहियवादिरूपप्रजावान् । किञ्च अनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैर्गुणैरुपेतो
माहिनावान्महत्त्ववान् संवत्सराभिमानो देवः पत्यते । आगच्छति । वृषभः सेचन-
समर्थः स संवत्सरः शश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधा रेतस
उदकस्य धर्ता भवति ॥ च्युधा । बहुव्रीहेरूधसोऽनङ्कित्यनङ् । सर्वविधीनां छन्दसि
विकल्पितत्वात्पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वश्छांदसः । उत्तरपदांतोदात्तप्रकरणे
त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अभीक आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्ब्रजन्तीः परि षीमवृजन् ॥ ४ ॥

अभीके । आसां । पदऽवीः । अबोधि । आदित्यानां । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । ब्रजन्तीः । परि । सी । अवृजन् ॥ ४ ॥

संवत्सर आसामोषधीनामभीके समीपे पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्प-

फलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् अबोधि । बुध्यते । सावधानो वर्तते ।
 तथादित्यानां । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा आदित्यसंक्रमणनिमित्त-
 त्वादादित्या मासाः । मेषादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चांद्रश्चैत्राद्यः स
 ज्ञेय इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां चारु नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि
 नामधेयमह्ने । आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच देवीद्योतनशीलाः पृथगि-
 तस्ततो व्रजंतीर्गच्छन्त्य आपश्चित् आपोऽप्यस्मै संवत्सरायारमंत । संवत्सरसंब-
 धिमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमंते । ता आपः सीमेनं संवत्सरं पर्यवृजन् । अष्टसु
 मासेषु परिवर्जयंति ॥ पदवीः । वी गत्यादिषु । क्विप् । अबोधि । बुध अवगमन
 इत्यस्य लुङि दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतरस्यामिति कर्तरि चिणो लुक् ।
 निघातः । आदित्यानां । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य
 इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अह्ने । ह्यतेर्लुङि सिच आत्मने-
 पदेष्वन्यतरस्यामित्यङादेशः । गुणः । निघातः । अवृजन् । वृजी वर्जन इत्यस्य
 लङि अमि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

त्री षधस्था सिंधवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीयोषणास्त्रिस्तो अथास्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री । सधऽस्था । सिंधवः । त्रिः । कवीनां । उत । त्रिऽमाता । विदथेषु । संऽराट् ।

ऋतऽवरीः । योषणाः । त्रिस्तः । अथाः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिंधूनां निवेदयति । हे सिंधव आपः सर्वसाक्षिण्यो
 यूयं । त्री षधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं त्रिर्भवन्ति । तथा त्रयो वा इमे
 त्रिवृतो लोका इति श्रुतिः । न द्याव इंद्रमोजसा नांतरिक्षाणि वज्रिणं न
 विष्यचंत भूमयः । ऋग्वे० ८, ६, १५. । इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं
 च कपिंजलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितं । ते च लोकाः कवीनां देवानां निवासस्था-
 नानि भवन्ति । उतापि च त्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः
 सूर्यो वा विदथेषु यज्ञेषु सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा
 ऋतावरीरुदकवत्योऽप्या नभस्या आप्नव्या वा त्रिस्तो योषणास्त्रिसंख्याका इला-
 सरस्वतीभारतीत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेता देवता विदथे यज्ञे दिवो दिवसस्य
 त्रिस्त्रिषु सवनेष्वापत्यमाना आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्था । पूर्वपदादिति संहि-

तायां षत्वं । योषणाः । युष इति सौत्रो धातुः । ल्युटि रूपं । लिट्स्वरः । तिस्रः । तिसृभ्यो जस इत्याद्युदात्तत्वं । अथाः । अप् इत्यंतरिक्षनाम । तत्र भवाः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

त्रिरा दिवः सवितर्वार्याणि दिवेदिव आ सुव त्रिनो अहः ।

त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग चातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । चातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

सवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य दिवो द्युलोकादागत्य त्वं वार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि दिवे दिवे प्रतिदिनं त्रिरासुव । त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय । प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । भग सर्वैर्भजनीय चातरस्माकं रक्षक हे आदित्य त्रिधातु त्रिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि वसूनि धनानि रायः । रांति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च नोऽस्मभ्यमहः संबंधिषु त्रिस्त्रिषु सवनेष्वासुव । प्रयच्छ । धिषणे माध्यमिके हे वाक् सातये धनलाभाय धाः । अस्मान् कुरु ॥ त्रिः । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । पा० ५. ४. १८. । इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । षू प्रेरणे । तुदादिः । लोटि रूपं । त्रिधातु । दुधाज् धारणपोषणयोरित्यस्मात्सितनिगमिमसीत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमंचितत्वान्निधातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षंत सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोषवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । रत्नं । भिक्षंत । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

सविता देवो दिवो दिवसस्य त्रिस्त्रिषु कालेष्वसोषवीति । अस्मभ्यं धनान्यासुवतु । प्रेरयतु । किंच राजाना राजानौ सुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणावापः । आप्नोति सर्वं जगदित्याप अंतरिक्षं । नित्यबहुवचनांतत्वाद्बहुवचनं । चिदपि च उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यावेता देवताः सवितुः प्रेरकस्यास्य

देवस्य सवाय सवेन प्रेरणेन रत्नमपेक्षितमर्थं भिक्षंत । याचंते ॥ सोसवीति ।
षू प्रेरण इत्यस्य यङुकि लटि रूपं । मित्रावरुणा । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । भिक्षंत । भिक्ष याच्नायामित्यस्य लङि रूपं । सवाय । जवसवौ च
। पा० ३. ३. ५६. ३. । इत्यजंतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं ॥

॥ अथाष्टमी ॥

चिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजंत्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे संतु देवाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उत्तमा । दुःनशा । रोचनानि । त्रयः । राजंति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतवानः । इषिराः । दुःदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । संतु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि रोचनानि दीप्यमानानि त्रि-
स्त्रीण्युत्तमानि स्थानानि संति । एतेषु त्रिषु स्थानेष्वसुरस्य । अस्यति क्षिपति
सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्रास्त्रयोऽग्निवायुसूर्यरूपा रा-
जंति । शोभंते । तानेव विशिनष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं
कर्म तद्वंतः । इषिरा यज्ञार्थं शीघ्रगतिमंतो दूळभासो दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा
तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे देवा विदथेऽस्मदीये यज्ञे दिवोऽहः संबंधिषु त्रिस्त्रिषु
सवनेष्वा संतु । समंताद्यजनीयतया भवंतु ॥ उत्तमा । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युज्ज्ञा-
दिषु पाठादंतोदात्तत्वं । दूणशा । नशेरकृच्छ्रार्थं खल् । दुरो दाशनाशदभेषूत्वं
वक्तव्यमिति रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः घृत्वं । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्पद्यते ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

प्र मे विविक्कानिति षडृचं चतुर्थे सूक्तं । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः ।
विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका । प्र मे षळिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

प्रे मे विविक्काँ अविदन्मनीषा धेनुं चरंतीं प्रयुतामगोपां ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिद्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविक्कान् । अविदत् । मनीषा । धेनुं । चरंतीं । प्रयुतां । अगोपां ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविक्कान्विवेकवानिन्द्रोऽग्निर्वा मे मम मनीषां देवताविषयां स्तुतिं प्राविदत् । प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । चरन्ती यवस इतस्ततो गच्छन्ती प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीमगोपां गोभूरहितां यथाकामं चरन्ती धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां प्रीणयित्री स्तुतिमविददित्यन्वयः । या स्तुतिरूपा धेनुः सद्यश्चित्तदानीमेव धासेः । धारयति प्राणान् धीयते दीयतेऽर्थिभ्य इति वा धासिरन्नं । कर्मणि षष्ठी । भूरि बहून्मपेक्षितं फलं दुदुहे दुग्धे इन्द्रोऽग्निरन्ये च देवा अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोस्तत्तस्यान्नभूतस्य पयसः पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविक्कान् । विचिर् पृथग्भाव इत्यस्य क्सौ रूपं । अविदत् । विद ज्ञान इत्यस्य लङि बहुलं छंदसीति शः । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । पन स्तुतावित्यस्य तृचि रूपं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयंत देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुममश्यां ॥ २ ॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयं । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्यां । रणयंत । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुमं । अश्यां ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवा इन्द्रः पूषा च वृषणाभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी नासत्यौ मित्रावरुणौ वा । राजाना मित्रावरुणा सुपाणी इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीं प्रीताः संतः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवो नभसः सकाशात्सु दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्ठु दुहन्ति । यद्यस्माद्विश्वे सर्वे देवा अस्यां वेद्यां रणयंत रमयन्ते वो युष्माकं संबन्धिन्यत्रलोके सुमं सुखकरमपेक्षितं फलं प्राश्यां । प्राप्नुयां ॥ सुहस्ता । हसेरसिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दुदुहे । दुह प्रपूरण इत्यस्य लिटीरयो रे । रणयंत । रमु क्रीडायां । रयंतस्य लङि रूपं । वर्णव्यापत्तिः । अश्यां । अशू व्याप्तावित्यस्य लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

या जामयो वृष्ण इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वपूंषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिं । नमस्यन्तीः । जानन्ते । गर्भं । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रं । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । बिभ्रतं । वपूंषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णेऽपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यमिच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओषधयोऽस्मिन्निन्द्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानते । जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमाना धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओषधयो महो महांति नानाप्रकाराणि वपूंषि रूपाणि बिभ्रतं ब्रीहियवनीवारादिफललक्षणं पुत्रं तनयमच्छाभिमुख्येन चरन्ति । प्राप्नुवन्ति । लोके हि हंभारवं कुर्वाणा धेनवो वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीपयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्भौमान्नसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिमिच्छन्ति । ता दीपयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भमब्रूयगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणो जनिघसिभ्यामिषिति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दान्नमोवरिवश्चिचडः क्यजिति क्यच् । तदन्ताच्छतरि रूपं । प्रत्ययस्वरः । जानते । ज्ञा अवबोधन इत्यस्य लटि रूपं । अच्छ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अच्छा विवक्त्रो रोदसी सुमेके याव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्द्धा भवन्ति दर्शता यजचाः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्त्र । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । याव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । ऊं इति । ते । मनवे । भूरिऽवाराः । ऊर्द्धाः । भवन्ति । दर्शताः । यजचाः ॥ ४ ॥

अध्वरे यज्ञे याव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सूरूपे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षण्या वाचाच्छ

विवक्ति । आभिमुख्येन स्तौमि । हे अग्ने ते तव भूरिवारा यजमानैर्बहुवारं
वरणीया दर्शताः कमनीयतया दर्शनीया यजत्राः पूज्या इमा दीप्यो मनवे
मनुष्यव्यवहारार्थमूर्ध्वा ऊर्ध्वमुखा भवन्ति ॥ विवक्ति । वच परिभाषणे । लटि
बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । अर्तिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । चकारस्य
कुत्वं व्यत्ययेन । युजानः । युजिबुधिदृशः किञ्चेत्यानच् । कित्वाद्गुणः । चित्वाद्-
तोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यते उरुची ।

तयेह विश्वाँ अवसे यजत्राना सादय पायया च मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुऽमती । सुऽमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरुची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव मधुमत्युदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा ।
सर्वस्य ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वालोरुची बहुव्याप्तिः सती देवेषु मध्य आह्वा-
नार्थमुच्यते प्रेर्यते तया जिह्वया यजत्रान्यजनीयान्विश्वान्देवानिह कर्मण्यस्मा-
कमवसे रक्षणायासादय । उपवेशय । किञ्च तान्विश्वान्देवान्मधूनि मदकरान् सो-
मान्पायय ॥ सुमेधाः । नित्यमसिच्चप्रजामेधयोरित्यसिच् । उच्यते । वच परि-
भाषणे । कर्मणि यकि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । उरुची । अंचतेः क्तिन् ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप्
उदात्तत्वं । पायय । पा पान इत्यस्य णौ परतः शास्त्रासाह्याव्यावेपां युगिति
युक् । तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

या ते अग्ने पर्वतस्येव धारासंश्रंती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्यां ॥ ६ ॥

या । ते । अग्ने । पर्वतस्यऽइव । धारा । असंश्रंती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

तां । अस्मभ्यं । प्रऽमतिं । जातऽवेदः । वसो इति । रास्व । सुऽमतिं । विश्वऽजन्यां ॥ ६ ॥

देव दीप्यमान हे अग्ने चित्रा नानारूपासंश्रंत्यस्मदन्यत्र संगतिमकुर्वाणा या

ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान्वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्येव धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारौषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्वर्धयति तद्वत् । वसो सर्वस्य वासयितर्जातवेदो जातप्रज्ञ हे अग्ने तां प्रमतिं परहितकरणसमर्था बुद्धिमस्मभ्यं रास्व । दत्स्व । तथा विश्वजन्यां सर्वजनहितां सुमतिं शोभनां बुद्धिं दत्स्व ॥ असञ्चन्ती । सञ्चतिर्गतिकर्मा । शतर्युगितश्चेति डीप् । नञा समासे नञ्स्वरः । पीपयत् । पा पाने । रण्यंतस्य लुङि चङि रूपं । चङान्यतरस्यामिति चङि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रमतिं । तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि रूपं । आसञ्चितस्याविद्यमानत्वान्निघाताभावः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

धेनुः प्रत्नस्येति नवर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । धेनुर्नवाश्विनमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विनक्रतौ चैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । धेनुः प्रत्नस्य क उ अश्वदिति सूक्ते । आ० ४. १५. । इति ॥ ब्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूचितं । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्माण इंद्रोप याहि विद्वान् । आ० ८. १०. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानांतः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनोवजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यं । दुहाना । अंतरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिं । वहति । शुभ्रऽयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

धेनुः प्रीणयिष्युषाः प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः काम्यं कमनीयं पयो दुहाना । दोग्ध्री भवति । दक्षिणाया उषसः पुत्रः सूर्यस्तस्या अंतरश्चरति । उषसोऽनंतरं शुभ्रयामा । सूर्यकिरणसंपर्काच्छुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः । द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यमावहति । बिभर्ति । अत उषसः पुराश्विनौ स्तोतुं स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिरजीगः । जागर्ति । उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । या प्रापणे । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । जागृ निद्राक्षये ।

लङि तिथदादित्वाच्छपो लुक् । आकारस्येकारश्छांदसः । गुणे कृते हल्ङादिना
तिपो लोपः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

सुयुग्वहंति प्रति वामृतेनोर्द्धा भवंति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पणेर्मनीषां युवोरवश्चकृमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहंति । प्रति । वां । ऋतेन । ऊर्द्धाः । भवंति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथां । अस्मत् । वि । पणेः । मनीषां । युवोः । अवः । चकृम । आ । यातं । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वा ऋतेन सत्यभूतेन रथेन वां युवां
प्रतिवहंति । यज्ञं प्रत्यागमनाय धारयंति । मेधा यज्ञाश्चोर्द्धा युष्मदभिमुखमूर्द्धा
भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य
गच्छन्ति तद्वत् । अस्मदस्मत्तः सकाशात्पणेर्मनीषामासुरी बुद्धिं वि जरेथां ।
विशेषेण नाशयतं । वयं तु युवोर्युवयोरवो हविलक्षणमन्नं चकृम । कुर्मः ।
युवामर्वागस्मदाभिमुख्येनायातं ॥ सुयुक् । युजेः क्तिप् । सुपां सुलुगिति सुपो
लुक् । पितरेव । पिता माचेति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेथां । जृष् वयो-
हानौ । एयंतस्य जनीजृष्कसुरंजोऽमंताश्चेति मित्वाद्बृद्धभावः । छंदस्युभयथेत्या-
याम आर्द्धधातुकत्वाखिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

सुयुग्भिरश्वैः सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दस्रा । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अवर्ति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ सुयुग्भिः सुष्ठु योजितैरश्वैः सुवृता । पुनः पुनरावर्तत इति वृच्चक्रं ।
शोभनचक्रोपेतेन रथेनागत्य दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवामद्रेः । आद्रियते
सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्येमं श्लोकं स्तोत्रं शृणुतं । अंग हे अश्विनौ विप्रासो
मेधाविनः पुराजाः पुरातना ऋषयो वां युवामवर्तिमस्माकं वृत्तिहानिं प्रति
गमिष्ठा अतिशयेन गंताराविति किमाहुः किं कथयंतीति । किं न कथयं-

तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये सुवृता रथेनेत्यादि गतं ॥ गमिष्ठा । गंतृशब्दा-
दिष्ठनि रूपं ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

आ मन्येथा॒मा ग॒तं क॒च्चिदे॒वैर्वि॒श्वे ज॒नासो अ॒श्विना॑ ह॒वन्ते ।

इ॒मा हि वां गो॒ऋजी॒का म॒धूनि॒ प्र मि॒त्रासो॒ न द॒दुरु॒स्रो अ॒ग्रे ॥ ४ ॥

आ । म॒न्येथा॒ । आ । ग॒तं । क॒त् । चि॒त् । ए॒वैः । वि॒श्वे । ज॒नासः । अ॒श्विना॑ । ह॒वन्ते ।

इ॒मा । हि । वां । गोऽऋ॒जीका॑ । म॒धूनि॒ । प्र । मि॒त्रासः । न । द॒दुः । उ॒स्रः । अ॒ग्रे ॥ ४ ॥

कच्चिदिति प्रश्ने । हे अश्विनौ आमन्येथां । इमां मदीयां स्तुतिं जानीतं । किंच
एवैर्गमनसाधनैरश्वैरागतं । यज्ञं प्रत्यागच्छतं । विश्वे सर्वे जनासः स्तोतारोऽश्वि-
नाश्विनौ वां युवां हवन्ते । स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किंच गोऋजीका
गवां पयसामिश्रणोपेतानि मधूनि मदकराणि सोमरसरूपाणीमेमानि हवींषि
युवाभ्यां प्रददुः । अध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मित्रासो न । यथा
मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । उ॒स्रः । वसति नभसीत्यु॒स्रः सूर्यः ।
अ॒ग्र उ॒षसोऽ॒ग्र उ॒देति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ द॒दुः । दाण् दान इत्यस्य
लिट्यु॒सि रूपं । हियोगादनिघातः । उ॒स्रः । वस निवासे । स्फायितं चीत्यादिना
रक् । कित्वात्संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वाभावश्छांदसः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

ति॒रः पु॒रु चि॒दश्वि॒ना र॒जांस्यां॒गूषो वां म॒घवाना॑ ज॒नेषु॒ ।

ए॒ह या॒तं प॒थिभिर्दे॒वयानैर्द॒स्रावि॒मे वां नि॒धयो॒ मधू॒नां ॥ ५ ॥

ति॒रः । पु॒रु । चि॒त् । अ॒श्विना॑ । र॒जांसि॑ । आ॒गूषः । वां । म॒घऽवा॒ना । ज॒नेषु॒ ।

आ । इ॒ह । या॒तं । प॒थिऽभिः । दे॒वऽयानैः । द॒स्रा । इ॒मे । वां । नि॒धयः॑ । मधू॒नां ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ पुरु चिद्वहून्यपि रजांसि स्थानानि तिरः स्वतेजसा तिरस्कुर्वन्तौ
वां युवामिह कर्मणि देवयानैः पथिभिर्मार्गैरायातं । मघवाना धनवन्तौ हे
अश्विनौ जनेषु स्तोतृषु वां युवयोरांगूष आ समन्ताद्दोषणीयं स्तोत्रं वर्तते ।
दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ हे अश्विनौ वां युवयोर्मधूनां मदकराणां सोमानामिमे
निधयः । निधीयतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । संति । तस्मादागच्छ-

तमिति भावः ॥ आंगूषः । आङ्पूर्वाङ्गुषेः कर्मणि घञ् । आघुषत इत्याघोषः ।
घो इत्यस्य पृषोदरादित्वाद् इत्यादेशः । आङोऽनुनासिकच्छन्दसीत्यनच्यप्यनुनासि-
कच्छादसः । यद्वा अगिर्गत्यर्थः । अस्मादंगूष इति सूत्रेणोषच्प्रत्ययांतो निपातितः ।
अंगति गच्छति देवानित्यंगूषः स्तोत्रं । अंगूष एवांगूषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थि-
कोऽण् । प्रत्ययस्वरः । एह यातमित्यङ्चो गतः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

अप्नोर्यामेति रिक्तोक्थ्येऽच्छावाकशस्त्रे पुराणमोक इति चतस्रो विकल्पेन
याज्याः । सूचितं च । यदि नाधीयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो
याज्याः । आ० ९. ११. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षष्ठी ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जहाव्यां ।

पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥ ६ ॥

पुराणं । ओकः । सख्यं । शिवं । वां । युवोः । नरा । द्रविणं । जहाव्यां ।

पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नू । समानाः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः पुराणं पुरातनं सख्यमोकः सेव्यं शिवं कल्याणकरं
भवति । किंच हे नरा नरावस्मदीयस्य कर्मणो नेतारौ युवोर्युवयोर्द्रविणं धनं
जहाव्यां जहुकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि युवयोः सख्यानि पुनः
कृण्वानाः कुर्वतः समाना हविःप्रदानेनोपकारकत्वान्मित्रभूता वयं मध्वा मद-
करेण सोमेन युवां सह युगपत् नु क्षिप्रं मदेम । हर्षयेम ॥ सख्यं । सख्युर्भाव
इत्यर्थे सख्युर्य इति यप्रत्ययः । जहाव्यां । जहोः संबन्धिनीत्यर्थे तस्येदमित्यण् ।
ओर्गुणः । ह्रस्वदीर्घयोर्थत्ययः । मदेम । मदी हर्ष इत्यस्याशीर्लिङि लिङ्याशि-
थङ्प्रत्ययः । निघातः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्भिश्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोऽब्रह्मं जुषाणा सोमं पिबतमसिधा सुदानू ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवं । सुऽदक्षा । नियुत्ऽभिः । च । सऽजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरऽब्रह्मं । जुषाणा । सोमं । पिबतं । असिधा । सुदानू इति सुऽदानू ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ युवाना नित्यतरुणौ नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं
ययोस्तौ । सुदानू शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ वायुना नियुज्जिश्च सजोषसा
संगतौ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तावसिधानुपक्षीणौ युवं युवां तिरोअह्यमहि
तिरोहिते हूयमानमिमं सोमं पिबतं ॥ नियुज्जिः । यौतेः क्विप् । तिरोअह्यं ।
अहि भवमह्यं । भवे छंदसीति यत् । तिरो भूतमह्यं यस्मिन्काले स तिरोअह्यः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीयुगीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वां । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीःऽभिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वां । ऋतऽजाः । अद्रिऽजूतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ पुरुचीः पुर्वंचन्ति गच्छन्तीति पुरुचीर्बहूनीषो हविलक्षणा-
न्यन्नानि वां युवां परीयुः । परितो गच्छन्ति । तथामृधाः केनाप्यतिरस्कृता यत-
मानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युवां परि-
चरन्ति । ऋतजा ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा ।
अद्रिजूतः स्तोतृभिराकृष्टो वां युवयो रथो द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्त-
दानीमेव परियाति ह । सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मंच-
वर्णः । यो वामश्विना मनसा जवीयान्नथः स्वश्वो विश आजिगाति । ऋग्वे० १.
११७. २. । इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः ।
इण् गतावित्यस्य लिटि दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वाद-
निघातः । यतमानाः । यती प्रयत्न इत्यस्य शानचि रूपं । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋतजाः । जनेर्विट् ।
विडुनोरित्यात्वं । अद्रिजूतः । जू इति सौचो धातुः । कर्मणि क्तः । तृतीया कर्म-
णीति पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

अश्विना मधुषुक्तमो युवाकुः सोमस्तं पातमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिक्तसुतावतो निष्कृतमागमिष्ठः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुत्ऽतमः । युवाकुः । सोमः । तं । पातं । आ । गतं । दुरोणे ।

रथः । ह । वां । भूरि । वर्षः । करिक्त्रत् । सुतऽवतः । निऽकृतं । आऽगमिष्टः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ यः सोमो मधुषुत्तमो मधुरसमत्यंतं प्रेरयन् युवाकुर्युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः । तमिमं सोमं पातं । पिबतं । दुरोणेऽस्माकं गृह आगतं । आगच्छतं । भूरि प्रभूतं वर्षो वारकं तेजः सर्वैर्वरणीयं धनं वा करिक्त्रपुनःपुनः कुर्वन्वां युवयो रथः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमानस्य निष्कृतं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्कः । संस्कारि यद्वा संस्कृतं गृहमागमिष्टोऽतिशयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः कटिकुषिभ्यां काकुरिति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिक्त्रत् । करोतेर्यङुकि शतरि दाधर्ति दधर्ति दधर्षीत्यादिना चुत्वाभावे यणादेशे कृतेऽगस्यानृकारांतत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतं । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

मित्रो जनानिति नवर्चे षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रं । मित्रो मैत्रं चतुर्गायत्र्यंतमित्यनुक्रमणिका । आदितः पंच त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ॥ अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षविंदुपतने मित्रो जनानित्यनया समिधमादध्यात् । सूचितं च । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानं । आ० ३. ११. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवी । उत । द्यां ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यं । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वाणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्मीयते तथा सर्वान्वृष्टिप्रदानेन चायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान्यातयति । कृथादिकर्मसु प्रयत्नं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीमुतापि च द्यामेतावुभौ

लोकौ वृष्टिद्वारान्नं यागांश्च जनयन् दाधार । धारयति । तथा सति मित्रोऽनि-
मिषानिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यानभिचष्टे । सर्वतः पश्यति ।
एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजो घृतवदुपस्तरणाभिघारणयुक्तं हव्यं हवनयोग्यं पुरो-
डाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत । जुहुत । प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को
ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं
च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो
भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातं । जुहोतिर्दान-
कर्मा । नि० १०. २२. । इति ॥ यातयति । यती प्रयत्न इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि
रूपं । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोऽटि प्रत्ययस्य
तवादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य
कालात्ययनिमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूचितं च । प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रय-
स्वांस्त्वां नष्टवान्महिमाय पृच्छते । आ० ४. ११. । इति ॥ तत इष्टिर्मित्रः सूर्योऽभि यो
महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायां । आ० ३. १२. । इति च ॥

॥ सैषा सूक्ते द्वितीया ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमंहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽऽजतः । न । एनं । अंहः । अश्रोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिक्षति हवितर्लक्षणमन्नं
ददाति हे मित्र स मर्तो मनुष्यः प्रयस्वानन्नवान् प्रास्तु । प्रभवतु । त्वोतस्त्वया
रक्षितो स मनुष्यः केनापि न हन्यते । न बाध्यते । न जीयते । नाभिभूयते च ।
एनं तुभ्यं हविर्देवतं पुरुषमंहः पापमन्तितः समीपान्नाश्रोति । न प्राप्नोति ।
दूरादपि न प्राप्नोति ॥ शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदं । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यक्कृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । त्वोतः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । अश्रोति । अश्रू व्याप्तौ । स्वादिः । व्यत्ययेन
परस्मैपदं ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । अनमीवास इळया मदंतः प्र
स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति सूचितं । आ० ४. ११. ॥

॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥

अनमीवास इळया मदंतो मित्रज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियंतो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळया । मदंतः । मित्रऽज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतं । उपऽक्षियंतः । वयं । मित्रस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र अनमीवासो रोगवर्जिता इळयान्नेन मदंतो माद्यंतः पृथिव्या वरि-
मन्विस्तीर्णे प्रदेशे मित्रज्ञवो मित्रजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छंत आदित्यस्य
संबन्धि व्रतं कर्मोपक्षियंतस्तस्य कर्मणः समीपे निवसंतः । तदीयं कर्म कुर्वाणा
इत्यर्थः । तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्याम ।
वर्तेमहि ॥ मदंतः । मदी हर्ष इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मित्रज्ञवः । जानु-
शब्दस्य जुश्छांदसः । वरिमन् । उरुशब्दात्पृथ्वादित्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना
वरादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयं । मित्रः । नमस्यः । सुऽशेवः । राजा । सुऽक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमंत्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यो नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुशेवः
शोभनसुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी
सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतो वेधाः सर्वस्य जगतो वि-
धाता । एवंगुणोपेतः सूर्योऽजनिष्ट । प्रादुरभूत् । तस्यैवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य
यज्ञार्हस्य सूर्यस्य सुमतौ शोभनायां बुद्ध्यां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौम-
नस्येऽपि यजमाना वयं स्याम । भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । तत्र साधु-

रिति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिचि रूपं ।
सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे तस्येदमित्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

महौ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपऽसद्यः । यातयत्ऽजनः । गृणते । सुऽशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यऽतमाय । जुष्टं । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ७ ॥

योऽयमादित्यो महान् अत एव नमसा नमस्कारेणोपसद्यः सर्वैरुपसदनीयो
यातयज्जनः । प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः ।
गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेवश्च भवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्रा-
यादित्याय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्विरग्नावाजुहोत । जुहुत ॥ यातयज्जनः । यती
प्रयत्न इत्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्धा-
दित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
पन्यतमाय । पनतेरघ्यादित्वाद्यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टं । नित्यं मंत्र
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

अभिप्लवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशादिस्तोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्व-
वापस्थाने पंचसप्तादिसंख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रस्य
चर्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः । सूचितं च । मित्रस्य चर्षणीधृत इति
चतस्रो मैत्र्यः । आ० ७. ५. । इति ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नं । चित्रश्रवःऽतमं ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतो मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्धवोऽन्नं
सानसि सर्वैः संभजनीयं द्युम्नं तदीयं धनं च चित्रश्रवस्तमं । अतिशयेन चायनी-
यकीर्तियुक्तं ॥ सानसि । सनोतेः सानसिपर्णसीत्यादिनासिच्प्रत्ययांतत्वेन निपा-
तनादुपधावृद्धिः । चित्रादंतोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूचितं च । अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् । आ० ३. १२. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते सप्तमी ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवी ॥ ७ ॥

अभि। यः। महिना। दिवं। मित्रः। बभूव। सऽप्रथाः। अभि। श्रवःऽभिः। पृथिवी ॥ ७ ॥

यो मित्रो महिना स्वकीयेन महिम्ना दिवमंतरिक्षमभिवभूवाभिभवति स मित्रः सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः श्रवोभिर्वृष्टिद्वारोत्पादितैरक्षैः पृथिवीमप्यभिभवति । बह्वन्नयुक्तां करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

मित्राय पंच येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय। पंच। येमिरे। जना। अभिष्टिऽशवसे। सः। देवान्। विश्वान्। विभर्ति ॥ ८ ॥

पंच जना निषादपंचमाश्रितारो वर्णा अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगंतृबल-युक्ताय मित्राय येमिरे । हवींष्युद्वच्छंति । स तादृशो मित्रो विश्वान् सर्वान्देवान्विभर्ति । स्वस्वरूपतया धारयति ॥ अभिष्टिशवसे । इषेर्मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् । तादौ च नितीत्यभेरंतोदात्तत्वं । शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

॥ अथ नवमी ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः। देवेषु। आयुषु। जनाय। वृक्तऽबर्हिषे। इषः। इष्टऽव्रताः। अकरित्यकः ॥ ९ ॥

मित्रो भगवानादित्यो देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेष्वायुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो वृक्तबर्हिः । वृक्तं लूनं बर्हिर्येन सः । बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तबर्हिषे जनायेष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इषस्तादृशान्यन्नान्यकः । करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तबर्हिषे । ओव्रश्चू छेदने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि च्लेर्मन्त्रे वृषेत्यादिना लुक् । सिपो हल्ङादिलोपः । निघातः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

इहेह व इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकं । अंत्यस्तृच
इंद्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रांतं । इहेह सप्तार्भवं जागतं तृचोऽंत्य ऐंद्रश्चेति ॥
सूक्तविनियोगो लैंगिकः । आद्याश्चतस्रः पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्व-
देवशस्त्र आर्भवनिविद्वानीयाः । सूचितं च । इहेह व इति चतस्रः । आ० ७.५. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इहेह वो मनसा बंधुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्षसः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश ॥ १ ॥

इहऽइह । वः । मनसा । बंधुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिऽवर्षसः । सौधन्वनाः । यज्ञियं । भागं । आनश ॥ १ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं बंधुता । बध्मन्ति फलेन संयोजयन्तीति बंधवः कर्माणि ।
तेषां भावो बंधुता । इहेह सर्वत्र मनसा सर्वैर्ज्ञायते । नरो हे मनुष्या ऋभव
उशिजो यज्ञभागं कामयमाना भवन्तो वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन
तानि तादृशानि कर्माण्यभिजग्मुः । प्राप्नुवंति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते
ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिर्मायाभिर्यैः कर्मभिः प्रतिजूतिवर्षसः प्रति-
पक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः सौधन्वनाः । सुधन्वनामांगिरसः पुत्रः कश्चिद्विषिः ।
तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभ्वा वाज इति । एतन्नामका यूयं
यज्ञियं यज्ञार्हं भागं सोमपानादिलक्षणमानश । व्याघ्राः स्थ । तथा च मंत्रवर्णः ।
ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन । ऋग्वे० १. १६१. ६. ।
इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्यत्रोपा-
ख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः । यद्वा । नरः कर्मणां नेतारो हे ऋभव उशिजः
कामयमाना वेदसा हविल्लक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो वो युष्माकं तानि
चमसतक्षणादीनि कर्माणि बंधुता बंधुतया सख्येन मनसा जग्मुः । अभि-
गच्छन्ति । कानीत्याशंकायामाह । यैश्चमसतक्षणादिभिः कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूय-
माप्नुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिंतयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । नित्य-
वीप्सयोरिति द्विर्वचनं । परस्यामेडितत्वादनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बंधुता । बन्ध
बंधने । ऋस्वृत्तिहीत्यादिना कर्तर्युप्रत्ययः । समूह इत्यर्थे ग्रामजनबंधुसहाये-
भ्यस्तल् । पा० ४. २. ४३. । इति तल् । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमृभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया । गां । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वं । ऋभवः । सं । आनश ॥ २ ॥

हे ऋभवो याभिः शचीभिः शक्तिभिश्चमसान् चतुरोऽपिंशत विभक्तवन्तः स्थ । यया धिया प्रज्ञया गां मृतामरिणीत चर्मणो चर्मणा योजनात्प्रापितवन्तः स्थ । येन मनसा प्रज्ञानेन हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ निरतक्षत नितरामकुरुत । तथायं मन्त्रवर्णः । य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । ऋग्वे० १. २०. २. । इति । तेन सर्वेणानेन कर्मणा देवत्वं यज्ञभागार्हत्वलक्षणं देवभावं समानश । सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । री गतिरेषणयोः । ऋदिः । तस्य लङि रूपं । अत्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लङि रूपं । पूर्ववदनिघाते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अश्रोतेर्लिटि रूपं । निघातः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

इन्द्रस्य सख्यमृभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यं । ऋभवः । सं । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वं । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातो मनुष्यांगिरसः पुत्रा अपसो यागादिलक्षणकर्मवन्त ऋभव इन्द्रस्य सख्यं समानख्यानत्वं समानशुः । सम्यक् प्राप्नुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवो दधन्विरे । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान्धारयन्ति । तथा मन्त्रः । आधारयन्त वह्नयः । ऋग्वे० १. २०. ८. । इति । सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः सुकृतः शोभनकर्माणः संतः प्रभूतैः शमीभिर्देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः सुकृत्यया शोभनेन कर्मणा च विष्टी

व्याप्यामृतत्वमेरिरे । देवत्वं प्रापुः । तथा च मंत्रांतरमाप्नायते । मर्तासः संतो
अमृतत्वमानशुः । ऋग्वे० १. ११०. ४. । इति ॥ नपातः । नभ्राणनपादित्यादिना
नजः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लिटि रूपं ।
ईरिरे । ईर गतौ । मंत्रत्वादास्य भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेर्भावे कृजः
श चेति क्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

इंद्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इंद्रेण । याथ । सऽरथं । सुते । सचा । अथो इति । वशानां । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिऽमै । सुऽकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयमिंद्रेण सचा सह सरथं समानमेकं रथमारूढ्य सुतेऽभिषुत-
सोमवति यज्ञे याथ । गच्छथ । अथो अनंतरमिंद्रेण सहैकरथमारूढा यूयं वशानां ।
उश्यते काम्यते यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं फलमेभिरिति वशा मनुष्याः । तेषां
श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया सह भवथ । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्रा वाघ-
तोऽमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो वेति यास्कः । तादृशा हे
ऋभवो वो युष्माकं सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि न
प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा वीर्याणि
युष्माकं सामर्थ्यानि च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानां । वश कांतौ । वशि-
रण्योरुपसंख्यानमिति करणेऽप्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
वशाशब्दो बंध्यावचनश्चेदंतोदात्तो भवति । वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः
। ऋग्वे० १०. ९१. १४. । इति । वः । युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचने वसादेशः ।
निघातः । प्रतिमै । माङ् माने । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानं । तस्य चतुर्थ्येकवचन
आतो लोपश्छांदसः । एकादेशस्वरः ॥

आभिप्लविके पंचमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इंद्र ऋभुभिरित्यार्भवस्तृचः । सूचितं
च । घृतवती भुवनानामभिश्चियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ । आ० १. १. ।
इति ॥ आद्यस्तृतीयसवने होतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इंद्र ऋभुभिर्वाज-
वद्भिः समुक्षितमिंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतं । आ० ५. ५. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते पंचमी ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इंद्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । संऽउक्षितं । सुतं । सोमं । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघऽवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृऽभिः ॥ ५ ॥

हे इंद्र वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता यद्वा वाजोऽन्नं । तत्सहितैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगद्भिः सिक्तं यावभिः सुतं सोमं गभस्त्योः । बप्सत्यदंत्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाहू । तयोर्बाहूरावृषस्व । आक्षारय । ग्रहमुभाभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् हे इंद्र धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणेषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैर्नृभिर्मनुष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व । सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितं । उक्ष् सेचने । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः स्वरः । गभस्त्योः । भस भर्त्सनदीप्तोरित्यस्माद्भसेर्गद्वेति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोर्गडागमश्च । यद्वा गृह्णातेः पृषोदरादित्वादेवं नेयं । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

इंद्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्सवने शच्यां पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इंद्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सवने । शच्यां । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यं । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानां । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इंद्र ऋभुमान् ऋभूणा तद्वान् वाजवान् वाजेन ऋभोर्भावा युक्तः शच्येन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नोऽस्माकमिह कर्मण्यस्मिन् तृतीयसवने मत्स्व । हृष्टो भव । हे इंद्र तुभ्यं त्वदर्थमिमानि स्वसराण्यहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सवनेषु नियतान्यासते । किंच देवानामग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषो मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इंद्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियं ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इंद्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमं । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियं ।

शतं । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

हे इंद्र वाजिभिर्वाजयुक्तैर्ऋभुभिः सहितस्त्वं वाजयन् स्तोतुर्वाजमन्नं कुर्वाण इह यज्ञे यज्ञियं यज्ञार्हं जरितुः स्तोमं स्तोत्रमुपयाहि । आगच्छ । पुनः किंवि-
शिष्टः । केतेभिः । केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञा मरुतः । तैः शतं
शतसंख्याकैरिषिरेभिरिषिरैर्गमनकुशलैरश्वैः सहित आयवे मनुष्याय यजमानाय
सहस्रनीथो बहुप्रकारनयनोपेतोऽध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य
सोमस्य होमनि होम आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति णिच् ।
णाविष्टवदितीष्टवद्वावाचुरिष्टेमेयःस्विति टिलोपः । केतेभिः । कित ज्ञाने । घञ् ।
जित्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

उषो वाजेनेति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुषोदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
उष औषस्यमिति ॥ प्रातरनुवाक उषःक्रतावाश्विनशस्त्रे च चैष्टुभे छंदस्येतस्य
सूक्तस्य विनियोगः । सूचितं च । उषो वाजेनेदमु न्यत् । आ० ४. १४. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजेन । वाजिनि । प्रऽचेताः । स्तोमं । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंऽधिः । अनु । व्रतं । चरसि । विश्वऽवारे ॥ १ ॥

वाजेन वाजिन्यन्नेनान्ववति । तथा च मंत्रः । सं वाजैर्वाजिनीवति । ऋग्वे०
१. ४९. १६. । इति । मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः
तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व । यद्वा वाजेन हविल्लक्षणेनान्वेन
सह स्तोमं जुषस्वेति संबंधः । विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी

पुरातनी युवतिरित्युपमा तद्वच्छोभमाना । सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा । ऋग्वे० १. १२४. ११. । इतिवत् । पुरंधिः । पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वमनुव्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य चरसि । यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दान्मतुबर्थे छंदसीवनिपाविति वनिप् । स्त्रियामृन्नेभ्यो ङीप् । श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः । संबुद्धावंबार्थनद्योर्ह्रस्वः । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यंतोदात्तत्वेन निपातितः । टिड्ढाणजिति ङीप् । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इत्यंतोदात्तत्वं । पुरंधिः । पृषोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चंद्ररथा सूनृता ईरयंती ।

आ त्वा वहंतु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चंद्ररथा । सूनृताः । ईरयंती ।

आ । त्वा । वहंतु । सुयमासः । अश्वाः । हिरण्यवर्णा । पृथुपाजसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देव्यमर्त्या मरणधर्मरहिता चंद्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्वरूपा वाच ईरयंत्युच्चारयंती । तथा च मंत्रवर्णाः । सुम्नावरी सूनृता ईरयंती । ऋग्वे० १. ११३. १२. । इति । तादृशी त्वं वि भाहि । सूर्यकिरणसंबन्धाद्विशेषेण दीप्यस्व । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णा येऽश्वा विद्यंते सुयमासाः सुष्ठु नियंतुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वा हिरण्यवर्णा त्वा त्वामावहंतु ॥ सुयमासाः । यमेरकृच्छ्रार्थे खल् । लिट्स्वरः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्द्धा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्द्धा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानं । अर्थं । चरणीयमाना । चक्रंऽइव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रत्याभिमुख्येनांचति प्राप्नो-

तीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमूर्द्धा
नभस्युन्नता तिष्ठसि । नभसि पुनःपुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देव्यर्थे ।
अर्थ्यते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानमेकं मार्गमुदयात्प्राचीनकाललक्षणं
चरणीयमाना चरितुमिच्छंती त्वमाववृत्स्व । पुनस्तस्मिन्मार्गे आवृत्ता भव । तत्र
दृष्टांतः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथांगं पुनःपुनरावर्तते तद्वत् ॥
प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेः क्तिन् । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्याका-
रलोपे चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तः । केतुः । चायू पूजानिशा-
मनयोरित्यस्माच्चायः की चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्द्धधातुकलक्षणो गुणः ।
अर्थे । अर्तेस्थन्प्रत्ययः । नभसि । नवशब्दादीयसुनि ङीपि रूपं । ईकारलोप-
श्छांदसः । ववृत्स्व । वृतु वर्तने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

अव॒ स्यूमे॑व चिन्व॒ती म॒घो॒न्यु॒षा या॑ति॒ स्व॒सर॑स्य॒ पत्नी॑ ।

स्व॑र्ज॒नंती॑ सु॒भगा॑ सु॒दंसा॒ आ॒न्ता॑द्दि॒वः प॑प्रथ॒ आ पृ॑थि॒व्याः ॥ ४ ॥

अव॑ । स्यू॒म॑ऽइव । चिन्व॒ती । म॒घो॒नी । उ॒षाः । या॒ति । स्व॒सर॑स्य । पत्नी॑ ।

स्वः । ज॒नंती॑ । सु॒भगा॑ । सु॒दंसाः । आ । अ॒न्ता॑त् । दि॒वः । प॑प्र॒थे । आ । पृ॑थि॒व्याः ॥ ४ ॥

येयमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमोऽवचिन्वत्यवचयमपक्षयं प्रापयंती
मघोनी धनवती स्वसरस्य । सुध्वस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो
वा । तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजो जनंती जनयंती
सुभगा सुधना सौभाग्ययुक्ता सुदंसाः शोभनाग्निहोत्रकर्मा सेयमुषा दिवो द्युलो-
कस्यान्तात्पृथिव्याश्चांतादवसानात्पप्रथे । प्रथते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । धिवु
तंतुसंताने । अविषिविश्रुषिभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः । ह्योः श्रूडनुनासिके चेत्यूट् ।
यणादेशः । सुपां सुलुगिति शेलुक् । निह्वादाद्युदात्तः । चिन्वती । शतुरनुम इति
ङीप् उदात्तत्वं । जनंती । जन जनन इत्यस्य ण्यंतस्य शतरि रूपं । छंदस्युभयथेति
तिप आर्द्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

॥ अथ पंचमी ॥

अ॒च्छा वो॑ दे॒वीमु॒षसं॑ विभा॒न्ती प्र वो॑ भ॒रध्वं॑ नम॒सा सु॒वृत्तिं॑ ।

ज॒र्द्धं म॑धु॒धा दि॒वि पा॒जो अ॒श्रे॒त्प्र रो॑च॒ना रुरु॑चे र॒खसं॑हक् ॥ ५ ॥

अच्छ । वः । देवी । उषसं । विऽभाती । प्र । वः । भरध्वं । नमसा । सुऽवृत्तिं ।
ऊर्ध्वं । मधुधा । दिवि । पाजः । अश्रेत् । प्र । रोचना । रुरुचे । रण्वऽसंहक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारो वो युष्मानच्छाभिलक्ष्य विभाती शोभमानामुषसं देवी प्रति वो
युष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं प्रभरध्वं ।
यूयं कुरुत । मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधुः
स्तोमः । तं धारयतीति वा । यद्वा मधुधादित्यधात्री । यद्वावग्रहाभावादव्युत्पन्ना-
वयवमखंडमिदं पदमुषोनाम । सेयमुषा दिवि नभस्यूर्ध्वं पाज ऊर्ध्वाभिमुखं
पाजस्तेजोऽश्रेत् । अयति । तथा रोचना रोचनशीला रण्वसंहक् रमणीयदर्श-
नोषाः प्र रुरुचे । प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा रोचना लोकान्प्र रुरुचे । प्रकर्षेण
स्वतेजसा दीपयति । तथा च मंचवर्णः । व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि
रोचनं । ऋग्वे० १. ४९. ४. । इति ॥ रण्वसंहक् । रवेर्गत्यर्थस्याच्प्रत्ययः । इदित्त्वानु-
मागमः । संपूर्वाद्दृशेः क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

ऋतावरी दिवो अर्केरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमग्न उषसं विभाती वामनेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतऽवरी । दिवः । अर्केः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रं । अस्थात् ।

आऽयती । अग्ने । उषसं । विऽभाती । वामं । एषि । द्रविणं । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतावरी सत्यवती येयमुषा दिवो द्युलोकादर्केस्तेजोभिरबोधि सर्वैर्ज्ञायते ।
ततो रेवती धनवती येयं रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा
भवति तथास्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अग्ने आयती त्वदभिमुखमागच्छंती
विभाती भासमानामुषसमुषोदेवी भिक्षमाणो हवीषि याचमानस्त्वं वामं वन-
नीयं द्रविणमग्निहोत्रादिलक्षणं धनमेषि । प्राप्नोषि ॥ अबोधि । बुध अवगमने ।
कर्मणि लुङि चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । चिणो लुक् । रेवती । रयि-
शब्दान्मतुप् । छंदसीर इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे ।
गुणः । उगितश्चेति ङीप् । रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मतुप् उदात्तत्वं ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

ऋतस्य बुध उषसामिषण्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चंद्रेव भानुं वि दधे पुरुचा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसां । इषण्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चंद्राऽइव । भानुं । वि । दधे । पुरुऽचा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरक आदित्य ऋतस्याग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहो बुधे मूल उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन्मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावा- विवेश । सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा वृषा वर्षितेषण्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबंधी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयं । तत उषा मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्माया प्रभारूपा सती चंद्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुचा बहुषु देशेषु विदधे । विदधाति । सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अत्लोपश्छांदसः । पुरुचा । देवमनुष्येत्यादिनाधिकरणे चाप्रत्ययः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

इमा उ वामित्यष्टादशर्चं नवमं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । इमा उ द्यूनैन्द्रावरु- णबार्हस्पत्यपौष्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृचा अंत्यो जमदग्न्यार्षो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्य इति । कृत्स्नस्य विश्वामित्र ऋषिरंत्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्तिस्र- स्त्रिष्टुभः शिष्टाः पंचदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृ- तीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पंचमस्य सोमः षष्ठस्य मित्रावरुणौ ॥ आभिष्वि- केषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अंत्यसूक्तमवशेष्य स्तोमाभिर्शंसनार्थं तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमा- द्यस्तृचः । सूचितं च । इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्रः । आ० ७.९. । इति ॥

॥ तत्र प्रथमा ॥

इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युवावर्ते न तुज्या अभूवन् ।

क्व॑त्यदिन्द्रावरुणा यशो॑ वां येन॑ स्मा॒ सिनं॑ भर॑थः सखि॑भ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊं इति । वां । भूमयः । मन्यमानाः । युवाऽवर्ते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क्व । त्यत् । इंद्रावरुणा । यशः । वां । येन । स्म । सिनं । भरथः । सखिऽभ्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्यो मन्यमाना बलिभिः शत्रुभिरभिमन्य-
माना अत एव भूमयो भ्रमणशीला इमाः प्रजा युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी ।
यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्या हिंस्या नाभूवन् । न भवंतु । वां युवयो-
स्त्यक्ताहशं यशः क्व कुचास्ते । येन यशसा सखिभ्योऽस्मभ्यं सिनमन्नं भरथः स्म
प्रदातुं संपादयथः । तत्क्वास्त इत्यन्वयः । यद्वा हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य
इमा अस्माभिः क्रियमाणा भूमयो युवां प्राप्तुं क्रमणशीला मन्यमानाः । मन्यति-
रर्चतिकर्मा । युवामर्च्यस्ताः स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सहशयान्यस्मै देवाय न
तुज्याः । तुजतिर्दानकर्मार्थः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानं ॥ भूमयः । भ्रमु
अनवस्थाने । भ्रमेः संप्रसारणं चेतीन्द्रप्रत्ययः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ।
युवावते । युष्मदस्मद्वां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । अविभक्ता-
वपि युवादेशश्छांदसः । तुज्याः । तुज हिंसादाननिकेतनेषु । अघ्यादयश्चेति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सिनं । षिञ् बंधने । इण्षिञ्दीडुष्यविभ्यो नगिति
नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

॥ अथ द्वितीया ॥

अयमु वां पुरुतमो रयीयञ्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या ऋणुतं हवं मे ॥ २ ॥

अयं । ऊंऽइति । वां । पुरुऽतमः । रयिऽयन् । श्वत्तऽतमं । अवसे । जोहवीति ।

सऽजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्ऽभिः । दिवा । पृथिव्या । ऋणुतं । हवं । मे ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ रयीयन् रयिमात्मन इच्छन्नयमु पुरुतमो वैदिककर्मप्रवृत्ततयाति-
शयेन पुरुर्महान्यजमानोऽवसे रक्षणायान्नाय वा वां युवां श्वत्तमं सर्वदा जोह-
वीति । भृशमाह्वयति । मरुद्भिर्देवविशेषैर्दिवा पृथिव्या च सजोषौ संगतौ युवां
मे मम हवं युष्मदीयमाह्वानं ऋणुतं ॥ पुरुतमः । तमपो व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जोह-
वीति । ह्वयतेर्यङ्कुक्ष्यभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे रूपं । दिवा । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पृथिव्या । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं । हवं । ह्वयतेर्भावेऽनुपसर्ग-
स्येत्यप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं ॥

॥ अथ तृतीया ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसु थादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरुचीः शरणैरवंतस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इंद्रावरुणा । वसु । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्वेऽवीरः ।
अस्मान् । वरुचीः । शरणैः । अवंतु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

हे इंद्रावरुणावस्मे अस्मासु तदभिलषितं तादृशं वसु धनं स्यात् । भवतु ।
हे मरुतः सर्ववीरः सर्वेषु कर्मसु वीरः समर्थो रयिः पुत्रपशुसंघः । पशवो वै
रयिरिति तैत्तिरीयकं । सोऽस्मे अस्माकं भवतु । वरुचीः सर्वैः संभजनीया देवपत्न्यः
शरणैः । शृण्वन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैरस्मानवंतु । होत्रा ।
हूयन्तेऽस्यां हवींषीति यद्वा हूयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः ।
वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचमिति । यद्वा होत्रेति यज्ञनाम । हूयते
तत्र हविरिति । यज्ञश्च वागुच्यते । वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञ इति ब्राह्मणं । तादृशी
भारती सरस्वती दक्षिणाभिर्गौरूपाभिर्दक्षिणाभिः । यद्वा उदाराभिर्वाग्भिरस्मान्
पालयतु ॥ वसु ष्यादित्यत्र संहितायां पूर्वपदादिति षत्वं । वरुचीः । यसितस्क-
भितेत्यादिना ङीबंतत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । हु दानादनयोः । हुयामा-
श्रुभसिभ्यस्त्रन्नित्यधिकरणे चन्प्रत्ययः ॥

॥ अथ चतुर्थी ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाश्रुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वऽदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाश्रुषे ॥ ४ ॥

विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे बृहस्पते नोऽस्मत्संबन्धीनि हव्यानि हवनयोग्यानि
पुरोडाशादीनि हवींषि जुषस्व । सेवस्व । ततस्त्वं दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानाय
मह्यं रत्नान्युत्तमानि धनानि रास्व । देहि ॥ रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ अथ पंचमी ॥

शुचिर्मर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिं । अर्कैः । बृहस्पतिं । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयमध्वरेषु शुचिं शुद्धं बृहस्पतिमर्कैरर्चनीयैः स्तोत्रैर्नमस्यत ।
परिचरत । अनाम्यनमनशीलं परैरनभिभवनीयमोजस्तस्य बलमा चके । सर्वतो
याचे ॥ बृहस्पतिं । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेर्लिङ्युत्तमे
मकारलोपश्छांदसः ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

॥ अथ षष्ठी ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यं । बृहस्पतिं वरेण्यं ॥ ६ ॥

वृषभं । चर्षणीनां । विश्वरूपं । अदाभ्यं । बृहस्पतिं । वरेण्यं ॥ ६ ॥

चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभमभिमतफलवर्षकं विश्वरूपं व्याप्तरूपं । यद्वा विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतं । तथा च मंत्रवर्णः । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत । ऋग्वे० १. १६१. ६. । इति । अदाभ्यं केनाप्यतिरस्करणीयं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं बृहस्पतिं । अभिमतफलं याच इति पूर्वेणान्वयः ॥ विश्वरूपं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा विश्वरूपास्य सतीति अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अदाभ्यं । दभेश्चेति वक्तव्यमिति एयत्प्रत्ययः ॥

॥ अथ सप्तमी ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयं । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी । अस्माभिः । तुभ्यं । शस्यते ॥ ७ ॥

आघृणे दीप्तिमन् हे पूषन् देव नव्यसी नवतरेयं सुष्टुतिः शोभना स्तुतिरूपा वाक् ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिरस्माभिः स्तोतृभिस्तुभ्यं त्वदर्थं शस्यते । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

॥ अथाष्टमी ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयंतीमवा धियं । वधूयुरिव योषणां ॥ ८ ॥

तां । जुषस्व । गिरं । मम । वाजऽयंतीं । अव । धियं । वधूयुऽइव । योषणां ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम तां तादृशीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं जुषस्व । सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं वाजयंतीं वाजमन्नमिच्छंतीं हर्षकारिणीं धियमिमां स्तुतिं प्रत्यव । अभिगच्छ । तत्र दृष्टांतः । वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयंतीं । वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदंताच्छतरि रूपं । डीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । अव । अव रक्षणादिष्वित्यस्य लोटि रूपं ॥

॥ अथ नवमी ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सं । च । पश्यति । सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना सर्वाल्लोकानभि आभिमुख्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि संपश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं सम्यक् जानाति । स तादृशः पूषा देवो नोऽस्माकमविता रक्षको भुवत् । भवतु ॥ विपश्यति । यद्वृत्तयोगाद-
निघातः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदोत्तवतीति गतेर्निघातः ।
पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात्परस्मैपदं । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेर्लेट्य-
डागमः । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वि-
तीयतृतीये । सूत्रितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् । आ० ८. १. इति ॥
अभिभवपृष्ठचषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वि-
तीये । सूत्रितं च । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आविश्वदेवं । आ० ९. ६. इति ॥

॥ सैषा सूक्ते दशमी ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यं । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवो नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया वा बुद्धीः प्रचो-
दयात् प्रेरयत् तत्तस्य देवस्य सवितुः सर्वातर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमे-
श्वरस्य वरेण्यं सर्वैरुपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं भर्गोऽविद्यातत्कार्ययोर्भ-
जनाङ्गर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मात्मकं तेजो धीमहि । वयं ध्यायामः । यद्वा तदिति
भर्गोविशेषणं । सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि । किंतदित्यपेक्षायामाह । य इति
लिंगव्यत्ययः । यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तद्धायेमेति समन्वयः । यद्वा यः सविता
सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योत-
मानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यमानतया प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां
तापकं तेजोमंडलं धीमहि । ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा भर्गःशब्देनान्नमभि-
धीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादादन्नादिलक्षणं फलं धीमहि ।
धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गःशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे
चाथर्वणं । वेदांश्छंदांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः कर्माणि धिय-
स्तदु ते प्रब्रवीमि प्रचोदयंत्सविता याभिरेतीति । गो० ब्रा० १. ३२. ॥ भर्गः । भस्ज पाके ।
असुन् । भस्जो रोपधयो रमन्यतरस्यां । पा० ६. ४. ४९. इति रोपधयोर्लोपो रमागमः ।
न्यंकादिपाठात् कुत्वं । धीमहि । ध्यायतेर्लिङि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । व्यत्ययेना-

त्मनेपदं। यद्वा धीङ् आधारे। लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। प्रचोदयात्।
चोदयतेर्लेट्याडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः स्वरः॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

॥ अथैकादशी ॥

दे॒वस्य॑ स॒वि॒तुर्व॒यं वा॒ज॒य॒न्तः पु॒रं॑ ध्या । भ॒ग॒स्य रा॒तिमी॑महे ॥ ११ ॥

दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । व॒यं । वा॒ज॒ऽय॒न्तः । पु॒रं॑ ऽध्या । भ॒ग॒स्य । रा॒तिं । ई॒म॒हे ॥ ११ ॥

वाजयंतो वाजमन्त्रमात्मन इच्छंतो वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या
तद्विषयस्तुत्या प्रज्ञया वा भगस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं दानमीमहे। याचामहे॥
रातिं। मंचे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं॥

॥ अथ द्वादशी ॥

दे॒वं न॒रः स॒वि॒तारं॑ वि॒प्रां य॒ज्ञैः सु॒वृ॒क्तिभिः॑ । न॒म॒स्य॑न्ति धि॒येषि॒ताः ॥ १२ ॥

दे॒वं । न॒रः । स॒वि॒तारं॑ । वि॒प्राः । य॒ज्ञैः । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ । न॒म॒स्य॑न्ति । धि॒या । इ॒षि॒ताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारो विप्रा मेधाविनोऽध्वर्यादयो धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा
प्रेर्यमाणाः संतः सवितारं देवं त्वां यज्ञैर्यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च
नमस्यन्ति। परिचरन्ति॥ नमस्यन्ति। नमोवरिवश्चित्रङ्कः क्यजिति क्यच्॥

अग्नीषोमप्रणयने सोमो जिगातीत्याद्यास्तिस्र ऋचः। सूचितं च। सोमो जिगाति
गातुविदेवानां तमस्य राजो वरुणस्तमश्चिनेत्यर्द्धं च आरमेत्। आ० ४. १०.। इति॥

॥ सैषा सूक्ते त्रयोदशी ॥

सोमो॑ जिगाति गातुविदेवाना॑मेति निष्कृतं । ऋ॒तस्य॑ योनि॑मा॒सदं॑ ॥ १३ ॥

सोमः॑ । जि॒गा॒ति॒ । गा॒तुऽवि॒त् । दे॒वानां॑ । ए॒ति॒ । निः॑ऽकृतं । ऋ॒तस्य॑ । योनिं॑ । आ॒ऽसदं॑ ॥ १३ ॥

गातुवित्। गातुर्मार्गः। तं जानानः सोमो जिगाति। गच्छति। गंतव्यं स्थानं
दर्शयति। देवानां निष्कृतं संस्कृतमासदं सर्वैरासदनीयमृतस्य यज्ञस्य योनिं
स्थानं हविर्धानाख्यमेति। प्राप्नोति॥ जिगाति। गा स्तुतौ। जुहोत्यादिः॥

॥ अथ चतुर्दशी ॥

सोमो॑ अ॒स्मभ्यं॑ द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पदे॑ च प॒शवे॑ । अ॒न॒मी॒वा इ॒षस्कर॑त् ॥ १४ ॥

सोमः॑ । अ॒स्मभ्यं॑ । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॒ऽपदे॑ । च । प॒शवे॑ । अ॒न॒मी॒वाः । इ॒षः । क॒र॒त् ॥ १४ ॥

सोमः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं तथा द्विपदेऽस्मदीयेभ्यो द्विपाद्भ्यश्चतुष्पदे पशवे
चतुःपाद्भ्यो गवादिपशुभ्यश्चानमीवा रोगवर्जितानीषोऽन्नानि करत् । करोतु ॥
चतुष्पदे । भसंज्ञायां पादस्य पद्मावः । इसुसोः सामर्थ्यं इति संहितायां सत्त्वं ।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्त्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेट्यडागमः ।
इषस्करदित्यत्र संहितायां कः करतीत्यादिना सत्त्वं ॥

॥ अथ पंचदशी ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकं आयुः । वर्धयन् । अभिऽमातीः । सहमानः । सोमः । सधऽस्थं । आ । असदत् ॥ १५ ॥

स सोमो देवोऽस्माकमायुरन्नं जीवनं वा वर्धयन्वृद्धिं प्रापयन्नभिमातीः कर्म-
विघ्नकारिणः शत्रून् सहमानोऽभिभवन्नस्माकं सधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानमा-
सदत् । आसीदतु ॥ असदत् । सदेर्लेटि रूपं । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्र आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियस्तृचः ।
सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा नो गंतं रिशादसा । आ० ५. १०. । इति ॥ चतुर्वि-
शेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणे शस्त्र आ नो मित्रावरुणेति षडहस्तोत्रियसंज्ञ-
कस्तृचः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥
स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः । सूचितं च । आ नो मित्रावरुणेति तृचौ
। आ० ७. ५. । इति ॥ दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावा-
स्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुण आ नो मित्रावरुणेति तस्यानुवाक्या । सूचितं
च । आ नो मित्रावरुण यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू । आ० २. १४. । इति ॥

॥ सैषा सूक्ते षोडशी ॥

आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । घृतैः । गव्यूतिं । उक्षतं । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

सुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ नोऽस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गे गोनि-
वासस्थानं घृतैः क्षरणसाधनैः पयोभिरोक्षतं । समन्तात्सिंचतं । अस्मभ्यं दोग्ध्रीर्गाः
प्रयच्छतमिति भावः । रजांस्यस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुररसेन सिंचतं ॥
गव्यूतिं । गोयूतौ छंदसीति वांतादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छंदसि विकल्पि-
तत्वादत्र नुमागमाभावः ॥

॥ अथ सप्तदशी ॥

उरुशंसा नमोवृधा महा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचिव्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमःऽवृधा । महा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽव्रता ॥ १७ ॥

शुचिव्रता परिशुद्धकर्माणौ हे मित्रावरुणावुरुशंसा उरुभिर्बहुभिः शंसनीयौ । यद्वा उरु महच्छंसः शस्त्रं ययोस्तौ । नमोवृधा नमसा हविलक्षणेनान्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिरत्यंतं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य महा महत्त्वेन राजथः । ईशाथे ॥ उरुशंसा । शन्सु स्तुतौ । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघीत्यादेशः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या गृणाना जमदग्निनेत्येषा । सूचितं च । होता यक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना । आ० ५. ५. । इति ॥ अध्यायोपाकरणे मंडलाद्यंतहोमे गृणाना जमदग्निनेत्येषा । आ० गृ० ३. ५. ॥

॥ सैषा सूक्तेऽष्टादशी ॥

गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतं । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतं । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निनैतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ यद्वा जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवामृतस्य यज्ञस्य योनौ देवयजनाख्ये देशे सीदतं । उपविशतं । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं । पिबतं ॥ गृणाना । गृ शब्दे । कर्मणि शानच् । चित्त्वा-दंतोदात्तः । सीदतं । सदेर्लोऽटि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे तृतीयाष्टके तृतीये मंडले पंचमोऽनुवाकः समाप्तं च तृतीयं मंडलं ॥

SARVĀNUKRAMAḤ.

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
122	1.18.2	2.1.1	Pra vaḥ pāntam	15	Kakshívān.	Viśve Devāḥ.	Trisṭup, 5 and 6 Virádrúpá.	1
123	1.18.3	2.1.4	Prithú rathāḥ	13	The same.	Usháḥ.	Trisṭup.	11
124	1.18.4	2.1.7	Ushá ucchantí	13		The same.	The same.	19
125	1.18.5	2.1.10	Prátá ratnam	7		Svanayasya dána- stutiḥ.	1-3, 6 and 7 Trish- ṭup, 4 and 5 Jagatí.	29
126	1.18.6	2.1.11	Amandán	7	Kakshívān, Bhá- vayavyaḥ and Romaśá.	1-6 Bhávayavyaḥ, 7 Romaśá.	1-5 Trisṭup, 6 and 7 Anusṭup.	34
127	1.19.1	2.1.12	Agnim hotáram	11	Parucchepaḥ, son of Divodásaḥ.	Agniḥ.	1-5 Atyasṭiḥ, 6 A- tidhṛitiḥ, 7-11 A- tyasṭiḥ.	39
128	1.19.2	2.1.14	Ayam jáyata	8	The same.	The same.	Atyasṭiḥ.	49
129	1.19.3	2.1.16	Yam tvam ra- tham	11		1-5 Indraḥ, 6 In- duḥ, 7-11 Indraḥ.	1-7 and 10 Atyash- ṭiḥ, 8 and 9 Atisák- varí, 11 Asṭiḥ.	56
130	1.19.4	2.1.18	Endra yáhy upa naḥ	10		Indraḥ.	1-9 Atyasṭiḥ, 10 Trisṭup.	66
131	1.19.5	2.1.20	Indráya hi	7		The same.	Atyasṭiḥ.	75
132	1.19.6	2.1.21	Tvayá vayam	6		Indraḥ, 6 a Indrá- parvatau.	The same.	82
133	1.19.7	2.1.22	Ubhe punámi	7		Indraḥ.	1 Trisṭup, 2-4 A- nusṭup, 5 Gáya- trí, 6 Dhṛitiḥ, 7 Atyasṭiḥ.	87
134	1.20.1	2.1.23	Á tvá juvaḥ	6		Váyuh.	1-5 Atyasṭiḥ, 6 Asṭiḥ.	92
135	1.20.2	2.1.24	Stírṇam barhiḥ	9		1-3 Váyuh, 4-8 In- draḥ, 9 Váyuh.	1-6 Atyasṭiḥ, 7 & 8 Asṭiḥ, 9 Atyasṭiḥ.	97
136	1.20.3	2.1.26	Pra su jyesṭham	7		Mitrávaruṇau, 6 and 7 Lingoktadevate.	Atyasṭiḥ, 7 Trish- ṭup.	104
137	1.20.4	2.2.1	Sushumá yátam	3		Mitrávaruṇau.	Atisákvarí.	110
138	1.20.5	2.2.2	Prapra púshṇaḥ	4		Púshá.	Atyasṭiḥ.	113
139	1.20.6	2.2.3	Astu śraushaṭ	11		1 Viśve Devāḥ, 2 Mitrávaruṇau, 3-5 Áśvinau, 6 Indraḥ, 7 Agniḥ, 8 Marutaḥ, 9 Indrágni, 10 Bri- haspatiḥ, 11 Viśve Devāḥ.	1-4 Atyasṭiḥ, 5 Bri- hatí, 6-10 Atyash- ṭiḥ, 11 Trisṭup.	116

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
140	1.21.1	2.2.5	Vedishade	13	Dīrghatamāḥ, son of Uca- thyāḥ.	Agniḥ.	1-9 Jagatī, 10 Trish- ṭup or Jagatī, 11 Jagatī, 12 and 13 Trishṭup.	126
141	1.21.2	2.2.8	Baḥ itthā	13	The same.	The same.	1-11 Jagatī, 12 and 13 Trishṭup.	134
142	1.21.3	2.2.10	Samiddhaḥ	13		1 Saminnāmako Ag- niḥ, 2 Tanúnápāt, 3 Narásansaḥ, 4 Ilaḥ, 5 Barhiḥ, 6 Devīr Dvárāḥ, 7 Ushásánaktá, 8 Daivyau Hotárau Pracetasaḥ, 9 Tisro Devyāḥ, 10 Tvash- tá, 11 Vanaspatīḥ, 12 Sváhákṛitayāḥ, 13 Indraḥ.	Anusṭup.	142
143	1.21.4	2.2.12	Pra tavyasīm	8		Agniḥ.	1-7 Anusṭup, 8 Trishṭup.	149
144	1.21.5	2.2.13	Eti pra hotá	7		The same.	Jagatī.	154
145	1.21.6	2.2.14	Tam pṛicchatá	5			1-4 Jagatī, 5 Trishṭ.	158
146	1.21.7	2.2.15	Trimúrdhdhānam	5			Trishṭup.	162
147	1.21.8	2.2.16	Kathá te	5			The same.	165
148	1.21.9	2.2.17	Mathíd yat	5				168
149	1.21.10	2.2.18	Mahaḥ saḥ	5			Virát.	172
150	1.21.11	2.2.19	Puru tvá	3			Ushṇik.	175
151	1.21.12	2.2.20	Mitram na yam	9		1 Mitraḥ, 2-9 Mi- trávaruṇau.	Jagatī.	177
152	1.21.13	2.2.22	Yuvam vastrāṇi	7		Mitrávaruṇau.	Trishṭup.	183
153	1.21.14	2.2.23	Yajámahe vām	4		The same.	The same.	187
154	1.21.15	2.2.24	Vishṇor nu kam	6		Vishṇuḥ.		189
155	1.21.16	2.2.25	Pra vaḥ pántam	6		1-3 Vishṇuḥ and In- draḥ, 4-6 Vishṇuḥ.	Jagatī.	194
156	1.21.17	2.2.26	Bhavá mitraḥ	5		Vishṇuḥ.	The same.	198
157	1.22.1	2.2.27	Abodhy agnir jmaḥ	6		Aśvinau.	1-4 Jagatī, 5 and 6 Trishṭup.	202
158	1.22.2	2.3.1	Vasú rudrá	6		The same.	1-5 Trishṭup, 6 A- nusṭup.	205
159	1.22.3	2.3.2	Pra dyává	5		Dyávapṛithivyau.	Jagatī.	210
160	1.22.4	2.3.3	Te hi	5		The same.	The same.	213
161	1.22.5	2.3.4	Kim u śreshṭhaḥ	14		Ribhavaḥ.	1-13 Jagatī, 14 Trishṭup.	217
162	1.22.6	2.3.7	Má no mitraḥ	22		Aśvastutiḥ.	1 and 2 Trishṭup, 3 Jagatī, 4 and 5 Trishṭup, 6 Jagatī, 7-22 Trishṭup.	226

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
163	1.22.7	2.3.11	Yad akrandaḥ	13	Dīrghatamāḥ.	Āśvastutiḥ.	Trisṭup.	238
164	1.22.8	2.3.14	Asya vāmasya	52	The same.	1-41 Viśve Devāḥ, 42a Vāk, 42b Āpaḥ, 43a Śakadhūmaḥ, 43b Somah, 44 Agnisūryavāyavaḥ, 45 Vāk, 46 and 47 Sūryaḥ, 48 Samvatsarātmā Kālāḥ, 49 Sarasvatī, 50 Sādhyāḥ, 51 Sūryaḥ, or Parjanyaḥ, or Agnayaḥ, 52 Sarasvān or Sūryaḥ.	1-11 Trisṭup, 12 Jagatī, 13 and 14 Trisṭup, 15 Jagatī, 16-22 Trisṭup, 23 Jagatī, 24-28 Trisṭup, 29 Jagatī, 30-35 Trisṭup, 36 Jagatī, 37-40 Trisṭup, 41 Jagatī, 42 Prastārapan-ktiḥ, 43-50 Trisṭup, 51 Anusṭup, 52 Trisṭup.	246
165	1.23.1	2.3.24	Kayā śubhā	15	1 and 2 Indraḥ, 3 Marutaḥ, 4 Indraḥ, 5 Marutaḥ, 6 Indraḥ, 7 Marutaḥ, 8 Indraḥ, 9 Marutaḥ, 10-12 Indraḥ, 13-15 Agastyāḥ.	Marutvān Indraḥ.	Trisṭup.	291
166	1.23.2	2.4.1	Tan nu	15	Agastyāḥ.	Marutaḥ.	1-13 Jagatī, 14 and 15 Trisṭup.	299
167	1.23.3	2.4.4	Sahasram te	11	The same.	1 Indraḥ, 2-11 Marutaḥ.	Trisṭup.	307
168	1.23.4	2.4.6	Yajnāyajná	10		Marutaḥ.	1-7 Jagatī, 8-10 Trisṭup.	313
169	1.23.5	2.4.8	Mahaś cit tvam	8		Indraḥ.	1 Trisṭup, 2 Catuṣpadā Virāt, 3-8 Trisṭup.	318
170	1.23.6	2.4.10	Na nūnam asti	5	1 Indraḥ, 2 Agastyāḥ, 3 and 4 Indraḥ, 5 Agastyāḥ.	The same.	1 Bṛihatī, 2-4 Anusṭup, 5 Trisṭup.	323
171	1.23.7	2.4.11	Prati vaḥ	6	Agastyāḥ.	1 and 2 Marutaḥ, 3-6 Marutvān Indraḥ.	Trisṭup.	325
172	1.23.8	2.4.12	Citro vaḥ	3	The same.	Marutaḥ.	Gāyatrī.	328
173	1.23.9	2.4.13	Gāyat sāma	13		Indraḥ.	Trisṭup.	329
174	1.23.10	2.4.16	Tvam rájá	10		The same.	The same.	337
175	1.23.11	2.4.18	Matsy apáyi	6			1 Skandhogrívī bṛihatī, 2-5 Anusṭup, 6 Trisṭup.	342
176	1.23.12	2.4.19	Matsi naḥ	6			1-5 Anusṭup, 6 Trisṭup.	345
177	1.23.13	2.4.20	Ā carshanipráḥ	5			Trisṭup.	348

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
178	1.23.14	2.4.21	Yad dha syá	5	Agastyah.	Indrah.	Trishtup.	351
179	1.23.15	2.4.22	Púrvir aham	6	1 and 2 Lopámu- drá, 3 and 4 Aga- styah, 5 and 6 Tacchishyah.	Ratih.	1-4 Trishtup, 5 Bri- hatí, 6 Trishtup.	353
180	1.24.1	2.4.23	Yuvo rajánsi	10	Agastyah.	Ásvinau.	Trishtup.	356
181	1.24.2	2.4.25	Kad u presht̥hau	9	The same.	The same.	The same.	362
182	1.24.3	2.4.27	Abhúd idam	8			1-5 Jagatí, 6 Trishtup, 7 Jagatí, 8 Trishtup.	367
183	1.24.4	2.4.29	Tam yunjáthám	6			Trishtup.	371
184	1.24.5	2.5.1	Tá vām	6			The same.	375
185	1.24.6	2.5.2	Katará púrvá	11		Dyávaprithi- vyau.		378
186	1.24.7	2.5.4	Á na ilábhīḥ	11		Viśve Deváh.		384
187	1.24.8	2.5.6	Pitum nu	11		Annastutih.	1 Anushtubgarbho- shnik, 2 Gáyatrí, 3 Anushtup, 4 Gáyatrí, 5-7 Anushtup, 8-10 Gáyatrí, 11 Anushtup or Brihatí.	390
188	1.24.9	2.5.8	Samiddho adya	11		Ápriyah.	Gáyatrí.	394
189	1.24.10	2.5.10	Agne naya	8		Agniḥ.	Trishtup.	398
190	1.24.11	2.5.12	Anarváṇam	8		Brihaspatih.	The same.	402
191	1.24.12	2.5.14	Kankataḥ	16	Vishaśankáván Agastyah prá- bravít.	Apt̥riṇasúryáh.	1-9 Anushtup, 10-12 Mahápanktiḥ, 13 Ma- hábhrihatí, 14-16 A- nushtup.	406
1	2.1.1	2.5.17	Tvam agne dyu- bhiḥ	16	Gṛitsamadaḥ, son of Śunahotraḥ, of the family of Angiráḥ, af- terwards adopt- ed by Śunakaḥ, of the family of Bhṛiguḥ.	Agniḥ.	Jagatí.	415
2	2.1.2	2.5.20	Yajnena vardha- ta	13	The same.	The same.	The same.	424
3	2.1.3	2.5.22	Samiddho agniḥ	11		Ápriyah.	1-6 Trishtup, 7 Jagatí, 8-11 Trishtup.	430
4	2.1.4	2.5.24	Huve vaḥ	9	Somáhutiḥ, of the family of Bhṛi- guḥ.	Agniḥ.	Trishtup.	435
5	2.1.5	2.5.26	Hotájanishta	8	The same.	The same.	Anushtup.	440
6	2.1.6	2.5.27	Imám me	8			Gáyatrí.	444
7	2.1.7	2.5.28	Śreshtham ya- vishtha	6			The same.	446
8	2.1.8	2.5.29	Vájayann iva	6	Gṛitsamadaḥ.		1-5 Gáyatrí, 6 Anusht.	448

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
9	2.1.9	2.6.1	Ni hotá	6	Gṛitsamadaḥ.	Agniḥ.	Trisṭup.	450
10	2.1.10	2.6.2	Johútraḥ	6	The same.	The same.	The same.	453
11	2.1.11	2.6.3	Śrudhí havam	21		Indraḥ.	1-20 Virátstháná Trisṭup, 21 Trish- tup.	456
12	2.2.1	2.6.7	Yo játaḥ	15		The same.	Trisṭup.	466
13	2.2.2	2.6.10	Ṛitur janitrí	13			1-12 Jagatí, 13 Trisṭup.	474
14	2.2.3	2.6.13	Adhvaryavo bha- rata	12			Trisṭup.	481
15	2.2.4	2.6.15	Pra ghá nvasya	10			The same.	487
16	2.2.5	2.6.17	Pra vaḥ satám	9			1-8 Jagatí, 9 Trish- tup.	492
17	2.2.6	2.6.19	Tad asmai	9			1-7 Jagatí, 8 and 9 Trisṭup.	496
18	2.2.7	2.6.21	Prátá rathaḥ	9			Trisṭup.	500
19	2.2.8	2.6.23	Apáyy asya	9			The same.	504
20	2.2.9	2.6.25	Vayam te vayah	9				509
21	2.2.10	2.6.27	Viśvajite	6			1-5 Jagatí, 6 Trishṭ.	513
22	2.2.11	2.6.28	Trikadrukeshu	4			1 Asṭīḥ, 2 and 3 Atiśakvarí, 4 Ati- śakvarí or Asṭīḥ.	516
23	2.3.1	2.6.29	Gaṇánám	19		1 Brahmanaspatiḥ, 2-4 Bṛhaspatiḥ, 5 Brahmanaspatiḥ, 6-8 Bṛhaspatiḥ, 9 Brahmanaspa- tiḥ, 10 Bṛhaspatiḥ, 11 Brahmanaspa- tiḥ, 12-16 Bṛha- spatiḥ, 17 Brahma- naspatiḥ, 18 Bṛi- haspatiḥ, 19 Brah- manaspatiḥ.	1-14 Jagatí, 15 Trisṭup, 16-18 Jagatí, 19 Trish- tup.	519
24	2.3.2	2.7.1	Semám	16		1-11 Brahmana- spatiḥ, 12 Indraḥ and Brahmanaspa- tiḥ, 13-16 Brah- manaspatiḥ.	1-11 Jagatí, 12 Trisṭup, 13-15 Jagatí, 16 Trish- tup.	529
25	2.3.3	2.7.4	Indhánah	5		Brahmanaspatiḥ.	Jagatí.	538
26	2.3.4	2.7.5	Ṛijuh	4		The same.	The same.	541
27	2.3.5	2.7.6	Ímá girah	17	Kúrmah, son of Gṛitsamadaḥ, or Gṛitsamadaḥ himself.	Adityáh.	Trisṭup.	543
28	2.3.6	2.7.9	Idam	11	The same.	Varuṇah.	The same.	552
29	2.3.7	2.7.11	Dhṛitavratáh	7		Viśve Deváh.		558

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
30	2.3.8	2.7.12	Ritam devāya	11	Gṛitsamadaḥ.	1-5 Indrah, 6 Indrá-somau, 7 Indrah, 8a Sarasvatí, 8b Indrah, 9 Bṛhaspatiḥ, 10 Indrah, 11 Marutaḥ.	1-10 Trishtup, 11 Jagatí.	561
31	2.3.9	2.7.14	Asmákam	7	The same.	Viśve Devāḥ.	1-6 Jagatí, 7 Trishtup.	566
32	2.3.10	2.7.15	Asya me	8		1 Dyávaprithivyau, 2 and 3 Indrah or Tvashtá, 4 and 5 Ráká, 6 and 7 Siníválí, 8 Gungúḥ, Siníválí, Ráká, Sarasvatí, Indráni, Varuṇáni.	1-5 Jagatí, 6-8 Anushtup.	570
33	2.4.1	2.7.16	Á te pitah	15		Rudrah.	Trishtup.	574
34	2.4.2	2.7.19	Dháravarāḥ	15		Marutaḥ.	1-14 Jagatí, 15 Trishtup.	581
35	2.4.3	2.7.22	Upem	15		Apámnapát.	Trishtup.	590
36	2.4.4	2.7.25	Tubhyam	6		1 Indrah and Madhuḥ, 2 Marutaḥ and Mádhavaḥ, 3 Tvashtá and Śukrah, 4 Agniḥ and Śuciḥ, 5 Indrah and Nabhaḥ, 6 Mitrávaruṇau and Nabhasyaḥ.	Jagatí.	597
37	2.4.5	2.8.1	Mandasva	6		1-4 Draviṇodāḥ, 5 Ásvinau, 6 Agniḥ.	The same.	601
38	2.4.6	2.8.2	Ud u shyah	11		Savitá.	Trishtup.	604
39	2.4.7	2.8.4	Grávāṇeva	8		Ásvinau.	The same.	609
40	2.4.8	2.8.6	Somápúshaṇá	6		1-6a Somápúshaṇau, 6b Aditiḥ.		612
41	2.4.9	2.8.7	Váyo ye te	21		1 and 2 Váyuh, 3 Indraváyú, 4-6 Mitrávaruṇau, 7-9 Ásvinau, 10-12 Indrah, 13-15 Viśve Devaḥ, 16-18 Sarasvatí, 19ab Dyávaprithivyau or Havirdhánam, 19c the same or Agniḥ, 20 and 21 Dyávaprithivyau or Havirdhánam.	1-15 Gáyatrí, 16 and 17 Anush-tup, 18 Bṛihatí, 19-21 Gáyatrí.	615
42	2.4.10	2.8.11	Kanikradat	3		Indrah Kapinjalarúpi.	Trishtup.	622
43	2.4.11	2.8.12	Pradaxiṇit	3		The same.	1 Jagatí, 2 Ati-śakvarí or Ash-tiḥ, 3 Jagatí.	623

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
1	3.1.1	2.8.13	Somasya má	23	Viśvámitraḥ.	Agniḥ.	Trisṭup.	625
2	3.1.2	2.8.17	Vaiśvánarāya	15	The same.	Agnir Vaiśvánaraḥ.	Jagatí.	635
3	3.1.3	2.8.20	Vaiśvánarāya	11		The same.	The same.	641
4	3.1.4	2.8.22	Samit samit	11		Āpriyaḥ.	Trisṭup.	646
5	3.1.5	2.8.24	Pratyagnir usha- saḥ	11		Agniḥ.	The same.	650
6	3.1.6	2.8.26	Pra káravaḥ	11		The same.		654
7	3.1.7	3.1.1	Pra ya áruḥ	11				661
8	3.1.8	3.1.3	Anjanti	11		Yúpastutiḥ. 1-5 Yúpāḥ, 6 and 7 Yú- pāḥ, 8 Viśve Devāḥ or Yúpāḥ, 9 and 10 Yúpāḥ, 11 Cinna- yúpasya múlabhú- taḥ sthānuḥ.	1 and 2 Trisṭup, 3 Anusṭup, 4-6 Trisṭup, 7 Anush- ṭup, 8-11 Trish- ṭup.	670
9	3.1.9	3.1.5	Sakháyas tvá	9		Agniḥ.	1-8 Bṛihatí, 9 Trisṭ.	680
10	3.1.10	3.1.7	Tvám agne	9		The same.	Ushnik.	686
11	3.1.11	3.1.9	Agnir hotá	9			Gáyatrí.	692
12	3.1.12	3.1.11	Indrágní	9		Indrágní.	The same.	697
13	3.2.1	3.1.13	Pra vo deváya	7	Rishabhāḥ, son of Viśvámitraḥ.	Agniḥ.	Anusṭup.	702
14	3.2.2	3.1.14	Ā hotá	7	The same.	The same.	Trisṭup.	707
15	3.2.3	3.1.15	Vi pájasá prithu- ná	7	Utkílaḥ, of the family of Kataḥ.		The same.	712
16	3.2.4	3.1.16	Ayam agniḥ	6	The same.		1, 3 and 5 Bṛihatí, 2, 4 and 6 Satobṛihatí.	717
17	3.2.5	3.1.17	Samidhyamánaḥ	5	Kataḥ, of the fam. of Viśvámitraḥ.		Trisṭup.	721
18	3.2.6	3.1.18	Bhavá no agne	5	The same.		The same.	726
19	3.2.7	3.1.19	Agnim hotáram	5	Gáthí, son of Kúśikaḥ.			730
20	3.2.8	3.1.20	Agnim ushasam	5	The same.	1 Viśve Devāḥ, 2-4 Agniḥ, 5 Viśve Devāḥ.		733
21	3.2.9	3.1.21	Imam naḥ	5		Agniḥ.	1 Trisṭup, 2 and 3 Anusṭup, 4 Trish- ṭup, 5 Virádrúpá Satobṛihatí.	738
22	3.2.10	3.1.22	Ayam saḥ	5		Puríshyá Agnayāḥ.	1-3 Trisṭup, 4 A- nusṭup, 5 Trisṭ.	741
23	3.2.11	3.1.23	Nirmathitaḥ su- dhitāḥ	5	Deváśravāḥ and Devavátāḥ, sons of Bharataḥ.	Agniḥ.	1 and 2 Trisṭup, 3 Satobṛihatí, 4 and 5 Trisṭup.	745
24	3.2.12	3.1.24	Agne sahasva	5	Viśvámitraḥ.	The same.	1 Anusṭup, 2-5 Gáyatrí.	748
25	3.2.13	3.1.25	Agne divaḥ	5	The same.	1-3 Agniḥ, 4 In- drágní, 5 Agniḥ.	Virāt.	751

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
26	3.2.14	3.1.26	Vaiśvánaram manasá	9	1-6 Viśvámitraḥ, 7 Brahma, 8 and 9 Viśvámitraḥ.	1-3 Agnir Vaiś- vánaraḥ, 4-6 Marutaḥ, 7 and 8 Agniḥ or Brah- ma, (Ātmá,) 9 Viśvámitropá- dhyāyaḥ.	1-6 Jagatí, 7-9 Trishṭup.	754
27	3.2.15	3.1.28	Pra vo vājāḥ	15	Viśvámitraḥ.	1 Agniḥ or Rita- vaḥ, 2-15 Agniḥ.	Gáyatrí.	762
28	3.2.16	3.1.31	Agne jushasva	6	The same.	Agniḥ.	1, 2 and 6 Gáyatrí, 3 Ushnik, 4 Trish- ṭup, 5 Jagatí.	770
29	3.2.17	3.1.32	Astídāma	16		1-4 Agniḥ, 5 Ritvijāḥ or Ag- niḥ, 6-16 Ag- niḥ.	1, 4, 10 and 12 Anusṭup, 2, 3, 5, 7-9, 13 and 16 Trishṭup, 6, 11, 14 and 15 Jagatí.	774
30	3.3.1	3.2.1	Icchanti tvá	22		Indraḥ.	Trishṭup.	786
31	3.3.2	3.2.5	Sásad vahniḥ	22	Kuśikah, son of Ishírathaḥ, or Viś- vámitraḥ.	The same.	The same.	801
32	3.3.3	3.2.9	Indra somam	17	Viśvámitraḥ.			817
33	3.3.4	3.2.12	Pra parvatánām	13	1-3 Viśvámitraḥ, 4 Nadyaḥ, 5 Viśvá- mitraḥ, 6 Nadyaḥ, 7 Viśvámitraḥ, 8 Na- dyaḥ, 9 Viśvámi- traḥ, 10 Nadyaḥ, 11 -13 Viśvámitraḥ.		1-12 Trishṭup, 13 Anusṭup.	828
34	3.3.5	3.2.15	Indraḥ púrbbhit	11	Viśvámitraḥ.		Trishṭup.	838
35	3.3.6	3.2.17	Tishṭhá harí	11	The same.			846
36	3.3.7	3.2.19	Imám ú shu	11	1-9 Viśvámitraḥ, 10 Ghoraḥ, of the fa- mily of Angiraḥ, 11 Viśvámitraḥ.			853
37	3.3.8	3.2.21	Vártrahatyáya	11	Viśvámitraḥ.		1-10 Gáyatrí, 11 Anusṭup.	860
38	3.3.9	3.2.23	Abhi tashṭeva	10	Prajápatiḥ, of the family of Viśvámi- traḥ, or Prajápatiḥ, son of Vák, or both together, or Viśvá- mitraḥ himself.		Trishṭup.	864
39	3.4.1	3.2.25	Indram matiḥ	9	Viśvámitraḥ.		The same.	871
40	3.4.2	3.3.1	Indra tvá	9	The same.		Gáyatrí.	877
41	3.4.3	3.3.3	Á tú na indra	9			The same.	881
42	3.4.4	3.3.5	Upa naḥ sutam	9				886

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
43	3.4.5	3.3.7	Ā yáhy arvān	8	Viśvámitraḥ.	Indraḥ.	Trishṭup.	889
44	3.4.6	3.3.8	Ayam te astu	5	The same.	The same.	Bṛihatī.	893
45	3.4.7	3.3.9	Ā mandraiḥ.	5			The same.	896
46	3.4.8	3.3.10	Yudhmasya te	5			Trishṭup.	899
47	3.4.9	3.3.11	Marutván	5			The same.	902
48	3.4.10	3.3.12	Sadyo ha	5				905
49	3.4.11	3.3.13	Śansá mahám	5				908
50	3.4.12	3.3.14	Indraḥ sváhá	5				911
51	3.4.13	3.3.15	Carshaṇídhr̥itam	12			1-3 Jag. 4-9 Trishṭ., 10-12 Gáyatrī.	913
52	3.4.14	3.3.17	Dhánávantam	8			1-4 Gáyatrī, 5, 7 & 8 Trishṭup, 6 Jagatī.	920
53	3.4.15	3.3.19	Indráparvatá	24		1 Indrá-parvatau, 2 -14 Indraḥ, 15 and 16 Vák, 17-20 Ra- thángāni, 21-24 In- draḥ; (abhisápar- thás, Vasishṭhad- veshinyah.)	1-9, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 23 and 24 Trishṭup, 10 and 16 Jagatī, 12, 20 and 22 Anusṭup, 13 Gá- yatrī, 18 Bṛihatī.	924
54	3.5.1	3.3.24	Imam mahe	22	Prajápatiḥ, son of Viśvámitraḥ, or Prajápatiḥ, son of Vák.	Viśve Deváḥ.	Trishṭup.	938
55	3.5.2	3.3.28	Ushasaḥ púrvāḥ	22	The same.	Viśve Deváḥ. 1 U- sháh, 2-10 Agni, 11 Ahorátrau, 12-15 Rodasyau, 15 Ro- dasyau or Dyu-ni- sáu, 16 Diśah, 17- 22 Indraḥ Parja- nyátmá, or Agniḥ and Tvashtá.	The same.	950
56	3.5.3	3.4.1	Na tá minanti	8		Viśve Deváḥ.		962
57	3.5.4	3.4.2	Pra me vivikván	6	Viśvámitraḥ.	The same.		967
58	3.5.5	3.4.3	Dhenuḥ prat- nasya	9	The same.	Aśvinau.		971
59	3.5.6	3.4.5	Mitro janán	9		Mitraḥ.	1-5 Trishṭup, 6-9 Gáyatrī.	976
60	3.5.7	3.4.7	Iheha vaḥ	7		1-4 Ribhavaḥ, 5-7 Ribhavaḥ & Indraḥ.	Jagatī.	981
61	3.5.8	3.4.8	Usho vājena	7		Uśháh.	Trishṭup.	985
62	3.5.9	3.4.9	Imá u vām	18	1-15 Viśvámi- traḥ, 16-18 Ja- madagniḥ or Viśvámitraḥ.	1-3 Indrávaruṇau, 4-6 Bṛhaspatiḥ, 7-9 Púshá, 9-12 Savitá, 13-15 So- mah, 16-18 Mitrá- varuṇau.	1-3 Trishṭup, 4-18 Gáyatrī.	989

CORRECTIONS.

VOL. I.

Page 12, line 8, read शुन्याय वसथाय—12, 29. प्रमायुको—21, 23. मा नयति—31, 28. अत्रादः—41, 6. तदु ह—49, 13. त्वेनैव—49, 19. संधिकार्यं—58, 7. अहःऽविदः—60, 2. विंशति—63, 20. सामर्थ्यात्—64, 5. वील्वि—70, 11. दी—100, 14. त्ना गहि—101, 15. रजसः—242, 5. पुत्रामा—244, 23. आरभे—266, 7. प्रियाः—298, 17, 20, 25. सि—298, 24. ग्रे—308, 4. चकृमा—309, 21. इतीण्—314, 19. यथा—318, 19. प्रासहा—320, 7. तमगच्छ—365, 18. वं हवा—379, 23. तां वि—398, 24. यः स्तोमं—417, 25. पधन—449, 11. विश्वान्दे—483, 16. ४—539. म° १—738, 17, 19. २३—776, 4. भीमः—830, 17. द्विती—840, 23. पित्र्य—983, 5. गोषु.

VOL. II.

Page 12. अ° १—21, 18. सम्यगान—25, 18. सभास्य—40, 7. अनु—49, 4. जग्ने—91, 3. घृण—118, 23. कुर्वत—120, 26. गिर्वाह—126, 8. सप्तदश—226, 21. षष्ठं—279, 12. भोक्तृ—317, 22. पृश्निष्यै—338, 22. वस्तोर्वस्तुं—353, 13. षट्चं—408, 1. स्तूयते—453. सू° १०—456, 23. त्वात् । इन्द्रो—522, 22. समुच्छितः—581. सू° ३४—741, 18. आ° ४. ८—754, 12. देवता द्वितीयस्य मरुतः—754, 23. आ° ४. ८—755, 12. कृष्टाद्यर्थे—795, 14. आगतो.

H. HEINRICH
Buchbinderei
Rottenburg/L

Müller, Friedrich Max,

Rig-Veda-Sanhita the sacred hymns of the Brahmins ; together with the
commentary of Sayanacharia

Bd.: 2

London 1854

4 A.or. 2860 a-2

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10622278-7